

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA**

INSTITUTE OF HISTORY

KAREN TOKHATYAN

PETROGLYPHS OF ARMENIA

YEREVAN

“GITUTYUN” PUBLISHING HOUSE OF THE NAS RA

2025

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ**

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

КАРЕН ТОХАТЯН

ПЕТРОГЛИФЫ АРМЕНИИ

ЕРЕВАН

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА

2025

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԿԱՐԵՆ ԹՈԽԱԹՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ**

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

2025

ՀՏԴ 902/903(479.25)
ԳՄԴ 63.4(5Հ)-428
Թ 730

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Գոհար Վարդումյան

Գիրքը հրատարակվել է Հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող
համահայկական հիմնադրամի դրամաշնորհով

Թ 730 **Հայաստանի ժայռապատկերները** / Կարեն Թոխաթյան. – Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
«Գիտություն» հրատ., 2025. – 520 էջ (248 աղյուսակ, 7 թարտեզ)

Հայկական լեռնաշխարհի պատկերագրական ժառանգության հնագույն կոթողները՝ ժայռապատկերները, պատմամշակութային իրականության բացահայտման հավաստի սկզբնաղբյուր են: Մարդկային մտքի և գործունեության այս արգասիքներն ունեն գիտաճանաչողական մեծ նշանակություն:

Աշխատությունը ներկայացնում է Հայաստանի ժայռապատկերների հայտնաբերման ու հետազոտման ընդարձակ պատմությունը, դրանց բովանդակությունը, գործառույթն ու տեսակները, սահմանված են «Ժայռապատկերաբանություն» գիտաճյուղի հիմունքները:

Համեմատական նյութի ներառմամբ ցույց են տրված ժայռապատկերների և հայ մշակույթի հարակից ոլորտների իմաստաբանական աղերսները, որով վկայվում է դրանց արարողների էթնոմշակութային միասնականությունը և հայ ժողովրդի՝ իր բնօրրանում հարակայությունը:

Տիեզերաբանական բովանդակության ժայռապատկերների և հնաստղագիտական կառուցվածքների վերլուծությամբ լուսաբանված են կոթողների թվագրման և օրացույցի սկզբնավորման հիմնահարցեր:

Ժայռապատկերները դիտարկված են հնադարյան պաշտամունքի, արվեստի և գիտության ձևավորման խնդիրների ծիրում՝ ներառյալ միջնադարյան հայ իմաստասիրական մտքի նվաճումները:

Գիրքը նախատեսված է պատմագիտության, հնագիտության և ազգագրության, աստղագիտության և տոմարի, գրի, բնական գիտությունների պատմության, ինչպես և այլ ոլորտների մասնագետների և հնագույն մշակույթով հետաքրքրվողների համար:

ՀՏԴ 902/903(479.25)
ԳՄԴ 63.4(5Հ)-428

ISBN 978-5-8080-1589-0
DOI: 10.54503/978-5-8080-1589-0
© Թոխաթյան Կ., 2025

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌՋԱՎԵՆ.....	7
ԳԼՈՒԽ Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՅՈՎՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ.....	12
1. Ժայռապատկերը որպես պատմամշակութային սկզբնաղբյուր	12
2. Ժայռապատկերների ուսումնասիրման հիմունքները. դասակարգում	13
2.1. Ժայռարվեստի բազմաշերտ Քարտեզ-Շտեմարան.....	14
2.2. Ժայռապատկերների մեքենայական ճանաչում և դասակարգում.....	19
3. Ժայռապատկերների հայտնաբերման և ուսումնասիրման պատմությունը.....	21
4. Ժայռապատկերների միջավայրը և ուղեկցող նյութը	51
5. Ժայռապատկերների տիպաբանական բնութագրումը.....	53
5.1. Տեղադրությունը.....	53
5.2. Ժամանակաշրջանը	60
5.3. Տեսակները և վիճակները	61
6. Ժայռապատկերի հեղինակը և գործառույթը	65
7. Ժայռապատկերների բովանդակությունը և իմաստաբանությունը	67
8. Ժայռապատկերների կատարումը	107
8.1. Ոճը	107
8.2. Կատարման կերպը.....	111
8.3. Կատարման աստիճանը.....	113
9. Ժայռապատկերի առնչությունը հայ մշակույթի մյուս ոլորտներին	115
10. Հայաստանի ժայռարվեստը համաշխարհային համապատկերում.....	117
ԳԼՈՒԽ Բ. ՀՆԱՏՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ ԺԱՅՈՎՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ԵՒ ՀՈՒՇԱԲԱՆՆԵՐ	118
1. Աստղագիտական բովանդակության ժայռապատկերներ	119
1.1. Երկնային լուսատու	119
1.2. Երկնային երևույթ.....	126
1.3. Երկրագունդ.....	131
1.4. Երկրային երևույթ.....	133
1.5. Օդերևույթ.....	134
1.6. Օրացույց	135
1.7. Աստղագիտական գրանցում	137
1.8. Գաղափարագիր, ակոսանշան, վարպետանշան	139
2. Հնաստղագիտական միտքը կառուցվածքներում.....	142
2.1. Կացարան, բնակատեղի, դամբարան, հսկայկերտ շինվածք	142
2.2. Մենաթաբ ու քարաշարք	144

2.3. Երկնադիտական կենտրոն	146
2.4. Պաշտամունքային կառույց.....	148
3. Տիեզերաբանական պատկերացումները ժայռապատկերմանն առնչակից ոլորտներում ...	150
ԳԼՈՒԽ Գ. ԺԱՅՈՒՂԱՏԿԵՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆԱԿԱՆ	
ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒՄ	153
1. Ժայռապատկերաբանության ձևավորումը Հայաստանում	153
2. Ժայռապատկերների թվագրման հիմնախնդիրը.....	155
3. Թվագրման աստղագիտական եղանակներ.....	157
3.1. Վարդենյաց լեռնանցքի աստղաբարտեզներ. թվագրման առաջին եղանակ	158
3.2. Սևսարի երկնադիտական կենտրոն. թվագրման երկրորդ եղանակ	160
3.3. Աստղագիտական թվագրման պատմամշակութային նշանակությունը	163
4. Օրացույցի և տոմարի պատմության պարզաբանումներ	164
4.1. Օրացույցի տեսակները և դրսևորումները ժայռապատկերներում	166
4.2. Հայկյան տոմար.....	171
5. Ժայռապատկերի և մաշտոցյան այբուբենի աղերսները	175
6. Ժայռապատկերը և հնադարյան արվեստի ծագման խնդիրները	179
ՎԵՐՁԱԲԱՆ	194
ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ	196
CONTENT	198
PETROGLYPHS OF ARMENIA.....	200
ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ LIST OF TABLES	204
ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ	209
Նկարների հղումների ցանկ	457
Տեղանուններ	467
Անձնանուններ	474
Դիցանուններ	478
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	479

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ժայռապատկերները կարևոր պատմամշակութային սկզբնաղբյուր են, վաղնջական մշակույթի կրող, դրա մի տեսակը, փուլն ու ձևը: Հնագույն շրջանի կյանքի էական կողմերն արտացոլող բազմաթեմա այս կոթողներն ակնառու կերպով պահպանել են հեռավոր նախնյաց մտավոր գործունեության արգասիքները: Հայաստանում հնուց ի վեր ծագած ժայռագրությունը հարատևելով որպես հաղորդակցության միջոց՝ ապահովել է սերունդների կապը, կենսափորձի, մտածելակերպի և մշակույթի անխզելիությունը, ուրույն պատկերագրությամբ փոխանցել անցյալի խորհուրդը: Ժայռապատկերման երևույթն իր ժամանակի աշխարհընկալումային, ծիսապաշտամունքային և ուսուցողական ոլորտների անբաժան մաս է կազմել:

Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերային արվեստն առանձնակի է հնությամբ ու բազմաժանրությամբ, ճշգրտությամբ ու կիրառական նշանակությամբ: Այն ունի գիտաճանաչողական մեծ արժեք՝ որպես մ.թ.ա. VII-II հազ. պատմամշակութային իրականության բացահայտման հավաստի սկզբնաղբյուր: Ինքնատիպ այս մշակութային ոլորտի արգասիքներն ունակ են լուսաբանելու մարդկության պատմության բազմաթիվ ու տարաբնույթ խնդրահարույց էջեր՝ մշտապես պահպանելով ժայռարվեստի ուսումնասիրության արդիականությունը:

Աշխատությունը միտված է ժայռարվեստում և հայոց մշակույթի հարակից ոլորտներում պահպանված հնագույն պատկերացումների համակողմանի վերլուծությանը: Նպատակն է՝ հանգամանալի հետազոտությամբ ու հիմնական տեսակետների քննությամբ հնարավորինս լուսաբանել ասպարեզում առկա բարդ հարցերը, բացահայտել ժայռափորագրման ոլորտի ձևավորման նախադրյալները, զարգացման փուլերը և օրինաչափությունները, ժայռապատկերաբանության գիտաճյուղում առաջադրել նոր խնդիրներ, առաջարկել եղանակներ ու կիրառելի լուծումներ:

Հայաստանի ժայռապատկերների պատմամշակութային յուրահատկությունների վերհանման նպատակով դրանք բնութագրվում են՝ ըստ տեղադրության ու միջավայրի, ժամանակաշրջանի ու գործառույթի, ոճի ու բովանդակության, կատարման ու վիճակի: Որոշակիացվում են տեսակները, տեղագրական, թեմատիկ և ոճական բաշխումը և, ըստ այդմ՝ մշակվում 365 բնութագիր ու հատկանիշ ընդգրկող դասակարգման համակարգ: Ձևակերպվում են **Ժայռապատկերաբանություն** գիտաճյուղի հիմունքները՝ խնդիրները, հայեցակարգը, դրույթները, մեթոդական կառույցը և հասկացության հենքը՝ սահմանումները, եզրաբանությունը (հայերեն համարժեք, նոր բառեր), չափորոշիչները, նաև՝ հետազոտման կարգը և փուլերը:

Աստղագիտական բնույթի ժայռապատկերները, գտածոները, քարե կոթողներն ու կառուցվածքները դիտարկվում են որպես տիեզերաբանական մտքի առարկայական դրսևորումներ: Համահունչ, ու հաճախ նույնիմաստ արտացոլումներ են բացահայտվում մշակույթի մյուս ոլորտներում՝ դիցամտածողության մեջ և պաշտամունքում, կերպարվեստում, բանահյուսության մեջ, բառապաշարում ու միջնադարյան մատենագիր աղբյուրներում: Ժայռապատկերների և հնաստղագիտական ժառանգության համատեղ հետազոտությունը հեռանկարային է պատմամշակութաբանական հիմնարար խնդիրների ծիրում:

Ժայռարվեստի և առնչակից ոլորտների նյութերի համադրական քննությամբ ստացված գիտելիքը կիրառվում է մի շարք բարդագույն խնդիրների՝ կոթողների թվագրման, իմաստավորման, նաև՝ ժայռապատկերաբանության, օրացույցի, արվեստի և գիտության ակունքների պարզաբանման համար:

Որոշակի լույս սփռելով պատմական զարգնթացներում ժայռապատկերն ըմբռնելի է դարձնում հնադարի մտածողության ու մշակույթի ծագումնաբանական առանձնահատկությունները, վկայելով տեղաձին մշակույթի անխզելի ժառանգականությունը և հայոց հարակայությունն իր բնօրրանում:

Հետազոտության ժամանակային տիրույթը Հայաստանում ժայռագրության սկզբնավորման շրջանից (մ.թ.ա. VII հազ., գուցեև ավելի վաղ) մինչև ուշ միջնադարն է: Սեպագրական փուլում ու միջնադարում վերապրուկային դրսևորումներ կան ըստ տեսքի, ոճի, արտահայտած իմաստի և կատարման տեխնիկայի¹:

Տեղագրական առումով ներառված է Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից տարածքների պատմամշակութային ժառանգությունը: Ժայռապատկերների և քարե կոթողների բաշխումը ներկայացված է ճշգրիտ քարտեզներով: Համադրական նյութ է կիրառված նաև աշխարհի ժայռարվեստի այլ հնավայրերից:

Պատմագրական ծավալուն անդրադարձ է արվում հայտնաբերման և ուսումնասիրության ընթացքին: Հայաստանի ժայռապատկերների հետազոտման ընթացքում որոշակի է հինգ փուլ:

Առաջինը ժայռապատկերաբանական մոթի ծագման փուլն է՝ V-VII դդ., ըստ պատմահայր Մովսես Խորենացու և Անանիա Շիրակացու հիշատակումների, որոնք ձևավորեցին Հայկական լեռնաշխարհում ժայռարվեստի ըմբռնման գաղափարական հիմքերը:

Երկրորդը հայտնաբերման ու նկարագրական հաղորդումների փուլն է՝ 1886 թ. – XX դ. I կես: Հիմնական հրապարակումներ՝ Մեսրոպ Սմբատյանց (1886, 1 արտանկար), Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (1893), Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան և Կոմիտաս (1902, հրատ. 1910), Լևոն Լիսիցյան (1913, 9 արտանկար, լուսանկարել է), Գրիգոր Ղափանցյան (1914), Թորոս Թորամանյան (1921, 1942, 1 լուսանկար), Աշխարհբեկ Քալանթար (1924-1934, հրատ. 1935, 1 արտանկար, 3 լուսանկար), Սմբատ Տեր-Ավետիսյան (1927, հրատ. 1929, 1941, 1 արտանկար, 2 լուսանկար), Իվան Մեչանինով (1926, հրատ. 1932, 2 արտանկար), Ասատուր Խաչատրյան (1933, 4 լուսանկար), Սենեքերիմ Շալջյան (1933, հրատ. 2016), Սեդրակ Բարխուդարյան (1935, 1 արտանկար), Էժեն Պիտտար (1938, 2 արտանկար), երկրաբաններ Ալեքսանդր Դեմյոխին ու Վարդգես Ավետիսյան (1951, հաղորդում, լուսանկարել են), Վիլիելմ Ֆրեհ և Մուվաֆաթ Ույանը (1957, 6 արտանկար, 3 լուսանկար):

Ընդհանուր թվով հրատարակվել է ընդամենը 23 արտանկար և 13 լուսանկար:

Երրորդը նպատակային գիտարշավների փուլն է (1960-1985), երբ դաշտային նյութի հիմամբ լույս տեսավ զուտ ժայռապատկերներին նվիրված ակադեմիական չորս մենագրություն՝ *Կարախանյան Գ.Հ., Սաֆյան Պ.Գ.* 1970; *Մարտիրոսյան Հ.Ա., Իսրայելյան Հ.Ռ.* 1971; *Մարտիրոսյան Հ.Ա.* 1981; *Սարգսյան Ս.Հ.* 2010 (պատրաստ էր 1970 թ.), երկու հոդված՝ *Բարսեղյան Լ.Ա.* 1966; *Այվազյան Ա.Ա.* 1981 և մեկ գիրք՝ *Պետրոսյան Ս.Բ.* 2005 (պատրաստ էր մոտ 1999 թ.): Սրանցում արդեն գերակշիռ է պատմահամեմատական մոտեցումը:

Ընդհանուր թվով հրատարակվել է շուրջ **2285** արտանկար և **55** լուսանկար²:

Չորրորդը կոթողների թվանշային բազմաշերտ Քարտեզ-Շտեմարանի վերջնական՝ GIS ձևաչափով ձևավորումն է: Այն արդեն պարունակում է Հայաստանում իմ և այլոց լուսանկարած, հրատարակած, տեղորոշած ու հետազոտած գրեթե 7000 ժայռապատկեր, հարակից հուշարձան, կառույց և այլ մշակութակիրներ³: Շտեմարանում հետզհետե ներառվում են Հայոց մշակույթի մյուս հիմնական ոլորտների նյութերը, ինչը նպաստում է մեծ թվով բնագիտական ու պատմամշակութաբանական խնդիրների լուծմանը:

Հինգերորդը՝ ավարտական փուլը ժայռանկարների և հարակից մարդակերտ միավորների *in situ* բաշխման թվանշային մոդելավորումն է՝ բնապատմական միջավայրում եռաչափ ներկայացումը⁴: Իր ժամանակի

1 Ձևիմաստային տարրերը հարատևել են կոթողների և իրերի ձևերում ու նախշերում, որմնանկարի, մանրանկարի և գորգի հորինվածքում: Որոշ պատկերատարներ կան պարի և տարազի ոլորտներում, ճարտարապետական փոքր ձևերում և մեհենագրերում:

2 Հազարավոր կոթողների և տասնյակ ուսումնասիրությունների առկայությամբ հանդերձ, այս բարդագույն նյութը դեռևս լիովին չի լուսաբանված: Քիչ են հրատարակվել լուսանկարներ, առավել ևս՝ քարտեզներ, չի արժևորվել պատկերների ճշգրիտ տեղի, չափի, կողմնորոշման և խմբերում ժայռապատկերների փոխադարձ դիրքի նշումը: Ժայռարվեստի և հնաստղագիտության ասպարեզում հրապարակվել են աշխատանքներ, որոնցում առկա են փաստական նյութով ոչ լիարժեք հիմնավորված մեկնաբանումներ: Սրանց հիմքում հաճախ այլ տարածաշրջանների, մշակութային մյուս ոլորտների նյութերի հետ պարզ ու առերևույթ նմանությունն է, որը մեծ մասամբ արված է ըստ արտանկարների դիտարկման և բառիմաստային համեմատման:

3 Ամեն մի ժայռապատկեր, պատկերախումբ ու հնաստղագիտական կառուցվածք բնութագրվում է մոտ 365 տվյալներով: Շտեմարանին արված ցանկացած հարցում՝ կոթողների և դրանց բնութագրերի որոնում, հաշվում, համեմատում, համադրում, խմբավորում և այլն, կարող է տրամադրվել աղյուսակի, դիագրամի, գրաֆիկի ու քարտեզի տեսքով՝ տարբեր տարածական ընդգրկմամբ, մասշտաբով, նաև՝ ժամանակային որևէ պահի կամ միջակայքում:

4 Դա հնարավորություն կընձեռի համակարգչի առջև, հեռակա տեսնել միջավայրը, ուսումնասիրել յուրաքանչյուր ժայռապատկերը, պատկերախումբն ու հնաստղագիտական կառուցվածքը՝ դիտել այն բոլոր կողմերից, բարձրությունից ու հեռավորությունից, կատարել չափում ու հաշվում, գիտարշավի պլանավորում, ինչպես նաև՝ հեռավար այցելություն, ուսուցում և այլն: Հնագիտության մեջ նման մոտեցումների առթիվ տե՛ս, օր., *Avetisyan, Gnuni, Mkrtchyan, Bobokhyan* 2021, 10-22:

և տարածքի պատմամշակութային արգասիքը, հնագույն մտածողական դաշտի պատկերային արտահայտման այս ոլորտը ձևավորում է մարդածին՝ մշակութային ուրույն տարածություն, յուրօրինակ սրբազան տարածք¹: Նման վերակազմումը հույժ կարևոր է արդի միջգիտաճյուղային հետազոտություններում:

Արցախի, Նախիջևանի և Արևմտյան Հայաստանի² ժայռարվեստային նյութը, առհասարակ՝ մշակույթը և տեղանունները, ենթարկվել են ժառանգականության աղավաղման, տեղածին անվանադիր հանրության էթնոլեզվական պատկանելության նենգափոխման: Թուրքական և ադրբեջանական իշխանությունների հրահանգով շարունակվել է հայրենագրկման քաղաքականության մաս դարձած մշակութակործան եղեռնը՝ հայոց պատմության ու ժողովրդագրության խեղաթյուրումը, մշակույթի բռնազավթումն ու ոչնչացումը, պատմաշխարհագրական ու տեղանվանական ոլորտներում զեղծարարությունը³:

Ժայռապատկերային մշակույթը (իհարկե՝ իր ժամանակային ընդգրկման սահմաններում) նպաստում է, որ Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացվի որպես մեկ ամբողջություն, որի մարդաբանական ու մշակութաբանական պատկերն անընդհատ է ըստ տարածքի (մոտ 400 հազար կմ²) և ժամանակի (տասնյակ հազարավոր տարիներ): Ուստի և առաջնահերթ է այս ժառանգության՝ հայագիտական հայեցակարգով համահավաք ուսումնասիրությունը:

Գրքի փաստագրական հիմքում հինգ բնույթի սկզբնաղբյուրներ են. **1.** Հայաստանի և Արցախի Հանրապետություններում, Նախիջևանում ցարդ հայտնի 85 հնավայրերից 80-ում իմ հետազոտած գրեթե 6000 ժայռապատկեր, մոտ 100 տնտեսական, պաշտպանական, ծիսապաշտամունքային կառույց և 12 հնաստ-դագիտական կառուցվածք, **2.** հրատարակված ժայռապատկերներ, **3.** հնագիտական գտածոներ ու հուշարձաններ, **4.** լեզվական, բանահյուսական և ազգագրական նյութեր, **5.** անտիկ ու միջնադարյան հայ իմաստասերների և մատենագիրների երկեր:

Այդ ամենը հնարավորինս լրացվում է համացանցային պահուստի հրապարակումներով, եթե դրանցում առկա են աղբյուրագիտական նշյալ հինգ խմբերին առնչվող հավաստի փաստեր՝ հնավայրի, արտեֆակտի բնութագրեր, լուսանկար, կոորդինատ, քարտեզ, սկզբնաղբյուր տեքստ և այլն:

Հետազոտման մեթոդաբանական հիմքը պատմաբանական մոտեցումն է, սկզբնաղբյուրների ներկայացմամբ, հաճախ նաև՝ նորովի մեկնաբանմամբ: Աշխատանքն արված է կոթողների դասակարգման, համադրման ու համեմատության, համակողմանի ու քննական վերլուծության սկզբունքներով: Իրականության արտացոլման միջոց, մարդկային հանրույթի աշխարհայացքի կրող ժայռանկարը և հարակից նյութը դիտարկվում են ձևի ու բովանդակության միասնության, կայունության ու փոփոխականության պատմափիլիսոփայական իմաստավորման դիրքերից:

Ժայռապատկերման ոլորտի պատմական զարգընթացի ուսումնասիրությունը լրացվում է բնական գիտությունների և հարակից գիտաճյուղերի վերլուծական սկզբունքներով ու գիտական կառույցներով. մի շարք խնդիրներ են լուծվում դրանց մեթոդների և փաստերի համատեղ կիրառմամբ: Մեթոդաբանությունը զարգացվում է դասակարգման հիմունքների և, մասնավորապես՝ թվագրման աստղագիտական եղանակների մշակմամբ և արդյունքների կիրառման հեռանկարների գնահատմամբ:

1 Բրունգի և Երկաթի դարաշրջանների սրբազան տարածքների մասին տե՛ս «Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը» և «Արագածի թիկունքում» ժողովածուները, նաև՝ Vardumyan, Tokhatyan 2025, 226-246; Vardumyan 2025b, 29-54:

2 Տե՛ս Anees 1985, 13; Эфендиев 1986, 10; E. Alok, E. Anati, O. Belli, A. Erzen, K. Kökten, H.Z. Koşay, H. Vary հեղինակների աշխատանքները և, հատկապես՝ թուրք-ադրբեջանական գրչակների համացանցային հրապարակումները:

3 Ցեղասպանության տարիներին և հետո ոչնչացվեցին հայ մշակույթի անթիվ արժեքներ (քաղաքականության, ազգագրական, ճարտարապետական, արհեստագործական, ձեռագրական և այլ), ինչը շարունակվում է որպես հայոց տեղաբնակության և մշտագոյության ժխտման, փաստական հիմքերի նպատակասլաց վերացման պետական քաղաքականություն: Հայոց մշակույթի ոչնչացումը հայկական հարցի՝ երիտթուրքերի ծրագրած «լուծման» մասն էր: Հանրապետական Թուրքիան որդեգրեց ցեղասպանության փաստի նենգափոխման ու հայ մշակույթի կոթողների վերացման քաղաքականությունը՝ մշակույթի շարունակվող ցեղասպանությունը, պատմական հիշողության ջնջման միջոցով հայոց հայրենատիրության խնդրի առկախման, մոռացության մատնելու հիմնական նպատակով:

Հայոց պատմության խեղաթյուրման մասին տե՛ս Սարգսյան, Սահակյան 1963; Մարտիրոսյան Հ. 1971b, 23-24; Ջիհանյան 1991; 2015, Շուկայան 1995; Հովհաննիսյան Ա. 2005; Hovhannisyan A. 2006, 115-123; Ստեփանյան Գ. 2010; Նահապետյան Հ. 2010; Մելքոնյան 2011; 2015; Թոխաթյան 2011a, 65; 2020a, 5; 2022a, 92-94; 2022d, 24-25; Danielyan 2013; Stepanyan 2013; Туян 2013; 2020; Դանիելյան 2014a; Աջամոնյան, Բաբայան 2015, 148-158; Մուրադյան, Մուրադյան 2015, 306-318; Մարության 2015; Կոստիկեան 2017, 123-152; Խաչատրյան, Սուքիասյան, Բադալյան 2020; Khachatryan, Sukiasyan, Badalyan 2021; Хачатрян, Сукиасян, Бадалян 2022; Kortoshian 2022:

Հուշարձանները հիմնականում հետազոտվել են տեղում *in situ*, խիստ կարևորելով GPS համակարգի օգնությամբ դրանց դիրքի ու բարձրության ճշգրիտ նշումը: Փաստական տվյալների մեծ մասը (լուսանկար, դիրք, հեռավորություն, անկյուն) ստացվել է էլեկտրոնային սարքերով ու բնական գիտությունների եղանակների կիրառմամբ: Վերլուծական արդյունքի հավաստիությունն ապահովվել է համակարգչային ծրագրերի շնորհիվ՝ լուսանկարի մանրամասների վերհանում, քարտեզագրում, տվյալների շտեմարանի ձևավորում, աստղագիտական հաշվարկներ և այլ եղանակներ:

Ժայռակարների և հնաստղագիտական կոթողների հետազոտությունը սկսել են Գեղամա լեռներում 1979 թ., շարունակելով 1987 թվականից: Գիտարշավները 2003 թվականից ընդգրկեցին Սյունիքի ու Քարվաճառի լեռները, 2013 թվականից՝ Արագածի լանջերն ու Վայքի լեռները (Թեքսար): Դրանց արդյունքում հաստատվել է նախկինում հրատարակված մոտ 2500 արտանկարների մեծ մասի իսկությունը և բնօրինակի ճշգրիտ տեղը: Համացանցի զարգացմանը զուգընթաց, հնարավորինս ներառվում է Մեծ Հայքի բռնազավթված տարածքի նյութը: Արագորեն հարստացող թվանշային պահուստը նպաստում է Հայաստանի և հարակից շրջանների կոթողներին առնչվող գիտական գրականության ու լուսանկարների հայթայթման, տեղանունների, տեղադրության ու ժամանակագրական ճշգրտման ապահովմանը:

Լուսանկարահանման, չափագրման, տեղորոշման միջոցով և երկրատեղեկատվական Google Earth համակարգի տվյալներով ձևավորվել է Հայաստանի, շրջակայքի և աշխարհի մոտ 8000 ժայռապատկեր ու պատկերախումբ, շուրջ 800 հնավայրերի և կառույցների նյութեր (անվանում, կոորդինատ, կազմ, բնութագիր, լուսանկար, արտանկար և այլն) պարունակող էլեկտրոնային բազմաշերտ Շտեմարան: Այն կառուցված է MapSource (BaseCamp) ծրագրով, որն այդ ամենը ցուցադրում է որպես քարտեզ: Սա անփոխարինելի է կոթողների պահպանման, նորերի որոնման աշխատանքում և ապագա հետազոտություններում: Շտեմարանը համալրվում է մյուս կարևորագույն հնավայրերի նյութով. այդ կերպ համեմատություն է արվում աշխարհում ժայռարվեստի տարբեր դրսևորումների միջև¹:

Ընդլայնվել է հետազոտական դաշտը. դիտարկվել է Հայաստանում արդեն հայտնաբերված² և 1986-2025 թթ. իմ գրանցած՝ լուսանկարած ու ճշգրիտ տեղորոշած շուրջ **6000** նոր գտնված ժայռապատկեր (մոտավոր թվով՝ Գեղամա լեռներում՝ 3500, Արագածում՝ 1000, Թեքսարում՝ 750, Սյունիքի ու Քարվաճառի լեռներում՝ 500, և մոտ 250 ժայռապատկեր ու վերապրուկ՝ հարթավայրային ցածրադիր մասերում): Քննության է առնվել գրեթե 90 բնակելի, պաշտպանական, ծիսապաշտամունքային, ոռոգման և երկնադիտական կառուցվածք, քարակոթող, որսադարան, քարհանք և այլ միավորներ: Հնագիտական ու ճարտարապետական, լեզվական ու մատենագրական, հնաստղագիտական ու տոմարական, բանահյուսական ու ազգագրական նոր նյութերի ներառման, արդիական մոտեցումների կիրառման շնորհիվ մի շարք էական աղբյուրներ են բացահայտվել ժայռարվեստի և պատմամշակութային մյուս ոլորտների միջև, մեկնաբանվել դրանց իմաստաբանական ու ծագումնաբանական կապերը և ձևավորման նախադրյալները:

Մշակվել և գիտական շրջանառության են դրվել ժայռապատկերի **բացարձակ թվագրման աստղագիտական** եղանակներ: Առաջինի օգնությամբ հասակագրվել է 10 աստղաքարտեզ (4600 ± 200 տարի): Մյուսը դեռևս տեսական փուլում է և տակավին կարիք ունի պեղումներով, բնագիտական մեթոդներով և տեխնիկական միջոցներով հաստատման:

Գիրքը կարող է նպաստել հայրենաճանաչությանը, ծառայել որպես տեղեկատու ձեռնարկ: Տեղորոշված, դասակարգված ու մեկնաբանված նյութն արդիական է կոթողների պահպանության, հանրայնացման և գիտամշակութային շփումների ասպարեզներում:

1 Տե՛ս *Թոխայան* 2022b, 20-24; 2023a, 25; 2024d, 226-241; *Tokhatyan, Ugujyan* 2024, 38-47:

2 Նախորդ ուսումնասիրողների 1966-1981, 2005 և 2010 թթ. հրատարակած շուրջ **2285** արտանկարներն են և դրանք հաստատող ընդամենը **55** լուսանկարները, ինչպես նաև գործընկերների, այցելուների և տեղացիների տրամադրած նյութերը:

ԳԼՈՒԽ Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՅՈՎՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ

1. Ժայռապատկերը որպես պատմամշակութային սկզբնաղբյուր

Ժայռապատկերումը հայոց մշակույթի և պատմության մասն էր նախագրային փուլերում: Պատկերային մտածողության արգասիք և հնագույն աշխարհայացքի արտահայտություն ժայռանկարը հնադարի մշակույթի **կրող** է, դրա մի **փուլը և ձևը**: Ժայռապատկերման երևույթը բաղադրյալ է և բազմակողմ, քանզի նյութական ու հոգևոր մշակույթի մի շարք ոլորտներում նախնյաց իմացության և ապրումի՝ գիտելիքի, պատկերացումների, զգացողությունների և զգացմունքների դրսևորման ձև է:

Ի տարբերություն նյութական մշակույթի մյուս կրողների (արձանիկ, խեցեղեն, զենք, զարդեղեն, գործիք, կնիք, դրամ, ձեռագիր, գորգ և այլն), ժայռապատկերն անշարժ է, իր տեղում՝ քարի երկրաբանական ձևավորման հարյուր հազարավոր, և պատկերումից անցած հազարավոր տարիների ընթացքում, այսինքն՝ ենթակա չէ տարածական մեծ տեղաշարժի և ուղղակի փոխառման¹:

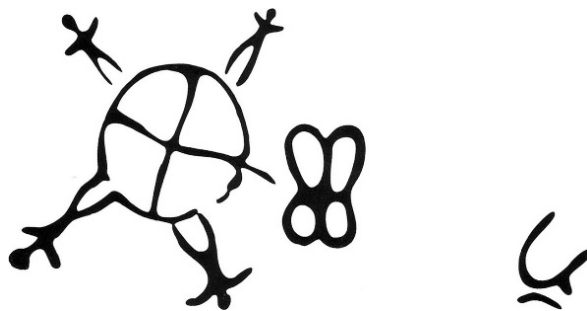
Հարթապատկերի այս հնագույն տեսակը միաժամանակ նաև գրի նախաձև է, և որպես այդպիսին՝ տեղեկություն է կրում ստեղծարար գործունեության բազմաթիվ ասպարեզների զարգացման ընթացքների վերաբերյալ: Դիտարկելի է ժայռապատկերի առնչակցությունը մշակույթի մյուս ճյուղերին՝ արվեստ, պաշտամունք, լեզու և գրականություն, երաժշտություն ու պար, շինարվեստ ու տեխնիկա, գիտություն ու կրթություն, խաղ, մարզարվեստ ու մարտարվեստ և այլն: Հատկապես զգալի է ազդեցությունը հետագա գրային համակարգերի և պատկերային արվեստի մյուս ոլորտների վրա:

Ժայռանկարը, պատկերավոր ասած՝ «գեղանկարչական բանահյուսություն» է և «գրառված առասպել՝ քարի մեջ»²: Դիպուկ է բնորոշել անգլիացի ազգագրագետ Ջորջ Ֆրեզերը (Frazer George, 1854-1941)՝ *առասպելը ծեսի ստեղծված մոդելն է, իսկ ծեսը՝ առասպելի կենդանի, շարժուն ձևը*: Կրթողները հնարավորություն են ընձեռում մոտենալու վաղնջական հավատալիքների հասկացմանը, ինչ-որ չափով վերականգնելու դիցաբանության ու ծեսի տարրեր, բացահայտելու հոգևոր մշակույթի զարգացման օրինաչափություններ:

Ժամանակի անհունը հաղթահարած խորհրդալի կրթողները տեղեկության ու զգացումի գրանցման, արտահայտման, կուտակման ու փոխանցման կայուն ձև էին: Սույնով, մարդկային իմացության աճի գրավական այս հզոր գործոնը հաղորդակցման միջոց է եղել անցյալի մարդկանց միջև, իսկ այժմ՝ հուսալի կամուրջ է նախնյաց և մեր միջև, ասես մի «ժամանակի թանգարան»...

Հայաստանի ժայռապատկերների մեծ քանակը, պահպանվածությունը, բովանդակային հարստությունն ու տեսականին նպատակային գործունեության այս ոլորտում ցուցաբերված հատուկ՝ սրբազնացված և ակնածալի վերաբերմունքի արդյունք են: Ժայռապատկեր արարողների այսօրինակ դիրքորոշումը որոշակիորեն փաստում է այդ սկզբնաղբյուրների հավաստիությունը, մատնանշում նախնյաց նշանակալի ավանդը³:

Մարդկային մտքի և գործունեության հնամենի դրսևորում ժայռապատկերը Հայաստանի մ.թ.ա. VII-II հազ. պատմամշակութային իրականության բացահայտման լիարժեք միջոց է, գիտաճանաչողական մեծ նշանակություն ունեցող ինքնատիպ պատկերային սկզբնաղբյուր:

1 Այլ անշարժ մշակութային օբյեկտներից են բրածո մնացորդը, կառույցը, վիշապաքարը, սեպագիրն ու վիմագիրը և այլն:

2 Տե՛ս Шер 1997, 28-35; Дэвлет, Дэвлет 2005; Кузьмина 2011, 23-27:

3 Դրա դրսևորումը վկայում են դիտողական մի շարք փաստեր. քարի դիրքն ու փորագիր մակերեսն ընտրովի են, հազվադեպ՝ թեթևակի հարթեցված: Խմբերում սակավ են անավարտ պատկերները, երբեմն զգացվում է մեկ ծեռքի աշխատանքը՝ փորագրողի մասնագիտացած լինելը (Թոխայան 1997b, 179; 2004, 37; 2006, 53-57; 2011b, 119; 2015a, 330; 2020a, 7; Тохатян 2011a, 288-289):

2. Ժայռապատկերների ուսումնասիրման հիմունքները. դասակարգում¹

Պատմամշակութային յուրաքանչյուր սկզբնաղբյուրի հավաստիությունը, հետևաբար և՛ գիտական արժեքը մեծապես կախված է ուսումնասիրման աստիճանից, հետազոտման ելակետից, մեթոդներից ու միջոցներից²:

Հայաստանի ժայռապատկերների խիստ բազմազանության և մեծ քանակի դեպքում անհրաժեշտ է անել համալիր ու լիակատար հետազոտություն՝ բազմատարր դասակարգմամբ: Դավիթ Անհաղթն այն սահմանել է որպես *բաժանական հնար* (*Դավիթ Անյաղթ*, Բ, 22; *Դավիթ Անհաղթ*, Բ, 46):

Դասակարգման իմ առաջարկած համակարգն ընդգրկում է կոթողների տարածա-ժամանակային բնութագրերը՝ տեղաբաշխում, գոյության պայմաններ, ժամանակ ու զարգացման փուլեր, կազմ ու կառուցվածք, գործառույթ, հետազոտման ձևեր և ուսումնասիրվածության աստիճան³: Այս կերպ առավել ոլորտին կլինի վերհանել դրանց բազմության մեջ առկա իմաստային տարրերը, կապերը, սյուժեի պատճառահետևանքային հենքը:

Որպես ճանաչողության գիտական եղանակ, այն միտված է տվյալ ոլորտի տեսականացմանը⁴ և ունի չորս ընթացակալով.

1. հետազոտելիք առարկաների տարբերակում – ճանաչում – վերագրում – ներկայացում,
2. դրույթների և հասկացությունների սահմանում ու դասակարգում,
3. վերաճում ոլորտի կազմակերպիչ գործոնի,
4. ոլորտի տեսականացում (արդ՝ նաև թվայնացում):

Առաջին, հիմնական փուլն իրականացվում է տվյալների *ընտրում – տարանջատում – միավորում* շղթայով.

- հետազոտելիք առարկաներն ընտրել և կուտակել տվյալների Շտեմարանում,
- դրանք առանձնացնել ըստ որևէ հատկանիշի՝ միավորել նոր խմբում,
- սահմանել, ձևակերպել ենթահատկանիշ՝ ըստ դրա առանձնացվածները միավորել ենթախմբում, և այդպես շարունակել այն դեպի խորքը՝ ըստ ուղղահայացի⁵:

- Դասակարգվածության որոշ մակարդակներում ի հայտ են գալիս հորիզոնական կապեր՝ միավորումներ, արդեն իսկ այլ հատկանիշներով և այդ կերպ՝ նոր որակներ են վերհանվում ու լուսաբանվում:

Ժայռապատկերը դասակարգվում է ըստ իր ձևավորման ընթացքի, ուստի, տրվում են՝

- **քարաբեկորի** բնութագրերը, ըստ ստեղծող-փոփոխող **բնական** գործոնների,
- **ժայռապատկերի** (պատկերակիր քարաբեկոր) բնութագրերը, ըստ ստեղծող-փոփոխող **մարդկային** գործոնների:

Այսինքն, նման դասակարգման մեջ առանցքային է ժամանակային գործոնը՝ **բնական քարաբեկոր – պատկերում** (ժայռապատկերի ստեղծում) – **ժայռապատկերի փոփոխում**: Այս կերպ հավելյալ տեղեկությւ է ստեղծվում և կուտակվում, մասնավորապես՝ թվագրման համար⁶:

Հիմնարար սկզբունքներն են՝ դասակարգումն ըստ տարածականության, վիճակի, կատարման, ուսումնասիրվածության, գործառույթի և խմբային բաշխման: Ըստ այդմ, այս համակարգով յուրաքանչյուր ժայռապատկեր նկարագրվում է յոթ խմբում ամփոփված մոտ 365 տվյալներով, որոնք բնութագրում են.

1. կոթողը որպես **հնագիտական միավոր**, 2. **քարաբեկորը**, 3. պատկերակիր **մակերեսը**, 4. պատկերը կազմող **ակոսը**, 5. ակոսով ձևավորված **պատկերը**, 6. **խմբայնությունը**, 7. բնապատմական **միջավայրը**:

Դասակարգումից ակնկալվող արդյունքը: Գործընթացը կարող է ընդգրկել Հայաստանի շուրջ 12 հազար ժայռապատկեր և մեծաքանակ հարակից մշակութաբանական նյութ, անընդհատ լրացվելով նոր գտածոներով: Այս կերպ ձևավորվող թվանշային բազմաշերտ Քարտեզ-Շտեմարանն ընձեռում է տվյալների որոնման, ընտր-

¹ Թոխաթյան 1997a, 41-42; 1997b, 179; 2011b, 114-115; 2015b, 376-377; 2015c, 342; 2020a, 7-8; *Toxatyan* 2011a, 285; 2011b, 170; *Tokhatyan* 2015, 193 (2017, 71); 2022, 25; *Tokhatyan, Ugujyan* 2024, 38-43: Թվանշային քարտեզագրման առթիվ տե՛ս օր., *Remondino* 2011; *Lock, Pouncett* 2017; *Petrosyan, Azizbekyan, Gasparyan, Dan, Bobokhyan, Amiryan* 2021, 402-414; *Menéndez-Marsh et al.* 2023; *Сео́йску́й у др.* 2024, 92-110: Դասակարգման և չափորոշիչների սահմանման խնդիրներում նման մոտեցումների մասին տե՛ս օր., *Anati* 1994, 9, 35-50, 59, 63-67:

² Հնագիտական գտածոների ձևաբանեցման մասին տե՛ս *Մանդրիկյան* 1994, 8-10; *Мандри́кян* 2001, 26-28:

³ Որոշ դեպքերում, եթե հնարավոր է՝ հարկ է նշել նաև տվյալ պատկերի պարզաբանման արդյունքի էական ներդրումը ժայռապատկերաբանության ոլորտում:

⁴ Գիտելիքի ոլորտների դասակարգմանն անդրադարձել է մատենագիր, մեկնիչ Մատթեոս Ջուղայեցին (1350-1411): *Նախ գիմաստութիւն գիտասցոյք, եւ ապա թէ գի՛նչ է գործ իմաստութեան, ...զամենայնսն արժան է գիտենալ*: Գիտությունների բազմատեսակությունը ներթուստ միասնական է, սերտ կապի ու փոխազդեցության մեջ, որից էլ բխում է դրանց դասակարգման խնդիրը: Հարկ է պարզել *բազմատեսակ ու հոմանուն* գիտություններից յուրաքանչյուրի առանձնահատկությունները, հետազոտման առարկայի հատկանիշները և խնդիրները, բացահայտել գիտելիքների ներքին կառուցվածքը և գիտաճյուղերի միջև եղած փոխկապը (տե՛ս *Երանոսյան* 1985, 78):

⁵ Պլատոնին (Ուձտաւ, 428-348) հետևելով, վերից վար դասակարգիչ հատկանիշները Դավիթ Անհաղթը կոչել է **տեսակարարող, տեսակաստեղծ**. *Բաժանելով տեսակարարօք տարբերութեամբ* (*Դավիթ Անյաղթ*, Վերլուծութիւն, ԺԸ, 104; *Դավիթ Անհաղթ*, ԺԸ, 189):

⁶ Ժայռապատկերի ստեղծման ժամանակային հանգամանքների մասին տե՛ս նաև *Anati* 1998, 12:

ման ու համեմատման լայն հնարավորություններ: Սա հույժ կարևոր է նման ոչ մեծ կործողների պահպանման, նորերի որոնման և ապագա հետազոտություններում կիրառելիս:

Դասակարգումն ունի երկու փուլ. տեսական մշակում ու գործնական իրականացում: Դրա շնորհիվ հնարավոր կլինի.

- ձևավորել էլեկտրոնային շտեմարան՝ կործողների լուսանկարների և դրանց առնչվող տվյալների որոնման, ընտրման և համեմատման հզոր միջոց,
- բնութագրել որևէ պատկերախմբի, հնավայրի կամ տարածքի ժայռապատկերային մշակույթը՝ ընդհանուր հնագիտական համապատկերում,
- բացահայտել պատճառահետևանքային նոր առնչություններ բնութագրերի միջև,
- տեսականացնել ժայռապատկերաբանություն գիտաճյուղը՝ ճշգրիտ-տեսական գիտությունների գիտական կառույցի առավել արդյունավետ կիրառմամբ,
- վերականգնել հորինվածքի ձևավորման մտածողական մակարդակները, պատկերագրության «շարահասական» կառուցվածքը, գուցեն՝ լեզվամտածողությունը,
- հաստատել, ճշգրտել կամ հերքել նախնական տեսակետներ ու վարկածներ,
- դասակարգման փորձը կիրառել հնագիտության, մշակութաբանության, աղբյուրագիտության, պատմագիտության և այլ ասպարեզներում,
- լրամշակել դասակարգման մեթոդները,
- ուրվագծել հեռանկարային ուղղություններ:

2.1. Ժայռարվեստի բազմաշերտ Զարտեգ-Շտեմարան¹

Տեսականացման ու ձևայնացման արդյունքում, միաժամանակ ձևավորվում է ժայռարվեստի ոլորտի տարրերի շտեմարան: Դասակարգում-շտեմարանացումն ընթանում է հետևյալ փուլայնությամբ.

- Ժայռապատկերների նախնական ընտրություն և դրանց տվյալների կուտակում Շտեմարանում:
- Առաջնային ակնառու պատկերային հատկանիշով դրանց առանձնացում և միավորում մեծ խմբերում, օր.¹ 1. մայրը, 2. կենդանի, 3. բնության տարր, 4. բույս, 5. երևույթ, 6. առարկա, 7. կառույց, 8. զբաղմունք, պատկերացում, 9. արարում, 10. անորոշ:

- Ենթահատկանիշի սահմանում և ըստ դրա առանձնացված տարրերի միավորում նոր ենթախմբում՝ 1. տղամարդ, կին, երեխա, 2. այծ, եղջերու, ցուլ, հովազ, օձ, 3. Արև, Լուսին, Երկրագունդ, աստղ, աստղախումբ, լեռ, անձավ, գետ, լճակ, աղբյուր, 4. ծիլ, ծառ, ծաղիկ, 5. կայծակ, անձրև, գիսավոր, երկնաքարի անկում, ժայթքում, 6. սայլ, զենք, գործիք, 7. կացարան, բնակատեղի, աշտարակ, կամուրջ, 8. որս, մարտ, պար, պաշտամունք, 9. հատակագիծ, քարտեզ, օրացույց, կողմնացույց:

- Պատկերի մանրամասներով պայմանավորված հաջորդ՝ առավել նուրբ, խորքային ենթահատկանիշի սահմանում՝ 1. գինվոր, ռազմուհի, մայր, պարոտ կին, երկվորյակ, 2. երկոտն այծ, լծված ցուլ, անավարտ եղջերու, արունների սեռակռիվ, 3. մահիկ, ծագող Արև, մայրամուտ, համաստեղություն, 4. Կենաց Ծառ, 5. լուսատուի խավարում, կայծակեղջյուր այծ, 6. երկանիվ կամ քառանիվ սայլ, քաշան, նետաղեղ, մահակ, 7. մուտքով կացարան, դարան, ծուղակ, 8. շուրջկալ, թրամարտ, խմբապար, երկրպագություն, հմայանք, ոգի, վիշապ, 9. տարեկան կամ ամսական օրացույց, ռոզման համակարգ: Բազմաստիճան այս գործընթացը շարունակելի է, դեպի խորքը՝ ուղղահայաց ճյուղավորմամբ:

- Նյութի դասակարգվածության որոշ աստիճանում արվում են հորիզոնական համեմատումներ, նկատվում են նմանություններ՝ ի հայտ են գալիս նոր միավորումներ, զուգորդումներ, արդեն իսկ այլ հատկանիշներով, որոնք բացահայտում են նոր որակներ ու ապահովում լուսաբանումներ²: Այս կերպ կարող են հայտնաբերվել դրանց միջև իմաստային կապերը, պատկերի ստեղծման պատճառահետևանքային հենքը, անհրաժեշտը և պատահականը, տարածական ու ժամանակային բնութագրերը:

- Ավարտական փուլում ձևավորվում է ժայռապատկերների, պատմամշակութային մյուս միավորների ու բնաշխարհի տարրերի համակարգված, միջավայրում իրադրության եռաչափ ներկայացմամբ բազմաշերտ թվանշային շտեմարան: Դրա պահուստի ու գործիքակազմի կիրառումը լայն հնարավորություններ է ընձեռում

¹ Տե՛ս *Թոխաթյան* 2012b, 25-26; 2015a, 329-339; 2022b, 20-24; 2024d, 226-241; *Tokhatyan, Ugujyan* 2024, 41; *Tokhatyan* 2025, 185-190:

² Եթե ժայռապատկերները նման են նկարվածքով, ոճով և ակոսի տեխնիկայով (խորություն, լայնություն, գործիքի հարվածի հետք), կարելի է համարել, որ նույն պատկերահան վարպետի գործերն են: Այդպիսով, այն, որ դրանք համաժամանակյա են, թույլ կտա որոշել մեկի տարիքը, եթե մյուսը թվագրված է (օր.¹ ճշգրիտ թվագրված աստղաքարտեզն ու մոտակա որսի սովորական տեսարանը):

կոթողների *in situ* և տեղեկատվական աստիճանում պահպանության խնդիրներում, մշակույթի բազմաթիվ ասպարեզներում նոր հարցադրումների ու մեթոդների առաջադրման, հեռանկարային ուղղությունների մշակման համար, հատկապես՝ միջգիտակարգային ուսումնասիրությունների եղանակով:

2000 թ. սկիզբ առած ու շարունակաբար լրացվող ժայռապատկերների Քարտեզ-Շտեմարանն աստիճանաբար ընդարձակվում է, վերածվելով **Հայաստանի հնագույն մշակույթի էլեկտրոնային դիվանի**¹:

Սկզբնապես կազմվել էր **մեկ միասնական** թվանշային, ակտիվ կոորդինատային ցանցով քարտեզային հիմք: Այն ներառում էր միայն արդի **հիմնական կողմնորոշիչներ**՝ լեռ, գետ, լիճ, ծով, բնակավայր, պետական սահման, վարչամիավոր, աշխատանքի ոլորացման համար՝ նաև ճանապարհ, լեռնանցք, կամուրջ, ջրամբար, ջրանցք, աղբյուր: Յուրաքանչյուր մասնագետ այդ հիմքի վրա նշում է իր ոլորտի միավորների ճշգրիտ տեղը, անվանումը (բազմալեզու և տարածամասնակյա)², տեղադրում լուսանկարներ, լրացնում բնութագրերը, նշելով հավաստի հղումները: Դրա արդյունքում ձևավորվում է տվյալ թեմատիկ քարտեզը:

Ստորև բերված վեց գլխավոր խմբերից յուրաքանչյուրն ունի միայն **մեկ ուղղվածություն**, որն իր ներառած միավորների՝ բնական միջավայրում բաշխման քարտեզների խումբ է: Այն հնարավորինս պարունակում է բազմաթիվ շերտեր ու դրանց ենթաշերտեր՝ առանձին թեմատիկ քարտեզներ, որոնցում ներկայացված են մեկ որոշակի մշակութային ոլորտի կամ բնական միջավայրի միավորներ, օր.՝

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ – հին և արդի պետություն, երկիր, երկրամաս, հնագույն գրավոր աղբյուրներում³ և միջնադարյան պատմիչի, ժամանակագրի, ճանապարհորդի, ուղեգրի և հետազոտողի երկերում առկա վայր⁴, Մեծ Հայքի աշխարհ, գաւառ, օտար տիրապետության օրոք վարչամիավոր, ՀՀ մարզ, ՀՍՍՀ և ԱՀ շրջան, բնապատմական ու պատմագագարական մարզ, տարածքի և բնակավայրի ազգային կազմ, բռնագավաթված տարածք, հատուկ պահպանվող տարածք (բնապատմական, պատմամշակութային արգելոց, ազգային պարկ, գեոպարկ, Կարմիր Գրքում նշված արեալ), բնության հուշարձան:

ԵՐԿՐԱՋՏԵՒԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ – լեռ, հրաբուխ, ծոր, հովիտ, սառցադաշտ, լավայի լեզվակ, քարացրոն, ժայռ, անձավ, շերտագրական բաց կտրվածք, խզվածք, սողանք, սելավահուն, հանքավայր, բնական գործոններ⁵:

ՋՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ – գետ, գետակ, առվակ, աղբյուր (սառը, տաք, հանքային), լիճ, լճակ, ջրվեժ, ճահիճ:

ՀԱՂՈՐԴԱԿԱՑՈՒՄ ՈՐԴԻՆԵՐ – ճանապարհ⁶, լեռնանցք, կամուրջ, գետանց, թունել, նավակայան:

ԿԵՆՍՈՒՄՈՐՏ – անտառ, նշանավոր ծառ, բրածո, հիմնական բույսերի և կենդանիների տարածման արեալներ (տեսակը՝ նաև լատիներեն), կենդանու արահետ⁷, հնէաբանական և մարդաբանական նյութ⁸:

1 Շտեմարանի լիարժեք իրականացման կարևորագույն պայման է մի շարք գիտաճյուղերի տվյալների, մեթոդների ներմուծումը և այդ ասպարեզների առաջատար գիտաշխատողների ներգրավումը և, հատկապես, համատեղ աշխատանքը:

2 Տեղանունները մի քանի լեզվով են՝ հայերեն, հին լեզուներով, ռուսերեն, անգլերեն, նաև այն օտարի լեզվով, որով անվանափոխվել կամ անվանախեղվել է, օր., Հողաբերդը Թոփրախկալե է դարձել, Նավասարը՝ Գամիգայա, Գոմշուտը՝ Ջամուշլու, Արտամետը՝ Էդրեմիթ, Տանձատափը՝ Խոջալու և այլն, իհարկե, նաև կատարված վերականգնում-անվանափոխումները՝ Պորտաբլուր, Եղանիկ, Լեզք, Չամիկ, Քարծոր, Թմբուկայր, Հրասար և այլն: Տե՛ս Հավելված 2:

3 Նշվում են վայրեր, որոնք վկայված են շումերա-աքադական (XXV-XX դդ.), ասորեստանյան (XXI-V դդ.), բաբելոնյան (XIX-VI դդ.), խեթական (XVIII-XII դդ.), աքեմենյան (VI-IV դդ.), հունա-հռոմեական (մ.թ.ա. V – մ.թ. V դդ.), բյուզանդական (V-XV դդ.) աղբյուրներում, տեղանուններ, որոնք արձանագրել են Վանի թագավորության արքաները, նաև օտար նվաճողները: Սրանք ներառվում են առանձին ենթաշերտային քարտեզներում՝ ըստ տվյալ երկրի, արքայի կամ զորավարի:

4 Ներառվում են նաև նրանց տեղեկությունների հիմամբ հետազայում արված քարտեզներ (օր., *Գալլեան* 2005; *Uluhogian* 2000; *Հայաստանի ազգային ատլաս*, հ. Բ, 2008): Քարտեզագրելի են վրաց պատմիչ Լեոնտի Սրովելու (XI դ.), Միքայել Չամչյանցի (1738-1823), Ղուկաս Ինճիճյանի (1758-1833), Ղևոնդ Ալիշանի (1820-1901) երկերում, Հովհաննես Եպս. Շահխաթունյանցի (1799-1849), Սարգիս արքեպ. Ձալալեանցի (1819-1879), Երեմիա Եպս. Տևկանցի (1829-1885), Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի (1833-1911), Արիստակես Տևկանցի (1849-1896), Գարեգին Սրվանձտյանցի (1840-1892), Տրդատ Եպս. Պալյանի (1850-1923), Մանուել Միրախորյանի (1856-1934), Երվանդ Լալայանի (1864-1931), Թորոս Թորամանյանի (1864-1934) և այլոց գրվածքներում, «Բազմավեպ», «Ազգագրական հանդես» և այլ պարբերականներում, նաև՝ Մատթեոս Փափագեանցի (XIX-XX դդ.), Սենեբերիմ Շալջյանի (1878-1943) լուսանկարներում առկա վայրերը: Սրանք ընդգրկվում են առանձին ենթաշերտերում, և՛ ըստ տարածքի, և՛ ըստ հեղինակի (անվանական), և թե՛ նրա տարբեր գրքերի:

5 Շտեմարանում ներառվում ու հղվում են «Սառցապատման փուլեր», «Ջերմաստիճան», «Արեգակնային ճառագայթման հզորություն», «Քամու հիմնական ուղղություն» և այլ քարտեզներ, քանի որ նաև այս ազդակներից է կախված կոթողի մակերեսի մաշվածքի, շերտազատման ու ճաքագոյացման աստիճանը: Սրանք ևս թվագրող գործոններ են, օր.՝ մաշված, վատ երևացող պատկերը պիտի որ առավել հին լինի: Կամ, ճաքած, շերտաթափ մակերեսին մարդը չէր փորագրի՝ ուրեմն պատկերն ուշ է արվել: Նույն նպատակին են ծառայում քարը դիրքափոխած երկրաբանական հզոր ազդակների քարտեզները, օր.՝ «Խզվածք», «Սողանք», «Եպիկենտրոն»:

6 Ճանապարհագիտության (roadology) ոլորտում հայագիտության ձեռքբերումների առթիվ տե՛ս *Մանուկյան* 1936; 1985; *Երեմյան* 1963; *Փափագյան* 1990; *Հարությունյան* Բ. 2001; *Չարդարյան, Ենգիբարյան, Սարգսյան* 2022, 61-70; *Դաբադյան* 2014, 71-77:

7 Մարդը տեսել է, որ կենդանին այդ արահետով է գնում դեպի ջուրը կամ բույսը և դարանակալել է: Մոտակա քարին փորագրել է նկար, որում կա նաև աղբյուրի նշան, շրջան կամ ուղղանկյունի, կողքին՝ կենդանին և որսորդը, այսինքն՝ նշել որսադարանի տեղը:

8 Ինչն՝վ են կարևոր հնագիտական-մարդաբանական տվյալները: Մասնավորապես, ժայռապատկերն առայժմ հնարավոր չէ ճշգրիտ թվագրել, քանի որ այն չունի այնպիսի օրգանական նյութ, որպեսզի կիրառվի ¹⁴C եղանակը: Դրանց տարիքը որոշվում է մոտավոր, անուղղակի՝ պատմամշակութաբանական համադրումներով. արվում է ըստ փորագրի պատկերի և բրոնզիդարյան խեցեղենի պատկերների նմանության, կամ գենքի պատկերի և պեղածո զինատեսակի տեսքի համեմատմամբ:

ՊԱՏՄԱՄԵՆԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ – հնավայր, բնակատեղի, կացարան, բնակեցված անձավ, դամբարան, ժայռապատկեր¹, հոգևոր-պաշտամունքային կառույց (տաճար, եկեղեցի, սրբատեղի²), քարաշարք, կրոմլեխ, մենհիր, վիշապաքար, ֆալոս, ամրոց³, պարիսպ, սեպագիր, սահմանաքար, քարնիշ⁴, վիմագիր, ոռոգման ցանց, ջրանցք, ջրհոր, գուռ, գաղտնուղի, քարե դուռ, երկնադիտական կառուցվածք, սրբազան ուղի, օդապարուկ (kite), տապանաքար, խաչքար, հին քաղաք, իջևանատուն⁵, ավերակ, իրադարձություն⁶ (ճակատամարտ, ռազմերթ, արշավանք), Էպոսի, բանահյուսական այլ ժանրերի ստեղծագործությունների և ծեսերի գրառման վայր, Հայոց մեծագ զործունեության վայր, ուղեգրի անցած ճանապարհ⁷, դրամահատարան, դրամագլուխի վայր, թանգարան⁸, միջնադարյան համալսարան, գրչության, գորգագործական ու մանածագործական կենտրոն, արտադրական կառուցվածք (հանքախորշ, ձուլարան, դարբնոց, մառան, հնձան, ձիթհան, ջրաղաց) և այլն:

Նման մանրագին բաժանումը դյուրացնում է տվյալների մուտքագրումը և հետագա ստացումը: Այս կերպ, իր միջավայրում ամրագրվում է վերգետնյա յուրաքանչյուր մշակութային միավոր (նշելով պեղածո և ուղեկցող հնագիտական նյութը, գրվածքը և վերաբերող տեղեկությունը): Կոթողի պահպանական խնդիրներում կարևոր են տարբեր դիրքերից արված լուսանկարները և օդանկարը: Տարածքում կողմնորոշման համար նշվում է նաև մոտակա արհեստական ժամանակակից օբյեկտը⁹:

Քարտեզների թիվն աճում է ըստ կարևորության և պահանջարկի. կարող են կազմվել տասնյակ ենթաշերտեր, օր.՝ պատմիչի, ժամանակագրի և ազգագրագետի երկում առկա տեղանուններով (ըստ հեղինակի, գրքի): Կամ, քարտեզագրել սեպագրերը, վիմագրերը, խաչքարերն ու տապանաքարերը ևս (կցելով լուսանկարն ու գրվածքը): Բնականաբար, հընթացս արվում է շերտերում նոր միավորների տեղադրում, լրացում ու ճշգրտում:

Հետազոտական դաշտի ընդլայնմանը նպաստում է լեզվական ու մատենագրական, հնաստղագիտական ու տոմարական, ազգագրական ու բանահյուսական հնարավորինս շատ նյութերի ընդգրկումը:

Տարիքի գնահատման հնարավորություն է ընձեռում նաև քարաքոսը: Ամենահավանականն այն է, որ ձևավորվել է փորագրումից հետո՝ մարդը խիստ քարաքոսապատ քարի վրա չէր նկարի: Նույն ժայռապատկերի՝ տարբեր տարիների լուսանկարներում նկատելի է քարաքոսապատ մասի փոփոխություն. հնաբուսաբանը դրանով կարող է տարիք գնահատել՝ եթե հայտնի է քարաքոսի աճման արագությունը: Նույնը և քարի մակերեսի ճաքերի կամ շերտազատման դեպքում:

Մի այլ հնար է ընձեռում ակոսի ծակոտիներում խցանված, պահպանված սպորը և ծաղկափոշին: Որոշվում է բուսատեսակը և, եթե հայտնի է, թե մոտակայքում այն երբ և ինչ առատությամբ է աճել՝ կարող է գնահատվել փորագրման ժամանակը:

Մեկ այլ նույնանման միջոց. թվագրող պարագա կարող է լինել մարդու ձեռքից՝ փորագրելիս ժայռապատկերի ակոսի ծակոտիներում մնացած մաշկի մասնիկը: Թեև բացօթյա պայմաններում կենսաբանական նյութը գրեթե չի պահպանվում, բայց եթե գտնվի խցանված, պահպանված գենային մնացորդ, այն կհամադրվի ամենամոտ (կամ այլ) դամբարանում պեղված ոսկրաբանական նյութի համապատասխան տվյալներին: Եթե դիտվի մարդաբանական առումով հավաստի համընկնում, կարելի է եզրակացնել, որ մարդիկ համաժամանակյա են, նույնիսկ՝ ազգակից, կամ հենց ինքը՝ փորագրողն է: Գուցե երևակայական ու սոսկ տրամաբանական թվա՝ բայց սպասելի է:

1 «Ժայռապատկեր» շերտի միավորների համար (եթե իմաստ ունի և հնարավոր է) նշվում է, թե որքանով է համապատասխանում այդ ուղղությամբ երևացող (երևացած, ենթադրելի, հնարավոր) իրողությանը: Դրանք անշարժ տարրերն են (օր.՝ լեռ, գետ, աղբյուր), երևույթները (օր.՝ արևածագ, ասուպ, ժայթքում) և մարդածին միավորները (օր.՝ վիշապաքար, շինվածք): Նշվում է այդ միավորի արտացոլվածության աստիճանը՝ որչափ է պատկերն արտահայտում այդ իրողությունը (թեթևակի, խորիրդանշորեն, ճանաչելի, թե ակնհայտ): Արդյունավետ է, եթե հետազոտողը նշում է դրա արտացոլվածության աստիճանի՝ իր արած որակման հավաստիության աստիճանը: Առհասարակ, Շտեմարանի բոլոր բաժիններում հղվում են տվյալ նյութի մասին հրապարակումները և կարծիքները:

2 Տե՛ս Հմայակյան, Սանամյան 2001, 222-233; Ավագյան Ալ. 2001, 281-288; Վարդանյան, Սարգսյան 2001, 368-376; Գևորգյան 2006, 236-253; Մարտիրոսյան Հր. 2019, 474-479:

3 Տե՛ս օր., Միքայելյան Գ. 1968; Berkryan 1978, 153-158; Biscione, Hmayakyan, Parmegiani, Sayadyan 2002, 61-249; Sanamyan 2002, 325-350:

4 Հայերը առանձնապես վտանգավոր լեռնանցքներում քարերի, ծառերի և այլ միջոցներով նշան են արել, որպեսզի ճանապարհորդը վտանգի չենթարկվի կամ ճանապարհը չմոլորի: Բնականաբար, քարաշատ Հայկական բարձրավանդակում առանձնապես տարածված են եղել քարե ուղեկիշեր («նշանակա» կամ «նշանկեա»): Սրանք կեսից մեկուկես մետր երկարություն ունեցող զանազան տրամագծի և մեծ մասամբ անտաշ ու սրավուն քարեր էին, որոնք իրենց հաստ մասով խրված էին հողի մեջ (Պետրոսյան Լ. 1963, 197; 1974, 108, հղված է Գևորգ Հալաջյանի «Դերսիմի ազգագրությունը» ձեռագիրը (ՀԱԻ ազգագրության բաժնի արխիվ, ցուցակ 5, գործ 3, էջ 181), տե՛ս նաև Հալաջյան 1973, 39, 48, 199, 283: Հայոց Ձորում, Պաղատո լեռան արևելյան կողմերում ...Նշանկեա կոչուած ընդարձակ բլրոց վերայ, ...2 հատ քարե նշաններ տնկուած են, որք են ուղեցոյց ճանապարհորդաց: ...Սոյն նշաններն շատ պէտք են մանաւանդ ձմեռ ատեն ձիւն ու փոփ եղած պահուն (Միրախորեան 1885a, 120): Սասունում, որտեղ ձմեռը տևում էր 4-5 ամիս, մոլորյալին ճիշտ ճանապարհը նշելու համար աչքի ընկնող տեղերում «դեղվաններ» էին կանգնեցնում: Դեղվանները 1-2 մ տրամագիծ ունեցող խարիխի վրա քարերից շարված կոնաձև քարակույտեր էին, որոնք ունեին 2-3 մ բարձրություն, ...որպեսզի ծյունը չծածկեր (Պետրոսյան 1965, 176-177; 2016, 379):

5 ՀՀ իջևանատների ցանկը տե՛ս Ներքեռում իջևանատներ:

6 Անտիկ և միջնադարյան սկզբնաղբյուրների տվյալներով, առանձին ենթաշերտով՝ ըստ ժամանակի, արքայի և զորավարի:

7 Հայաստանը և մերձակայքը X դ. սկսած նկարագրել են մի շարք այլազգի ուղեգիրներ, ճանապարհորդներ, քարտեզագիրներ, վաճառականներ, դիվանագետներ ու ազգագրագետներ՝ Մուհամմադ ալ-Իսթախրի (850-952), Մուհամմադ իբն-Հաուբալ (943-988), Մուհամմադ ալ-Իդրիսի (1111-1166/75), Յակուտ ալ-Համավի (1179-1229), Ալի ալ-Ասիր (1160-1233), Ջոսավատ Բարբարո (1413-1494), Ամբրոջո Կոնտարինի (1429-1499), Գիյոմ դը Ռուբրու (1210/20-1293), Մարկո Պոլո (1254-1324), Ռոյ դի Կլավիխո (XIX դ. – 1412), Էվիյա Չելեբի (1611-1682), Ժան Շարդեն (1643-1713), Ժոզեֆ Տուրնեֆոր (1656-1708), Ավգուստ Հաբստաուգեն (1792-1866), Իվան Շուպեն (1798-1870), Էլիզե Ռեբյու (1798-1870), Հենրի Լինչ (1862-1913) և այլք: Վայրերը (և նրանց գծած քարտեզները) ներառվում են առանձին՝ ըստ հեղինակի (անվանական) ենթաշերտում:

8 Տե՛ս օր., Հմայակյան 2015, 132-136:

9 Կառույց, գեոդեզիական կետ, հաղորդակցային ուղի, ամբարտակ, ջրամբար, փոքր ՀԷԿ, խողովակաշար, էլեկտրասյուն, հուշակոթող, օդերևութաբանական կայան և այլն: Այս բոլորի համար նշվում է տվյալ կետից դրանց հեռավորությունը և ուղղությունը, նաև՝ առկա կամ անուղղակի հետքերն ու տեղեկությունները հնում գոյության ունեցած որևէ տարրի:

Քարտեզների թվի, տեսականու և պարունակած տեղեկության աճին համընթաց, տարբեր ոլորտների միավորների միջև նկատելի են դառնում գործառույթային և իմաստաբանական միևնույն աղբյուրներ, ինչի շնորհիվ առավել փաստագրված, հիմնավոր ու հավաստի է դառնում գիտական արդյունքը՝ գնահատականի և եզրակացության որակը: Յնարավոր համադրումների բանակի առումով, Շտեմարանի տեղեկատվական, ուստի և գիտական արժեքը կտրուկ աճում է՝ բանակից որակի անցման օրենքով: Ամեն մի քարտեզաշերտի ավելացմամբ, ծագող առնչությունների թիվը գրեթե կրկնապատկվում է՝ տալով նոր ուղղությունների դիտարկման առավել լայն հնարավորություն¹:

Բոլոր շերտերը հնարավորինս ընդգրկում են **Նախկինում** առկա, գրավոր վկայված, բացահայտված և քարտեզագրված միավորներ ևս (առանձին ենթաշերտում, ժամանակի նշումով): Օր.՝ հին պետական կազմավորում², ամրոց, կառույց, հանքախորշ, լիճ, գետ, գետահուն, տեղանուն, սովորույթ և այլն:

Բնականաբար, Շտեմարանը հղումներով կցվում է բնաշխարհի ու մշակույթ ներկայացնող մի շարք գործող համացանցային պահուստների՝ թանգարան, մատենադարան, պահոց, հավաքածու, գրադարան, բուհ, ինստիտուտ, գիտահետազոտական կենտրոն, հնագիտական և ազգագրական իրերի աճուրդային հաստատություններ ու վստահելի կայքեր (տե՛ս Ներբեռնում Շտեմարաններ):

Շտեմարանին կից կարող են գործել առանձին օժանդակ ծրագրեր: Դրանցից մեկը ներկայացնում է աստղագիտական պարբերական (Արևածագ, մայրամուտ, խավարում, գիսավոր, ասուպային հոսք) և անցյալի հանկարծական երևույթները (գերնոր աստղի բռնկում, երկնաքարի անկում, հրաբուխ), լուսատուների և երկնային մարմինների դիրքը հեռավոր անցյալում (օր., կարելի է պարզել, թե **տվյալ կետից**, որևէ բարձունքի գագաթի կամ կոթողի ուղղությամբ **երբ** և **որ** լուսատուն կարող էր դիտվել):

Շտեմարանի տրամադրած ճշգրիտ ու համակարգված տեղեկությամբ հետազոտողին ազատում է աշխատատար, երկար ժամանակ, միջոցներ ու ջանք պահանջող հավաքչական միալար աշխատանքից: Գիտական արդյունավետությունը կտրուկ աճում է՝ տվյալների **արագ ստացման** և ակնադիտորեն համադրման շնորհիվ: Յուրաքանչյուր հարցում՝ կոթողների և բնութագրերի որոնում, հաշվում, համեմատում, համադրում, խմբավորում և այլն, մատուցվում է աղյուսակի, դիագրամի, գրաֆիկի և սահուն մասշտաբով քարտեզի տեսքով, ցանկացած տարածական ընդգրկմամբ, նաև՝ ժամանակային որևէ պահի կամ միջակայքում:

Գիտակրթական ու քաղաքական նպատակների է ծառայում լանդշաֆտային կամ մշակութային որևէ միավորի ժամանակային փոփոխությունը տեսաշարի վերածելը, օր., արհեստական ջրամբարների, ճանապարհների կառուցումը, սահմանների, ազգային կազմի, տեղանունների փոփոխում-աղավաղումը, նաև՝ բնակատեղիների, կառույցների հիմնումը և գոյատևումն ըստ տարածքի և ժամանակի³:

1 Բազմաթիվ քարտեզաշերտերից միայն երկուսը մեկտեղ միացնելիս (օր.՝ ժայռապատկեր, վիշապաբար) համադրումների թիվը, բնականաբար՝ մեկն է, միակը: **Երեք** քարտեզ համատեղելիս (ժայռապատկեր, վիշապաբար, աղբյուր) կարող է արվել 1 եռակողմ և 3 երկկողմ համադրում (ժայռապատկեր+վիշապաբար; ժայռապատկեր+աղբյուր; վիշապաբար+աղբյուր), ընդհանուր՝ **4 համադրում**: **Չորս** քարտեզի դեպքում (օր.՝ ժայռապատկեր, վիշապաբար, աղբյուր, բլուր) կարող է արվել 1 թառակողմ, 4 եռակողմ համադրում (ժայռապատկեր+վիշապաբար+աղբյուր; ժայռապատկեր+վիշապաբար+բլուր; ժայռապատկեր+աղբյուր+բլուր; վիշապաբար+աղբյուր+բլուր) և 6 երկկողմ համադրում (ժայռապատկեր+վիշապաբար; ժայռապատկեր+աղբյուր; ժայռապատկեր+կացարան; վիշապաբար+աղբյուր; վիշապաբար+կացարան; աղբյուր+կացարան), ընդհանուր՝ **11 համադրում**: **Հինգ** քարտեզի դեպքում (օր.՝ ժայռապատկեր, վիշապաբար, աղբյուր, բլուր, կացարան) կարող է արվել 1 հնգակողմ, 5 թառակողմ համադրում (ժայռապատկեր+վիշապաբար+աղբյուր+բլուր; ժայռապատկեր+վիշապաբար+աղբյուր+կացարան; ժայռապատկեր+վիշապաբար+բլուր+կացարան; ժայռապատկեր+աղբյուր+բլուր+կացարան; վիշապաբար+աղբյուր+բլուր+կացարան) և 10-ական եռակողմ և երկկողմ համադրում, ընդհանուր՝ **26 համադրում**: **Վեց** քարտեզի դեպքում՝ **57**, իսկ **10** քարտեզ միացնելիս՝ ընդհանուր **1013 համադրում** և այդպես շարունակ:

Իհարկե, տարաբնույթ շերտերի համատեղման դեպքում որոշ համադրումներ կարող են և չլինել իմաստալից: Օր., որևէ տրամաբանական կապ չի կարող դիտվել **Լոռու** մարզի **XIX դ. միանավ** եկեղեցիների և որոշակի մի սյուժեով կամ տեսակի ժայռապատկերների բաշխման միջև (**հինգ մարզ, երեք եղեցի** և **երկու հովազ** ցուցադրող որսի տեսարան, որը **հյուսիսահայաց** դիրքում է, **կարմրավուն** քարի վրա, **նաև ճաքած** է, բայց **ոչ քարաքոսապատ**): Ինչպես տեսնում ենք, այս դեպքում համադրվեց 10 անկախ բնութագիր:

2 Միտանի (XVII-XII դդ.), Իսուվա (XVII-XII դդ.), Յայասա (XV-XIII դդ.), Նաիրի (XIII-VIII դդ.), Շուպրիա, Սուբարտու (XIII-VII դդ.), Փոյուգիա (XII-VII դդ.), Եթիունի (IX-VIII դդ.), Մանա (IX-VI դդ.), Ուրարտու (IX-VII դդ.), Սելևկիա (312-64), Կապադոկիա, Գամիրե (մ.թ.ա. 301 – մ.թ. 17), Իբերիա, Վիրե (մ.թ.ա. 302 – մ.թ. 580), Պոնտոս (301-64), Կոմմագենե (մ.թ.ա. ~250 – մ.թ. 72), Պարթևստան (մ.թ.ա. 250 – մ.թ. 224), Օսրոենե (մ.թ.ա. 132 – մ.թ. 216), Ադիաբենե (մ.թ.ա. 164 – մ.թ. 379), Բյուզանդիա (395-1453) և այլն:

3 Քարտեզին կարելի է տեսնել Լեռնաշխարհի հիմնական հնավայրերն ըստ բնակեցման, հիմնադրման ժամանակի: Ահա, ստորին հնաքարի վաղ փուլում (1,9-1,7 միլիոն տարի) մարդը բնակություն հաստատեց Յաղթանակ-3 կայանում, Արենի-1 և 2 քարայրներում, աշելյան փուլում (1,2 միլիոնից 330 հազ. տարի)՝ Յատիս-1 (700-600 հազ. տարի), Յաղթանակ-3 (600-500 հազ. տարի), Նոր Գեղի-1 (360-330 հազ. տարի) բացօթյա կայաններում, Դալարիկ-1 քարայրում (500 հազ. տարի), միջին հնաքարի Յոլք-1 (110-100 հազ. տարի), Երևան-1 և Ծիծեռնակաբերդ-2 (70-35 հազ. տարի), Լուսակերտ-1 և Արարատ-1 (60-35 հազ. տարի) քարայր-կացարաններում, Կալավան-2 և Բառոժ-12 (60-35 հազ. տարի) բացօթյա կայաններում, վերին հնաքարի Աղիտու-3 (40-23 հազ. տարի) քարայրում, Լեռնաձոր-1 (36-34 հազ. տարի), Բագրատաշեն-1 (38-30 հազ. տարի), Սոլակ-1 (26-24 հազ. տարի) և Կալավան-1 (18-16 հազ. տարի) բացօթյա կայաններում, Գետահովիտ (23 հազ. տարի) անձավախորշում: Քարիդարյան հնավայրերի մասին տե՛ս *Stone Age of Armenia* 2014 ժողովածուի Նյութերը (Էջ 13-204, 219-313); *Պետրոսյան, Գասպարյան* 2016, 9-12; *Petrosyan, Arimura, Nahapetyan, Arakelyan, Gasparyan* 2021, 26-41; *Գասպարյան, Պետրոսյան*

Հայաստանի ժայռապատկերների Քարտեզ-Շտեմարանն ունակ է դրանց բնապատմական միջավայրը, գա-
նազան կոթողները, հնավայրերը և մարդաստեղծ այլ միավորները ցուցադրել թե՛ միաժամանակ, և թե տարբեր
համակցումներով ու բացառումներով: Օր., համապատասխան քարտեզային շերտերի համատեղ միացմամբ
կարելի է տեսնել միայն ժայռանկարների և մոտակա հին բնակատեղիների, դամբարանների, վիշապաբարերի
բաշխումը և ջրային ցանցը¹, բայց և՛ չերևան, օր., միջնադարյան և նոր միավորները (եկեղեցի, ռազմերթի ուղի,
նորակերտ կառույց և այլն): Կամ, ակնառու տեսնել տվյալ ժայռապատկերախմբի մերձակայքում հայտնաբեր-
ված արտեֆակտները (գործիք, զենք, խեցեղեն, գործվածք, արձանիկ, զարդ, փոխադրամիջոց, օրգանական
մնացորդ, ոսկրանյութ, մոխիր, ձուլամնացորդ և այլ մշակութային արժեքներ)²: Կամ, քարտեզի վրա մեկտեղել ակն-
հայտ տեղաշարժված, շրջված, կտրված, կամ ոչ հյուսիսահայաց նիստին քարաքոսի հաստ շերտով ժայռա-
պատկերները և մոտակա երկրաբանական խզվածքը, սողանքը: Արդյունքում կարելի է ենթադրել, որ դիրքա-
փոխման հավանական պատճառը փորագրումից հետո տեղի ունեցած՝ երկրակեղևի վերին կամ մակերեսա-
մերձ հողային շերտերի շարժումն է³:

Շտեմարանի տարածապես ընդլայնումը Լեռնաշխարհին հարակից մասերի հնագիտական նյութերով մեծա-
պես նպաստում է տարբեր դարաշրջանների, հեռու ու մոտ գտնվող միավորների միջև հնարավոր ծագումնա-
բանական կապերի և փոխազդեցությունների լուսաբանմանը: Լիարժեք իրականացման արդյունքում առավել
արժևորվում է **հայոց ժառանգության տեղն ու դերը** տարածաշրջանի համապատկերում: Այսպիսի կառուցված-
քով շտեմարանը կարող է ընդգրկել հայոց պատմամշակութային բոլոր հիմնական ոլորտները⁴, նպաստելով
բնագիտական ու պատմամշակութաբանական բազմաթիվ խնդիրների լուծմանը:

Պատմամշակութային տարաբնույթ միավորները՝ հնագույն մտածողական դաշտի արտահայտման արգա-
սիքները սերտ են բնական միջավայրին, որում միաժամանակ ձևավորել են մարդածին՝ մշակութային տարած-
ություն, սրբազան լանդշաֆտ: Ուստի և դրանք հարկ է դիտարկել իրենց բնապատմական համապատկերում՝
շրջապատի և ուղեկցող հնագիտական նյութի մանրազնին գրանցման և լիակատար նկարագրման միջոցով:
Հետազոտական գործընթացում բնական ու մարդաստեղծ բոլոր տարրերին առնչվող տվյալների ներառումը
ստացված արդյունքի լիարժեքության ու հավաստիության կարևոր նախապայման է:

Ժամանակակից իրականությունը և գիտական առաջընթացն առաջնահերթ են դարձրել նորագույն մոտե-
ցումների և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառումը: Բնագիտական ոլորտներում ձևավորված անվերայ,
ստույգությունը գործնականում արդարացրած եղանակները միշտ էլ արդյունավետ ու վճռորոշ են եղել պատ-
մամշակութային ասպարեզներում: Բայց և, գիտատեխնիկական ոլորտը բազմիցս խնդիր, ազդակ և ուղղորդում
է ստացել մարդու ներաշխարհին առավել մերձավոր գիտաճյուղերից: Այս գործակցության շնորհիվ առավել
դյուրին է դառնում բնական ու հասարակական համարվող գիտությունների միջև նկատվող որոշ տարբերու-
թյունների հաղթահարումը, որի վերջնական միտումը միասնական, ներդաշնակ ու համընդունելի գիտական
մտածողության ու գործիքակազմի ձևավորմանը նպաստելն է:

Բնականաբար, այս ամենի հիմքում պետք է լինի մարդկային մտքի ու գաղափարի գերադասումը և իրապես
արժևորումը՝ իր ստեղծած տեխնիկական միջոցի նկատմամբ: Տվյալների փնտրման ու մշակման մեխանիկա-
կան, միօրինակ աշխատանքի խիստ նվազեցման արդյունքում գիտնականի միտքն առավել բարձր որակավո-
րում, փորձառություն ու գիտելիք պահանջող մակարդակներ ուղղորդելուն է կոչված նաև գիտահետազոտա-
կան այս միջոցը:

2023, 27-28; Kalantaryan, Ghanem 2019, 1-34:

Մ.թ.ա. XI-IX հազ. հիմնվեցին Կարահանը, Պորտաբլուրը, Նավալչորը /Nevalı Çori/, Չայնուլ բլուրը /Çayönü/, VII-VI հազ. Արարատյան
դաշտում և Արագածի լանջերին հայտնվում են Լեռնագոգ, Առատաշեն, Ակնաշեն, Մասիս Բլուր, Տավուշի մարզում՝ Դեբեդավան, IV հազ.՝
Գեղարտո, Ծաղկահովիտ, III-II հազ. Ագարակ-1, Մեծամոր, Կաթավաճոր, Սյունիքում IV հազ. Գողեծոր բնակատեղիները...:

Ակնառու է, թե ինչպես է աստիճանաբար բնակեցվել Հայկական լեռնաշխարհը: Սա գիտա-ուսումնական պարագա է դառնում, մշակույ-
թի անընդմեջ զարգացումը ցուցադրող տեսաշար: Նույնը և բաղաբների, եկեղեցիների ու ճանապարհների համար և այլն:

1 Սա բնական է, բանի որ վիշապաբարի մոտակայքում հաճախակի են ժայռապատկերները կամ զանազան շինվածքները:

2 Օր., նկարը կարող էր փորագրվել մոտակա հնավայրում գտնված վանակատե կամ մետաղե գործիքով. սա նպաստում է թվագրմանը:
Կամ, Լճաշենում պեղվել է 3500-ամյա սայլ, իսկ 30 կմ դեպի հարավ, Գեղամա լեռներում կան դրան շատ նման սայլի բազմաթիվ ժայռա-
պատկերներ: Կամ, կարելի է համեմատել ըստ կատարման ոճի ու տեխնիկայի. ժայռապատկերների ամփոփ, մեկուսի խմբում երբեմն
հստակ նկատելի է նույն պատկերահան վարպետի «ձեռագիրը»: Ու երբ տեսնում ենք դրան շատ նմանները, օր., 1 կմ հեռու գտնվող մի այլ
պատկերախմբում, կարող ենք համարել, որ նույն վարպետի գործերն են:

3 Սա միջգիտաճյուղային գործակցության օրինակ է: Երկրաբանական եղանակով թվագրված երևույթի տարիքն օգնում է ժայռապատ-
կերի թվագրմանը, և հակառակը՝ փորագիր նկարը լրացնում է երևույթի գոյության և ընթացքի հանգամանքները:

4 Շտեմարանը լիովին մատչելի է միայն Հայաստանի գիտական, ուսումնական, մշակութային հաստատությունների և պետական կա-
ռույցների, Սփյուռքի որոշ կազմակերպությունների համար: Հուշարձանների պահպանության, դրանց վերաբերող տեղեկույթի անվտան-
գության, հեղինակային իրավունքի և պետական շահերին առնչվող գործառնությունների առումով Շտեմարանի որոշ ենթաշերտերի և մի
շարք տարրերի ազատ մատչումը սահմանափակ է (օր., չպահպանվող տարածքում գտնվող հնագիտական ու կառուցվածքային փոքրա-
չափ, տեղափոխելի, հնարավոր վնասման ենթակա և այլ միավորներ):

Հայաստանի հնագույն մշակույթի Քարտեզ-Շտեմարանի կայացման կարիքը բխում է բնապատմական ու մշակութային ժառանգության՝ անցյալի իրականությունն արտացոլող հարուստ աղբյուր, Հայոց բազմահազարամյա ընթացքի լուսաբանման հավաստի միջոց հանդիսանալուց: Դրա լիարժեք ուսումնասիրման հիմնական գրավականը պահպանությունն է, նաև տեղեկատվական մակարդակում թվանշային եղանակներով: Ժամանակակից հետազոտական մոտեցումները, միջոցները և տեխնոլոգիաները մեծածավալ ու բազմատարր նյութի համակարգման, քննական վերլուծության նոր և ապահով հնարավորություն են ընձեռում, հատկապես՝ միջգիտակարգային ուսումնասիրությունների հենքով:

Մեծ է Շտեմարանի ներդրումը թե՛ հայագիտության, և թե առավել լայն ասպարեզներում, ինչը կարևոր ու առաջնահերթ է **արդի աշխարհաբաղադական իրավիճակում** և պատմամշակութային մարտահրավերների պարագայում:

2.2. Ժայռապատկերների մեքենայական ճանաչում և դասակարգում¹

Արդի տեղեկատվական տեխնոլոգիաները կիրառելի են նաև ժայռապատկերաբանության ասպարեզում (Մեքենայական ուսուցում, հորը ուսուցում, նյարդացանց): Հեռանկարային է դրանց եղանակների և գործիքակազմի ներդրումը պատկերների ճանաչման, վերլուծության և դասակարգման խնդիրներում, հատկապես՝ կոթողների մեծ քանակի և բազմազանության դեպքում:

Յուրաքանչյուր մտածողական-վերլուծական միջոց (ուղեղ, նյարդացանց) որևէ պատկեր վերլուծելիս գործում է տրամաբանական միևնույն պարզ շղթայով՝ **առարկա – ենթադրություն – համեմատում – հաստատում**: Մասնավորապես, ժայռանկարի պարագայում դա արվում է **անորոշ պատկեր, նշան – ենթադրություն – հիշողությամբ կամ շտեմարանի օգնությամբ համադրում – իմաստի և դերի բացահայտում** կարգով:

Մեքենայական դասակարգման առաջին փուլը տարբերակումն ու ճանաչումն է՝ մաթեմատիկական (վեկտորային, գրաֆիկ) մոդելավորմամբ: Սա հնարավորություն է ընձեռում արագացնել, առավել հավաստի դարձնել լուսանկարների համեմատումն ու դասակարգումը: Պարզագույն դեպքում կիրառելի են տառաստեղծ և «ընթերցող» ծրագրերը² (խոստումնալից է, օր.՝ օբյեկտային կոդմորոշմամբ ծրագրավորման Python լեզուն):

1. Քարի վրա երևացող մեկ իրողության (մարդ, կենդանի, բույս, որս, պար, իր, կառույց, երկնային լուսատու, օրացույց, վիշապ, երևույթ և այլն) ընդհանրացված ուրվագիծն ընդունվում է որպես տվյալ իրողության միջինացված, բնութագրական, սխեմատիկ հիմնատարր (icon)³:

2. Ըստ տվյալ իրողության (օր.՝ կենդանի) ձևավորվում է պանակ (folder), որում ժայռապատկերները դասավորվում են ենթապանակներում (օր.՝ Այծ, Եղջերու, Հովազ), ըստ կենդանատեսակի տառային կոդի (**A, E, H**): Դրան հետևում է տվյալ կենդանու՝ այլ բնութագրերով դասոչառումը (ոտքերի, եղջյուրների թիվ, թեքման անկյուն, մարմնի և ոտքերի երկարության հարաբերություն, պոչ, մորուք...)⁴:

3. Ձևավորվում են համալիր (բազմատարր, բազմաթեմա) պանակներ (օր.՝ մարդ և կենդանի, զինվոր, կենդանիների խումբ, կենդանին գետի մոտ, դեմդիմաց հովազներ, լծված սայլ ու Արև):

4. Հորիզոնական դասակարգմամբ ձևավորվում են պանակներ ըստ կոորդինատի, դիրքի, չափի, թեմայի, ոճի, կատարման, պահպանման վիճակի:

5. Տարբերակման դժվարության պարագայում ծրագիրը նկարը տեղափոխում է «անորոշ» կամ «հետագայում վերաքննելիք» կոչվող պանակներ (կցելով համեմատման փորձերի հաշվետվությունը):

6. Վերջում այդ ամենը քննում և ամփոփում է ժայռապատկերաբանը՝ հաստատում, փոփոխում մեքենայական ճանաչման արդյունքը, նկարին կցում լրացուցիչ բնութագրեր ու մեկնաբանում, որով այն տեղափոխվում է տվյալ խմբի այլ՝ առավել որոշակի ենթախումբ:

Այս կերպ իրականացվում է մարդ – մեքենա փոխադարձ կապը, ինչը հիմք է ծառայում նյարդացանցի կառուցման, ալգորիթմի կատարելագործման և «ուսուցման» համար: «Արհեստական բանականության» գործիքակազմի կիրառումը հետզհետե առավել հավաստի կդարձնի ժայռապատկերի ճանաչումը և դասակարգումը:

Ծրագրի ճանաչողական հնարավորության գնահատման համար անհրաժեշտ է.

1 Տե՛ս Tokhatyan, Ugujyan 2024, 38-47: Վաղ հրապարակումներից տե՛ս օր., Новоженев, Смирнов, Шер 1993, 48-60:

2 Այդպիսիք են Fontographer, Fontlab Studio, Glyphs, RoboFont և FineReader ծրագրերը: Պատկերը կարող է համեմատվել գծված «ժայռապատկեր» տառատեսակի՝ սխեմատիկ հիմնատարրի հետ, օր.՝ A, C, E, G, H, M, O, S, T, որտեղ **A** ստեղծելիս համապատասխանում է այծին, **C**-ն՝ ցլին, **E**-ն՝ եղջերվին, **G**-ը՝ շանը, գայլին, **H**-ը՝ հովազին, հեպարդին, **M**-ը՝ մարդուն, **O**-ն՝ օձին, **S**-ը՝ աստղին, **T**-ն՝ տուրին և այլն:

3 Բազմաթիվ տարատեսակներով ներկայացված իրողությունների դեպքում մեկ ընդհանրական հիմնատարր ընտրելը բարդ է, օր.՝ որս, իր, կառույց, երևույթ, խորհրդանշան և այլն: Դրանց համար կիրառվում է երկրորդային, առավել համապատասխան հիմնատարր:

4 Արվում է համակարգչի սովորական դասավորիչ ծրագրով (Alphanumeric filename arrangement): Կիրառվում են ավելի բարդ, բազմաշերտ շտեմարանավորող ծրագրեր ևս (Network database, Object-oriented database, Graph database, NoSQL և այլն):

1. ընտրել քարայծի կամ մարդու տարբեր ժայռապատկերներ, նաև, միևնույն միավորի՝ տարբեր կողմերից արված լուսանկարներ ու արտանկարներ (նաև՝ հայելային), ներառյալ **սխեմատիկ հիմնատարրը**:

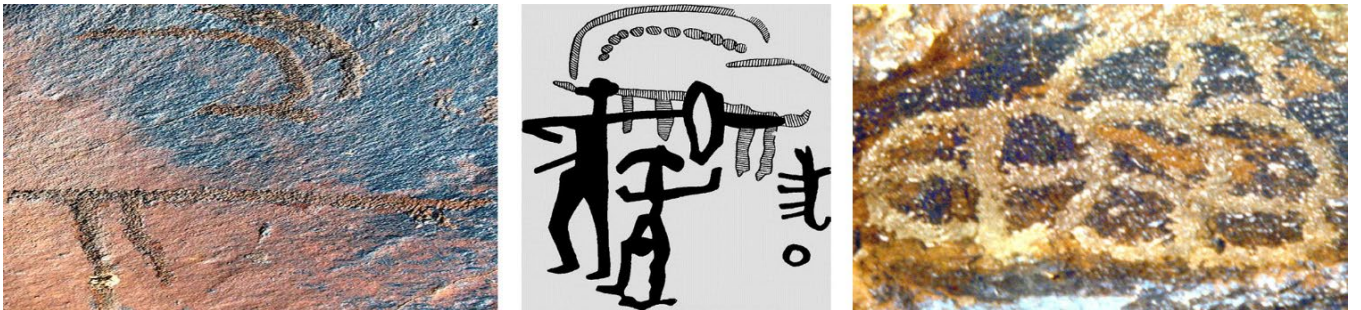

2. Փոփոխել դրանց որակը (պայծառություն, կոնտրաստ, պարզորոշություն), այնքան, մինչև ծրագիրն այլևս չի կարողանա ճանաչել այն և կտեղափոխի «անորոշ» պանակ:

3. Ծրագրին տրամադրել ուրիշ ժայռապատկեր, որում, բացի քննվողից (օր.՝ քարայծ), կան և այլ նկարներ՝ տարբեր դիրքերով ու քանակներով (օր.՝ 1 մեկ քարայծ, 4 մարդ, 2 եղջերու և որևէ նշան):

4. Ծրագրին տրամադրել բազմատարր ու բարդ հորինվածքով ժայռապատկեր, որում նկարներն առավել դժվար ճանաչելի են՝ անավարտ, վրանկար, սախշանման, չափազանցված, անհամաչափ և այլն:

Ժայռապատկերների մեքենայական ճանաչման OPR (Optical Petroglyph Recognition) ծրագիրը կարող է կիրառվել մշակույթի այլ ոլորտներում՝ դասակարգման և որոնման բազմապիսի խնդիրներում¹:

Առաջադրվում է հավաստիության ևս մի փաստարկ. երբ շտեմարանային դասակարգման շնորհիվ պարզվի, որ ժայռապատկերների բազմությունը կազմում է անցյալի իրականությունն արտացոլող ամբողջական, լիարժեք համակարգ, ապա, ըստ ինֆորմատիկայի օրենքների և գիտական գիտելիքի օբյեկտիվության չափանիշների՝ դրանցում պարունակվող, և մեր ընկալած գիտելիքն առավել ճշգրիտ ու հավաստի կդառնա (*Թոխաթյան* 1997b, 179): Դա կնպաստի մի շարք հիմնարար խնդիրների լուծմանը, քանզի Հայաստանի ժայռարվեստը որոշակիորեն առանձնանում է հնությանը, առաջնայնությամբ, բազմաժանրությամբ և, հատկապես՝ ժամանակին իր ունեցած կիրառական նշանակությամբ:

Այսպիսով, դասակարգումը վաղնջական անցյալի իրողությունների բացահայտման հզոր միջոց է, որն ունակ է ժայռապատկերը վերածել պատմամշակութային վստահելի սկզբնաղբյուրի:

¹ Աշխատանքը կարող է նպաստել ժայռապատկերագիտության ասպարեզում միջազգային համագործակցությանը (Ֆրանսիա, Իտալիա, Աֆրիկա, Իրան, Կենտրոնական Ասիա, Չինաստան): Այն կարող է տեսական ու գործնական հետաքրքրություն ներկայացնել ABBYY, Google, Microsoft, Apple, OpenAI և այլ IT ընկերությունների համար:

3. Ժայռապատկերների հայտնաբերման և ուսումնասիրման պատմությունը¹

Հայաստանի շուրջ 140 վայրում ցարդ հայտնի է 18-20 հազար ժայռապատկեր: Դրանց հնավայրերի տեղը ստորև նշվում է ըստ Հայոց պետականության փուլերի. Մեծ Հայքում՝ աշխարհը և գաւառը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, այժմյան տարածքում՝ Նաև ՀՍՍՀ շրջանը և ՀՀ մարզը, ԱՀ տարածքում՝ շրջանը²:

Բոլոր ժամանակներում, Հայոց վաղ պատմության խնդիրներ դիտարկած հեղինակների մի մասն անդրադարձել է ժայռարվեստին: Ստորև ներկայացված են հիմնականում այն աշխատություններն ու հրապարակումները, որոնցում նյութը բնական է գիտականության չափանիշներով՝ փաստական հենքով, գիտական կառույցով, մեթոդով և անաչառությամբ:

Վաղմիջնադարյան ոսկեդենիկ գրականության էջերում պահպանվել է ժայռագրությանն աղերսվող երեք կարևոր տեղեկություն, որոնք փաստում են **հնագույն ժայռապատկերաբանության** ձևավորումը Հայաստանում³: Սրանցով նշանավորվել է հայ ժայռապատկերաբանական մտքի **առաջին փուլը**:

V դար: Ժայռափորագրերի գոյությունը հայտնի էր դեռևս **Մովսես Խորենացուն**: Պատմահայրը հիշատակել է դյուցազն Տորթ Անգեղի՝ «արծիվներ գրելը».
*բռնոն հարկանել զործաբար վիմաց ձեռք, ուր ոչ գոյր գեզութիւն, և ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր. և բերել եղնգամբն և կազմել որպէս տախտակ, և գրել նոյնպէս եղնգամբ իւրովբ արծուիս և այլս այսպիսիս*⁴:

Հրաշապատումի ձևով պատմիչը փոխանցել է ժայռագրության ու տառաստեղծման ուղղակի և հստակ մի աղերս՝ Մեսրոպ Մաշտոցի երազը.
*տեսանէ ոչ ի բուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի, զի որպէս ի ձեան վերջք գծին կուտակեալ ուներ բարն*⁵:

VII դար: Առավել ուղղակի է **Անանիա Շիրակացու** խոսքը.
*զգայարանք առաջնոցն սուր էին քան զայժմուցս՝ զոր վկայեն բազումբ. վասն որոյ ո՛չ միայն զԱրեգական գնացս կարացին նկատել, այլ և զբոլոր լուսաւորացս կարացին դրոշմել և ճանաչել*⁶: Սա վկայում է թե՛ ժայռերին դրոշմելու վաղեմության, և թե՛ աստղագիտական բովանդակության ժայռապատկերների մասին:

Թերևս, Հայաստանում է նաև **նորոյա ժայռապատկերաբանության** ակունքը⁷. Կոթողների իրապես հայտնաբերումը սկզբնավորվել է 1886 թ., երբ աշխարհում առաջին անգամ **գիտական** մամուլում⁸ ժայռապատկեր է

1 Թոխաթեան 2003, 60-71, 74-79, 81-90; Թոխաթեան 2003, 6-9; 2012b, 25-26; 2013, 228-229; 2014, 108-123; 2015a, 332; 2019b, 223-227; 2020b, 346-361, 2021, 62-66, 350-351; 2022a, 82-92; 2024, 25-33; 2025a, 96-106; ԹԲԲ 2022, 136-149; Tokhatyan 2009, 85-87; 2015, 195-202 (2017, 72-81; 2020, 141-149); 2022, 26-31; Тохатян 2011a, 287-288; 2011b, 172-173; 2014, 269-273:

2 Թոխաթեան 2003, 81-90; Թոխաթեան 2004, 38-39; 2011b, 113-114; 2012b, 25-26; 2015a, 332-336; 2019a, 32-34; 2020a, 8-9; 2020b, 344-361; 2022a, 85-92; Tokhatyan 2009, 83; 2015, 185-187 (2017, 62-64; 2020, 132); 2022, 21-23; Тохатян 2011a, 283-284; 2011b, 169:

3 Թոխաթեան 2003, 46-49; Թոխաթեան 2002, 52-53; 2011b, 115; 2012c, 49-51; 2013, 226; 2014, 115-118; 2015a, 332, 2016b, 152-154, 2019b, 221-227; 2022a, 82; Tokhatyan 2009, 84-85; 2015, 200-202 (2017, 77-80; 2020, 147-149); 2022, 28-31; Тохатян 2011a, 285-286; 2011b, 170-171; 2014, 267-268:

4 *Խորենացի*, գիրք II, Ը, 115: Տորթը հայրենյաց պաշտպան է, մշակութային հերոս, դեմիուրգ (հունարեն δημιουργός – գիտակ, վարպետ, արհեստավոր, նկարիչ, արարիչ, ծագում է δῆμος – ժողովուրդ և ἔργον – աշխատանք, գործ բառերից), բանդակի և ժայռափորագրման արվեստի հիմնադիր ու հովանավոր: Ըստ ազգագրագետ Խաչիկ Սամուելյանի, Պատմահոր տողերում *պահպանվել են հետքեր այն հնագույն դարաշրջանից, երբ մարդիկ իրենց տեխնիկական ճարտարվեստը արտահայտում էին միայն սեփական ձեռքով ու քարով (Սամուելյան 1931, 307-308)*: Սեպագրագետ, արևելագետ Նշան Մարտիրոսյանը շատ հետաքրքրական և մշակութային պատմության համար հույժ կարևոր համարելով այս տեղեկությունը, Տորթի փորագրած *արծիվի և ուրիշ կենդանիներու և առարկաներու պատկերները* առնչել է մ.թ.ա. II-I հազ. փորպախական մեծենադրոշմների հետ (Գիլգամեշ 1963, 12-13): Բանագետ Արամ Ղանալանյանի համոզմամբ՝ *հազարավոր հիանալի ժայռապատկերները ...ավանդական Տորթին վերագրված քարարվեստի այդորինակ նմուշներից են, որն այնքան տարածված ու ծաղկած է եղել Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների մոտ (Ղանալանյան 1969, 6և6)*:

5 *Խորենացի*, գիրք III, ԾԳ, 327, նաև՝ *Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց*, Ա դրուագ, Ժ, 34; *Գարագաշեան 1895*, 191-193: Բալախովիտ գաւառում, Արածանիի աջ ափի լեռը Մեսրոպ Մաշտոցի անունով է կոչվել, բանի որ նա բերդում մնացել է յոթ շաբաթ ու լրացրել հայոց տառերը. *Լեռան Բալուայ, որպէս տակաւին ցուցանի դրոշմն աստուածագիծ վիմին և նկարք գրերոյն* (Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, ԻԵ, 49-50): Լեռան գագաթի հնավուրց կիսավեր բերդում տեսնելով 29 տողանի արձանագրությունը, Գարեգին Սրվանդյանցը ևս համարել է, որ նա տառերը ստեղծել է Բալուի այս՝ «Գրման քար» անձավում (*Սրուանձտեանց 1884a*, մասն Բ, 160-162):

6 ՄՄ 2180.527բ; 2762.206; *Անանիա Շիրակացի 1940*, ԾԹ, 83-84:

7 Թոխաթեան 2012c, 49; 2014, 118; 2015a, 332; 2020b, 347-348; Tokhatyan 2015, 202 (2017, 80; 2020, 149); 2022, 29:

8 Ժայռանկարները նկատվել էին Իսպանիայի հյուսիսում՝ դեռևս 1879 թ., Բասկերի երկրի «Ալտամիրա» անձավում, սակայն կեղծիք են համարվել՝ չարժանանալով որևէ գիտական հրատարակման: XVIII-XIX դդ. ռուսական արխիվներում ևս հաղորդումներ ու գեկույցներ կան՝ Սիբիրի ժայռապատկերների մասին: 1627 թ. Նորվեգացի ուսուցիչ, կրոնավոր Պեդեր Ալֆսոնն էր ափատարած պատկերներ նկարագրել և արտանկարել Շվեդիայի Բոհուսլեն մարզի Տանում (Tanum, Bohuslän) հնավայրում (Skoglund, Ling, Bertilsson 2015, 167): Առավել վաղ՝ Ֆրանսուա դը Բեֆորեստ (François de Belleforest) Փարիզում 1575 թ. հրատարակած «La Cosmographie universelle de tout le Monde» գրքում նշել էր Դորդոնի Ռուֆինյակ անձամի մամուլների գոմանկարների մասին, որոնք իրապես հայտնաբերվեցին միայն 1956 թ. (*Kühn 1964-1965*, 94-105; *Кюи 1976*, 56): Այժմ գրանցված է 255 նկար, որոնց թվում կա 158 մամուլ, 29 բիզոն, 16 ձի, 12 քարայծ, 11 ռնգեղջյուր, վեց օձ, չորս մարդ, մեկ արջ, նաև՝ 14 տանիքանման նշան և չորս անորոշ պատկեր:

Արդ հայտնի տվյալներով, ժայռապատկեր առաջինը հիշատակել են չին փիլիսոփա Հան Ֆեյը (Han Fei, մ.թ.ա. 280-233) և աշխարհագետ Լի Դաոյուանը (Li Daoyuan, 386-434): Պատկերներ և, որ ուշագրավ է, դրանց առնչվող պատումներ է գրանցել Չփան Յունեն (Zhang Yue, VIII դ.), Չինաստանի հարավարևելյան Ֆուցյան (Fujian) մասում, տե՛ս Chen 1988, 9; Bednarik, Li 1991, 25-33; Bednarik 2007, 7:

հրատարակվել ու մեկնաբանվել՝ Ս. Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում¹:

1886 թ., Մաստարա, Այրարատ աշխարհի Շիրակ գաւառ – Թալինի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Հայագետ, եպս. **Մեսրոպ Սմբատյանը** «Արարատ» ամսագրում հրատարակել է գյուղի մոտ² նկատված՝ վեց քարայծերով ժայռապատկերի արտանկարը [աղ. **1**, **78**]: Մի շարք այլ արձանագրությունների («բւեռագրեր») շուրջ ծավալված քննարկման արդյունքում համարվեց, որ *արձանագրութիւնը մի նոր տեսակ պետք է լինի: Դառնալով իբրև թարգման նոցա ժամանակի զգացմանը և սրտից, նա ժայռապատկեր երևույթն ի լուր աշխարհի որակեց որպես երջանիկ նախնեաց մեզ աւանդած հնութեանց նշխարին*³: Այս ժայռապատկերի առաջին լուսանկարը հրատարակել է Ա. Քալանթարը⁴ (Քալանթար 1935, 75, նկ. 22):

1893 թ., Արագած լեռ, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Աշտարակի և Ապարանի շրջաններ – Արագածոտնի մարզ: «Արարատ» ամսագրի խմբագիր **Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը** (Միաբան) ամփոփել է գագաթին մերձակա նկարների մասին տեղեկությունները: 1892 թ. մայիսին Թիֆլիսում գյուղատնտես Ալեքսանդր Քալանթարյանն իրեն հաղորդել էր, որ գագաթին, կամ դրան շատ մոտ, կան տարօրինակ արձանագրություններ: Տեղեկություն հավաքելով, Միաբանն Աշտարակում գտել է դրանք անձամբ տեսած Սմբատ Սիսակյանցին ու ստացել նրա ընդօրինակած պատկերների մեկ էջ: Ըստ այդ մատիտանկարի, դրանք *յիշեցնում են զանազան կենդանիների թեթև և կոպիտ ուրուագիծ (ծուկ, մողես, թռչնի գլուխ, օձ, մի չորքոտանի): Նկարներից մի քանիսը ակներև նման են Արարատում (1886 թ. ԺԱ.) տպուածին, գտնուած Մաստարայի մօտ: Այդ՝ մեր սովորական երկար նստարանների – «իշտունկի» նմանութիւն ունեցող խագերը գտնուելով խառն ուրիշ պատկերագրերի հետ՝ իսկապես ստանում են նշանակութիւն և երևում է որ պատահական խագիզոցներ չեն: Մեր ստացած ընդհանուր տպաւորութիւնը պ. Սիսակեանցի նկարից մեզ յիշեցրեց Ամերիկայի հնդիկների պատկերագրերը, միայն աւելի բարդ ու աւելի բազմաթիւ նշաններով (Միաբան 1893, 775-776)⁵:*

1893 թ. Թիֆլիսի «Տարագ» շաբաթաթերթն արեց **Չորացքարի** մասին առաջին հրապարակումը՝ երեք մատիտանկար և հակիրճ նկարագրություն⁶ [աղ. **2**]:

XX դ. սկզբից արդեն, ժայռապատկերաբանական միտքը, նկարագրողական բնույթով հանդերձ՝ առավել վերլուծական էր և ամրապնդված պատմահամեմատական հենքով: Գիտության նոր մակարդակում հայ ժայռապատկերաբանության կայացմանը մեծապես նպաստեց «Արարատ» ամսագիրը:

1902 թ., Մեծամոր, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Էջմիածնի շրջան – Արմավիրի մարզ: Հայագետ, եպս. **Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը** հայտնաբերեց Հայաստանի՝ չափերով մեծագույն ժայռափորագիրը: *Հայ Չէլվա [այժմ՝ Տարոնիկ] գիւղի բնակիչներից ինձ պատմեցին, որ Կարմիր բլուր բարձրութեան վրայ կայ մի տեսակ օտարոտի գրութիւն, որ ոչ ոք չի կարողանում կարդալ: Ամենաբարձր կետում, բնական հրաբխաբարի ոչ այնքան հարթ մակերևոյթի վրայ, կայ մի քանի տող գրութիւն. չափազանց խոշոր մասշտաբով: Գրութիւնը բաղկացած է խորհրդանշաններից, իրար հետ սերտ շաղկապուած և մի քանի անգամ կրկնուած: Փորձեցի լուսանկարել, անկարելի եղաւ. ժայռը շատ է անկանոն: Արձանագրութեան բռնած տարածութիւնն է երկայնութիւնը 5-6, լայնութիւնը 1-2 սաժէն: Արդեօ՞ք դա հիտիտական գրութիւն չէ՞: Այն ժամանակուանից ես շատերին եմ պատմել այդ*

1 Հայոց պատմամշակութային անցյալի հետազոտմանը և արժևորմանը մեծապես նպաստել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի առաջին պաշտոնական պարբերականը, Կովկասում առաջին հայագիտական՝ կոնսական, պատմական, բանասիրական, բարոյական և ազգային գիտելիք «Արարատ» հանդեսը (1868-1919 թթ.): Կեսդարյա գործունեության ընթացքում այն առաջադեմ, լայնախոս ու բազմակողմ մոտեցում է ցուցաբերել բազմադարյա հայ մշակույթի բոլոր փուլերի ամբողջական ներկայացման ասպարեզում: Դրա առիավառչյան է Մ. Սմբատյանցի՝ երախտագիտութայամբ լի խոսքը. *կարող եմ զարդարել Արարատ ամսագրի Էջերը՝ Արարատեան թագաւորութեան երբեմն փայլած փառքը արտայայտելու գանկութեամբ*:

2 Հնագետ, վիճագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանը և լեզվաբան Հր. Աճառյանն այն նշել են «Ավոյի գաղա» վայրում (Բարխուդարյան 1935, 43; Աճառյան 1984, 406): Սրանցում տեղանունները տպագրական վրիպակով են՝ *Մաստաբա և Ավոյի գաղա*:

3 Սմբատեանց 1886, 491-495, տե՛ս նաև Թոխաթյան 2012d, 122-123; 2020b, 347-348, նկ. 7-8; 2025a, 96-101, նկ. 1-3:

4 Ժայռապատկերը 1930-ական թթ. լուսանկարել են նաև Արտաշես Կրույրը (ՀՊԹ Ն8553-8554, մակագրված են Թալինի շրջան) [աղ. **1**]: և 1907-1908 թթ. «Արարատի» խմբագիր, բանահավաք, արվեստաբան արքեպ. Գարեգին Հովսեփյանը (ՀՊԹ Ն363, Ն1307, տեղանշված չեն): ՀՊԹ-ում է նրանց և Ա. Քալանթարի արած՝ մի այլ ժայռափորագրի հինգ լուսանկար (ՀՊԹ Ն267, Ն1491, Ն1783-1785, տեղանշված չեն): Տեղայնացման առումով որոշիչ է այն, որ դրանցից մեկը՝ Ա. Կրույրի լուսանկարը մակագրված է *Մաստարա: Ժայռագրութիւն կիկլոպյան պարսպի քարերի վրա, 1937 թ.* (ՀՊԹ Ն6005): Սա հավաստում է, որ երկու ժայռապատկերն իրար կից են՝ միևնույն ժայռախորշում:

1886 թ. արտանկարը և 1930-ական թթ. լուսանկարները կարողացաւ նույնականացնել միայն 2003 թ.: Արտանկարը շատ մոտավոր էր արված՝ համապատասխանում են միայն քարայծերի թիվը և դիրքերը: Լուսանկարի աջ կողմի նետածիգի պատկերի փոխարեն արտանկարում երևում են հայերեն Ո և լատիներեն H տառերը, ծախ կողմի մարդու գծապատկերը բացակայում է, որի ներքևի ուղղաձիգ գծիկն էլ նշվել է իբրև 1 թիվ: Նույնականացմանը նպաստեցին հատկապես Ս. Սարգսյանի 1967 թ. գրքի երկու արտանկարները, որոնք ավելի մեծ պատկերակիր մակերես են ընդգրկում (Սարգսյան 1967, 118-119, աղ. XXIV; 2010, 35-36, նկ. 1-2): Անկասկած, նա եղել է տեղում, ճշգրիտ արտանկարել, սակայն մակագրել է շատ ընդհանուր՝ *Արագածի լանջերի շաղկապներ* [աղ. **16**]:

5 Ի դեպ, Լ. Լիսիցյանը, 1913 թ. անդրադառնալով «Արարատ»-ում Մ. Սմբատյանցի 1886 թ. հոդվածին, շփոթել է Տեր-Մկրտչյաններին: «Արարատ»-ի 1892-1894, 1902 թթ. խմբագիր Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի փոխարեն «Նստոց» բաժնի հեղինակ է նշել վարդապետ (1909 թ.՝ եպիսկոպոս) Կարապետ Տեր-Մկրտչյանին, որն ամսագրի խմբագիրն է եղել 1902, 1904-1906 թթ., տե՛ս Լիսիցյան 1913-14, թերթ 1:

6 Տարագ 1893, 106-107, նկ. I-III: Քարաշարքին հետագա անդրադարձները տե՛ս Լալայեան 1898a, 174-175 (Լալայան 2021, 54, 657); Լուսսլան Տո. 1938, 709-721; Հասրաթյան 1985, 128, 167-168, 175):

մասին և առաջարկել գնալ ուսումնասիրելու և արտանկարելու. տակաւին մնում է այնպէս¹:

Հնաժայրի տեղայնացման առթիվ. 1927 թ. հնագետ **Ա. Քալանթարը** պարզել էր, որ *ջրաբաշխական մի յուրահատուկ սիստեմ, տեղին հարազատ, այստեղ հասել է բարձր կատարելության. նա խիտ ցանցի պէս ծածկում է մեր միջնաշխարհն ամբողջապէս՝ Արագած, Սևան, Արարատյան բովանդակ աշխարհը: Սա երկրի կյանքի ամենաուժեղ երակն է, նրա տնտեսական ջիղը, որը ցայտուն կերպով արտահայտվել է իբրև կուլտ` – ջրի կուլտը²*: Երևանի համալսարանում 1936 թ. նրա զեկուցման ժամանակ, ֆիզիկոս, պրոֆ. Հարություն Ամժուրը (Չեքոտարյան) հայտնեց, որ ցուցադրված ակնաչափական սխեման հիշեցնում է Այդր լճի մոտ մի բլրի վրա տեսած ժայռափորագիրը: Այդ լսելով, Ա. Քալանթարը եզրակացրեց, որ դա Արագածոտնի նախնադարյան ոռոգման համակարգի բարտեզն է³: Այդպիսով, միայն 35 տարի անց պարզվեց, որ «Կարմիր» բլուրում 1902 թ. Մ. Տեր-Մովսիսյանի նկատած փորագրությունը Մեծամորում է⁴ [աղ. 3-3, 14]: 1938 թ. հնագետ Եվգենի Բայբուրդյանը բլրի գազաթնային մասում նկարագրել է *հիերոգլիֆիկ* գրեր (*Байбурман* 2011, 65-67, նկ. 21-22; *Մեծամոր*, 5):

1910 թ. հունիսի 1, **Ցոլակերտ**⁵, Այրարատ աշխարհի Մասեացոտն գաւառ (հետագայում Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառ): Արարատի ստորոտում, Արաքսի աջ ափի հսկա բերդաբաղաքի ավերակներում արբեւ. **Մ. Սմբատյանը** *երկու բարափի վերայ* հայտնաբերել է մեհենագրեր [աղ. 13]: Յուրօրինակ արձանագրությունը նա բնութագրեց որպէս *նշանագրեր. բայց ոչ բւեռագրեր. Մեզ թւում է, որ այս նշանագրերը առնչութիւն ունեն հաթեան գրերի հետ, որոնց մասին «Հանդես Ամսօրեայ» ամսաթերթի մէջ (1910. թիւ 2. փետրվար. երես 46, 47, և գրուած են Հաթեան նշանագրերի ձևերը) մի յօդուած կայ, որի մէջ... հանդէսն ասում է «Ճատ հետաքրքրական է քննել՝ թէ ինչ ծագում ունին այս նշանագրերը. որ Հայկական մտքի առաջին և հնագոյն արգասիքը կը համարուին: Եսսէնի քննութեամբ Հաթեան արձանագրութեան ամենահինը Քրիստոսէ 1000–տարի առաջ կերևի... Այս մտածողութեամբ պէ՛տք էր կարծել, որ Հաթեան նշանագրութիւնը հնարուած ըլլայ Քրիստոսէ 1200 տարի առաջ»⁶:*

Ցոլակերտի և Արագածի պատկերները դեռևս XX դ. սկզբներին իրենց վրա են սևեռել պատմա-բանասիրական նախասիրություն ունեցող գիտնականների ուշադրությունը (Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 6):

1910 թ. հուլիսի 21-ին **Արագածի** հարավային լանջերի ժայռապատկերները տեսել են **Կոմիտասը** և **Մ. Տեր-Մովսիսյանը**, որը երեք տարի անց գրել է. *գտայ խորհրդաւոր արձանագրութիւնը շատ տեղ կրկնուած: Դոքա ողորկ երեսով, ...գետնից դուրս ցցուած բազալտ քարեր են, որոնց վրայ նախապատմական, ըստ մեծի մասին համանման կրկնութեամբ քանդակներ են: Թէև քանդակի մէջ պակասում է արուեստը, բայց անհերքելի է քանդակողի հմտութիւնը և փորձառութիւնը: Ներկայացրած են, բարակ համաչափ գծերով, կամ շերտերով եղջիրաւոր կենդանիներ, այծ կամ եղջերամ, աղեղներով մարդիկ. երբեմն զարդեր⁷:*

1913 թ. սեպտեմբերի 22, **Գեղամա լեռներ**⁸, Այրարատ աշխարհի Կոտայք գաւառ – Աբովյանի շրջան – Կոտայքի

1 Տեր-Մովսէսեան 1913, 66: Երկարությունը եղել է 12 մ (1 սաժենը՝ 2,13 մ): Այժմ մոտ 7 մ է, աջից կան քարը կտրելու հետքեր, լայնությունը՝ 2-4 մ: Տե՛ս նաև *Թոխաթեան* 2003, 60-62, նկ. 3-6: Կա Ա. Քալանթարի և Ա. Վրույրի արած ինը լուսանկար (ՀՊԹ Ն8567-8572, Ն8574-8576), Սև բլուր մակագրով: Մ. Տեր-Մովսիսյանը տեղը նշել է *Սևջուր գետի յորդափոս աղբիւրների* մոտ: Տե՛ս նաև *Բոբոխյան* 2020b, 34:

2 *Քալանթար* 1927a, 54-55 (2007, 245-246, նաև՝ 20); 1933, 171-194 (2007, 281-297): Ոռոգման համակարգերի մասին տե՛ս նաև *Շիրմազան* 1962, 50-56; *Шурмазан* 1964, 60-90; *Арытюнян* 1964, 28-59; *Բարխուդարյան* 1964, 259-285; *Բոբոխյան*, *Հովհաննիսյան* 2016, 248-251:

3 Տե՛ս *Նաչատրյան* Մ. 1971, 128; *Хачатрян* М. 1976, 121-129; *Каранетян* 1980, 33-36; *Սարգսյան* Հ.Գ. 1987, 172-188; *Թոխաթեան* 2003, 61, նկ. 3-4; *Բոբոխյան*, *Հովհաննիսյան* 2016, 249-250: ՀՊԹ-ում պահպանվում է Գ. Հովսեփյանի (ՀՊԹ Ն157), Ա. Վրույրի (ՀՊԹ Ն8569) արած մեկական լուսանկար և 1938 թ. արված գծագիր (ՀՊԹ Ն91):

4 Գրեթե վեցհազարամյա բնակատեղիի բուն անվանումն անհայտ է: 1966 թ. ընդունվեց վաղմիջնադարյան պատմագիրների վկայած Մեծամորանունը, որը տեղագրորեն մոտ է հնավայրին: Տե՛ս *Մեծամոր*, 6-8:

5 Ցոլակերտը (Չողկերտ, Ցողկերտ) Քարաթիթ գյուղից 7 կմ արևմուտք է: Տե՛ս *Ալիշան* 1890, 123-124, 487-489; *Նիկոլսկի* 1893, 759-761; *Սամուելյան* 1941, 189, 247-250: Ենթադրաբար, այստեղ է հիմնադրվել Մենուախինիլի բերդաբաղաքը: Առավել վաղ փուլերում Ցոլակերտը հիշատակել է Պատմահայրը. *Ամասիա բնակեալ յԱրմաւիր՝ յետ ամաց ծնանի զԳեղամ, ...զՓառոխ արի և զՏոլակ: Եւ յետ ծնանելոյ զսոսա՝ անցանէ զգետով մերձ ի լեառնն հարաւոյ, և շինէ անդ առ խորշիւք լեռնոտինն ...երկուս տունս, զմին յարևելս կոյս, մօտ յակունս աղբերցն, որ առ ստորոտով լերինն ելանեն. իսկ զմիւսն յարևմուտս կոյս, ...ի ժառանգութիւն երկուց որդւոց իւրոց, արւոյն Փառոխի և կայտառին Տոլակայ. յորս բնակեալ յիւրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, ի Փառոխայ՝ Փառախոտ, և ի Տոլակայ՝ Տոլակերտ (խորենացի, գիրք I, ԺԲ, 41):*

6 *Սմբատեան* 1910, 574-576: Նշված հոդվածի հեղինակը Հր. Աճառյանն է, տե՛ս *Աճառեան* 1910, 46-52 (1928, 7-8):

7 Տեր-Մովսէսեան 1913, 65-66, տե՛ս նաև *Մարտիրոսյան*, *Իսրայելյան* 1971, 6; *Բոբոխյան* 2017b, 30-35, 51:

8 **Գեղ** անվամբ հիշատակվում է V դարից: Գեղամ նահապետը, իր անունով սա զլեռնն անուանէ Գեղ, և զԷսսն՝ Գեղաբքունի, որով կոչի և ծովն (խորենացի, գիրք I, ԺԲ, 41): Գեղաբքունիքի սահմանների մոտ լեռները նշել է Հովհաննես Դրասխանակերտցին (IX-X դդ.)՝ *ելեալ ի վանաց անտի այրից՝ ի կացողից սրբոյն Իսահակայ, որ ի ծործորս լերինն Գեղայ ի ծորակի միոց՝ դէպուղեղ գնացաք և ելաք ի վերին վանս (Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն հայոց, 336, 128՝ ծան.): Լերինք Գեղամայ յարեմտեան ստորոտիցն և ի կողից բարձրագունին՝ որ է ինքն իսկ Գեղ կամ Գեղայ լեռնն ըստ նախնեաց (Ալիշան 1890, 331):*

Ազգագրագետ Երվ. Լալայանը կիրառել է **Ահմանկան** անվանումը. *Ահմանկան լեռնաշղթան, վաղուց հանգած ձագառածն գազաթներով, որոնցից միբանիսի մէջ գոյացել են բարձր, լեռնային լճեր: Այս լեռնաշղթան հնումը կոչւում էր Գեղամայ լեռներ*, իսկ բարձրագոյն գագաթը՝ Նովյապէս Ահմանկան: Ահմանկանի լեռնաշղթայի այս գագաթի ստորոտում է Գավառագետի ակունքը: Սևանա լճի հարավարևմտյան կողմում բարձրանում են Ահմանկան լեռնաշղթայի ամենաբարձր կոնածն գագաթները, որոնցից գրեթե ամեն միսն ունի հրաբխային բերան, դատարկ կամ ջրով լի, կազմելով մի փոքրիկ լճակ: ...Ամենից աւելի գովուած է Ահմանկանի արօտատեղիները, որ տարածուած են

մարզ: Գեղամա լեռների ժայռապատկերները հայտնաբերել է 21-ամյա ուսանող, հետագայում՝ արվեստաբան, ազգագրագետ ու հանրային գործիչ Լևոն Լիսիցյանը: Նա արտանկարել ու լուսանկարել է տասնյակ պատկերներ, որ *արված են համեմատաբար լայն, բայց որ խորը, հարթ փորագիր գծերի օգնությամբ, որոնք իրենց խամրած ու ժամանակի ազդեցությունից սրճագույն թվացող տեսքով տարբերվում են քարերի կուպրափայլ մակերեսից*: Նկարագրել է նաև տեղանքը՝ դրանք *հաճախ հանդիպում են կոյտերով՝ ծածկելով մեծ տարածություններ*, փորագիր քարերը, բաշխումը և փորագրման տեխնիկան: Մանրագլին վերլուծելով հորինվածքները և համադրելով մետաղե գոտիների կենդանապատկերների հետ, գտածոները հապճեպորեն բնորոշել է իբրև «արվեստի խաղ և արվեստի վարժություն»¹: 1979 թ. սեպտեմբերի 23-ին Պայտասարի (3177 մ) լանջին տեսանք ժայռապատկերներ, որոնք տեղում համեմատեցինք նրա արտանկարների հետ. այդպիսով, ուղիղ 66 տարի անց պարզվեց Լիսիցյանի գտած պատկերների տեղը:

1913 թ., Երերուկե, Այրարատ աշխարհի Շիրակ գաւառ – Անիի շրջան – Շիրակի մարզ: **Լ. Լիսիցյանը** հիշատակել է նաև IV-V դդ. եռանավ *բազիլիկ տաճարի արևմտյան պատի վրա* փորագրված քարայծը [աղ. **41a**], նշելով, որ այն *հար ու նման* է Գեղամա լեռներում իր տեսածներին (Լիսիցյան 1972, 56)²:

1914 թ. լեզվաբան, պատմաբան **Գրիգոր Ղափանցյանը** մոտ 50 ժայռապատկեր է հայտնաբերել **Արագածի** հարավարևելյան լանջի վիշապաբարից դեպի հյուսիս-արևմուտք բարձրանալով³. *Քարակոթողի տեղից մօտ 1 վերստ հեռու դեպի Արագածի ձիւնապատ գագաթները* [~1 կմ Կ.Թ.]: *Քանդակում են բազմաթանկ քարերի և քարափների վերայ, ընկած հեղեղատների մեջ*: Դրանք *մարդկութեանս զարգացման ամենաուժեղ գործոնի՝ գրի մարմնացած հաւակներն ու ռահահորդներն*⁴ են քարի վերայ. *սրանք զանազան առարկաների պատկերացումներ են, մեծ մասամբ ինչ որ աղեղնաւոր չորքոտանու: Քանդակը 2-3 միլիմետրից աւելի չէ և ոչ էլ ուղղանկյունաւոր: Մի քանի քարափների վերայ դուրս են հանուած որսի տեսարաններ՝ եղջերուներ իրենց ծագերով, շներ. սրանցից երկու հարևանցի տեսարաններ նշմարելի են բացուստ մօտ 100-150 քայլ հեռաւորութեան վերայ: Այս ստեղծագործութեան հիմնաւորց ժամանակներին պատկանիլը ապացուցւում է հէնց նրանով, որ յիշածս «պատկերագրերի» քարերի շերտերը շատ տեղեր փոխուել են, քանդակներից միայն մասերն են մնում (Ղափանցեան 1914, 95): Դետագայում, վիշապաբարերին նվիրված աշխատության մեջ նշել է, որ դրանք խորաքանդակ են, ի տարբերություն վիշապաբարի վերնամասի բարձրաքանդակի⁵:*

Ժայռագրերի առումով ուշագրավ է նրա մի այլ նշում. Արագածի Տիրինկատար՝ *Կարմիր սրբատեղի կոչված տեղում, ըստ ժողովրդի ասելուն, գտնվում է մի մեծ երկար քարասեղան (=գահ, թախտ), որի շուրջը դրված են փոքր աթոռներ այլևայլ գծագրություններով* (Ղափանցյան 1945, 99): Այս նկարագրությունը հիշեցնում է Շամիրամի դամբարանների նշանագիր բոլորաքարերը: Իսկ ծիսապաշտամունքային առումով աղերսվում է Մուշիցի հարավ, Տիրկատար լեռան լանջի «Մեղրի քարերին» (տե՛ս ստորև):

1921 թ., Հոռոմ, Այրարատ աշխարհի Շիրակ գաւառ – Արթիկի շրջան – Շիրակի մարզ: Անվանի ճարտարապետ **Թորոս Թորամանյանը** գյուղից հարավ-արևելք, մ.թ.ա. II-I հազ. բերդաքաղաքի ավերակներում, գետնատարած ժայռերին նկարագրել է հայերեն *երկաթագիր Ո* կամ *Ս* տառի ձև ունեցող մեծաչափ, խորը ակոսանշան⁶: 2007 և 2012 թթ. նկատել ենք նմանօրինակ այլ փորագրություններ [աղ. **224a**]:

1922 թ., Դեմիրկապ, Հայոց Միջագետք Հայոց աշխարհի Արուստան գաւառի հյուսիս-արևմուտքում, Սիրիա-

Աղմանկանի լեռնաշղթայի բարձր լանջերում, մօտ 100 վերստ երկարությամբ (Լալայեան 1906a, 170, 175, 177, 196; Լալայեան 2021, 228-229, 233-234, 250): Իսկ մի այլ տեղ նշել է նաև **Աղմաղան**. Սևաբերդ գիւղի արեւելահարավային կողմում ձգւում է **Աղմաղան լեռնաշղթան** (Լալայեան 1910a, 54; Լալայեան 2021, 331): Գերմաներեն նամակում Լ. Լիսիցյանը **Agmangan** է գրում (Լիսիցյան 1913, թերթ 13; 1972, 55): Աղմաղան է կոչում նաև ազգագրագետ Սերիկ Դավթյանը (Դավթյան Ս. 1936, 7, 13): Ա. Քալանթարը նույն էջում նշել է և՛ **Աղմաղան**, և՛ **Գեղամա լեռներ** (Քալանթար 1935, 62; 2007, 313): Հնագետ Սանդրո Սարգսյանը Աղմաղանի փոխարեն սկսեց կիրառել **Գեղաղմաղան** ձևը, միաժամանակ նաև՝ **Գեղամա լեռներ** (Սարգսյան 1967, 17, 20, 102-103, 132 և 43, 114-120): Տե՛ս նաև ՏԲ, հ. 1, 149, 183, 822; ՀՄՀ, հ. 2, 708: Գեղամա լեռների պատմաշխարհագրական նկարագրի առթիվ տե՛ս *Ղարազդյան* 2004, 3-23:

1 Լիսիցյան 1912-13, թերթ 1-16: Սա հայտնի դարձավ միայն 50 տարի անց, երբ հնագետ Գևորգ Տիրացյանը (1926-1993) թարգմանեց ու հրատարակեց ՀՍՍՀ պետական արխիվում պահվող գերմաներեն ձեռագիրը (Լիսիցյան 1972, 51-57): Ծնողներին գրած նամակում Լևոն Լիսիցյանը նկարագրել է այդ ժայռապատկերները (Լիսիցյան 1913, թերթ 50-51): Այդ գիտարշավի մասին տե՛ս նաև *Հարությունյան* Կ. 1973, 99-100; *Ղարիբջանյան*, *Վարդանյան* 1993, 55; *Չաբարյան* 2022, 54, նաև՝ *Strzygowski* 1918, 18; *Стржиговский* 2011, XII-XIV, 27:

2 Այժմ նշանը մուտքի ձախ կողապատին է: 2015 թ. նոյեմբերի 3-ին նկատել եմ խոյի և այլ նշաններ: Տե՛ս *Թոխարյան* 2020b, 346, նկ. 1-2:

3 Ուստի, գնալով դեպի **Վիշապաբար** պատկերախումբ, նա չի տեսել վիշապաբարին ավելի մոտ՝ արևմտակողմում գտնվող **Հսկայի Տուն** պատկերախմբի նկարները (այժմ՝ 97), որոնցից վեցը հետագայում 1924-1927 թթ. լուսանկարել է Ա. Քալանթարը [աղ. **5**, 6₁₋₃]:

4 Հայերեն հնախոսական բառեր են. հաւակ – *սկիզբ, սկզբնապատճառ, առաջնորդ, հեղինակ*, առնչվում է նաև հաւատ – *ապացույց, փաստ, հավաստիք* բառին (ՄԲ, հ. Գ, 67, 70), ռահահորդ – *ճանապարհորդ* (ՄԲ, հ. Դ, 139):

5 *Помимо многочисленных заштриховок контур диких коз с двумя рогами, загнутыми назад, удалось видеть и следующее красивое изображение: на одной большой, отдельно стоящей скале трехугольного вида ...выгравирована сцена из охотничьего быта с охотником, стреляющим из лука по бегущим оленям и козам, преследуемым собаками. Разница в способе изображения между стелой и этой охотничьей картиной была в том, что в первом случае изображение рельефное, а во втором, наоборот, выдолблено (выгравировано) в камне* (Капанцян 1952, 48), տե՛ս նաև *Թոխարյան* 2021, 63-64; *ԹԲԲ* 2022, 144-145.

6 *Թորամանեան* 1921-1922, 220; *Թորամանյան* 1942, 18-19, նկ. 15 (2013, 42, 44, նկ. 15): Տե՛ս նաև *Մովսիսյան* 2003a, 209, նկ. 119; *Թոխարյան* 2020b, 346-347, նկ. 3-4:

յի Ալ-Յասաֆա մարզի Ալ-Մալաքիա գավառ¹: Մծբին – Մոսուլ ճանապարհին, հարթ ժայռաբեկորների վրա հայտնաբերվել է սուր գործիքով արված 52 պատկեր՝ 34 կենդանապատկեր, որսի և մարտի տեսարաններ² [աղ. 12₁]:

1924-1934 թթ. Արագածում ու Սևանի ավազանի **Մարտունու** շրջանում **Ա. Զալանթարի** արշավախումբը գրանցել է մոտ 300 ժայռապատկեր, որոնցից 18-ը՝ Արագածից³: Դրանց 26 սևանկար (սեգատիվ) պահպանվում է ԳՊԹ-ում⁴: Իր գրքույկում 1935 թ. հրատարակել է լույս երկու լուսանկար՝ *Խճագիր* և *Նշանագիր* մակագրերով, առանց որևէ տեղանշման⁵: Նա նշել է, որ *արձանագրությունների ընդհանուր քանակն արդեն անցել է 500-ից: Դրանք պետրոգլիֆներ են, կատարված պատկերային և գծային նշաններով: Այդ արձանագրությունները տարածված են Յայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում, որոշ տեղերում կազմելով մեծ կուտակումներ: Առանձին վայրերի նշանները պարզորոշ վկայում են դրանց տարիքային առանձնահատկությունների մասին, արտահայտելով զարգացման տարբեր աստիճանները* (Kalantar 1929, 43; Զալանթար 2007, 255, 259):

Յնագետ Գր. Կարախանյանը բարձր է գնահատել Նրա ներդրումը *Նախապատմական ժայռապատկերների հայտնաբերման, հավաքման և մեկնաբանման գործում* (Զալանթար 2007, 20-21):

1927 թ., Արմավիր, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Յոկոտեմբերյանի շրջան – Արմավիրի մարզ: Բլրի հարավային լանջին, հնամենի մայրաքաղաքի տարածքում⁶ հնագետ **Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը** և պատմաբան **Ասատուր Խաչատրյանը** գտան 2,75×1,75×1,3 մ չափի «խոյանձ» կոթող [աղ. 10₂₋₄, 15₆]: Գագաթից զլորված ժայռաբեկորի նշանագրերը համարվեցին Նախաուրարտական վանկա-հնչյունային արձանագրություն, համարվելով Նաև Գեղամա ժայռակարների, Մեծամորի, Շամիրամի, Քուչակի և Թոեղքի մ.թ.ա. III հազ. գրանշանների հետ⁷: Քարի մի կողմում արևելագետ **Կամիլա Տրևերը** 1951 թ. նկատել է երկու բառանիստ բուրգ, լաբիրինթոս՝ թաժն ապրուրագիծ, ձվածիրներ, բուրակներ (Тревэр 1953, 118-119), սակայն առանց այդ նշանների: 1996 թ. հայ-իտալական արշավախումբը գտավ կորած համարվող «խոյանձ» կոթողը, մասնակի վնասված⁸: Պահպանվել են Կ. Տրևերի նշան բառանիստերը (10 սմ բարձրության), հնգակի «լուսապսակով» դեմքը, նշանները և հունարեն երեք արձանագրությունը⁹ [աղ. 15₁₋₅, 12₆]: Սրա մոտ կա փոստրակներով, աստիճանավոր և այլ նշանագրերով երեք խոշոր հրաբխաբար, որ սկզբնապես դրված են եղել արևելք – արևմուտք ուղղությամբ [աղ. 14₄, 15₄]: Այստեղից բլրի գագաթ տանող լայն արահետի ձախ կողմում կա զույգ կլոր անցքերով երկու խոշոր քանդակ [աղ. 14₃]: Բարձունքի արևելյան եզրին պաշտամունքային հարթակներն են, իսկ գագաթին՝ կիսավեր տաճարը: *Տարածքը բնակեցվել է մ.թ.ա. IV հազ. վերջերից, ...համարվել է սրբազան վայր և այնտեղ գործող պաշտամունքային համալիրը հանդիսացել է Արարատյան դաշտավայրի այս հատվածի (Ազա երկրի) կրոնական կենտրոնը* (Karapetyan, Хачатрян, Канемян 2004, 254-259): Յավանաբար այստեղ էր Նաև սրբազան «Սուեաց Անտառը»¹⁰:

1931 թ. Խ. Սամուելյանն ամփոփել է հայտնի տեղեկությունները. *Այդպիսի գաղափարագիր (իդեոգրամ) պետրոգլիֆներ ի հայտ են բերվել վերջին ժամանակներս Յայաստանի զանազան վայրերում, այն է՝ Սևանի լճի շրջակայքում, Արմավրի Նախապատմական բլրի վրա, Երերույքում, Ավանի քարհանքում և այլն*¹¹ [աղ. 10₂₋₅, 12₆, 4₁₄]: *Նրանց լեզուն մեզ անհայտ է (Նկար 61): Մեր ձեռքի տակ չունենալով այդ պետրոգլիֆների ընդօրինակումները կամ*

1 Տուր-Աբդին լեռների արևելյան մասի հարավային լանջերին է, Մծբինից 45 կմ հարավ-արևելք, Բզաբդեից /Ձգիրե/ 57 կմ հարավ-արևմուտք: Արուստանը (հուն. Μυθονία) Մեծ Յայքի կազմում էր մինչև մ.թ. 37 թ. (Երեմյան 1963, 40):

2 Bossert 1951, 46, 207-208, նկ. 687-697, տե՛ս նաև Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 24; Թխաթեան 2003, 88.

3 Լեռան հարավարևելյան լանջերին 2016-2024 թթթ. գտել ու նույնականացրել ենք դրանցից 18-ը (ըստ պահպանված լուսանկարների 15-ը, ըստ արտանկարների՝ երեքը), ինչպես նաև լուսանկարահանման մեկ կետ: Ժայռապատկերներից վեցը Յսկայի Տուն, երեքը՝ Գայլատուն, յոթը՝ Չորակ, մեկը՝ Դարավանդ, մյուսը՝ Առյուծաղետ պատկերախմբերում են [անվանադրումը՝ Կ.Թ.], տե՛ս Թխաթեան 2020b, 351; 2021, 63-65, 350-351, նկ. 3-4; 2024, 28-33; ԹԲԲ 2022, 137-138, նկ. 1-13, 16-27:

4 «ԳՊԹ, Աշխարհբեկ Զալանթարի ժողովածու» (այսուհետ՝ ԶԺ): Սրանում կա Նաև քարակույտերով լի տեղանքի չորս լուսանկար: Տե՛ս Բարսեղյան 1966, 147, 160; Barsaghiyan 1968, 213, նաև Թխաթեան 2020b, 351; 2021, 62; ԹԲԲ 2022, 136-137:

5 Զալանթար 1935, 75, 77, նկ. 22-23: Սրանցից առաջինը 2003 թ. նույնականացրել են «Արարատ»-ում 1886 թ. հրատարակված Մաստաբայի արտանկարի հետ, ինչն առավել հաստատվեց 2025 թ.՝ ըստ ԶԺ Ն1307, 8553-8554 լուսանկարների (մակագրված են Թալին):

6 Տարածքի մասին տե՛ս նաև Ալիշան 1895, 246 (1910, 265); Բրոյան 1950, 10-11; Тревэр 1953, 104-113; Կրկյաշարյան 1970, 82-86, 128-136: 7 Тер-Аветисян 1941, 53, 62-64 (Տեր-Ավետիսյան 2010, 459-461); Мартиросян 1974, 13-14. Արտանկարը հրատարակել է Ա. Զալանթարը (Kalantar 1929, 43-45; Զալանթար 2007, 254-259): Տե՛ս նաև Լալայան 2024b, 93, 95, 99: Ժայռաքանդակը 1932 թ. լուսանկարել է Արտաշես Վրույրը (ԳՊԹ Ն8573), տե՛ս Мецахинов 1933, 55-57, նկ. 22: Նշանագրերով մասն անհետացել է 1943-1951 թթթ. միջև [աղ. 15₆]:

8 Կարապետյան, Խաչատրյան, Կանեյան, Ղաֆադարյան, Թալյա 1998, 35-36; Karapetyan, Хачатрян, Канемян 2004, 254-259; Խաչատրյան Ժ. 2004, 183: Արմավիրի Նոր հետազոտությունները տե՛ս Karapetyan et al. 2021, 274-285:

9 Կարդումեան, Թխաթեան 2002, 387-388; Թխաթեան 2003, 64-65, 81, նկ. 11-12: Համարվում է Միիր աստծո պատկերը (Au pied du Mont Ararat, 154-156): Հունարեն գրվածքների մասին տե՛ս նաև Մանանդյան 1946:

10 Շրջակայքում 60-ական թթթ. դեռ պահպանվել էին հսկա սոսիներ: Արա Գեղեցիկի որդին՝ շատահանճար Անուշավան Սոսանվերը նվիրված էր սոսենու պաշտամունքին, որոնց սաղարթի սոսափունով Նա գուշակություն էր անում. *ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սոսիսն Արամանեկայ որ յԱրմավիր (Խորենացի, գիրք I, Ի/ԻԱ, 63-64): Տարածքը «Սոսյաց Անտառ» կոչեց Դանիել Վարուժանը. եղեգնեայ գրչոյով երգեցի փառքեր. – Բեգի ընծա՛յ, իմ հայրենիք. – Սուեաց անտառէն էի գայն կըտորեմ... – Բեգի ընծա՛յ, հին հայրենիք* (Վարուժան 1909, 6):

11 Սամուելյան 1931, 163: Սևանի լճի շրջակայք նշելով, ամենայն հավանականությամբ, նկատի է ունեցել այդ ժամանակ հայտնի միակ՝ Վարդենիկի մոտակա «Ավերակներ» ամրոցի մոտի ժայռապատկերը [աղ. 10₅], տե՛ս ստորև: Իսկ Ավանի քարհանքի մասին առկա էր մեկ հրապարակում, որում որևէ ժայռանկարի մասին տեղեկություն չկա (տե՛ս Զալանթար 1927b):

ծները, գեթ համեմատական տեսության համար, նաև ուշադրության առնելով այն հանգամանքը, որ նրանց մասին դեռևս բացակայում են հնագիտական հետախուզումներ, դժվարանում ենք ասելու, թե Հայաստանի նախապատմական կուլտուրայի որ շրջանից են բխում: Արդյո՞ք նրանք ծագել են նեոլիթի շրջանում, մի էական հարց, որ արդի հնագիտական տվյալների սղության ու անբավարարության պատճառով տակավին լուծելի չէ¹:

1932 թ. լեզվաբան, հնագետ **Իվան Մեշչանինովը** հրատարակել է Արցախի **Տանձատափ** (Իվանյան, Նախկին Խոջալու) գյուղի մոտ դարասկզբին պեղված №7 դամբարանի մ.թ.ա. XIII դ. ծածկասալերի վրա 1926 թ. տեսած գծային նշանագրերը² [աղ. 101]: Եզրակացրել է, որ սեպագիրը բնավ էլ անդրանիկ գրությունը չէր տեղում: Տեղական գրային համակարգը... շարունակում էր գոյությունը նաև սեպագրի օրոք³:

1933 թ. Ա. Քալանթարը, ըստ հնագիտական նյութի և Արագածում իր գտած ժայռապատկերների, եզրակացրել է. *Մի այլ կարևոր երևույթ, որ բնորոշիչն է ու չափանիշը Հայաստանի այդ հնագույն կուլտուրայի` – գիրն է, գրի գոյությունը, որ ունեցել է Հայաստանի բնակիչն այդ հեռավոր անցյալում. մեզ բախտ վիճակվեց պարզել ոչ միայն հնագույն գրի գոյությունն Արագածի վրա, այլև նրա մեծ տարածումը Խորհրդ. Հայաստանի բազմաթիվ այլ վայրերում, ներկայացված գրի զարգացման մի շարք էտապներով` սկսելով ժայռափորումների և ժայռագրությունների ամենապրիմիտիվ օրինակներից, մինչև հիեռոգլիֆյան գրի կազմակերպված սիստեմը, որ իր խոշոր չափերով նախնական հարուստ գրականության ներկայությունն է հայտաբերում Հայաստանում*⁴ (նկ. 22, 23)⁵:

1933 թ., 2արինջա, Այրարատ աշխարհի Ծիրակ գաւառ – Թալինի շրջան – Արագածոտնի մարզ: **Ա. Քալանթարը** և պատմաբան, բանահավաք **Սենեքերիմ Շալջյանը** գյուղի մոտ ժայռապատկերներ են տեսել: Ինքնակենսագրության մեջ նա գրել է. *Թալինում ես հանդիպեցի ընկ. Աշխարհեզ Քալանթարյանին և նրա հետ միասին գնացինք 2արինջի ծորում եղած այծանկարները տեսնելու (տե՛ս իմ Թալինի մասին տեղեկությունները)*: Այս տեղեկությունները չեն պահպանվել (*Ղազիյան* 2016, 211): 2025 թ. հունիսի 22-ին գյուղի արևմտյան կողմի բարձունքների 500×600 մ չափի հատվածում որևէ փորագրություն չգտնվեց:

1934 թ. Արագածի արևելյան լանջերի Ոսկեթաս (°) գագաթի⁶ մոտ ժողովրդագիր **2ավեն Կորկոտյանը** հայտնաբերել է ժայռապատկերներ և վիմագրեր: Դրանց ուսումնասիրությունը հանձնարարվել է բանասեր, Էպոսագետ, հնագետ, ազգագրագետ, Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի անդամ, Հայաստանի գիտական ինստիտուտի վարիչ, Էջմիածնի մատենադարանապետ **Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանին**⁷:

1 Անդրադառնալով անցյալին, նշել է. *Անցյալ տարի Հայաստանի Հնությունների Պահպանության Կոմիտեն մեր պարբերական մամուլի էջերում մեծ աղմուկ էր հանում, հայտարարելով, թե հայտնաբերել է բազմաթիվ, մինչև այժմ անհայտ պետրոգլիֆներ ու հիեռոգլիֆներ` քարերի վրա փորված ու գծված հնագույն գրեր: Այդպիսի նշանագրերի հայտնաբերումը տեղի է ունեցել Հայաստանի սահմաններում տակավին անցյալ դարում. բավական է հիշել Շտրեկերի անունը, որին և պատկանում է առաջնությունն այդ հարցում. այնուհետև մի շարք թե՛ օտար և թե՛ հայ բանասերներ հայտնաբերել են շարունակ այդպիսի նշանագրեր, որոնք դժբախտաբար մինչև այսօր չեն լույս տեսել, մինչդեռ նրանք ահագին նշանակություն ունեն մեր երկրի կուլտուրայի պատմության տեսակետից (Սամուելյան 1931, 343` ծան. 88, տե՛ս նաև Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 6): Հավանաբար նկատի է ունեցել թուրքական բանակի հրետանու կապիտան, Երզրումի անգլիական հյուպատոս, գերմանացի Վիլհելմ Շտրեկերի 1873 թ. զեկույցը, որում նշված է կենդանապատկերի, մեհենագրի, սեպագրի, բայց ոչ «դասական» ժայռապատկերի մասին (Strecker 1869, 145-162, 512-538; Штреккер 1873, 11, 25, 29, 31):*

Այդ ժամանակ հայտնի էր, օր., Ադանայի Ալաջա /Bolkar Maden/ գյուղի մոտ 1876 թ. նկատված ժայռագիրը [աղ. 14, 215¹⁻³], որը մասին Ղ. Ալիշանը նշում է. *Հնագույն և նորանշան ևս մնացած վաղեմի ժամանակաց և ազգի անձանթի` ցուցանե արձանքանդակ մի 'ի քարածեղի մերձաւոր լեռին միոյ, որ և յաւէտ նշանագիր երկի բան ծայնագիր (Ալիշան 1885, 134-136, նկ. 33, արտանկարը հրատարակվել էր գլխավայր, տե՛ս նաև Թոխաթեան 2003, 60, նկ. 2): Միփթաթյան միաբան Ավգերն այն համարեց հեթեան արձանագրութիւնք (Ավգեր 1912, 300): Խեթա-լուվիական այս հնգատողն այժմ ընթերցված է (Hawkins J.D. 2000, 521-525): Գյուղը Կիլիկյան Տավրոսի միջնամասում է, Կյուղնոսի ակունքներում, «Դրունք Կիլիկիոյ» (Գուգլյակ) լեռնանցքից 20 կմ հյուսիս-արևմուտք (ՏԲ, հ. 1, 969-970):*

2 Դրանք 1899-1901 թթ. նկատել էր դամբարանը պեղող` Շուշիի ռեալական ուսումնարանի դասախոս, գերմանացի Էմիլ Ռյուլերը, իսկ 1930-1931 թթ.` Շակաշենում (Ելենենդորֆ) դասավանդող գերմանացի ուսուցիչ Յակով Հումմելը (1893-1946):

3 Տե՛ս Мецанинов 1932, 55; 1933, 54-55, նկ. 20-21, նաև` Մովսիսյան 1999, 205; 2021, 104; Թոխաթեան 2003, 65, նկ. 13; Кушнарева 1970, 109-124; Асрян 1999, 16-17:

4 Այստեղ նա հիշել է իր չորս հրապարակում *Калантар* 1927, 19; *Քալանթար* 1927a, 53-54; *Calantar*, 1927, 74-75; *Kalantar* 1929, 43-45: Ուշագրավ է, որ ռուսերեն հաղորդման մեջ նշված է նաև անձավային մեհենագրի և գծային գրի նմուշների հայտնաբերման մասին` Արագածում, Էջմիածնի, Անիի և Երևանի մոտակա 11 վայրում. *Обнаружена пещера (в районе Арагаца), стены которой испещрены аналогичными же письменами. Все вышеуказанные надписи и начертания, скопированные с палеографической точностью и сфотографированные, представляют собою неизвестные до сих пор науке остатки древнейшей культуры. В письменах отмечаются два различных типа: один с отличительными особенностями иероглифов, а другой подходит к линейным письменам. Начертания же, покрывающие поверхность обширных скал, местами инеют объяснимые надписи линейными письменами.*

5 *Քալանթար* 1935, 62, 73 (2007, 313-314): Տե՛ս նաև Թոխաթեան 2003, 67; Թոխաթեան 2021, 63; ԹԲԲ 2022, 140:

6 2. Կորկոտյանը նշել է *Ոսկեթաս* գագաթ, որպիսին հայտնի չէ Արագածի արևելակողմում: Այս անվամբ գյուղ [Նախկին Դուլդարվիշ, հայաբնակ` Կ.Թ.] ու սար (2052 մ) կա Թալին քաղաքից 8 կմ հյուսիս-արևելք: Դա գրեթե 30 կմ հեռու է արշավախմբի` Ապարանի կողմից Արագած բարձրանալու մեկնակետից: Նա նշել է նաև *Վերին Ապարան* գյուղ, որպիսին նույնպես չկա Թալինի շրջանում. *Ոսկեթաս լեռան կողքին, Թալինից դեպի Վերին Ապարան տանող ուղղությամբ, ձգվում են ոյուղներ [բարնիշ, նշանկա, ճանապարհանշան` Կ.Թ.], որոնք ցույց են տալիս ճանապարհի ուղղությունը, որը ...հին ժամանակները շատ բանուկ է եղել: Այդ ենթադրությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ հնում ...Թալինի շրջանը եղել է մարդկային հզորագույն կենտրոններից մեկը (Կորկոտյան 1936, 26-27):*

7 Արագածի աստղաձև արշավի (1934 թ. օգոստոսի 17-22, 122 մասնակից) մասին 2. Կորկոտյանը գրել է. *Տողերիս հեղինակը Ոսկեթաս*

1935 թ., Վարդենիկ (Գեղեցկաձոր, Ագնվաձոր), Սիւնիք աշխարհի Գեղարքունի գաւառ – Մարտունու շրջան – Գեղարքունիքի մարզ: Անվանի վիմագրագետ, հնագետ **Սեդրակ Բարխուդարյանը** հրատարակել է գետափի ժայռերի վրայի քարայծերով ժայռապատկերի արտանկարը՝ *իծագրեր* մակագրությամբ¹ [աղ. **107**]: Սա, նաև Մաստարայի, Արագածի *իծագրերը*², Արագածի, Վարդենիսի և այլ լեռների *գրված ժայռերը՝ անձանոթ, ... խիստ բազմատեսակ* նշաններով, Արմավիրի բլրի նշանագրերը նա համարել է *մի քանի սիստեմի գաղափարանշաններ*³ [աղ. **11, 12**]: **2025 թ.** օգոստոսի 19-ին հետազոտել ենք ժայռապատկերը, որն «Ավերակներ» ամրոցի դիմաց է՝ կիրճի աջակողմում, ուղղաձիգ ժայռերի դժվարամատչելի մի խորշում: Ներքևում, գետնից փոքր-ինչ բարձր, փորագրված է եռախաչ [աղ. **135**]: Ամրոցում բարձրակետում կա շրջանաձև ակոսանշան [աղ. **135**]:

1938 թ., Փիրին, Կոմագենե, Եփրատի աջ վտակի ափից ոչ հեռու, Ադյամանից 6 կմ հյուսիս, Նեմրուփի արձանախմբից 43 կմ հարավ-արևմուտք: Շվեյցարացի հնագետ **Էժեն Պիտտարը** «Յամետ» /Palanli/ անձավի կրաքարե պատին հայտնաբերել է քարայծի երկու խիստ ոճավորված փորագիր նկար, թվագրելով ուշ հնաքարի Մադլենյան փուլով՝ մ.թ.ա. XV-VIII հազ. [աղ. **106-7**]: Նշել է, որ նման պատկերներ կան Հայաստանում՝ Սևանա լճի հարավային ափին⁴, բնականաբար, ի նկատի ունի Վարդենիկի ժայռապատկերը [աղ. **105**]:

1939 թ., Կաբրիստան /Gobustan/, Փայտակարան աշխարհից հյուսիս, Աղուանք աշխարհի Բազկան գաւառ⁵: Կասպից ծովի ափամերձ 4-11 կմ լայնության շերտում գտնվել են ժայռապատյային տեսակի՝ քարահատ և փորագիր նկարների հզոր կուտակումներ՝ Գրմանքար կամ Դինգիրսար /Cingirdağ/, Մեծաքար /Büyüktas/, Փոքրաքար /Küçüktaş/ հնավայրերում [աղ. **111-4**]: Հաշվառվել է մոտ 1000 առանձին հորինվածք՝ մինչև 7000 պատկերով, որոնց մեծ մասը թվագրվել է մ.թ.ա. III-II հազ., սակայն կան թե՛ ավելի վաղ ժամանակների կենդանապատկերներ, և թե միջնադարյան նկարազարդումներ⁶: Պետական արգելոց է դարձել 1966 թ., 2007 թ. ընդգրկվել է UNESCO-ի «Համաշխարհային ժառանգության ցանկում»:

1949 թ. հնագետ **Բորիս Պիտտովսկին** կարծիք է արտահայտել, որ Արագածի *այծերի պատկերները և այսպես կոչված արևանշանները* նեոլիթյան չեն, այլ միջնադարյան, այն հիմքով, որ այդպիսի նշաններ փորագրված են նաև XIV դ. Օրբելյանների իջևանատան⁷ /Սուլեմայի/ ու որոշ տաճարների պատերին (*Пюмрөвскы* 1949, 26-27; *Սարդարյան* 1967, 380):

1951 թ. հոկտեմբերի 12-ին **Գեղամա լեռների** Պայտասար (3177 մ) հրաբխի ստորոտում ժայռապատկերներ

լեռնագագաթից ոչ հեռու հայտնաբերեց նախաուրարտական շրջանի արձանագրությունները, որոնք պրոֆ. Քալանթարի եզրակացությամբ մինչև այդ հայտնաբերված նախահայկական նշանագրերի մեջ համարվում են ամենահինը և որոնք հավանաբար հետագայում կատարելագործվելով վերածվել են այծագրերի (Կորկոտյան 1936, 28): «Նյութական կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի» 1934 թ. նոյեմբերի 3-ի նիստում լսել են Նրա գեկուցումը, արձանագրել, որ դրանք պատկանում են Հայաստանի այլ վայրերում և Արագածի մյուս մասերում [ընդգծումը՝ Կ.Թ.] հայտնաբերված այծագրերի խմբին և ունին կարևոր պատմա-հնագիտական նշանակություն: Որոշվել է 1935 թ. հատուկ գիտական արշավ կազմակերպել, լուսանկարել և հրատարակել գտածոները, խնդրել Պրոֆեսոր-տոլիդմի Հանրապետական խորհրդին էքսկուրսիաներ կազմակերպելու տուրիստների ուշադրությունը հրավիրել շրջագայությունների ժամանակ հնագիտական արժեք ունեցող հուշարձանների հայտնաբերման և եղած հուշարձանների պահպանությանն օժանդակելու գործի վրա (Կորկոտյան 1936, 7, 14): Արշավին մասնակցել են Ա. Քալանթարը և պատմաբան, ակադեմիկոս, այն ժամանակ՝ գիտական աշխատող Սուրեն Երեմյանը (Կորկոտյան 1936, 4, 58, 63, 72-73): Պահպանվել է փաստաթուղթը. ՀՍԽՍՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի պատմական հուշարձանների պահպանության բաժնի վարիչ Հ. Թումյանի գրությամբ Սենեբերիմ Տեր-Հակոբյանին, հուլիսի 1935 թ., Երևան: Մոտ ժամանակներս Արագած է ուղարկվելու հատուկ էքսպեդիցիա՝ Ձեր առաջարկությամբ տեղափոխելու այստեղից վիմական հնությունը և ը. 2. Կորկոտյանի հայտնաբերած այծագրերը ուսումնասիրելու և նկարահանելու: Ձեր մասնակցությունը էքսպեդիցիային անհրաժեշտություն է: Տե՛ս Գարեճյան 2023, 341-342 (ըստ ՄՄ, Սենեբերիմ Տեր-Հակոբյանի արխիվ, թղթ. 76, վավերագիր 102 բնագրի):

1 Բարխուդարյան 1935, 42-44, նկ. Է; 1973, 146-147; Միքայելյան Գ. 1968, 40, տե՛ս նաև Biscione, Hmayakyan, Parmegiani 2002, 142; Թոխաթեան 2003, 83: Գյուլի եզրից 2 կմ հարավ-արևելք է, գետի աջ ափի ժայռերին (2090 մ): Դիմացը՝ գետի ձախափնյա բարձունքին հնագույն «Ավերակներ» ամրոցն է (նկ. 73՝ քարտեզ): ՀՊԹ-ում է ժայռապատկերի լուսանկարը (ՀՊԹ Ն116):

2 Անկասկած, նկատի ունի այն երկու ժայռապատկերը, որոնք Ա. Քալանթարի՝ 1935 թ. հրատարակած վերոնշյալ գրքովում են, քանի որ այն լույս էր տեսել ավելի վաղ՝ տարեսկզբին:

3 Փաստորեն, 1935 թվականից է կիրառվել «իծագիր» բառը. հայոց մեջ այն հնավանդ չէ և, ըստ երևույթին, ձևավորվել է ռուսերեն козынь и осмения-ի նմանությամբ: Օր., Ա. Քալանթարն «իծագիր» է մակագրել իր հրատարակած՝ միայն քարայծերով ժայռապատկերի լուսանկարը, մյուսը «նշանագիր» է կոչել, տե՛ս *Քալանթար* 1935, 62, 73, նկ. 22-23 (2007, 313-314):

4 Pittard 1939, 187-190, նաև՝ *Kansu* 1946, 236-237, նկ. 53; Bossert 1951, 46, 207, նկ. 686; *Սարդարյան* 1967, 55, 118; Семёнов 2008, 174-176.

5 Բազկից 55 կմ հարավ-արևմուտք է: Մերձկասպյան այս տարածքը կոչվել է Կազբե (անտիկ աղբյուրներում՝ Կասպիանա), երբեմն՝ Բաղասական աշխարհ (Երեմյան 1963, 42-43, 88): Երկրամասն առաջինը նվաճել է Արտաշես Ա արքան (189-161) և որոշ փուլերում այն Մեծ Հայքի կազմում կամ ազդեցության ոլորտում էր: Դա արձանագրել է նաև հին հույն պատմիչ, աշխարհագետ Ստրաբոնը (Στράβων, մ.թ.ա. 64 – մ.թ. 24) «Աշխարհագրություն երկու» (*Strabo* XI, 14.5-6, էջ 324-325; *Ստրաբոն*, 57), ըստ որի, գերմանացի լեզվաբան, հայագետ Հայնրիխ Հյուբշմանը (Heinrich Hübschmann, 1848-1908) համարել է, որ *Արտաշեսի եւ Չարիադրիսի ատենուան (190էն ետքը ն. ք. Քր.) ... Հայաստանը իր մեջը կը բովանդակեր գեթ Փայտակարանը, Սիւնիքը, Վասպուրականը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Դ. Հայքը, Աղձնիքը, Սոկքը, Կորճայքին մէկ մասը, թերեւս նաեւ Ուտին եւ Արցախը, ուստի յետնագոյն Հայաստանին նահանգներէն 13ը (Hübschmann 1904, 213-214; Հիւբշման 1907, 22-23): Փայտակարանի հնագույն մշակույթի հետագա արտացոլումների մասին տե՛ս *Բաբայան* 1981, 22:*

6 *Ճագարձաձե* 1958, 20-79; 1973; *Формозов* 1969, 24-59; *Мырзаова, Рустамов* 1986, տե՛ս նաև Թոխաթեան 2003, 85.

7 Գեղարքունիքի և Վայոց ձորի սահմանների միջև, ... Հայոց ՉՁԱ (781) թվին [1332 թ.] կառուցված գեղեցիկ ու հոյակապ իջևանատուն: Հարավային դռան վերևում՝ երկու կողմում քանդակներ են, մեկը՝ ցուլի, իսկ մյուսը՝ եղջերուի (*Ձալայան* 2016, 359, տե՛ս նաև *ՏԲ*, հ. 4, 699): XIII դ. II կեսի պատմիչ, աստվածաբան, բանաստեղծ, արքեպ. Ստեփանոս Օրբելյանը հիշատակել է՝ *անադիկ դղեկին Սուլեմայ և ի ձորին Սուլեմայ* (Պատմություն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելյան, հ. Ա, գլ. Ծ, 309, 311 (*Ստեփանոս Օրբելյան*, գլ. Ծ, 233-234):

են լուսանկարել երկրաբաններ **Ալեքսանդր Դեմյոխինը**¹ և **Վարդգես Ավետիսյանը**: Հավանական է, որ դրանք եղել են վերոնշյալ **Լիսիցյան** պատկերախմբում:

1945-1961 թթ. Արագածում և Գեղամա լեռներում հարյուրավոր ժայռապատկերներ է հայտնաբերել հնագետ **Սանդրո Սարգսյանը** (1912-1995): ՀԱԻ-ի հանձնարարությամբ, արտանկարող ճարտարապետ **Ս. Պետրոսյանի** միջոցով 1963-1964 թթ. ուսումնասիրել է Պայտասարի՝ Ալ. Դեմյոխինի 1951 թ. լուսանկարածները²: «Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում» գրքում երկու արտանկար է տեղադրել, մակագրելով «*Արագածի լանջի շաղաներից*»³: Միջնաբարի՝ մ.թ.ա. XII-VI հազ. հորինվածքներն *ունեն այնքան յուրահատուկ ոճ ու հարուստ բովանդակություն, որ որոշ հետազոտողներ ենթադրում են, թե ավելի ուշ ժամանակի «այծաղեր» են*: Աչքի է ընկնում *Նախնադարյան արվեստի նոր գիծը՝ բազմապատկերային հորինվածքը*: Սյուժեն ավարտուն է՝ կա առարկայի ու գործողության միասնություն, ...տեսարան՝ որոշակի բովանդակությամբ ու զգացումով: Այլ երկրների պալեոլիթի արվեստին օտար էր այն վերաբերմունքը դեպի մարդը, որ բնորոշ է Հայաստանի ուշ մեզոլիթի և նեոլիթի ժայռանկարներին: Խմբային նկարներում նկատելի է *շարժունությունը, պատկերացում կա տարածության ու խորության մասին* (Սարգսյան 1967, 112-115, 258): Ընդհանուր թվով նա հրատարակել է մոտ 35 արտանկար⁴: 2010 թ. լույս տեսավ դեռևս 1970 թ. գրված «Հայաստանի ժայռապատկերները քարի դարից մինչև բրոնզի դար» գիրքը, որում նա դրանք դաստիարակել է չորս ժամանակային խմբում. վերին հնաքարյան՝ մ.թ.ա. XI-XII հազ., միջնաքարյան՝ մ.թ.ա. XII-VIII հազ., նորքարիդարյան՝ մ.թ.ա. VII-IV հազ. և պղնձաքարյան՝ մ.թ.ա. III-II հազ. (Սարգսյան 2010, 12): Գրքում հրատարակված է 206 արտանկար և 11 լուսանկար (Սարգսյան 2010, 35-239) [աղ. **16-17**]:

Այսպիսով, ամբողջ Հայաստանում հայտնի էր շուրջ **15** հնավայր ու մեծ կուտակում: Սա հայ ժայռապատկերաբանության **երկրորդ**՝ հայտնաբերման ու նկարագրման փուլն է (1886 թ. – XX դ. I կես):

1957 թ., Գավառակ, Կորճայք աշխարհի Կարթունիք գաւառի արևմուտք: Ավստրիացի երկրաբան **Վիլհելմ Ֆրեհը** և հնագետ **Մուլաֆաթ Ույանը**ը 16 արտանկար ու լուսանկար են հրատարակել Կորճայք լեռների Սաթ (3375 մ) գագաթից 3 կմ արևելք՝ Գավառակ լճի ափին Նախորդ ամռանը վերջինիս տեսած 52 ժայռանկարներից: 1958 թ. լուսանկարել են ևս 502 [աղ. **18**]: Ենթադրվել է, որ դրանք նոր քարի դարի են⁵:

1958 թ., Արուճ, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Աշտարակի շրջան – Արագածոտնի մարզ): Տաճարի ու պալատի ճեմարանի սրբատաշ քարերին ժայռապատկերի ոճով արված վարպետանշաններ կան⁶: Պատմաբան Արտակ Մովսիսյանի հետ 2002 թ. մայիսի 20-ին նկատեցինք ևս չորս պատկեր [աղ. **56**]:

1963 թ. Ափշերունի տասնյակ հնավայրերում սալաքարերի և մեծաքարերի վրա գտնվել է վաղ մետաղային շրջանի (մ.թ.ա. III-I հազ.) մասնակի վնասված մոտ 100 քարահատ ու բրածեծ պատկեր, հիմնականում կենցաղային ու ծիսական տեսարաններ [աղ. **11**]: Կա նաև երկնային լուսատուներով նկարագրված մեծ ժայռ⁷:

1964 թ. հնագետ Լավրենտի Բարսեղյանը Մեծամորում 1902 թ. նկատված վերոնշյալ մեծ ժայռապատկերը [աղ. **3**] մեկնաբանել է իբրև *արևի կամ ցրի պաշտամունքի հետ կապված ծիսային սովորույթների արտահայտում* (Բարսեղյան 1964, 48, նկ. 1):

1964 թ. իտալական ժայռապատկերաբան **Էմանուել Անատին** Կոմմագենեի Փիրին վայրի «Համետ» անձավից 2 կմ հարավ, 20×10 մ չափի «Այծերի» /Keçiler/ անձավում հայտնաբերել է մոտ 45 փորագիր մեծ այծապատկեր և մարդու երկու սխեմատիկ պատկեր, թվագրելով մ.թ.ա. VIII-VI հազ.⁸ [աղ. **12**, **19**]:

1965 թ., «Ջուննի» անձավ, Տալուրբերան աշխարհի Տուրաթատափ գաւառ: Գերմանացի ասուրագետ **Հերման Վարին** 15 մ խորության երկհարկ «Ջուննի» անձավում նկատել է մոտ 50 նշան ու պարզունակ խազանկար⁹:

1965 թ., Գոմշուտ /Camuşlu/, Այրարատ աշխարհի Հավնունիք գաւառի արևմուտք, Կաղզվան քաղաքից 17

1 Հայ ջրաերկրաբանության հիմնադիր Ալ. Դեմյոխինը (1900-1953) ՀԳԱ երկրաբանության ինստիտուտի տնօրենն էր 1941-1950 թթ. (տե՛ս *Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, 8; *Ավագյան* 1993, 16; *Դեմյոխին Ալեքսանդր Պետրոսի* 2015, 91-92): Իրենց արած մոտ 20 լուսանկար հանձնել են Ս. Սարգսյանին: Այդ մասին 2001 թ. ինձ ասաց դուստրը՝ Նինա Դեմյոխինյան, հաստատեց նաև երկրաբան Վ. Ավետիսյանը, որը 1960-ական թթ. հետազոտել է այս տարածքը: Տե՛ս նաև *Մարտիրոսյան* 1970, 54; *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 6, 31:

2 *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 6; *Սարգսյան* 2010, 6:

3 *Սարգսյան* 1967, 111, 116, 118-119, 134, աղ. XXIV, XXIV1; 2010, 7, 11, 35-36, նկ. 1-2: Պարզվել է, որ դրանք Մաստարայում են, որոնցից առաջինի աջ հատվածը 1886 թ. հրատարակել էր Մեսրոպ Սմբատյանը (*Սմբատյան* 1886, 495):

4 *Սարգսյան* 1967, 110, 113-122; աղ. XIX-XXIII, XXV-XXXII; 1979, 88-91:

5 *Freh, Uyanik* 1957, 621-631, նկ. 2-8, 11-16; *Uyanik* 1968, 94.

6 *Մնացականյան Ստ.* 1958, 102; *Մաթևոսյան* Կ. 1987, 72; 2020, 15-33; *Մովսիսյան* 2003b, 134, 138, նկ. 69; 2021, 184-185, նկ. 69:

7 *Փոմոզով* 1969, 26, 48; *Исмаилов* 1990, 91, 94-95; *Gallagher* 2006, 3-8, նկ. 1-2, 5-24, նաև՝ *Թոխաթեան* 2003, 85.

8 *Anati* 1968, 29-32; *Bostanci* 1971, 47-52; 1973, 145; *Hours et al.* 1994, 267; *Harmankaya-Tanındı* 1996.

9 *Váry* 1968, 50-78; *Koşay* 1968, 27-32; 1984, 32-55; *Uyanik* 1974, 24-25. Գտնվում է Արածանիի աջ վտակ Խնուսի Դալառ /Göksu/ վտակի ակունքներում, Խնուսից 45 կմ արևելք, այժմյան Բայրո գյուղից 4 կմ արևելք, բարձրությունը՝ 2100 մ: Ըստ այլ քարտեզի՝ Դալառ գաւառում է (Հարությունյան Բ. 2001, 231): Հնագետ Համիտ Քոշայը դրանք ներկայացրել է իբրև թյուրքական ցեղերի վաղագույն ներթափանցման, և Նույնիսկ՝ բնիկության վկայություն (*Koşay* 1984): Այդ գործույթում տարածքի հնագիտական պատկերի ներկայացման ու մշակույթի ստեղծողների էթնիկ պատկանելության խեղաթյուրման վերլուծությունը տե՛ս *Есаян, Кулишджян* 1990, 78-82:

կմ արևմուտք (տե՛ս *Մուրադյան* Չ. 2006, 67): Ս. Խաչ լեռան (3135 մ) հյուսիսարևելյան ստորոտում, գյուղի եզրից 1,3 կմ արևմուտք, Արաքսի ձախ վտակներից մեկի աջակողմյան (2090 մ) բարձունքի լանջին են դեռևս 1941 թ. նկատված՝ Հայաստանում եզակի **Գրմանքարի** /Yazilikaya/ մեծ (14×4 մ) և փոքր ժայռապատային պատկերախմբերը՝ 111 փորագիր նկարներով¹ [աղ. 20]: Սրանք հիմնականում եղջերուներ են (87), 13 բարայձ, մեկ ցիռ և 10 անզեն մարդ: Ըստ տեղում գտնված վանակատե մատիտանման գործիքների և քարե փոքր մուրճերի, հնավայրը թվագրվել են վերին և միջին բարիդարյան փուլերով՝ մ.թ.ա. XII հազ.: 6 կմ դեպի հարավ է **«Մատաղ»** /Kurbanağa/ անձավը (11,5×5,5 մ), որի պատերին և առաստաղին միջինքարիդարյան համարվող փորագրեր կան՝ բարայձեր, ցանցեր, ցցերով թակարդափոսեր և օղապարան²:

Ժայռապատկերների **երրորդ**՝ գիտարշավային հետազոտման փուլում (1960-1985) ՀՍՍՀ-ում հայտնաբերվեց մի քանի հազար պատկեր՝ Արագածում, Գեղամա և Սյունիքի լեռներում: Հազարավոր պատկերներ գտնվեցին Նաև Մեծ Հայքի մյուս մասերում:

1960-ական թթ. կեսերից ժայռապատկերների հայտնաբերման ու գիտական հետազոտության ասպարեզում վիթխարի աշխատանք են արել ականավոր հնագետներ **Գրիգոր Կարախանյանը** (1927-2016) Սյունիքում և **Հարություն Մարտիրոսյանը**³ (1921-1977) Գեղամա լեռներում: 1970-1981 թթ. լույս ընծայվեց ընդհանուր թվով շուրջ **1316** արտանկար և **21** լուսանկար ընդգրկող ակադեմիական երեք մենագրություն⁴:

1966 թ., Ծղուկ, Սիւնիք աշխարհի Ծղուկ գաւառ⁵ – Սիսիանի շրջան – Սյունիքի մարզ: Արցախի բարձրավանդակի Ծղուկ գագաթի (3584 մ) արևմտակողմում, Նախկինում «Ուղտասար» կոչված⁶ հնավայրում, Նաև Ջերմաջուր, Կարկառ, Մուրադ լեռ (Հուսո սար) պատկերախմբերում **Գրիգոր Կարախանյանը** և պատմաբան **Պավել Սաֆյանը** հայտնաբերել են ավելի քան **2000** ժայռապատկեր [աղ. 21-22]: Արշավախումբը 1967-1968 թթ. հետազոտել է Նաև հարակից տարածքը՝ Վարդենիսի լեռների ստորոտները, Եղեգիս, Արփա, Որոտան գետերի ակունքները, որոնք մասամբ ընդգրկում են Քարվաճառը ևս:

Տարածքը բնորոշվեց որպես *Նախնադարյան սրբատեղի*, «լեռնային տաճար», իսկ *երախտավոր Նախահայրերի* դրոշմած գաղտնախորհուրդ պատկերները՝ *Նախնադարյան աշխարհայեցողության արձագանքները բազմահարուստ բանարվեստի և անկրկնելի հերոսավեպի էջերում, հնագիտական և ազգագրական նյութերում*: Համադրելով տարածաշրջանի պեղածո նյութերի հետ, *Նախնադարյան հասարակության պատմության, Նրա մշակույթի համակողմանի ուսումնասիրության* այս աղբյուրները համարվել են մ.թ.ա. VIII-III հազ. արգասիք: Կարևորվել է վաղնջական դարերի *ոգին* արտացոլող պատկերների՝ *Նախնադարյան մարդու գեղագիտական աշխարհը թափանցելու* միջոց լինելը, ծիսապաշտամունքային ու տիեզերաբանական իմաստը. *քարե «կտավները» բնության գլխավոր պատկերներն են՝ արևն ու լուսինը, երկինքն իր աստղերով, բնության ահեղ երևույթները՝ որոտն ու կայծակը*: 1970 թ. լույս տեսած գրքում կա **805** արտանկար և **17** լուսանկար, շարադրված է ՀՍՍՀ ժայռարվեստի հետազոտման հակիրճ ակնարկ: Հատուկ նշվեց *տիեզերական պատկերացումներ*՝ Արև, Խաչ, կեռ-խաչ արտացոլող նկարների առատությունը: Մանրագլին մեկնաբանված ժայռապատկերները համադրվեցին Նաև ազգագրական, մատենագրական, բանահյուսական նյութերի, Նախշագարդի և մանրանկարի հետ. այդ կերպ պատկերների հնագույն շերտերը թվագրվել են առավել նեղ միջակայքում՝ մ.թ.ա. V-II հազ.⁷:

Ծղուկի հնավայրերից իջեցվել է **19** ժայռապատկեր: Դրանցից տասը, անկանոն, իրար վրա բրգաձև կուտակելով տեղադրել են Երևանի Նոր Նորքի II զանգվածում⁸, այժմ տեղում՝ «Տիգրան Մեծ» զբոսայգում երևում է լույս հինգը: Երկուսը՝ դեռ 1979 թ. ԵԴՀ բակում էին (կենսաբանության ֆակուլտետի ջերմոցի մոտ), այժմ մնացել է մեկը [աղ. 23]: Մեկ այլ ժայռապատկեր 1979 թ. ամռանը տարվել է ՀԱԹ⁹ [աղ. 25-4]: Սյուն վեցը 1986 թ. դրվել է Լիկոդայոս Ադոնցի անվան Սիսիանի պատմության թանգարանի բակում¹⁰ [աղ. 24]:

1 Գովշուտի լուսանկարները 2008 թ. տրամադրել է հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանը (1961-2020):

2 Kökten 1966, 3-16; Karpuz 1977, 1-5; Uyanik 1974, նկ. 151; Erzen 1992, 60; Ceylan 2008, 80-81, նկ. 12.

3 Տե՛ս *Քալանթարյան, Բորիսյան* 2001, 172-179, կենսամատենագիտությունը տե՛ս *Մարտիրոսյան Հարություն* 2001:

4 *Կարախանյան, Սաֆյան* 1970; *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971; *Մարտիրոսյան* 1981:

5 Ծղուկ՝ բիայնական *Ծղուկուկու* (^{KUR}Տսուկս) տեղանվան մասին տե՛ս *Аргютюнян* 1985, 236; *Խաչատրյան* Վ. 2012, 142-143:

6 Այս մասի որևէ բարեբանություն Ուղտասար լեռ չի նշված: Նման անունով (Davarēz, Ուղտուակունք, Սատանաբար, 3169 մ) լեռը Ծղուկից 25 կմ հյուսիս-արևմուտք է, Ջերմուկից 13 կմ արևելք: Ծիսապաշտամունքային դերի առումով՝ որպես սրբազան տարածք, առավել բնութագրական են հնավայրի՝ իմ առաջարկած և արդեն շրջանառվող **Ուխտասար**, իսկ տեղագրական առումով՝ **Ծղուկ** անունները:

7 *Կարախանյան, Սաֆյան* 1967, 31-38; 1969, 275-283; 1970, 6-10, տե՛ս Նաև *Եսայան* 1972, 64:

8 Տեղափոխել ու տեղադրել է Պ. Սաֆյանը, 1973-1975 թթ. միջև (*Սահակյան Յու.* 2017, 20, 25, 64, 123; *Միրիջանյան* 1975, 49): Գրանցում <hy.wikipedia.org/wiki/Նոր_Նորք_վարչական_շրջանի_պատմության_և_մշակույթի_անշարժ_հուշարձանների_ցանկ_(Երևան)>, №1.8/11:

9 Ցուցադրվում է թանգարանի առաջին հարկում, արտանկարը տե՛ս *Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, աղ. 146:

10 Ըստ ՀԿԿ Սիսիանի շրջկոմի 1988-1991 թթ. I բարոտուղար Հենզել Առաքելյանի, *մի քանիսը 1980 թ. մեծ դժվարությամբ բերվել են շրջկենտրոն և ցուցադրվում են բաց երկնքի տակ ստեղծված Քարի թանգարանում*: Այդ մասին գրել է Նաև «Պրավդա» թերթը. «Թանգարանն իջավ լեռներից» վերտառությամբ (*Առաքելյան* Չ. 1987, 49; 1996, 46; 2017, 36-37): 2021 թ. հունիսի 20-ին իր հետ ճշտեցի հանգամանքները: Գրանցում <hy.wikipedia.org/wiki/Սիսիանի_պատմության_և_մշակույթի_անշարժ_հուշարձանների_ցանկ_(Սյունիքի_մարզ)>, №9.6/32.1-7:

1966-1987 թթ. Գեղամա և Վարդենիսի լեռների ժայռապատկերների հայտնաբերման ասպարեզում հսկայական է «Հայփիդրոնախագիծ» ինստիտուտի ճարտարապետ **Սուրեն Պետրոսյանի** (1921-2000) ներդրումը: Նա գտել ու հնարավորինս ճիշտ արտանկարել է¹ մոտ **5000** ժայռապատկեր (իր տվյալներով)²: Դրանց թվում են 1967 թ. հայտնաբերած **Սևաարի** երկնադիտական համալիրը և **Վարդենյաց** լեռնանցքի փորագիր աստղաբարտեզները [աղ. **26-28**]: 1967-1998 թթ. միութենական ու հանրապետական մամուլում նա ամսագրային ու թերթային շուրջ 20 հրապարակում է արել ժայռապատկերների մասին³:

1966-1971 թթ. Գեղամա լեռներում գրեթե **4000** ժայռապատկեր է հայտնաբերել **Յ. Մարտիրոսյանի** ղեկավարած արշավախումբը (*Մարտիրոսյան* 1969b, 194-200; 1970, 54-70): Իր առաջին իսկ հոդվածում նա երկու տարվա գտածոների մասին նշել է, որ դրանք *սկզբնավորվել են մեզանից 7-8 հազար տարի առաջ և հարատևել ողջ նախնադարի ընթացքում*: Մեր նախնիները քարերին էին տալիս իրենց գգացմունքը, մտքերն ու խոհերը, իղձն ու պաշտամունքը: Քարադրոշմ սյուժեները կապվում են 5-7-րդ դդ. հայ հանճարեղ մտածողներ Եզնիկի, Խորենացու, Ծիրակացու աշխատություններում արծարծված մտքերին, ...հայ բանահյուսության և ազգագրության գանձարաններում պահպանված տիեզերական պատկերացումներին և մեկնաբանվում նրանց օգնությամբ: Նա հատուկ անդրադարձել է երկրաչափական պատկերանշաններին, որոնք *ուղղակի կապված են լուսատուների և տիեզերքի վերաբերյալ այն ժամանակվա կրոնական ու գաղափարական հասկացությունների հետ*: *Լուսատուների ու տիեզերքի մասին ստեղծված պաշտամունքները այսօրվա մեր աստղագիտության ու տիեզերագիտության պարզունակ, բայց ամրակուռ հիմքերն էին, որ դարեդար ավելի որոշակի բնույթ էին ստանում և զարգանում պաշտամունքից դեպի գիտություն* (*Մարտիրոսյան* 1967, 45):

1971 թ. լույս տեսած **Յ. Մարտիրոսյանի և Յ. Իսրայելյանի** առաջին մենագրությունն ընդգրկեց Գեղամա լեռների 56 պատկերախմբերի ժայռանկարների ընդամենը մեկ տասներորդը (**333** արտանկար): Նրանք տարածքը բնորոշել են որպես *Նախնադարյան մարդու նվիրական սրբատեղիներ, հին արվեստի «տաճարներ»*: Անդրադարձել են նաև տիեզերաբանական՝ արևա-լուսնային, աստղային և տարերթի խորհրդանշաններին՝ համադրելով հնագիտական նյութի և ազգագրական իրողությունների հետ (*Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 7, 9, 13-21): Նույն տարում հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» ութհատորյակի I հատորում Յ. Մարտիրոսյանը գետնեղեց երկու, իսկ «Քարի դարից Ուրարտու» գրքում՝ հինգ լուսանկար (*Մարտիրոսյան* 1971a, 252; 1971b, 32, 64 էջերից հետո): Վերջերս հրատարակվեց արշավախմբի անդամ, հնագետ Ռ. Թորոսյանի 1978-1980 թթ. արած մոտ 200 լուսանկարներից 54-ը [աղ. **29**] (տե՛ս *Թադևոսյան* 2022, 150-161):

1981 թ. լույս տեսած **Յ. Մարտիրոսյանի** «Գեղամա լեռների ժայռապատկերները» գրքում նյութն արդեն դասդասված է ըստ ժամանակի՝ ելնելով թեմայից, իմաստից և ոճից: Նա անդրադարձել է լուսնարեգակնային տոմարին ու հնադարյան առասպելներին ևս: Հրատարակված է **175** արտանկար և երեք նոր լուսանկար:

Գեղամա լեռներից է հնագետ Հարություն Մնացականյանի՝ 1968 թ. ՀԴԹ հանձնած երկու ժայռապատկերը⁴ [աղ. **25**]: Այս լեռներում 1988 թ. օգոստոսի 30-ին իմ լուսանկարածներից երկուսը 1995 թ. տեսնելով կտորված վիճակում տեղափոխել եմ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ [աղ. **25**]:

Վերը նշված երկու հիմնարար աշխատությունը (*Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971) քննարկվեց միութենական գիտական մամուլում (*Формозов* 1973, 257-258): Կարևորելով նորահայտ և ուշագրավ նյութը, նշվել է, որ շահեկան կլինեի հրատարակել դրանց տեղաբաշխման քարտեզը, փոխադարձ դիրքերը, ավելին լինեին լուսանկարները և բացատրական մասը:

1966 թ. Լ. Բարսեղյանը հրատարակեց Ա. Քալանթարի հայտնաբերածներից 24 գծանկար⁵ և 12 լուսանկար⁶

1 1966-1968 թթ. ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության ինստիտուտի հանձնարարությամբ Ս.Բ. Պետրոսյանը հայտնաբերել և պատճենահանել է Գեղամա լեռներում ժայռապատկերների բազմաթիվ նոր խմբեր, որոնք Նույն տարին էլ ուսումնասիրվել են տեղում արշավախմբի աշխատակիցների կողմից (*Մարտիրոսյան* 1969b, 194): Գեղամա լեռների ժայռապատկերների մեծագույն մասը, ինստիտուտի հանձնարարությամբ, հայտնաբերել և պատճենահանել է Ս.Բ. Պետրոսյանը և հատուկ ուսումնասիրության ենթարկվել 1966-1968 թթ. գործող քարայրներն ու ժայռապատկերներն ուսումնասիրող արշավախմբի կողմից (*Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 6): Հազարավոր ժայռապատկերների հայտնաբերումը Արագածի լանջերին (Ա. Քալանթար), Գեղամա լեռներում (Ս. Պետրոսյան, Ս. Սարգսյան, Յ. Մարտիրոսյան), Սյունյաց լեռներում (Գ. Կարախանյան, Պ. Սաֆյան) հայ հնագիտության խոշոր հաջողություններից մեկը եղավ (*Առաքելյան Բ.* 1980, 26):

Պատճենահանման առթիվ ճշգրտեմ. իր խոսքերով, նա հիմնականում արտանկար է արել, բանի որ միայնակ հետազոտելիս լեռներում պատճեն անելը ժամանակատար ու դժվար է՝ հաճախակի բամու և անձրևի պայմաններում:

2 Նրա արտանկարների մեծ մասը հրատարակված չէ: Լուսանկար, պատճեն, տեղանշում գրեթե չի արել (գոնե ըստ լեռնաշղթայի): Երբեմն ակնհայտ է պատկերի գեղարվեստականացումը: Ըստ Ս. Պետրոսյանի, Գեղամա լեռներից է այդ պատկերների գերակշիռ մասը, մյուսները՝ Վարդենիսի լեռների արևմուտքից են: Ուստի, միայն յուրաքանչյուր արտանկարի և ճշգրիտ քարտեզագրված բնօրինակի Նույնացմամբ կարող է որոշակիացվել դրանց աշխարհագրական պատկանելությունն ու բանակն ըստ լեռնաշղթայի: Տե՛ս *Թախթեան* 2003, 83:

3 Տե՛ս *Петросян С.* 1967, 4; 1990, 109-111; *Պետրոսյան Ս.* 1971, 4-5; 1992, 15-18; 1998, 18-23 և այլն:

4 Ցուցադրվում են ՀԴԹ-ի երրորդ հարկի «Քարե դարից մինչև Պղնձե դար» սրահում, հրատարակված չեն:

5 Այս 24 գծապատկերներից 16-ը կան լուսանկարներում և, հավանաբար, արված են ըստ դրանց, Ա. Քալանթարի կամ Լ. Բարսեղյանի կողմից: Մյուս ութ գծանկարները չունեն լուսանկար նախօրինակ:

6 Սրանք ամսագրային որակի են, ուստի, աղյուսակներում տեղադրել եմ ՀԴԹ-ի տրամադրած բարձրորակ բնօրինակները:

(*Բարսեղյան* 1966, 147-159, նկ. 1-24, լուս. 25-36): Սևանկարների նորոգմամբ վերականգնված 12 լուսանկարում պարզ երևում է 24 գծանկարով ներկայացված **13** ժայռապատկեր: Հետագայում նա նշել է, որ 1927-1930 թթ. Արագածում, Գեղամա և Չանգեզուրի լեռներում Ա. Քալանթարի գտած մոտ 300 ժայռապատկերից 18-ը (ըստ գծապատկերների թվի՝ 20-ը) Արագածից են (*Barseghian* 1968, 213): ՀԴԹ-ի «Ա. Քալանթարի ժողովածու»-ում պահպանվել են այդ 12 լուսանկարն ու ևս 14-ը [աղ. **5-9**]: Դրանցից 26-ում լավ երևում է **29** ժայռապատկեր¹: Մյուս երկուսում քարակույտեր են, որտեղ, ըստ «*ժայռագրություններով հարուստ բեկորների դաշտ*» մակագրի՝ ժայռապատկերներ են տեսել²: Այդ լուսանկարներից մեկը տե՛ս աղ. **8**₁₋₂:

1967 թ. հունիս-հուլիս, **Սևսար և Վարդենյաց** լեռնանցք, Սիւնիք աշխարհի Գեղարքունի գաւառ – Մարտունու շրջան – Գեղարքունիքի մարզ: Ճարտարապետ **Ս. Պետրոսյանը** հայտնաբերեց աշխարհում եզակի երկու հուշարձան. Գեղիովիտից 8 կմ հարավ՝ Սևսարի երկնադիտական համալիրը³ [աղ. **26-27**] և դրանից 9 կմ հարավ-արևմուտք՝ Վարդենյաց լեռնանցքի բարձրակետի 17 քարասալերին՝ աստղային երկնքի քարտեզները⁴ [աղ. **28**]:

1967 թ. աստղագիգիկոս **Էլմա Պարսամյանը** բացահայտել է **Մեծամորի** ժայռահարթակների երկնադիտական գործառույթը: 1973 թ. նա ներկայացրեց փորագրերի մանրագլին հաշվարկները՝ կառուցվածքները թվագրելով մ.թ.ա. III հազ.⁵: Այն դարձավ Հայաստանում աստղագիտական եղանակով թվագրված կոթող ունեցող անդրանիկ հնավայրը [աղ. **35-8, 125**]:

1967 թ., Արարտու, Կորճայք աշխարհի Կորդուք գաւառի հարավ⁶: Լեռան հարավարևմտյան լանջին մարդու և քարայծի երեքական և, երկրաչափական նախշերով յոթ փորագիր գծապատկեր կա⁷ [աղ. **30**]:

1967 թ., Տիրիշին, Վասպուրական աշխարհի Անձեւացիք գաւառի հարավ, Տրպատունիք կամ Առնոյտուն գաւառի հյուսիս, Ագարակի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերին, Ջերմ գետի (Արևելյան Տիգրիս) ձախ վտակ Շատախի ձախափնյակում, Շատախ քաղաքից 25 կմ հարավ-արևելք: Հնավայրում ժայռապատկերներ նկատվել էին դեռևս 1937 թ.⁸ Վական, Չըլկրի, Կովան, Չիվկան գյուղերից ~10 կմ դեպի արևմուտք: 1967 թ. մոտ հազար բարձրաքաղաք պատկեր է գտնվել 2650-2800 մ բարձրության, 10-15 կմ չափի տարածքում՝ **Հայի Տիրիշին** /Ermeni Tirisini/, **Արքայի Գահ** /Taht-i Melik/, **Արքայից Ջուր**⁸ /Kahn-i Melikân/ վայրերում⁹ [աղ. **31-32**]: Երեք ժայռապատկեր 1990-ական թթ. վնասելով տեղափոխել են Վանի թանգարան:

Տիրիշին (քոդերեն *կանաչ նետ*), Տրպատունիք անուններում ակնհայտ է հին հայոց գիտության, դպրության և արվեստների հովանավոր-աստված Տիրի¹⁰ անունը, ինչն ուղղակի կապ ունի հնավայրի խորհրդանշանների՝ գրի նախաձևերի հետ: Տիրի պաշտամունքի քարեղեն վկայություն է Տիրիշինից 180 կմ հյուսիս-արևմուտք, Մուշից 8 կմ հարավ, Արածանիի ձախ վտակ Մեղրագետի ձախափնյակում վեր խոյացող Տիրկատարի (Ծիրնկատար, Տիրինկատար, 3520 մ) լանջի «Մեղրի քարեր» կոչվող: Ըստ ազգագրագետ Երվ. Լալայանի գրառածի՝ *Աւանդաբար պատմում են, թէ Տիրկատար լեռան վրայ գտնուելիս է եղել Տիր աստծու մեհեանը, իսկ այն մեղրաքարերը, Տիր աստծու մեղր ուտելու տեղն է եղել: Տիր աստուածը սիրելիս է եղել զաւ այստեղ նստել և մեղունների՝ յատուկ իրեն համար քարայրի 10 կարասների մէջ պատրաստած մեղրը ուտել*¹¹: Լեռան հյուսիսարևելյան լանջի Արեգակնածագ բլրի բերդատեղիում էր նաև Անահիտի պատկերը (արձան), որը կործանելով, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը հիմնեց Ս. Առաքելոց վանքը¹²:

1 Որոշ լուսանկարներում կոթողի մոտ ինքն է կամ ուղեկիցը: Երեք լուսանկար գրեթե կրկնվում է, մյուս երկուսում քարակույտեր են:

2 Պարզ չէ այս և մյուս մակագրերի հեղինակը՝ Ա. Քալանթար՝ ուն է, Լ. Բարսեղյանը, թե թանգարանի որևէ աշխատակից:

3 Տե՛ս *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 18; *Մարտիրոսյան* 1973a, 19-21, աղ. III; 1973b, 30-40, աղ. VI-VIII; 1978, 51-54; 1981, 48-51, աղ. 65a, 66, տե՛ս նաև *Թոխաթեան* 2003, 83: Տեղում 1987-2020 թթ. հաշվառել ու տեղանշել եմ 27 պատկեր և խոռոչավոր երեք ժայռաքերկոր:

4 *Петросян С.* 1990, 109-111; *Պետրոսյան Ս.* 2005, 16-17, տե՛ս նաև *Թոխաթեան* 2003, 83.

5 *Парсамян, Мкртчян* 1968, 11-12; 1969, 35-37; *Մեծամոր*, 144-148.

6 Ասուրա-բաբելական աղբյուրների Նիպուր լեռան բիայնական անունն է, այժմ՝ Ջուրի: Բզաբդե (Ջգիրե) քաղաքից մոտ 35 կմ արևելք է:

7 Դրանք նկատվել էին դեռևս 1945 թ., տե՛ս *Уганик* 1974, 83-86, նկ. 42-43, 134-138; *Алок* 1988, 20-21:

8 Ուղղակի թարգմանությունից բացի, «Արքայից» անվան իմ առաջարկած վերականգնման հիմքը մերձակա Մոկք աշխարհի VI՝ Մոկք Առանձնակ գաւառի (հետագայում՝ Արքունական երկիր) *Արքայից գաւառ* կոչվելն է (տե՛ս *Երեմյան* 1963, 71, 117):

9 *Уганик* 1968, 93-103; 1970, 291-294; 1974, 29-47, նկ. 44-117; *Erzen* 1992, 62-63; *Tümer* 2017, 45-108; *Eker* 2023, 22-33.

10 *Երազագրոյց երազահան պաշտաման Տրի դից, դպրի գիտութեան քրմաց, անուանեալ Դիւան գրչի Որմզդի, ուսման ճարտարութեան մեհեան* (Ազաթանգեղոս, ԸԸ.778, Էջ 436): Գրեթե բոլոր զարգացած կրոններում կա գիտության ու դպրության աստված. Եգիպտոսում՝ Թոտ, Ասորեստանում՝ Նեբոս, հունաստանում՝ Հերմես և Ապոլոն, Հին Հռոմում՝ Մերկուրիոս և այլք: Տիրի և երկրագործական աշխատանքային փուլերի մասին տե՛ս *Բոդյան* 1972, 251-265, աստղագիտական հասկացությունների հետ կապի մասին՝ *Դավթյան Ա.* 2022, 308-312:

11 «Մեղրի քարեր. քարերի պաշտամունք» ձեռագիրը ՀԴԹ ազգագրության բաժնի արխիվում է, №44-13 (տե՛ս նաև *Ղանալանյան* 1969, 74, 432; *Պետրոսյան Է.* 2001, 377-382): Գուցեն դա զազպենն է, մանանան (*Մարտիրոսյան Հր.* 2019, 476): Տաւրուբերան աշխարհն ունի և զազպեն և մեղր և մաշկամիրզ (*Մովսիսի խորենացոյ* Մատենագրութիւնք, 608): Կոչվել է նաև Ս. Կարապետի *հալվա* (ԱԲ, հ. Ա, 499):

12 Առ ստորոտով լերինն Տաւրոսի յարեւելից կողմանէ, ի տեղոջն որ կոչի արեգակնածագ... ի միջնադրոն. ուր բերեալ ամփոփեցին զնշխարս սրբոց առաքելոցն, զոր հիմնարկեցաք ի վերա մեծ և երկնաման խորան եկեղեցի: ...Այս է ստուգութեամբ սահման վանագն, որ էր յառաջ դրեկին Տիրինկատար կոչեցեալ. զի էր նա տեղի անահիտ պատկերի, զոր մեք զարկութեամբն Քրիստոսի խորտակեցաք, և տվաք զբերդն

1967 թ. սեպտեմբեր, **Ալկեքար**¹ Տմորիք երկրի, Կորճայք աշխարհի Կորդրիք Վերին գաւառի հյուսիս, Տիգրիսի Արևելյան խաբուր վտակի վերին հոսանք: Մեզրա գյուղից արևմուտք, «Գրի գանձ» բլրի Փիշթագիտե վայրում գտնվել է 2,6×1,25 մ չափի քարասալ՝ տարածամանակյա, նրբագիծ, բրածո փորագրերով, որը նման է գանձի տեղ նշող գծագրի (*Uyanik* 1974, 23-24): 10 կմ դեպի հարավ՝ վաղմիջնադարյան Ալկի կամ Ալկեքար ամրոցն է¹:

1967-1968 թթ. ՍՍՀՄ ԳԱ Երկրաբանության ինստիտուտի արշավախումբը հետազոտել է **Սյունիքի** ժայռապատկերները: Դրանք համարելով մ.թ.ա. VII-III հազ. արդյունք՝ ենթադրվել է, որ լավայի վերջին արտահոսքերը եղել են մ.թ.ա. IV-III հազ. միջև (*Мкртчян, Трифоносов, Флоренский* 1969, 78-79):

1967-1968 թթ. ՀՍՍՀ ԳԱ Նախագահության որոշմամբ ստեղծվեց քարայրները և ժայռապատկերներն ուսումնասիրող համալիր արշավախումբ: Բազմաթիվ կոթողներ են հայտնաբերվել Գեղամա և Վարդենիսի լեռների, Արագածի լանջերին (մենաքար, կրովելի, դամբանաթուղ, ժայռապատկեր), հնագույն բնակելի անձավներ ու խորշեր (Ողջաբերդի, Գեղադրիի և Գեղարդի մոտ, Խոսրովի արգելոցում, Ազատի աջ վտակ Ուղտուակունքի վերին հոսանքում, Հրազդանի կիրճում՝ Լուսակերտից մինչև Երևան), քարիդարյան կայաններ (Հատիսի լանջերից մինչև Քանաքեռ հատվածում):

Աշխատանքի արդյունքում բացահայտվել է մ.թ.ա. III-I հազ. երեք մեծարժեք հնավայր.

Շամիրամ, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Աշտարակի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Գյուղից 1 կմ հարավ, վաղ երկաթի դարի (մ.թ.ա. VII-VI դդ.) խոշոր ամրոց-բնակատեղիի դամբանադաշտում կան մենաքարեր, իսկ մի քանի հարյուր բոլորաշար քարերի մի մասի վրա՝ շրջանակներ, լուսատուների նշաններ, մարդու, վայրի և տնային կենդանիների ոճավորված նկարներ, որոնք աղերս ունեն մոտակա *Արագածի լեռնային սրբավայրերի հիասքանչ* ժայռանկարներին: *Շամիրամի պատկերներին շատ բնորոշ մեկուսի, զույգ կամ երեք կենդանիների պատկերումը մեկ շարքի մեջ բազմիցս դրսևորվում է նաև ժայռապատկերներում*² [աղ. **12**]:

Քուչակ, Այրարատ աշխարհի Նիգ գաւառ – Ապարանի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Գյուղի մոտակայքում ուշագրավ են երեք կիկլոպյան ամրոցներն իրենց կրովելիային ընդարձակ դամբարանադաշտերով: Ի տարբերություն Շամիրամի կրովելիների, Քուչակի դամբարանները կազմված են բազալտի անմշակ ժայռաբեկորներից և ծածկված են սրածայր գործիքով արված հարյուրավոր երկրաչափական նշանագրերով: Վերջինները շատ նման են *Զիթհանքով* գյուղի «դամբանագրերին»: Հայտնաբերել է ճարտարապետ Ս.Բ. Պետրոսյանը³:

Զիթհանքով, Այրարատ աշխարհի Շիրակ գաւառ – Անիի շրջան – Շիրակի մարզ: Հսկայակերտ պարսպաշարի և ավերված կրովելիների քարերին փորագրված են *Նախնադարյան հմայա-պաշտամունքային հարյուրավոր նշանագրեր*, նաև՝ *կենդանիների, օձերի և երկնային նշանների պատկերներ*, որոնք ժամանակագրական, ձևաբանական և տեղագրական առումներով անբախտելիորեն կապվում են գյուղից ոչ հեռու հայտնաբերված քարայրային սրբավայրի ժայռապատկերների հետ⁴:

1968 թ., Գավառակ և Սաթ, Կորճայք աշխարհի Կարթունիք գաւառի արևմուտք: Ձողա լեռների Սաթ գագաթից (3794 մ) 3 կմ արևելք են, Գավառակ լճի և դրանից ակունքով՝ Մեծ Չավ գետի ձախ վտակ Սաթի ափերին: 12 տարի առաջ հայտնաբերված այս հնավայրում անգլիացի լեռնագնաց **Բրայան Ռոյլի** խումբը լճի շրջակայքում գտավ 570 ժայռապատկեր⁵: Գերմանացի լեռնագնաց **Հանս Թոմայի** խումբը Սաթ լեռան հյուսիսարևելյան ստորոտի Սաթ լճի հյուսիսային ափերի մոտ գտան ևս 25-ը⁶: Ընդհանուր թվով, երկու լճերի մերձակայքում կա շուրջ 1150 ժայռապատկեր [աղ. **33**]:

1968 թ., Նավասար /Gamigaya/, Վասպուրական աշխարհի Գողթն գաւառի հյուսիս-արևելք: ՀՀ երկրորդ բարձրագույն լեռ (3906 մ) Կասպուղոցի արևմտյան լանջին գտնվեց մոտ 50, իսկ հարավային կողմում, հաջորդող երեք տարում՝ ավելի քան հազար ժայռապատկեր⁷: Մի մասը հայտնաբերել է պատմաբան, Նախիջևանագետ **Արզամ Ավագյանը**, նշելով, որ դրանք *անբախտելիորեն կապված են հայկական իրականության հետ*: Հրատարակել է 37 ժայռանկար, այդ թվում՝ վեց գունավոր ու սև-սպիտակ լուսանկար (*Ավագյան Ա.* 1981, 45-53; 1987, 9, 138-142)

Տիրինկատարի իւր քաղաքով և ամենայն սահմանաւք ընծա սուրբ առաքելոցն (Սարգիսեան 1864, 231, 235): Հիմնական Հայոց անունի Առաքելոց վանաց մօտ ի Տարօն դէռ ճանչցուի Տիրինկատար կամ Երիկնկատար բերդատեղին՝ Տարոսս լեռանց մէջ, Արեգակնածագ բլուր կոչուած տեղում, ուր կայր Անահտայ պատկեր մի, զոր և «խորտակեցաք, գրէր Ս. Գրիգոր, և տուաք զԲերդն Տիրինկատարի՝ իւր քաղաքով և ամենայն սահմանօքն» ընծայ Ս. Առաքելոցն» (Ալիշան 1895, 268; 1901, 98-99; 1910, 288):

1 *Խորենացի*, գիրք II, ԾԳ, 183; *Երենյան* 1963, 32, 60, 86; *Հարությունյան Բ.* 2001, 275; *Խաչատրյան Վ.* 2018, 22-23:

2 *Մարտիրոսյան* 1969a, 19, 23, նկ. 13-14; 1969b, 192; 1973a, 27-28, 41, աղ. VII₁₀; 1978, 125, աղ. XXVI₁₀; 1981, 23-24, աղ. VIII_{2-3, 10, 12}; *Мартirosян* 1970, տե՛ս նաև *Թոխաթեան* 2003, 66-67, նկ. 14; *Ավետիսյան և այլք* 2018, 64, նկ. 1:

3 *Մարտիրոսյան* 1969b, 192; 1973a, 15:

4 *Մարտիրոսյան* 1969b, 192; *Թոխաթեան* 2003, 82; *Թոխաթեան* 2007, 42; 2020b, 347:

5 Տե՛ս *Royle* 1968: Նա 2005 թ. հունիսին ինձ տրամադրեց գտածոների բաշխման՝ տեղում արած պլան-քարտեզներով ու նկարագրությամբ ձեռագիրը, նաև՝ չիրատարակված երեք գունավոր լուսանկար: Ժայռանկարները տե՛ս նաև *Uyanik* 1974, 20-21, 66-75, նկ. 118-127; 1968, 94; *Anati* 1968, 32, 34-35; *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 24:

6 Տե՛ս *Thoma* 1970, 156-157, 165, նաև՝ *Uyanik* 1974, 20, 66-73, նկ. 122, 127; *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 24:

7 *Алуев* 1971, 126-127; 1977, 50-52; 1985, 3-17: Տարածքի մասին տե՛ս *Լալայեան* 1904, 322-325:

[աղ. 34], դեռևս խորհրդային շրջանում բացահայտել ժայռարվեստի էթնոմշակութային պատկանելության նենգափոխումը Ադրբեջանի գրչականի կողմից (*Aruev* 1977, 50-52; 1985): 2009-2011 թթ. Նրանց արշավախմբերը գտել են ևս մի քանի հարյուր պատկեր [աղ. 35], տե՛ս *The Encyclopedia of Nakhchivan Monuments*, 127-131:

1969 թ. աստղագետ-պատմաբան **Բենիկ Թումանյանը** Ս. Պետրոսյանի 1967 թ. հայտնաբերած **Սևաթի** կենտրոնական ժայռաբեկորի մեծակտավ պատկերը [աղ. 26] և **Վարդենյաց** լեռնանցքի փորագիր օղակներով սալերը [աղ. 28] մեկնաբանել է որպես աստղաքարտեզներ¹:

1970 թ. գարուն, **Նառ**, Վասպուրական աշխարհի Տրպատունիք գաւառի արևմուտք²: Գյուղից հյուսիս՝ ամրոցում ու դրա շուրջը նկատվել է 23 ժայռապատկեր [աղ. 36¹⁻¹⁴]: Նառից արևմուտք, 3 ժամ քայլի հեռավորությամբ է Փրերեշան գյուղը, որի մոտ ևս նշվել է պատկերների առկայությունը (*Uyanik* 1974, 77-79): Հավանաբար, դրանք ևս միջնադարյան են:

1970 թ. հունիս, **Փական**, Վասպուրական աշխարհի Կրճունիք գավառի արևմուտք³: Գյուղից հարավ-արևմուտք, անձավի աջ պատին ու մուտքի ձախ կողմում նկատվել է 10 պատկեր [աղ. 36¹⁵⁻²³, 12⁷]: Խորքի գլխավոր սրահի նկարներն ավելի լավ են պահպանվել: Քարայծի վարդագույն, 30 սմ չափի պատկերի կողքին կա ոճավորված, կետ-հարվածային եղանակով արված եղջերվի խորհրդանշանային գծանկար: Քարայծի կամ եղջերվի մյուս վարդագույն գունանկարն ավելի խորհրդանշանային ոճով վերանկար է՝ բազմակի թարմացման հետքերով, հավանաբար՝ առավել ուշ շրջանի [աղ. 36¹]: Անձավի մուտքի ձախ մասում կան գունանկարներից ավելի փոքր փորագիր գծանկարներ՝ թռչուն, ընտանի այծ, տուն կամ դեզ հիշեցնող նշան: Կան նաև միջնադարյան հավելումներ՝ խաչ, խաչով գմբեթ, նետ-աղեղով զինված կառավար: Տիրիշինի ժայռապատկերների հետ ոճական համեմատությամբ՝ անձավի ներսի նկարախումբը թվագրվել է վաղ նորաքարի, դրսինը՝ ուշ նորաքարի փուլերով⁴:

1970 թ. հոկտեմբեր, **Բուլթ**, Վասպուրական աշխարհի Բուն Մարդաստան գավառի արևմուտք⁵: Սրբազան Պաղատո լեռան արևելյան լանջին (2450 մ), գյուղից 2 կմ արևելք, կիրճի բարձրաբերձ պատի «Կույսերի» անձավում /Kizlarin mağarası/ կա նորաքարյան փուլի, սև-շագանակագույն 150 ներկանկար, այդ թվում՝ պարող Մայր դիցուհիների հինգ գունանկար, ~15 սմ չափի [աղ. 37]: Սրանք եզակի են Միջերկրական, Էգեյան, Սև, Կասպից ծովերի և Պարսից ծոցի միջնատարածքում: Հայտնաբերող հնագետ **Օ. Բելլին** նշել է կիրճի ևս չորս անձավներում մ.թ.ա. VIII-V հազ. թվագրվող նկարների մասին⁶: Լանջին էին նաև Անահիտի, Արամազդի և Աստղիկի մեհյանները⁷: Մոտակայքում կարող էին նաև վիշապաբարեր լինել (*Բոթիսյան* 2019, 457; 2017b, 32-51):

«Կույսերի» անձավից մոտ 15 կմ հարավ-արևմուտքում էր վաղմիջնադարյան Կանգավար ամրոցը⁸: Գրեթե 28 կմ դեպի հարավ-արևմուտք, Անձեւացիք գաւառում Դարբնացքարն էր՝ Արուբահինի և Անահիտ դիցուհիների պաշտամունքի նշանավոր կենտրոնը: Ավերելով այն, տեղում կառուցեցին Մարիամ Աստվածածնին նվիրված՝ առաքելափմն Հոգեաց վանքը⁹: Ուստի, Բուլթ գյուղի «Կույսերի» անձավի հնամենի պատկերների և Մայր աստվածուհու պաշտամունքի աղբյուրներն ավելի քան ակնառու են¹⁰:

1 Թումանյան Բ. 1969, 7-9, 12-14; Թումանյան, Պետրոսյան 1970, 19-22: Սևաթի ժայռապատկերներից մի քանիսը հրատարակված ու մեկնաբանված են նաև հնագետ Հ. Մարտիրոսյանի գրքերում:

2 Ագարակի լեռնաշղթայի արևմտյան մասի հյուսիսային ստորոտում է, Ձերմ գետի (Արևելյան Տիգրիս) ակունքներում, ձախ ափից մոտ 3 կմ հեռու, Շատախից 20 կմ հարավ: Գյուղից 4 կմ հյուսիս-արևմուտք վաղմիջնադարյան Չոալ ամրոցն էր (ավերվել է 1442 թ.):

3 Գտնվում է Արաքսի աջ վտակ Կոտորի և Վանա լիճ թափվող Հայոց Ձոր գետի Կուղան վտակի ակունքներում, Կոտոր լճից 8 կմ հարավ-արևելք: Գյուղից 2 կմ հարավ-արևելք (ըստ Մ. Ույանքի նկարագրության՝ գյուղից հարավ, մոտ 45 րոպե քայլի հեռավորությամբ) Աշոտակերտ կամ Աշոտի դուռ ամրոցն է և հալդի աստծո բացօթյա սրբավայրը: Տե՛ս նաև *Միրախորեան* 1885a, 47-50; 1884, 120-123:

4 *Bellik* 1974, 25-26, 76-77, նկ. 36; *Belli* 2001, 268, նկ. 8; *Alok* 1988, 9.

5 Կանգուարի լեռնաշղթայի Պաղատո, Պաշատ, Պաշատոյզ (ասորեստանյան արձանագրություններում՝ Պաժատու, Պաժատե) լեռան (3750 մ) արևելյան ստորոտում է, Հայոց Ձորի վերին հոսանքում, գետահովտի ձախ կողմում: Տե՛ս նաև *Բոթիսյան* 2017c, 36: Տեղանունների հիմքում ակնհայտ է դիցաբանական առաջընդ՝ պաղատել, պաշտել: Տե՛ս նաև *Միրախորեան* 1885a, 35-38:

6 Տե՛ս *Belli* 1974, 1-40; 1978, 28-31; 1989a, 8-13; 2001, 262-265; *Uyanik* 1974, 26, 77; *Erzen* 1992, 61-62, նկ. 1; *Alok* 1988, 12-13:

7 Անուանէին զանուն տեղոյն այնորիկ Դարբնացքար: Հասնալ սուրբ առաքելալ Աստուծոյ անդ, հալածեաց զգարբինսն զգործոնեայս չարին, և զկոռսն փշրեաց որ յանուն Անահիտայ էր: ... Գնացին 'ի գլուխ լերինն Պաղատոյ, զոր ասէին սաստիկ յոյժ 'ի նմա լեալ դիւացն, տուն Արամազդայ և Աստղկայ մեծարէին (Մովսիսի խորենացոյ Մատենագրութիւնք, 294-295, 301): Տե՛ս նաև *Ալիշան* 1895, 37-38, 43, 48 (1910, 42-43, 47, 53):

8 Բերդն ամուր որ կոչի Կանգուար, և միւսոյն Ագռաւաց քար (Մովսիսի խորենացոյ Մատենագրութիւնք, 295): Կանգուար և Ագռաւ քար կոչուած լերանց միջոցն, ուր որ յատուկ Քար կամ Քարայր մի կայ: ... Այսոր նման էր և քիչ հեռու Բուլթ կոչուած լեռնակողմն, ուր թե՛ Կրակ թե՛ Ձուր թե՛ կուռք պաշտուէին, և կային վիշապաբնակ Քարայրք (Ալիշան 1895, 37-38; 1910, 42-43): Ստուգաբանվել է որպես «անհարթ տեղ» (*Խաչատրյան* Վ. 2018, 105): Անվանապես աղբյուրում է Իրանի Զերմանշահ օստանի կենտրոն Կանգավարին: Այն մոտ 340 կմ հարավ-արևմուտք է, որտեղ Իրանի առաջին՝ մ.թ.ա. 200 թ. «Անահիտա» տաճարն է [աղ. 74¹]:

9 Կանք-ամրոցը Անձեւացիք գաւառի Կասրիկ գյուղի մոտ էր (ամայացել է Մեծ եղեռնից հետո): Ըստ ավանդության, Բարդուղիմեոս առաքյալը Հայաստան էր բերել Աստվածածնի պատկերը, բանդել Կանգուար ավանից և Դարբնացքարից ոչ հեռու գտնվող Անահիտի տաճարը, տեղում հիմնել վանք (Մովսիսի խորենացոյ Մատենագրութիւնք, 294-295, 301): Տե՛ս նաև *Աբեղեան* 1886, 539-540; *Աբեղյան* 1966, 64; *Ալիշան* 1895, 37-38 (1910, 42-43); *Կանայեանց* 1908, 24; *Ոսկեան* 1947, 759-777; *Երեմյան* 1963, 36; *Մելիք-Փաշայան* 1963, 58, 71, 108-109; *Outtier, Thierry* 1990, 723-728, նկ. 4, 14-16; *Հարությունյան* Բ. 2001, 361; *Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան*, 591; *Ստեփանյան* Աշ. 2002, 96-114; *Վարդույան* Գ. 2017a, 65-66:

10 Թոխաթեան 2003, 87; *Վարդույան, Թոխաթեան* 2023, 210-211: Դիցուհիների տեղական ծագման և Աստվածածնին առնչության մասին տե՛ս *Капанцян* 1956, 311-313; *Մելիք-Փաշայան* 1963, 65, 80-88, 111, 128-135; *Вардумян* 1991, 79, 105-111, 127:

Վանի տարածաշրջանի այս երկու՝ Փական ու Բուբ գյուղերի պատկերների հայտնաբերումը վկայում է մոտակա հարյուրավոր այլ անձավներում գունանկարների գոյության հնարավորությունը:

1971 թ. 3. Մարտիրոսյանը Հայաստանի նախնադարյան, բրոնզի դարի, բիսմակյան փուլի և միջնադարյան նշանագրերը դիտարկեց որպես պատկերագրության ժառանգական շղթայի օղակներ: Իր դիտարկած ժայռապատկերներում առկա՝ նախնայաց տիեզերաբանական գիտելիքի մասին նշել է, որ *նշանագրերի մի զգալի մասը վերաբերում է ժամանակի կոսմիկական հասկացողություններին, աստղահմայությանը և ցույց է տալիս աստղագիտության առաջին, բայց լուրջ քայլերը*¹:

1973 թ., Կաթավաձոր, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Թալինի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Գյուղի հյուսիսարևելյան եզրին, բրոնզ-երկաթիդարյան հնավայրում 2,6×4 մ չափի գետնատարած տուֆամակերեսին ալիքագծեր, օղակներ և այլ նշաններ կան² [աղ. **38**₁₋₂]: Սա առնչվում է ջրի պաշտամունքին և, հավանաբար, ջրաբաշխական համակարգի քարտեզ է³, ինչպես Մեծամորի համանման փորագրությունը [աղ. **3**₁₋₃]: 2003-2021 թթ. նկատել ենք ալիքագծերի ևս հինգ խումբ [աղ. **38**₃₋₄]: Գյուղեզրից 500 մ հարավ, Պարտիզակ գյուղատեղիի տարածքում 2023 թ. հոկտեմբերի 29-ին անձավագետ **Արմեն Գևորգյանի** հետ, տեղի հուշարձանապահական **Արտակ Զովսեփյանի** ուղեկցությամբ գրանցել ենք տասնյակ ալիքապատկերներ:

2013 թ. հուլիսի 7-ին գյուղի հյուսիսային եզրին, ծորակի ձախ կողմի 3,5×4 մ չափի, արևմտահայաց բացվածքով ժայռախորշում հնագետներ **Լևոն Աղիկյանը** և **Կարեն Ազատյանը** նկատել են լավ պահպանված 2,3×2,5 մ չափի երկգույն ներկանկար: Նախապես կավով ծեփված մասը պատվել է կապտավուն ներկով և մոտակայքում առկա կարմիր օթրայով, վրձնով վրան նկարվել է խիստ ոճավորված մի կատվագգի, որի շուրջը կա 58 օղակ [աղ. **39**₁₋₂]: Սկզբնապես թվագրվել էր մ.թ.ա. IV հազ. II կեսերով⁴ և ենթադրվել իբրև որմնանկարի վաղագույն մի նմուշ (*Khechoyan, Gasparyan* 2014, 316, 319-321, նկ. 11-13): 2023 թ. հոկտեմբերի 22-ին **Ա. Զովսեփյանը** ցույց տվեց ձորի ժայռախորշի ուղղաձիգ պատին նախորդ աշնանն իր նկատած կարմրավուն, ակնհայտորեն հին նկարախումբը, որում պարզորոշ երևում է մեկ (կամ երկու) մարդ, երեք այծ և իրար զուգահեռ երկու զիգզագ [աղ. **39**₃₋₄]:

1974 թ. Արևմտյան Հայաստանի տասնյակ հնավայրերից⁵ բազում ժայռապատկերներ է հրատարակել **Մ. Ույանը** (*Uyanik* 1974)⁶: Նրա շնորհիվ մատչելի դարձած նյութը վկայում է, որ Հայոց բնաշխարհի ժայռավետի կոթողների տեղադրությունը, փորագրման տեխնիկան, ոճը, ավանդույթները, տեսակները և իմաստաբանությունը հարանման են, ինչը հավաստում է դրանք արարողների տեղաբնակ, նստակյաց լինելը և Էթնոմշակութային ընդհանրականությունը: Այս կերպ ևս փաստվում է Լեռնաշխարհում հայոց հարակայությունը:

1974 թ., Զըլկրի և Մարվանա, Վասպուրական աշխարհի Անձեւացիք գաւառ⁷: Հրատարակվեց գյուղի ավերակ եկեղեցու մոտի գլանաձև, հարթեցված երեսով քարի լուսանկարը (այժմ Վանի թանգարանում է): Նշված է, որ *տարածքի սեպագիր գրություններով շատ քարեր եկեղեցու շինաքար են դարձել, որի պատերից են հանվել Վանի թանգարանի մյուս սեպագրերը ևս* (*Uyanik* 1974, 50-51, նկ. 28, լուս. 156): Հավանաբար հնագույն տաճարական կառույցի սյան բեկոր է, քանի որ դրա հետևում (լուսանկարի աջ կողմում) երևում է սեպագրերով քար [աղ. **40**₁₋₂]: Եզրագծի երկայնքով արված է ժայռապատկերային ոճով հինգ նշան, որ միջնադարյան հավելումներ են: Կանոնավոր խորակոս խաչի վերևում բոլորածև, խառը գրչությամբ երկաթագիրն է. «**ՏՐ ած յՍ ԲՍ**» [**Տ/Է Բ Ը/ՍՈՒԸ Ե Զ/ԻՍՈՒ Ե Բ/ԲԻՍՈՆ Ե**] և «**ԹՎԻՆ ԴԾԾԳ, ԽԱՆԱՂԷՆ**» [խանաղն անձնանուն է՝ Կ.Թ.]: Նշել է, որ **ԴԾԾԳ** տառախումբը *Հայոց 1704 թվականն է* (1143+551): 2 կմ դեպի արևելք, Մարվանա գյուղի մոտ 1967 թ. գտնվել էր *հայկական գերեզմանոցից* բերված և տան պատաշարում դրված երեք փորագիր քարասալ [աղ. **40**₃₋₉]: Մ. Ույանը զուգահեռներ է նկատել Տիրիշինի ժայռապատկերների հետ (*Uyanik* 1968, 99, գծանկարներ): Նա վկայել է նաև, որ եկեղեցու գծապատկերով սալի վրա *Հայոց D* (իսկ իրականում՝ Պ), *I, E տառերն են* (*Uyanik* 1974, 47-50, լուս. 154-155), այս դեպքում, սակայն, չի կոռահել կամ նշել, որ ՊԻԷ տառախումբը ևս Հայոց թվական է՝ 1378 թ. (827+551):

1 Տե՛ս *Мартirosян* 1971, 64-65, 74, աղ. 1-2; *Մարտիրոսյան* 1973a, 69-70, աղ. XXIII:

2 Տե՛ս *Մեծամոր*, 151-153, նկ. 151: Գրքում վրիպակ կա՝ վայրը նշված է Կաթավաքերո:

3 *Թոխաթեան* 2003, 62, 81, նկ. 7; *Մովսիսյան* 2003b, 34-35, նկ. 18; 2021, 105, 107, նկ. 18; *Թոխաթեան* 2019b, 348-349, նկ. 9-10: Հուշարձանի անմխիթար վիճակի մասին տե՛ս *Гулакян* 2003; *Գուլակյան* 2010, 295: ՀՀ ԿԳՄՄՆ փորձագիտական հանձնաժողովը 2024 թ. մայիսի 15-ին ալիքագծի ժայռապատկերներին տվեց *Հանրապետական նշանակության հուշարձանի* կարգավիճակ:

4 Ըստ Ա. Խեչոյանի 2022 թ. դեկտեմբերի 19-ի տեղեկացման, գունակարը վերաթվագրվել է և համարվել միջնադարյան: Վերոնշյալ որոշմամբ սրան ևս տրվեց *Հանրապետական նշանակության հուշարձանի* կարգավիճակ:

5 Այս և մի քանի նորահայտ հնավայրերի ժայռապատկերների ուսումնասիրությունը շարունակել են Օ. Բելլին (*Belli* 1974, 1978, 1989a,b, 1999, 2001, 2004, 2005, 2006a,b, 2007), Ա. Չելյանը (*Ceylan* 2008, 2015, 2018, 2022), Սոյդանը և Կորքմազը (*Soydan, Korkmaz* 2013), Ա. Յարդըմ-ջընը և Գիզլենջին (*Yardimci, Gizlenci* 2016), Հ. Թյումերը (*Tümer* 2017), Օ. Այթեքինը (*Aytekın* 2020), Ս. Թիրյաքին (*Tiryaki* 2020), Բ. Բինգյուլը (*Bingöl*, 2020), Օ. Օզգյուլը (*Özgül* 2021, *Özgül, Bingöl* 2021), Ա. Էքերը (*Eker* 2023) և այլք:

6 Գիրքը «Հարավարևմտյան Անատոլիայի ժայռապատկերներ» անվանելը պատմական իրողության նենգափոխման օրինակ է: Հրատարակվել է Ավստրիայում, և միգուցե դրա շնորհիվ է, որ գրքում չկա արևմտահայկական տարածքում հայոց ներկայության, հայկականության ժխտման դրսևորում: Նա երբեմն նշել է նաև հայկական գյուղանուններ, գերեզմանոց, արձանագրությունների հայերեն լինելը:

7 Գտնվում են Կորդվաց, Ագառքի և Ագարակի լեռների միացման վայրից հյուսիս, Ձերմ գետի (Արևելյան Տիգրիս) ձախ վտակ Շատախի ակունքներում: Վանից 68 կմ հարավ են, Ձուլամերկից՝ 43 կմ հյուսիս-արևմուտք, Շատախից՝ 37 կմ հարավ-արևելք:

1974 թ., Մեզրա, Կորճայք աշխարհի Կորդիբ Վերին գաւառ: Հրատարակվել է Տիրիշինից 27 կմ դեպի հարավ գտնվող այս գյուղի մոտ նկատված երկու ժայռապատկեր (Uyanik 1974, լուս. 152-153) [աղ. 40¹⁰⁻¹¹]:

1976 թ., Ցուրտագետ /Zurtaketi/, Գուգարք աշխարհի Թեղք գաւառ: Պատկերախումբը Ծալկա քաղաքից 9 կմ արևմուտք է, Ղանթաղ գյուղից 1 կմ հարավ-արևելք, Խրամի (Ցուրտագետ) աջ վտակ Փոքր Խրամի կիրճում: Աջակողմի 1595 մ բարձրության ուղղաձիգ ժայռերում փորված բնակելի այրերի միջև ~50 մ ձգվող շերտում ավելի քան հարյուր նրբագիծ, քարաքոսապատ պատկեր կա [աղ. 41]: Թվագրվել են վաղ բրոնզի դարով, բայց կան և բազմաթիվ հետագա խազային հավելումներ¹: Հետագայում համարվեցին միջին քարի դարից (մ.թ.ա. X-VII հազ.) մինչև բրոնզ-երկաթի դարերի արգասիք (GP, 9):

Թեղքի Օձնի (Հունիա, Օզնի) գյուղի հարավային եզրին՝ Նադարխանի ստորոտի բնակատեղիում ու մոտակա Բեշաշենի ամրոցում 1947 թ. հնագետ **Բորիս Կուֆտինի** պեղած ուշադնաքարի (մ.թ.ա. III հազ. սկիզբ) խեցանոթներին կան ոճավորված դեմ-դիմաց կռուկներ, պարույր և այլ նշաններ² [աղ. 43⁴⁻⁵]: Տեսքով ու ոճով նման են 23 կմ հարավ, Հունեն գյուղից 1 կմ հարավ-արևելք (1350 մ), Խրամի աջ վտակների միջև գտնվող **Ցուրտագետ**³ հնավայրի, 1940-1950-ական թթ. պեղված դամբանադաշտի շուրջ 60 քարասալերի՝ միջին բրոնզի դարի քերձանկարներին, որ հիմնականում գծանշաններ են՝ զուգահեռ գծեր, եռանկյունի, շեղանկյունի, սխեմատիկ կենդանապատկերներ՝ եղջերու, այծ, ցուլ, թռչուն, օձ և այլն [աղ. 42]: 1946 թ. Ծալկայի ջրամբարի (1506-1520 մ) կառուցման հետևանքով ջրասույգ եղած մի հնավայրում ժայռապատկեր կար [աղ. 43]: Նյութերը 2000 թ. վերահրատարակվել են Վրաստանի հատուկ նշանակության ժայռանկարներն ու բազմաթիվ միջնադարյան վերապրուկներն ամփոփող ամբողջական հավաքածուում, իսկ 2014 թ., որպես վտանգված ժառանգության՝ Եվրամիության Էլեկտրոնային մի մատենաշարում (GP, 15-19; Gabunia, Gabashvili 2014): Իսկ մինչ այդ, 1934 թ. դրությամբ, Վրաստանում հայտնի էր լոկ վերինքարիդարյան գծանշաններով **Մղվիմ** պատկերախումբը⁴, ճիաթուր քաղաքից 2 կմ հյուսիս-արևելք, Ղվիրիա գետի աջ ափին (550 մ)⁵ [աղ. 43¹⁻²]:

Թբիլիսիի VI դ. Անչիսխատի եկեղեցու բակում Ախալբալակի մոտերից 1970-ական թթ. բերված ուշագրավ քարասալ կա, որի ժայռապատկերի ոճով արված պատկերակազմում առանձնանում է վեց զույգ լծկանով գունթանավարը (GP, 180) [աղ. 43⁶⁻⁷]:

1976 թ., Քարվաճառի լեռներ, Արցախ աշխարհի Վայկունիք գաւառ – ԱՀ Շահումյանի և Քաշաթաղի շրջաններ: Հակիրճ հրապարակումներ եղան Ծալք⁶, Սև, Հեղգաց սարավանդի Մեծ Ալ և Փոքր Ալ լճերի ափերին նկատված ավելի քան 5000 ժայռապատկերի մասին, դրանք թվագրվեցին մ.թ.ա. IV-II հազ.⁷: Տարածված են Թարթառ, Հոչանց, Աղավնո գետերի ակունքներում, Պելսար (3616 մ), Սիստորասար (3344 մ), Հարսնաքար (3336 մ), Տոլի (3327 մ), Եռակատար (3256 մ), Լուկար (2978 մ) և այլ լեռների լանջերին⁸: Բովանդակությամբ ու ոճով դրանք Թեքսարի, Սառցալիի և Սյունիքի ժայռարվեստի բնական շարունակությունն են [աղ. 44-45]:

1978 թ. Հ. Մարտիրոսյանը «Գիտությունն սկսվում է նախնադարում» գրքի մեծ մասը նվիրեց ժայռապատկերներում առկա տիեզերաբանական մոթին: Առանցքային համարեց Նաև գաղափարագրերի դերը. *ամեն մի նախասկզբնական գիր և գրչություն ծայր է առնում իրերի, առարկաների, կենդանիների, մարդկանց, լուսատուների պատկերներից* (Մարտիրոսյան 1978, 79, 105-198): Հրատարակված են բազմաթիվ արտանկարներ, նաև ինը նոր լուսանկար Գեղամա լեռներից և երկուսը՝ Սևսարից:

1978 թ., Բաղաբերդ (Սինիք աշխարհի Ձորք գաւառ – Կապանի շրջան – Սյունիքի մարզ): Դավիթբեկ գյուղից հյուսիս, Ողջի գետի և դրա ձախ վտակ Գիրաթաղի անկյունում գտնվող վաղմիջնադարյան (III-IV դդ.) ամրոցում

1 Տե՛ս Вахтангова 1978, 53; Векуа, Габуня, Клопотовская 1978, 741-744; Габуня, Векуа 1980, 74-82: Դեռևս 1880-ական թթ. դրանց մասին նշել են աբխազ ազգագրագետ Ա. Իոակիմովը և Ա. Գրենը:

2 Տե՛ս Կуфтин 1948, 26, 30-33, նկ. 14, աղ. XXIX, XXXII, XXXV; Кушнарева, Чубинишвили 1970, 12, 150, նկ. 54; Чубинишвили 1971, 79-80, աղ. XIV, աղ. XXVII²²⁻²⁶; Մարտիրոսյան 1973a, նկ. 8; 1978, 80, աղ. IIբ; Шаншашвили 1989, 211; Թոխաթեան 2003, 74-75, նկ. 21; Մովսիսյան 2003a, 19-21, նկ. 13; 2021, 103, նկ. 10:

3 Տեղանունը պահպանվել է 7 կմ հարավ, գտնվող Մողղբլու (ցրտոտ, ցրտատեղ) բնակատեղիի անվան մեջ: 55 կմ դեպի արևելք, Ցուրտագետ – Գաջենագետ ջրախառնուրդում Արոխլո հնավայրի (V հազ.) և այժմյան Կոլագիր գյուղի մոտ IV դ. հիշատակվում է Գուգարաց բղձիների կենտրոն, Բողնոփոր գաւառի Ցուրտավ (Գաջենք) քաղաքը (Երեմյան 1963, 87), որից 25 կմ արևմուտք հինքարիդարյան Դմախիս հնավայրն է: Անվան՝ որպես «սառ, ցուրտ» ստուգաբանության առթիվ տե՛ս Խաչատրյան Վ. 2018, 22:

4 Замятнин 1937, 57, 69-75, նկ. 8-94, տե՛ս նաև Формозов 1969, 25-26, նկ. 1 (բարտեզ).

5 Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Կողքիսի արևմտյան մասում է, Վիրքի Արգունք/Արգունք գաւառից բաժանված է Փասիսի (Ռիոն) գետի աջ վտակ Ղվիրիայով (Երեմյան 1963, 39), տե՛ս նաև Թոխաթեան 2003, 84-85:

6 Որոտանի ակունքներից՝ Ծալք լճի ափերից 1980-ական թթ. 17 ժայռապատկեր է բերվել Քարվաճառ քաղաքի թանգարանի բակ: 2000 թ. հուլիսին հնագետ Սամվել Կարապետյանը տրամադրեց դրանց յոթ լուսանկար [աղ. 45], իր գործընկեր Սասուն Դանիելյանը 2016 թ.՝ ևս հինգը: Ըստ Քարվաճառի բնակիչ, բանասեր, քաղաքագետ Ալեքսանդր Քանանյանի, 2015 թ. դեկտեմբերին տարածքը բարեկարգելիս մի քանիսը վնասվել են կամ անհետացել:

7 Տե՛ս Исмаилов 1977, 491-492; 1990, 96-97; Кәлбәчәв.— Азербайджанская советская энциклопедия, 1981, 334:

8 Տե՛ս Սիմոնյան Հ. 1995; 1998, 32, 35; Կարապետյան 1999, 14, 75-76; Փараджева 2009, 40-43; Թոխաթեան 2003, 84:

պեղվել է նշանակիր քարասալ¹ [աղ. 46₁]:

1979 թ. սեպտեմբերի 23, **Պայտասար**, Այրարատ աշխարհի Կոտայք գաւառ – Աբովյանի շրջան – Կոտայքի մարզ: Սեպտեմբերի սկզբին ԵՊՀ կենսաբանության ֆակուլտետի ջերմոցի մոտ դրված երկու ժայռապատկերը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց (այժմ առկա է մեկը): Արդեն ծանոթ էի Ս. Սարգսյանի՝ «Գարուն» ամսագրի 1979 թ. հունիսյան համարում Գեղամա լեռների ժայռապատկերների արտանկարներով հոդվածին²: Դրանք գտնվում նպատակով մի խումբ ուսանողներով³ Գողթ գյուղից գնացին Դեպի Աժդահակ: Ամսագրից բացի, վերցրել էինք նաև Լ. Լիսիցյանի 1913 թ. գիտարշավի մասին Գ. Տիրացյանի 1972 թ. հոդվածը⁴ և Յ. Մարտիրոսյանի ու Յ. Իսրայելյանի 1971 թ. գիրքը⁵: Անցնելով մոտ 12 կմ, երկար փնտրտուքից հետո լեռան հարավարևմտյան ստորոտի քարացրոններում տեսանք ավելի քան հարյուր պատկեր: Համեմատելով Լ. Լիսիցյանի արած ինը արտանկարի հետ, պարզվեց, որ այստեղ են դրանցից չորսը [աղ. 41-4]⁶: Փաստորեն, ուղիղ 66 տարի անց հաջողվեց գտնել Գեղամա լեռներում հայտնաբերված անդրանիկ ժայռապատկերների տեղը, որը հայտնի չէր [աղ. 47₁]: Պատկերախումբը կոչեցինք **Լիսիցյան**: Տեսած բազմաթիվ կոթողներից այդ օրը լուսանկարել ենք առավել պարզորոշները՝ 11 հատ (դրանցից ութը տե՛ս աղ. 47):

Տեղում պարզվեց նաև, որ Լ. Լիսիցյանի արտանկարներից երկուսը [աղ. 41-2] կան Յ. Մարտիրոսյանի և Յ. Իսրայելյանի գրքում⁷ ու Ս. Սարգսյանի հոդվածում⁸: Ընդհանրապես, այս պատկերախմբի ժայռապատկերներից նշված աշխատություններում 1979 թ. դրությամբ հրատարակված էր ութը⁹: Գտանք նաև 1971-1979 թթ. այս երեք հետազոտողների հրատարակած բոլոր ութ նկարների բնօրինակները [աղ. 47_{2, 3, 5}]:

32 տարի անց, 2011 թ. հուլիսի 7-ին (նաև 2022 թ. օգոստոսի 13-14-ին, նոյեմբերի 1-ին) կրկին այցելելով Պայտասար, տեսանք, որ բոլոր ժայռապատկերները անաղարտ պահպանված են (դրանցից չորսը տե՛ս աղ. 45-8): Դեռ չեն գտնվել նրա արտանկարած մյուս հինգ պատկերները՝ հավանաբար այս խմբում կամ մերձակայքում չեն [աղ. 49-13]: Վերալուսանկարել ու քարտեզագրել ենք շուրջ 230 ժայռապատկեր և հինգ կրովեխ:

1979-1980 թթ., Աստապատ, Վասպուրական աշխարհի Նախճաւան գաւառի հարավ: Գյուղի մոտերքում կար 2,3×0,8 մ չափի սալաքար (*Այվազյան Ա.* 1987, 134-135, նկ. 14-15): Դրա փոսիկներն, ամենայն հավանականությամբ, աստղաբույլեր կամ Ծիր Կաթինն են խորհրդանշել [աղ. 219₄]:

1980-ական թթ. ճարտարապետ, պրոֆ. **Ռուստ Զուլիսկյանը** չափագրել և արտանկարել է 13 ժայռապատկեր (վայրը չի նշել): Մեթոդական առումով ուշագրավ է, որ, ի տարբերություն այլ արտանկարողների, ցույց է տվել պատկերի դիրքը քարաբեկորի մակերեսին [աղ. 48₈₋₉], նաև՝ պատկերի առանձին մանրամասների չափը [աղ. 48_{2, 7-9}] (*Գրիգորյան Ա.* 2020, 224, նկ. 249-251):

1982 թ., Խոսրով, Այրարատ աշխարհի Ոստան Հայոց գաւառ – Արտաշատի շրջան – Արարատի մարզ: Հնագետ **Բաբելեն Առաքելյանը** նախնական հրապարակում արեց անձամակարչության նմուշների հայտնաբերման մասին: Արգելոցի հյուսիսարևելյան մասում՝ Ազատ գետի ձախ վտակ Քաջառուի (Դարբանդ) աջ ափին, ջրից 7-8 մ բարձր, հարավահայաց մուտքով 13,5×10×6 մ չափի խորշում մուգ շագանակագույնով արված է մարդու 164 և կենդանու 2 պատկեր [աղ. 46₃₋₆]: Անձամակարչության 1979 թ. գտած նկարները 1980 թ. սեպտեմբերի

1 *Գրիգորյան, Հախվերդյան* 2001, 42; *Մովսիսյան* 2003b, 128; 2021, 178, նկ. 60; *Գրիգորյան Գր.* 2007, 112:

2 Հոդվածում կա վեց արտանկար (*Սարգսյան* 1979, 88, 91, հմմտ. *Սարգսյան* 2010, նկ. 112, 188, 194, 202, 179, 176):

3 Մասնակիցներ՝ ֆիզիկոս **Գագիկ Մանասյան**, ծրագրավորող Սուրեն Եղյան, բժիշկ Վահան Մնացականյան, մեխանիկոս Սերոբ Ավագյան և դպրոցական **Սամվել Ավագյան**:

4 Հոդվածում կա ինը արտանկար (*Լիսիցյան* 1972, 53, 55):

5 Գրքում կա չորս արտանկար (*Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, նկ. 88, 149, 168 և 322):

6 Դրանք են «որսորդուհի և եղջերու», «թռչուն», «մարդ ու քարայծեր» և «ծիավոր ու քարայծեր» ցուցադրողները (*Լիսիցյան* 1972, էջ 53 վերին երկու, էջ 53 ստորին ձախ, էջ 55 վերին ձախ): Արտանկարները թերի են արված՝ լիովին չեն համապատասխանում մեր 1979 թ. և հետագա լուսանկարներին:

7 «Որսորդուհի և եղջերու», «թռչուն» արտանկարները տե՛ս *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, նկ. 168, 149: Սրանք 2005 թ. տեղ գտան նաև Գեղամա ժայռապատկերների մեծագույն մասի արտանկարող Ս. Պետրոսյանի գրքում (*Պետրոսյան Ա.* 2005, նկ. 4):

8 «Որսորդուհի և եղջերու», «թռչուն» արտանկարները տե՛ս *Սարգսյան* 1979, 91, 88; 2010, 179, 202: «Ծիավոր ու քարայծեր» նկարը [աղ. 4₄] հրատարակվեց ավելի ուշ (*Սարգսյան* 2010, նկ. 130):

9 Յ. Մարտիրոսյանի և Յ. Իսրայելյանի գրքի երկու՝ «կենդանիների խումբ», «հինգ մարդ ու քարայծ» արտանկարները չկան Լ. Լիսիցյանի հոդվածում (*Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, նկ. 88, 322): Գիրքը 1970 թ. ամռանը տպագրության հանձնելիս նրանք չէին կարող իմանալ, որ դրանք Լ. Լիսիցյանի հայտնաբերածն են՝ այդ մասին Գ. Տիրացյանի հոդվածը հրատարակվեց երկու տարի անց՝ 1972 թ. մարտին: Տասը տարի անց այս խմբից հրատարակվեց ևս մեկ արտանկար՝ «եղջերուների որսը», որը կից է «շներով որս» ժայռապատկերին (*Մարտիրոսյան* 1981, աղ. 51). սա 1968-1970 թթ. լուսանկարել է հնագետ Ռաֆիկ Թորոսյանը (*Թաղևոսյան* 2022, նկ. 24): Ս. Սարգսյանի հոդվածում, Լ. Լիսիցյանի գտածներից բացի կա ևս երկու արտանկար՝ «կենդանիների խումբ» և «շներով որս» (*Սարգսյան* 1979, 88, 91; 2010, 194, 176): Նա չի նշել, որ դրանք կան յոթ տարի առաջ լույս տեսած՝ Լ. Լիսիցյանի գիտարշավի մասին հոդվածում, որին պետք է որ ծանոթ լինեք: Ավելին. ժայռապատկերների հայտնաբերման առթիվ գրելով, որ 1945-1964 թթ. *Արագած լեռան լանջերից, Գեղամա լեռներից և այլ վայրերից հայտնաբերել ենք հազարավոր ժայռապատկերներ* (*Սարգսյան* 1979, 88), չի հիշատակել նաև երկրաբան Ա. Դեմիրճիանից 1951 թ. աշխանդ լուսանկարներ ստանալու մասին: Նշել է միայն, որ 1963-1964 թթ. *ամռան ամիսներին գյուղերի վայրեր ենք տարել ճարտարապետ Սուրեն Պետրոսյանին, որը տեղում մեր ցուցումով նկարել է* դրանք (*Սարգսյան* 1967, էջ 380-ից հետո՝ նկ. 24-ի տողատակ; 2010, 6):

14-ին տեղում հետազոտելով, նա դրանք նորթարիդարյան է համարել¹: Թվագրվել են նաև ավելի վաղ փուլերով՝ մ.թ.ա. XIII-XII հազ. (*Կարախանյան* 1982, 169), XII-X հազ. (*Սիմոնյան* Յ. 2023, 24):

1982 թ. աղբյուրագետ, գրաբան **Աշոտ Աբրահամյանը**, ժայռապատկերների լայնածավալ հայտնաբերումների հիմամբ եզրակացրեց, որ նախամաշտոցյան *Հայաստանում սիմվոլիկ նշաններով պրիմիտիվ ժայռագրություն* է գոյություն ունեցել դեռևս վաղ նախնադարում (*Աբրահամյան* Ա. 1982, 43):

1984 թ. չեխ ժայռապատկերաբան **Միրոսլավ Կշիցան** Հայաստանի ժայռարվեստի մոտիվները համադրելով միքենյան և մինոսյան կնիքների նկարվածքներին, նշել է, որ *անդրկովկասյան ու միջերկրածովյան մշակույթները սերտ կապված էին այն ժամանակներում* (*Ksica* 1974, 307): Նա Հայաստան է այցելել 1974 թ.: Անդրադարձել է նաև Մեծամորի աստղագիտական կառուցվածքներին ու ոռոգման համակարգի փորագիր գծագրին²:

1984 թ. Է. Պարսամյանը մեկնաբանեց **Չորացքարն** իբրև մ.թ.ա. II հազ. լուսնարեգակնային տոմարական կառույց, ըստ Մեծամորի դիտահարթակների և Գեղամա լեռների աստղագիտական բովանդակության ժայռապատկերների համադրության: Նա է նկատել Սթոունհենջի (*Stonehenge*) հետ կառուցվածքային և անվանական նմանությունը (*Պարսամյան* 1984; 1985, 103; 1988, 145-146):

1985 թ. օգոստոս, **Գոշ**, Այրարատ աշխարհի Վարաժնունիք գաւառ – Իջևանի շրջան – Տավուշի մարզ: Գյուղից 2,5 կմ հարավ-արևմուտք, «Դիլանկի բլուր» հանդամասում **Վարշամ Ավետյանը** հայտնաբերել է չորս ժայռապատկեր, որոնք թվագրվել է մ.թ.ա. II հազ. սկզբներով³ [աղ. 49¹⁻⁴, 12¹¹]:

1985 թ., Նազելի (Ծակսար), Սիւնիք աշխարհի Ծղուկ գաւառ – Սիսիանի շրջան – Սյունիքի մարզ: Հայրյուրավոր ժայռանկարները հրաբխի (3196 մ) պլեյստոցենի (նվազագույնը 11700 տարի) և հետագա՝ հոլոցենի I սերնդի լավաների վրա են և չեն հանդիպում առավել հին՝ II և III սերնդի հոսքերում: Մոտակա դամբարանի օրգանական նյութը թվագրվել է ¹⁴C եղանակով՝ 4720 տարի⁴: Ըստ երկրաբան **Հովհաննես Ազիզբեկյանի**, լեռան հարավարևմտյան հիմքի մոտ կա հոլոցենի III սերնդի լավայով ծածկված, 1,2x0,7 մ չափի բարաբեկոր՝ օձի պատկերով: Համարելով, որ այն փորագրվել է մոտ 5000 տարի առաջ՝ դրանով իսկ հասակագրել է լավայի հոսքը: Սակայն, երկրաբան **Արա Ավագյանի** 2007 թ. տրամադրած լուսանկարում պարզ երևում է, որ նկարը փորագրված է համեմատաբար հին լավայի հոսքի՝ փորագրման համար պիտանի այլ բարի վրա [աղ. 50²]: Պատկերները ծածկված չեն ամենաերիտասարդ լավայով և բեկորատված հոսքի անկանոն, տծև կարկառների անմիջական մերձակայքում են: Ըստ իր բանավոր հաղորդման, պատկեր կա նաև երիտասարդ՝ հոլոցենի լավայի մի բեկորի վրա: **2018 թ.** հունիսի 10-ին լեռան հարավային ստորոտում, Ծղուկի պատկերներից 5 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք, նկարիչ, բնապահպան **Վահագն Վարդումյանի** հետ գրանցել ենք ավելի քան 500 ժայռապատկեր [աղ. 51]: Այս, և մոտակա **Սեպասարի** պատկերախմբերը 2012-2016 թթ. հետազոտել է հայ-գերմանական արշավախումբը⁵:

1985 թ. մարզագետ **Կառլեն Աթոյանը** ժայռապատկերը դիտարկել է որպես հայոց մարզարվեստի և մարտարվեստի հնագույն ակունքների բացահայտման աղբյուր⁶ [աղ. 158]:

1985-1987 թթ. հնագետներ **Բորիս Ֆրոլովը**, **Արա Դեմիրխանյանը**, ազգաբան **Լևոն Աբրահամյանը** հրապարակումներ են արել փորագիր խորհրդանշանների մասին, համեմատել Հայաստանի և Իտալիայի ժայռարվեստը⁷:

1986 թ. Մալաթիայից 5 կմ հյուսիս-արևելք, Առյուծաբլուր /*Arslantepe*/ հնավայրի պալատի պահեստային մասի մուտքի մոտ իտալացի հնագետ **Մարչելա Ֆրանչիպանեն** հայտնաբերել է IV հազ. II կեսի՝ ծիսական իմաստով գունանկարների երկու խումբ (*Frangipane* 1992, 143-154; 1997, 50-66, նկ. 7, 14-15; 2016, 1-22) [աղ. 52]:

1986-2023 թթ. **Գեղամա լեռներում** քարտեզագրել ու լուսանկարել են գրեթե 3500 ժայռապատկեր⁸:

1 *Аракелян* 1982, 47-54, նկ. 1-3. Հետգրության մեջ նա հերքել է դրանց իսկության առթիվ կասկածները: Տե՛ս նաև *Թոխաթեան* 2003, 81; *Khachoyan, Gasparyan* 2014, 315:

2 Տե՛ս *Ksica* 1974, 290-291; *Թոխաթեան* 2017, 146-154:

3 *Ավետյան* 2008, 252-254, տե՛ս նաև *Թոխաթեան* 2003, 82: Նա 2002 թ. ինձ տրամադրեց դրանց մի քանի գծանկար:

4 *Karakhanyan et al.* 1997, 132, նկ. 1; 2002, 323, 326, նկ. 6; *Караханян и др.* 1999, 141-48, նկ. 4-6.

5 *Knoll et al.* 2013, 209-230; *Knoll, Meller* 2015, 153-158; *Knoll* 2017, 73-83.

6 *Աթոյան* 1985, 113-114, 121, 173, 184-190, 209-215, 227-239, 253, 263-267, 274, 281, 293-299, 308-360:

7 *Фролов* 1984, 54-66; *Демирханян, Фролов* 1987, 61-72; *Абрамян, Демирханян* 1985, 66-84.

8 Գեղամա լեռներում 1979 թվականից հետո հաջորդ՝ 1986 թ. գիտարշավը ղեկավարել է ճարտարապետ Սուրեն Պետրոսյանը՝ մեխանիկոս Սերոբ Ավագյանի և ֆիզիկոս, ֆ.-մ.գ.թ. Լևոն Հարությունյանի մասնակցությամբ: 1987 թ. Ս. Պետրոսյանի հետ ուղեկցել ենք ռուս կինովպերագրողների խմբին: Հաջորդ՝ 1988-2023 թթ. գիտարշավներին մասնակցել են երգիչ *Մարտին Ոսկանյանը* (1988), մարզիկ Հասմիկ Արաբյանը (1988), «Ակունք» ազգագրական համույթի անդամներ Գայանե Միհայանը և Անահիտ Սարգսյանը (1989), բանասեր, լրագրող Գնել Նալբանդյանը (1989, 1991), նկարիչ Դավիթ Ղազանջյանը (1990), պատմաբան, պ.գ.դ., պրոֆ. *Արտակ Մովսիսյանը* (1990, 2004), մաթեմատիկոս, ֆ.-մ.գ.թ. Սահակ Սահակյանը և ինժեներ, լրագրող Հեղինե Մկրտչյանը (1990), գրականագետ, բ.գ.թ. Արամ Ալեքսանյանը, տեխ. գ.թ. Սուսաննա Մկրտչյանը, մաթեմատիկոսներ Վահան Հակոբյանը և ֆ.-մ.գ.թ. Սեպուհ Մելիքյանը (1990), ազգագրագետ, դիցաբան, պ.գ.թ. Գոհար Վարդումյանը (1991, 1997), բանասեր, թարգմանիչ Արտաշես Էմինը (1995), ծրագրավորող Արմեն Սողոյանը (1997, 2001, 2020, 2022), կենսաբան, կրոնագետ *Բևորգ Գևորգյանը* (1997), հնագետ Բորիս Գասպարյանը (1998) և նկարիչ, բնապահպան Վահագն Վարդումյանը

Դրանց 5-6%-ը մեկուսի են, մեծամասնությունը 5-50 պատկեր պարունակող ամփոփ խմբերում են, որոնք իրարից հեռու են 50-500 մ: Գրեթե 15×20 կմ չափի տարածքում առանձնացրել են չորս խոշոր հնավայր՝ **Աստղաբերդ, Պայտասար, Նազեի և Սևկատար**, դրանցում սահմանազատել և անվանակոչել շուրջ 80 պատկերախումբ՝ Աղբյուր, Աղվեսաձոր, Այլք, Աստղաբերդ, Արդաշիր, Արդարանոց, Արշալույս, Արտավազդ, Արևներ, Բադի լիճ, Գայլ, Եռանկյուն, Երկվորյակ, Չամբյուղ, Չինվոր, Թառ, Լեռնատես, Լիսիցյան, Լուսապսակ, Լուսնափուկ, Կարմիր ժայռ, Կեռիսաչ, Հայկ-Օրիոն, Հեղեղատ, Հովիտ, Հսկաներ, Շիրակացի, Պարույր, Պեղածո, Սայլ, Սարիկ, Վիշապ, Վիշապանոց, Տուլ, Քառակողմ, Քարե պատ, Օրացույց և այլն [**Քարտեզ 5-6**]:

1987 թ. բանասեր **Ռաֆայել Իշխանյանը** ժայռապատկերներում երբեմն հանդիպող մաշտոցյան տառերին նմանվող նշանները այբուբենի ստեղծման հավանական հիմք համարեց¹:

1987 թ., **Ապարանի ջրամբար**, Այրարատ աշխարհի Նիգ գաւառ – Ապարանի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Հնագետ **Ֆիրդուս Մուրադյանը** հրատարակեց Քուչակից 3 կմ հարավ-արևելք, ջրամբարի աջ՝ հարավարևմտյան ափին, ամրոցի ստորոտի դամբանադաշտի կրոմլեխների 50 քարաբեկորներին և մեկ ծածկասալին փորագրված ու խազված գծանշանների 78 արտանկար [աղ. **53**]: Ակունների խորությունը մինչև 4-5 մ է: Ըստ տեղում գտնված խեցեղենի, դրանք արվել են մ.թ.ա. XVI-XIV դդ.²: Տարածքը ջրածածկ է լինում տարեդանակից կախված: Գրեթե դիմացը՝ ջրամբարի ձախ ափին, V դ. Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու մոտակայքում **1999 թ.** ֆիզիկոս **Համլետ Մարտիրոսյանը** նկատել և արտանկարել է մոտ մեկ տասնյակ կիսաջրասույգ քարասալերին արված փորագրերի ևս մի խումբ [աղ. **53**]: Նա և Ա. Մովսիսյանը 2001 թ. ամռանը նկատել են մի շարք այլ չպեղված դամբարաններ՝ նշանագիր քարերով (*Մովսիսյան 2021, 107*):

1987 թ., **Նեղոց**, Գուգարք աշխարհի Չորոփոր գաւառ – Թումանյանի շրջան – Լոռու մարզ: Հնագետ **Վահան Գայսերյանի** արշավախումբը Դեբեդի աջափնյա Նեղ ձորակում գտնվող գյուղի գերեզմանոցում ու մոտակա անձավի մուտքի առջև հայտնաբերել է 10 ժայռապատկեր, դրանք համարելով մ.թ.ա. III-II հազ. արգասիք³: Հնագետ **Վ. Ավետյանը** 2002 թ. մարտի 4-ին ինձ տրամադրեց դրանց ութ լուսանկար [աղ. **12**], 2006 թ. հրատարակեց ևս 13-ը [աղ. **49**]: Թիվն ավելին կարող է լինել, քանի որ պատկերներ են նշմարվել նաև խոշոր, շրջված քարերի ստորին, անհասանելի մասում, ուստի, հարկ է հետազոտել գյուղի տարածքով մեկ անկանոն սփռված՝ 1988 թ. երկրաշարժի պատճառով գլորված, տեղաշարժված քարերը ևս: Տեղում գտնվել են մ.թ.ա. II հազ. կեսերին բնորոշ խեցեղեն բեկորներ (*Ավետյան 2006, 249-255; Թոխաթյան 2024c, 60-61*):

1987 թ. սեպտեմբերի 12, **2013 թ.** հոկտեմբերի 21, **Գոգարան**, Այրարատ աշխարհի Տաշիր Վերին գաւառ – Սպիտակի շրջան – Լոռու մարզ: Բազումի լեռնաշղթայի հարավային ստորոտում, գյուղից 3 կմ հարավ, մայրուղուց 600 մ հյուսիս գտնվող սալաքարային դամբարանների (մ.թ.ա. II-I հազ.), գուռերի և «գահավորակների» միջավայրում կան տասնյակ խորակոս, գծանշանակիր քարեր: Ոճով ու նշանների ձևով նման են Արարտուի, Տանձատափի, Ցուրտագետի, Մղվիմևի, Ապարանի ջրամբարի ափերի, Երնջատափի, Գնդեվազի և այլ փորագրերին (*Թոխաթյան 2024c, 62-63*) [աղ. **54**]:

1987 թ. սեպտեմբերի 27, **Պողոսավանք**, Այրարատ աշխարհի Կոտայք գաւառ – Աբովյանի շրջան – Կոտայքի մարզ: VI դ. վանքի հյուսիսային ու հարավային պատերին արևանման և այլ նշաններ են [աղ. **55**]: Սրանք հին, «դասական» ժայռապատկեր չեն, սակայն վկայում են ժայռապատկերման ավանդույթի հարատևումը⁴:

(1998, 2009), աստղաֆիզիկոս, ծրագրավորող Միքայել Գայանը (1998, 1999), բնապահպան, բ.գ.թ. **Բակոբ Սանասարյանը** և լրագրող, փ.գ.թ. Տիգրան Հարությունյանը (1999), երկրաբան, հուշարձանապահպան Արամայիս Սեդրակյանը (1999, 2019), ֆիզիկոս, քարտեզագետ, ֆ-մ.գ.թ. Վազգեն Ղազարյանը (1999), երկրաֆիզիկոս, ե.գ.թ. Ռուբեն Հարությունյանը և ծրագրավորող Մելիք Ստեփանյանը (1999), լեռնագնաց, հեռուստալրագրող Համլետ Ներսիսյանը (2004, 2008, ԱՄՆ), հնագետներ **Թինա Վոլքինգը** (Մեծ Բրիտանիա) և Աշոտ Խաչատրյանը (2005), մշակութաբաններ, ժողովրդական վարպետներ Վանո Դադոյանը և **Ալա Մնեյանը** (2005), ինժեներ Ռոբերտ Դաշտոյանը (2005, 2011), դերասան, ռեժիսոր Նարեկ Ներսիսյանը (2007), լեզվաբան, բ.գ.թ. Հովհաննես Չաքարյանը, ճարտարապետ, տառաստեղծ Ռուբեն Հակոբյանը (Թարումյան, 2011, 2014, 2016), աշխարհագետ, անձավագետ Արմեն Գևորգյանը (2012, 2018), ճարտարապետ Գոռ Զիհանյանը (2013), ակնաբույժ, մշակութաբան Մարկ Մարթեն (ԳՖՀ) և գերմանագետ, զբոսավար Նարինե Հովսեփյանը (2013, 2015), ֆիզիկոս, ծրագրավորող, ֆ-մ.գ.թ. Աղասի Օհանյանը (2014), երկրաֆիզիկոսներ, դոկտոր Հանս-Մարտին Շուլերը և Բեռնդտ Տրոշկեն (2014, ԳՖՀ), հեռուստալրագրող Դավիթ Թորենը և մարզական բժիշկ Արամ Դաուն-Մինասյանը (2014, Շվեդիա), հուշարձանագետ Սասուն Դանիելյանը (2015), պատմաբան Հայկ Չոբանյանը (2015, 2021), պարագետ **Բագիկ Գինոյանը**, երգիչ-երգահան Արսեն Համբարյանը, խոհարարներ Սեդրակ Մամուլյանը և Վլադիմիր Նիկողոսյանը (2015), ՏՏ ոլորտի մասնագետ, ֆ-մ.գ.թ. Ալբերտ Տոնեյանը և մաթեմատիկոս, ուսուցիչ Գևորգ Հակոբյանը (2015-2021), ֆիզիկոս, լեռնափրկարար Մովսես Պողոսյանը, ռադիոֆիզիկոսներ Թովմաս Սարգսյանը, Ավետիք Եսայանը, ֆ-մ.գ.թ. Խորեն Քոթանջյանը (2016-2021), զբոսաշրջության կազմակերպիչ Ալեքսան Տեր-Մինասյանը (2019), մշակութաբան Մարիամ Այդինյանը (2016, 2019, 2022), սրտաբան, բ.գ.թ. Զարուհի Հովսեփյանը (2017), երկրաբան, ե.գ.դ. Արա Ավագյանը (2018, 2023), ճարտարապետ Արտակ Հախվերդյանը և օդանկարահանող Առնակ Խաչատրյանը (2022), հեռուստալրագրողներ, զբոսավարներ, ուսանողներ, քույրս՝ կենսաբան Գոհար Թոխաթյանը (2008), զարմիկներս՝ աստղաֆիզիկոս, ՏՏ ոլորտի մասնագետ Արմեն Գևորգյանը (2000, 2004, 2011), երկրաբան Արամ Գևորգյանը (2004, 2005, 2010, 2018, 2020, 2022, 2023, 2025), տնտեսագետներ Միքայել և Աննա Հովհաննիսյանները (2001, 2010, 2014) և այլք:

1 *Իշխանյան 1987, 24*, տե՛ս նաև *Թոխաթյան 2003, 77, 79, 98; Մովսիսյան 2021, 82-83*:

2 *Մուրադյան 1987, 20-21; 1993, 103-105*, աղ. CIII-CXV, տե՛ս նաև *Մովսիսյան 1999, 204, 206*, նկ. 10; 2003a, 17-18, նկ. 11; 2003b, 36, 173-188, աղ. I-XV; 2021, 106-107; *Թոխաթյան 2003, 77-78*, նկ. 22:

3 *Գայսերյան 1987, 4; SP, h. 3, 975*, տե՛ս նաև *Թոխաթյան 2003, 82*:

4 *Իշխանյան 1987, 21-22; Թոխաթյան 2003, 82; Մովսիսյան 1999, 203-204; 2003b, 135-136; 2021, 184-185*, նկ. 66:

1987 թ. սեպտեմբերի 27, **Բջնի**, Այրարատ աշխարհի Վարաժնունիք գաւառ – Հրազդանի շրջան – Կոտայքի մարզ: Գրիգոր Մագիստրոսի՝ 1031 թ. կառուցած Ս. Աստվածածին եկեղեցու պարսպի շքամուտքի երկու կողմերի հիմնաքարերի վրա նկատել են եղջերվի, քարայծի և նետածիգի երեք փորագիր պատկեր [աղ. 56₄₋₅]: Սրանք ևս ավանդույթի հարատևման վկայություն են (*Թոխաթեան* 2003, 82; *Մովսիսյան* 2003b, 134; 2021, 184-185, նկ. 64):

1989 թ., Բալախովիտ, Այրարատ աշխարհի Կոտայք գաւառ – Արմյանի շրջան – Կոտայքի մարզ: Գյուղեգրից փոքր-ինչ արևելք՝ Թագավորանիստ, Ձիթխաց բլրի հյուսիսարևմտյան լանջի գերեզմանոցում ճարտարապետ **Աշոտ Գրիգորյանը** արտանկարել է 1,5x0,7 մ չափի, փորագիր ալիքագծերով երկու տուֆասալ¹ [աղ. 56₆₋₉], որոնք նման են Կաթավաճորի և Մեծամորի ժայռագրերին: Դրանցից 200 մ հարավ-արևելք, բլրի գագաթի մոտ 2004 թ. նկատել են խիստ հողմահարված երկու ժայռապատկեր:

1989 թ., Պաղաղբյուր, Գուգարք աշխարհի Տաշիր գաւառ – Կալինինոյի շրջան – Լոռու մարզ: Հնագետ **Հակոբ Սիմոնյանը** վտանգված մշակութային հուշարձանների շարքում այս վայրից երկու ժայռապատկեր հրատարակեց (*Սիմոնյան* 3. 1989, 21; *Թոխաթեան* 2024c, 60) [աղ. 57]:

1990 թ., Ագարակ-1, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Աշտարակի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Գյուղից փոքր-ինչ հարավ-արևմուտք, Երևան – Գյումրի մայրուղու երկու կողմերում նկատված ժայռափորագրերի և դրանց աստղագիտական նշանների մասին հրապարակեց պատմաբան, ուսուցչուհի **Մարգարիտ Հովհան-Նիսյանը**, առնչելով պաշտամունքին ու տոմարին²: **1999 թ.** մայիսին արևելագետ **Հովհաննես Կարապոյանի** հետ տեղում նկատեցինք գուռեր, հորեր, բազմաթիվ խոր ակոսներ, փոսիկախմբեր, որոնց մի մասը կարող է ունենալ աստղագիտական իմաստ ու գործառույթ՝ որպես աստղախումբ, համաստեղություն, կողմնորոշման նշաններ [աղ. 58, 14₅₋₆, 214₄₋₅, 7]: 2001 թ. սկսված պեղումներով բացահայտվել է, որ պաշտամունքային համալիրի տարածքը բնակեցված էր մ.թ.ա. IV հազ. մինչև ուշ միջնադար³: Առնվազն մ.թ.ա. XXX դ. թվագրվող վաղբրոնզի-դարյան շերտի տակ 2008 թ. բացվել է երկու փորագրություն (եռակի ալիքագիծ ու կոր գծերով հորինվածք): Պեղող հնագետ **Գարեգին Թումանյանի** համոզմամբ, սա Հայաստանում ժայռապատկերի թվագրման առաջին **շերտագրական** կովանն է՝ փորագրության 5000-ամյա հնության վկայություն⁴:

1990 թ., Շուշի, Արցախ աշխարհի Պարսականք գաւառ – ԱՀ Շուշիի շրջան: Անվանի հնակենդանաբան **Սոնա Մեջլումյանն** ինձ ասաց մոտակա անտառապատ մի վայրում տեսած այծապատկերների մասին: 2009 և 2015 թթ. քաղաքի «Հոկոտի ձորի» պոնկին նկատել են խորակոս գծանշաններ [աղ. 59, 12₁₂]:

1990 թ. երկրաբան **Հակոբ Տոնականյանն** անդրադարձավ ժայռապատկերների տիեզերական թեմաներին, դրանք առնչելով, մասնավորապես, «չճանաչված թռչող առարկաներին» (*Տոնականյան* 1990, 58-64):

1990 թ. սեպտեմբերի 2, **Ոսկեհատ** (Պատառիճ), Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Աշտարակի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Ժայռապատկերները գյուղի եզրից 500 մ արևմուտք, Լուսակատար բարձունքի հարավարևելյան կողմում են՝ արևելահայաց «Դիրք» լանջին, 1000-1050 մ բարձրությամբ: Այստեղից Լեռնամերձ՝ հյուսիս – հարավ ուղղությամբ ~3 կմ ձգվող, 0,6-1 կմ լայնության շերտում մինչև 2023 թ. քարտեզագրել ու լուսանկարել են ավելի քան 160 պատկեր⁵ [աղ. 60-61, 12₉]: Վաղ բրոնզի դարի բնակատեղիների և դամբանադաշտերի միջավայրում են, ինչը թվագրման հնարավորություն կարող է ընձեռել⁶: Ոսկեհատի պատկերախմբից 900 մ հյուսիս-արևմուտք Ագարակ-2, որից էլ 1,4 կմ հյուսիս՝ Ագարակ-1 հնավայրերն են:

1990 թ. հոկտեմբերի 28, **Գեղարդավանք**, Այրարատ աշխարհի Ոստան Հայոց գաւառ – Արմյանի շրջան – Կոտայքի մարզ: Կամարակապ մուտքից ներս, գրեթե խորանարդաձև, կոպտատաշ քարի նիստին երկրաբան **Հակոբ Տոնականյանի** հետ նկատել ենք փորագիր սխեմատիկ մարդապատկեր⁷ [աղ. 62₁]: Ըստ վանահայր Եղիշե քահանա Սարգսյանի, այն գլորվել է կիրճի աջակողմյան ժայռափոր նախաքրիստոնեական կառույցներից, 1980-ական թթ. մի երկրաշարժի հետևանքով: **2006 թ.** օգոստոսի 13-ին վանքից 1 կմ հարավ-արևմուտք, ձորի ձախափնյակի «Չորանոց» կոչվող ճգնավորի անձավում նկատել են սևաներկ պարզուրակ նկար, որն, ան-

1 Գրիգորյան Ս. 1990, 99; *Թոխաթեան* 2003, 82; *Մովսիսյան* 2021, 189-190, նկ. 75-76:

2 Հովհաննիսյան Մ. 1990, 70-77; 2001, 144-149, տե՛ս նաև *Կարագեոզեան* 1998, 286-287; *Թոխաթեան* 2003, 81-82; *Մովսիսյան* 2021, 105:

3 Տե՛ս *Ավետիսյան, Գասպարյան* 2002, 9-13 և այդ ժողովածուի մյուս հրապարակումները՝ էջ 13-18, 65-70: Ժայռափոր դամբարանի մասին տե՛ս *Քալանթարյան* Ի. 2005, 154-160:

4 Տե՛ս *Թումանյան* Գ. 2012, 34-35, 138, նկ. 37-38, նաև՝ *Գևունի* 2006, 248:

5 Դրանք նկատել է և ինձ ցույց տվել ռադիոֆիզիկոս, օշականցի Դավիթ Խումարյանը: 1992 թ. հունիսի 20-ին այցելել ենք ազգագրագետ, դիցաբան **Գոհար Վարդումյանի** և հնագետ **Բորիս Գասպարյանի** հետ: Հնավայրի ժայռապատկերների մասին տե՛ս *Թոխաթեան* 1995b, 8; 2001; *Թոխաթեան* 2003, 81-82; *Թոխաթեան* 2003, 8-9; *Petrosyan, Muradyan* 2012, 126-132:

6 Տեղի հնությունները նկարագրել է **2. Կորկոտյանը**. Մեր խումբը մտավ Դղթամուր գյուղը, որն առաջներում կոչվում էր Ախթամուր, իսկ այժմ՝ Նոր կոչումով՝ Ոսկեվազ: ...Այնուհետև մենք անցանք Ախթամուրի փոքրիկ եկեղեցին ու շատ հին բերդը, որը գտնվում էր գյուղից դուրս Քասախի ափին, բլրակի վրա, ...բերդից դեպի արևմուտք Ֆռանգանցի [Ամբերո՝ Կ.Թ.], Այարուկի [Լեռնամերձ՝ Կ.Թ.] և Փայթինջի [Ոսկեհատ, Պատառիճ՝ Կ.Թ.] միջև գտնվող բլրակների վրա կարելի է գտնել նախապատմական շրջանից մնացած բազմաթիվ գերեզմաններ, մեզայիթյան հուշարձաններ (Կորկոտյան 1936, 94-95): Տարածքի հնագիտական համապատկերի մասին տե՛ս նաև *Թորամանյան* 1948, 215-219, 225:

7 *Թոխաթեան* 2003, 82; *Մովսիսյան* 2003b, 134-135, 14՝ ծան.: 2021, 184, նկ. 65:

կասկած, միջնադարյան է [աղ. 62]: Անվանումը տե՛ս Սարգսյան Է. 1986, 52-53:

1990 թ. հոկտեմբերի 31, **Կողես**¹, Գուգարք աշխարհի Տաշիր գաւառ – Ստեփանավանի շրջան – Լոռու մարզ: Ձորագետի ձախափնյակում գտնվող գյուղից ~2 կմ դեպի հյուսիս, **Յ. Տոնականյանի** հետ հետազոտել ենք իր նկատած կիսաշրջանները և նշանագրերով երկանկյուն կողմնացույց քարաշարը² [աղ. 63]:

1991 թ., **Բագարան**, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Բաղրամյանի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Գյուղից մոտ 7 կմ հյուսիս՝ Ախուրյանի ձախափնյա հրվանդանի վրա գտնվող Ս. Շուշանիկ եկեղեցուց³ 250-300 մ հեռավորությամբ, արահետի արևելյան կողմի քարաժայռերին անձավագետ **Ա. Գևորգյանը** նկատել է վաղբրիս-տոնեական փուլին բնորոշ նշանագրեր:

1992 թ., **Լոռի-բերդ**, Գուգարք աշխարհի Տաշիր գաւառ – Ստեփանավանի շրջան – Լոռու մարզ: Հնավայրի ամենամեծ՝ №79 դամբարանի ներքին խուցը յուրատեսակ «պատկերասրահ» էր, որի չորս պատերի մուգ հիմ-նագույնի վրա կային կենդանիների դեղին, նարնջագույն ու կանաչ գծանկարներ և ալիքաձև նախշեր: Ամենայն հավանականությամբ, հնում պատին կախված է եղել հանքային ու խեժահիմք ներկերով նկարազարդած գործ-վածք, որի պատկերները պահպանվել են որպես դաջվածք: Պատերի փլուզման ու լվացման հետևանքով նկար-ներն աղճատված էին, այժմ արդեն գոյություն չունեն: Ոճով ու բովանդակությամբ դրանք աղերսվում են լեռնա-յին ժայռապատկերներին [աղ. 62-64]⁴:

1992 թ., **Չովունի**, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Նաիրիի շրջան – Կոտայքի մարզ: Երևանի հյու-սիսում՝ Հրազդանի կիրճի աջ եզրի վաղերկարթիղարյան Կարմիր բերդում նկատել են խորակոս ալիքազծերով խորանարդաձև մեծ ժայռաբեկոր, նաև՝ փոսիկախմբեր ու գծանշաններ (*Թոխաթեան* 2003, 82) [աղ. 51-2, 64]:

1993 թ. հունիսին հնաբուսաբան **Իվան Գաբրիելյանն** Արագածում՝ Անբերդի ու Քարի լճի միջև, Արբաշենի կիրճի աջ պոնկի տակ լուսանկարել է որսի տեսարանով մեծակտավ ժայռապատկեր [աղ. 65], որով Արագածում հայտնի պատկերների թիվը կազմեց 21 (*Թոխաթեան* 2020b, 352):

1995 թ., **Պորտաբլուր** /Göbekli tepe/, Միջագետք Հայոց աշխարհի Ուռհա (Եդեսիա) քաղաքից 13 կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Գերմանացի հնագետ **Կլաուս Շմիդտի** պեղած միջնաքարյան (մ.թ.ա. X-VIII հազ.) պաշտամուն-քային կառույցի տասնյակ սյունակոթողների բարձրաքանդակների մի մասը որոշակի նմանություն ունի Կեն-դանաշրջանի պատկերներին [աղ. 66, 67, 117]: Մոտերթում կա բազմաթիվ բոլորակներից կազմված երկու փո-սիկախումբ⁵ [աղ. 68-69]:

1997 թ. օգոստոսի 18-ին Գեղամա լեռների արևելյան՝ լճահայաց լանջերին, Ջարդար (2558 մ), Մեծ Սպիտա-կասար (3555 մ) և Փոքր Սպիտակասար (3443 մ) լեռների միջև, սարահարթում մաթեմատիկոս **Արմեն Սողոյանի** հետ հայտնաբերել ենք երկու ժայռապատկեր (*Թոխաթեան* 2003, 83) [աղ. 69-70]:

1998 թ., **Հրաբուխ**, Արցախ աշխարհի Վայկունիք գաւառ – ԱՀ Շահումյանի շրջան: Երկրաբան **Ա. Ավագյանը** Քարվաճառի լեռների Սխտորասար գագաթից (3344 մ) 3 կմ հյուսիս-արևմուտք, հորդառատ աղբյուրներից 500 մ դեպի արևելք հայտնաբերել է եզակի ժայռապատկեր, 3070 մ բարձրության տեղանքի մի ծորակում [աղ. 128, 44], մեկնաբանելով այն որպես Վարդենիսի լեռնաշղթայի Փորակ հրաբխի (3046 մ) ժայթքման դիտման արտա-ցույցում⁶: Պատկերը հրաբխից 11 կմ հարավ-արևելք է: Հավանաբար, Փորակը գործել է երեք անգամ՝ մ.թ.ա. ~780 և ~740 թթ. (ըստ սեպագիր աղբյուրների) և ավելի վաղ՝ V հազ. կեսերին⁷:

1998 թ. պատմաբան, գրաբան **Ա. Մովսիսյանը** նույնպես ժայռապատկերը դիտարկեց որպես գրի մինչայբբե-նական փուլ, առնչելով բիայնական մեհենագրերին և միջնադարյան նշանագրերին⁸:

1999 թ. լեզվաբան, բասկագետ **Վահան Սարգսյանը** մաշտոցյան տառերը համադրել է ժայռապատկերներին. *այբուբենի կատարելությունը գալիս է գրի դարավոր ավանդությունից, գծապատկերային մշակվածությունից, որը սկիզբ է առել հնագույն ժայռապատկերներից և անցնելով զանազան պատկերագրերի ու գաղափարագրերի մի-ջով, հասել մինչև V դար*: Հայոց գրանշանների հիմքում են *Հայկական լեռնաշխարհի պատկերագրության զանա-զան տարատեսակները՝ ժայռապատկերները, զարդանախշերը, խորհրդանշանները, գաղափարագրերը և այլն*⁹:

1 Ըստ Ս. Զալալեանցի՝ նաև Տոթլիազուր, գյուղը Տուտ իշխանի կալվածքն էր (*Զալալյանց* 2016, 117), տե՛ս նաև ՏԲ, հ. 3, 198:

2 *Տոնականյան, Թոխաթեան* 1991, 31-34; *Թոխաթեան* 2003, 82; *Թոխաթեան* 2014, 122, նկ. 25; 2013b, 229, նկ. 22; 2014, 122, նկ. 25; 2024c, 61-62; *Toxatyan* 2011b, 172, 178, նկ. 6; 2014, 270; *Tokhatyan* 2015, 195, 199 (2017, 73, 77; 2020, 141, 146), 2024b, 107, նկ. 33:

3 Ս. Շուշանիկ եկեղեցու մասին տե՛ս *Բենսե* 1900, 89 (*Բենսե* 1972, 163):

4 *Դեվեջյան* 2001, 39; 2006, 63-65, նկ. 43, աղ. XIV-XVI, տե՛ս նաև *Թոխաթեան* 2003, 82; *Թոխաթեան* 2024c, 62:

5 Տե՛ս *Schmidt* 2006, 90-189, նկ. 46, 51-54, 59, 61-62, 86-89, 102-103; *Peters, Schmidt* 2004, 179-218, նկ. 8-14, 18-21; *Hauptmann* 1999, 51-54, նկ. 22-24, 27, 30, 34:

6 *Avagyan* 2001, 166-167; *Avagyan, Karakhanian, Philip* 2003, 13-14; *Karakhanian et al.* 2002, 329-330, նկ. 10; *Bousquet* 2018, 99-100; *Ավագյան* 2019, 219-222; *Ավագյան և այլք* 2021, 131-139:

7 Բիայնական փուլում Փորակի ժայթքումների մասին տե՛ս *Հարությունյան Ռ.* 2006, 75-77:

8 *Մովսիսյան* 1998, 12, 27, 52-57; 2021, 77-79, 82, 87, 95-100:

9 *Սարգսյան Վ.* 1999, 246, 321, տե՛ս նաև *Թոխաթեան* 2003, 78; *Մովսիսյան* 2021, 85:

2000 թ. վիճադրագետ **Գրիգոր Գրիգորյանը** համոզմունք է հայտնել, որ *հնագույն վիճադրական տեքստեր կարելի է համարել ժայռապատկերները, որոնք կերտված են ...մ.թ.ա. 7-ից 1-ին հազ. ընթացքում*¹:

2000 թ. հունիսի 24, **Չորացքար**, Սիւնիք աշխարհի Ծղուկ գաւառ – Սիսիանի շրջան – Սյունիքի մարզ: Սիսիանից 3 կմ հյուսիս, բրոնզ-երկաթիդարյան քարաշարքի №62 մենաքարի հիմքի մոտ արևելագետ Արտակ Սարգսյանի հետ նկատել ենք փոսիկախմբերով քար՝ գուցե ստվերաչափ: Կողքի հորիզոնական քարին օրացույց հիշեցնող շրջանաձև փոսիկախումբ կա: Համալիրից 300 մ հյուսիս, «Քարհանք» ձորում է ճառագայթներով ու համակենտրոն աղեղներով, փոքր-ինչ հողմահարված պատկերը [աղ. **70**₁₋₃] (*Թոխաթեան* 2003, 84):

2000 թ. օգոստոսի 10-13-ին **Գեղամա լեռներում**, զարմիկիս՝ Արմեն Գևորգյանի հետ գտանք մոտ 30 ժայռապատկեր: Դրանց թվում է Աժդահակի արևմտյան լանջերի ամենաբարձրադիր (3170 մ) ու լեռան հիմքին ամենամոտ՝ ~2 կմ հեռավորությամբ գտնվող ժայռապատկերը:

2000 թ., **Ներքին Սասնաշեն**, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Թալինի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Գյուղից հարավ-արևմուտք՝ կիրճի եզրին գտնվել է 88×59×55 սմ չափի պատկերակիր տուֆասալ [աղ. **71**₁]: Ենթադրաբար, այն դրված է եղել մ.թ.ա. VI – մ.թ. III դդ. թվագրվող մեհյանում²:

2001 թ. հունիսի 17-ին Գեղամա լեռների **Արտավազդ** պատկերախմբում **Ա. Սողոյանի** հետ գրանցել ենք 14 ժայռապատկեր: Օգոստոսի 4-5-ին դրա շրջակայքում առաջին անգամ ճշգրիտ քարտեզագրեցի ևս 60-ը:

2001 թ., **Հին Շենիկ** գյուղատեղի, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Թալինի շրջան – Արագածոտնի մարզ: VII դ. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատին ճարտարապետ **Ա. Գրիգորյանը** նկատել է մի վարպետանշան [աղ. **70**₄₋₅]: 2012 թ. մայիսի 21-ին մյուս պատերին նկատել ենք քարայծի և թռչնի փորագրեր:

2001 թ. արվեստաբան **Լիյա Ավանեսյանը** համեմատական վերլուծությամբ ներկայացրեց Հայաստանի ժայռապատկերների ու **գորգերի** զարդանկարների աղերսները³ [աղ. **132**₅]:

2002 թ., **Երևառատ**, Այրարատ աշխարհի Նիգ գաւառ – Ապարանի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Փոքր Ծաղկեվանք գյուղատեղիի մոտ, դաշտում Քասաղի կիրճը հետազոտող արշավախումբը նկատել է գծային գիր հիշեցնող ակոսներով տուֆասալեր (*Գասպարյան, Սարգսյան* 2003a, 58; *Մովսիսյան* 2003b, 37; 2021, 107) [աղ. **71**₂₋₄]:

2002 թ. հունիս, **Գեղամավան**, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Ապարանի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Քասաղի կիրճի ձախ պոնկից ~50 մ ներքև, հատակից ~70 մ վերև գտնվում է 11-12 մ բացվածքով, 3-4 մ բարձրության և 8 մ խորության «Կարմիր քարայր» ժայռախորշը (1710 մ): Պատերի, առաստաղի և շրջակա ժայռերի վրա տեղում թափված նարնջակարմիր փխրաքարով նկարված է 112 նկար՝ մարդիկ, կենդանիներ (ծի, եղջերու, բիզոն) [աղ. **72**_{1, 3-10}]: ՀՀ լեռների ժայռապատկերներին համադրելով դրանք թվագրվել են մ.թ.ա. III-1 հազ.: Կան արաբատառ պարսկերեն գրվածքներ (1680 թ.) և XX դ. հավելումներ: Հետազոտել է հայ-ֆրանսիական արշավախումբը⁴: 2003 թ. դեկտեմբերի 7-ին կիրճ իջնող արահետի սկզբնամասի խոշոր ժայռաբեկորի հյուսիսային նիստին նկատել ենք պարզունակ փորագիր մարդապատկեր [աղ. **72**₂]:

2002 թ. հրապարակվեց **Արաքսի աջափնյակում** (Իրան)՝ Վասպուրական աշխարհի Արտաշանեան գավառի Սոնգուն, Արասբարան, Վանստան և վեց այլ վայրում 1998-2002 թթ. գտնված պատկերների մասին⁵ [աղ. **73**]: Հիմնականում կենդանիներ են, որսի տեսարաններ, բովանդակությամբ, ոճով ու պատկերատարրերով նման են Սյունիքի, Քարվաճառի և Նավասարի (*Այվազյան Ա.* 1981, 45-53) հորինվածքներին: Իրանում 1971 թ. հայտնի էին միայն Լորեստանի Կանիդարա, Միրմիրլաս և այլ հնավայրերի (*Goff* 1970-1971, 27-37, նկ. 1-7, աղ. IV), Կանգավարի «Անահիտա» հեյլենիստական տաճարի⁶ [աղ. **74**], Կյուրոս Մեծի դամբարանի (մ.թ.ա. VI դ.) փորագրերը: Հետագայում զգալիորեն ստվարացան ամբողջ Իրանի տարածքում (հատկապես՝ Չագրոս, Կենտրոնական, Հարավային և Արևելյան Իրան) նյութերի հրապարակումները՝ նաև համացանցային հաղորդումների ձևով [աղ. **75**]:

2003 թ., **Ավան**, Երևան: ճարտարապետ **Ա. Գրիգորյանը** հայտնեց II Աշխարհամարտում զոհվածների հուշակոթողի մոտ ժայռապատկերի ոճով տապանաքարի մասին: Տեղում նկատել ենք ևս վեցը [աղ. **76**₁]: Մեկ ուշագրավ նշանագիր սալաքար կա VII դ. Կաթողիկե եկեղեցու բակում:

2003 թ., **Հայկաձոր**, Այրարատ աշխարհի Շիրակ գաւառ – Անիի շրջան – Շիրակի մարզ: Գյուղից 3 կմ արևմուտք, Ախուրյան գետ տանող դաշտամիջյան ճանապարհից 50 մ հարավ կա փորագրերով աստիճանաձև քարակոթող, որի մասին հայտնել էր հնագետ **Լարիսա Եգանյանը**: 2007 թ. հոկտեմբերի 20-ին **Ա. Գրիգորյանի** հետ

1 Գրիգորյան Գր. 2000, 9-12, տե՛ս նաև *Մովսիսյան* 2021, 87:

2 Երիցյան, Գասպարյան 2000, 13-14: *Մովսիսյան* 2003a, 211-212, նկ. 121; *Թոխաթեան* 2020b, 349: Այժմ ՀԱԻ պահոցում է:

3 *Ավանեսյան* 2001, 10-11; 2003, 12-14; 2006, 29-35; 2020; *Ohandjanian, Awanessian* 2007, 103-188:

4 *Գասպարյան, Սարգսյան* 2003b, 5-12; *Թոխաթեան* 2003, 82; *Խեչոյան, Գասպարյան* 2005, 28-33; *Khechoyan, Gasparyan* 2014, 315-318:

5 *Rafifar* 2002, 45-75; 2003, 45-46; 2007, 203-213; *Binandeh* 2016, 12-17.

6 Տե՛ս *Kambakhsh-Fard* 1996: Իրանի առաջին՝ մ.թ.ա. 200 թ. հիմնված «Անահիտա» տաճարը Քերմանշահ օստանում է: Անահիտի պաշտամունքին առնչվող մյուս կենտրոնը՝ Բիշապուրը հիմնվել է մ.թ. 226 թ., պարսիկների բնօրրան Ֆարս օստանում, առաջինից մոտ 250 կմ հարավ – հարավ-արևելք:

այստեղ նկատեցինք բազմաթիվ գուռեր, խորը, լայն ակոսներով ու փոսիկներով փորագրություններ (*Թոխաթյան* 2007, 40, 42; 2020b, 347, նկ. 5-6) [աղ. 76₂₋₅]:

2003 թ. Ա. Մովսիսյանը ժայռապատկերը դիտարկեց որպես գրի ձևավորման վաղ փուլի՝ զարգացած պատկերագրի՝ գաղափարագրի մի դրսևորում (*Մովսիսյան* 2003a, 49; 2003b, 20-23, 160; 2015, 95-101, 294):

2003 թ., Գողեծոր և Շաղատ, Սիւնիք աշխարհի Ծղուկ գաւառ – Սիսիանի շրջան – Սյունիքի մարզ: Իշխանահիստ Շաղատ գյուղաքաղաքից 2 կմ հյուսիս, Որոտանի կիրճի ձախափնյակի բարձրադիր (1800 մ), մ.թ.ա. VI-IV հազ. վաղ երկրագործական բնակատեղիի¹ անտառապատ մասում, մեծ ժայռին խոյի ժայռանկար կա, մյուսների վրա որսի տեսարաններ են և երկու կանոնավոր փոսիկախումբ² [աղ. 77₁₋₃]: 2012 թ. հնագետ **Մկրտիչ Չարդարյանն** ինձ հաղորդեց Շաղատից 3 կմ հարավ-արևմուտք, Բջնաղի լեռնանցքով (2346 մ) Նախիջևան իջնող ճանապարհին, Արագջուր գետի ձախ ափի միջնադարյան գյուղատեղիի հյուսիսային եզրին գտնվող ժայռապատկերի մասին: Այստեղից 20 կմ հարավ-արևմուտք (Բջնաղից 8-9 կմ հարավ-արևմուտք), նույն ճանապարհին գտնվող **Ուլենի** գյուղի մոտ (Սիւնիք աշխարհի ճահուկ գաւառ, այժմ՝ Նախիջևան) 1979 թ. **Արգամ Ավագյանը** նկատել է ժայռապատկերային ոճով ուշագրավ տապանաքար (*Այվազյան* Ա. 2010, 65, նկ. 212) [աղ. 46₂]:

2004 թ. մայիսի 30, Լճաշեն, Այրարատ աշխարհի Մազազ գաւառ – Սևանի շրջան – Գեղարքունիքի մարզ: Բրոնզիդարյան ամրոցի հյուսիսային մուտքից 10 մ ներս, գետնամուկ քարին կա շրջանաձև դասավորված 11 բռնցքաչափ փոսիկ³: Հորինվածքը հիշեցնում է Բոյլք (Բազումբ, Բազմաստեղք, Πλειάδες, Pleiades)⁴ աստղակույտը [աղ. 78₁₋₂]: Այն համադրելի է Ագարակ-1 հնավայրի փոսիկախմբերից մեկի հետ [աղ. 58₅₋₆]:

2004 թ. հունիսի 27, Մաստարա, Այրարատ աշխարհի Ծիրակ գաւառ – Թալինի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Մ. Սմբատյանցի՝ «Արարատ»-ում 1886 թ. հրատարակած քարայծերի պատկերը [աղ. 1₁, 78₃] գտնելու և «Ավոյի գաղա» այրի նկարների մասին տեղեկությունը⁵ ճշտելու համար, **Գ. Վարդումյանի** և **Ա. Մովսիսյանի** հետ հետազոտեցինք գյուղից 250 մ հյուսիս-արևմուտք, հնավուրց «Դևախաղ» անվամբ գեղատեսիլ կիրճը: Հսկա ապառաժի հարավահայաց թեք Նիստին նկատեցինք 4 մ ձգվող նեղ ու խորը, որոշակի համաչափությամբ փորված գիծ [աղ. 78₄]: Գյուղի շրջակայքում կան հնում բնակեցված անձավներ: Ժայռանկարը չգտնվեց նաև 2012 թ. մայիսի 21-ին (*Թոխաթյան* 2019b, 347-348; 2025a, 96-99, նկ. 4-5) և 2025 թ. հունիսի 20-ին:

2004 թ., «Եղնուտ» անձավ/Geyikli/, Այրարատ աշխարհի Հավնունիք գաւառի հյուսիս-արևմուտք: Չալլի /Çalli/ գյուղից 5 կմ հյուսիս-արևելք, անձավում (2300 մ) կան եղնիկների, վիթերի ժայռապատային ուրվագծային նկարներ (*Belli* 2006a, 6, կազմ IV, գծ. 2) [աղ. 79₂]: Գյուղը Կաղզվանից 14 կմ հյուսիս է, Գոմշուտից 22 կմ արևելք:

2005 թ. ապրիլի 3, Ագարակ-2, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Աշտարակի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Ոսկեհատի պատկերախմբի և Ագարակ-1 պաշտամունքային համալիրի միջև է, որին և նման է ժայռագոյացումների ձևով ու հողմահարվածությամբ: Հսկա ժայռազանգվածի մեջ փորված է 6 մ տրամագծով, կենտրոնում 1,5 մ բարձրության, զրեթե կիսուրտաձև հատույթով սրահ: Արևմտյան կողմում է մարդահասակ մուտքը, կողքերին կա խաչ, կեռխաչ և երկու այլ նշան: Հատակի հյուսիսարևմտյան մասում է մյուս՝ այժմ քարերով փակված հորիզոնական մուտքը: Առաստաղին 1,7 մ չափի բառակուսի բացվածքն է, որն ըստ եզրագծի փորվածքի՝ ծածկասալ է ունեցել: Հանդիպակաց՝ հյուսիսային և հարավային կողմերում կա 5-20 սմ լայնության ու խորության երկուական փորվածք. հավանաբար դրանցում են սևեռվել այն երկու գերանների ծայրերը, որոնց վրա ծածկասալ է դրվել: Այս տեսակետի օգտին է այն, որ մուտքից 10 մ հեռու, գետնամուկ քարին փորագրված երկու ուղղանկյուն նշանները նման են երդիկի և ծածկասալի: Գուցե սրահը ծառայել է որպես դամբարան, թաքստոց, պահոց, որի տեղը գաղտնագրվել է այդ նշաններով: Ժայռի վերնամասում է ժայռափոր քառակուսի (2×2 մ) դամբարանը, որի մոտ խորակու նշաններ և բոլորակներ են: Համալիրի հյուսիսային եզրին է լայնատարած տուֆահարթակը, 1-2 մ երկարության, մշակման հետքերով ալեձև գոյացումներով: Նույն կերպ է մշակված նաև հիմնական զանգվածից պոկված, 4-5 մ չափի առանձնակի հսկա ժայռը: Համապատկերը նման է Ագարակ-1 և Կաթավաճոր հնավայրերին, և ակնհայտ է սրա ծիսական նշանակությունը ևս [աղ. 80, 212₉]:

2005 թ. մայիսի 1, Տղմուտ, Այրարատ աշխարհի Նիզ գաւառ – Ապարանի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Ապարանի ջրամբարի հյուսիսային եզրին, այժմ ջրասույզ Քասախ (Տեխավան, Չամուլու) գյուղից 1 կմ հյուսիս-արևելք, կամրջից վերև՝ հսկայակերտ ամրոցի, բնակատեղիի, մատուռի և ավերակ մեհյանի, 25-30 մ չափերով բոլորաշարերի միջավայրում կանանց փորագիր ուրվագիծ պատկերներ, խաչեր ու նշանագրեր կան⁶ [աղ. 77₄₋₆]:

1 Տե՛ս Овсепян, Аветисян, Шатенье, Гаспарян 2005, 275-280; Avetisyan, Chataigner, Palumbi 2006, 6-18; Palumbi et al. 2021, 285-324:

2 Լուսանկարները՝ արվեստաբան Աննա Խեչոյանի (2005.07.30, 2010.09.04) և հնագետ Իրեն Քալանթարյանի (2010.08.02, 2011.08.04):

3 *Թոխաթյան* 2003, 83: Թասաձև փորվածքի մասին տե՛ս *Ավետիսյան և այլք* 2019, 599, 611:

4 Անվանման մասին տե՛ս ՆՔ, հ. 1, 170; ՍՔ, հ. Ա, 379, 467-468, մատենագրական հիշատակումները տե՛ս *Էյնաթյան* 1986, 169-171 (2021, 81-86): Մուշում այն «Բուլք» են կոչել (*Բենսե* 1900, 35; *Բենսե* 1972, 55): *Բոյլ* և *բազում* բառերի հ.ե. ծագման աղբիվ տե՛ս *Ձահուկյան* 1987, 216:

5 *Բարխուդարյան* 1935, 43; *Աճառյան* 1984, 406:

6 Տղմուտ գյուղի և ամրոցի մասին տե՛ս *Ալիշան* 1890, 254; *Սուքիասյան* 1978, 2, 4; *Դարյան* 1983, 3, 122-126, 217:

2005 թ. հոկտեմբերի 2-ին Գեղամա լեռների **Պայտասար** հրաբխից 3 կմ հարավ, հնագետ Աշոտ Խաչատրյանի, ինժեներ Ռոբերտ Դաշտոյանի, գրադարանավար Վալյա Թևանյանի, մշակութաբաններ Վանո Դադոյանի և Լալա Մնեյանի հետ գրանցել ենք 26 ժայռապատկեր:

2005 թ. լույս տեսավ ճարտարապետ **Սուրեն Պետրոսյանի** «Հայկական ժայռապատկերներ» գիրքը, որում կա նրա հավաքածուից ընտրված ~676 ժայռապատկերի արտանկար (*Պետրոսյան 2005*): Դրանց մի մասն արդեն տեղ էր գտել Հ. Մարտիրոսյանի, մասամբ նաև Ս. Սարգսյանի՝ 1967 և 2010 թ. հրատարակած գրքերում:

2006 թ. հուլիսի 9-ին հետազոտել եմ Օշականի արևմտյան կողմում, կիրճի եզրի «**Ջրախառնուրդ**» վայրում, կարմրավուն տուֆե ժայռաբեկորի ուշագրավ փորագիրը [աղ. **128**]: Հավանաբար, արտացոլված է Քասաղ գետի և դրա Շահվարդ վտակի կիրճերի միացման վայրի առինքնող տեսարանը:

2006 թ., **Բորլուկի հովիտ**, Այրարատ աշխարհի Վանանդ գաւառ: Կարսից 15 կմ հարավ-արևմուտք, Բորլուկ և Ագատ գյուղերի միջև, վաղբրոնզիդարյան Դունդար, Հարման հնավայրերի մոտ հայտնաբերվել է 86 ժայռապատկեր՝ Կատրան, Կերվան, Սևբար և Իկիսու վայրերում¹ [աղ. **81, 136-7**]:

2006 թ., **Քարծոր /Kacop, Karaboncuk/**, Այրարատ աշխարհի Հավնունիք գաւառի արևելք: Հրատարակվեց գյուղից 1 կմ հարավ-արևելք, Արաքսի ձախ ափից 1 կմ հյուսիս, 1550 մ բարձրությամբ գտնվող մեկ ժայռապատկեր² [աղ. **79, 132**]: Գյուղը Գոմշուտից 12 կմ հարավ է, Կաղզվանից 15 կմ արևմուտք:

2006 թ., **Լեգբ /Kalecik/**, Վասպուրական աշխարհի Տոսպ գաւառ: Համացանցում հրապարակվեց Վանի հյուսիսակողմում գտնվող հնագույն գյուղի մոտակայքի՝ 2475 կանոնավոր շարված գետնամուխ քարերի ուղղանկյունաձև հսկա խմբի մասին³ [աղ. **82**]:

2007 թ. արվեստաբան **Աննա Խեչոյանը** երեք ժայռապատկեր հրատարակեց Արագածից (*Feruglio, Khechoyan 2007, 46-47*): Սույնով Արագածի պատկերների թիվը դարձավ 24 (*Թոխաթյան 2020b, 352, նկ. 17*): 2016 թ. հոկտեմբերի 23-ին սրանք տեսանք հարավարևելյան լանջի **Թիկնաբար** պատկերախմբում [աղ. **652-5**]:

2009 թ. Փոկաբերդ⁴, Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառ – Աշտարակի շրջան – Արագածոտնի մարզ: Աշտարակից 1 կմ հյուսիս-արևելք, Դարաբավոր քարայրի դիմաց, Քասաղի ձախ ափի բազալտե ուղղաձիգ շիկակարմիր ժայռին ծրագրավորող Արմեն Ասրյանը նկատել է խիստ հողմահարված կարմրաներկ նշան: Այն համեմատվել է Գեղամավանի մի պատկերի հետ [աղ. **831-2**]: 2011 թ. **Ա. Խեչոյանը** գտել է տեղում առկա կարմիր օթրայով արված ևս երկու դժվար նկատելի, փոքր նկար (10×20 սմ): Ոճավորված են, հավանաբար պատկերված է մարդ, աղեղանշան ու բույս [աղ. **833-5**]: Էլամի Շոշ մայրաքաղաքից գտնված սկահակի հետ համադրելով, բուսանշանը թվագրվել է մ.թ.ա. IV հազ. (*Khechoyan, Gasparyan 2014, 316-321, նկ. 8, 9, 10*):

2011 թ. հուլիսի 7-ին կարողացա ճշգրտել 1979 թ. մեր անվանակոչած **Լիսիցյան** պատկերախմբի կոթողների կոորդինատները՝ Գեղամա լեռների **Պայտասար** հրաբխի հիմքից 2 կմ հարավ-արևմուտք [աղ. **47**]:

2009-2011 թթ. հրապարակվեցին Տավուշի մարզի **Նավուր⁵**, Շիրակի մարզի **Աշոցք, Չույգաղբյուր** ու **Հարթաշեն**, 2015 թ.՝ Սյունիքի մարզի **Խնածախ** գյուղերի շուրջ պահպանված քարաշարքերի և մենաքարերի [աղ. **224**] հնագիտական հետազոտության նախնական արդյունքները⁶:

2011 թ. հրապարակվեցին **Շողուկի**, իսկ **2013-2016 թթ.**՝ **Նագելիի և Սեպասարի** ժայռապատկերների հայ-գերմանական համատեղ արշավախմբի արած հետազոտության արդյունքները⁷:

2011 թ. երաժշտագետ, մշակութաբան **Արթուր Շահնազարյանը** ժայռապատկերը համադրեց բանարվեստի, լեզվի, գրի, տոմարի, ծեսի, երաժշտական ու ճարտարապետական նյութերի հետ (*Շահնազարեան 2011, 474-515*):

2011 թ., **Չամիկ /Doyumlu/**, Այրարատ աշխարհի Վանանդ գաւառ: Համացանցում հրապարակվեց Ախուրյանի ձախ վտակ Շուրախի գետեզրին՝ Կարսից 25 կմ հյուսիս, Մորն Շիրակա /Այդր/ լճից 7 կմ հյուսիս գտնվող գյուղի մոտակա բլրի հարթ ժայռերին արված վեց բերձնակար: Խիստ պարզունակ են՝ սխեմատիկ ոճով ձի, հեծյալ զինվոր, ռուների նման նշաններ և այլն [աղ. **84**]: Լրագրողը սրանց վերագրել է 8 կամ 13 հազար տարվա հնություն, համարել «նախապատմական» շրջանում թյուրքական ցեղերի ներթափանցման վկայություն, կերտելով թուր-

1 Belli 2006b, 11-22; 2007, 30-43, տե՛ս նաև *Sagona, Zimansky 2009, 27, 33; Թոխաթյան 2019a, 32*.

2 Տե՛ս Belli 2006a, 1-10, նկ. 2-6, տե՛ս նաև *Sagona, Zimansky 2009, 33*: Գյուղի մասին տե՛ս *Մուրադյան Հ. 2006, 72*:

3 Լեգբ գյուղի ավանդությունների, հնությունների ու *բւենագրերի* մասին նշել է Գարեգին Սրվանձտյանցը (*Սրվանձտեանց 1874, ԺԴ, 52-53, Խ, 134; 1884b, 79; Սրվանձտյանց 1978, ԺԴ, 52, 87-88, 397*): Քարախմբի մասին առաջինը հիշատակել է բանահավաք Սենեքերիմ Շալջյանը 1939 թ., որպես ավանդություն. *մարդիկ կոչել են իրար հետ, ...թաղել են սպանվածներին և վրաները շիրմաքարի տեղ կանգնեցրել այդ կոշտ քարերը: Հիշյալ քարերը Մենհիրներ են (Ղանալանյան 1969, 273, 471)*: Տե՛ս Հմայակյան, Հակոբյան, Մելքոնյան 2010, 25; *Թոխաթյան 2013b, 229; 2014, 122-123, նկ. 26*: Ներբեռնում Լեգբ:

4 Փոկաբերդի մասին տե՛ս *Շահագիզ 1987, 176, 179*:

5 Նավուրի մասին նախնական հաղորդումը տե՛ս *Մարտիրոսյան 1969, 23*:

6 Հմայակյան, Մելքոնյան 2009, 133-136; Հմայակյան, Հակոբյան, Մելքոնյան 2010, 28-33; *Schunke, Yeganyan, Khachatryan 2011, 73-105; Spatzier, Bertemes 2011, 107-113; UUL, 57, 103, 144, աղ. 50*:

7 Meller, Knoll, Dresely 2011, 131-142; Knoll et al. 2013, 209-230; Knoll, Meller 2015, 153-158; Knoll 2017, 73-83.

քական «պատմագրության» հերթական մի նվաճում... (տե՛ս Ներքեռում՝ Չամիկ, Նան՝ *Թոխարթյան* 2019a, 32):

2012 թ., Սառցալի, Սիւնիք աշխարհի Ծղուկ գաւառ – Ազիզբեկովի շրջան – Վայոց Ձորի մարզ: **Յ. Սիմոնյանի** արշավախումբը տասնյակ ժայռապատկերներ է գրանցել Սառցալի հրաբխականի (3433 մ) լանջերին, Ձերմուկից 12 կմ հյուսիս-արևելք (*Սիմոնյան Յ. 2014-2015, 82*) [աղ. **111**]:

2012-2016 թթ. Արագածի հարավարևմտյան լանջին, **Տիրինկատարի** (2859 մ) ու **Սև լեռան** (3127 մ) միջև՝ **Կարմիր սար** հնավայրում (Ավան գյուղի հովտում, 2900 մ), **Ազոավաքար** (3025 մ) գագաթից 1,5 կմ հյուսիս (Շամիրամ գյուղի հովտում, 3100 մ) և Արբաշեն գետի աջափնյակում (**Արբաշեն** պատկերախումբ, 2800 մ) հնագետ **Արսեն Բոբոխյանի** արշավախումբը հայտնաբերել է 10 վիշապաքար և 13 ժայռապատկեր [աղ. **85**]: Թվագրման առումով կարևոր է այն, որ Կարմիր սարում պատկերներից մեկն արված է վիշապաքարի վրա¹:

2013 թ., Տիգրիսի աջափնյակ, Միջագետք Չայոց աշխարհ: Մասիոն և Տուր-Աբդին լեռներից հյուսիս գունավոր անձավանկարներ կան: Ուշագրավ են Տիգրիսի ափից 15 կմ հարավ, **Դերասեր** (Արիկ) գյուղի մոտ՝ 1200 մ բարձրությամբ գտնվող քարայրի տասնյակ երկգույն նկարները: **Դիրջին** գյուղի մոտ (բարձրությունը՝ 600 մ), Տիգրիսի ափի գերիշխող դիրքով ժայռախորշում բազմապատկեր մեծ քերծանկար կա, որը հավանաբար Նան լցունված է, սպիտակ ներկով: Հորինվածքը ոճավորված է, մարդիկ ծիսական դիրքում են, շուրջը կան տասնյակ քարայծեր, մեկական այծյամ, ձի՞, բուսա-երկրաչափական նշաններ [աղ. **86, 122**]: Այն անհետացման եզրին է՝ քարաժայռը փխրուն է ու շերտազատվող (*Soydan, Korkmaz 2013, 665-686*):

2013 թ. օգոստոսի 3-ին ճարտարապետ **Գոռ Ջիհանյանի** և լեզվաբան Փյունիկ Ավետիսյանի հետ Գեղամա լեռների **Պայտասար** հրաբխից 3 կմ հարավ, երեք պատկերախմբում գրանցել ենք մոտ 200 ժայռապատկեր:

2013 թ. օգոստոսի 28-ին Արագածի հարավարևելյան լանջին, Գեղարոտ և Արբաշեն գետերի միջև՝ **Թիկնաքար** (այժմ կանգուն վիշապաքարից 700 մ հյուսիս-արևելք)² ու **Վիշապաքար** (վիշապաքարից 300 մ հյուսիս-արևմուտք) պատկերախմբերում (բարձրությունները՝ 2800 մ) ճարտարապետներ **Ռուբեն Թարումյանի, Գոռ Ջիհանյանի** և պատմաբան Հենրիկ Խաչատրյանի, իսկ հոկտեմբերի 23-ին՝ բժիշկ Մարկ Մարրեի (ԳՖՀ) և զբոսավար, գերմանագետ Նարինե Հովեսյանի հետ հայտնաբերել ենք 65 ժայռապատկեր, որոնք յոթ ամփոփ կուտակումներ են կազմում³ [աղ. **88-89**]: Թիկնաքարի պատկերների թիվը կազմեց 49 (2007 թ. հայտնի էր երեքը): Վիշապաքարում գրանցվեց 19 ժայռապատկեր (*Թոխարթյան 2020b, 353-354, նկ. 21-27*):

2013 թ. սեպտեմբերի 14-15 և 28-29, **Հուսո սար** /Մուրադսար/, Սիւնիք աշխարհի Վայոց Ձոր գաւառ – Եղեգնաձորի շրջան – Վայոց Ձորի մարզ⁴: **Թեքսարի** լեռների արևելյան բարձունքների այս հրաբխականի հյուսիսային ստորոտում (2900-3100 մ), Վայոց թեմի առաջնորդ **Աբրահամ արքեպ. Մկրտչյանի** և մարզպետ **Էդգար Ղազարյանի** աջակցությամբ, **Գոհար Վարդումյանի**, պատմաբան **Կարեն Խաչատրյանի** և հնագետ **Յ. Սիմոնյանի** հետ լուսանկարել ու քարտեզագրել ենք տասնյակ պատկերախմբերում գտնվող շուրջ 450 ժայռանկար [աղ. **90-92**]:

2013 թ. սեպտեմբերի 22, **Գետիկ** /Başgedik/, Այրարատ աշխարհի Շիրակ գաւառ: Գյուղը Կարսից 37 կմ արևելք է, Ախուրյանի ափից 15 կմ արևմուտք (տե՛ս *Ալիշան 1881, 15, Մուրադյան Յ. 2006, 87*): Կարսեցի ուսուցիչ **Ասլան Շավարշն** իմ խնդրանքով լուսանկարեց ու տրամադրեց մոտերքում գտած ութ ժայռապատկերի լուսանկար [աղ. **87**]: Ակնառու է համակենտրոն շրջաններով ու հնգակի պարույրով քարը: Կա իրապաշտական ոճով փորագրված կին [աղ. **134**], որսի տեսարան, քարայծեր, օձ, ձուկ: Ուշագրավ է թերթիկավոր եզրագծով հորիզոնական շրջանաձև մեծ քարը (*Թոխարթյան 2019a, 32*):

2014 թ. մայիսի 9, **Արևաքար**, Սիւնիք աշխարհի Վայոց Ձոր գավառ – Եղեգնաձորի շրջան – Վայոց Ձորի մարզ: Արփի գյուղից 1 կմ հարավ, միջնադարյան Էրդեչ բերդի⁵ հարավային կողմում **Ա. արքեպ. Մկրտչյանը** գտել է գծային, ոչ խորը փորվածքներով երկարով մեծ ժայռաքեկոր [աղ. **93**]: Տեղում, 2018 թ. սեպտեմբերի 30-ին նկատեցի, որ վերողղված երկու անկյունիկով և դրանց մեջտեղի ճառագայթավոր շրջանիկով կարող էր նշվել արևածագի կետը, որը դիմացի երկու լեռների միջև է: 2024 թ. ամառային արևադարձի օրը՝ հունիսի 23-ին, ժ. 5:56 և աշնանային օրահավասարի օրը՝ հոկտեմբերի 23-ին, ժ. 7:13 ռադիոֆիզիկոս Միհրան Գալստյանի հետ գրանցել ենք արևածագի կետի դիրքերը, որով առավել հավաստի դարձավ կոթողի՝ արևածագի դիրքացույց լինելը: Լեռների ուրվագծերի նկատմամբ տարբեր ամիսներին ծագման կետի դիրքերի համադրման արդյունքում

1 *Բոբոխյան, Ջիլիբերտ, Հնիլա 2015, 275, 277, 279-281, 284-285, 306, նկ. 13, 27-30; Bobokhyan, Gilibert, Hnila, Gasparian, Danielyan 2016, 37-43, 145, 161-162, 193-204; Բոբոխյան 2018a, 293, 297; Hovhannisyan et al. 2021, 115-134*: Տե՛ս Նան *Թոխարթյան 2020b, 352-353, նկ. 18-20*:

2 Գր. Ղափանցյանի 1912 թ. հայտնաբերածն է (*Ղափանցյան 1914, 93-94*): Տե՛ս *ԹԲԲ 2022, 146, նկ. 29-30*:

3 Շատ հավանական է, որ հենց այստեղ են 1934 թ. օգոստոսի 2-ին ժայռապատկերներ նկատվել (*Կորկոտյան 1936, 14*):

4 ժայռապատկերները նկատվել ու մասամբ նկարագրվել են դեռ 1967-1968 թթ. (*Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 12, 35*): Մեկ ժայռապատկեր, որը շերտազատվել էր կայծակի հարվածից, 2012 թ. տեղափոխվել է Եղեգնաձորի երկրագիտական թանգարան [աղ. **25**]:

5 Վայոց ձոր գաւառում Ստեփանոս Օրբելյանը նշել է Էրդեչ անվանումը, տե՛ս Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, արարեալ *Ստեփաննոսի Օրբելեան*, Ի. Բ, գլ. 37, 262 (*Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 37, 395*): Էրդե՛՛ և Վերտիչա անվանաձևերը տե՛ս *Բարխուդարյան 1967, 27-28*: Բերդից 1 կմ հարավ պահպանվել է XIII դ. քարայր-կացարանների համալիրը, հին գյուղատեղին ու «Ձրով վանք» մատուռը, կա Նան մ.թ.ա. II-ի հազ. դամբարանադաշտ: 2 կմ դեպի հարավ «Մոզրովի», իսկ 3 կմ դեպի արևելք՝ «Արջերի» անձավներն են:

կարելի է համարել, որ պատկերված է օգոստոսյան արևածագ: Թվագրումը դեռևս անորոշ է՝ կարող է լինել բրոնզի դարից մինչև միջնադարյան ժամանակների արգասիք:

2014 թ. հուլիսի 8-ին Արագածի հարավային լանջի **Ագռավաքար** գագաթից 1 կմ արևմուտք (Հացաշեն գյուղի «Սաբուն» հովտում, 2900 մ) **Ա. Բոբոխյանի** արշավախումբը աղբյուրների և «հսկայի տների» միջավայրում հայտնաբերել է 10 ժայռապատկեր (*Թոխաթյան* 2020b, 355, նկ. 28-29) [աղ. 94]:

2014 թ. հոկտեմբերի 21-ին հնագետ **Էրկեն Կոնյարը** համացանցում տեղադրեց Տիրիշինի **Արքայի Գահ** հնավայրի հսկայակերտ ամրոցի մոտակայքի 19 ժայռապատկերի լուսանկար¹ [աղ. 32]: Դրանց քննությամբ առավել բացահայտ դարձավ, որ Տիրիշինի պատկերներն ըստ տեղադրության, քարատեսակի, ոճի և բովանդակության գրեթե նույնական են հատկապես Գեղամա լեռների ժայռապատկերներին:

2015 թ. մայիսի 31, **Կոճանց**, Կորճայք աշխարհի ճահուկ գաւառ, Ձուլամերկից 10 կմ հյուսիս: Գյուղի մերձակայքում նկատվել է մի քանի ժայռապատկեր, 1800 մ բարձրությամբ [աղ. 96¹⁻³, 13⁵]:

2015 թ. հունիսի 6, **Արիլ**, Տայք աշխարհի Արսեաց Փոր գաւառ, Արտվին ու Համշեն բաղաձները միացնող գծի միջնակետում: Համացանցում հրապարակվեց Պարխարի լեռների հարավային լանջի մի հովտում բնակված ավելի քան 100 ժայռանկարներից մեկը: 2021 թ. օգոստոսին հրատարակվեց գրանցված 55 ժայռապատկերներից 25-ը (*Özgül* 2021, 781-818) [աղ. 96⁴]:

2015 թ. հունիսի 14-ին Արագածի հարավային լանջին, Բյուրական – Քարի լիճ ճանապարհի **Քարակապ** հատվածի² սկզբում (2700 մ) երկրաբան **Ա. Ավագյանի** հետ հայտնաբերել ենք չորս ժայռապատկեր [աղ. 95]:

2015 թ. օգոստոսի 12-ին Գեղամա լեռների **Նազելի** հնավայրի պատկերախմբերում գրանցել ու վերալուսանկարել են 260 ժայռապատկեր, որոնց մի մասը հայտնաբերվել էր Ս. Պետրոսյանի և Հ. Մարտիրոսյանի կողմից, հրատարակվել նրանց վերոնշյալ գրքերում:

2015 թ. օգոստոսի 17-ին և 20-ին Քարվաճառի լեռների հյուսիսային մասում (ԱՀ Շահումյանի շրջան), **Փոքր Ալ լճի** հյուսիսային ափին և դրանից 3 կմ արևելք հնագետներ **Գագիկ Սարգսյանը**, **Արտակ Գևուհյան**, **Արսեն Բոբոխյանը** հայտնաբերել են 10 ժայռապատկեր (*Avetisyan et al.* 2021, 201-214, նկ. 18-29) [աղ. 97]: 2005 թ. օգոստոսի 13-ին հնագետներ **Թինա Վուլբինգի** (Մեծ Բրիտանիա) և Աշոտ Խաչատրյանի հետ Մեծ Ալ լճի արևմտյան և հյուսիսային, իսկ 2017 թ. հուլիսի 20-ին երկրաբան **Ա. Ավագյանի** հետ արևելյան և հյուսիսային ափերի քարաքոններում ժայռապատկեր չեինք նկատել:

2015 թ. նոյեմբերի 5-ին Մ. Մարրեի և Ն. Հովսեփյանի հետ հետազոտել ենք **Պաղաղբյուրի** ժայռապատկերները: Գյուղից 2 կմ արևմուտք, ձորակի ձախ ափի կրոմլեխից 15 մ վերև (հյուսիս), ուղղաձիգ ժայռի խորշի արևմտյան պատի հարթ մակերեսին պահպանված է Հ. Սիմոնյանի՝ 1989 թ. հրատարակած բազմատարր հորինվածքը³, որի մոտերքում տեսանք ևս չորսը [աղ. 57²⁻⁴]: Ամերիկաբնակ բժիշկ Վահե Մարտիրոսյանը 2010 թ. ժայռապատկերներ է տեսել ու լուսանկարել հայ-վրացական սահմանի այն կողմում ևս:

2015 թ. Հ. Սիմոնյան անդրադարձավ Հայաստանի ժայռապատկերային արվեստին, սյուժեներն աղերսելով Հին Արևելքի դիցաբանական ընկալումներին (*Սիմոնյան* Հ. 2014-2015, 70-87; 2023, 22-47):

2015 թ. վիշապակոթողներին նվիրված մենագրության մեջ հնագետները քննության առան նաև Արագածի **Տիրինկատար** սարի ստորոտում գտած ժայռապատկերները, որոնք դիտարկվեցին նաև բրոնզ-երկաթիդարյան սրբազան տարածքի համապատկերում⁴:

2015 թ. դեկտեմբերի 14, **Ալամ**, Այրարատ աշխարհի Շիրակ գաւառ: Հրապարակվեց Արջո-Առիճ լեռան հարավարևելյան ստորոտում գտնվող գյուղից 4 կմ արևելք, ձորակում գտնված 15 ժայռանկարներից երեքը, 2016 թ.՝ ևս ութը⁵: Ոճով ու կատարմամբ դրանք նման են Ծղուկի և Արագածի ժայռապատկերներին [աղ. 98-99, 13¹]: Գյուղը Մաղասբերդից 6 կմ, իսկ Անիից 11 կմ հարավ-արևմուտք է (տե՛ս *Մուրադյան* Հ. 2016, 93):

2016 թ. հուլիսի 23-ին և 30-ին Արագածի **Հսկայի Տուն** պատկերախմբում⁶ (2730 մ) և շրջակայքում **Ա. Բոբոխյանի**, պատմաբան, հուշարձանապահական **Կարեն Բայրամյանի**, անձավագետ **Ա. Գևորգյանի**, լուսանկարիչ **Վլադիմիր Սարոյանի** հետ գրանցել ենք 42 ժայռապատկեր՝ այժմ կանգուն վիշապաքարից 500 մ հարավ-արև-

¹ Դրանցից յոթը 1974 թ. հրատարակել էր Մ. Ույանը (*Uyanik* 1974, լուս. 90, 93-94, 97, 100, 110, 144¹), երեք հատը տե՛ս [աղ. 32³, 5⁶]:

² Անցյալում նշել էի «Պողոտա» անվամբ: 1960-ականներից, տասնյակ ոլորաններով խճուղու այս ուղիղ, հորիզոնական հատվածը «Պրոսպեկտ» են կոչել ֆիզիկոս Ալիխանյան եղբայրների՝ 1943 թ. հիմնած «Արագածի տիեզերական ճառագայթների հետազոտման կայանի» աշխատողները: Քարակապն առավել բնութագրական է, տե՛ս *Пуомровский* 1939, 13, նաև՝ *Բոբոխյան, Ձիլիբերտ, Հնիլա* 2015, 298 (էջ 318՝ Քարակապ հատվածի լուսանկարը հյուսիսից): ՍՍՀՄ Գիտավոր շտաբի «K-38-125 Апаран, 1973» քարտեզում, ճանապարհի արևելյան կողմում նշված է Քարի լճից Շամիրամ լեռ (3258 մ) իջնող 4,5 կմ երկարությամբ *Каракатар* լեռնաշղթա:

³ *Սիմոնյան* Հ. 1989, 21: Տե՛ս նաև *Հերլես, Դավթյան* 2018, 98-113:

⁴ *Բոբոխյան, Ձիլիբերտ, Հնիլա* 2015, 269-396; *ՍՄԼ*, 17, 41-49, 75, 81-92, նկ. 5-9, աղ. 6-12; *Բոբոխյան* 2020b, 47, 54, 74-75, նկ. 90, 107-108, 146-149; *Bobokhyan, Hnila, Gilibert* 2024, 46, 53, 73-74, նկ. 90, 107-108, 146-149:

⁵ *Akçayöz* 2016, 1-17; 2018, 62-71; Ներբեռնում՝ Ալամ, տե՛ս նաև *Թոխաթյան* 2019a, 32.

⁶ Արագածի նորահայտ ժայռարվեստի պատկերախմբերի անվանադրումը՝ հեղինակի (*Թոխաթյան* 2020b, 352-359):

մուտք¹: Համադրելով Ա. Քալանթարի 1924-1927 թթ. հայտնաբերած ու լուսանկարած 13 ժայռանկարների հետ², պարզեցի, որ այստեղ է դրանցից վեցը՝ անխաթար վիճակում [աղ. 5, 6¹⁻³, 100^{1,5,9}]: Նշանակալի է, որ վերջապես բացահայտվեց նրա արշավախմբի երթուղու որևէ կետ³: Փոքր-ինչ հյուսիս, ավելի բարձրադիր **Վիշապաքար** (2800 մ) և մոտակա **Քարաշամբ** պատկերախմբերում գտանք 17 ժայռապատկեր [աղ. 101]:

2016 թ. օգոստոսի 13-14-ին Գեղամա լեռների **Պայտասար** ու **Նազելի** հնավայրերի պատկերախմբերում գրանցել ու վերալուսանկարել եմ 139 և 208 ժայռանկար, որոնցից մոտ 40-ը հայտնաբերվել էր Ս. Պետրոսյանի և Հ. Մարտիրոսյանի կողմից, հրատարակվել նրանց վերոնշյալ գրքերում: Աժդահակ լեռնախմբի **Թառ** (3530 մ) գագաթի հիմքից 1 կմ հարավ-արևելք, **Թառ** պատկերախմբում գտա Գեղամա լեռների ամենաբարձրադիր պատկերները (3300 մ): Մշտակայուն ձնաշերտից բխող ջրերի ակունքում սփռված, սառցահոսքից ու քարաշարժից մաշված, հարթված 35 պատկերները դժվար էին նկատվում: Դրանցից լոկ երկուսն են լիովին անվնաս. խմբի վերին մասում գտնվող անավարտ պատկերը՝ մեկ զույգ եղջյուր [աղ. 102¹] ու կատարյալ փորագրված մի քարայծ:

2016 թ. սեպտեմբերի 11-ին Արագածի մյուս՝ արևելյան լանջին, **Ամրո** լճի և Գեղարոտի կիրճի միջև (2900 մ) հայտնաբերել եմ երկու ժայռապատկեր [աղ. 103]: Սեպտեմբերի 20-ին Արագածի հարավարևելյան լանջի **Ձորակ** և **Առյուծաղեմ** (2850-3000 մ), **Հովիտ** ու **Դարավանդ** (3000-3200 մ) պատկերախմբերում և **Գայլատուն** գագաթի հարավարևմտյան ստորոտում (3000 մ) գրանցել եմ 66 ժայռապատկեր⁴ [աղ. 104-108]:

2017 թ. օգոստոսի 12-13-ին Գեղամա լեռների **Պայտասար** ու **Նազելի** հնավայրերի 22 պատկերախմբերում գրանցել ու վերալուսանկարել եմ 12 և 48 ժայռապատկեր [աղ. 118]:

2017 թ. օգոստոսի 16, **Միրիկ**, Սիւնիք աշխարհի Աղահեճք գաւառ – ԱՀ Քաշաթաղի շրջան: Գյուղի արևմտյան կողմում մ.թ.ա. VIII-VI դդ. ամրոց-քաղաքատեղին է (հավանական Աղահեճ ամրոցը): Դրանից 4 կմ հարավ-արևմուտք, մ.թ.ա. II-I դդ. Միրիկ-4 հնավայրում նկատվել են նշանագիր քարեր, որոնցից մեկը տեղանքի քարտեզի է նման⁵ [աղ. 109¹]: *Գյուղից ալայան արոտավայրերի սարահարթ տանող ճանապարհի սկզբնամասի ձախ եզրին՝ ...ամրացված փարախի հյուսիսային կողմում է գտնվում տեղանքի ժայռապատկեր-քարտեզը: Այն փորագրված է բնահողի մերկացող, երկու մասերից բաղկացած ժայռաբեկորի լերկ մակերեսին: Կլորացող, համակենտրոն ու երկարացող փորագիր ակոսներով պատկերված են ուղիներ, հավանաբար՝ ճանապարհներ, առվակներ, բաժակա-նման խոր փորվածքներ, հնարավոր է՝ լճակներ և հարթեցված եզրապատերով թասանման կերտվածքներ, ենթադրաբար՝ անասնափարախներ: Ժայռափոր կերտվածքի ալայան մարգագետինների մուտքի մոտ գտնվելը, ինչպես նաև փորագրությունների տեսքը թույլ են տալիս մտածել, որ այն իր ժամանակի արոտավայրերի սխեմատիկ քարտեզ-ուղեցույց է: Այն ակնհայտորեն փորագրված է բրոնզ-երկաթեդարյան ժամանակաշրջանում և զուգահեռվում է ջրատարների հայտնի քարտեզների հետ, որոնք հայտնի են Մեծամորում, Կաթավաքերոդում [Կաթավաքո՝ Կ.Թ.], Գեղարդում [Ավետիսյան և այլք 2023, 36, 114, նկ. 66]:*

2018 թ. օգոստոսի 11-12-ին Գեղամա լեռների **Պայտասար** ու **Նազելի** հնավայրերի տասնյակ պատկերախմբերում երկրաբան **Ա. Գևորգյանի** հետ գրանցել ու վերալուսանկարել ենք 90 և 205 ժայռանկար [աղ. 119]: Անցնելով լեռնաշղթայի արևելյան՝ լճահայաց լանջեր, Մեծ Սպիտակասարի հյուսիսարևելյան ստորոտում, Լանջաղբյուր գյուղի հովտունքում գտանք ուշագրավ փոսիկախումբ, մշակման նկատելի հետքերով խոշոր հրաբխաքարի վրա (2×1.5×1 մ): Բարձրադիր սարահարթում է (2900 մ), բոլոր քարացրոններից հեռու, առանձնակի [աղ. 69³]: Օգոստոսի 31-ին Գեղամա լեռների **Պայտասար** ու **Նազելի** հնավայրերի յոթ պատկերախմբերում անձավագետ **Ա. Գևորգյանի** և երկրաբան **Ա. Ավագյանի** հետ գտել ենք 90, վերալուսանկարել 210 ժայռապատկեր [աղ. 120]:

2018 թ. հոկտեմբերի 1-ին **Հուսո սարի** հյուսիսարևելյան կողմում գրանցել եմ 192 ժայռապատկեր:

2018 թ. լույս տեսավ Հայաստանի մեծաքարյան մշակույթի հետազոտման ընթացքին, տիպաբանությանը և դասակարգմանը նվիրված համապարփակ աշխատություն *(Ավետիսյան և այլք 2018, 60-66, աղ. 1-4)*: Այն կարևոր նշանակություն ունի ժայռապատկերների ուսումնասիրության ոլորտում, քանի որ դրանք ևս կերտվել նման բնամշակութային տարածքներում, անբաժան մասը կազմելով այդ համապատկերի:

2018 թ., Գնդեվազ, Սիւնիք աշխարհի Վայոց Ձոր գաւառ – Ազիզբեկովի շրջան – Վայոց Ձորի մարզ: Հնագետ **Հ. Սիմոնյանի** արշավախումբը գյուղից 2 կմ դեպի հարավ-արևելք գրանցել է փորագիր գծանշաններով շուրջ 40 կրոմեխաքար *(Սիմոնյան, Ծերեթյան, Սիմոնյան, Համբարյան, Վարդանյան 2018, 37-38, 49, նկ. 3)* [աղ. 54⁶⁻⁷]:

2019 թ. օգոստոսի 11-ին Գեղամա լեռների **Նազելի** հնավայրի 15 պատկերախմբերում գրանցել ու վերալու-

1 Վիշապաքարը, գուցե և այդ ժայռանկարները ևս նկատել է Գր. Ղափանցյանը (*Ղափանցեան* 1914, 95): Տե՛ս *ԹԲԲ* 2022, 146, նկ. 29-30:

2 ՀՊԹ-ի սևանկարների նորոգմամբ, Լ. Բարսեղյանը վերականգնել էր 13 պատկեր (*Բարսեղյան* 1966, 147-159):

3 Լ. Բարսեղյանի 1966 թ. հոդվածում (գուցե ըստ Ա. Քալանթարի նշումների) տեղերն ընդհանուր են գրված՝ *Արագած, Մարտունի*, իսկ ՀՊԹ-ի լուսանկարների մակագրերում՝ *Նաև Ապարան, Թալին*: Տե՛ս *ԹԹԽ* 2021, 63, 350, նկ. 1; *ԹԲԲ* 2022, 138-144, նկ. 5, 9, 13, 16-21:

4 *ԹԹԽ* 2020b, 356-357, նկ. 39-41:

5 *Ավետիսյան և այլք* 2022, 113-119, նկ. 16; *Սարգսյան, Գևորգյան, Մկրտչյան* 2022, 56, 72, 75; Ներբեռնում՝ Միրիկ: Մերիկ/Միրիկ գետի, գյուղի և Ս. Աստվածածին եկեղեցու մասին տե՛ս *Լալայեան* 1898b, 21, 50 (*Լալայեան* 2021, 134, 154); *Կարապետյան* 1999, 134-135:

սանկարել են 210 ժայռապատկեր:

2019 թ. օգոստոսի 13-ին Գեղամա լեռների Սևկատար հրաբխից (3225 մ) 3 կմ հարավ-արևմուտք, **Վիշապա-նոց** պատկերախմբում (2750 մ) երկրաբան, հուշարձանապահական **Արամայիս Սեդրակյանի** և մշակութաբան **Մարիամ Այդինյանի** հետ գտանք 18 ժայռապատկեր: Արդյունքում, Գեղամա ժայռապատկերային տարածքը դեպի հյուսիս ընդլայնվեց 10 կիլոմետրով՝ հյուսիս – հարավ ձգվածությամբ դարձավ գրեթե 19 կմ [աղ. **109**]:

2019 թ., **Յուզարոտ**, Սիւնիք աշխարհի Շղոկ գաւառ – Սիսիանի շրջան – Սյունիքի մարզ: Հնագետ **Կարեն Ծերեթյանը** հրատարակեց լեռան գագաթնամերձ մասում՝ Սառնակունք գյուղից 4,3 կմ հարավ-արևմուտք, դեռ 1986 թ. երկրաբանների նկատած հինգ ժայռապատկեր¹: Դրանց քանակը (ավելի քան մեկ տասնյակ) և տեղադրությունը նա փաստագրել է 2016 թ. սեպտեմբերի 22-ին [աղ. **110**]:

2019 թ. ազգագրագետ **Ռաֆիկ Նահապետյանը** ժայռապատկերը համարեց Լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների ազգաբանական ուսումնասիրության կարևոր սկզբնաղբյուր (*Նահապետյան Ռ.* 2019, 39-54; 2023, 60-74):

2020 թ. մայիսի 31-ին Արագածի **Քարակապ** և **Առյուծաղեմ** պատկերախմբերում զարմիկներիս՝ ծրագրավորող Արմեն և երկրաբան Արամ **Գևորգյանների** հետ գրանցել ենք մեկական, իսկ հուլիսի 18-ին **Գայլատուն** և **Դարավանդ** պատկերախմբերում անձավագետ **Ա. Գևորգյանի** և ծրագրավորող **Ա. Սողոյանի** հետ՝ 39 ժայռապատկեր [աղ. **107**, **108**]: Պարզվեց, որ դրանցից երեքը նույնպես Ա. Քալանթարի հայտնաբերած են՝ հայտնի դարձավ իր արշավախմբի երթուղու մյուս երեք կետը [աղ. **64**]:

2020 թ. օգոստոսի 2-ին Արագածի Տիրինկատար գագաթից հյուսիս, **Կարմիր սար** հնավայրում հետազոտել են **Ա. Բոբոխյանի** արշավախմբի հայտնաբերած վեց ժայռապատկերը² [աղ. **85**] և գտել ևս երկուսը:

2020 թ. օգոստոսի 12-ին Արագածի **Հսկայի Տուն**, **Դարան** (2650 մ) և **Սյունեք** (2900-3000 մ) պատկերախմբերում ճարտարապետ **Ա. Գրիգորյանի** հետ գրանցել ենք 67 ժայռապատկեր: Սեպտեմբերի 12-ին Արագածի **Ձորակ**, **Դարավանդ** և **Առյուծաղեմ** և պատկերախմբերում գտել են 53 պատկեր, որոնցից մեկը նույնպես Ա. Քալանթարի հայտնաբերած է՝ պարզվեց նրա երթուղու ևս մի կետ՝ հինգերորդը³ [աղ. **83**]:

2020 թ. օգոստոսի 15-16-ին Գեղամա լեռների **Պայտասար** հնավայրի մոտ 20 պատկերախմբերում երկրաբան **Ա. Գևորգյանի** հետ գրանցել ու վերալուսանկարել են 240 ժայռապատկեր:

2020 թ. օգոստոսի 19-ին **Սառցալի** լեռան արևելյան կողմի երկու քարակույտում հուշարձանագետ **Սևակ Արևշատյանը** նկատել է շուրջ հարյուր ժայռապատկեր և լուսանկարել դրանցից 26-ը [աղ. **111**]:

2020 թ. օգոստոսի 29-ին **Հուսո սարի** հյուսիսակողմի սարահարթում ու գետահովիտների մոտ անձավագետ **Ա. Գևորգյանի** հետ գրանցել ենք 110 ժայռապատկեր: Ընդհանուր թվով, այստեղ արդեն քարտեզագրված է շուրջ 750 կոթող (*Թոխաթյան* 2026a, 23-30): **2020** թ. ռուս պատմաբան, անձավագետ **Վիտալի Ստոյակինը** տեղում հետազոտել է հնավայրի ժայռարվեստում առկա պարուրած և նշաններն ու փոխադրամիջոցները և մեկնաբանել հ.ե. ընդհանուր դիցաբանական ընկալումների համատեքստում (*Степкин* 2020, 125-132; 2023, 169-182):

Այս երկու հնավայրերի՝ Հուսո սարի և Սառցալի լեռան ժայռարվեստում, ի թիվս կենսաբազմազանությունը և որսամարտական գործողությունները ցուցադրող «դասական» հորինվածքների, հատկապես արժեքավոր և ուշագրավ են խմբապարի տեսարանները, փոխադրամիջոցի, կացարանի, որսադարանի գծագրումները, երկնային լուսատուների (Արև, աստղախումբ) և մարմինների (գիսավոր) պատկերները, բազմապիսի խորհրդանշանները և համայնապատկեր կտավները:

2020 թ. սեպտեմբերի 12-ին Արագածի **Առյուծաղեմ**, **Դարավանդ** և **Գայլատուն** պատկերախմբերում հայտնաբերել են 15, վերալուսանկարել՝ 54 ժայռապատկեր [աղ. **128**]:

2021 թ. հունիսի 26, **Թորթում**, Տայք աշխարհի Ութաղ⁴ գաւառ: Համացանցում հրապարակվեց Ազոդ գետի վերին հոսանքի լեռնային անձավներում օբյեկտ արված գունանկարներից մեկը և երկու փորագիր պատկեր [աղ. **113**]: Դրանք հիմնականում եղջերուներ են, ենթադրվել է, որ մոտ 8000 տարվա հնության են⁵:

2021 թ. հուլիսի 6-ին Արագածի **Մեծաքարեր** (2750 մ) և **Հսկայի Տուն** պատկերախմբերում մշակութաբաններ Վանո Դադոյանի և Լալա Մնեյանի հետ գտանք 10 ժայռապատկեր [աղ. **114**]: Հուլիսի 31-ին Արագածի **Առյուծաղեմ** պատկերախմբում ճարտարապետ, տառաստեղծ **Գ. Զիհանյանի** հետ ևս 14-ը: Նշանակալի արդյունք էր այն, որ կողմնորոշվելով ըստ Քժ Ն3539 լուսանկարի (որում երևում են Արագածի երեք գագաթներն ու մի երկար ուղի քար), գտանք լուսանկարված այդ քարը՝ քարայծի պատկերով: Պարզվեց Ա. Քալանթարի արշավախմբի երթուղու ևս մի՝ վեցերորդ կետ [աղ. **71**], տե՛ս *Թոխաթյան* 2021, 64; *ԹԲԲ* 2022, 137, 143, 145, նկ. 1, 26:

1 ՀԽՍՀ երկրաբանական վարչության երկրաֆիզիկական արշավախմբի երկրաշերտային ջոկատի անդամներ՝ Գրիգոր Վարդանյան, Հովհաննես Ազիզբեկյան, Դավիթ Խոնդկարյան, տե՛ս *Ծերեթյան* 2019, 109-112, նկ. 3:

2 *Բոբոխյան, Զիլիբերտ, Գնիս* 2015, 280-281, նկ. 17:

3 *Թոխաթյան* 2021, 64, 350, նկ. 2-3; *ԹԲԲ* 2022, 144-145, նկ. 7, 22-25:

4 Վնվան՝ որպես «մրգառատ վայր» (հ.ե. *og – աճել, միրգ) ստուգաբանության առթիվ տե՛ս *Խաչատրյան* Վ. 2018, 170-172:

5 Տե՛ղն անհայտ է պահվում, բարձրությունը հավանաբար 2000 մ է, տե՛ս Ներքեռում՝ Թորթում:

Օգոստոսի 5-ին Արագածի հարավային լանջին՝ Ամբերդ – Տիրինկատար ճանապարհից 80 մ աջ, Ամբերդի կիրճի արևմտյան պոնտին, **Գուռեր** հնավայրի կրովեխների և ուղղանկյուն փորվածքների մոտ գտա սևաթույր, տարածքում միակ, ու համեմատաբար ցածրադիր (2375 մ) ժայռապատկերը [աղ. 114₄]: **Տիրինկատար** հնավայրում, Նորահայտ պեղածո վիշապակոթողների մոտ գտա երկու, իսկ դրանից 3 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք, **Սև լեռան** արևմտյան ստորոտում՝ ևս երկու մեկուսի ժայռապատկեր [աղ. 114₂]:

Օգոստոսի 8-ին Արագածի **Գայլատուն** պատկերախմբում հնագետ Ա. Խաչատրյանի հետ գրանցել ենք 18 ժայռանկար [աղ. 114₅₋₆]: Դրանց թվում է այն, որի մոտ Ա. Զալանթարը լուսանկարվել է (ԹԺՆ 8548) [աղ. 73-6], այսպիսով փաստվեց իր երթուղու ևս մի՝ 7-րդ կետ: Քարի աջ, ոչ պատկերակիր մասում կա հայերեն թվակիր գրառում. **Ի ԹՎ ԻՍ/ՊԿԵ/ ... Է ԳՐՈՒ/ՈՍ ԹՂՂՈՍ/ [ՅԻՇԱՍԱԿԵՑԻ ՅԱՂԴԱԿԱԼ/ԱՌՈՒ]**, իմա՝ *գիրս իբրև հիշատակ թողեցի ի նշանավորումն հաղթական առվի*¹: Մոտակա խիտ քարակույտում այժմ էլ նկատելի է հարթավայր իջնող երկարով, նեղ բացվածք: Ա. Բոբոխյանի կարծիքով, սա ցարդ հայտնի ամենաբարձրադիր վիմագիրն է (3050 մ), ինչը միջնադարում ևս բարձրալեռնային այս տարածքի՝ հայ բնակչության կողմից օգտագործման վկայություն է²: Օգոստոսի 25-ին և սեպտեմբերի 5-ին Արագածի **Դարավանդ, Գայլատուն, Որսատեղ, Մեծաքարեր** պատկերախմբերում **Գ. Ջիհանյանի** հետ գրանցել ենք 106, **Քարակապում**՝ չորս ժայռապատկեր:

2021 թ. օգոստոսի 14-15-ին Գեղամա լեռների **Պայտասար** ու **Նազելի** հնավայրերի 12 պատկերախմբերում գրանցել ու վերալուսանկարել ենք 165 և 100 ժայռապատկեր:

2021 թ. սեպտեմբերի 12-ին Գեղամա լեռների արևելյան՝ լճահայաց լանջերին, Մեծ Սպիտակասարի (3555 մ) հարավարևելյան ստորոտի **Սպիտակասար** պատկերախմբում (Վարդաձոր գյուղի «Ըմոյ» հովտում, 2950 մ), Վարդաձորի վարչական ղեկավար Մաքսիմ Ավետիսյանի հրավերով և աջակցությամբ հետազոտել ենք ՀՀ տարածքում առայժմ հայտնի ամենամեծ՝ 5,5×4 մ չափի ժայռապատկերը [աղ. 115₄]: Այն հայտնաբերվել, լուսանկարվել էր դեռևս 1991 թ. և հրատարակվել 2008 թ. (Ավետիսյան Վ. 2008, 69)³: Տարածքում գտանք լավ պահպանված ևս չորսը, որոնցից մեկը Հայաստանում միակ ժայռապատկերն է, որը փորագրված է սպիտակ, բաց մոխրագույն կիսաթափանցիկ վանակատե հսկա ապառաժի վրա [աղ. 115₅₋₆]:

2021 թ. սեպտեմբերի 21-ին Արագածի **Առյուծադեմ, Հովիտ** ու **Գայլատուն** պատկերախմբերում ֆրանսահայ ինժեներ Ռոբերտ Դաբադյանի հետ գտանք 25 ժայռապատկեր: Սեպտեմբերի 25-ին **Ձորակ, Գայլատուն, Հսկայի Տուն** պատկերախմբերում Նունե և **Գոռ Ջիհանյանների** հետ գտանք 28 ժայռապատկեր: Հոկտեմբերի 16-ին **Ձորակ, Առյուծադեմ, Հովիտ** պատկերախմբերում պատմաբան Հայկ Չոբանյանի և ընտանիքի անդամների հետ գտանք ևս 6-ը [աղ. 129]: Հոկտեմբերի 23-ին Արագածի **Քարակատար, Վիշապաքար, Քարակապ** պատկերախմբերում հնաբուսաբան **Ի. Գաբրիելյանի** հետ գտանք 23 ժայռապատկեր: Քարակապի կենտրոնական մասից 200 մ հարավ-արևելք, ԹԺՆ 8563 լուսանկարում երևացող լեռների ուրվագծերի և քարերի տեսքի համադրմամբ պարզվեց նկարահանման տեղը՝ Ա. Զալանթարի երթուղու ևս մի կետ [աղ. 81-2]: Մոտակա տասնյակ ակնառու պատկերները ևս նա տեսած կլինեք, բայց պահոցներում որևէ լուսանկար ու տեղեկություն չկա⁴: **2023 թ.** հոկտեմբերի 15-ի դրությամբ Քարակապում գրանցել ենք 41 ժայռապատկեր (*Թոխաթյան* 2020b, 355, նկ. 30):

Նոյեմբերի 21-ին Արագածի հարավային լանջին՝ **Արքաշենի** կիրճի արևմտյան լանջերին անձավագետ **Ա. Գևորգյանի** և **Մ. Աղիսյանի** հետ գտանք մեկ ժայռապատկեր ու գծանշաններով քարեր:

2022 թ. հունիսի 19-ին Հրազդանի ձորի աջ կողմում, Նոր Հաճնի կամրջի տակ, նեղ ժայռախորշում, ագատամարտիկ Դավիթ Ցականյանի հետ տեսակապի միջոցով գտա օրեր առաջ իր նկատած՝ որսադարան հիշեցնող մետրանոց փորագիրը [աղ. 192₁₃]: Հունիսի 22-ին, 30-ին և հուլիսի 3-ին մոտակա ժայռերն ու խորշերը հետազոտել ենք երկրաբան **Ա. Ավագյանի** և անձավագետ **Ա. Գևորգյանի** հետ: Խորշի ճեղքում սկեռված խոտաճարակ կենդանու ոսկորն ուղարկվել է Ֆրանսիա, կենդանատեսակի ու տարիքի փորձաքննության:

2022 թ. հուլիսի 13-ին Արագածի **Առյուծադեմ, Որսատեղ** և **Սյուներ** պատկերախմբերում ու շրջակայքում Ռ.

1 Տարեթիվը Հայոց Մեծ թվականով է՝ ՊԿԵ, այսինքն՝ 865+551=1416 թ.: Գրվածքի ընթերցումն ու վերծանությունը՝ վիմագրագետ Արսեն Հարությունյանի: Դեռևս հայտնի չէ սրա մասին վիմագրագետ Ա. Զալանթարի որևէ անդրադարձ, հավանաբար, չի պահպանվել, նա չէր կարող ուշադրություն չդարձնել նման բարձրադիր և ոչ բնակելի տարածքում տեսած ակնառու արձանագրությանը:

2 *Թոխաթյան* 2021, 64, 351, նկ. 4; 2024, 31-32; *ԹԲԲ* 2022, 137-138, 144-145, նկ. 3-4, 27:

3 Քարի կենտրոնի՝ 1991 թ. արված լուսանկարում [աղ. 115₃] պարզ երևացող այծապատկերների մի մասը 2008 թ. ամռանը (գրքի լույս ընծայման տարում) վարդաձորից վնասարարը տաշել և հղկել է, վրան փորագրել հոր անունը՝ *Մերուժան Անդրեյանի անվան հուշաղբյուր* (Ներքեռում՝ Սպիտակասար): Իմ ներկայացրած նյութերի հիմամբ, ՀՀ ԿԳՄՍՆ փորձագիտական հանձնաժողովը 2024 թ. փետրվարի 15-ին ժայռապատկերին տվեց *Նորահայտ* և *հանրապետական նշանակության հուշարձանի* կարգավիճակ:

4 *Թոխաթյան* 2021, 64; *ԹԲԲ* 2022, 145-146, նկ. 28: *Ժայռագրություններով հարուստ բեկորների դաշտ* մակագրով լուսանկարի առաջին պլանում երևացող քարաբեկորները փոքր են, դրանց վրա պատկեր չի նշանակվում: 1940-ական թթ. դրանց միջով է անցկացվել Քարի լիճ տանող ճանապարհը: Տեղում դիտարկմամբ ևս պարզվեց, որ ճանապարհամասում ու կողքերին ժայռապատկերներ չկան, այսինքն՝ չեն եղել ու վնասվել: Չարմանալի է, որ շինարարները մոտակայքի՝ 20-50 մ հեռավորությամբ առկա և լավ նկատելի բազմաթիվ պատկերների մասին չեն հայտնել «Հնությունների պահպանության կոմիտե»: Ժայռապատկերներ կան ճանապարհից 15-20 մ աջ՝ էլեկտրալիների բետոնե հիմքերի մոտ, որտեղ շատ են տեղաշարժված ու դիրքափոխված քարաբեկորները. գուցե ևս դրանց մի մասը պատկերակիր են:

Դաբադյանի հետ գրանցել ենք 21 ժայռապատկեր:

Յուլիսի 22-ին Արագածի **Ագռավաբար** պատկերախմբում ու շրջակայքում արևելագետ **Ռուսլան Ցականյանի**, հոկտեմբերի 11-ին՝ անձավագետ **Ա. Գևորգյանի** հետ գրանցել ենք մոտ 50 ժայռապատկեր [աղ. 131]: Դրանցից 13-ի լուսանկարը 2014 թ. տրամադրել էր Ա. Բոբոխյանը: Ընդհանուր թվով այստեղ կա 105 կոթող:

Յուլիսի 24-ին Արագածի **Սյունեք** պատկերախմբում ու շրջակայքում անձավագետ **Ա. Գևորգյանի** և երկրաբան **Ա. Գևորգյանի** հետ գրանցել ենք 42 ժայռապատկեր [աղ. 132]:

2022 թ. օգոստոսի 13-14-ին Գեղամա լեռների **Պայտասար** ու **Նազելի** հնավայրերի 18 պատկերախմբերում երկրաբան **Ա. Գևորգյանի** և ծրագրավորող **Ա. Սողոյանի** հետ գրանցել ու վերալուսանկարել են 255 ժայռապատկեր [աղ. 125], որոնցից մոտ 60-ը հայտնաբերվել էր Լ. Լիսիցյանի, Ս. Պետրոսյանի և Յ. Մարտիրոսյանի կողմից:

2022 թ. սեպտեմբերի 4-ին Արագածի **Քարակատար**, **Դարան**, **Հսկայի Տուն**, **Վիշապաբար**, **Սյունեք** պատկերախմբերում ու շրջակայքում ճարտարապետ **Արտակ Հախվերդյանի**, օդանկարահանող Պարույր Միրոյանի և լուսանկարիչ **Հրայր Բազեի** հետ գրանցել ենք 32 ժայռանկար: Սեպտեմբերի 10-ին և հոկտեմբերի 8-ին **Ձորակ**, **Դարավանդ**, **Գայլատուն** պատկերախմբերում երկրաբան **Ա. Գևորգյանի** և դպրոցական Անահիտ Սահակյանի հետ գտանք 113 ժայռապատկեր: Պարզվեց Ա. Քալանթարի երթուղու ևս չորս՝ 9-12-րդ կետերը [աղ. 91-2]: Սեպտեմբերի 25-ին **Ձորակ** պատկերախմբում, ի թիվս հայտնաբերված 29-ի, երկրաբան **Ա. Գևորգյանի** հետ գտանք բազմաթիվ փոսիկներով, աստղաբույլ հիշեցնող երկարով մեծ ժայռապատկեր [աղ. 130g]: Հորինվածքով ու կատարմամբ նման է Տիրիշինի Արթայի Գահ պատկերախմբի ժայռանկարներից մեկին, նաև՝ Նախիջևանի Աստապատի սալաբարի փոսիկախմբին¹ [աղ. 31g, 240a] և Նույնպես կարող է ծիր Կաթնի աստղաշերտը խորհրդանշել: Հոկտեմբերի 2-ին Արագածի **Առյուծաղեմ** ու **Ձորակ** պատկերախմբերում գրանցել են 27 ժայռապատկեր:

2022 թ. նոյեմբերի 1-ին Գեղամա լեռների **Պայտասար** հնավայրի հարավարևմտյան մասի տասնյակ պատկերախմբերում ճարտարապետ **Արտակ Հախվերդյանի** և օդանկարահանող օպերատոր Առնակ Խաչատրյանի և վերականգնող Տիգրան Իսահակյանի հետ գրանցել ենք 198 ժայռապատկեր [աղ. 125]:

2022 թ. նոյեմբերի 10-ին **Արագածում** ճշգրտել են Նախորդ տարիներին գտած որոշ պատկերների տեղը:

2022 թ. նոյեմբերի 20-ին **Արագածի** հարավարևմտյան լանջերին, Արագածոտնի մարզի Օթևան գյուղից 4 կմ հյուսիս-արևելք, «Պետական հող» վայրում անձավագետ **Ա. Գևորգյանի** հետ չափագրել ենք տեղացիների նշած «Օշին» անձավը (2380 մ), որի մուտքի քարի վրա երկարուձիգ ակոսներով նշված է մուտքը և երկու խորշերը:

2023 թ. փետրվարին համացանցում հրապարակվեցին **Հալե Տյումերի** և **Ադա Էբերի** մագիստրոսական աշխատանքները (Tümer 2017; Eker 2023): Սրանցում ընդգրկված են Արևմտյան Հայաստանի վերոնշյալ և շուրջ 25 նորահայտ հնավայրերը [աղ. 114]: Հատկապես նշանակալի են Տուրուբերան աշխարհում Ալիգերի, Դոդանբարի գունանկար և Ձեռնակի փորագիր պատկերները, Այրարատի Ածխուտ, Կեչոր, Ծաղկուտ վայրերի նկարները:

2023 թ. հունիսի 3-ին Գեղամա լեռների **Աստղաբերդ** հնավայրում երկրաբան **Ա. Գևորգյանի** հետ գրանցել ենք 42 ժայռանկար, տեղանշել 1986-1998 թթ. իմ լուսանկարած, սակայն ճշգրիտ չբարտեզագրված մոտ 20 այլ կոթող:

2023 թ. հուլիսի 19-ին Արագածի **Որսատեղ**, **Սյունեք**, **Թիկնաբար**, **Հսկայի Տուն**, **Վիշապաբար** պատկերախմբերում **Վ. Ստյոպկինի** հետ գտանք 22 ժայռապատկեր:

2023 թ. օգոստոսի 12-13-ին Գեղամա լեռների **Պայտասար** հնավայրի **Լիսիցյան** և մոտակա այլ 25 պատկերախմբերում գրանցել ու վերալուսանկարել են 430 ժայռապատկեր, որոնցից մոտ 80-ը հայտնաբերվել էր Լ. Լիսիցյանի և Ս. Պետրոսյանի կողմից, հրատարակվել վերջինիս և Յ. Մարտիրոսյանի վերոնշյալ գրքերում:

2023 թ. սեպտեմբերի 30-ին Արագածի հարավային լանջին, **Արթաշենի** աջ վտակ Ցամաքաձորի կիրճից 1 կմ արևմուտք, դերասան Նարեկ Ներսիսյանի հետ գտանք չորս ժայռապատկեր: Հոկտեմբերի 15-ին **Քարակապ**, **Գայլատուն**, **Քարաշամբ**, **Սյունեք** պատկերախմբերում գրանցել են 17 ժայռապատկեր:

2023 թ. նոյեմբերի 12-ին Գեղամա լեռների Սևկատար հրաբխից 3 կմ հարավ-արևմուտք, **Վիշապանոց** պատկերախմբում ու մոտակայքում հնագետ **Կ. Շերեթյանի** հետ գրանցել ենք ութ ժայռապատկեր:

2024 թ. հուլիսի 28-ին Արագածի **Առյուծաղեմ** և **Ձորակ** պատկերախմբերում երկրաբան **Ա. Գևորգյանի**, Ռ. Դաբադյանի, Աստղիկ ու Հրանտ Հակոբյանների հետ հայտնաբերել ենք 27 ժայռապատկեր, այդ թվում՝ գրեթե հարյուր տարի առաջ Ա. Քալանթարի գտածներից 18-րդը: Օգոստոսի 4-ին Ա. և Յ. Հակոբյանների հետ **Հսկայի Տուն** և **Գայլատուն** պատկերախմբերում գրանցել ենք 10 ժայռապատկեր:

Օգոստոսի 14-ին **Հսկայի Տուն**, **Վիշապաբար** ու **Դարան** պատկերախմբերում ճարտարապետ **Ա. Գրիգորյանի**, ամերիկահայ շինարար Արթուր Գասամանյանի և նկարիչ Նարեկ Այնթապյանի հետ գրանցել ենք հինգ ժայռապատկեր: Սեպտեմբերի 8-ին **Հսկայի Տուն** և **Վիշապաբար** պատկերախմբերում իրանագետ Քրիստինե Կոստիկյանի և ճապոնացի մշակութաբան, հայագետ Տոմկո Մորիկավայի հետ գտանք յոթ ժայռապատկեր:

¹ Նկարները տե՛ս Uyanik 1974, նկ. 114; Այվազյան Ա. 1987, 135, նկ. 15:

2025 թ. օգոստոսի 19-ին հետազոտել ենք Գեղարքունիքի մարզի **Վարդենիկ** գյուղից 2 կմ հարավ-արևելք, Նույնանուն գետի աջ ափի, մոտ 1930 թ. նկատված ժայռապատկերը¹: Ուղղաձիգ ժայռի (2090 մ) դժվարամատչելի խորշում է (գետնից 4 մ բարձր), դիտելի է հարավ-արևմուտքից: Կա ութ քարայծ, որոնցից մեկը վեցոտն է: Ներքևում փորագրված է 30 սմ չափի եռախաչ՝ հավանաբար Սբ. Երրորդության արտահայտություն [աղ. **135**]: Դիմացի լանջի բարձրակետում (2170 մ)՝ «Ավերակներ» ամրոցում, շատ թեք մասում կա արևամուտի ուղղությամբ դրված մեկ մետրանոց, ճիշտ շրջանաձև, 10 սմ լայնության ու խորության ակոսանշան [աղ. **135**]:

Հաջորդ օրը հետազոտել ենք **Վերին Շորժա** գյուղից 1,5 կմ հարավ-արևմուտք, գետակի աջ ափի երեք հարթաժայռ պատկերը: Արված են ուղղաձիգ շեկ ժայռերի վրա, դժվարամատչելի են՝ գետնից 3-5 մ բարձր [աղ. **136**]: Երկուսը ցանցահիմք փորագրություն են, մյուսում կա ուղղաձիգ ալիքագծերի խումբ ու հորիզոնական՝ եղևնաձև փռված ճյուղեր հիշեցնող գծերի խումբ²:

2025 թ. հուլիսի 12-ին Արագածի **Ձորակ**, օգոստոսի 1-ին **Դարավանդ**, օգոստոսի 27-ին և սեպտեմբերի 14-ին **Հսկայի Տուն** պատկերախմբերում գրանցել ենք համապատասխանաբար 25, 8 և 2 ժայռապատկեր:

Ամփոփելով նշեմ, որ **Արագածի** լանջերին մինչև 2012 թ. հայտնի էր 24 ժայռապատկեր, առանց որևէ տեղանշման³: 2012-2024 թթ. գտել և բարոնեզագրել ենք 984 հատ (պատկերների թիվն այժմ 1008 է): 2016-2024 թթ. գիտարշավների շնորհիվ նույնականացվել է **Ա. Քալանթարի** հայտնաբերած **18 ժայռանկար** ու ճշգրտվել է նրա արշավախմբի **երթուղու 12 կետ**: Դեռևս գտնված չէ 1924-1927 թթ. նրա լուսանկարած 13 ժայռապատկերը⁴:

2025 թ. նոյեմբերի 15, **Սոխասար**, Սիևիք աշխարհի Վայոց Ձոր գաւառ – Եղեգնաձորի շրջան – Վայոց Ձորի մարզ: 2955 մ բարձրությամբ լեռան արևմտակողմի երկար ձորակում (2700-2750 մ) հուշարձանագետ Մարատ Չաբարյանի ու երկրաբան **Ա. Գևորգյանի** հետ գրանցել ենք ինն օր առաջ իր նկատած մոտ հինգ տասնյակ եզակի ժայռապատկերները (**աղ. 137**): Հիմնականում քրի պաշտամունքին առնչվող ալիքագծերի խմբեր են: Ուշագրավ են բուսանման ու սանդղաձև հորինվածքները, որպիսիք հազվադեպ են Հայաստանի մյուս հնավայրերում:

ՀՀ ժայռապատկերային ամենամեծ տարածքի՝ Գեղամա լեռների միջնամասի արևմտյան լանջերին **1979, 1986-1991, 1995-2023** թթ. հունիսից նոյեմբեր ամիսներին, չորս բարձր գագաթների՝ **Աստղաբերդի** (3139 մ), **Պայտասարի** (3172 մ), **Նազելիի** (3348 մ) և **Սևկատարի** (3125 մ) ստորոտներում լուսանկարել ենք գրեթե 3500 ժայռապատկեր: Մոտ 15×20 կմ չափի տարածքում (հետազոտված մակերեսը՝ ~75 կմ²) առանձնացրել և անվանակոչել ենք այդ չորս ընդարձակ հնավայրերը: Գեղամա ժայռապատկերների մեծ մասը 2001 թ. սկսած ճշգրիտ տեղանշել և ընդգրկել ենք սահմանազատված և անվանակոչված շուրջ 80 ամփոփ պատկերախմբերում (**թարտեզ 5-6**):

Ընթացքում է հետազոտման **չորրորդ** փուլը՝ GIS ձևաչափով բազմաշերտ թվանշային **Թարտեզ-Շտեմարանի** ձևավորումը, որն արդեն պարունակում է Հայաստանում իմ և այլոց լուսանկարած, հրատարակած, տեղորոշած ու հետազոտած գրեթե 7000 ժայռապատկեր, հարակից հուշարձան, կառուցվածք և այլ մշակութակիրներ: Դրանում ինքնաշարժ ներառվում են Հայոց մշակույթի հիմնական ոլորտների նյութերը, ինչը կնպաստում է մեծ թվով բնագիտական ու պատմամշակութաբանական խնդիրների լուծմանը:

Ավարտական՝ **հինգերորդ** փուլում կատարվում է ժայռապատկերների և հարակից կոթողների *in situ* և *in loco* բաշխման թվանշային մոդելավորում, այն է՝ բնապատմական միջավայրում իրադրության եռաչափ ներկայացում: Իր ժամանակի և տարածքի քարեղեն արգասիքները, հնագույն մտածողական դաշտի պատկերային այս արտացոլումները ձևավորում են մարդածին՝ մշակութային ուրույն տարածություն, յուրօրինակ սրբազան տարածք: Նման վերակազմումը հույժ կարևոր է արդի միջգիտաճյուղային հետազոտություններում:

Հայաստանի ժայռապատկերների և առնչակից հուշարձանների հայտնաբերման և հետազոտման գրեթե 140-ամյա պատմությունը վկայում է այն պատշաճ ուշադրությունը, որը ցուցաբերվել է ոլորտի կոթողների գիտական արժևորման ասպարեզում: Վերը ներկայացված աշխատությունների և հրապարակումների մեծ մասը որոշակիորեն ուղենիշային են հայ ժայռապատկերաբանության ասպարեզում: Սրանցում նյութը հնարավորինս քննված է արդի չափանիշներով՝ փաստական հենքով, գիտական կառույցով ու մեթոդով, ինչը նպաստել է այս գիտաճյուղի կայացմանն ու զարգացմանը:

1 Հին Վարդենիկ գյուղատեղիի մոտ՝ բրոնզիդարյան «Ավերակներ» ամրոցի դիմաց գտնվող այս կոթողի մասին 1931 թ. գրքում նշել է Խ. Սամուելյանը, որի արտանկարը 1935 թ. հրատարակել է Ս. Բարխուդարյանը: 2025 թ. հուլիսի 29-ին այն գտնել չհաջողվեց: Տարածքին քաջածանոթ ազատամարտիկներ Արտաշես Այվազյանն ու Վահան Հագեյանն իմ ուղղորդմամբ օգոստոսի 12-ին գտան ժայռապատկերը:

2 Սրանցից մեկի արտանկարը (աղ. **136**) հրատարակել է Հ. Մարտիրոսյանը, սակայն՝ Գեղամա լեռների ժայռապատկերների շարքում, առանց «Վերին Շորժա» տեղանշման, տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1981, աղ. 59-ի վերին աջ անկյունում:

3 Վերը նշվել է, որ Ա. Քալանթարի լուսանկարները մակագրված են շատ ընդհանուր՝ *Արագած, Մարտունու շրջան, Թալին, Ապարան*:

4 *Թոխաթյան* 2021, 64-65, 350-351; 2023b, 32-33; 2024a, 24-33; 2025a, 96-106; *ԹԲԲ* 2022, 147:

4. Ժայռապատկերների միջավայրը և ուղեկցող նյութը¹

Ժայռանկարն իր ժամանակի և տարածքի մշակութային արգասիքն է: Հնագույն մտածողական դաշտի պատկերային արտահայտման այս ոլորտը շատ սերտ է շրջակա միջավայրին, որում էլ ձևավորել է մարդածին՝ մշակութային ուրույն մի տարածություն, յուրօրինակ սրբազան տարածք²: Ուստի և այս կոթողները պետք է դիտարկվեն բնապատմական համապատկերում, ուղեկցող հնագիտական նյութի լիակատար նկարագրման ու հետազոտման պայմանով: **Յուրաքանչյուր** ժայռապատկերի համար անհրաժեշտ է նշել.

1. Տեղը և տեղանքի բնույթը՝ քարտեզի կոորդինատային ցանցի 1 րոպե չափերով վանդակը, հնավայրը, պատկերախումբը, կոորդինատները, բարձրությունը, ժայռապատկերի հիմնական մակերեսի դիրքն ու թեքությունը, տեղանքի բնույթը (հորիզոնական, լանջ, քարափ, բլրագագաթ, լեռնաթամբ, հովիտ, կիրճ, ձորակ, հրվանդան, փոսորակ, ժայռախորշ, անձավ, ափատարած, ջրասույզ և այլն):

2. Բնապատմական միջավայրը.

- Իրադրությունն այժմ և անցյալում (տափաստան, անտառ, անապատ, ճահիճ և այլն), հնագույն մարդու կողմից տարածքի յուրացման աստիճանը, կենսապայմանները (տե՛ս նաև *Anati* 1994, 11-13, 27-28):

- Տարածքի պետական պահպանական կարգավիճակը. հատուկ պահպանվող մաս՝ արգելոց (բնապատմական, պատմամշակութային), արգելավայր, ազգային պարկ, բնության հուշարձան:

- Կոթողայնությունը՝ բնական ու մարդածին միջավայրում հատուկ, առինքնող դիրքը, շրջակա բնապատկերի գեղագիտական արտահայտչականությունը, ժայռապատկերի դիտելիությունը՝ ի հեռուստ տեսանելիության առումով (երբեմն առավել ցայտուն է երևում հեռվից),

- Երկրի հյուսիսային ու հարավային **մագնիսական** բևեռների այժմյան դիրքը,

- **աշխարհագրական** կողմերը՝ հարավը (Արևի բարձրակետը կեսօրին), արևելքը և արևմուտքը (արևածագի և մայրամուտի վեց կետերը՝ արևադարձերի և օրահավասարի օրերին) և հյուսիսի կետը (Բևեռային աստղի դիրքը)³,

- տեսանելի հորիզոնի ձևը և հեռավորությունն ըստ ուղղությունների (տվյալ կետից որևէ միավորի երևալու առումով),

- Երկնային կայուն, նույնադիրք, պարբերական իրադարձության տեղը իրական ու տեսանելի հորիզոնների վրա՝ պայծառ և պաշտամունքային աստղերի բարձրակետերը, մշտական ասուպահուսքերի սկզբնակետերը և այլն: Այս ամենը կարևոր են երկնադիտման հնարավորության ընձեռելու առումով:

3. Խմբայնությունը⁴.

- Ժայռապատկերների խմբի չափերը, ձևը, ձգվածության առանցքի ուղղությունը,
- Պատկերախմբի կազմը՝ բնական քարակույտ, քարաբերուկ, քարացրոն⁵ կամ հարթաժայռ,
- տվյալ ժայռապատկերի հեռավորությունը կից կամ մոտակա պատկերից և ուղղությունը,
- խմբայնության աստիճանը՝ ժայռանկարների թիվն այդ խմբում,
- խմբի պատկերագրվածության աստիճանը (տեսակարար խտություն)՝ ժայռապատկերների թվի հարաբերությունը պատկերման համար պիտանի, սակայն ոչ պատկերակիր քարաբեկորների թվին:

4. Մերձակա բնական տարրերը՝ լեռ, հրաբխակոն, բլուր, ժայռ, ժայռապատ, քարափ, ժայռաբուրգ, ձորակ, կիրճ, հովիտ, լավային հոսք, քարակարկառ, հրաբխային և երկնաքարային խառնարան, քարաթափվածք, փոս, անձավ, ժայռախորշ, սառցաշերտ, սառցաբերուկ, գետ, գետախառնուրդ, առու, ջրվեժ, աղբյուր, լիճ, ճահիճ, աղուտ, սողանք, հեղեղատ, գետահուն, լեռնանցք, հրվանդան, անտառ, ծառ, թուփ, բացատ, կենդանու արահետ և այլն: Նշվում է դրա հեռավորությունը և ուղղությունը, նաև՝ առկա կամ անուղղակի հետքերն ու տեղեկությունները նախկինում գոյության ունեցած որևէ տարրի:

1 Թոխաթյան 2020a, 9:

2 Բրոնզի և երկաթի դարերի սրբազան տարածքների մասին տե՛ս «Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը» և «Արագածի թիկունքում» ժողովածուները, նաև՝ Vardumyan, Tokhatyan 2025, 226-246; Vardumyan 2025b, 29-54, վաղմիջնադարյան շրջանի մասին՝ Հովհաննիսյան Է. 2014, 318-320:

3 Թվագրված պատկերի դեպքում հարկ է նշել այդ պահին հյուսիսի կետի հաշվարկված դիրքը ևս: Այն փոփոխվում է հազարամյակների ընթացքում, քանի որ երկրի պտտման առանցքը զալարապտույտ է անում աստղերի նկատմամբ (*praecessio aequinoctiorum* – *պրեցեսիա, կախադիտում*): Հույն աստղագետ Հիպարքոս Նիկեացու (Πτορχος ο Νικαεός, 190-120) նկատած այս երևույթի արդյունքում, կետը, որի շուրջ պտտվում է երկինքը, շարժվում է 25765 տարի պարբերությամբ: Մ.թ.ա. 3500-1500 թթ. հյուսիսի ցուցիչ՝ բևեռային Էր Վիշապի α աստղը Տուբանը, մ.թ.ա. 5500-3500 թթ. առավելագույն բևեռամոտ է եղել Վիշապի ι աստղը՝ Էդասիխը, իսկ մ.թ.ա. ~7400 թ.՝ Հերկուլեսի τ աստղը (արաբերեն՝ Ռուկբալգետի Շեմալի):

4 Նշվում է, եթե ժայռապատկերն առանձնակի, մեկուսի չէ՝ մի այլ պատկերից հեռու է առնվազն 15-20 մ: Այս չափը պայմանավորված է ակնադիտական փոքրագույն հեռավորությամբ: Խմբայնության մասին տե՛ս նաև *Anati* 1998, 11:

5 Միմյանցից 1-5 մ հեռավորությամբ քարաբեկորներ են, որոնց միջև ազատ, խոտածածկ տարածություն է:

5. Մերձակա հնազանդական միավորները՝ հսկայակերտ (կիկլոպյան) ու միջնադարյան ամրոց, բնակատեղի, իջևանատուն, դամբարան, դամբանադաշտ, պարիսպ, պատաշար, քարաշարք, որսադարան, օդապարուկ, մենաքար, դոլմեն, կրոմեխ, սյուն, աշտարակ, քարնիշ, վիշապաքար, ֆալոս, զոհասեղան, պաշտամունքային խորշ և հարթակ (shelter), սրբազան ուղի, տնտեսական հոր, կացարան, «հսկայի տուն», բնակեցված անձավ, այրային համալիր, գաղտնուղի, «քարե դուռ», խանդակ, ջրանցքահուն, պատվար, ձիթհան, հնձան, ջրաղաց, գուռ, թրծման վառարան, թոնիր, օջախ, նշանակիր սալ, սահմանաքար, որմնանկար, սեպագիր, վիմագիր, սրբատեղի, տաճար, եկեղեցի, մատուռ, քառանիստ կոթող, թևավոր խաչ, խաչքար, պատվանդան, տապանաքար և այլն: Նշվում է դրա հեռավորությունը և ուղղությունը, նաև՝ առկա կամ անուղղակի հետքերն ու տեղեկությունները նախկինում գոյության ունեցած որևէ միավորի:

6. Ուղեկցող հնազանդական նյութը՝ ժայռապատկերի մոտ գտնված, պեղված արտեֆակտ՝ գործիք, զենք, խեցեղեն, սպասք, քանդակ, արձանիկ, կնիք, կնքադրոշմ, զարդ, դրամ, գործվածք, փոխադրամիջոց, օրգանական մնացորդ, ոսկրաբանական նյութ, մոխիր, ձուլամնացորդ և այլն, նաև՝ մշակութային այլ շերտեր:

7. Ուղեկցող տեղեկատվական նյութը՝ ժայռակոթողի կամ տարածքի մասին հրատարակված, տեղում իմացված տվյալ, պատմություն, դեպք, հուշ և այլն:

8. Մոտակա արհեստական ժամանակակից տարրերը՝ բնակավայր, հանգստի գոտի և կառույց, տնակ, ավերակ, ագարակ, գոմ, փարախ, հյուղակ, մակաղատեղ, մեղվանոց, այգի, գեոդեզիական կետ, շինություն (արտադրական, առևտրային, գիտամշակութային, մարզական, ռազմական), անցակետ, սահման, դիտաշտարակ, քարաբուրգ, հաղորդակցային կառուցվածք (ճանապարհ, արահետ, թունել, խրամուղի, երկաթգիծ, կամուրջ, խողովակաշար, ճանապարհանշան, ցուցանակ, մակագիր), ՀԷԿ, ջրավազան, ամբարտակ, ջրամբար, առու, ջրանցք, հոր, դիտահոր, ջրհոր, աղբյուր, հողմակ, էլեկտրասյուն, անտենա, մեխանիզմի մնացորդ, երկաթբետոնե բլոկ, պատվար, թումբ, ցանկապատ, գերեզմանոց, հուշակոթող, օդերևութաբանական կայան, բաց հանք, քարհանք, հանքախորշ, պոչամբար և այլն: Նշվում է դրա հեռավորությունը և ուղղությունը, եթե հայտնի է՝ կառուցման, տեղադրման կամ ավերման, լքման թվականը, նաև՝ առկա կամ անուղղակի հետքերն ու տեղեկությունները նախկինում գոյություն ունեցած որևէ տարրի:

9. Պատկերվածի համապատասխանելն այդ ուղղությամբ երևացող (կամ երևացած, ենթադրելի, հնարավոր) իրողությանը՝ բնական տարրերը (լեռ, աղբյուր, ծառ և այլն), երևույթները (արևածագ, ասուպ, ժայթքում և այլն) և մարդածին միավորները (վիշապաքար, շինվածք և այլն): Նշվում է այդ միավորի արտացոլման աստիճանը՝ որչափ է պատկերն արտահայտում տեղանքում առկա (կամ ենթադրելի) այդ իրողությունը (թեթևակի, խորհրդանշորեն, ճանաչելի թե՛ ակնհայտ): Նշվում է ընդհանուր հորինվածքի այն առանձին տարրի դերը, որն առկա է տեղանքում (կարևորն է, հիմնականը, թե՛ միակը): Արդյունավետ կլինի, եթե հետազոտողը նշի իր տված բոլոր նման որակումների հավաստիության աստիճանը:

Այս ամենը ընդգրկվում է Քարտեզ-Շտեմարանի վեց գլխավոր՝ **տեղագրություն, երկրաձևաբանություն, ջրագրություն, հաղորդակցային ուղիներ, կենսոլորտ, պատմամշակութային միավորներ** քարտեզախմբերի ենթաշերտերում:

Ժայռապատկերի մոտակա բնական և մարդաստեղծ բոլոր տարրերի մանրազնին գրանցումը, նկարագրումը և հետազոտական գործընթացում այդ տվյալների ներառումը ստացված արդյունքի լիարժեքության ու հավաստիության կարևոր նախապայման է:

5. Ժայռապատկերների տիպաբանական բնութագրումը

5.1. Տեղադրությունը

Գրեթե 45 միլիոն ժայռապատկեր կա շուրջ 120 երկրների 70 հազար հնավայրերում՝ Արևմտյան Եվրոպայի միջին քարիդարի անձալներում, Հյուսիսային Իտալիայի, Սկանդինավիայի, Ուրալի, Սիբիրի, Կենտրոնական Ասիայի, Մոնղոլիայի, Հինաստանի, Հեռավոր Արևելքի, Հնդկաստանի, Ավստրալիայի, Հարավային Աֆրիկայի, Սահարայի, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաների լեռնոտ կամ ափամերձ մասերում **[քարտեզ 1-2]**:

Աֆրիկա-եվրասիական տարածաշրջանում ժայռապատկերային հնավայրերն անհամեմատ շատ են Հայկական լեռնաշխարհում, որի մերձակայքում հնագույն պատկերները քիչ են, մինչդեռ ներսում ակնառու է դրանց գերկենտրոնացումը, թեմայի, ոճի ու կատարման բազմազանությունը: Այստեղից դեպի Փոքր Ասիա, Միջերկրածովք, Արևմտյան Եվրոպա, Սկանդինավիա, Սիբիր, Կենտրոնական Ասիա, Իրանական բարձրավանդակ, Հյուսիսային Միջագետք, Արաբական թերակղզի, Հյուսիսային Աֆրիկա ուղղություններով դիտարկելիս զգալիորեն նվազում է թե՛ տարածական բաշխման խտությունը, թե՛ հնավայրերի թիվը, և թե դրանցից յուրաքանչյուրում պատկերների քանակը, հատկապես՝ բովանդակային և ոճատեսիկական տեսականին¹ **[քարտեզ 2]**:

Լեռնաշխարհի ժայռապատկերներն առավել կենտրոնացած ու մեծաթիվ են Այրարատ աշխարհում Գոմշուտ, Ածխուտ, Ծաղկուտ, Կեչոր, Քարծոր, Կարս, Ալամ, Բորլուկի հովիտ, **Հոռոմ**, Գոգարան, Գոշ, Լճաշեն, Գեղամա լեռների արևմտյան լանջեր, Չովունի, Քուչակ, Ապարանի ջրամբար, Գեղամավան, Աշտարակ, Օշական, Ոսկեհատ, Լեռնամերձ, Ագարակ-1, Ագարակ-2, Արագածի հարավարևելյան լանջեր, Մեծամոր, Շամիրամ, Կաթավաձոր, Մաստարա, Չարինջա, Արմավիր, **Դաշտադեմ**, Արտին լեռ ու Բագարան վայրերում²:

Այրարատից հյուսիս՝ Գուգարք աշխարհում են Ցուրտագետի, Պաղաղբյուրի, *Լոռի-բերդի*, Կողեսի, Եղիտակի ու Նեղոցի, դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Տայք աշխարհում են Արիլի և Թորթումի ժայռապատկերները: Դեպի արևելք՝ Սյունիք և Արցախ աշխարհներում են Թեքսարի, Վարդենիսի, Քարվաճառի, Սյունիքի լեռների և Նավասարի, դեպի հարավ՝ Վասպուրական աշխարհում են Տիրիշինի, Կորճայք աշխարհում՝ Գավառակ լճի և Սաթ լեռան, Աղձնիք աշխարհում՝ Բնջրիի և Քաղիրթի պատկերախմբերը **[քարտեզ 3-4]**:

Գրեթե 20 հազար ժայռապատկեր կա ամբողջ Լեռնաշխարհի և հարավակողմի **բարձրալեռնային** (2000-3300 մ), ալպյան գոտու քարացրոններում: Արևախանձ սևաթույր մակերեսներին փորագրված պատկերների հարուստ խմբեր են գտնվել Շատախի, Սաթ ու Կորդվաց լեռներում **[քարտեզ 2-3]**: Պաղատո լեռան ստորոտում են «Կույսերի» անձավի հնագույն գունանկարները (2450 մ) [աղ. **37**]:

Ուղղակի հետազոտությանը մեզ մատչելի մասում են ժայռապատկերների կուտակման յոթ հիմնական բարձրալեռնային տարածքները՝ Գեղամա, Վարդենիսի, Թեքսարի, Սյունիքի, Չանգեզուրի, Քարվաճառի լեռների և Արագածի լանջերը **[քարտեզ 4]**:

Ցածրադիր ու **նախալեռնային** մասերում (400-2000 մ) փորագիր պատկերները հետևյալ վայրերում են. 450 մ՝ Դեմիրկապ, 600 մ՝ Դիրջին, 650 մ՝ Նեղոց, 740 մ՝ Կոմմագենեի «Այծերի» անձավ, 960 մ՝ Փական, 1020 մ՝ Օշական, 1050 մ՝ Ոսկեհատ և Լեռնամերձ, Կոմմագենեի «Համետ» անձավ, 1150 մ՝ Շամիրամ, 1200 մ՝ Գոշ, Դերասեր, 1310 մ՝ Շուշի, 1490 մ՝ Ալամ, 1500 մ՝ *Ծալկայի ջրամբար*, 1550 մ՝ Քարծոր, 1600 մ՝ Ցուրտագետ, Գետիկ, 1800 մ՝ Ազատ, *Կոճանց*, 2000 մ՝ Բորլուկ [աղ. **12-13**], 2003 մ՝ Ծաղկուտ, 2111 մ՝ Ածխուտ, 2550 մ՝ Չեռնակ [աղ. **127_{0,0,0}**]:

Ցածրադիր են նաև բրոնզ-երկաթիդարյան հնավայրերի ժայռափորագրերը. 850 մ՝ Մեծամոր, 870 մ՝ Արմավիր, 1100 մ՝ Ագարակ-1 և Ագարակ-2, 1170 մ՝ Չովունի [աղ. **3, 10, 12, 14-15, 58, 80, 64**]:

Գունանկարներ մեծ մասը ցածրադիր են. 600 մ՝ Դիրջին [աղ. **86₄**], 827 մ՝ Որվան, 930 մ՝ Առյուծաբլուր [աղ. **52**], 960 մ՝ Փական [աղ. **36**], 1200 մ՝ Դերասեր [աղ. **86₁₋₃**], 1300 մ՝ Փոկաբերդ [աղ. **83**], 1400 մ՝ *Լոռի-բերդ* [աղ. **62₃₋₄**], 1658 մ՝ Դողանքար, 1700 մ՝ Գեղամավան [աղ. **72**], Կաթավաձոր [աղ. **39**], ~2000 մ՝ Թորթում [աղ. **113**], ~2100 մ՝ Ալիգեր, 2450 մ՝ «Կույսերի» անձավ [աղ. **37**]:

Ակոսանշանները ևս ցածրադիր են [աղ. **224**]: Գրեթե միշտ դրանք բրոնզ-երկաթիդարյան ամրոցներում են. 850 մ՝ **Մեծամոր** [աղ. **13₂**], 865 մ՝ **Մաղարաբլուր**, 1200 մ՝ **Պարտիզակ**, 1300 մ՝ **Չամբիլ**, **Բաստամ** (Ռուսայի Փոքր քաղաք), 1450 մ՝ **Դաշտադեմ**, 1530 մ՝ **Մեծկերտ**, 1550 մ՝ **Բագայառիճ**, **Արուճագրակ**, 1640 մ՝ **Հոռոմ**, 1670 մ՝ **Արտամետ**, 1700 մ՝ **Փանգ**, **Դատվան**, **Օրորան**, **Արդիճ**, 1750 մ՝ **Մուշյանի** դամբարան, 1780 մ՝ **Առուն**, 1785 մ՝ **Հայկա-**

¹ Հայաստանի և շրջակայքի ժայռաքվեստի հնավայրերի տեղերը տե՛ս *Թոխաթեան* 2003, 81-90; *Թոխաթյան* 2004, 38-39; 2011b, 113-114; 2012b, 25-26; 2015a, 332-336; 2019a, 32-34; 2020a, 8-9; 2020b, 346-359; 2021, 62-65; *Վարդումյան, Թոխաթյան* 2004, 99-100; *Tokhatyan* 2009, 83; 2015, 185-187 (2017, 62-64; 2020, 132); 2022, 21-23; 2024a, 97-98; *Toxatyan* 2011a, 283-284 (2011b, 169; 2014, 265-266):

² *Շեղագիր* նշված վայրում սալաքարային պատկեր է և ժայռագրության ավանդույթի հին ու միջնադարյան վերապրուկ, վերադրված նկար (*Լոռի-բերդ*), **թավ** նշվածում՝ ակոսանշան, ընդգծված վայրում՝ քարաշարք:

բերդ (Սարդուրիիսինի), 1820 մ **Վանի** միջնաբերդ, **Յերթ** (Խըրթ, Կերտ), 1900 մ **Վարդամարզ**, 1940 մ **Քերթիս**, 1975 մ **Վերին Անձավ**, 2175 մ **Վարդենիկ**:

Առավել հին՝ միջինքարիդարյան սալաքարային բարձրաքանդակներ կան Ուռհայի մոտ՝ Պորտաբլուր (760 մ) [աղ. 66-68], ցածրադիր պատկերախմբերը Կասպից ծովի ածամերձ Կաբրիստանում են (45-180 մ) և *Ափշերուն* թերակղզում (1-30 մ) [աղ. 11, բարտեզ 2-3], տե՛ս *Թոխաթեան* 2003, 85:

Հայոց բնատարածքից արևմուտք պատկերները Կիլիկիայից հյուսիս են՝ Կապադովկիայում (Գամիրք)՝ Նիզդե, հնագույն Լիկոնիա, Գալաթիա, Պամփուլիա, Լիկիա երկրներում, սևաներկ նկարներ՝ Իսադրիայում, Կիլիկյան Տավրոսի «Կուրտուն» անձավում (1115 մ)¹ Կոնիայից 75 կմ հարավ-արևմուտք (*Solecki* 1964, 87-88) [բարտեզ 2]:

XX դ. կեսերից հնագույն գունանկարներ են գտնվել Անթալիայի ծովափից 25 կմ հյուսիս՝ «Քարային» (400 մ) և «Եզան» անձավներում (435 մ, չի պահպանվել)¹, ծովածոցի արևմտյան ափին՝ «Չարք» անձավում, Բելդիբի ժայռախորշում (28 մ)² և դրանից արևմուտք՝ Սարիչինար աղբյուրի մոտ (500 մ)³ այլուր: Հեծյալ որսի սևաներկ բազմատարր տեսարան կա Պիսիդիա երկրամասի՝ II դ. հռոմեական Քոսադաջ բնակավայրի կոթողի վրա:

Մեծ Հայքից հյուսիս և հյուսիս-արևելք միջնադարյան փորագիր պատկերներ կան **Աբխազիայում**՝ Գուարապ և «Աղցա» անձավ, **Վրաստանում**՝ Ճիաթուրի մոտ՝ Մղվիմե [աղ. 43₁₋₂]: Քուբայիսից 28 կմ հյուսիս՝ «*Խվամլի*» անձավ, Դուշեթում *Բիտ*, *Խախմաթի*, *Լաբախկարի*, *Արդոթի*, *Կեսեյո*, *Դարթլո*, *Փարսմա*, *Կվավլո*, *Նակադուրթա*, *Ինդուրթա*, Կախեթում *Մատանի*, Ներքին Քարթլիում *Արխոթի*, *Գոխնարի*, *Չիվչավի*, *Դիդի Աթենի*, *Ուփլիսցիխե*, Թեղեթում *Ռեխա* և այլն (տե՛ս *GP*): **Հյուսիսային Կովկասում** միջնադարյան ժայռափորագրեր կան *Ուրուշտեն* և *Գունդելեն*, **Դաղստանում**՝ *Չիրկատա*, *Կապչուգայ*, *Կումտոր*, *Բույնակսկ*, *Հարիտան* և այլ վայրերում (*Формозов* 1969, 24-26, նկ. 1) [բարտեզ 2-3]:

Իրանում ժայռանկարները շատ են հյուսիսում (տե՛ս Պարսկահայքի Թրաբի, Վասպուրականի ճուարշ-Ռոտ, Արտաանեան գաւառներ) [աղ. 73], Հյուսիսային Ատրպատականում՝ Դավադահ, Շեյխմադի, Շահիրար, Կապուտան, Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք՝ Խրա-Հանջիրան, Մահաբադ, Աբրաբ, հյուսիս-արևելքում՝ Ջաջարմ, Մաշադ, Նեյշապուր, Հյուսիսային Չագրոսում՝ Հավադան, *Բեհիսթուն* (հին պարսկերեն՝ Բագաստանա), *Կանգավարի* «Անահիտա» տաճար [աղ. 74], Համադան, Լորեստանում՝ Կանիդարա, Միրմիրլաս, «Դուշե» անձավ, Կենտրոնական Իրանում՝ Գոլպայեգան, Լոր, Թեյմարե, Վարզանե, Կահակ, Ռոբաթ, Դոմաբ [աղ. 75], Միջին Չագրոսի արևմտյան լանջերին՝ Գոթվանդ, Դաշտ-Է-գոլ, Հարավային Չագրոսում (Պարսից ծոցից հյուսիս-արևելք)՝ Շիրազ, *Պերսեպոլիս*, Մազարպայեն, Մայմանդ, Դեհղաշտի մոտ՝ Գորգալի, Շամսալի (*Binandeh* 2016) [բարտեզ 2]:

Իրաքի հին ժայռապատկերները Քասր վայրում են, կան Նաև Նինվեի ավերակներում:

Ժայռապատկերների մյուս խոշոր կուտակումները **Սկանդինավիայում**, **Սիբիրում**, **Կենտրոնական Ասիայում**, **Հյուսիսային Աֆրիկայում** և **Հյուսիսային Իտալիայում** են:

Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական ժայռարվեստային հնավայրերը⁴

1. **Բարձր Հայք** աշխարհի Դերջան գաւառում **Բագայառիճ**:
2. **Շուփաց Կողմ** աշխարհի Անձիտ գաւառում **Քարբերդ**, Բալախովիտ գաւառում **Պարտիզակ**, **Մեծկերտ**:
3. **Աղձնիք** աշխարհի Անգեղտուն (կամ Սանասունք) գաւառներում՝ **Քեղ** (Բնջրի և Քաղիրթ գետերի մոտ):
4. **Տաւրուքերան** աշխարհի Բզնունիք գաւառում **Դատվանի** բարաշարք, Արշամունիք գաւառում՝ **Ձեռնակ**, Աղիովիտ գաւառում՝ **Օրորան**, **Քերթիս**, Վարաժնունիք գաւառում՝ **Յերթ**, գունանկարներ. Դալառ գաւառում՝ Դողանքար, Խորխոռունիք գաւառում՝ Ալիգեր:
5. **Մոկք** աշխարհում ժայռապատկեր հայտնաբերված չէ:
6. **Կորճայք** աշխարհի Կարթունիք գաւառում՝ Գավառակ, Սաթ, Սև լեռ, Ճահուկ գաւառում՝ *Կոճանց*, Կորդուք գաւառում՝ Ալկեքար, Արարտու, Կորդրիք Վերին գաւառում՝ *Մեգրա*:
7. **Պարսկահայք** աշխարհի Թրաբի գաւառում **Չամբիլ լեռ**:
8. **Վասպուրական** աշխարհում. Վանա լճից հարավ՝ Անձեւացիք գաւառում՝ Տիրիշին, *Մարվանա*, *Չըլկրի*, Տրպատունիք գաւառում՝ Նառ, Փրերեշան, Վանա լճի արևելյան ափերին՝ Արտաշիսեան գաւառում՝ **Արտամետ**, Երուանդունիք գաւառում՝ **Հայկաբերդ**, Տոսպ գաւառում՝ **Վանի միջնաբերդ**, **Վերին Անձավ**, **Լեզք**, Առբերանի գաւառում՝ **Փանգ**, Բուն Մարդաստան գաւառում՝ Բուլթ («Կույսերի» անձավ, գունանկար), Կրճունիք գաւառում՝ Փական (փորագիր և գունավոր անձավանկար), ճուարշ-Ռոտ գաւառում՝ **Բաստամ**, Նախճաւան գաւառում՝ *Ս*.

1 *Mellaart* 1965, 78-79, նկ. 48 (*Mennapm* 1982, 80, 82, նկ. 26); *Mellaart* 1967, 131, *Anati* 1968, 22-27; *Семёнов* 2008, 171-173; *Tümer* 2017, 133-138; *Eker* 2023, 97-100, 121-126: «Քարային» անձավի պեղումների մասին տե՛ս *Kökten* 1964, 18-19; *Otte et al.* 1995, 287-299:

2 Բելդիբի խորշի և «Չարք» անձավի պատկերների մասին տե՛ս *Bostanci* 1959, 129-178; *Mellaart* 1967, 28 (բարտեզ); *Erdoğu* 2020, 1-6:

3 *Bostanci* 1959, 142-143; *Mellaart* 1967, 28 (բարտեզ); *Семёнов* 2008, 171-175:

4 Տե՛ս **Բարտեզ 3**: Մեծ Հայքում վայրը նշված է ըստ աշխարհի և գաւառի (*Երեմյան* 1963; *Հարությունյան* Բ. 2001; *Բաղայան* Գ. 2020):

Մարիամ, Աստապատ, Փառակա, Գողթն գաւառում Նավասար, Արաքսի աջափնյակում Արտաւանեան գաւառում Արասբարան, Վանստան, Սոնգուն:

9-10. Սիւնիք և Արցախ աշխարհներում տե՛ս ՀՀ տարածք:

11. Փայտակարան աշխարհի հյուսիս. Աղուանքի Բազկան գաւառի *Ափշերուն*, Կաբրիստան վայրերում¹:

12. Ուտիք աշխարհում ժայռապատկեր հայտնաբերված չէ:

13. Գուգարք աշխարհի Ձավախք Վերին գաւառում Մուրջախէթ, Դամալա, Թռեղք գաւառում Տուրտագետ և Ծալկայի ջրամբար: Տե՛ս նաև ՀՀ տարածք:

14. Տայք աշխարհի Արսեաց Փոր գաւառում Արիլ, Ոթաղե գաւառում Թորթում:

15. Այրարատ աշխարհի Շիրակ գաւառում Ալամ, Գետիկ, Վանանդ գաւառում Ածխուտ, Կեչոր, **Չարիշատ**, *Չամիկ*, Բորլուկ գետի հովտում Ագատ, Կատրան, Կերվան, Իկիսու, Սևբար, Գաբեղեանք գաւառում Ծաղկուտ, Չալի, Քարծոր, Արշարունիք գաւառում Գոմշուտ, Բագրեւանդ գաւառում **Մուշանի** դամբարան, Մասեացոտն գաւառում *Տոլակերտ*, **Մաղարաբլուր**, ճակատք գաւառում **Վարդամարգ**, Կոգովիտ գաւառում **Առուն**, Բասեան գաւառում *Տանձուտի /Արմուլու/ «Շարվան քարեր»*: Տե՛ս նաև ՀՀ տարածք:

Փոքր Հայքում Առյուծաբլրի որմնանկար (Մալաթիա), **Արդիճ** (Խաղտյաց լեռների հյուսիսարևմտյան լանջ):

Միջագետք Հայոց աշխարհում Պորտաբլուր (հարթաբանդակ), Տիգրիսի աջափնյակում Դիրջին, Դերասեր, Արուստան (Միգրոնիա) գաւառում Դեմիրկապ, Ձերահ:

Մեծ Հայքից արևմուտք՝ Կոմմագենեի Փիրին վայրի «Համետ» և «Այծերի» անձավներ:

Հայաստանի Հանրապետության ժայռապատկերները՝ ըստ մարզերի

Երևանում Ավան:

Արագածոտնում Արագած լեռ, Մաստարա, Չարինջա, *Հին Շենիկ*, Արտին լեռ, *Ներքին Սասնաշեն*, Կաթավաձոր, *Արուն*, Շամիրամ, Ոսկեհատ, Օշականի «Ջրախառնուրդ», Ագարակ-1, Ագարակ-2, **Դաշտադեմ**, Ապարանի ջրամբար, *Քուչակ*, *Տղմուտ*, Երնջատափ: Գունանկարներ՝ *Գեղամավան*, *Փոկաբերդ*:

Արարատում Գեղամա լեռների միջին հատված, *Խոսրովի արգելոց*:

Արմավիրում Արմավիր, Մեծամոր, Ս. *Հռիփսիմե* և Ս. *Գայանե*: Բազարան²:

Գեղարքունիքում Լճաշեն, Սպիտակասար, Բերդկունք, Վարդենիկ, Սևսար, Նշխարք, Վարդենյաց լեռանցք, Վարդենիսի լեռներ, Վերին Շորժա, Այրք (Բրտի/Բերդի Այրք³, Բրտենիք, Բրտենյաց), Ներքին Շորժա (Քեթի)⁴:

Լոռիում Պաղաղբլուր, Նեղոց, Կողես, Եղիտակ, *Լոռի-բերդ*, Գոգարան, Լեռնավան⁵:

Կոտայքում *Բջնի*, *Պողնավանք*, Չովունի, *Բալախովիտ*, «*Չորանոց*» անձավ, Գեղամա լեռների արևմտյան լանջեր [քարտեզ 5-6]:

Շիրակում Հայկաձոր, **Հռոմ**, Ձիթհանքով, *Երերույք*, *Տիրաշեն*⁶:

Սյունիքում Ծղուկ/Ուխտասար, Ձերմաջուր, Կարկառ, Սեպասար, Չորացքար, Գողեձոր, *Բաղաբերդ*, Քարաշեն⁶, Կապան:

Վայոց Ձորում *Օրբելյանների իջևանատուն*, Հուսո սար (Թեքսարի լեռներ), Ձերմուկ, Սառցալի, Արփայի և Եղեգիսի ակունքներ:

Տավուշում Գոշ:

Արցախի Հանրապետության ժայռապատկերները՝ ըստ շրջանների

Ասկերանում *Տանձատափ*, Շուշիի «Հունոտի ձոր»:

Շահումյանում Քարվաճառի Փորակ, Սխտորասար, Հարսնաքար, Եռակատար, Տոլի, Լուլպար լեռների լանջեր, Փոքր Ալ, Ծալք և Սև լճերի ափեր, Գորտագետի հուն, Եղցատեղ:

Քաջաթաղում Մեծ Իշխանասարի հյուսիսային լանջի Սև լճի ափեր, Միրիկ:

1 Մերձկասպյան այս երկրամասը պատմության որոշ փուլերում գտնվել է Մեծ Հայքի կազմում կամ ազդեցության ոլորտում:

2 Հարցականով են այն վայրերը, որտեղ ժայռապատկեր կա ըստ բանավոր տեղեկության:

3 Տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1969b, 194: Գյուղի մասին տե՛ս Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, արարեալ *Ստեփաննոսի Օրբելեան*, Կ. Բ. զլ. 37, 264 (*Ստեփանոս Օրբելյան*, զլ. 37, 397), նաև՝ *Ջալալյանց* 2016, 314; ՏԲ, Կ. 1, 244, 668, 743; Կ. 2, 34; Կ. 5, 553:

4 Տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1969b, 194: Գյուղի մասին տե՛ս ՏԲ, Կ. 4, 151; Կ. 5, 338-339, 345, նաև՝ *Թոխաթեան* 2003, 83-84:

5 Լեռնավանի մոտակայքի «Անձավի» վայրում ժայռապատկեր է նշված (Ներբեռնում «Անձավի», տող 3155):

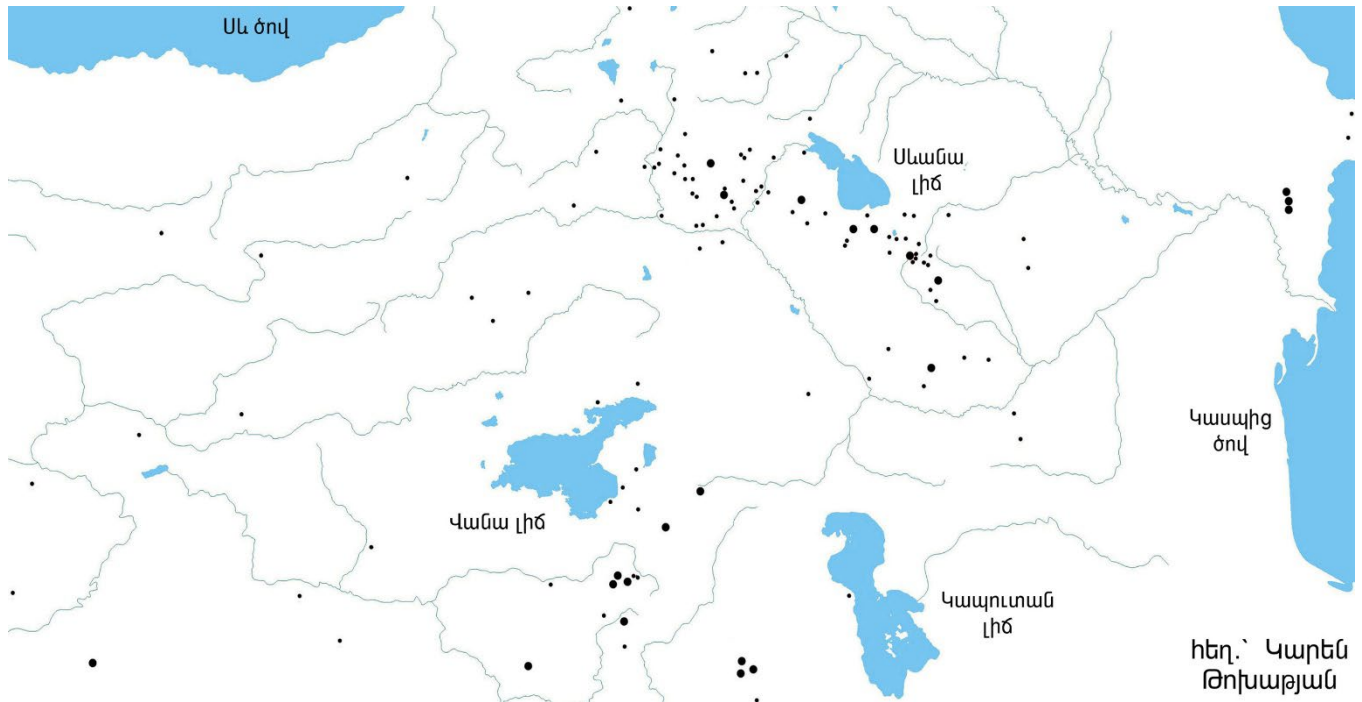
6 Տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1969b, 194; ՏԲ, Կ. 2, 34; Կ. 5, 317-318, նաև՝ *Թոխաթեան* 2003, 83-84:

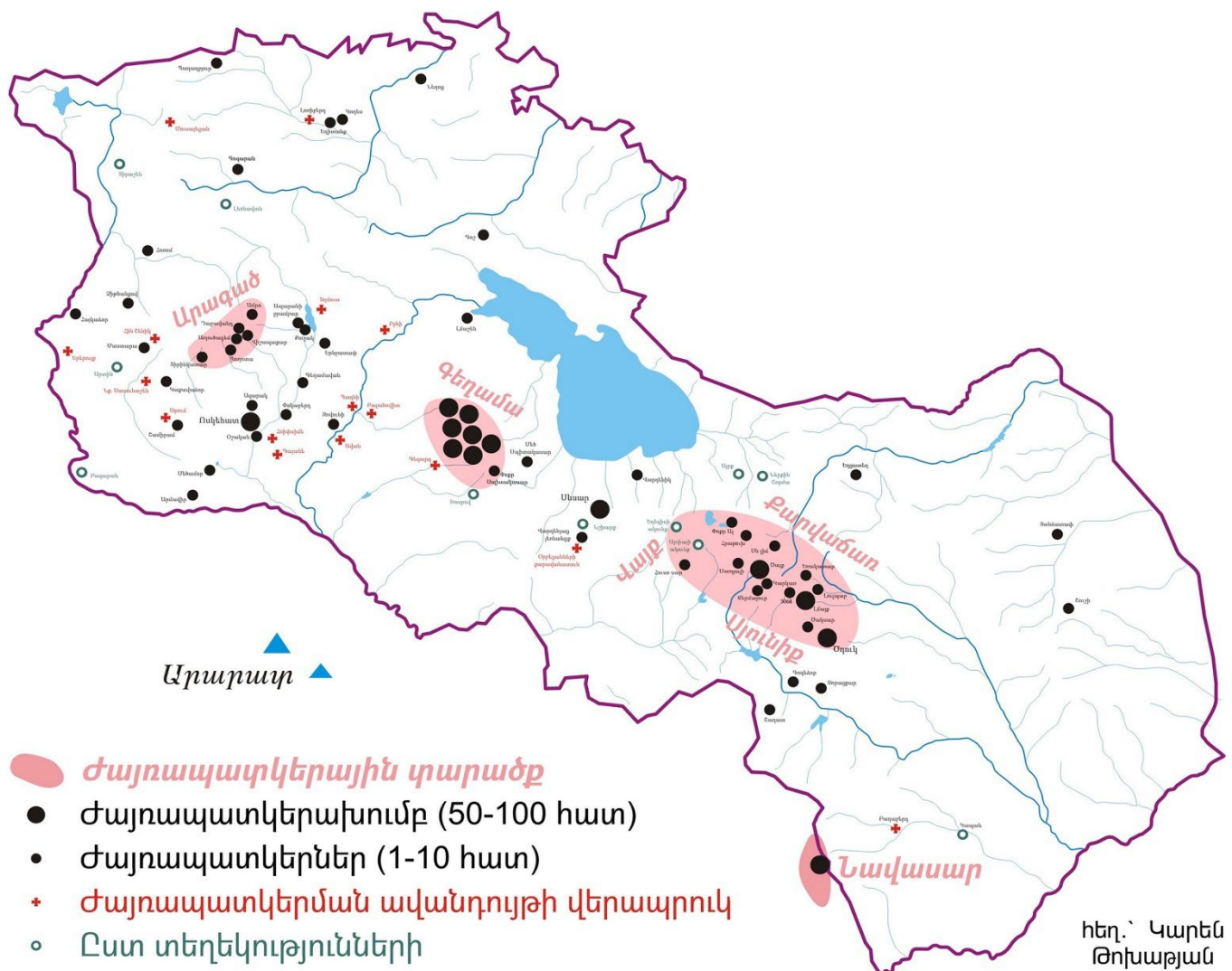
Քարտեզ 1. Աշխարհի հիմնական ժայռապատկերային հնավայրերը

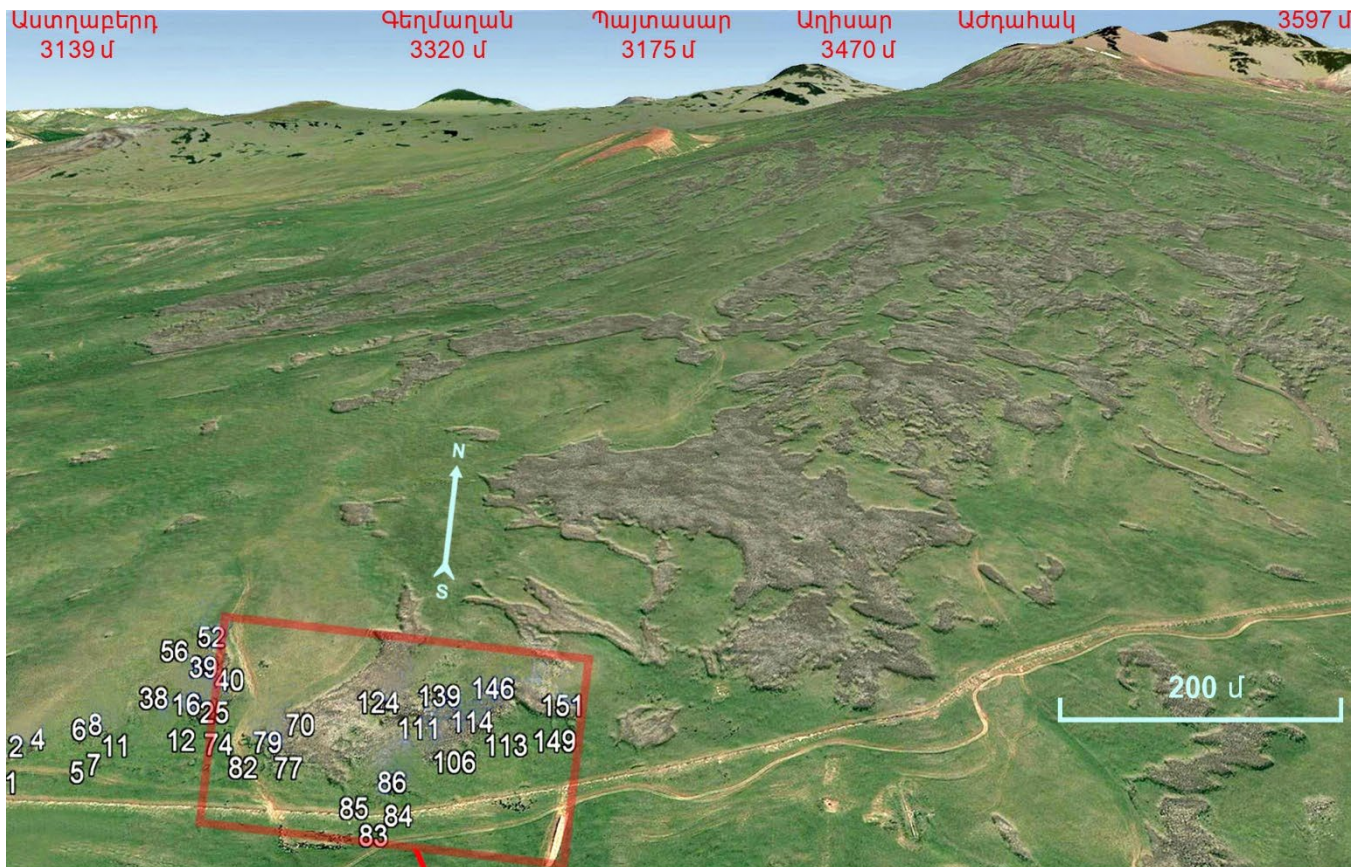

Քարտեզ 2. Հին Աշխարհի հիմնական ժայռապատկերային հնավայրերը

Քարտեզ 3. Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական ժայռապատկերային հնավայրերը

«Կեռխաչ» խումբը 500 մ բարձրությունից, թեքությամբ

«Կեռխաչ» խումբը 150 մ բարձրությունից, ուղղահայաց

Քարտեզ 6. Գեղամա լեռների Պայտասար հնավայրի «Կեռխաչ» ժայռապատկերախումբը
(ըստ GPS կոորդինատների, արտապատկերված Google Earth-ի հիմքի վրա)

5.2. Ժամանակաշրջանը

Հնագույն պատմության ու մշակութաբանության հիմնարար խնդիր է թվագրումը, որը ժայռափորագիր պատկերի դեպքում առավելագույնս բարդ է, քանի որ չեն գործում հասակագրման ավանդական եղանակները՝ շերտագրական ու նյութագիտական (ռադիոածխածնային, ըստ ներկանյութի և այլն): Արդյունքում, փորագրման տարիքը որոշվում է ըստ պատկերագրության, լավագույնը՝ հազարամյակի ճշտությամբ (*Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 22-29; *Մարտիրոսյան* 1981, 14-25, *Թոխաթյան* 1995b, 4; 2004b, 4-5; 2015a, 331):

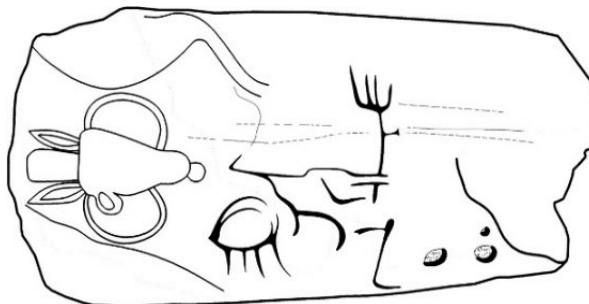
Որոշ նկարներ պարզունակ են, ինչը բնորոշ է նախնադարյան արվեստի ոլորտին: Կա ժամանակագրող ևս մի հանգամանք. առավել վաղ են այն պատկերները, որոնցում երևում է լոկ ցանկալին, **Նպատակը**՝ որսակենդանին, միայնակ ու խոշոր: Հետագայում, վերացական մտածողության զարգացման զուգընթաց, արդեն պատկերել են նաև դրան հասնելու **միջոցն ու ձևը**՝ նետահարում, հալածում, շուրջկալ, դարանակալում, դիմակավորում, թովջություն, հմայանք և այլն:

Հայաստանում ժայռապատկերման սկզբնավորումը, հավանաբար, սահմանափակված է սառցապատումից տարածքի մեծ մասի վերջնական ազատման՝ վաղագույնը հոլոցենի փուլով (մ.թ.ա. X հազ.): Իսկ պատկերների տարածման հիմնական՝ բարձրալեռնային մասերում (2700-3300 մ) կենսագործունեության նպաստավոր պայմաններ կարող էին ապահովվել առնվազն 2-3 հազարամյակ անց¹:

Ժայռապատկերման ոլորտի սկզբնավորումը, առավել զարգացման ու տարածման փուլն ու ավարտը հայ հետազոտողները նշել են մ.թ.ա. տարբեր հազարամյակներում:

սկիզբ	զարգացում	ավարտ	հեղինակ, հրատարակություն
XII	Նորաքար		<i>Սարդարյան</i> 1967, 118, 258
XX-X	VII-IV		<i>Սարդարյան</i> 1979, 91; 2010, 12
VIII		III	<i>Կարախանյան, Սաֆյան</i> 1967, 33, 38
V		II	<i>Կարախանյան, Սաֆյան</i> 1970, 10, 38
VI-V			<i>Մարտիրոսյան</i> 1967, 45
VI	III	I	<i>Մարտիրոսյան</i> 1969b, 199; 1970, 70
VI	IV		<i>Մարտիրոսյան</i> 1971a, 262; 1971b, 48
V	III		<i>Մարտիրոսյան, Իսրայելյան</i> 1971, 26
V		I	<i>Մարտիրոսյան</i> 1981, 14-16, 24

Հայաստանում ժայռապատկերումը կարող էր սկզբնավորվել մ.թ.ա. VII-V հազ. միջև՝ նստակեցության և երկրագործության անցնելուն համընթաց, և հետզհետե անկում ապրել՝ հաջորդ, առավել կատարյալ գրահամակարգերի լայն կիրառման հետևանքով²: Ժայռապատկերման ավանդույթների դրսևորում՝ հնագույն պատկերների ոճով փորագրություն ու ներկանկար կա անտիկ ու միջնադարյան կառույցների սալաքարերին, պատերին, տապանաքարերին և ճգնավորական անձավներում [աղ. **4₁₄**, **10₃₋₄**, **46₁₋₂**, **62₁₋₂**, **55-56**, **70₄₋₅**, **71₁**, **74₂₋₁₆**, **76**, **77₄₋₆**, **137**], իսկ ավելի վաղ՝ նաև վիշապաքարի վրա [աղ. **85₈₋₉**]:

1 Վերջին հալոցքը լեռնային որոշ մասերում կարող էր ավելի վաղ ավարտված լինել. He³ իզոտոպով բարի թվագրման եղանակով Ծղուկ հրաբխազանգվածի բարձրադիր խառնարանային հատակը (3300 մ), որտեղ լճափի ժայռապատկերներն են՝ սառցադաշտից ազատվել է 17±2 հազ. տարի առաջ (*Mkrtchyan et al.* 2014, 5; *Ritz et al.* 2016, 68, 72, նկ. 9): Ըստ հետազոտական տվյալների, Սյունիքի հրաբխային բարձրավանդակի որոշ բարաբեկորներ, որոնք հետագայում պատկերագրվել են՝ 15-30 հազ. տարեկան են (*Avagyan et al.* 2017, 83-84):

2 Հաղորդակցական նոր ձևերը՝ գաղափարագիրը, սեպագիրն ու այբուբենն ավելի հարմար են, արագ ու միարժեք են գրանցում ու փոխանցում տեղեկությունը, նաև՝ առավել պարզ են և մատչելի, թեև՝ պակաս արտահայտիչ և պատկերավոր (*Թոխաթյան* 2020a, 9):

5.3. Տեսակները և վիճակները¹

Ժայռապատկերն անմշակ մակերեսին գործիքով, վրձնով, մատներով արված իմաստակիր հետք է՝ որևէ նկար, նշան: Ըստ իմաստի արտահայտման ձևի, դրանք երկու մեծ դասի են. պատկերային և ոչ պատկերային՝ պատկերագիր (pictogram) և գաղափարագիր (ideogram): Պատկերագիրն իրական նախակերպ ունի, ծագել է որևէ իրողության դիտման արդյունքում (բնության տարր, երևույթ, բույս, կենդանի էակ, շինվածք, պարագա և այլն): Իսկ գաղափարագիրն առարկայական նախակերպ չունի՝ մտացածին է: Այն զուտ երկրաչափական նշան է, թեև երբեմն կարող է նման լինել նշված իրողություններին²:

1. Ըստ տեղեկակիր **հետքի տեսակի**, ժայռապատկերը **փորագիր** է (ակոսային) կամ **ներկանկար**: Փորագրի դեպքում հետքը ձևավորվել է ակոսով՝ քարաբեկորի, ժայռի մակերևույթի խորացմամբ (1-20 մմ խորություն, 2-50 մմ լայնություն): Ներկանկարը ձևավորվել է քարի, ժայռի, անձավի պատի կամ առաստաղի գունավորմամբ³: Առաջինը փոփոխում է նյութի մակերեսը, երկրորդը՝ լույս գույնը:

Ժայռափորագրի՝ միջազգային կիրառում ստացած պետրոգլիֆ եզրը ծագում է հունարեն *πετροο* - քար և *γλυφ* - փորագրել, քանդակել բառերից: Գիտական գրականության մեջ կիրառվում են անգլերեն *petroglyph*, *rock-carving*, *rock engraving*, ռուսերեն *петроглиф*, *наскальная гравировка*, գերմաներեն *Felsgravierungen*, ֆրանսերեն *gravure rupestre*, իտալերեն *incisione rupestre* եզրերը:

Ուրույն մի տեսակ է դեռևս վերին հնաքարում (XL-XII հազ.) արված **բուրրակը** (փոսիկ, թասածև փորվածք, անցք, *cup/ring mark*, *Schälcher*, *чашевидный знак*, *лунка*, *перстовик*) ու դրանց խմբերը⁴: Փոսիկների տրամագիծը և խորությունը 0,5-12 սմ է [աղ. 58¹⁻⁶, 68⁴⁻⁵]: Արված են նաև քարե կորոզների և շինվածքների մակերեսներին⁵:

Ժայռափորագրի տեսակ է միայն Հայկական լեռնաշխարհում առկա ակոսանշանը (*rock-sign*), որը մինչև 3 մ չափի, 0,5-9 դմ² հատույթով փորվածք է քարամակերեսի կամ մեծ ժայռաբեկորի վրա [աղ. 248]:

Ներկանկարի համար կիրառվում են անգլերեն *pictograph*, *pictogram*, *rock-image/picture*, ռուսերեն *наскальное изображение*, *наскальный рисунок*, գերմաներեն *Felszeichnungen*, *Felsbilder*, ֆրանսերեն *peinture rupestre*, իտալերեն *pittura rupestre* եզրերը:

Ներկանկարի հնագույն տեսակն է ձեռքի պատկերը: Հայաստանում այդպիսիք դեռ չեն նկատվել⁶:

Հայաստանի և Արցախի Հանրապետությունների տարածքում հիմնականում փորագիր ժայռապատկերներ են: Ներկանկարները ՀՀ Լոռի-բերդ, Գեղամավան, Փոկաբերդ, Կաթավաձոր և Մեծ Հայքի՝ Բուլբ գյուղի «Կույսերի» անձավ, Փական, Առյուծաբլուր, Դերասեր, Դիրջին, Թորթում և այլ հնավայրերում են:

2. Ըստ **ակոսի ձևավորման եղանակի**՝ կան բրածեծ (*pecking-intaglio*), խորաքանդակ, հղկանկար, շերտահատ, լցանկար, քերծանկար և խառը պատկերներ⁷:

- **Բրածեծ** եղանակով փորագրվել են անդեզիտ-բազալտների, առավելապես հարավահայաց՝ արևայրուքից⁸ մուգ սևակապտավուն, փայլուն դարձած նիստերը: Ակոսի խորությունը 1-3 մմ է, լայնությունը՝ 2-10 մմ: Սուր, կարծրանյութ (կայծքար, ագաթ, բրոնզ, երկաթ) գործիքի հարվածներով ապահովվել է ճշտությունը⁹:

1 Թիսայթյան 2020a, 9-10:

2 Թերևս, հարակից մի տեսակ կարող է համարվել կետ, փոսիկ, գծիկ տարրերով փորագիր հորինվածքը: Սա ոչ պատկերային՝ բայց նույնպես իմաստակիր հետք է՝ փորվածքների քանակի, դիրքի և դասավորության առումով, թեպետ իրականացումը միակերպ է:

3 Նկարվել է հանքային և օրգանական՝ սև, սպիտակ, կարմիր, դեղին, սրճագույն ներկերով, կիրառելով ածուխ, կավիճ, օքրա, հաճախ նաև՝ յուղի, ճարպի, բուսականի և այլանյութի հետ դրանց խառնուրդով:

4 Տե՛ս օր., *Шер* 1990, 7; *Sui sentieri dell'arte rupestre*, 1995, 46, 59, 74, 95-103; *Arcà, Rubat* 2014, 333-346; 2015, 117-162: Սրանք հաճախ լեռնային արահետների մոտ են, տեղանքում գերիշխող դիրքով ու կոթողային, առնչվում են լեռների և աստղերի պաշտամունքին:

5 Տե՛ս *Карпетян, Хачатрян, Канеян* 2004, 260-263; *Ավետիսյան և այլք* 2018, 591-624; *Բորիսյան, Ջիլիբերտ, Յիլիա* 2015, 300-301, 307: Փոսիկախմբեր կան Փոքր Ասիայի, Հունաստանի, Վրացի (Արցախ, *Rubat* 2014; 2015), Պիրենեյան թերակղզու, Սկանդինավիայի, Եստոնիայի, Բրիտանական կղզիների, Բրետանի, Հյուսիսային Կովկասի (*Бгажников* 2013, 7-32; 2016), Հյուսիսային Իրանի, Կաբրիստանի և Ափշերոնի (<window2baku.com/Ancient/cupmarks.htm>) ժայռերին և այլուր:

6 Արվել է երկու ձևով. ուղիղ (պոզիտիվ), երբ ներկոտ ձեռքը հպել է քարամակերեսին ու հակադարձ (նեգատիվ), երբ քարին սեղմած ձեռքի շուրջը պատել է ներկով: Սկզբնավորվել է վերին հնաքարի փուլերում, հայտնաբերվել են XX դ. սկզբից՝ Պիրենեյների ֆրանսիական և իսպանական կողմերում, Իտալիայում և Կուբանում (*Столляр* 1976, 8-24; 1985, 55-69): Ուսնաթաթի պատկերը հազվադեպ է:

7 Կատարման եղանակի, աշխատանքի (արհեստաբանություն, տեխնոլոգիա) առումով աղբյուրներ են նկատվել խեցեղենի զարդարման եղանակների հետ (այդ ձևերի առթիվ տե՛ս *Խանզադյան* 1967, 70-71; *Ազիզյան* 2014, 223-233; 2017, 238-243): Կարծր քարատեսակի փորագրման տեխնիկայի առթիվ տե՛ս նաև *Գաբրիելյան Ա.* 2021, 9, 14-19:

8 Բարձրադիր մասերում սա ձևավորվում է Արևի հուժկու ճառագայթման, ուժեղ բամու ազդեցությամբ կարծր փոշահատիկներով հղկամաշումից: Մակերեսը մգնում է և նաև օքսիդացման հետևանքով: Անապատային վայրերում դա կավե մանրագույն մասնիկների բարակ շերտ է, որը մանրէների միջոցով ամրակցվում է քարի մակերեսին և սերտանում (*Wüstenlak*), իսկ մուգ գույնը մանգանի օքսիդից է (տե՛ս օր., *Сазанова и др.* 2022; *Taylor-George* 1983; *Perry et al.* 2005; *Dorn* 2009; *Dickerson* 2011): Հազարամյակների ընթացքում արևայրուքի շերտն աճում է, ակոսի գույնն ավելի է նմանվում մակերեսի գույնին, ինչը թվագրման հնարավորություն է ընձեռում:

9 Փորագրողը, գործիքի ծայրը դնելով մտածված հորինվածքի կամ նախանկարի որոշված մասում, մի այլ մուրճի դեր կատարող ծանր առարկայով հաջորդաբար հարվածելով ստացել է կտր, խորը ծակոտիկներ: Այսինքն, բավական է սոսկ **փայլագրծել** քարի տվյալ մասը՝ պատկերը կձևավորվի քարի անփոփոխ, փայլուն մակերեսի ու փայլաթափ ակոսի փայլերի հակադրությամբ:

Առանձին պատկերը հիմնականում փոքր է (մինչև 40 սմ), նրբագեղ ու ճշգրիտ, ընդգծված արտահայտչական- ությամբ [աղ. 138₆]: Ասես կատարման այս եղանակի ընթացքի, քայլերի արտացոլումն է «Ներսիսի Շնորհալույ Մեկնութիւն բանից ի Սահմանաց իմաստասիրութեան Դավթի» գրվածքում ականավոր փիլիսոփա, տիեզերագետ Հակոբ Դրիմեցու (XIV դ. կես – 1426) տված բացատրությունը՝ *գրերն կետ և տողերն գիծ և մի մի թուխթև մակերևութ և ամեն գիրքս մարմին* (ՄՄ 1716.209բ և 210ա; *Հակոբ Դրիմեցի*, 96, ընդգծումը՝ Կ.Թ.): Ժայռարվեստում սա համահունչ է *կետ* (փոսիկ) – *գիծ* (կետաշար, ակոս) – *պատկեր* (գծերի խումբ – *բազմանկար* (քարի մյուս նիստերին, կամ մոտակա քարերի վրա) շղթային):

- **Խորաքանդակը** հիմնականում կիրառվել է անփայլ, առավել ծակոտկեն քարի դեպքում: Խորությունը 3-20 սմ է, ինչը գործիքի աշխատող մասի չափով պայմանավորված՝ լայնացնում է նաև ակոսը (նվազագույնը՝ 1 սմ): Փորված է ամուր գործիքով և շատ աշխատատար է: Օրինաչափ է, որ այս եղանակով են արված առավել կարևոր տեղեկություն կրող ժայռապատկերները՝ օրացույց, կողմացույց, քարտեզ, գծագիր և այլն: Հիմնականում միջին և մեծ են՝ 0,5-5 մ: Այս եղանակի դրսևորում են փոսիկներն ու բուլբուլները:

- **Հղկանկար, փայլանկար** պատկերն արվել է մակերեսը շերտագծով հղկելով կամ փայլեցնելով՝ քարով, փայտով, ոսկրով, կաշվով ու մետաղով և այլն: Այս եղանակով կարելի է նկարել ցանկացած, նաև՝ ոչ փայլուն մակերեսին: Հայաստանում հղկանկարի դրսևորում կա Նավասար հնավայրում (տե՛ս *Исмаилов* 1990, 96):

- **Շերտահատ** պատկերն արվել է մակերեսից մի քանի սմ հաստության/լայնության շերտ հանելով: Դա հնարավոր է կարծր, լայնաշեղք գործիքով, ուստի, կարող է և համեմատաբար նոր լինել: Այս կերպ կարելի է աշխատել նաև ոչ փայլուն մակերեսին: Սրա մասնակի կիրառման դրսևորում կա Պաղաղբյուրում [աղ. 57₃]:

- **Լցանկարն** արվել է ակոսը, փոսիկը, քերվածքը, խազը ներկով լցնելով, կամ ծեփվել է այլ բաղադրության, հատիկայնության նյութով: Ներկով լցանկարի օրինակ կա Առյուծաբլրում ու Դիրջիում: ՀՀ տարածքում այս եղանակի գոյության հնարավոր հետքերի մասին տե՛ս *Սարդարյան* 1979, 89; 2010, 9:

- **Քերծանկար** եղանակով գծվել է ստեղծվելիք, մտածված հորինվածքի հիմքը, նախապատկերը (Էսքիզ): Արված է սուր կարծրանյութ (օր.՝ վանակատ, ոսկոր) գործիքով, քարի փայլուն մակերեսը նուրբ գծերով բազմակի քերծելով (*Մարտիրոսյան* 1981, 8-9): Ստացված «ակոսի» խորությունը մինչև 0,3 մ է, լայնությունը՝ 0,5-2 մ: Քերծանկարի պահպանված հետքը նկատելի է պատկերների 1-2%-ի դեպքում: Հատուկներն են պատկերները, որոնք զուտ քերծանկար են մնացել՝ անավարտ [աղ. 138₂₋₅]:

- **Խառը** փորագրությունը նույն քարամակերեսի վրա տարբեր եղանակների համատեղ կամ իրար հաջորդած կիրառումների արդյունք է: Այս և նախորդ երկու եղանակով արված պատկերները հարաբերական թվագրման հնարավորություն են ընձեռում:

3. Ըստ **պատկերագրված մասի չափի**՝ Հայաստանի ժայռապատկերները լինում են մանր (մինչև 10 սմ), փոքր (10-30 սմ), միջին (30 սմ - 1 մ), մեծ (1-3 մ) և հսկա (3 մ և ավելի):

4. Ըստ բնական միջավայրում պատկերակիր **մակերևույթի տեղադրության**, ժայռապատկերը լինում է բացօթյա, անձավային, պեղածո, ջրասույգ:

5. Ըստ պատկերակիր **մակերևույթի ձևի**՝ ժայռապատկերը լինում է քարաբեկորային կամ հարթաժայռ (անձավային, ժայռապատային և ափատարած տեսակներ):

Հայաստանում ցարդ հայտնաբերվածների գերակշիռ մասը քարաբեկորային է, հարթաժայռ տեսակը սակավ է: ՀՀ-ում անձավանկարները հատուկներն են, երբեմն՝ ոչ հավաստի, ավելի շատ են Արևմտյան Հայաստանում. հայտնի է մոտ 200 ներկանկար՝ «Կույսերի», «Համետ» ու Փականի անձավներում: Ժայռապատային տեսակ կա Գոմշուտում և Պաղաղբյուրում [աղ. 20₁₋₄, 57₂]: Ափատարած տեսակ չի գտնվել:

6. Ըստ հորինվածքում առկա ինքնուրույն **պատկերատարների քանակի**՝ ժայռանկարը միապատկեր է կամ բազմապատկեր¹: Վերջինս, ըստ իր առարկայական, թեմատիկ կազմի՝ պատկերված միավորների տեսականու (Էակ, առարկա, կառույց, նշան և այլն), լինում է միանման կամ տարաբնույթ միավորներով:

7. Ըստ **պատկերակիր նիստերի թվի**՝ ժայռապատկերը միանիստ է կամ բազմանիստ: Երբ քարի մակերեսը չի բավարարել մտահղացումն արտահայտելու համար՝ հորինվածքը շարունակվել է քարի մյուս նիստերին [աղ. 139]: Սա կարելի է համարել բազմանկարի (diptych, triptych, polyptych) և բուլբուլաքանդակի նախաձև:

8. Ըստ ուսումնասիրման **մատչելիության**՝ ժայռապատկերը կարող է լինել դժվարամատչելի, անգամ՝ անհասանելի², ֆիզիկապես՝ «ձեռքերով» մոտենալու հնարավորության նվազեցման կամ բացառման համար: Հավա-

1 Ժայռապատկեր ենք համարում առանձին պատկերակիր քարաբեկորը (անկախ վրա արված նկարների թվից՝ մեկ, թե ավելի): Այն հնավայրերում, որտեղ պատկերները հարթաժայռ են, քանակը նշում են ըստ լայնատարած քարամակերեսի վրա նկարների թվի:

2 Օր.՝ գետնից 2 մ և ավելի բարձր, մասնակիորեն ջրում հայտնված, ջրի մակարդակից փոքր-ինչ ցածր, տեղաշարժված՝ դիտման համար ոչ հարմար դիրք ընդունած, խոշոր մի քարաբեկորով ծածկված և այլն: Անհասանելի՝ բարձրաբերձ ժայռին, նեղ, խորը անձավում կամ ջրի խորքում գտնվող պատկերների հետազոտումը հնարավոր է միայն հատուկ տեխնիկական միջոցներով ու եղանակներով՝ ժայռամագլցում, անձավախուզություն, ջրասուզություն, ջրագնացություն, հեռանկարահանում, օդանկարահանում և այլն:

նաբար, դա արվել է պահպանական, ծիսապաշտամունքային, պատկերի առավել կարևորությունը շեշտելու, դիտելիության սահմանափակման (կան մղելու) և այլ նպատակներով:

Այս պատկերադրումն արվեստաբանական առումով գուցե միտումնավոր է՝ առավել կոթողայնություն ապահովելու, խորհրդավորություն հաղորդելու նպատակով կիրառվել է հեռու կետից կամ որոշակի անկյունից դիտման ինչ-որ հնարք, հմտություն: Շատ հաճախ նման պատկերն ավելի ցայտուն է երևում ու լուսանկարվում 5-20 մ հեռանալիս, շուրջը շարժվելիս (օր.՝ Գոմշուտի հարթաժայռի հսկա պատկերախումբը) [աղ. 20¹]: Իսկ սովորական, մատչելի ժայռապատկերը բաց տարածքում կարելի է նկատել անգամ 100 մ հեռվից¹:

9. Ըստ տարածական իրականացման լինում է *նկարված*²՝ քարամակերեսային (չափը՝ սանտիմետրերից մինչև մետրեր) կամ *կառուցված*³՝ գեոգլիֆ² (չափը՝ տասնյակ ու հարյուրավոր մետրեր), որը նկատելի և ընկալելի է միայն հեռվից, նաև՝ վերևից կամ մոտակա բարձունքից: Հայտնի է վերջինիս չորս տեսակ.

- **Թմբաշար** պատկերը կազմված է որոշակի կարգով կառուցված մինչև 1 մ բարձրության ալիքաձև, մարդակերպ, կենդանակերպ, թռչնակերպ և այլ տեսքի հողաթմբով, որի հիմքում հաճախ կա քարաշարվածք³: Հայտնի են ԱՄՆ-ի տասնյակ հազարավոր ծիսական թմբաշարերը՝ Միսիսիպիի վերին հոսանքում, Էրի լճի հարավում (Վիսկոնսին, Օհայո), ունեն մինչև 1 կմ կորագծի երկարություն:

- **Քարաշար** պատկերը որոշակի կարգով դրված քարերով է, երբեմն նաև՝ ներկված, չափը՝ տասնյակ ու հարյուրավոր մետրեր: Լա-Մանշի բրիտանական ու ֆրանսիական ափերին՝ Բրետան (Արմորիկա) մի քանի հարյուր նման կառուցվածք կա: Դրանց մի մասն ունեցել է ոչ միայն պատկերային, ծիսապաշտամունքային, այլև երկնադիտական ու տոմարական նշանակություն, մասնավորապես՝ Սթոունհենջը և Չորագքարը:

Սրա մի տեսակ է XX դ. Հյուսիսային Միջագետքում, Սիրիայի հյուսիս-արևելքում, Հորդանանի հյուսիսում ու Կենտրոնական Ասիայում նկատված V-աձև «օդապարուկը» (kite): ՀՀ տարածքում հայտնի է շուրջ 120 նման կառուցվածք, որ հաճախ կենդանակերպ են, եզրային (դիտակե՞տ) աշտարակներով⁴ [աղ. 141]: Կից կամ մոտիկ քարերով կազմված, տասնյակ մետրերից մինչև մի քանի կմ չափի այս քարաշարը, հավանաբար, որսադարան կամ պաշտամունքային կառուցվածք է եղել, կերտված նոր քարի և երկաթի դարերի միջև: Կարևոր է այն, որ դրանց որոշ քարերին փորագրված են նաև այդ օդապարուկների ձևերը⁵:

- **Գետնահատ** պատկերը կազմված է հողի խոտածածկ մակերեսին փորված ակոսներով, որոնցում հաճախ ավելի բաց գույնի քարեր են լցված: Այդպիսիք շատ են Ուիլմինգտոնում: Չափը մինչև հարյուր մետր է:

- **Գետնապատկերը** սպիտակավուն արահետ-ակոսներով կազմված գծախումբ է, որը լավ երևում է միայն «թռչնի թռիչքի» բարձրությունից, թեև երբեմն կարող է ընկալվել մոտակա բլրի գագաթից ևս: Չափը մինչև 1 կմ է: Այդպիսիք հայտնի են միայն Հարավային Ամերիկայում՝ Պերուի անապատային Նասկա բարձրավանդակում⁶, ափից 40 և 65 կմ արևելք, 430 մ բարձրությամբ (նկատվել են ինքնաթիռից, 1939 թ.): Իսկ 25 կմ հյուսիս, Պալպա վայրում (բարձրությունը՝ 350 մ) 2018 թ. նկատված շուրջ 25 գետնապատկերներն առավելապես բլուրների գագաթային հարթ մասում են: Նշագծելով ձևավորվելիք արահետը, մոտ 1 մ լայնությամբ այն ազատել են մուգ, փոքր քարերից, խորացրել 25-50 սմ, որով էլ բացվել ու երևում է գետնի բաց գույնը: Թվագրվում են մ.թ.ա. V – մ.թ. V դդ. միջակայքում: Հիմնականում երկրաչափական ձևեր, իրական և առասպելական էակների պատկերներ են: Կարևոր է այն, որ դրանց մոտ, գետնին թափված են նույն նկարվածքով գունազարդ խեցեղենի բազմաթիվ, հատուկ կոտրատված բեկորներ: Ուստի, առավել հավանական է թվում ծիսական երթի ուղի լինելը, ինչն առնչվում է կենսարար տեղումների, բարեբերության պաշտամունքին:

Հայաստանում գետնապատկեր դեռ հայտնի չէ: Այդուհանդերձ, բարձրադիր հրաբխային մասերում, քարածածկ թեթ լանջերին կան խոտածածկույթի և լավայի բեկորատված հոսքի գունային ցայտուն հակադրությամբ

1 Կոթողային դրվածքը և հեռվից ավելի լավ երևալու փաստը նկատել է Գր. Ղափանցյանը, Արագածում. *երկու հարևանցի տեսարաններ Նշմարելի են բացուստ մօտ 100-150 քայլ հեռավորության վերայ* (Ղափանցյան 1914, 95), նաև՝ *Картины эту можно было видеть за несколько сот шагов, и отделка фигур была очень хорошая* (Капанцян 1952, 48):

2 Geoglyph, hill figure (Bergamar 1968, 3-47; Брей, Трамп 1990, 58, լուս. 26; Формозов 1978, 216-218; Baumer 2012, 47, 209, 213).

3 Effigy mounds (Silverberg 1968, 1-24, նկ. 1-59), фигурный, стилизованной курган (Брей, Трамп 1990, 264, լուս. 95). Ստեղծվել են մ.թ.ա. X - մ.թ. X դդ. միջև: Ամենամեծը ԱՄՆ-ի Օհայո նահանգի մ.թ. XI դ. «Մեծ Օձ» թմբաշարն է (երկարությունը՝ 411 մ է, թմբի բարձրությունը՝ ~1 մ): 1987-2001 թթ. առաջարկվել են դրա աստղագիտական նշանակություն ունենալու վարկածներ՝ 1. պատկերի գլուխն ուղղված է ամառային արևադարձի օրվա մայրամուտի կետին, 2. Ցուլ համաստեղության 1054 թ. գերնոր աստղի բռնկման դիտման արդյունք է, 3. Հալլեյի գիսավորի 1066 թ. հայտնվելու պատկերումն է (թեև ուղիղ գետն ալիքագծով չէին նշի), 4. կառուցվել է ըստ Վիշապ համաստեղության պատկերի, որի α աստղ Տուբանը 5000 տարի առաջ էր բևեռային եղել, այսինքն՝ քարաշարի առանցքը նշել է հյուսիսի կետը (և ըստ այդմ էլ թվագրվում է կառույցը): Տե՛ս Ներբեռնում՝ «Մեծ Օձ» թմբաշար և հղված գրականությունը:

4 Sté u Rosen, Perevolotsky 1998, 107-111; Brochier et al. 2014, 25-53; Nadel et al. 2015, 120-143; Kalantaryan, Perello, Chataigner 2017, 183-201; Barge, Régagnon, Kalantaryan, Perello 2018, 31; Malkinson et al. 2018, 285-304:

5 Sté u Betts, Helms 1986, 67-72, նկ. 3; Van Berg et al. 2004, 89-99, նկ. 2-4; Akkermans, Huigens, Bruning 2014, 186-205, նկ. 4; Շախմուրադյան 2019, 21-36, 226:

6 Իսպանացի կրոնավոր, ժամանակագիր Պեդրո Սյեսա դե Լեոնը պատկերների մասին նշել է դեռևս 1553 թ., մեկնաբանելով որպես նշաններ, որոնցով կարելի է գուշակել ուղին. *se veen señales, para que atinen el camino que han de llevar* (Pedro de Cieza de Leon, 1554, 141):

առաջացած ուշագրավ «պատկերներ»: Այս բնական տեսքերը կարող էին ներշնչանքով կրկնօրինակման աղբյուր ծառայել հնադարի նկարչի համար [աղ. 140]:

10. Ըստ **խմբայնության**, ժայռապատկերը լինում է մեկուսի կամ խմբային: Առավել հաճախ խմբված են՝ իրար կից, սերտ կամ միմյանցից մի քանի մետր հեռու, քանի որ հիմնականում գտնվում են լավայի հոսքի քայքայումից առաջացած քարացրոններում [աղ. 142, **քարտեզ 6**], հազվադեպ են խիստ թեթև տեղանքի քարակույտերում, հատկապես՝ իրար վրա մի քանի շարքով, բրգաձև կուտակված քարաբեկորների վրա: Ներկանկարի դեպքում հնարավոր է խմբայնության երկու տեսակ. առանձնակի՝ մոտիվ (motif) և խմբական՝ պանել (panel): Խմբայնության չափորոշիչների մասին տե՛ս նաև *Anati* 1994, 11:

Ժայռապատկերը ժամանակի ընթացքում կարող է ենթարկվել դիրքի և նկարակիր մասի փոփոխության: Այս տարաժամանակյա, հաջորդական ազդեցությունները հարաբերական թվագրման ևս մի իրական հնարավորություն են ընձեռում (և հակառակը՝ ժայռապատկերի տարիքի որոշմամբ կարող է գնահատվել փոփոխման պատճառ դարձած գործոնի ժամանակը): Ըստ այդմ, հնարավոր է կոթողի երեք վիճակ.

1. Ըստ **տեղաշարժվածության**՝ ժայռապատկերը ակնհայտորեն **անշարժ** է (գետնամուխ, քարակույտում սևեռված) կամ **դիրքափոխ** (թեթևած, շրջված, փոքր-ինչ հեռու գլորված): Վերջինս շրջակա միջավայրի հզոր գործոնների ազդեցության կամ մարդու գործունեության հետևանք է [աղ. 143]:

2. Ըստ **վնասվածության**՝ փորագրումից հետո բնական ու մարդածին գործոնների հետևանքով փոփոխության, կան ճաքած, կտրված, շերտազատված, քարաքոսապատ ժայռապատկերներ, առկա է նաև վնասարարություն՝ խազ, գրառում:

3. Ըստ **կատարման փուլային աստիճանի**, պատկերման **շերտերի** և **հաջորդայնության**՝ կարող են լինել **նախանկար, անավարտ, վերանկար, կրկնանկար** և **վրանկար** ժայռապատկերներ:

Նախանկարը պահպանել է ստեղծվելիք հորինվածքի նուրբ ուրվագծերը: **Անավարտ** պատկերում բացակայում են ակնհայտ ու քաջածանոթ իրողության հիմնական, պարտադիր մասերը: **Վերանկարն** արդյունք է պատկերի իմաստը և ձևը չփոփոխող թարմացման՝ ակոսի խորացում, լայնացում, գունանյութով լցում, ներկահետքի լայնացում, գունավորում: **Կրկնանկարում** կա նույնատեսք այլ պատկեր ևս, որը, չխաթարելով մյուսին (առավել հավանական հնին) նկատելիորեն տարբեր է ոճով, ակոսի կամ ներկահետքի բնութագրերով [աղ. 144¹⁻², 86³]: **Վրանկարում** պարզ երևում է մի պատկերը մյուսով լրիվ կամ մասամբ ծածկված լինելը [աղ. 144³⁻⁶]: Սրա դրսևորման մի տեսակ է պատկերազեղծումը, վնասարարությունը՝ հիմնականում այլալեզու գրառում, ջնջում, հավելում, խազ, որը ձևիմաստորեն ակնհայտորեն նոր է [աղ. 144⁷⁻⁹]:

Հայաստանի ժայռապատկերներում առկա է այս **տասը տեսակների** և **երեք վիճակների** մեծագույն մասը: Առայժմ հայտնի չէ դասական գետնապատկերի օրինակ:

6. Ժայռապատկերի հեղինակը և գործառույթը

Պատկերային մշակույթի վաղնջական ոլորտ ժայռապատկերը, հնամենի անցյալի իրականն ու երևակայականն արտացոլող հեղինակային «կտավ» է, բնական ու մարդածին իրողությունները գեղարվեստորեն արտացոլող յուրահատուկ միջոց ու ձև: Հայտնի բյուրավոր փորագրությունները վկայում են, որ այն ունեցել է իր ժամանակի կյանքի բոլոր էական կողմերի համապարփակ արտահայտման գործառույթ: Ինքնատիպ այս քարադարանն արժեքավոր տեղեկություններ է ամբարել շրջակա բնության, մարդու կյանքի, արհեստների և հմտությունների, արվեստի և գիտելիքների, հոգևոր աշխարհի՝ դիցամտածողության և աշխարհընկալման մասին:

Ժայռապատկերն իր ֆիզիկական **կատարմամբ անհատական է, իմաստով ու դերով՝ հանրային:**

Հեղինակի անհատականությունն առավելապես դրսևորված է ոճի ու կատարման պարագայում: Աշխատանքի մտահղացումը, հորինվածքի իմաստաբանությունը և գործառույթն, անկասկած, ընդհանրական մտածողության արդյունք են: Այս կերպ են արտացոլվում բնական, հանրային ու մշակութային միջավայրերում առկա երևույթներն ու վիճակները՝ հիմնականում աշխարհայացքային գաղափարներն և դիցամտածողությունը:

Ամենայն հավանականությամբ, պատկերահան վարպետը ծիսական առաջնորդն էր, քրմական կարգին պատկանող մարդ, ժամանակի մտածողության ու գիտելիքի կրողը¹: Նրան էր վերապահված մտավոր ու հոգևոր ոլորտների՝ պաշտամունքային ու հմայական պատկերացումների, ծիսակարգի և օրացույցի պահպանումը, ինչպես նաև շրջակա միջավայրին, բնական երևույթներին ու հանրույթի կյանքին առնչվող առավել կարևոր դիտողական տեղեկությունների գրանցումը:

Հնագույն ժայռապատկերները ստեղծվել են հիմնականում ծիսական նպատակներով, ունեցել են կիրառական բնույթ, եղել են պաշտամունքի և ծիսակատարության գործիքներ, կատարման աստիճանով, զգայականությամբ և արտահայտչականությամբ հաճախ հասնելով արվեստի գործի մակարդակի:

Ի՞նչ նպատակով են կերտվել ժայռապատկերները... Այժմ, հազարամյակներ անց կարելի է լոկ տրամաբանական ենթադրություններ անել, մեր իսկ ընկալումների շրջանակներում:

Հնագույն մշակութային որևէ շերտի հետազոտման գլխավոր ու վերջնական նպատակը դրա նշանակության ու գործառույթի բացահայտումն է՝ **ի՞նչ է նշանակում և ինչի՞ համար է ստեղծված:**

Ժայռապատկերի, և ընդհանրապես որևէ իրողության բովանդակային, ոճատեսիկական ու վիճակային բնութագրերը կարելի է ներկայացնել ըստ Դավիթ Անհաղթի սահմանած իմացագիտական աստիճանների (*Թոխաթյան* 2016, 180): Արիստոտելին հետևելով, նա ճանաչողությունը տրոհել է քառակի սկզբունքով. *եթէ է՞, և զի՞նչ է, և որպիսի՞ ինչ է, վասն է՞ր է:* Այսինքն, ամեն բան դիտարկվում է «գոյություն ունի՞ արդյոք, ի՞նչ է, ինչպիսի՞ ինչ է, ինչի՞ համար է» կարգով (*Դավիթ Անյաղթ*, 2, 4; *Դավիթ Անհաղթ*, 35-36, 302):

Կոթողի հնարավոր գործառույթների բազմազանությունը հնարավոր է դաստիարակ հետևյալ երեք խմբում.

1. Արտահայտման ու հաղորդակցման գործառույթներ: Ժայռապատկերում մարդու տեղեկության և գիտելիքի, իմացության և ապրումի դրսևորման ձև է՝ գրանցման, արտահայտման, կուտակման ու փոխանցման կայուն միջոց: Ըստ մատենագիր, մեկնիչ Մատթեոս Ձուղայեցու (1350-1411), *մարդու գիտելիքները անմիջապես կախված են բնությունից, նրանում տեղի ունեցող փոփոխություններից. Ուր ո՛չ հասանէ բնութիւն, նաև անդ գիտութիւն ո՛չ հասանէ: Բնության ուսումնասիրությունը ավելի է հարստացնում մարդու գիտակցությունը և ձեռք բերում շրջապատը ճանաչելու նորանոր հնարավորություններ* (ՄՄ 6287.76բ; *Երանոսյան* 1985, 77): Մտածողապատկերահանը ներքին մի մղումով մեկնաբանել է շրջակա աշխարհի տարրերն ու երևույթները, հանրույթի կյանքը: Արիստոտելյան ձևակերպմամբ՝ մարդու այդ պահանջը բնագոյային է՝ *ընդօրինակման բնատուր հակման*² ու ձիրքի արգասիք:

2. Ծիսապաշտամունքային գործառույթ: Պատկերագրման ընթացքն ինքնին՝ յուրահատուկ մի ծես էր, սրբազան, արարչական գործողություն: Ժայռանկարը կարող էր լինել՝

- ծիսական պարագա, որի մոտ **երկրպագել** են պատկերված իրողությանը՝ Արև, Լուսին, Մայր դիցունի, Նախնի, երկվորյակ, ոգի, Կենաց Ծառ, պաշտամունքային կենդանի, երկնային սանդուղք, կայծակ, կեռիսաչ և այլն: Գուցեն մարդը մարմնի կեցվածքով, շարժումներով նմանակել է քարին դրոշմված վիճակը, դիրքը:

¹ Բնական է ենթադրել, որ հեղինակը կարող էր անել միայն մտածված հորինվածքի նախանկարը, ակոսի վերջնական խորացումը թողնելով օգնականին կամ աշակերտին, հետևորդին: Այս կերպ են ապահովել գրանցման արագությունը և, որ ավելի կարևոր է՝ փորագրման ավանդույթների պահպանումը, հմտությունների ուսուցումը, նպաստելով ժայռապատկերման «դպրոցի» ձևավորմանը: Իհարկե, սրանով բոլորովին էլ չի բացառվում նոր հորինվածքով կամ ոճով ժայռապատկերի ստեղծումը, հների նմանակումը որևէ որսորդի, անասնապահի, մարտիկի, հողագործի կամ շինարար, արհեստագործ վարպետի կողմից:

² Տե՛ս *Արիստոտել*, գլ. IV, էջ 148-149, 223՝ ծան.: *Aristotle, The Poetics*, IV, p. 12-15; *Аристотель*, Поэтика, гл. IV, с. 648-649:

• որսի ու հաղթանակի հաջողության քարեղեն գրավական, մարմնավորում, որի շուրջ **հմայանքի** արարողություն, նվիրաբերություն, կենդանու զոհաբերություն, հեղում են արել¹, կատարվել որսորդական ու ռազմական ծիսապարեր և այլն:

• հողի բարեբերության, մարդկանց ու կենդանիների պտղաբերության ապահովման կայուն գրավական: Քարի վրա սևեռելով նման պատկեր, մարդն ակնկալել է, որ այն կգործի երկար ժամանակ և կապահովի վերին ուժերի օգնությունը²: Կարծում եմ, սրա իրավացիության ցուցիչ ու հավաստիք են ժայռապատկերի թարմացման, վրանկարի, նույն մակերեսի [աղ. 144¹⁻⁶] կամ մոտակա քարի վրա կրկնվելու երևույթները:

3. Կիրառական գործառույթներ: Սրանք առավել նկատելի են այն ժայռապատկերներում, որոնցում կենսափորձային ու գիտական գիտելիքի դրսևորումներ կան:

• Կողմնորոշման նպատակով նշել են Արևի ծագման, կեսօրյա բարձրադիրքի ու մայրամուտի կետերի ուղղությունը, երկրի կողմերը (խաչանշանով), տեղանքի բնական և մարդաստեղծ կողմնորոշիչները՝ հատակագծի, «քարտեզի» տեսքով (լեռ, բլուր, լճակ, գետ, առու, ծառ, աղբյուր, ճանապարհ, արահետ և այլն):

• Նշել են որոշակի սահմանազատումներ, օր.՝ սրբազնացված, պաշտամունքային տարածք:

• Նշել են երկրային երևույթների, վտանգավոր և աղետաբեր վայրերի տեղը (հրաբուխ, սառցահոսք, հեղեղի և սելավի հուն, սողանք և այլն), գուցեև դժբախտ դեպքի պատճառ դարձած կայծակի հարվածի վայրը:

• Ուրվագծել են իրականացվելիք ու կատարված կառուցապատման նկարներ (ծուղակ, թակարդափոս, դարան, որսատեղ, փարախ, մշակովի հողակտոր, ոռոգման ցանց և այլն):

• Փորագրել են ժամանակի մեջ կողմնորոշման միջոցներ՝ օրացույց, երբեմն սևեռել են օրվա պահը:

• Արել են երկնային լուսատուների, մարմինների ու երևույթների գրանցումներ, որոնք կարևոր էին կենսաապահովման համար:

• Արձանագրել են որևէ նշանակալի իրադարձության, դեպք, հուշ, հիշատակ³:

• Դրոշմել են ուսուցողական պատկերներ (երկրաչափական նշան, պարզագույն գծագիր):

• Արել են հաշվարկային նշումներ (կետերի, փոսիկների և գծիկների խմբերի տեսքով):

Այսպիսին են պատկերանում ժայռարվեստի առավել հավաստի գործառույթները: Բնականաբար, հետագա ուսումնասիրությունը և, հատկապես նոր կոթողների հայտնաբերումն այլ պարզաբանումներ ևս կապահովեն:

1 Գեղամա լեռների ամենահին համարվող պատկերախմբերից մեկի մոտ գտնվել են վանկատե շեղբավոր, դանականման մի քանի գործիք: Հնագետները հնության ցուցիչ են համարել այն, որ կենդանիների և մարդկանց պատկերները կոպիտ ու պարզունակ են, մեկուսի և շատ խոշոր՝ մինչև 1 մ չափի (տե՛ս *Մարտիրոսյան, Խորայեյան* 1971, 22):

2 Տե՛ս *Almgren* 1927, նաև՝ *Стеблин-Каменский* 1979, 7:

3 Հարկ է գրեթե բացառել, որ զուտ «տապանաքար» լինի այն ժայռապատկերը, որը գտնվում է քարացրոնում՝ իրար վրա անկանոն կուտակված քարաբեկորների կույտում: Սակայն, քարակույտերից հեռու, բաց տարածքում հուղարկավորումը միանգամայն հնարավոր էր՝ որևէ առանձնակի ժայռապատկերի մոտ: Օր.՝ քաջ ռազմիկին, հերոսին, որսորդին կարող էին թաղել մարտական կեցվածքով, սպառազեն մարդու հին ժայռանկարի, կամ որևէ գետնամուկ քարաբեկորի մոտ՝ վրան փորագրելով իր կերպարը, խորհրդանշանը կամ որևէ դեպք ու վիճակ բնորոշող հորինվածք: Համեմատության կարգով հիշենք նաև *հայկական կամ ընդհանուր արևելյան առասպելներն ու հեքիաթները, որոնք վերաբերում են վիշապներին մատուցվող մարդկային զոհերին կամ նրանց պաշտամունքին ծառայող հավատարիմ քրմերին, որ սպանվում ու թաղվում էին այդ կոթողների մոտ* (*Մարտիրոսյան* 1969b, 193):

7. Ժայռապատկերների բովանդակությունը և իմաստաբանությունը¹

Հայաստանի ժայռապատկերների բովանդակային բազմազանության մեջ որոշակիանում է չորս հիմնական ոլորտ՝ **բնություն, մարդու առօրյա, արարման արդյունքներ և ներաշխարհ**:

Ստորև առանձնացված է **31** թեմատիկ խումբ. տեղանքի տարր, երկրագունդ, երկրային երևույթ, օդերևույթ, երկնային լուսատու, երկնային երևույթ, բույս, կենդանի, գյուղատնտեսություն, որս, գազանամարտ, մարտարվեստ, մարզարվեստ, վարժանք ու մրցախաղ, պար, զենք, գործիք, փոխադրամիջոց, շինվածք, կիրառական պատկեր, ուսուցման ու հաշվանքի միջոց, խաղի պարագա, հագուստ, պաշտամունք, երևակայական էակ, ներպատկեր, դիմապատկեր, անորոշ պատկեր, զարդանախշ, խորհրդանշան, տառանման նշան²:

Իհարկե, այս բաժանումը դեռևս բավականաչափ պայմանական է: Բնականաբար, այն կախված է ժայռապատկերի իմաստի և գործառույթի հետագա ըմբռնումից և որոշակիացումից: Թեմաները հաճախ միահյուսվում են, սերտաճած, համալրող՝ անգամ մեկ ժայռանկարի հորինվածքում:

Ժայռապատկերները դաստիարակված են նաև ըստ ոճի, կատարման կերպի և վիճակի:

Բովանդակային խմբերի պատկերների և կատարողական-հորինվածքային ոճերի մեծ մասը հարատևել է հայ մշակույթի մյուս ոլորտներում՝ խեցեղենի, արձանիկի³, բրոնզե գոտու և նվիրատվական թիթեղի⁴, գավաթի, հարթաքանդակի⁵, որմնանկարի և մանրանկարի⁶ իմաստաբանական հորինվածքում, զինանշանի, կնիքի⁷ և դրամի նկարվածքում⁸, զենքի, քառանիստ կոթողի, խոյակի նախշազարդում, տարազում, մանածագործական, հյուսածո և ձեռագործ իրերում⁹ և լրացվել նորանոր նշաններով:

Հարկ է ամրագրել, որ սկզբնապես՝ հնագույն ժայռապատկերներում, գրեթե բոլոր էակները, իրերն ու երևույթները բնական որևէ իրողության դիտման, պարզ կամ գեղարվեստորեն արտացոլման արդյունք են: Երբեմն առկա է իրականի ծիսականացումը, գերբնականացումը և երևակայության թռիչքը: Մշակույթի հետագա փուլերում արդեն իսկ առավել շեշտվել է արարման ծիսական մտահղացումը և խորհրդանշանային բնույթը, հատկապես՝ բրոնզե գոտու, կնիքի, քանդակի, մանրանկարի, զինանշանի, գորգի¹⁰ հորինվածքում:

1. Տեղանքի տարր¹¹ խմբում են լեռան, գետի, լճի, աղբյուրի¹², անձավի նշանները [աղ. **145**]: Շրջակա բնության այս հիմնական տարրերի պաշտամունքն ակունքվում է անհիշելի անցյալից¹³: Տարածության մեջ կողմնորոշման համար հնուց ի վեր կիրառվել են խորհրդանշաններով գործող գրաֆիկական ու ճանաչողական պարզ ձևեր, որոնք նշում են տարածության արտահայտումը, տեսանելի բնապատկերի հետ կապը¹⁴: Հնագույն մտածողական դաշտի պատկերային արտացոլման արդյունք ժայռանկարը ևս մի հզոր միջոց էր, որով տեղաբնակը հասկացել և արտահայտել է միջավայրում իր տեղը, ձևավորել իր սրբազան տարածքը¹⁵:

Գեղամա լեռների Աստղաբերդ հնավայրի **Աստղաբերդ** պատկերախմբում է ջրակունքի տեղը բլուրների միջև նշող ժայռապատկերը, **Արդարանոց** պատկերախմբի գծապատկերը նշում է մոտակա լճակ թափվող և արտահոսող առվակների տեղադրությունը [աղ. **191**₁₋₂]: Նավասարում է գագաթնամերձ երեք լճակների և դրանք միացնող վտակների գծապատկերը [աղ. **34**, **145**₈₋₉]:

1 Թոխաթյան 1995b, 4-10; 2004, 40-41; 2006, 56-57; 2011b, 114; 2012d, 118-120; 2015a, 330-331; 2016a, 180-192; Tokhatyan 2009, 83-84; 2015, 187-193 (2017, 65-71; 2020, 133-140); 2022, 23-27; 2024b, 96-125; Тохатян 2011a, 284 (2011b, 169-170; 2014, 266): Հայաստանի ժայռապատկերների բովանդակային կողմն արժևորել է չեխ ժայռապատկերաբան Մ. Կշիցան (Kšica 1984, 270-277; Թոխաթյան 2017, 148-149):

2 Որս, կենդանի, էակներ, երկնային լուսատու և երևույթ, պաշտամունք, պար թեմաների մասին տե՛ս Մարտիրոսյան 1981, 26-69: Ս. Պետրոսյանը ներկայացրել է ժայռապատկերային «հանրազգիտարանի» բաժինները՝ ոչ լրիվ ցանկով (Պետրոսյան Ս. 2005, 14):

3 Есаян, Мнацаканян 1970, 157-68; Есаян 1980, աղ. 38-40, 56, 59-62.

4 Դիտարկել են մ.թ.ա. XV-VI դդ. թվագրվող հարյուրավոր բրոնզե գոտիներ ու նվիրատվական թիթեղներ (Taşyürek 1977, 12-20; Esayan 1985, 97-198; Chidaşeli 1986, 7-72; Kellner 1991; Caner 1998; Есаян 2002, 91-102; Seidl; Belli 2004; Çavuşoğlu 2014): Ընդհանուր ակնարկները տե՛ս Վիրխով 1896, 50-116; Սամուելյան 1941a, 87-90, նաև՝ Իսրայելյան Յ. 1966, 239-248; Մեծամոր, 180-185 և այլն:

5 Կարևորվում են երկաթիդարյան ու միջնադարյան կառույցների սրբատաշ պատերի և սալաքարերի փորագիր պատկերները՝ Չըլկրի, Ներքին Սասնաշեն (մ.թ.ա. VI - մ.թ. III դդ.), Բալախովիտ, Ավան և այլն:

6 Պետրոսյան Ս. 1978, 5-12, տախ. 1-7, 16-20, 32-42; 1996, 1, 13, նկ. 1-14 և տախտակները:

7 Դեմոյան 2012, 54-180; Калантарян 1982; Փիլիպոսյան 1997, 56-58; 1998; Хачатрян, Неверов, 2008; Ayvazyan 2004, 123-129:

8 Հացունի 1930, 9-10, 18-19, 27-30, 35-70; Մաթևոսյան Ռ. 1994, 5-6, 63; Դաբաթյան 1999, 84-95; 2006, 157-166; Дабатян 2012, 477-484:

9 Դավթյան Ս. 1966, 8-10; 1972, 10; 1975, 9-12; 1981, 110-113; Փրկելավ ձեռագործք Հայոց, 2014, 20:

10 Պողոսյան Աշխ. 1998, 35-36; Погосян 2012, 198-204: Գորգին վերաբերող մյուս աշխատանքները հղված են ստորև:

11 Թոխաթյան 1995b, 6-7; 2011b, 114; 2015a, 331; 2016a, 181; 2022c, 4-5, աղ. 1-3; Tokhatyan 2009, 83-84; 2015, 188 (2017, 65; 2020, 133); 2022, 23; 2024b, 98, նկ. 1, 13; Тохатян 2011a, 284 (2011b, 170; 2014, 266):

12 Մարտիրոսյան 1973a, 46-50, 56, աղ. XIV-XV; 1978, 108-111, աղ. XX-XXI; 1981, 73; Чавушьян Ч.Н. 1985, 57-58:

13 Տե՛ս Ալիշան 1895, 33-40, 53-59 (1910, 37-45, 59-66); Abeghian 1899, 57-58 (Աբեղյան 1975, 51-52, 82, 509-510); Բրդյան 1950, 35-40; Դա-նայանյան 1969, ԽԳ-ԾԴ, 10-49, 78-111: Հ.Ե. Ժողովուրդների միջավայրում բնության անշարժ տարրերի անվանումների և պաշտամունքի աղբյուր տե՛ս ГИ, 665-674; Զահուկյան 1987, 206-207, 258-259:

14 Ժայռապատկերներում տարածության ու դիրքի արտացոլման մասին տե՛ս Մարտիրոսյան 1978, 9; Anati 1998, 11:

15 Տե՛ս «Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը» և «Արագածի թիկունքում» ժողովածուները, նաև՝ Vardumyan, Tokhatyan 2025, 226-246:

Գեղամա լեռների բարձրադիր հովիտներից մեկում, Աստղաբերդի **Լեռնատես** պատկերախմբի վերևում (2660 մ) գտնվող յուրօրինակ ժայռապատկերը ցուցադրում է արևմտյան կողմում մի շարքով վեր խոյացող Հայոց պաշտամունքային լեռներից երեքը՝ Հատիսը (2528 մ), Արալեռը (2577 մ) և Արագածը (4090 մ)¹: Ավնառու և ճշգրիտ են հատկապես երկգագաթ Հատիսի և լայն փռված կոնի ձևով Արալեռան ուրվագծերը [աղ. 146]:

Արագածի **Դարավանդ** պատկերախմբի նկարում (3150 մ) քառագագաթ հսկան է: Աջ կողմում մեկ շարքով փորագրված երեք (կամ չորս) սուրանկյուն նշաններն ուղղված են հյուսիս-արևմուտք, դեպի լեռան՝ այս կետից լավ երևացող երեք գագաթները: Դրանցից ձախ՝ մայր մտնող Արևի ճառագայթավոր անիվն է [աղ. 147¹⁻³]: Ընդամին, սա ժայռաքվեստում հավերժանշանի վաղագույն օրինակն է, քանի որ «անվաճաղների» մի մասն ուղղագիծ շառավիղ չեն, այլ փոքր-ինչ կորավուն. կարծես այս կերպ Արևի պտույտն են խորհրդանշել, Անանիա Շիրակացու բառերով՝ *որպես թաւալի Արեգակն յարեւելից մինչեւ յարեւմուտս* (ՄՄ 2679.4բ; *Աբրահամյան* Ա. 1944, 312): Սրանից 2 կմ դեպի հարավ, **Ձորակ** պատկերախմբի (2850 մ) մի նկարում երևում է քառամաս շրջանակ, որից սկսվում է երեք ալիքագիծ. հավանաբար հրաբխի խառնարանն է՝ չորս գագաթներով ու դրանից ակունքվող գետերը՝ Գեղարոտ (դեպի արևելք), Ամբերդ և Արբաշեն (դեպի հարավ): Ժայռապատկերի ալիքագծերը հարավարևելյան ու հարավարևմտյան կողմերում են [աղ. 147⁵⁻⁶] (*Թոխաթյան* 2022c, 5, աղ. 2; *Tokhatyan* 2024b, 98-99, նկ. 13²⁻⁴):

Լեռ-եռանկյուն ու գետ-ալիքագիծ նշաններն առատ են խեցեղենի² [աղ. 148^{1-4, 10}], դրվագված բրոնզե իրերի³ [աղ. 148⁶⁻⁷], տապանաքարի նախշերում [աղ. 148⁸]: Գարդմանքի Շամբոր քաղաքի մոտ գտնված ծարիրե ճարմանդին լեռնաշղթան *միակցված եռանկյունիների* շարքով է⁴, իսկ Դվինում 1962 թ. պեղված պաշտամունքային կավե տախտակի վրա՝ *իրար մեջ ագուցված եռանկյունիների ձևով, որոնք գուցե երկիրը մարմնավորող լեռներ են պատկերում*⁵ [աղ. 148^{5, 9}]: Շենգավթի №1 դամբարանից 1961 թ. գտնված մ.թ.ա. XXVII-XXV դդ. ոսկե նրբաթիթեղ կախիկ-հմայիլի վրա լեռներ են դրվագված, իսկ վերևում՝ շանթ-կայծակի երկու նշան⁶: Ուշագրավ է երկգագաթ լեռան ուրվագիծն Արտաշեսյան պղնձադրամների դարձերեսին⁷ [աղ. 148¹¹⁻¹²]:

2. Երկրագունդ⁸ խմբում խաչամիջուկ շրջանիկներ են, հաճախ մեկուսի՝ առանց որևէ կից նշանի⁹ [աղ. 149]: Այս կերպ սովորաբար Երկրագունդն է նշվել¹⁰, իհարկե, նաև տվեցյան լուսատուն՝ Արեգակը: Շրջանի ու քառակողմի մեկտեղման դրսևորում կա Միջագետքի Սամարա (Իրաք) հնավայրի կավե ըմպանակի (bowl) նկարագարողում (մ.թ.ա. III հազ. սկիզբ) [աղ. 149⁹]: Երկրագնդի մանրակերտի՝ խաչով պսակված, կիսագնդերով կազմված, խաչապատկեր գնդի տարբերակներ կան քառանիստ կոթողների վրա (Կարբի, Փարպի, Միրաք, Օծուն), նշաններ, որոնք ընդունված են *ոչ միայն աստղագիտության, այլև հնագույն ժամանակներից ի վեր տարբեր մշակույթների մեջ, իբրև երկնքի ու երկրի, մահվան ու հարության միասնությունը խորհրդանշող գաղափարագրեր* (*Գրիգորյան* Գր.Վ. 2012, 49-50): Խաչով գունդ է դրվագված մետաղե իրերի վրա. *խաչաքարձ գունդը կամ խնձորն ի ձեռին և արթունի գաւազանին ծայր՝ կը գտնենք իրապէս Ռուբինեանց կնքոց ու դրամոց վրայ ևս և կը նշանակէր երկրագունդը, որոյ վրա կ'իշխէին թագաւորք* (*Հացունի* 1930, 39, 50-53, ձև 4)¹¹:

3. Երկրային երևույթ¹² խմբում է Վարդենիսի լեռների Փորակ լեռան ժայթքման պատկերը: Այն գործել է մ.թ.ա. VIII դ., իսկ մինչ այդ՝ նաև V հազ. կեսերին¹³: Ավելի որոշակի է բուն Հայաստանից արևմուտք՝ Կապադովկիայի Կոնիայի դաշտի Նորբարիդարյան Եղանիկ /Catal hüyük/ հնավայրի որմնանկարը (մ.թ.ա. 6150 թ.), որն արտացոլում է 130 կմ դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող, 3268 մ բարձրության Հրասար /Hasandağ/ հրաբխի մ.թ.ա.

1 Այս երեքը, և դեպի հեռ՝ հարավարևելյան ուղղությամբ գտնվող Ափախակ (3597 մ) և Վարդենիս (3522 մ) գագաթները նույն գծի վրա են, ընդամենը 30 մ շեղմամբ (հինգ լեռները միացնող գծի ազիմուտը 296° է): *Թոխաթյան* 2022c, 5, աղ. 2¹; *Tokhatyan* 2024b, 98, նկ. 13¹:

2 Մեծաթիվ նմուշներից տե՛ս օր., *Мартиросян* 1964, 42-50, 57-58, 92, 118, 128, 174-177, 200, 206, 266, նկ. 10-13, 15-20, 22-23, 44, 48, 51, 70-71, 78, 80, 101, աղ. I-V, VII, XVI, XXVIII-XXIX; *Խանգադյան* 1967, 63-78, նկ. 11-16, 22-27, աղ. VII, XI-XII, XV, XXIII, XXV; 1969, 15-128, նկ. 10-12, 31, 35, 37, 39-42, 44-47, 59, 70-72, 75, 77-79, տախ. I-IV, VI-VIII, աղ. XXV, XXX-XXXV, XXXVIII; *Մարտիրոսյան* 1969a, 42, տախ. XLIII-XLIV, XLVI-LXII: Եռանկյունաձև նշանների տարբերակները տե՛ս *Նախշաբարյան* 2007, 30-40:

3 Տե՛ս օր., *Esayan* 1985; *Chidašeli* 1986:

4 *Մարտիրոսյան* 1978, 105, աղ. XIX³: Նկարը տե՛ս *Мунтлер*, 144, նկ. 11: Ուտիք աշխարհի Գարդման գաւառում է:

5 *Մարտիրոսյան* 1978, 105, աղ. XIX⁴; 1981, 73: Նկարը տե՛ս *Ղաֆադարյան* 1966, 56, նկ. 6; 1982, 119, նկ. 96; *Кушнарева* 1977, 20, նկ. 25; *Ժամկոչյան, Հակոբյան* 2018, 158, 161, աղ. 1³:

6 Տե՛ս *Սարգսյան* 1967, 180, նկ. 45¹; *Հին Հայաստանի ոսկին*, 2007, 73, աղ. XI¹; *Սիմոնյան* Հ. 2020, 12-15, նկ. 4 (ՀԴԹ 2332-49):

7 Ըստ դրամագետներ Զարեհ Պոտուկյանի և Եղիա Ներսեսյանի՝ Կապադովկիա (Գամիթթ) երկրի Արգեսոսն է, Աստիտավրոս լեռնաշղթայի բարձրակետը (3864 մ), Կեսարիայից 22 կմ հարավ է (*Bedoukian* 1978, 24, աղ. 6¹²⁸; *Nercessian* 1995, 74, աղ. 9¹²²): Դրամագետ Ռուբեն Վարդանյանը հիմնավորել է, որ Արտաշատի դրամահատարանի 10 դրամներին դրոշմված է քաղաքից լավ տեսանելի Արարատը (*Վարդանյան* Ռ. 2004b, 234-253; *Vardanyan* 2005, 959-963, աղ. 1; *Vardumyan* 2016, 130, նկ. 16): Դրվագված է նաև հորվիրապի բլուրը:

8 *Թոխաթյան* 1995b, 6; 2011b, 114; 2012d, 118; 2016a, 181; 2016b, 150, նկ. 8; 2022c, 5-6, աղ. 4; *Тохатян* 2011a, 284 (2011b, 170); *Tokhatyan* 2015, 188 (2017, 66; 2020, 134); 2022, 24, նկ. 3; 2024b, 102, նկ. 11⁴, 20:

9 Երկիր, Աշխարհ նշանների առթիվ տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1973a, 47, աղ. IX^{1-3, 5}; 1978, 105, 144-147, աղ. XVII-XVIII; *Վասիլյան* Վ.Ռ. 1985, 65-68:

10 Տե՛ս *Թումանյան* Բ. 1973, 52, նաև՝ *Հակոբյան* Հ. 2004, 18-20:

11 Լևոն Ա թագավորի այդ «ոսկեկնիքը» տե՛ս նաև *Բասմաջյան* 1936, 128, 130-132, նկ. 67; *Դեմոյան* 2012, 119:

12 *Թոխաթյան* 2016a, 181; 2022c, 9, աղ. 19; *Тохатян* 2014, 266; *Tokhatyan* 2015, 187-188 (2017, 65; 2020, 133); 2022, 23; 2024b, 98:

13 *Avagyan* 2001, 166-167; *Karakhian et al.* 2002, 329-330, նկ. 10; *Ավագյան* 2019, 219-222; *Ավագյան և այլք* 2021, 131-139:

~6200 թ. ժայթքումը (*Mellaart* 1967, 133, նկ. 59-60) [աղ. **150**]: Աշխարհում հայտնի երրորդ ժայռապատկերը Արգենտինայի հարավի Պատագոնիա բնամարզի Յերմեստ հովտում է¹:

Ծովքի Արշամ Բ արքայի՝ Դիոսկուրների (Διόσκοροι) գլխարկներով դրամներում (մ.թ.ա. 230 թ.) գուցեև դրվագված է Արգենտի (հունարեն Ἀργείος, 3916 մ) 253 թ. հավանական ժայթքումը², որևէ այլ ծխացող լեռ, կամ 30 կմ հեռվում դեռևս շարունակվող՝ մեթանի արտահոսքի երևույթը (Ներբեռնում Արգենտ) [աղ. **148**]³:

Հնադարի մարդն անսովոր չէր վերերկրյա և երկրային ահեղ բներևույթներին, դրանք ևս առօրյա իրադրության անբաժան մաս էին: Բնական է, որ ծագած վախն ու ակնածանքը, ձևավորված հավատալիքն ու պաշտամունքը ծեսի և պատկերավորման հիմք են դարձել:

4. Օդերևույթ⁴ խմբում գերակշռում է շանթ-կայծակը⁵, որը հավատալիքների Ծովյան-Ծովինարն է: Ըստ գրականագետ, բանահավաք Մանուկ Աբեղյանի՝ *ամպրոպի լուսածնային երևույթը, որ գերմանացիները կոչում են թռչկոտող այծ կամ թռչկոտող ու հարվածող խոյ, հայերի մեջ կոչվում է հրաչք (Քամայանց Ս., Ծովինար, Թիֆլիս, 1888, էջ 26): Սակայն դա օդերևույթական կենդանակերպ ոգի չէ, այլ ամպրոպային մարդակերպ ոգի՝ հրեղեն աչքերով ...որ կայծակ է նշանակում: ...Հրաչք է համարվում նաև Ծովյանը կամ Ծովինարը, մի կույս, որ վերին երկնքում է ապրում (Բալասյանց, Ռոստոմ և Սալման, Թիֆլիս, 1896): Նա ձիավարում է, կամ ինչպես ասում են՝ խաղում է, պարում ամպերի մեջ մի հրեղեն ձիու վրա: Նրա ձիու և առավել ևս իր սեփական աչքերից կրակ է ցայտում: Նրա հրեղեն, լուսավոր դեմքին ոչ ոք չի կարող նայել, քանզի նա միշտ քող է կրում: ...Ամպրոպային մուլթ գիշերներին նա հանկարծ գլուխը հանում է ամպերի տակից և նայում ցած, այն ժամանակ փայլատակում է կամ Ծովյանը խաղում է (Տեր-Աղեքսանդրյան, Թիֆլիսեցոց մտավոր կյանքը, Թիֆլիս, 1885, էջ 275) ամպերի վրա*⁶:

Ծովյանը նաև ծիածանի տեսքով է պատկերացվել, որի անվանումների հարուստ նյութ է ամբարված բարբառագետ Անահիտ Հանեյանի աշխատանքներում (*Հանեյան* 2001, 109-113; 2005, 87-104):

Բազմաթիվ են կայծակի, նաև՝ շանթածիգ ոգու ժայռապատկերները [աղ. **151**]⁷, կան ամպ, անձրևի շիթ ու ծիածանի աղեղ, գոտի հիշեցնող նկարներ ևս [աղ. **151**]⁸: Աղեղնաձև ու զիգզագ նշանով, կայծակագարդով առատ են խեցեղենի, բրոնզե գոտու, մանրանկարի և գորգի հորինվածքները [աղ. **151**]⁹: Կայծականշանը հաճախ կից է քարայծի, եղջերվի նկարին: Հ. Մարտիրոսյանը կայծակ և այծ մեկտեղած ժայռապատկերներն առնչել է «ինքը էծ, մեջքը պէծ» հանելուկին, նշելով, որ դրանցում շատ տարածված՝ այծի երկեռանկյուն ոճով նշանն առկա է նաև բիայնական ու միջնադարյան¹⁰ մեհենագրերում՝ «դայակն, փայլակն» իմաստով¹¹: Դայակ – այծ գործառույթային աղերսը բանաստեղծորեն արտացոլվել է Նահապետ Քուչակին վերագրվող մի հայրենում. *Ի՞նչ մայր է գբեզ բերեր, ի՞նչ դայեկ՝ գբեզ սնուցեր, գբեզ եղն ի սարին բերեր*¹²: Մոր, դայակի, այծի (եղնիկ) ու կայծակի իմաստաբանական այս կապը լրացվում է դիցաբանական մի ուղղակի վկայությամբ. Կրետե կղզու Իդա լեռան անտառում մանուկ Չևսի ստնտուն էր Ամալթեա ջրահարսը, կամ իր այծը (*Ovid's Fasti* V.115-128, էջ 269; *Կուլ* 1979, 20): Ի նշան երախտագիտության, Չևսը նրան պայծառ աստղ է դարձնում՝ *Կապեյլա* (այծիկ)¹³: Այսպես է ծագել «առատության եղջյուր» (*fertile cornu*) թևավոր խոսքը:

5. Երկնային լուսատու¹⁴ խմբում գերակշռում է Արևը, առատ են աստղի, աստղախմբի, համաստեղության, Լուսնի, Ծիր Կաթնի, մոլորակի նշաններն ու պատկերները¹⁵ [աղ. **152, 232-240, 241, 318**]: Երկինքը՝ «Ծով Ծիրա-

1 *Avagyan et al.* 2017, 83; *Avagyan et al.* 2018, 15-16; *Վվագյան* 2019, 223, նկ. 4.37 (լուսանկարի հեղ.՝ Hugo Tukur).

2 Արգենտ լեռը վերջին անգամ ժայթքել է մ.թ.ա. 6880 թ., ըստ տեղեկությունների, նաև վերջերս՝ 1880 թ. (*ՏԲ*, հ. 1, 405):

3 *Թոխատյան* 1995b, 7; 2011b, 114; 2012d, 119; 2013a, 11-12; 2015a, 331; 2016a, 181; 2016b, 150-151, նկ. 15, 17-19; 2022c, 8-9, 27, աղ. 18; *Վարդումյան, Թոխատյան* 2023, 212-216; *Тохатян* 2011a, 284 (2011b, 170; 2014, 266); *Tokhatyan* 2015, 187 (2017, 65; 2020, 133); 2022, 23; 2024b, 97-98; *Вардумян, Тохатян* 2024, 347-351, 354, նկ. 1₁₋₅:

4 *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 13, 15; *Մարտիրոսյան* 1973a, 21-24, 52, 65, աղ. V; 1978, 41-44, 52, 94; 1981, 62:

5 Տե՛ս *Abeghian* 1899, 83-86 (*Աբեղյան* 1975, 70-72, 535-538), նաև՝ *Ամատունի* 1912, 316; *Աճառեան* 1913, 523; *Բղդյան* 1950, 40-41; *Вардумян* 1991, 72-73; 2011, 294-295; *Վարդումյան* Գ. 2017a, 69; 2011, 124-125; 2023, 27-29; *Вардумян, Тохатян* 2024, 347-350, 354, նկ. 1₂: Կայծակի մի շարք անվանաձևեր է հիշատակել Հովհաննես Պոլզ երգնկացին՝ *ցովմունք, փայլակն, փայլատակմունք, հրձգութիւն (Յոհաննիսի Երզնկացոյ Կիպասանութիւն..., Մասն Ա, ԺԲ-ԺԳ, 16; Յովհաննես Երզնկացի, ԺԲ-ԺԳ, 246-247)*:

6 *Փայլակն* նշանագիրը տե՛ս *Աբրահամյան* Ա. 1959, 173; 1973, 242:

7 Տե՛ս *Նաասարդեանց* 1883, 17; *Abeghian* 1899, 78 (*Աբեղյան* 1975, 66, 530); *Հարությունյան* Ս. 1965, 11, 20; *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 15; *Մարտիրոսյան* 1973a, 21-24, աղ. V; 1978, 41-42, 94, 97, աղ. I₁₀₋₁₃, XIVa; 1981, 10-11, 21; *Վասիլյան Վ.Ռ.* 1985, 47-48:

8 *Հայրեններ*, 278; *Զօպանեան* 1930, 11; *Աբեղյան* 1931, 170 (1940, 161; 1967, 242), նաև՝ *Ամանյան* 1962, 279: *Ամեն բան ու պատկեր և հենց հայրենն ինքը զարմանալու չափ դիցաբանական հզոր շունչ ունեն, ասես ինչ-որ առասպելական մայր սա երգել է տիեզերական տարերքից ելած մանկիկ Կահազնի օրորոցի մոտ (Վասիլյան Վ.Ռ. 1985, 48-50)*:

9 Կառավար (*Auriga*) համաստեղության α աստղն է, հյուսիսային կիսագնդի՝ պայծառությամբ երրորդը (ամբողջ երկնքում 6-րդը):

10 *Թոխատյան* 1995b, 6-7; 2004, 41; 2006, 57; 2011b, 114; 2012d, 118-119; 2013a, 11-17; 2013b, 222-234; 2014, 114-119, 122, 130-131; 2015a, 331-332; 2016a, 181, նկ. 2, 17-18; 2016b, 148-153, նկ. 4-8, 10-14, 16, 21-22; 2019b, 224-227, նկ. 1-4; 2020a, 12-15; 2022c, 6-7, աղ. 5-13; *Tokhatyan* 2009, 84-87; 2015, 188, 194-204 (2017, 66, 72-82; 2020, 134, 139-152); 2022, 23-31, նկ. 4-5, 25-26; 2024b, 96-98, 104-110; նկ. 12, 21, 23-30; *Тохатян* 2011a, 284-288 (2011b, 170-173; 2014, 266-272); *Вардумян, Тохатян* 2024, 347-350; *Тохатян, Вардумян* 2025, 127-129, նկ. 3₂₋₃:

11 *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 11-21; *Մարտիրոսյան* 1973a, 13-21, 24-27, աղ. I-IV; 1973b, 24-38; 1978, 117-121, 147-148, աղ. XIV, XXXI; 1981, 47-52, 62-69; *Վասիլյան Վ.Ռ.* 1985, 39, 70-72, 75-77:

նին» գծիկով միացած երկու շրջանակներով է, խորհրդանշորեն՝ նաև թռչնի գծանկարով¹:

Տիեզերքին առնչվող հին ընկալումների դրսևորում են խեցեղենի², գոտու (Վանաձոր, Տանձատափ, Կախեթ, Մցխեթ)³, շրջանաձև թիթեղի (Վարդաբար, Տոլորս) աստղանշանները: Արևապատկերն ու բազմաճառագայթ շրջանակը հաճախակի է խեցեղենի, բիսմալական փուլի դրվագված իրերի՝ գոտու, վահանի, դրոշածողի զարդի, զարդատուփի նկարագրողում և որմանակարում⁴: Լուսատուների նշանները լայնորեն կիրառվել են արձանիկի և զենքի զարդանախշում, կան կնիքի (Մեծամոր, Թեյշեբախի), կախիկի, հմայիլի ու պահպանակի (Լճաշեն, Մեծամոր)⁵, Դվինի մեխյանի կավե կոթողի⁶ [աղ. 153⁷], դրամի⁷ [աղ. 211¹⁰] և այլ հորինվածքներում⁸:

Ուշագրավ է Լճաշենում պեղված բրոնզե թիթեղը, որը մեկնաբանված է որպես Արեգակնային համակարգի մանրակերտ⁹: Աստղանշանների առատությունը բնորոշ է բիսմալական տարազաններին, ինչի վառ օրինակ է Բզնուսիքի Արծկե ամրոցի Թեյշեբա աստծու բարձրաբանդակը¹⁰ [աղ. 202¹³]: *Արևի տաճարներին մարտակառքեր նվիրելու սովորությունն ընդունված էր ողջ Փոքր Ասիայում և Արևմուտքում*¹¹:

Նման նշաններ կան տապանաքարի, խաչքարի, որմանակարի (Լմբատավանք, Որոտնավանք, Քոբայր, Սվե-տիցխովելի), տարազի¹², կարպետի և գորգի¹³, հյուսքի, ժանյակի և ձեռագործի¹⁴, դրվագված ու փորագրված իրերի (սկուտեղ, դադղդան, զաթանախշիկ)¹⁵ և տարեհացի¹⁶ նախշագրողում և այլուր [աղ. 154]: Հնգաթև-վեցաթև նշաններով առատ է Դվինի և Անիի խեցեղենը, մանրանկարը, հոգևոր և աշխարհիկ շենքերի հարդարանքը՝ Ս. Հռիփսիմե, Սանահին, Կիրանց, Գոշավանք, Սպիտակավոր, Նորավանք, Թեղենյաց և այլ եկեղեցիներ, Անիի Մայր տաճար, Պարոնի պալատ, Սարգսի տուն և այլն (տե՛ս *Բաբայան* 1998a, 11):

Հայոց մեջ լուսատուների և Տիեզերքի մասին պատկերացումները զանազան վերապրուկների ձևով հարա-տուել են մինչ օրս¹⁷: Լուսատուների, ախտարական¹⁸, աստղագուշական բովանդակության պատկերներով, բո-լորակներով և աղյուսակներով հարուստ են որմանակարը (Որոտնավանք, Սվետիցխովելի), դրվագված իրերը, մանրանկարը, հմայիլը և տպագիր գիրքը¹⁹ [աղ. 239⁴⁻⁷]: Բազմաթիվ են Արևի, Լուսնի և աստղերի միջոցով գու-շակությանն առնչվող ազգագրական ու բանահյուսական նյութերը²⁰: Հայաստանում ևս աստղագուշակություն-ը մեծապես նպաստել է աստղագիտության զարգացմանը (տե՛ս օր., *Beck* 1984, 2007):

6. Երկնային երևույթ²¹ խմբում են երկնաքարի անկման՝ ասուպ երևույթի ժայռապատկերը Սևսարի երկնա-դիտարանում [աղ. 26] և գիսավոր հիշեցնող երկնյուղ նշանները [աղ. 243, 100⁸]: Սրանց եռանյուղ տարբերակ

1 Նշանագրի առթիվ տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1973a, 24, 34-36, 47, աղ. IX; 1978, 105, 129-131, 144-147, աղ. XXVIII; *Վասիլյան Վ.Ռ.* 1985, 63-68:
2 Մեծաթիվ խեցեղեն նմուշներից տե՛ս օր., *Ստեփանյան, Կարախանյան* 1962, 79, նկ. 30; *Мартirosyan* 1964, 48-49, 118, 175, նկ. 15-19, 48, 71, աղ. I-III, XXII; *Խանգաղյան* 1967, 62-65, 74-75, նկ. 12-13, 15, 22-24, աղ. VII, XII, XV, XXV; 1969, 80-81, 104, նկ. 78-79, 89, տախ. VII, աղ. XXXII-XXXIII; *Մարտիրոսյան* 1969a, 42, տախ. LVII:
3 Տե՛ս օր., *Esayan* 1985; *Chidašeli* 1986:
4 Տե՛ս օր., *Պողոսյան Գ.* 2018, 62-73: Թեյշեբախիի որմանակարը տե՛ս *Ուրարտու. Վանի թագավորություն*, 2018, 84:
5 Տե՛ս օր., *Есаян* 1968a, 255-260; *Израелян А.Р.* 2012, 450-459: Այրիվանքի հմայական պահպանակի մասին տե՛ս *Իսրայելյան Ս.* 2016, 33:
6 Նկարը տե՛ս *Դաֆաղարյան* 1982, 120, նկ. 97:
7 Տիգրան Մեծի թագի ութաթև լուսատուի մասին տե՛ս օր., *Հակոբյան Հ.* 2005, 218-220:
8 *Իսրայելյան Հ.* 1967, 77-88; 1968, 86-93; 1973; *Խնկիկյան* 2009, 196-197:
9 *Թումանյան, Մնացականյան* 1965, 10-12; *Մարտիրոսյան* 1969a, 32, 41, տախ. 37¹⁻⁹: Գտնվել են նման այլ նմուշներ ևս:
10 Տե՛ս *Պատրիկ* 1967, 18, տախ. 3⁴; *Piotrovskii* 1967, 65, նկ. 44; *Մարտիրոսյան* 1978, 48; *Urartu* 1991, 314-315: Վանի թանգարանում է:
11 *Իսրայելյան Հ.* 1973, 66⁹; *Тревер* 1953, 129-130; *Կրկյաշարյան* 1970, 145-147:
12 *Ավագյան Ն.* 1983, 86, տախ. XXVI¹; *Ստեփանյան Ս.* 2007, 47-51, տախ. V³, XXIX¹⁻¹¹:
13 *Դավթյան Ս.* 1975, 33, 35-36, 39, աղ. IX¹⁶, LXXXIII, տախ. II²⁹; *Ղազարեան* 1988, 34-44, 104, 156, 168-170; *Հայկական գորգարվեստ*, 2012, 57, 122, 169, 191; *Հայկական գորգարվեստ*, 2013, 45, 51, 54, 66, 68, 77, 82, 141; *Ավանեսյան* 2003, 12-14; *Իսրայելյան Ս.* 2016, 33:
14 Ասեղնագործ նախշագրողները տե՛ս *Դավթյան Ս.* 1972, 10, տախ. XXV¹, XLIV¹, LXXXI³, XC¹; 1966, 18-20, նկ. 9-13, 22, 25-32, 36, 39, 42, 45, 50-52, 57, 70-75, 87, 94, 104; *Степанян* 2012, 264-274; *Փրկեալ ձեռագործք Հայոց*, 2014, նկ. 12, 5, 26, 31-32, 35:
15 *Աբրահամյան Վ.* 1975, 17-31; *Ստեփանյան Ս.* 2007, տախ. XXIX¹³⁻¹⁵:
16 *Բդոյան* 1972, 438-442:
17 Տե՛ս *Ալիշան* 1895, 80-135 (1910, 89-148); *Abeghian* 1899, 37-53 (*Աբեղյան* 1975, 37-49, 489-505); *Բդոյան* 1950, 33-35, 43; *Ղանալանյան* 1969, 3-10; *Вардумян* 1991, 60-146; 2017, 639-651; *Կարդումյան Գ.* 2016, 156-165; 2017a, 65-71; *Vardumyan* 2020, 167-183; 2024, 126-145; 2025a, 177-183:
18 *Անունը գալիս է պահլ. axtar «կենդանակերպ, համաստեղություն», պարսկ. āxtar «աստղ, բախտ» բառից, ուստի հայերենում ուղիղ է և պետք է գրել ախտար, ոչ թե աղթար, ինչպես պատահում է հաճախ ձեռագրերում: Ախտարական արվեստը սկզբում սերտորեն կապված էր աստղաբաշխության (աստրոլոգիայի) հետ և հենց այդտեղից էլ ստացել է իր ախտար անունը (Անասյան 1959, 425-426): Մուշում մեծ հա-ատք կրնձայվի կախարդութեան, որոյ ներկայացուցիչներն են՝ «Սողոմոնի», «Ախտարը» և «Վեցհազարիկ» կարդացող թղթբացները, որոնք «զերկինք ու զգետինք կը բնեն» (Բենսե 1900, 14-15 (Բենսե 1972, 55, 62-63):*
19 *Մնացականյան Աս.* 1955, 567-572, նկ. 1097; *Անասյան* 1959, 424-467, 609-613; *Խաչիկյան* 1963, 147-157 (*Խաչիկյան* 1995, 17-26); *Բա-դյանյան Գ.* 1963, 65-67; 1970, 37-41; *Լևոնյան* 1946, 47-48, նկ. 11; *Օղաբաշյան* 1986, 138-149; *Израелян А.Р.* 2012, 450-459:
20 *Abeghian* 1899, 50-56, 61-63; *Աբեղյան* 1975, 47-51, 54-55, 513-515; *Բդոյան* 1950, 34-35, 47: Միջնադարում տարածված էր խտիրը՝ ամսի օրերի կամ լուսնական օրերի խտրութիւն կամ ընտրութիւն՝ իբրև բարեգուշակ կամ չարագուշակ (*Մալխասեանց* 1944. հ. 2, 306):
21 *Թոխաթյան* 1995b, 6-7; 2004, 41; 2006, 57; 2008, 56-58; 2011b, 114-118, նկ. 169¹⁵⁻¹⁷; 2012d, 118-119; 2013a, 11-17; 2013b, 222, 228, նկ. 17, 21; 2014, 107, 120-122, նկ. 20, 24; 2015a, 331; 2016a, 181; 2016b, 148-153, նկ. 14, 16, 21-22, 28; 2019b, 226, նկ. 2; 2020a, 10, 12-15; 2022c, 7, աղ. 14-17; *Tokhatyan* 2009, 84, 87; 2015, 188, 198-199, 201 (2017, 66, 76, 78-79; 2020, 133-134, 144-145, 148-149); 2022, 23, 27-31, նկ. 26; 2024b, 96-97, 104-106, նկ. 22-23, 27-28; *Тохатян* 2011a, 284-288, նկ. 169¹⁵⁻¹⁷ (2011b, 170-173, նկ. 2-3, 7; 2014, 266, 272-273):

կարելի է դիտարկել Պոռնոսկանքի, Արմաղանի գագաթի սալաքարերի և Տիգրան Մեծի հատած դրամների նշանները [աղ. 55, 244]: Կան արևածագն արտացոլող ժայռապատկերներ [աղ. 232^{1, 5}, 196¹⁻³], նաև՝ լուսնափուկ կամ լուսատուկ խավարման նշումներ [աղ. 196⁹⁻¹³, 235²⁻⁹, 242]:

7. Բուլս¹ խմբում ծառի, տերևի, ծաղկի և պտղի մի քանի տասնյակ ժայռապատկեր կա [աղ. 155]: Սխեմատիկ ոճով այս եզակի հորինվածքը կարող է խորհրդանշել նաև ծառի աճը [աղ. 219³]: Ներառված են վարսանդապտղային, ծաղկային, հատիկա-սերմային զարդատարրերով նկարները, նաև՝ Տիեզերական Ծառ, Կենաց Ծառ² խորհրդանշանները: Բուսապատկերի առկայությունն առավելապես կապվում է հավաքչությանն ու վաղ երկրագործական մշակույթին³: Բուսաշխարհին վերաբերող բազմաթիվ պատկերացումներ են պահպանվել ժողովրդական հավատալիքներում ու պաշտամունքային համակարգերում, մինչ օրս նշմարելի վերապրուկներով⁴:

Բուսանշանները հարատևել են բրոնզիդարյան խեցեղենի⁵ և մետաղե իրերի⁶ զարդաձևերում, վիշապաբարի⁷ ու ծիսական քանդակի պատկերներում, Թեյշեբախի, Յոդաբերդ (Ռուսախիսիլի Կիլբանիկայի /Toprakale/) և այլ ամրոցներում գտնված կնիքների⁸, նաև՝ ճմինի (Ոսկերջուր /Altintepe/) տաճարի⁹, Էրեբունու և Թեյշեբախի¹⁰ որմնանկարներում: Դրանք առկա են Երևանի Ս. Պողոս-Պետրոս¹¹, Աղթամար Ս. Խաչ, Անիի, Ներքին Գետաշենի Ս. Վարդան, Թալինի Կաթողիկե և Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս¹², Յոդաբերդի¹³, Ախթալայի Ս. Աստվածածին և այլ եկեղեցիների որմնանկարների, զինանշանի¹⁴ և դրամի, քառանիստի¹⁵ և խաչքարի¹⁶, մանրանկարի¹⁷ հորինվածքում, տարազի¹⁸, հյուսքի և ձեռագործի¹⁹, գորգի և կարպետի²⁰ նախշերում [աղ. 156]:

1 Թիխաթյան 1995b, 7; 2011b, 114; 2016a, 182; Тохатян 2011a, 284 (2011b, 170; 2014, 266); Tokhatyan 2015, 188 (2017, 66; 2020, 135); 2022, 23; 2024b, 98:

2 Ժայռապատկերներում ու մշակույթի մյուս ոլորտներում Կենաց Ծառի առթիվ տե՛ս *Մնացականյան Աս.* 1955, 19, 209-214, 249; *Լուսավոս* C. 1972, աղ. LIV, LVII-LIX; *Մարտիրոսյան* 1973a, 50-53, 56, 67, աղ. XVI, XXIII³¹; 1978, 111-115, աղ. XXIա, բ; 1981, 12-13, աղ. 76; *Բաբայան* 1981, 26, 29, նկ. 10, 14; *Օդաբաշյան* 1987, 63; *Գրիգորյան Ա.* 2005, 89-90, աղ. 46-48 (*Գրիգորեան* 2023, 237-241); *Խնկիկյան* 2009, 195-196; *Հակոբյան* Հ. 2017, 424-430; *Խենյան* 2018, 447, նաև՝ *ԴՄ*, 485-486:

3 Նշխարիում դրանց պատկերման սակավության առթիվ տե՛ս օր., *Փոբոզով* 1987, 36:

4 Տե՛ս *Ալիշան* 1895, 67-79 (1910, 75-88); *Abeghian* 1899, 57-66 (*Աբեղյան* 1975, 51-58, 509-518); *Սամուելյան* 1931, 210-214; *Ղանալանյան* 1969, ԾԳ-ԾԶ, 112-120:

5 Խեցեղենի մի շարք բուսանախշեր տե՛ս *Խանգաղյան* 1967, 70-75, նկ. 20-24, աղ. XI, XIX-XXII, XXV; 1969, 52, նկ. 45: Թեյշեբախիում 1947, 1958 և 1960 թթ. գտնված՝ ծառի և ճյուղի գծանկարներով քարե գլխաքանդակները տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1964, 170-171, աղ. XVII; *Au pied du Mont Ararat*, նկ. 31 (ՀՊԹ 2285-48): Ծենգավթի բուսանախշ իրերը տե՛ս նաև *Katalog archеологических материалов...* 28, 134, 216, 236: Դվինի միջնադարյան խեցեղենի բուսապատկերները տե՛ս *Բաբայան* 1981, 23-26, 29, նկ. 6, 14-16, 20-21, 29-30:

6 Հին արևելյան և, մանավանդ, ուրարտական պատկերագրական համանման Նյութերում...*Կենաց Ծառի հետ պատկերվում են բացառապես թևավոր ոգիները, բրմապետն ու թագավորը* (*Մարտիրոսյան* 1981, 13; 1973a, 52, 56; 1978, 99): Կենաց Ծառն առանձնապես սիրված մոտիվ է դառնում ուրարտական արվեստում: Թեև ծառի նկարագիրն այստեղ հիմնականում կրում է ասորեստանյան ազդեցության կնիքը, այնուամենայնիվ, բազմաթիվ դեպքերում պահպանվել է նրա «Ժայռապատկերային» տիպը, նախնադարյան այլոժերով (*Մարտիրոսյան* 1973a, 8, 52, նկ. 10-11 (մեհենագրեր Յոդաբերդից և Թեյշեբախիից); 1978, 113, աղ. XXIIբ, ճ՝ կնիքներ Թեյշեբախիից):

7 *Մնացականյան Աս.* 1952, 73-75, գծ. 187; 1955, 65, նկ. 187:

8 Բիայնական pusli կոթողների (IX-VIII դդ.), Այանիսի սաղավարտի, Վերին Անձալի վահանի և մի շարք կնիքների բուսապատկերների առթիվ տե՛ս *Բադայան Ա.* 2015, 63-64, 88-90, 114-115; *Aynazyar* 2004, 123-129, նկ. 3, 7-8:

9 Տե՛ս *Օգանեսյան* 1961, 58-74; *Բարսեղյան Ա.* 1971, 49-66; *Ходжаев, Трехтанова, Оганесян* 1979, 54-93; *Հովհաննիսյան Կ.* 1973: Ոսկերջուրը վաղ միջնադարում վկայված ճմին գյուղից 4 կմ հարավ է, Բարձր Հայքի Եկեղեց գավառում, Երզնկայից (հիմում՝ Երիզա ավան) 14 կմ հարավ-արևելք: Մետաքսուղու կետերից Էր: Հիմնվել է մ.թ.ա. VIII դ. առաջին կեսին՝ Արգիշտի Ա Մենուայրոդու գահակալության վերջում կամ Սարգիսի Բ Արգիշտիոդու օրոք, 60 մ բարձրության, 500 մ երկարության բլրի հարթեցված գագաթին: Ամրոցը և տաճարը մեկուկես դար անց ավերվել են երկրաշարժից (մոտ մ.թ.ա. 590 թ.): Ամրոցում առաջին դարձարանը բացվել է 1938 թ., պեղումները 1956 թ. սկսել է Թ. Օզգյուլը (Özgüç) (տե՛ս *Եսայան, Աբաջյան* 1992, 175-188; *Есаян, Абаджян* 2004, 38-42; *Քոսյան* 2010, 22-31): Եկեղեցը կամ Անահտական գավառը և Անահիտ դիցուհուն հիշատակել են Ստրաբոնը (*Strabo* XI, 8.5, էջ 262-263; XI, 14.16, էջ 340-341; XII, 3.37, էջ 440-441; *Ստրաբոն*, 39, 67, 79) և հռոմեական պատմիչ, ծագումով հույն Դիոն Կասսիոսը (*Cassius Dio*, 155-235)՝ Պոմպեոսը (*Pompeius*, 106-48) *տիրացավ Հայաստանին պատկանող Անահտական երկրին, որը նվիրված էր համանուն մի աստվածուհու (Դիոն Կասսիոս, գիրք 36, գլ. 48.1, էջ 137)*:

10 *Ուրարտու. Վանի թագավորություն*, 2018, 82, 84, տե՛ս նաև *Պողոսյան Գ.* 2018, 62-73:

11 V-VI դդ. եռանակ բազիլիկը «Մոսկվա» կինոթատրոնի տեղում էր: Բուսանախշերը (ծաղիկ, արմավենի, կիպարիս) խորանի սյան վրա և ստորին շարքում էին: Եկեղեցին 1931 թ. քանդել են, որմնանկարները խնամքով շերտ առ շերտ հանել ու փոխադրել են այժմյան «Հայաստանի ազգային պատկերասրահ» (*Котанджян* 2017, 63, 127, նկ. 7; *Юкин* 1939, 186-187):

12 *Չարյան, Լամուրե* 2019, 48, 50-53, 61, նկ. 37, 48, 52, 59-60, 64, 102:

13 *Չարյան, Լամուրե* 2020, 185, 196-197, 205, 227-232, 256:

14 *Մաթևոսյան Ռ.* 1994, 17-21, 24-25; *Դեմոյան* 2012, 54-180; *Դաբաթյան* 1999, 84-95; 2006, 157-166; *Դաբաթյան* 2012, 477-484:

15 Անիպեմզա, Գոգարան, Կարբի, Մուղլի, Փարպի, Թալին, Առինջ, Բյուրական, Բրդաձոր, Ափնագյուղ, Քարաբերդ, Ապարան, Եղվարդ, Օրգով, Կողբ, Գառնահովիտ բնակավայրերի քառանիստ կոթողների բուսանշանների մասին տե՛ս *Գրիգորյան Գր.Վ.* 2012, 63-65:

16 *Հայկական խաչքարեր* 1973; *Մնացականյան Սո.* 1976; *Պետրոսյան Հ.* 2008:

17 *Մնացականյան Աս.* 1955, 1-208; *Գևորգյան Ա.* 1996, տախ. 17-18, 23, 40, 73-75:

18 *Ավագյան Ն.* 1983, 86, 92, տախ. XXVI²⁻⁵, 11-14, 18, 23, 25, լուս. 10, 19, 39, 48, 53; *Ստեփանյան Ա.* 2007, 64-70:

19 *Հավթյան Ա.* 1966, 20-22, նկ. 5-6, 11-12, 17, 20-21, 29-30, 37, 50, 59-66, 76-80, 87-88, 96-97, 100-104; 1972, աղ. I, V-IX, XIII-XV, XVII, XXXVIII-XLI, XLVII, XLIX, LI-LIV, LXVIII-LXXI, LXXXI-LXXXVI, LXXXIX, XC², XCII, XCV, CI, CIX-CX, CXVI-CXVII, CXX-CXXIII, CXXXIX, CXLV, CLI; *Հայկական հանգույց*, 75-78; *Փրկեալ ձեռագործք Հայոց*, 2014, նկ. 1-44, 46-48:

20 *Հավթյան Ա.* 1975, նկ. 79-80, 83-84, 123, 176, տախ. I-IV; *Կазарян* 1985, 12-21, 24-27, 31, 33-41, 43-51, 66, 68, 70, 79-82, 84-92; *Հայկական*

8. Կենդանիներ¹ պատկերող խումբը, բնականաբար՝ ամենահարուստն է²: *Կենդան ձևերը, բուսական թե կենդանական, ընտանի ու հարազատ են եղել նրա հոգուն, ...խորապես թափանցել են հայ բանաստեղծների, տաղերգուների ստեղծագործությունների մեջ, ինչպես և նյութ դարձել հայ քանդակագործական ու նկարչական բարձր արվեստի համար: Հայ մարդը բաց աչքերով է նայել կենդան բնությանը և աշխատել է ըմբռնել ու բացատրել այդ բնությունը (Տեր-Պողոսյան 1960, 8):*

Կենդանուն պատկերելու անհրաժեշտությունը ծագել է ամենավաղ անցյալում: Կենսապահովման առաջնալին կարիքների, հատկապես՝ հաջող և անվտանգ որսի համար պետք էր լավ իմանալ կենդանու տեսքի մանրամասները, արեալը, վարքը և սովորությունները: Գիտեցածը հաղորդելն ու փոխանցելը նպաստեցին բանավոր խոսքի և ձեռնալեզվի³ զարգացմանը: Վաղագույնը մոտ 100 հազար տարի առաջ դա հանգեցրեց նաև պատկերային, տեսողական գրի ծագմանը. միշտ չէ, որ հնարավոր էր տեղեկությունը հասցնել արագ ու անմիջականորեն: Կենդանի էակին իրատեսորեն պատկերելու ունակությունը բարդ ու երկարատև ընթացք էր, մարդը պիտի սովորեր մտածել ոչ միայն նկարային, այլև նշանա-հասկացութային ձևերով⁴:

Բնական է, որ լեռնոտ Հայաստանի ժայռապատկերներում գերակշռում են քարայծր (Capra aegagrus), մուֆլոնը (առն, լեռնային ոչխար, Ovis orphion armeniana Nas.) և համույրը⁵ (քարայծյամ, Rupicapra rupicapra), որոնց դերը մեծ էր նախնյաց տնտեսական կյանքում ու հոգևոր ընկալումներում⁶ [աղ. **157**]: Կնդակավորների կարգի Սևամեջ եղջերավորների ընտանիքից (Bovidae) այս երեքը, թեև արտաքուստ նման են, սակայն այլ են եղջյուրների չափը, ձևը, դրվածքը, ինչը հաճախ ակնառու է պատկերներում:

Պատկերման հաճախությամբ հաջորդը ազնիվ եղջերուն է (Cervus elaphus)⁷՝ հիմնականում որսի տեսարաններում⁷ [աղ. **160, 167₁, 20_{1,4}**]: Որս, և հատկապես երկրագործություն ու փոխադրամիջոց ցուցադրող կտավներ-

գորգեր, 4, 8-9, 14, 16, 18-19, 23-26, 34, 37-40, 50; Ղազարեան 1988, 10-11; 22-31, 45-48, 55, 63, 68-70, 74-76, 78-82, 86-97, 101-103, 110, 113-118, 123, 127, 131, 140, 142, 147-149, 152-158, 161, 171, 175, 178-181; Թաթևյան 2004, նկ. 58-59, 86, 167, 173, 186, 191, 196-200, 202-224, 279; Ստեփանյան Ա. 2007, 64-70; Հայկական գորգարվեստ, 2012, 39, 61, 63, 65, 95, 101, 105, 123, 155, 167, 169, 181, 195, 197, 201, 205; Հայկական գորգարվեստ, 2013, 17-19, 21, 25, 28, 42-43, 48, 52, 64, 74, 128, 130-131, 141-142, 146, 148-149, 152-153, 155; Հայկական հանգույց, 158, 163, 222, 252, 254, 268, 286; Ամիրբեկյան 2016, 7-10, նկ. 1; Իսրայելյան Ա. 2016, 34-38, նկ. 6-7:

1 Թոխաթյան 1995b, 5-7; 2004, 41; 2006, 57; 2011b, 114; 2012d, 119; 2016a, 182; Tokhatyan 2009, 83; 2015, 188-193 (2017, 66-70; 2020, 133-137); 2022, 23-27, նկ. 6-15, 22; 2024b, նկ. 17-19, 21, 24, 36; Тохатян 2011a, 284, նկ. 169a (2011b, 170; 2014, 266):

2 Լատիներեն անվանումը նշված է այն դեպքում, եթե դա նպաստում է պատկերված կենդանու ճշգրիտ տարբերակմանը: Ժայռանկարներում ներկայացված կենդանիների մասին տե՛ս Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 11; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 8-10; Մարտիրոսյան 1973a, 63-65; 1978, 90-95; 1981, 40-45: Կենդանապատկերների նույնականացումն արել են Պ.Պ. Ղամբարյանը և հնակենդանաբան Ս. Մեջլումյանը (Межлумян 1988a, 137-156): Հայաստանի վայրի կաթնասունների կենսակերպի և տարածման վերաբերյալ տե՛ս Մարգարյան Ա. 1948a-f (յոթ գրքույկ, որոնցից №5-ը չի հրատարակվել կամ պահպանվել); Дале 1954b; Вережагин 1959; Այրումյան 1960; Անանյան 1961, 3-68, 171-433; 1962, 131-404; Մարտիրոսյան, Պապանյան 1983, 66-75, 90-111: Նույնականացման խնդրում տարակարծության մասին տե՛ս Межлумян 1968a, 99-101:

Անտիկ ու միջնադարյան հայ մտածողների երկերից *կենդան բնությանն* առնչվող բազմաթիվ տեղեկություններ է բաղել ու մեկնաբանել ականավոր կենսաբան, կենդանաբան Ավետիք Տեր-Պողոսյանը (1880-1954): Նա է 1900 թ. իր ծննդավայր Լոռու Վարդաբուր գյուղ ուղեկցել Գևորգյան ճեմարանի իր ուսուցիչ Կոմիտաս վարդապետին, որտեղ երգահավաք ծայնագրեց «Հորովելն» ու «Կալի երգը»): Քննության է առել Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, Եզնիկ Կողբացու, Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Դավիթ Անհաղթի, Պետրոս Բերթողի, Անանիա Շիրակացու, Գրիգոր Մագիստրոսի, Մխիթար Հերացու, Մխիթար Գոշի, Վարդան Այգեկցու, Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու, Ամիրդովլաթ Ամասիացու, Աբրահամ Պոլսեցու և այլոց աշխատանքները, ինչպես նաև անտիկ և վաղ միջնադարի թարգմանական գրականությանը՝ գրող, փիլիսոփա Մետրոդորոս Սկեփացու (Միտրոփոս Ծեղեղ Ծեղեղյան, մ.թ.ա. 145-70) «Բանականության առկայությունն անխոս կենդանիների մոտ» երկը, աստվածաբաններ Բարսեղ Կեսարացու (Βασίλειος Καισαρείας, 329-379), Նրա եղբայր Գրիգոր Նյուսացու (Γρηγόριος Νύσσης, 335-395), Նեմեսիոս Եմեսացու (Νεμεσιος Έμεσης, ~350-420) և բյուզանդացի բանաստեղծ Գեորգիոս Պիսիդեսի (Γεωργιος Πισιδης, VII դ.) երկերը, տե՛ս Տեր-Պողոսյան 1960, 47-350, համառոտ նաև՝ Անանյան 1961, 9-13:

3 Իսկ խորագույն անցյալում հետախույզ որսորդը տեղեկացումն արել է լոկ կենդանու ձայնը նմանակելով, նաև ձեռքերով ու դիմախաղով հաղորդել նկատած կենդանիների տեսակն ու քանակը, քանիսն են չափահաս ու ձագ, վիրավոր, էգ ու արու և այլն:

4 Առաջին նշաններից էին կենդանու ոտնահետքը, մարմնի ամենաբնորոշ մասը, այնուհետև՝ պարզունակ, սխեմատիկ պատկերը:

5 Տե՛ս Մարգարյան Ա. 1948c; Անանյան 1962, 284-292: Հեղինակները նշում են, որ 1904 թ. ռուս կենդանաբան Մ.Ֆ. Կալիշևսկին քարայծյամ է տեսել Արագածի լանջին, և որ այդ մասին 1908 թ. գրել է Կ.Ա. Сатунин-ը, «Природа и охота» ամսագրում:

6 Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 11-14; Մարտիրոսյան 1973a, 21-24, 30-34; 1978, 41-42, 148-154; 1981, 29-35, 40-41, 72-75; Межлумян 1985, 685-691: Մուֆլոնի և քարայծի մասին տե՛ս Մարգարյան Ա. 1948a; 1948b; Дале 1954b, 157-158; Вережагин 1959, 338-347; Այրումյան 1960, 5-17; Անանյան 1962, 292-385, ոսկրաբանական նյութը՝ Межлумян 1968b, 106; 1986, 667; 1988a, 13-29, 38, 113-117, 135; 1990, 301: Գառնու և Կանաձորի Քոսի-ճորթեր հնավայրերում գտնվել են քարայծի ոսկորներ (Խանզադյան 1967, 42): Սրանց կարևոր դերի և պաշտամունքի մասին տե՛ս Ալիշան 1895, 158-160 (1910, 173-175); Սամուելյան 1931, 172-173, 183-184; Անանյան 1961, 40-42, 46; Ավետյան 1977, 89; Բաբայան 1981, 33-39; Խանզադյան 2002, 3-8; Демирханян 2008, 209-239; Խեմյան 2018, 451-452, հ.ե. ժողովուրդների միջավայրում՝ ГИ, 577-589; Ջահուկյան 1987, 208: Ուշագրավ է, որ այժ և գոհաբերվել միայն հաղթի աստծուն: Մանրանկարներում այս կնդակավորների մի շարք պատկերներ տե՛ս Մնացականյան Աս. 1955, 259-263: Ըստ Բյուրակնում բանահավաք Սարգիս Հայկունու գրառած՝ Չարանջակի Չմայլե գյուղից գաղթած Մինասի պատմած ավանդության, ոչխարն աշխարհում տարածվել է Բյուրակնի լեռներից (Հայկունի 1895, 356-357; Ղանալանյան 1969, 42): Չմայլե գյուղի մասին տե՛ս Երեանեան 1956, 204-205 և բարոեգր:

7 Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 19-22; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 8-10, 16, 24-26; Մարտիրոսյան 1981, 22-23, 35-38, 41; Межлумян 1985, 690-691, աղ. 1-2, նկ. 36, 7: Եղջերվի մասին տե՛ս Дале 1954b, 156-157; Вережагин 1959, 338-347; Անանյան 1962, 241-258, ոսկրաբանական նյութը՝ Межлумян 1968b, 106, 109-110, աղ. 1; 1985, աղ. 1; 1988a, 98-112; 1990, 301-305; Межлумян, Оганесян 1986, 667, նաև՝

րում հաճախակի են նախնադարյան տուրը (ցլավայրի, *Bos primigenius* Boj.) և ցուլը¹ [աղ. 161₁₋₃]:

Ձին միայն վարժանքա-խաղային տեսարաններում է և անսանձ² [աղ. 161₅₋₈]: Թե՛ ընտելացման ժամանակի³, և թե ժայռապատկերների թվագրման առումներով կարևոր է այն, որ ձի հեծնելու, որսալու որևէ նկար չկա:

Վարազը⁴ (*Sus scrofa* L.) համեմատաբար սակավ է պատկերվել [աղ. 161₄]: Կա մեր տարածքին անցյալում ևս ոչ բնորոշ՝ կովկասյան որմզդեղնի⁵ (իշայծյամ, ճղնեղնիկ, բահեղջյուր, *Alces caucasicus*) չորս [աղ. 161₉₋₁₂] և 1920-ական թթ. անհետացած զուբրի⁶ (*Bison bonasus* L.) երկու ժայռապատկեր:

Միջնադարում վայրի խոտաճարակները **երե** են կոչվել⁷: *Վայրի անասունք անտառաբնակք, բայց սովորաբար ասի զազգե այծեմանց, որպես է եղջերու, վիթ, յամիր, և այլն, հակառակ սեաւ անասնոց (bêtes noires) որպես է կինճ, և շեկ անասնոց (bêtes rousses) որպես է աղուէս (Քաջունի 1891, 842):* Կենդանիների մեծ որսն է նկարագրել

Խանզադյան 1967, 42: Պաշտամունքի առթիվ տե՛ս *Սամուելյան* 1931, 185, 209; *Անանյան* 1961, 45, հ.ե. ժողովուրդների միջավայրում անվանումների և պաշտամունքի առթիվ՝ *ԴԻ*, 517-519, 592: Երևակայական *եղջերուաբաղի* գոյության և անդրադարձել Դավիթ Անհաղթը (Դավիթ Այաղթ, 2, Դավիթ Անհաղթ, 35): *եղջերուենիք* բնակավայր է եղել Սյունիք աշխարհի *Սորթից* գաւառում (Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան, հ. Բ, գլ. 37, 265 (Ստեփաննոս Օրբելյան, գլ. 37, 398):

1 *Կարախանյան*, Սաֆյան 1970, 8, 12, 24; *Մարտիրոսյան*, *Իսրայելյան* 1971, 8-11, 14, 23, 25-26; *Մարտիրոսյան* 1973a, 36-39, 63, 65-67; 1978, 154-160, աղ. XXXIIIա, բ; 1981, 11, 42; *Межлумян* 1972, 19-73, նկ. 12; 1975, 103; 1985, 690, 693, աղ. 1-2; 1989, 721-726, նկ. 3-5: Տուրի և ցլի մասին տե՛ս *Верецагин* 1959, 380-383; *Անանյան* 1962, 133-144, ոսկրաբանական նյութը՝ *Даль* 1959a, 133-141; 1959b, 143-147; *Межлумян* 1965, 64-73; 1968b, 105-109, աղ. 1; 1985, աղ. 1; 1988a, 124-128; 1990, 301-304; *Межлумян*, *Оганесян* 1986, 667: Հայաստանում տուրը լայն տարածված է եղել հավանաբար մինչև մ.թ.ա. I հազ. (*Межлумян* 1989, 721): Պաշտամունքի առթիվ տե՛ս *Սամուելյան* 1931, 176-183; *Մելիք-Փաշայան* 1963, 91-102, հ.ե. ժողովուրդների միջավայրում *ԴԻ*, 519-521, 565-577:

2 *Կարախանյան*, Սաֆյան 1970, 19; *Մարտիրոսյան*, *Իսրայելյան* 1971, 8, 12, 25, 28; *Մարտիրոսյան* 1973a, 43, 46, 52; 1978, 113; *Межлумян* 1972, 126-127, նկ. 20; 1975, 103; 1985, 693, նկ. 8, աղ. 1-2; *Մեջլումյան* 1992, 25; *Манасерян* 2006: Ոսկրաբանական նյութի մասին տե՛ս *Верецагин* 1959, 222, աղ. 55, 327-331; *Межлумян* 1968b, 106, 108-109, աղ. 1; 1972, 88-135; 1985, աղ. 1; 1988a, 89-90; 1990, 301-304; *Межлумян*, *Оганесян* 1986, 667; 3ԺՊ, 66; *Нахмиас*, *Бар-Оз*, *Надель*, *Петросян*, *Гаспарян* 2021, 41-50: Նույնականացման վիդեոլուսերի մասին՝ *Межлумян* 1968a, 99-100: Ձիու և դրա պաշտամունքի առթիվ տե՛ս *Ալիշան* 1895, 157-158 (1910, 172-173); *Սամուելյան* 1931, 194-195; *Անանյան* 1961, 43, 387-392; *Խենկյան* 2018, 448-451, հ.ե. միջավայրում *ԴԻ*, 481-483, 544-562; *Ջահուկյան* 1987, 208, 260; *Բորոխյան* 2006, 33-40; *Anthony* 2007, 193-224; *Simonyan*, *Manaseryan* 2013, 173-208; *Թումանյան* Գ. 2024, 304-317:

3 Ընտելացման տեղի ու ժամանակի մասին տե՛ս *Косвен* 1957, 83-84; *Բորոխյան* 2006, 33-36:

4 *Կարախանյան*, Սաֆյան 1970, 18-19; *Մարտիրոսյան*, *Իսրայելյան* 1971, 8, 10; *Межлумян* 1985, 693, աղ. 1-2: Վարազի մասին տե՛ս *Սարգսյան* Ա. 1948f; *Даль* 1954b, 155-156; *Верецагин* 1959, 334-338; *Արուսյան* 1960, 18-26; *Անանյան* 1962, 166-213, ոսկրաբանական նյութը՝ *Межлумян* 1968b, 109; 1985, աղ. 1; 1988a, 93-99; 1990, 301-305; *Межлумян*, *Оганесян* 1986, 667, նաև՝ *Խանզադյան* 1967, 42:

Այրարատի դաշտերում տարածված վարազի որսն է հիշատակում Ղազար Փարպեցին. *սուսերոք իբրև զմեամարտիկս՝ զսասականոյաւ երանմ վարազացն գորեցուցեալ սպանանեն (Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, Ա դրուագ, Է, 24), տե՛ս նաև Անանյան 1962, 168-170: Այրարատ աշխարհում, Կամսարականների Գեն որսավայրում Դավիթ վիթխարի (360 լիտր՝ ~117 կգ) վարազի չափն է վկայում Անանիա Շիրակացին, «Յաղագս հարցման և լուծման» («Խնդրագիր») աշխատության Թ. հարցում (ՄՄ 699.188բ; *Տեր-Մկրտչյան* 1979, 268; *Արախամյան* Ա. 1944, 228; *Անանիա Շիրակացի* 1979, 56), տե՛ս նաև *Тер-Погосян* 1947, 91-92: Վարազի պաշտամունքի առթիվ տե՛ս *Ալիշան* 1895, 162-164 (1910, 178-179); *Սամուելյան* 1931, 172-173, 185-186; *Անանյան* 1961, 40-41, 47; *Մնացականյան* Աս. 1978, 200-208, հ.ե. ժողովուրդների միջավայրում անվանումների և պաշտամունքի առթիվ՝ *ԴԻ*, 514-517; *Ջահուկյան* 1987, 260:*

Գեն կամ Գինոս որսատեղը ճակատք գաւառում էր՝ Ձիրավի մոտ, Նպատ լեռան ու Գայլատու լճի միջև, տե՛ս *Անանիա Շիրակացի* 1979, 336-337, նաև՝ *ՏԲ*, հ. 1, 834, 865-866, կամ Արշարունիք գաւառում՝ Ծննդոց անտառում (*Ալիշան* 1890, 64):

5 *Մարտիրոսյան*, *Իսրայելյան* 1971, 8; *Մարտիրոսյան* 1981, 43; *Мелик-Адамян* 2019, 247-249: Որմզդեղնի մասին տե՛ս *Верецагин* 1959, 347-352; *Անանյան* 1961, 34, ոսկրաբանական նյութը՝ *Верецагин* 1959, 440, 686; *Երուսյան*, *Կարապետյան*, *Межлумян* 1973, 104; *Կարապետյան*, *Саядян*, *Мкртчян*, *Երուսյան* 1973, 50; *Межлумян* 1988a, 9-12, 31, 37, 39 (ատամ, մատոսկր՝ Երևան-1 քարայր, ամբողջական եղջյուր՝ Նոյեմբերյան): Կենդանին անհետացել է XIX դ. սկզբին (*Верецагин* 1959, 519, աղ. 106): Խեթական Վաքա հնավայրում կա որմզդեղնի հարթաթանդակ, մյուս պատկերը Ագաթբուն 1998 թ. գտնված մ.թ.ա. XIII-XII դդ. 13 արձաններից մեկի վրա է (*Ալեքսանյան* 2009, 65, 68): Հնում կոչվել է նաև «Արամազդի եղև» (*Վիրիտով* 1896, 79-82):

6 *Կարախանյան*, Սաֆյան 1970, 8, 24; *Մարտիրոսյան*, *Իսրայելյան* 1971, 8-10, 16, 26; *Մարտիրոսյան* 1981, 32, 42; *Межлумян* 1972, 142-152, նկ. 28; 1985, 690; 1990, 301-305: Չուբրի մասին տե՛ս *Верецагин* 1959, 376-380; *Անանյան* 1961, 21, 37, անհետացման ժամանակի մասին՝ *Верецагин* 1959, 519, աղ. 106: Ոսկրաբանական նյութը տե՛ս *Межлумян* 1985, աղ. 1; 1988a, 117-124:

7 Երեների մեծ քանակը և արքայական որսն է հիշատակել Պատմահայրը՝ *բազմութիւն երեոց, ...եւ լերինքս լի են երեուք (խորենացի, գիրք III, ԻԳ, 283-284; ԾԹ, 338):* Երվանդ Դ արքան (մ.թ.ա. III դ.) *...արգելլով ի ներս այծեմունս երագունս, և զեղանց և զեղջերուաց ազգ, և ցիռս և վարազս: ...եւ անուանէ զանտառն՝ Ծննդոց (խորենացի, գիրք II, ԽԱ, 166):* Արտաշէս Ա արքայի ավագ որդի Արտավազդ Ա թագավորը (130/129 - 96) *...անցեալ զկամրջաւն Արտաշատ քաղաքի, որսալ կինճս և իշավայրիս զակամբք Գինայ (խորենացի, գիրք II, ԿԱ, 191):* Գին գետը (Գինա, Գինեգոյն, Ալկոռի, Սևջուր) Արաքսի աջ վտակը, սկիզբ է առնում Մեծ Մասիսի հյուսիսային լանջից: Տիգրան Մեծի որդի Արտավազդ Բ թագավորը (55-34) *...թափառեալ շրջէր ...գիշավայրիս և զխոզս արածելով (խորենացի, գիրք II, ԻԲ, 137):* Սասանյան արքա Շապուհը Հայաստանում որսի ժամանակ *երեմնս զհետ երամակաց ցոռց յանդգնագոյնս արշաւել:* Մի այլ անգամ եղեգնուտում կրակով կինճ էր որսում. *ի շամբս կինջս որսալ հրով (խորենացի, գիրք III, ԾԵ, 330):*

Ղազար Փարպեցին զբարի և զբնիկ ժառանգութիւն նախնեաց, *...զհոյակապն և զհոշակաւորն և զականաւորն* Այրարատի [ի նկատի ունի Արարատյան դաշտավայրը՝ Կ.Թ.] գունդը նկարագրության հատվածում նշում է տեղի որսառատության ու կենդանիների մասին. *զղաշտս մեծատարածս և որսալիցս, ...զհոծեալս Էրեուքն կնդակաբաժնիւք և որոճայնութն, և այլովք ևս բազմօք ընդ նոսին:* Գովերգում է հայ նախա-րարների և ազատանու՝ *զարանցն քաջաց որսասէր նետողացն հմտութիւնները. ոմանք զհետ ցոռցն և այծեմանցն արշաւելով՝ զխիզախա-կան զաղեղնամայնս և եթք բարբառիցին, և այլք զհետ բուլից եղջերուացն և եղանք ձիարձակ եղեալ՝ զգործ կորովածիճ արանցն ցուցանեն (Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, Ա դրուագ, Է, 20-24):*

Անանիա Շիրակացին «Աշխարհացոյց»-ում ևս նշել է երեների մասին, չորս աշխարհներում՝ Բարձր Հայք (ունի *...երես բազունս*), Ծոփաց կողմն (Չորրորդ Հայք) (ունի *...երիս*), Պարսկահայք (ունի *...երես, ցիռ եւ այծեման*) և Այրարատ (ունի *...երես*) (ՄՄ 582.178բ-179ա, 180ա; *Արախամյան* Ա. 1944, 349, 351; *Անանիա Շիրակացի* 1979, 294), տե՛ս նաև *Тер-Погосян* 1947, 92-93; *Անանյան* 1961, 50:

Թովմա Արծրունին ևս որսատեղ է հիշատակել. *ի խաղս գետոյն Երասխայ, ուր հոյքն Էրեոն խայտան և վայրենեացն խոզից և առիւծոցն մորիքն և երամակք ցոռց պատրաստական առ որոյն հրճուանք առ ձեռն պատրաստ հողովին (Թովմա Արծրունի և Անանուն, 392):*

Քսենոփոնը¹: երեւերից հաճախ պատկերված է վայրի ավանակ² (ցիռ, ցռէշ, իշավայրի, *Equus asinus*), այծյամ³ (կիստար, *Capreolus capreolus*), վիթ⁴ (ջեյրան, այծեղջերու, գազել, *Gazella subgutturosa*) [աղ. 161¹⁴⁻¹⁵]:

Հատուկեւտ են ուղտ⁵ (*Camelus dromaderius* L.), գոմէշ (*Bos Bubalus*), Նապաստակ [աղ. 161¹³], խեցգետին⁶, կրիա հիշեցնող նկարները: Ծղուկի մի ժայռանկարում անորոշ կենդանի է պատկերված⁷:

Բազմաթիվ են օձերը: Առավելապես միայնակ են պատկերված, առանձնակի, հաճախ խմբով են՝ ընդհուպ մինչև ինը առանձյակ [աղ. 109²]: Որոշ դեպքերում ընդգծված է կլորավուն, եռանկյունաձև կամ խաչաձև գլուխը, երբեմն՝ բաց բերանի առջև կա մեծ կետ, գնդիկ: Օձը հիմնականում երևում է այծաորսի տեսարաններում⁸ [աղ. 161¹⁷⁻²⁰]: Դիցա-առասպելաբանական առումով կարող է աղերսվել ամպրոպային օձավիշապին, հատկապես, երբ կայծակնատեսք է, երկգլխանի կամ զարդարուն պոչով:

Թռչունները հիմնականում ջրլող են՝ բադ, սագ, հավալուն/թոնձ (*Pelecanus crispus*), մեծ ձկնկուլ (բակլան, *Phalacrocorax carbo*), կարապ [աղ. 163], կա արծիվ, մեծ արոս (*Otis tarda*), կռունկ, արագիլ, կաքավ⁹:

Թիթեռանման երեք ժայռանկար կա Սյունիքի Ծղուկ, Նազելի լեռ, Յուզարոտ [աղ. 110³] հնավայրերում¹⁰:

Հայոց մշակույթի մյուս ոլորտներում կենդանիների և թռչունների մի շարք պատկերներ տե՛ս աղ. 158, 163:

Որսակենդանիների այսչափ բազմազանությանը համապատասխան, ժայռարվեստում առատ են գիշատիչները, հատկապես՝ կատվազգիների ընտանիքից հովազը (ինձ/ընձառյուծ, *Panthera pardus*) և վագրակատուն¹¹

1 Պարսից արքա Կյուրոս Մեծը, հայերի ուշադրությունը շեղելու և հետախուզության նպատակով *արմենների սահմանի* մոտ երկու օր շարունակ որսում էր *մեծ թվով կինճեր, եղևիկներ, քարայծեր և վայրի էշեր* (Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, գիրք II, 4.20, էջ 90):

2 Մեկական ժայռապատկեր տե՛ս *Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, աղ. 260; *Մարտիրոսյան* 1981, 28, աղ. 14; *Պետրոսյան* 2005, նկ. 547: Սրա մի տեսակն է կուլանը (օնագր, *Equus hemionus* Pall.), որը մինչև XIII դ. տարածված էր արաքսամերձ տափաստաններում և Արագածի արևմտյան ստորոտում (*Саркисов* 1946, 75-82; *Вережагин* 1959, 331-333, 474, 519, աղ. 106, 683; *Անանյան* 1961, 392-404): Ծնոտ ու դաստակ է գտնվել Ուրծի լեռների հյուսիսային լանջի երկու անձավում (Շաղափ գյուղի մոտ), հասակը՝ մոտ 2000 տարի (*Даль* 1954a, 66-69): Ոսկրաբանական նյութը տե՛ս *Межлумян* 1988a, 90-92; 1990, 301-302, 304:

3 Է. միջավայրում էշի անվանումների և պաշտամունքի աղբիվ տե՛ս *ԴԻ*, 562-564; *Ջահուկյան* 1987, 163, 260, տեղանուններում արտացոլման աղբիվ՝ *Բորոխյան* 2006, 38-39: 3.Է. ժողովուրդների նախնական բնակության տարածք համարվող Վերին Եփրատի ավազանը և Ծոփքը մ.թ.ա. IV հազ. սկսած եղել են ձիու և էշի բուժման կենտրոններ (*Անդ*, 33-40):

Անանիա Շիրակացիի երեւերի մեծ որս է հիշատակել վերոնշյալ Գեն որսատեղում. *Որս Էր Կամսարականացն ի Գեն եւ կալեալ Էր երե բազում*: Նշել է իր հովանավոր, Շիրակի և Արշարունիքի տեր, Ներսէս Կամսարական իշխանի՝ Թափն գյուղի մոտ, Արտին լեռան որսատեղում 2160 ցիռ որսալու մասին. *ի գիշերի միոջ մտին երամակք ցռուց բազումք* (գուցեն չափազանցել է՝ խնդրի բարդացման համար): Սրանք հանելուկի ձևով են՝ իր կազմած «խնդրագրքի» Թ. և Ի. հարցերում (ՄՄ 699.188բ, 191բ-192ա; *Տեր-Մկրտչյան* 1979, 272; *Աբրահամյան Ա.* 1944, 230; *Անանիա Շիրակացի* 1979, 58): Տե՛ս նաև *Тер-Позоян* 1947, 91-93; *Անանյան* 1961, 400-403; *Апунян* 1964, 237:

3 Այծյամի մասին տե՛ս *Սարգսյան Ա.* 1948e; *Даль* 1954b, 156; *Вережагин* 1959, 351-354; *Այրումյան* 1960, 26-34; *Անանյան* 1962, 213-241, նաև՝ *Խանզադյան* 1967, 42:

4 Վիթի մասին տե՛ս *Սարգսյան Ա.* 1948d; *Вережагин* 1959, 354-357; *Անանյան* 1962, 152-164: Ոսկրաբանական նյութը տե՛ս *Межлумян* 1986, 667; 1988a, 13, 17, 19-20, 24, 29, 37, 110-112; 1990, 301:

5 *Մարտիրոսյան* 1981, 43; *Межлумян* 1968b, 105; 1988b, 661-668; *Межлумян, Оганесян* 1986, 667: Ոսկրաբանական նյութի մասին տե՛ս *Вережагин* 1959, 222, աղ. 55, 685; *Անանյան* 1962, 132-133; *Межлумян* 1985, աղ. 1; 1988a, 5-6: Երեբունիում կա ուղտի որմնանկար և խազանկար (*Chodžaz* 1971, 62, աղ. IIa; *Ходжаши, Трукханова, Оганесян* 1979, 92, 95, նկ. 72, 76; *Ayvažyan* 20, 1116: 3.Է. ժողովուրդների միջավայրում ուղտի անվանումների աղբիվ տե՛ս *ԴԻ*, 525:

6 *Մարտիրոսյան* 1978, 174-176, աղ. XXXVII; *Межлумян, Оганесян* 1986, 667; 1988a, 31, 157-158, 160, 163; *Սամուելյան* 1931, 172: 3.Է. ժողովուրդների միջավայրում խեցգետնի անվանումների աղբիվ տե՛ս *ԴԻ*, 533:

7 Սա մրջնակի (Myrmecophagidae ընտանիք) կամ գետակինձ (տապիր, *Tapirus*) է հիշեցնում: Կենդանին քարայծերի մոտ է, նրան հետևում է մի կատվազգի (*Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, աղ. 234): Մրջնակիոր տարածված է միայն Հարավային և Կենտրոնական Ամերիկաներում, գետակինձի հինգ տեսակներից չորսը՝ Հարավային Ամերիկայում, մյուսը՝ Հարավարևելյան Ասիայում: Անհնար է արևադարձային, ճահճոտ անտառի, թփուտի կամ սավաննայի բնակչի Հայաստանում լինելը: Պատկերված կենդանու շրջապատում խոշոր կատվազգիի լինելը միանգամայն բնական է, իսկ քարայծինը՝ ոչ այնքան (իհարկե, եթե հորինվածքն ընկալել սոսկ իբրև կենդանիների խմբի իրական դիտման արդյունք): Հավանական է, որ պատկերը երևակայության արդյունք է կամ անավարտ: Ի դեպ, տապիր էր համարվել Նոյեմբերյանի մի պատահական գտածո՝ մ.թ.ա. XV-XIV դդ. բրոնզե արձանիկը (ՀԴԹ 2908-1), որն այժմ ՀԴԹ մակագրում նշվում է որպես ձի:

8 *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 8, 13, 16-18: «Սյունիքի ժայռապատկերները» գրքի հեղինակներն այիքաձև ու զիգզագ պատկերներն օձ չեն համարում, այլ սոսկ օղապարան. *բռնածիգ է որոշ ուսումնասիրողների այն հավաստիացումը, թե ժայռանկարներում ոլորուն պատկերները օձ-վիշապներ են* (*Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, 15): Թեև, մինչ այդ գրել են ...այնքան հաճախ երևացող վիշապ-օձերի պատկերներն *ասես կայծակներով բռնավոր, կրակ խորհրդանշող, կայծակի լախտ հիշեցնող սիմվոլներ լինեն* (*Կարախանյան, Սաֆյան* 1967, 37): Օձերի մասին տե՛ս *Даль* 1954b, 296-298, պաշտամունքի աղբիվ՝ *Ալիշան* 1895, 149-155 (1910, 163-169); *Abeghian* 1899, 74-76 (*Աբեղյան* 1975, 63-65, 526-528); *Սամուելյան* 1931, 173, 195-199; *Անանյան* 1975, 319-354, հ.Է. ժողովուրդների միջավայրում՝ *ԴԻ*, 525-529; *Ջահուկյան* 1987, 208, 260, պատկերագրության ու խորհրդաբանության աղբիվ՝ *ՎՀԻՍ* ժողովածուի նյութերը:

9 *Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, 24, 25; *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 10, 14-15, 25-26; *Մարտիրոսյան* 1973a, 63-65; 1978, 20-27, 37-40, 90, 93-94, աղ. X; 1981, 19-21, 44-47; *Межлумян* 1985, աղ. 1-2; *Վասիլյան* 1985, 63-65: Ոսկրաբանական նյութը տե՛ս *Бурчак-Абрамович, Межлумян* 1975, 46-48; *Межлумян* 1985, աղ. 1; 1988a, 11, 14, 21, 29, 38-39, 157, 164-166; *Межлумян, Оганесян* 1986, 667; *Даль* 1954b, 182, 198-201, 206-211, 216-220: Նշված թռչունների նկարագրի, կենսակերպի, պատմական աղբյուրներում ու մշակույթի ոլորտներում արտացոլման մասին տե՛ս *Անանյան* 1965, 3-118, 256-321, 404-461; 1967, 3-100: Թռչնի պաշտամունքի աղբիվ տե՛ս *Ալիշան* 1895, 164-167 (1910, 180-182); *Սամուելյան* 1931, 172-175, 201-206, հ.Է. միջավայրում՝ *ԴԻ*, 537-540, 542-543; *Ջահուկյան* 1987, 208, 260:

10 Ծղուկի ժայռապատկերը տե՛ս *Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, աղ. 134: Նազելի լեռան լանջին 2007 թ. լուսանկարել է Ա. Ավագյանը:

11 *Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, 14, 16, 18; *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 8, 16, 24; *Մարտիրոսյան* 1981, 33-36, 43-44; *Межлумян*

(հեպարդ, կատվաշուն, *Acinonyx jubatus venaticus*), կան տասնյակ առյուծներ¹ (*Panthera leo persica*), երբեմն՝ լուսան: Շնագզիների ընտանիքից պատկերվել է գայլ, աղվես, հազվադեպ է արջը² [աղ. 164]: Կան նաև շնագայլ ու բորենի հիշեցնող նկարներ:

Որսի տեսարաններում մարդու մոտ հաճախ երևում է շունը³, երբեմն որոշակի է ցեղատեսակը: Պատկերված է հանգիստ դիրքով, առանց կեցվածքի լարվածություն՝ ի տարբերություն գայլի [աղ. 166]: Մարդու հավատարիմ աջակցի կերպարն արտացոլվել է հայոց դիցաբանականության մեջ՝ հերոսին կենդանացնող շնակերպ արալեզն աղերսվել է մեռնող-հառնող աստված Արա Գեղեցիկին⁴:

Ժայռարվեստում ցայտուն է Հայաստանի կենդանական աշխարհի հարստությունը⁵, ինչի ուղղակի վկայություն է հնավայրերից և այլուրեք գտնված հնակենդանաբանական նյութը⁶: *Ժայռապատկերները լիարժեքորեն կարող են համարվել նաև հնակենդանաբանական հուշարձան, քանի որ հորինվածքների գրեթե երեք բառորդը վերաբերում է կենդանական աշխարհին: Այս ընդարձակ ու հավաստի նյութն անգին և, հաճախ միակ վկայությունն է այն ժամանակների Էկոլոգիայի, կենդանական աշխարհի, տնտեսության և արտադրական ոլորտում մարդու գործունեության՝ անասնապահության, որսի և այլն (տե՛ս Межлумян 1985, 686-687):*

Ոսկրամնացորդը որոշիչ է պատկերի ճանաչման, տեսակի նույնացման ու թվագրման խնդիրներում:

Մարդու շրջապատի մի շարք կենդանիներ վերացել են բնական պայմանների փոփոխման հետևանքով, օր.՝ մամուտ⁷, քարանձավային առյուծ (*Panthera spelaea*), թրատամ կատու (*Machairodontinae* ենթաընտանիքի *Smilodon* ու *Homotherium* տեսակներով), այրաբնակ արջ (*Ursus spelaeus*) և ռնգեղջյուր⁸ (*Rhinoceros mercki*):

Մյուս դեպքում, մարդու կողմից ընտանեցվելով, բուծվելով փոխվել է կենսակերպը և տեսքը (տուր – ցուլ, մուֆլոն – ոչխար, վարազ – խոզ) կամ կենսակերպն ու վարքը (գայլաշուն – շուն)⁹: Ուստի, եթե հայտնի է անհետացման կամ ընտանեցման դարաշրջանը (ըստ թվագրված և ճշգրիտ նույնականացված մեծաքանակ ոսկրամնացորդների), հնարավոր է ենթադրություն անել տվյալ կենդանու նկարի փորագրման ժամանակի մասին:

Ժայռապատկերներում շատ արտահայտիչ ու շարժուն է հովազի, առյուծի, արծվի՝ երեներ (այծ, եղնիկ, ցիռ...) որսալու սյուժեն [աղ. 167], որը հաճախ արտացոլվել է նաև բրոնզե գոտիների (Աստղիբյուր, Թռեղք, Մցխեթ) ու

1985, 691, նկ. 4_{ա-բ}, 5-6, աղ. 1-2; 1990, 302, աղ. 2; Межлумян, Оганесян 1986, 667: Սրանց մասին տե՛ս Даль 1954b, 153; Бережазин 1959, 275-277, 280-283; Անանյան 1961, 226-255, ոսկրաբանական նյութը՝ Межлумян 1985, աղ. 1; 1988a, 80-85, անհետացման ժամանակի մասին՝ Бережазин 1959, 519, աղ. 106 (XIII դ.): Հ.Ե. Ժողովուրդների միջավայրում հովազի անվանումների և պաշտամունքի առթիվ՝ ГИ, 500-507; Ջահուկյան 1987, 208, 260: Միջնադարում հեպարդով որսի վկայություն է Մխիթար Գոշի՝ ծուլի հովազի առակը. *Յովազ զիտ երթեալ որսու և ոչ հաջողեալ՝ զբռնանողն նախաստեր, ոչ ուտեր և ոչ ըմպեր և ոչ հեծաներ* (Առակք Մխիթարայ Գոշի, ԾԺԲ, 96; Մխիթար Գոշ 1951, ԾԺԲ, 99; *Օրբելս* 1956, 57; 1968, 303, նաև՝ Անանյան 1961, 37-39): Այս երկու կատվագզին բավական նման են, և հնում կոչվել են նույն անունով: Բնականաբար, առակը հեպարդի մասին է, քանի որ հովազը ձեռնասուն չի դառնում:

1 Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 15, 18, աղ. 139, 158, 280_ա, 281_ա, 282_ա, 283_ա; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 8, 10, 16; Մարտիրոսյան 1973a, 39-41, 54, 65, աղ. XVII₁₂; 1978, 176-183; 1981, 15, 44; Межлумян 1985, 691, աղ. 1-2: Ոսկրաբանական նյութը տե՛ս Межлумян 1985, աղ. 1, անհետացման ժամանակի մասին՝ Бережазин 1959, 519, աղ. 106 (X դ.): Անանյան 1961, 37: Փավստոս Բուզանդը հիշատակում է Էդյուն լեռան անապատական Շաղիտա ասորու մասին: Նա Կորդուք է գնում՝ բնակեր ի մեջ առիւծոց, աւելի քան զքսան առեւծ հանապազ շրջէնն ընդ նմա (Փավստոսի Բիզանդացու Պատմութիւն Հայոց, V դարուպիւս, ԻԶ, 336): Անանիա Շիրակացին այդուհի է նշում Ծոփաց Կողմն (Զորորդ Հայք) աշխարհում (Անանիա Շիրակացի 1979, 292): Թովմա Արծրունին այդուհի որս ու որջեր է հիշատակել Արաքսի ոլորաններում. ի խաղս գետոյն երասխայ, ուր ...առիւծուցն մորիքն (Թովմա Արծրունի և Անանուն, 392): Լեռնաշխարհում այդուհի արմատով մի շարք լեռներ, գետ, բլուր, բերդեր և գյուղեր կան (ՏԲ, հ. 1, 328-329): Այդուհի անվանումների և պաշտամունքի առթիվ տե՛ս Սամուելյան 1931, 172-173; Անանյան 1961, 40; Խենյան 2018, 452, նաև՝ ГИ, 507-511; Ջահուկյան 1987, 172, 189, 208, 260:

2 Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 16, 18; Межлумян 1985, 691: Գայլի, արջի և աղվեսի մասին տե՛ս Անանյան 1961, 255-324, 337-368, ոսկրային մնացորդները՝ Межлумян 1959, 85-88; 1972, 155-158; 1988a, 43-62; 1990, 302-303; Бережазин 1959, 256-259, 263-266: Սրանց անվանումների և պաշտամունքի առթիվ տե՛ս Սամուելյան 1931, 172-175, 188-189, 207-209; Անանյան 1961, 40, 47, նաև՝ ГИ, 492-499, 513-514; Ջահուկյան 1987, 189, 198, 200, 260; Տեր-Մարտիրոսով 1984, 49-50; Պետրոսյան Ա.Ս. 1989, 72-80:

3 Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 15, 26; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 9, 11-12, 23-24; Մարտիրոսյան 1973a, 43, 46, 57-61, աղ. XIII₄, 12; 1981, 15, 41; Межлумян 1985, 688, 691, աղ. 1-2: Ընտելացման և ոսկրաբանական նյութի մասին տե՛ս Бережазин 1959, 222, աղ. 55; Անանյան 1961, 368-419; Межлумян 1968b, 105; 1972, 136-141; 1985, աղ. 1; Межлумян, Оганесян 1986, 667; Manaseryan, Antonian 2000, 227-235; Shipman 2015; Шипман 2019, 239-328: Շան պաշտամունքի առթիվ տե՛ս Ալիշան 1895, 157 (1910, 172); Սամուելյան 1931, 188-192; Гоян 1952a, 384-388; Անանյան 1961, 373-374, հ.Ե. Ժողովուրդների միջավայրում՝ ГИ, 589-593; Ջահուկյան 1987, 208, 260

4 Խորենացի, գիրք I, ԺԵ, 50; Մեթոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Ա, էջ 6; Պատմութիւն Մեթոսի, Ա, 12: Արալեզի այլ հիշատակումները տե՛ս Փաստոսի Բիզանդացու Պատմութիւն Հայոց, V, Լ2, 362; Եզնրկայ վարդապետի Կողբացույ Եղծ Աղանդոց, գիրք I, ԻԴ-ԻԵ, 80-83; Դավիթ Անյաղթ, 2 (Դավիթ Անհաղթ, 35); «Յաղագս տարեմտին ի Կանական վարդապետէ ասացեալ (ՄՄ 5561.276բ; Խաչիկյան 1941, 153, 166; Խաչիկեան 1995, 175, 187): Տե՛ս նաև Ստեփանէ 1868, 259; Ալիշան 1895, 177-179, 187, 416 (1910, 192-195, 203, 444); Մատիկեան 1930, էջ 17, 107-170; Աբեղյան 1941, 81; 1966, 66-67; Դավանյան 1945, 28-34, նաև՝ Вардумян 1991, 95, 98-99; 2012, 365; Vardumyan 2020, 171-173:

5 Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 8-10; Межлумян 1975; 1985; 1988a, 7-8, 137-156; 1988b; 1989; Մարտիրոսյան 1981, 40-45; Մեջլումյան 1992:

6 Տե՛ս Бережазин 1959; Межлумян 1959; 1965; 1972; 1975 (Ժողովածուի նյութերը); 1985; 1988a; 1988b; 1989; 1990; Межлумян, Оганесян 1986; Մեջլումյան 1992; Манасерян 2004; Манасерян, Мирзоян 2005; Manaseryan, Mirzoyan 2013, նաև՝ Վլենյան 1977, 83-90: Շիրակի մարզում պեղված հնավայրերի ոսկրաբանական նյութի վերլուծությամբ լուսաբանվել է որսորդության և անասնապահության հարաբերակցությունը բրոնզ-երկաթի դարերում (տե՛ս Գյոնջյան 2022):

7 Տե՛ս Бережазин 1959, 5-20, 25-246; Տեր-Պողոսյան 1960, 16-18; Անանյան 1961, 21-30:

8 Այս երկուսի ոսկրամնացորդները գտնվել են Երևան-1 քարայրում (Межлумян 1988a, 31-36; Մարտիրոսյան 1969a, 203-205; ՀԺՊ, 66): Տե՛ս նաև Տեր-Պողոսյան 1960, 16:

9 Տե՛ս Косвен 1957, 80-84; Shipman 2015; Шипман 2019, 239-328:

խեցեղենի¹ պատկերներում: Գիշատիչ – խոտաճարակ հակամարտության դրսևորումներով առատ է X-XIII դդ. պատկերաբանդակը², տապանաքարը, մանրանկարը և այլն [աղ. **168-169**]:

Ուշագրավ է նույնատեսակ (հիմնականում՝ արու) կենդանիների մենամարտի կամ դիմակայման սյուժեն (տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1981, 43) [աղ. **170**^{1-9, 17, 20}]: Այն դրվագված է նաև Վանաձորի դամբանաբլուրում 1948 թ. պեղված ոսկե գավաթի (մ.թ.ա. XVII դ.)³, բրոնզե գոտու (Սամթավրո, Գավառ, Թաթիա, Թռեղք), Թեյշեբահինիում 1941 թ. պեղված ոսկրե թիթեղի⁴, Վերին Նավերի ոսկե ճարմանդի վրա, առկա է խեցեղենի, կնիքի⁵, հարթաքանդակի⁶, տապանաքարի ու մանրանկարի⁷ հորինվածքում [աղ. **170**^{10-16, 18-19, 21}]: Դեմառդեմ պատկերված թռչունների ու եղջերավորների մոտիվ կա Օձնիի [աղ. **43**], Բարձր Հայքի Կարին գաւառի հարարգ (Արծն)⁸ և Գուգարքի Մանգլեաց Փոր գաւառի Կիկետ հնավայրերի խեցեղենում (մ.թ.ա. III հազ. I կես)⁹ և այլուր:

Կենդանիների դիմակայում ու հակամարտություն արտացոլող ժայռափորագիր սյուժեներում առավել ցայտուն է զգացվում հորինվածքի ծիսա-խորհրդանշանային դառնալը՝ մշակութային մյուս ոլորտների արգասիքների հետ համադրելիս (խեցեղեն, բրոնզե գոտի, գավաթ, քանդակ, մանրանկար, գորգ, կնիք, զինանշան)¹⁰: Իսկ առհասարակ, ժամանակի ընթացքում պատկերի ձևայնացումը՝ գծային ու երկրաչափական պարզ նկարվածքին անցնելը լավ նկատելի է ժայռանկարների և այդ ոլորտների կենդանապատկերների օրինակով:

Այս երևույթը դիպուկ է բացատրել ի. Սամուելյանը. *Նկատում ենք երկու տեսակ կերպարվեստ, այն է՝ բնական և ապա ֆանտաստիկ կենդանիների նկարներ: Ըստ ժամանակագրության և ըստ հնության կենդանական զարդանկարների մեջ սկզբներում ներկայացվել են բնականից վերցված օրինակներ և ապա հետագայում այդ կենդանիների ֆիգուրներն արվեստագետի ձեռքի տակ ստացել են ֆանտաստիկ ձևեր, որոնք հետզհետե ոճավորվել են այն աստիճան, որ կենդանիների պատկերները նկարվում էին երկրաչափական գծերով* (Սամուելյան 1941a, 167):

Հայկական լեռնաշխարհի ժայռերին դրոշմված կենդանիների և բույսերի սխեմատիկ ու ոճավորված պատկերները, դրանց առնչվող թե՛ իրապատում, և թե դիցաբանական սյուժեները դրսևորում են ձևի, ոճի ու բովանդակության կայուն շարունակականություն և անցումայնություն, ինչը հաճախ լավ նկատելի է բրոնզիդարյան խեցեղենի¹¹, բրոնզե գոտու և նվիրատվական թիթեղի¹², գավաթի¹³ հորինվածքներում, բնականաբար նաև կիրառվել է վիշապաքարի¹⁴ և արձանիկի¹⁵ ձևերում ու զարդաբանման մեջ:

Ամենայն մանրամասներով ու փոփոխակներով դա արտահայտվել են զինական իրերի¹⁶, զարդեղենի, հմայիլ-

1 Օր., Գառնիում պեղված կարմիր փայլեցված կարասի դրոշմազարդը, որում գազանները հետապնդում են եղևիկներին (Արակելյան 1951, 75, նկ. 65-66; Առաքելյան, Կարախանյան 1962, 81-83, նկ. 32):

2 Աղթամարի զարդագոտում պատկերված է եղևիկի ու քարայծի փախուստն առյուծի և հովազի հետապնդումից: Գեղարդի Կաթողիկե, Մակարավանքի գլխավոր, Ցախացքարի Ս. Կարապետ եկեղեցիների հարթաքանդակներում դրվագված է առյուծի և ցլի, եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցում՝ հովազի և քարայծի, արծվի և ավանակի պայթարը: Մակարավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու պատին արծվի ճակերում հորթի, նաև՝ արծվի ու վիշապի քանդակներն են:

3 Սուտրովսկի 1949, 46-47; Մարտրոսյան 1964, 64-65, նկ. 32; *Խնկիկյան* 1977, 48, տախ. VIII₄; *Դեվեջյան* 2006, 261, 266, նկ. 14.

4 Սուտրովսկի 1944, 323, նկ. 108; 1970, լուս. 92.

5 Գեղարդիում 1963 թ. գտնված մ.թ.ա. II-I դդ. մանուշակագույն ապակե կնիքի վրա ձիու գլխին ու մեջքին դեմդիմաց կանգնած են թռչուններ (*Խաչատրյան* Ժ. 1965, 276, նկ. 5; 1981, 65):

6 Օր., զույգ առյուծները Գառնու՝ «հարուստ գառնեցու» տան մուտքի բազալտե քարին, XVII դ. (Արակելյան 1951, 82, նկ. 78):

7 *Պեղումներ* Ա. 1996, տախ. 26_{1,4} («Ավետարան», 1315 թ., ՄՄ 2930.5ա, 9ա):

8 Տե՛ս *Koşay* 1984, նկարը՝ էջ 47: Հնավայրի և գյուղի մասին տե՛ս *Koşay, Turfan* 1959, 349-413; *Խանզադյան* 1967, 25; *Միրախորեան* 1985b, 161: Տեղի մշակույթի ստեղծողների էթնիկ պատկանելության խելագայություն մասին տե՛ս *Եսայան, Կուլիմձյան* 1990, 78-82:

9 *Կյանարեա, Կյանարեա* 1970, 150, նկ. 44₁₉; *Կյանարեա* 1971, 47-48.

10 Դիտարկվել է նաև որպես ծնող-զույգի զաղափարի առարկայացում (*Մնացականյան Աս.* 1955, 213-220, նկ. 515-516): խեցեղեն և մետաղե իրերի պատկերների խորհրդանշանայնացման մասին տե՛ս *Հակոբյան* Հ. 2017, 424-427:

11 խեցեղենի բուսանախշերը տե՛ս օր., *Խանզադյան* 1967, 70-75, նկ. 20-24, աղ. XI, XIX-XXII, XXV; 1969, 52, նկ. 45:

Կենդանիների պատկերները տե՛ս օր., *Առաքելյան, Կարախանյան* 1962, 81-85, նկ. 31-33; *Խանզադյան* 1967, 66, նկ. 17, աղ. XV-XVI; 1969, 53, 76-80, 102, 135, 155, 158, նկ. 73-77, 88, 102, 104-105, տախ. V-VI, VIII, աղ. XXIX; *Եսայան* 1980 (լուս.՝ 37-38 էջերի միջև); *Բաբայան* 1981, 33-64, նկ. 25-41; *Կարապետյան* 1988, աղ. XXXIV₁: Էրեբունու՝ ձիու և ցլի պատկերներով կավե երկու բեկորը տե՛ս *Խարայեյան Մ.* 1971, 72-73, նկ. 7; *Կարապետյան* 2004, 293, 295, նկ. 4: Ծնագավթի խեցեղենի թռչնի և օձի պատկերների մասին տե՛ս *Ազիզյան* 2017, 240, 242; 2019, 274-281, խեցեղեն ու բրոնզե իրերի օժապատկերների մասին՝ *Ենգիբաբյան* 2019a, 282-288; 2019b, 295-303; *Գեորգյան* 2019, 289-294:

Հելլենիստական փուլի գունազարդ խեցեղենի բուսակենդանական զարդամոտիվների հետ աղբյուրները տե՛ս *Նախշբաբյան* 2001, 29-39; 2014, 261-271:

12 *Մարտիրոսյան, Խարայեյան* 1971, 29, տե՛ս նաև *Castelluccia* 2011; 2014, ձիերի առթիվ՝ *De Brestian* 2005, 25-36: Պաշտամունքային և առասպելական էակներին անդրադարձել է Ս. Տարոնցին (*Տարոնցի* 2018, 350-365):

13 Քարաշամբի արծաթե գավաթի՝ առյուծներով ու հովազներով հորինվածքի և խեթական ավանդույթների հետ դրա պատկերագրական ու ծիսադիցաբանական աղբյուրների մասին տե՛ս *Hmayakyan, Mirzoyan* 2024, 354-366:

14 *Մարտիրոսյան* 1931, 59-76, 87-94, աղ. 1-24; *Սուտրովսկի* 1939, 3-40, աղ. I-XI; *Արեղյան* 1941, 5-93, 97-105; *Կարապետյան* 1952, 3-51; *Բարսեղյան* 1967, 181-188; *Խանզադյան* 1969, 137-163; *Բորիսյան, Զիլիբերտ, Հնիկա* 2015, 271-272, 300, 303-374; *Բորիսյան* 2014, 252-260; 2019, 13, 24-25, 28-29, նկ. 26, 32:

15 *Խանզադյան* 1967, 99, աղ. XXVII; *Եսայան* 1972, 66-67, 69-72; 1975, 45, 47-54; *Սիմոնյան* Հ. 2016, 70-80: Արջի մի արձանիկ տե՛ս *Թորոսյան* 1976, 59, նկ. 10₁: Ազգաճի՝ մ.թ.ա. XIII-XII դդ. արձանիկների կենդանապատկերների մասին տե՛ս *Ալեքսանյան* 2009, 65-68:

16 *Մնացականյան* Հ. 1965բ, 128-134; *Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, 15; *Եսայան* 1975, 51:

պահպանակի¹, կախիկի և խաղաքարի, կնիքի², որմնակարի³, դրամի⁴, բառանկատ կոթողի⁵, զինանշանի ու դրոշի⁶, խաչքարի ու տապանաքարի⁷, հարթաքանդակի⁸, կենցաղային, ծիսական սպասքի և կահ-կարասու⁹, տարազի¹⁰, հյուսքի ու ձեռագործի¹¹, գորգի և կարպետի¹², դաջվածքի¹³, մանրանկարի¹⁴ և այլ հորինվածքներում (*Թոխաթյան* 2020a, 10) [աղ. 158, 163, 165, 168-169]:

Բուսականական նշանների լայն կիրառումը վկայում է ավանդական պատկերացումների հարատևումը՝ իբրև վերապրուկ դրանք առկա են միջնադարյան աշխարհիկ ու հոգևոր շինությունների պատերին¹⁵ [աղ. 159]: Բույսերի և որոշ կենդանիների պատկերումը ուշ շրջանում հաճախ բողբոջված, ծալված կերպով խորհրդանշել է պտղաբերության ոգի կամ աստվածություն (*Բոդյան* 1986, 25-27, 38):

Բուսա-կենդանական աշխարհին առնչվող ընկալումները հնուց անտի արտացոլվել են լեզվամտածողության մեջ, բառապաշարում¹⁶ ու բանավոր մշակույթում¹⁷, վառ դրսևորվել պաշտամունքում¹⁸, ծիսական, պարային ու խաղային ոլորտներում¹⁹ ու մատենագրական ժառանգության մեջ²⁰:

Այդ ամենն արտացոլվել է նաև ժողովրդական կիրառական արվեստում: Օր., Կոստանդնուպոլսի մամուլը 1860-1870-ական թթ. հիացմունքով է գրել արքունի ատաղձագործ Որդիկ Քեմհաճեանի աշխատանքների մասին, որոնցում *արուեստն ու բնութիւնը իրարու հետ կը մըցին: Փայտին վրայ քանդակուած վայրի կենդանիները,*

1 Գաբրիելյան Ա. 2013, 148-159; *Израелян А.Р.* 2012, 450-459:

2 *Հացունի* 1930, 39, ձև 4; *Բասմաջյան* 1936, 128, 136, 150, 160, 182, նկ. 67, 73, 86, 96, 117; *Խաչատրյան Ժ.* 1965, 271-277; 1974, 97-103; 2003, 163-180, աղ. 1; *Есаян, Калантарян* 1976, 37, աղ. IV; *Калантарян* 1982, աղ. I-XII; *Тирацян* 1988, աղ. XV-XVI; *Փիլիպոսյան* 1998, աղ. 14, 41-42, 54, 56, 58-59; *Ayvazyan* 2004, 123-129, նկ. 1-4, 7-8; *Devedjyan, Davtyan* 2021, 215-233, նկ. 9, 14:

3 Էրեբունու՝ այժի և ուղտի որմնափորագիր պատկերները տե՛ս *Chodžaz* 1971, 61-64, աղ. I-II: Նորահայտ որմնակարների մասին տե՛ս *Dan, Keheyan, Hovhannisyán, Petrosyan, Atoyanys, Vitolo, Gasparyan* 2019, 171-181:

4 Մ.թ.ա. III – մ.թ. XIV դդ. բուսա-կենդանական խորհրդանշաններով դրամների մասին տե՛ս *Ատրպետ* 1912, 57-67; *Տաշեան* 1919, 13-152, 177-188, ձև 1-20; *Հացունի* 1930, 27-31, 40-43; *Բասմաջյան* 1936, 128, 141-142, 150, 156, 163-169, 172, նկ. 67, 82-83, 87-88, 92, 98-103, 105-107; *Պտուկեան* 1969, 44, 47, 52, նկ. 7-8, 15, 22; *Սուշեդյան* 1973, 78-81, նկ. 121-130; 1983, 5-10, 30-34, 38-48, 54-70, 108-109, 226, աղ. 21-52, 70-85, 224-232; *Bedoukian* 1978, 23, 25, 32-35, 37, 50, 61, աղ. 1-8; *Nersessian* 1995, աղ. 1-3, 9-11, 13-18, 20; 2000, 330, 362, 379, աղ. 37, 45; 2009, աղ. 13, 15; *Վարդանյան Ռ.* 2004a, 57, 66, 78-85, նկ. 2₁₋₁₄, 5₁₋₃; *Վարդանեան, Վարդանեան* 2005, 75-120; *Vardanyan, Vardanyan* 2008, 78-80, աղ. 5-7; *Vardumyan* 2016, 124-130, նկ. 1, 4-7, 10-14; *Վարդումյան Գ.* 2017b, 11-14, նկ. 1, 4-7, 10-14; *Вардумян* 2017, 186-195, նկ. 1, 4-7, 10-14; 2018, 135-147, նկ. 1-5, 13-15, 17-18, 21-22, 25:

5 *Գրիգորյան Գր.Կ.* 2012, 63-71:

6 *Հացունի* 1930, 7-89, ձև 3, 5-7; *Բասմաջյան* 1936, 175, 186, նկ. 109, 123; *Մաթևոսյան Ռ.* 1994, 5, 11, 15-18, 24-27, 63; *Դեմոյան* 2012, 54-180; *Դաբադյան* 1999, 84-95; 2006, 157-166; *Դաբադյան* 2012, 477-484: Չույզ առյուծներով կիլիկյան զինանշանի մանրանկար կա 1509 թ. պորտուգալական *Livro do Armeiro-Mor* (Հինանշանների գիրք) ձեռագրի 19-րդ էջում՝ *Rei d Ermenia* մակագրով [աղ. 165₁₁]:

7 *Դավթյան Ս.* 1972, տախ. XCI₁; *Գինի*, 2005, աղ. 152-195, 223-232:

8 Արվելգի պատկերման առթիվ տե՛ս *Հակոբյան Հ.* 1998c, 37; 2001, 26: Անիի պալատական եկեղեցու և Կարսի տաճարի Կենաց Ծառերի առթիվ տե՛ս օր., *Մնացականյան Ստ.* 1976, 26-27, աղ. 21: Բուսա-կենդանական հարթաքանդակներով հարուստ է հատկապես հայ մշակույթի թագ ու պաակ Աթամարը: Թովմա Արծրունու պատմության շարունակող Անանուն Արծրունիին գրում է. Մանուել ճարտարապետը *ստեղծագործեալ ջրկաղրէ և ի կարգս եկեղեցւոյն զհողմս երեոց և գերամս հաւուց, միանգամայն և զդասս զազանաց, խոզից և առիծուց, ցուց և արջոց, ընդդէմ միմեանց զարդարեալս (Թովմա Արծրունի և Անանուն, 460-463, տե՛ս Մնացականյան Ստ. 1970, 196):*

Բազմաթիվ հրապարակումներից տե՛ս *Լալայեան* 1910b, 199-207 (*Լալայեան* 2024a, 391-398); *Strzygowski* 1918, 283-294, 291-295, նկ. 317-318, 332-333; *Стржиговский* 2018, 82-85, նկ. 321-322, 336-337; *Орбелу* 1968, 135-197, աղ. XII-XVI, XIX-XLVII; *İpsiroğlu* 1963, լուս. 5, 8-16, 20-22, 24-27, 32-33, 37-56; *Der Nersessian* 1965, 32-34, աղ. 3-5, 13-14, 17-23, 27-29, 32-37, 41-43, 50-55; *Халпахчьян* 1969, 135-150; *Der-Nersessian, Vahramian* 1974, լուս. 19-23, 32-33, 35-49, 51-54; *Մնացականյան Ստ.* 1976, 59-65, աղ. 16-20; 1983, 88, 107-145, լուս. 13-14, 16-20, 22-32, 35-41, 46, 48-49; 1985, 28-30, 32-47, լուս. 3-9, 13-15, 18-43; *Aghtamar* 2010, լուս. 19-21, 25-33, 36-40, 45-55, 57-61:

9 Տե՛ս օր., *Խաչատրյան Ժ.* 1992, 160-174; *Գյուլխաչյան* 2013, 182-183:

10 Տե՛ս *Պատրիկ* 1967, տախ. 57, 58, 68; *Ավագյան Ն.* 1983, 10, 19, 39, 48; *Պողոսյան Ս.* 2019, 335-344: Կենդանագարդի համեմատ՝ առավել տարածված է թռչնագարդը, տե՛ս *Ստեփանյան Ա.* 2007, 55-64:

11 *Դավթյան Ս.* 1966, 8-10, 22-23, նկ. 54, 107, 109, 119-120; 1972, 10, աղ. II₁, III₁, XI, XII₂₋₃, XLVII_{1,3}, LVI-LX, LXIV, LXXXVII₁, LXXXVIII, XC₁, CIV-CV, CVIII₂, CXVII₂, CXVIII₂; *Բազեյան* 2019, 324-334; *Փրկեալ ձեռագործք Հայոց*, 2014, նկ. 18, 33:

12 *Դավթյան Ս.* 1972, աղ. CXXIII; 1975, նկ. 59-60, 177, 180, 189; *Казарян* 1985, 7-9, 11, 15, 21, 24-27, 29, 42, 55-80, 84-86, 91-102; *Հայկական գորգեր*, 3-5, 12, 14, 16-17, 27-28, 32, 43-44, 46-47, 50, 53-55, 64, 181; *Ղազարեան* 1988, 1-7, 12, 16-20, 33-43, 49-53, 56, 65-68, 72-73, 76-77, 80, 82-83, 91, 93-94, 96-97, 99, 103-105, 109, 112, 121, 124, 129, 133-137, 144-150, 159, 165, 170, 179; *Թաթիկյան* 2004, նկ. 32-37, 42, 88, 105, 109a, 112, 129-144, 149-189, 191, 194, 196, 205-210, 212-213, 219-220, 221, 225, 227-228, 237, 243, 247-256, 263, 273-276, 284-301, 311-313, 316; *Հայկական գորգարվեստ*, 2012, 41, 53, 69, 117, 127, 129, 131, 141, 171, 181, 183, 191; *Հայկական գորգարվեստ*, 2013, 26-27, 46, 51, 66, 68, 76, 78, 82, 86-90, 98, 107, 114-122, 126-128, 138-140, 146, 154-156; *Հայկական հանդույց*, 21-22, աղ. II, IV, 117-118, 145-149, 203-204, 250, 284, 322; *Իսրայելյան Ա.* 2016, 34-38, նկ. 6-7; *Ազիզյան* 2016, 21-22, աղ. II-IV; *Պողոսյան Աշխ.* 2019, 304-323:

13 *Դավթյան Ս.* 1981, նկարների «Դաջվածք» շարքում՝ ձեռագրի կազմաստառներ (ՄՄ), սփռոց և գորգ (ՊՊԹ):

14 *Մնացականյան Աս.* 1955, 218, 259-273; *Գևորգյան Ա.* 1978, տախ. I₁, 4₇₋₈, II₄₋₅, IV₂₋₆, V-VII, XVII₂₄, XX₄₋₆, XXVI, XXVIII₄₋₅, XLI, XLII₆, XLIV₄, XLV₁₀; 1996; *Գինի*, 2005, աղ. 196-197, 235: Դիցա-առասպելական կերպարների առթիվ տե՛ս *Петросян Э.* 2014, 77-83, նկ. 65-79, 184, աղ. XXII:

15 Նկարները տե՛ս *Գինի*, 2005, աղ. 200-202, 210-213, 235-236, 238:

16 Զ.ե. շրջանի և վաղնջահայերեն անվանումների մասին տե՛ս *ԴԻ*, 473-601, 612; *Ջահուկյան* 1987, 208, 212, 250-251, 264:

17 Տե՛ս *Ղանալանյան* 1969, ԾԳ-ԾԶ, ԿԵ-ԿԶ, 112-146 (շարադրված է հիմնականում ըստ Ազգագրական Հանդեսի նյութերի): Կենդանիների մասին գրառված 60 առակ կա, տե՛ս *Հայկունի*, 1907: Հեթիաթներում ու հավատալիքներում կենսաաշխարհի տարրերի արտացոլման մասին տե՛ս օր., *Պողոսյան Ա.* 2007, 119-125; *Սահակյան Լ.* 2007, 128-133; 2014, 454-460; *Խեմյան* 2018, 446-457:

18 Տե՛ս օր., *Խանգաղյան* 1969, 135-163:

19 *Բոդյան* 1980, 188-199; *Խաչատրյան Ժ.Կ.* 2002a, 7-14:

20 Տե՛ս օր., *Փաստոսի Բիզանդացու* Պատմություն Հայոց, IV դարուրթին, ԺԶ, 196, 115՝ ծան.: Տեղանուններում այժի ու հովազի պաշտամունքի արտացոլման առթիվ տե՛ս *Սամուելյան* 1931, 174; *Պետրոսյան Ս.Գ.* 1997, 48-49:

թռչունները, լեռներն ու դաշտերն այնքան բնական եւ գեղեցիկ կերպով փորրուած էին, որ ...երթ պակասութիւն մը կայ, ան ալ քանդակագործ հեղինակին յիշեալ կենդանեաց՝ կենդանական շունչ մը չը կարենալ տալն եղած էր¹:

Վայրի կենդանիների բազմազանությունը և կենսակերպը մանրակրկիտ ու գեղարվեստորեն նկարագրել է անվանի գրող, որսորդ Վախթանգ Անանյանը (1905-1980), ամփոփելով այն «Հայաստանի կենդանական աշխարհը. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» խորագրով հիմնարար աշխատության հինգ հատորներում (1961-1975): Նա ներկայացրել է հայ մշակույթի ոլորտներում կենդանիների կերպարների արտացոլման բազմաթիվ դրսևորումները, մեջբերել ու վերլուծել է պատմական աղբյուրների հարուստ տեղեկությունները:

9. Գյուղատնտեսություն²: Կենսապահովման այս բաղադրիչը քարերին ներկայացված է անասնապահական ու երկրագործական՝ արածեցման, ընտելացման, վարժեցման, խաչասերման, խնամքի, լծկանի կիրառման ու հող վարելու հանգամանակի, հաճախ՝ ճշգրիտ տեսարաններով: *Ամենահին՝ մ.թ.ա. V հազ. ժայռապատկերներն արտադրող տնտեսության կայացման շրջանից են, երբ մսի 70-80%-ը ստանում էին ընտանեցված կենդանուց, ինչը վառ վկայվում է նորաքարի բնակատեղիների ոսկրաքանակային նյութով (Межлумян 1985, 687):* Ընդամենը, մարդու վաղագույն զբաղմունքը՝ հավաքչությունն արտացոլող որևէ ժայռապատկեր հայտնի չէ. կարծում եմ, այս հանգամանքը կարող է որոշակիացնել տարիքի ստորին սահմանները:

Ժայռանկարներում արտացոլված է մարդու խաղաղ աշխատանքը և առօրյան, ինչը դրսևորվել է նաև կերպարվեստի այլ ոլորտներում [աղ. **171-172**]: Ուշագրավ է աղեղնազեն հոտաղների՝ լծկանի պաշտպանելու ժայռապատկերը [աղ. **171**]: Նման տեսարան կա Սևանի, Խաչաղբյուրի, Լճաշենի և Ախթալայի բրոնզե գոտիներում (Esayan 1985, աղ. 14₄₅, 47-48, աղ. 18₅₈) և մանրանկարներում [աղ. **172**, 7]:

Հայաստանում հնուց ի վեր կիրառված արտադրության եղանակների և պարագաների հարստությունն են վկայում պեղածո գործիքները (բրիչ, բիր, թորիս, բահ, կեռ, ցուպ, փայտատ երկմատենի, երկժանիք, երկճղի, արոր, խոփ և այլն)³, լեզվական և ազգագրական իրողությունները⁴: Ժայռարվեստում առկա նմանատեսք նկարվածքի հետ համադրումը հավաստի միջոց է երկրագործական եղանակի և գործիքի ճանաչման, նույնացման, և հետևաբար՝ երկուստեք փոխթվագրման խնդիրներում:

Ժայռանկարին կարելի է համադրել նաև երկրագործական աշխատանքի դրվագներով պատկերակիրները՝ խեցեղեն (Տանձատափի կավաբեկոր⁵), արծանիկ, հարթաքանդակ, կնիք⁶, Վանի թագավորության շրջանի և միջնադարյան որմնանկար⁷, տապանաքար⁸, մանրանկար⁹ և այլն [աղ. **172**, 43₆₋₇]: Թե՛ ժայռապատկերներում, և թե՛ մշակույթի այս ոլորտներում հաճախ պարզորոշ է աշխատանքի եղանակը, սարքը և գործիքը (բրիչ, արոր, մանգաղ, եղան, երկժանի, լուծ և այլն): Եվ ինչպես կենդանու այն ժայռապատկերը, որում պարզ նկատելի է վայրի կամ ընտանի լինելը՝ պեղածո իրը և պատկերակիր նյութը ևս ունակ են ապահովել աշխատանքի գործիք ու գործընթաց արտահայտող ժայռանկարի համեմատական թվագրումը:

Լուսատուների պաշտամունքին անդրադառնալով, ազգագրագետ Վարդ Բդոյանը հայ դիցաբանության մեջ աստեղային կրոնի մնացուկների մասին նշում է. *Աղթարական գրականության մեջ արտացոլված են այդ տարրերը, որոնց մեջ հետաքրքրության արժանի են այն պատկերացումները, որոնց համաձայն աստղային որոշ խմբեր ու ներկայացուցիչներ անմիջապես կապվում են երկրագործական գործիքների, անասունների և երկրագործի հետ: Այսպես, օրինակ, Գուրանի կամ Վեցկիի աստղ, Սայլ կամ Մեծ Արջ, Ջրաբաշի, Տորենքաղ մշակ¹⁰:*

10. Որս¹¹: Կենսապահովման և անվտանգության կարևորագույն բաղադրիչը ամենահաճախ արտացոլվածն է: *Ժայռապատկերն անզնահատելի է որսորդության բազմահազարամյա ոլորտի մանրամասները լուսաբանելիս, որոնք ըստ հնագիտական նյութի և ոսկրային մնացորդների դժվար են դիտարկվում (Межлумян 1985, 687):*

1 Արուեստական.– Արարատ, 1875, 11, 437, տե՛ս նաև Ավետիսյան Է. 1989, 79:

2 Վարախանյան, Սաֆյան 1970, 32-35; Մարտիրոսյան 1981, 26-28; Սարգսյան 2010, 7-8; Թոխաթյան 1995b, 4, նկ. 2; 2011b, 114, նկ. 169₄; 2012d, 119; 2016a, 182, նկ. 7; 2019b, 222; Tokhatyan 2009, 83; 2015, 190 (2017, 67; 2020, 136); 2022, 23, նկ. 15; 2024b, 98, նկ. 17₂; 18₈₋₉; Тохатян 2011a, 284, նկ. 169₄ (2011b, 169; 2014, 266):

3 Վարելահողային երկրագործության մեջ կիրառված գործիքների առթիվ տե՛ս Երեմյան 1964, 9-27; Բդոյան 1972:

4 Երկրագործական ոլորտի՝ հ.ե. շրջանի և վաղնջադարի են անվանումները տե՛ս ГИ, 687-692; Ջահուկյան 1987, 212, 264: Հայ-շումե-րական լեզվական ընդհանրությունների մասին տե՛ս Դավթյան Ա. 2009; 2014; 2022:

5 Տե՛ս Производство археологических раскопок... 1900, 48, նկ. 138: Դրա փոքր-ինչ մշակված նկարը տե՛ս Խնկկյան 1977, տախ. XVI₁₁:

6 Ծիսական կալման արարողություն է պատկերում Առյուծաբլրի կնիքը (Frangipane 1997, 67, նկ 16₂; 2013, 538, նկ. 5c; 2016, 15, նկ. 11c):

7 Էրեբունու «Հովիվն ու ոչխարները» պատկերը տե՛ս Ходжаш, Трухтанова, Оганесян 1979, 82, նկ. 55:

8 Բդոյան 1972, 169-170, տախ. LXVI₁; 178, տախ. LXXI₄₋₅; 183, տախ. LXXIV:

9 Բդոյան 1972, էջ 346-ից հետո՝ տախ. CXXVIIA₁₋₆; CXXVIII_B; Գևորգյան Ա. 1978, տախ. IV₄:

10 Բդոյան 1950, 34-35; 1972, 460, 462: Աստղի և համաստեղությունների անվանումները նա նշել է ըստ Ղ. Ալիշանի (Ալիշան 1895, 115, 112, 129-130; 1910, 127, 124, 142-143):

11 Սարգսյան 1967, 114-119; Վարախանյան, Սաֆյան 1970, 11-32; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 8-10; Մարտիրոսյան 1981, 29-39, 53-59; Թոխաթյան 1995b, 4-6, նկ. 5-7; 2004, 41; 2006, 57; 2011b, 114, նկ. 169₂; 2012d, 119; 2016a, 182-183, նկ. 8; 2019b, 222; Tokhatyan 2009, 83; 2015, 190 (2017, 67; 2020, 136); 2022, 23, նկ. 14; 2024b, 98, նկ. 19₂₋₅, 7, 25₅; Тохатян 2011a, 284, նկ. 169₂ (2011b, 169; 2014, 266); Тохатян, Вардумян 2025, 125; Վարդուկյան, Թոխաթյան 2023, 208-209; Թոխաթյան, Վարդուկյան 2024, 36-37; 2025, 38:

Դարանակալման պատկերների համեմատ խիստ գերակշռում են աղեղնագեն, նիզակագեն որսորդ – քարայծ հորինվածքները: Այս որսեղանակն անհամեմատ բարդ է, քան, օր.՝ ջրի մոտ, նեղ ձորակում, ժայռի հետևում թաք-
նված սպասելը: Արագաշարժ, ճարպիկ ու զգույշ քարայծին մոտենալն ու նետի թռիչքի հեռավորությունից խո-
ցելը շատ դժվար է: Թեև բիչ, բայց կան կենդանու մարմինն հպված նետով պատկերներ. ըստ երևույթին նկարվել
է ակնկալիքը՝ որ անգամ հեռվից արձակված նետն անպայման պիտի հասնի և խոցի, ասես բացառելով հեռավո-
րության հանգամանքը: Որսորդ-պատկերահանը նման սյուժե նկարելիս, կամ մի այլ որսորդ այդ պատկերին
նայելիս վերին ուժերի աջակցությունն է հուսացել, որ այս՝ ոչ մերձաորսային եղանակը ևս հաջողվեր: Սա է սյու-
ժեների քանակական տարբերության հավանական պատճառը:

Շատ որոշակի են զինանոցն ու որսեղանակը՝ անգեն (որսահալածում) ու զինված, միայնակ ու խմբային, ձիա-
վոր¹ ու որսաշնուկ²: Որսկան թռչնով որսի պատկեր չկա³: Ուշագրավ է խաբուսիկ հնարքի կիրառումը դիմակա-
վորված, թովչական ու հմայական որսի ժամանակ: Կան որսատեղ հիշեցնող գծանկարներ: Խմբական գործող-
ություն՝ շուրջկալ, ծուղակում, դարանակալում ցուցադրող բազմապատկեր կտավներում նկատելի է որոշակի
տարածական կազմակերպում և պատումի տարրեր [աղ. 173], զգալի է շարժունությունն ու լարվածությունը:

Վաղագույն շրջանին (մ.թ.ա VII – V հազ.) բնորոշ պարզ ու միատարր պատկերի փորագրումից հետզհետե
անցնում են բազմատարր, առավել ամբողջական սյուժեով հորինվածքի՝ **կտավի** ստեղծմանը: Հստակ է դառնում
բնական «շրջանակով» պարփակումը՝ նկարվածքը հնարավորինս հարմարեցվում է քարամակերեսի ձևին ու
չափին: Երբեմն պահպանված է նաև նրբագիծ նախանկարը, ինչը հիմնավորում է ժայռապատկերի «ասելիքի»,
մարդու անելիքի մտածված, կազմակերպված լինելը: «Միայնակ որսորդ – մեկ կենդանի» պարզագույն սյուժեի
համեմատ գերակշռում է Եակների և պարագաների փոխադարձ դիրքի և հարաբերական չափի իրատեսական
արտացոլումը՝ կերպարվեստի անբաժան հատկանիշներ մասշտաբայնությունը և համաչափությունը, դիրքա-
յին ու կանոնավոր հորինվածքը: Առավել ցայտուն դրսևորվեց կերպարայնությունը, շարժունությունը և արտա-
հայտչականությունը՝ այս ամենի արդյունքում աճեց նկարի գեղարվեստականությունը:

Ինչպես նշվեց ժամանակագրման առթիվ, առավել հնագույն նկարվածքներն արտացոլում են լոկ մարդու
գործնական թիրախը, **նպատակը**՝ միայնակ որսակենդանի, վտանգավոր գազան: Վերացական մտածողության
զարգացման շնորհիվ սկսում են պատկերել նաև որսի ու գազանամարտի հաջողության գրավականները՝ գոր-
ծունեության **միջոցն** ու **ձևը**. նետահարում, հալածում, շուրջկալ, դարանակալում, դիմակավորում, թովչություն,
հմայանք և այլն: Այսինքն, լեզվամտածողական առումով՝ սկզբում կարևորվել է առարկան (գոյական, ուղիղ
խնդիր, ենթակա), հետագայում արդեն՝ նաև գործողությունը (բայ, ստորոգյալ):

Ժայռանկարներում նկատելի է որսորդի ու վայրի կենդանու որոշակի դիրքային դասավորություն. խոտաճա-
րակին նետահարում է հետևից, իսկ գիշատչին՝ դիմացից: Այս *խիստ ուշագրավ երևույթը* հարատևել է միջնա-
դարյան հարթաքանդակում. *ձիերը առաջ են սլանում հատկապես վայրի այծերի որսի ժամանակ. վերջիններս
սարսափահար փախչում են, իսկ նրանց ետևից նետ է արձակում ձիու վրա նստած որսորդը: Դժվար չէ տեսնել, որ
այդ տիպի քանդակներում շարժումն ընթանում է մեկ հիմնական ուղղությամբ՝ միագիծ սլանում են և՛ այծյամները,
և՛ որսորդն ու ձին, և՛ որսորդի արձակված նետը: Մինչդեռ գիշատիչ գազանների, հատկապես առյուծների որսի
ժամանակ արմատապես փոխվում է շարժման ուղղությունը, ...սլացող ձիու վրա նստած հեծյալին է հետապնդում
ետևի թաթերի վրա ծառացած առյուծը: Սակայն այս ընդհանուր շարժմանը հակադրված է իր, հեծյալի շարժումը,
որը ետ է դարձել և նետահարում է առյուծին (Մնացականյան Ստ. 1976, 153-154):*

Ժայռարվեստում առանցքային է հմայական գործունը: Որսի (և առհասարակ՝ որևէ իրադրություն ցուցադ-
րող) նկարներն արված են երկու հիմնական նպատակով՝ պատկերմամբ սևեռել, ցույց տալ կատարվածը և ծրա-
գրած անելիքը, ակնկալվող արդյունքը: Առաջին դեպքում, նկարելով արդեն իրականացված գործողությունը,
պատկերահանն այս կերպ յուրովի երախտագիտություն է հայտնել վերին ուժերին՝ որսի հովանավոր ոգուն,
տոտեմին, ինչպես նաև հայցել կենդանու «ներողամտությունը»⁴: Կարծում եմ, որ առկա է կենսապահովման և
բնապահպանական խնդիրների ներդաշնակության որոշակի մի գիտակցում⁵:

1 Հեծյալ որսը դրվագված է նաև բրոնզե գոտիներում (օր., Աստղիբլուր, Մցխեթ, Ստեփանավան, Օծուն):

2 Խորը նախնադարում սկիզբ առած ամենանշանակալի երևույթներից մեկի՝ գայլաշան ընտելացմամբ մարդն առաջատար դարձավ
գազանի դեմ պայքարի ու որսի ասպարեզներում: Շան ներգրավումը և աջակցությունն առավել ամրապնդեց Մարդ Բանականի (Homo
Sapiens) հաղթարշավը՝ նեանդերթալյան տեսակի նկատմամբ: Նորագույն հետազոտությունները հավաստում են, որ երևույթի ակունք-
ներն ունեն 38-40 հազար տարվա հնություն (Shipman 2015; Ушман 2019, 239-328): Որսաշնուկ ու հեծյալ որսի պատկերների առթիվ տե՛ս
Межелумян 1985, 688, 693-695; Մեջլումյան 1992, 25-26; Manaseryan 2003, 195, 199:

3 Ըստ երվ. Լալայանի, իշխանը որսի բազեի հետ պատկերող հարթաքանդակ կար Նորավանքում (տե՛ս Մնացականյան Ստ. 1976, 160):

4 Վշխարհում այս մտայնության տարաբնույթ ծիսական դրսևորումները նկարագրել ու մեկնաբանել է Զ. Ֆրեզերը:

5 Հավանաբար, նախնադարի մարդը նույն վերաբերմունքն ուներ թե՛ իր, և թե՛ կենդանու նկատմամբ: Նա գազանի մեջ չէր տեսնում իրե-
նից սկզբունքորեն տարբերվող արարած՝ նրան ընկալում էր իբրև «այլ մարդ», սոսկ արտաքինով իրենից տարբեր: Մյուս կողմից, մարդն
իրեն ընկալում էր որպես բնության մի մաս և արդյունքում շրջապատող աշխարհն օժտում մարդկային հատկանիշներով: Այլ կերպ ասած,
իրեն «բնությունից» չզատելով՝ մարդը գազանին ընկալում էր իբրև իր նման Եակի (Селиванов 1976, 26):

Հնարավոր է և, որ որսակենդանու, խանգարող գազանի, որսորդի, զենքի և ամբողջ իրադրության ճշգրիտ պատկերումը նպատակ է ունեցել այդ կերպ առավել իրական դարձնել սպասվելիքը: Որքան ճշգրիտ նկարվեր, այնքան ավելի հավանական, հուսալի կդառնար ապագա որսի ընթացքը՝ ճիշտ պատկերված նիզակը կխոցեր կենդանու հենց այդ՝ առավել անպաշտպան մասը, կամ, կենդանին կփախչեր որսորդների ուզած ուղղությամբ՝ դեպի դարանակալողները, ծուղակը կամ թակարդափոսը: Իսկ գերբնականը, վերին ուժը, «տեսնելով» մարդու այդ ցանկությունը, գործողության պլանը, կնպաստեր գծանկարված ծրագրի իրականացմանը: Գուցե նաև սա է այդօրինակ մանրամասն պատկերման հիմնական պատճառը, այլ ոչ թե միայն գեղարվեստական կողմը կամ զուտ իրապաշտականը (օր.՝ թե կենդանու որ մասն էր խոցել):

Աշխատանքի, որսի, մարտի, վարժանքի, պարի և այլ շարժուն սյուժեներում վստահաբար ենթադրելի է պատկերահանի անմիջական ներկայությունն ու մասնակցությունը գործընթացին, ինչն առավել հավաստի է դարձնում ժայռապատկերի ասելիքը, թե՛ որպես իրապաշտության դրսևորում, և թե ներաշխարհի, ծիսահոգևոր ոլորտի արտացոլում: Միանգամայն հնարավոր է, որ իրեն պատկերացրել է իրադրության կենտրոնում՝ իբրև վերին ուժի ներկայացուցիչ, զորության կրող, որսի ոգի, գործընթացի ղեկավար և ուղղորդող՝ ծիսական առաջնորդ: Սա հատկապես նկատելի է վերին պատկերման ու համայնապատկերի, նաև հեռանկարի կիրառմամբ արված ժայռապատկերներում [աղ. **229, 228**]:

Որսորդական սյուժեն ավելի կանոնական և համաչափ լուծումներ է ստանում հետագա մշակույթում՝ արձանիկի, նկարազարդ խեցեղենի (օր.՝ Դվինի ծիսանոթը)¹, գոտու, հարթաքանդակի, տապանաքարի (օր.՝ Պարոն Ավագի քարը Գնդեվանքում, XV դ.), մանրանկարի հորինվածքում, զենքի նախշազարդում և կնիքի նկարվածքում² [աղ. **174**]: Ժայռապատկերներում ու մշակույթի այս ոլորտների իրերում պարզորոշ են երևում զենքերը, հարմարանքները, հաճախ նաև որսեղանակը:

Մարդ – Բնություն փոխկապի առումով հատկանշական է, որ ժայռապատկերներում չկա կենդանի սպանելու ձևի, սպանված վիճակի ուղղակի արտացոլում (օր.՝ մարմնում մխրճված զենք, անդամահատ վիճակ)³, կամ զանգվածային սպանդի տեսարան (օր.՝ շատ կենդանիների անկանոն սփռված մարմիններ և հաղթական դիրքով որսորդներ): Նաև, արժեհամակարգի և բնապահպանական մտածողության առումներով՝ *Նախնադարյան որսորդը հաճախ ձգտում է չսպանել զոհին, խնայել ձագուկներին, ...պահպանել հոտերն անխնա ոչնչացումից: Հատուկ ուշադրության են արժանի որսի իշխող «խաղաղ» ձևերը, որոնց վերջնական նպատակը կենդանու սպանելը չէր*⁴: Իսկ աշխարհում ամենուրեք չէ, որ այդպես էր...⁵:

Զենքով կենդանի խոցելը պատկերվեց ավելի ուշ՝ խեցեղենի, բրոնզե գոտու (Ախթալա, Աստղիբլուր, Նոյեմբերյան, Թոեղք, Ներքին իսնձոր⁶, Ամիդ /Դիարբեքիր/, Օձուն), կնիքի (Գառնի, Ծիրագ, Օշական)⁷ և բրոնզե արձանիկի ձևերում: Վարագ խոցելու տեսարան կա Աղցքի Արշակունյաց դամբարանի հարթաքանդակում (IV դ.)⁸, նետով ու նիզակով արջ խոցելու երեք դրվագ՝ Աղթամարի որթագալարի գոտում⁹: Ծիսական որսի այսօրինակ սյուժեներ կան XIV դդ. Սպիտակավոր եկեղեցու՝ եղջերուի հեծյալ որսի հարթաքանդակում¹⁰, մանրանկարում¹¹, տապանաքարի (Անգեղակոթ, Որոտնավանք, Գնդեվանք՝ XVI դ.), նաև՝ գորգի և զինանշանի վրա [աղ. **175**]:

11. Գազանամարտ¹² խմբի պատկերներում արտացոլված է մարդու կենսապահպանման մի այլ կարևոր ոլորտ՝ վտանգավոր վայրի կենդանու դեմ պայքարը՝ ինքնապաշտպանության, որսակենդանի խլելու կամ իր ընտանի կենդանուն ազատելու համար: Բնականաբար, մարդն էլ է հարձակման դիմել՝ կենսատարածք, բնակատեղ (ծորակ, բացատ, ջրային ավազան, աղբյուր, հարթակ, ժայռախորշ, անձավ, փչակ), որսի ու երկրագործական մշակատարածք նվաճելու համար, թեև նման ժայռապատկերներ չկան:

Գործունեության որևէ ձևում համատեղ աշխատանքն այդչափ արդյունավետ, հետևողական և արտահայտված չի դրսևորվում, որքան շուրջկալ անելիս: Ահավոր վտանգի և գազանի հզոր դիմադրության պայմաններում

1 Кушнарева 1977, 12, նկ. 13; Ղաֆադարյան 1982, 85, նկ. 66; Գաբրիելյան Ա. 2008, 156, աղ. III₂.

2 Գևորգյան Ա. 1996, 8, նկ. 3; Գինի, 2005, աղ. 230₈₆; Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 15; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 16-17 և հղումները; Kalanтарян 1982, աղ. 6; Փիլիպոսյան 1998, աղ. 42:

3 Խոցված կենդանու և զոհված մարդու նկարները հատուկվեստ են, տե՛ս Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 14-20:

4 Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 10; Մարտիրոսյան 1978, 16; 1981, 23, 38, 45; Межлумян 1985, 690-691, 694-695; 1988, 155-156:

5 Կենդանու սպանության դաժան դրվագներով առատ են հատկապես Սահարայի, Ավստրալիայի, Օվկիանոսի, Ամերիկայի, Կենտրոնական Ասիայի, Հեռավոր Արևելքի ժայռանկարները (մ.թ.ա. III - մ.թ. I հազ.), Միտանիի կնիքները, Էտրուսկյան քանդակը և այլն:

6 Եսայան, Աբաջյան 1991, 117, աղ. II₁:

7 Խաչատրյան Ժ. 1965, 273, նկ. 1; 1974, 100-102, նկ. 3-5:

8 Առաքելյան Բ. 1941, 29, 33; 1949, 78-81, նկ. 60; ДИКА, 13, նկ. 9:

9 Տե՛ս Орбели 1968, 140, աղ. XXXII₂; İpsiroğlu 1963, լուս. 39; Der Nersessian 1965, նկ. 14, 23, 49; Մնացականյան Ստ. 1983, 122-123, 128, 131, նկ. 81; 1985, 42, նկ. 7, 22; Aghtamar, 151, նկ. 48:

10 Մնացականյան Ստ. 1976, 143-145:

11 Գևորգյան Ա. 1996, տախ. 65 («Պատմութիւն Աղթամարի Մակերոնացոյ», XVI դ., նկարիչներ՝ Չաքարիա Ավանցի, Հակոբ Ձուղայեցի, Հոռոմ, ՄՄ 5472.101ա); Միմոնյան Հ.Ն. 1979, 124-26:

12 Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 16-17; Աթոյան 1965, 82-87; Թոխաթյան 2016a, 183-184; Tokhatyan 2022b, 23; 2024b, 98:

առավելագույնս ակտիվանում էին մարդկանց բոլոր կարողություններն ու որակները: Արդյունքում խիստ զարգացան հաղորդակցման, փոխըմբռնման և փոխօգնության ունակությունները: Կուտակվող փորձի արձանագրման անհրաժեշտությամբ է պայմանավորված նման հորինվածքների առատությունը:

Կա ընտանի կամ որսի կենդանուն պահպանելու սյուժե, որն առկա է նաև բրոնզե գոտիներում՝ այն էլ լծկան ձիերի (Սցխեթ, Լճաշեն) պաշտպանության դրվագներով: Այս ամենը ոչ միայն իրապաշտության, այլև ծիսական մարտի դրսևորում է՝ վտանգավոր, կամ իր որսին խանգարող գազանին հմայանքով շեղելու, թուլացնելու և վնասազերծելու հավատալիքի արդյունք [աղ. 176]:

Գազանամարտ կամ ծիսական որս է դրվագված բրոնզիդարյան խեցեղենի, գոտու (Աստղիբլուր, Նոյեմբերյան, Սևան, Տանձատափ, Օձուն), զինական իրերի, մ.թ.ա. VI-V դդ. քարե կնիքի վրա (Վարդաքար, Օշական, Գառնի)¹ և մանրանկարում: Ուշագրավ է հատկապես առյուծամարտի պատկերումը. զինված մարտ՝ Պտղնավանքի (VII դ.)², հեծյալ որս՝ XIII-XIV դդ. Թանահատ, Նորավանք եկեղեցիների հարթաքանդակներում³, Էջմիածնի վանքի բակի՝ Ուրծից բերված խաչքարին, անգն մարտի պատկեր՝ Չվարթնոցի քարե սալին⁴:

Սրանք հեռավոր մի արձագանք են գազանամարտի բանահյուսական վաղ վկայության՝ Առյուծաձև Մհերի սխրանքի⁵: Տվի, արջի, առյուծի դեմ պայքարի դրվագներ կան Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու (915-921) որթագալարում ու գլխավոր գոտում⁶ [աղ. 177]: Իսկ մարդու և առյուծի համատեղ, խաղաղ վիճակի պատկեր կար Մաստարայի IV-V դդ. գերեզմանատան մի կոթողի վրա⁷:

Վաղ միջնադարում գազանամարտի արվեստը դրսևորվել է հայ դուցազունների (հետագայում արքաներ) մարզա-ցուցադրական մարտերում. Տրդատ Մեծը ջախջախում է ցլին (III դ. վերջին քառորդ)⁸, Վարազդատ Արշակունին՝ հաղթում առյուծներին (IV դ. վերջին քառորդ)⁹: Հմտությունների և հնարքների հարատևման լավ օրինակ է իշխան Սմբատ Դ Բագրատունու հաղթանակը արջի, ցլի և առյուծի դեմ (VI դ. վերջ)¹⁰:

Արտահայտչաձևով, գուցե ծագումնաբանորեն, գազանամարտի պատկերումը մերձ է ժայռարվեստում երբեմն առկա վիշապամարտի¹¹ դիցաբանական սյուժեին: Այն դրսևորվել է նաև որպես օձ – քարայծ հակամարտություն [աղ. 60], բնականաբար, աղերսվելով վիշապաբաղ-վիշապայծ արարածի գործառույթին:

Յետագայում գազանամարտն արտահայտվել է մ.թ.ա. VII դ. բրոնզե գոտու ճարմանդի վրա¹², հարատևելով նաև ճարտարապետական փոքր ձևերում (խոյակ, Դվին, V-VII դդ.¹³, տապանաքար, Մեծ Մասրիկ, XVI դ.), Մշո Ս. Առաքելոց վանքի դռան (1134 թ.) վերին եզրի քանդակաշարում¹⁴, հարթաքանդակում (Աղթամար, Անի)¹⁵, որմնանկարում, վառ դրսևորվելով հատկապես մանրանկարչության մեջ ու գորգարվեստում¹⁶ [աղ. 175¹²⁻¹⁵]:

1 Սոաքեյան Բ. 1976, 32-33, տախ. XLIX⁶⁻⁷, L₁; Աթոյան 1985, 242-245, նկ. 27-29; Турциян 1988, 65-68, աղ. XVI:

2 Սոաքեյան Բ. 1949, 67-69, նկ. 45-46; Աթոյան 1965, 83: Քանդակում հազարապետ Մանուէլ Ամատունին է Սահակ որդու հետ:

3 Մնացականյան Ստ. 1976, 143-148, 152-154, նկ. 58-61:

4 Սոաքեյան Բ. 1949, 69, նկ. 47; Մնացականյան Ստ. 1976, 154:

5 Աղթամարի քանդակներում կա Միհրի կերպարը՝ «Առյուծաձև Մհերը» (Գրիգորյան Ա. 2005, 70; Գրիգորեան 2023, 184), տե՛ս Օրբելու 1968, 108, 128, աղ. XX₂; *Ípsiroğlu* 1963, լուս. 55; Մնացականյան Ստ. 1983, 14, 73-74, նաև՝ *Լալայեան* 1910b, 206 (*Լալայեան* 2024a, 397):

6 *Լալայեան* 1910b, 199-207 (*Լալայեան* 2024a, 391-398); Օրբելու 1968, 179-204, աղ. XII-XVI, XXV-XLI, XLIII; *Ípsiroğlu* 1963, լուս. 39, 50, 55; *Der Nersessian* 1965, նկ. 14, 17, 41, 43; Մնացականյան Ստ. 1976, 60, 63; 1983, 71-75, 130-132, 139, նկ. 18, 25-27, 83, 86; 1985, 28, 33, նկ. 9, 20, 23, 34, 38, 41, 43; Աթոյան 1985, 241-243:

7 Կոթողի վրա հնավանդ, ըստ *Էոփյան հեթանոսական հավատալիքների արձագանքը հանդիսացող կենդանակերպ պահպանիչ խորհրդանշան* է (*Մնացականյան Ստ.* 1970, 190): Սրան անդրադարձել է հայագետ, արվեստաբան Գարեգին Հովսեփյանը. *կամարի գլխին քառանկյունի շրջանակի մեջ մի առիծ՝ խաղաղ վիճակում, կողքին մի մարդ կանգնած ձեռքը վերան, նշանակությամբ պարզ չէ* (*Յովսեփյան* 1944, 116, նկ. 101): Այդու երեսին, խաչի վերևի շրջանակի կողքերին կա երկու արծիվ: Կոթողը չի պահպանվել, լուսանկարը՝ Թ. Թորամանյանի, 1913 թ. (ՀՊԹ արխիվ), տե՛ս *Գրիգորյան* Գր.Վ. 2012, 165, 240, նկ. 146:

8 *Չերկուց ցուց վայրենեաց միով ձեռամբ կալեալ զեղջերեն, թափեաց հանդերձ ընդվզեալ ջախջախմամբ* (*Խորենացի*, գիրք II, ՀԹ, 218): Արքան 281 թ. հաղթել է 265-րդ Օլիմպիադայի ըմբշամարտի մրցումներում: Տե՛ս նաև *Աթոյան* 1965, 186-188; *Իսախրյան* 2000, 79-86; *Սահակյան Ս.* 2002, 24-32; *Իսախրյան, Առաքելյան* 2007, 357:

9 *Դարձեալ յԱրեգ քաղաքի Ելլադացուց յօր հասարակի կոտորեաց առիւծս* (*Խորենացի*, գիրք III, Խ, 308): Վարազդատ արքան, թագավորությունը թողնելուց յոթ տարի անց, 385 թ. հաղթում է վերջին՝ 291-րդ Օլիմպիադայի բռնցքամարտի մրցումներում (*Աթոյան* 1965, 183-185; 1985, 257-260; *Սահակյան Ս.* 2002, 34-36): Դա հավաստում է նաև Հունաստանի Օլիմպիա ավանի թանգարանում պահվող հնագույն հուշագիրը, որում աղյուսակի ձևով նշված են օլիմպական խաղերի համարները, տարեթվերը, հաղթողները և իրենց երկրները: Պատճենը ֆիզիկական կոլտուրայի հայկական պետական ինստիտուտի թանգարանում է (*Իսախրյան* 2000, 86-92): 1998 թ. Օլիմպիա ավանում տեղադրվեց արքայի՝ Լևոն Թորամանյանի հեղինակած մարմարե կիսանդրին (*Իսախրյան, Առաքելյան* 2007, 357):

10 Տե՛ս *Սեբեոսի* եպիսկոպոսի պատմություն, ԺԸ, 57, նաև՝ *Սահակյան Ս.* 2002, 43:

11 Մնացականյան Աս. 1955, 515-531; *Մարտիրոսյան* 1981, 67-69; *Հարությունյան Ս.* 2000, 84-192:

12 Գտնվում է Կոստանդնուպոլիսի Rezan Has Museum թանգարանում, տե՛ս Ներբեռնում բրոնզե գոտու ճարմանդ:

13 *Ղաֆադարյան* 1952, 145-146, նկ. 115; *Առաքելյան Բ.* 1949, 57; *ԴԻՏԱ*, 15, նկ. 16: Գտնվել է 1947 թ.:

14 *Ղաֆադարյան* 1952, 142, նկ. 111; *ԴԻՏԱ*, 51-52, նկ. 162-163; *Լուսիպիան* 1972, աղ. LXXV; *Измайлова* 1979, 139, 172, նկ. 111; *Միքայելյան* Լ. 2019, 406:

15 *Լալայեան* 1910b, 206 (*Լալայեան* 2024a, 397); *Առաքելյան Բ.* 1949, 57, նկ. 33; Օրբելու 1968, 88-89, աղ. XIII; *Ípsiroğlu* 1963, լուս. 56; *Der Nersessian* 1965, նկ. 50; Մնացականյան Ստ. 1983, 87-88, նկ. 48; 1985, 35; *Միքայելյան* Լ. 2019, 396-410:

16 Մնացականյան Աս. 1955, 586, նկ. 1106; *Գևորգյան Ա.* 1996, տախ. 39, 63, 69; *Խաչմանյան* 2019, 345-360; *Ենթյան* 2019, 387-395; *Պոստյան Աշխ.* 2019, 304-323; *Погосян* 2012, 204:

12. Մարտարվեստը¹ ներկայացված է թե՛ սպառազեն միայնակ ռազմիկի, և թե՛ նրանց խմբերի, մարտաձևի ու զինատեսակի պատկերներով: Ընդամենը, հարկ է նշել, որ որսն ու մարտը դժվար է տարբերել, բացառությամբ այն դեպքի, երբ մարդու մոտ կա որսակենդանի: Ճշգրիտ և արտահայտիչ է մարտատեսակի² նկարվածքը, երբեմն արվել է համայնապատկերի ոճով: Ճանաչելի են զենքերը, որոնք համանման են հնագիտական գտածոներին ու մշակույթի մյուս ոլորտներում դրսևորումներին: Մարտիկի կերպարը կայուն ու հարձակողական դիրքով է, շեշտված պատկերաճոճ, հաճախ նկատելի է չափազանցում, անհամամասնական չափեր, շարժունություն, կեցվածքի և գործողության լարվածություն: Այս խմբի ժայռապատկերներում արտացոլված են նաև մինչմարտական ծիսական պարերին բնորոշ դիրքեր [աղ. **178**]:

Ոճի և սյուժեի յուրահատկությունները սահուն փոխանցվել են բրոնզե գոտու և զինական իրերի զարդարիկ հորինվածքին, արտահայտվել նաև արձանիկի ձևերում³, բայց՝ արդեն առավել կանոնական և համաչափ (ինչպես որսի տեսարանում): Մարտարվեստի պատկերումը մերձ է խեցեղենի, կնիքի⁴, դրամի, մանրանկարի, տաճարային հարթաքանդակի և տապանաքարի բովանդակային լուծումներին⁵, համապատասխանելով նաև ռազմախաղերի ազգագրական նկարագրությանը⁶: Ժայռարվեստում և մշակույթի այս ոլորտների իրերում պարզորոշ են զենքն ու հարմարանքը, օր.՝ Արգիշտի Ա Մենուայորդի արքայի բրոնզե թեփուկավոր զրահը⁷ [աղ. **179**]:

Ինչպես որսի սյուժեներում, այստեղ ևս չկա սպանության ուղղակի պատկերում⁸: Սա հատկանշական է արժեհամակարգի և մտածելակերպի առումով (յուրային – թշնամի): Այսինքն, հնագույն նախնին որևէ տարբերություն չի զգացել իր տեսակի և կյանքի այլ կրողների (կենդանի, թռչուն) սպանության միջև՝ Եական եզրեր չդնելով որսի ու ռազմի միջև: Նման սինկրետիկ վերաբերմունքի դրսևորումներ բազմիցս վկայել է Ջ. Ֆրեզերը:

Նշեմ, որ ռազմական տեսարաններով այդչափ առատ բրոնզե գոտիներից միայն մեկն ունի զինվորի նետահարման դրվագ, այն էլ՝ առանց ուղղակի խոցման (Ստեփանավան), խոցումը նկատելի է Քարաշամբի գավաթի հորինվածքում [աղ. **179**_{1,4}]: Հեծյալ – հետևակ նիզակամարտ, խոցում կամ երկվորյակ աստվածությունների հակամարտություն է պատկերված Դվինի հեյլենիստական շրջանի երեք կնիքներում⁹, Գառնու ապակե, Սիսիանի սարդիոնե կնիքներում (*Խաչատրյան* ժ. 1974, 98-100, նկ. 1-2) [աղ. **179**₆₋₁₀]: Բնականաբար, մարտարվեստի նկարագրություններով հարուստ է հայ մատենագրությունը և բանահյուսությունը, հատկապես՝ Էպոսը¹⁰:

13. Մարզարվեստ¹¹: Մարտական սյուժեներին նմանվող ոչ բազմատարր մի շարք նկարներում մարդու (հատկապես՝ միայնակի) դիրքը, թեև լարված է՝ բայց ոչ հարձակողական: Հավանաբար սրանք վարժանքի և մրցման տեսարան են. նկատելի են մարզաձևերի տարրեր՝ վազք, թռիչք, ցատկ, ձողացատկ, քարանետում (նաև քարապարանով), լող, ջրացատկ և այլն¹² [աղ. **170**₁₋₉, **183**_{7, 12}]: Այս և հարակից թեմաներով (մարտ, որս, մրցախաղ, պար, պաշտամունք և այլն) նկարի գեղարվեստականությունն անիմաստ է առանց շարժման արտացոլման¹³: Ըստ մարդու դիրքի ու կեցվածքի մանրամասների, այս նկարվածքը նաև պար է հիշեցնում, որը կարևոր էր թե՛ որպես նախավարժանք, և թե՛ ծիսապաշտամունքային առումով, քանզի պարն իրավամբ *ամենաբնական մարմնամարզն է* (*Չիթուկի* 1919, 327, նաև՝ *Աթոյան* 1985, 359-363, նկ. 107-109) [աղ. **182**]:

Վերոնշյալ չորս թեմատիկ խմբերի՝ աշխատանքի, որսի և մարտի սյուժեով նկարներում [աղ. **171, 173, 176, 178**] առկա ռազմա-որսորդական պարազաները (քար, օղապարան, նետաղեղ, նիզակ, տեգ, գուրգ, մահակ, դանակ, վահան, կեռիկ, քարապարան և այլ տեսակներ), բնականաբար, կիրառվել են մարզական ոլորտներում ևս [աղ. **183**]: Մարզական կեցվածքն ու շարժունությունը զգալի է կավե, բրոնզե իրերի, օր.՝ Թոխաթում ու Պառավաթա-

1 *Թոխաթյան* 1995b, 4; 2004, 40-41; 2006, 56-57; 2011b, 114, նկ. 169₃; 2012d, 119; 2016a, 184-185; 2020a, 10-11; *Tokhatyan* 2009, 83; 2015, 190 (2017, 67; 2020, 136); 2022, 23; 2024b, 98; *Тохатян* 2011a, 284, նկ. 169₃ (2011b, 169; 2014, 266); *Тохатян, Вардумян* 2025, 125-127; *Չարդումյան, Թոխաթյան* 2023, 208; *Թոխաթյան, Չարդումյան* 2025, 39:

2 Բոնցեամարտ/կոփամարտ, ըմբշամարտ/կոփ, նիզակամարտ, թրամարտ, սրամարտ, մահակամարտ, սուսերամարտ, դաշունամարտ, վահանամարտ և այլն: Դասակարգումը տե՛ս *Աթոյան* 1965, 55-130; 1985, 237:

3 Տե՛ս օր., *Пуотровский* 1952, 24, նկ. 10 (Թեյշեբախի, ԴՊԹ 2010-45); *Есаян, Мнацаканян* 1970, 158, նկ. 1; *Есаян* 1976, 227; 1980, 56-58, աղ. 51₁₋₄; 56₁₋₂; *Խաչատրյան* ժ. 2002, 194-195, աղ. 1₃₋₄:

4 *Առաքելյան* Բ. 1976, 33, տախ. ХІХ₉, տախ. Լ₂₋₃; *Калантарян* 1982, աղ. 6; *Խաչատրյան* ժ. 2009, 74-75, աղ. ХІХ₉:

5 Տե՛ս նաև *Աթոյան* 1985, 236-297, նկ. 23-29, 31, 37-39, 41-43, 46, 48-50, 52-54, 57-58, 66-72:

6 *Բրդյան* 1980, 173-207; *Ասատրյան* 2014, 166-174:

7 Գտնվել է 1951 թ. Թեյշեբախիում (*Пуотровский* 1955a, 31, նկ. 21; 1959, 166, նկ. 28):

8 Նման դրվագներ կան այլուրեք, օր.՝ հնդկացիների և Սկանդինավիայի վիկինգյան փոփ ժայռանկարներում (մ.թ. I հազ.): Դազախստանի Տամբալի հնավայրում ևս վառ արտացոլված է միջնադարյան թյուրքալեզու վաչկատուն ցեղերի ռազմաշուկ կենսակերպը:

9 *Ղաֆադարյան* 1952, 82, նկ. 57_{а, в}; *Քոչարյան* Գ. 1991, 55-58, տախ. ХХVІ₁₋₃, տե՛ս նաև *Գարրիելյան* Ա. 2013, 193-208:

10 *Աթոյան* 1965, 28-54, 131-153, 166-181; 1985, 22-34, 67-71, 74-76, 95, 128-135; *Իսախիրյան* 2000, 15:

11 *Թոխաթյան* 1995b, 5; 2004, 40-41, 2006, 56-57; 2011b, 114; 2012d, 119; 2016a, 185; 2020a, 10-11; *Tokhatyan* 2009, 83; 2015, 191 (2017, 68; 2020, 137); 2022, 23; 2024, 98; *Тохатян* 2011a, 284 (2011b, 170; 2014, 266); *Тохатян, Вардумян* 2025, 126-127; *Թոխաթյան, Չարդումյան* 2025, 39:

12 *Աթոյան* 1985, 297-339, նկ. 66-67, 73, 75, 78, 81-87, 90-98, 102-103; *Իսախիրյան* 2000, 15; *Մանուչարյան* 2000, 182:

13 Մարդու անվտանգությունը և կենսապահովումը հնում ավելի էին կախված շարժունակությունից ու ֆիզիկական պատրաստականությունից՝ գոյատևելու համար նա առաջին հերթին պիտի շարժվեր (*доисторический человек в своей борьбе с природой, первобытный охотник, рыбак, позднее – земледелец, прежде всего для поддержания жизни должен был передвигаться*, *Пропп* 1976, 95):

րում պեղված արձանիկների¹ ձևերում, մանրանկարի² և տապանաքարի հորինվածքում և այլն [աղ. 180¹⁰⁻¹⁵]:

14. Վարժանք և մրցախաղ³: Որսի սյուժեով «դասական» ժայռապատկերներում առկա է նաև ռազմամարզական ու խաղային հմտության ցուցադրում⁴: Խմբային որսի մի շարք տեսարաններում մարդը (երբեմն նույնիսկ նետածիգը) կայուն դիրքով, ազատ կանգնած է ձիու կամ ցլի վրա⁵: Որսի և մարտի պահին նման դիրքում լինելն անհնար է, ուստի, այս տարօրինակ նկարվածքը կարող է նշանակել, որ պատկերահանի նպատակը սոսկ ծիախաղի, ցլախաղի իր հմտությունն ու հնարքը ցուցադրելն էր [աղ. 181¹⁻⁵]: Չնարավոր է նաև, որ նկարված է երիտասարդ մարտիկի կայացման, հասունացման ինչ-որ պայման: Թեև, գուցե ընդամենը նշանակի, որ կենդանին ընտելացված, վարժեցված է: Ի վերջո, կենդանու վրա կանգնած պատկերված էակը կարող էր լինել նաև ռազմի կամ որսի հովանավոր ոգին:

Ժայռապատկերների այս սյուժեն գազանամարտից տարբերվում է մի շարք առումներով. 1. վայրի կենդանու, գազանի փոխարեն ընտելացված կենդանի է, 2. մարդու և կենդանու դիրքն ու կեցվածքը լարված չէ, առավել խաղաղ է, 3. հորինվածքում զգալի է շարժունության պակասը, 4. առկա է չափազանցում կամ որոշ սխեմայնություն, երբեմն՝ հեռանկարի, համայնապատկերի ոճով [աղ. 181^{3, 5}, 173²]:

Հայաստանը ձիու ընտելացման, տնտեսառազմական նպատակներով կիրառման առաջնային օջախ է⁶: Ժայռապատկերի հետ մեկտեղ այդ են վկայում պեղածոները՝ մ.թ.ա. IV-III հազ. ոսկրաբանական նյութը (Մոխրաբլուր, Շենգավիթ, Վերին Նավեր), լծասարքը, սանձը, ձիազարդը⁷, քարե, կավե, բրոնզե, ոսկրե արձանիկը⁸, կնիքը, բրոնզե գոտին (Աստղիբլուր, Ստեփանավան, Տանձատափ, Օծուն և այլն), խեցեղենի նկարազարդը, որմնանկարը, դրամը [աղ. 181¹¹⁻¹²] և գրավոր աղբյուրները (Апиная 1964, 236-258):

Տարածված էին ձիացատկի, հեծյալ մականախաղի (ձիազնդակ) և կառարշավի տեսակները, ձիարշավարան կար Սղգա, Հայկավան, Տիգրանակերտ, Արտաշատ, Դվին, Շահապիվան, Վաղարշապատ, Չարեհավան, Անի և Ադանա քաղաքներում (տե՛ս Աթոյան 1985, 285, նժույգների և ձիախաղերի առթիվ նաև՝ Սահակյան Ս. 2002, 12-15, 18-21, 28-29, 82, 85):

Հին աշխարհում հռչակված էր հայոց հեծելազորը (Հակոբյան Հ. 2013, 66-71): Ասորեստանյան ու տեղական սեպագրերում հիշատակումներ կան Բիայնայի մարտական ձիերի, սպառազեն մարտականքերի և նետածոյության մասին: Ուշագրավ է Սղգայի մոտ Մենուա արքայի՝ Արծիբի ձիով 22 կանգուն (~11,4 մ) երկարության ցատկը, Արգիշտի Բ Ռուսայորդու՝ 950 կանգուն (492 մ) հեռավորությամբ նետարձակումը⁹: Քսենոփոնը (Ξενοφών, 430-355 Ա. Ստրաբոնը վկայում են մ.թ.ա IV-II դդ. Հայաստանում ձիաբուծության, մարտաձիեր վարժեցնելու և այրուձիի պատրաստվածության բարձր մակարդակը¹⁰:

Ուշագրավ են մրցախաղերի մատենագրական հիշատակումները: Նավասարդյան և մյուս տոներին արքայական որսարշավ, ձիախաղ և այլ մրցույթներ էին կազմակերպում¹¹: Տոնահանդեսը կարոտով է հիշել Արտաշես Ա թագավորը Գողթան գուսանների երգում, որը հիշատակել է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին (990-1058). *Ո՛ր տայր ինձ զծուխ ծխանի, և զառաւօտն Նաւասարդի, զվագելն եղանց և զվագելն եղջերուաց. մեք փող հարուաք, և թմբկի հարկանեաք, որպէս օրէնն է թագաւորաց*¹²:

Ժայռանկարներին համահունչ է ձեռագրերի նկարազարդումը՝ պատկերված է նետում (նիզակի, գուրգի, մահակի), գլարձակում (քարի, վեգի), պարանամարտ, մահակամարտ, կոխ [աղ. 180¹³⁻¹⁵], կռիվամարտ, հովախաղ, ոտնացուլներով քայլք (փայտոտունք), լարախաղացություն, սյունախաղացություն¹³, ազգային այլ մարզաձևեր ու մրցախաղեր: Մարզատեսակներ են արտացոլում հնագույն գտածոները, հատկապես՝ խեցեղենը, արձանիկը, գոտին, վահանը, կնիքը, դրամը¹⁴ [աղ. 177]: Այս ամենը բազմակողմանի արտահայտված է նաև բանահյուսա-

1 Маккуин 1983, ներդիր, նկ. 17; Есаян, Мнацаканян 1970, 159, նկ. 2; Есаян 1976, 228; 1980, աղ. 56, 59.

2 Գևորգյան Ս. 1978, տախ. 42, 3, 9:

3 Թոխաթյան 1995b, 5; 2011b, 114; 2016a, 185-187; Tokhatyan 2009, 83; 2015, 191 (2017, 68; 2020, 137); 2022, 23; 2024b, 98, նկ. 18; Тохатян 2011a, 284 (2011b, 170); Тохатян, Вардумян 2025, 126-127; Թոխաթյան, Վարդումյան 2024, 36-38; 2025, 39:

4 Մարմամարզիկ «ակրոբատների» խաղի առթիվ տե՛ս Մարտիրոսյան 1981, 58:

5 Աստղիբլուրի բրոնզե գոտու վրա ձիավոր նետածիգի պատկեր կա, սակայն՝ ազատ նստած [աղ. 174⁴]:

6 Տե՛ս Есаян 1966, 119-130; Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 19 և հղումները; Межлумян 1972, 124-127; 1985, 686; Ավետյան 1977, 89-90; Մելիքյան 1992, 24-26; Աթոյան 1985, 280-297; Մարդարյան 2004, 404; Manaseryan 2006, 271-274:

7 Լալայան 1931, 189-194; Мартиросян 1964, 212, 225; Մարտիրոսյան 1969a, 28, աղ. IX-X; Միմոնյան Հ. 2006, 129-133:

8 Есаян, Мнацаканян 1970, 165-168, նկ. 5-6; Есаян 1976, 240, աղ. 152-153; Խաչատրյան Ժ. 1977, 50-53.

9 ՀԺՊԶ, 52, 87, նաև՝ Ковалевская 1977, 91-98; Աթոյան 1985, 280-297:

10 Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, գիրք IV, 4.4, էջ 156; Strabo XI, 13.7, էջ 311, XIV, 5, էջ 323, XIV, 9, էջ 329-331; Ստրաբոն, 51, 57, 61: Տե՛ս նաև Նախապետյան Ռ. 2018, 20-21, 34, 36-37, 49-50, 102-103:

11 Տե՛ս Հացունի 1923b, 298-415; Луссццан С. 1958, 40-42, 83-86; 1972, 73; Հովհաննիսյան Հ. 1978, 234-236, 242-243: Անցյալի առօրյա և տոնական կյանքում կրկեսային տարրերի մասին տե՛ս Օրդոյան 2001, 103-121:

12 Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, 87, տե՛ս նաև Մնացականյան Աս. 1955, 560; Вардумян 1991, 105; Վարդումյան Գ. 2006, 44-45:

13 Տե՛ս Մնացականյան Աս. 1955, 507; Луссццан 1958, 84-86; Բղդյան 1963, 174-183; Պետրոսյան Ս. 2006, 265, նկ. 3:

14 Վվդարիգայի պատկերները տե՛ս Վարդանյան Ռ. 2004a, 66, 78-81, աղ. 2, նկ. 2.1-14, աղ. 10, նկ. 5.1-3:

կան ժառանգության և ազգագրական իրականության մեջ (Բդոյան 1980, 61-201; Ասատրյան 2014, 166-174): Մրցախաղի դրվագներ կան հարթաքանդակի¹ ու տապանաքարի հորինվածքներում:

Վարժանքա-խաղային ոլորտի որոշ ժայռապատկերներ հիշեցնում են բիայնական մշակույթին բնորոշ սյու-ժե՝ առյուծի կամ ցլի վրա կանգնած էակ²: Երեբունու որմնանկարների, Խրկանցի ու Վանի բրոնզե թիթեղների հորինվածքում հալոյին է՝ առյուծի վրա, Այանիսի վահանին և Արծկեի բարձրաքանդակում աստվածներ են՝ ցլի վրա [աղ. 181⁶⁻¹⁰], Վերին Անձավից պեղված վահանին պատկերված են մյուս դիցերը ևս, ճմինի բրոնզե թիթեղի վրա մի աստվածություն է՝ թևավոր ձիու վրա³: Նման պատկերներ են կրում նաև այդ շրջանի կնիքն ու զարդը (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 16-17): Դիցարանային փուլի այս հորինվածքներն արտացոլում են վաղ փուլերի դիցահիմնական ընկալումներ:

15. Պար⁴: Հնագույն ակունքներով այս երևույթը մարդու ինքնարտահայտման ձևերից է, բնության և այլոց հետ հաղորդակցման միջոց: Հնադարում այն ավելի բնագոյային և ինքնաբուխ էր, քան մտահղացված ու գիտակցական, այսինքն՝ եղել է ոչ այնքան գեղեցիկն ու արվեստայինը ներկայացնելու, այլև զգացմունքի ու մտքի արտահայտման միջոց: *Առաջանալով առասպելաբանական մտածողության արդյունքում՝ պարը հանդես է եկել իբրև ներագոյեցության գերբնական միջոց, ծիսական գործողություն: Հնագույն գրեթե բոլոր ծեսերը ներառել են պարատեսակներ, պարածներ կամ պարային հատվածներ: Ժողովրդական պարային մշակույթն ի սկզբանե մեծապես ազդվել է աշխարհի կառուցվածքի, բնական տարրերի անձնավորման և բնության ուժերի պաշտամունքի մասին առասպելաբանական պատկերացումներից* (Հայրիյան 2024, 49):

Ըստ բանահավաք, բանասեր Տիգրան Զիրունու՝ *երգին ձայնականօրեն արտաբերման հետ՝ շուտով ծնունդ առած է համաչափ մարմնական շարժումներու պետքը: ...Պարն ամենաբնական մարմնամարզն է, միջոց, որը կարևորվել է թե՛ նախավարժանքի, և թե՛ ծիսապաշտամունքային առումով* (Զիրունի 1919, 327): Հնադարի ընկալումներում այդ ամենը միահյուս էին՝ մեղեդին ձայնով արտահայտում էր այն, ինչ պարը՝ շարժումներով, ներդաշնակ, միառիթմ ու փոխլրացնող: *Պարերը համարվում էին սրբազան, վերագրվում իրենց նախնիներին, քանզի դրանք ավանդական հիմքերի նման կարևոր գործոններ էին* (Մնացականյան Աս. 1955, 452):

Ինքնատիպ այս միջոցն ասես միաձուլում է անհատներին ու մեկ անձ դարձնում՝ նույն զգացողությամբ ու նպատակով տոգորված: Կատարման ընթացքում մասնակիցները լիարժեք շփման վիճակում են, պարախումբն իրեն զգում և գործում է որպես մեկ միասնական օրգանիզմ: Սրանում է նախնադարյան պարզունակ պարի հանրային, միավորող նշանակությունը (տե՛ս Селуванов 1976, 39):

Հագարամյակների ծիրում ունեցել է տարբեր ձև ու գործառույթ, ուղեկցել կյանքի կարևոր իրադարձությունները՝ որս ու մարտ, պաշտամունք ու ծես, աշխատանք ու զվարճանք, ծնունդ ու մահ և այլն: Պարը հիշատակվել է տակավին հայ գրականության սկզբնավորման փուլից. *Երգս առեալ բարբառեցան կայթիւք վագելով, ցուց բարձրեալ մարդկանն, ...համարէին հարսանեացն զպարսն պարել եւ զկաքաւսն յորդորել* (Ագաթանգեղոս, ԺԵ.180, Էջ 106): *Հինքն Արամազնեայց ի նուագս փանդան եւ յերգս ցցոց եւ պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակաւ* (Խորենացի, գիրք I, 2, 27): *Երաժշտականաւ նուագեին ի տաղս պարանցիկ երգոցն* (Սովսէս Քերթոյ, 1196):

Հայոց պարին անդրադարձել է մեծն Կոմիտասը: «Հայ գեղջուկ պարը», «Պարն ու մանչուկը» հոդվածներում⁵ բացահայտելով երգի ու պարի բնապաշտական ակունքները, համարել է, որ դրանք հեթանոսական շրջանում են (Բորիսյան 2020, 57, 61-64, 81-85):

Երվ. Լալայանը, վկայակոչելով ֆրանսիացի արվեստաբան Ռենե Մենարի (René Ménard, 1827-1887) մտքերը, նշել է *երգերից անբաժան էին պարերն, որ գրեթե բոլոր նախնական ազգերի մեջ սաստիկ կապուած էին աստուածների պաշտաման և զոհաբերութեան հետ և կոչւում էին սրբազան* (Լալայեան 1896a, 19): Ինքը, Ռ. Մենարն այսպես է ներկայացրել. *պարը բոլոր հին պաշտամունքների մաս է կազմել, բայց սրբազան կոչվող պարը տարբերվում էր ոչ թե իր ավելի դանդաղ ու հանդիսավոր շարժումներով, այլ ռիթմով, որը հաստուկ էր երկրպագվող աստվածությանը: Գրեթե բոլոր պարուհիները ծագումով Փոքր Ասիայից էին, որը դեռ դիցապաշտական փուլում*

1 Օր., խեթական Ալաջա հնավայրի «ակրոբատներ» հարթաքանդակը (Lehmann-Haupt 1931, 620; Маккун 1983, ներդիր, նկ. 11): Աղթամարի Ս. հաշ Նեղեցու հարավային պատի հարթաքանդակներում դրվագված են ըմբշամարտի և ձեռնամարտի ոչ մարտական տեսարաններ, տե՛ս Լալայեան 1910b, 204 (Լալայան 2024a, 395); Гоян 1952b, 261-262, նկ. 66-67; Орбели 1968, աղ. XL, XLI; İpsiroğlu 1963, լուս. 44-45; Մնացականյան 1976, լուս. 23; 1983, 126, լուս 74, 78:

2 Ամպրոպա-շանթային Թեյշեբայի և ցլի կապի առթիվ տե՛ս Մարտիրոսյան 1973a, 56; 1978, 46-48, 159; 1981, 62-63:

3 Տե՛ս Piotrovskii 1967, 65, նկ. 44; Եսայան, Հմայակյան 1980, 208; Հմայակյան 1990, 41, 112; Belli 1999; 2004, 216-219; Բադալյան Ս. 2015, 17, 74, 96-99, 102-109, 115-119, 148, նկ. 152, 175; Պողոսյան Գ. 2016, 167-172:

4 Թխաթյան 1995b, 5-7; 2004, 40; 2006, 56; 2011b, 114; 2012d, 119; 2016a, 187; 2020a, 10-11; Tokhatyan 2009, 83; 2015, 191 (2017, 68; 2020, 137); 2022, 23, 26, նկ. 16-17; 2024b, 98, նկ. 24⁹⁻¹⁰; Тохатян 2011a, 284 (2011b, 170; 2014, 266); Тохатян, Вардумян 2025, 122-131; Վարդումյան, Թխաթյան 2023, 208-209; Թխաթյան, Վարդումյան 2024, 35-38; 2025, 36-45:

5 Առաջինը գրվել է 1901 թ., գերմաներեն (ռուսերեն թարգմանվել է 1908 թ., հայերեն՝ 1910 թ.), երկրորդը՝ դասախոսության սղագրություն է, որը կարդացել է Կ.Պոլսի «Եսայան» դպրոցում, լույս է տեսել 1928 թ.: Տե՛ս Կոմիտաս 1941, 51-67:

ուներ պարեր, որոնք շատ սիրված ու ժողովրդական էին հնում¹: Մեկնաբանել է նաև պարի և աստղերի կապը. եգիպտացիների սրբազան պարերն, ըստ երևույթին, աստղագիտական բնույթ ունեին: Դրանք ներկայացնում էին, կամ պիտի ներկայացնեին աստղերի շարժումը և ներդաշնակությունը: Պարի ամենահավաստի ծագումնաբանության հեղինակները կասեն, որ այն ակունքվում է Տիեզերքի սկզբնավորումից և, նույնքան հին է, որքան սերը: Աստղերի երգչախումբը, մոլորակների և անշարժ աստղերի միացումները, ներդաշնակ միությունը, հիասթափող համերգը՝ ահա առաջին պարի օրինակները²:

Ըստ մատենագրական հիշատակումների և այլ աշխատությունների, երվ. Լալայանն առանձնացրել ու դաստիարակել է պարի տեսակները՝ *կաթալ* (թռչկոտելով պար), *կայթ* (ոտքերն ու ձեռքերը խփելով պար), *վազ* (կայթքով վազել), *ցուցք* (երգ ու պարով որևէ անցք ներկայացնել)³: *Իսկ պար կամ պարանցիկը՝ շրջան բռնած խմբովին պարելն է*, այսինքն՝ հնում պար է կոչվել միայն շուրջպար տեսակը⁴:

Ծավալուն ուսումնասիրություններ են կատարել հետագա մշակութաբանները և ազգագրագետները⁵:

Առատ ու բազմազան են *խաղերու չափ հին* (Չիթունի 1919, 327) այս ոլորտի ժայռապատկերները, որոնք հարուստ են պարի նախնական և տարատեսակ դրսևորումներով: Դրանցում առկա պարային հորինվածքների 1970-1980 թթ. անդրադարձել են հնագետ-ժայռապատկերաբաններ Գր. Կարախանյանը, Յ. Մարտիրոսյանը: Նրանց հրապարակումներից հետո մեծաքանակ նյութ է կուտակվել պարի ծագումն ու վաղ ձևերն ուսումնասիրելու համար: Հարյուրավոր պատկերներից ստորև դիտարկված են նմուշներ, որոնցում պարն առավել որոշակի է, ինչպես նաև ենթադրական և անուղղակիորեն պարին աղերսվող պատկերներ:

Պարն **ուղղակիորեն արտացոլող** ժայռապատկերների քննությամբ պարային տեսարանները կարելի է դաստիարակել ըստ մի քանի ցուցիչների.

- **Պարակազմ.** գերակշռում է ցուցապարը, որում հիմնականում տղամարդն է ու կինը⁶ [աղ. 182₁₋₁]: Հաճախությամբ հաջորդը խմբապարի դրսևորումներն են [աղ. 182₁₋₁]: Իսկ մենապարը դժվար է առանձնացնել այլ միայնակ կանգնած մարդու պատկերումներից⁷:

- **Մարմնի մասերի դիրք.** գլխի, իրանի, ոտքի, սրունքի, ոտնաթաթի, թևի և ձեռքի թեքում: Կան նաև ձեռք-ձեռքի, ափ-ափի, ուս-ուսի, թևանցուկ դրվագներ և այլն [աղ. 182₁₋₁₁]:

- **Հիմնական շարժումներ.** համընթաց քայլք՝ եթե ժայռապատկերում մարդկանց ոտնաթաթերը միուղղված են, իրար ընդառաջ քայլք՝ ոտնաթաթերը դեմդիմաց, շրջանաձև շարժում, պտույտ, աղեղնաձև շարժում, պարադիրք: Երբեմն նկատելի է նաև շարժում սկսելը՝ մի ոտքը բարձրացած է կամ թեք, ծունկը՝ կիսածալ: Հազվադեպ է թռիչքը, գատկը [աղ. 182₁₋₁₁]:

- **Պարատեսակներ.** որսապար՝ մարդը կենդանու մոտ է, հաճախ՝ ծիսահմայական դիրքով: Ռազմապար՝ մարդը սպառազեն է, զինավառ կեցվածքով⁸: Պարախաղ՝ մարդու ձեռքին կա երեխա, բարուր, ձագ, նվագարան, օղակ, պտուղ, ճյուղ, ունի դիմակ, գլխազարդ, գլխանոց: Շուրջպարի պատկերումը որոշակի չէ:

Բնականաբար, պարային դիրքեր **արտացոլված են հարակից** սյուժեներում ևս, քանզի ժայռարվեստում առկա է վաղնջական մշակույթին բնորոշ բազմաթեմայնություն ու սինկրետիզմ՝ միախառն, չմասնատված վիճակ, իրականի և առասպելականի մեկտեղված ներկայացում:

- **Որսորդական** խմբական գործողություն՝ շուրջկալ, դարանակալում ցուցադրող բազմատարր կտավներում նկատելի է դիրքային կազմակերպում և ընթացք, որոնք հաճախ նաև պար են հիշեցնում:

- **Մարտական** սյուժեներում ռազմիկը հարձակողական դիրքով է, հաճախ նկատելի է շարժում, կեցվածքի և

1 La danse a fait partie de tous les cultes antiques; mais cette danse, qui est appelée danse sacrée, se distinguait non par un mouvement plus lent et plus grave, mais par un rythme qui était spécial à la divinité qu'on voulait honorer (Ménard 1883, 43). L'Asie Mineure, qui est le pays dont presque toutes les danseuses étaient originaires, avait eu depuis la période mythologique des danses qui furent très goûtées dans l'antiquité (Ménard 1883, 48-49).

2 Les danses sacrées des Égyptiens paraissent avoir eu surtout un caractère astronomique. Elles représentaient ou étaient censées représenter le cours des astres et l'harmonie de leurs mouvements (Ménard 1883, 44). Les écrivains qui nous donnent la généalogie la plus authentique de la danse te diront qu'elle date de l'origine de l'univers, et qu'elle est aussi ancienne que l'amour. Le chœur des astres, la conjonction des planètes et des étoiles fixes, leur société harmonieuse, leur admirable concert, sont les modèles de la première danse (Ménard 1883, 46).

3 Լալայեան 1896a, 14-16, 19; Луссцян С. 1958, 60-93; Հովհաննիսյան Յ. 1978, 105-143; Կարդանյան Է. 1989, 94-95, 102, 106-108:

4 Լալայեան 1896a, 19: Շուրջ, շրջան, շուրջանակի, բոլորակ, շարք, խումբ, տե՛ս ԱԲ, հ. Դ, 54-55, նաև՝ Հովհաննիսյան Յ. 1978, 116-117:

5 Луссцян С. 1940; 1958; 1972; Խաչատրյան Ժ. Կ. 1975, 7-127; 2013; Петросян Э. 1975; 2002, 75-92; Петросян, Хачатрян 1980; Petrosyan E. 1979, 67-72, նաև՝ Սահակյան, Հովհաննիսյան 2002, 34-38; Ստեփանյան Ա. 2004, 25-32; Գալֆայան 2010, 134-150:

6 Պարային տեսարաններում հատկապես արտահայտիչ է կինը, նկատելի են շարժման սահուն, ճկուն ձևերն ու նազանի կեցվածքը: Տղամարդու պատկերներում հաճախ ընդգծված են հզոր մարմնաձևերն ու կեցվածքի լարվածությունը:

7 Թերևս, դա հնարավոր է այն դեպքում, երբ նա վերողջված թևերով կամ ձեռքերով է և, հատկապես՝ բացված մատներով, ինչպես օր. որոշ խմբանկարներում [աղ. 182₁₋₃, 7, 10, 199₁₋₂, 8-9, 11, 201₁₋₂, 5, 9, 11-12, 203₃₋₆, 10, 17, 204₁, 6, 8, 12-14, 205₂, 6, 9]: Իհարկե, ձեռքերի նման դրվածքով կարող էր արտահայտվել նաև պար-երկրպագության տեսարան, տե՛ս օր., աղ. 37, 201₁₋₂, 5, 9, 12, 203₃₋₄, 10, 17, 204₁, 13-14:

8 Տե՛ս Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 16, 30-31, աղ. 36₁, 41₁, 85₂, 88₃₋₄, 148₂, 244₁, 297, 306-308, 337₂; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 9, նկ. 276, 320; Մարտիրոսյան 1978, 10; 1981, 57-58, աղ. 74-75, 78₃:

գործողության լարվածություն: Սրանց մի մասը ևս կարելի է համարել ռազմապարի պատկեր:

• **Մարզարվեստ:** Մարտական տեսարանի նմանվող մի քանի հորինվածքներում մարդու դիրքը, թեև լարված է, բայց ոչ հարձակողական: Հավանաբար, սրանք վարժանքի, մրցման կամ խաղի պատկերումներ են: Այս և հարակից թեմաներով (որս, մարտ, պաշտամունք) պատկերի գեղարվեստականությունն անիմաստ է առանց շարժման արտացոլման: Ըստ մարդու դիրքի ու կեցվածքի մանրամասների՝ նկարվածքը նաև պար է հիշեցնում, որը կարևոր էր թե՛ որպես նախավարժանք, և թե ծիսապաշտամունքային առումով, քանզի պարն իրավամբ *ամենաբնական մարմնամարզն է* (Հիթոնի 1919, 327):

• **Հագուստի** տարրեր՝ շրջագգեստ, գլխանոց, գոտեկապ պարունակող ժայռանկարներում հաճախակի են պարային դիրքերը, որ հիմնականում թովչական, դիմակավոր որսի և զինական տեսարաններում են:

• **Երաժշտական գործիք** կիրառվել է որսակենդանուն պարային շարժումներով դյուրեղու, ձայներ նմանակելով ուշադրությունը շեղելու նպատակով: Հատկապես ռազմաորսորդական, պաշտամունքային խմբական տեսարաններում երբեմն կան նվագարան հիշեցնող պատկերներ՝ քնար, ծնծղա, դափ, թաս, փող, թմբուկ:

• **Պաշտամունք** խմբի ժայռապատկերներում, երկրպագություն ու հմայանք անող մարդկանց դիրքերը հաճախ հար ու նման են պարային: Նկարի իմաստաբանությունը և քարի շուրջն արվող արարողությունն, անկասկած իրար զուգորդող, փոխլրացնող էին, որպես միասնական ծիսապաշտամունքային համակարգի բաղկացուցիչ: Բնականաբար, պարը միշտ էլ կրել է խորհրդանշային իմաստ ու գործառույթ. մարմնի համաչափ շարժումները՝ պարային լեզուն, աղերսվում է նաև նախշի ծագումնաբանությանը. *հորիզոնական հարթության վրա* պարաբայերից *առաջանում են որոշակի գծանկարներ*¹, Ս. Լիսիցյանի ձևակերպմամբ՝ *պարի պլան* (Лисецкая С. 1958, 124-126; 1972, 31-33): Նման նախշեր ժայռապատկերներում ևս նկատելի են:

Բաղադրյալ ու բազմակերպ այս երևույթն արտացոլված է հնագիտական գտածոներում: Պարային ու երթային զանազան կեցվածքներ են ցուցադրում բրոնզե արձանիկի ձևերը, խեցեղենի², կնիքի³, բրոնզե գոտու և թիթեղի (Seidl 2009, 611-617), մանրանկարի⁴, հարթաքանդակի, նաև՝ XII-XIII դդ. դրոշմագրող կարասների գոտիների և XV-XVIII դդ. տապանաքարերի (Պետրոսյան Յ. 2024, 84) հորինվածքները [աղ. 182¹²⁻¹⁶]:

Հայաստանի ժայռապատկերներում և բրոնզեդարյան մշակույթի մյուս հուշարձաններում արտահայտված է պարարվեստի ողջ բազմազանությունն իր տարբեր դրսևորումներով: Արվեստ լինելուց զատ, պարը ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի ուսումնասիրման առատ աղբյուր է, որի ամենաիկն պատկերներում արդեն իսկ արտացոլված են հեռավոր նախնիների առօրյան, ծեսերն ու սովորույթները, ընկալումներն ու ձգտումները, առասպելական մտածողությունն ու աշխարհայացքը:

16. Զենք⁵: Որս, մարտ ու մարզական տեսարան ցուցադրող պատկերներում հարձակողական զենքեր են՝ քար, նետաղեղ, կապարճ, նիզակ, տեգ, եռաժանի, տապար, սակր, վաղր, կացին, գուրգ, մահակ, դանակ, օղապարան կամ քամանդ (Լալայեան 1931, 168), եռաձայր կեռիկ, պարսատիկ, քարպարան⁶, պաշտպանական սպառազինություն՝ վահան, գոտի, սաղավարտ (գլխանոց երկաթի), զրահ⁷ և այլ հանդերձանք [աղ. 183]: Կիրառած առարկան մարդու ձեռքին է կամ մարմնի մոտ, այլ դեպքերում այն կարող է լինել խորհրդանշան:

Մետաղամշակման հնամենի ավանդույթների երկիր Հայաստանը հարուստ է պեղածո զինական իրերով⁸:

Պատմահայրը հիշատակել է ժամանակի բոլոր զինատեսակները՝ *աղեղ, աշտե, ասպագին, ասպար, գեղարդ, երեթեւեան նետ, երկսայրի*⁹, *լայնալիճ, կացին, նիզակ, շերտ [շերտաւորք], պարան, պարսատիկ, սակր, սուլին,*

1 *Խաչատրյան Ժ. Կ.* 2002b, 30-31; *Գալֆայան* 2010, 27-28, 134-150; *Хачатрян Ж.К.* 2012, 407-419:

2 Տե՛ս *Кушнарева* 1993, 168, նկ 62^{2a}; *Փիլիպոսյան, Հովհաննիսյան* 2004, 87-95: Դիլինի դամբանասալի պատկերը ևս [աղ. 182¹⁵] մեկնաբանվել է որպես պարող երկվորյակներ (Հակոբյան Յ. 1997, 22):

3 Տե՛ս *Хачатрян Т.* 1963, 134, 137-138, 181, նկ. 21; 1975, 132, 157, նկ. 77¹; 1979, 27, 133: Տե՛ս նաև *Փիլիպոսյան* 1998, 42-43, աղ. 41⁹; 2018, 119, 122, աղ. 1, 3¹: Կավե կնիքը գտնվել է 1960 թ., №53 դամբարանում, թվագրվում է մ.թ.ա. XV-XIII դ. (ՀԳԹ 2173-419):

4 Տե՛ս *Մնացականյան Ա.* 1955, 454, 458-459, 469-470, 507; *Петросян Э.* 2014, 122-131:

5 *Թոխաթյան* 1995b, 5-6; 2004, 40; 2006, 56; 2011b, 114, 169²⁻³; 2012d, 119; 2016a, 185; *Тохатян* 2011a, 284, 169²⁻³ (2011b, 170; 2014, 266); *Tokhatyan* 2015, 190-191 (2017, 67; 2020, 136-137); 2022, 23, 25; 2024b, 98, նկ. 19⁵, 24¹⁷⁻²⁰, 25⁴; *Վարդումյան, Թոխաթյան* 2023, 208:

6 *Այդպիսի մի զենք էր հին եգիպտացիների, սարմատների, հին իտալիկների և այժմյան Պաթագոնիայի (Հարավային Ամերիկայի հարավում) վայրենիների մեջ գործածվող բոլան* (Սամուելյան 1941a, 71-72): Գեղամա և Սյունյաց լեռներում սրա կիրառումը վկայող երեք օրինակների մասին տե՛ս *Межлумян* 1985, 686, աղ. 2: Սյունիքում boleadora զինատեսակի հնարավոր կիրառման մասին տե՛ս *Knoll, Meller* 2021, 42-51:

7 Ժայռապատկերներից մեկը [աղ. 184⁵] նման է Արգիշտի Ա Մենուայրորդու թեփուկավոր զրահին [աղ. 179¹¹]: Մ.թ.ա. III-I հազ. զրահի և սաղավարտի մասին տե՛ս *Есаян* 1966, 91-105; 1986, 3-49, աղ. 2, 7-24: Պղնձաքարի՝ մ.թ.ա. IV-III հազ. քարե մուրճերի, կացինների, Շենգավիթի հասպիսե և Գորայքի օձաքարե փոքր կացինների մասին տե՛ս *Սարգսյան* 1967, 174, աղ. XLVIII, նկ. 47-48; *Սիմոնյան* 2020, 19-20, նկ. 13-15: Դիլինից պեղված զրահների, վահանի և սաղավարտի մատենագրական հիշատակումները տե՛ս *Քալանթարյան Ա.* 1965, 68-72, 72-73:

8 Զենքի և հանդերձանքի մասին տե՛ս *Լալայան* 1931, 156-171; *Սամուելյան* 1941a, 50-74; *Աբրահամյան Վ.* 1949, 37-98; *Мартиросян* 1964, 25-275, աղ. IX, XI-XIV, XVI; *Մնացականյան Յ.* 1965p, 128-134; *Есаян* 1966, 13-90; 1986, աղ. 1, 7-9, 13-21; *Խանգադյան* 1967, 46-58, 84-85, աղ. VIII-IX; *Մարտիրոսյան* 1969a, 28-31, տախ. XI-XXVII; *Բրդյան* 1972, ԺԳ և հղումները; *Խնկիկյան* 1977, 24-43, 64-65, 87-94, տախ. II-V, XVI; *Ալեքսանյան* 2009, 63-65: Զենքի և գործիք՝ հ.ե. և վաղնջահայերեն անվանումների մասին տե՛ս *ԴՄ*, 739-740; *Ջահուկյան* 1987, 213, 221, 273:

9 Դիոն Կասսիոսը նկարագրել է հայկական երկձայր նետերի մահացու ուժը (Դիոն Կասսիոս, գիրք 36, 5.2, էջ 128):

սուսեր, սուր, վաղր [վաղերբ, վաղակաւոր], վառել, տէգ, նաև հանդերձանքն ու պաշտպանական միջոցները՝ գլխանոց ագուցեալ երկաթի, գօտի, զրահագգեստ, պահպանակ բարձից և բազկաց, վահան, վերտ, տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց¹: Տիգրանակերտի գրավման առթիվ նշել է հույների կիրառած անվավոր պարսպաքանդ էշ (կամ խոյ) մեքենան²: Թովմա Արծրունի (IX դ.) թվարկել է արաբների սպառազինությունը ...զինուորք ունէին վաղերբ և վակուրք, սուսերք և սուհնք, տապարք և վիրգահանք, մեքենայք և ոմբաքարք, վահանք և նիզակք, նկարագրել նրանց մարտաձիերի հանդերձանքը. գերիվարսն և զհեծեալս նոցա զինեալ սպառազինուրք, շոնջապահս ձիոցն և տաշտս գաւակացն և զանգապանս ի չորս կողմանս, ...մահիկս լուսնածաւս ի մէջ ճակատուն կապեալ (Թովմա Արծրունի և Անանուն, 208):

Չենքի պատկերներով առատ է բրոնզե գոտին, տապանաքարն ու մանրանկարը. սրանցում առկա են գրեթե բոլոր նշված տեսակները՝ բացի օղապարանից և քարանետման զենքերից:

Մի շարք զենքեր, հատկապես նստակեցության պայմաններում, կիրառվել են նաև որպես երկրագործական ու կառուցողական պարագա, դրա արդյունքում ձևավորվել են ձեռքի ու ոտքի ճնշումով, հարվածով ու քաշելով աշխատող բազմաթիվ գործիքատեսակներ ու հմտություններ (Բոդյան 1972, 37, 44-47, 59, 75-77):

17. Գործիք³ խմբում կենցաղի, տնտեսական պարագաների և արտադրական հմտությունների ժայռապատկերներ են՝ արոր ու լծասարք⁴, անիվ, սանդ, ուռկան, ցանց, սանդուղք [աղ. 171, 184], պարան, սանձ, բրիչ, եղան, բլունգ, կացին, մուրճ և այլն: Գրեթե միշտ դրանք համապատասխանում են պեղածոներին և ազգագրական նկարագրությանը⁵: Գործիքները նույն տեսքն ունեն որմանակարում, մանրանկարում, հարթաքանդակում⁶, բրոնզե գոտու, բիսակական շրջանի իրերի, խաչքարի և տապանաքարի հորինվածքում: Որոշ ժայռապատկերներ նման են պեղածո գործիքաշինական միջոցների ձևերին, օր.՝ գործիք, զենք ու զարդ ձուլելու հալոց ու կաղապար, մետաղալից գդալ, թրման վառարան⁷:

Որսապարային խմբական տեսարաններում մարդու ձեռքին երբեմն կա երաժշտական գործիքի նման իր՝ քնար, ծնծղա, դափ, թմբուկ, փող և այլն: Մի ժայռապատկերում երևում է եռանկյունաձև [աղ. 185₁], մյուսում՝ կլորավուն առարկա [աղ. 185₂]: Առաջին նկարում կանանցից մեկը բռնել է արևի մեծ շրջանակ կամ նրա խորհրդանիշ մոդելը, որի կողքին առկա է ձվածիր մեկ այլ երկնային պատկեր: Պետք է ենթադրել, որ պար բռնած մարդկանց այս ծիսական արարողությունը նվիրված է արևին և լուսնին, և կոմպոզիցիայում պատկերված այդ երկնանշանները ոչ թե իրական արևն ու լուսինն են, այլ մարդկանց կողմից հատուկ տոնախմբության համար պատրաստված լուսատուների մոդելներ, որ ծիսակատարության ժամանակ կրել են իրենց ձեռքերին (Մարտիրոսյան 1981, 58, աղ. 74₂, 75₂; Լյսյակյան 1985, 296; Kushnareva 2000, 104-105, աղ. II₂):

Նվագարաններն ամենուրեք կիրառվել են ծեսերում, նաև որսի ժամանակ՝ կենդանուն դյուրեւում, ծայներ նմանակելով ուշադրությունը շեղելու, հմայելու նպատակով (տե՛ս օր., Lewis-Williams 2002, 266): Միջնադարում հին հայոց տիեզերաբանական պատկերացումների հարատւման վառ դրսևորում է այն, որ Մուշում Չարք գաւառում ծնծղա են հնչեցրել՝ երբ արև կամ լուսին «բռնվի» խավարի⁸:

Տարբեր նվագարաններ հաճախ են պատկերվել նաև պեղածոներում՝ մ.թ.ա. II հազ. խեցեղեն (Առյուծաբլուր, Շամշատ, Շակաշեն, Լճաշեն)⁹, բրոնզե ձուլածո (սրնգահարի արձանիկ՝ Սևանի ավազան)¹⁰ և մետաղե դրվագ-

1 Այս գինական իրերին մասամբ անդրադարձել է արվեստաբան Մանյա Ղազարյանը (Ղազարյան Մ. 1992, 76-81):

2 Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ յեցուցին ի պարիսպն զկոչեցեալ էշն: Եւ է այս գործի մեքենայից անուաւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, և ի ներքուստ կացնովք և սակրօք երկբերանովք և կոցաւոր մրճովք՝ փորել զհիմունսն (խորենացի, գիրք III, ԻԸ, 290): Հույն պատմիչ, կենսագիր, փիլիսոփա Պլուտարքոսը (Πλούταρχος, 46-119) ևս նշել է հսկա պարսպաքանդ խոյ մեքենայի մասին. 300 սայլի վրա տանում էին պաշարողական մեքենաներ, այդ թվում և 80 ոտնաչափանոց խոյ (Պլուտարքոս, Անտոնիոս 38, էջ 295): Դիոն Կասսիոսը հիշատակել է Լուկուլլոսի (Lucullus, 117-57) զորքի դեմ Տիգրանակերտի պաշտպանների կիրառած միջոցը. նետածողությամբ և (պաշարողական) մեքենաների վրա թափած նավթով մեծապես վնասեցին նրան (Դիոն Կասսիոս, գիրք 36, 1-2, էջ 125):

3 Թոխաթյան 1995b, 5; 2011b, 114; 2012d, 119; 2016a, 187; 2019b, 222; 2020c, 4, 14; Tokhatyan 2015, 191 (2017, 68; 2020, 137); 2022, 23; 2024b, 105; Тохатян 2011a, 284 (2011b, 170; 2014, 266):

4 Հնագույն ու միջնադարյան արորի, անվավոր նախագութանի, լծասարքի մասին տե՛ս Բոդյան 1972, 149-212, 279-289; Խնկիկյան 1977, 72, տախ. XVI₁₁₋₁₃, նաև՝ Սրուանձտեանց 1876, 453-456 (Սրվանձտյանց 1978, 361-364):

5 Պեղածո գործիքների մասին տե՛ս Լալայան 1931, 118-122; Սամուելյան 1941a, 40-50; Мармуров 1964, 25-275, աղ. IX, XI-XIV, XVI-XIX; Մնացականյան Յ. 1965բ, 133; Խանգադյան 1967, 46-59, 84-85, աղ. II-V, VIII-IX, XXVI; Մարտիրոսյան 1969a, 26-28, տախ. I-VII; Բոդյան 1972, ԺԳ և հղումները; Խնկիկյան 1977, 24-43, 70-73, 87-94, տախ. I-III, VI, XV₁₋₃, XVI₈:

6 Արցախի և Սյունիքի մի շարք տապանաքարերին քանդակված են գորգագործի հաստոց (ոստայն, տորք) ու գորգ. այս քարե, առարկայական ստուգախոս վկայությունները հնար են տալիս ամբողջացնելու գորգագործության տեխնիկայի պատկերը և գորգարվեստի հաջորդական, անընդմեջ զարգացման ընթացքը միջնադարյան Հայաստանում (Կարախանյան, Մեթոնյան 1983, 33-34):

7 Սամուելյան 1941a, 8, 28; Мармуров 1964, 24-34, 183-190, նկ. 1-3, 5, 75; Խանգադյան 1967, 46-50, աղ. VII; Մարտիրոսյան 1969a, 26-28, տախ. I-II; Խնկիկյան 1977, 16-20, 65, 68-73, 80-81, 83-90, տախ. I₄₋₁₉, XII, XV₁₋₃, VI, XVI₉₋₁₀, XX₁₆₋₂₂:

8 Սրուանձտեանց 1876, 113 (Սրվանձտյանց 1978, 161-162); Լալայեան 1896a, 20-21; Բենսե 1900, 31 (Բենսե 1972, 55): Առավել մանրամասն տե՛ս Պիկիցյան 1992, 220; 2012, 193; 2015, 265:

9 Բոբոխյան 2008, 241-243, նկ. 5-7, 11:

10 Բոբոխյան 2008, 245, նկ. 9: Արձանիկը պահվում է Լուվրի թանգարանում:

ված իրերի (Քարաշամբի արծաթե գավաթ, Թռեղքի և այլ գոտիներ¹, Էրեբունու արծաթե պոյակներ, Բակուր արքայի արծաթե թաս²), անտիկ շրջանի կնոջ կավե արձանիկի (կորոպլաստիկա)³, մանրանկարի⁴, հարթաթանդակի (Գեղարդ), Դվինի հախճապակե թասի և ապակե սրվակի⁵, տապանաքարի (Հացառատ, Նորատուս, Անգեղակոթ, Հին Գորիս, Արատես): Փողիարի պատկեր կա Մշո Ս. Առաքելոց վանքի փայտե դռան վերին եզրի թանդակազարդում⁶ [աղ. 175₁₃]: Նվագարանը հազվադեպ է խաչքարի⁷ և այլ հորինվածքներում⁸ [աղ. 185₃₋₁₀]:

Պեղվել են նաև երաժշտական գործիքներ (ծնծղա, եղջերափող, կավե սրինգ)⁹: 1949 թ. Թեյշեբախիում կարասի մեջ գտնված 97 բրոնզե թասերը ևս կարող էին կիրառվել որպես մաքրաձայն, հնչեղ երաժշտական գործիք (Tsitsikian 1989, 2-4, 21, պատկերները տե՛ս *Пуомровскый* 1952, 54-61):

Նվագարանների մասին հարուստ տեղեկություն են պահպանել մեր պատմիչներն ու մատենագիրները:

• Ագաթանգեղոս: ...*Ի ծայն փողոյ տազնապաւ: ...Ի շիփոր բարբառոյ տալ: ...Տէր մեր ծայնիւ փողոյ: ... փողն միթէ եղջի՞ր ինչ գոչիցէ, փքոցառոյց լնդովք, թռալիր օրով փողիցն այտմամբ: ...Ձուլեալք ի սէր Արարչին գտան ի հնոցեն հալոցած՝ եղեն փողք կռածոյք: ...Թռչունքն փողք են երկրագործութեան*¹⁰:

• Մովսես Խորենացի: ...*Ի Նուագս փանդան: ...Փանդամբն երգէին: ...Երգելով փանդամբ: ...Չփողսն պղնձիս հնչեցուցանել: ...Պղնձիս հարկանելով փողս: ...Չնարահար քաջամատն կնոջ կրթէր*¹¹:

• Փավստոս Բուզանդ (IV-V դդ.): ...*Փողովք և փանդոք և վնօք զլօծսն պարուցն կաքաւելով: ...Նուագն մատուցին ...թմբկահարք և սրնգահարք, քնարահարք և փողիարք իւրաքանչիւր արուեստօք պեսպես ծայնիւք*¹²:

• Մամբրե Վերծանող (~400-460): ...*Յերգինն արուեստապետն ընդ մի բերան փչէ*¹³:

• Եղիշե (410-475): ...*Ըանի՛ փողահարք ի մէջ գնդին ծայնիցէն: ...Ի ծայն մեծի փողոյն: ...Ի ծայն մեծ գալարափողոցն: ...Գովի քնար, այլ ի ձեռն քնարահարին. գեղեցիկ են ծայնք երաժշտականք, այլ երաժշտականաւ: ...Ապա թէ ոչ իցէ քնարն, չերեւի քնարահարն. սոյնպէս և ամենայն գործիք ծայնաւոր երգոցն ի ձեռն արուեստաւորին երեւին (Եղիշե, IV եղանակ, 194; V եղանակ, 232, 238; Խաչիկյան 1992, 266):*

• Ղազար Փարպեցի (442-510): *Հնչեցուցանել զփողոսն պատերազմականս, ի սաստկութենէ փողոցն ծայնից հնչեալ երկիրն թնդէր (Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Գ դրուագ, ՂԱ, 398):*

• Դավիթ Անհաղթ (470-ական թթ. – VI դ. կեսեր): *Երաժշտականին յարակայանայ նիւթական երաժշտականն, այսինքն որ փանդամբք և փողովք և ծնծղայիւք բաղկանայ (Դավիթ Անյաղթ, ԺԵ, 134; Դավիթ Անհաղթ, ԺԵ, 111):*

• Մովսես Կաղանկատվացի (VII դ.): ...*Եհան գերգս և գքնարս, մանավանդ թէ զփողս և զտափղս և զթմբուկս և զամենայն ծայն արուեստական: ...Ըստ զօրավարաց կարգի տայր նմա նշանակս և փողս ազդեցութեան (Մովսես Կաղանկատուացի, Կ. II, Խ, 244; ԺԸ, 175):*

• Հովհան Մամիկոնյան (VII-VIII դդ.): ...*Հնչեցուցին զփողոսն պատերազմացն: ...Հնչեցոյց իշխանն Սիւնեաց զփող պատերազմին ի խաղաղութիւն: ...Սկսան հնչեցուցանել զփողս պատերազմաց: ...Հարեալ զազդարար փողոսն (Հովհան Մամիկոնեան, դպրութիւն I, 2, 81; Ե, 94; ԺԱ, 127, 132):*

• Թովմա Արծրունի (IX-X դդ.): ...*Փողք կայսերալուրք: ...Փողք և քնարք հնչէին և թմբուկքն դափէին: ... Ձայնք փողոց և դոփիւնք թմբկաց և այլ երաժշտական գործոց հնչեցուցանէին: ...Ահա աղաղակ և փողք և քնարք և*

1 Գոտիների՝ նվագող կամ պարող կնոջ դրվագումների առթիվ տե՛ս *Գրեկյան* 2008, 293, 308, նկ. 1_{ա-գ}, 3_{ա-բ}; *Seidl* 2009, 611-617:

2 Թատերական տեսարաններով դրվագված թասը գտնվել է 1935-1936 թթ. Դախուսկայա գյուղի մոտ, Աղիգեայի կենտրոն Մայկուպից ոչ հեռու (Հյուսիսային Կովկաս): Ըստ հատակին արված ПАРΑ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΑΚΟΡΟΥ մակագրի, թասը նվեր է Վաղարշ Գ Պարթևի եղբայր, հայոց Արշակունի Բակուր արքայից (161-163), տե՛ս *Лыгин* 1939, 220-223: Թվագրվել է մ.թ. II դ.: Թատերագետ Գեորգ Գոյանի (1901-1982) կարծիքով, գտածոյի հայկական ծագումը հավաստում են նաև պատկերված բարձր ծառերը, որ կարող են «Սոսեաց անտառ» խորհրդանշել: Բաբոսական տոների բնորոշ առյուծի և հովազի փոխարեն երկու շուն է, որոնք առջևի թաթերը դրել են զոհասեղանին, ինչն առնչվել է արալեզներին (*Гоян* 1952a, 377-385, նկ. 90_{а-в}):

3 *Խաչատրյան* Ժ. 1977, 47-49:

4 Տե՛ս *Թախիդյան* 1982, 27-28; *Петросян* Զ. 2014, 122-131:

5 Քամանչահար գուսանի պատկերով, IX-X դդ. թվագրվող թասը պեղվել է միջնաբերդում, 1960 թ. (ՀՊԹ 2158-228), տե՛ս *Ժամկոչյան* 1978, 73-79, գծ. 1; *Цуцукян* 1981, 224-242: Ձուլթականման գործիք նվագող երաժշտի պատկերով սրվակը ևս գտնվել է այստեղ, 1953 թ. (ՀՊԹ 1894-313), տե՛ս *Չանփողյան* 1959, 149-158; *Խանզադյան* 1959, 67, նկ. 26a; *Цуцукян* 1960, 79-80; 1981, 230-231:

6 *Ղաֆադարյան* 1952, 142, նկ. 111; *ДИКА*, 51-52, նկ. 163: Փողի կամ շիփորի մասին տե՛ս *Ղազարյան* Մ. 1992, 85:

7 Պառավաձոր հնավայրի խաչքարը տե՛ս *Կարախանյան* 1976, 99-105: Նորավանքի Ս. Աստվածածին դամբարան-եկեղեցու ձախ կողմի կտրված խաչքարի ներքևի մարդիկ երաժիշտ են (տեղում այդպես մեկնաբանեց պարագետ Ժ.Կ. Խաչատրյանը, 2003.08.03): Թեև, բնականաբար՝ նրանք ավելի նման են աղոթողի, տե՛ս *Մնացականյան* Ստ. 1976, 164; *Պետրոսյան* Հ. 2008, 309-310, նկ. 424:

8 Տե՛ս *Փիլիպոսյան*, *Քամայան* 1995, 17-18, 26-27; *Kushnareva* 2000; *Բորոխյան* 2007, 7-11; 2008, 240-261, նկ. 3; 2017a, 16-37; *Petrosyan, Bobokhyan* 2015, 259-265:

9 Թեյշեբախիի բրոնզե ծնծղաների մասին տե՛ս *Пуомровскый* 1950, 54; *Խանզադյան* 1959, 63-64, նկ. 25a: Գեղարբունիքի Ծովակ գյուղում երվ. Լալայանի 1906 թ. պեղած եղջերափողի և այլ փողային գործիքների մասին տե՛ս *Քոչարյան* Ա. 1963, 163-164:

10 *Ագաթանգեղոս*, Դ.45, էջ 36; ԻԹ.309, էջ 174; ԽԵ.405-406, էջ 224; ՁԴ.638, էջ 356; ՁԸ.658, էջ 368:

11 *Խորենացի*, գիրք I, 2, 27; ԻԴ/ԻԵ, 73; ԼԱ/ԼԲ, 86; գիրք II, Խ2, 171; Կ, 191; գիրք III, ԾԵ, 331:

12 *Փավստոսի Բիզանդացւոյ* Պատմութիւն Հայոց, V դպրութիւն, ԼԱ, 350, 198՝ ծան.; ԼԲ, 354:

13 *Մամբրեի Վերծանողի* ճառք, Ի Յարութիւնն Ղազարու, 18:

քնարք: ...Գոչմունք **փողոց** և հնչմունք **եղջերաց**, վանգիւնք **սրնգաց** և հեշտալուր **քնարացն**, տաւիդք հանդերձ (Թովմա Արծրունի և Անանուն, 106, 208, 236, 284, 442):

- Գրիգոր Նարեկացի (951-1003): ...Երգս կատակերգութեան **քնարահար** պոռնկի: ...**Ջնար** քահաւորական: ...**Ջքնարս** ծայնատրական (Գրիգոր Նարեկացի 1985, Բան ԼԹ. Դ, 406; Բան ՂԲ. Թ, 617; Բան ՂԳ. Ի, 633):

- Գրիգոր Մագիստրոս (990-1058): Մեք **փող** հարուաք և **թմբկի** հարկանեաք, որպէս օրենն է թագաւորաց: ...Տոկ կապեալ **քնարոհարացդ** (Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, 87, 209):

- Արիստակէս Լաստիվերտցի (1002-1080): Ձայնք **փողացն** և **ծնծղայիցն** և այլ երգեցողական արուեստիցն գլտողացն անծինս լի՝ առնէին ուրախական բերկրանօք (Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ, Թ, 59):

- Գրիգոր Տղա (1133-1193): ...Ո՞ւր **բամբռասացքն** գովեստին, ...Ո՞ւր **քնարահարքն** երգարանին¹:

- Վարդան Այգեկցի (XII դ. վերջ – 1250): ...հազարք հազարաց և բիրք բիրոց **տասնադի** և **թմբկի** և **սուռնայի** և **չանկի** և **չորեքաղոյ** ծայն հնչեաց ՚ի մէջ եկեղեցոյն: ...ո՛չ գոք տեսանէին հարկանօղ նուագարանացն²:

- Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացի (1230-1293): **Չորեքաղեան քնար** առաւել ցուցանէ զգաւրութիւն արուեստիս, զի ըստ նմանութեան բնութեան մարդոյս կերպարանի: Որպէս մարդ ի չորից տարերաց, և այս գործիք ի չորից լարից³:

Փշողական, աղեաց կամ լարական և թնդական գործիների մասին մատենագիրների տեղեկություններն ամփոփել է Երվ. Լալայանը (Լալայեան 1896a, 20-21): Սկզբնաղբյուրների, բառարանների, ազգագրական նորերի, գիտական աշխատանքների մեջ վկայված ու նկարագրված գործիքների լիակատար ցանկը կազմել է Սրբուհի Լիսիցյանը (Մуссагуан С. 1958, 139-157; Хыдабазян, Багдасарян, Куракосян 2012, 419-420, 429-437):

Ահավասիկ, հայ մատենագիրների մի մասը փաստագրել են, որ *հայոց մեջ, հատկապես ռազմական գործում, լայնորեն կիրառվել է նաև ազդանշանային փողերի ու շեփորների միջոցով կարևոր իրադարձությունների կամ հրամանների հաղորդումը* (Պետրոսյան Լ. 1968, 193):

Ըստ Էթնոէրաժշտագետ Հռիփսիմե Պիկիչյանի՝ *նվագարան պատրաստելով, վարպետը ընդօրինակում է Արարչին՝ ...վերստին կրկնելով տիեզերքի արարման գործընթացը: Նա ստեղծում է երկնային լուսատուներ. արև՝ ծնծղա, գիլեր, քշոց, զանգ, գոնգ, լուսին՝ դափ, թմբուկ: Ծնծղայի սկավառակը զարդանախշում է արևի նշաններով, իսկ քշոցը՝ նաև ճաճանչավոր ճառագայթներով: Ավանդական պատկերացումների համաձայն՝ հենց այսպիսի նվագարաններն էլ տիեզերքից ստացված ներուժի և հովանավորման շնորհիվ՝ ի գործ են ազդել բնության երևույթների և հասարակության վրա՝ նպաստելով տիեզերական կարգի պահպանմանն ու ներդաշնակությանը* (Պիկիչյան 2015, 265, տե՛ս նաև 2012, 193):

Մանրակրկիտ ուսումնասիրություններ են արվել և այս ասպարեզում⁴: Արդ հայտնի ժայռապատկերների նորովի դիտարկումը և սպասվելիք հայտնաբերումները կարող են նպաստել երաժշտական գործիքների ծագման ու կիրառման ժամանակի և հանգամանքների պարզաբանմանը:

18. Փոխադրամիջոց⁵ խմբում գերակշռում են անվավորների՝ երկսոնի սայլի, միասոնի երկանվի պատկերները⁶ [աղ. 186¹⁻¹⁴, 16¹⁴⁻¹⁵, 34³, 35¹⁰, 112⁴, 122¹⁵, 171¹⁰⁻¹¹], որոնց մեծ զուգահեռներ են Ներքին Գետաշենի՝ 1908 թ. Երվ. Լալայանի պեղած «իշխանական» սայլը⁷, Լճաշենի՝ 1956 թվականից պեղված փայտե հինգ բառանիվները [աղ. 187¹], ինը երկանիվները⁸:

Քառանիվ սայլերը միանգամայն բնորոշ են դաշտային-երկրագործական մշակույթներին, և այդ հանգամանքը ավելի քան համոզիչ է դարձնում այն պնդումը, թե լեռնային այս արոտատեղիները [Գեղամա լեռների՝ Կ.Թ.] ժամանակին պատկանել են Արարատյան դաշտի բնակիչներին, որոնք հավասարապես բարձր մակարդակի են հասցրել և՛ անասնապահությունը, և՛ երկրագործությունը (Մարտիրոսյան 1981, 28):

1 Գրիգոր Տղա, 299, տե՛ս նաև Յովհաննիսյան Յ. 1978, 96-97, 214; Օրդոյան 2009, 108:
2 Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, 1894, 252: Տե՛ս նաև Դալայան 2019, 98-100:
3 Յովհաննէս Երզնկացոյ Յավաբուն մեկնութեան քերականի (ՄՄ 2329.72բ-73ա); Թահմիզյան 1983, 134; Թահմիզեան 1991, 184-202: Ըստ բանագետ Տորբ Դալայանի, մատենագրի երկերում նվագարանների վերաբերյալ պատկերացումներն ի հայտ են գալիս իմաստասիրական մտորումներում, տե՛ս Դալայան 2019, 92-96, 104:
4 Թահմիզեան 1991, 175-202; Թահմիզյան 1970, 19-22; 1982, 27-28; Դալայեան 2017, 46-53; Դալայան 2018, 98-104; 2019, 92-96, 104; Թոխաթյան, Վարդումյան 2024, 36-38; 2025, 36-45; Тохатян, Вардумян 2025, 127-130:
5 Թոխաթյան 1995b, 6-7; 2004, 40; 2006, 56; 2011b, 114; 2016a, 187, նկ. 14, 36; 2020c, 4-7, 15-16; Тохатян 2009, 83; 2015, 191 (2017, 68-69; 2020, 137); 2022, 23, 26, նկ. 18; 2024b, 98, 100, նկ. 17; Тохатян 2011a, 284 (2011b, 170; 2014, 266):
6 Վարախանյան, Սաֆյան 1970, 32-35; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 14, 25; Մարտիրոսյան 1973a, 66-67, աղ. XXII; 1978, 90-91, աղ. IX; 1981, 26-28, աղ. 1, 3; Պետրոսյան Լ. 2007, 241: Սյունիքի ժայռաքվեստի այս պատկերներին ու հնագիտական նույնատեսք գտածոներին անդրադարձել են ամերիկյան ուսումնասիրող, ծիավարժ Մարի Լիտտաուերը և անգլիացի հնագետ Սոյուլարտ Պիգոտտը, ներկայացնելով դրանք համաշխարհային համապատկերում (Littauer 1977, 243-262; Piggott 1983, 17, 37, 43, 66, 70-82, 95, 117, 135-137, 233, 239): Հուստ սարի պատկերներում միասունների մասին տե՛ս Сменкин 2023, 170-180:
7 Լալայան 1931, 100-101, 194-199, նկ. 192-196; Սամուելյան 1941a, 74-82, 85:
8 Мнацаканян 1957, 146, 148, рис. 1, 8; 1960, 139-152, рис. 1-3, 6, 8-14; Վարախանյան 1958, 97; Մնացականյան Յ. 1965a, 102, 107; Есаян 1960, 141-151; 1966, 130-143; Խանգաղյան 1967, 38-39; Մարտիրոսյան 1969a, 27-28, տախ. VIII; Խնկիկյան 1977, 66-70, տախ. XVII¹¹⁻¹⁴, 17; Պետրոսյան Լ. 2007, 241-246, 256; 2018, 128-133; Վարդանյան Բ. 2019a, 335, աղ. 1; 2019b, 73, աղ. 7.

Հայաստանի հնավայրերում գտնվել են անվավոր փոխադրամիջոցի՝ մ.թ.ա. IV-I հազ. թվագրվող տասնյակ մանրակերտներ. 1946-1947 թթ. Մինգեչաուրում՝ չորս կավե ծածկասայլ (կամ շարժական կացարան)¹ [աղ. **187**₁₂], բրոնզե մարտակառքեր՝ երեքը 1956-1958 թթ. Լճաշենում² [աղ. **174**₃], մեկական՝ 1967 թ. Պառավաբարում³ և 1971 թ. Լոռի-բերդի №7 դամբարանում⁴ [աղ. **187**_{3,6}] և տասնյակ կավե սայլերի մանրակերտներ՝ 1960-ական թթ. Հառիճում⁵: Ժայռակարների քաջածանոթ հորինվածքն է հիշեցնում Լոռի-բերդի այդ դամբարանում գտնված մ.թ.ա. XIV դ. բրոնզե 8×6 սմ չափի առարկան՝ անկյուններում Արևի սկավառակի նման չորս անվակով [աղ. **187**₉]⁶: *Նման սայլեր գոյություն են ունեցել դեռևս վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանում, ինչի փաստացի վկաներն են ... սայլերի անիվների մանրակերտները (Շենգավիթ, Շրեշ-բլուր, Հառիճ, Զեթի և այլն)*⁷:

Երկծի, եռածի, քառածի մարտակառք (biga, triga, quadriga) է դրվագված Լոռի-բերդի արծաթե գավաթի [աղ. **179**₅], բիսպական զինական բրոնզե իրերի՝ Արգիշտի Ա Մենուայորդու սաղավարտի (Թեյշեբախի), Սարդուրի Բ Արգիշտորդու կապարճի (Էրեբունի) [աղ. **187**₁₀], Վերին Անձավի վահանի, Հողաբերդի կնիքի⁸ [աղ. **187**₈], բրոնզե գոտու (Ախթալա, Ստեփանավան, Լճաշեն, Աստղիբլուր և այլն) [աղ. **172**₈, **179**₄, **187**_{2,4-5,11}] և Արշամ Ա և Արտավազդ Բ արքաների դրամների⁹ վրա [աղ. **179**₁₃] և մանրանկարում [աղ. **187**₁₃]:

Ժայռապատկերներում երևացողներին նման երկանիվ, քառանիվ սայլեր ու մարտակառքեր կան Ասորեստանի Սալմանասար III-ի (859-824) պալատի՝ Իմգուր-Էնլիլի «Բալավայթյան» դարպասների բրոնզե երեսվածքի դրվագներում՝ Վանի թագավորության արքայական քաղաք Արծաշկուի առման տեսարանում¹⁰ [աղ. **187**₇]: Զառանիվ սայլի վրա դրված կարասը ձևով ու չափերով մերձ է Թեյշեբախիից պեղվածներին. սա հավաստում է, որ ավարառված քառանիվն ու երկանիվը ևս Հայաստանյան ծագման են:

Կա նաև քաշանի¹¹ [աղ. **186**₁₇₋₁₉], սահնակի¹² և դահուկի մեկական ժայռապատկեր [աղ. **186**₁₅, **180**₈]:

Բնականաբար, սայլ և ընդհանրապես՝ որևէ առարկա, կառուցվածք, արարման արդյունք ցուցադրող ժայռանկարը հարկ է դիտարկել ոչ միայն իբրև քաջածանոթ իրողության ուղղակի պատկեր: Պետք է փորձել ըմբռնել, մեկնաբանել և ընդունել հատկապես դրա խորհրդանշական իմաստը, առօրյա-կենցաղայինից վեր՝ ներաշխարհային ոլորտին առնչվելը, ընդհանրական ու վերացական նշանակությունը: Նույնը վերաբերում է նաև սովորական թվացող՝ բնաշխարհի տարրերի, լուսատուների, կենդանի էակների պատկերներին, որսի, ռազմի, մարզական ու խաղային տեսարաններին:

Այս մեկնակետից դիտարկելի է Գեղամա լեռների **Աստղաբերդ** հնավայրի յուրօրինակ մի ժայռապատկեր: Վերևում քարայծ է, միջին մասում՝ աղեղնաձև հաստ գիծ, որը նավակի է նման (հավանաբար խորհրդանշան է, ոչ թե իրական առարկա, այլապես կարող էր պատկերվել առավել ճշգրիտ): Ներքևինը, բնականաբար՝ արևանշան է¹³ [աղ. **186**₁₆]:

Ծագում է հունական Փաետոնի (Φαέθων) առասպելին համադրելու միտքը: Ըստ Օվիդիուսի (Ovidius, մ.թ.ա. 43 – մ.թ. 18) «Կերպարանափոխություններ» պոեմի, նա խնդրում է հոր՝ Արևի աստված Հելիոսի՝ թևավոր չորս ձիերով ոսկեհուռ երկանիվ կառքը: Երկնային ուղին անցնում էր ահեղ Ցուլի, աղեղնազեն Կենտավոսի, կատաղի Առյուծի, հրեշավոր Կարիճի, Խեցգետնի, Օձի և Չոհասեղանի մոտով (համաստեղություններն են): Նա չկարողացավ զսպել ձիերին և բաց թողեց սանձերը: Շեղվելով ծիրից կառքը մոտենում էր Երկրին՝ ահավոր տապից գետերը ցամաքում են, քաղաքներն ու անտառներն այրվում: Երկիրը փրկելու համար Չևսը շանթահարեց որ-

1 Асланов, Ваидов, Ионе 1959, 128-131, рис. 98-101; Есаян 1960, 146; *Խանգաղյան* 1967, 39.

2 Мнацаканян 1957, 149-150, рис. 8; *Վարախանյան* 1958, 97; Мнацаканян 1960, 139, 141-143, рис. 4-5, 7; *Դեվեջյան* 1976, 212-220, նկ. 2-3; Есаян 1960, 147-148; 1966, 139-140; 1976, 227; 1980, 22, 28, աղ. 39-40: Есаян, Мнацаканян 1970, 157-160; *Մարտիրոսյան* 1969a, 27-28, տախ. VIII; *Ավետյան* 2003, աղ. XXXIX: Լճաշենի պեղածոներին անդրադարձել է ռուս հնագետ Պավել Կոժինը, շեշտել եզակիությունը, նշել է նաև, որ առիասարակ, անվավոր փոխադրամիջոցների ծագման տարածքը Մերձավոր Արևելքն է (տե՛ս *Կոյուն* 2015, 6, 13-14, նկ. 13, 5):

3 Есаян, Мнацаканян 1970, 157-161, 168, рис. 1; Есаян 1976, 227.

4 *Դեվեջյան* 1976, 209-220:

5 Хачатрян Т. 1975, 73-74, նկ. 35, 37, 77₁, տե՛ս նաև *Պետրոսյան* Լ. 2018, 131, *Saribekyan* 2024, 1-11, նկ. 7: Թվագրվում են մ.թ.ա. IV-III հազ. (ՀՊԹ 2432-525):

6 Такие часто встречаются в наскальных композициях Гегамских гор и Сюника (Деведжян 1981, 34, табл. 8₂₃).

7 *Պետրոսյան* Լ. 2018, 131: Փոխադրամիջոցների և դրանց օժանդակ պարագաների մասին առավել մանրամասն տե՛ս *Պետրոսյան* Լ. 1974, 111-155, աղ. XXIX-XXXI; *Պետրոսյան*, *Թեր-Տարկսյան* 2012, 153-161:

8 Lehman-Haupt 1907, 108, նկ. 80; *Պուտրովսկի* 1959, 229, նկ. 75.

9 Կվարդիգայի և բիգայի պատկերների մասին տե՛ս *Վարդանյան* Ռ. 2004a, 66, 78-81, նկ. 2.1-14, 5.1-3:

10 Sté u King 1915, 22, 47, աղ. VII; *Schachner* 2007, 311, աղ. 21a; *Riemschneider* 1965, 26; *Պետրոսյան* Լ. 2007, 249-250, տախ. II₁₋₂: Արծաշկուի տեղադրության առթիվ տե՛ս *Karagezian*, 1976, 67-98:

11 *Անիվագուրկի քաշանները հանդիպում են Նախնադարյան արվեստի բազում հուշարձաններում, ... Հայաստանի ժայռապատկերներում և դրանով իսկ մատնանշում, որ բրոնզեդարյան Հայաստանում և այլուր հնագույն այս փոխադրամիջոցը շարունակում էր հարատևել սայլերի բավականաչափ զարգացած տիպերի կողքին* (*Մարտիրոսյան* 1981, 27, աղ. 1_{1,3}); *Պետրոսյան* Լ. 1974, 153-154, աղ. XXVII₁₋₂:

12 *Վարախանյան*, *Սաֆյան* 1970, 34-35, աղ. 52₁, 96₄, 148₂; *Խնկիկյան* 1977, 65-66, տախ. XVII₁₋₂; *Պետրոսյան*, *Թեր-Տարկսյան* 2012, 150:

13 Նման է այժմյան Նավի դեկանիվի, սակայն պարզ է, որ այդպիսի սարք չի եղել ժայռապատկերների կերտման ժամանակ:

դուն. վայր ընկնող բոցավառ աստղի նման սուրալով, նա գահավիժեց Երիդանոս գետի խորքերը¹:

Թեպետ ժայռապատկերում ո՛չ ձիակառք կա, ո՛չ էլ կառավար, սակայն նկարը և առասպելն իմաստաբանորեն խորհրդանշանային մակարդակում, գրեթե նույնն են կամ լրացնող: Նավակը երկնային է. այն իրբն երկնային խորհրդանշիչ, երկնային է «դարձնում» կից պատկերը: Ուստի, մեկտեղ գտնվելով՝ արևանշանն ու նավակն արտացոլում են **Արեգակի ընթացքը երկնային նավակով**:

Ժայռապատկերի իմաստի լուսաբանման այս դիցաբանական տարբերակը որոշակի հաստատում է ստանում բասկյան ավանդագրույցների հետ համադրմամբ, որոնցում Արևն առանցքային դեր ունի: Արևի, արևածագի, երկնքի և ամպրոպի աստվածուհու անունը *Օրծի* կամ *Օստ* է²: *Ո՛վ սուրբ արեգակ, տուր մեզ լույսը կյանքի և լույսը մահվան*. աղոթում էին բասկերն արշավույսին ու մայրամուտին (հմմտ. Կոմագենեի սրբավայր): 35 դար առաջ, խեթերը ևս օրհներգերում Արևին դիմում էին որպես գերագույն աստված. *Արևի՛ն փառք: Տիրակալ իմ, Արևի Աստված երկնային, մարդկության հովիվ: Միայն բարեպաշտին է Աստված բարձրացնում, Արևը բարերար: Դու դատում ես արդար դատաստանով, Արև (Հին Արևելքի պոեզիա, 171, 173, 530-533)*:

Պիրենեյան թերակղզու հյուսիսում գրեթե նույն դարերում հաստատված բասկերն ունեին ուրույն դիցամտածողություն: Մինչև օրս էլ ամառային արևադարձին թռչում են խարույկի վրայով (հմմտ. Տրնդեգ): Այժմ պաշտող ու զոհաբերող այս լեռնաբնակներին հույներն **այծի մարդիկ** են կոչել: Հայոց մեջ ևս տեղ ուներ այծապաշտությունը, ինչի վկայություն է ժայռապատկերներում քարայծի գերակշիռ լինելը:

Բասկերի գերագույն դիցուհին Մարին է՝ գեղեցիկ ու կամակոր, բոլոր չար ու բարի ոգիների տիրուհին, նրան են ենթարկվում բնության երևույթները՝ կայծակը, անձրևը, ձյունը, քամին, նաև՝ զանազան առասպելական էակներ: Ակնհայտ է կարմրագգեստ Մարիի կապը բնության երևույթների հետ՝ հայտնվում է բազում կերպարանքներով. մերթ երկնքում փայլատակող կրակե մանգաղ է կամ ծիածան, մերթ կիսամարդ-կիսաթռչուն է կամ այրվող ընկուզենի, սպիտակ ամպ է և քամու պոռթկում: Մի ոտքն էլ այծի կճղակ է: Մարին ունի թևավոր-հրեղեն չորս ճերմակ ձի: Կրակե Մարին ձմռանը հայտնվում Բասկերի երկրի բարձրաբերձ լեռներում՝ **Արալար** լեռնաշղթայի **Այծկոռի** (Այծասար, 1528 մ, Հյուսիսային Իսպանիա) լեռան գագաթին:

Երբ նա հայտնվում է **Ամբոտո** լեռան (1331 մ) գագաթին, շանթեր են փայլատակում, սարսափած մարդիկ ասում են՝ *Ամբոտո լեռան տիրուհին է գալիս իր հրեղեն կառքով, ամպերի վրայով: Կառքին լծված էր մեկ կամ յոթ սպիտակ խոյ*: Կայծակի և արգասավորման խորհրդանշիչ խոյն աղերսվում է տեղումների, բուսականության աճի ու պտղաբերության գաղափարին: Այս ամենը լրացնում է Մարիի կերպարը՝ նա ամպրոպա-կայծակնային դիցուհի է և բերքի հովանավոր-տիրուհի³:

Երկնային արևակառքի այս հնավուրց պատումը, Հայկական լեռնաշխարհից Եվրոպա տարածվող ժողովուրդների միջոցով կարող էր հասնել հեռավոր Ատլանտյանի ափեր, հանգրվանել բասկերի երկրում, արտացոլելով հնագույն տիեզերածնական առասպելի հավանական մի դրվագ. **Արևը լողում է երկնային ծովում՝ այծերով տարվող նավակով** (*Թոխաթյան* 2012a, 73-74, 77):

Ձրային փոխադրամիջոց հիշեցնող մյուս հատուկնետ ժայռապատկերները որոշակի չեն⁴: Թեև, երբեմն ուրվագծերով դրանք նման են Շրեշ-բլրի և Մոխրաբլրի խեցեղենի՝ հորիզոնական և թեթև ակոսներով արված նավակաձև գծազարդին (*Խանզադյան* 1967, 72, աղ. XX), նաև՝ Հողաբերդում գտնված կնիքի նկարվածքին⁵: Առագաստանավ կա Աղթամարի հարթաքանդակում⁶ և 1286 թ. կիլիկյան մանրանկարում [187¹⁴⁻¹⁵] և այլն:

Կենսատարածքի հարմարեցման, յուրացման, կառուցապատման ու կազմակերպման խնդիրները հնուց ի վեր սերտ առնչվել են և աշխատանքի գործիքներին (աղ. 171⁵, 7-8, 184¹⁻³, 5-11), հաղորդակցման ուղիներին⁷ և միջոցներին (աղ. 189¹²⁻¹³), որոնք նույնպես արտացոլված են ժայռապատկերներում:

1 Ovid, Metamorphoses, II.47-324, էջ 62-82; Կոլև 1979, 77-81.

2 Աղերսվում է «արևելք» բառին: Ծագել է նախահնդեվրոպական *aus – փայլել ձևից, ապա հայտնվել նախագերմանների լեզվում aus-to, austro – *դեպի արևելք*, հետո սղվել՝ դարձել Ost, East: St’u <etymonline.com/word/east>; նաև՝ *Ձահուկյան* 1987, 159; Trask 2008, 316-318:

3 Մարի դիցուհու մասին հատվածները տե՛ս *Սարգսյան* Վ. 1996, 10, 22-23, 29, 31-32: Հատկանիշներով ու գործառնություններով նա խիստ մերձ և գրեթե նույնական է ամպրոպա-կայծակնային ոգի Հրաչք Ծովյան-Ծովինարին: Հրաչյա կույսը բնակվում է վերին երկնքում, ձիավարում է կամ խաղում-պարում ամպերի մեջ, հրեղեն ձի նստած: Ծովինարն արտացոլում է գտել Հայոց դիցավեպում որպես Սասնա ղյուզազնամայր: Մարի անվան ստուգաբանությունն առավել շեշտում է Ծովինարի հետ ծագումնաբանական աղերսը. պարզապես հ.ե. *mari, mori – *ծով* արմատն է (լատիներեն mare, հին իսլանդերեն marr, հին իռլանդերեն muir, անգլո-սաքսոներեն mere, գերմաներեն ու հոլանդերեն meer, հին վերին գերմաներեն mari, meri, ռուսերեն more և այլն): Որ հայոց մեջ նույնաբար են ընկալվել երկնային ու երկրային ծովերը, ակնհայտ է «Վահագնի ծնունդը» երգից: «Ինքը Եծ, մեջքը պեծ» հանելուկում հրեղեն այծը կայծակնաբեր ամպն է խորհրդանշում (*Սարգսյան* Վ. 1996, 126-128, ըստ բանագետ Սարգիս Հարությունյանի): Այծ-կայծակ պատկերազարկան կապը ցայտուն է ժայռանկարներում:

4 Փոխադրամիջոցների՝ հ.ե. շրջանի և վաղնջահայերեն անվանումների մասին տե՛ս *ԴԻ*, 717-738; *Ձահուկյան* 1987, 214-215, 266:

5 Հողաբերդի՝ նավակի պատկերով կնիքի առթիվ տե՛ս *Lehmann-Haupt* 1926, 94; *Пуотровский* 1944, 282, նկ. 92; *Մարտիրոսյան, Խորաբյան* 1971, 14; *Մարտիրոսյան* 1973a, 18: Ըստ Բ. Պիոտրովսկու, դա սայլի վրա դրված ռճավորված Կենաց Ծառ է:

6 Աղթամարի Ս. հաջ եկեղեցու հարավային պատի առագաստանավի քանդակի առթիվ տե՛ս *Պետրոսյան* Լ. 2007, 252, տախ. III:

7 St’u *Պետրոսյան* Լ. 1974, 98-110; *Петросян, Тер-Саркисянц* 2012, 150-152:

19. Ծինվածք¹ խմբի ժայռապատկերներում հիմնականում կացարանանման գծագրումներ են (*Թոխաթյան* 2020c, 7-12, 17-18): Սրանցում գերակշռում է տան բառակողմ տեսակը, որի վերին անկյունում կարծես մուտքն է նշված [աղ. **188**₃₋₁₆]: Սա համադրելի է մ.թ.ա. V դ. Քսենոփոնի (Ξενοφών, 430-355) նկարագրած Կարինի գյուղական գետնափոր տան տեսքին²:

Ուշագրավ է ժայռանկարներից երկուսի նմանությունը պարզ կացարանի, տան ու տաճարի ուղղանկյուն հատակագծերին: Համադրումը ցայտուն է Գիրսուից (Շումեր) գտնված կավե սալիկին դրոշմված պատկերի և Էրեբունու Սուսի տաճարի հատակագծի դեպքում, ինչը վկայում է տարբեր վայրերի և ժամանակների մշակույթներում ճարտարապետական մտածողության խորհրդանշական զուգահեռների մասին [աղ. **188**_{16-17, 22-23}]:

Ժայռանկարներում կացարան ու բնակատեղի հիշեցնող բազմաթիվ ուղղանկյուն, բլուրաձև պատկերներ [աղ. **188**₁₈₋₂₂, **192**_{3, 6-7}, **212**₇₋₁₂, **213**₁₋₆, **214**_{1, 8}, **224**₉₋₁₂] նման են մ.թ.ա. V-IV հազ. Թեղուտի և Շենգավթի մի շարք շինվածքների հատակագծերին³: Նման են նաև վերջին բսանամյակում ՀՀ-ում պեղված մ.թ.ա. VII-VI հազ. Լեռնագոգ⁴, Դեբեդավան, Առատաշեն⁵, Ակնաշեն⁶, Մասիս Բլուր⁷, մ.թ.ա. IV հազ. Գեղարոտ, Ծաղկահովիտ⁸ հնավայրերի կառուցիկ լուծումները [աղ. **188**₂₄₋₂₇], նաև մ.թ.ա. III-II հազ. Ագարակ-1 հնավայրի⁹ փոսիկաձև փորվածքների խմբերը և Հին Հայաստանի մի շարք տաճարների հատակաձևերը (*Հակոբյան* Հ. 2011, 12-22):

Մի շարք ժայռապատկերներում կան կացարանախմբի՝ բնակատեղիի հատակագիծ հիշեցնող գծագրումներ [աղ. **188**₁₈₋₂₁]: Դրանք երբեմն նման են նաև կրովելի, որին կարող են առնչվել ոչ միայն ձևով, այլև հնարավոր խորհրդանշական կամ կիրառական՝ ծիսապաշտամունքային նշանակությամբ:

Որևէ իրի և կառույցի ստեղծումն արդեն իսկ առկա պատկերացման արդյունք է¹⁰: Ըստ ճարտարապետության տեսաբան Աշոտ Գրիգորյանի՝ *երթ բնակարանը թվագրվում է VI-III հազ., ապա ժայռապատկերների հնագույն տեսակները կամ դրանց պատկերացումները ավելի վաղ պետք է լինեն*¹¹: Հեթանոսական մեհյանները ...հորինվածքային ձևերով վերարտադրում են ...ավելի վաղ հորինվածքները՝ բլուր-տաճարները, որոնք ...խտացրել էին մեկ այլ նախատիպի կերպարային առանձնահատկությունները (սար, գագաթ, երկիր-երկինք կապ և այլն): Նա վկայակոչում է Թ. Թորամանյանի, Ա. Քալանթարի, Խ. Սամուելյանի, Ս. Սարգսյանի¹² տեղեկություններն առ այն, որ մինչբիսական փուլում լեռնաշխարհում գոյություն են ունեցել բլուր-տաճար պայմանական անվանումով ճարտարապետական պաշտամունքային կառույցներ (Գրիգորյան Ա. 2017, 19):

Որոշ ժայռապատկերներ կարող են նաև պաշտպանական կառուցվածք ներկայացնել¹³: Դեռևս Խ. Սամուելյանն է նշել հսկայակերտ կառույցների հատակաձևի եզակիությունը. *ամրոցները բաղկացած են լինում մի քանի շարք, երեք-չորս-հինգ, համակենտրոն պարիսպներից, որոնք շրջապատում են բլրի լանջերը և ապա գագաթի վրա վերջավորվում են միջնաբերդով: Բացի այդ՝ հիշյալ ամրությունների առանձնահատուկ գիծը ...շառավիղաձև պատաշարերն են, որոնք ձգվում են գագաթից լանջն ի վայր դեպի բլրի ստորոտները: Այս տիպի կիկլոպիկ ամրոցները Թ. Թորամանյանը վերագրել է նեոլիթի դարաշրջանին*¹⁴, որը մենք հավանական ենք գտնում (Սամուելյան 1941բ, 36, ընդգծումները՝ Կ.Թ.):

Այս առումով ուշագրավ է ժայռանկարներում երբեմն երևացող բրգատեսք նշանը [աղ. **189**₁₋₂, **33**₁₂], որի համադրումը բլուր-տաճարին լույս է սփռում մ.թ.ա. XIV-IX դդ. միջագետքյան զիկուրատ (աբադերեն ziqquratu –

1 *Թոխաթյան* 1995b, 7; 2004, 39; 2006, 56; 2011b, 114; 2012d, 119; 2016a, 187-188; 2020a, 12-13; 2020c, 7-12, 17-18; *Tokhatyan* 2009, 83; 2015, 192 (2017, 69; 2020, 138); 2022, 23; 2024b, 98-100, նկ. 7-8, 16; *Тохатян* 2011a, 284 (2011b, 170; 2014, 266):

2 *ՏՆերն այստեղ գետնափոր էին, մուտքը ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն ընդարձակ (Քսենոփոն, Անաբասիս, գիրք IV, 5.25, էջ 97; ՀԺԴ, 167): Գյուղը ...մեծ էր և ուներ ապարանք սատրապի համար, իսկ տների մեծագույն մասի վրա կային աշտարակներ (Քսենոփոն, Անաբասիս, գիրք IV, 4.2, էջ 93; ՀԺԴ, 163): Տե՛ս նաև Վարդանյան Ս. 1959, 26-32; Նահապետյան Ռ. 2018, 57-59:*

3 Թեղուտի մասին տե՛ս *Թորոսյան* 1976, 40, նկ. 7: *Լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիները կառուցվել են որոշակի պլանով և նրանց բնորոշ են կենտրոնական կլոր կացարանով ու հարակից բազմաթիվ սենյակներով, տնտեսական նշանակություն ունեցող շինություններով կազմված կոմպլեքսներ (Խանզադյան 1967, 100): Տե՛ս նաև ՀԺԴ, 41-44, աղ. 5; Գևորգյան 1994, 22-32; 2010, 92-94, 98-110: Վրդեն III հազ. հանդիպում են բառանկյուն տներ (Շենգավիթ, Գառնի, Էլառ, Իմիրիս Գորա), մասամբ նաև՝ մի կողմով լանջի մեջ խրված (Գրիգորյան Ա. 2005, 39, աղ. 25-27; Գրիգորյան 2023, 70-75, աղ. 25-27):*

4 Տե՛ս *Arimura, Petrosyan, Arakelyan, Nahapetyan, Gasparyan* 2018, 1-18, 184:

5 Տե՛ս *Бадалян, Аветисян, Ломбард, Шатенье* 2005, 34-41; *Тер-Минасян* 2022, 77-83:

6 Տե՛ս *Badalyan et al* 2010, 185-218; *The Neolithic Settlement of Aknashen*, 2022:

7 Տե՛ս *Martirosyan-Olshansky et al.* 2013, 142-146:

8 Տե՛ս *Бадалян, Аветисян, Смун* 2005, 109-115; *Badalyan, Avetisyan* 2007, 98-111, 264-271; *Бадалян, Смун* 2008, 45-68; *Badalyan et al* 2008, 45-105; *Badalyan et al* 2014, 149-222:

9 Տե՛ս *Badalyan, Avetisyan* 2007, 24-33:

10 Գաղափարները բառից առաջ են, ...առարկան կամ գործողությունը պիտի ստանար իր անունը ...այն ժամանակ, երբ մարդը հասած է արդեն նրան գիտակցելու կարողության (Աճառյան 2005, 143-144):

11 Գրիգորյան Ա. 2005, 19, աղ. 2-6, 23, 49-51 (Գրիգորյան 2023, 27, 30-33, 243-245, աղ. 23, 49-51):

12 *Թորամանյան* 1921-1922, 207-225; *Քալանթար* 1925, 211-219 (2007, 198-206); *Սամուելյան* 1941b, 35-36; *Սարգսյան* 2004, 443:

13 Բերդերի մասին մատենագրական տեղեկությունների և ավանդությունների մասին տե՛ս *Ղանալանյան* 1969, Հ, 203-215:

14 *Թորամանյան* 1921-1922, 216, առավել մանրամասն տե՛ս *Թորամանյան* 1942, 12-30 (2013, I, 36-56):

բարձունք, (եռան գագաթ) կոչվող բրգաձև կառույցների ծագումնաբանության խնդրում ևս: Ծիրակի մարզի Լեռնակերտ /Ծիրվանճուղ/ գյուղից 1,5 կմ արևմուտք գտնվող ...Վարի բերդ անվանածը, իր լեռն գագաթով փոքր սենյականման շինվածքով, արտակարգ լայն արևմտյան դռնով, դեպի գագաթ բարձրանալու համար հասարակաց լայն ճանապարհով, նաև ներքևը հեռվից մի աստիճանավոր բուրգի նմանությամբ և շուրջը ընդարձակ դատարկությամբ Ziggourat-ի բոլոր բնական և արվեստական հատկություններ ունի (Թորամանյան 1942, 30; 2013, I, 56): Մի քիչ հեռվից ամբողջ սարը մի եզրիստական աստիճանավոր բուրգի կամ ասորա-բաղդեական **գիկկուռայի** կնմանի: ...Կամ դեռ բոլորովին չէր վերջացած այս հսկայական բուրգի շինությունը և կամ գագաթը հատուկ էր միմիայն կրոնական արարողությունների, ու շինությունների համար կարիք չէր զգացվել. այս վերջինս ինձ հավանական կթվի Նախնադարյան շրջանի մարդկանց հավատալիքները և բացօթյա սարերի գլխին կատարված կրոնական արարողությունները ի նկատի ունենալով (Թորամանյան 1948, 245-246; 2013, II, 291-292):

Ա. Քալանթարն ավելի որոշակի է արտահայտվում կառույցի Նախատիպի և փոխառնությունների շուրջ. Մեր մյուս **տաճարները** (գուցե մի այլ, ավելի հին պաշտամունքի ծառայող), Արագածի մեգալիթյան հուշարձանների կուտակման շրջաններում փոքրիկ բլուրների կատարներին կառուցած կլորաձև-բազմահարկ շենքերը՝ ըստ իրենց արտաքինի, ավելի ևս հիմք ունին հեռավոր Նախատիպը համարվելու նույն սումերո-բաբելական 5-7 հարկանի տաճարների («գիկկուռատ»-ների), որ ազդեց նաև Եգիպտոսի վրա, սրա կազմակերպման սկզբնական շրջանում իբրև օրինակ պիրամիդների համար (Քալանթար 1925, 228; 2007, 215-216):

Ժայռակարներից երկուսում երկուսում է երկարուկ, դեպի վեր նեղացող, վերնամասով նշան [աղ. 189₃₋₄], որն աշտարակի է նման¹: Կարելի է համադրել բրոնզե դրվագված իրերի, որմնակարի, ոսկրե թիթեղի² և դրամի³ հորինվածքներին⁴ [աղ. 189₆₋₁₁]: Կա մուտք, դուռ, անձավ ու փարախ [աղ. 145₁₅₋₁₆, 188_{1, 19-20}], կամարաձև դարպաս կամ կամուրջ [աղ. 189₁₂₋₁₃] հիշեցնող մի քանի պատկեր: Նկատելի են պաշտամունքային կառույցին բնորոշ մանրամասներ՝ թմբուկ, գմբեթ, կա երկթեք տանիքի նմանվող («սագաշեն») ժայռապատկեր, որի աղերսն ակնառու է Տավուշի մարզի Աստղիբլուր ամրոցի տաճարից գտնված՝ երկհարկ տաճարի մ.թ.ա. VI դ. կավե մանրակերտի հետ⁵ [աղ. 189_{1-2, 5}]:

Հողաբերդ ամրոցի մ.թ.ա. VII դ. բրոնզե թիթեղ-մանրակերտում⁶ եռահարկ շենք է դրվագված, որպիսին պատկերավոր նկարագրել է Պատմահայրը. *ապարանս ի պէս պէս քարանց և ի գունից զարդարեալս, կրկնայարկս և եռայարկս* [աղ. 189₈]: Հիշատակել է նաև Վանի⁷ ամրաշինական կառույցները՝ *ամրագունիւք պարսպօք, հանդերձ դրամբք պղնձակերտիւք*⁸: Նման շենքերը պարզորոշ են Բալավայթյան դարպասների՝ մ.թ.ա. 859 և 857 թթ. Արծաշկուի և Գիլգանուի գրավման դրվագներում⁹ [աղ. 189₉]: Հ.ե. շրջանի և վաղնջահայերեն անվանումների մասին տե՛ս *ԴԻ*, 741-746; *Ջահուկյան* 1987, 211-212, 264:

Հատկապես Մենուայի օրոք երկրում բուռն վերելք ապրեց քաղաքաշինությունը, ամրոցների և ջրանցքների կառուցումը¹⁰: Մովսես Խորենացին նշել է գետի լայն ու բարձր ամբարտակի մասին. *Նախ զամբարտակ գետոյն ապառաժիւք և մեծամեծ վիմօք շինել, կրով և աւազով մածուցեալ, անբաւ լայնութեամբ և բարձրութեամբ. որ կայ հաստատուն, որպէս ասեն, մինչև ցայսօր ժամանակի*: Ամբարտակ բառը նա կիրառել է ջրանցք իմաստով, քանզի շարունակում է. *բազում ասպարէզս անցուցեալ զամբարտակն՝ հասուցանէ ի նկատեալ տեղի քաղաքին (խորենացի, գիրք I, ԺԶ, 52)*: Սա վկայում է հին Հայաստանում ջրուղիների կառուցման ավանդույթների մասին:

1 Թովմա Արծրունի (IX դ.) հիշատակել է Արտաշես Ա արքայի՝ Արտամետ քաղաքի շրջակայքում աշտարակի կառուցման մասին. *Ի մեջ երեքարմատեան գոգաձև հովտին փոքու, որ յերկից բլրոցն խոնարհի՝ շինէ աշտարակ բարձրաբերձ փորուածոյ միջոցաւ, և ի վերայ նորա կանգնէ զԱստղիկեան պատկերն, և ի մօտ նորա գտուն գանձու պաշտպանութան կողմն (Թովմա Արծրունի և Անանուն, 88)*: Վերին Անձավի, Պատնոցի և այլ՝ հալդիին ձևված աշտարակաձև տաճարների և աշտարակների մասին տե՛ս *Բաղայան Մ.* 2015, 40-41; 2017, 89-100: Հայաստանում ...տների մեծագույն մասի վրա կային աշտարակներ (*Զսենոփոն*, Ամբասիս, գիրք IV, 4.2, էջ 93; *ՀԺԴ*, 163): Արագածոտնի մարզի աշտարակների մասին տե՛ս *Մկրտչյան Լ.* 2017, 298-317; 2018a, 69-77; 2018b, 357-365, աշտարակի, վիշապաբարի և ժայռապատկերի առնչության առթիվ՝ *Մկրտչյան Լ.* 2019, 638-645; *ՀԺԴ*, 163:

2 Գտնվել է Թեյշեբախիում, 1941 թ. (*Пуомровскый* 1962, 90, նկ. 55):

3 Ատամնավոր, աշտարակաձև թագ է դրվագված Անտիոքոս Դ (38-72) արքայի հատած դրամի դարձերեսին (72 թ.):

4 Տե՛ս *Տիրացյան* 1964, 155-156: Թեյշեբախիի բրոնզե թասերի աշտարակաձև նշանների առթիվ տե՛ս *Մովսիսյան* 1998, 13-14, 21, 29, 45 աղ. XXIII-XXV; 2003b, 61, 116, 242-247; *Urartu* 1991, 303-308; *Roaf* 2012, 351-364; *Այվազյան Մ.* 2018, 74-76; *Իսրայելյան Մ.* 1971, 99:

5 Գտնվել է 1966 թ. (*Есаян* 1968b, 95-96, աղ. IX), տե՛ս նաև *Markaryan* 2013, 72, նկ. 3: Այս, և Կայծոռ բերդի, Գավառի (Երվ. Լալայանի պեղած) ու Մոսեսգյուղի մանրակերտների մասին տե՛ս *Есаян* 1976, 43, 229-235, աղ. 29, 150: Օձունի, Փարպիի, Թալինի, Արունի բառանիստ կոթողների հորինվածքներում տաճարի մանրակերտների առթիվ տե՛ս *Գրիգորյան Գր.Վ.* 2012, 49:

6 Տե՛ս *Пуомровскый* 1959, 204, նկ. 57; *Riemschneider* 1965, նկ. 29; *Wartke* 1993, 56, աղ. 28: Բրիտանական թանգարանի թիթեղի և ընդհանրապես՝ բիայնական բազմահարկերի մասին տե՛ս *ՀԺԴ*, 126-128, 137-138:

7 Տե՛ս *ՀԺԴ*, 90, նաև՝ *Ղազարյան Մ.* 1992, 22-23:

8 *Խորենացի*, գիրք I, ԺԶ, 53: Պատմահայրն իր շարադրանքում անընդհատ շեշտում է բնության և ճարտարապետության կապը, բնական և կառուցողական երևույթների սինթեզը (*Ղազարյան Մ.* 1992, 27): Տե՛ս նաև *Հարությունյան Վ.* 1978, 51-54; *Եսայան* 1982, 39-41; *Հմայակյան* 1990, 65-74; *Այվազյան Մ.* 2018, 60-77: Պատմահոր երկում կենցաղային առնչվող բառերի առթիվ տե՛ս *Դիլբարյան* 2025, 136-149:

9 Տե՛ս *King* 1915, աղ. VIII-IX, XXXVII, XXXIX; *Schachner* 2007, 311-312, 327-328, աղ. 21բ, 22ա, 39ա, 40ա:

10 Արքայի կառուցած ամենամեծ ջրանցքը գործում է մինչ օրս, երկարությունը 54 կմ է, ջրանկումը՝ 50 մ (1800-1750 մ): Տե՛ս *Lehmann-Haupt* 1926, 95-109; *Garbrecht* 1980, 308-310; 2004, 17, 19-31; *Սարգսյան Վ.Ս.* 2018, 34-48:

Այս ժայռապատկերները հաճախ զուգակցված են տեղանքի բնական ու մարդածին տարրերին (գետ, լիճ, առու, աղբյուր, արահետ, բլուր, անձավ, ծառ, կրոմեխ, ցանկապատ, սյուն և այլն) և հատկապես՝ գործունեության նախորդ երեք՝ գենք, գործիք, փոխադրամիջոց ոլորտներին առնչվող պատկերներին: Առհասարակ, որևէ կառույցի իրականացման հիմքում տեխնիկա-տեխնոլոգիական հնարավորություններն են՝ գործիքի, փոխադրամիջոցի, ջրի և հաղորդակցության ուղիների առկայությունն ու դրանց զարգացման համապատասխան աստիճանը: Հարկ է ընդունել, որ կառույցի մտահղացումը, հավանաբար և՛ վերջնական, իրականացված վիճակը, կարող էր պատկերվել քարին¹: Դիտվող սյուժետային կապերը պայմանավորված են և գործառույթային առնչություններով, ինչը դրսևորված է գործիք, փոխադրամիջոց ու տարածքի կազմակերպում (ձևափոխում, հարմարեցում) ցուցադրող պատկերների առկայությամբ: Սա առավել նկատելի է հաջորդ երկու խմբերում:

20. Կիրառական պատկեր² խմբում են մարդու գիտաճանաչողական մտքի՝ կենսափորձային ու գիտական գիտելիքի դրսևորումները.

- Տեղանքում կողմնորոշիչների նշումներ՝ իբրև գծագիր, պարզագույն «քարտեզ»: Դրանք բնական ու մարդաստեղծ անշարժ տարրերն են՝ լեռ, բլուր, բլրաշար, ժայռ, անձավ [աղ. 145^{1-6, 15-16}], գետ, լիճ, աղբյուր, առու [աղ. 145⁷⁻¹⁴, 191¹⁻², 109¹], ծառ [աղ. 155], արահետ, ճանապարհ³ [աղ. 191³⁻⁹, 91⁵], նաև անցումներ ու երթուղիներ:

- Տարածքի մասնակի տարանջատման, սահմանազատման, գործառույթային շրջանացման⁴ և կառուցապատման գծագիր՝ ծուղակ, դարան, թակարդափոս [աղ. 192, 91⁶], որսատեղ, փարախ [աղ. 91²⁻³], մշակովի հողակտոր, ոռոգման ցանց⁵ [աղ. 3¹⁻³, 14¹, 38, 191²] և այլն:

- Տարածության մեջ կողմնորոշման ու շարժման պահանջը խթանել է երկրի կողմերի ուղղակի նշումը խաչանշանով [աղ. 190¹⁻⁴]: Դա արվել է նաև արևածագ – արևամուտի կետերի, երկնային լուսատուների, աստղախմբերի և համաստեղությունների ծագման, բարձրակետի և մայրամուտի դիրքերով [աղ. 190⁵⁻⁸]:

- Երեք դասի աստղագիտական հիմքով օրացույցներ. լուսնային՝ 28-29 օր⁶ [աղ. 193¹⁻⁵], արեգակնային՝ 30-31 օր, 12 ամիս [աղ. 193⁶⁻⁸] և աստղային-արեգակնային համակցված՝ 364 օր [աղ. 193⁹]:

- Լուսատուների և երկնային մյուս մարմինների դիրքի ու տեսքի, պարբերական ու պատահական այլ երևույթների գրանցումներ [աղ. 195]:

- Ծիր Կաթին, աստղախմբեր, Կենդանաշրջանի ու երկնքի այլ տիրույթների համաստեղություններ՝ նշանագրով, դրանց կազմում առկա էակների պատկերով, թասածև փորվածքներով կամ փորագիր օղակներով⁷ [աղ. 38, 10²⁻⁴, 14^{4, 6}, 15⁴, 26, 27^{3, 6}, 28, 31⁸, 236⁴⁻⁷, 237-238, 240]:

Վերջին չորսը՝ աստղագիտական իմաստով պատկերները, բացարձակ թվագրման հնարավորություն ընձեռող առայժմ միակ հավաստի աղբյուրն են⁸:

21. Ուսուցման ու հաշվանքի միջոց⁹ խմբում են կետ, գիծ, անկյուն, կոր ու զուգահեռ, բեկյալ, կեռիկ, սեպ, սլաք, օղակ, ալիք, աստղ, խաչ, պարույր, ճառագայթանշան, տարածև բազմանկյունիներ, տերև, թերթիկ և այլ նշաններ, դրանց խմբեր ու ցանցկեն գծանկարներ¹⁰: Երկրաչափական ու տարածական ընկալումների, հաշվո-

1 Երբեմն դա ակնառու է օգապարուկների դեպքում, տե՛ս օր., *Շախմուրադյան* 2019, 23, 226, նկ. 1:

2 *Թոխաթյան* 1995b, 7, 9; 2004, 41; 2006, 57; 2011b, 114-117; 2012d, 120; 2015a, 331; 2016a, 188; 2016b, 150-153; 2020a, 12-15; 2020c, 12-13, 19; *Tokhatyan* 2009, 84-87; 2015, 191-192 (2017, 69-70; 2020, 137-139); 2022, 25-29, նկ. 19-20, 25-26, 28; 2024b, 98-100, 104-110, նկ. 4-13, 22-36; *Тохатян* 2011a, 284-287, 169^{6, 14-15} (2011b, 170; 2014, 266-268):

3 Վերին Ենիսեյի Սայանյան կիրճի «Կողմնացույց» ժայռապատկերը [աղ. 190⁹] մեկնաբանվել է իբրև «ճանապարհ սարի ստորոտում» (*Дзвлет* 2004a; 2004b, 34-37; *Дзвлет*, *Дзвлет* 2011, 256-258, նկ. 3²⁵⁻²⁶): Փոսիկախմբով ևս կարող էր ներկայացվել տեղանքի քարտեզ (*Бгажников* 2013, 9; 2016, 14; *Ավետիսյան և այլք* 2019, 604; 2022, 115, նկ. 16):

4 Մասնավորապես՝ սրբազնացված, պաշտամունքային տարածքի նշումը: Հավանական է նաև վտանգավոր, աղետաբեր վայրերի տեղանշումը (սելավահուն, հեղեղատ, փոս, ձնահոսքի, քարաթափի տեղ):

5 Հին Հայաստանի ոռոգման ցանցի մասին տե՛ս *Շիրմազան* 1962, 7-20, 29-36, 49-53, 92; *Ширмазан* 1964, 60-90; *Բդոյան* 1972, 322-327:

6 Սանահինում 1946 թ. գտնված բրոնզե գոտին մեկնաբանվել է որպես աստղագետ-քրմի տոմարա-հաշվարկային գործիք (*Թումանյան, Մնացականյան* 1965, 24-42):

7 Ըստ գերմանացի հնագետ, նախնադարի մշակույթի պատմաբան Հերբերտ Կունի (Herbert Kühn, 1895-1980)՝ *Նախնադարյան մարդը դիտում էր աստղերը և գծում ջրի աղբյուրների և աստղերի տեղաբաշխման պարզագույն գծագիր-քարտեզներ* (*Кюн* 1933, 45; *Kühn* 1952, 130): Հյուսիսային Կովկասի փոսիկախմբերը ևս ներկայացնում են երկնքի մի շարք հատվածների և համաստեղությունների տեսքեր (*Бгажников* 2013, 9, 18, 26, նկ. 10⁵⁻⁶; 2016, 13, 45, նկ. 14):

8 *Թոխաթյան* 2003, 4-6; 2011b, 114, 117-118, 169¹⁴⁻¹⁵; 2014, 114-115, 130; 2015a, 331; 2015c, 343; 2016a, 188; 2016b, 153; 2019b, 226; 2020a, 12-15; *Tokhatyan* 1997; 2009, 84-87; 2015, 194-199 (2017, 72-77; 2020, 140-145); 2022, 26-30; 2024b, 96-99, 104-110, նկ. 8-12, 21-31; *Тохатян* 2011a, 284, 287-288; 2011b, 170-173; 2014, 269-273:

9 *Թոխաթյան* 2016a, 188-189; 2020c, 13; *Tokhatyan* 2022, 25; 2024b, 98:

10 Գծի ու նշանի մասին XVIII-XIX դդ. իշխող կարծիքներն ամփոփ ներկայացրել է ֆրանսիացի գրող, քննադատ Թեոֆիլ Գոտիեն (Théophile Gautier, 1811-1872): Ըստ գերմանացի հնագետ, արվեստաբան Յոհան Վինկելմանի (Johann Winckelmann, 1717-1768), բեկյալն է գեղեցկության գիծը: Գերմանացի նկարիչ, տեսաբան Անտոն Մենցալը (Anton Raphael Mengs, 1728-1779) կլորն է ընդունել իբրև արվեստը կատա-

դա-թվաբանական ունակության այս վաղ դրսևորումները կարող էին ծառայել որպես ուսուցման պարագա, նաև որևէ իրողության քանակական արտահայտման համար¹: Այդպիսիք կան խեցեղենի², ոսկրե, բրոնզե, փայտե, ոսկերչական, հյուսածո և գործված իրերի, որմանակարի, մանրանկարի, հարթաքանդակի և սպասքի հորինվածքում և զարդանախշում [աղ. 197¹⁻¹³]:

Կիրառական պատկերները նույնպես կարող էին առնչվել վերոնշյալ կառուցիկ ոլորտներին:

Ուսուցման գործառույթի ուղղակի արտահայտումն առավել ակնառու է որսի տեսարանում: Հազվադեպ է որ սակենդանու դիմաց, դրա տեսադաշտում կանգնած նետահարող որսորդի պատկերը. այս կերպ կարծես նշվել է, որ կենդանուն պետք է մոտենալ միայն հետևից³:

Դիտարժան է, որ Հայաստանում չկա կենդանի էակի որևէ ժայռապատկեր, որը ֆիզիկական հարվածի հետք կրի (բացառությամբ Նորոյա վնասարարության դեպքերի): Այսինքն, փորագիր նկարը չէր ծառայել իբրև թիրախ՝ նշանառության պարագա, որսառազմական ուսուցողական միջոց:

22. Խաղի պարագա⁴ խմբում են նախշանման, երկրաչափական նույնակերպ, բազմակի կրկնված նշաններով ու ցանցահիմք ժայռանկարները, որոնք կարող էին կիրառվել իբրև խաղատախտակ: Պեղվել են նաև խաղաքարեր. 1968 թ. Դվինում՝ չեչաքարե, առյուծակերպ, բոնցաքաչափ 12 քար (մ.թ. X-XIII դդ.)⁵, 2007 թ. Սղերդի մոտ՝ կենդանակերպ 49 քար (մ.թ.ա. III հազ. սկիզբ)⁶ [աղ. 198] և երկու մատնաչափ առարկա՝ Ագարակ-1 հնավայրից (մ.թ.ա. III հազ.)⁷, 2022 թ. հունիսին Լոռի-բերդի բաղնիքում՝ փիղ հիշեցնող 5,8×3,9×3,1 սմ չափի, ավազախառը կավից ձեռածեփ արձանիկ (XI-XIII դդ.)՝ հավանաբար ճատրակի խաղաքար⁸: Խաղաքար կարող էր լինել նաև Նախիջևանի Մոխրաբլուր հնավայրի մի դամբարանում երվ. Լալայանի գտած քարե փոքրիկ ձին (4,5×3 սմ)⁹:

Պատկերատարի և պատկերակերպի բազմակի կիրառման առումով այս, և ուսուցման ու հաշվանքի միջոց խմբի ժայռապատկերներին մերձենում են կավե¹⁰, մետաղե, փայտե, ապակե, հյուսածո և մանածագործական իրերի, հարթաքանդակի և մանրանկարի նախշերը [աղ. 213]:

23. Հագուստ¹¹ խմբի ժայռապատկերներում տարազի տարրերն են՝ կիսաշրջագծեստ և ծնկին հասնող շոր [աղ. 199^{1, 6-8, 11}, 203¹⁰, 204^{4, 6, 9, 14}], գոտի¹² և գոտեկապ¹³ [աղ. 185², 199²⁻³, 203⁴, 204^{8, 12}], ոտնաման¹⁴ և ոտնացուլ [աղ. 199^{4, 12}]: Նկատելի է գլխի հարդարանքը՝ լայնեզր, կոնաձև, փետրավոր, ծաղկազարդ, տերևանման, խուլ-րանման¹⁵ գլխանոց, որը հիմնականում պարային, թուխական, դիմակավոր որսի և զինական տեսարաններում է [աղ. 199¹, 201⁴, 204^{4, 6, 14-15}, 205²]: Հագուստի ձևերի ու մասերի մանրագնին դիտարկումը հավաստում է, որ

րելության հասցնող գիծ: Գերմանացի փիլիսոփա Յոհան Զերդերի (Johann Gottfried Herder, 1744-1803) կարծիքով, ուղիղ և բոլորագիծ են գեղեցիկը երաշխավորողը: Անգլիացի նկարիչ, արվեստաբան Վիլյամ Հոգարդը (William Hogarth, 1697-1764) սրանց հակադրել է կորը և օձածնը: Ֆրանսիացի նկարիչ, ռոմանտիզմի ուղղության հիմնադիր Էժեն Դելակրուան (Eugène Delacroix, 1798-1863) իրեշային է կոչել ուղիղը, մանավանդ՝ զուգահեռականները: Անգլիացի արվեստաբան Ջոն Ռասկինը (John Ruskin, 1819-1900) նախընտրել է քառակուսին՝ հորինվածքի գեղեցկության, ուղղանկյունը՝ կոթողի տևականության համար: Տե՛ս *Մոլթաֆեան* 1969, 53-54; 1983, 123-124, 138:

1 Այս եղանակը գործում էր Հին Աշխարհում. *լատիներեն* calx «կիր», որից calculi «խիճի կտորտանք», որոնցով երեխաներին հաշիվ էին սովորեցնում, որից և calculus «հաշիվ» (*Աճառյան* 2005, 14), տե՛ս նաև *Մարտիրոսյան* 1978, 115-116:

2 Վանի Հողաբերդ հնավայրի VII դ. կավե սալիկի վրա (*Lehmann-Haupt* 1907, 108, նկ. 81a-b; *Мещанинов* 1933, 61, նկ. 24) գուցե և հաշվե-նշաններ են, տե՛ս *Մովսիսյան* 1998, 20-21, նկ. 14: Ցանցկեն մոտիվի առթիվ տե՛ս *Ազիզյան* 2014, 240, 243:

3 Ֆրանսիայի և Իսպանիայի հնաքարյան արվեստում, Աֆրիկայի, Սիբիրի, Ամերիկայի և Օվկիանոսի բազմաթիվ վայրերի մ.թ.ա. II հազ. – մ.թ. I հազ. պատկերներում հաճախակի է այնպիսի հորինվածքը, որում կետով, օղակով, սլաքով նշել են որսակենդանու մարմնի առավել խոցելի տեղերը, տե՛ս օր., *Гуцин* 1937, 88-90; *Замятин* 1961, 48-49, 52; *Циркунов* 1970, 75-76, նկ. 23; *Селиванов* 1976, 30:

4 *Թխաթյան* 2016a, 189; 2020a, 10; *Tokhatyan* 2022, 23; 2024b, 98:

5 Գտնվել են միջնաբերդի հորերից մեկում (*Ղաֆաջարյան* 1982, 80, 87, նկ. 61): Իրավամբ, դրանք մեկնաբանելի են նաև որպես հմայիլ, հմայական պահանակ (*Բաբայան* 1998b, 57-58; 2017, 17-20):

6 Աղձնիք աշխարհի Երխեթ գավառում է, Սղերդից 16 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Բաղեշ գետի ձախ ափի Պաշուր բլուր հնավայրում (Ներբեռնում Սղերդ): Անվանումները տե՛ս նաև *Տևկանց* 1985, 111-114; *ՏԲ*, հ. 4, 631-632:

7 *Թումանյան* Գ. 2012, 33-34, աղ. V₅:

8 Գտածոյի մասին «Լոռե բերդից մինչև Ստեփանավան. պատմամշակութային ժառանգության հետքերով» գիտաժողովում 2023 թ. հունիսի 14-ին զեկուցեց հնագետ Արման Նալբանդյանը: Տե՛ս *Նալբանդյան* 2024, 40, նկ. 5:

9 *Լալայան* 1906b, 208; *Լալայան* 1931, 189-190, նկ. 182; 2024a, 138:

10 Երկրաչափական նախշերի մասին տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1964, 42-60, նկ. 10-13, 15-23; *Սարգսյան* 1967, 211-229; *Խանգաղյան* 1967, 62-80; *Մարտիրոսյան* 1969a, աղ. XLVI-LXII: Շեմզավթի խեցեղեն իրերը և նկարագրությունը տե՛ս նաև *Каталог археологических материалов...* 14-31, 33-42, 45-61, 63-73, 77-85, 87-90, 94-98, 100-108, 110-117, 119-125, 131-135, 140-144, 164, 196-203, 206-216, 233-239:

11 *Թխաթյան* 1995b, 5; 2004, 40; 2006, 56; 2016a, 187; *Վարդումյան, Թխաթյան* 2023, 208; *Tokhatyan* 2022, 23; 2024b, 98; *Тохатян, Бардумян* 2025, 130:

12 Կարող է որպես գոտի ընկալվել՝ երբ գոտկատեղում հորիզոնական գիծ կա:

13 Կարող է գոտեկապ լինել՝ երբ գոտկատեղը զանգվածեղ է և ուղղանկյունաձև (ի տարբերություն կոնքազդրային մասի):

14 Հավանաբար ոտնաման է՝ երբ ոտնաթաթն անբնական հաստ ու զանգվածեղ է նկարված:

15 Ըստ դրամագետ Եղիա Ներսեսյանի՝ հայկական խուլի նախնական ձևն առաջացել է ժողովրդական տարազից: Հետզհետե զարգացել, դարձել է կատարելագործված թագ, որը ճանաչվել և անվերապահորեն ընդունվել է որպես հայկական տիարա՝ թագ [աղ. 211^{10-12, 22, 187}], տե՛ս *Nercessian* 2000, 138-149, աղ. 34-36; *Դեմեջյան* 1986, 75-81, նկ. 1; 2006, 213, նկ. 120, աղ. 18⁵: Տիգրանյան թագի ու տիարայի մասին տե՛ս *Турчанян* 1973, 43-60; 1982, 90-96; 1988, 112; *Հակոբյան* Հ. 2005, 214-220; 2013, 40, 98; *Դումկյան* 2015, 103-110; *Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմությունը*, 58-60:

դրանք (բացի գլխանոցից և ոտնամանից) սոսկ մորթե պարզ, իրանին կապելով հարմարեցվող մարմնածածկոց չեն, այլ **կարված են՝** կաշվից կամ գործվածքից¹: Այս հանգամանքը կարող է որոշակիացնել այդպիսի պատկերների թվագրումը՝ սահմանափակելով դրանց առավելագույն տարիքը²:

Թեև ժայռարվեստում մարդը հիմնականում պատկերված է մերկ³ (ըստ մարմնի ուրվագծի), սակայն դա բնավ չի կարող դիտվել իբրև ապրելակերպի արտահայտություն: Սա կարելի է համարել սեռերի արտաքին պտղաբերական հատկանիշների վերացարկված ու խորհրդանշական ներկայացում:

2008 թ. Արենիի «Թռչնի» քարանձավում⁴ պեղվել է աշխարհում հնագույն՝ մ.թ.ա. XXXV դ. կաշվե կոշիկը [աղ. 200₁], 2010 թ.՝ եղեգնաթելե գործվածքը (մ.թ.ա. XXXIX դ.): Քարաշամբի (մ.թ.ա. XXII դ.) և Թեդեքի (մ.թ.ա. XV դ.) արծաթե գավաթներին դրվագվել են բարձրաթիթ կոշիկով մարդիկ⁵ [աղ. 200₃₋₄]: Լճաշենից, Թեյշեբախիից, Քաջարանից, Սյունիքի Դավիթբեկ, Տանձավեր, Աղվանի, Լծեն գյուղերից 1960-ականներից գտնվել են մ.թ.ա. XII-VII դդ. ճութավոր կոշիկի կավե մանրակերտներ⁶ [աղ. 200₂]:

Խրկանցում և այլուր գտնված բրոնզե թիթեղների վրա⁷ դրվագված է հալդիի, մյուս դիցերի և դիցուհիների, զինվորի զգեստ ու հանդերձանք (գուցե նաև՝ ծիսական) [աղ. 181₇₋₈, 200₆₋₇], հագուստի մասեր, և անգամ դրանց պատրաստման հավանական մի տեսարան: Նման պատկերներ կան Հյուսիսային Իրանից գտնված մ.թ.ա. XII-IX դդ. արծաթե թիթեղի [աղ. 200₅], Ռուսա Բ Արգիշտորդու կերտած Արծկեի բարձրաթանդակի, Թեյշեբայի բրոնզե արձանիկի (Թեյշեբախի), Վանի մոտ գտնված ոսկե կրծքագարդի⁸ [աղ. 181_{6, 10}], Վերին Անձավի բրոնզե վահանի, մ.թ.ա. V-III դդ. Պագիրիկի գորգի⁹ նկարվածքում և այլ իրերի վրա [աղ. 200₁₀]:

Պարզագույն տարրեր նկատելի են խեցեղենի վրա [աղ. 156₁₈, 174_{1, 5}, 182_{18, 21}], որմնակարում [աղ. 156₅₋₇, 172₄, 181₉, 202₁₄, 211₁₈]: Դրանցով առատ է բրոնզե գոտին [աղ. 172_{1, 8}, 174₄₋₆, 175₄₋₅, 187_{2, 11}, 200₈₋₉], կնիքը [աղ. 156_{4, 8}, 172₃, 177_{1, 3}, 187₈], պոյակը [աղ. 185₆₋₇], կապարճը, քարասալը [աղ. 182₂₀], դրամը [աղ. 200₁₁₋₁₂] և այլն:

Իր ժամանակի «ագանեին», ընդհանուր հագնելիքը, հագուկապը հիշատակել է Պատմահայրը¹⁰: Չգեստի ու հանդերձանքի նկարագրությամբ առատ է նաև Սասնա Էպոսը (*Գրիգորյան Աս.* 2012, 266-269): Դիոն Կասսիոսը ներկայացրել է Տիգրան Մեծի շքեղ հանդերձները՝ *սպիտակաշերտ պատմունճանը և համակ ծիրանի վերարկուն, ...խոյրը և ապարոշը (Դիոն Կասսիոս, գիրք 36, գլ. 52.3, էջ 140-141)*:

Զմեռային, լեռնային ոտնամանի նկարագիր է պահպանել Ստրաբոնը. *Մասիոս լեռան վրա՝ Հայաստանում, ... կրունկների տակ դնում են նաև փայտե անվակներ՝ տակին սուր գամերով*¹¹: Թովմա Արծրունին նկարագրել է

1 Մորթե հագուստը կիրառվում է խոր անցյալից ի վեր: Ի սկզբանե, մորթի կրելն ուներ և՛ տաքացնող ու մարմնապաշտպան, և մոգական, ծիսահմայական նշանակություն՝ ամենի գազանի ուժը յուրացնելու, մոտվի իրեն վերագրելու, որսակենդանու ոգին թուլացնելու նպատակ: Դրանց արդյունքում էլ ձևավորվել են համապատասխան հավատալիքներն ու պատկերազրման կարիքը:

2 Մ.թ.ա. VI հազ. Եգիպտոսում կտավ են հյուսել վուշի, եղեգնի, արմավելու, պապիրոսի թելերից: Բրդե, վուշե, բամբակե գործվածք գտնվել է Շվեյցարիայի լճափնյա մ.թ.ա. IV հազ. բնակատեղիներում (այժմ՝ ջրածածկ): Չինաստանում մետաքսը կիրառվել է մ.թ.ա. XXVI դարից: Հնագույն ասեղը Հարավային Աֆրիկայի Սիբուդու անձավից է (61 հազ. տարի), անքավոր ոսկրե ասեղը՝ Լեռնային Ալթայի Դենիսովյան անձավից (49-43 հազ. տարի): Հետագա նմուշները Եվրոպայի և Չինաստանի հնավայրերից են (41-15 հազ. տարի):

3 *Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, 31; *Սարգսյան* 1967, 114-115; 1979, 89:

4 Արենիի գյուղի (մինչև 1946 թ.՝ Արփա) իրեն անվանում է Արփանեալ, տե՛ս *Եղիշե*, III եղանակ, 138, նաև՝ *ՏԲ*, հ. 1, 512:

5 *Кыфтин* 1941, 87-89, նկ. 94, աղ. XCI, 417; *Խնկիկյան* 1977, 78, 82, տախ. XVIII₁₉.

6 *Մարտիրոսյան* 1969a, 33-34, 37, տախ. XLIV₈₋₁₄; *Եսայան* 1972, 67-69; *Армаганиян* 1978, 7-104; *Ավետյան* 2003, 106, աղ. XXXI₃: Գութավոր կոշիկը պարզորոշ է նաև մանրանկարներում, տե՛ս *Лусицаан* С. 1958, աղ. 117₂ (ՄՄ 3722.177ա):

7 Վասպուրականի երուանդունիք գաւառի իրկանց /բրդերեն՝ Հիրկանիս/ գյուղի մոտ 1971 թ. գտնված գրեթե 2000 թիթեղների մի մասը պահվում է Վանի թանգարանում (*Taşyürek* 1977, 12-20; *Caner* 1998; *Belli* 2004, 248-259; *Գրեկյան* 2008, 293-294, նկ. 1-8; *Kellner* 1991, Taf. 70_{279, 282}; *Seidl* 2004, Falttafel A; *Çavuşoğlu* 2014):

8 *Wartke* 1993, 146, աղ. 68: Ուրարական զգեստի մասին մանրամասն տե՛ս *Եսայան, Հմայակյան* 1980, 203-215; *Պողոսյան* Գ. 2017, 88-95:

9 Լեռնային Ալթայի Պագիրիկ հնավայրի V դամբանաբլրի սառցաշերտում 1949 թ. գտնվեց աշխարհի ամենահին (մ.թ.ա. VI-V դդ.) գորգը (1,8x2 մ): Ըստ հեղինակավոր գորգագետներ Ուլրիխ Շուրմանի (Ulrich Schürmann, 1956-2015) և Ֆոլքմար Գանցհորնի (Volkmar Gantzhorn), ակնհայտ է դրա հայկական ծագումը: *Առկա բոլոր ապացույցների հիմամբ համոզված եմ, որ Պագիրիկի գորգը թաղման պարագա էր և, ամենայն հավանականությամբ, հայկական վարպետության գլուխգործոց (From all the evidence available I am convinced that the Pazyryk rug was a funeral accessory and most likely a masterpiece of Armenian workmanship (Schürmann 1982, 46): Պագիրիկ գորգը պետք է համարել վաղ հայկական ստեղծագործության առաջին վկայություններից մեկը, որը, հավանաբար, արտադրվել է Արտաշատի հին մանածագործական կենտրոնի շրջակայքում՝ հարավարևմտյան Կովկասում (The Pazyryk rug will have to be regarded as one of the first testimonies to early Armenian work, quite possibly produced in the vicinity of the old textile centre of Ardashad in the south-western Caucasus (Gantzhorn 1998, 51): Հայաստանում գորգագործության վաղ ավանդույթներին վերաբերող վկայություններ է պահպանել Քսենոփոնը. Նրան նվիրեց արծաթե մի բաժակ և մի գորգ, որն արժեր տասը մինա (Քսենոփոն, Անաբասիս, գիրք VII, 3.27, էջ 174), տե՛ս նաև Նահապետյան Ռ. 2018, 52:*

Ըստ գորգագետ Աշխուշ Պողոսյանի, հռոմեացի պատմագիր Տակիտոսը (*Tacitus*, 54-120) *պատմում է Արտաշատում եղած ծանր ու թավ գորգերի մասին (Պողոսյան Աշխ. 2008, 9), ըստ հայերեն թարգմանության (Տակիտոս, գիրք XII, 47, էջ 60-61):* Այնիս, գրքի ձախ էջում լատիներեն բնագրում գորգ չէ, այլ հագուստ. *veste multa gravique opertos*, նույնը և անվերին (*heavy pile of clothes*), ոռներեն (*заваломъ множествомъ тяжелой одежды*) թարգմանություններում (*Tacitus*, XII, 47, p. 384-385; *Taqum*, XII, 47, c. 61): Ի դեպ, Արտաշատ տեղանունը և թավ բառը նույնպես բացակայում են դրանցում: Ազգագրագետ Ռաֆիկ Նահապետյանն էլ է, ըստ նույն թարգմանության, հագուստի փոխարեն գորգ նշել (*Նահապետյան Ռ. 2018, 186*): Տարօրինակ է այն, որ Տակիտոսի երկի թարգմանության խմբագիրը եղել է Հր. Աճառյանը:

10 *Խորենացի*, գիրք II, 2Ա, 223; *Ղազարյան Մ.* 1992, 83-84, 88, 92-97; *Հացունի* 1923a, 3-34, 44-89, 174-279; *Պողոսյան Ս.* 2004, 20-22: Հագուստի՝ հ.ե. միասնության շրջանի և վաղնջահայերեն անվանումների մասին տե՛ս *ԴԱ*, 704-705; *Ջահուկյան* 1987, 211, 263:

11 *Strabo* XI, 5.6, էջ 240-241; *Ստրաբոն*, 33: Տե՛ս նաև *Նահապետյան Ռ. 2018, 106-108*:

խութեցիների ձմեռային փայտե կոշիկը. *փայտս իբրև զանուրս չուանօք պարունակեալ շուրջ զոտամբք, դիւրաւ ընթանան ի վերայ ծեանն (Թովմա Արծրունի և Անանուն, 192):*

Անվանի բանահավաք, ազգագրագետ Գարեգին Սրվանձտյանցը (1840-1892) «Մանանա» և «Համով-հոտով» ժողովածուներում նշել է. *քապ քապ. Սոկաց գաւառի լեռնաբնակաց կոշիկ, որ հիւսուած է կանեփով և տակը մանր բւեռներ խիտ խիտ շարուած, ...ծիւնի եւ քարի վրայ քալելու յարմար*¹: Փաստորեն, սրանք գրեթե անփոփոխ կիրառվել են առնվազն երկու հազարամյակ...: Սասունում *օգտագործել են լական կոչվող ինքնատիպ մի հարմարանք՝ քայքային դահուկ, որը թաթերին հագնելու ութաձև փայտե շրջանակ (անվակ) էր, իր ցանցկեն մակերեսով ոտքի ներքանից քիչ ավելի ծավալուն՝ ծյունաշերտի վրայով հնարավորին չափ հեշտ քայլելու համար: Քայքադահուկի կամ լականի ավելի պարզագույն և, ըստ երևույթին, նաև ավելի հնագույն տեսակ պետք է համարել հետիկ կամ խարուկ կոչված ագանելիքը, որը պայմանականորեն կարելի է անվանել նաև հյուսածո կամ ճյուղամած լական: Այն հյուսել են մեծ մասամբ կարմիր ուռնեռ կամ թեղի դալար ճյուղերից և ունի քիչ ավելի կլոր տեսք*²:

Տարագածը մանրամասն է պատկերվել մանրանկարներում [աղ. 172⁵⁻⁷, 175^{11, 14}, 177¹⁴⁻¹⁵, 179¹², 180¹³⁻¹⁵, 185⁵, 187¹³, 193¹⁷, 200¹³⁻¹⁴]: Տղմուտում ու Հաղբատում կա շրջագծետով կնոջ հարթաքանդակ [աղ. 200¹⁵, 77⁶⁻⁷]: Այն պարզորոշ է Արսամեայի և Դարոյնքի բարձրաքանդակներում, Գառնու խճանկարում և Անիի ափսեի վրա [աղ. 211¹¹⁻¹⁴], Աղթամարի³, Թանահատի, Սպիտակավորի, Նորավանքի, Դադիվանքի, Գանձասարի և այլ վանքերի հարթաքանդակներում [աղ. 172⁸, 177^{9-13, 16}, 180¹², 211¹⁵⁻¹⁶], քառանիստ կոթողների⁴, խաչքարի և տապանաքարի վրա [աղ. 172¹¹, 174⁸, 185⁸⁻¹⁰, 202¹⁶, 211²¹⁻²²], նաև՝ հյուսածո և գործված իրերում⁵:

Հայ մշակույթի մյուս ոլորտներում տարազի հնագույն ձևերի արտացոլմանն անդրադարձել են պարագետ Սրբուհի Լիսիցյանը, հնագետ Գևորգ Տիրացյանը, թատերագետ Գեորգ Գոյանը, ազգագրագետ, նկարիչ Առաքել Պատրիկը, ազգագրագետներ Արմենուհի Ստեփանյանը, Սվետլանա Պողոսյանը, արվեստաբան Գայանե Պողոսյանը, հնագետ Վիկտորյա Վասիլյանը և այլք⁶:

24. Պաշտամունք⁷ խմբի ժայռանկարներում արտացոլված է հնագույն մարդու ներաշխարհն ու դիցա-առասպելական պատկերացումները [աղ. 201]: Փորագրվելիք քարի և դրա տեղի ընտրությունը, պատկերումն ինքնին ու ժայռապատկերի շուրջն իրականացվող ծիսական ու հմայական արարողությունը մեկտեղված էին՝ որպես միասնական պաշտամունքային գործընթաց (*Ужаш* 1999, 244):

Հնադարի պատկերահանը կիրառել է գեղարվեստական միջոցների հարուստ գինանոց՝ Աշխարհի Պատկերի, իր ըմբռնումների և դիցաբանական կերպարների տեսողական վերարտադրման համար⁸: Անցյալն ու ներկան իբրև միաժամանակյա վիճակներ գիտակցելով, տիեզերածնական իմաստ կրող ամեն մի ծես իրականացնում էր մոդելավորելով արարման, նախաերևույթների ու նախաիրերի ժամանակները: Վաղնջական «կտավների» հորինվածքում հնարավոր է ընկալել հեռավոր նախնյաց մտածողության և հույզերի դրսևորումները, ստեղծագործության ներքին, սրբազան խորհուրդները:

Արտացոլված է հնամենի հավատալիք ու ծես՝ բույսի⁹, կենդանու, երկնային, գերբնական ուժերի, դիցերի¹⁰, հերոսների, նախնիների, երկվորյակների¹¹, որսի, ռազմի, երկրագործության ոգիների և ժամանակի պաշտամունք: Կան երկրպագության ծեսի ուղղակի պատկերումներ (տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1973a, 61-62, աղ. XX):

Հատկապես առինքնող և արտահայտիչ են մայրության ու պտղաբերության դիցուհիների, հղիության ու

1 Սրվանձտյանց 1876, 439; 1884a, 89, 382 (Սրվանձտյանց 1978, 350, 402, 585):

2 Պետրոսյան Լ. 1974, 138-139, աղ. III_{3,4}; Петросян, Тер-Саркисянц 2012, 154-155:

3 Լալայեան 1910b, 201-207; Լալայան 2024a, 393-396; Մնացականյան Ստ. 1976 և 1983 (լուսանկարներ); Օրբելի 1968 (աղյուսակներ):

4 Գրիգորյան Գր.Վ. 2012, 73-74, 133, 139, 142, 147, 150, 152-155, 165, 169, 177, 189, 194, 198, 202-203, 224-225; Հակոբյան Չ. 2015, 269-270, 272, 274-276, 279, նկ. 1-8:

5 Դավթյան Ս. 1972, աղ. CXXXIV, CL; Казарян 1985, 58-61, 65; Ղազարեան 1988, 70, 94, 148, 159; Թաթևյան 2004, նկ. 32, 311-313; Հայկական գորգարվեստ, 2012, 169, 191; Հայկական գորգարվեստ, 2013, 21, 68:

6 Лусицян С. 1958, 31-32, աղ. XXX₂, XXXI₂, XC_{1,3}; 1972, 63-65, աղ. II-XI, XXXVII-XLI, XLIII-XLIX, LVI, LXIX-LXX; Տիրացյան 1959, 97-101; Гоян 1952a, 423-425; Պատրիկ 1967, 7, 17-32, տախ. 1-34, 37; Ստեփանյան Ա. 2007, 5-128, տախ. I-XXXVIII; Պողոսյան Ս. 2001, 73-78; 2020, 116-123; Պողոսյան Գ. 2017, 88-95; Վասիլյան Վ.Հ. 2018, 13-16:

7 Թոխաթյան 1995b, 5-7; 2004, 40; 2006, 56; 2011b, 114, 119; 2012d, 120; 2015a, 331; 2016a, 189-190, 196; 2020a, 10-11; Վարդումյան Գ. 2006, 33-37; Tokhatyan 2009, 83; 2015, 184, 187, 190-191, 204 (2017, 62, 65, 68, 82; 2020, 130, 133, 136-137, 153); 2022, 23, 31, նկ. 16; 2024b, 98-99, 105, 110, նկ. 25_{4,6}; Тохатян 2011a, 284, 289 (2011b, 169-170, 174; 2014, 266); Тохатян, Вардумян 2025, 130; Վարդումյան, Թոխաթյան 2023, 208; Թոխաթյան, Վարդումյան 2024, 36-38; 2025, 40-41:

8 Իսկ մերօրյա մշակութաբանական հետազոտությունը կարելի է համարել իբրև Աշխարհի Պատկերի «մեկնաբանման մեկնաբանություն», «վերամեկնաբանում», տվյալ դեպքում՝ դիցաբանական առումով:

9 Կենաց Ծառի առթիվ տե՛ս Մնացականյան Աս. 1955, 1-208: Ուրարտուում ծառի հետ պատկերվում են բացառապես թևավոր ոգիները, քրմապետն ու թագավորը, ...առանձնապես սիրված մոտիվ է դառնում, և բազմաթիվ դեպքերում պահպանվել է նրա «ժայռապատկերային» տիպը, նախնադարյան այրուժով (*Մարտիրոսյան* 1981, 13; 1973a, 52, 56; 1978, 99): Տե՛ս նաև Պետրոսյան 2018, 277-280:

10 Արամազդի, Անահիտի, Արա Գեղեցիկի, Վանատուրի և Ամանորի՝ իբրև ծայրյալ աստվածությունների առթիվ տե՛ս Բոդյան 1972, 469-471, 485, 499-501; 1976, 83, 91; 1986, 25-32:

11 Մարտիրոսյան 1973a, 41-43; 1978, 159, 166-172; 1981, 75-80; Израелян 1978, 119-113; Абрамян, Демирханян 1985, 66-84:

մանկատաճության ուղղակի և խորհրդանշանային պատկերումները¹:

Աշխարհարարման հնագույն առասպելներում տիեզերական չկարգավորված վիճակը՝ Քաոսը (Χάος) հաճախ մարմնավորվել է իգական կերպարում, որից, պայթարի և երկունքի արդյունքում ծնվեց կարգավորված Կոսմոսը (Κόσμος)²: Հողածին (քթոնիկ) կնոջ առատությունը հին դիցարաններում (միջագետքյան, հնդկական, խեթական, հուևական, հռոմեական և այլ) պայմանավորված էր կնոջ սերնդատու և հողի բերքատու գործոններով:

Տակավին հին քարի դարում է սկզբնավորվել Մեծ մոր՝ դիցամոր պաշտամունքը, բխելով կնոջ մանկածնական, պտղաբերական գործառույթից³: Նոր քարի դարում, երկրագործության զարգացման և, դրանով պայմանավորված, բերրիության և արգասավորության գաղափարներ մարմնավորող դիցամոր կերպարն առավել կարևոր է դառնում՝ դիտվելով իբրև տոհմի ու ցեղի կերակրող, ստնտու, համայնքի բարօրության գրավական: Բազմաթիվ ժայռապատկերները և քարե կնակերպ կուռքերը՝ ընդգծված ստինքներով, որովայնով, կոնքերով և մանկածնական այլ ցուցիչներով *Նախնադարյան Վեներաները* դրա վառ վկայություն են:

Կինն առավելապես երևում է միայնակ, առանձնակի. ըստ երևույթին, այս կերպ արտահայտվել է նրա որոշակի մի կարևորություն կամ գործառույթային վիճակ [աղ. 201⁴⁻⁵, 203¹⁻⁸, 14-16, 18-19, 205²⁻⁵]:

Ակնառու և ցայտուն նրա մարմնաձևը [աղ. 37, 201¹, 4-5, 8-9, 203], հաճախ շեշտված են սեռային մյուս տարբերակիչները ևս [աղ. 201¹⁻², 4-6, 203¹, 4-5, 204¹, 3, 5, 8, 12, 15, 205²⁻⁹, 11, 15]: Կինը հիմնականում մերկ է պատկերված, սակայն, ինչպես նշվեց, դա բնորոշ չէ ժամանակի ապրելակերպին. կնոջ դեպքում սա հարկ է համարել պտղաբերության պաշտամունքի խորհրդանշորեն ընկալման պատկերագրական մի դրսևորում: Սա նկատելի է արդեն իսկ Նորքարիդարի արձանիկներում, օր.՝ որպես մերկ դիցուհու պատկերատիպ (*Վասիլյան Վ.Հ.* 2018, 12, 16):

Ժայռարվեստում որոշակի են կնոջ հագուստի ձևերը. երևում են տարազի տարրեր՝ կիսաշրջագգեստ, գոտեկապ, գլխանոց: Հաճախ Նա մարտիկ է, ռազմուհի՝ Նետաղեղով, կապարճով կամ նիզակագեն, երբեմն ձեռքին կա ունի մահակ, ճիպոտ [աղ. 178⁵, 9, 203¹⁻², 8, 18-20, 204⁴⁻⁶, 10, 12] կամ այլ առարկա [աղ. 204⁹⁻¹⁰]:

Կանայք հատկապես արտահայտիչ են պարային տեսարաններում, նկատելի են շարժման սահուն, ճկուն ձևերն ու Նազանի կեցվածքը: Գերակշռում է երկսեռ զուգապարը [աղ. 182¹⁻⁷, 201⁸⁻⁹, 203¹², 17, 204¹⁻¹⁰, 12-14], խմբապարի դրսևորումներն առատ չեն [աղ. 182⁷⁻¹¹, 201¹⁻², 204⁹]: Որոշ ժայռապատկերներում, որ Նաև ընտանեկան ու կենցաղային տեսարաններ են, արտացոլված է ընտանի կամ վայրի կենդանու մոտ կամ շուրջը կատարվող ծիսահմայական պար կամ այլ գործողություն [աղ. 182¹¹, 204²⁻⁶]:

Ժայռապատկերներում հստակ տարբերակված են տղամարդն ու կինը, երբ հարկ է եղել [աղ. 182¹², 203⁹, 204, 205⁶, 9]: Կա երեխաների՝ հավանաբար աղջիկների կամ երկվորյակների մի խմբանկար [աղ. 204¹¹]: Որոշ կտավներում արդեն ընտանիք է պատկերված, երբեմն մարդիկ մանկան հետ են [աղ. 204², 5, 7-10]: Կնոջ ձեռքին կամ կողքին կարող է լինել բարուրի նմանվող առարկա [աղ. 205¹³⁻¹⁶]: Այդպիսի խորհրդանշական պատկերները հանդիպում են Նաև առանձնակի [աղ. 205¹⁷⁻²⁰]:

Շատ արտահայտիչ են լեռներում դրվագված՝ մայրության դիցուհիների ժայռանկարները: Երբեմն նրանց ուղեկցում են բեղուն կենդանիներ քարայծն ու եղջերուն [աղ. 7³⁻⁵, 205¹⁶, 18]: Նման պատկերացումների հետագա մի արձագանք՝ մոր, դայակի և կենդանու իմաստաբանական ու գործառույթային աղերս է արտացոլվել ֆուլակյան հայրենում. *Ի՞նչ մայր է զբեզ բերեր, ի՞նչ դայեկ՝ զբեզ սնուցեր, զբեզ եղև ի սարին բերեր*⁴: Հնադարից ակունքված դիցաբանական հզոր շունչ է զգացվում այս տողերում՝ *ասես ինչ-որ առասպելական մայր սա երգել է տիեզերական տարերքից ելած մանկիկ Վահագնի օրորոցի մոտ* (*Վասիլյան* 1985, 48-50):

Վասպուրականի սրբազան Պաղատո լեռան լանջին, Բուբ գյուղի մոտակա «Կույսերի» անձավում Մայր դիցուհիների, մ.թ.ա. VIII-V հազ. արգասիք համարվող հինգ փոքր գունանկարներն են [աղ. 37]: Գագաթի մոտ էին Նաև Անահիտի, Արամազդի և Աստղիկի մեհյանները⁵, իսկ մեկ օրաչափ հեռավորությամբ (մոտ 28 կմ) Սասնա Էպոսի Դարբնացքարն էր՝ Արուբաինի և Անահիտ աստվածուհիների պաշտամունքի նշանավոր կենտրոնը, հե-

1 Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 12; Մարտիրոսյան 1973a, 50; 1978, 51-54, 59-78, 183-185; 1981, 59-61, Նաև՝ Վասիլյան Վ.Ռ. 1985, 58-59: Ներկայացված ժայռապատկերների ընտրության ու համապատասխանության առթիվ. բնականաբար, որևէ արտեֆակտի իրական, նախնական իմաստն արդի պատկերացումներով մեկնաբանելն ու դասակարգելը, այս կամ այն ոլորտին վերագրելը մոտավոր ու պայմանական է: Ժայռապատկերի նման վաղնջական կոթողի պատկերագրությանը ևս բնորոշ է նախնադարի մշակույթին բնորոշ սինկրետիզմը՝ իրերի ու երևույթների ընկալման միախառն, չմասնատված վիճակը, իրականի և առասպելականի մեկտեղված ներկայացումը, տե՛ս Վարդուխյան, Թոխաթյան 2023, 207-212; Тохатян, Вардумян 2025, 123:

2 Χάος բառը հունարեն χαίνω – բացվել, տարածվել բառից է, որով Հեսիոդոսի (Ἡσίοδος, VIII-VII դդ.) «Թեոգոնիա» (Θεογονία) պոեմում ներկայացված է աշխարհի Նախնական վիճակի անձնավորումը՝ մինչև Կոսմոսի ձևավորվելը: Նախ Քաոսն էր՝ Անսահման ժամանակի ծնունդը, որից սկիզբ է առել ամեն ինչ, Նաև աշխարհը և աստվածները (Hesiod, 116-118), տե՛ս Лосев 1982, 579-581; Топоров 1982, 581:

3 Տե՛ս օր., Neumann 1963; Рабинович 1980, 178-180:

4 Հայրեններ, 278; Զօպանեան 1930, 11; Աբեղյան 1940, 161 (Աբեղյան 1967, 242):

5 Զկուռնս փշրեաց որ յանուն Անահիտայ էր: ...Գնացին ի գուլիս լերին Պաղատոյ, զոր ասէին սաստիկ յոյժ ի նմա լեալ դիւացն, տուն Արամազդայ և Աստղկայ մեծարէին (Խորենացի 1843, 295, 301): Տե՛ս Նաև Ալիշան 1895, 38, 48 (1910, 42, 53):

տագայի՝ Աստվածամորը նվիրված Հոգեաց վանքը¹: Այսինքն, ավելի քան ակնառու է դիցուհիների և Մայր աստվածուհու պաշտամունքների պատմամշակութային աղերսը²: Այդ առնչությունները հարատևել են հայոց մտածողության մեջ, արտահայտվել հոգևոր կառույցների հարթաբանդակներում ու հայ մանրանկարներում³:

Ժայռապատկերներում կան բեղմնավորող դիցերի [աղ. 205¹, 226¹⁻⁴], սրբազան⁴ մերձեցման [աղ. 205^{6-7, 9-10}], հղիության [աղ. 201⁶, 205¹¹], ծննդաբերության [աղ. 205¹³⁻¹⁴] ու մանկատածության [աղ. 204⁷⁻¹⁰, 205¹⁴] ուղղակի և խորհրդանշական դրսևորումներ: Տավուշի մարզի Բերքաբեր (Չողագ) հնավայրում գտնվել է մ.թ.ա. XXV դ. խեցու բեկոր՝ երկրպագող, հավանաբար հղի կնոջ պատկերով [աղ. 202¹, 205¹²]:

Նախնադարի հավատալիքների ու ծեսերի արտացոլումների ծիրում իր ուղղակիությամբ առանձնանում է վերին ուժերին կանանց երկրպագության առիթնող մի տեսարան [աղ. 201¹⁻²]: Պաշտամունքային սյուժեներում աչքի են զարնում շարժուն (դինամիկ) արտահայտչաձևով կատարված, սլացիկ կազմվածքով կանանց նկարները, որ կարծես հավերժահարսեր ու ջրային փերիներ լինեն [աղ. 203⁷]:

Հնագույն հավատալիքների և դիցամտածողության ակունքների առումով շատ կարևոր են հմայական, մոգական բովանդակության ժայռանկարները: Դրանց մի մասում կենդանին կամ հակառակորդը պատկերված է կապկպված, բռնված (վրան գծիկների ցանցով), սպանված (մարմնի առանցքի վրա կա ուղղահայաց գծիկ, կամ հորիզոնական դիրքով է), երբեմն կմախքով, հազվադեպ նաև՝ նետահար կամ նիզակահար: Առաջիկա որսից կամ մենամարտից առաջ նման վիճակներ փորագրելով, մարդն ակնկալում էր ստանալ ոգիների ու գերբնական, վերին ուժերի աջակցությունը:

Առհասարակ, ժայռապատկերների մեծ մասը, որոնցում շրջակա և հեռավոր բնությունն ու երևույթ, մարդու գործունեության կողմեր, արարման արդյունքներ են և, հատկապես՝ ներաշխարհին առնչվող տեսարաններ (մտացածին էակ, ներպատկեր, դեմք, անորոշ պատկեր, խորհրդանշան և այլն)՝ կարող էին արտահայտել նաև հմայության ծեսի տարրեր:

Պաշտամունքային սյուժեների մեծ մասը բնականոն շարունակություն գտան խեցեղենի, կնիքի, բրոնզե թիթեղի և գոտու, զինական իրերի հորինվածքում, վիշապաբարի⁵, արձանիկի և կախիկազարդի ձևերում, որմնանկարի, խճանկարի, հարթաբանդակի, տապանաբարի, հմայիլի և դադղան-պահպանակի⁶, դռան կողպեքի թիթեղե վրադիրի նկարվածքում [աղ. 205²¹], գորգի ու խաչքարի հյուսվածքում [աղ. 202] և այլ ոլորտներում:

25. Երևակայական Էակ⁷: Այս խմբի նկարներում դրսևորված են մարդակերպավորումը, կենդանակերպավորումը և բուսակերպավորումը: Պաշտամունքային ոլորտներում հաճախակի է **ծալտում** երևույթը՝ երբ նոր հավատքում ծածուկ հարատևել ու պաշտվել է հինը: Սա դիպուկ բնորոշել է Վ. Բոյոյանը. *մեր հնագույն ժայռանկարիչները և մանրանկարիչները դիցաբանական կերպարներ ներկայացնելիս հաճախ ստիպված են եղել տվյալ կենդանուն պատկերել խառնակ կերպարանքով, որին մենք սովոր ենք «ֆանտաստիկ կենդանի» անունը տալ: Այս պարագայում ֆանտաստիկ կոչվածը իրական գաղափարների խառնուրդն է ներկայացնում: Մոռացված անանուն ոգիների առթիվ նշում է, որ եթե մանրանկարիչը պատկերեր գոնե վկայվող ոգիների պատկերները, ...դրանք*

1 Տե՛ս Աբեղեան 1886, 539-540; Սրուսնձտեանց 1884b, 67-68 (Սրվանձտյանց 1978, 390-391); Մելիք-Փաշայան 1963, 58, 108-109:

2 Թոխաթեան 2003, 87: Դիցուհիների տեղային ծագման, Աստվածամորն առնչվելու մասին տե՛ս Капанцян 1956, 311-313; Մելիք-Փաշայան 1963, 65, 80-88, 111, 128-135; Вардумян 1991, 79, 105-111, 127; Վարդումյան, Թոխաթյան 2023, 205-206, 210; Вардумян, Тохатян 2024, 351-354: Էպոսի կանանց կերպարների առթիվ տե՛ս Եղիազարյան 2012, 194-205:

3 Մեծանուն ճարտարապետ-տեսաբան Ստեփան Մնացականյանն Աղթամարի դիմաբանդակները վերլուծելիս նշել է, որ հնավանդ կերպարը, *պահպանելով իր գոյությունը տասնյակ դարեր, հասել է X դար և տեղ գտել տաճարի պատերի վրա: Որ Հին Հայաստանի ամենանվիրական աստվածությունները չէին մոռացվել նույնիսկ XI դարում, վկայում է Անահիտի կերպարի հանդես գալը մի քանի ավետարանների մանրանկարչական կոմպոզիցիաներում (Մնացականյան 1970, 198-199; 1983, 120-121): Նրան այս եզրակացության է հանգեցրել նաև հայ մանրանկարչության գիտակ Տատյանա Իզմայլովայի (Татьяна Измайлова, 1907-1989) կարծիքը. в образе богини, возрожденном в армянских рукописях XI в., следует видеть Анаит (Измайлова 1967, 217):*

4 Մերձեցումն ուղղակիորեն ցուցադրող միայն մեկ ժայռապատկեր է հայտնի [աղ. 205⁹]: Ոմն այլազգի համացանցում սա ներկայացրել էր սոսկ իբրև սեռական բռնության դրսևորում: Հետագայում նկարը մեկնաբանվեց իբրև հարավամերիկյան միջավայրում տարածված բուլա զինատեսակի կիրառում (Knoll, Meller 2021, 42-51, տե՛ս նաև Սամուելյան 1941a, 71-72): Իրականում, տղամարդու (իմա՝ երկնային, բեղմնավորող դից, հայր) ձեռքինը գեղե կամ հարվածող գործիք չէ, այլ գավազան՝ իշխանության նշան, իսկ առավել բնական, հորիզոնական դիրքով կինը «լուսապսակով» է՝ մայրության ու պտղաբերության դիցուհի: Երբեմն լուսապսակն առկա է նաև մարդկանց այլ ժայռանկարներում և կարող է համարվել միջնադարում լայն տարածված սրբության նշանակի հնագույն նախակերպ: Այն շատ հաճախ է պատկերվել խաչքարի, տապանաբարի, նաև հարթաբանդակի վրա, օր.՝ Աղթամարում, տե՛ս Լալայեան 1910b, 201 (Լալայան 2024a, 395); Орбе-шу 1968, 87-90, աղ. IX-XIV, XIX-XXI, XXIV-XXV; Մնացականյան Ստ. 1976, 41-43, լուս. 1, 14-18, 99-100, 113; 1983, 52-55, 78, 104, լուս. 3-15, 19-20, 23, 28-31, 35-36, 41-43, 47-49, 52-53, 67, 89-90; *ipsiroğlu* 1963, լուս. 18-21, 26-33):

Երկնքի որդիների և երկրի դուստրերի հարաբերության պատկերացումներն արտացոլված են նաև Աստվածաշնչում. *Տեսնալ որդւոցն Աստուծոյ զոստերս մարդկան զի գեղեցիկ էին, առին իւրեանց կանայս յամենեցունց զոր ընտրեցին (Ծննդոց, 2.2-4):* Աստվածների և երկրային կանանց զուգավորման պատումներով առատ է հատկապես հունական դիցաբանությունը:

5 *Խանգաղյան* 1969, 137-163: Ոսկեգեղ՝ վիշապաբար աղերսների մասին տե՛ս *Բոբրիյան* 2014, 252-260:

6 Կնակերպ դադղանը պատրաստվել է Մոկսի Ոգմ գյուղում (Արևելյան Տիգրիսի աջակողմյան Մոկլաց ջուր վտակի ձախափնյակ): Սա և կողպեքի վրադիրը քանդակագործ, վերականգնող Արմեն Գևորգյանից հավաքածուից է:

7 Թոխաթյան 1995b, 5; 2004, 41; 2006, 57; 2011b, 114; 2012d, 119; 2015a, 331; 2016a, 190; 2020a, 10; *Tokhatyan* 2009, 83; 2015, 185, 189-190 (2017, 62, 67; 2020, 131, 135); 2022, 23, նկ. 13; 2024b, 98-99, նկ. 14; *Тохатян* 2011a, 284 (2011b, 170; 2014, 266):

մեծապես կօգնեին վերծանելու մեր ժայռապատկերների հնագույն իմաստները (Բդոյան 1986, 25-27, 38):

Այս ժայռանկարներն արժեքավոր են հատկապես այն առումով, որ առկա է պարզ, իրապաշտական ոճից անցում դեպի մտացածին ու վերացականը, ինչը գիտակցության առավել բարձր աստիճանի, նաև՝ գեղագիտական մոտեցումների ձևավորման վկայություն է:

Գերակշռում է առասպելական վիշապը, մեկուսի և խմբական տեսարաններում, խաղաղ դիրքում է, մեծ մասամբ երկարամարմին, ցլանման, օձանման, պոչավոր, միագլուխ, հաճախ՝ բազմեղջյուր ու բազմոտն է [աղ. 185]: Սրան առնչակից է սրբազան տարածքներում հիմնականում ջրակունքում գտնվող «հայոց մենաշնորհ» վիշապաբարձր, որի շուրջ երբեմն կան ժայռապատկերներ¹: Նման քանդակներ կան *Հայաստանի նշանավոր վիշապարարձանների վրա, որոնք մեկնաբանվում են իբրև տարերքի և պտղաբերության գաղափարները մարմնավորող հուշարձաններ և կապվում են ժողովրդական բանահյուսության վիշապ հասկացության հետ*: Վիշապ կոչվածն էլ նախնադարյան մտածողության մեջ հանդես է եկել մերթ փոթորկի, որոտի ու կայծակի, մերթ ցուլի, արջառռի ու գրաստի կերպարանափոխումներով՝ բոլոր դեպքերում մարմնավորելով տիեզերքի խոլ ուժերը²:

Հայաստանում վիշապի մոտիվն ամենուր է՝ խեցեղենի [աղ. 207⁹, 158⁹], բրոնզե գոտու և կնիքի վրա, բերդի վեմերին, եկեղեցու³, տապանաբարի և դռան քանդակազարդի [աղ. 175¹²⁻¹³, 15], մանրանկարի⁴ և գորգի⁵ [աղ. 207¹⁰, 13-14, 175¹⁴], բանվածքի ու ձեռագործի⁶, դաջվածքի և զարդերի⁷ հորինվածքում, բնականաբար և՛ հայոց բառ ու բանում, բանահյուսության ու մատենագրության մեջ⁸:

Մեր ժայռապատկերներում կան *լեգենդների և առասպելների հետ կապված գերբնական, երևակայական, երկկենցաղ, եռկենցաղ կենդանիների պատկերներ՝ երկգլխանի օձեր, հիդրաներ, վիշապներ, քաղափշապներ, այծամարմին-օձագլուխ էակներ, անգղայծեր (կամ անգղառյուծներ) և շատ այլ արարածներ (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 18)*: Դրանք ասես ուղղակի արտացոլումը լինեն հնագույն հայոց հավատալիքների և նախապաշարումների, տեսիլքների և երազների, հեքիաթների և առասպելների բարի ու չար մտացածին կերպարների՝ կան ջրանույշի, ոգու, խառնեակի, դևի, հրեշապեր արարածների⁹ ուշագրավ նկարներ [աղ. 208]: Երկգլուխ, եռագլուխ, միագլուխ-երկմարմին այլակերպերի պարզորոշ նկարվածքներ չկան. այդպիսիք երբեմն նկատելի են անորոշ [աղ. 212¹], նաև՝ վրանկար ու չափազանցված ոճով պատկերներում:

26. Ներպատկեր¹⁰: Կմախքանման «ոճնագեն» ոճի ժայռանկարը կենսափորձային գիտելիքի փաստագրում է: Այս խմբում գերակշռում են մարդկանց պատկերները [աղ. 209¹⁻⁷, 221¹³⁻¹⁶]: Մի դեպքում սագի (կամ այլ ջրային թխականի) մարմնում ձու կա [աղ. 209⁸], մեկ այլ՝ մեկուսի, խոշոր նկար ասես սրտի հատույթ լինի [աղ. 209¹¹]:

Երբ պատկերված է եակի ներքին կազմությունը, անտեսանելի մանրամասները՝ համարվում է, որ դրսևորվել է *ինտելեկտուալ ռեալիզմ*, ի հակադրություն պարզագույն՝ *բնապաշտական, տեսողական ռեալիզմի*¹¹: Այս պատկերածնը ևս ճանաչողության ընթացքի՝ դիտողական-իրապաշտական մակարդակից դեպի առավել գիտակ-

1 Տե՛ս Բոբոխյան, Ձիլիբերտ, Հնիլա 2015, 269-396; ՍՄԼ, 17, 41-49, 75, 81-92, նկ. 5-9, աղ. 6-12; Բոբոխյան 2020b, 47, 54, 74-75, նկ. 90, 107-108, 146-149; Bobokhyan, Hnilya, Gilibert 2024, 46, 53, 73-74, նկ. 90, 107-108, 146-149:

2 Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 11, նաև՝ Մարտիրոսյան 1973a, 34-38, 50; 1978, 108-111, աղ. XX⁷⁻¹¹, XXI⁸:

3 Տե՛ս օր., Օրբելս 1968, 89-90, աղ. XIII; *İpsiroğlu* 1963, 89, լուս. 56; *Մնացականյան Ստ.* 1976, 17, 26; 1983, 49, 79-80, 87-88, 93, 108, 111, 113, 115, 117, 119, 129, լուս. 23, 48:

4 *Մնացականյան Աս.* 1955, 515-531, 547-557; *Лиссуцян С.* 1958, աղ. 111²⁻³, 112³ (ՄՄ 2829.117բ, 3722.290բ, 1770.177բ, 178ա):

5 Բյուրտեան 1932, 5-17; Դավթյան Ս. 1975, 48; Հայկական գորգեր, 1, 44, 181; *Казарян* 1985, 7-9, 13, 15, 17-19, 21, 24-27, 29, 52, 55, 61, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 76; Դազարեան 1988, 1, 4-5, 34, 38, 42, 93, 104-105, 108, 124, 132, 135, 144, 164, 170; Թաթևկյան 2004, 10-21, 33-34, 72-87, 98-107, 118-119, 142; Հայկական գորգարվեստ, 2012, 117-155; Հայկական գորգարվեստ, 2013, 98, 113-120; Հայկական հանգույց, 22, 27, 31, 49-50, 121-122, 143-147, 192, 195-214, 225, 248-249, 285-288, 321; Իսրայելյան Ա. 2016, 28, 34-38, նկ. 6-7:

6 Փրկելալ ձեռագործք Հայոց, 2014, նկ. 18, 33:

7 XVIII-XX դդ. վիշապազարդ վզնոցների առթիվ տե՛ս Իսրայելյան Ա. 2018, 179-192, այլ իրերի և կառույցների նկարվածքում ու հայոց հավատալիքներում վիշապների զանազան դրսևորումների առթիվ՝ Իսրայելյան Ա. 2019, 190-205:

8 Սարգսյան Ա.Շ. 2019, 247-256; Հայրապետյան Թ. 2019, 108-118; Առաքելյան Ս. 2019, 157-163: Վիշապների պատկերագրության ու խորհրդաբանության առթիվ տե՛ս ՎՀԻՄ Ժողովածուի մյուս նյութերը ևս:

9 Գրավոր, բանահյուսական և ազգագրական ժառանգությունից հայտնի են **չար** ոգիներ՝ քաղ, եղջերվաքաղ, մարդաքաղ, վիշապաքաղ, վիշապառյուծ, վիշապոտուն, թռչնավիշապ, ձկնավիշապ, ծովացուկ, ծիացուկ, ապուռք, արալեգ/առլեգ, պայ, հրեշ, հուշկապարիկ, պարիկ, համբարու, ճիվաղ, հնարք, կառակուռա, հանգ, ջրամարդ, քաջք, շահապետ, մեզմեն աղէկ, խոնջուլոց, բողոջ, Ժվուտ, շվուտ (փուռդիք, պուպուշիկ), ալբաստի, թալալոց, ծովի մար, առայիմ-թառայիմ, մանդր (թզուկ), շուտիկ-պուտիկ, աճուռ-պաճուռ, դև, հսկա, դիվամայր, գիշերամայր, տխուրք, չարունք, չարք, վատ, այս, ալք, ալիպառավ, ջրալք, ջրալի, մարդագայլ, գրող, վիուկ, առնակ, չար աչք (կայծակ), հրաչք, թուխք, խաժք, որում, ուրու, ուրիի, խորթախ, շիդար, հադիան, թաղա, խալիլի, տարփոզի, դրուժ, դժեւեւ և այլն: Բնականաբար, կան և **բարի** ոգիներ՝ արշալույս, Արևամայր, հրեղեն աղջիկ, փերի, հավերժահարս, Վարդակույս, Լեռնանույշ, Հացանույշ, Աղէկ Մանուկ՝ իրենց փոփոխակներով: Հին հայոց պատկերացումներում այդ արարածների մասին տե՛ս *Ստեփանէ* 1868, 256-259; *Ալիշան* 1895, 168-230 (1910, 183-248); *Շահազիզ* 1902, 45-57; *Ամատունի* 1912, 316; *Abeghian* 1899, 10-14, 29, 34-45, 83, 100-125 (*Աբեղյան* 1975, 17-21, 31, 35-43, 70, 82-99, 462-466, 481, 486-497, 535, 552-577); *Капанцян* 1940, 68-72; *Բդոյան* 1950, 31, 37, 39, 66; *Մնացականյան Աս.* 1955, 519-521, 552, 575-576, 579-580, նկ. 1098-1103; *Բենսէ* 1900, 8-14 (*Բենսէ* 1972, 57-61); *Лиссуцян С.* 1972, 78-85, աղ. XLII-XLVI, XLIX, LXXIII¹; *Вардумян* 1991, 74; 2011, 292-294; *Վարդույան Գ.* 2011, 122-124; 2020, 16-20; 2023, 23-33; *Вардумян, Тохатян* 2024, 347-351, նկ. 1¹⁻⁹, 13:

10 Թոխաթյան 2016a, 190; 2020a, 10; *Tokhatyan* 2022, 23; 2024b, 98:

11 Ժայռապատկերներում սրտի և կողերի առթիվ տե՛ս *Формозов* 1987, 33, Ավստրալիայի օրինակները տե՛ս *Adam* 1951, 173-182.

ցական աստիճաններ զարգացման արդյունք է: Ներպատկերի հնագույն նմուշ են համարում Միջագետքի Սամարա (Իրաք) հնավայրի ըմպանակի նկարազարդը (մ.թ.ա. VI-IV հազ.) [աղ. 209¹², 149⁹]:

27. Դիմապատկեր¹: Կերպարվեստի այս բարդագույն ժանրի նմուշ է Աստղաբերդի շրջափորագիրը [աղ. 210²]: Սա միակ օրինակն է, որում գծիկների տեսքով արված են աչքեր, քիթ և բերան: Կենդանի էակի դեմքը և մանրամասներն ուղիղ, դիմահայաց (en face) երևալը ժայռանկարում հազվադեպ է (*Սարդարյան* 2010, նկ. 66-67): Ամենայն հավանականությամբ, սա աղերս ունի որևէ հավատալիքի, ծպտման երևույթի², սրբազան, մոգական արգելքի (tabu) կամ պատկերամարտության նախնական, հնագույն դրսևորման հետ:

Ենթադրում են նաև աշխարհում վերին հնաբարից (XL-XII հազ.) մինչև նոր քարի դարի իրականությանը բնորոշ մի այլ հանգամանք: Այն, որ մարդկանց պատկերներում դիմագծերն արտահայտված չեն, կարող է վկայել, որ դեռևս չէր կարևորվում անհատի դիմային առանձնահատկությունների, դեմքին հուզականության որևէ արտացոլման նշումը³: Օր., հատկապես կնոջը պատկերելիս բավարար էր մարմնի բնորոշ մասերն ուրվագծով շեշտելը, իսկ դեմքի ոչ մի մանրամասնում արված չէ: Տղամարդու ժայռանկարներում երբեմն ընդգծված են միայն հզոր մարմնաձևերը, մարտական կեցվածքը:

Մ.թ.ա XXII-XIII դդ. վիշապաբարերի գլխամասում արդեն առկա են որոշակի դիմային տարրեր⁴: Դիմագծերը սկսում են որոշակիանալ ուշ բրոնզի դարի իրերում (բրոնզե գոտի, թիթեղ, արձանիկ, կուռք, կնիք և այլն): Ուստի, գեղարվեստական ավանդույթների առումով ժայռապատկերային արվեստը դիտարկելիս հարկ չկա ուղղակի հարանմանություն տեսնել նախնադարյան արվեստի և կերպարվեստի զարգացման հասուն՝ անտիկ և հետագա փուլերի դրսևորումների միջև:

Միջագետք Յայոց աշխարհում՝ Ուռհայի մերձակա Պորտաբլուր (մ.թ.ա. X-VIII հազ.) և Նավալչոր (մ.թ.ա. IX հազ. II կես) հնավայրերից գտնվել են արտահայտիչ դիմագծերով քարե արձաններ⁵: Ավանդույթի հարատևման դրսևորում են մ.թ.ա. III հազ. Արուճի տուֆե կուռքը⁶ և Չառի տուֆե քանդակը⁷, Շենգավթի տուֆե արձանիկը (մ.թ.ա. XXXV-XXIV դդ.)⁸, Շիրակի հնավայրերից գտնված մ.թ.ա. III-II հազ. քարե կուռքերը (Հառիճ, Բենիամին, Բեթի, Հայկավան, Երազգավորս, Մարմաշեն)⁹, Մեծամորի տուֆե քառակող կոթողի գլխամասը և կնոջ պաշտամունքային կավե արձանիկը¹⁰ (մ.թ.ա. XIII դ.), Լոռի-բերդում պեղված կնիքները (մ.թ.ա. II-I հազ.)¹¹, բիսմական փուլից՝ Թեյշեբահինի, Արգիշտիիսինիի տուֆե և կավե գլխաքանդակները (մ.թ.ա. XIII-VIII դդ.)¹², Փոքր Յայթում Սատաղի մոտ 1873 թ. գտնված Անահիտ դիցուհու բրոնզե արձանի գլուխը (մ.թ.ա. II-I դդ.)¹³, Դվինի՝ շուրջ 20 քարե գլխաքանդակները (մ.թ.ա. III – մ.թ. III դդ.)¹⁴, Հարժիսի հնգադեմ արձանը (մ.թ. III դ.) և այլ վայրերի (Ծաղկալանջ, Ջուլջևան) գտածոները¹⁵:

1980-ական թթ. գտնվեցին Աղուի (Նախիջևանի Շահապոնք գավառ), Հայկաջրի (ԱՀ Ակնայի շրջան), Զարվաճառի և Շամախի գլխաքանդակները (*Յֆենդուբ* 1986, 3-7): Արցախի, Ուտիքի տափաստանային մասերում

1 *Թոխարյան* 1995b, 7, նկ. 4; 2012d, 120; 2015a, 331; 2016a, 190; *Tokhatyan* 2015, 192 (2017, 70; 2020, 139); 2022, 23; 2024b, 98:

2 Դիմապատկերը XIX-XX դդ. խորհրդանշորեն վերարտադրվել է նաև պտղաբերության հովանավոր Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի իրերին մարմնավորում կնակերպ աղամանի ձևի ու զարդաբանման մեջ, տե՛ս *Մելիք-Փաշայան* 1963, 73-79, 144-145; *Բդոյան* 1972, 452, 455, 458, 469-470; 1986, 3-7, 11-13, 25-27, 56-68, նաև՝ *Խաչատրյան* Ժ. 1977, 39-43:

3 Բնական է, որ մարդն իրեն չէր տարբերում, անհատականացնում մյուսներից, հետևաբար, նրա համար այլ բնական ընդհանուր մարդ տեսակի սովորական ներկայացուցիչներ էին:

4 Պարզ երևում են գլուխ, դունչ, բերան, եղջյուր, աչք, խոփի մասերը: Բարձրաքանդակ եղանակով կերտված քառագլուխ ու հնգագլուխ ցլափշապներ կան Գեղամա լեռների երեք վիշապաբարերի վրա (*Բերդյան* 2019, 9, 12-13, 28, նկ. 26, 32; *Դեմիրյան* Ա. 2019, 39-44):

5 *Schmidt* 1995, 10, նկ. 1c; *Hauptmann* 1999, 46-47, 76, նկ. 13; *Peters, Schmidt* 2004, 204, նկ. 24; *Schmidt* 2006, 159, նկ. 70.

6 *Хачатрян Т.* 1975, 75, նկ. 36.

7 *Սիմոնյան, Թոխարյան* 2013, 26-27: Ըստ երկրաբան, հուշարձանապահպան Արամայիս Սեդրակյանի, Կոտայքի մարզի Չառ գյուղում պահվող կոթողը 1975 թ. բերվել է Գեղամա լեռների ժայռապատկերային տարածքից (որը Չառից նվազագույնը 10 կմ արևելք է): Հ. Սիմոնյանի թվագրման հիմքը լոկ այն է, որ կոթողն ի սկզբանե եղել է մ.թ.ա. III հազ. (՝) ժայռապատկերների մշակութային միջավայրում:

8 *Սարդարյան* 2004, 459, նկ. 52:

9 *Петросян Л.* 1989, 21-22, նկ. 4; *Խաչատրյան Ն.* 2003, 119-121; *Խաչատրյան Հ.* 2003, 122-127.

10 *Բարսեղյան* 1962, 259-260, նկ. 2-3; *Մեծամոր*, 135-139, նկ. 137, 142-143:

11 *Devedjyan, Davtyan* 2021, 215-233, նկ. 9, 14.

12 *Мартиросян* 1958, 114-139, նկ. 1, 4-8; 1964, 171, 181, աղ. XVII⁷⁴; 1974, 162, նկ. 102; *Սկրտչյան Լ.* 2016, 179-182.

13 Հռոմեացի գրող, հանրագիտակ, զորավար Պլինիոս Ավագը (Plinius Secundus, 23-79) հիշատակել է Անահիտի ոսկեծույլ **հոծ** արձանը, որը մ.թ.ա. 35 թ. հափշտակվել ու մասնատվել են Մարկոս Անտոնինոսի (Marcus Antonius, 83-30) զինվորները. *Aurea statua prima omnium nulla inanitate et antequam ex aere aliqua modo fieret, quam vacant holosphyraton, in templo Anaitidis* (Pliny, գիրք XXXIII, գլ. XXIV, 82-83, էջ 64-65): Հայերեն թարգմանության *ոսկեծույլ* բառը լիարժեք չի վկայում հոծ լինելը. *Ոսկեծույլ առաջին արձանը, որը նախորդել է Նույնիսկ իրոյսփյուրստան (մութով կոփված) բրոնզեծույլ արձաններին, կանգնեցվել է Անահիտի աստվածուհու տաճարում (ՀԺԴԶ, 421-422): Первый золотой истуканъ, сдѣланный безъ всякой пустоты внутри, прежде еще нежели дѣлалъ таковыя изъ мѣди, и называемый holosphyraton (массивный, сплошной, цѣльный), поставленъ былъ въ храме Анаитиды (Каия Плинія Секунда естественная исторія, 61), [ընդգծումները՝ Կ.Թ.]*

14 *Առաքելյան Բ.* 1949, 23-24, նկ. 1; *Ղաֆարյան* 1982, 35, 71, 113, նկ. 18, 87; *ԴԻՏԱ*, 11, նկ. 1-5, 14; *Եսայան* 1980, 30-34, աղ. 41-46, 48, 50-51; *Ավետիսյան, Գևուկի, Բերդյան* 2017, 35-38:

15 *Բարսեղյան* 1962, 258-260; *Առաքելյան Բ.* 1976, 13-29, աղ. I-XXXII; *Մարտիրոսյան* 1969a, 32, տախ. XXXVI; *Գևուկի* 2006, 240-241; *ՍՄԼ*, 50-53: ՀԱԹ-ի քարե արձանների մասին տե՛ս *Հակոբյան Հ.* 1998a, 16-19:

մ.թ.ա. X-VI դդ. մարդակերպ կոթողներ են գտնվել 2013 թ. Թովուզի շրջանում, 2016 թ.՝ Նոր Կարմիրավանում (ԱԶ Մարտակերտի շրջան)¹: 1998 թ. Այգառք բաղաթի կենտրոնում (Կորճայք աշխարհի Աղբակ գաւառ, այժմ՝ Հաք-բարի) գտնվել է մ.թ.ա. XIII-XII դդ. 13 մարդակերպ, քանդակապատկերներով արձան²: 2021 թ. երկաթի դարի երկու մարդակերպ խոշոր արձան է գտնվել Կորթի գյուղի տարածքում (*Սարատիկյան* 2023, 268-278):

Բրոնզե գոտու և թիթեղի, կնիքի և դրամի վրա արդեն կա դեմքի կողմնապատկեր (profile)³: Դիմապատկերի ավանդույթը և հմտությունը վերարտադրվել է Գառնու բաղնիքի խճանկարում, քառանիստ կոթողների հորինվածքում⁴, Դվինի և Օծունի (VI դ.), Աղթամարի և Անիի, Նորավանքի և այլ հարթաքանդակներում⁵, մանրանկարի (*Գևորգյան* Ա. 1982), որմնանկարի⁶ և տապանաքարի արվեստում [աղ. **211**]:

28. Անորոշ պատկերը⁷ նման չէ որևէ հայտնի իրողության, դեռևս անհասկանալի է: Այդպիսիք կան քաջածանոթ իրի, երևույթի, կենդանի էակի հստակ ընկալելի պատկերի կողքին՝ կից կամ անջատ, փոքր-ինչ կամ բոլորովին չնմանվելով դրան: Բացառված չէ, որ անորոշ տեսքը պատահականության, սխալի, անկատար կամ անավարտ լինելու, նաև՝ կրկնանկարի հետևանք է: Այդուհանդերձ, շատ է հավանական, որ պատկերն իմաստալի է, քանի որ ավելի հաճախ տեղադրված է առանձնակի, այսինքն, ունի ինքնուրույնություն՝ սեփական գործառույթ և իմաստ [աղ. **212**]:

Անորոշ ժայռապատկերը հնագույն մարդու ենթագիտակցական ոլորտում առկա նախապաշարումների, նյարդա-հոգեբանական մոդելների, նաև երագում տեսածի արգասիք կարող է լինել (*Lewis -Williams* 1987, 167-177; 2002, 130), նաև՝ միտումնավոր ծալուման, տեսքի խառնակման և այլազման արդյունք: Ինչպես երևակայական արարածների դեպքում, այս ժայռանկարներում ևս նկատելի է անցումը պարզ իրապաշտականից դեպի մտացածինն ու վերացականը:

29. Չարդանախշ⁸ խմբի ժայռապատկերները կազմված են բնական (տեղանքի տարր, երևույթ, լուսատու, բույս, էակ) և մարդածին իրողություններն ուղղակի կամ վերացական, ընդհանրացված արտահայտող, և հաճախ՝ բազմակի կրկնված, հակադրված ու վերադրված մասնիկներից [աղ. **203**]:

Անորոշ պատկերների մի մասը նույնպես կարող է զարդանալ լինել: *Ուշագրավ են համաչափ դասավորվածություն ունեցող պատկերները, ուր նշմարելի են հերալդիկ կոմպոզիցիայի տենդենցներ, որոնցով նախնադարյան նկարիչը ձգտում է ամբողջացնել, սյուժետային ամփոփվածություն ստեղծել պատկերված թեմաներում* (Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 11): Թեև, ի տարբերություն տարազի, հյուսքի և գործքի, շինվածքի, կավե, մետաղե, ապակե և այլ առարկաների՝ ժայռարվեստում հազվադեպ է նախշի կայուն համաչափությունը⁹:

Նախշի ամենանախնական ձևերի ծագումն անմիջական կապ ունի մարդու բնական աշխատանքային գործիքով՝ ձեռքով գործելու և արհեստների զարգացման հետ, օր.՝ քարե, ոսկրե, փայտե գործիք տաշել, պարան կանել¹⁰, ցանց ու զամբյուղ հյուսել, տանիք կապել, պատ ու պարիսպ շարել¹¹: Նախշը սերտորեն առնչվում է նաև ձեռքային (կինետիկ) լեզվի ձևավորմանը. ըստ գրաբանական տեսությունների, մի շարք նշան-խորհրդանիշներ (օր.՝ չինական հիերոգլիֆ) ծագել են ձեռքի՝ օդում, տարածության մեջ պարբերաբար գծող կորերից,

1 Արցախում կա մոտ 20 նմանատիպ կոթող, տե՛ս *ՍՄԼ*, 118-122, 134-135; *Երանյան* 2015, 128-140; *Yeranyan* 2021, 248-254; *Պետրոսյան*, *Երանյան* 2022, 9-15, 53, 93, 141-149, Նկ. 1-21: Թովուզի կոթողների մասին տե՛ս *Երանյան* 2016, 69-70:

2 Փորագրված են զինված մարդիկ, կենդանիներ, անտվոր իրեր՝ կաշեպարկ, ծուկակտոր (*Վեքսասյան* 2009, 65, 68):

3 Բրոնզե գոտիներում ընդգծված է քիթը, իսկ աչքը երբեմն պատկերված չէ: Գոտիներից հիմնում երևում են մազեր: Կան սաղավարտի (Ստեփանավան) ու թագանման գլխազարդի (Աստղիբլուր) դրվագներ: Վանի թանգարանի՝ 1971 թ. հրկանցում գտնված նվիրատվական թիթեղները տե՛ս *Caner* 1998, աղ. 93-145:

4 Թալին, Ուջան, Սարալանջ, Կարմրաքար, Օծուն, Ագարակ, Ապարան բնակավայրերի կոթողների առթիվ տե՛ս *Գրիգորյան* Գր.Վ. 2012, 60-63, 122, 133, 154, 169, 202-203, 225: Կենդանագլուխ քանդակի մասին տե՛ս *Հակոբյան* 2. 2015, 267-284, Նկ. 1-8:

5 Տե՛ս *Լալայեան* 1910b, 201-207; *Լալայան* 2024a, 392-398; *Strzygowski* 1918, 293-295, 431-433, 581, Նկ. 333-335, 471-474, 603; *Стржиговский* 2018, 85-91, Նկ. 336-338, 478-479; *Օրբելու* 1968, աղ. VI, IX-XXXVII, XL-XLVII; *İpsiroğlu* 1963, լուս. 5, 8, 14, 17-21, 24-37, 43-48, 52, 55-56; *Der Nersessian* 1965, 20-35, Նկ. 3-8, 15-27, 30-33, 36-43, 49-50, 53-55; *ДНКА*, լուս. 37-39; *Մնացականյան* Ստ. 1976, Նկ. 1-4, 13-24, 33-34, 36, 37-39, 43-44, 50-58, 63-71, 75; 1983, 3-6, 8-15, 18-23, 25, 31-39, 41-45, 47-49, 52-59, 65-70, 74-79, 81-87:

Բացի կատարյալ, իրապաշտական փորագիր դիմապատկերներից, Աղթամարի արևմտյան խաչաթևի հյուսիսային և հարավային քիվերի գոտում կան նաև այլ՝ առավել պարզ նկարվածքով դեմքեր: Թատերագետ Գ. Գոյանը դրանք թատերական դիմակ է համարել (*Գոյան* 1952b, 178-225, Նկ. 27-31, 33-47, 51-52, 56-57, 75, 78, 80, 84, 86, 92): Ավստրիացի արվեստաբան, հայագետ Յոզեֆ Ստրժիգովսկին (*Josef Strzygowski*, 1862-1941) դրանք առնչել է միջագետքյան և ուշ հելլենիստական արվեստներում մշակված ավանդույթներին (տե՛ս *Strzygowski* 1918, 589): Այս տեսակետները ոչ արժանահավատ են համարվել, տե՛ս *Մնացականյան* Ստ. 1970, 194-195; 1976, 57-58; 1983, 111, *Der Nersessian* 1965, 6; *Օրբելու* 1968, 33, 19՝ ծան.: *Акопян* 2015, 263-269; *Халпахчьян* 1969, 135-150:

6 *Strzygowski* 1918, 299, Նկ. 337; *Стржиговский* 2018, Նկ. 341-343; *Der Nersessian* 1965, Նկ. 67-68; *Օրբելու* 1968, աղ. VII, *Մնացականյան* Ստ. 1983, Նկ. 89-91; *Չարյան*, *Լամուրել* 2020, 44-47, 106, 120, 122, 124, 134, 141, 159-179, 190-195, 218-223, 260-261, 263-264 և այլն:

7 *Թիսաթյան* 2012d, 20; 2015a, 331; 2016a, 190; *Tokhatyan* 2022, 23:

8 *Թիսաթյան* 1995b, 6-7; 2004, 40; 2011b, 114; 2012d, 120; 2016a, 190-191; 2020a, 10-11; *Tokhatyan* 2015, 194 (2017, 71; 2020, 140); 2022, 23, 25; 2024b, 98; *Тохатян* 2011a, 284 (2011b, 170; 2014, 266):

9 Օր., Դվինի խեցեղենի բուսական զարդապատկերները, տե՛ս *Բաբայան* 1981, 36-37, Նկ. 28-30:

10 Կանել՝ *պարանը դորդել, պտոյտ տալ, փաթաթել, մանել* (*Մալխասեանց*, հ. 2, 380, 382):

11 Օր., շրջանաձև նախշը ստացվում է կավանոթ պատրաստելիս՝ դուրգը պտտելիս քերելու, ակոսելու միջոցով:

որոնք ևս հաղորդակցության վաղագույն միջոց են¹:

Պարային լեզուն՝ մարմնի համաչափ շարժումները նույնպես նախշի ծագումնաբանական խորքերում են. *հորիզոնական հարթության վրա պարաբայլերից առաջանում են որոշակի գծանկարներ*²: Պարագետ Ս. Լիսիցյանն այն անվանել է *պարի պլան* (*Плоскость* С. 1958, 124-126; 1972, 31-33): Այսօրինակ աննյութական գծերի տեսքով ևս կարող էին ձևավորվել խորհրդակիր նշանները: Լավագույն դեպքում պահպանելով խորհրդանշանային իմաստը, նշանն առավել հաճախ կորցրել է նախնական իմաստը և վերածվել պարզապես գեղեցիկ նախշաձևի:

Չարդը հայ *արվեստի ամենահին, բայց ամենակենսունակ բնագավառներից է: Այն ուժեղ թափ է ստանում հատկապես նեոլիթի վերջին շրջանում, երբ տոհմային համայնքներն իրենց ծաղկման և զարգացման բուռն շրջանում էին* (*Մնացականյան Աս. 1955, VII, 310*): *Դրանք հնագույն խորհրդանշաններ են և հարուստ մտքի սեղմ արտահայտված արվեստավոր բանվածքներ, ...երկրային և տիեզերական երևույթների աշխարհընկալման վաղնջական, երբեմն նույնիսկ բուն էությունը մոռացված, բայց սովորույթի ուժով կրկնվող իմաստներ, ...ժողովրդական հիշողության զորությամբ փրկված հին-հնագույն տպավորություններ* (*Խեչումյան 1978, 274*):

Բիայնական բրոնզե գոտիների ու վահանների պատկերագրական քննությամբ արվեստաբան Չեփյուռ Թառայանը նշել է, որ նախազարդման երկրաչափական սինտակսիսը (շարահյուսություն՝ տարրերի հաջորդականություն, առնչակցություն, կարգավորվածություն) արտացոլում է գաղափարախոսությունը, պետական հետաքրքրությունները, հանրույթի զարգացման պատմական պայմանները (*Тараян 1978, 9-10*):

Չարդաբանման տարր դարձած ամեն պատկեր ի սկզբանե ինքնուրույն իմաստ և արտահայտչաձև է ունեցել: Ժամանակի մեջ փոխվել է պատկերակիր նյութը (քար, կավ, փայտ, մետաղ, գործվածք, ապակի, մագաղաթ, թուղթ և այլն), իրար են հաջորդել գաղափարաբանական հիմքերը: Քարադրոշմ նկարները (այծ, ցուլ, եղջերու, ձի, առյուծ, օձ, թռչուն և այլն) և բուսապատկերները (ծառ, թուփ, շիվ, ճյուղ, տերև, ծաղիկ, պտուղ, փունջ, բույլ և այլն) ոճավորվելով, երկրաչափական (կետ, գիծ, խաչ, անկյունիկ, եռանկյունի, կեռիկ, սեպ, աստղ, շրջան, աղեղ, կոր, պարույր և այլն) կիրառվեցին քարե, կավե, մետաղե իրերի նախազարդում, նոր էություն և ընթացք հաղորդելով նախնադարից ակունքված զարդարվեստին:

Չարդարվեստի ծագման խնդրում նպաստավոր է ժայռանկար նախշի համադրումը կավե, քարե, մետաղե, փայտե, ոսկրե կենցաղային ու զինական իրերի³, վիշապաբարի, որմանկարի, քառանիստ կոթողի⁴, խաչքարի ու տապանաքարի⁵, մանրանկարի⁶, տարազի, գործվածքի ու ձեռագործի⁷ նկարվածքի հետ:

Ձևափոխվելով հանդերձ, վաղնջական զարդանախշը պահպանել է կառուցիկ հենքը, իմաստն ու հիմնական մոտիվները՝ իր արտահայտած աշխարհայացքային, գաղափարաբանական լիցքի կենսունակ և արդիական լինելու շնորհիվ: Դրանք դառնում են պատկերագրական հաստատունների մի հարուստ շտեմարան, որի համակարգումը հնարավորություն է ընձեռում ընկալել ժայռափորագիր նախատիպի առաջնային իմաստը:

30. Խորհրդանշան⁸ խումբը բանակապես հարուստ է, հատկապես արժեքավոր է տարրերի բազմազանությամբ: Հիմնականում փորագրված են պարզ նշաններ՝ կետախումբ, ուղիղ, կոր, անկյունիկ, կեռիկ, բեկյալ, օղակ, պարույր, ալիք, խաչ, սլաք, ճառագայթներ, ուր, հանգույց, տերև, ճյուղ, սեպ, եռանկյունի, քառակուսի և այլն, որոնց տարբեր համակցումներով կազմվել են բարդերը⁹ [աղ. **214**]: Արդ հայտնի, հրատարակված շուրջ 8000 կո-

1 Ման 1947, 248-249, 253; Мецаианов 1931, 5; Лисицян С. 1958, 12; Գալֆայան 2010, 123, 134:

2 *Խաչատրյան Ժ. Կ. 2002b, 30-31; Գալֆայան 2010, 27-28, 134-150:*

3 Մեծաթիվ պեղածոներից տե՛ս օր., *Լալայան 1931, 152-155; Мартыросян 1964, 42-50, 57-60, 84-92, 118, 128, 143, 148, 152, 174-177, 195-209, 266, 276, 284, աղ. I-XI, XIV-XVII, XXI-XXX; Խանզադյան 1967, 62-78, նկ. 11-16, 20-27; 1969, 14-113, 128, նկ. 9-12, 31-32, 35-37, 39-47, 55, 59, 70-95, 97, տախ. I-IV, VI-VIII: Բրոնզե գոտիների նշանների առթիվ տե՛ս օր., *Esayan 1985; Chidašeli 1986; Քելիշյան 2007, 248-256; 2014, 172-181: Խեցեղենի զարդամոտիվների՝ ժայռարվեստում նկատվող տեղական խորը արմատների շուրջ տե՛ս Լախշբարյան 2001, 38; 2014, 267, նաև՝ 2007, 30-40:**

4 *Եռանկյունիների և եռանկյունաձև զարդատարրերի կիրարկման առումով, քառանիստ կոթողներն ի ցույց են դնում սերտ նմանություն ուրարտական պատկերաբանողակների հետ* (*Գրիգորյան Գր. Կ. 2012, 65, լուս. 104, 118, 122, 125-130, 134-143, 151-160, 174-182, 188-191, 194-200, 203, 213-216, 222-228*):

5 Որոշ հարթաքանդակներ և այլ հորինվածքներ տե՛ս *Միքայելյան Լ. 2015, 243-266, նկ. 1-3, 9-15, 17-20, 23, 26-34:*

6 Կարծիք է հայտնվել, որ նկարագրող որոշ տարրեր աղերս ունեն հելլենիստական մշակույթի հետ (*Տարին 1939, 21-29*):

7 Հյուսկենի նախշերի առթիվ տե՛ս *Դյրնով 1979; Դավթյան Ս. 1960; 1962; 1975, նաև՝ Ստեփանյան Ս. 2007, 10-12, 46-70, աղ. V-XXXVII; Ազիզյան 2016, 19-31, աղ. I-IV; Հովհաննիսյան Դ. 2016, 40-46, նկ. 6-7; Բազեյան 2019, 324-334; Պողոսյան Ս. 2019, 335-344; Գալֆայան, Մխիթարյան 2002, 161-186; Գալֆայան 2010, 84-107; Տեղանյան 2012, 264-274; Փրկեալ ձեռագործք Հայրոց, 2014:*

8 *Թոխաթան 2003, 50, 60-81, 90-100; Թոխաթյան 1995b, 6-8; 2003, 3-8; 2004, 41; 2006, 57; 2011b, 114, 169; 2012c, 49-50; 2012d, 120; 2015a, 331; 2015b, 371, 378; 2015c, 338; 2016a, 191-192, 196; նկ. 28-32; 2020a, 10-13; Tokhatyan 2009, 84; 2015, 192 (2017, 70; 2020, 139); 2022, 23, 25, նկ. 21; 2024b, 98, նկ. 4, 11; 186; 20-28; Тохатян 2011a, 284, 169 (2011b, 170; 2014, 266), 2024, 205-210:*

9 Ընդունենք, որ խորհրդանշան չէ **ակներև անավարտ** այն ժայռապատկերը, որին լույս մեկ-երկու գծիկ է պակասում, որպեսզի լրանա, ձևավորվի ու ճանաչվի քաջածանոթ իրողությունը (օր., այծ, որն ունի երկու եղջյուր, իրան, բայց չորսի փոխարեն՝ մեկ ոտք-գծիկ): Ավելին. ավարտուն, կոնկրետ ու հասկանալի պատկերից մոտիկ չանջատենք **որևէ մաս** ու նշան համարենք (օր., բարաձի եղջյուրները չառանձնացնենք իբրև ինքնուրույն նշան՝ հումական v կամ լատինական V տառ): Այսինքն, այս խմբում չեն ընդգրկվում այն ժայռապատկեր նշանները, որոնք որևէ հայտնի էակի կամ առարկայի **պատկեր կազմող տարր** են:

թողների գրեթե մեկ տասներորդն առանձին, մեկուսի նշաններ են և անորոշ պատկերներ:

Շատ հաճախ նշանը դրոշմված է սովորական, ճանաչելի իրողություն (Էակ, իր, երևույթ) ցուցադրող ժայռապատկերի մակերեսի ընդհանուր դաշտում¹: Այս դեպքում առավելագույնս մեկուսի է՝ փոքր-ինչ առանձնակի²: Բնականաբար, նշանի տեղադրումը ինչ-որ կարևոր դեր է ունեցել՝ որոշակի իմաստ փոխանցել ողջ հորինվածքին, սյուժեի լրացման, ճշգրտման, ևս մի իմաստ կամ նրբերանգ ավելացնելու նպատակով: Կարող էր դրվել նաև ժայռապատկերի հմայական զորությունը շեշտելու և ուժեղացնելու միտումով: Գուցեն նշանն ընկալման ու վերծանման բանալի է, որոշիչ (դետերմինատիվ)³:

Թեև սակավ, բայց լինում է լոկ մեկ նշանով ժայռապատկեր [ադ. 149₄, 152₇, 218₈, 243₅]: Այս երկու՝ մեկուսի և մենանշանի եղանակով, ըստ երևույթին, առավել շեշտվել է տվյալ նշանի կարևորությունը: Կան նույնիսկ միմիային նշաններից կազմված հորինվածքներ՝ առանց որևէ կոնկրետ, իրական պատկերի [ադ. 214₁, 216₂ նշանակազմ «էջ»]: Այս ամենից բխում է, որ նշանն ունեցել է ուրույն իմաստ ու դեր՝ ցուցիչ ու գաղափարագիր է հանդիսացել:

Ժայռապատկերների մի շարք նշաններ, մարդու դիրքի և կեցվածքի նկարվածքներ, հավանաբար արտացոլում են նաև **դիրքա-շարժումային լեզվի** (ձեռնալեզու, ժեստ)⁴ տարրեր: Այս կերպ սրանք ներկայացված են արվեստի արտալեզվական դրսևորման մյուս ձևերում՝ կերպարվեստ, պար, երաժշտություն և այլն:

Մտքի՝ ներքին խոսքի արտահայտման ու գրանցման այս պայմանական, պատկերային ձևն իր ժամանակի հաղորդակցության միջոցներից էր: Պարզ խորհրդանշանն ընդհանրական է, համընդունելի և հնարավորինս միարժեք ընկալելի, քանզի անկախ է ծագման ու կիրառման տեղից, ժամանակից ու հնագույն մարդկանց ցեղային պատկանելությունից: Ուստի, վաղնջական անցյալում այն միջէթնիկ շփումների միջոց է եղել իր համամարդկային, վերէթնիկ բնույթի շնորհիվ:

Ինչպես այլուրեք, գծայնացման արդյունքում նկարը վերածվել է զարգացած պատկերագրի, հետո նաև՝ գրանշանի: Ուստի, ժայռարվեստի այս ենթաշերտի ուսումնասիրությունն ունակ է լույս սփռել մարդկային մտածողության, խոսքի և գրի ծագման, դրանց հաջորդայնության ու համաժամանակության խնդիրներում:

Գեղարվեստական մշակույթի վաղ շրջանն արդեն բնորոշվում է խորհրդանշական կերպարների արտակարգ առատությամբ, առնչվելով ավելի հինգ եկող հավատալիքների և պաշտամունքների հետ: Կենդանական աշխարհի աստվածացումն աստիճանաբար փոխարինվում է տոտեմական հասկացողություններով և անտրոպոմորֆիզմի շրջանն անցնելուց հետո, աստված-կենդանիները դառնում են մարդ-աստծո պաշտպաններ: Նախնադարում են միջնադարյան խորհրդանշանների գերակշռող մեծամասնության ակունքները, ... և դեռևս Էնեոլիթյան և Էլ ավելի վաղ շրջանի որսորդ-անասնապահների պատկերացումների և հավատալիքների շրջանակներում է, որ մշակվել են հետագայում արմատացած շատ ձևերի նախագաղափարներ: Այդպիսիք կան մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող ժայռապատկերների մեջ և նրանց զարգացման հաջորդ փուլն են գետակների և աղբյուրների ակունքների մոտ երբեմնի բարձրացող վիշապ-բարակոթողները:

Մշակութաբան Ստ. Մնացականյանի այս մեկնության լույսի ներքո, հարկ է համարել, որ ժայռափորագիր նշանների մի մասը կարող էին լինել այսպես կոչված **պահպանիչ խորհրդանշան**: Կառույցի բանդակազարդերի նշանները մի մասն են այն ուշագրավ կերպարների, որոնք ստեղծվել էին տասնյակ դարերի ընթացքում, հնագույն հավատալիքների և պատկերացումների շրջանակներում: Թե ինչքան ուժեղ էին արմատացած այդ պատկերացումները ժողովրդի մեջ, վկայում է այն հանգամանքը, որ նույնիսկ X-XIII դդ. կառուցված հուշարձանների պատերի վրա հաճախ խաղաղ զուգակցվում են հին, հեթանոսական արմատներ ունեցող խորհրդանշանները և համեմատաբար նոր, արդեն քրիստոնեության ժամանակներում մշակված ձևերը: Դրա հետ միասին պետք է նշել, որ քրիստոնեական խորհրդանշանների գերակշռող մեծամասնությունն էլ ոչ այլ ինչ են, քան նույն հնավանդ, հեթանոսական շրջանում առավել արմատացած մոտիվներ, որոնք սրբագործվել են քրիստոնեության կողմից, ստացել միանգամայն նոր մեկնաբանում, թեև իրենց գեղարվեստական ձևերով սերտորեն առնչվում են դարերի խորքից եկող

1 Համակցված է համարյա ամեն երկրորդ ժայռապատկերը՝ նման հորինվածքով են ժայռապատկերների կեսից ավելին:

2 Օր., գրեթե միշտ բրոնզե գոտին պարփակող զարդերիզով է, որը կազմված է հյուս, ալիք, օղակ, անկյունիկ, եռանկյունի, ռոմբ, զիգզագ, պարույր, բեկյալ և այլ նշաններով: Դրանք հաճախ դրվագված են նաև հորինվածքի հիմնական, ներքին դաշտում՝ արև, աստղ, մահիկ, խաչ, կեռիչ, տերև և այլ նշանների, էակների և իրերի պատկերների մոտ: Այս դեպքում նշանը ոչ միայն սոսկ գեղազարդման տարր է, այլ արդեն իսկ սյուժեի մաս:

3 Օր., բարամակերեսի վերևում առկա մահիկաձև նշանը կարող է նշանակել, որ գիշերային տեսարան է, կամ, փոխադրամիջոցի վերին մասում արված անկյունիկ-թռչնանշանը գուցեն հուշում է առարկան ընկալել իբրև երկնային կառք:

4 Շարժութաբանությունը (կինեսիկա) ուսումնասիրում է շարժույթները (կինեմա)՝ տարածված և գիտակցության մեջ արմատավորված շարժումները, որոնք դարձել են հաղորդակցության միջոց՝ արտահայտելով հասկացություն ու գաղափար (հատկանիշ, բանակ, գործողություն, եղանակ), հույզ ու զգացմունք: Շարժույթները դրսևորվում են հինգ ձևով՝ **շարժանք** (մարմնի ոչ դիմային մասերով), **մարմնաշարժանք** (ամբողջ մարմնով, մասերով), **դիմախաղ** (լրիվ դեմքով, մասերով), **կեցվածք** (ամբողջ մարմնի, մասերի դիրքերով) և **բայլվածք**: Սրանք կարող են կրկնօրինակել բառերը, արտացոլելով այն, ինչ նախապես կա հնչյունական լեզվում և, ամբողջության մեջ կազմում են շարժումային լեզու, որով և շարժութաբանությունը դառնում է լեզվաբանության մի գիտակարգը: Շարժումային լեզուն ոչ բանավոր հաղորդակցման կարևորագույն և ամենօրյա գործածության միջոց է: Հաճախ այն ասես փոխարինում է բանավոր խոսքին՝ դառնալով շարժասություն (ժեստիկուլյացիա): Տե՛ս *Գևորգյան Ե.* 2003, 3-6:

ավանդույթների և հնավանդ, լավ հայտնի կերպարների հետ:

Քրիստոնեության տարածման սկզբնական շրջանը բնորոշվում է ստեղծագործական լայն որոնումներով, ընդ որում մշակված ձևերը ըստ էության ներկայացնում են հնավանդ և նորաստեղծ թեմաների մի խիստ ուշագրավ համադրություն: ...խիստ մեծ, որոշիչ նշանակություն են ունեցել ժողովրդի մեջ արմատացած հնավանդ հավատալիքները, պատկերացումներն ու տիեզերքի մասին հասկացողությունները: Այնքան կայուն, այնքան կենսունակ էին նրանք, որ քրիստոնեությունը ոչ միայն ստիպված էր սրբագործել նրանց զգալի մասը, այլև նույնիսկ անկարող եղավ խանգարել նրանց ի հայտ գալուն տաճարների պատերի վրա, քրիստոնեական խորհրդանշանների կողքին: Ահա այս ճանապարհով է, որ տաճարների ու պալատների պատերի վրա տեղ են գտնում կենդանիները և ֆանտաստիկ, երևակայական էակները, որոնց նշանակությունը միշտ չէ, որ պարզ է, ...սակայն դրանք իրենց բացատրությունն են գտնում ժողովրդական հավատալիքների և ավանդույթների մեջ և լավ հայտնի էին միջնադարյան մարդուն: Առանձնակի ուշագրավ է, որ այստեղ ևս հնավանդ ավանդույթներով տոգորված խորհրդանշանները զուգակցվում են քրիստոնեական խորհրդանշանների հետ:

Հայ բանականագործության մեջ լայն տարածում ստացած պահպանիչ խորհրդանշանները, իրենց ակունքներն ունենալով ժողովրդական հնադարյան հավատալիքների և պատկերացումների մեջ, ամեն մի պատմական շրջանում իրենց նոր դրսևորումն են գտնում, համահնչուն տվյալ շրջանում ընդհանրացված ոճական ուղղությանը: Դրանք թեմատիկայի տեսակետից ի հայտ են բերում մեծ պահպանողականություն և նրանց սյուժեները չեն ենթարկվում սկզբունքային և ոչ մի փոփոխության: Քրիստոնեական առավել վաղ հուշարձաններում, առաջին հերթին դամբարանային և մեմորիալ կառուցվածքների վրա, այդ հնավանդ խորհրդանշանները պահպանում են իրենց գոյությունը ամբողջ միջնադարի ընթացքում (Մնացականյան Ստ. 1970, 185-187, 193, 201):

Հայաստանի խորհրդանշանակիր ժայռապատկերներն աշխարհի ճանաչման ու մեկնաբանման վաղագույն բնափիլիսոփայական մտածողության դրսևորումներ են (տե՛ս Գրիգորյան Ա. 2005, 23; Գրիգորեան 2023, 40): Ինչպես և զարդանախշի տարրերը, խորհրդանշանները ևս բնական շարունակություն են գտել մշակույթի մյուս ասպարեզներում՝ քարե, կավե, մետաղե, փայտե, ոսկրե դրվագված կենցաղային ու զինական իրերի, վիշապաքարի¹, բառանիստ կոթողի ու հարթաքանդակի, հյուսքի ու գործվածքի, որմանկարի ու մանրանկարի, դրամի² և այլ հորինվածքներում³: Միջնադարյան նշանագրերին ակնհայտ նմանությունը վկայում է, որ փորագիր նշանները ստեղծվել և հնում ևս կիրառվել են որպես գաղափարագիր⁴ [աղ. 220]:

31. Տառանման նշանը⁵ որոշակիորեն առանձնանում է ժայռափորագիր խորհրդանշանների ծիրում: Սա իրական տառ՝ գրավոր խոսքի կազմատարր⁶ կամ հնչույթի⁷ գրանշան չէ (որով ձևույթ⁸ ու բառ է կազմվում): Հազվադեպ է երկու-երեք կից տառանման ունեցող ժայռապատկերը. այսօրինակ կցանկարը՝ «տառակապակցությունը» լեզվի իմաստակիր միավոր՝ բառ չէ, չի «ընթերցվում»: Ընդամին, թեև քիչ են տառանմանների համակցություն կրող առանձնակի քարերը, սակայն, միանգամայն հավանական է **հարևան ժայռապատկերների իմաստակից լինելը**, հատկապես՝ եթե դրանք միմիայն, կամ հիմնականում նշաններով են կազմված⁹:

Ավանդու է նմանությունը հնչյունային որոշ գրային համակարգերի նշաններին¹⁰, հատկապես՝ հնչյուն կամ վանկ արտահայտող խեթա-լուվիական մեհենագրերին [աղ. 215]:

1 Հայտնի է նշանագրերով երկու վիշապաքար: Մեկը Ջավախքի Գանձա գյուղում է: Մյուսը, որ Գեղամա լեռների «Գետամեջ» վայրից 1995 թ. տեղահանվել ու բերվել էր Կոտայքի մարզի Գողթ գյուղի գերեզմանոց, 2001 թ. տեղափոխվեց ու դրվեց Ալ. Թամանյանի անվան ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտի մոտ: Տե՛ս Սանոյան 1989, 99-100; 2001, 159, նաև՝ Մովսիսյան 2003b, 143, նկ. 71; 2021, 189, նկ. 71; *Բոբոխյան* 2015, 299-300, 337, 380, նաև՝ *Խանգաղյան* 1969, 139; *Bobokhyan, Hnita, Gilibert* 2024, 31-33, նկ. 48-56:

2 Դրանց որոշ փակագրեր նման են ժայռապատկեր նշաններին, տե՛ս *Շահնազարյան* 1950, ներդիր՝ էջ 12-ից հետո:

3 Կեոխաչերի առթիվ տե՛ս օր., *Եզեկեան* 1908, 142-153; *Լալայան* 1931, 212-219; *Սամուելյան* 1941a, 158-166:

4 *Աբրահամյան* Ա. 1973, 201-243; *Մարտիրոսյան* 1978, 79-89; *Մովսիսյան* 2003a, 272-281:

5 *Թոխաթեան* 2003, 46-50, 60-67, 73-81, 90-100; *Թոխաթյան* 1995b, 8, նկ. 23-25; 2003, 3-5; 2004, 40-41; 2006, 56-57; 2011b, 114, 169; 2012c, 49-50; 2012d, 120; 2015a, 331; 2015b, 371, 377; 2015c, 338, 342; 2016a, 192, 196, նկ. 31; 2020a, 13, 16; 2024d, 228; *Tokhatyan* 2009, 84-85; 2015, 192, 200 (2017, 70, 77; 2020, 139, 147-148); 2022, 23, 25, նկ. 21; 2024b, 98, նկ. 18; *Тохатян* 2011a, 284-285, 169; (2011b, 170-171; 2014, 266-267); 2024, 205-211:

6 Գրանիշ, գրաֆեմ, ձևավորված է հին հունարեն γράφω – գրում եմ բառից, գրի միավորն է: Այբուբենում դա տառն է. «գիրը տառի մարմնավորումն է», ըստ Մովսես Թերթողի՝ *Սկիզբն արարեալ գտառէ, պատմէ զգրոյ (Մովսէս Թերթող, 1196)*: Գրի ոչ այբբենական համակարգերում վանկանշանն է, մեհենագիրը, գաղափարագիրը և այլն:

7 Նչույթ, ֆոնեմ՝ հին հունարեն φωνήμα – ձայն բառից, բանավոր խոսքի փոքրագույն մասնիկը, ձայնանշան:

8 Մորֆեմ, հին հունարեն μορφή – ձև բառից, բառի անբաժանելի, չորոհվող մասը, իմաստով ու ձևով՝ լեզվի նվազագույն միավորը:

9 Օր., Աստղաբերդ հնավայրի, 25 մ ձգվող մի նեղ ձորակում է Գեղամա լեռների ամենախիտ՝ **Ցուկ** պատկերախումբը, որի 45 ժայռանկարներից միայն երեքն են որոշակի՝ ցուլը և կեոխաչերը: Մնացյալը զուտ նշանային, սխեմատիկ և անորոշ պատկերներ են, ամենայն հավանականությամբ՝ գաղափարագրեր:

10 Տառանման, գրի և ժայռապատկերի աղբյուրների շուրջ տե՛ս նաև *Պետրոսյան* Ս. 1971, 4-5; 1992, 17-18; 1998, 22-23; 2005, 11-12, 22-24, 28-30; *Սարգսյան* Վ. 1999, 76-131, 269, 321; *Մովսիսյան* 2003a, 9, 12-21; 2003b, 15-23, 134-138; 2021, 95-100, նկ. 4-6; *Հակոբյան (Թարումեան)* 2017, 188-189: Դրանց անդրադարձել է նաև չեխ ժայռապատկերաբան Մ. Կշիցան (*Ksica* 1984, 269; *Թոխաթյան* 2017, 148): Ժայռապատկերի՝ որպես հնագույն գրամիջոցի մասին տե՛ս *Anati* 1998, 11-16:

Հայաստանի ժայռապատկերներում բազմաթիվ են Մաշտոցյան (հայոց, վրաց և աղվանից), փյունիկյան, հարավ-սեմական, արամեական, պալմիրյան, հունական ու լատինական, միջին-պարսկական (զենդի, պահլավի, սասանյան, մանիքեական, սողդական) և այլ այբուբենների տառերին նմանվող մոտ 100 նշանաձևերը [աղ. **216-218**]: Թեև դրսևորված են տարբեր ձևով ու ոճով, սակայն շատ նման են տվյալ նշանի միջին տեսքին, նկատելի են անցումային ու զարգընթացային շարքեր, «ձեռագրական» տարբերակներ: Մի մասը կենտրոնացած են նաև որևէ առարկայի, կառուցվածքի, երևույթի, մարմնի մասի, ձևի, դիրքի և վիճակի միջին պատկերակերպի շուրջ, այսինքն՝ տառանման նշանը կարող է լինել այդ իրողության գծագիր արտահայտությունը [աղ. **219**]:

Արդ, այսպիսին է պատկերանում Հայաստանի ժայռարվեստի կոթողների բովանդակային կազմը:

Նոր հայտնաբերումների, բյուրավոր ժայռապատկերների և հարակից մշակութակիրների ամբողջության առավել մանրագնին քննության ու դասակարգման շնորհիվ թեմատիկ բաժանումը կարող է միավորման ու ճյուղավորման արդյունքում նորանոր իմաստներ և առնչություններ բացահայտել:

Հայոց լեռների պահպանած հանրագիտարանի քարադրոշմ էջերն ի զորու են լուսավորել մեր ընթացքը՝ դեպի հնագույն հայոց մտածողական դաշտի խորխորատները:

8. Ժայռապատկերների կատարումը

8.1. Ոճը

Սովորականից բացի, հորինվածքի ոճը լինում է **10** այլ տեսակի՝ պատկերագրական հաստատունով, իրապաշտական, սխեմատիկ, երկեռանկյուն, այլագրում, շարժուն, չափազանցված, երկակի պատկերում, հեռանկար և համայնապատկեր¹:

1. Պատկերագրական հաստատունով ոճ: Մի խումբ նշանակալի, ավարտուն, որոշակի և դյուրաճանաչ պատկերատարներ (նաև դրանց համակցումը, շարքը), պարզ սյուժեներ, կատարման ոճեր հաճախակի և կայունորեն կրկնվում են տարբեր բովանդակության ժայռանկարներում²: Այդ տարրերի թվում երկրաչափական պարզ նշաններ են, իրեր, մարմնամասեր, աղեղնավոր, պարային դիրք, առասպելական, խառնակ և արտառոց էակ (վիշապ, հրեշ, ոգի), լուսատու (Արև, Լուսին, աստղ, աստղաբույլ), խորհրդանշան-զարդանախշ՝ խաչ, կեռ-խաչ, խաչամիջուկ օղակ (անիվ, երկիր), լուսապսակ, հասկ, Կենաց Ծառ, ջրակունք, կայծակ և այլն: Կրկնվող ոճերն են՝ սխեմատիկ պատկերումը (միեղջյուր, երկոտն, երկեռանկյուն նկարվածքով այծ, եղջերու, հովազ), չափազանցումը, հեռանկարը և համայնապատկերը, իսկ բազմապատկեր հորինվածքներում՝ տարրերի շարույթները, ինչպես նաև՝ շարժման ուղղության որոշակիությունը:

Համապատկերի մյուս տարրերի և ոճերի ձևափոխման, առկայության կամ բացակայության պարագայում անգամ պատկերագրական հաստատունը կարող է անփոփոխ մնալ: Ժամանակի մեջ հիմնական նկարվածքը պահպանելու շնորհիվ այն կարող է նաև հարաբերական թվագրման հնարավորություն ընձեռել՝ պեղածո հնագիտական նյութի կամ մշակութային այլ ոլորտից հայտնի իրողության հետ համեմատմամբ:

Պատկերագրական հաստատունը **արքետիպային** մտածողության դրսևորման կերպերից է՝ խորքային ու հնավուրց: Այն ամրագրված ու համընդունելի գաղափարի, մտածելակերպի, մոտիվի, պատկերի ու նշանի «մաքուր», կանոնական, պարբերական ձև է, որ հաճախ գիտակցված չէ և անտեսանելի է: Այդ հատկանիշներն են պայմանավորում արքետիպի մեկնելի լինելը և, դրանով իսկ՝ մեկնող ու բացահայտող միջոց դառնալը, մասնավորապես՝ պատմամշակութաբանական բազմաթիվ, իրարից տարբեր ոլորտներում (տե՛ս օր., *Սիմոնյան Լ.* 1998, 1-14): Պատկերագրական հաստատունները մշտագո են հայոց մշակույթի բոլոր ճյուղերում, ժառանգվող և անցունակ մնալով բազում դարերի ընթացքում³:

Պատկերագրական հաստատունն իր էությունը ծագումնաբանորեն մերձ է հայ ճարտարապետության մեջ դիտարկված **հաստատուն խորհրդակիր** հասկացությանը՝ սահմանված իբրև նախաստեղծ, հենքային, աշխարհընկալմային ձևագոյացուցիչ տարր⁴: Խորհուրդ-պատկերն առկա է հատկապես պաշտամունքային կառույցների հատակագծային, ծավալատարածական, գունային ու զարդարիկ-հյուսվածքային լուծումներում: Դրսևորված են Մարդ – Բնություն փոխկապի, Աշխարհի քառակողմ, եռադաս ու եռաշերտ բաժանման համակարգում, հորիզոնական՝ հատակագծային և ուղղահայաց՝ ծավալատարածական նկարվածքում: Դրանք երկրաչափական՝ կետ, շրջան, գունդ, պարույր, ալիք, ուղղահայաց, հորիզոնական, աստղ, խաչ, կեռխաչ, զիզգազ, կեռիկ, ցանց, եռանկյունի, քառանկյունի և բուսա-կենդանական տարրերն են՝ հատիկ, տերև, պտուղ, ողկույզ, որթ, ծիլ, Կենաց Ծառ, խոյ, թռչուն: Հաստատուն խորհրդակիրներն արտահայտված են նաև բնակելի տարածքի ձևավորման, թե՛ բնակավայրի, և թե՛ երկիր – Պետության ընդհանուր տարածաշինական սկզբունքներում:

2. Իրապաշտական ոճի ժայռանկարը հստակ է, երբեմն՝ ճշգրիտ (*Սարգսյան* 1967, 115): Հնադարյան պատկերահանի դիտողականությանը վստահելով՝ տվյալ էակի, իրի ու երևույթի նկարի մանրամասների քննությամբ կարելի է պարզել տեսքն ու տեսակը, վիճակը և զարգընթացը, կիրառման ոլորտը և գործառույթը (օր., կենդանի, որսեղանակ, զենք, գործիք, հագուստ, կացարան, աստղախումբ և այլն): Ստույգ պատկերներում որոշակիորեն

1 *Թոխաթյան* 1995b, 5-7; 2004, 40; 2006, 56; 2011b, 116, 119; 2012d, 121; 2015b, 379; 2015c, 343; 2016a, 192-194; 2020a, 10-11; *Tokhatyan* 2009, 86; 2015, 194, 203 (2017, 71, 81; 2020, 140, 149-150); 2022, 25, 31; 2024b, 97; *Toxatyan* 2011a, 286, 289 (2011b, 171, 173; 2014, 269, 274); 2024, 208): Ժայռապատկերի ոճի և ըստ դրա թվագրման մասին տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1981, 9-13:

2 Առավել նեղ իմաստով, լոկ պատկերատարի անփոփոխության առումով կոչվել է *ինվարիանտ* (*Շեր* 1980, 28-32): Ընդհանրական բնագիտական, մտածելակերպից ու գաղափարական հենքերից բխող արարման գործընթացի կառուցվածքի և հայեցակարգի մասին տե՛ս *Anati* 1988, 15-16: Աշխարհի ժայռարվեստում տարրերի կրկնման և արխետիպերի առթիվ տե՛ս *Anati* 1994, 8-9, 51-53:

3 Երաժշտական ոլորտում հաստատուն տարրերի դերը հնագետ Ա. Բոբոխյանը նկատում է Կոմիտասի գործունեության մեջ: Նրա ջանքերով *հավաքվում են հայ երաժշտական մշակույթի միավորները*: Ապա, *համեմատական մեթոդով սահմանելով հայկականի և օտարի առանձնահատկությունները*, Կոմիտասը սկսում է «մաքել» հայկական երաժշտությունը և ցույց տալ մի կողմից հայկականի ինքնուրույնությունը, մյուս կողմից էլ՝ օտար ազդեցությունները դրանում: Հայկական մշակույթի մեկնության կոմիտասյան մեթոդը նրա անփոփոխ (*ինվարիանտ*) տարրերի և դրանց տրանսֆորմացիայի փուլային սահմանումն է (*Բոբոխյան* 2018b, 38, 56):

4 Տե՛ս *Գրիգորյան Ա.* 2005, 130-134, աղ. 67-69 (*Գրիգորեան* 2023, 340-346):

տարբերելի է ցեղատեսակը, օր.¹ բադ – ջրահավ; սագ – կարապ¹; տուր – ցուլ; եղջերու – որմզդեղն – վիթ – եղնիկ; քարայծ – քարայծյամ; վագրակատու – հովազ; շուն – գայլ²; փիղ – մամոնտ³ [աղ. **221, 162, 164, 166**]: Հնակենդանաբանը կարող է պարզել կենդանու վարքը, վայրի կամ ընտանի լինելը, ընտելացման աստիճանը և ժամանակը⁴, ինչն անփոխարինելի է, հատկապես՝ անհետացած կենդանատեսակի դեպքում⁵: Որպես պատկերագրական հաստատում՝ իրապաշտական, ճշգրիտ պատկերը և սյուժեն դառնում են թվագրման հավաստի միջոց:

3. Սխեմատիկ ոճով պատկերված են երկոտն, միեղջյուր, կետային կամ գծային գլխով այծ, ցուլ, վիշապ, երկեռանկյուն մարմնով կենդանի, խաչագիծ ուրվապատկերով մարդ, դեմք, երկվորյակ, տեղանքի տարր, երևույթ, առարկա և կառույց (լուսատու, լեռ, բույս, մարտ, զենք, սայլ, տուն և այլն): Բնականաբար, այդօրինակ հակիրճ ոճը կիրառվել է արագ նկարելու՝ ջանքերը, պատկերման ժամանակը և քարամակերեսը համառոտագրման եղանակով խնայելու համար: Շեշտված են տվյալ իրողության առավել կարևոր, բնութագրական, արտահայտիչ և ինքնատիպ կողմերը, բացակայում են ոչ կարևոր մանրամասները: Ուստի, սխեմատիկը ներկայանում է որպես պատկեր – նշան անցման միջանկյալ մի փուլ: Հավանական է այլ միտում ևս. պայմանական ընդհանրացում, կարևոր երևույթի և գործող էակի գատում երկրորդականից, որևէ գերադասության նշում [աղ. **222**]: Սխեմատիկ ոճը փոխանցվեց խեցեղենին, արձանիկին [աղ. **158₂, 4-8**], բրոնզե գոտուն, ապակու նախշազարդին և այլն:

4. Երկեռանկյուն ոճով պատկերվել է այծ, եղջերու, ցուլ, հովազ, առյուծ և թռչուն՝ կրծքամասի և գավակի ուրվագիծը եռանկյունաձև է⁶: Կատվագգիի դեպքում այս կերպ շեշտված է շարժումն ու լարվածությունը, դրսևորված է պատկերահանի դիտողականությունը և իրապաշտությունը, քանի որ հովազը, վագրակատուն հարձակումից առաջ խիստ լարում է մկանները՝ կծկում է մարմինը⁷ [աղ. **164₁₋₅, 167_{1-2, 5, 7, 9, 12}, 176_{3-8, 10-11}, 222_{11, 20}, 51₉**]: Խոտաճարակ կենդանու դեպքում այս ոճով արտահայտված է վազք կամ ցատկ: Իսկ մարդու ժայռանկարներում եռանկյունին լարվածության արտահայտում չէ. պատկերահանը պարզապես նշել է թիկնեղ ուսեր ու կոնք, կամ՝ հագուստի վերին ու ստորին մասեր [աղ. **199₁₀₋₁₁, 185₂**]:

Երկեռանկյուն ոճով քարայծեր կան Շենգավթի, Մեծամորի, Գառնու (մ.թ.ա. III հազ.), Աստղիբլուրի (մ.թ.ա. IX-VIII դդ.), Գեղարքունիքի (մ.թ.ա. IV – մ.թ. I դ.) խեցանոթների, մարդու պատկերներ՝ Աստղիբլուրի և Ստեփանավանի բրոնզե գոտիների վրա [աղ. **163₁₀, 174₄, 184₁₂, 223₁₇**]: Երկեռանկյուն (бипреугольный) ոճն առկա է աշխարհի այլ վայրերի ժայռանկարներում և կերպարվեստի մյուս ոլորտներում ևս⁸: Այն տարածված է նաև հայկական մեհենագրության մեջ և, բնականաբար՝ պատկերագրի գծայնացման արդյունք է⁹:

5. Այլագրում խմբի ժայռապատկերներում առկա է տեղեկության փոխատեղում, գուցե և ծածկագրում (կոդավորում)՝ իրական նշանակության, իմաստի արտահայտում այլ նշանագրով կամ նկարվածքով: Սրա լավ օրինակ է Աստղաբերդ հնավայրի Շիրակացի պատկերախմբի մոտ, առանձնակի քարին փորագրված՝ 364-օրանոց տարեկան օրացույցը:

Կա նաև «թաթնագիտականի» հակադիր՝ բացահայտման միտումը: Այն դրսևորված է ուշագրավ մի պատկերաձևում, երբ նույն մակերեսին, իրար շատ մոտ պատկերված են սխեմատիկ, «սղագիր» ոճի նկար՝ նշան, և դրան որոշակիորեն նման, կրկնող, լրացնող «լիարժեք» նկար: Սա շատ ցայտուն է, օր.¹⁰ «երկնային սանդուղք» խորհրդանշող ժայռապատկերներում¹⁰:

1 Թռչնատեսակներն առավել պարզորոշ արտահայտվել են հետագայում՝ բրոնզե գոտիներում:

2 Համարենք, որ հանգիստ դիրքով, կամ մարդու կողքին պատկերվածը շուն է, իսկ լարվածություն արտահայտողը կամ մարդուն դեմ առդեմ կանգնածը և առավել խոշորը՝ գայլ:

3 Օր., մամոնտի նկարը պիտի առնվազն վերջին մամոնտին ժամանակամերձ լինի (նվազագույնը 10 հազ. տարի): Կամ, զուտ տրամաբանորեն՝ առավելագույնը 225 տարվա արդյունք, քանի որ կենդանու տեսքը պարզվել է միայն 1799 թ., երբ գերմանացի բնագետ, մարդաբան Իոհան Բլյումենբախ (Johann Blumenbach, 1752-1840) ըստ բրածո մնացորդների վերականգնել է բրդոտ մամոնտի (*Mammuthus primigenius*) տեսքը: Նորագույն տվյալների համաձայն, երկրագնդում վերջին մամոնտն ապրել է շուրջ 3700 տարի առաջ: 1989 թ. այն հայտնաբերել է ռուսաստանցի հնաշխարհագետ Սերգեյ Վարդանյանը, Արկտիկայի անմարդաբնակ Վրանգելի կղզում:

4 Տե՛ս Косвен 1957, 80-84; Shipman 2015; Шипман 2019, 239-328:

5 Տե՛ս Межлумян 1972, 73; 1988a, 138; Մարտիրոսյան 1981, 40-45 (զրթի այս՝ IV գլուխը շարադրել է Ս. Մեժլումյանը):

6 Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 11; Մարտիրոսյան 1973a, 22-24, աղ. V; 1978, 41-42, 97, աղ. I₁₀₋₁₃, XIVa; 1981, 10, 19:

7 Տե՛ս Մարտիրոսյան 1981, 43:

8 Տե՛ս Шер 1980, 205-210; Մարտիրոսյան 1981, 10-11, 20-21:

9 Օր., երկեռանկյուն այծի տեսքով է «դայակն, փայլակն» նշանը (Մարտիրոսյան 1973a, 21-24, աղ. V; 1978, 41, աղ. I₁₀₋₁₃):

10 Ժայռապատկերներում «երկնային սանդուղքի» արտահայտման մասին տե՛ս Մարտիրոսյան 1973բ, 65; 1978, 90, աղ. X: Հնագետներն անդրադարձել են նման պատկերացումների դրսևորմանը նաև մյուս ոլորտներում. Հին ժողովուրդների ծիսա-առասպելական գրվածքներում աստիճանը խորհրդանշում է Համաշխարհային Ծառը կամ Լեռը: Միևնույն ժամանակ, այն դիցաբանական մի արտացոլում է վերին ու ստորին աշխարհների կապի, որոնք միավորում են աստվածների, մարդկանց ու մեռյալների աշխարհները: Արմավիրի քարի վրայի աստիճանների պատկերներն արտացոլում են այդ նույն գաղափարը, որը տարածված էր Հայաստանում դեռևս մ.թ.ա. IV-I հազ.: Սա հաստատվում է հուշարձանների և ժայռերի վրա փորագրված աստիճանների առկայությամբ, որոնք տանում են դեպի սրբազան վայրեր (հարթակ, քարայր): Մեծամորի փոքր բլրի վրա աստիճաններ կան (Է.Կ. Խանզադյան, Մեծամոր, Էջ 145, նկ. 148): Բյուրականի մոտ, Անբերդի կիրճում հա-

Հավանաբար դա արվել է տվյալ իրողության իմաստի բացահայտման, բացատրության համար: Նման պատկերներով ձևավորվում է պատկերագրական յուրօրինակ մի «բառարան», որում առկա է պատկերային «երկվեգվություն» (բիլինգվա) [աղ. 224₄₋₁₀]:

Այլագրման արդյունք կարող են լինել նաև մի շարք նշանագրեր, անավարտ և, հատկապես՝ անորոշ պատկերներ: Սրանցում նկատելի է կենդանի էակի այլակերպ ներկայացումը՝ իրական տեսքի խառնակումը, հավանաբար գործել է նաև գաղափարի ծպտում երևույթը:

6. Շարժուն (դինամիկ) ոճով են արվել հիմնականում ռազմաորսային ու մարզապարային սյուժեները: Տարածված արտահայտչաձև է, աչքի են զարնում մարդու և կենդանու դիրքի, վիճակի շարժունությունը, լարվածությունը, ճիգը (*Սարդարյան* 1967, 114; *Կարախանյան, Սաֆյան* 1970, 16) [աղ. 225, նաև՝ 173₃, 178, 182₈, 184₁₋₂, 206₉₋₁₀]: Սրանում առավելագույն չափով է դրսևորվել պատկերահանի դիտողականությունը՝ շրջակա միջավայրի էակների և երևույթների նրբին ճանաչողությունը և պատկերման իրապաշտությունը, ձեռքի վարպետությունն ու երևակայության աստիճանը: Տե՛ս նաև աղ. 161₁₋₅, 164, 166-167, 170₁₋₉, 173, 176, 178, 181₁₋₅, 182-183, 199, 201₁₋₃, 204, 221₄₋₁₂, 223, 226₁₋₇, 228 (*Թոխաթյան* 2016a, 194-195, նկ. 33; 2020a, 11; *Tokhatyan* 2022, 25; 2024b, նկ. 24₉):

7. Զափազանցված (հիպերբոլային) ոճով են արված անհամաչափ վերջույթներով, բազմամատ, ճանկավոր, անբնական հավելվորներով մարդիկ, աններդաշնակ, արտառոց արարածները, օր.՝ հնգոտն, վեցոտն, եռեղջյուր, քառեղջյուր քարայծ: Դա չհամարենք սխալի, պատահականության, էակի տեսքի թերընկալման հետևանք, քանի որ մոտակա քարերին հանդիպում է տվյալ էակի և նույն տեխնիկայով, բայց արդեն ճիշտ, համամասնական նկար: Առհասարակ, ժայռանկարների մի ստվար քանակ խիստ ոճավորված է՝ պայմանական ընդհանրացմամբ, բայց և, բնորոշ որևէ յուրահատկության ընդգծմամբ: Բարդացված, իսկ երբեմն էլ՝ պարզեցված են ձևերը, ճիշտ չեն մարմնամասերի չափը, դիրքը և քանակը (տե՛ս *Սարդարյան* 1967, 114-115): Այս ոճի նկարում հաճախ խախտված է հորինվածքի տարածականությունը՝ էակի և առարկայի չափերը միմյանց համապատասխան չեն [աղ. 226]: Պահպանելով էակի մարմնաձևի, կեցվածքի և շարժման մեկ-երկու առավել բնորոշ, տարբերակիչ առանձնահատկություն՝ պատկերահանը մնացյալում ազատություն է տվել մտքին ու ձեռքին: Երբեմն նկատելի են թատերախաղային կամ զավեշտի տարրեր [աղ. 199₁₁₋₁₂]:

8. Երկակի պատկերումը (պրոյեկցիա) տարածական բարդ համադրման ձև է, երբ եռաչափ իրողությունը նույն ժայռանկարում ցույց է տրված տարբեր դիտակողմերից, անկյուններից՝ կարծես միաժամանակ տեսնված լինի երկու-երեք կետից¹: Նման երկվությամբ՝ անբնական, թվացյալ «սխալ»² մոտեցմամբ, պատկերահանը կարողացել է տարբեր կողմերից դիտածը ներդաշնակորեն մեկտեղել հարթության վրա: Նա ոչ թե ակնադիտորեն, ուղղակի տեսածն է պատկերել, այլ այն, ինչն առավել հասկանալի և համապատասխան է համարել տվյալ առարկայի և իրադրության համար՝ դրա «համընդունելի» ելությունը: Ներկայացման այս եղանակն առավել լիարժեք և ամբողջական, նաև՝ շարժուն է դարձնում տվյալ իրողությունը, որն երևում է իր ամենաէական, բնորոշ ու ճանաչելի կողմերից [աղ. 227]:

9. Հեռանկար: Որոշ ժայռանկարներ եռաչափ իրականության՝ մի կետից դիտված ու նկարված հարթապատկեր են: Հեռանկարի նպատակը տարածական խորություն, հորիզոն, կարծում եմ՝ նաև շարժման ուղղություն շեշտելն է: Այն իրականացված է դիտման կետից ուղիղ կամ շեղ-անկյունային պատկերմամբ՝ հեռվում զուգամիտող ուրվագծերի երկայնքով: Նման նկարն առաջին հայացքից կարող է ոչ կատարյալ, անգամ «սխալ» թվալ՝ անհավասար, չոված ոտքեր, անհամաչափ իրան ու եղջյուրներ [աղ. 228]: Այս կերպ է պատկերահանը փորձել շեշտել խորությունը, ինչը կարող է նշանակել, որ տարածությունը հնուց ի վեր ընկալված ու գիտակցված է եղել նաև փորձառական (Էմպիրիկ) մակարդակում³:

տուկ մշակված տուֆե բրգաձև պաշտամունքային ժայռի վրա աստիճաններ են փորագրված (Ա.Վ. Геворкян, Л.А. Петросян. Древнейший культовый памятник из Бюракан. Ереван, 1992, с. 20-21, табл. XX): Եղեգնաձորի շրջանի Ելիին գյուղում աստիճանները ժայռի վրայով տանում են դեպի անձավի վերևի պաշտամունքային հարթակ, իսկ Գեղամա լեռներում՝ դեպի վիշապաբար: Աշտարակի շրջանի Ագարակում սրբազան ժայռի հարավարևելյան մասի վրա սանդուղքաձև փորվածքներ կան: Վանա ժայռի տարբեր հատվածներում փորագրված աստիճանները (Н. Марр, И.А. Орбели. Археологическая экспедиция 1916 г. в Ване, табл. XXVII) հավաստում են, որ նման դիցաբանական պատկերացումներ կային նաև ուրարտական փուլում (Карпетян, Хачатрян, Канемян 2004, 263-264): Հնագետ, մշակութաբան Հայկ Հակոբյանը նշել է. Այժը, պատկերված հայկական միջնադարում աստիճանի կողքին՝ լրացնում է այս գաղափարը: Սա աստիճան է դեպի Տիեզերքի ծառի սաղարթը, աստվածները (Հակոբյան Հ. 2017, 429):

1 Օր., սայլը, լծկանն ու մարդը երևում են տարբեր հարթություններում՝ սայլը պատկերված է վերևից, մարդը, անիվներն ու լծկանի մարմինը՝ կողքից, եղջյուրները՝ վերևից: Տե՛ս Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 32:

2 Գիտական իմացումը անսխալ է և՛ իր էությունը, և՛ իր ենթակայով, իսկ արվեստն անսխալ է իր էությամբ, բայց իր ենթակայով սխալական է թվում (Դավիթ Անհաղթ, ԺԲ, 95):

3 Խմբային նկարներում նկատվում են բնորոշ եղանակներ, որոնք վկայում են, որ արդեն ավելի որոշակի պատկերացում կա տարածության ու խորության մասին (*Սարդարյան* 1967, 115): Աշխարհում ժայռապատկերների լայնածավալ հայտնաբերումները հավաստում են, որ հե-

10. Համայնապատկեր: Որոշ բազմատարր ու մեծակտավ հորինվածքներում կիրառվել է բարձր կամ հեռու մի կետից «դիտված», անհորիզոն, վերին պատկերում [աղ. 229]: Մասնակիցներն ու ամբողջ իրադրությունը կարծես վերևից են երևում¹: Մարդիկ, կենդանիներն ու իրերը տարբեր դիրքում և ուղղությամբ են, խառը կամ շրջանաձև դասավորված՝ հորիզոնի գծից, վերն ու վարն անորոշ են: Այս խառը թվացող պատկերները դեմից, վերևից, աջ ու ձախ կողմերից իրարամերժ դիտվածքները վարպետությամբ միմյանց խմբելիս, նկարիչը հասել է նկատելի արտահայտչականության (Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 11): Դրանով են սրանք տարբերվում սովորական, պարզ ժայռապատկերներից, որոնց դեպքում սյուժեի հորիզոնը, դիտման-փորագրման, հետևաբար և՛ մեր դիտման կետը որոշակի է և միակը:

Ծավալարտահայտման այս եղանակի դեպքում **եռաչափ իրականությունը հարթության վրա** դրոշմվել է որպես վերին՝ գնդաձև (սֆերիկ), «գմբեթային» համայնապատկեր²: Նկարիչն իրեն պատկերացրել է իբրև դիտող կամ գլխավոր գործող անձ՝ գործընթացի մասնակիցների և իրադարձությունների կենտրոնում: Այսպիսի բարդ պատկերակերպը պետք է ձևավորվեր մտքի հզոր ուժով ու երևակայությամբ:

Սա նշանակում է նաև, որ «բնության մարդը»՝ հնադարյան նկարիչն արդեն կարողացել է ուրվագծել տեղանք ու երթուղի, ուներ պարզագույն քարտեզագրական հմտություններ, այսինքն, մասշտաբի որոշակի զգացողություն՝ դիտված լայնարձակ ամբողջությունը մտովի սեղմել ու տեղավորել քարի փոքր մակերեսի վրա³:

Պատկերագրական այս հնարանքի դրսևորում կա մի քանի խեցեղեն ու մետաղե իրերի նկարվածքում⁴:

Այդպիսի «բազմադիտակետ» ժայռապատկերն ամբողջապես ու լիարժեք ընկալելու համար այսօր նույնպես պտտվում ենք քարի շուրջը՝ զուցե այդ կերպ ակամա կրկնում, վերարտադրում ենք հնագույն որսորդական հմայանքի կամ այլ ծիսակարգ, կատարում հեռավոր նախնյաց մի ուղերձ ու պատգամ...

Թեև հեռակա, միակողմ և անուղղակի, բայց և՛ նրանց ու մեր հաղորդակցման մի վառ դրսևորում է սա: Իսկ միգուցե նաև ուղղակի՞:

ռանկարի ընկալումը և արտահայտումն առկա էր տակավին քարի դարում (Кожин, Фролов 1973, 13-15; Մանուկարյան 2000, 181-182): Եղանակը սկսել է կիրառվել մ.թ.ա. VI-V դդ.՝ հունական թատերական դեկորներում, կանոնները ձևակերպել էր Էվկլիդեսը (Ευκλείδης, 325-270), 'Οπτικά տրակտատում (շուրջ 18 դար անց թարգմանվել է իտալերեն՝ *La prospettiva di Euclide*, Firenze, 1573): Հեռանկարը լայնորեն կիրառվեց XIV դարից՝ Վերածննդի դարաշրջանում:

1 Թեև, պատկերագրորեն վերարտադրման նվազ հնարավորություն կտար նաև իրադրության դիտումը մոտակա որևէ բարձունքից:

2 Համայնապատկեր (պանորամա) եզրը 1792 թ. ներմուծել է իռլանդացի նկարիչ Ռոբերտ Բարկերը (1739-1806), կազմելով հին հունարեն *παύς* – լրիվ և *δράμα* – հայացք բառերից:

3 Հեռավոր Արևելքում XX դ. սկզբներին բնիկների՝ ավազի վրա տեղանքի ուրվագծման մասին տե՛ս Косвен 1957, 148:

4 Օր., Ուտիք աշխարհի Գարդման գաւառում պեղված Շամբորի ծարիրե ճարմանդը (մ.թ.ա. II հազ. վերջ), Շակաշեն գավառում՝ Շակաշեն, Ելենենդորֆ /Խանլար/ հնավայրի անոթը (մ.թ.ա. XVI դ.): Թեև, մետաղե և կավե իրի միակենտրոն լուծումը կարող էր պայմանավորված լինել պարզապես առարկայի շրջանակային ձևով: Նկարները տե՛ս *Իսրայելյան* Դ. 1973, 28-30, նկ. 4-6; *Пуотровский* 1949, 94, 150, աղ. 9:

8.2. Կատարման կերպը

Սովորական՝ միանիստ, «դասական» ակոսով տեսակից բացի, փորագրումն իրականացվել է **երեք** այլ կերպով՝ բազմանիստ, շարժապատկեր ու շրջափորագիր:

1. Բազմանիստը¹ բոլոր նիստերին պատկեր կրող քարաբեկորն է: Երբ մեկ մակերեսը չի բավարարել մտածածն արտահայտելու համար, հորինվածքի մի մասը սահուն շարունակվել է քարի կից կողմի վրա: Սակայն, կան նաև այնպիսիք, որոնցում չկա պատկերագրական սահուն անցում՝ յուրաքանչյուր նիստին արված պատկերը կամ սյուժեն ավարտուն է. գուցե դրա նպատակն էր նշել պատկերված իրողությունների՝ տարածության մեջ տարբեր դիրք և ուղղություն ունենալը [աղ. **232, 139, 229**_{1, 8}]:

Բազմանիստ ժայռապատկերը դիտարժան է մի այլ առումով ևս: Սովորաբար, դրա մոտ կամ կողքին կան պատկերման համար պիտանի մակերեսով քարեր, որոնք, սակայն, չեն պատկերագրվել: Ուստի, հարկ է ընդունել, որ քարի բոլոր նիստերին փորագրելը կարևոր, մտածված ու նպատակային էր. հեղինակն իրականացրել է իր ամբողջական, նշանակալի մտահղացքը՝ մեկ քարաբեկորի վրա արտահայտել տարածական նկարաշար, պատկերապատում (կոմիքս), ժամանակային հաջորդայնություն, բազմաշերտ կամ բաղադրյալ գործողություն և այլն: Այսօրինակ ժայռապատկերը կարող է դիտարկվել որպես բազմանկարի (diptych, triptych, polyptych), նաև՝ բոլորաբանդակի յուրօրինակ մի նախածև:

2. Շարժապատկեր²: Կան ժայռանկարներ, որոնց պատկերամասերը կամ առանձին տարրերն արված են տարբեր եղանակներով: Նույնը չէ փորագրման տեխնիկան, գործիքի հետքը, պատկերաոճը, տեղ-տեղ արված է կրկնանկար, թարմացում, վրանկար, գունավորում և այլ փոփոխում: Տարբեր է ակոսի ձևը, խորությունը, դրա հատույթի թեթևությունը քարի մակերեսի նկատմամբ և այլն: Ուստի, ընդհանուր հորինվածքի դիտման կեսը փոխելիս (քարի շուրջը շարժվելիս), կամ օրվա ընթացքում Արևի լույսի անկյան՝ լուսավորության փոփոխման հետևանքով ժայռանկարի մասերը երևում են տարբեր որոշակիությամբ, ընդհուպ մինչև՝ մի մասի լրիվ «անհետացում» կամ «երևակում»:

Հավանական է այսպիսի բաղադրյալ ժայռապատկերի միտումնավոր, մտածված կերտումը՝ շարժման, վիճակի կամ որևէ երևույթի տարբեր փուլերի արտահայտման նպատակով: Պատկերվածն ամբողջապես ընկալելու համար այսօրինակ կերտվածքը ևս, ինչպես համայնապատկերը, դիտողին շարժման է մղում, կարծես ստիպելով կրկնությամբ իրականացնել ինչ-որ հնագույն ծես, գործընթաց [աղ. **229**]:

Պատկերման նման հնարք է կիրառվել Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու «պահպանիչ խորհրդանշանների գոտու» քանդակաշարում. *Տաճարի տարբեր նիստերի... բարձրաքանդակներն արևի շարժման հետ միասին ամեն անգամ տարբեր ձևով էին լուսավորվում, և երբ փոխվում էր արևի դիրքը, շեղվում էին ճառագայթները, և այն քանդակները, որոնք քիչ առաջ հիանալի լուսավորված էին, աստիճանաբար թաղվում էին ստվերի մեջ, և արևի ճառագայթները նորերն էին կարծես հայտնաբերում, և մի նոր խումբ էր կարծես բոցավառվում արևի լույսի տակ:*

Եվ այսպես շարունակ, առավոտից մինչև երեկո, արևելքից մինչև արևմուտք տաճարի բազմանիստ ելուստներն ու նրանց երիզող խորշերը, նրանց վրա արված քանդակներն անընդհատ շարժման մեջ էին կարծես, և տաճարը օրվա ամեն մի ժամին, ամեն մի պահին իր ուրույն տեսքն ուներ, իր յուրովի հմայքը:

Արևի շարժման հետ միասին փոխվում են բազմանիստ աշտարակների և խաչաթևերի լուսավորության պայմանները. ամեն անգամ մի նոր հանգույց է լուսավորվում, մի նոր քանդակ շողջողում, որը քիչ անց ինքն է թաղվում կիսաստվերի մեջ, որպեսզի լույսի ճառագայթների տակ փայլի հաջորդ քանդակը, հաջորդ ռելիեֆը:

*Մանուելն արել է ամեն ինչ, հասնելու լուսաստվերային ուժեղ հակադրության, լուսաստվերների այն խիստ որոշակի տարաբաշխմանը, որը բնորոշ է հատկապես Աղթամարին, նրա գլխավոր գոտու պատկերաքանդակներին*³:

3. Շրջափորագիրը⁴ բարձրաքանդակի հազվադեպ, յուրօրինակ ձև է, քարի բրածեծ եղանակով խորացված, փորագրված մասի և դրա շուրջը՝ բնական, մայր մակերևույթի անփոփոխ, բարձր, վեր մնացած մասի իմաստալի համակցությունը⁵:

1 Թոխաթյան 2011b, 169₁₀; 2016a, 194, նկ. 19; 2020a, 10-11; Тохатян 2011a, 169₁₀ (2011b, նկ. 2; 2014, 268); Tokhatyan 2015, 201 (2017, 79; 2020, 148); 2022, նկ. 28; 2024b, նկ. 5_{3-4, 6}, 11₅, 19₁, 23₂, 26-27, 31₃:

2 Թոխաթյան 2016a, 194-195: Պատկերացնելու համար կարելի է համեմատել ժամանակակից շարժուն հոլոգրաֆ ծավալանկարի հետ:

3 Մնացականյան Ստ. 1983, 34, 110, 46, 17; 1985, 38: Երևույթը նկատվել էր ավելի վաղ, տե՛ս *İpsiroğlu* 1963, 49-50:

4 Թոխաթյան 2020a, 11: Նախորդ հրապարակումներում կիրառել էի «բարձրափորագիր» եզրը (Թոխաթյան 1995b, 7, նկ. 4; 2012d, 120; 2015a, 331; 2016a, 194, նկ. 43):

5 «Շրջափորագիր» եզրն ավելի լիարժեք է բնութագրում կատարման այս կերպը. 1. պատկերը ձևավորվել է դրա շուրջը փորագրելով (քարի մակերեսի իջեցմամբ), 2. շրջված պատկեր, որն ասես գունաշրջմամբ է արվել, լուսանկարչական սևապատկերի՝ նեգատիվի նման: Գույն բառը կիրառված է պայմանականորեն. փորագիր ժայռանկարն ինքնին «երկգույն» է, ավելի ճիշտ՝ երկերանգ, քանզի երևում, ձևավորվում է քարամակերեսի բնական ու փորագիր՝ մուգ ու բաց մասերի զգալի երանգային տարբերությամբ՝ փայլային կոնտրաստով:

Դրսևորված է երկու կերպ. երբ ակոսը, «ճանաչելի» նկարի շուրջ խորացված, փորագիր մասը՝

1. որևէ իրողություն չի արտացոլում՝ սոսկ եզրագիծ է (հավանաբար արվել է ընդգծման, շեշտման համար): Քարի մակերեսն ուրվագծով բրածեն է արվել այնպես, որ դրա «ներսում մնացած» մասում որոշակի մի պատկեր ձևավորվի, օր.՝ քարայծ [աղ. **230**₃]:

2. կրկնում է տեսքը՝ իրենով պարփակված մասի¹ [աղ. **230**_{4, 6}, մասնակիորեն՝ նաև **230**₂]:

Հայաստանում այս բարդ կատարողական ձևի կատարյալ նմուշը Գեղամա լեռների Աստղաբերդ հնավայրի ստորոտում է, ընդ որում՝ նույն քարի վրա երկու պատկերակերպը կիրառված է մեկտեղ [աղ. **230**₁]: Դիտարժան է, որ նույն մակերեսին առկա է նաև սովորական՝ գծային փորագրություն. վերին աջ մասում մարդանման (կամ օձանման) նշանապատկերն է, դրա ոտքի տակ, կենտրոնում՝ կարծես երկգլխանի մարդ: Մյուսը նկատելի էմ Պայտասարի հարավային ստորոտում [աղ. **230**₄]:

Մցխեթի մոտակա Սամթավրո հնավայրի բրոնզե գոտիներից մեկում, քառակի ու գրեթե միակերպ դրվագված է վզակապով առյուծ, որի մարմնի ներսում երևում է վզակապով շնագգի կամ կատվագգի կենդանի (հղիություն): Դրա հետևում կա մի այլ՝ ավելի փոքր կենդանի, հետուղղված դիրքում: Գոտու պատկերագրման ոճը (կենդանիների՝ իրար մեջ գտնվելն ու գրեթե նույն դիրքով ու ձևով պատկերվելը) շրջափորագիր է հիշեցնում, սակայն կատարման տեխնիկան այդքան էլ բնորոշ չէ շրջափորագիր պատկերակերպին՝ արտաքին ու ներքին պատկերները ճշգրիտ չեն կրկնված [աղ. **230**₅]: Ուշագրավ է, որ նույն Սամթավրոյում է նաև IV դ. վանքի պատին արված շրջափորագիրը՝ խորացված եզրագծով մի հարթաթանդակ (մարդ և աստղանշանով երկու խաչ)²:

Հնագույն, անտիկ ու միջնադարյան փուլերում այս պատկերակերպին փոքր-ինչ համադրելի դրսևորումները կոչվում են.

1. Coelanaglyph, Койлонаглиф (հին հունարեն κοίλοτης - *խորացում*, *իջվածք* և γλυφή - *փորագրել*, *քանդակել*),

2. Ֆրանսերեն En creux - *իջվածքի*, *խոռոչի մեջ*, խորացված ուրվագծով հարթաթանդակ, թեթևակի ուռուցիկ մոդելավորմամբ, կարծես խորքում ներդրված³:

3. Կիրառվում է նաև անգլերեն Sunk relief - *խորասուզված եզրը*⁴:

Սրանք հիմնականում վերաբերում են եգիպտական մի քանի հարթաթանդակներին:

1 Շրջափորագիր այս կերպը հազվագեղ է. մյուս օրինակը 2011 թ. սեպտեմբերի 23-ին նկատելի էմ Ղազախստանի Տամբայի հնավայրում [աղ. **230**₆]: Դրա մեկ լուսանկար տե՛ս *Новоженев* 2020, 99 (և քարտեզում): Մոտակայքի պատկերների մասին տե՛ս *Baumer* 2012, 99-100:

2 Տե՛ս <upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/60/Samtavro_bas-relief.jpg>:

3 Տե՛ս <en.wiktionary.org/wiki/coelanaglyphic>, <[ru.wikipedia.org/wiki/Рельеф_\(скульптура\)#>](https://ru.wikipedia.org/wiki/Рельеф_(скульптура)#>)>:

4 Տե՛ս <arthistoryglossary.org/?glossary=sunken-relief>, <en.wikipedia.org/wiki/Relief#Sunk_relief>:

8.3. Կատարման աստիճանը

Ժայռապատկերը կատարման փուլայնությունը, սովորական՝ ավարտուն, միանվագ աշխատանքից բացի, կարող է լինել **վեց** այլ աստիճանում՝ նախանկար, անավարտ պատկեր, վերանկար, կրկնանկար, վրանկար և տեխնիկապես անկատար:

1. Նախանկար (Եսբիզ)¹: Ժայռապատկերներում հաճախ երևում է սուր գործիքով բերձած նրբագիծ հիմք: Սա վկայում է մտահղացման ու ծրագրված գործունեության մասին: Հազվադեպ, բայց կան և միայն նախանկարով պատկերներ: Ամենայն հավանականությամբ, աշխատանքը կիսատ է մնացել՝ պատկերահանը կամ աշակերտը, օգնականը գծված նախանկարը չի խորացրել և ակոսի վերածել [աղ. **138, 181**]:

2. Անավարտ պատկեր²: Ակներևոր են կիսատ թողնված փորագրություն և, որին մեկ-երկու գծիկ է պակասում, որպեսզի լրանա և ճանաչելի դառնա որևէ քաջածանոթ իրողություն³ [աղ. **231**]: Ակնադիտական վերլուծությամբ և այդպիսի շատ նկարների վիճակագրությամբ կարելի է պարզել պատկերման գործընթացի մտածողական հիմքը, քայլերը՝ թե տվյալ էակի, առարկայի մասերը սովորաբար ինչ հերթականությամբ են նկարվել: Կարող է բացահայտվել պատկերահանի «ձեռագիրը»՝ ամփոփ խմբերում հաճախ պարզորոշ նկատելի է փորագրողի մասնագիտացված լինելը, մեկ ձեռքի աշխատանքը՝ պատումի, ոճի, տեխնիկայի և հմտության առումով: Հաճախ սա զգալի է հարևան, երբեմն՝ նույնիսկ հեռավոր խմբերի դեպքում, ուստի, ենթադրելի է պատկերահան և ուսուցանող վարպետի, ծիսական առաջնորդի ղեկավարած ժայռապատկերման «դպրոցի» ուղղորդ դերը⁴: Ուստի, նկարչի «անհատականության» որոշակիացումը նպաստավոր կլինի թվագրման խնդրում՝ տվյալ հեղինակի կերտած մի պատկերի տարիքը վստահաբար կարելի է վերագրել նաև իր մյուս արարումներին:

3. Վերանկար⁵: Ժայռապատկերի այն թարմացումն է, որը բնավ չի փոփոխում դրա ձևն ու իմաստը: Արվել է ակոսի խորացում, լայնացում, գունանյութով լցնում, ներկանկարի դեպքում՝ դրա հետքի լայնացում, գունափոխում (նաև՝ այս եղանակների զուգակցմամբ): Թարմացումը տվյալ կոթողի կարևորության ու երկարատև կիրառման ցուցիչ է: Այս երևույթը շատ հազվադեպ է, քանի որ բացահայտումը տեխնիկապես բարդ է: Մեկական օրինակ կա Արագածի թիկնաբար և Հսկայի Տուն պատկերախմբերում⁶ [աղ. **144, 201, 133**]: Մյուս դրսևորումն, ըստ հեղինակի նկարագրության, Վասպուրականի Կրճունիք գավառի Փական հնավայրում է⁷ [աղ. **36**]:

4. Կրկնանկար⁸: Նմանատեսք պատկերների համակցություն է, երբ նույն քարի վրա արված են ոճով, ակոսի (կամ ներկահետքի) բնութագրերով փոքր-ինչ տարբերվող, իրար կից՝ բայց ոչ երբեք վերադրված նկարներ: Գրեթե միշտ նկատելի է, որ դրանցից մեկը զգալիորեն ավելի հին է, առնվազն՝ ըստ ակոսի մաշվածքի ու «գուներանգի» տարբերության (կոնտրաստ) [աղ. **144-2, 87, 122, 130**]:

5. Վրանկար⁹: Լրիվ կամ մասամբ իրար ծածկող, վերադրված պատկերների համակցություն է [աղ. **144-6**]:

Կարող էր արվել որոշակի նպատակով՝ **ա. կամային** ու **գիտակցված** կիրառվել է գեղարվեստական ինչ-որ հնարք, նոր արտահայտչաձև, **բ.** մեկ այլ անձի հետագա միջամտություն է՝ լրացում, ուղղում, ճշգրտում, **գ.** զուտ

1 Թոխաթյան 2015a, 331; 2015b, 380, նկ. 21; 2016a, 195, նկ. 44; 2020a, 10-11; Tokhatyan 2015, 192 (2017, 70; 2020, 139):

2 Թոխաթյան 2003, 93-94, նկ. 46-47; Թոխաթյան 2015a, 331; 2016a, 195, նկ. 45-46; 2020a, 10-11; Tokhatyan 2015, 192 (2017, 70; 2020, 139); 2022, 25; Тохатян 2024, 209:

3 Օր., մեկ կամ երկու եղջյուրով քարայծ, ցուլ՝ առանց ոտքերից մեկի, նույնիսկ՝ միտն և անոտ [աղ. **231-13**]: Բայց եթե կա երկար գիծ (մարմին) և դրան ուղղահայաց չորս կարճ գծիկ (ոտքեր), իսկ չկա զույգ կոր գիծ (եղջյուրներ), դժվար է որոշել՝ կենդանու անավարտ պատկեր է, թե ինչ-որ ավարտյալ նշան [աղ. **231-9** ձախ; **231-15** վերին]: Թեև, հաճախ դա կարող է իմացվել ընդհանուր հորինվածքից, ինչպես նաև, եթե այդ նկարի մոտ, կամ կողքի քարին կա ոճով դրան նման, բայց քարայծի ավարտուն պատկեր: Մի շարք դեպքերում անավարտ է միայն կենդանու մեջքը [աղ. **231-16, 13**], կամ ոտքերը [աղ. **231-11-12**], եղջյուրները [աղ. **231-15** վերին]: Անավարտ պատկերներին մերձ են նաև նախանկարի վիճակում մնացածները, որոնցում նշմարելի են վերջույթների և մեջքի բարակ գծերը [աղ. **138-5, 181**]:

Պահպանվել է մի ժայռապատկեր, որն եզակի է հորինվածքային կատարման որոշակի ցածր մակարդակով: Պատկերահանը չի կարողացել ճիշտ տեղաբաշխել քարայծերը՝ հավանաբար նախանկար չէր արել: Ներքևում փորագրվելիք այծի եղջյուրների համար այլևս տեղ չի մնացել, ուստի և չի շարունակել ոտքերի մյուս զույգը: Զգալով սխալը, քարի վերին մասում փորագրած եղջյուրներն այլևս չի լրացրել մարմնի մյուս մասերով [աղ. **231-14**]:

Շատ հազվադեպ է մարդուն՝ առանց գլխի արված նկարը: Կա մի վառ օրինակ. որսորդը կանգնած է հաստատուն դիրքով, ձեռքին էլ՝ արկված նետաղեղ [աղ. **231-2**], մյուսներում անգեն է [աղ. **231-3-4**]: Կատարողական առումով կարելի է պարզապես համարել, որ գլուխը վերջում էր նկարվում: Իհարկե, հնարավոր է մեկնաբանել և ուղղակի՝ զոհված նետածիգ է, անցյալում ապրած ռազմիկ, կամ հավատալիքի և պաշտամունքի առումով՝ հզոր մի նախնի: Զկա մեկ ոտքով մարդու որևէ ժայռապատկեր, և հատուկենտ են այնպիսիք, որոնցում մարդն առանց մեկ կամ երկու ձեռքի է [աղ. **231-2, 5-6**]:

4 Թոխաթյան 1997b, 179; 2006, 54; 2011b, 119; Тохатян 2011a, 288-289:

5 Թոխաթյան 2011b, 115; 2012d, 121; 2020a, 10-11:

6 Ձախ կողմի պատկերը (մայրության նշանը) խորացվել է՝ վերին, առավել հին, աղեղնաձև մասից ներքև, ուղղանկյան մեջ ավելացվել են փոխուղղահայացներ՝ խաչ, որով այն բաժանվել է չորս մասի: Գուներանգի տարբերության շնորհիվ էլ նկատվեց վերանկարի փաստը:

7 Uyanik 1974, 25-26, 76-77, նկ. 36; Belli 2001, 268, նկ. 8; Alok 1988, 9.

8 Թոխաթյան 2015c, 342; 2020a, 10-11:

9 Թոխաթյան 2011b, 115; 2012d, 121; 2015a, 331; 2015c, 343; 2016a, 195, նկ. 47; 2020a, 10-11; Тохатян 2011a, 285 (2011b, 170):

տեխնիկական պատճառով է՝ մակերեսի վերօգտագործում (պալիմպսեստ)¹:

Հնարավոր է և հակառակը. նկարվել, փորագրվել է պատահաբար, ակամա՝ վատ երևալու պատճառով, մաշված, գունաթափ պատկերի դեպքում կամ կիսամուգ անձավում, օր.՝ Փականի և «Կույսերի» անձավներում²:

Մի մասն էլ վնասարարություն է՝ հին կամ նորօրյա գրառում, ջնջում, հավելում, խազ և այլն [աղ. 144-9]:

Գեղարվեստի առումով հավանական է ևս մի մեկնաբանում: Պատկերահանն այդ բոլոր՝ կրկնակարի, վերանկարի ու վրանկարի եղանակներով փորձել է վերիմաստավորել, առավելագույնս խտացնել հորինվածքը: Սա կարող է համարվել որպես տարածաժամանակային և իմաստային մի քանի շերտ (դեպք, վիճակ, դրվագ, փուլ, կերպար, մոտիվ, սյուժե, «խոսք» և այլն) համատեղելու նպատակ և ունակություն, շրջակա աշխարհի բազմազանությունը և շարժումները ցուցադրելու միտում: Իհարկե, երբեմն առկա նաև պարզունակ կրկնողության դրսևորում: Կատարման փուլայնության այս դրսևորումները՝ կիսավարտությունը, տարածաժամանակյա, հաջորդական փոփոխումները կարող են թվագրման իրական հնարավորություն ընձեռել³ [աղ. 144-6]:

6. Տեխնիկապես անկատար⁴: Պատկերները երբեմն արված են խիստ ծակոտկեն, ճաքճաք ու շերտաթափման ենթակա մասում: Քարաբեկորի տեսակի, դրա դիրքի ու մակերեսի ընտրության առումով առկա է «սխալ» փորագրման մի քանի նմուշ, օր.՝ մաշված, հազիվ երևացող թույլ ակոսներով պատկեր, որը հորիզոնական քարամակերեսի գոգավոր մասում է⁵: Մարդը կարող էր նկատել, որ այդտեղ փորագրվածը թրջվելով, ջրով ծածկվելով՝ վատ ու դժվար է երևում, կամ կուտակված անձրևաջրից հետագայում արագ է քայքայվում:

Հավանական եմ համարում նաև, որ նման ժայռապատկերը չի վերացվել ու միտումնավոր է թողնվել այդ վիճակում (գուցե նույնիսկ՝ դիտավորյալ է այդպես փորագրվել), որպեսզի այն մնա ու ծառայի իբրև ցուցադրական, ուսուցողական պարագա՝ թե որպիսի՝ քարի վրա և ինչպե՞ս չի կարելի փորագրել [աղ. 197¹⁶⁻¹⁸]:

Ճանաչողական ու ծիսապաշտամունքային ոլորտներում կիրառման առումով հավանական է ևս մի մեկնաբանում: Գուցեև այսպիսի «սխալ», անկատար թվացող պատկերի փորագրումը նպատակային, լիովին հիմնավորված է եղել: Օր., գոգավոր մասում փորագրված գծեր ունեցող քարը տեղումնաչափ գործիք, ջրաբանական իրադրության գրանցման պարագա կծառայեր՝ իբրև այդ տարածքի եղանակացույց (կախված նրանից, թե երբ և որչափ էր ջրածածկվում նշագծված մասը): Ուստի, չի բացառվում նաև որոշակի օրացուցային գործառնություն:

Այսօրինակ ինքնատիպ «ջրաչափը» կարող էր դառնալ նաև գուշակության միջոց ու հմայության առարկա՝ հանուն ակնկալվող բարեբերություն և արգասավորության:

1 Պալիմպսեստ եզրը կազմվել է հունարեն πάλιμ – կրկին, նորից և ψηστός – լվացված, քերված բառերից: Հնացած, արդեն օգտագործված գրանյութի (պապիրոս, մետաքս, մագաղաթ, կաշի, կտավ, թուղթ և այլն) վրա արված նոր գիր կամ նկար:

2 Տե՛ս Uyanik 1974, 76-77, նկ. 36; Belli 2001, 263-265, 268, նկ. 5-6, 8; Alok 1988, 9:

3 Ժայռապատկերի փուլայնության, շերտայնության ու դրանց հիմամբ թվագրման առթիվ տե՛ս Մարտիրոսյան 1981, 14-15:

4 Թոխաթյան 2015b, 379; 2016a, 195; 2020a, 11:

5 Բնականաբար, այդ ժայռապատկերը կարող է դիրքափոխված կամ տեղաշարժված լինել նաև կերտումից հետո: Սա կարևոր է տեղանքի կրած երկրաբանական ազդեցության պարզաբանման խնդրում:

9. Ժայռապատկերի առնչությունը հայ մշակույթի մյուս ոլորտներին¹

Պատկերագրական առումով, ժայռանկարը մեր մշակույթում հնագույնն է: Կերտման ժամանակի վաղ ու միջին փուլերում (մ.թ.ա. VII-IV հազ.), ձևաիմաստային բնութագրերով այն համադրելի է նորաքարի ու պղնձաքարի կառուցողական արվեստի կոթողների (կացարան, բնակատեղի, պաշտամունքային կառույց), կենցաղային ու զինական իրերի, դեկորատիվ-կիրառական արվեստի առարկաների հետ: Ուշ փուլում (մ.թ.ա. III-II հազ.) ժայռապատկերը ձևաոճական և իմաստաբանական զուգահեռներ ունի բրոնզե գտածոների, արձանիկի և հմայական իրերի հետ: Հայաստանում զարգացած էր բրուտությունը (սև ու կարմիր փայլեցված խեցեղեն, արձանիկ), մետաղագործությունը (զենք, գործիք, սպասք, զարդ, մանրակերտ), փայտագործությունը (սայլ, լծասարք, արոր, գործիք, զարդ): Այս ամենն ընծեռում է հարաբերական թվագրման իրական հնարավորություն:

Ժայռանկարների մի շարք իմաստակիր տարրեր մ.թ.ա. II-I հազ. անցել են բրոնզե գոտու և նվիրատվական թիրեղի, կնիքի և դրամի պատկերներին ու նախշերին: Հնագույն ու կայուն այդ մոտիվները, բովանդակային և արտահայտչական տարրերն արտացոլվել են որմնանկարի, մանրանկարի, հյուսքի, գորգի և տարագի հորինվածքում: Քարի փորագրման հմտությունը հարատևել է կառուցողական ու դեկորատիվ արվեստում, բոլորաբանդակում ու հարթաբանդակում², սեպագրերում ու վիմագրերում և այլն:

Հայաստանի ժայռարվեստն իմաստաբանությամբ ու նկարվածքով աղերսվում է մշակույթի մյուս ոլորտներին ևս՝ մարտարվեստ ու մարզարվեստ, պար ու թատերախաղ³, դիցաշխարհի, ծես, տեղանքի ու երկնքի քարտեզ, տոմար, այբուբեն, գրական-բանահյուսական ճյուղեր: Ժայռապատկերն այդ ճյուղերին միահյուսված է **մշտական թեմայի առկայությամբ**՝ կա մի քանի ընդհանուր-միավորիչ թեմատիկ հաստատուն. կենդանի էակ, որս, մարտ, երկրպագություն՝ լուսատուների և լույսի, նախնիների ու մայրության⁴, ձագուկի և մանկան խնամք⁵ ու պաշտպանություն, հսկաներ, առասպելական էակ, վիշապ, թիվ ու խորհրդանշան: Համահունչ են նաև մի շարք **թեմաների բացակայությամբ**՝ չկան կենցաղային ոչ կարևոր, ցածրակարգ, նաև՝ դաժան ու անպատշաճ տեսարաններ (մեր չափանիշներով): Հավանաբար, սա ոչ հոգևոր ոլորտի երևույթների պատկերման աննպատակահարմարության, գուցե նաև՝ սրբազան արգելիչ գոյության հետևանք է:

Հայոց ժայռարվեստում կան ընդհանուր-միավորիչ **մշտական ոճեր**՝ սխեմայնություն, չափազանցում, շարժունություն և այլն: Թե՛ իրապատում, և թե փոխաբերական սյուժեներում նկատելի է պատումային ու պատկերագրական ընդհանրականություն: Նախնադարի պատկերային, տեսողական «լեզուն» պարզ էր, համընդունելի, պատկեր ու նշանի համակցությամբ արտահայտված ասելիքը միանշանակ էր՝ անկախ բովանդակային և ոճական տարբերակներից ու նրբերանգներից: Ուստի՝ *անհիմն չէ, որ բանավոր խոսքը ևս կարող էր ձևավորվել այդ նույն համընդհանուր սկզբունքներով* (Anati 1998, 16): Աշխարհի տարբեր ծագերում, և բոլոր ժամանակներում մերձ են «պատկերալեզվի» և «պատկերախոսքի» մտածողական ու հոգեբանական հենքերը, ուստի և մարդը միտքն արտահայտել է գրեթե նույն պատկերաձևով: Մտածածն ու զգացածը պատկերելով, կերպավորելով, **պատկեր դարձնելով** ներկայացնելու, բացատրելու և փոխանցելու իմաստն ուղղակիորեն ու լիարժեք բացահայտվում է հայերեն պատկերացում բառի կազմությամբ⁶:

1 Թոխաթյան 1995b, 4-10; 2004, 36-42; 2006, 56-58; 2011b, 118-120; 2011b, 118-120; 2012d, 123; 2013b, 234; 2015a, 336-337; 2016a, 195-197; 2020a, 11, 17-18; 2024d, 232-237; Тохатян 2011a, 289-290 (2011b, 174; 2014, 274); Tokhatyan 2015, 203-205 (2017, 81-83; 2020, 149, 152-153); 2022, 25, 31; 2024b, 110:

2 Մասնավորապես, դեռևս IV դ. սկիզբ առած վարպետանշանների՝ *հազարամյակներ մեզնից առաջ գոյություն ունեցող հաշվառման այդ ձևի մասին* վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանը նշում է, որ այբբենական տառերի համեմատ *ավելի շատ են այնպիսիները, որոնք կարող են համեմատվել մեր ձեռագիր մատյաններից հայտնի «նշանագրերի» և նույնիսկ հայ գրերից ժամանակով ավելի հին, զանազան վայրերից հայտնի անծանոթ գրերի կամ նշանների հետ* (Բարխուդարյան 1963, 211, 213): Բիայնական խեցեղենի որոշ նշաններ եղել են վարպետի նշան՝ ցույց տալու համար աշխատանքի հեղինակին (Մովսիսյան 1998, 89): Վանի թագավորության ժամանակ գործող վարպետների մի շարք նշաններ նկատելի են նաև միջնադարյան կառույցների վրա (Գրիգորյան Գր. 2000, 89):

3 Տե՛ս Гоян 1952a, 1952b; Արշարունի 1961; Հովհաննիսյան Հ. 1978:

4 Մարտիրոսյան 1981, 59-62; Թոխաթյան 2004, 40; 2006, 56; 2011b, 114, 119; 2012d, 120; 2016a, 189, 196; Тохатян 2011a, 284, 289 (2011b, 170, 174; 2014, 274); Tokhatyan 2015, 190-191 (2017, 68; 2020, 136-137); 2022, 23, Վարդումյան, Թոխաթյան 2023, 209-211, նկ. 21-32; Вардум-ян, Тохатян 2024, 347, նկ. 1-7:

5 Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 10; Межлумян 1985, 691; Թոխաթյան 2004, 40; 2006, 56; 2011b, 119; 2016a, 196; Тохатян 2011a, 289:

6 Պատկերացում՝ ըմբռնուածին թանձրացեալ կամ մտաւոր վերարտադրութիւնը, պատկերանալը, պատկերացնելը (Տէր խաչատուրեան 1992, 679): Պատկերել՝ պատկերացնել, արտահայտել, արտացոլել, նկարագրել, պատկերագրել, գծել, ներկայացնել, բացատրել (Սուքիասյան 1967, 539):

Որոշ դեպքերում նկատելի են նկարի կառուցման մտածողական մակարդակները¹: Բարդ հորինվածքներում հաճախ զգացվում է առավել բնական՝ ձախից աջ շարժում, ընթացքի ու գործողության փուլայնություն: Ուստի, ժայռապատկերը կարող էր լինել նաև ուրույն քերականությամբ և շարահյուսությամբ «լեզու»²:

Երբեմն նշմարելի են լեզվամտածողության տարրեր, նախադասության կառուցվածք, շարահասություն՝ *ենթակա – ստորոգյալ – ուղիղ ինդիր* շղթաներ, օր.՝ *գործող անձ* (որսորդ) – *գործողություն* (նետահարում, նիզակի, քարի, օղապարանի նետում, շուրջկալ, դարանակալում) – *առարկա* (որսակենդանի):

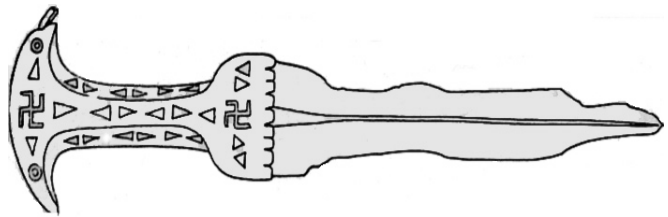
Առկա է կարևորագույն մի հանգամանք ևս՝ տեղաձին, տևական և ավանդական այս մշակութային ոլորտի անընդհատությունը, անցումայնությունն ու ժառանգորդայնությունը: Կերպարվեստի այս ամենահին շերտը՝ ժայռապատկերը, գրեթե բոլոր թեմաներով և իմաստաբանությամբ, փորագրման ավանդույթներով ու տեխնիկայով, տեսակներով ու ոճերով հարատևել է ժամանակի հորձանուտում:

Նախնադարյան արվեստի զարգացումը Հայաստանում թռիչքաձև անցումներ չունի, ընթացել է ավանդական -էվոլյուցիոն ճանապարհով՝ նոր ոճերի, պատկերագրական ձևերի անցումները չափազանց աննշան, սահուն և աննկատելի են, պատմական որևէ ժամանակաշրջանում առաջ եկած ոճերը պահպանվում են հազարամյակներ անընդհատ և կատարելագործվում դանդաղ, աննշան փոփոխությունների միջոցով (Մարտիրոսյան 1970, 70):

Ժայռապատկեր հորինվածքները նույնակերպ, հաճախ նույնախորհուրդ դրսևորում ունեն խեցեղենի ու մետաղե իրերի նկարագրուման մեջ, քանդակի, արձանիկի և ճարտարապետական ձևերում, կնիքներում, տարազաձևերում, գորգարվեստում ու հյուսքում, բիայնական շրջանի և միջնադարյան որմնանկարում, քառանիստ կոթողի ու խաչքարի արվեստում և գազաթնակետին հասել հայ մանրանկարչության մեջ:

Վերոնշյալ բոլոր հատկանիշները՝ թեման, պատկերաոճը, իրականացման կերպը, կատարման վիճակը և մշակութային սերտ առնչությունները հիմք են ընձեռում ժայռապատկերն իրավամբ ընդգրկելու արվեստի ոլորտում:

Ժայռարվեստի և մշակույթի մյուս ճյուղերի շարունակական լինելը և տարբեր փուլերի արարումների ընդհանրությունը ևս մի հավաստիք են իր բնապատմական տարածքում հայոց հարակայության:

1 Թոխաթյան 1997a, 42; 2004, 40-41; 2006, 56; 2011b, 119; 2016a, 196:

2 Շարահյուսություն եզրը կիրառելի է ընդհանուր հորինվածքը կազմող պատկերատարների առնչակցության առումով (հաջորդականություն, համադրություն, կապ), քերականությունը՝ յուրաքանչյուր պատկերատարի (էակ, առարկա, երևույթ, նշան) տեսքի և կազմության առումով: Սա առավել ցայտուն է մեհենագիր շարքերի դեպքում, տե՛ս *Карпентьян* 1972, 446-447, 465-466:

10. Հայաստանի ժայռարվեստը համաշխարհային համապատկերում¹

Աշխարհի շուրջ 70 հազար հնավայրերի ավելի քան 45 միլիոն ժայռապատկերների բովանդակային, տեղագրական ու ոճատեսիկական բաշխումը (տե՛ս *Anati* 1994, 9, 35-50; 2004, 51-69) որոշակիորեն տարբեր է հայաստանյանից՝ նշված 31 խմբերի և 17 ոճակատարողական ձևերի մի մասն այլուրեք բացակայում է կամ թույլ է արտահայտված: Մեր երկրի կոթողներն առանձնակի են բազմազանությամբ և բաշխման բարձր խտությամբ:

Ժայռարվեստի կոթողների բաշխման ուսումնասիրությունը հայտաբերում է Հին Աշխարհի մշակութային համապատկերում կարևորվող մի փաստ՝ **ժայռապատկերային ավանդույթի ճառագայթաձև սփռումը**:

Շտեմարանի միջոցով Հայկական լեռնաշխարհից դեպի Փոքր Ասիա, Միջերկրածովք, Արևմտյան Եվրոպա, Սկանդինավիա, Սիբիր, Կենտրոնական Ասիա, Իրանական բարձրավանդակ, Հյուսիսային Միջագետք, Արաբական թերակղզի և Հյուսիսային Աֆրիկա ուղղություններով դիտարկելիս ակնառու է դառնում, որ զգալիորեն նվազում է թե՛ լեռնային հնավայրերում պատկերախմբերի տարածական կուտակման խտությունը [**թարսեզ 1-3**], թե՛ դրանցում պատկերների խտությունն ու թիվը, և թե՛ մեկ առանձին հորինվածքի բազմատարրությունը: Այլ վայրերում նկատելիորեն բարձր է նկարվածքի միօրինակությունը և կրկնվածության աստիճանը²: Իսկ հայաստանյան ժայռարվեստին բնորոշ մի շարք կարևոր բովանդակային խմբեր (աստղաբարսեզ, օրացույց, տեղանքի գծանշում, հեռանկար, տառանման նշան, վիշապ և այլն) գրեթե չկան կամ թեթևակի են ներկայացված:

Հայաստանի ժայռապատկերները յուրահատուկ են նաև որոշ սյուժեների բացակայությամբ: Արտացոլված չեն մարդու կյանքի և շրջապատի՝ անցյալում ակնհայտորեն գոյություն ունեցած մի շարք իրողություններ, կենսապահովման մշակույթի բաղադրիչներ՝ զբաղմունքներ, իրեր ու վիճակներ, մասնավորապես՝ բրուտություն ու խեցեղեն, ձկնորսություն ու նավակ, հավաքչություն, կահ-կարասի և սպասք, կրակ ու կրակարան, որսի խորովում ու սննդի ընդունում և այլն: Իսպառ բացակայում են դաժան և անպատշաճ երևույթների դրսևորումները³:

Սրանք վճռորոշ փաստարկներ են հայոց նախնյաց աշխարհընկալումների արտացոլում հանդիսացող այս՝ ժայռափորագրման ոլորտում պատկերագրորեն արտահայտված արժեհամակարգային պատկերացումների և ավանդաբար պահպանվող չափանիշների:

Աֆրիկա-եվրասիական տարածաշրջանում ցարդ հայտնի ժայռապատկերների տեղագրական ու թեմատոնային բաշխումն ուրվագծում է սփռվածությունը Հայկական լեռնաշխարհից, ինչը մշակույթի մի շարք հարակից ճյուղերի տարածման ևս մի խոսուն, առարկայական վկայություն է⁴:

1 *Թոխաթյան* 2003, 9-10; 2004, 37, 41-42; 2006, 54-58; 2011b, 119-120; 2012b, 26; 2012d, 118, 123; 2015a, 335-337; 2016a, 196-197; 2020a, 11; *Тохатян* 2011a, 289-290; 2011b, 173-174; 2014, 273-274; *Tokhatyan* 2015, 185, 205 (2017, 61, 83; 2020, 130, 153); 2022, 31.

2 Երբ հանդիպում է հայաստանյանից տարբերվող այլ պատկեր կամ սյուժե՝ այն հետևանք է տեղի բնակչի արտաքինի, կենցաղի յուրահատկության, տեղական կենդանու և բույսի տեսքի արտացոլման, օր., Հյուսիսային Աֆրիկայում՝ սևամաշկ մարդու կիսադեմ, ընծուղտ, փիղ, Շվեդիայում և Լադոգայի ափերին՝ ուռկան, նավակ, ձուկ, Իրանի հարավում՝ արմավենի:

3 Օր., ժանիք, գազանի երախ, սպանություն, տարփանք և այլն: Չկան նաև մի շարք տարածված կենդանատեսակներ (կատու, ձուկ, գորտ, կրծողներ և այլն): Հազվադեպ է կենդանի էակի դեմքը, մարդու դիմային մանրամասներն ուղղակիորեն պատկերված չեն (մազեր, ունք, ականջ, բերան, ատամ), աչքն ու քիթը երբեմն նշված են կետով, գծիկով, բայց ոչ երբեք ուրվագծով:

4 Բազմատեսակ հնագիտական նյութերի ուսումնասիրությունը ևս վկայում է, որ *մթա III հազարամյակում*, Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ երկրագործական ցեղերը տարածվել են և՛ դեպի հյուսիս, և՛ դեպի հարավ, իրենց հետ տանելով տեղային ուրույն մշակութային հատկանիշները (*Խանգադյան* 1967, 94):

ԳԼՈՒԽ Բ. ՀՆԱՍՏՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ ԺԱՅՈՎՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ԵՒ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Տիեզերա-դիցաբանական պատկերացումներն առանցքային էին հնագույն մարդու մտածողության մեջ՝ հիմնված երկնային լուսատուների և երևույթների դերի վաղագույն ընկալումների վրա¹: Լեռնաշխարհի եղանակային խիստ պայմաններում ապրած մեր նախնյաց կյանքում լուսատուների նշանակության խորագույն ըմբռնման վկայություններով լի է հայոց մշակույթը, որում բազմազանորեն են արտացոլված երկնային իրողությունները: Հնագույն կոթողներում ու կառուցվածքներում, պարի² ու երաժշտության, պատկերագրական, տոմարագիտական, մատենագրական և ազգագրական ժառանգության մեջ առկա են երկնային և լուսարևային պատկերացումների բազմաթիվ դրսևորումներ: Տիեզերաբանական միտքը մինչգրային և հետագա շրջանում վառ արտահայտություն է գտել բառապաշարում, ժողովրդական խոսքում ու բանահյուսության մեջ:

Այդ ամենն առավել պատկերավոր արտահայտված է ժայռարվեստում: Հազարամյա հնության քարեղեն ժառանգության մեջ փայլում է տիեզերագիտական շերտը՝ մարդու պատկերացումներն աշխարհակառույցի, երկնքի, երկնային երևույթների, տարեղանակի, օր ու տարվա վերաբերյալ: Առասպելաբանորեն մեկնելով աշխարհը, մեր նախնիները ոգեղենացրել ու մարդեղինացրել են երկնային լուսատուներն ու երևույթները, ձևավորել դրանց ոգիների և դիցերի պաշտամունք: Հայաստանի լեռներում քարերին փորագրվել են Արևի, Լուսնի, մոլորակների, աստղերի, աստղախմբերի, համաստեղությունների ու բներևույթների պատկերներ: Դրանց մի մասը կարող էին կիրառվել որպես տարածության ու ժամանակի մեջ կողմնորոշման միջոց՝ կողմնացույց, աստղային երկնքի գծագիր և օրացույց:

Հնավայրը, կառուցվածքը, կոթողն ու մշակութային բազմազան ոլորտների արգասիքները հնաստղագիտական առումով ևս հետազոտելու և մեկնաբանելու անհրաժեշտությունը և եղանակները հիմնավորված են բազմաթիվ աշխատություններում³:

1 Ամենքը կընդունին թե ջրհեղեղէն առաջ կար աստղաբաշխութեան գիտութիւնը, ըստ ոմանց գէթ առաջին սկզբունքները ու տեղեկութիւնները, մոլորակներուն կարգն ու շարժումքը, և իրենց շրջաններուն միջոցը, աստղերուն ու արևուն փոփոխութիւնները, գիշերահաւասարներուն ու արևադարձներուն ժամանակները. վասն զի անոնց փոփոխութեամբը կը չափուի ժամանակն ու տարին ու եղանակաց փոփոխութիւնները, որ հարկաւոր էր գիտնալ երկիր մշակելու համար (Հ.Մ.Ս., 298):

2 Տե՛ս Խաչատրյան Ժ.Կ. 2002a, 7-14:

3 Տե՛ս Hawkins 1966; Hoyle 1966; Van Der Waerden 1974; Ван-дер-Ваарден 1991; Codebò 1994; 1995; Lewis-Williams, Pearce 2009, 60-122; Coimbra 2012, 37-44; 2017, 37-47; Carleton 2013, նաև՝ հնաստղագիտական ուղղվածության Археoaстрономия 1996; Астрономия древних обществ 2002; Harmony and Symmetry 2018 ժողովածուների նյութերը:

1. Աստղագիտական բովանդակության ժայռապատկերներ

1.1. Երկնային լուսատու

Հայ առասպելաբանությունը և բյուրավոր ժայռապատկերներն ընդգծում են նախնայաց աշխարհընկալումներում լուսատուների, հատկապես՝ Արևի, Լուսնի, աստղերի և համաստեղությունների նշանակալի տեղը¹: Հայաստանի ժայռարվեստում մարդակերպ պատկերներից շատերը ներկայացնում են սրբացված, աստվածացված նախնիներին՝ աստղային նշանների ուղեկցությամբ, քանի որ աշխարհի շատ ժողովուրդների և մանավանդ տեղաբնակ հայերի պատկերացմամբ՝ նախնիների ուրույն աշխարհը երկինքն էր (Մարտիրոսյան 1971a, 258, տե՛ս նաև Դանիելյան 1989, 102, 107):

Ժայռարվեստում առատ են Արևի, Լուսնի, Երկրագնդի, աստղերի նշանները և օրացույցները, Երկրի կողմերի, արևածագ–արևամուտի կետերի նշումները: Պաշտամունքային ու կիրառական դերով այդ պատկերները կենտրոնացած են հատկապես Գեղամա լեռների Աստղաբերդ գագաթի (3139 մ) հարավարևմտյան ստորոտում: Սա հավաստում է **Աստղաբերդ** հնավայրի այս մասի հնագույն երկնադիտական (գուցե նաև՝ ուսումնական) կենտրոն լինելը: Այստեղից 1 կմ դեպի հյուսիս, **Արդարանոց** պատկերախմբում է Արևին և երկնքին երկրպագության կամ ողջույնի տեսարանով ժայռապատկերը, որն ասես Ներսես Շնորհալու *Առաւօտ լուսոյ. արեգակն արդար. առ իս լոյս ծագեա* շարականային տողի² պատկերազարդումը լինի [աղ. 201₁]: Արևին երկրպագության մյուս խոսուն պատկերը **Ծղուկ** հնավայրում է [աղ. 201₂]: Մի այլ ժայռանկարում կարծես Սանասարն ու Բաղդասարն են [աղ. 201₃]: *Մեր հայրը օր կուռք է պաշտում, բա էս վերին դեղինն ի՞նչ ա: Կա, չկա, սա Աստված ա, անպայման մենք պտի ավտանք Աստված*³:

1. Արևն ամենաշատ պատկերված լուսատուն է, առկա է ուղղակի կամ խորհրդանշորեն, թե՛ մեկուսի՝ շքեղ ու խոշոր, և թե առօրյա ցուցադրող կտավներում [աղ. 232₁₋₈, 152₁₋₃]: Հայոց մեջ Արևի խորհրդանիշ էին համակենտրոն շրջանակը, պարույրը, անիվը, մարտակառքը, նավակը, թռչունը, առյուծը, ձին, ցորենը, կորեկը, մասուրը և այլն⁴: Գրիգոր Տաթևացու մեկնությամբ՝ արեգակը *պատկեր և օրինակ* է⁵:

Արագածում, Սյունիքի, Գեղամա և Թեքսարի լեռներում հաճախակի է Արևի ու հավերժի խորհրդակիր կենդանիները (ճանկախաչ, սվաստիկա⁶): Այն սովորաբար մեծակտավ է՝ միջին ու մեծ չափի քարաբեկորի վրա: Նշանն ինքը փոքր-ինչ առանձնակի է, այսինքն, ունեցել է ուրույն դեր ու նշանակություն: Հնում աջ կամ ձախ պտտվող կենդանիներն իմաստով տարբերակվել են, ինչի վկան է Գեղամա լեռների Աստղաբերդ հնավայրի մի եզակի պատկերազույգ [աղ. 233₁]: Կենդանի կա մ.թ.ա. III-II հազ. Մեծամոր (կավե կնիք, բեկորներ, քարե կուռք)⁸, Ավանի խճուղի, Արթիկ (բրոնզե սակր), Արուն, Լոռի-բերդ, Թեյշեբանի (կուռք), Հառիճ, Հարժիս⁹ հնավայրերում, Խաղխաղ (Ուտիք), Նոյեմբերյանի, Վանաձորի և այլ պեղածություններում, Ագարակ-2 ժայռահարթակի մուտքի, հոգևոր և աշխարհիկ կառույցների պատերին, Դվինի խճանկարում, հարթաքանդակներում և այլուր [աղ. 234]: Համարենք, որ կենդանիի հավանական նախօրինակը ժայռապատկերներում է, որոնցում դրանք ավելի բազմազան ու ոչ կանոնական են, քան խեցեղենի, արձանիկի, զարդակի գեներ և գործիքի, շինությունների պարագայում:

Արմավիր մայրաքաղաքի ավերակներում հսկա ժայռաբեկորի մակերեսին կա 10 սմ բարձրության՝ տաճար կամ աշտարակ հիշեցնող երկու բրգածև, հնգանիստ քանդակ, հնգակի լուսապսակով «արևադեմ» փորագրություն և այլ պատկերներ ու նշաններ [աղ. 15₁₋₃]: Արեգակի (և Լուսնի) մարդեղացման վառ վկայություն է հաղորդել Պատմահայրը՝ հիշատակելով մ.թ.ա. II դ. Վաղարշակ արքայի տաճարական կառույցը. *մեհեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատե արեգական և լուսնի և իւրոց նախնեացն (խորենացի, գիրք II, Ը, 117)*:

1 Ավիշան 1895, 80-147 (1910, 89-161); Բդոյան 1950, 33-35; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 20-21; Մարտիրոսյան 1973a, 13-21, 24-29; 1973b, 24-41; 1978, 17-18, 25-58, 117-196; 1981, 46-52, 62-79:

2 Ներսես Շնորհալի, «Առաւօտ լուսոյ», *Ժամագիրք*, 26; *Ժամագիրք ատենի*, 10:

3 Սանա Շոեր 1977, 252: Դեղին՝ կողմ, դեմ, ի նկատի վերևի տեղինը՝ Կ.Թ.:

4 Տե՛ս Իսրայելյան Դ. 1967, 77-88; 1968, 86-93; 1973, 44-69:

5 Գիրք Հարցմանց ...Գրիգորի Տաթևացուն, հ. IV, գլ. 11, ԻԱ, 186 (Գրիգոր Տաթևացի, 262):

6 Տե՛ս Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 36; Մարտիրոսյան 1973a, 23, 27, 39, աղ. V₄; 1978, 37, 42-43, 45, 47, 82, 107, 124, 147, աղ. 15, XIX₃, XXVI₄₁₈, նկ. 48, 51, 92, 109; 1981, 47, 63-64, աղ. 64₆, 67₂, 79₁:

7 Բաղը սանսկրիտից է, նշանակում է բարիք, բարեկեցություն, բարեմաղթանք, երջանկություն: Կազմված է su, sva – լավ, բարի, պատվական և ast'i – լինել բառերից (<scriptures.ru/sanskrit/sr.htm>): Հայագետները կենդանի անդրադարձել են մինչև ՀՀ ժայռապատկերների հայտնաբերումը ևս: Այն նշանակն էր արևի, արև-աստուածի, արևակառքի, երկնքի, Տիեզերքի Արարչի, Բարեկարգչի, նաև՝ լոյսի կամ լոյսի աստուածի, զայրածուն փայլատակի, ջրի: Այն քանդակում էր Հնդկաստանի վեմերի երեսին ...Իսկ մինչ այդ երևացել էր Հայաստանում, Հիսարիկի բլրի վրա [Տրոյա՝ Կ.Թ.], հռոդոսական և ետրուրական կավեղենների, Իտալիայի terramar-ների [օր., Վիլանովայի (Villanova) աճյունասափոր (960-540 թթ.)՝ Կ.Թ.] և սափորների վրա): Իրան տրուած անունից շատ առաջ է գոյութիւն ունեցել նշանը ...սանսկրիտ լեզուից էլ շատ առաջ (Եզեկեան 1908, 144-145, 147), տե՛ս նաև Լալայան 1931, 212-219:

8 Տե՛ս Մեծամոր, 133, 136, 138, նկ. 136, 138, էջ 100-103՝ ծան.:

9 Տե՛ս Առաքելյան Բ. 1969, 60, նկ. 5; 1976, 17, տախ. XIX:

Արևի անձնավորման ուշագրավ դրսևորումներ է փոխանցել Անանիա Շիրակացին. *ի խիստ ծմբան ժամանակ մարդկանց օգնեց նախնի հայոց Վահագնը, ինչպես ոմանք յառաջնոցն հայոց ասացին*¹: Նշել է նաև, թե *ոմանք գԱրեգակն աստված կարծեցեալ՝ մատուցին երկրպագութիւն, իբրև մտաւորի և բանաւորի և արարչի աստուծոյ*²:

Մեկնաբանելով նրա խոսքերը, Ղևոնդ Ալիշանը համարում է, որ Արևի անունը Վահագն էր. *ոմանք զարեգակն պաշտեցին և Վահակն կոչեցին*³: Անունը ստուգաբանվել է նաև որպես հրաբեր (*Վահ-ագնի, ըստ սանսկրիտում՝ բերող-հուր = հրաբեր*)⁴: Ղ. Ալիշանը հայոց պաշտամունքային համակարգի հիմքում Արեգակն է տեսնում, որին *իբրև ամենէն զգալի յիշեցուցիչ աստուածութեան դնէին, և անոր նայելով՝ գԱստուած պաշտէին*: Նշում է արևապաշտութեան տեղանվանական փաստեր (Արեւիք գաւառ, Արեգակնածագ բլուր, Արևորդի/Արծուրդի լեռներ), վկայակոչում վաղմիջնադարյան *Արեգնապաշտք* աղանդը և եզրակացնում, որ *հաւանօրէն հին Դայք ուրիշ ագգաց պէս՝ նախ գԱրեգակն պատուած և պաշտած պիտի ըլլան, ...յետոյ բոլորակի ձեւով ներկայած*⁵, ապա և մարդակերպ. *հուսկ յետոյ ...անձնաւոր այլ համարած են*⁶:

Շիրակի Զողմիկ հնավայրի խորհրդանշանակիր տուֆասալը կրում է *եղեգ – ծուխ – բոց – Վահագն – արեգակունք շարքի* ատրիբուտներ և պատկերագրությամբ առնչվում է *արեգակնային աստվածության նախամարդակերպ կերպարի ու պատկերացումների հետ* (Չակոբյան Յ. 1998b, 27-28):

Չարաշարժ Արևի պաշտամունքն աղերսվում նաև երկնային կառքին. *Արևի տաճարներին մարտակառքեր նվիրելու սովորությունը ընդունված էր ողջ Փոքր Ասիայում և Արևմուտքում*: Կ. Տրևերը նշում է, որ վաղ հայկական դրամների վրա դրոշմված *թառածի մարտակառքերն էլ կապ ունեն այդ երևույթի հետ*⁷:

2. Լուսնի նշան են ժայռապատկերի վերին մասերում հանդիպող աղեղը, մահիկը, կիսաշրջանակը (*Մարտիրոսյան* 1973a, 18; 1973b, 24-30) [աղ. **235**₂₋₉, **196**₇₋₁₃, **152**₁₀]: Լուսնային օրացույց կարող են լինել բոլորածն դասավորված 14, 27-28-29 փոսիկներով մոտ երկու տասնյակ պատկերները [աղ. **193**₁₋₅]: Իսկ 18 փոսիկով, թերթիկով կամ հատվածով խմբերը կարող են «Սարոս»՝ խավարումների 18 տարի 11 օր պարբերությունը նշել⁸ [աղ. **193**₅]: Լուսնանշանների առատությունը բնորոշ է աշխարհի վերին հնաբարի արվեստին (*Marshak* 1964, 743-745):

3. Մոլորակ: Ժայռապատկերներից մեկում կա մի գծով շարված երեք խաչամիջուկ շրջանակ (մեկն էլ ներքևում), որը մոլորակների միագիծ դասավորվածություն՝ «մոլորակների շքերթ» է հիշեցնում [աղ. **235**₁, **152**₉]: Աստղաբերդ հնավայրի Շիրակացի պատկերախմբի աստղագիտական գրանցման աղյուսակի երկու օղակները ևս կարող են մոլորակ լինել, իրենց համապատասխան նշաններով [աղ. **195**]:

4. Աստղ, աստղախումբ՝ *Չաստեղս և զամենայն զարդ նոցա երկնից...* (ՆԲ, հ. 1, 718): Ճառագայթավոր, թերթիկավոր կամ փոսիկախմբերով ժայռանկարները հիմնականում առանձնակի են [աղ. **236**₁₋₇, **152**₄]: Զառաթև խաչանշանները երբեմն կողմերի միջև կետեր ու նշաններ ունեն, ինչպես բրոնզե գոտիների և կախիկի հորինվածքներում (աղ. **153**₁₅, **154**₅, **233**₂, **234**₁₀): Հնգաթև ու վեցաթև ժայռափորագիր նշանները հազվադեպ են: Աստղանշանը խտացնում է *հավերժ, լույս, ամենատեսություն, անվտանգություն, պահապան, կատարյալ, արև իմաստներ* (Գրիգորյան Ա. 2005, 21; Գրիգորեան 2023, 36):

Վանի թագավորության բազմաթիվ դրվագված բրոնզե իրերի վրա աստվածները հաճախ աստղանշանների կամ կետերի՝ «*երկնուց զարդ*» աստղերի շրջապատում են, ինչը ևս նրանց երկնային էության պատկերագրական արտացոլում է⁹ [աղ. **200**₆, **202**₁₂, **211**₆]: Մուշում տարածված էր տան սևամած առաստաղին այլուրով աստղախմբեր դրոշմելու ավանդույթը¹⁰:

Հին Աշխարհում (Զինաստան, Հնդկաստան, Իրան, Հունաստան, Իտալիա) տարածված էր Ցուլ համաստեղության Բոլքե, Բազմաստեղք (հունարեն Πλειάδες, լատիներեն Pleiades)¹¹ աստղակույտի պաշտամունքը: Դյուրաճանաչության շնորհիվ լայնորեն կիրառվել է տարածքում կողմնորոշման և եղանակի գուշակման համար,

1 ՄՄ 1267.313բ, 2180.500ա-բ; 2762.147; *Անանիա Շիրակացի* 1940, է, 37, 1979, 95:

2 ՄՄ 1267.318բ, 2180.511բ; 2762.172; *Անանիա Շիրակացի* 1940, ժ, 59, 1979, 113:

3 Ալիշան 1895, 86-87, 294; 1910, 96, 316:

4 *Տաղաւարեան* 1909, 37, տե՛ս նաև *Вардумян* 1991, 113:

5 Ի Նկատի ունի Արեգակի պատկերագրական առանձնահատկությունը՝ սկավառակաձև տեսքը:

6 Ալիշան 1895, 84-86, 88, 90, 94; 1910, 93, 95, 97, 100, 104:

7 *Խարայեյան* Յ. 1973, 66; *Тревер* 1953, 129-130; *Կրկյաշարյան* 1970, 145-147:

8 Սարոսի ընթացքում լինում է Արևի 41 և Լուսնի 29 խավարում:

9 Տե՛ս *Դավանցյան* 1940, 46; *Թումանյան* Բ. 1964, 34; *Հմայակյան* 1990, 50; *Դավթյան* Ա. 2004, 57:

10 *Չոք պասի առաջին օրը՝ որ «լուացարուք սրբեցարուքի» օրն է նաև, գիւղացի կինը երկայն փայտ մի առնելով՝ ծայր շոր կապած, ալիւրի մէջ կը թաթախէ և կսկսի առաստաղի գերանները ասղանման նախշել ու զարդարել, այնպէս որ գիւղական տան ծածքի տակ մի խայտուտիկ ու շնորհալի համաստեղութիւն կը գոյնար, տան սներու վրայ նոյնպէս ալիւրով պատկերներ կը գծէ ի նշան խոյի, ուղտի, գոտանի [թխական՝ Կ.Թ.] (Բենսե 1900, 63): Չողին մի քուրջ կապած՝ թաթախում էին այլուրի մէջ և նախշում սևացած գերանները այնպէս, որ այդ ժամանակ այլուրի պուտ-պուտ նախշերը համաստեղության երևույթ էին տալիս գյուղական տան առաստաղին (Բենսե 1972, 44):*

11 Մուշում այն «Բուլք» են կոչել (Բենսե 1900, 55; Բենսե 1972, 55): Հունական Πλειάδες անունն առնչվում է տիտան Ատլանտի և Պլեյոնեի յոթ դուստրերին: Դիտելի է նաև ծագումնաբանական կապ πλέω – բազմություն, πελείας – վայրի աղավախ բառերի հետ:

նաև, բնականաբար, ունեցել օրացուցային գործառույթ¹: Կիլիկիայի Տարսուս քաղաքում ծնված հույն բանաստեղծ Արատոս Սոլացին (Ἀρατος ὁ Σολεύς, 315-240) վկայել է. *Ասում են՝ յորթն են թվով, բայց մեկը չի երևում թուլացած աչքը չի տարբերում փոքր մարմինները*²: Միջնադարում արաբները և այլք դրանով որոշել են նետածիգի տեսողության սրությունը:

Հավանաբար, Բոյլքը պատկերել են խոր անցյալում ևս (մ.թ.ա. XVIII-XV հազ.): Համարվում է, որ Ֆրանսիայի «Լասկո» (Lascaux) անձավի «Ցլերի սրահում» նկարված ցլերից մեկի գլխավերևի վեց կետերը դրա աստղերն են³: Հայաստանում Բոյլքը հիշեցնող փոսիկախումբ կա Լճաշենում և Ագարակ-1 հնավայրում [աղ. 236-7, 781-2, 585-6]:

Շումերերենում աստղակույտի անունն արտահայտվել է «աստղ» նշանը կրկնելով՝ **MUL.MUL** (PSD, տե՛ս նաև *Դավթյան Ա.* 2022, 143):

Հետագայում այս գեղեցիկ աստղաբույլը նկարագրվել է մ.թ.ա. VIII-VII դդ. հունական վիպերգերում: *Աստղերը ճաճանչափայլ, որոնք երկինքն են պսակում, Բոյլքը, Բազումքը շողշողուն ու զորությունն Օրիոնի (Հոմերոս, Իլիական, 1987, երգ 18.487-488, էջ 355): Ոդիսևսը նայում էր Բոյլքին անդուլ (Հոմերոս, Ոդիսական, 1988, երգ 5.272-273, էջ 80): Մարում են Պլեյադները, Հիադները ու զորությունն Օրիոնի, ...որի հզոր ուժից Պլեյադները փախչում են ու գահավիժում խավարատես ծովի ջուրը*⁴:

Այլուրեք ձևավորվել են *Շուրջպար* (Հին Հռոմ), *Պարողներ* (հյուսիսամերիկյան իրոկեզներ), *Հավ ու ճտեր*, *Հավեր* (Հնդկաստան, Իտալիա, Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա), *Ստոժար*, *Թռչնի բույն* (սլավոններ), *Իրար կապված* (Եսկիմոսներ), *Սուբարու* – միասին հավաքված և *Միցուրաբոսի* – վեց աստղ (Ճապոնիա) և այլ անուններ⁵:

Բնականաբար, այն հիշատակված է նաև Հին Կտակարանում. *Տերը, որ արար գԲազմաստեղսն եւ գԳիշերավարն...: Աստված մարդուն ցուցանում է նրա հնարավորության սահմանները, հարցնելով Բազումք աստղակույտի մասին. Խելամո՛ւտ իցես կարգի Բազմաստեղաց... (Հոբ, Թ.9; ԼԸ.31):*

Ըստ աստղագետ, տոմարագետ Գրիգոր Բրուսյանի վարկածի, Մեծամորի Փոքր բլրի հարթակին փորագրվածը Բոյլքն է, և այն դիրքում, ինչպես կերևար մ.թ.ա. IX հազ. իր ծագման պահին (*Բրուսեան* 2015, 326-331):

Խեցգետին համաստեղության Մսուրք (Praesepio) ամպածև աստղակույտի եզրային «Իշուկներ» (Aselli) կոչվող Կ և Ճ աստղերի երևալու պայմաններով գուշակել են անձրևն ու քամին. *մտուր, ...որ երևի զամպ նման, և լինի առ պատենիւք Խեցգետնոյն և Բ աստեղք առ նովաւ՝ մի ի հարաւոյ և մի յարևմտից, որ կոչեն Էշս, եւ յորժամ ...Մսուրն չերևի և նուազ աստեղքն՝ որ էշն կոչին՝ երևին զյուզմունս ամպոց նշանակէ: Յորժամ Մսուրն թուփս երևի և աստեղքն իրերաց նման՝ անձրևս նշանակէ: Յորժամ ...որ ի հարաւոյն է նուաղագոյն երևի, և որ արևմտէն նորին նման սուրբ՝ հողմնշանակէ արևմտէ՛*⁶: Պատմաբան Էդուարդ Դանիելյանը սա համադրել է Պլինիոս Ավագի «Բնական պատմության» XVIII գրքի համապատասխան հատվածի հետ⁷, ինչը վկայում է հայ բնագիտության հիմնադրի քաջատեղակությունը անտիկ մտածողների առաջադեմ գաղափարներին:

5. Համաստեղություն: Աստղալից երկնքում դյուրին կողմնորոշման, ծիսապաշտամունքային կամ այլ նպատակներով, մարդը պայծառ աստղերով ձևավորել է կայուն ու հիշելի այս պատկերները⁸ [աղ. 237, 152-8]:

1 Աստղակույտը լավ երևում է հուլիսի սկզբներից՝ արևելքում, մինչև լուսաբաց, աշնան ու ծմռան ամբողջ գիշեր գրեթե գլխավերևում է, իսկ ապրիլի վերջին դիտվում է արևմուտքում, երեկոյան: Հռոմում կոչում էին նաև Vergiliāe – զարնանային, քանի որ, ինչպես հույները, նրանք ևս զարնան սկիզբ են համարել Բոյլքի՝ Արևից առաջ ծագման օրը (ապրիլի II կես): Պոլինեզիայի մարդիկնրի *Մասարիկի* – Նոր Տարի բառը ևս կապված է Բոյլքի առաջին ծագման հետ (հունիսի վերջից հուլիսի սկիզբ): Մալայական կղզախմբի Բոնետո կղզում երկրագործական աշխատանքները սկսում էին Բոյլքի ծագման ժամանակ (*Բադայան* Հ. 1970, 7-8): Եվրոպայում օրացուցային տոների, սովորույթների և ծեսերի մասին տե՛ս *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы*, 1973, 1977:

2 *Septem traduntur numero, sed carpitur una, Deficiente oculo distinguere corpora parva* (*Germanici Caesaris Aratea*, 42, տող 5-6; *Цезарь Германик*, 352, տող 259-260):

3 Տե՛ս *Amendola* 2002, 38-42; նաև՝ <rockartblog.blogspot.com/2018/08/are-lascaux-cave-paintings-encoded.html>:

4 Անտիկ, միջնադարյան և վերածննդի գրականություն, 614-620, էջ 411; *Hesiod*, 615-620, էջ 91-93; *Гесуод*, 615-620, с. 58: Աստղի և համաստեղության վերափոխված հերոսների մասին տե՛ս *Россуыс* 1992, 76 (ըստ հույն աշխարհագետ, մաթեմատիկոս, աստղագետ Էրատոսթենես Կիրենացու (Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηνάιος, 276-194)):

5 Անվանապատումն առավել մանրամասն տե՛ս *Энциклопедический словарь*, h. 2, 367; *Allen* 1899, 391-413:

6 ՄՄ 2679.11բ; *Տեր-Մկրտչեան* 1896, 7 (*Տեր-Մկրտչյան* 1979, 245-246); Անանիա Շիրակացի 1979, 320; *Աբրահամյան Ա.* 1944, 307, տե՛ս նաև *Բդոյան* 1972, 462:

7 Երբ լավ եղանակին այդ ամպը չի երևում, հետևում է ուժեղ փոթորիկ, սակայն, եթե այդ երկու աստղերից հյուսիսայինը ծածկված լինի մառախուղով, ապա հարավային քամի կլինի, իսկ եթե հարավայինը ծածկված լինի մառախուղով, ապա քամին կլինի հյուսիսից (*Даниелян* 1980, 221-222; *Դանիելյան* 2014b, 81-82, բնագիրը՝ *Pliny*, գիրք XVIII, գլ. LXXX, 353, էջ 410-411), տե՛ս նաև *Բրուսեան* 2009a, 106-108:

8 Համաստեղությունների տեսքը և անուններն առաջինը նկարագրել է մ.թ.ա. IV դ. հույն մաթեմատիկոս, Պլատոնի աշակերտ, տեսական աստղագիտության հիմնադիր համարվող Եվդոքսոս Կնիդացին (Εὐδόξος ὁ Κνίδιος, 408-355)՝ «Երևույթներ» (Φαινόμενα) արձակ երկում: Այն պահպանել է Արատոս Սոլացին՝ մոտ 100 տարի անց (270 թ.) այն չափածո պոեմի վերածելով (Մակեդոնիայի Անտիգոնոս Գոնատաս արքայի պատվերով): Բաղկացած է 1154 հեքսամետր տողից, որի առաջին՝ «Ֆեևոմենա» մասում քննության է առել երկնային երևույթները, խոսելով նաև առնչվող առասպելների և ավանդությունների մասին: Արատոսը 19-452-րդ տողերում նկարագրել է անշարժ աստղերը, ապա անդադարձել մոլորակներին (տող 453-461), երկրագնդին (տող 462-524), Կենդանաշրջանի և մյուս համաստեղություններին

Գեղամա լեռների Աստղաբերդ հնավայրի **Հայկ-Օրիոն** պատկերախմբի երկու հարևան քարերից մեկին փորագրված է աղեղնավոր ու ցուլ, մյուսին՝ կեռիաչ ու ցուլ [աղ. 237₄₋₅]: Ակնառու է նմանությունը Օրիոն և Ցուլ համաստեղություններին [աղ. 237₆] և, հավանական է, որ պատկերագրված Հայկ (Օրիոն) և Ցուլ աստղատները մեկտեղ ցուցադրող երկնաքարտեզ է¹: Մարդը նետածի՞՞գ է՝ որսի, մարտի կամ մարզվելու պահին, թե՞ գերբնական էակ՝ որսի կամ ռազմի հովանավոր աստվածություն: Գուցե իր իրական կամ առասպելական նախնի՞ն էր, կամ ինքը՝ պաշտելի Հայկ նահապետը:

Խոշոր և առանձնակի մի քարաժայռի կենտրոնում թռչնի սխեմատիկ մեծ պատկերանշան է, որի մարմնի երկայնական առանցքի շուրջը Արծվի պայծառ աստղերի դասավորությունը հիշեցնող փոսիկներ կան [աղ. 152₇]:

Համաստեղությունների ծիրում էական է Կենդանաշրջանը (հունարեն Հωδιακας), ըստ Անանիա Շիրակացու՝ *խումբ աստեղատանց, որ անունաեալ կոչին կենդանատեսակք; երկոտասան ախտարականք, որ կոչին կենդանակերպք²; երկոտասան աստեղատանց բաժանեալ գերկին զոր կենդանակերպ անունանեն³*: «Յաղագս երկնային զարդուց» բաժնում մանրամասն նկարագրել ու վերլուծել է այն: Նաև, հին «բարի» փիլիսոփաներին հետևելով, քննադատել է աստղագուշակությունը⁴: Դրան անդրադարձել են մյուս տոմարագետ մատենագիրները ևս⁵:

Դրանցից 11-ը (Խոյ, Ցուլ, Երկաւոր, Խեցգետին, Առիւծ, Կոյս, Կշիռ⁶, Կարիճ, Աղեղնաւոր, Այծեղջիւր, Ջրիոս/Ջրահեղ) ժայռերին փորագրված են նշանի, Եակի տեսքով [աղ. 238₁₋₂₃]: Դեռևս հայտնի չէ Ձուկն աստղատան ժայռապատկեր՝ հնում այն առանձնացված չէր, ձկան է նմանեցվել և անվանակոչվել անտիկ շրջանում (այն կա Պտղոմեոսի 148 թ. կազմած «Ալմագեստ» ցուցակում)⁷: Գուցե այն ներկայացվել է հայոց «մենաշնորհ» վիշապաբարով⁸: Փորագրված են նաև Կենդանաշրջանի գոտուց դուրս գտնվող Արծիվ, Կարապ, Աղվեսիկ, Ծուռ, Օձ, Օձակիր, Վիշապ, Քնար և այլ աստղատներին նման պատկերներ ու նշաններ [աղ. 238₂₅₋₂₉]: Որոտնավանքի և Սվետիցխուլեյի (Մցխեթ) որմանակարները, դրվագված իրերը, բազմաթիվ ձեռագրեր ու գրքեր ունեն ախտա-

(տող 525-732): Տե՛ս նաև *Dummap* 1980, 50-56 (ի դեպ, Փαινόμενα կոչվող երկ ունի նաև երկրաչափության հայր Էվկլիդեսը (Ευκλείδης, 325-270) գնդադրության երկրաչափության և աստղագիտության կապերի մասին: Երկրաչափության հիմքը դարձած «Սկզբունքներ» (Στοιχεῖα) աշխատության XII գրքում (300 թ.) նա շարադրել է բարդ մակերեսների հաշվման համար Եվդոքսոսի գտած օրինաչափությունները):

Եվդոքսոսի աշխատության երկրորդ մասը ձեռագրերում կոչվում է «Դիոսեմեիա» (Διοσημεία) կամ Προγνωστικά (Կիկերոնը թարգմանել է Prognostica), որում մանրամասն շարադրված են եղանակը կանխագուշակող նշանները (տե՛ս *Բարթիկյան* 1964, 331-335):

Եվդոքսոսի պոեմի հետ աղերս ունի կես դար անց Երատոսթենեսի (Ερατοσθένης ὁ Κυρηναῖος, 276-194) մեզ հասած միակ՝ «Կատաստերիզմներ» (Καταστερισμοί) երկը, որում թվարկված են համաստեղություններն ու դրանց աստղերը, թվով մինչև 700 միավոր: Հետագայում պոեմին անդրադարձել են Հիպարքոսը, հռոմեացի բանաստեղծ Վերգիլիոսը (Vergilius, 70-19), Պլինիոս Ավագը (23-79), ավեքսանդրիացի հույն աշխարհագետ, աստղագետ, մաթեմատիկոս Կլավդիոս Պտղոմեոսը (Κλαύδιος Πτολεμαῖος, 100-170) և այլք, տե՛ս *Hebo, Hayka, ποεσία*, 24-87, 100-140, 144-162, 174-186: Դեռևս մ.թ.ա. I դ. այն չափաժողովարներն են թարգմանել փիլիսոփա, հռետոր Մարկուս Կիկերոնը (Marcus Tullius Cicero, 106-43), 15 թ.՝ հռոմեացի զորավար Գերմանիկոսը (Germanicus Caesar, մ.թ.ա. 15 – մ.թ. 19), (տե՛ս *Germanici Caesaris Aratea; Цезарь Германик*, 336-372), հռոմեացի բանաստեղծ Ռուֆոս Ավիենոսը (Rufius Festus Avienus, 305-375) և VII դ. մի անանուն հեղինակ, որն արձակ է թարգմանել:

Բյուզանդագետ Հրաթիկյանը պարզել է, որ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկը VII դ. արձակ թարգմանություն է Եվդոքսոսի մյուս՝ եղանակագիտական ուղղվածության Διοσημεία աշխատության չափաժողովար բնագրից, որը նույնպես դեռևս գտնված չէ: Փաստորեն, սա Եվդոքսոսից մեզ անփոփոխ հասած միակ գործն է (Արատոսի երկում Διοσημεία-ի վերաշարադրանքն ավելի սեղմ է): Այսպիսով, այն պահպանվել է մի հայ թարգմանչի շնորհիվ (*Բարթիկյան* 1964, 331-334; 1971, 133-149):

Երկնքի տեսքի մասին Եվդոքսոսի երկում (գրված ըստ Արատոսի պոեմի) մ.թ.ա. ~170 թ. որոշ սխալներ է նկատել Հիպարքոսը և քննադատել: Այժմ պարզված է, որ Եվդոքսոսը չի սխալվել, քանի որ նկարագրել է Երկնքի այն մասը, որը տեսել են անհամեմատ ավելի վաղ (ստորև նշված հեղինակների գնահատմամբ՝ մ.թ.ա. XXVI, XX կամ XVIII դդ.): Հաշվարկվել է նաև հնագույն տեղեկությունների ծագման աղբյուրի տեղը, քանի որ երկինքն այդպիսին կոչվում էր միայն Փոքր Ասիայի հարավում և Իրանի հյուսիսում (35-38° լայնություններից), տե՛ս *Ovenden* 1996, 1-18; *Жутомурцкый* 1996, 52-53; *Жутомурцкый* u ծր. 2011, 77:

1 Տե՛ս լեռնապագետ Յան Հեվելիուսի (Jan Heweliusz, 1611-1687) 1690 թ. հրատարակված ատլասում (*Feverleui Ян*, քարտեզ 27, 40): *Թոխաթյան* 2013a, 12; 2013b, 232-233; 2014, 130-131, նկ. 31-35; 2019b, 226-227, 2022c, 17, աղ. 8₄₋₆:

2 ՄՄ 1267.318բ, 320ա; 1973.316բ, 320ա; *Աբրահամյան Ա.* 1944, 323, 326; *Անանիա Շիրակացի* 1979, 114:

3 ՄՄ 2180.488ա-բ; 2762.133; *Անանիա Շիրակացի* 1940, ե, 20; 1979, 79:

4 Տե՛ս ՄՄ 1267.311բ-312ա; 1973.295ա-296բ; 2180. 487բ-496բ; 2762.121-139; *Անանիա Շիրակացի* 1940, ե, 20-31, XXI-XXII; 1979, 79-91, նաև՝ *Թումանյան Բ.* 1964, 34, 38-40; *Միրումյան* 1998, 96-103; *Ելնաթյան* 2015, 112-124, 145; 2021, 75-76, 94-95; *Շիրինյան* 2024, 214:

5 Տե՛ս օր., *Յոհաննիսի Երզնկացոյ* Վիպասանութիւն..., Մասն Ա, է, 9 (*Յովհաննէս Երզնկացի*, է, 241-242); Գիրք Հարցմանց ...*Գրիգորի Տաթևացոյն*, հ. IV, գլ. 12, ԻԴ, 189 (*Գրիգոր Տաթևացի*, 265-266); *Հակոբ Ղրիմեցի*, 107-109, 160-163, 257-262, 270-273 (ՄՄ 1114.70բ-73բ, 78ա-80բ): Զոդիակի մասին տե՛ս նաև *Van Der Waerden* 1974, 122-126, 287; *Ван-дер-Варден* 1991, 17, 137-139, 300-304:

6 Բաբելոնի աստղագետներն այն կոչել են ^{mul}Zibanu (ասուրերեն՝ կշեռք, հավասարակշռություն), շումերական 𒌦 mul նշանն ունի *աստղ, շողալ, փայլել* իմաստները, mul-ը աստղատան ցուցիչ է: Իսկ բուն շումերերեն աստղանունն է giš-erim, որ նշանակում է և՛ *կշեռք*, և՛ *լուծ* (PSD, ‘geš-rim’, տե՛ս նաև *ԱԲ*, հ. Բ, 301; *Դավթյան Ա.* 2004, 37; 2009, 40): Մ.թ.ա. III-II դդ. համարվում էր հարակից Կարիճ աստղատան մաս (արաբները կոչել են Խեցգետնի Չանչեր): Աստղատունն աչքի չի ընկնում, լավ նկատելի են միայն Հարավային ու Հյուսիսային Չանչեր աստղերը (Zuben): Կենդանաշրջանում միայն սա է որևէ առարկա կերպավորում, ինչը ևս ուշ շրջանում ձևավորված լինելու արդյունք է:

7 Հ.Ե. Ժողովուրդների առասպելներում լայն տարածված «երկվորյակի» թեման խորհրդաբանորեն աղերսված է **Երկվորյակ** աստղատանը՝ այստեղ էր գարնանային օրահավասարի կետը 6460-4300 թթ., երբ հ.ե. ընդհանրությունը դեռ տրոհված չէր: 4300-2140 թթ. այդ կետը **Ցուլի**, իսկ մ.թ.ա. 2140 թ. – մ.թ. 20 թ.՝ **խոյի** տիրույթում էր: Օրահավասարի կետը մ.թ. սկզբներին մտավ **Ձկներ** համաստեղություն: Զրիստոնեական խորհրդանիշ ձուկն այդ փաստի հնարավոր դրսևորում է: Տե՛ս նաև *Թոխաթյան* 2019b, 224:

8 Ըստ հնագետ Օնիկ Խնկիկյանի, վիշապ-կոթողներն ունեցել են նաև Կենդանաշրջանի որևէ համաստեղություն կերպավորելու գործառույթ (*Խնկիկյան* 1997, 154, 158): Տե՛ս նաև *Դավթյան Ա.* 2004, 40-42:

բական բովանդակության պատկերներ, բոլորակներ և աղյուսակներ¹ [աղ. 239]:

Այդուհանդերձ, համաստեղությունը փորագրվել է ոչ միայն կենդանի էակի տեսքով, այլև որպես երկնքի մի հատվածի գծապատկեր, «բարտեզ»՝ աստղերի փոխադարձ դիրքի և պայծառության նշումով: Գեղարքունիքի մարզում դրա երկու օրինակ կա. Սևսարի կենտրոնական հսկա քարին գծագրված է երկնոլորտի ընդարձակ մի տիրույթ, որն ընդգրկում է Արծիվ, Օծ, Օծակիր, Կարապ, Քնար, Աղվեսիկ, Դելֆին, Նետ աստղատներն ու Ծիր Կաթնի մի հատվածը [աղ. 26]: Դրանից 9 կմ հարավ, Վարդենյաց լեռնանցքի բարձրակետում (2410 մ) գտնվում են Առյուծի, Աղեղնավորի և Կարիճի՝ օղակախմբերով ձևավորված պատկերները (*Թումանյան Բ.* 1969, 7, 12-13; *Туманян* 1972, 107-108; *Թոխաթյան* 1995a, 26-27; 2013a, 14-17) [աղ. 28, 237₁₋₃]:

Երկնալուսային իմաստներով ժայռապատկերը վկայում է լուսի պաշտամունքի և նախնյաց կյանքում լուսի կարևորության խոր ըմբռնման առկայությունը: Արևի, Լուսնի, մոլորակների, աստղերի և համաստեղությունների արտացոլումներն առատ են Հայոց մշակույթի պատկերագրական գրեթե բոլոր ոլորտներում [աղ. 153-154]: Դրանք հաճախ են կրկնվել հնագիտական գտածոների և կառույցների ձևի ու գործառույթի, նախազարդման ու ոճի յուրահատկություններում, դիցաբանության, արվեստի, գիտության և, հատկապես, երաժշտաբանաստեղծական ասպարեզի բազմաթիվ արգասիքներում:

Թերևս, դեռ փոքր-ինչ վաղ է վստահաբար խոսել ժայռակարների իմաստաբանական ու կիրառական կողմերի մասին, քանզի դրանց դերն ու տարիքը դեռևս որոշակիացման կարիք ունեն, սակայն, հարկ է ընդունել, որ լուսային և երկնային թեմատիկայի առատությունը խոր արմատներ է ձգել նախնյաց մտածողության ու գործունեության մեջ:

6. Ժայռապատկերների տեղաբաշխմամբ ձևավորված աստղաբարտեզ: Ամփոփ խմբերում գտնվող որոշ պատկերներում երևում է էակ (երբեմն՝ առարկա), որն աստղախմբի և համաստեղության պատկերահիմք է: Այդ պատկերակիր քարերի դասավորությունը կարող է նման լինել երկնքում աստղախմբերի և համաստեղությունների փոխադարձ դիրքերին: Այսինքն, հարևան ժայռապատկերներով գուցե բովանդակային խումբ են ձևավորել, այդպես Նշելով երկնքի որևէ ընդարձակ տիրույթ:

Սա շատ հավանական է, քանի որ մեկ՝ նույնիսկ մեծ մակերեսով քարին դժվար է ընկալելի չափերով տեղավորել մի քանի համաստեղության խմբապատկեր, թե՛ աստղ նշանակող օղակ ու փոսիկներով կառուցված, և թե՛ կենդանապատկերով կամ նշանով: Փորագրելով իրար մոտ, կամ փոքր-ինչ հեռու գտնվող քարերին, հնադարի աստղագետը հեշտությամբ կարող էր ունենալ երկնքի մի մեծ տիրույթի քարտեզ²:

7. Կենդանաշրջան: Աստղային դաշտը դյուրաճանաչ պատկերների տրոհելը տարածված էր Լեռնաշխարհում՝ այստեղ են հյուսիսային կիսագնդից երևացող երկնքում առանձնացվել 12 համաստեղությունները:

Աշխարհահռչակ աստղագետներից շատերը Հայաստանը համարում էին Հին Արևելքի աստղագիտության կենտրոն, տոմարական առաջին հաշվումների ելակետային կենտրոն (Մարտիրոսյան 1969, 32):

1910 թ. ամերիկյան աստղագետ-պատմաբան Ուիլյամ Օլքոթը (*William Olcott*), ընդհանրացնելով եվրոպական աստղագետներ Էդվարդ Մաունդերի (*Edward Maunder*), Կարլ Սվարցի (*Carl Swartz*), Կամիլ Ֆլամարիոնի (*Camille Flammarion*), Արթուր Բերրիի (*Arthur Berry*) տվյալներն ու կարծիքները³, բացահայտեց Կենդանաշրջանի ծագման վայրը՝ 36-42° լայնությունների միջև, **Եփրատի** հովտում և **Արարատի** շրջակայքում: Տեղի բնիկները մ.թ.ա. **XXX-XXVIII** դդ. ձևավորել և անվանակոչել են աստղատները (*Olcott* 1911, 6-8; *Олькотт* 1914, 8-9): Այս եզրահանգման հիմքում **աստղագիտական-աշխարհագիտական** (ո՛ր լայնություններից, և անցյալում ե՛րբ էին դրանք դիտելի), **կենդանաբանական-աշխարհագիտական** (համաստեղության պատկերահիմք դարձած կենդանու կենսատարածքի) և **ընդհանուր հնագիտության** տվյալներն են: Ընդ որում, հայոց մշակույթին ու պատմությանը, բանահյուսությանը և տիեզերածնական դիցաբանությանը նրանք բնավ ծանոթ չեն եղել⁴:

Պարզել եմ, որ Կենդանաշրջանի ձևավորման տեղի մասին՝ համաշխարհային մշակույթի ու պատմության համար առանցքային այս տեսությանը ծանոթ էր ամենայն հայոց բանաստեղծը: Մեծն Հովհաննես Թումանյանն

1 Տե՛ս *Մնացականյան Աս.* 1955, 567-572, նկ. 1097; *Սևսարյան* 1959, 425-427; *Խաչիկյան* 1963, 153-155 (*Խաչիկեան* 1995b, 22-25); *Բաղայան* 3. 1963, 65-67; 1970, 37-41; *Աբրահամյան Վ.* 1975, 17-31; *Օժաճաթյան* 1976, 107-130; *Օդաբաշյան* 1986, 138-149; 1987, 61-71; *Ջահուկյան* 1987, 513: Վենետիկում Հակոբ Մեղապարտի չորրորդ՝ 1513 թ. իրատարակած «Վիթաբք և աստեղաբաշխութիւն է գիրքս այս եւ վիճակ» անվամբ գրքի «Տանտուրացոյց», «Ամսացուց ամենայն եղանակաց», «Ումենն իմաստասիրի ասացեալ յաղագս լուսնին աւուրցն, որ գերագն յայտնէ», «Վասն կաղանդաց», «Վասն աստեղաց ցոլանալոյ», «Յաղագս շարժմանց», «Յաղագս ամպոց և երկնից նշանաց» հատվածների մասին (*Աղթաթք* 1513), տե՛ս նաև *Սևսարյան* 1959, 610-613, նկ. 21, նաև՝ *Լևոնյան* 1946, 47-48, նկ. 11:

2 Այս ուղղությամբ հետազոտությունն ընթացքում է. ժայռակարների խմբի ներսում հարկ է ճշգրտել առանձին պատկերների փոխադարձ դիրքը, հավանական իմաստային կապը, տեղանքում դրանց թեթևությունը՝ «իրար նայելու» հնարավորությունը: Հեռանկարային է նաև դիտողի՝ մի կետից կամ որոշակի մի ուղղությամբ, որևէ գծով շարժվելիս դրանց երևալու պայմանների պարզաբանումը:

3 Տե՛ս *Maunder* 1904; *Swartz* 1809; *Flammarion* 1894; *Фламмарюон* 1899; *Berry* 1898, 3, 12-14; *Берри* 1946, 26-28:

4 *Թոխաթյան* 1998, 42; 2016b, 153; 2019b, 221-223, 227; *Тохатян* 2011a, 286-287; 2011b, 171-172; *Tokhatyan* 2015, 194-197 (2017, 72-73; 2020, 140-141); 2022, 26-27: Տե՛ս նաև *Վասիլյան Վ.Ռ.* 1985, 107-116:

Ե գիտական այս նորույթը ներմուծել մեր իրականություն՝ դեռևս 1921 թ.¹, թարգմանել ու հանրայնացրել է այն՝ առնչելով հայոց մտածողությանն ու լեզվին²: Նրա այս մեկնաբանումն ու տեղայնացումն առավել ամրապնդում է Ու. Օլբորթի տեսության հիմքերը, մեծապես նպաստելով աստղագիտության պատմության զարգացմանը:

Այս եզրակացություններն առարկայացան տասնամյակներ անց, երբ անցած 60 տարում հայտնաբերվեցին և աստղագիտական իմաստի առումով մեկնաբանվեցին՝

- երկնադիտական կենտրոններ Սևաարը (1967 թ.) [աղ. 26-27, 240₁₋₃], Մեծամորը (1967 թ.) [աղ. 35-8, 125], Չորացքարը (1984 թ.) [աղ. 2, 70₁₋₃, 247], Պորտաբլուրը (1995 թ.) [աղ. 66-68],

- աստղագիտական իմաստով ժայռապատկերները՝ Վարդենյաց լեռանցքի աստղաբարտեզները (1967 թ.) [աղ. 28, 237₁₋₃], Գեղամա լեռների [աղ. 193_{2-6, 9-11, 16}, 224₁] և Սևաարի [աղ. 27₇₋₈, 193_{1, 7-8}] օրացույցները, Ագարակ-1 (1990 թ.) [աղ. 58, 145-7], Լճաշեն (2004 թ.) [աղ. 78₁₋₂] և Արփի գյուղի Արևաբարը (2018 թ.) [աղ. 93],

- տասնյակ ու հարյուրավոր մետրանոց միագիծ, երկգիծ ու եռագիծ կանոնավոր քարաշարերը՝ Նավուր, Արծվաբերդ, Չորաթան, Աշոցք, Չույզաղբյուր, Հարթաշեն, Խնածախ գյուղերի մոտ³, միագիծ քարաշարերը՝ Արագածում, Սյունիքի և Գեղամա լեռներում [աղ. 246],

- բոլորածև քարաշարերը՝ Կողես և Վանի ավազանի Լեզք, Դատվան գյուղերի մոտ, Տանձուտի /Արմուլու/ «Շարվան քարերը» [աղ. 63, 82], Սասունում՝ Մարաթուկի «Շարան քարերը»⁴,

- բրոնզե գոտի-օրացույցները՝ Սանահինում (1946 թ.) և Մեծամորում (1970 թ.)⁵ [աղ. 194₁₋₂],

- բրոնզե սկավառակը՝ Ջավախքի Բարալեթ գյուղում (1989 թ.)⁶ [աղ. 194₁₀],

- բիսյական արքաների բրոնզե դեկորատիվ վահանները՝ Թեյշեբաինի (1955 թ.)⁷, բազմաթիվ ոսկե և բրոնզե զարդերը, բրոնզե զինական իրերը, թրծակավե կնիքը և այլն [աղ. 194₃₋₉]:

Սրանք հզոր փաստարկներ են հոգուտ եվրոպական աստղագետ-պատմաբանների՝ Կենդանաշրջանը Հայաստանի տարածքում ձևավորված և անվանադրված լինելու վերոնշյալ տեսության⁸, վկայելով նաև, որ այն հնագույն աստղագիտության օրրան է⁹:

8. Ծիր Կաթինը՝ երկնական արեոլից-հորիզոն գոտևորող աղեղնաձև հսկա աստղաշերտը¹⁰, Անանիա Շիրակացու ընկալմամբ՝ անհամար աստղերի մեկտեղված լույսն է: Մեծն բնագետը ներկայացրել է դրա բնույթի մասին միակ արժանահավատ, գիտական տեսակետը. *խիստ աստեղք են բազումք, նուազք և յոյժ ընդ աղօտ երևմանն միաւոր լոյսն տեսանի, ...թաղկեալ հուր է, և մանր աստեղացն ցոլումն լուսոյ, զթաղկեալս հրոյն նշոյլս հեղլովի վայր երևումն գործէ տեսողացն, այս է նորա պատճառն ճշմարիտ*¹¹: Մի այլ հատվածում նշել է, որ ամպամածությունից կախված, կարող է երբեմն անհաստատ լինել և երբեմն ոչ լինել¹²:

«Յագաղս աստեղաբաշխութեան» աշխատության մեջ շարադրելով հայկական ու հունական տիեզերածնա-

1 «Հայկական Էպոսի բառարանից» ձեռագիր աշխատության ներածական մասը բանաստեղծը կարդացել էր Թիֆլիսի Հայարտանը (Թումանյանի արխիվ, №64, 1-98): Սակայն այն լույս տեսավ միայն 38 տարի անց (Թումանյանի Հովի. 1959, 372-373): Հավանաբար, տեղյակ չլինելով դրա հրատարակված լինելու մասին, Ու. Օլբորթի տեսությունը չորս տարի անց շրջանառեց աստղագետ, օրացուցաբան Հայկ Բադալյանը (Բադալյան Հ. 1963, 66-67; 1970, 60-62, 531):

2 Հայկի և Օրիոնի աղեղնը բնակչության անդրադարձել է աստղագիտությանը. *Հնագույն Հայաստանի բնակիչները ինչպես են կապված եղել երկնային լուսատուների հետ, որոյդք աստղերի պաշտամունքն ու գիտությունը զարգացած է եղել նրանց մեջ, և կամ աստղերով զբաղվելու և աստեղացնելու սեր ու հակում են ունեցած, թե չէ: Բարեբախտաբար Էս հարցի պատասխանն էլ մեծ աստեղագետներն ու գիտնականները տալիս են ավելի քան դրական: Հնագույն Հայաստանի բնակիչները, որսկան, հովիվ ու անասնապահ, միշտ բաց երկնքի տակ, իրենց բարձր երկնամերձ աշխարհքում միշտ խոսել են աստեղազարդ երկնքի հետ: Եվ գիտնականները հաստատել են արդեն, թե Էս հնագույն շրջանը, որ աստեղատունները որոշել ու աստղերին անուններ է տվել, եղել է Փոքր Ասիան և Փոքր Ասիայի մեջ հատկապես հիշատակում են Հայաստանը (Олькотт, Легенды звезд, стр. 7): Ասում են, աստղերի հնագույն անունները կրում են Էս գործիքների անունները, որոնք գործ են ածվել Էդ երկիրներում, Էն կենդանիների անունները, որ հայտնի են եղել Էդ երկիրներում, և Էն լեզվով, ինչ լեզվով խոսել են Էդ երկիրների հին բնակիչները (Թումանյանի Հովի. 1959, 372-373): Տե՛ս Թոխաթյան 2019b, 221-223:*

3 Մարտիրոսյան 1969a, 23; Հմայակյան, Մելքոնյան 2009, 133-136; Հմայակյան, Հակոբյան, Մելքոնյան 2010, 28-33: Հարթաշենի եռագիծ քարաշարերը կազմված են իրարից 1,5 մ հեռավորությամբ դրված 0,5-1,2 մ բարձրության քարերից, տե՛ս նաև Archäologie in Armenien 2011, 73-113; ՍՄԼ, 103:

4 Այս և բազմաթիվ այլ մեկնաբանություններ և քարաշարերի մասին տե՛ս Ղանալանյան 1969, 51-78: Բնական կամ մարդակերտ քարախմբերը ժողովուրդն ավանդաբար պատկերացրել է որպես քարացած մարդիկ ու կենդանիներ:

5 Մնացականյան Հ. 1948, 67, 71-95; Թումանյան, Մնացականյան 1965, 24-42; Մեծամոր, 180-185:

6 Տե՛ս Тонакян 1989, 71-79; Տոնակյանյան 1990, 54-59; 1991, 45-46; Թոխաթյան 1998, 42:

7 Տե՛ս Тонакян 1989, 73-80; Տոնակյանյան 1990, 55-59; 1991, 45-46; Թոխաթյան 1998, 42: Վահանների մասին տե՛ս Пуотровский 1955a, 26-30; 1962, 66-70:

8 Տե՛ս նաև Թումանյան, Մնացականյան 1965, 12-18; Իսրայելյան Հ. 1968, 92-93; 1973, 87-88:

9 Թումանյանի Բ. 1969, 13-14; 1970, 21-22; 1985, 201-204; Туманян 1972, 107-108; Թոխաթյան 1998, 42; 2016b, 153; 2019b, 221-227; Тохатян 2011a, 286-287; 2011b, 171-172; Tokhatyan 2015, 194-197 (2017, 72-73; 2020, 140-141); 2022, 26-27:

10 Աղոտ փայլով այս լուսավոր, պատառած շերտը գրեթե 200 միլիարդ աստղից բաղկացած մեր ուսպածն Գալակտիկայի երևացող մասն է: Այն մեզ երևում է կողից, քանի որ Արեգակը գտնվում է Նրա պտտման հարթության մեջ:

11 ՄՄ 1267.314ա; 1973.301բ, 319բ; 2180.500բ; 2762.147; Արախամյան Ա. 1944, 326; Անանիա Շիրակացի 1940, Է, 38; 1979, 96, 119:

12 ՄՄ 1267.308ա; 1973.285ա; Տեր-Մկրտչեան 1896, 42 (Տեր-Մկրտչյան 1979, 296); Արախամյան Ա. 1944, 321; Անանիա Շիրակացի 1979, 125: Ղ. Վիշաևը բացատրել է այն որպես անհաստատ կամ յանկարծերևաց երևույթի արտացոլում (Վիշաև, 1895, 132, 1910, 145):

կան պատկերացումները, նշել է իմաստասերների տված բնորոշումները՝ *Յարդգողի հետ, կաթ ծիրանագու, հին արեգական ճանապարհ, կառս երկնից, պատառում, սպի տարածեալ, մուր և կայան աւորյն, Պեռսեփոնեայ առագաստ (սպիտակ սուգ), կնոջն Արամագդայ՝ Զերայի (Իրա) կաթ և այլն*¹:

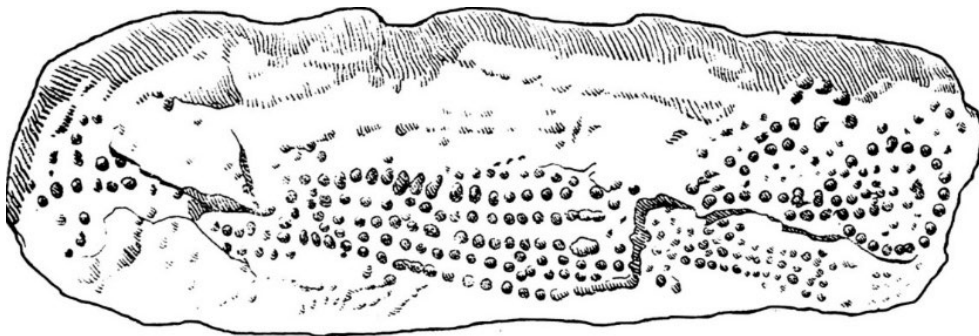
«Յագաղս ցանման լուսոյն զոր ոմանք կաթին ծիր ասացին» աշխատության մեջ Անանիա Ծիրակացին թվարկել է Ծիր Կաթնի 16 անվանումները՝ ըստ Արիստոտելի (Αριστοτέλους, 384-322). *Նախ՝ արեգականն հետ է: Երկրորդ՝ մուր օդոյ: Երրորդ՝ ցողումն մանր անձրեւաց: Չորրորդ՝ ցանումն վերին լոյսոյն: Զինգերերդ՝ յարդագողի հետ: Վեցերորդ՝ կաթնածիր խաշանց: Եւթներորդ՝ ժամադիտակ գիշերոյ: Ութ <երորդ>՝ ծիր երկնից: Իններորդ՝ աման ինչ վերին եթերիցն հողմոց: Տասներորդ՝ փայլատակման տուն: Մետասաներորդ՝ սպի երկնից: Երկոտասաներորդ՝ հայելի նաւորդաց: Երեքտասաներորդ՝ դիմակ արեգականն: Չորեքտասաներորդ՝ պահարան նշուկից աստեղաց: Զնգետասաներորդ՝ անդ ծնունդ լուսոյ: Վեշտասաներորդ՝ եւ այլք եթերային վճիտ լուսոյն աղաւաղումն* (ՄՄ 573.264ա; Աբրահամյան Ա. 1944, 139):

Ղ. Ալիշանը հավաստել է, որ հայոց մեջ կան Ծիր Կաթնի *Յեծանոց, Տրօն* անվանումներ ևս², նաև՝ *Ծիրածան* (ըստ Չաքարիա Գ կաթողիկոսի, IX դ.), հատուկ մատնանշելով, որ դա ծիածանը չէ³:

Անանիա Ծիրակացին շարադրել է Ծիր Կաթնի տեսքով եղանակի գուշակման նշանակները. *այս ճանապարհ թե սպիտականայ՝ հողմ ցուցանէ յայնմ կողմանէ ուստի շարժեցան. ապա թե ի միւսմէ կողմանէ աստեղքն ոչ շարժեցան, այդ յայդմէ կողմանէ՝ խառնակ հողմ նշանակէ*⁴:

Սևսարի երկնադիտարանի փորագիր աստղախմբերի թվում կա Ծիր Կաթնի երեք պատկեր: Կենտրոնական քարաբեկորի վրա ասուպի թռիչքը նշող երեք կորագծերը գրեթե զուգահեռ են ներքևի կետախմբերի երկու երկարուկ շերտերի առանցքին, որոնք Ծիր Կաթնի լուսավոր, պատառածն հատվածներն են [աղ. 262-3, 273, 1526, 2403]: Սա շատ կարևոր է դիցամտածողության առումով. եթե երկնաքարի անկումը եղել է գիշերը, ապա կտեսնեին, որ «երկնային հուր» ասուպը սլանում է Ծիր Կաթնի շերտին զուգահեռ, Զարդագողի՝ կրակաբեր Վահագնի ծիրով: Տեղին է հիշել Անանիա Ծիրակացու վկայությունը՝ *հին արեգական հետք, ճանապարհ*:

Տիրիշինի **Արթայի Գահ**, Արագածի **Ծիր Կաթին** պատկերախմբերի մեկական ժայռանկարները, Նախիջևանում՝ Աստապատի սալաքարի փոսիկախումբը կարող են Ծիր Կաթինը խորհրդանշել [աղ. 318, 2404]: Ագարակի մի ժայռի հարավային եզրը *ամբողջությամբ ծածկուած է աստղաբանդակներով, որոնք կազմում են մի երկար շերտ: Դա անշուշտ իրենից ներկայացնում է Յարդագողի ճանապարհը* (Կարագեոզեան 1998, 286-287) [աղ. 58]:

1 ՄՄ 1267.313բ, 319բ; 1973.301ա-բ, 319բ; 2180.500ա; 2762.146-147; *Անանիա Ծիրակացի* 1940, է. 37; 1979, 95, 119, 319; Աբրահամյան Ա. 1944, 139, 326: Զայկական ժողովրդական մի գրույցում Զերան ներկայացված է իբրև մարդագայլ, նրա խոցված կրծքի կաթն է ցայտել երկինք, որի հետքն է Ծիր Կաթինը, տե՛ս *Abeghian* 1899, 117-118 (Աբեղյան 1975, 95, 569-570): Տե՛ս նաև *Հայրապետյան* Ծ. 2002, 15-23:

2 Ալիշան 1895, 117, 144 (1910, 129, 158): Իսկ *Տրօն* անվանումն արտահայտում է Ծիր Կաթնի լույսի ցրված բնույթը: Տրօն կամ Սփյուռ է կոչվել հայոց տոմարի 25-րդ օրանունը:

3 *Անուաներ* Է գայդ եւ ուրիշ աստեղաց բոլք, որպէս Զայկն, Վահագն, Յարդգող կամ Ծիրածան կամ Յեծանոց (Ալիշան 1869, 355): Ծիրածան՝ որ հատանէ գերկինս՝ իբրեւ գծիր Կաթին երեւեալ ...երկնից երես ընդարձակ և երկայն նուազ կամ ճերմակ լուսով տարածութիւն մի, Ծիրածան գրէ կաթողիկոսն, տարբեր ի Ծիածանէ (Ալիշան 1895, 114, 116, 118; 1910, 126, 128, 130): Սակայն, Չաքարիա Չագեցին «ծիրածան» չի գրել, այլ՝ *ծիածանդ* որ հատանէ գերկինս իբրեւ գծիր կաթին (Չաքարիա Կաթողիկոս Չագեցի, 186): Զավանաբար, Ղ. Ալիշանն օգտվել է ձեռագրական մի այլ տարբերակից:

4 ՄՄ 2679.11բ; *Տեր-Սկրտչեան* 1896, 7 (*Տեր-Սկրտչյան* 1979, 245); Աբրահամյան Ա. 1944, 307:

1.2. Երկնային երևույթ

1. Խավարում: Շարժուն այս երևույթը՝ լուսատուների իրար ծածկելը, քարի երեսին փորագրմամբ ուղղակի արտահայտելն անհնար է (այն էլ լոկ «անգույն» փորվածքով): Սակայն, դա կարող էր ներկայացվել, օր.՝ ագուցված, մասամբ վերադրված շրջանակներով [աղ. 242]: Թերևս, նման մտածողության արգասիք են նաև բրոնզե համակենտրոն իրերը [աղ. 153¹⁰⁻¹¹]: Արևը կամ Լուսինը խավարման միջին փուլերում մահիկաձև են դառնում, ուստի, հնարավոր է, որ լուսնամահիկի նման նշանների մեկտեղումը, խմբական պատկերվածությունը խավարման դիտման արտացոլում է [աղ. 235²⁻⁴]:

Ամսվա մեջ Լուսնի երևման 27 օրերն է նշում Աստղաբերդ հնավայրի Օրացույց պատկերախմբի մի ժայռանկար [աղ. 193⁵], որի ներքին 18 թերթիկներով կարող է նաև խավարումների 18 տարի 11 օր պարբերություն՝ «Սարոս» նշվել¹: 54 տարի 33 օրանոց «Էքսելիգմոս» տոմարական շրջանի (հունարեն էξέλιγμος – *անվի պտույտ*) արձանագրում կարող է լինել սրա հարևան՝ 27 թերթիկով զույգ շրջանակով մյուս պատկերը [աղ. 193⁴]:

«Պատմական» խավարումների վկայություններ կան սեպագրական փուլից²: Առհասարակ, երկնային երևույթի հիշատակումն Էապես պարզեցնում է իրադարձության պահի ճշգրտումը³: Մ.թ.ա. 2109 թ. *կուտիական կառավարման վերջում տեղի ունեցավ լուսնի խավարում, որը քրմերի կողմից մեկնվեց որպես նրանց գերիշխանության ավարտի երկնային նախանշան*⁴: Մ.թ.ա. 1312 թ. հունիսի 24-ի Արևի խավարման արձանագրումը հիմք է ծառայում Մուրսիի II-ի կառավարման շրջանը ճշտելիս (մ.թ.ա. 1321-1295)⁵: Արգիշտի Ա Մենուայորդի և Սարգուրի Բ Արգիշտորդի արքաները զգալի կորուստներ էին հասցրել Ասորեստանին⁶, որը թուլացել էր նաև երաշտից ու համաճարակից: Խառնաշփոթի ու խռովության պատճառ դարձավ նաև մ.թ.ա. 763 թ. հունիսի 15-ի Արևի լուսնի խավարումը, ինչը տեղի սևահավատ ժողովուրդն ընկալեց իբրև երկնային բարկության դրսևորում⁷:

Եղիշեն «Արարածոց մեկնութիւն»-ում նկարագրել ու բացատրել է խավարումը. *Լուսինն ի լրմանն, կամ ի միջոցի, կամ մերձ ի հինն. եւ դիպի լուսինն ի վերին կիսագնդին, եւ արեգակն ի ներքին կիսագնդին, կշիռ միմեանց ի միջի տրամագծին: Ի միում ժամու ոչ բաւ արեգակն ըստ սովորութեանն ձգել լոյս յանիւ լուսինն՝ ընդ հիւսիսային կողմն խաւարի լուսին. իսկ յորժամ երկոքին իցեն ի վերինում կիսագնդին եւ զոյգ դիպին, զի արեգակն վերո է բան զլուսին, ի դէմ անկեալ արեգականն լուսին՝ թուի կորընչիլ արեգակն, որ ոչ է այլ լուսնի պատճառ*⁸:

Անանիա Շիրակացին ևս գիտականորեն է մեկնել: Արևը կիսավարի, երբ Լուսինը *կացեալ ընդդէմ արեգական արգել ի մէջ լոյսն: Եւ տեսանես զարեգակն կէս թերի որպէս զլուսին եղջերաւոր*⁹: Լուսինը կիսավարի, երբ *երկոքին դիպեցին հասարակաւորութեամբ միջին տրամագծին ի միում ժամու*¹⁰, երբ Արևի հետ երևան նույն աստղատան մեջ՝ *բարձրութիւն և խոնարհութիւն նոյն տուն դեպի*¹¹: Սա համահունչ է թե՛ անտիկ պատկերացմանը, և թե՛ արդի սահմանմանը՝ խավարումը լինում է, երբ Արևը, Լուսինը և Երկիրը տարածության մեջ դասավորվում են մեկ գծով, ուստի երկրային դիտողի համար լուսատուներից մեկը ծածկվում է¹²:

Վանական Վարդապետը (Տավուշեցի) (1181-1251) ևս ճիշտ է բացատրել. *խաւարումն արեգական, որ բնութեամբ լինի ի նորանալ լուսնին, զի ընդդէմ անցանէ ... Իսկ խաւարումն լուսնի այսպէս լինի՝ Արաւսեակն առաջի արեգական երթայ և փայլածուն զկնի և լուսինն ի մէջ նոցա. թէ այն երկու մոլորակքն յարեգական մաստին՝ լուսինն խաւարի: Պահպանել է նաև դրա պատճառի ժողովրդական տարբերակ. Եւ ասեն ամպեր Ռաստ և Չանապ անուն, թէ նոքա խաւարեցուցանեն զԱրեգակն և զԼուսին*¹³: Նույնը հիշատակել է նաև իր աշակերտ Վարդան Արևելցին (1198-1271), հավելելով, որ այն տեղի է ունենում Կենդանաշրջանի գոտում (*խաւարման ծիր*). *արեգակն բնութեամբ ոչ երբէք խաւարի՝ այլ ի լուսնէն լինի պատճառն. յորժամ ի միում կենդանակերպի դիպին արեգակն*

1 Սարոսի ընթացքում լինում է Արևի 41 և Լուսնի 29 խավարում: Կան նաև այլ շրջաններ. Մետոնի (Μέτων ὁ Ἀθηναῖος, մ.թ.ա. V դ.)՝ 19, Ինեբս՝ 29, Դիպարքոսի՝ 345 և բաբելոնյան՝ 441.3 տարի և այլն:

2 Աշխարհում գրանցված խավարումների մասին տե՛ս օր., *Մուրադյան, Միքայելյան* 2016, 172-179:

3 Տե՛ս Hoyle 1966, 86; Van Der Waerden 1974, 115-121; Ван-дер-Барден 1991, 128-137:

4 *Մովսիսյան* 1997, 12; 2005, 86: Տե՛ս *История Древнего Востока*, 265-266:

5 «Ընդարձակ» տարեգրություններում (Խաթթուսա, KUB XIV 4) արքան հիշատակել է, որ թագուհին փորձել է խավարումը օգտագործել իր դեմ (Ղազարյան Ռ. 2014, 30; Քոսյան 2008, 283-284):

6 Ղափանցյան 1940, 157, 161-162, 172-173, 193; Ադոնց 1972, 145; 2009, 170:

7 Տե՛ս Stephenson 1997, 126-127; Grayson 1996, 278; Крыжановский 2002, 168; Ցականյան 2014, 242; 2018, 13:

8 ՄՄ 4166.209ա-բ; *Խաչիկյան* 1992, 259-260:

9 ՄՄ 2180.511ա; 2762.171; *Անանիա Շիրակացի* 1940, Ժ, 58:

10 ՄՄ 1267.315բ; 2180.504բ; 2762.156; *Անանիա Շիրակացի* 1940, Թ, 46:

11 ՄՄ 2180.538ա; 2762.230; *Աբրահամյան Ա.* 1944, 335:

12 Յույն աստղագետ, փիլիսոփա, ծագումով փյունիկացի Թալես Միլեթացին (Θαλῆς Μιλήσιος, 624-546) եզրափակում ստացած գիտելիքներով կանխագուշակեց մ.թ.ա. 585 թ. Արևի խավարումը (Դերոդոտոս, I, Կլիո, 74, էջ 33): Համարվում է, որ խավարման իրական պատճառը և ընթացքը բացատրել է հույն մաթեմատիկոս, աստղագետ Անաքսագորասը (Ἀναξαγόρας, 500-428): Մանրամասն տե՛ս *Панченко* 1996, 47-124:

13 «Յաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետէ ասացեալ (ՄՄ 5561.274ա; *Խաչիկյան* 1941, 162, 168-169՝ ծան. 12; *Խաչիկյան* 1995, 184, 191); *Ելնաթյան* 2015, 219, նաև՝ *Բրուտեան* 2009ա, 98:

և լուսին, ...և անդ դիպին թանձր ամպքն կոչեցեալ ռաստ, և կամ զանապն ...ապա թէ իցեն մերձ՝ խաւարի արեգակն (Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, ՁԱ, 137):

Այլոց պես, հայք ևս, հատկապէս՝ Եպոսում ու հեթաբաթում պահպանել են հնամենի պատկերացում, որ Արևը և Լուսինը խավարում են, երբ օծավիշապն է կուլ տալիս Նրանց¹: Ծովավիշապը բերանում պահել էր ակը (Արեգակի խորհրդանիշը). Նրան սպանում է Սանասարը և բացվում է լույսը՝ Ոսկեհեր Դեղձունը, Նույն ինքը Արեգակը²: Ըստ Ջավախքի մի գրույցի՝ արևն աղջիկ, լուսինը մանչ է, երբ իրար պատահում են, լուսնի խեղբ անցնում, խաւարում է: Լուսնի ճիտն էլ մի արիւնտ տիկ կայ, սա էլ երբեմն տիկը ձգում է արևի վզին, որից նա է խաւարում³:

Հայ մատենագրության մեջ եզակի տեղեկություններ կան 547-1748 թթ. Արևի 41 և Լուսնի 15 խավարումների մասին: Այս բներևույթը Նույնպես հիշատակել են հայ պատմիչներն ու ժամանակագիրները՝ Ստեփանոս Ասողիկը (X-XI դդ.), Արիստակես Լաստիվերցին (1002-1080)⁴, Մատթեոս Ուռհայեցին (XI դ. II կես – 1144), Սամուէլ Անեցին (1105-1185), Վարդան Արևելցին (1198-1271), Կիրակոս Գանձակեցին (1202-1271), Հովհաննես Ավագերեցը (XIII դ. I կես), Սմբատ Սպարապետը (1208-1276), Մխիթար Այրիվանեցին (1230-1297), Անանուն Սեբաստացին (XIII-XIV), Գրիգոր Կամախեցին (1576-1643), Ստեփանոս Եպիսկոպոսը (XVII դ.), Առաքել Դավրիժեցին (1590-1670), Խաչատուր Կաֆայեցին (1592-1659), Չաքարիա Ագուլեցին (1630-1691) և այլք⁵:

2. Երկնաբարի անկում ասուլ⁶: Սևսարի երկնադիտարանում է հազվադեպ ու խոշոր ասուլի պատկերը⁷ [աղ. 26]: *Ցոլմուսս աստեղաց* երևույթն Անանիա Շիրակացին բացատրել է բնագիտական մտքին համահունչ, ժխտելով սնոտի կարծիքները: Դա երկրային, մթնոլորտային երևույթ չէ, այլ Տիեզերքը լցնող եթերի հոսանքների շփումից ծագող թույլ առկայծում, որ հեռվից երևում է իբրև նեղ լուսավոր ճեղք. *հայեցեալ ի հեռաստանէ, չկարացեալք ճշմարտութեամբ ի վերայ իրացն հասանել հաստատութեամբ, աստեղ թափելոյ նշան առնեմք զայն, ու ոչ լուսոյն վերնոյ, որ է ճշմարիտ*⁸: Հայ մատենագրության մեջ կա ասուլի և աստղաթափի ութ նկարագրություն⁹:

Աստղաթափ երևույթն առաջինը նկարագրել է Կիլիկյան Հայաստանի պետական գործիչ Հեթում Պատմիչը (1235-1308). ՁԲ (902 թ.) ...*աստեղք երևեցան յերկինս ի ձև հրեղէն նետից* («Հեթում Պատմիչի ժամանակագրությունը. XIII դ.», ՄԺ II, 53, նաև՝ *Թումանյան Բ.* 1968, 188-190):

Վառ ասուլ է նկարագրել Մատթեոս Ուռհայեցին (հավանաբար, ըստ Հովհաննես Կոզեռնի՝ *ցոլացեալ աստղ*). 1023 թ. հոկտեմբերի 3-ին *պատառեցաւ վերին հաստատութիւնն երկնից յարեւելից կուսէ մինչեւ յարեւմուտս՝ ընդ երկուս հերձաւ կապուտ երկինդ և լոյս պայծառ յերկիր թափեցաւ ի հիւսիսային կողմանէ, ... նախ քան զնուազիլ լուսոյն եղև գոցին և թնդին ահաւոր, ...խաւարեցաւ արեգակն և աստեղք երեւեցան որպէս ի մեջ գիշերի*¹⁰: Նա հիշատակել է նաև աստղաթափի երևույթ. *Ի թուականութեանս Հայոց ՇԺԹ (1070 թ.) ...ի գիշերի միում երևէր, որպէս թէ ամենայն աստեղք յերկիր հեղուին* (Մատթեոս Ուռհայեցի, 208): Խոսքը Լեոնիդների՝ Անյուծ համաստեղության տիրույթից լոյսեմբերին եկող ասուլային հոսքի դիտման մասին է (*Թումանյան Բ.* 1968, 193-195):

Երկնային երևույթներին Մատթեոս Ուռհայեցու հաջորդ անդրադարձը վերաբերում է խոշոր երկնաբարին. 1109/10 թ. ձմռան այն ընկել է Վանա լիճ. *ի յամս ՇԺԹ, ...ձմերայնոյ ժամանակին, ...ի մթին գիշերին կտրեալ եղև հուր ի վերնական հաստատութենէ երկնից և ի բարձրութենէ անտի ցոլացեալ եղև և հարեալ զարկանէր զծովն Վասպուրականայ. և սաստկապէս գոչեաց ծովն և ցոլացեալ հարկանէր զցամաքն, և դողաց ծովն և ցամաքն ահաւոր դողումամբ. և փոխեաց ծովն զգոյն իւր ի գոյն արեան. և հուրն այն պատառեաց զհաստատութիւնն անդնդոց* (Մատթեոս Ուռհայեցի, 344): Նույնը հիշատակել է նաև Սմբատ Սպարապետը. *ի թուին ՇԺԵ, ...հուր ցոլաց յերկնից, և անկաւ ի ծովն Վասպուրականի մեծ որոտմամբ. և սատակեցան ամենայն ձկունք ծովուն*¹¹:

1265 թ. Կիլիկիայում երկնաբարի հարված է դիտվել. *երևեցաւ ...նշան զարմանալի լոյս պայծառ իբրև զթուրն*

1 Տե՛ս Abeghian 1899, 81 (Աբեղյան 1975, 68-69, 533), նաև՝ Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 35-36; Մարտիրոսյան 1978, 28-37; 1981, 67-69; Van Der Waerden 1974, 112, Ван-дер-Варден 1991, 124; Բրուտեան 2009a, 98-99:

2 Տե՛ս Abeghian 1899, 87 (Աբեղյան 1975, 73, 539); Աբեղեան 1908, 169 (Աբեղյան 1966, 417):

3 *Լալայեան* 1896b, 348; *Լալայան* 1988a, 239; Abeghian 1899, 47 (Աբեղյան 1975, 44, 499); *Ղանալանյան* 1969, 7: Գուցեն արտացոլված է խավարման ժամանակ Լուսնի սկավառակի արևագույնը ևս (թեև մարդիկ դերերով հակադիր են):

4 *Խաւարեցաւ արեգակն յամսեանն Արաց, յաւուրն ուրբաթու ի դառնալ աւուրն, Էր և թուականիս մերոյ չորեքհարիւր ութսուն և երկու ամ* (Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ, Թ, Էջ 49; Արիստակես Լաստիվերցի, 25):

5 Արևի խավարումների մատենագրությունը տե՛ս *Семёнов* 1941, 132-134, 137-148; *Թումանյան Բ.* 1968, 128-188; 1985, 106-113: Տե՛ս «Հովհաննես Ավագերեցի ժամանակագրությունը. XIII դ.», ՄԺ-II, 19, 25-26, 29, 31: Լուսնի խավարումների արձանագրման մասին տե՛ս ՄԺ-I, 170-171 (ըստ Անանուն Սեբաստացու), 209, 227 (ըստ Խաչատուր Կաֆայեցու), 358, 368 (*Սրուանձտեանց* 1876, 346, 371՝ ըստ Անանուն Վանեցու):

6 Հայերենն առատ է ասուլ, երկնաբար բառերի (հունարեն μετέωρος – *երկնային*) հոմանիշներով, որոնք ճշգրիտ և իմաստալից են, օր.՝ օդաբար, օդերկաթ: Կան նաև երևութաբար, պոչաստղ, թռչող և ընկնող աստղ, թռիչ, շանթաբար, շողաձիգ, վերամբարձեալք, սելաս, սելք, աստղիկք և այլ բառեր: Շանթ-կայծակի՝ իբրև երկնքից թափվող կրակի առթիվ տե՛ս Abeghian 1899, 89 (Աբեղյան 1975, 74, 541):

7 *Թումանյան Բ.* 1969, 12-13; *Թումանյան, Պետրոսյան* 1970, 19-21; *Թոխաթյան* 2000, 15-17; 2008, 56-58:

8 ՄՄ 1267.313բ; 1973.300բ; 2180.499բ; 2762.145; *Անանիա Շիրակացի* 1940, 2, 36; 1979, 94, տե՛ս նաև *Միրումյան* 1998, 121:

9 Տե՛ս *Семёнов* 1941, 139, 142, 144; *Թումանյան Բ.* 1968, 188-201; *Աստապովիչ, Թումանյան* 1969, 40-47:

10 *Մատթեոս Ուռհայեցի*, 60; «Անանուն Սեբաստացու տարեգրությունը. XIII դ.», ՄԺ-II, 131; *Թումանյան Բ.* 1968, 190-193:

11 *Սմբատայ Սպարապետի...*, 75; Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի, 88; *Սմբատայ Սպարապետի* տարեգիրք, 1956, 134:

և երկայն զըռումայ և լայնքն թիզ Ա. («Յերթում Պատմիչի ժամանակագրությունը. XIII դ.», ՄԺ II, 72):

Մատենագիր, եկեղեցական-քաղաքական գործիչ Ներսես Պալիենցը (XIII դ. վերջ – 1363), Մարտիրոս Լեհացու «Ժամանակագրությունը» թարգմանելիս հավելել է, որ *յաւուրս մեր և մերձ առ մեօք*, հավի չափ, գրեթե 1,5 կգ զանգվածով, պողպատից ամուր երկնաքարը հարվածել է նավին և մխրճվել Ներս. *յերկնից քար մի, չափ հաւանո միոց, ...ծայրքն սուր և զարկեալ ի վերայ նաւին կոտորեալ ծակեաց զվեր առաստաղ նաւին, և Էանց ի Ներս և մնաց անդ* («Ներսես Պալիենցի ժամանակագրական հատվածները. XIV դ.», ՄԺ II, 179, 14՝ ծան.):

1641 թ. սեպտեմբերին Չաքարիա Քանաթեոցին (1627-1699) ականատես է եղել դանդաղաշարժ՝ բարձրաթռիչ երկնաքարի անկման, նշելով, որ տեսել են նաև Ախալցխայում. *Էջ լոյս սաստիկ ու ահագին, լայն և երկայն, և Էջ միևնչև ի մերձենալ յերկիր ...որպէս անիւ երթար դէպ ի հիւսիս ...հանդարտութեամբ և մեղմով (Չաքարեայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն, հ. II, Լ2, 63):*

Ի լրումն ամենի, կարծես խոշոր ասուպի թռիչք է նկարագրել բանաստեղծ, փիլիսոփա, մատենագիր Յովհան-Նես Պլուզ Երզնկացին (1230-1293). «Թէ զի՞նչ է հուրն որ յերկնից անկանի և քանի՞ ազգ են» բաժնում. *Է ազգ մի՞ որ շանթիք ասեն, որ ի հրեղէն երկնիցն կոտորատի և ի վայր հոսի, և չդադարի ուրէք. այլ յորժամ յերկիր անկանի, ծակէ զթանձրութիւն երկրի, և զոր ինչ գտանէ այրէ, և ընդ թափն ի վայր անցանէ ի ներքի կիսագունտն... Եւ Է ազգ մի՞ որ ասեն թէ աստղ թռեալ: Եւ Է ազգ մի՞ որ ի պատառել օդոյդ ի սաստիկ հողմոյն՝ վերին լոյսն հրակերպ երևի. և օղն որ պատառեցաւ յիրուր գալն և ի կցիլն ծածկի դարձեալ. և մեք զայսոսիկ ասեմք թէ աստղ թռեալ: Յառաջ որոտն է, և ապա կայծակն. բայց մեք յառաջ զիրոյ լոյսն տեսանեմք, և ապա զորոտն լսեմք. զի աչքն այլ սուր է քան զականջն. և ակն զհեռուն տեսանէ, և ականջն զմօտն լսէ. վասն այնորիկ զլոյսն ի հեռուն տեսանեմք, և յորժամ ձայնն ի վայր հասանի և մօտի ի մեզ ապա ականջն լսէ: Եւ այս յորժամ թռուցած/թռած աստղ ասեմք¹:*

3. Գիսավոր: Հայաստանի որոշ ժայռապատկերների վերին մասում երևում է պոչավոր օղակ, որը կարող է լինել երկնային ուշագրավ, ոչ այնքան հազվադեպ երևույթի՝ գիսավորի նկար² [աղ. **243, 100**]:

Աշխարհի ժայռարվեստում առատ են աստղագիտական երևույթների դիտման դրսևորումները, ինչը վկայում է հնադարի մարդու վաղ ճանաչողական ունակության մասին: Երկնքի դիտումը նոր զգացողություն ու միտք ծնելով, մեծ լիցք է հաղորդել ծիսա-առասպելական ոլորտներին: Ընդհանրապես, տիեզերական բոլոր իրադարձությունները սերտ կապված են հավատալիքներին. ահարկու և խորհրդավոր գիսաստղն ու երկնաքարը ևս տեսողական հզոր ազդեցության շնորհիվ պիտի որ խոր տպավորվեին նախնիների հոգևոր աշխարհում, դառնային վերին ուժերի, ոգիների և աստվածությունների պաշտամունքի այլազան դրսևորումների հիմք և արտացոլվեին նաև նյութական մշակույթում:

Ամենանշանավոր՝ 75-76 տարին մեկ հայտնվող Հալլեյի (Halley Edmund, 1656-1742) գիսավորի պատկերն արտացոլվել է նաև Խալդիի «թեւավոր սկավառակի» մոտիվում: Գիսավորը վկայված է Արգիշտի Ա Մենուայորդու խորիտոյան տարեգրության մեջ (մ.թ.ա. 771 թ.), նաև՝ Իշպուլինի և Մենուա արքաների համատեղ գահակալության շրջանում (մ.թ.ա. IX դ. վերջին քառորդ) արված «Միերի դռան» գրվածքում: Խալդիի աստվածային Էոլթյան (Պi-ni-ri-a-še) նշումը կարող է դիտվել իբրև գերագույն աստված – գիսավոր աղերսի ավանդության դրսևորում³:

Հալլեյի գիսավորի՝ մ.թ.ա. 87 թ. օգոստոսի 6-ին երևալու արձանագրում կա Տիգրան Մեծի դրամներում՝ արքայական խույրի վրա պարզորոշ է գեսը [աղ. **244**]: Սա շատ ավելի հին գրանցում է, քան հայտնի է եվրոպական տարեգրություններից, գուցե՝ ամենավաղ պատկերներից մեկը⁴: Այս կերպ աստղագիտությունն ու պատմությունն օգնում են միմյանց՝ աստղագիտական երևույթի և պատմական անցքերի ժամանակագրման խնդրում (Քանոս 1988, 147-166; Օբրսոկո 2002, 45; Քաշեկ 2002, 49-55):

Գիսավորանման նշաններ կան Ներքին Սասնաշենի մ.թ.ա. VI – մ.թ. III դդ. միջև թվագրվող տուֆասալի [աղ. **71**], VI-VII դդ. Պտղնավանք, Ս. Հռիփսիմե, Օշականի Մանկանոց, Արթիկի եկեղեցիների, Սվետիցխովելի տաճարի պատերին, Արմաղան լեռան գագաթի սրբավայրում [աղ. **55, 244**, 3-6], Շատախի Չըլկրի և Նախիջևանի Ուլենի գյուղերի շուրջ գտնված սալաքարերին [աղ. **40**, 2, **46**]:

¹ Յոհաննիսի Երզնկացոյ Վիպասանութիւն..., Մասն Ա, ԻԲ, 19-20 (Յովհաննես Երզնկացի, ԻԲ, 250-251): «Ազգ» բառը հայերենում գործածվել է նաև տեսակ իմաստով:

² Գիսավոր է պատկերված Իտալիայի Վալկամոնիկայի (Valcamonica)՝ «Ֆոպե դի Նադրո» հնավայրի №35 ժայռակարում: Թվագրվել է մ.թ.ա. VII – I դդ. միջև (Gaspari 1999, 25-36, նկ 1-2, նաև՝ Ներբեռնում Վալկամոնիկա): Այլ վայրերում գիսավորի ժայռապատկերների առթիվ տե՛ս Coimbra 2007, 250-256; 2012, 40-42: Հայկական նյութին անդրադարձը տե՛ս Coimbra 2009, 638-640:

³ Տե՛ս Grekian 2019, 86-88: Պi-ni-ri-a-še բառի իմաստի առթիվ տե՛ս Մոլդրուսյան 1988, 74-75; Հմայակյան 1981, 206-207; 1990, 28; Բադալյան Մ. 2015, 13, 43: Ըստ Ս. Հմայակյանի բանավոր հաղորդման, սկավառակում պատկերված է աղեղնավոր հերոս, ոչ թե Խալդի: Կարծում եմ, սա ևս, ի լրումն ժայռանկարների՝ աղեղնավոր Հայկ նահապետի կերպարի պատկերագրական մի դրսևորում է:

⁴ Տե՛ս Gurzadyan, Vardanyan 2004, 1-3: Դրամները և նկարագրությունը տե՛ս Bedoukian 1978, 14-15, 22, 48, 55, աղ. 1₁₀₋₁₁; Nercessian 2000, 99, 142, 149, աղ 27₁₂; Հակոբյան Հ. 2013, 40: Անցյալում սրա դիտման ու գրանցման մասին տե՛ս Brady 1982; Stephenson, Yau 1985, 195-216: Մեկ այլ՝ մ.թ.ա. 44 թ. հայտնված «Կեսարի» կամ «Մեծ» գիսավորն է դրվագված 25 տարի անց Օգոստոս Օկտավիանոս (Augustus Octavianus, մ.թ.ա. 63 - մ.թ. 14) կայսեր դրամի դարձերեսին, տե՛ս Figueiredo et al. 2017, 137, նկ. 8; նաև՝ Ներբեռնում՝ «Կեսարի» գիսավոր:

Առաջին հիշատակումն արել է Անանիա Շիրակացին, նկարագրելով 467 թ.¹ գիսավորը. *նշան երեւեցաւ յերկինս, սին ամպոյ՝ փողոյ նմանութեամբ երեւեալ յաւուրս քառասուն*², դիտարկելով այն որպէս օդերևույթ. *Բազում և զանազան տեսիլք որ յաւոյ լինին, է՛ որ շանթ ասեն և է՛ որ կայծ, և է՛ որ հուր, և է՛ որ փայլակն, և է՛ որ սին հրոյ*³:

Հայ մատենագիրները մինչև 1770 թ. դիտված *ազեւոր, նիզակաւոր, մորուսաւոր, շող թրածն, կեռ թուր* երևալու ևս 57 դեպք են արձանագրել⁴: Ղևոնդ Մեծը (VIII դ.) նկարագրել է 681 թ. հոկտեմբերի 17-ին դիտվածը. *երևեցաւ աստղն զարմանալի տեսլեամբ վարսաւոր, զի ճաճանչ նշողիցն սինաճն յիւրմէն փողփողէր զլոյսն յետոյ ինքեան, զոր անուանեալ կոչէին աստղ գիսաւոր*⁵: Ստեփանոս Ասողիկը (X դ.) նշել է 975 թ. ամռանը և 989 թ. օգոստոսի 5-ին հայտնված գիսավորների մասին. *նիզակաւոր աստղն երեւեցաւ յաւուրս հնձոցն՝ ի մուտս ամառնային եղանակին. ինքն յարեւելս կալով եւ զնշոյլս լուսոյն նիզակաճեւ յարեւմուտս ձգեալ ի վերայ աշխարհին*⁶: Մատթեոս Ուռ-հայեցին նկարագրել է 1040 թ. գիսավորը. *եւանէր աստղ մի գիսաւոր՝ ջահաւոր կերպարանօք և երևեալ նորա յարեւմուտս կոյս յերեկօրէն և յետս յետս սողալով զնայր. և եհար զբազմաստեղն և զլուսինն և ինքն աներևոյթ եղև և յարեւմուտս դարձաւ (Մատթեոս Ուռհայեցի, 86): Մոտ մեկ դար անց Սմբատ Սպարապետն է հիշատակել նույն գիսավորը. ի թուին ՆՁԹ երևեցաւ աստղն գիսաւոր յերեկոյն յարեւմտից կողմն, և յետս սողալով՝ եկն ի հարաւ ընդ բազումքն/բազմաստեղն և ընդ լուսինն ի մէջ, և այլ չերևեցաւ*⁷: Անանուն Սեբաստացին (XIII-XIV դ.) ևս գիսավոր է նկարագրել՝ *ազեւոր աստղն, այլ տարբերակում աստղ մի գիսաւոր, բազում շառաւեղ եղեալ դէպ ի յարեւելս*⁸:

4. Գերնոր աստղ⁹: Տիեզերական երևույթներից հզորագույնը՝ «նոր» պայծառ աստղի հայտնվելը կարող էր բարի վրա ներկայացվել ուղղակիորեն, օր.՝ առանձնակի, մեծաչափ ճառագայթավոր օղակով (նաև՝ լուսնանշանի մոտ, ինչպես ԱՄՆ տարածքում, տե՛ս ստորև): Կտրուկ փոփոխականությամբ աչքի զարնող այս եզակի երևույթի փուլայնությունը կարող էր արձանագրվել նաև աստղագիտական գրանցման աղյուսակում [աղ. 195]:

Գերնոր աստղերի վեց հիշատակում կա, բռնկված 716, 737, 1006 և 1054 թթ.¹⁰: XI դ. պատմիչ Սամուէլ Անեցին նշել է 716 թ. մայիսի (կամ 760/762) գերնորի մասին. *ԶԿԲ: Բ. աստեղք երևեցան՝ մի յարեւելս և մի՝ յարեւմուտս*¹¹:

Մխիթար Այրիվանեցին գրեթե նույն բառերով նկարագրել է մյուս՝ 737 թ. գերնոր աստղը. *երկու նոր աստղ երևեցան՝ մին յարեւելք և մին յարեւմուտք (Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, 52):*

Երրորդ գրանցումը 1006 թ. մայիսի 1-ին Գալլ աստղատան գերնորի մասին է, որը հիշատակել է երեք հայ մատենագիր: XII դ. I կես, Մատթեոս Ուռհայեցի. *Ի հայոց թուականութեանն ՆԾԲ եւանէր աստղ մի ի տեսիլ հրոյ երեւեալ ի յերկինս (Մատթեոս Ուռհայեցի, 52):* XII դ. II կես, Սամուէլ Անեցի. *ՌԷ. Ել աստղ մի ի տեսիլ հրոյ*¹²: XIII դ. II կես, Սմբատ Սպարապետ. *Ի թուին ՆԾԷ*¹³, *եւաւ աստղ մի ի տեսիլ հրոյ*¹⁴: Գերնորը դիտվել է մի քանի տարի, նկարագրվել Չինաստանում, Ճապոնիայում, Եգիպտոսում, Իտալիայում, Իրաքի և Շվեյցարիայի տարածքում ևս¹⁵: Հավանաբար, նույն գերնորն է նաև ԱՄՆ-ի Արիզոնա նահանգի Ֆենիքս քաղաքի մոտակա մի ժայռանկարում¹⁶:

Ուշագրավ է հայկական չորրորդ գրանցումը՝ 1054 թ. Ցուլ համաստեղության մեջ բռնկված գերնորի մասին¹⁷:

1 Տարեթվի ճշգրտման առթիվ տե՛ս *Բրուտեան* 2009b, 146-151:

2 Բնագիրը հայերեն առաջին թղթե՝ 981 թ. գրված ձեռագրում է (ՄՄ 2679.65բ), տե՛ս *Աբրահամյան Ա.* 1944, 393; Մատենա գիտութեան եւ հաւատոյ *Դպրոցի քահանայի*, 122:

3 ՄՄ 1973.285ա; *Տէր-Մկրտչեան* 1896, 42 (*Տէր-Մկրտչյան* 1979, 296); *Աբրահամյան Ա.* 1944, 321; *Անանիա Շիրակացի* 1979, 125:

4 Տե՛ս *Семёнов* 1941, 131-148; *Թումանյան Բ.* 1968, 201-239: Կա նաև *տոնաւոր աստղ* անվանում (*Գաբամաճեան*, 177):

5 Պատմութիւն *Ղեւոնդեայ Մեծի* վարդապետի հայոց, 17 (*Ղեվոնդ*, 27):

6 Տիեզերական պատմութիւն *Ստեփանոս* Վարդապետի *Տարօնեցոյ*, գիրք III, Ժ, 173, 241-242:

7 *Սմբատայ Սպարապետի...*, 36; Տարեգիրք արարեալ *Սմբատայ Սպարապետի*, 53-54; *Սմբատայ Սպարապետի* տարեգիրք, 33:

8 Անանուն Սեբաստացու տարեգրությունը. XIII դ., *ՄԺ-II*, 145:

9 Աստղերի դաս և վիճակ է, երբ պայծառությունը պայթյունակերպ, օրերի ընթացքում աճում է միլիոնավոր անգամ: Գալակտիկայում նման երևույթ լինում է 100-200 տարին մեկ: Գրավոր շրջանում գերնոր է դիտվել 185, 369, 386, 393, 1006, 1054, 1181, 1572, 1604, 1680 թթ.: Հռոմեացի բնագետ, փիլիսոփա Պլինիոս Ավագը վկայել է, որ Կարիճի α և δ աստղերի միջև մ.թ.ա. 134 թ. նոր աստղ հայտնվելն է Հիպարքոսին մղել ցուցակագրելու 1022 «մշտական, անշարժ» աստղերը, դիրքի և պայծառության նշումով (տե՛ս *Pliny*, գիրք II, գլ. XXIV, 95, էջ 238-239): Ցուցակը կազմել է բռնկումից չորս տարի անց՝ մ.թ.ա. 130 թ. (*Ճամբուց, Էփրեմով* 2001, 7-25):

10 Տե՛ս *Семёнов* 1941, 139-140, 142; *Թումանյան Բ.* 1968, 179-184: Առաջին երկու բռնկումը միայն հայ պատմագիրներն են հիշատակել: Ի դեպ, 716 և 737 թթ. բռնկումները չկան մ.թ. I հազ. գերնորերի և դրանց մնացորդների ցուցակներում (տե՛ս *Clark, Stephenson* 2002, նաև՝ *Ներքեռնում* գերնոր աստղ):

11 *Սամուէլի քահանայի Անեցոյ...* 1893, 88; 2011, 106; *Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ*, Ա, մասն Բ, 159:

12 *Սամուէլի քահանայի Անեցոյ...* 1893, 104; *Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ*, Ա, մասն Բ, 181:

13 Հայոց ՆԾԷ-ն 1008 թվականն է, այլ ձեռագրերում կա նաև ՆԾԲ՝ 1003 թ. և ՌԷ՝ 1007 թ.: Այս աղբյուրների մանրազնին բնությամբ և տարեթվի նշման գրչական սխալների ճշգրտմամբ Բ. Թումանյանը եզրակացրել է, որ դրանք բաղված են միևնույն աղբյուրից (*Թումանյան Բ.* 1967, 144-147; 1985, 94-97):

14 *Սմբատայ Սպարապետի...*, 26; Տարեգիրք արարեալ *Սմբատայ Սպարապետի*, 44; *Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք*, 22:

15 Կահիրեցի բժիշկ, աստղաբան Ալի իբն Ռիդվան (*Ali ibn Ridvan*, 988-1061), մեկնելով Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Տետրաբիբլոս» աստղաբանական երկը, մանրամասն նկարագրել է գերնորը, նշելով, որ պայծառ էր բառորդ Լուսնի չափ և Վեներայից երեք անգամ մեծ (*Goldstein* 1965, 105-109), նաև՝ *Donsbach* 2006, 38-43; *Murdin* 1978, 14-16):

16 Այս մեկնաբանման առթիվ կասկած է հայտնվել, տե՛ս *Did Ancient Americans Record a Supernova?* 2006:

17 Ամերիկյան աստղաֆիզիկոս Էդվին Հաբլը (*Hubble Edwin*, 1899-1953) 1928 թ. կռահեց, որ այս գերնորի պայթյունի հետևանքը խեց-գետնաձև միգամածությունն է, ինչը 1942 թ. ապացուցեցին աստղաֆիզիկոսներ Նիկոլաս Մեյոլը և Յան Օորտը:

Ըստ Հեթում Պատմիչի՝ *երևեցաւ լուսաւոր աստղ մի ի մեջ բոլորի լուսնին, յորժամ լուսինն նոր էր, ի մայիս ամսոյ ԺԴ (14) աւրն, առաջին պահ գիշերոյն*¹: 23 օր շարունակ դիտելի է եղել ցերեկը նույնպէս (իսկ գիշերը՝ մինչև 1056 թ. ապրիլի կեսը): Հյուսիսային կիսագնդում նորահայտ աստղը կերևար ամենուրեք, սակայն, ըստ տարբեր վայրերի դիտողների նկարագրածների համադրման՝ առաջինը Հայաստանում է արձանագրվել՝ մայիսի 10-ին, իսկ մայիսի վերջին՝ ճապոնիայում (Meigetsuki – հյուր աստղ) և հուլիսի 4-ին՝ Չինաստանում²: 1054 թ. գերնորը հետագայում հիշատակվել է 1420-1535 թվականներն ընդգրկող իտալական *Cronaca Rampona* տարեգրություններում (Gurzadyan 2012): Բաղդադցի բժիշկ Իբն Բուտլանը (Ibn Butlan, 1001-1066) հաղորդել է 1054 թ. ամռանը (Հիջրայի 446 թ.) համաճարակի պատճառ դարձած երկնային հզոր երևույթի մասին³: 1955 թ. պարզվեց, որ այն նաև պատկերվել է՝ ԱՄՆ-ի Արիզոնա և Նյու Մեքսիկո նահանգների Նավահո և Չակո կիրճերում: Ամերիկյան աստղագետ Ուիլյամ Միլլերը (Miller William (1910-1981) հայտնաբերել է դրա երկու ժայռանկար. սրանցում, օղակի կողքին, 2° (չորս Լուսնի չափ) հեռավորությամբ՝ լուսնանշան կա, որի դիրքով էլ նա հաշվել է գերնորի առաջին գիշերվա դիտման պահը՝ հուլիսի 5-ի առավոտյան⁴:

5. Հյուսիսափայլ: Գեղեցիկ ու խորհրդավոր այս շարժուն երևույթը ժայռապատկերներում ուղղակի արտահայտում չի գտել, թեպետ, որոշ պատկերներում կետագարդ կամ գծագարդ, մեծաչափ շրջափակ տիրույթներ կան: Դրանք կարող են լինել միջնադարում *Հեծանակք* և *Գուպարք* կոչված (ուղղանկյունաձև ու կլոր) լուսարձակումների, Ղ. Ալիշանի բնորոշմամբ՝ *անհաստատք կամ յանկարծերևեաց* երևույթի արտացոլում (Ալիշան, 1895, 132; 1910, 145): Գուցե Անանիա Շիրակացին *սիւն հրոյ*⁵ ասելով այս երևույթը ևս ի նկատի ունի: Հայ մատենագրության մեջ կա 716-1620 թթ. դիտված բևեռափայլերի վեց հիշատակում, որ հիմնականում նկարագրված են իբրև երկնականարի հյուսիսային կողմում ցլացող հրե սյուն⁶:

716 թ. գարնանը *երևեցան Գ. (3) սիւնք ամպեղէնք հրախառն ի կողմն հիւսիսոյ Գ. (3) օր: Եւ ելանէին ի վեր՝ եւ հջանէին ի վայր*⁷: Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ, X-XI դդ. բևեռափայլ է դիտվել չորս անգամ. 1097 թ. ձմռանը *նշան ահաւոր և զարմանալի յերկինս ի կողմն հիւսիսոյ, ...բորբոքեցաւ երեսք երկնից ի բոց հրոյ և կարմրացաւ սաստկապէս ի պարզոյ և բլուր բլուր կապեցաւ երկինքն, և սահեալ ելանէր դիմօք յարևելս և դիզացեալ եղև մասն մասն և ծածկեաց զմեծ մասն երկնից, ...և հասանէր ի կամարն երկնից*, 1098 թ.՝ *ծառացեալ բարձրանալով և երակ երակ ելից զերեսս հիւսիսոյ մինչև ի գագաթն երկնից, և ամենայն աստեղքն եղեն ի գոյն հրոյ*, 1099 թ.՝ *հրակերպ յերկինս ի գոյն սաստիկ կարմրութեան. և կացեալ վեց ժամ գիշերոյն հիւսիսային կողմանէն՝ զնալով զնայր յարևելս, և դարձաւ ի սևութիւն*, 1101 թ.՝ *նշան կարմրութեան ի հիւսիսային կողմանէն ահաւոր և հրաշալի քան զառաջինսն*⁸: 1620 թ. ի կողմն հիւսիսոյ երկինքն վառեցաւ կէս գիշերին, որպէս թէ արեգակն ի յամպն վազէ, ի ծագել ժամուն այրի, նոյնպէս եղև⁹:

1 «Հեթում Պատմիչի ժամանակագրությունը. XIII դ.», *ՄԺ-II*, 33, 55:

2 Асманович 1974, 6-8; Псковский 1985, 126-128, 130; Murdin 1978, 4-7.

3 Ըստ արաբ բժիշկ Իբն աբի Ուսայբիայի (1203-1270) կազմած կենսագրական հանրագիտարանի (1245 թ.), տե՛ս *Ibn Abi Usaibia*, 465-466, նաև՝ Kenneth et al. 1978, 728-730:

4 Տե՛ս Miller 1955, 105-12, նաև՝ Асманович 1974, 8; Brandt, Williamson 1979, 6-33; Murdin 1978, 9-13; Псковский 1985, 127-130; Krupp 2015, 593-606: Նման պատկեր կա նաև Մեքսիկայում՝ Կալիֆորնիա թերակղզու Էլ-Պարրալ վայրում (Crosby 1975, 167; Brandt, Williamson 1979, 31):

5 ՄՄ 1973.285ա; *Տեր-Մկրտչեան* 1896, 42 (*Տեր-Մկրտչյան* 1979, 296); *Աբրահամյան* Ա. 1944, 321; *Անանիա Շիրակացի* 1979, 125:

6 Տե՛ս Семёнов 1941, 134, 136, 144; *Թումանյան* Բ. 1968, 184-188:

7 *Սամուէլի քահանայի Անեցոյ...* 1893, 86; *Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ*, Ա, մասն Բ, 156:

8 *Մատթեոս Ուռհայեցի*, 278, 286, 290, 296: Տե՛ս Семёнов 1941, 134-137; *Թումանյան* Բ. 1968, 185-187:

9 «Գրիգոր Կամախեցու խմբագրած ժամանակագրությունը. XVII դ.», *ՄԺ-II*, 268-269, նաև՝ Պատմութիւն *Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ*, ԾԵ, 638 (*Առաքել Դավրիժեցի*, ԾԶ, 480): Տե՛ս Семёнов 1941, 144; *Թումանյան* Բ. 1968, 188:

1.3. Երկրագունդ

Երկիրը սովորաբար պատկերվել է խաչամիջուկ շրջանիկով, հաճախ այն մեկուսի է, առանց որևէ կից նշանի: Երկրի գնդաձևության՝ Պյութագորասի (Πυθαγόρας ὁ Σάμιος, 570-495) և Արիստոտելի սկզբնավորած պատկերացումը հայոց մեջ արմատավորել է Անանիա Շիրակացին¹: Նա գրում է. *քանզի ըստ ձևոյ բուն երկնին և սա [Երկիրը՝ Կ.Թ.] բաղկացաւ՝ գկատարեալ ձևն առեալ*²: *Չի որ ինչ միանգամ ի յերկնի է, ամենայն ինչ գնդացեալ է, կատարեալ ձևոյն հասեալ, որպէս երկիր*³: Գրիգոր Տաթևացին ևս Երկիրը գունդ է համարել, «Վասն յատկութեան երկրի» արական նշելով՝ *զի բոլոր է*⁴: Ըստ Հակոբ Ղրիմեցու, Երկիրը նույնպես գնդաձև է, որպէս երկնային մարմին՝ *Երկրիս ձևն բոլորակ է, ...Բոլորակ ձևն կատարեալ է և պատշաճի բոլորակութեան երկնից մարմնոյ*⁵: Այս կերպ նա հիմնավորում է Պտղոմեոսի հիմնական դրույթներից մեկը, Երկրի՝ Տիեզերքի չափերի համեմատ փոքր մի կետ լինելը. *կէտ է և միջոցս երկիր առ անբաւ հեռաւորութիւն երկնային ծրին*⁶:

Պայտասարի հարավային ստորոտի այս եզակի ժայռապատկերն⁷ ասես Երկրագնդի չորս կողմերի մարդկանց ուղղակի պատկերը լինի՝ գնդաձևության գաղափարի⁸ հնամենի մի արտացոլում [աղ. 149₁, 190₄]: Այն կարող էր նաև Երկրի հակադիր կողմերում ապրող «հակոտնյանների»՝ *ընդդիմոտունք ներթոյաբնակք* մարդկանց խորհրդանշել⁹: Մեկնաբանվել է իբրև *աշխարհի չորս դարպասները հսկող աստվածային ուժերի*, Երկրի բառակողմ բաժանման դրսևորում¹⁰: Առավել լայն իմաստով կարելի է Աշխարհի Պատկեր՝ Imago Mundi համարել¹¹: Իր բառակողմ ու բառատարր հորինվածքով այն համադրելի է նաև կեռիսաչին¹² [աղ. 233-234]:

Կողմնացույց: Երկրի կողմերի ճշգրիտ որոշումը բարդ է, այն էլ հնում՝ առանց մագնիսական սլաքով սարքի¹³: Գետնամուկի, կամ այլ քարաբեկորներով ամուր սևեռված որոշ քարերին կա առանձնակի պատկերված խաչ (փոխուղղահայացներով նշան), որն ուղղված է ըստ Երկրի կողմերի՝ 5-8° ճշտությամբ: Սովորական սյուժետով պատկերներում ևս հաճախ է խաչանման նշանը¹⁴ [աղ. 190₁₋₃]:

Տեսականորեն, հյուսիսի կողմն է նշում արևածագի և արևամուտի կետերը միացնող գծին տարված միջնուղղահայացը (գետնի կամ քարի վրա նշվում են Արևի այդ դիրքերը և դիտակետը): Կետերն աշխարհագրական

1 Ես Անանիայ Շիրակացի ի յԱնանիայ գեղջէ, որ բաւանդակեցի զգայրութիւն մերոյ ազգիս Հայաստանեաց, ...և աւր ըստ աւրէ լուսաւորէի զայս մտաց իմոց ըստ բանի... (ՄՄ 699.178բ; Աբրահամյան Ա. 1944, 206; Անանիա Շիրակացի 2005, 593; Ալիշան 1901, 232): Այսինքն, սխալ կլինի կարծել, թէ Անանիա Շիրակացին իր գիտական ու իմաստասիրական անսպառ և հիմնավոր գիտությունը ստացել է միայն հունական միջավայրում, հույն ուսուցիցից, և հունական աղբյուրների յուրացումով: Ընդհակառակը, ինքնակենսագրության մեջ նա ուղղակի հաստատում է իր անմիջական կապը հայոց գիտության և դպրության հետ (խաչիկյան 1992, 192-193):

2 ՄՄ 2180.481բ; 2762.108 (Անանիա Շիրակացի 1940, Բ, 7; 1979, 17, 69), տե՛ս նաև Ելնայան 2015, 22 (2021, 117, 130, 313):

3 ՄՄ 1267.323բ; 1973.325բ (Աբրահամյան Ա. 1944, 332-333), տե՛ս նաև Ելնայան 2008, 105 (2015, 20-21; 2021, 128): Ասորի բնագետ Իշոխը (XIII դ.), ընդունելով երկնքի գնդաձևությունը, խոսափում է խոսել երկրի գնդաձևության մասին, քանի որ եկեղեցու հայրերը չէին ընդունում դեռևս Արիստոտելից եկող այդ հայացքը (Իշոխ, 60): Գնդաձևության մասին Անանիա Շիրակացու հայացքների մասին տե՛ս Շիրինյան 2024, 213-214: Անտիկ աշխարհում գնդաձևության ընկալումների մասին տե՛ս *Ժամար* 1980, 49-58:

4 Գիրք Հարցմանց ...Գրիգորի Տաթևացուն, Ի. IV, գլ. 13, ԽԵ, 211 (Գրիգոր Տաթևացի, 290): Տե՛ս նաև Հակոբ Ղրիմեցի, 111:

5 ՄՄ 1114.55բ, 74բ (Հակոբ Ղրիմեցի, 233, 263):

6 ՄՄ 1114.93բ (Հակոբ Ղրիմեցի, 111-112, 293; Ելնայան 1987, 49; 2021, 95, 324): Բանահավաք Եղիա Կարնեցին (1689-1750) «Յաղագս աշխարհագրութեան» տիեզերագիտական երկի «Յաղագս ձևոյ երկրի» գլխում քննադատում է դեռևս այն ժամանակ գերիշխող այն տեսակետը, թէ երկիրը հարթ է և տափարակ (Աբրահամյան Ա. 1976, 59-61):

7 Ժայռապատկերի գծանկարի առաջին հրապարակումը տե՛ս *Разделушние небо на созвездия...*, 1971, 16-17:

8 Տե՛ս ՄՄ 1973.282ա; 2180.482ա; 2762.109; Անանիա Շիրակացի 1940, Բ, 7; Գ, 10; XXII (Տեր-Մկրտչեան 1896, 39; Տեր-Մկրտչյան 1979, 292); Աբրահամյան Ա. 1944, 140, 318, նաև՝ Թումանյան Բ. 1964, 56; 1973, 62; Մանույան 1976, 185-193; Դանիելյան 1971, 222; Թխաթյան 1995b, 9-10, նկ. 31: Թեև, զուտ ակնադիտորեն, կարելի է համարել, որ ընդամենը լճակի կամ օջախի շուրջ կանգնած մարդիկ են:

9 ՄՄ 1973.291բ; 2180.484ա-բ; 2762.114-115; Անանիա Շիրակացի 1940, Գ, 12-13; 1979, 73-74: Ըստ հայ բժշկագիտության պատմաբան Ստեփան Կարոնյանի, անտիկ գիտությունը, սկսած Պլատոնից, ...անտիպոդների գոյությունն ընդունել է իբրև անվիճելի փաստ: Իսկ Իշոխը հակոտնյանների հարցում ևս գտնվել է եկեղեցական սխոլաստիկ տեսությունների ազդեցության ներքո (Իշոխ, 61):

10 Հակոբյան Հ. 2004, 18-20: Շինարվեստի ոլորտում տե՛ս Գրիգորյան Ա. 2005, 91, աղ. 51, 78-79 (Գրիգորեան 2023, 242, աղ. 51, 78-79):

11 Image, model or microcosm of the world, տե՛ս նաև *Eliade* 1959, 42-45, 57-59, 172-173.

12 «Հողմավարդ» անունով այն առկա է նաև հյուսիսամերիկյան հնդկացիների արվեստում, որ Երկրի չորս կողմերի ու քամիների նշանակն է եղել, իսկ կենտրոնը Երկիրն էր ու մարդը (Եգեկեան 1908, 151-152): Հ.Ե. միջավայրում բառակողմի ընկալման մասին տե՛ս *ԴԻ*, 678-679, 852-853:

13 **Աշխարհագրական** հյուսիսային բևեռի դիրքն անփոփոխ է՝ կախված է լույս երկրագնդի պտտման առանցքի ուղղությունից: Փոքր-ինչ տարբեր է մագնիսական բևեռի դիրքը, որը պայմանավորված է Երկրի խորքի հրահեղուկի վրա լողացող մայրցամաքային հսկա վահանների բարդ շարժումներով: Ընդերքում բևեռների տեղը զգալիորեն փոխվում է Նույնիսկ դարերի ընթացքում (Հայաստանում՝ 3-5°): Սա է գտածոյի թվագրման հնամագնիսական եղանակի հիմքում, որն *in situ*՝ թթման օջախում, հնոցում պեղված խեցեղենի բացարձակ թվագրման հնարավորություն է տալիս, քանի որ կավի երկաթամանիկները պահպանում են պնդացման պահին մագնիսական դաշտի ուղղությունը:

14 Հայոց մշակույթի պատկերագրական ճյուղերում առկա խաչերի տիպաբանության առթիվ տե՛ս *Մնացականյան Աս.* 1955, 179-206; Գրիգորյան Ա. 2005, 86-88 (Գրիգորեան 2023, 234-236); Հովանիսիայան Դ. 2016, 40-42: Քանդակագործի պատկերակազմի առումով ընդհանրություն կա V-VIII դդ. թվարկի խաչերի և իռլանդա-սաքսոնական վաղմիջնադարյան կոթողների միջև: Սա նկատել է Յոզեֆ Ստրոմի-գոլսկին, տե՛ս *Strzygowski* 1918, 237-243, 718-719: Կես դար անց, ֆրանսիացի արվեստաբան Ֆրանսուազա Հենրին (Francoise Henry, 1902-1982), հաստատելով Նախորդների՝ Գաբեգին Հովսեփյանի, Արշակ Ալադյանցի, իտալացի արվեստաբան Յուրգիս Բալտրուշայտիսի, ֆրանսիացի հայագետ Ֆրեդերիկ Մակերի և այլոց կարծիքները, որոշ աղբյուրներ է հավելել մանրանկարի և հարթաքանդակի ոլորտներում (տե՛ս *Չուգասյան* 1976, 105-106): *Անգլո-սաքսոնական արվեստում առկա հայկական ներշնչումների բացահայտումը ընդարձակում է մեր գիտելիքները հայ արվեստի ներգործության սահմանների և նրա միջազգային դերի մասին* (Անդ, 109):

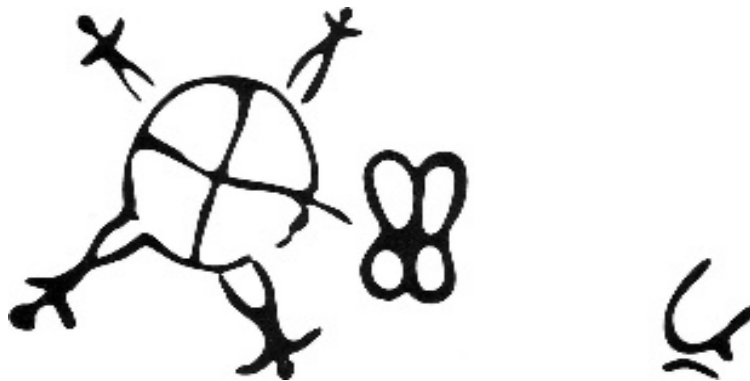
ճիշտ արևելքում ու արևմուտքում են միմիայն հասարակածում, այն էլ լայն տեսադաշտի դեպքում՝ ծովում և ափին: Իսկ լեռնային, ոչ լայնահորիզոն տեղանքում իրական հյուսիսի դիրքը ճիշտ որոշելն այս կերպ դժվար է, քանի որ ծագման ու մայրամուտի կետերը միշտ որևէ բարձունքի հետևում են, ուստի արևածագն ավելի ուշ է լինում, մայրամուտը՝ շուտ: Հետևաբար, թեև փոքր-ինչ բարդ, բայց միակ ճշգրիտը կարճագույն ստվերի ուղղությունն է, կեսօրին՝ Արևի բարձրագույն դիրքում (հասարակածից վեր լայնություններում): Իսկ արդեն որոշված՝ հյուսիս – հարավ գծին տարված ուղղահայացով էլ խաչ է ձևավորվում:

Իսկ գիշերը հյուսիսի կետը երկնոլորտի պտտման կենտրոնն է՝ բևեռը, որի մոտ հնուց ի վեր որևէ պայծառ, ակնառու աստղ է ընտրվել: Անանիա Շիրակացին բևեռամոտ աստղերը կոչել է *կացականք*¹՝ քանզի չեն ծագում ու մայր մտնում², Եղիշեն և Վանական Վարդապետը՝ *անմուլար աստեղք*, որոնք *բևեռեալ են*. *Նովաւ շարժին և շրջին*³: Ղևոնդ Ալիշանը (Եղիշեին վկայակոչելով) դրանք բնորոշել է իբրև *անպար*՝ անշարժ⁴:

Արևածագ և արևամուտ: Քարերով սևեռված կամ գետնամուկ մի շարք ժայռաբեկորներին կան անկյունավոր նշաններ՝ գրեթե արևելք և արևմուտք ուղղված առանցքներով: Ինչպես նշվեց, բնական է դրանց՝ հենց այդ կողմեր «չնայելը», քանի որ լեռներում արևածագն ու մայրամուտը ճիշտ աստղագիտական պահին չեն լինում (օր.՝ տեղանքի 15° թեքության դեպքում տարբերությունը 1 ժամ է): Ժայռանկարներում արևածագի և արևամուտի նշանների միջև առկա են ոչ թե 180° (ինչպես լայնահորիզոն, օր.՝ ծովային տեղանքում), այլ 120-160° անկյուններ, այսինքն՝ կարող էր նշվել տվյալ վայրում ծագման ու մայրամուտի կետերի **իրական** դիրքը (ծախ և աջ կողմերից տեղանքի 30-10° թեքություն՝ «փակող» լեռ, լանջ): Գեղամա լեռների մի քանի ժայռապատկերի մոտ առավոտյան և երեկոյան դիտումներով հաստատվեց, որ ծագման ու մայրամուտի պահերին Արևը երևում է հենց այդ նշանների առանցքի ուղղությամբ [աղ. 196-8]: Վայոց Ձորի մարզի Արփի գյուղի մոտակա բարձունքին՝ «Արևաբար» ժայռաբեկորի վրա ևս նշված է ծագող Արևի դիրքը լեռների նկատմամբ⁴ [աղ. 93]:

Գործողություն ու կենդանի էակ ցուցադրող բազմատարր ժայռապատկերների վերնամասում երբեմն կա ճառագայթավոր նշան՝ վերևում, ձախում կամ աջում: Հավանաբար, նշվել է օրվա պահը՝ կեսօր, առավոտ կամ երեկո (Արևի նկատմամբ ժայռանկարի դիրքից կախված՝ առավոտ կամ երեկո)⁵:

Լուսանշանը կամ մանր կետերի բազմությունը կարող են աստղալից գիշերվա ցուցիչ լինել [աղ. 196-13]: Նման իմաստ են արտացոլում նաև որոշ հնագիտական գտածոներ և ազգագրական իրեր:

1 Չի հիսխական աստեղքը ոչ են գնացականք, այլ կացականք (ՄՄ 1267.322բ; 1973.324ա; Աբրահամյան Ա. 1944, 331): *Չաստեղաց զոր կոչեն բևեռ երկնի, որ ի տեղն զան շուրջ և ո՛չ ծագեն յեյից և զան ի մուտս* (ՄՄ 1267.314ա; 2180.500բ; 2762.147; Անանիա Շիրակացի 1940, Ը, 38; 1979, 96): Այժմ (X-XXXII դդ.) բևեռամերձ է Փոքր Արցի α աստղ *Կինոսուրան*, ուստի և միջնադարից սկսած բևեռային է կոչվել: Մինչ այդ գրեթե հազար տարի որևէ երկնային հյուսիսացույց՝ «բևեռային» աստղ չի եղել: Ավելի վաղ՝ մ.թ.ա. I հազ. ընթացքում փյունիկացի ծովագնացներն ամբողջ Փոքր Արց համաստեղությունն են կիրառել կողմնորոշման համար՝ *փյունիկուսին* (Φλαμμαρυσον 1899, 11): Նրանցից ստացած գիտելիքներով, Թալես Միլեթացին առաջարկել է դրա α և β աստղերը համարել *բևեռի պահապան*: Մ.թ.ա. XV-I դդ. «բևեռային» էր Փոքր Արցի β աստղ *Կոխաբը* (արաբերեն՝ *Հյուսիսի Աստղ*), իսկ XXXV-XV դդ.՝ Վիշապի α աստղ *Տուբանը*:

2 ՄՄ 4166.209ա (*Խաչիկյան* 1992, 258; 1941, 162; *Խաչիկեան* 1995, 183-184):

3 Ալիշան 1895, 111 (1910, 123): Անվանումը Եղիշեին վերագրելու առթիվ տե՛ս *Խաչիկյան* 1992, 258, 302՝ ծան. 21:

4 Լուսատուի ծագման ու մայրամուտի կապը լեռան հետ նկատելի է Ծումերի բառապաշարում: *Աստղի ծագման շումերական տերմինն է KUR, որտեղ KUR «լեռ, լեռնային երկիր» իմաստն ունի* (Դավթյան Ա. 2004, 7-9; PSD, 'kur'), կիրառվել է նաև *լուսավորել, արևելք* իմաստներով: Աստղի խավարումը՝ մայր մտնելն արտահայտել են an-gi₆ եզրով, որի հայերեն զուգահեռն է *անգ, անկ* (Դավթյան Ա. 2014, 56):

Բառակազմական առումով սրան կարող են աղերսվել նաև *եղաստեղ* և *անկաստեղ* եզրերը, թեև սրանք վերաբերում են Բազումբ աստղակույտին: *Անկումն աստեղ, այս ինքն ծածկումն լուսափայլ աստեղն՝ մեծ շուն կոչեցելոյ 'ի վայր քան զաստեղատունն Հայկայ, աներեւութանալով 'ի մերձենալ արեգական, եւ անդէն 'ի հեռանալ նորին 'ի վեր երեւելով. որ յայնժամ եւ ԱՍՏԵՂ ասի* (Աբրահամյան Ա. 1956, 207): Ըստ XVII դ. մատենագիր, թարգմանիչ, փիլիսոփա, աստվածաբան Ստեփանոս Լեւիացու՝ *Անկաստղ կոչէ զԲոլս Բազմաստեղս 'ի վեր քան զՀայկ: Տե՛ս ՆԲ, հ. 1, 170; նաև՝ Ելնաթյան 1986, 168-170 (2021, 81-85); Սիմոնյան Գ. 2017, 36-39:*

5 Առասպելական մտածողությամբ լուսաբացը, ցերեկը, արևելքը և այլն առնչվում են «աջ»-ի, իսկ մայրամուտը, գիշերը, արևմուտքը և այլն՝ «ձախ»-ի իմաստաբանական շարքին (Պետրոսյան Ս.Գ. 2007, 43):

1.4. Երկրային երևույթ

Յրաբուխի Է նմանվում Զարվաճառի լեռների Սխտորասար գագաթից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք, երկրաբան Ա. Ավագյանի 1998 թ. հայտնաբերած ժայռապատկերը, որն ըստ նրա՝ 11 կմ հյուսիս-արևմուտք գտնվող Փորակի ժայթքման արտացոլումն է [աղ. 150₁]: Երկրաբանական տվյալների համաձայն, հրաբխի վաղագույն արտավիժումները տեղի են ունեցել մ.թ.ա. V հազ.՝ հավանաբար 4730-4160 թթ. միջակայքում¹:

Ըստ սեպագիր աղբյուրների քննության հիմամբ առաջադրված վարկածի, այն գործել է հետագայում ևս՝ մ.թ.ա. ~780 և ~740 թվականներին²: Խորխոռյան տարեգրության մեջ Արգիշտի Ա Մենուայորդին արձանագրել է. *Բեխուրա (բաղաբը) վերապաշարեցի, Բեխուրա (բաղաբի) Բամ (լեռը) փլուեց. Ծուխն (?) ու մուրը (?) այժմ (նրա) վրայից մինչև արեւն է ելնում: Երբ Բամ (լեռը) փլուեց, ես Բեխուրա (բաղաբը) գրաւեցի*³: Արբան Սևանի ավազան էր արշավել 782-773 թթ. միջակայքում⁴: Բեխուրան լճի հարավում էր, որտեղ գտնվող Բամ(ն) լեռան տեղը հստակ չէ՝ ամբողջ Վարդենիսի լեռնաշղթան ևս կարող էր Բամնի կոչվել⁵: Մոտակա հրաբուխներից հոլոցենում հզոր արտավիժումներ է դրսևորել Փորակը⁶, որը սեպագրում կարող էր կոչվել Բամ/Բամնի:

Բացառված չէ, որ Բամի գործունեությունը շարունակվել է. ըստ Սարգսի Բ Արգիշտորդի արքայի Գանձադռան տարեգրության՝ *Քանի մարդ իմ գեների (?) առջևից ճողոպրում էր և բռնեց (=գրավեց) Ուշբիա և Բամ (լեռները): Ովքեր ճողոպրում էին, Թեյշեբան՝ (=կայծակը) այրեց*⁷: Թվում է, թե խոսքը պարզապես կայծակի մասին է, սակայն, հրաբխային երևույթները հնում կապել են նաև «երկնքից ընկնող հրո» հետ (հրաբխի մոխրագազային ամպերում հաճախ են կիլոմետրանոց կայծակները (Маркушин 1985, 50): Ուստի, հավանական է, որ մ.թ.ա. 742-739 թթ. միջակայքում Բամը ևս մի անգամ է ժայթքել⁹:

Ջնագույնը Կոնիայի դաշտի, Նոր քարի դարի Եղանիկ հնավայրի գունավոր որմնանկարում է (մ.թ.ա. 6150 թ.)՝ 130 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող Յրասարի (3268 մ) մ.թ.ա. ~6200 թ. ժայթքման պատկերը¹⁰ [աղ. 150₂₋₃]:

Հրաբխի՝ աշխարհում հայտնի երրորդ ժայռապատկերը Արգենտինայի հարավի Պատագոնիա բնամարզի Յերմեսո հովտում է¹¹:

1 Avagyan 2001, 166-167; Avagyan, Karakhanian, Philip 2003, 13-14; Karakhanian et al. 2002, 329-330, նկ. 10; Bousquet 2018, 99-100; Ավագյան 2019, 219-222; Ավագյան և այլք 2021, 131-139: Յայտնաբերողն այժմ համարում է, որ այն կարող է ավելի հին լինել:

2 Յարրությունյան Ռ. 2006, 75-77:

3 ՅժՊԶ, 66, 69; Բարսեղյան 1995, 10; Կարապետյան 1998, 121; Grekyan 2019, 81:

4 Տե՛ս Меликшвили 1960, 255:

5 Տե՛ս Арутюнян 1985, 59; Երեմյան 1982 (բարտեզ); ՏԲ, հ. 1, 582: Ծագումնաբանորեն, որոտածայն հրաբխի անունը կարող է առնչվել բամբ՝ հաստ ձայն (ԱԲ, հ. Ա, 401), հ.ե. *բամ - խոսել, ասել բառին (Ջահուկյան 1987, 220), ինչն առաջին՝ մ.թ.ա. V հազ. ժայթքման ևս մի վկայություն կլինի:

6 Փորակ հրաբխի մասին տե՛ս Ширинян, Карапетян, Карапетян, Харазян 1978, 279-283; Յարրությունյան Ռ. 2006, 85; Джрбашян, Меликсетян, Навасардян, Григорян, Геворгян, Гукасян 2024, 92:

7 Թեյշեբա աստծու զուգորդ խուռիական Թեշուբն առնչվում է ամպրոպի, նաև լեռան (հրաբխի) պաշտամունքին:

8 ՅժՊԶ, 80, 82; Կարապետյան 1998, 253; Ջահուկյան 1987, 445; Grekyan 2019, 84:

9 Սա միջգիտաճյուղային համագործակցության լավ օրինակ է: Որևէ բնական երևույթի երկրաբանորեն թվագրումը նպաստավոր է դրա պատկերով ժայռանկարի տարիքի գնահատման, գրավոր տեղեկության հավաստիության համար, և հակառակը՝ բներևույթի փոփոխությունը, դրա մասին գրավոր վկայությունը լրացնում են տվյալ երևույթի գոյության և ընթացքի հանգամանքները:

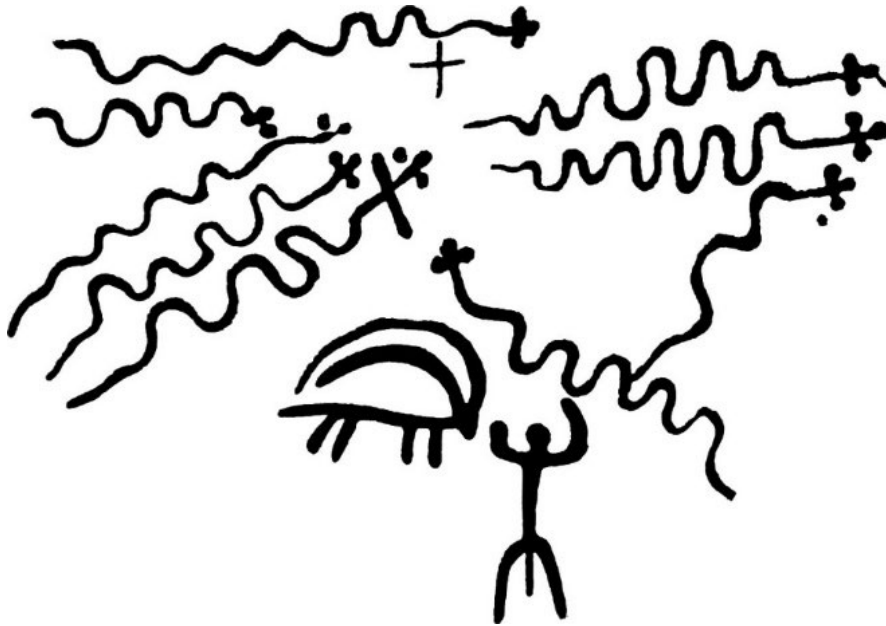
10 Mellaart 1967, 133, նկ. 59-60.

11 Avagyan et al. 2017, 83; Avagyan et al. 2018, 15-16; Ավագյան 2019, 222-223, նկ. 4.37_б.

1.5. Օդերևույթ

Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերներում հաճախակի են ալիքաձև, բեկյալ, ատամնաձև, զիգզագ գծերը [աղ. 151₁₋₉]: Հավանական է, որ դրանք կայծակի նշան են, հատկապես, եթե հորինվածքի վերին մասում են և փոքր-ինչ առանձնակի¹, առավել ևս, եթե մարդու (իմա՝ շանթաձիգ աստծու) ձեռքին են²: Երկնային պատիժ (հրդեհ, շանթահարում) կամ պարզև (կրակի ստացման աղբյուր) արտահայտելով հավատալիքային փուլում, շանթ-կայծակը պաշտամունքի հաջորդ՝ դիցարանային փուլում արդեն ստանձնել է ամպրոպա-որոտնային աստվածության դեր (տե՛ս նաև *Պետրոսյան Ս.Գ.* 2008, 16-20):

Կան ծիածանի աղեղ, ամպ և անձրևաշիթ հիշեցնող ժայռապատկերներ [աղ. 151₁₆₋₁₉]: Դրանց նմանվում են Կիլիկիայի Մերսին հնավայրի մ.թ.ա. V-IV հազ. անոթների պարանոցին արված զիգզագ գծափնջիկները, որ մեկ-նաբանվել են իբրև կայծակի և անձրևի խորհրդանիշ³: Ամպի, անձրևի ու երկնուլորտի նշաններ կան Մեծամորի սափորների վրա: Կայծակազարդ, ալիքագիծ ու փնջիկներ են կիրառվել մ.թ.ա. III-II հազ. Շենգավիթ, Շրեշ-բլուր, Մոխրաբլուր (Էջմիածին), Վանաձոր և Դվին հնավայրերից պեղված խեցեղենի նախշազարդում, Դիլիջանի փորագրազարդ սափորի՝ մարտականքով այծաորսի տեսարանում⁴, բրոնզե գոտու, գորգի և այլ հնագիտական գտածոների նկարվածքում [աղ. 151₁₀₋₁₅]:

¹ Նկարները տե՛ս *Մարտիրոսյան, Իսրայելյան* 1971, 15-17; *Մարտիրոսյան* 1981, 62:

² Այլ դեպքում, երբ նկարված է որսակենդանի և ալիքաձև նշանի մի ծայրը մոտ է մարմնին՝ հավանաբար օղապարան է:

³ Տե՛ս *Garstang* 1953, 40; *Իսրայելյան* 3. 1973, 25-26:

⁴ Տե՛ս *Пуотровский* 1955b, 12; *Мартиросян* 1964, 99, նկ. 46; *Մարտիրոսյան* 1969a, 33, տախ. XLII; *Եսայան, Հովհաննիսյան* 1969, 26, աղ. 16:

1.6. Օրացույց

Լուսնային հիմքով երկու դասի օրացույց է կիրառվել՝ լուսնային և լուսնարեգակնային: Դրա վկայություն են 7, 14, 27-29 գծիկներով ժայռապատկերները [աղ. 193₁₋₅, 16], մ.թ.ա. III-I հազ. ծիսանոթների, գոտի-օրացույցների, բիսնական դեկորատիվ վահանների, բրոնզե զարդերի, զինական իրերի զարդարիկ օրինաչափությունները [աղ. 194, 153₁₂], Մեծամորի՝ յոթի խորհրդանշի¹ կառուցվածքները, Հայաստայի աստվածների 14 թիվը՝ կես լուսնամիս (*Թոխաթյան* 1998, 42; 2013, 224; 2014, 111): Առատ է յոթի պաշտամունքին առնչվող ազգագրական նյութը:

Աստղաբերդի՝ լուսնային տոմարի հիմնաթվերը ուղղակի արտահայտող ժայռապատկերներից մեկը կարող է նշել Լուսնի երևման 27 օրերը (եզրի 26 թերթիկը և կենտրոնի փոսիկը), իսկ երկու կոր գծիկները՝ չերևալու օրերը [աղ. 193₅]: Օրացույց լինելու ևս մի փաստարկ է ներսի 18 թերթիկների՝ խավարումների «Սարոսի» շրջան նշանակելը: Հավանական է, որ 18-ով կարող էր արտահայտվել նաև հնագույն մի այլ գիտելիք՝ Լուսնի «արահե-տի» վրա գտնվող աստղ-աստղատների թիվը, ըստ «Մուլ.ապին» (MUL.APIN) սալիկների²:

Լուսնարեգակնային օրացույցի 7, 12, 14 հիմնաթվեր է արտահայտում «Ոգնի» կոչված թրծակավե կնիքը. ենթադրաբար, պատկերված է Երկրագունդը և երկնոլորտը, նաև՝ Արևի և լուսատուների ուղիները³ [աղ. 194₅]: Լուսնային 7, 14, 27-28, և արեգակնային 4, 12, 30 թվերն առկա են հետագա մշակույթում ևս՝ խաչքարի, մետաղե սկուտեղի, ժանյակի⁴ [աղ. 194₁₁, 239₃, 213₁₈] և մանրանկարի հորինվածքում:

Կիրառվել է նաև **արեգակնային** օրացույց՝ տասնյակ ժայռապատկերներ կան 12, 30-31 փոսիկներով, որոնք արտահայտում են 12 ամսով տարի, 30-31 օրով ամիս (աղ. 193₆₋₈):

Աստղաբերդի 45 (1+18+26) նշաններով պատկերը կարելի է մեկնաբանել նաև որպես արեգակնային օրացույցի մի փուլ կամ տեսակ [աղ. 193₅]: Եթե երկար գծագույզին վերագրվի նաև թերթիկների ընդհանուր թիվը կրկնապատկող դեր, այն կարտահայտի արեգակնային տոմարի 90 հիմնաթիվը ևս՝ տարեղանակի տևողությունը⁵:

Վերին Շորժայի ցանց կամ շարվածք հիշեցնող, 62 բջիջներով այս ժայռանկարը նույնպես կարող է լինել արեգակնային օրացույց, օր.՝ երկամսյակի արտահայտում [աղ. 136₂, 5, 184₅ վերին աջ գծապատկերը]:

Աստղաբերդի Շիրակացի պատկերախմբի մոտակա մի ժայռանկարում կա 10 փոսիկով ձվածիր, եռաճառագայթ և երկու գծագույզ: Այս ձևով այլագրված են 10, 3 և 4 թվերը, որոնց արտադրյալը 120 է: Սրա եռապատիկը (360) և գծիկների թիվը (4) գումարը 364 է: Բազմապատկումներն աստղագիտորեն հիմնավորվում են հետևյալ կերպ. եռաճառագայթով կարող էր նշվել և՛ Լուսնի (ամսվա երեք տասնօրյակ) և Արևի պտույտը (երեք տարեղանակ): Գումարման դերը տարվա տևողության լրացումն է, պակասող՝ «Ավելյաց» չորս օրով⁶:

Օրացույցը գործում է փորագիր մասերի վրա դրվող երկու գույնի (կամ չափի) վեց քարակտորներն օրական տեղափոխելով: Սա ևս բնորոշ արեգակնային տարեկան օրացույց է⁷ [աղ. 172₉, 203₁]:

Երկրաբան Հակոբ Տոնականյանն անդրադարձել է Ջավախքի Բարալեթ գյուղի թանգարանի բրոնզե սկավառակի և Թեյշեբախի երկու վահանների՝ իբրև լուսնային ու լուսնարեգակնային օրացույցների մեկնաբանման:

1 Յոթի խորհրդակրության սաղմերը նշմարելի են արդեն իսկ հնաքարում՝ լուսնափուլի և կենսաբանական պարբերություններին առնչված: Դրանք վկայված են աշխարհի բազմաթիվ վայրերում գտնված օրացուցային նշումներ կրող իրերում (Եվրոպա, Սիբիր, Ավստրալիա, Շատախ), ազգագրական իրականության և բանահյուսության մեջ (տե՛ս օր., *Փրոսոս* 1965, 97-104; 2002, 61-71): Յոթ թվի կուսական համարվելու մասին անտիկ ժամանակների պատկերացումներն է մեկնաբանել Դավիթ Անիադյանը. *Եվթն թիւը կոյս լի, որպէս Աթենայ և ժամանակ: Եւ կոյս՝ վասն զի ամանայն թիւ ի ներքոյ տասնէկի կամ ծնանի զոք կամ ծնանի յումեթէ (Դավիթ Անիադյան, ԺԴ, 112; Դավիթ Անիադյան, ԺԴ, 100): Անանիա Շիրակացին յորժ արարչական Եւթյանն է առնչում՝ Կասն զի .Ե թիւը կոյս է և ամուլ, սակս անծնելութեանդ. և այս է անծնելութիւն դորա (ՄՄ 2180.523բ; 2762.192; Անանիա Շիրակացի 1940, ԼԹ, 74): «Անանիայի հայրց վարդապետի սակս բացայայտութեան թուոց» գրվածքում յոթի խորհուրդներն առավել մանրամասն է մեկնաբանված. *Իսկ սբանչելի թիւ Ետրորդիդ յոգնաթիւ ունի խորհուրդ զանազանեալ անխառն տարրորոշ թիւ, սեռն և անապական բնութիւն, զի ոչ բնակի զոք, և ոչ ծնանի յումեթէ ի ներքոյ ժինդ, ... և անմաւր, միակի ի բնութիւն, զոր ասեն ծնեալ յուղղոյն Արամազդայ: Հավանական հեղինակը մատենագիր, աստվածաբան, մեկնիչ, փիլիսոփա՝ Նարեկավանքի դպրոցի հիմնադիր Անանիա Նարեկացին է (? -978) է, այն ավարտում է *Եւ զի բազում են Ե թուոցդ խորհուրդք* բառերով (ՄՄ 3710.359աբ; *Աբրահամյան* Ա. 1944, 245): Հակոբ Դրիմեցին էլ է ներկայացրել յոթ թվի սրբազնականության 10 օրինակ (Հակոբ Դրիմեցի, 167):**

2 Մեկնումը նշանակում է «աստղ/գույն»: Շարադրված է Հին Բաբելոնի աստղագիտական և աստղագուշակական գիտելիքի հանրագումարը (մ.թ.ա. 686 թ.): Թեև գրվածքն ավելի հին՝ մ.թ.ա. ~1000 թ. «եռաստղ ցանկերի» ոճով է, սակայն ընդլայնվել է ըստ առավել ճշգրիտ դիտումների: Պարունակում է նաև 66 աստղի և աստղախմբի անուն, դրանց ծագման, առավելագույն բարձրության և մայր մտնելու պահերը: Տե՛ս *Van Der Waerden* 1974, 64-74, 124; *Ван-дер-Варден* 1991, 80-91, 140:

3 *Կարագեոզեան* 1998, 325-331: Նկատել է Ա. Մովսիսյանը 1996 թ., ՀԴԹ պահուցում:

4 *Դավթյան* Ս. 1966, 8, 10, 18-19 (լուսնային 7, 14, 27-28 թվերը տե՛ս նկ. 31, 42, արեգակնային 4, 12, 30-ը՝ նկ. 22, 29, 40):

5 Այժմյան Գրիգորյան օրացույցով սահմանված են տարեղանակների հետևյալ տևողությունները. գարուն՝ 92 օր, ամառ՝ 92 օր, աշուն՝ 91 օր և ձմեռ՝ 90-91 օր, այսինքն՝ միջին արժեքը ~91.3 օր է:

6 Հ.ե. լուսնարեգակնային տոմարն ուներ 3-ական տարեղանակ և տասնօրյակ (*ԴՄ*, 853): Եգիպտոսում (մ.թ.ա. III հազ.) ևս արեգակնային տարին 360-օրյա էր, երեք եղանակով՝ 1. հեղեղում (Ահտ՝)՝ հուլիսի կեսից, 2. ցրից հողի ազատում, ցանք, ծաղածակում (Քրտ)՝ նոյեմբերի կեսից, 3. ցրի հեցում, հունձ, երաշտ (Տոմա)՝ մարտի կեսից: Արեգակնային էր նաև 30-օրյա ամիսը, որն ուներ երեք տասնօրյակ կամ վեց հնգօրյակ: Հետագայում նկատված հինգ օրվա սխալը պահպանողական քրմերը հաշվի չէին առնում: Մ.թ.ա. 238 թ. մարտի 7-ի դեկրետով Պտղոմեոս III Էվերգետ (Πτολεμαῖος III Εὐεργέτης, 246-222) արքան ճշգրտեց օրացույցը՝ ավելացրեց արտատարեկան հինգ օր (հունարեն *ἐπαγομέν*):

7 *Թոխաթյան* 1996, 28; 2013, 224-225, նկ. 9; 2014, 112-113, նկ. 10; *Tokhatyan* 2015, 192; 2017, 69-70; 2020, 137, 139:

նը¹: Ըստ հեղինակի նկարագրության, սկավառակի տրամագիծը 30 սմ է: Այն ունի **3** գնդիկաշար գոտի, որոնցում կա 101 գնդիկ՝ **89** փոքր և **12** մեծ: Դրանք տեղաբաշխված են հետևյալ կարգով. կենտրոնի գոտում կա 16 փոքր, միջինում՝ 33 փոքր գնդիկ: Եզրային գոտում կա **52** գնդիկ՝ 40 փոքր և **12** մեծ (մեծերը խմբավորված են **4 եռյակ-ներում**): Այս գոտու վերին և ստորին կողմերում փոքր գնդիկների շարանները **14** հատից են կազմված: **6** մեանդրով ձևավորված է **12** անկյունաձև ակոս, կենտրոնում արված է **6** աղեղնաձև կտրվածքներով հավերժանշան [աղ. 194₁₀]: Այստեղ և ստորև, տոմարական իմաստ արտահայտող թվերն ընդգծված են՝ **թավուշեղ**:

Լուսանկարի մանրագինն դիտարկումն հայտաբերեց նոր մանրամասներ: Կախիկով անցնող առանցքին կա է **4** օղակ (ներքին համակենտրոն օղակներով ու կենտրոնի կետով): Միջին մասում 66 և 84 մանրագնդիկներից բաղկացած **երկու** շրջանաձև գնդիկաշար կա: Եզրային մասի **երկու** բոլորաշարերն ընդհատված են մեծ գնդիկների **4** եռյակով: Վերին ու ստորին կողմերում դրանք կազմված են **89**, ձախ և աջ կողմերում՝ շուրջ 45 մանրագնդիկներով: Ուշագրավ է Արցախի Հանրապետրդի 1194 թ. խաչքարի զարդամոտիվին նմանությունը² [աղ. 194₁₁]:

Ակնհայտ է, որ լուսնային օրացույցի 7, 14, 27, 28 և 29 հիմնական (և օժանդակ 2 և 4) հիմնաթվերից սկավառակի հորինվածքում առկա է լոկ 14-ը (անուղղակի՝ 2-ը և 4-ը): Առավել շատ, ուղղակի և բացահայտ են արեգակնային օրացույցին բոլոր բնորոշ թվերը. **2 կիսամյակ, 4 տարեդանակ, տարեդանակի 3 ամիս, կիսամյակի 6 ամիս, 12 ամիս, 52 շաբաթ, տարեդանակի 89 օր**: Ուստի, սկավառակը **արեգակնային** տոմարական բարդ գործիք է:

Արգիշտի Ա Մենուայորդու (№34 սենյակի) վահանի ներքին կենդանագոտում կա 8 առյուծ, միջինում՝ 20 ցուլ, եզրայինում՝ **28** առյուծ: Բոլորն էլ **4** տարբեր դիրքում են՝ մարմինը դեպի աջ ու ձախ, վեր ու վար [աղ. 194₆]: Ուստի, եզրային 28 առյուծների 4 դիրքերը կարող են նշել մահիկի աջ ու ձախ դիրքը և ձևը՝ բարձրացող-աճող և իջնող-նվազող³: Ակնհայտորեն, առկա է **լուսնային** օրացույցի մեկ ուղղակի թվային նշում՝ **28** առյուծ, որոնց դիրքային բաշխումն էլ անուղղակի արտացոլում է **4** և **7** հիմնաթվերը: Ի դեպ, ցլերի 20 թիվն աղերսվում է Բիսյնայի գերագույն եռյակի արևային Շիվինին ևս, որը հաճախ է պատկերվել ցլի վրա⁴: Այսպիսով, Արգիշտի Ա Մենուայորդու վահանը կարող էր լինել **լուսնային** տոմարական պարզ գործիք, թեև՝ արեգակնային մեկ խորհրդանշով:

Սարգուրի Բ Արգիշտորդի արքայի (№38 սենյակի) վահանի ներքին կենդանագոտում կա 6 առյուծ, միջինում՝ 16 ցուլ, եզրայինում՝ **24** առյուծ, բոլորն էլ **4** տարբեր դիրքում [աղ. 194₇]⁵: Ի տարբերություն նախորդի, չկա լուսնային օրացույցին բնորոշ որևէ թվի՝ թեկուզ անուղղակի արտահայտում: Հեղինակի վկայակոչած 6, 8, 16 թվերը լուսնայինին չեն առնչվում՝ կենդանիների դիրքերով անուղղակի արտացոլված է միայն **4-ը** (օժանդակ հիմնաթիվ է լուսնային օրացույցի դեպքում և հիմնական է՝ արեգակնայինի): Իսկ եզրային գոտու առյուծների **24** թիվն ուղղակի կապված է արեգակնային **12** հիմնաթվին: Առյուծների ընդհանուր թիվը **30** է (ամսօրեր), բոլոր կենդանիներինը՝ **46** (կես տարեդանակ): Ուստի, Սարգուրի Բ Արգիշտորդու վահանը ոչ թե լուսնային, այլ **արեգակնային** տոմարական գործիք է: Այսպիսով, Հ. Տոնականյանի դիտարկած՝ իր կողմից լուսնային և լուսնարեգակնային օրացույց համարված երեք գտածոներից երկուսը **զուտ արեգակնային** օրացուցային գործիքներ են:

Համանման հորինվածքով բազմաթիվ խեցեղեն իրերի, բրոնզե գոտիների, թիթեղների, զինական իրերի և զարդերի տոմարական առումով քննությունը կարվի ապագայում:

1 Տե՛ս Тонакян 1989, 71-81; Տոնականյան 1990, 54-59; 1991, 44-45, տե՛ս նաև Թոխայան 1998, 42; 2014, 111-112, նկ. 5-6: Թեյշեբախիում 1940-1953 թթ. գտնվել է 0,7-1 մ չափի կախովի, դեկորատիվ 11 վահան, ունեն նվիրատվական սեպագիր՝ «Խալիհին...», մի մասը դրվագազարդ են՝ առյուծների և ցլերի գոտիներով, տե՛ս Пуотровский 1955a, 26-30; 1962, 66-70: Սաղավարտների վրա պատկերված առյուծների շարքերը, ուժեղ, առյուծագլուխ օձերը և այլ խորհրդանշաններ ունեն նաև պահպանիչ նշանակություն (Մնացականյան Ստ. 1970, 187):

2 Կարապետյան 1999, 28, 30-31; 2019, 272, 274; Պետրոսյան Հ. 2008, 290, նկ. 392:

3 Տե՛ս Тонакян 1989, 73-80, նկ 4; Տոնականյան 1990, 55-59; 1991, 45-46: Գծապատկերը՝ Пуотровский 1955a, 26-28:

4 Շիվինին դիցարանի միակ աստվածն է, որի անունով ամիս է նշվել, այն էլ՝ տարվա և գարնան **առաջինը**: Վաղ շրջանի պատկերագրության մեջ ներկայացված սկավառակի թվերից յուրաքանչյուրը պարունակում է տասական, այսինքն ընդհանուր առմամբ քսան թվիկ, ... այս հանգամանքը կարող էր մատնանշել Հին Մերձավոր Արևելքում մի շարք արևային աստվածներին վերագրվող 20 թիվը (Բադայան Մ. 2015, 147): Թե՛ վահանի ցլերը, և թե սկավառակների թվիկները հնգական են, բաշխված են չորս խմբում:

5 Տե՛ս Тонакян 1989, 74, 76-80, նկ 3; Տոնականյան 1990, 55-59; 1991, 45-46: Գծանկարը՝ Пуотровский 1955a, 28-29:

1.7. Աստղագիտական գրանցում¹

Աստղագիտական երևույթների հետազոտման հիմքում մարմինների դիրքի, շարժման ու տեսանելիության վերաբերյալ դիտողական տվյալների կուտակումն ու գրանցումն է, որպիսիք Հին Աշխարհում արվել են հնուց: Դրա ուղղակի վկայություն ունի Անանիա Շիրակացին. *զգայարանք առաջնոցն սուրբ էին քան զայժմուցս՝ զոր վկայեն բազումք. վասն որոյ ո՛չ միայն զարեգական գնացս կարացին [կատարեալ] նկատել, այլ և զբոլոր լուսատուրացս կարացին դրոշմել և ճանաչել: Եւ ո՛չ միայն զորպիսութիւն գնացիցն՝ այլև զհնչումն ծայնից նոցա. և ի նոցանէ գտաւ արուեստ երաժշտականութեան աշխարհի՝*²:

Սա արժեքավոր է որպէս ժայռապատկերների վաղեմության ու հավաստիության հնագույն գրավոր փաստագրում, քանի որ «դրոշմել»՝ քարի վրա փորագրել, արձանագրել, քանդակել է նշանակում³: Կարևոր է այն, որ նշել է ուսումնասիրման փուլերի հերթականությունը. **նկատել, դրոշմել ու ճանաչել**: Նախ պետք է նկատել լուսատուի տեղաշարժը, ապա դրոշմել այն՝ արձանագրել քարին, կուտակել տեղեկություններ, և հետո միայն, ուսումնասիրելով՝ ճանաչել, հասկանալ: Այսինքն, հնում ժայռերին լուսատուների շարժմանը վերաբերող դիտողական տվյալներ են գրանցվել, ուստի, հաղորդումն ուշագրավ է և այն առումով, որ վկայում է նաև **աստղագիտական** ժայռապատկերների գոյությունը:

Անանիա Շիրակացու տողերի համադրական մեկնաբանման միջոց եմ համարում Գեղամա լեռների Աստղաբերդ հնավայրի Շիրակացի պատկերախմբի եզակի ժայռապատկերը [աղ. 195]: Տեղանքում իշխող դիրքով բարձունքում է (2920 մ), մեծաչափ է (1.5 մ) և ամուր սևեռված: Այն դիմահայաց դիտելի է հյուսիսարևելյան կողմից, ուստի, դիտող-փորագրողը միաժամանակ տեսնում է և՛ պատկերը, և երկնքի հարավարևմտյան՝ դիտման համար առավել հարմար և արդյունավետ՝ լայնահորիզոն մասը: Սա կարող է աստղագիտական գրանցման աղյուսակ լինել, որը նշում է որևէ երկու լուսատուի (Արև, Լուսին, միլորակ, աստղ, աստղախումբ, համաստեղություն և այլն) կամ երևույթի տեսանելիության պայմանները մեկտեղ: Այս ինքնատիպ եղանակը հնարավորություն է ընձեռել համադրելու դրանց հարաբերական դիրքն ու շարժը՝ *ընթացք արեգական և լուսնի առ միմեանս*⁴:

Վերին մասում, եռագծով ձևավորված երկու երկարածիգ շերտերը շարունակված են երկնիստ քարաբեկորի աջ երեսին: Շերտագույգը ձախ կողմից փակ է, որից տրամաբանորեն կարելի է բխեցնել, որ այդ կերպ նշվել է ժամանակային առանցքի հաշվանքի սկզբնակետը: Դա առավել հավանական է դառնում այդ մասում պոչավոր օղակի առկայությամբ, որն ակունք-աղբյուրի՝ «սկիզբ» գաղափարի համընդունելի նշանն է (տե՛ս *Мармуросан* 1971, 72; *Մարտիրոսյան* 1973a, 48-50, աղ. XV): Եռագիծը ձախից չորս ուղղահայացով բաժանված է երեք հավասար շերտի: Սա կարող է ժամանակային առանցքի բաժանում լինել՝ արտահայտելով օր, շաբաթ, ամիս, տարի կամ այլ ժամանակահատված: Ակնհայտ է, որ գրանցումն արվել է ձախից աջ, և պիտի շարունակվեր, սակայն ընդհատվել է ինչ-որ պատճառով: Այս ուղղվածությունը համընկնում է երկնադարձի պտույտի՝ լուսատուների օրական և տարեկան տեղափոխության հետ: Հավանաբար, եռագծի տակ փորագրված փոքր ու մեծ օղակներով

1 Թոխատյան 2002, 53; 2003, 4-6; 2011b, 115-116, 169¹⁰; 2012c, 49-51; 2014, 115-118, նկ. 14; 2016b, 152-153; 2019b, 227; Թոխատյան 2003, 48-49; Tokhatyan 2009, 83; 2015, 201-202; 2017, 78-80; 2024, 107, նկ. 26; Toxatyan 2011a, 285-286; 2011b, 171; 2014, 267-268:

2 ՄՄ 2180.527բ; 2762.206 (Անանիա Շիրակացի 1940, ԾԹ, 83-84; *Ելնայթյան* 2015, 157):

Հակիրճ տարբերակն առկա է «Հարցումն Եւսեբի ժամանակագրի առ Անատալի Եպիսկոպոսի» գրվածքում (III-IV դդ.), որը գետեղված է Երզնկայի 1342 թ. «Պատճեն տումարի» ժողովածուում. *Զգայարանք առաջնոցն սուրբ էին և յստակ [ՄՄ 1973 ձեռագրում սուրբ է՝ սուր բառի փոխարեն, որը գուցեև գրչական վրիպակ է՝ Կ.Թ.]: Նոքա զամենայն տարերս բննեցին, ոչ միայն զորպիսութիւն գնացիցն գիտացին, այլև զհնչումն ծայնից նոցա: Եւ ի նոցանէ գտաւ արուեստ երաժշտական ծայնից յաշխարհի, և կարկաչք աստեղաց, որոց զբիբ ական և զբթթել (զթարթելն) ետուն արինակ [ՄՄ 1973.148բ; *Ելնայթյան* 2008, 96; 2015, 75, 150, 157; 2021, 117-118]: Ակնհայտորեն, Անանիա Շիրակացին լրացրել է այն, քանզի «Տիեզերագիտութիւն և տումար»-ի աղբյուր են եղել «Մեկնութիւն տումարի Անդրեասայ», «Յագաղս թուականին Հոռոմոց» ու վերոնշյալ «Հարցումն Եւսեբի...» աշխատությունները (ՄՄ 1973.145բ-158ա և վեց այլ ձեռագիր; *Անայան* 1959, 743-749, 845; *Ելնայթյան* 2015, 44): Մի այլ ձեռագրում գրված է. *Առաջնոցն զգայարանք սուրբ էին և զարեղք քան զայժմոյս, ...և այլ բազումք վկայեն, վասն զի ոչ միայն զարեգական և զլուսնի և զաստղացն իմացան զընթացան այլ և զամենայն աստեղացս կարացին ճանաչել զորպիսութիւն, ոչ միայն զգնացս նոցա այլ և զհնչման ծայնիցն լսել և ի նոցանէ գտել զարհեստ երաժշտութեան* (ՄՄ 1267.348բ):*

Երաժշտագետ Նիկողոս Թախմիզյանի համոզմամբ, Անանիա Շիրակացու վկայակոչած աստղաբերդ գայիս և IV դարից էլ ավելի վաղ ժամանակներից ու շատերի միջնորդությամբ («վկայեն բազումք»): Նա նշում է նաև, որ երաժշտությունը երկնային լուսատուներից առաջացած համարելու խորհրդապաշտ գաղափարը, նաև Հայաստանում՝ բրմական դասի ջանքերով էր յուրովի հիմնավորվել: Դրա խոսումն վկայություն է 1413-ից առաջ գաղափարված մի ժողովածուում գրվածը. *այլ ճառագայթ է արեգականն, և այլ փայլն լուսնին, և այլ ճաճանչ է աստեղացն, առաւել քան զմիմեանս, և որ են արինակ եղանակաց ծայնից և տրոհից գեղգեղմանց* (Թախմիզյան 1970, 24-25):

Ըստ շարականագետ Արփի Վարդումյանի, Անանիա Շիրակացին *երաժշտական ծայների, ...և առհասարակ երաժշտական արվեստի ծագումը կապում է երկնային լուսատուների հետ, ...այն հատուկ է հին ազգերին, իսկ հայերին՝ հատկապէս* (Վարդումյան Ա. 2015, 256):

Հայ փիլիսոփայության պատմության շարադրանքում ևս հպանցիկ անդրադարձ է արվել այս հատվածին, թե՛ն՝ միայն զգայությունների ու ճանաչողության առնչությամբ (Գաբրիելյան Հ. 1976, 99):

3 Դրոշ՝ կուռքի պատկեր, արձան, որից ծագել են դրոշել՝ փորել, քանդակել, դրոշեալ՝ քանդակեալ պատկեր բառերը: Ավելին. Նկարադրոշմ նշանակում է գիր, նշանագիր (ԱԲ, հ. Ա, 697, 694): Ստ. Մալխասյանցը շեշտում է դրոշ, դրոշել բառերի կիրառման սրբազնական կողմը՝ *քանդակված պատկեր, յատկապէս՝ աստուածների արձան, կուռք*: Դրոշեալ գիրք նուիրականք, քանդակված մեհենական գրութիւն, եգիպտական մեհենագրութիւն (Մալխասեանց 1944, 546-547):

4 ՄՄ 2180.538ա; 2762.230 (Աբրահամյան Ա. 1944, 335, նաև՝ 138-139): «Յաղագս շարկապութեան արեգական եւ լուսնի» գրվածքում է:

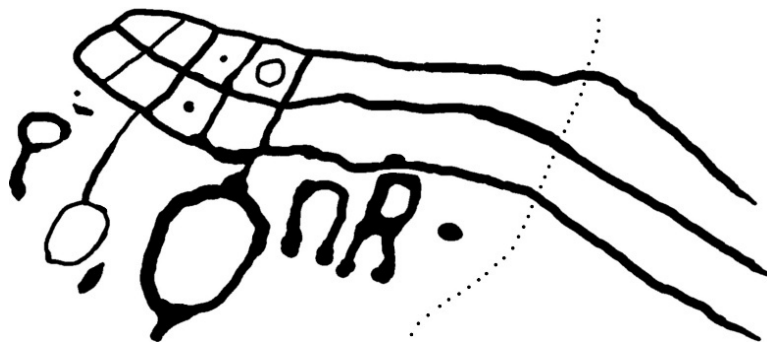
նշվել են դիտված երկու լուսատուները, և դրանց չափը համապատասխան է տեսանելի մեծությունը (պայծառությունը): Ենթադրաբար, աջ կողմի տառանմանները դրանց խորհրդանշաններն են:

Ըստ աղյուսակի, I և II փուլերում լուսատուները տեսանելի չեն եղել (վանդակը դատարկ է), III-ում թույլ են երևացել (կա մեկական փոքր փոսիկ), IV-ում՝ մի լուսատուն պայծառ է եղել (վերին վանդակում մեծ օղակ կա), մյուս լուսատուն դարձյալ չի երևացել (ստորին վանդակը դատարկ է): Հավանաբար, գրանցումն անավարտ է մնացել, այլապես նշումները շարունակված կլինեին դեպի աջ, անցնելով մյուս նիստին ևս (երկնիստ լինելը երկարատև գրանցման միջոց ծառայելու ևս մի վկայություն է):

Հնարավոր է նաև, որ լինի ոչ թե **երկու** լուսատուի երևման փաստագրում, այլ **մեկ** իրողության՝ կտրուկ փոխակախություն դրսևորած ինչ-որ եզակի երևույթի ներկայացում, օր., նոր կամ գերնոր աստղի բռնկում, գիսավոր, խոշոր ասուկ, գուցե՝ հրաբուխ, պտտամրիկ (հողմասյուն, թաթառ, ձկնամբ, «վիշապ», բոլորբան)¹ և այլն: Կարող է լինել նաև ավելի հանդարտ իրողության դիտարկման արդյունք (Լուսնի կամ Վեներայի փուլեր, բևեռափայլ), մթնոլորտային այլ երևույթներ (կարկտաբեր ամպերի կուտակում, ծիածան):

Ենթադրելի է մի այլ տարբերակ ևս՝ Արևի և Լուսնի խավարման հաշվարկման, կանխագուշակման համար արվող գրանցման միջոց: Ընդունենք, որ հորիզոնական ուղղությամբ ժամանակն է, իսկ վանդակներում նշվել է այդ երկու լուսատուի գտնվելը Արևուղու՝ խավարածրի² հարթությունում՝ Կենդանաշրջանի որևէ համաստեղության մեջ: Նման մտահղացմամբ կառուցված աղյուսակում կարող էր նշվել խավարման պայմանը՝ լուսատուների միաժամանակ գտնվելը նույն աստղատան մեջ: *խավարումների վերաբերյալ մեզ հասած ամենահին հայերեն տեքստում, որ հիմնված է գիտական հաշիվների վրա*, Ամանիա Շիրակացին այս կանոնով է բացատրել համընկնումը. *թե գտանես զարեգակն և զլուսին ի միում տան, ի վայր քան զբժան ժամս խաւարի արեգակն. և թե գտանես զարեգակն ժ զլուսին յայլ և յայլ տան, և բարձրութիւն և խոնարհութիւն նոյն տուն դեպի, խաւարի լուսինն*³ [ընդգծումը՝ Կ.Թ.]:

Ամանիա Շիրակացին քաջատեղյակ էր «Քառյակ գիտություններին» (quadrivium), նորայլութագորականների նվաճումներին՝ համարողական արվեստ, երկրաչափություն, երաժշտություն և աստղագիտություն⁴ և գիտությունների դավիթանհաղթյան դասակարգմանը⁵: Նախնյաց գիտելիքի և ունակության մասին իր վկայությունները ևս փաստում են Կենդանաշրջանի հայաստանյան ձևավորման տեսակետը: Այսպիսով, մեր հեռավոր նախնին՝ ժամանակի աստղագետը, կարող էր ժայռափորագրման միջոցով ևս տեղեկություն կուտակել երկնային պարբերական երևույթի, լուսատուի դիրքի և տեսանելության մասին, և ապա միայն՝ ընկալել երկնոլորտային ընթացքների օրինաչափությունները:

1 Օդեղեն երեւոյթք (Վիշնյան 1895, 64-67; 1910, 71-74); Աբեղյան 1941, 24-28 (Աբեղյան 1975, 118-121); Лиссуаан С. 1972, 79; Հովհաննիսյան Կ. 2019, 82-83: Անձրեաբեր ամպի կամ թաթառի վիշապանման պատկերացումը կա արցախյան հանելուկներում. երկնային վիշապը «չորբուն» է ջրերի վրա, մեծ քանակությամբ ջուր խմում և ապա երկնքից իբրև անձրև վայր թափում (Հարությունյան Ս. 1965, 223):

2 Հին հունարեն ἑκλειψις – խավարում բառից, լատիներեն ecliptica, երկնոլորտի երևակայական շրջան, որի հարթությունում է Արեգակի տեսանելի տարեկան շարժումը, հետևաբար և խավարումները, ~18 տարի (223 լուսնամիս) պարբերականությամբ (Սարոսի շրջան): Լուսնի ամսական պտույտի հարթությունը ևս մոտ է խավարածրին (շեղումը՝ ~5°): Բնականաբար, այս շերտում են պտտվում նաև արտաքին մոլորակները՝ Լուսնից (Յուպիտեր), Երևակը (Սատուրն), Հրատը (Մարս), անգն աչքով չդիտվող Ուրանը և Նեպտունը: Ներքին մոլորակներ Փայլածուի (Մերկուրի) և Արուսյակի (Վեներա՝ հայ. Նաև Աստղիկ, Ալգաստղ, Լուսաստղ, Լուսաբեր, Ալգաբեր, Գիշերավար, Առավոտյան/Երեկոյան աստղ) ուղեծրերը նույնպես այստեղ են, թեև, ակնադիտորեն՝ կարող են հեռու երևալ խավարածրից:

3 ՄՄ 2180.538ա; 2762.230; Աբրահամյան Ս. 1944, 335, նաև՝ 138-139:

4 Տե՛ս Խաչիկյան 1971, 27; 2008, 741; Арешатян 1973, 293-296; Եյնաթյան 1975, 62; 2008, 98-101; 2015, 11, 15, 22, 104; 2021, 8, 120-123; Даниелян 1978, 9-112; Կասիյան Կ.Ռ. 1985, 124-125; Հակոբ Դրիմեցի, 94-95:

5 Դավիթ Անյաղթ, ԺԶ-ԺԷ, 120-134 (Դավիթ Անհաղթ, ԺԶ-ԺԷ, 103-111); Հակոբ Դրիմեցի, 94-95; Арешатян 1973, 296:

1.8. Գաղափարագիր, ակոսանշան, վարպետանշան

Ժայռապատկերների բովանդակության առթիվ նշվեց, որ լուսատուները, երկնային երևույթները, դրանց դիրքին, ընթացքին, չափերին ու քանակին առնչվող բնութագրերը **Նշանագիր** տեսքով արտահայտված են քարե, կավե, մետաղե, փայտե, հյուսածո, գործված իրերի և հարթաքանդակի վրա, նաև՝ ակոսանշաններում, հարատևել սեպագրական փուլի մեհենագրերում ու միջնադարյան ձեռագրերում:

Գաղափարագիր: Հայաստանում արդ հայտնի, հրատարակված շուրջ 10 հազար կոթողների գրեթե մեկ տասներորդն առանձնակի, մեկուսի նշաններ են և անորոշ նկարներ: Ավելին. շատ հաճախ դրանք դրոշմված են նաև սովորական՝ պարզ ու դյուրըմբռնելի տեսարաններում (կենդանի, որս, մարտ, երկրագործություն, պար և այլն)¹: Բնական է համարել, որ դրանք որոշակի իմաստ, հետևաբար և՛ կարևոր դեր են ունեցել և արվել են սյուժեի, ասելիքի լրացման, ճշգրտման նպատակով, ևս մի, կամ ա՛յլ իմաստ, նրբերանգ ավելացնելու, շեշտելու համար: Հարկ է ընդունել նշանի՝ գաղափարագիր, որոշիչ (դետերմինատիվ) լինելը: Սա նպաստավոր է ընդհանրապես ժայռապատկերման ոլորտի ծագումն ու զարգընթացը պարզաբանելու համար:

Խորհրդանշանի իմաստի ու գործառույթի ըմբռնման առավել արդյունավետ եղանակը մշակույթի հարակից պատկերագրական ճյուղերում կիրառված՝ արդեն ընդունելի, պարզաբանված նշանակությամբ գաղափարագրերին **համադրումն** է (խեցեղեն, արձանիկ, դրվագված իրեր, մեհենագիր, սեպագիր, վիմագիր, կնիք, որմնանկար, մանրանկար, հարթաքանդակ, դրամ, գորգ և այլն):

Հնագետ, ժայռապատկերաբան Հ. Մարտիրոսյանը Հայաստանի նախնադարյան, բրոնզիդարյան, բիսյանական փուլերի և միջնադարյան նշանագրերը դիտարկեց որպես տեղական պատկերագրության ժառանգական շղթայի օղակներ: Ժայռապատկերների գաղափարագրերն ըստ արժանվույն գնահատելով, նա հիմնավորեց, որ *հետագա դարերում գրչության այդ ձևերը պարզունակ համակարգեր են կազմում և ընկնում ուրարտական հիերոգլիֆիկ գրության հիմքում, որն արմատով իսկ բնիկ Հայաստանյան երևույթ է դառնում և չի ծագում ոչ միջագետքյան, ոչ հնդկական, ոչ էլ խեթական ու այլ սիստեմներից: ...Չնայած սեպագրի լայն կիրառմանը, գաղափարագրությունը պահպանվում է ...և առանց լուրջ փոփոխությունների, օգտագործվում վաղ հայկական հեթանոսական մեհյաններում (Մարտիրոսյան 1973ա, 69, աղ. XXIII): Նախնադարյան արվեստի զարգացումը Հայաստանում թռիչքածն անցումներ չունի, ընթացել է ավանդական-էվոլյուցիոն ճանապարհով՝ նոր ոճերի, պատկերագրական ձևերի անցումները չափազանց աննշան, սահուն և աննկատելի են, պատմական որ ժամանակաշրջանում առաջ եկած ոճերը պահպանվում են հազարամյակներ անընդհատ և կատարելագործվում դանդաղ, աննշան փոփոխությունների միջոցով (Մարտիրոսյան 1970, 70):*

Նախնադարում ծագած նշանագիր գաղափարագրությունն ունի չորսհազարամյա պատմություն... Գաղափարագրության հարատևման պատճառը Հայաստանում պետք է փնտրել նախնադարյան բնապաշտական գաղափարաբանության առողջ ու կենսունակ երակների, Հայաստանի մշակութային կյանքի անընդմեջ ու վերընթաց ավանդական զարգացման մեջ (Մարտիրոսյան 1973ա, 69):

Հայոց մշակույթում հարատևած նշանագրերի մի մասն ախտարական, աստղագիտական մեհենագրեր են: Ժայռանկարներում արտացոլված տիեզերաբանական մտքի մասին Հ. Մարտիրոսյանը նշել է. *նշանագրերի մի զգալի մասը վերաբերում է ժամանակի կոսմիկական հասկացողություններին, աստղաիմայությանը և ցույց է տալիս աստղագիտության առաջին, բայց լուրջ քայլերը (Մարտիրոսյան 1973ա, 70):* Ձեռագրերում ու հնատիպ գրքերում երկնային և աստղագիտական իմաստներով բազմաթիվ գաղափարագրեր կան՝ Աղեղնաւոր, Աշխարհ, ամառ, աշուն, առաւօտ, Արիւծ, աստղ, Արեգակն, արեւելք, արեւմուտք, Արուսեակ, գարուն, Եկաւոր, Երկիր, Երկինք, լուամ, Լուսին, Խոյն, հարաւ, ձմեռ, Ջրիոս, վիշապ, Ցուլն, փայլակն և այլն²:

Քրիստոնեության օրոք գաղափարագրերի հարատևման դրսևորում են ձեռագրերի «Նշանագիրք իմաստնոց» («Նշանագիր անուանց», «Այսքիկ են գրոյս նշանագիրքն», «Այս է նշանագրերն Հայոց ազգի», «Վասն պատուագրաց» և այլ անուններով կոչված) ցանկերը³, բոլոր նշանների բացատրությամբ [աղ. 220]: Այս ժառանգության ուսումնասիրությունը սկիզբ է առել 1730 թ., երբ Մխիթար Սեբաստացին հրատարակեց 46 նշանների ցանկ: Միքայել Չամչանցը դրանք այսպես է բնորոշել. *այն գիրք գուցէ չէին յատուկ տառք, այլ՝ նշանագիրք ինչ, որ հնարել էին փոխանակ ամբողջ բառից. զոր կան և այժմ 'ի հին ձեռագիրս այդպիսիք անելի քան զերկու հարիւր (Չամչեանց 1784, 761):* Հետազոտությունը շարունակեցին 1858 թ.⁴ Մկրտիչ Էմինը⁴ (84 նշան), 1973 թ.⁵ ֆրան-

1 Համակցված է համարյա ամեն երկրորդ ժայռապատկերը՝ նման հորինվածքով է ժայռապատկերների կեսից ավելին:

2 Դրանց 40 օրինակ տե՛ս Թումանյան 1964, 362-364; Մարտիրոսյան 1973ա, 68, աղ. XXIII:

3 Արրահամյան Ա. 1959, 139, նշանագիրը՝ էջ 171; 1973, 201; 1982, 38-43, 144-145:

4 Տե՛ս Эминь 1858, 363:

սիացի կրոնաբան Պոլին Աբբե Մարտինը¹ (257 նշան), 1879 թ.՝ Գարեգին Սրվանձտյանը² (120 նշան), 1898 թ.՝ Կեսարիայի թեմի առաջնորդ, եպս. Տրդատ Պալյանը³ (511 նշան), 1902 թ.՝ Անտոնյան Միաբանության անդամ Իսահակ վրդ. Սրապյանը⁴, 1903 թ.՝ Ֆրեդերիկ Մուրադը⁵ (25 նշան) և այլք⁶:

Ամենամեծ ժողովածուն կազմել է Զր. Աճառյանը՝ ըստ վերոնշյալ հրապարակումների, նշաններ հավելելով 11 այլ ձեռագրից⁷: Նա քննարկել է դրանց նախամատուցյալ ծագման խնդիրը և իր դիտարկած 509 նշանագրերից 32-ը համարել բուն պատկերագիր՝ հետմետրոպայան շրջանում ստեղծված⁸:

«Նշանագիրք իմաստոնց»-ի ուսումնասիրման ասպարեզում մեծ ներդրում է արել աղբյուրագետ, գրաբան Ա. Աբրահամյանը: Քննելով 49 ձեռագիր, նա ցույց է տվել, որ ձեռագրերի՝ «Երզնկայի» խմբի նշանագրերի մեծ մասը (մոտ 180-ը) կապ չունի մետրոպայան այբուբենի հետ ու բազմաթիվ գուգահեռներ ունի Զին Աշխարհի մի շարք գրային համակարգերում (Աբրահամյան Ա. 1959, 144-173; 1973, 204-243): Բրոնզի դարից մինչև միջնադար կիրառված նշանագրերի և ժայռափորագիր նշանների ծավալուն համադրումներ են արել Լ. Բարսեղյանը⁹, Զ. Մարտիրոսյանը¹⁰ և Ա. Մովսիսյանը¹¹: Նախամետրոպայան գրի և հմայագրերի աղբյուրներին անդրադարձել է աղբյուրագետ, ձեռագրաբան Լևոն Խաչիկյանը (Խաչիկյան 1963, 145-158; Խաչիկյան 1995, 15-27):

Ակոսանշան: Հայկական լեռնաշխարհի մենաշնորհ այս փորագիրը նշանագրի հավանական տեսակ է¹²: Հիմնականում բրոնզ-երկաթիդարյան ամրոցներում գտնվող 0,7-3 սմ չափի, 4-30 սմ խորության և 6-30 սմ լայնության փորվածք է գետնատարած քարամակերեսի կամ մեծ ժայռաբեկորի վրա [աղ. 245]:

Հայաստանի ավելի քան 25 հնավայրում արդ. հայտնի է գրեթե 150 կոթող: Գտնվում են հետևյալ վայրերում. ԶՀ տարածքում՝ Հոռոմ¹³, Մեծամոր [աղ. 142], Դաշտադեմ, Վարդենիկ, Վանի ավազանում՝ Արտամետ¹⁴, Հայկաբերդ, Վանի միջնաբերդ, Փանգ, Վերին Անձալ, Զերթիս, Օրորան, Դատվան, Արածանիի վերնագավառում (Բագրեւանդի հարավ-արևմուտք)՝ Մուշյանի դամբարան¹⁵, Վարաժնունիքի հյուսիսում՝ Հերթ (Խըրթ, Կերտ)¹⁶, Արաբսի վերին հոսանքում՝ Արունագրակ, Բագայառիճ (Դերջան՝ Բարձր Հայք), Պարտիզակ և Մեծկերտ¹⁷ (Բալախովիտ՝ Ծոփք), Խաղտյաց լեռների հյուսիսարևմտյան լանջերին՝ Արդիճ, Արարատի հյուսիսարևմտյան ստորոտում՝ Մաղարաբլուր (Մասեացոտն՝ Այրարատ), Գայլատու լճից հյուսիս-արևելք՝ Վարդամարգ (ճակատք՝ Այրարատ), լճից հարավ-արևելք՝ Առուն (Կոգովիտ՝ Այրարատ), Կապուտան լճի արևմտյան ափին՝ Չամբիլ (Թրաբի՝ Պարսկահայք), լճից հյուսիս՝ Բաստամ (ճուրղ-Ռոտ՝ Վասպուրական) և այլն¹⁸: Սրանց մի մասը նման են ժայռապատկերների՝ հատկապես աստղագիտական իմաստակրությամբ նշաններին:

Վարպետանշանն առավել ուղղակի է աղբյուրվում նշանագրին [աղ. 55]: Սրան առաջինն անդրադարձել է Թորոս Թորամանյանը, Չվարթնոցի և VII-XV դդ. կառույցների օրինակներով, որպես *որմնահիյուս բանվորի նշան*, բնութագրել դրանց չափերը, վերլուծել տեղադրությունն ու նշանակությունը (Թորամանյան 1927, 3-7): Վարպետանշանները 8-12 սմ բարձրություն և 2-5 սմ խորություն ունեցող գծվածքներ են և սովորաբար փորագրված են քարի ճակատային կողմում, մեծ մասամբ կենտրոնական մասում (Մնացականյան Ստ. 1958, 90):

1 Տե՛ս Martin 1876, 456-462: Հոգվածում տեղադրել է Փարիզի ազգային գրադարանի մի ձեռագրի չորս էջ (№12.136-139):

2 Տիգրանակերտում ձեռագիրներեն առնելով՝ Հայոց նշանագիրներեն մաս մը (Սրվանձտեանց 1879, 337-340):

3 XVII դ. մի ձեռագրից նա քաղել ու հրատարակել է 511 նշանագիր (Պալեան 1898, 5-14, տախ. 1-8):

4 Սրապեան 1902, 201-202:

5 Հավաքածոյ գանազան *նշանագրաց կամ նշանադրոշմից* (յորոց ոմանք՝ ըստ նմանութեան մեհենադրոշմից), *սղագրաց եւ երագագրական նշանաց եւ համառոտութեանց*՝ պարզ կամ բազմապատիկ կապակցութեամբ եւ շարամանութեամբ տառից (Մուրատ 1903, 7):

6 Առավել մանրամասն տե՛ս Աբրահամյան Ա. 1959, 139-142; 1973, 201-203, նաև՝ Մովսիսյան 2021, 179-183:

7 Իր ցանկը նա կազմել է Եջմիածնի ձեռագրատան ութ ձեռագրի (այժմ Մատենադարանում են), Թավրիզի Առաջնորդարանի №14 ձեռագրի և Սեբաստիայի «Նշտրակ» խմորատիպ թերթում հրատարակված երկու ձեռագրի 389 նշանագրերի հիմամբ:

8 Աճառեան 1928, 22-59, ներդիր: Աճառյան 1984, 408-430, ներդիր: Այդ 509-ից 332-ը համարել է մատուցյալ տառաձևերից ստեղծված, 124-ը՝ անհայտ ծագման, 21-ը օտար ծագումով: Նշանների ցանկը գետնեղել է գրքի հավելվածում:

9 Տե՛ս Барсегян 1961, 238-244; 1967, 85-90; Բարսեղյան 1964, 48-51:

10 Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 22; Մարտիրոսյան 1973a, 7-11; 1978, 79-89, աղ. IV-VIII; 1981, 70-80:

11 Մովսիսյան 2003, 8-69, 200-212; 2021, 181-186 և հավելված:

12 Լեռնաշխարհով մեկ տարածված այս եզակի կոթողների հայաստանում անդրադարձել է Ա. Մովսիսյանը, անվանելով հսկայանշան (Մովսիսյան 2003, 206-211; 2021, 181-183): Ակոսանշան եզրն ավելի բնորոշ է կերտվածքին, քանի որ իբրև հսկայանշան կարող է ընկալվել յուրաքանչյուր խոշորաչափ նշան (օր.՝ գունավոր ժայռանկար, հղկանկար և այլն): Անգլերեն Furrow-sign, կիրառվում է rock-sign եզրը:

13 Թորամանեան 1921-1922, 219; Թորամանյան 1942, 18-19, նկ. 15, տե՛ս նաև Մովսիսյան 2003a, 209, նկ. 119:

14 Տե՛ս Lehman-Haupt 1926, 106; Լալայան 1931, 203, 206, նկ. 202:

15 Այնթափ (Անդաբ, Թուրքիա) գավառակի Մուշյան գյուղի մոտ է (Կարապետյան 2009, 60-61, նկ. 15-18): Այս և մի շարք այլ տեղանունների ճշգրտումը՝ պատմաբան, աշխարհագետ Գեղամ Բադալյանի և հուշարձանագետ Բաֆֆի Քորթոշյանի:

16 Խազալի լեռան (2582 մ) հարավարևելյան լանջին է, հնուսի ձախ վտակ Քառասուն մանուկի աջակողմում (տե՛ս Քորթոշյան 2022, 165, 167): Գետի անունը Քառասուն ակունք է (Սրվանձտեանց 1874, 71, 74; Սրվանձտյանց, 1978, 60-61): Տե՛ս նաև Տևկանց 1985, 75; ՏԲ, հ. 2, 728: Գյուղի անվան՝ որպես «ձողակերտ, ծառի շիվերով առատ» ստուգաբանության առթիվ տե՛ս Խաչատրյան Վ. 2018, 121-122:

17 Մոտերբում, ժայռակերտ մի սենյակի պատին պահպանված է Ռուսա Բ Արգիշտորդու սեպագրի մի փոքր հատված:

18 Մեծ Հայքի արևմտյան մասի ակոսանշանների մեծ մասը տե՛ս Belli 1989b, 89-119, աղ. I-XIV: Անվանափոխումները տե՛ս Հավելված 2:

Դեռևս IV դ. սկիզբ առած այս վիմագիր նշանների՝ *հազարամյակներ մեզնից առաջ գոյություն ունեցող հաշվառման այդ ձևի* մասին Ս. Բարխուդարյանը գրել է, որ բաժանվում են երկու հիմնական խմբի. տառային և զանազան երկրաչափական: Միայն Սիսիանի Ս. Գրիգոր եկեղեցու 296 *քարերին կա 39* տեսակ նշան (Բարխուդարյան 1958, 50; 1963, 211-212): Այբբենական տառերից *ավելի շատ են այնպիսիները, որոնք կարող են համեմատվել մեր ձեռագիր մատյաններից հայտնի «նշանագրերի» և Նույնիսկ հայ գրերից ժամանակով ավելի հին, զանազան վայրերից հայտնի անձանոթ գրերի կամ նշանների հետ:* Նկատել է նաև, որ Նույն նշանները հանդիպում են նաև ժամանակով ու տարածապես մոտ հուշարձանների վրա (Բարխուդարյան 1963, 213):

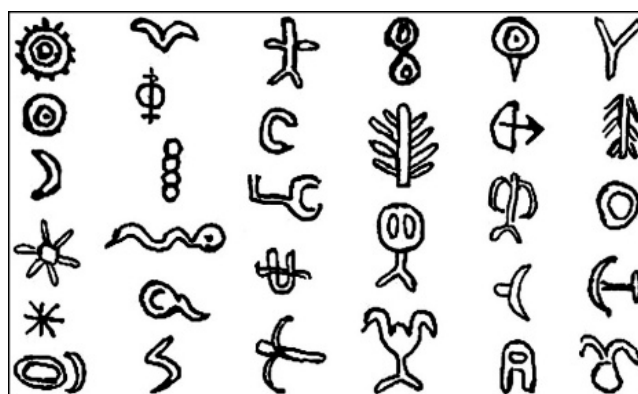
Նշանի կրկնվելը տարբեր, իրարից հեռու վայրերում կարող է վկայել Նույն քարգործ վարպետի աշխատանքի, կամ իմաստի, ոճի շարունակման մասին¹, նպաստել անձի Նույնացմանը, դրանով իսկ՝ հուշարձանի թվագրմանը: Ինչպես նշվեց, Նույնը հնարավոր է նաև ոճով նման ժայռապատկերների պարագայում: Ստ. Մնացականյանը կարևորել է վարպետանշանների հայատառ լինելը, ինչը վկայում է կառուցողի ազդեցության և հայոց մեջ *այլ երկրներից վարպետներ հրավիրելու սովորության բացակայության* մասին: ...Որ նման բազմաթիվ նշանագրեր են հանդիպում *Հայաստանի սահմաններից դուրս (Վրաստանում՝ Ջվարի, Աթենի, Աղվանքում՝ Դերբենտ և այլն), ինքնին արդեն վկայում է հայ վարպետների շինարարական գործունեության մասին նաև հարևան երկրներում, ...որն առանձնակի ծավալ է ստանում XI-XIV դարերում (Մնացականյան 1958, 92; 1982, 11-12):*

Ա. Մովսիսյանն ըստ լեռն լեզվաբան Իգնաս Գեյբի տվյալների, առավել վաղ փուլին է առնչել դրանք: Բիայնական խեցեղենի ինը նշան նա դիտարկել է որպես վարպետի *նշան՝ ցույց տալու համար աշխատանքի հեղինակին և հավելել, որ Հայկական շինությունների պատերին պահպանվել են մեծ թվով վարպետանշաններ, որոնց մի մասը Նույնությամբ առկա է նաև Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում*²: Նրան հղելով, վիմագրագետ Գր. Գրիգորյանը նշել է. *քարգործ վարպետների նշաններ կիրառվել են նաև վաղնջական ժամանակներում և ավանդաբար դրանք փոխանցվել են հետագա դարերին (Գրիգորյան Գր. 2000, 89):*

Բրոնզիդարյան մշակույթի մի շարք ոլորտներում առկա նշանները, ժայռապատկերները, դրանց միջնադարյան դրսևորումներն ու վերապրուկներն ամբողջապես չեն դիտարկված ու համակարգված³:

*Միջնադարյան վիմագրերում շինարար վարպետները հիշատակվել են որպես «ճարտարապետ», «քարգործ», «կազմող», ...որոնց անունները փորագրված են իրենց կերտած հուշարձանների հաճախ աննկատ մասերին, նշել է Գր. Գրիգորյանը և մեջբերել Եղիշե Չարենցի խոսքը (Գրիգորյան Գր. 2000, 89), «Ուղերձ մեր հանճարեղ վարպետներին» բանաստեղծությունից*⁴.

*Աշխարհի ծայրերում բոլոր մենք գտնում ենք հիմա բեկորներ,
Որ տաշած կողերի վրա աստղաձև խազեր են կրում.–
Այդ կորած անուններն են ձեր, ո՛վ անանուն վարպետներ,
Որ կերտել եք լուռ ու անցել – և ձեր շունչը թողել դարերում:*

1 Գեղարվեստական ավանդույթների փուլային կայունության մի օրինակ է փաստագրել Բ. Պիտտորվսկին. *В урартском искусстве имело место постоянное копирование художественных форм, устойчивая традиция, и потому бронзовые щиты одного из последних урартских царей Русы, сына Эрменей (рубеж VII и VI вв. до н.э.), украшались теми же мотивами, что и его далекого предшественника царя Арзухати, сына Менуа (первая четв. VIII в. до н.э.) (Пуотровский 1962, 120):*

2 Մովսիսյան 1998, 19-21, նկ. 10; 2003, 45-46, աղ. 9; 2021, 183, աղ. 14:

3 Նշանագրեր կլինեն նաև չիրատարակված ու չուսումնասիրված ձեռագրերում: Այդ ամենի մեկտեղված ու բազմակողմանի ուսումնասիրությունը դեռ լիակատար չէ: Սրան մեծապես նպաստում է արդի գիտական չափանիշներով կառուցվող տվյալների շտեմարանը, որը լայն հնարավորություններ է ընձեռում գաղափարագրերի համակարգված դիտարկման, համադրման և էլեկտրոնային եղանակներով արվելիք հետազոտության համար: Այդ կերպ անհամեմատ ոլորտին և հավաստի է դառնում դրանց նշանակության բացահայտումը:

4 Չարենց 1968, 392, գրված 1933.11.16:

2. Հնաստղագիտական միտքը կառուցվածքներում

Լուսատուներին ու երկնային երևույթներին առնչվող ընկալումներն առկա են տակավին նախնադարյան շինարվեստում: Բնական միջավայրի յուրացումը, բնակության բարենպաստ պայմանների ստեղծումը Հայկական լեռնաշխարհում ակունքվել է վաղ հնաքարում՝ հազարավոր դարեր առաջ: Բնության մեջ մարդն արարեց իր՝ մարդկային աշխարհը, հարմարեցրեց անձամբ ու ժայռախորշը, կառուցեց ապաստարան, կացարան, ամրոց, բնակատեղի, ոռոգման ցանց ու կարուղ: Այս ոլորտում սաղմնավորված հոգևոր լիցքը հետագա փուլերում առավել զարգացավ, հնարավորություն ընձեռելով կերտելու կոթողներ՝ մենաքար, քարաշարք, դոլմեն, վիշապաքար, դիրքացույց-տեղանիշ քարեր, արձան ու տաճար:

2.1. Կացարան, բնակատեղի, դամբարան, հսկայակերտ շինվածք

Հայկական լեռնաշխարհում անձավաբնակությունը վկայված է բնակեցման ամենավաղ՝ ստորին հնաքարի օլոգվայան/նախաաշելյան մշակույթի փուլից¹ (1,9 միլիոնից մինչև 330 հազ. տարի առաջ): Ականավոր արևելագետ Կառլ Ֆրիդրիխ Լեման-Հաուպտի (Lehmann-Haupt) բառերով՝ *Տիգրանակերտից մինչև Սղերդ, երբեմնի եղել է քարայրաբնակ մի ժողովրդի կենտրոնը*²:

Բնակեցվել են առավելագույն արևահայաց՝ դեպի արևելք ու հարավ, նաև արևմուտք ուղղված մուտքերով անձամբները, ինչը նպաստում է կենարար ջերմության ու լույսի երկարատև ստացմանը³: Մարդու առաջին կենսավայրը պայմանավորել է վաղնջական մշակույթի հիմնական ոլորտների, մասնավորապես՝ բնապաշտական հավատքի տարրերի սկզբնավորումը:

Պաղատքյուրի անձավախորշի արևելահայաց պատի խոշոր բազմատարր ժայռապատկերը լրիվ լուսավորված ու դիտելի է միայն ցերեկային մի քանի ժամվա ընթացքում [աղ. 57₂]: Փականի ու «Կույսերի» անձամբների, հավանաբար նաև՝ Տիգրիսի աջափնյակի անձամբի պատկերները մուտքի առավել լուսավոր և նույնիսկ հեռվից կամ խորքից նկատելի մասերում են [աղ. 36₄, 37, 86]:

Անձամբի խորքից գիշերը կարելի էր դիտել լուսատուի ծագումը և մայրամուտը, մոլորակի և աստղի դիրքափոխությունը դրա եզրագծի նկատմամբ⁴: Իսկ այրի, խորշի վերին մասում երբեմն առկա անցքից, հետագայում նաև՝ վրանի կամ գլխատան հազարաշեն ծածկի երդիկից կարելի էր դիտել լուսատուի անցումը գլխավերևով:

Ասվածի խոսուն լրացում է առաստաղ բառի կազմությունը՝ «առ աստղեր»: Փոխաբերական իմաստով այն նաև երկինք է նշանակում⁵, ինչի արտացոլում է, օր., Որոտնավանքի առաստաղի որմնանկարը [աղ. 239₁]: Բանահավաք, բանասեր Բենսեն (Սահակ Մովսիսյան, 1867-1939) նկարագրել է Մուշում Մեծ պասի օրը տան սևամած առաստաղին այլուրով աստղախմբեր դրոշմելու ավանդույթը⁶:

Անիի Ս. Առաքելոց վանքի և Գանձասարի գավթի *խաչվող կամարներով առաստաղի ստալակտիդային համակարգը խորհրդանշում է երկնային աստղազարդ սահմանը*⁷:

Բարձրալեռնային մասերում կացարանի հատակաձևերում սովորաբար պահպանվել է լույսի առավելագույն օգտագործման սկզբունքը: Ցածրադիր հարթավայրում հաշվի է առնվել նաև Արևի կիզիչ ջերմությունից կացարանը պաշտպանելու կարիքը՝ որոշակի է հատակագծի երկրակողմ ուղղվածությունը, ստվերող ծածկի, կտուրի, լուսանցույցների և երդերի առավել բարենպաստ դիրքը, չափը և այլն⁸: Օր., Հառիճի Ս. Աստվածածին եկեղեցու

1 Արցախի Հանրապետության Հաղորդի շրջանում 1960 թվականից հետազոտվող Որվան /Ազոխ/ անձամբի մշակութային շերտը (ոսկրաբանական նյութ, գործիք) գրեթե 800 հազ. տարեկան է, տե՛ս օր., *Fernández-Jalvo, King, Yepiskoposyan, Andrews* 2016; *Murray et al.* 2010, p. 75-91; *ՀԺ*, 14-15; *Մկրտչյան* Շ. 1975, 143-148; *Գրիգորյան* Ա. 2005, 33-35, 47-49, 123, աղ. 19-21, 24 (*Գրիգորեան* 2023, 61-65, 90-95, 332, աղ. 24): Վաղ հնաքարի Աշելյան ու հետագա փուլերի գործիքներ են հայտնաբերվել 1943-1945 թթ. Արագածի հարավարևմտյան լանջին՝ Արտենի լեռան կայաններում (*Շարժարյան* 1954, 16-19; *Սարգսյան* 1967, 39): Վաղ հնաքարում (թե՛ն ոչ այդպիսին) բնակեցման վկայություն է Հրազդանի կիրճի Նոր Գեղի-1 կայանը, որտեղ 2014 թ. գտնվել են 360-330 հազ. տարվա հնության, երկու տարբեր եղանակներով արված վանակատե գործիքներ: Տե՛ս *Gasparyan et al.* 2014, 69-70; *Frahm et al.* 2021, 1-34; *Գասպարյան և այլք* 2023:

2 *Lehmann-Haupt* 1910, 333; *Վարդանյան* Ա. 1959, 13, նաև՝ *Կրկյաշարյան* 1970, 115:

3 *Սամուելյան* 1931, 110-111; *Վարդանյան* Ա. 1959, 19-20; *Երիցյան* 1998, 8-9; *ՍՄԼ*, 94-95:

4 Անիի շերտի անցյալում արդեն նկատվել էր, որ Արեգակը ձմռանից ամառ, ամառամիս ավելի բարձր աղեղնագծով է անցնում:

5 Կամի՞ս տեսանել զգեղեցիկ առաստաղս. յորժամ գիշերն ժամանե՞ տե՛ս զարդարեալ զերկինս աստեղօք (Մեկնութիւն ... *Յոհաննու Ոսկերանի*, հ. Բ, 502), տե՛ս ՆԲ, հ. 1, 293; ԱԲ, հ. Ա, 254-255:

6 *Երկայն փայտ մի առնելով՝ ծայր շոր կապած, ալիւրի մէջ կը թաթախէ և կսկսի առաստաղի գերանները ասղանման նախշել ու զարդարել, այնպէս որ գիւղական տան ծածքի տակ մի խայտուտիկ ու շնորհալի համաստեղութիւն կը գոյանար, տան սներու վրայ նոյնպէս ալիւրով պատկերներ կը գծէ ի նշան խոյի, ուղտի, գոտանի և այլն* (Բենսէ 1900, 63; Բենսէ 1972, 44):

7 *Գրիգորյան* Ա. 2005, 60, 73, աղ. 31, 91-92, 104 (*Գրիգորեան* 2023, 83, 142, 190, աղ. 31, 91-92, 104):

8 Հայերենում կա երկու բառ՝ այս կերպ տարբերակվել են լուսամուտ ու պատուհան կառուցիկ տարրերը՝ լուսամուտը միայն արևելք և արևմուտք նայող պատուհանն է (լուսիջույց, լուսաբեր, լուսաճեղք և այլն):

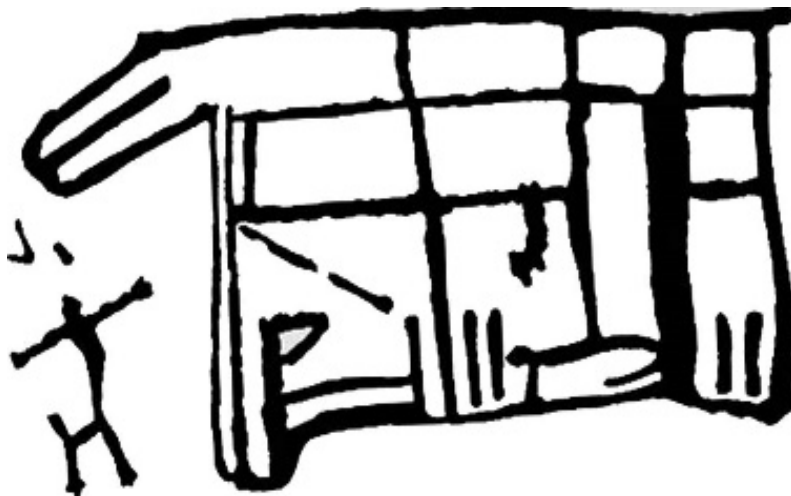
թմբուկը լուսամուտներ ունի արևելյան և արևմտյան կողմերից, որոնք խորհրդանշում են արևածագն ու մայրամուտը: Եկեղեցիների պատերի «Հայկական» խորշը ևս կրում է դրանց շարունակականության խորհուրդը՝ ծագող ու մայր մտնող Արեգակի ճառագայթները, խորշի վերին պսակները՝ արևածագը և մայրամուտը խորհրդանշող հորինվածքներ են¹ [աղ. 213¹⁵]:

Բնակատեղիները հիմնականում կողմնորոշված են ըստ Երկրի կողմերի²: Դամբարանի, դամբանադաշտի կառուցվածքն ու տեղադրությունը նույնպես կրում են լուսարևային ընկալումների ազդեցությունը, և բնականաբար՝ հիմքում ունեն երկրային և երկնային կյանքի մասին դիցաբանական պատկերացումներ: Նկատելի է մեկուսի, առանձնակի կոթողների շեշտադրված դիրքորոշվածությունը (արևելք, մուտքերը հարավից, բնակավայրերի դեպքում՝ արևմուտք, հյուսիս)³: Օր., Չորացքարի դամբարանի բացվածքն ուղղված է Արևի ծագման կետին՝ ամառային արևադարձի օրը [աղ. 247³]:

Գեղամա, Վարդենիսի, Թեքսարի, Քարվաճառի, Սյունիքի, Ջավախքի լեռների և Արագածի բարձունքներում (2700-3400 մ) պահպանվել են 10-50 մ չափի մեծաքար հսկայակերտ շինվածքներ՝ մարդահասակ պարսպաշար, բջջային, կլոր ու քառանկյուն հիմքով շարվածք: Կան տասնյակ քարաբուրգեր, «հսկայի տներ»՝ հարթասալերով կիսածածկ կացարաններ (Վարդանյան Ս. 1959, 22-24, 109), քարակույտերում բացված «ջրհորանման» փոսեր: Սրանց շրջակայքում հաճախ են ժայռապատկերները: Տարատեսակ այս շինությունները կարող էին կերտված լինել նաև լուսատուի ծագման, բարձրակետի և մայրամուտի, երկնային ու երկրային այլ երևույթների դիտման ու ծիսապաշտամունքային նպատակներով: Բնականաբար, չեն բացառվում ժամանակավոր ապաստարանի, կենցաղային ու պաշտպանական⁴ գործառույթները:

Բնակելի ու պաշտամունքային կառույցների հորինվածքի հայեցակետերն աղերսված են մարդ – Տիեզերք – շրջակա աշխարհ բնափիլիսոփայական հասկացություններին:

*Տիեզերակազմությունն ամեն մի կառույցի և շինության նախօրինակ մանրակերտն է*⁵:

1 Գրիգորյան Ա. 2005, 73, 79, 93, աղ. 99-100 (Գրիգորեան 2023, 190, 199, 247, աղ. 99-100):

2 Քաղաքի դռները նշվել են նաև այն վայրի անունով, դեպի ուր տանում է ճանապարհը: Անիի հյուսիսային՝ Սմբատաշեն պարսպի մեջ էր Կարին տանող Կարուց Դուռը, արևելյան կողմում՝ Դվնո և Ավագ Դռները:

3 Գրիգորյան Ա. 2005, 107, աղ. 97 (Գրիգորեան 2023, 288, աղ. 97):

4 Թեև նման բարձրություններում, որտեղ ճանապարհի ու բնակատեղի անգամ չկա, դժվար է ենթադրել, որ կառույցը պաշտպանական դեր կատարեր, առավել ևս այն ժամանակներում, երբ լայնածավալ ռազմական գործողություններ տեղի չեն ունեցել, այն էլ՝ բարձրալեռնային տարածքում:

5 Չարյան 1986, 147; Գրիգորյան Ա. 2005, 91 (Գրիգորեան 2023, 242): Ձևակերպումը՝ Միրչա Էլիադեի. *Every construction or fabrication has the cosmogony as paradigmatic model* (Eliade 1959, 45, նաև՝ 31, 47, 58-60, 76, 81-82, 87):

2.2. Մենաբար ու քարաշարք

Տիեզերագիտական առումով ուշագրավ են կանգնեցված քարակոթողները և շարքերը (alignment), որոնք հաճախ են հանդիպում Հայկական լեռնաշխարհում ու մերձակայքում: Հարյուրավոր շրջանաձև¹ ու գծային քարաշարքեր կան Լա-Մանշի բրիտանական ու ֆրանսիական ափերին՝ Բրետան (Արմորիկա)², Միջերկրածովքի երկրներում³, Սիբիրում, Կենտրոնական Ասիայում⁴ և այլուրեք⁵:

Քարաշարքը և մենաբարը (գուցե վիշապաբարը ևս) կարող էին լինել աստղագիտական-տոմարական պատկերացումների կառուցիկ դրսևորում՝ Երկրի կողմերի, Արևի, Լուսնի և պայծառ աստղի ծագման, բարձրագույնի ու մայրամուտի կետերի ցուցիչ: Կարող էր նշվել երկնային և երկրային կայուն, պարբերական կամ հանկարծական նշանակալի երևույթի դիրք կամ ուղղություն (գիսավոր, ասուպ, գերնորի բռնկում, երկնաքարի անկում): Ըստ քարերի թվի, կարող էր լինել օրերի, ամիսների, տարիների, նաև՝ խավարումների հաշվարկի միջոց⁶:

Քարաշարքը կարելի է համարել կառուցիկ (գուցեն փուլային, անցումային) ձև՝ 1. ժայռապատկերի **փոսիկաշար**, 2. թասաձև **բոլորակների խումբ**, 3. **քարաշարք**, 4. հսկա **գետնապատկեր** կերտվածքների շարքում:

Մենաբարյան շարքը կարող էր լինել ծիսերթային, «սրբազան ճանապարհ», որպես «այս» և «այն» աշխարհները կապող ուղի՝ ըստ դամբարանների մոտ գտնվելու և դրանց առնչվելու հանգամանքի⁷:

1. Սյունիքի մենաբարյան շարքերից ամենահայտնին **Չորացքարն** է [աղ. 247], որի մենաբարերը դրված են դամբարանադաշտի տարածքում՝ որոշ հատվածներում եզերելով այն⁸: Կարևորվել է կառույցի դերը Լեռնաշխարհի մշակութային համապատկերում⁹: Խնածախի (Բիավեր վանքի մոտ) մենաբարերի շարքերը տարբեր են Չորացքարից՝ չկան դամբարանների հետքեր: Չորացքարի համատեքստում դիտարկելի են նաև դղմենային կառույցներով բնորոշվող այլ քարաշարքեր (ՍՄԼ, 57, 139):

2. Լոռու մարզի **Կողես** գյուղից գրեթե 2 կմ դեպի հյուսիս, բլրալանջի վրա պահպանվել է 5-15 մ չափերով երեք քարաշար կիսաշրջան¹⁰ [աղ. 63₁₋₂]: Դրանց գետնամուկի քարերի քանակներն օրացուցային են՝ 7, 12 և 30, որոնք կարող են նշել շաբաթվա, ամսվա տևողություն և ամիսների թիվ: Օղակներից մեկի ներսում կա ևս երեքը, ուստի, քարերի ընդհանուր թիվը 52 է՝ տարվա շաբաթների թիվը: Այդ կերպ կարող էր արտահայտվել, օր., տարվա տևողությունը՝ 7×52=364 օր: Այսինքն, հավանական է, որ կառուցվածքն ունեցել է որոշակի կիրառական գործառույթ՝ որպես օրացուցային պարագա. համապատասխան քարի մոտ որևէ առարկա դնելով կարող էր նշվել ամսվա օրը, շաբաթվա և ամսվա համարը: Հարևան **Եղիտակ**¹¹ գյուղի անձավի մուտքին կից քարի վրա անձավագետ Ա. Գևորգյանը 1995 թ. նկատել է փոսիկների չորս խումբ, որոնցից երկուսը կազմված են 12 անցքից: Սա նույնպես կարող էր ունենալ օրացուցային նշանակություն [աղ. 193₁₂]:

3. Բասենի դաշտի **Տանձուտ** /Արմուլու/ գյուղից 4,5 կմ հարավ, 1650 մ բարձրության դաշտավայրում, ըստ տեղաբնակի նկարագրության (մինչև 1915 թ. բռնագաղթը), կանգուն էր «**Շարվան քարեր**» կոչվող, մոտ 55 մ տրամագծով հսկա մի քարաշար: Մոտ 1 մ բարձրության կարմրավուն քարերով եզերված շրջանի կենտրոնում մեծ կարմիր ժայռն էր՝ «հովվի» քարը¹²: Քարերի թիվը նա չի նշել:

4. Սասունի **Մարաթուկ** լեռան գագաթից քիչ ներքև են «**Շարան քարերը**» (Պետոյան 1965, 34-35, 385; 2016, 71): Ամբողջ Հայաստանով մեկ լայն տարածված բնական կամ մարդակերտ նման քարախմբերը ժողովուրդն ավանդաբար պատկերացրել է որպես քարացած մարդիկ ու կենդանիներ¹³:

5. Վանա լճի արևմտյան ափին, Նեմրուֆ (Սարակն) հրաբխից հարավ-արևելք, **Դատվան** ավանի հյուսիսարևմտյան եզրին կա ուղղաձիգ քարերի հսկայական խումբ. *Ի հարաւակողման ստորոտի Նեմրուֆայ դէպ 'ի կողմն*

1 Շրջանաձև, ձվաձիր և այլ երկրաչափությամբ քարաշարքը կրում էին է համարվում, առավել մեծը կարող է լինել նաև դամբարանադաշտի, բնակատեղիի եզրանշում, սահման:

2 Thom 1955, 275-295; Hawkins 1965, 391-408; Burl 1976; 2000; Carleton 2013.

3 Barale, Codebò, De Santis 2001, 489-502; Hoskin 2006, նաև՝ Calzolari, Gori 2009, 285-293; Felolo 2011.

4 Տե՛ս «Астрономия древних обществ 2002» ժողովածուի հետևյալ հեղինակների հոդվածները՝ Мимоход; Потемкина; Куриллов, Зда-нович; Марсадолов, «ААПС» ժողովածուից՝ Вохменцев, 29-30:

5 Տե՛ս «ААПС» ժողովածուի հետևյալ հեղինակների հոդվածները՝ Каппов, 62-68; Климка, 74-76, նաև՝ Ներբեռնում հնաստղագիտական հնավայրեր ու կոթողներ:

6 Աշխարհի նմանօրինակ կառույցների և կոթողների տոմարական ու հաշվարկային գործառույթների մասին տե՛ս Hawkins 1964, 1965, 1966; Thom 1965; 1971; Hoyle; Codebò 1995; Потемкина, Юречу 1998, 5-49; 1996, 109-114; Quintela, Santos-Estévez 2015:

7 Շարքերի հետազոտման շուրջ մեկդարյա ընթացքում առաջարկվել են բազմաթիվ տեսություններ: Օր., շրջանաձև մենաբար շարքը իբրև աշխարհիկ ու հոգևոր արարողությունների հավաքատեղի, իսկ մենաբարը՝ տարածքանիշ (Daniel 1980, 71):

8 Տե՛ս Xnkikyan 2002, 26: Նման մենաբարերը մեկնաբանվել են նաև որպես սահման, տե՛ս ԴԺՊ, 70:

9 Հասարակության 1985, 167-168, 175; ՍՄԼ, 17, տե՛ս նաև Փիլիպոսյան 2017, 181-199, աղ. I-VII:

10 Տոնակալյան, Թոխաթյան 1991, 31-33; Թոխաթյան 1998, 42; Թոխաթյան 2003, 82; 2013, 228, նկ. 22:

11 Այժմ Ցաղղան: Ս. Ջալալեանը նշել է եղիտակ անվամբ (Ջալալյանց 2016, 116), տե՛ս նաև ՏԲ, հ. 2, 189; հ. 3, 916-917:

12 Հակոբյան Գ. 1974, 35-36, 253, տե՛ս նաև Թոխաթյան 1998, 42; 2013, 229; 2014, 122-123, նկ. 25:

13 Այս և բազմաթիվ մենաբարերի և քարաշարքերի մասին տե՛ս Ղանալանյան 1969, 51-78:

Դատվանայ ընդ երկայնութիւն ձորամիջոյն են Ըղտութարեր ասացեալքն, քարինք կրկնապատիկ մեծամեծ քան զփիղս, թուով աւելի քան զվաթսուն, շարեալ մի զիւր միոյ իբրև զկարաւան, զորս կոչեն ուղտերամակս Նեմրուբայ անիծիւք՝ ի քար դարձեալս (Սարգիսեան 1864, 273; Տեկանց 1985, 86): Դատվան գեղէն ...դեպ ի Նեմրուբ ի դաշտակողմն գնալով՝ կը տեսնես կարգ մը տնկուածի կամ կանգնուածի պէս սև քարեր: Տեղացիք Բելի ուղտեր և ուղտպաններ կ'անուանեն զանոնք¹: Սա ևս կարող էր աստղագիտական-տոմարական դեր ունենալ: Հավանական չէ, որ լինի հրաբխաքարերի բնական կուտակում կամ հողմահարման արդյունք. ըստ նկարագրության, քարերն առաձևակի են ու միաշար, նաև՝ կանգնեցված են թվում²:

6. Վան քաղաքի հյուսիսակողմում, լճից 3 կմ դեպի հյուսիս, հնավուրց **Լեգք** գյուղից 1,5 կմ հյուսիս-արևելք, «Ադամանց քարեր» բլրի ստորոտում, մոտ 400 մ² մակերեսով ուղղանկյունաձև տարածքում դրված է 20-120 սմ բարձրության, 25-50 սմ հաստության 2475 գետնամուկ մենաքար³: Իրարից գրեթե հավասարահեռ, կանոնավոր զուգահեռների երկայնքով դրված լինելը և *տնկված քարեր* կոչվելը վկայում են քարախմբի ձեռակերտությունը [աղ. 82]: «Քարանտառը» կարող է ունենալ պաշտամունքային, հաշվարկային, նաև՝ աստղագիտական-օրացուցային նշանակություն⁴: Մոտակայքում գտնված սեպագրերի մասին նշել էր Գ. Սրվանձտյանցը: Հավանական է զանգվածային արարողության տարբերակը ևս, քանի որ գյուղի անունն ուղղակի աղերս ունի Արա Գեղեցիկի և արալեզների հետ⁵: Վասպուրականի Լեգք ու Շահբաղ գյուղերի միջև գտնվող այս քարախումբը հայտնի էր դեռ 1969 թ., ըստ բանահավաք Ս. Շալջյանի 1939 թ. գրառման. *զանձին տիրանալու համար մարդիկ կոճվել են իրար հետ և կոշտ քարերով ոչնչացրել իրար: Ուրիշ մարդիկ եկել թաղել են սպանվածներին և վրաները շիրմաքարի տեղ կանգնեցրել այդ կոշտ քարերը: Հիշյալ քարերը Մենհիրներ են, որոնք տեղացիների կողմից կոչվում են գիռներ (=հեթանոսների գերեզմաններ)*⁶:

7. Տավուշի մարզի **Նավուր, Արծվաբերդ, Չորաթան**, Շիրակի մարզի **Աշոցք, Չույգաղբյուր, Հարթաշեն** գյուղերի մոտ⁷, Գեղամա, Սյունիքի լեռներում, Արագածում տասնյակ ու հարյուրավոր մետրանոց միագիծ, երկգիծ ու եռագիծ կանոնավոր քարաշարեր կան: Մի մասը տեղադրված են ըստ երկրի կողմերի, մյուսները կարող են ուղղված լինել նաև Արևի, Լուսնի կամ որևէ պայծառ աստղի ծագման, բարձրադիրքի և մայրամուտի կետերին: Գուցե ևս այս ձևով նշվել է երկնային և մթնոլորտային ինչ-որ նշանակալի երևույթի դիրքը [աղ. 246]:

1 Սրուանձտեանց 1874, 47-48 (Սրվանձտյանց 1978, 49-50); Բենսե 1900, 29-30 (Բենսե 1972, 50), Աբեղյան 1966, 52-53, տե՛ս նաև Ներսիսյան 2000, 14:

2 Թոխաթյան 2013b, 229; 2014, 123: Այժմ մնացել են բնակավայրի տարածքում:

3 Գյուղի հարավակողմում, 20x120 մ չափի հատվածի՝ նույնպես գծային դասավորված ժայռափոր դամբարաններում 2004-2007 թթ. պեղվել է բիայնական փուլի խեցեղեն, զենք, թանկարժեք մետաղե զարդեր, տե՛ս Ներքերում Լեգք:

4 Թոխաթյան 2013b, 229; 2014, 122-123, նկ. 26; Toxatyan 2014, 271:

5 Տե՛ս Սարգիսեան 1864, 264-265; Սրուանձտեանց, 1874, ԺԴ, 52-53 (Սրվանձտյանց, 1978, ԺԴ, 52); Միրախորեան 1885a, 251-253; Աբեղեան 1899, 538 (Աբեղյան 1966, 67-68); Աբեղյան 1941, 81-82 (Աբեղյան 1975, 162-163); Աբեղյան 1968, 43; Լալայեան 1913, 23-24; Դանալանյան 1969, 193, 455: Վանըցիները աւանդաբար պատմում են, թէ այդ գիւղի անունը «Լեգք» է մնացել այնտեղից, որ հին ժամանակ այդ գիւղի քարազիւին է եղել շինուած Արային լիճոց կողոց տաճարը: Յիշեալ կոստունն անհետանալով՝ այժմ նորա տեղ շինուած է Ամենափրկիչ անունով եկեղեցին, որին հայերն ուխտ են գնում և մատաղներ անում թերևս հեթանոս հայերի ի հնումն կատարած զոհագործութեանց ի յիշատակ (Աղանեանց 1892, 286): Գյուղի և «Ադամանց քարեր» բլրի մի լուսանկար տե՛ս Lehmann-Haupt 1931, 623:

6 Դանալանյան 1969, 273, 471: Գրառումը պահվում է ՀՊԹ ազգագրության արխիվում (№55, 5):

7 Մարտիրոսյան 1969, 23; Հմայակյան, Մելքոնյան 2009, 133-136; Հմայակյան, Հակոբյան, Մելքոնյան 2010, 28-33; Archäologie in Armenien 2011, 73-113, նաև՝ ՍՄԼ, 103:

2.3. Երկնադիտական կենտրոն

Հայաստանում հայտնաբերված **երկնադիտական** կառույցներում հնագույն աստղագիտության ու կատարյալ օրացույցների գոյության ակնառու փաստեր են բացահայտվել:

1. Պաշտամունքային ու մետաղաձուլական խոշոր կենտրոն **Մեծամորում** III-II հազ. հետևել են երկնքի պայծառագույն՝ Շնկան աստղի (Սիրիուս/Սոտիս) ծագմանը¹:

2. **Սևսարի** գլխավոր քարի պատկերախումբը, ըստ Հ. Մարտիրոսյանի, օրացույց է, բնորոշ տոմարական թվերով՝ 4, 7, 14, 28, 30-31, 98 [աղ. 26]: Թվաբանական ու տոմարական զանազան համադրություններով նա ստացել է տարվա օրերի 364 թիվը (*Մարտիրոսյան* 1978, 193-195; 1981, 49-51):

3. **Վարդենյաց** լեռնանցքի բազալտե քարասալերին փորագրված օղակախմբերով ձևավորված է աստղաքարտեզ՝ Առյուծ, աղեղնավոր, Կարիճ համաստեղությունների տիրույթը [աղ. 28]: Աշխարհում եզակի այս հուշարձանը ևս մի ակնառու վկայություն է, որ մեր նախնիք քաջատեղյակ են եղել աստղային դաշտի բաժանմանը և կողմնորոշվել են դրա օգնությամբ (տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1973a, 70):

4. Գեղամա լեռների **Աստղաբերդ** լեռան (3139 մ) գագաթին մեծաքար շինվածքներ կան՝ մարդահասակ պարիսպներ, խորշերով և ակնատներով: Հարավային ստորոտում լուսատուների և երկնային երևույթների տասնյակ ժայռապատկերներ կան և հինգ փորագիր օրացույց: Ուստի, Աստղաբերդը կարող է ներկայացվել որպես *յուրահատուկ «աստղադիտարան»* (*Մարտիրոսյան* 1978, 141):

5. Տարածաշրջանում մ.թ.ա. IV-II հազ. կարևոր ծիսապաշտամունքային դեր ունեցած **Ագարակ-1** հնավայրի վերին մասի տուֆե մակերևույթին բազմաթիվ փորագիր օղակախմբեր և ակոսներ կան, որոնք ունեն հավանական աստղագիտական իմաստ: Մասնավորապես, այստեղ է Բոլբ աստղախմբի՝ Հայաստանում երկրորդ գծապատկերը [աղ. 58⁵⁻⁶]:

6. **Չորացքարի** որոշ մենաքարերի վերնամասի անցքից կարելի էր հետևել որևէ լուսատուի դիրքին և ընթացքին: Առաջինը աստղաֆիզիկոս Էլմա Պարսամյանն է նշել Սթոունհենջի հետ կառուցվածքային առերևույթ նմանությունը, նկատելով նաև բառիմաստային զուգահեռներ *Սթոունհենջ* (կախված քարեր) և *Քարահունջ* (քարերի փունջ) անվանումների միջև²:

Ըստ ռադիոֆիզիկոս Պարիս Հերոնու վարկածի՝ շուրջ 7500 տարի առաջ այստեղ դիտվել է երկնակամարի պայծառ աստղերից մեկի՝ Դենեբի (Կարապի α) անցումը զենիթով, իսկ IV հազ. կեսերին՝ Արկտուրի (Եզնարածի α) անցումը (այն պաշտվել ու դիտվել է նաև անտիկ շրջանում)³: Տեղում դիտումների և աստղագիտական հաշվարկների հիմամբ համարել է, որ դիտարանը գործել է մոտ 5500 տարի⁴:

Ըստ մաթեմատիկոս Վաչագան Վահրադյանի (1957-2021) վարկածի՝ կառույցի մենաքարերի դասավորությունը համապատասխանում է Կարապ (Cygnus) համաստեղության աստղերի դիրքերին⁵: 2012 թ. բանավոր զեկուցմամբ նա ներկայացրել է, որ իմաստային կապ կա աստղերի արաբական անունների և թռչնի մարմնի մասերի միջև, այսինքն՝ Չորացքարը Կարապ (իր ենթադրությամբ՝ Անգո) աստղատան երկրային պատկերն է:

Չորացքարում նկատել են աստղագիտական իրողություններին առնչվող չորս փաստ, որոնք պայմանավորված են մենաքարերի դիրքով ու տեսքով.

ա. 2000 թ. հունիսի 23-ին (ժ. 7:10) և 2004 թ. դեկտեմբերի 18-ին (ժ. 10:38), դամբարանի և շրջանաձև մասի միջև գտնվող №52 մենաքարին հենված դիրքում դեպի արևելք՝ Արցախի բարձրավանդակի Մեծ Իշխանասարի՝

1 Մեծամորն առաջին հնավայրն է Հայաստանում, որը թվագրվել է նաև աստղագիտական եղանակով: Հաշվարկն արված է առաջին ժայռահարթակի արևելյան կողմում փորագրված սեղանաձև պատկերի վերլուծությամբ, համարելով, որ դրանում նշված է Սիրիուսի՝ լուսաբացից առաջ երևալու կետի ուղղությունը (*Մեծամոր*, 142-149): Սիրիուսի պաշտամունքը լայն տարածված էր և եզիպտոսում: Հնագետ Ռ. Թորոսյանի ուղեկցությամբ 1974 թ. այցելելով Մեծամոր, չեխ ժայռապատկերաբան Մ. Կշիցան համոզմունք է հայտնել, որ Հայաստանի հնագույն բնակիչները ծանոթ էին աստղագիտության հիմքերին, ինչը մշակութային բարձր մակարդակի վկայություն է (*Ksica* 1984, 290-291), տե՛ս *Թոխայան* 2017, 150-151:

2 *Парсамян* 1984; 1985, 103; 1988, 145-146: Նա վկայակոչել է նաև Սթոունհենջի հայտնի հետազոտող Ջերալդ Հոուկինսի՝ Վիկտոր Համբարձումյանին ուղղված նամակում արտահայտած կարծիքը, որ *Սթոունհենջը միակը չէ աշխարհում՝ Մեծամորի բացահայտումից հետո, և Հայաստանում ևս սպասելի է աստղագիտական մշակույթի նման բարձր մակարդակ:*

3 Մ.թ.ա. VIII-VII դդ. հույն բանաստեղծ Հեսիոդոսը (Ἡσιόδοος) «Աշխատանք և օրեր» երկում նկարագրել է լուսաբեր Արկտուրի ծագումը. *Երբ արևը արդեն վաթսուս դարձ է արել, և Դիոսը ծնունդ օրերն ավարտում է, այդ շրջանում շողուն աստղ Արկտուրոսը, Օվկիանոսի սուրբ հոսանքից բարձրանալով, աղջամուղջի երևում է ու շողոշողում պայծառորեն: ...Երբ Օրիոնը և Սիրիոսը հասնեն երկրի ճիշտ կենտրոնին, և Կարիամատն Արշալույսը արդեն տեսնի Արկտուրոսին... (Անտիկ, միջնադարյան և վերածննդի գրականություն, 564-567, 609-610, էջ 410-411; *Hesiod*, 564-567, 609-610, p. 85, 91; *Gecuod*, 564-567, 609-610, c. 56, 58):*

4 Տե՛ս *Հերոնի* 1998, 87-93; *Геруни* 1998, 307-328; *Herouni* 2009, 88-97: Վարկածը դիտումներով ու չափումներով լիարժեք հաստատված չէ, եզրահանգումն արված է միմյան աստղագիտության տվյալներով ու մեթոդներով, նաև՝ աշխարհի այլ վայրերի համանման կառուցվածքների հետ հապճեպ համեմատմամբ՝ Սթոունհենջ, Քալենիշ (Callanish), Արմորիկա (Բրետան) և այլն: Հետազոտությունը համադրված չէ հնագիտական համապատկերին:

5 Տե՛ս *Վահրադյան, Վահրադյան* 2011, 139, 174-177; *Ваграбян, Ваграбян* 2011, 174-177, 307:

Լուսասարի¹ (3550 մ) ուղղությամբ նայելով պարզվեց, որ №197 և №9 քարերի գագաթները համապատասխանում են ամառային ու ձմեռային արևադարձերի օրերին արևածագի կետերին. այս կերպ կարող էին նշել Արևի ծայրագույն ծախ և աջ դիրքերը՝ շարժման դարձակետերը²: Այս պարզագույն տարեցույցով կարելի էր հաշվել կիսամյակի տևողությունը: 2004 թ. գարնանային օրահավասարին՝ մարտի 21-ին (ժ. 9:05) նույն կետից դիտելիս, Արևը ծագեց №8 քարի ուղղությամբ: Բնականաբար, գրեթե նույնը (քիչ ավելի ծախ) դիտվեց նաև 2009 թ. սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան (աշնանային օրահավասարից վեց օր առաջ [աղ. 247₁₋₂]):

բ. Շրջանաձև քարաշարի հարավային կողմին կից՝ «Արեգակի դարպասը» կազմող №60 և №62 մենաքարերը միացնող հատվածի միջնակետին տարված ուղղահայացը նշում է գարնանային-աշնանային օրահավասարերի օրերին Արևի ծագման կետը: Իսկ հունիսի 23-ի արևածագին, այդ գծի վրա կանգնած լուսանկարողի ստվերն ուղղված է լինում ճիշտ «դարպասի» միջնակետին [աղ. 247₃₋₄]:

գ. Քարաշարի հյուսիսային եզրում է 3 մ ձգվող, գետնամուկ, գոգավոր, փոքր-ինչ մշակված երկարուկ ժայռահարթակը, որի առանցքն ուղղված է արևածագի կետին՝ դեպի Մեծ Իշխանասարի (Լուսասար, Աղոթարան) գագաթը [աղ. 247₅]: Տեղանքը (և այդ քարը) թեթեւ՝ դեպի վեր, ուստի, հարթակը շատ հարմար միջոց կարող էր լինել պառկած դիրքում գիշերը Արևի ծագմանը սպասելիս:

դ. Ամառային արևադարձի օրվա արևածագին, եռատամ վերնամասով №12 մենաքարը թագանման ստվեր է գցում արևմտյան հարևան՝ №13 քարի գագաթին, որը չափով, դիրքով և վերնամասի մշակվածությամբ վեհաշուք արձան է հիշեցնում [աղ. 247₆₋₇]:

Հատկապես այս հուշարձանի համար խիստ կարևոր է ճշգրիտ եռաչափ մոդելավորումը, ինչն իրական հնարավորություն կտա հայտնաբերել բոլոր դիտելի համընկնումները՝ յուրաքանչյուր կոթողից ու կետից տեսնել մյուսը, կամ այդ ուղղությամբ երևացած լուսատուն՝ անցյալի որևէ պահի:

1 Յնում կրել է բնական ու բովանդակալի Լուսասար անունը, այժմ տեղացիները նաև Աղոթարան են կոչում: Անվանախնդրված էր Իշդուր, Իշխի, Քաչալ-դաղ, տե՛ս *Ղանալանյան* 1969, 79, նաև՝ *Վաչեան* 1887, 2; *Լալայեան* 1898b, 19-21 (*Լալայան* 2021, 51, 132-134):

2 Չորացքարի միջօրեականում (E46° 01' 45'') Արեգակն այժմ ծագում է գարնանային օրահավասարին ժ. 7:04 (արևելքում), ամառային արևադարձին ժ. 5:35 (հյուսիս-արևելքում՝ 59°), աշնանային օրահավասարին 6:47 (արևելքում) և ձմեռային արևադարձին 8:19 (հարավ-արևելքում՝ 121°), սակայն՝ եթե գտնվեր ծովի մակարդակին ու լայնարձակ հարթ տեղանքում: Իրական, տեսանելի արևածագը սկսվում է մոտավորապես 1,5 և 2,5 ժամ անց, քանի որ Արևը դեռ պիտի բավականաչափ բարձրանա հորիզոնից և նոր միայն երևա Իշխանասար-Լուսասարի բարձունքների թիկունքից (2800-3400 մ), ծագելով 59° և 121° ուղղություններից:

2.4. Պաշտամունքային կառույց

Վերը նշվեց արդեն, որ ժայռանկարներում կան ուղղանկյունաձև շինվածքների պատկերներ: Դրանք երբեմն ուղեկցվում են խաչ, անկյուն և արև նշաններով: Եթե դրանք Երկրի կողմեր են նշում, ապա այդ կերպ կարող էին արտահայտել կառույցի երկրակողմ-արևակողմ դիրքը տեղանքում:

Պարզ կացարանի, հետագայում էլ՝ ձևավորված տան համար ակնհայտ է դիրքի կիրառական նշանակությունը՝ լույսի առավելագույն ստացման նպատակով: Պաշտամունքային կառույցի դեպքում կողմնորոշումն ավելի էական է, քանզի պայմանավորված էր վաղնջական բնապաշտական հավատքից բխող պատկերացումներով:

Հնագույն հոգևոր կառույցների հատակագծային-ծավալատարածական լուծումներում ու դեկորում գերակշռում է բառակողմ տեսակը: *Երերույքի, Տեկորի, Մուսասիրի տաճարների առկայությունը, Օձունի, Ս. Գայանեի վերափոխումները, Ծիրանավորի, Ծիծեռնավանքի և այլ միասրահ և եռասրահ եկեղեցիների գոյությունը վառ ապացույց են, որ հեթանոսական մեծերաները ուղղանկյուն հատակագիծ են ունեցել, երկթեք տանիք, և սերվելով նախորդ փուլերի խորհրդանշանային պատկերացումներից, տեղական ծագում ունեն:* Սրանց հորինվածքային հիմքն է ուղղանկյուն, երդիկավոր բնակարանը (Գրիգորյան Ա. 2005, 98, աղ. 58; Գրիգորեան 2023, 257, աղ. 58):

Միջնադարյան կառույցի եռանկյունաձև տարրերը (ճակտոն, վեղար, «Հայկական» խորշ, նաև՝ գմբեթ, կամար) արտացոլում են Երկիր, մարդ – Երկինք, Աստված կապը: Վերից վար ուղղված եռանկյունին՝ արարչական լույսի ճառագայթի խորհրդանիշ է, վեր ուղղվածն՝ առ Աստված ձգտման: *Դեպի վեր և վար ձգված գագաթներով եռանկյունների կարգը կիրառվում է թմբուկի հատակագծային (կտրվածքային) հատվածի անցումային մասի հորինվածքներում՝ Նեմրուզ, Մուսասիր, Վանի թագավորության շրջան, Գառնի, միջնադարյան պաշտամունքային կառույցներ (Գրիգորյան Ա. 2005, 149; Գրիգորեան 2023, 371):*

Հայաստանի վիշապաբարերի մեծագույն մասը նույնպես փոքր-ինչ «սեպած» է՝ գլխամասն ավելի լայն է ու հաստ: Թեև ծանրության կենտրոնի բարձրադիր լինելն առավել անկայուն է դարձնում վիթխարի կոթողը, այնուամենայնիվ, պարզ է, որ վիշապաբարի նման կերտվածքն ու տեղադրումը միտումնավոր է արված և որոշակի խորհուրդ է կրում¹:

Միջագետք Հայոցի Ուռհա (Եդեսիա) քաղաքից 14 կմ դեպի հյուսիս-արևելք հայտնաբերված մոտ 12-հազարամյա **Պորտաբլուր** տաճար-սրբավայրի բառանիստ կոթողների նիստերին քանդակվել են Կենդանաշրջանի և մյուս համաստեղություններում ներկայացված կենդանիներ²: Սակայն, դրանք այնքան էլ չեն համապատասխանում այդ աստղատների թե՛ անցյալ, թե՛ ներկա դիրքերին և ուրվագծերին [աղ. 66², 67]: Աստղագիտական իմաստ կարող են արտացոլել նաև տաճարի շրջակայքի բնական քարամակերեսներին փորված գուռերը և օղակախմբերը [աղ. 68⁴⁻⁵]: Նման փորագրություններով ուղղածիգ կոթողներ կան Ուռհայից 46 կմ դեպի արևելք՝ **Կարահան** հնավայրում:

- **Մուծածիռի** տաճարը երկթեք տանիքով ու եռանկյուն ճակտոնով առաջին սրահավոր, սյունաշար կառույցն է³: *Սյուն-Կենաց ծառերի կիրառումը՝ ճակատային հորինվածքում ընդգծում է երկրային դրախտի գաղափարը, իսկ ճակտոնի եռանկյուն հորինվածքում՝ թռչուն-երկինքը: Տաճարի հորիզոնական և ուղղահայաց լուծումներում արտահայտված է Երկրի քառակողմ և աշխարհի եռադաս բաժանման ընկալման փաստը⁴:*

Տաճարը նվիրված էր գերագույն դից Խալդիին, որը համապատասխանում է արևի աստված Միիրին⁵: Հավանաբար, անունը կազմված է հայերենում չպահպանված՝ (հ)ալ – *արև* (հմմտ. հ.ե. sāxel – *արև*) և դի – *դի*, *աստված* բառարմատներից⁶:

- **Գառնու** տաճարի կառուցիկ լուծումները նույնպես անցյալի աստղագիտական գիտելիքի հարատևման արտահայտություն են: Ուղղանկյուն, սյունաշարով (περίπτερος) տաճարի 24 սյուներն ունեն օրվա ժամերի խորհուրդ: Թեև մուտքի բացվածքը մեծ է, սակայն լուսավորվել է նաև վերևից՝ երդիկից (ըստ Ալ. Սահինյանի վերակազմության): Տաճարը նվիրված էր Հայոց արևի աստված Միիրին⁷:

1 Հնագետ Ա. Բոբոխյանի ղեկավարած խմբի ուժերով 2020 թ. հուլիսին ճիշտ դիրքի է բերվել հինգ կոթող (Արագածի Քարի լճի ափի և Նոր Անբերդ կայանի տարածքում, Երևանի «Երիտասարդական» լճի մոտ, Արագածոտնի մարզի Դաշտադեն ու Դավթաշեն գյուղերում:

2 Տե՛ս Schmidt 2006, 123, 134-137, 150, 153, 179-180, 234, նկ. 46, 51-54, 59, 62, 86-87, 102-103:

3 Հայաստանում սրահավոր տիպի հետագա դրսևորում են պաշտամունքային (Բենիամին/Դրասխանակերտ, Գառնի) և պալատական սրահները (Երեբունի, Դվին, Չվարթեմոս), տե՛ս Գրիգորյան Ա. 2005, 101, աղ. 60 (Գրիգորեան 2023, 260-261, աղ. 60):

4 Գրիգորյան Ա. 2005, 83, աղ. 58 (Գրիգորեան 2023, 232, աղ. 58): Բիայնական կառույցների մասին տե՛ս Բադալյան Մ. 2015, 66-79:

5 Տե՛ս Дьяконов 1983, 190-194; 1990, 211, 223-224, 48, 69, 78՝ ծան.: Պետրոսյան Ա. 1997, 40, 45-47; Petrosyan A. 2006, 227-232; Radner 2007, 253:

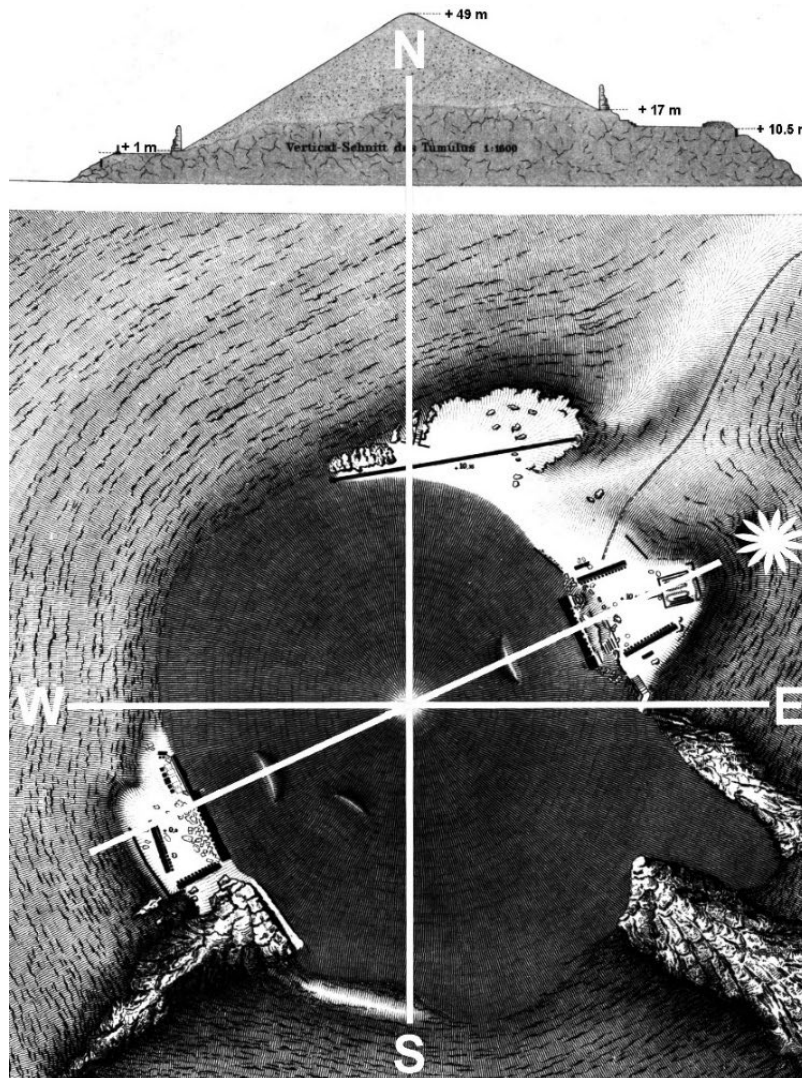
6 Տե՛ս Pokorny 1959, 881; Այվազյան Ա. 2013, 34; 2017, 24-27:

7 Ֆրանսիացի ճարտարապետ, տեսաբան Օգյուստ Շուազին (Auguste Choisy, 1841-1909) համոզմունք է հայտնել, որ վերևից լուսավորող բացվածքով տաճարները նվիրված են լույս անձնավորող աստվածությանը (Choisy 1899, 450; Швазу 1935, 342, տե՛ս նաև Трубец 1953, 50, 62-67, 77-95:

• **Արևի պաշտամունքի** ճարտարապետական ինքնատիպ մարմնավորում է Կոմմագենե երկրի դամբարան-սրբավայրը, Հայկական Տավրոսի Նեմրուժ (2134 մ) լեռան լանջին¹: Կառուցել է Անտիոքոս Ա Երվանդունի արքան (մ.թ.ա. 69-34), հավանաբար՝ 62 թ.: Առիթունով ու վեհաշուք են հայոց դիցարանի գլխավոր աստվածներ Արամազդի, Միհրի, Վահագնի, Կոմմագենե դիցուհու, Նաև իր՝ Անտիոքոսի և թագավորական իշխանության խորհրդանիշներ առյուծի և արծվի վիթխարի՝ 5-8 մ բարձրության արձանները: Հնգյակը գրեթե նույնությամբ կրկնված է 50 մ բարձրության **արհեստական** բլրի արևելյան և արևմտյան կողմերի հարթակներին: Գահավորակներին բազմած դիցերն ու արքան դիմավորում են արևագալն ու ճանապարհում պաշտելի լուսատուին²:

Սրբավայրի հատակագիծը ուղղանկյանը ներգծված շրջան է՝ հյուսիս – հարավ ու արևելք – արևմուտք առանցքներով, որ «ավարտվում» են արևահայաց կողմնորոշումը շեշտող արձանախմբերով՝ առկա է երկրի քառակողմ բաժանման սկզբունքը: Արևապաշտության շրջանի խորհրդանշանային լավագույն ավանդույթներով հարուստ կոթողի քարեղեն իմաստակիրներն արտահայտում են ուղղանկյուն – երկիր, կլոր – երկինք – տիեզերք, եռանկյուն – թռչուն – երկինք – տիեզերք, սյուն – Կենաց ծառ – տիեզերապահպան գավազան, արծիվ – երկինք – տիեզերք, առյուծ – արև – թագավոր և այլ խորհրդակիրներ³:

Ժայռանկարներում շինվածքի պատկերը երբեմն ուղեկցվում են խաչ, անկյուն և արև նշաններով: Եթե դրանք նշում են երկրի կողմերը, ապա այդ կերպ կարող էր արտահայտվել կառույցի դիրքը:

1 Տե՛ս Humann, Puchstein 1890, աղ. XII; Тревер 1953, աղ. 65; Առաքելյան Բ. 1971, 905-906; Турция 1988, 110-112; Մարգարյան 2014, 143-168:

2 Թոխաթյան, Վարդումյան 1992; Վարդումյան, Թոխաթյան 2002, 388:

3 Գրիգորյան Ա. 2005, 106, աղ. 61 (Գրիգորյան 2023, 288, աղ. 61):

3. Տիեզերաբանական պատկերացումները ժայռապատկերմանն առնչակից ոլորտներում

Ժայռանկարների բովանդակության քննությամբ ներկայացվեց մի քանի հիմնական առնչություն՝ հավատալիքի ու ծեսի, ռազմա-մարզական, երաժշտա-պարային, տարագի ու խաղա-թատերային ոլորտներում:

Մշակույթի առարկայական ճյուղերը նույնպես առատ են լուսարևային և աստղագիտական ընկալումների բարձրարժեք դրսևորումներով՝ քարե ու կավե, մետաղե ու փայտե իրերի, հյուսածոյի և գործվածքի զարդերում, փոխադրամիջոցի կառուցվածքում ու շինարվեստում:

Տիեզերքին առնչվող պատկերացումների՝ ժայռապատկերային ոճով արտահայտություններ՝ փորագրություն, մեհենագիր ու նկարվածք կա Լճաշեն, Ներքին Գետաշեն¹ (մ.թ.ա. XVIII-XVI դդ.), Ակներ (Որնակ), Արմավիր, Օշականի «Ջրախառնուրդ», Արգիշտիիսինիլի, Դվին², Լոռի-Բերդ³ և այլ հնավայրերից⁴ պեղված կենցաղի և ռազմի բազմաթիվ պարագաների վրա և կառույցներում:

Հին հայոց տիեզերագիտական միտքը վաղնջական ժամանակներից անտի վառ արտացոլվել է նաև լեզվամտածողության մեջ և բառապաշարում⁵, բառ ու բանում, բանահյուսության արձակ-պատմողական, չափածո-երգային ու բանաձևային ժանրերում՝ ավանդություն ու զրույց, հեքիաթ⁶ և առակ, վեպ և առասպել, խաղիկ ու երգ, առած, ասացվածք ու հանելուկ, անեծք ու երդում, հմայական աղոթք և օրհնանք⁷:

Բանավոր մշակույթը լի է լուսատուների, երևույթների, հատկապես՝ Արեգակն-Լուսի Էության ու Նշանակության ըմբռնման դրսևորումներով. օրհնանք՝ *Ապրի արևդ, երդում՝ Էն արդար ըրեքնակը վկայ*⁸, աղոթք՝ *Ով մերը մեր արեգակ, դու հասնիս օգնութեան*⁹, բարեմաղթանք՝ *Յերկեն արև Էդնիս, Աստուած գթու արև բաշխե*, անեծք՝ *Իդա արև տայ քու պատիժ*¹⁰, առած՝ *Արև ես, ամա ուրիշին լուս կիտաս, Արևով էրե գթու ճար, անարև չմաս ան-ճար*¹¹, հանելուկ՝ *Հաբը Էկաւ երկնքից. ոսկե լական իր կտուց (Արև)*¹², Արտ մը ունիմ ափ չունի, մեջի սորքը հոմ-բարք չունի (երկինք և աստղեր), *Մի հաւանոց ունեմ, մեջը Էրկու թուխս կայ՝ իրանց ճուտերովը* (երկինք, Արև, Լուսին և աստղեր)¹³: Առհասարակ, ժողովրդական խոսքում զգալի է երկնա-լուսային հասկացությունների առատությունը՝ *Բարև, Բարի լույս, Լույսը բացվի՝ բարին հետը, Լույս քեզ տեսնողին*:

Արևի ու Լուսի խորհրդապաշտության յուրօրինակ արտացոլումներ կան բանահյուսության առավել ծավալուն ժանրերում, օր., ավանդություն՝ *Արևը Նստած մի առիծի մեջքին, սլանում է երկնականարի վրայով և երեկոյեան գնում հանգստանալու մօր գրկում*¹⁴, հեքիաթ՝ «Լուսեղեն», «Արեգնազան», «Արևամանուկ», «Հազարան Բլբուկ» և այլն¹⁵, դրանք բազմաթիվ են առակներում, զրույց-հուշապատումներում, վիպական, ծիսական և քնարական երգերում, ժողովրդական խաղիկներում և, հատկապես՝ դյուցազնավեպում:

Լուսարևային վառ արտահայտված հատկանիշներով են օժտված Էպոսի *անձնահուր, ազնաուր, իբրև անձամբ հրեղեն*¹⁶ հերոսները: Դյուցազնամայր Ծովինարը կայծակնային Էություն է՝ *լուս մի էսոնց Էրևաց, հրեղեն աղջիկ*¹⁷ (հմմտ. Ծովիան): Սանասարը և Բաղդասարը հրեղեն երկվորյակներ են՝ *մենք որ կանք խրեղենից ծներ ենք*¹⁸: Ոսկեհեր Դեղձուն-Ծամը նույն ինքն արեգակն է, Նրան հափշտակել էր ծովային վիշապը, որին սպանելուց հետո *անձրև-հեղեղ եկավ, կայծակ-փայլակ շամփրեց*¹⁹: Նրա որդի Առյուծ Միերը՝ արևային Միհրի նախատիպը, *պաշտվել է որպես ամռան արևի աստված*²⁰:

1 Քալանթարյան, *Խաչատրյան* 1969, 75-77:

2 Տե՛ս Կычанарев 1977, 8, 11-12, 15-16, 20-21, 36, 51, Նկ. 11, 18-19, 25, 56, աղ. VII, XII; Բաբայան 1981, 16-32, Նկ. 1-39, 52, 57, 60-62; Դաֆադարյան, Քալանթարյան 2002, 17, Նկ. 4, 17, 20-22, աղ. XXVIII, XXXIV, XXXIX:

3 Սրի բրոնզե պատյանը հայտնաբերվել էր 1989 թ., տե՛ս Դեվեջյան, Հոբոսյան 2015, 168-180, Նկ. 4-5:

4 Տե՛ս Մնացականյան Գ. 1948, 67-95, Նկ. 1-3:

5 Երևույթների, լուսատուների անվանումները և օրացուցային եզրերը ևս գիտության մակարդակի ցուցիչ են (Թոխաթյան 2013b, 231-232; 2014, 126-130; Հարությունյան Գ. 2015, 272-279):

6 Տե՛ս Հայրապետյան Թ. 2007, 257-272:

7 Դասակարգումը տե՛ս Հարությունյան Ս. 1978, 291:

8 *Լալայեան* 1900, 344; *Լալայան* 1988b, 428 (Գանձակի գաւառ):

9 *Լալայեան* 1908, 94; *Լալայան* 2021, 394 (Նոր Բայազետի գաւառ):

10 *Բենսէ* 1900, 31; *Բենսէ* 1972, 55, 132 (Հարք գաւառ):

11 *Բենսէ* 1900, 75; *Բենսէ* 1972, 122 (Հարք գաւառ):

12 *Նաւասարդեանց* 1883, 7: Վլ. տարբերակ՝ *Խաւքմընցաւ Էրկնուց, ոսկի լական կէր կտուց*, տե՛ս *Աղանեանց* 1898, 286 (Վան); *Բենսէ* 1900, 101; *Բենսէ*, 1972, 121 (Հարք գաւառ); *Հարությունյան Ս.* 1960, 97; 1965, 3-5:

13 *Նաւասարդեանց* 1883, 18; *Հարությունյան Ս.* 1965, 10:

14 *Լալայեան* 1897, 217; *Լալայան* 1988b, 174; *Ղանալանյան* 1969, 1 Դ, 4 (Վարանդա):

15 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 1967, 17: «Հազարան Բլբուկ» հեքիաթի խորհրդանշական մեկնությունը տե՛ս Դադոյան 2024:

16 *Արեղեան* 1908, 149 (*Արեղյան* 1966, 402):

17 *Սասունցի Դավիթ* 1981, 4, նաև՝ *Արեղեան* 1908, 164 (*Արեղյան* 1966, 415, 538):

18 *Սասնա ծռեր* 1936, 1032; *Սասնա ծռեր* 1977, 562:

19 *Արեղեան* 1908, 169 (*Արեղյան* 1966, 417); *Սասունցի Դավիթ* 1977, 336:

20 *Խորայեյան* Գ. 1973, 34, 62, 64-65:

Ամպրոպա-որոտնային է Ձենով Յովանը. նա *հանդես է գալիս նաև աստվածների հոր դերում և հիշեցնում է երկնաբնակ դարբնին ...որը մետեորային երկաթից սուր է կռում*¹ (հմմտ. Արամազդ):

Դավիթն **արևամարտիկ** է, Յովի. Թումանյանի բնորոշմամբ՝ *դեավ, այսինքն պայծառ, գեղեցիկ, լուսավոր և ամենաուժեղ, ամենակարող*², կռվում է Արևի շողերի հետ, փորձվում ոսկու և կրակի շեղջերով: Խանդավառ՝ անվանը համահունչ խանդի, խանդավառման ու խանդաղատանքի անձնավորումն է³: Առավել ցայտուն է Փոքր Միերի **արևային** Էուբյունը, որ Էպոս մտած *Միհր-Արեգակն* է⁴:

Երկնային և լուսարևային են Էպոսի այլ կերպարներ ևս՝ Տոան Վերգոն (իմա՝ անձրև), Սասնա արտատեր Պառավը, Պարոն Աստղիկը, Աստղու Ցուածինը, Խոռ Մանուկը, Ճնճղափորիկը և Չմշկիկը:

Երկնայինի հետ ևս մի աղերս է «Սասնա խոյ» բնորոշումը: Արևի պաշտամունքի դրսևորում են ձին, արծիվը և առյուծը, որոնց միահյուսվածքն է Քուռկիկ Ջալալին: Նա թռչում է արծվի նման և կռվում առյուծի պես, *ծովային հրեղեն է, ...թռչում է ամպերն, արեգակ*⁵ և որպես երկնային աստվածություն, *արև-հուր, նա իրար է կապում նախակգբնական երեք տարերքները՝ ջուրը, երկիրը, երկինքը*⁶:

Չենքը և հանդերձանքը ևս միավորում են հերոսներին: Ձիուց անբաժան է *Երկնուց իջած Թուր Կեծակին*⁷, կամ Յավլունի Թուրը՝ *կայծակնային-երկնային զենքը՝ Քո թուրն որ կայ, կայծակից ա*⁸:

Չորս հերոսների միասնականության առհավատյան է արդարության ու հաղթանակի գրավական «Խաչ Պատերազմին» կամ «Համայիլ սուրբ Խաչը»⁹, Աստվածային Կարգն ու առաքինությունը գործադրելիորեն պահպանած լինելու նշանը, որին արժանանալը հավաստում է երկնային զորության հետ կապը: Արևի, խաչի ու թրի եռմիատեղումը ժայռապատկերներում [հմմտ. աղ. 263], Էպոսում ու մատենագրության մեջ նշում է այս եռմիասնության դերը նախնյաց ընկալումներում, և որպես հաղթանակի խորհրդանիշ՝ լրացնում **լուսարևային** պատկերացումների իմաստաբանական համակարգը:

Որպես ռազմի ու հաղթանակի աստծո ընդհանրական կերպար, Արևի արբանյակների հայր Քեռի Թորոսը *սկզբնապես հանդես է եկել իբրև արևի աստված*¹⁰: Սատարելով Սասնա հերոսներին, որպես հավիտենական՝ անսկիզբ ու մշտագո, խորհրդատու-կեցուցիչ Էուբյուն, նա միահյուսում է չորս սերնդաճյուղ, հարակալությամբ աղերսվելով *բարձրեալ Աստուծոյ քահանայ* Մեթիսեդեկին¹¹, որը *Լույսի պաշտամունքի մարմնավորումն* է¹²: Այս երկու կերպարների առնչությունն է վկայում հանվանե հիշատակված միակ հոգևորականի անունը. *Մեթիսեթ քահանան Էկավ, թոնդրան վերա կնքեց. ջոջ տղի անուն Էդիր Սանասար, պստիկին՝ Էդիր Բաղդասար*¹³: Թոնրով կնքելը հնագույն ծիսակարգի ուրույն դրսևորում է¹⁴, **լուսապաշտության** վկայություն՝ ակնհայտ է լույս, կրակ, օջախ, թոնիր իրողությունների դիցաբանական ու գործառնության աղերսը՝ կրակով ու ջրով մաքրագործում-մկրտումը, կրակ – օջախ – պահապան շղթան: Ուստի, սա նույնպես երկնային ու երկրային **արև – հուր – կրակ եռատարրության** միահյուս ըմբռնման արտահայտություն է:

Լուսարևային իմաստ ունեն բուսա-կենդանական աշխարհի այլ ներկայացուցիչներ ևս՝ կոթով (ընկուզենի), մասուր ու կորեկ, կրակի աստվածության խորհրդանիշ ագռավ ու եղնիկ: Իսկ Արևի առավել խտացված խորհրդանիշ է ցորենը, որի շեղջերն ու ոսկեգույնը հիշեցնում են կրակի ու ոսկու շեղջեր¹⁵:

Լուսարևային բնութագրերն իրենց գունային միջնորդավորմամբ արտահայտված են նաև Էպոսի մի շարք **տեղանուններում**. Ծովասար (երկնային-երկրային ծով), Պղնձե¹⁶ (ոսկեգույն-արևագույն) ու Կանաչ բաղաբներ,

1 Գրիգորյան Գր.Ա. 1989, 82; Օրբելի 1956, 118:

2 Թումանյան Յովի. 1959, 376:

3 Խանդ: *Բնիկ հայ բառ՝ հնիս. khod կամ qod արմատից, որի հիմնական նշանակությունն է՝ «վառել, բորբոքել, փայլել», նաև՝ «խանձել»* (ԱՔ, հ. Բ, 328-330; *Ջահուկյան* 1987, 130, 318): Խանդութի կերպարի առասպելաբանական հիմքերի առթիվ տե՛ս *Ղարիբյան* 2025, 104-126: Էպոսում վառ արտահայտված են բոլոր կանանց կերպարները (Եղիազարյան 2012, 194-205):

4 Կանայեանց 1908, 120; Գրիգորյան Գր.Ա. 1989, 79:

5 Աբեղեան 1908, 164 (Աբեղյան 1966, 415):

6 Իսրայելյան Յ. 1973, 34:

7 Սասունցի Դավիթ 1981, 39:

8 Աբեղեան 1908, 160 (Աբեղյան 1966, 411-412): *Սրուանծտեանց* 1884b, 75-76 (*Սրվանծտյանց* 1978, 394-395): Յավլունին Սասնա խոյերի հետ է միավորում և *բազմահաղթ Տրդատ Մեծին* (Աբեղյան 1985, 47) և Պոռշ իշխանին: *Հաւիալունի կայծէ թուրն Տրդատայ... օծեաց որպէս զխաչ* (Աշխարհացոյց *Վարդանայ վարդապետին*, 22, 45), տե՛ս նաև ԱՔ, հ. Գ, 72:

9 Տե՛ս Աբեղեան 1908, 161-164 (Աբեղյան 1966, 412-414; Աբեղյան 1985, 36-38, 45-46):

10 Գրիգորյան Գր.Ա. 1989, 83:

11 *Աստուածաշունչ*, Թուրթթ առ Եբր., է 1: Տե՛ս նաև Գրիգորի *Տաթեւացոյն* Ոսկեփորիկ, 195:

12 *Ղանիեյան* 1997, 38:

13 Սասունցի Դավիթ 1981, 11:

14 *Վարդունյան* Դ. 2001, 357, 359:

15 Տե՛ս Գրիգորյան Գր.Ա. 1989, 80-81; Իսրայելյան Յ. 1973, 61:

16 Հիշատակվում է Վարագա դաշտում (*Սրուանծտեանց* 1874, ԼԱ, 111; *Սրվանծտյանց* 1978, 78): Մ. Աբեղյանը նշում է *Վանայ ծովի հարա-լային եզերքում, Ուշտունեաց մեջ* (Աբեղեան 1908, 62, 168; Աբեղյան 1966, 350, 417):

Կապուտկող բերդ¹:

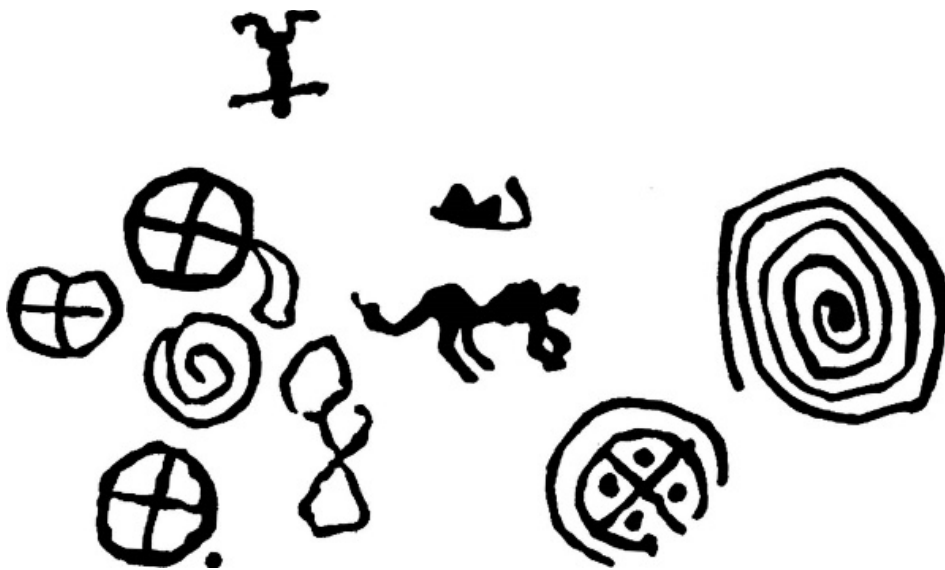
Այս ամենն առհավատյան են դիցավեպի ակունքների վաղնջականության:

Հայոց մեջ հաճախակի են **այգ, աստղ, արեգ, արփի, արև, լույս, լուսին, շող, փայլ** արմատներով հատկանունները: Լուսարևային ու երկնային խորհրդաբանության վառ արտացոլում են հնագույն դիցանուններ **Աստղիկը** և **Արեգը**: Բիայնայի դիցարանում Լուսինը և մոլորակներն անձնավորող՝ **Շելարդի/Սելարդ/Մեղարդ**՝ Լուսին, **Սարդի**՝ Արուսյակ/Վեներա, **Ծինուարդի**՝ Երևակ/Սատուրն, **Արդի**՝ Փայլածու/Մերկուրի աստված-աստվածուհիներն են (**արդի** նշանակում է աստղ, լուսատու, գիշերային արև):

Խորհրդակիր են նաև հայոց հնավանդ անձնանունները՝ **Աստղիկ, Արեգի, Արուս/Արուսեակ, Արև, Արևիկ, Արևհատ, Արևշատ, Լույս, Լուսաբեր, Լուսեղեն, Լուսերես, Լուսին, Լուսնթագ, Շողակաթ, Շողիկ, Փայլակ**²: Լայնորեն կիրառվում են և նորակերտ անուններ՝ **Արշալույս, Արփի, Արփինե, Լուսինե, Շողեր** և այլն: Երկնալուսային իմաստակրությամբ բառարմատները տե՛ս **Հավելված 1**:

Բազմաթիվ ու տարաբնույթ են երկնային իրողությունների խորագույն ըմբռնման դրսևորումները ժայռավետստում ու մշակույթի հարակից ճյուղերում: Տիեզերաբանական պատկերացումներն արտացոլված են հավատալիքում ու ծեսում, բառապաշարում, խոսքի ու բանահյուսության մեջ, կառուցողական ու կիրառական արվեստում³:

Արդի հայագիտության մեջ հայեցակարգային է դարձել մշակութային ժառանգությունը հնաստղագիտական առումով ևս հետազոտելու և մեկնաբանելու անհրաժեշտությունը:

1 Վանա լճի հարավում է, Ընծաքիսարի լանջին, Հայկական Տավրոս լեռնահամակարգում (ՏԲ, հ. 2, 955, 380; Սասնա Ծռեր 1977, էջ 696՝ տեղանունների ցանկ): Տե՛ս նաև *Միրախորեան* 1884, 106-107:

2 *Աճառյան*, Հայոց անձնանունների բառարան, Ա, Բ, Դ, Ե հատորներ; *Սարգսյան Ռ.* 2014, 326-331:

3 Առավել մանրամասն տե՛ս *Վարդումեան, Թոխաթեան* 2002, 383-407; *Վարդումյան, Թոխաթյան* 2004, 88-101:

ԳԼՈՒԽ Գ. ԺԱՅՈՎՊԱՏԿԵՐԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒՄ

1. Ժայռապատկերաբանության ձևավորումը Հայաստանում¹

Հայաստանում նորոգյա ժայռապատկերաբանությունը սկզբնավորվել է 140 տարի առաջ, երբ հայկական մամուլում «Արարատ» ամսագրում ժայռապատկեր է հրատարակվել, քննարկվել և իրատեսորեն մեկնաբանվել (*Սմբատեանց* 1886, 491-495) [աղ. 1, 783]: Թերևս, դա առաջինն է նաև աշխարհի գիտական մամուլում²:

Հնագույն շրջանում այս գիտաճյուղի ակունքը V-VII դարերում է՝ հայ ոսկեդարյան գրականության էջերում պահպանվել է ժայռափորագրմանն առնչվող մատենագրական երեք եզակի տեղեկություն³:

Մովսես Խորենացին հիշատակել է դյուցազն Տորթ Անգեղի՝ «արծիվներ գրելու» մասին. *քերել եղնգամբքն և կազմել որպես տախտակ, և գրել նոյնպես եղնգամբք իւրովք արծուիս և այլս այսպիսիս (խորենացի, գիրք II, Ը, 115)*: Հայոց Պատմահայրը հաղորդել է ժայռագրության ու տառաստեղծման մի աղբյուր ևս՝ Մեսրոպ Մաշտոցի երազը. *տեսանէ ոչ ի բուն երազ և ոչ յարթութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռնի աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի, զի որպէս ի ձեան վերջք գծին կուտակեալ ունէր քարն (խորենացի, գիրք III, ԾԳ, 327)*:

Մի շարք հին լեզուներում «գրել» բառը նշանակում է փորագրել, քերել, քերծել, խազել, նկարել՝ որևէ մակերեսի, որմի վրա⁴: Վաղնջահայերեն *գիր* բառը (*uēr) ծագում է *yer – *քերել, քերծել* արմատից և *նշանակում է հատկապես քարի վրա հետք թողնելը*⁵:

1 Տե՛ս *Թոխատյան* 2002, 52-53; 2004, 3-6, 10; 2011b, 115; 2012c, 48-51; 2014, 115-118; 2015, 332; 2020b, 347-348; *Тохатян* 2011a, 285; 2011b, 170-171; 2014, 267-268; *Tokhatyan* 2015, 200-202 (2017, 77-80; 2020, 147-147); 2022, 28-29:

2 XVII դարից սկսած Սիբիրի, Հեռավոր Արևելքի, Սահարայի, Հարավային Աֆրիկայի, Ամերիկայի և Ավստրալիայի նորահայտ մասերում ճամփորդած մարդիկ հաղորդումներում ու նորերում ժայռերին արված նկարներ են հիշատակել, որոնք, սակայն, հրապարակման չեն արժանացել (*Николаева, Пяткин* 1979, 134-141; *Дэвлет* 1985, 88-97; *Дэвлет, Дэвлет* 2011, 3-68):

Իսպանիայի հյուսիսում Բասկերի երկրի «Ալտամիրա» անձավում 1879 թ. գտնված գունանկարները ևս չիրատարակվեցին. գիտական աշխարհից ավագուկներում, Նեղոսից 600-700 կմ արևմուտք (Վաղի-Սորա, «Լոդորդների անձավ», Կարկուր-Թախ, Կարկուր-Մուռ): Փաստ է, որ բուն «մշակութային»՝ նեղոսամերձ եգիպտոսում ժայռապատկեր չկա: Սա ևս մի անուղղակի վկայություն է, որ եգիպտական տաճարային նշանապատկերները տեղաձին նախօրինակ չունեն այդ երկրի ժայռանկարներում՝ հնագույն պատկերագրության միակ լավ պահպանվող և անշարժ կրողներում:

3 Թեև ժայռանկար հիշատակել է դեռևս Հերոդոտոսը (Ηρόδοτος Ἀλικαρνασσεύς, 484-425), սակայն, ակնհայտորեն, խոսքը եգիպտական տաճարների սրբատաշ քարերին արված պատկերագրերի մասին է. *նրանք են առաջին անգամ զոհարաններ, արձաններ և տաճարներ կանգնեցրել աստվածներին և կենդանիներ փորագրել քարերի վրա (Հերոդոտոս, 2, Եվտերպե, 4, էջ 90)*: Եգիպտոսում ժայռապատկերներ կան միայն երեք տեղամասերում. 1. երկրի միջին մասում՝ Թեբեի (Լուքսոր) տաճարից 90 կմ արևելք (Վաղի-Աբու), 2. հարավում՝ Նեղոսի Ասուանի ամբարտակի կառուցմամբ առաջացած Նասեր լճի միջնամասից 15 կմ արևելք (Վաղի-Ալլաբի), 3. հարավ-արևմուտքում՝ Լիբիա-յին սահմանակից ավազուկներում, Նեղոսից 600-700 կմ արևմուտք (Վաղի-Սորա, «Լոդորդների անձավ», Կարկուր-Թախ, Կարկուր-Մուռ): Փաստ է, որ բուն «մշակութային»՝ նեղոսամերձ եգիպտոսում ժայռապատկեր չկա: Սա ևս մի անուղղակի վկայություն է, որ եգիպտական տաճարային նշանապատկերները տեղաձին նախօրինակ չունեն այդ երկրի ժայռանկարներում՝ հնագույն պատկերագրության միակ լավ պահպանվող և անշարժ կրողներում:

Կարևոր հիշատակումներ են պահպանվել մ.թ.ա. III, մ.թ. IV և VII դդ. չինական տարեգրություններում (տե՛ս *Chen* 1988, 9; *Bednarik, Li* 1991, 25-33; *Bednarik* 2007, 7):

4 Գրել բառը ծագում է նախահնդեվրոպական (s)kreybʰ; gerbʰ արմատից՝ *քերծել*, այն պահպանվել է հին հունարեն σκάριφος (հունարեն չորժա՝ *գրել, գծել, քերծել*): Ռոմանական ճյուղում արմատն առկա է լատիներեն scribo, իսպաներեն escribir, ֆրանսերեն écrire և այլն, գերմանական ճյուղում՝ գերմաներեն schreiben (նախագերմաներեն skribaną բառից՝ *գիծ քաշել, քերել*), հոլանդերեն schrijven, անգլերեն thrive /scribe, ֆրիզերեն skriuwe, դանիերեն skrive, իսլանդերեն skrifa՝ միևնույն *քերել* իմաստով բառերում: Արմատն ակնառու է հին վերին գերմաներեն kerban, անգլերեն carve – *կտրել, խազել* բառերում (անգլերեն մյուս՝ write բառը նախագերմաներեն wrītaną արմատից է) և բալթիական ճյուղում, օր., լատիշերեն gripsta – *քերծվածք*:

Բասկերներում կա երկու մերձավոր բառ՝ idatzi – *գրել* և izkiribatu (*հետք+հավաքել*):

Շումերերեն 𒊕 sar նշանն արտահայտում է *գրել*՝ < u (ge₁₄) և — aš (ge₁₅) իմաստները, որպես *հարված, գիր (PSD, ‘write’ և ‘blow’)*: Սրանց մոտիկ են խեթերեն *hatra – *գիր, hatt – ծակել, հարվածել, փորագրել, հատել* բառերը (*Kloekhorst* 2007, 391; 2008, 336): Շումերերենի երկրի ինքնանվանումն է Ki-en-gi(-r), աբադերենով՝ Sumeru: Ըստ Օ. Վեստենհոլցի, երկրանունը բխում է հնչողությամբ մոտ Ki-eme-gir₁₅ անվանումից (ki – *տեղ, երկիր*, eme-gir₁₅ – *շումերերեն*, որի eme մասնիկը լեզու է նշանակում), այսինքն միացյալ՝ *Շումերերենի երկիր (Канева* 2006, 8; տե՛ս նաև *PSD* (‘country’ և ‘Sumerian language’): Ակնառու է, որ eme-gir բառն, առնվազն իր հնչմամբ, արտացոլում է և պահպանել է *գրի լեզու, գրաբար* իմաստը (*Դավթյան* 2014, 203): Իսկ 𒊕 kalam/ge-lam₂ նշանը շումերերեն նշանակում է երկիր և, հատկապես Շումեր երկիրը: Ըստ լեզվաբան, շումերագետ Արմեն Դավթյանի, Kalam/Gelam ձևերը կարող են լինել արտասանական, գրչական տարբերակներ, և երկրի ճիշտ անունն է *Գեղամ* (հմմտ. Գեղամ նահապետ): Ի լրումն եզրահանգման, նա հավելում է. *Գեղ կոչվածները հայկական հնագույն, մեծագույն ու հզորագույն ցեղերից մեկն են, և այնքան ազդեցիկ, որ գեղ ցեղանունը դարձել է ընդհանրական և նշանակել է ընդհանրապես «հայ»՝ գեղնի, գղնի, գղնիկ (Դավթյան* 2009, 8: Նշված բառերը տե՛ս *Բառ գիրք Հայոց ... Երեմիա վարդապետ*, 1658, 63, 67):

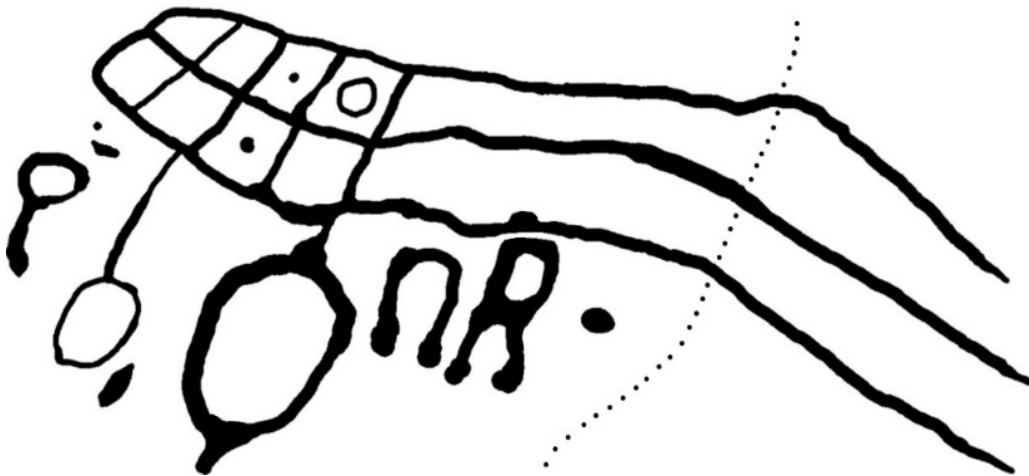
Ետրուսկերեն *steig և zic/zix բառերը ևս նշանակում են *գրել, նկարել, փորագրել (Etruscan Glossary)*: Սանսկրիտ լեզվի लिख (լիխ) բառը նշանակում է *ակոս, գրել, փորագրել, նկարել, գծել, քերծել* (<spokensanskrit.org>), չինարենի xiě/xiè (սիեե) բառը՝ *նկարագրել, գրավոր հաղորդել, արտահայտել, փոխանցել, պատկերել, բանդակել, գծել* (<zhong.ru>), արաբերենի كتب بكت (քաթաթա) բառը՝ *գրել, գծել, գրանցել, միտք արտահայտել նկարով և պատկերով (Wehr, 812; Ma’ūf, 1213; Меуауиуиов* 1931, 5-6):

Գիր հնչումը (գուցեն՝ արմատը) առկա է ֆիններեն kirjoittaa, էստոներեն kirjutada, հունգարերեն ír բառերում:

5 ԱԲ, հ. Ա, 561-562; *Զահուկյան* 1987, 156, 220, 272, *Մովսիսյան* 2003b, 9:

Ժայռապատկերման առկայությունն ու վաղեմությունը հավաստող երրորդ և շատ ուղղակի մի վկայություն է փոխանցել է Անանիա Շիրակացին. *ոչ միայն զարեգական գնացս կարացին նկատել, այլ և զբոլոր լուսաւորացս կարացին դրոշմել և ճանաչել*¹: Հայոց գիտահայրը քաջատեղյակ էր, որ հնում քարերի վրա գրանցել են լուսատուների շարժմանը վերաբերող դիտողական տվյալներ: Այսինքն, ժայռափորագրման եղանակով ևս հնագույն աստղագետը տեղեկություն է կուտակել և դրա արդյունքում կարողացել ըմբռնել լուսատուների շարժման օրինաչափությունները:

Ավելին. հայ բնագիտության հիմնադրի խոսքը նաև **աստղագիտական** բովանդակության ժայռապատկերների գոյության հնագույն փաստագրում է, ինչի վկայություն է Գեղամա լեռների Աստղաբերդ հնավայրի **Շիրակացի** պատկերախմբի՝ աստղագիտական գրանցման փորագիր աղյուսակը [աղ. 195]: Այս եզակի կոթողը մի անգամ ևս հավաստում է, որ ժայռապատկերը գիտաճանաչողական մտքի կրող և արդյունք է հանդիսացել, արարված լինելով նաև գործառական, կիրառական նպատակներով:

¹ ՄՄ 2180.527բ; 2762.206; *Անանիա Շիրակացի* 1940, ԵԹ, 83-84:

2. Ժայռապատկերների թվագրման հիմնախնդիրը¹

Սկզբնաղբյուրի, հատկապես գտածո արտեֆակտի հավաստիությունը, ուստի և՛ հետազոտման արդյունքը կախված է թվագրման ճշտությունից: Ժայռապատկերի տարիքը գնահատվում է անուղղակի, լավագույնը՝ 1-2 հազարամյակի մոտավորությամբ: Իսկ բացարձակ հասակագրումը բարդ է. փորագիր պատկերի դեպքում դեռևս դժվար է կիրառել ավանդական՝ բնագիտական եղանակները²: Ուստի, գործածելի են լոկ հարաբերական-համեմատական եղանակները, որոնց հիմքում բնական ու մարդածին որևէ իրողության համադրումն է ժայռափորագիր պատկերի հետ՝ ըստ իմաստի և կազմի, տեխնիկայի և ոճի, չափի և դիրքի, նշանայնության ու սխեմայնության, ներշնչման ու ճշգրտության աստիճանի, չափազանցման, կրկնանկարի, վրանկարի և այլն:

Ընդհանրապես, համեմատման միջոցով ժայռանկարի փորագրման ժամանակը կարող է որոշվել ըստ.

- **ակոսի** դիտելի, չափելի ֆիզիկական բնութագրերի (խորություն, լայնություն, փայլ և այլն), ըստ կատարման տեխնիկայի՝ գործիքի տեսակի, հետքի ձևի, հարվածի ուղղության (աջ/ձախ ձեռքի աշխատանք),
- **ակոսի, մակերեսի և քարաբեկորի** դիտելի ֆիզիկական բնութագրերի (փայլ, արևայրուք, գունեղանգ, ծակոտկենություն), ըստ դրանց վիճակի (մաշվածք, ճաք, քերծվածք, հղկում, ներկում, թարմացում, շերտազատում, հողմահարում, հանքային նստվածքներով փառապատում, քարաքոսապատում),
- **պատկերի արտահայտած իմաստի**՝ ելնելով հետազոտողի կողմից ընկալվող, բխեցվող տեսքային, երկրաչափական բնութագրերից (չափեր, դիրք, ձև) և պատկերագրական առանձնահատկություններից (սյուժե, ոճ, կրկնանկար, վերանկար, վրանկար, բազմանկար, պատկերագրական հաստատուն և այլն),
- **խմբայնության**՝ համեմատելով տվյալ ժայռապատկերախմբում արդեն թվագրվածի հետ:

Բնական իրողություն արտահայտող ժայռապատկերի տարիքը որոշվում կամ գնահատվում է որևէ իրողության և դրա փորագիր նկարի պատկերագրական՝ երկրաչափական, բուսա-կենդանաբանական, մարդաբանական առանձնահատկությունների հետ համադրմամբ: Ժայռանկարներում պատկերելի են թվագրմանը ծառայող հետևյալ բնական իրողությունները.

- լուսատուներ (Արև, Լուսին, մոլորակ, աստղախումբ) և երևույթները (ասուլ, գիսավոր, խավարում, գերնոր աստղ, հավանական է նաև՝ մոլորակների միագիծ դասավորվածություն (»շքերթ«)),
- երկրակազմական միավորներ՝ տեղանքի անշարժ տարրեր (երկրագունդ, լեռ, հրաբխային ու երկնաբալային խառնարան, անձավ, գետ, լիճ, աղբյուր, ջրվեժ) ու երկրային երևույթներ (ժայթքում),
- կենդանի բնության՝ օրգանական աշխարհի տարրեր (ծառ, բույս, կենդանի էակ):

Մարդածին իրողություն արտահայտող ժայռապատկերի տարիքը մոտավոր գնահատվում է որևէ իրողության և դրա փորագիր նկարի բովանդակային, ոճատեխնիկական, տիպաբանական առանձնահատկությունների հետ համադրմամբ³: Պատկերելի են թվագրմանը ծառայող հետևյալ մարդածին իրողությունները.

- գործունեության տեսակներ՝ որս, մարտ, խաղ, վարժանք, վարժեցում, վար,
- գործունեության ու կենցաղի պարագաներ՝ գենք, գործիք, հարմարանք, դիմակ, հմայիլ, փոխադրամիջոց, խեցեղեն, սպասք, հանդերձանք, նվագարան, կահ-կարասի,
- կառուցվածքներ՝ բնակատեղի, կացարան, դամբարան, դոլմեն, աշտարակ, սյուն,
- գիտա-ստեղծագործական մտքի արգասիքներ՝ տեղանքի գծանշում, Երկրի կողմերի նշում, աստղային երկնքի գծագիր, օրացույց,
- գեղագիտական և իրապաշտական մոտեցման դրսևորումներ՝ զարդ, նախշ, դիմապատկեր, հեռանկար,
- ծիսահոգևոր աշխարհի տարրեր՝ պար, երկրպագություն, նախնի, նախամայր, դիմակավորում, երևակայական էակներ՝ հովանավոր դիք, աստվածություն, վիշապ, հրեշ, խառնեակ, ոգի,
- գրային հաղորդակցական ձևեր՝ խորհրդանշան, մեհենագիր, տառանման նշան, խագ, նաև՝ գրառման տեսակներ՝ կցագրում, համառոտագրում, այլագրում:

Այսպիսով, ամեն դեպքում, ժայռանկարի թվագրման հիմքում դրա, և նույն պատմամշակութային տարածքում գտնված նյութեղեն մի այլ տեղեկակիր առարկայի իմաստների պատկերաբանական համեմատումն է:

1. Նվազագույն, մոտակա տարիքը գնահատելի է, եթե քարին դրոշմված է տեղում կամ մոտակայքում ապ-

1 Թոխաթյան 2011b, 116; Тохатян 2011a, 286; 2011b, 171; 2014, 268-269; Tokhatyan 2015, 194; 2017, 71-72; 2020, 140:

2 Դրանք են հնամագիսական (տե՛ս Нечасова 1965), իզոտոպային (¹⁴C, ³He, U-Pb, K-Ar), կատիոնային, բուսա-ժամանակագրական, սառցանահանցի (Deglaciation), սառցաշերտակտրվածքային, լճակավաշերտային (Varve dating) եղանակները, պիզմենտի, կոլագենի և քերմային հետլուսարձակման (Luminescence) գործակցի վերլուծությունները և այլն: Այս մեթոդների մասին տե՛ս Эмткин 1963, 119-205: Հնաեղանակաբանական տվյալները ևս ունակ են լույս սփռել ժամանակագրական խնդիրներում (Քոսյան, Գրեկյան 2024):

3 Արդյունավետ է հատկապես, եթե «բնօրինակն» առկա է մոտակայքում կամ հայտնաբերվել էր նախկինում:

րած, հայտնի ժամանակ անհետացած կենդանի (մամոնտ, տուր, որմզդեղն, զուբր և այլն)¹: ճշգրիտ, իրապաշտական նկարը, սյուժեն ու պատկերագրական հաստատունը դառնում են թվագրման հուսալի միջոց:

2. Առավելագույն տարիքը հնարավոր է գնահատել նաև այն դեպքում, եթե ժայռանկարն արտացոլում է իր ժամանակի որևէ նորաստեղծ առարկա (սայլ, անիվ, արոր, նետաղեղ), նորագյուտ երևույթ ու եղանակ (խմբական որս, շուրջկալ, որսահմայություն, վար, ընտելացում, խաչասերում)²:

Տարիքի սահմանների հստակեցմանը նպաստում է որոշ իրերի և գործունեության ձևերի առկայությունը կամ բացակայությունը: Կան իրեր ու սյուժեներ, որոնց իրատեսական, մանրամասն պատկերելը քարի ամուշակ մակերեսը փորագրելով դժվար կամ անհնար է: Մեր ժայռանկարներում չեն պատկերվել օր., արծանիկ, սպասք, կահույք, գորգ, գիրք³, ձեռքում արծանիկ, կուժ, գդալ, մուրճ, գորգ բռնած, աթոռին նստած մարդ, գործիքը ձեռքին՝ ժայռապատկեր նկարող կամ սեպագիր դրոշմող մարդ, դարբին, թմբկահար, թագակիր, հրացանավոր⁴, սյունաշարով շենք, գմբեթով եկեղեցի, ծխելույզ, հագուստի ծալք, բռնակի վրա կեռիաչուկ դաշույն և այլն⁵:

Աշխարհի այլ վայրերի՝ հատկապես ուշ ժամանակների ժայռանկարներում հաճախ են նկատվում այդօրինակ, համեմատաբար նոր իրողություններ, այն էլ՝ խիստ կենցաղային մանրամասներով: Նման հորինվածքների բացակայությունը Հայաստանի ժայռապատկերներում դրանց հնության ևս մի վկայություն է:

Ժայռապատկերների թվագրման խնդրի լուծմանը նպաստում են հետևյալ բնագիտական եղանակները.

- **Ֆիզիկա-տեխնիկական:** Օպտիկական ու ֆիզիկական սարքերով վերլուծվում է քարի և ակոսի գույնը՝ անդրադարձած լույսի լուսակազմը (սպեկտր), չափվում է մագնիսականությունը, մնացորդային ռադիոակտիվությունը, արևայրուքի աստիճանը, գունեղանգի խտությունը (կոնտրաստ) և մակերեսի փայլը՝ անդրադարձման-ցրման գործակիցը (albedo), հետազոտվում է մաշվածքը, կտրվածքը, շերտազատումը և այլն:

- **Երկրաբանական:** Վերլուծվում են ժայռապատկերի մոտակա տեղանքի բնութագրերը, շերտերը, ապարների հատկությունները: Ակնադիտորեն ու չափումներով որոշվում է քարի տեղաշարժն ու դիրքափոխումը:

- **Քիմիական:** Վերլուծվում է քարի, պատկերամասի փառի (patina) և այլ նստվածքների⁶, հիմքի մոտ հողի կազմը, ակոսի ծակոտիներում փորագրման գործիքի մասնիկների տեսակը:

- **Հնաբուսաբանական:** Վերլուծվում է պատկերամասի քարաթուսը, քարի հիմքի մոտ հողաշերտի բուսական (floral) կազմը (բուսական փոշի, սպոր, ծաղկափոշի, ծաղկաթերթ, սերմ, սունկ, ջրիմուռ, տերև, ընձուղ և այլն), առկայության դեպքում՝ ակոսի ծակոտիներում դրանց սեպված մնացորդները:

- **Հնէաբանական:** Վերլուծվում են քարի հիմքի մոտ հողի կենդանական (faunal) կազմը (ոսկրանյութ, խեցի, ատամ, ձվի կեղև, եղջրանյութ, միջատի մարմնի ամուր մաս, կակղամորթի պատյան, խոշոր միկրոօրգանիզմ և դրա կենսագործունեության արդյունքներ), առկայության դեպքում՝ նաև ակոսի ծակոտիներում դրանց սեպված մնացորդները, պահպանված ժառանգաբանական (գենային) նյութը:

- **Բրածո-մնացորդային:** Վերլուծվում են ֆիտոլիթները (բուսածին ապար, զանազան նստվածքներ) և բիոլիթները (կենդանածին ապար)⁷ տիղմ, հումուս, ծերտ, թերթաքար, ածուխ, գազատ (խեժածուխ), օրգանիզմների հյուսվածքներում բյուրեղային և ամորֆ քարացուկները:

- **Հետքաբանական:** Անհավանական չէ նաև ժայռապատկերի մերձակա հողաշերտում դաջված կենդանի օրգանիզմի և դրա շարժման երևացող հետքերի հետազոտման միջոցով տարիքի մոտավոր գնահատումը:

Առավել արդյունավետության համար հարկ է ցուցաբերել համալիր մոտեցում՝ տարբեր գիտաճյուղերի նվաճումների մեկտեղ կիրառմամբ⁷:

1 Հարկ է ընդունել, որ մամոնտի նկարն առնվազն ժամանակակից է վերջին մամոնտին՝ նվազագույնը 10 հազար տարեկան:

2 Սայլը կամ խաչասերման պատկերումը չի կարող ավելի հին լինել, քան պեղածո սայլը կամ խաչասերմամբ ստացված նոր կենդանատեսակը: Նմանապես և հոգևոր ոլորտի երևույթը (ընտանիք, մայրիշխանություն), գիտելիքի զարգացման աստիճանը (զարդարիկ հորինվածք, հաշվարկ, պատկերագիր, հատակագիծ, քարտեզ, օրացույց, համաստեղություն) և այլն:

3 Ավելի անհավանական է, որ հորինվածքում մարդու հագուստի, զենքի և գործիքի վրա երևա նաև որևէ զարդեղեն, նշան ու նախշ:

4 Այդպիսիք շատ են մանրանկարի, որմանկարի ու տապանաքարի հորինվածքում:

5 Պատկերված իրը և գործողությունը կարող է հուշել ժայռանկարի տարիքը: Ի տարբերություն փորագիր նկարի, բրոնզե գոտին, թիթեղը, անգամ փոքր՝ 5-15 սմ չափի դեպքում, բնականաբար, ունակ է որոշակիորեն ցուցադրել սպասք, կերուխում, աթոռ, աստղազարդ հագուստ, ցանցկեն զրահ և այլն: Սովորաբար, ժայռանկարը թվագրում են ըստ դրանում երևացող՝ հնագիտորեն թվագրված իրի: Իսկ այս դեպքում թվագրումը «հակառակ» ուղղությամբ է՝ թվագրված առարկան է նշում է իր պատկերած իրողության տարիքը:

6 Փառապատ ժայռապատկերի համար կիրառելի է կատիոնային եղանակը, որը հիմքում է ժամանակի ընթացքում տիտանի երկօքսիդի (TiO₂) պարունակության հաստատուն մնալը, իսկ կալցիումի օքսիդի (CaO) և կալիումի ենթօքսիդի (K₂O)՝ պակասելը:

7 Սրանց մշակվածության աստիճանը, և դրանով իսկ պայմանավորված՝ ճշգրտության չափը դեռևս բավարար չէ հավաստի թվագրում ակնկալելու համար: Օր., եթե քարի ծակոտիներում գտնվել է ծաղկափոշի, ապա բուսա-ժամանակագրական մեթոդի կիրառման համար պետք է հայտնի լինի տվյալ տարածքում բուսաշխարհի տեսակային ու ժամանակային բաշխումը վաղ անցյալում:

3. Թվագրման աստղագիտական եղանակներ

Ոչ հարաբերական՝ բացարձակ թվագրման համար հավաստի և անփոխարինելի են հատկապես աստղագիտական եղանակները¹:

Մարդը նախնադարում էի նկատել աստղագիտական երևույթների կայունությունն ու լուսատուների շարժման պարբերականությունը: Յոթ-ութ հազարամյակ առաջ Հայկական լեռնաշխարհում, Մերձավոր Արևելքում, Միջերկրածովքում ու Հեռավոր Արևելքում հնագույն դիտորդ-աստղագետներն ըմբռնել ու որոշակիորեն ձևակերպել են երկնային մեխանիկայի հիմնական օրինաչափությունները, գրանցել նաև բազմաթիվ պայծառ լուսատուների դիրքն ու ծագման պահը, թեպետ ոչ ճշգրիտ մաթեմատիկորեն:

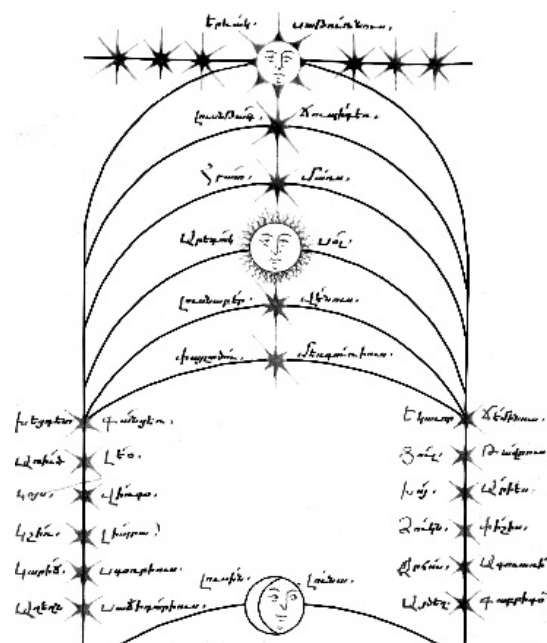
Հայ մատենագրության էջերում արժեքավոր մտքեր կան և այս ասպարեզում:

Օր., Լուսնի շարժումները գրկնակամարի վրա զարմացնում էին միջնադարյան աստղագետին իրենց անփոփոխ ճշգրիտ ընթացքով. «Մեկնութիւն տումարի» գրվածքում Հակոբ Ղրիմեցին շատ պատկերավոր է մեկնաբանել՝ համեմատելով լայն ճանապարհը և նեղ շավիղը: Լուսատուի ուղեծիրն այնքան է ճշգրիտ, որ ասես բարակ շավիղ լինի. Շաւիղն ճանապարհ ասէ, այսինքն՝ թէ ճանապարհ ընթացից լուսաւորացն այսպէս արա: Բայց զանազան են ճանապարհք, զոր է որ լայն և ընդարձակ է, որպէս փարսին շահ ոահ ասէ և արապն՝ դարպի սուլթան, և ըստ մերս՝ արթունի ճանապարհ, ըստ այնմ ճանապարհ զարթունի գնասցուք: Եւ արթունի ճանապարհ լայնն է և ընդարձակն, որք զօրքն արթունի բազմութեամբ ախխիցն դիւրաւ ընթանալ կարեն: Եւ նեղ ճանապարհ է, որ հետիոտս ընթանան: Եւ նուրբ և կածան ճանապարհ է՝ որպէս կապանք, որ է դժուարինք և ահագինք: Եւ նուրբ շաւիղ է՝ որպէս փայտ բարակ եգակի թուով ի վերայ յորդահոսան և լայնածաւալ գետոյ...: Արդ մտաւ ած, թէ որքան զգուշութիւն պարտ է ընթացողին, որ ըստ ուղիղ գծի անխտտոր քայլափոխեսցէ զնրբութիւն փայտին: Ի՞նչ ապա զմտաւ ածիցես գերկնային շաւղաց նրբութիւն, որք զոսկէ որակ թելս մետաքսեայ յաւէտ նրբագոյն գոյ, զոր ընթանան լուսաւորքն: Եւ վասն այսպիսի նրբութեան անխտտոր ընթացիցս «շաւիղ» ասէ և ո՛չ ճանապարհ անուանէ²:

Նա փառաբանում է Աստծուն, որ անշունչ ու անկենդան լուսաւորացն այսքան անմոլար շաւղօք տայ զտանել զմիմեանս, յամս ՇԼԲ. (532). առանց մոլորելոյ, զի ոչ եթէ տարով ոչ մոլորին զմիմեանս, այլ և ո՛չ ամսով մի, կամ շաբաթով, կամ օրով, կամ ժամով, կամ մասամբ, այլև ոչ թուպէիւ միով³:

Աշխարհի մի շարք վայրերում, շուրջ 3000 տարի առաջ սկսել են պատկերել ու նկարագրել համաստեղություններ, աստղախմբեր և աստղեր (*Кузьмин, Левитан* 2002, 81-83; *Stephenson* 1994, 511-521):

Հայոց պատմամշակութային ժառանգության մեջ կա բացարձակ թվագրման իրական հնարավորություն
ընձեռող երկու եզակի հուշարձան, որոնք Սևանի ավազանի հարավում են:

1 Տե՛ս օր., Գոլубцова, Завенягин 1983, 68-83; Ефремов, Павловская 1987, 310-313; Житомирский 1996, 52-53; Тохатян 2011, 171-172; Tokhatyan 2015, 194; 2017, 72; 2019, 140 և այլ աշխատանքներ:

2 ՄՍ 1114.92բ (Հակոբյան Դրիսմեղի, 291-292; Էյնաթյան 2015, 214; 2019, 92; 2021, 307):

3 ՄՍ 1114.90բ (Հակոբ Ղրիմեցի, 120, 289; *Էյնաթյան* 1975, 69; 2021, 18):

3.1. Վարդենյաց լեռնանցքի աստղաքարտեզներ. թվագրման առաջին եղանակ¹

Լեռնանցքի բարձրակետում (2410 մ), Եղեգնաձոր իջևող մայրուղու արևելյան կողմում ճարտարապետ Ս. Պետրոսյանի 1967 թ. հայտնաբերած քարասալերը Բ. Թումանյանը մեկնաբանեց որպես երկնական մի մասի պատկերներ [աղ. 28]: Փորագիր օղակախմբերի արտանկարում նա ստուգապես ճանաչել է Կենդանաշրջանի Կարիճ, Առյուծ և Աղեղնավոր համաստեղությունները: Ըստ Հայաստանի ժայռապատկերների տարիքի համար հնագետների ընդունած մոտավոր գնահատման, նա համարեց, որ դրանք արված են III հազարամյակից ավելի վաղ (Թումանյան Բ. 1969, 7-9, 12-14; Թումանյան, Պետրոսյան 1970, 19-22):

Յուրօրինակ այս ժայռապատկերների թվագրման համար 1994 թ. իմ մշակած եղանակի հիմքում համաստեղության ներկայիս տեսքի և դիրքի համեմատումն է այդ նույն համաստեղության ժայռանկարի հետ, ընդունելով, որ պատկերված է փորագրման պահին դիտված տեսքն ու դիրքը:

17 քարասալերից մեկի վրա փորագրվածը բավականաչափ ճշգրիտ ցուցադրում է վաղ անցյալում Առյուծ համաստեղության տեսքը [աղ. 237¹⁻³]: Աստղագիտական բանաձևերով ստանալով աստղատան տեսքերը մ.թ.ա. V-I հազարամյակների յուրաքանչյուր դարում, համեմատելով դրանք ժայռանկարի հետ, հաջողվեց գնահատել փորագրման տարիքը՝ 4500 ± 300 տարի: Այդ, և միայն այն ժամանակ է Առյուծ համաստեղությունն ունեցել փորագրվածին համապատասխան տեսք: Ամենայն հավանականությամբ, քարերին դրոշմված մոտ 90 օղակաձև ու գծային նշանների խումբը հնագույն աստղաքարտեզ է:

Պատմամշակութային համապատկերի առումով կարևոր է այն, հուշարձանը գտնվում է հսկայակերտ ամրոցներով պաշտպանված հնագույն լեռնուղու² հարևանությամբ, ուստի, կունենային նաև տեղանքում կողմնորոշման գործառույթ:

Անխտիր, բոլոր աստղերն ունեն **սեփական շարժում** (proper motion): Սա այն իրական, ֆիզիկական շարժումն է տարածության մեջ, որով աստղն օժտված է ձևավորման պահից և, իներցիայի շնորհիվ պահպանվում է իր գոյության միլիարդավոր տարիների ընթացքում: Երկնական մեր տեսագծին ուղղահայաց հարթության մեջ այն երևում, արտապատկերվում է իբրև աստղի տեղաշարժ³: Պայծառ (մոտակա) աստղերի շարժման երկու բնութագրերը՝ իրական արագությունը և ուղղությունը սկսել են չափել լոկ XX դ. սկզբից, համեմատելով 10, 20, այժմ էլ՝ 50 տարի տարբերությամբ արված երկնքի լուսանկարները⁴:

Անշարժ համարվող աստղերն իրականում այնքան էլ «անշարժ» չեն: Առաջինը չին աստղագետ Ի-Սինը (Չժան Սույ, Zhang Sui/Seng Yi Xing, 673-727) Աղեղնավոր համաստեղության աստղերի դիրքերը համեմատելով նախորդ աստղագետների գրանցումների հետ, ենթադրեց, որ դրանց միջև անկյունային հեռավորությունը փոխվում է⁵:

Հազար տարի անց՝ 1718 թ. անգլիացի աստղագետ Էդմունդ Հալլեյը (Edmund Halley, 1656-1742) նկատեց, որ որոշ պայծառ աստղերի դիրքերը չեն համընկնում թե՛ դանիացի աստղագետ Տիխո Բրահեի (Tyge/Tycho Brahe, 1546-1601), և թե՛ շատ ավելի հին՝ մ.թ. 148 թ. Պտղոմեոսի «Ալմագեստ» աստղացուցակի VII-VIII գրքերում նշվածի հետ (այն հիմնականում կազմված է մ.թ.ա. 129 թ. Հիպարքոս Նիկեացու դիտած 1022 աստղերի ցուցակի): Անցել էր գրեթե 2000 տարի և տեղաշարժը զգալի էր դարձել, օր., Սիրիուսը և Արկտուրը շեղվել էին 1,5-2 Լուսնի տրամագծի չափով դեպի հարավ, իսկ Ալդեբարանը՝ քառորդ Լուսնի չափով դեպի արևելք: Դրանք սոսկ դիտողական սխալ համարելը ճիշտ չէր լինի («Ալմագեստի» ճշգրտությունը Լուսնի $1/5$ տրամագծի չափով է), ուստի և ընդունվեց, որ աստղերն ունեն սեփական՝ իրական, ֆիզիկական շարժում (Паренаго 1954, 58):

Բնականաբար, ակնառու, պայծառ (այսինքն՝ մոտակա) աստղերը, որոնցով մարդը համաստեղություններ է կազմել՝ ավելի արագաշարժ են թվում: Շարժումները չափազանց դանդաղ են, որպեսզի նույն դիտողն իր կյանքի տասնամյակներում, տեսողությամբ ու հիշողությամբ կարողանա զգալ հարևան աստղերի միջև գեթ աննշան

1 Տե՛ս Թոխաթյան 1995a, 26-27; 2009, 94-95; 2011b, 117-118, 169¹⁴; 2013, 226; 2019b, 226, նկ. 3; Tokhatyan 1997; 2009, 86-87; 2015, 197-198; 2017, 75; 2020, 143-144; Тохатян 2011a, 169¹⁴, 287-288; 2011b, 172-173; 2014, 271-272:

2 Ամրոցների մեծ մասը Սևանի ավազանը և Արփայի հովիտը կապող լեռնանցքի լճահայաց կողմում են՝ Սանգար, Ալոյի, Վանքի բերդ, Ձոցկոյ, Ալբերդ, Մթնաձոր, Հերի բերդ, Արգիճիի վերին հոսանքում՝ Քարածի, Թմբուկայր /Նաղարախան/, Դաստակերտ, Բերդի դար և այլն (Միքայելյան Գ. 1968, 12, 31-40, աղ. 1, 54, 60, 64-66, 68, 71; Biscione, Hmayakyan, Parmegiani 2002, 154-158, 170-181, 188-190, 196-212, 231-238, 279-280): Լեռնանցքը գործել է Մետաքսի ճանապարհի համակարգում (Դավրեժ – Պարտավ երթուղով): Քարասալերից 1 կմ դեպի հարավ է XIV դ. կառուցված Օրբելյանների իջևանատունը:

3 Տվյալները տե՛ս Hawkins, Rosenthal 1967, 141-179; Бакулин, Кононович, Мороз 1970, 166-167, նաև՝ Meeus 1998:

4 Դիտողական աստղագիտության մեջ լուսանկարչությունը սկսել է կիրառվել XIX դ. վերջից: Այժմ ավելի քան մեկ միլիոն աստղերի բոլոր բնութագրերը ճշգրիտ որոշվում են “Hipparcos” (High Precision PARallax Collecting Satellite), “Tycho”, “Gaia” (Global Astrometric Interferometer for Astrophysics) և այլ ուղեծրային աստղադիտակների օգնությամբ:

5 Տե՛ս <en.wikipedia.org/wiki/Yi_Xing>; <web.archive.org/web/20070609182003/http://www.chinaculture.org/gb/en_madeinchina/2005-09/02/content_72419.htm>; Подобед В.В., Собственные движения звезд. – Большая советская энциклопедия, Т. 24, М., 1976, с. 13:

Հավանաբար հնում ևս աստղագետները ենթադրել են սեփական շարժման գոյությունը, ըստ V դ. հռոմեական գրող, նորալատոնական փիլիսոփա Մակրոբիոսի (Ambrosius Theodosius Macrobius), տե՛ս <en.wikipedia.org/wiki/Proper_motion>:

մի շեղում, բայց և բավականաչափ մեծ, որ հազարամյակների ընթացքում նկատելիորեն փոխեն աստղերի փոխադարձ դիրքերը՝ համաստեղության տեսքը:

Հետազայում, լրամշակելով մեթոդը, հաշվի առա նաև համաստեղության դիտման անկյունը՝ համարելով, որ աստղերը դիտվել են նույն ուղղությամբ, ինչպես երևում են փորագրման դիրքից քարին նայելիս: Տեղում արված չափումների, գիշերային դիտումների, նաև՝ հաշվողական եղանակների կատարելագործման, համակարգչային ծրագրերի կիրառման շնորհիվ, առավել աճեց թվագրման հավաստիությունն ու ճշգրտությունը՝ 4600 ± 200 տարի: Այս արդյունքը Հայաստանի Ժայռապատկերների՝ վերոհիշյալ անուղղակի-հարաբերական ձևերով գնահատված միջակայքում է (մ.թ.ա. VII-II հազ.):

Բնականաբար, ամենակարևորը՝ հարկ է վստահել պատկերի կատարման ճշտությանը, օղակախմբերի և կետերի համապատասխանությանը անցյալում՝ փորագրման պահին համաստեղության տեսքին: Աստղաքարտեզի գծագրման ճշգրտությունը գրեթե կասկած չի հարուցում: Թե՛ անցյալում և թե՛ այսօր այդքան էլ բարդ չէ երկնքին նայելով, քարի մակերեսին նախապես կավճով, խազելով ուրվագծել (իսկ հաջորդական համեմատում-ուղղումներից հետո՝ խորը փորագրել) մի քանի աստղով կառուցված պարզ բազմանկյունիներ: Նկատի առնենք նաև, որ գաղափարի իրականացնողը գիտակ էր, հմուտ էր կողմնորոշվում աստղալից երկնքում, իսկ փորագրումն իր համար ակնածալի ու սրբազան գործ էր:

3.2. Սևսարի երկնադիտական կենտրոն. թվագրման երկրորդ եղանակ¹

Թվագրման իրական հնարավորությունը ընձեռող երկրորդ կոթողը՝ Սևսարի երկնադիտական կենտրոնը ևս Սևանի ավազանում է՝ Վարդենիսի լեռնաշղթայի Սևբար լեռան (3063 մ) հյուսիսային լանջի բլրաշարին՝ 2670 մ բարձրությամբ²: Կենտրոնական բազմանիստ քարի 7 մ² մակերեսով նիստերին փորագրված է մետրաչափ, թերթիկավոր շրջանագիծ՝ ներքին համակենտրոն բոլորակներով, մարդու երկու պատկեր, ձիանշան, օձ-վիշապներ, աստղաձև նշաններ, ուրվագծով պարփակված երկու կետախումբ, խաչամիջուկ շրջանիկներ, եռակի կորագիծ, երեք բարդ և մի քանի պարզ նշան՝ խաչ, անկյունիկ, մահիկ [աղ. 26]:

Կենտրոնական կոթողի շրջանաձև մեծ պատկերը մեկնաբանվել է տարբեր կերպ:

Ս. Պետրոսյան, 1967 թ.՝ արևի ժամացույց³, կից նշանները՝ տարատեսակ օրացույցներ:

Բ. Թումանյան, 1969 թ. (ըստ Ս. Պետրոսյանի արտանկարի): Շատ հազվադեպ երևույթի՝ երկնաքարի անկման, խոշոր ասուպի պատկեր է⁴, փորագրված մ.թ.ա. III հազ. և Նույնիսկ ավելի վաղ: Դրան կից են Արծիվ համաստեղության երեք ակնառու աստղերը՝ պայծառությամբ համապատասխան չափի ճառագայթավոր օղակներով: Նշանները Օձ, Օձակիր, Կարապ, Քնար, Աղվեսիկ, Դելֆին, Նետ աստղատներն են և Ծիր Կաթնի մի հատվածը: Այս կերպ փորագրողը կարող էր նշել երկնքի այն մասը, որտեղից հայտնվել է ասուպը (*Թումանյան Բ.* 1969, 8, 12-14; *Թումանյան, Պետրոսյան* 1970, 19-22):

Յ. Մարտիրոսյան, 1973 թ. (նույնպես ըստ արտանկարի): Շրջանաձև մասը կից նշաններով հանդերձ՝ մ.թ.ա. II-I հազ. լուսնարեգակնային օրացույց է: Ըստ նրա, կոթողը «տոմարագիրք» է, որի օգնությամբ հնագույն տոմարագետները կարող էին ճշգրիտ հաշվումների միջոցով կարգավորել երկրագործական-անասնապահական տոների և ծեսերի հերթականությունը, հաշվել տարվա եղանակները, ամիսներն ու օրերը⁵:

Արժանին մատուցելով երեք հեղինակավոր հետազոտողներին, նշեմ, որ մեկնաբանման տարբերությունները հետևանք են կենտրոնական կոթողի՝ շրջակա ժայռապատկերներից անջատ քննության, նաև՝ առանց տեղում լինելու, լոկ արտանկարի⁶ օգնությամբ ուսումնասիրության: Մինչդեռ, մերձակա 200×100 մ տարածքում 1987-2024 թթ. իմ հաշվառած ու տեղանշած 27 ժայռապատկերի [աղ. 27], խոռոչակիր երեք քարերի, ձևավոր մշակված այլ քարաբեկորների առկայությունը վկայում է, որ դրանք **երկնադիտական-պաշտամունքային** համալիրի մաս ու մնացորդներ են: Այս տեսակետն առավել հիմնավորվում է տեղանքի ձևի, փորագիր քարերի վիճակի և քարատեսակի բնութագրերի դիտարկմամբ.

- Բլրային, ալիքաձև տեղանքը հնարավորություն է ընձեռում դիրքացույց քարերի փոքր չափերի և ցածր դրվածքի դեպքում անգամ՝ դիտել հորիզոնից բարձր լուսատուներ: Կենտրոնական կոթողից 125 մ արևելք, ծորակի երկու քարաբեկորների մեջ փորված են 15-20 սմ տրամագծով ու խորությամբ, ողորկված, գրեթե պարաբոլական հատույթով զույգ անցքեր: Դրանք կարող էին գիշերային դիտումների պարագա լինել՝ անցքում վառվող ճրագը կծառայեր որպես ուղեցույց լուսային կետ:

- Քարերը փոքր-ինչ հարթեցված, ողորկված են (բայց ոչ սրբատաշ), ակոսները՝ տեղ-տեղ հողմահարված ու քարաքոսապատ: Այս ամենը ևս հնության անուղղակի հիմնավորում է:

- Քարատեսակը ծակոտկեն է, իսկ դա գրեթե բացառում է արևայրուքի հարթ, համասեռ շերտի գոյացումը՝ նման անփայլ մակերեսին պատկեր ձևավորելու համար ակոսը ստիպված են անել շատ խորը՝ 5-15 մմ: Սևսարում ակոսների խորությունը մեծ է, ինչը վկայում է պատկերի արտահայտած իմաստի կարևորությունը և երկարատև կիրառման համար նախատեսված լինելը (տե՛ս *Մարտիրոսյան* 1981, 8):

Զբացառելով, որ կենտրոնական կոթողի հորինվածքն ունենա նաև տոմարական իմաստ, այնուամենայնիվ, առավել ընդունելի և իրատեսական եմ համարում Բ. Թումանյանի մեկնությունը՝ երկնաքարի դիտման վարկածը, քանզի դրանում գտա բացարձակ, ոչ հարաբերական թվագրման միակ ու հուսալի հնարավորությունը:

1 Տե՛ս *Թոխատյան* 2000, 15-17; 2008, 56-58; 2011b, 118, 169¹⁵⁻¹⁷; *Tokhatyan* 2009, 87; 2015, 198-199; 2017, 75-77; 2020, 144-145; *Тохатян* 2011a, 169¹⁵⁻¹⁷, 288; 2011b, 172-173; 2014, 272-273:

2 Վարդենյաց լեռնանցքի աստղաքարտեզներից 9 կմ հյուսիս է, Գեղիովիտից 8 կմ հարավ, Չոզներ հովտունքից 1 կմ հարավ-արևմուտք:

3 Ժամացույցի վարկածի որոշակի հաստատում է առաջարկվել վերջերս: Կենտրոնական մեծ պատկերը կարող էր «Ժամացույց» լինել: Ըստ հաշվարկի, մ.թ.ա. XIV դարում արևադարձի օրը կեսօրյա Արևի սովերը կանցներ երեք համակենտրոն շրջանների եզրերով (*Frincu, Perez-Enriquez, Aghikyan* 2021, 207-220): Փորագրումը թերևս առնչվել է նաև նվիրաբերման ծեսին:

4 Այդչափ նշանակալի երևույթ նույն վայրում կարող է դիտվել մի քանի միլիոն տարին մեկ:

5 *Մարտիրոսյան* 1973b, 32-40; 1978, 193-195: Օրացուցային վարկածը ճշգրտման կարիք ունի: Ս. Պետրոսյանի արտանկարում տեղ էր գտել նաև իր գեղագիտորեն ընկալումը (չէր հաշվել շրջանաձև մասի եզրային թերթիկների թիվը): 1987 թ. օգոստոսի 1-ին տեղում համեմատելով արտանկարի հետ՝ նկատեցի որոշ վրիպումներ, մասնավորապես, թերթիկների թիվը ոչ թե 34 և 44 է, այլ՝ 47 և 58: Հաշվարկը ստույգ է, քանի որ դրանց ակոսները խորն են (5-15 մմ), ինչը բացառում է սխալը: Այն ակնհայտ է նաև տարբեր դիրքերից արած իմ բազմաթիվ լուսանկարներում (տե՛ս օր., *Թոխատյան* 2008, 56-58; *Միմոնյան, Թոխատյան* 2013, 25):

6 Բազմիցս հրատարակել է Յ. Մարտիրոսյանը (*Մարտիրոսյան* 1973a, 19-21, աղ. III; 1973b, 38, աղ. VIII; 1978, 51-52; 1981, 49-51, աղ. 65):

1997 օգոստոսի 17-ին տեղում նկատեցի, որ շրջանաձև պատկերի եզրից ձգվող եռակի կորագիծն ուղղված է գրեթե դեպի Գեղամա լեռների բարձրագույն՝ Աժդահակ գագաթը (3597 մ, ՀՀ երրորդ բարձր լեռը), որի հիմքի հյուսիսարևմտյան կողմում չորս օր առաջ, հեռվից տեսել էի փսխեաձև մի փոսորակ [աղ. 241]: Բնականաբար, ծագեց ենթադրություն, որ այն առաջացել է երկնաքարի հարվածից, առավել ևս՝ եթե կորագծերով էլ նշվել է դրա **սլացքի աղեղնաձև հետքը**:

1998 սեպտեմբերի 6-ին չափագրեցի խառնարանը, որը կանոնավոր մի ձվածիր է՝ կենտրոնում ~5 մ խորությամբ, 28 և 36 մ առանցքներով¹: Դրա երկար առանցքը՝ ձգվածությունն էլ գրեթե Սևսարի ուղղությամբ է: Գեղամա լեռների 49 հրաբուխների հրաբաժանների տրամագիծը 80-500 մ միջակայքում է²: Տեղի մակերևույթը ձևավորած հիմնական հրաբխականության ավարտը մոտ 500 հազար տարի առաջ էր³: Դրանց համեմատ այս փոքր և ոչ խորը գոյացությունը բազում հազարամյակների ընթացքում կարող էր հողով ու քարաբեկուկներով լցվել, հողմահարվել ու հարթանալ: Ուստի, խառնարանն անհամեմատ նոր պիտի լինի, պատմական ժամանակներում առաջացած՝ ոչ հրաբխածին: Առավել հավանական է դրա երկնաքարային ծագումը:

Երբ խառնարանում հաջողվի գտնել երկնաքարի մնացորդ, հետք կամ հարվածի հետևանք⁴, ապա ֆիզիկա-քիմիական, երկրաբանական, կենսաբանական, հողագիտական ոլորտին ու հավաստի եղանակներով կորոշվի բախման ժամանակը, թերևս՝ 2-3 դարի ճշտությամբ: Այդ կերպ կթվագրվի Սևսարի ասուլայի պատկերը: Ավելին, հնարավոր կլինի պնդել, որ կենտրոնական կոթողը և շրջակա պատկերները հասակակից են՝ համալիր են կազմում, այսինքն՝ այն եղել է երկնադիտական ու պաշտամունքային բազմագործառույթ կենտրոն⁵:

Ըստ իմ վարկածի, Սևանա լճի հարավակողմում ապրող մարդիկ ականատես են եղել երբևիցե չտեսնված ահարկու, Նույնիսկ ցերեկը շլացուցիչ փայլող ու պտտվող, խլացուցիչ ձայնով իրենց գլխավերևով երկնականա-րը մի քանի վայրկյանում հատած լուսավոր գնդի թռիչքին ու անկմանը: Իսկ լավ եղանակի դեպքում թերևս կերևար 37 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Աժդահակի կողմում բարձրացած փոշու, գոլորշու կամ ծխի ամպը: Մոտ 15 վայրկյան անց կզգային գետնի թեթև ցնցում, իսկ երկու րոպե անց՝ կլսեին հեռավոր ու խուլ մի թնոյուն⁶:

Այս ամենը ծիսապաշտամունքային երանգավորում է ստացել, ծագել են տիեզերածին («Վահագնի երգը») և աշխարհակործան հզոր ուժերի մասին նոր պատկերացումներ և, համապատասխանաբար՝ պաշտամունքի նոր դրսևորումներ: Աշխարհընկալման անբաժան մաս ճանաչողական ոլորտը, նոր էական լիցք է ստացել և արտացոլվել առասպելաբանության մեջ: Տեսածն ու ապրածը արտահայտելու և պահպանելու համար, երևույթի նկարը հնարավորինս արագ փորագրվել է հատուկ ընտրված, ամուր սևեռված մեծ քարաբեկորի մակերևույթին՝ պարզ և անմիջական ձևով նշելով, թե երկնքի ո՞ր մասից եկավ և ինչ ուղղությամբ թռավ իրե գունդը: Համարենք, որ պատկերման ճշտությունն էլ համապատասխանել է երևույթի նշանակալիությանը: Հետագայում Սևսարի մեծ քարաբեկորի շուրջը կարող էր ձևավորվել պաշտամունքային ու դիտողական կենտրոն՝ նոր դրված կամ գետնամուխ քարերի մակերեսին փորագրվել են աստղագիտական-տոմարական նպատակներին ծառայող «գործիքներ» ու դիտումների գրանցման «աղյուսակներ», դրվել ուղեցույց և ուղղորդ քարեր:

Գուցե մարդիկ գնացել են դեպի անկման վայրը, տեսել հարթ ու խոտածածկ հովտում գոյացած ու դեռ ծխար-ծակող ձագարած և փոսորակը, շուրջը թափված ու տեղաշարժված, հալման հետքերով քարերը, այրված խոտը կամ հալված ձյունը, զգացել գետնի տաքությունը: Տարբեր վայրերից այստեղ եկածները հանդիպել են, տեղե-

1 Կարող էր առաջանալ 80-300 կգ զանգվածով և 20-10 կմ/վրկ արագության մարմնի հարվածից: Շրջագիծն ուռուցիկ, թույլ արտահայտված ցածր եզրաթմբով է: Աժդահակի գագաթից դիտելիս պարզ նկատելի է խառնարանի ներսում ու շրջակայքում խոտածածկույթի գունդերակա տարբերությունը: Ըստ երևացող հետքերի, ընտանի և վայրի կենդանիները փոսորակը շրջանցում են շուրջ 50 մ հեռվից՝ ինչ-որ բնագոյով կարծես խուսափելով ներս իջնել:

2 ՀՀ հրաբուխների տվյալները տե՛ս *Шурина, Карапетян, Карапетян, Харазян* 1978 (ձեռագիր); *Джрбашян и др.* 2024, 62-63, 145:

3 Հրաբխայնության թույլ դրսևորում եղել է ընդհուպ մինչև XII-X հազ. (*Ձրբաշյան* 2013, 87-88): Օր., Սևանի ափամերձ Լճափ գյուղի մոտ լավայի հոսքը առավելագույնը 3400 տարեկան է, դրանով ծածկված լճային նստվածքներում գտնվել է վաղբրոնզի դարի խեցեղեն, ցիգանգ ու ոսկորներ (հնությունը ¹⁴C եղանակով 3460±40 տարի է, կորելացմամբ՝ մ.թ.ա. 1890-1680 թթ. (*Avagyan et al.* 2020, 297-298):

4 Օր., տիեզերածին ապարների (իմպակտիտ) մի տեսակ հանդիսացող տեկտիտ՝ սիլիկատային ապակենման մասնիկ, որն առաջանում է երկնաքարի հարվածի հետևանքով հալված երկրային ապարներից: Կորավուն, միլիմետրից մինչև մի քանի սմ չափի, կանաչավուն, երբեմն սև, սպիտակ կամ դեղին քարակտոր է, որում հաճախ զազապղպջակներ կան: Ձևով, թափանցիկությամբ ու գույնով որոշակիորեն տարբերվում է վանակատից և, հատկապես ֆուլգուրիտից (կայծակի հարվածից առաջացած գոյացություն):

5 Տարածքում հնագիտական պեղումներ չեն արվել: Միայն մեկ վերգետնյա արտեֆակտ՝ 1 սմ չափի թափանցիկ վանակատե լավ մշակված նետալայք եմ գտել երկնադիտարանից ~200 մ դեպի արևմուտք՝ բլրալանջի բարձրադիր խոտազորկ մասում, 2007 թ. հոկտեմբերի 13-ին: Այցելել էինք արևելագետ Արտակ Մովսիսյանի, աստղագետ Գրիգոր Բրուտյանի և երկրաբան Հովհաննես Ազիզբեկյանի հետ:

6 Ըստ սեյսմիկ (~2.3 կմ/վրկ) և ձայնային (~330 մ/վրկ) ալիքների արագության: Լույսի ու ձայնի ընկալման պահերի տարբերությունը բացատրել է Անանիա Շիրակացին: Կայծակն ու որոտը միասին են սկսվում, բայց ավելի շուտ տեսնում ենք, քան լսում. *թեպետ և յամպոյն զոյգ ելանէ ձայնն և հուրն, այլ մեզ հուրն առաջոյ երևի, վասն զի ակն երազ է քան զուկնն, և ակն փոյթ կարէ տեսանել ի հեռին զհուրն յօրժամ յամպոյն ելանէ* (ՄՄ 1267.313բ, 1973.301, 2180.500ա, 2762.146, *Անանիա Շիրակացի* 1940, 2, 36-37, XII, 1979, 95; *Աբրահամյան Ա.* 1944, 140; *Միրումյան* 1998, 121): Նույն կերպ է մեկնել նաև Հովհաննես Երզնկացին, բայց արդեն՝ հենց **ասուլայի** առթիվ. *արագապես անցանէ ընդ որ գնայ, ...պատառէ և երկայնութեամբ երևի, և թուի թէ աստղ թռաւ: ...Յառաջ որոտն է, և ապա կայծակն. բայց մեք յառաջ զիրոյ լոյսն տեսանեմք, և ապա զորոտն լսեմք. զի աչքն այլ սուր է քան զականջն. և ակն զհեռուն տեսանէ, և ականջն զմօտն լսէ: Եւ այս յորժամ ի պարզ ժամն լինի, թռուցած աստղ ասեմք* (*Յոհաննիսի Երզնկացոյ Վիպասանութիւն...*, Մասն Ա, ԻԲ, 19-20; *Յովհաննէս Երզնկացի*, ԻԲ, 250-251):

կուրթյուն ու տպավորություն փոխանակել: Հավանական է, որ այստեղ, Գեղամա լեռների բազմաթիվ **երկրային**՝ հրաբխային խառնարանների մերձ հարևանությամբ հայտնված Նոր՝ **երկնային** ծագման խառնարանի շուրջ ևս առաջացել է պաշտամունքային կենտրոն:

Երկներ երկին, երկներ երկիր, երկներ և ծովն ծիրանի.

Երկն ի ծովուն ուներ և զկարմրիկն եղեգնիկ

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելաներ, Ընդ եղեգան փող բոց ելաներ.

Եվ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ.

Նա հուր հեր ուներ, բոց ուներ մորուս, Եվ աչկունքն էին արեգակունք¹:

Գուցե այստեղ, և այսպե՛ս են մեր Նախնիք ծանոթացել երկաթին... **երկնքից կաթած**:

Վահագնը ամպրոպի, անձրևի, **կրակի**, Նաև բաջության, ուժի, ռազմի ու հերոսության աստվածն էր հայոց մեջ: Հունական միջավայրում **ստորերկրյա կրակի** և **դարբնության** աստվածն էր Հեփեստոսը, որի արհեստանոցը պատկերացվել է շատ հեռու Էտնա հրաբխի² ընդերքում: Իսկ Վահագնինը... գուցե Աժդահակի՞ ընդերքում կամ քարանձավներում, որ գազաթի հյուսիսային մասի տակ են:

Եթե երկնաբարը երկաթա-նիկելային է եղել, ապա, գրեթե հարյուր կիլոգրամանոց հալված մետաղակտորի ամրությունը փորձելով, մարդն այն կարող էր մասնատել ու կիրառել առօրյայում՝ պաշտպանվելու, կառուցելու և կերտելու նպատակով: «Երկնային» ծագման³ գործիքով մարդը կարող էր և ժայռանկարներ փորագրել, որոնք սփռված են խառնարանից ընդամենը 2,5 կմ հեռավորությամբ:

Մեր ժայռապատկերներում շատ են մետրայան և մերձավոր այլ լեզուների տառերին նման նշանները: Գուցե **երկաթագիր** բառն ունի Նաև ուղղակի՞ իմաստ...

Արդ, երկնաբարային վարկածի գործնական հաստատմամբ կթվագրվի ևս մեկ ժայռապատկեր:

1 *խորենացի*, գիրք I, ԼԱ/ԼԲ, 85-86:

2 Էտնա հրաբուխը Հունաստանի ափերից հեռու է ավելի քան 500 կմ արևմուտք է՝ Միջերկրական ծովի Սիցիլիա կղզում:

3 Մարդու կիրառած առաջին մետաղի՝ **երկնաբարային երկաթի** անվան *երկնքից կաթած* իմաստն առկա է հայերենում և, որպես «երկնքից ընկած մետաղ»՝ խեթերենում՝ AN.BAR – *երկինք, վերին, աստված* (Kloekhorst 2007, 824; 2008, 714), որը կամ փոխառություն է շումերերենից, կամ խեթական դպիրները կիրառել են ***an-bar** – *երկաթ* բառը (PSD, ‘iron’): *Երկաթ*, Արցախ-Սյունիքի բարբառների *արկաթ* բառերում ենթադրվել է հայլումով՝ *կաթ առ կաթ* ստացվելու հետ աղերսը (Վլայան 2002, 210, 212): Հօգուտ այս ստուգաբանման է այն, որ առաջին մասնիկն առնչվում է հ.ե. *ar/er – *շարժվել, ծագել, բարձրանալ, ելնել* բայածնին (ԴՄ, 685; *Ձահուկյան* 1987, 72, 341), հնարավոր է՝ «բարձրից կաթած» իմաստով (իմմտ. հին վերին գերմաներեն Ar-uzi): Հայման հետ կարող է աղերսվել շումերերեն **ad-hal** – *պղինձ* բառը (PSD, ‘copper’) և հրաբխին առնչվող էտրուսկերեն sethala բառը (Forbes 1950, 466):

Երկաթի հունարեն **σίδηρος** անվանումն ուղղակի կապված է **σίδηρος** – *աստղային* բառին: Իսկ հ.ե. Նախածնը չի վերականգնված, քանի որ երկաթի լայն կիրառումն ավելի ուշ է սկսվել՝ լեզվաընտանիքի տրոհման փուլերում (ԴՄ, 710): Հ.ե. պատմական հին բարբառներում անվանումը ծագում է *Haje/os – *պղինձ, բրոնզ (երկաթ)* հիմքից, որը բրոնզի գյուտից հետո է կիրառվել բրոնզի, երկաթի, և առհասարակ՝ մետաղների, երկաթ գործիքի, թրի և հանքի համար Նույնպես (ԴՄ, 709; *Ձահուկյան* 1987, 265): Երկաթ և ոսկի բառերը կային դեռ վաղնջահայերենում (*Ձահուկյան* 1987, 265): Մյուս լեզուներում աղերսը լոկ ամրության ու գույնի հետ է՝ Նախահնդեվրոպական *is-(e)ro – *ուժեղ, սուրբ, գերբնական*, հին հնդկերեն, չինարեն՝ *սև մետաղ* և այլն, Նաև՝ շումերերեն մյուս՝ KՍ.AN – *երկնքի (գույնի) մետաղ* (ԴՄ, 710): Բասկերեն *burdina*, *burnia* բառերն աղերսվում են հ.ե. *wer – *վառել, այրել* (իմմտ. հայերեն *բուռն*, անգլերեն *burn*) և խեթերեն *ur/yaar* – *այրել, վառված* (Kloekhorst 2007, 1067; 2008, 923) արմատներին:

Հայ-բարթվելական զուգադիպություն են վրացերեն **რკინა** (rkina), ճաներեն **erkina** բառերը (*Ձահուկյան* 1987, 598), մյուս լեզուներում այն հնչում է գենքի անուններում՝ ավարերեն *karəta*, օսերեն *kard* – *դանակ, թուր* իմաստով: Հնչմամբ մերձ են Նաև ֆիննաուգրական որոշ բառերին՝ կոմի և ուրմուրտերեն – *корт* (*Ձահուկյան* 1987, 295), ֆիններեն *rauta*, էստոներեն *rauda*:

3.3. Աստղագիտական թվագրման պատմամշակութային նշանակությունը

Գուցե տարակուսանք հարուցի, թե ի՞նչ կտա Վարդենյաց լեռնանցքի լոկ մեկ ժայռապատկերի թվագրումը, թեկուզ այն եզակի է, ուրույն ու սովորական «այծանկարից» այդքա՛ն տարբեր: Ինչպե՞ս դա կարող է փաստել Հայաստանի բյուրավոր ժայռապատկերների բազմահազարամյա հնությունը: Նախ.

1. Վարդենյաց լեռնանցքի՝ աստղագիտական առաջին եղանակով թվագրված այդ մի ժայռապատկերին կից կա փորագրված օղակախմբերով ևս 10 քարասալ: Իսկ երկրորդ եղանակով կարող է որոշվել ավելի մեծ պատկերախմբի բացարձակ տարիք՝ մոտ 25 ժայռապատկերով: Հետևաբար, աստղագիտական այս երկու եղանակով հնարավոր կլինի հասակագրել առնվազն **40** ժայռապատկեր:

2. Ճշգրիտ թվագրված մեկ ժայռապատկերն արդեն իսկ ելակետային է դառնում, յուրատեսակ հիմք, ժամանակագրող «փարոս»՝ դեռևս չթվագրվածների ծիրում: Պարզաբանված տարիքով կոթողների մեծ քանակի դեպքում կարող են արվել **պատկերաբանական** այլ հետազոտություններ՝ ըստ իմաստի, ոճի, խմբայնության և պատկերման հաջորդական շերտերի (նախանկար, կրկնանկար, վերանկար, վրանկար, լցանկար, թարմացում) և այլն: Կարելի է կիրառել վերլուծական դասական **բնագիտական** եղանակներ (ըստ քարի ձևի, տեսակի, գույնի, արևայրուքի և նստվածքաշերտի¹, հողմահարման, շերտազատման, քարաքոսի² և ծաղկափոշու առկայության և այլն), համադրել **փորագրման տեխնիկային** առնչվող բնութագրերը (ակոսի ձև, լայնք, խորություն): Այդ ամենը հարկ է լրացնել ու ամրապնդել մաթեմատիկական (վիճակագրական, հավանականային), դիրքա-տեղային, թվանշային ու պատմամշակութաբանական համեմատական մի շարք եղանակներով:

3. Հարկ է նշել նաև, որ ճշգրիտ թվագրված մեկ-երկու ժայռապատկերն անգամ հզոր կռվան է ընդդեմ այն թյուր կարծիքի, թե դրանք, արևանշանները և փոսիկախմբերն ուշմիջնադարյան են³: Իրականում, բացատրությունը պարզ է՝ ժայռափորագրման ավանդույթի հարատևում քարգործ ժողովրդի մեջ: Դրանք առնվազն նախամաշտոցյան փուլի են՝ գեթ այն հիմքով, որ դրանցում չկա և ոչ մի տառագիր բառ⁴:

Վարդենյաց լեռնանցքի և Սևսարի՝ աստղային երկնքի հնագույն տեսքերը պահպանած այս կոթողներն աստղագիտական եղանակների կիրառման շնորհիվ ունակ են դառնում բացահայտելու իրենց տարիքը, ժամանակի ու պատմության անհունում մեր իսկ անվարան կողմնորոշման համար⁵:

1 Նստվածքաշերտի և արևայրուքի շերտի ձևավորման, հանքային ու կենսաբանական կազմի մասին տե՛ս Taylor-George et al. 1983, 227-245; Perry et al. 2005, 276-287; Dickerson 2011, 216-219; Dorn 2009, 1804-1823:

2 Քարաքոսապատման հետևանքով ժայռապատկերի վնասման մասին տե՛ս Garcia-Vallès, Topal, Vendrell-Saz 2003, 776-781; Warscheid 2003, 14-27; Dandridge 2005; Sheppard 2007, 22-26; Scheerer, Ortega-Morales, Gaylarde 2009, 97-139; Darvill, Fernandes 2014, 3-16; Pinna 2014, 1-3; Global Perspectives... 2024; Vardanyan, Vandunts, Davtyan, Tokhatyan, Gasparyan, Torosyan 2024, 14-16:

3 Տե՛ս օր., *Ուոմբոսկսի* 1949, 26-27: Նա վկայակոչել է, մասնավորապես, Արագածի այծանկարները և XIV դ. Օրբելյանների իջևանատան, նաև տաճարների պատերի և խաչքարերի նշանները: Բնականաբար, նման կարծիքի պատճառն այն է, որ XX դ. կեսերին հայտնաբերված չէին Գեղամա լեռների, Սյունիքի, Տիրիշիլի, Նավասարի, Թեքսարի և Արագածի բազմահազար ժայռապատկերները:

4 Թեև կան մետրոպայան և այլ տառերի նման նշաններ, բայց դրանք կարող են լոկ գաղափարագիր համարվել:

5 Այս երկու կոթողներն *աստղային երկնքի հնագույն պատկերումներ* է որակել չեխ ժայռապատկերաբան Մ. Կշիցան, կարևորելով դրանք հատկապես լուսնարեգակնային օրացույցի ծագման ժամանակի ու տեղի որոշման խնդրում (Ksica 1984, 281-283; *Թոխաթյան* 2017, 149):

4. Օրացույցի և տոմարի պատմության պարզաբանումներ

Ժայռապատկերներում, հնագույն կոթողներում ու կառուցվածքներում առկա կիրառական աստղագիտական գիտելիքի դրսևորում է նաև հայոց տոմարը: Մարդու դիտողական ու վերլուծական ունակության աճին զուգընթաց, դեռևս վերին հնաքարի փուլում ծագել են ժամանակի ընկալման ու չափման պարզագույն եղանակներ, ստեղծվել համապատասխան կիրառական պարագաներ՝ ըստ իր կենսագործունեության, երկրային ու երկնային երևույթների ժամանակային բնութագրերի: Մի շարք հնագիտական, բնագիտական, մշակութաբանական հետազոտություններ վկայում են հաշվողա-թվաբանական կարողությունների և աստղագիտական-տոմարական գիտելիքի սաղմավորումը 20-30 հազարամյակ առաջ¹:

Վաղ հնաքարյան ժամանակներում արդեն մարդը կարող էր նկատել, որ արևածագի կետը ձմռանից ամառ, ամենամիս տեղափոխվում է դեպի ձախ՝ հյուսիսի կողմը: Արեգակը հորիզոնից ավելի բարձր աղեղնագծով է անցնում և, որ ամենակարևորն է ու զգալին՝ ցերեկն է երկարում, օդն ու գետինն են տաքանում, բնությունը զարթոնք ապրում: Նկատեց նաև, որ ամենաթեժ շոգին Արևի «շարժումը» դանդաղեց և, ի վերջո կանգ առնելով, սկսեց հետ՝ դեպի հարավ գնալ: Հետզհետե ավելի իջավ կեսօրյա Արևի բարձրակետը, թուլացավ շոգը, որին հետևեց տերևաթափ, ցուրտ ու ձյունաթափ: Ահաբեկվեց մարդը... թվաց, թե Արեգակն անդունդ է գլորվում, լքում է իրենց և էլ երբեք չի վերադառնա: Սակայն, ի ուրախություն նրա, Արևի անկումը կանգ առավ ու ձմռան կեսից վերսկսվեց կենսատուր ծնունդն ու աճը: Այս ամենի ընկալմամբ սկզբնավորվեց արևապաշտությունը և ձևավորվեցին օրացուցային գիտելիքի սաղմերը:

Արևընթացի այս փուլերը շատ դիպուկ ու գեղարվեստորեն է նկարագրել Անանիա Շիրակացին.

Չի ձմեռն այսպես լինի. ...Եւ յիջանել արեգական ի հարաւակոյս կողմանս, շնչեն ցրտաշունչ սառնամանիք ընդդէմ օդոց, որ տարածեալ կայ առ երկրաս. և ի պատճառոյ խոնաւութեանն, որ զարթնուն ի վերայ երկրի, առնին անծրեայոյգք և թոնրնկեցք և բալածիգք և ձիւնաբերք:

Յորժամ սկսանի արեգակն աստիճանել ելանել ի հարաւակողմ կողմանց՝ գալ հասանել ի հասարակած երկնից, զհաւասարութիւն տունջեան և գիշերոյ կատարէ: ...Եւ այսպէս քաղցրախառն խառնուածովք յարդարի գարունն իւրով մեծագեղ վայելչութեամբն. զի ի նմա արմատք արծակեն զբոյսս, մարդք զուարճանան, ծաղիկք պայծառանան, տունկք ցցուիցին, ծառք արծակեն զբողբոջսն, և անասունք հանդերձ թռչնօք և ծովային ջրածնունդ զեռնօք. և ամենեքեան ...գան ի ծնունդ, ի սեր և ի սնունդ:

Եւ յետ այսորիկ սկսանի մօտել գալ արեգակն ի փոփոխմունս ամարայնոյ. և երևեցուցանել զգնացս իւր ի կողմանս հիւսիսոյ, ձգել և երկայնացուցանել զտիւս, ...յերկարածիգ գնացիւք ջեռուցանէ: ...Եւ յորժամ ի վերին բարձանց ծագեսցէ արեգակն, փոքրկանան ստուերք տարերց երկրի, և կարծին շուքք հասակաց ի մեջօրեայ ժամանակի, տիւքն երկայնք լինին: ...Եւ յորժամ ստուերքն երկայնին՝ աւուրքն փոքունք լինին: Եւ այս ամենայն ի փոփոխելոյ գնացից արեգական լինի: Եւ իբրև հասուցանէ զսերմանս և զմիղգս ի կատարեալ չափսն, ապա սկսանի սակաւ սակաւ մեղմանալ ի բոցաճաճանչ տապոյն:

Սկսանի այնուհետև մերձենալ աշունն, ցուցանել նմա զմեղմախառն գնացս իւր, ...և ըստ աստիճանելոյ սկսանի երևել՝ նշանակ ցրտոյ կարգին մտանելոյ ի սառնամանիս ձմեռայնոյ. ի շրջելոյն արեգական՝ որ իջանէ մեղմով ի կողմանց հիւսիսոյ, երթալ երևեցուցանել զգնացս իւր ի կողմանս հարաւոյ:

Եւ այսպէս ի փոփոխել արեգական զգնացս իւր կատարէ ժամանակս յեղանակաց²:

Մ.թ.ա. VI-IV հազ. արդեն գերիշխող են դառնում բնության պարբերական երևույթների, հատկապես՝ լուսատուների պտտաշրջանի դիտարկմամբ ստեղծված ձևերը: Թվաբանական պարզագույն գիտելիքի կիրառմամբ ձևավորվեցին **աստղագիտական** հիմքով առաջին կայուն, անկախ, ոչ պայմանական օրացույցները:

Հնուց անտի, երկնքի դիտումներով կարգավորվել է տնտեսական ու ծիսական կյանքը. *հովիւ և երկրագործ ըլլալով՝ աւելի շատ ժամեր կամ ստեպ՝ գիշերը բաց երկնից տակ և աստեղաց առջեւ գտուէին, ...աւելի անգբաղ անարգել կու դիտէր զբնութիւն՝ յերեսս երկրի և երկնից, ...բան մ' այլ կարդար աստեղագրնտին վրայ, ...օգուտ ճարեր անոնց դիրքէն շարքէն, երկնագմբէթին մէջ վեր կամ վար տեղափոխուած երեւելէն, որով և գիշերուան պահերն ու ժամերը քիչ շատ կ'որոշէր (Ալիշան 1895, 105-106; 1910, 117):*

Անշեղորեն զարգանում էին տիեզերագիտական պատկերացումները. *Հնագույն Հայաստանի բնակիչները, որսկան, հովիվ ու անասնապահ, միշտ բաց երկնքի տակ, իրենց բարձր երկնամերձ աշխարհքում միշտ խոսել են աստեղագարդ երկնքի հետ (Թումանյան Հովհ. 1959, 372):*

Երկնակամարին սեւեռած աչքը կը յոգնի, երբ չի գտներ՝ միօրինակ կապոյտի տարածքին վրայ՝ տեսողական հետաքրքրություններ: Նախամարդիկ պատկերներ միայն տեսան, պատկերով հարստացուցին իրենց ծանօթու-

1 Ст'ю Бадер 1972, 28-35; Фролов 1965, 97-104; 1974, 146, նաև՝ Struik 1961; Симоук 1990:

2 ՄՄ 2180.507բ-508բ; 2762.162-165; Անանիա Շիրակացի 1940, Ժ, 51-53; 1979, 107-109:

թեան գանձը (Մութաֆեան 1969, 39):

Կենսապահովման ու հոգևոր կարիքներից ելնելով, *Նախնադարյան հովիվն ու երկրագործը դառնում էին աստ-դային երկնքի, կլիմայական փոփոխությունների առաջին դիտողներն ու պարզունակ «ուսումնասիրողները» և իրենց բոլոր դիտողությունները մեկնում էին յուրովի՝ պայծառ երևակայության թևով, առաջին խոհերի, գեղեցիկ լեգենդների ու առասպելների մեջ*¹:

Աշխարհի շատ ծագերում և, հատկապես Հայաստանում փորագրվել են Արեգակի, Լուսնի, մոլորակների, աստղերի, համաստեղության, Նաև՝ երկնային ու մթնոլորտային երևույթների՝ կայծակի, գիսավորի, ասուպի պատկերներ:

Առասպելորեն մեկնելով աշխարհը, մեր Նախնիք ոգեղենացրել ու մարդեղինացրել են ժամանակը, լուսատուներն ու երևույթները, ձևավորել դրանց ոգիների և դիցերի պաշտամունք. *Աստեղք սկսան աստուածանալ, կամ խմբովին կամ առանձնակի պատուիլ, և պեսպես կարծիք և առասպելք գոյացան՝ մանաւանդ աւելի պայծառ աչքի ընկնողաց վրայ. և ձեւացաւ Աստեղագիտութիւն* (Ալիշան 1895, 106; 1910, 117-118):

¹ Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 13; Մարտիրոսյան 1978, 17:

4.1. Օրացույցի տեսակները և դրսևորումները ժայռապատկերներում¹

Կյանքի և մշակույթի կարևորագույն ոլորտ օրացույցի հիմքում ժամանակի չափումն է երկնային լուսատուների դիրքի և տեսքի միջոցով²: Ըստ աստղագիտական հիմքի՝ ժամանակը չափելիս կիրառվող լուսատուի տեսակի, հնարավոր է օրացույցի չորս դաս՝ արեգակնային, լուսնային, մոլորակնային, աստղային: Միահիմք և ինքնաբավ է միայն արեգակնայինը, քանզի գործում է Երկրի առանցքաշուրջ և արեգակնաշուրջ պտույտների արդյունք՝ մարդու համար առավել կենսական օր³, տարեդանակ, տարի միավորներով: Մյուս երեքը խառը և բազմահիմք են, բայց բոլորն էլ պարտադիր կիրառում են նաև արեգակնահիմք օր միավորը⁴: Ուստի, արեգակնայինը, առնվազն՝ դրա «օրային» տեսակը եղել է ի սկզբանե (տե՛ս *Букерман* 1975, 10):

Մ.թ.ա. VII-VI հազ., երկնադիտական ու հաշվողական հմտությունների զարգացման շնորհիվ ձևավորվեցին պարզագույն երկհիմք, եռահիմք օրացույցները⁵: Կատարելագործման ձևն ու նպատակը ոչ թե միահիմք օրացույցների պարզ միացումն էր, այլ հիմքերի լրացումն ու համաձայնեցումը: Այդ կերպ ծագեցին *ամիս, շաբաթ*, հետագայում էլ ածանցյալ՝ ֆիզիկա-կենսաբանական հիմք չունեցող, սակայն հարմար՝ դար, հազարամյակ, ժամ, րոպե, վայրկյան, նաև գիտակարգային միավորներ, փուլեր ու ժամանակամիջոցներ⁶:

¹ *Թոխաթյան* 1998, 40-42; 2009, 31-35; 2013, 222-234; 2014, 107-133:

² Ժամանակի ընկալումը, հետևաբար և դրա չափումը, ակունքվելով կենսաշխարհի պարբերականության ըմբռնումից, առավելապես պայմանավորված էր լուսատուների շարժմամբ: Հայոց մեջ արդեն XIII դ. որոշակի էր ժամանակի հասկացությունը. *Քնութիւնն շարժե գգունդն երկնից, և նա զժամանակն, և նա զտարրն, և նա զտունկս և զկենդանիս...* (Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Ա, 4): Նույն միտքն առկա է Կիլիկիայում ապրած, Վարդան Արևելցու ժամանակակից և բարեկամ, XIII դ. սիրիացի մտածող *Իշդինի մոտ* (Հակոբ Դրիմեցի, 114). Եւ փոփոխումն ժամանակին լինի զնոյն երկնից շրջելովն ըստ առաւելութեան և նուազութեան ջերմոյ և ցրտոյ, զիջոյ և չորի: ...*Քնութիւնն շարժե գգունդն երկնից, և նա շարժե գժամանակն, և ժամանակն՝ զտարբերն, և նոքա՝ զկենդանիս և զբոյսս* (ՄՄ 4268.250ա-բ; 1751.305ա; *Իշոխ*, 83-84): Նրա երկի ասորերեն շարադրանքը հայտնի չէ, ամենայն հավանականությամբ հայերեն է գրել (*Իշոխ*, 56-57): Գրիգոր Տաթևացին հաստատում է, որ ժամանակն ի գոյից է, զի շարժումն երկնի և ընթացք լուսաւորացոյ ծնանին գժամանակն (Գիրք Հարցմանց ...*Գրիգորի Տաթևացոյն*, հ. IV, գլ. 12, ԼԳ, 198; *Գրիգոր Տաթևացի*, 276): Նրա միտքը բառացի մեջբերել է Հակոբ Դրիմեցին (ՄՄ 1114.47ա; Հակոբ Դրիմեցի, 115, 219; *Ելնաթյան* 1975, 63; 2021, 8):

³ Չնուց ի վեր ժամանակի ընկալման ու չափման միջոց էին նաև տարեդանակները: Բնականաբար, այն պահպանվել է մինչ օրս՝ ասում ենք «աւերոջ ամառ», «ծմռան ամիսներ» և այլն: Տարեդանակների պաշտամունքի առթիվ տե՛ս *Բոդյան* 1950, 5-6:

⁴ *Այս մին օրս է որ կրկնելով կատարե զշաբաթ և զամիս և զտարի և զդարս* (Գիրք Հարցմանց ...*Գրիգորի Տաթևացոյն*, հ. IV, գլ. 12, ԻԵ, 193; *Գրիգոր Տաթևացի*, 270): Ժամանակի չափման եղանակներին անդրադարձել է Հակոբ Դրիմեցին. *Երկնքն չափ է աւուրն, զի ի կիտէ ի նոյն կէտ ընթանալով բովանդակէ գորն* (ՄՄ 1114.82ա; Հակոբ Դրիմեցի, 119, 275; *Ելնաթյան* 1975, 69; 2021, 17): Տոմարագետ Ֆուլիետա *Ելնաթյանը* գրում է. *Ցերեկվա և գիշերվա հերթափոխությունը հուշում է մարդուն ժամանակի միավորի ընտրության միակ բնական ձևը: Ժամանակի մյուս միավորները արտահայտվում են օրով կամ նրա մասերով: ...Ամենափոքր միավորը միջնադարում համարվում էր օրը* (*Ելնաթյան* 1975, 64-65; Հակոբ Դրիմեցի, 116; 2021, 10, 12):

⁵ Որոշ հին լեզուներում օրացույց բառի հիմքում *or* արմատն է՝ սանսկրիտ दिग्दर्शिका (դինադարադիկա) – օրերի ուղեցույց (դինա – օր), շուկերերեն *z* ud – օր, լույս, շոգ, ամառ (PSD, ‘day’; *Kloekhorst* 2007, 884; 2008, 766); Ետրուսկերեն tin/tins/tin-Si – օր (*Etruscan Glossary*), հունարեն ημερολόγιο (Էմերա – օր), բասկերեն egutegi (Էգուն – ցերեկ, օր), իսլանդերեն dagatal (դագտալ – օր), իռլանդերեն féilire (lá, ré – օր), հունգարերեն napár (նապ – օր), դազախերեն кытисбе (կյունի – օր) և այլն: Ռոմանագերմանական լեզուներում օրացույց եզրը ծագում է լատիներեն kalendae – *Նորալուսին, ամսվա առաջին օր* բառից՝ հին ֆրանսերեն calendrier – ցուցակ, մատյան, լատիներեն kalendarium – *հաշվեգիրք*: Հին Հռոմում գործածվել է նաև fasti – *թույլատրելի օրեր* բառը, ըստ Օվիդիուսի՝ սրբազան, տոն օրերի նկարագրությանը նվիրված “Fastorum Libri Sex” պոեմի (*Ovid’s Fasti*), տե՛ս նաև *Առաքելյան Ա.* 1975, 390-393: Այլ լեզուներում հիմքում *տարի* արմատն է՝ տաջիկերեն сонома (սոլ – տարի, нома – հաշվարկ), արաբերեն تقويم (թակուլիմ) – *հաշվել՝ տարին*, ամիսը և օրը (*Wehr*, 801, 804, *Ma’üf*, 1198-1199), եբրայերեն יום (յու) (յուախ շանա) – *տարվա աղյուսակ, տախտակ*, արամեերեն «կվի՛ա դե-յարխա»՝ *Լուսնի որոշում*:

⁶ Եռահիմք է Արևելյան Աֆայում (Մոնղոլիա, Հինաստան) տարածված *լուսնարեգակնամոլորակայինը*, որում Յուպիտերի (11.86 տարի) և/կամ Սատուրնի (29.46 տարի) պտտաշրջանները համաձայնեցվում են Արևի ու Լուսնի պտույտներին (*Թոխաթյան* 1998, 41; 2013, 227; 2014, 109-110, 119): Հայաստանում այս դասի օրացույցի գոյության վկայություն հայտնի չէ:

⁷ Կամային մտածողությամբ՝ հարմարության համար ծագել են նկարագրական, բայց չսահմանվող ժամանակամիջոցներ՝ պահ, ակնթաթ, փուլ, դարաշրջան, պարբերաշրջան և այլն: Որոշարկվել ու կիրառվում են գիտաճյուղային, պատմական, մշակութաբանական տարաբնույթ ժամանակաշրջաններ. *երկրաբանական* (Պալեոգեն, Նեոգեն, Չորրորդական, Պլեյստոցեն, Հոլոցեն, հեռաառցային), *կենսաբանական* (Դինոզավրերի, Կաթնասունների, Անողմիկների, ըստ *հնագիտական մշակույթի* (Հնաքար, Միջնաքար, Նորաքար, մինչևնեոգեն-նային, մինչմետաղային, Բրոնզի, Երկաթի), *մշակութային* (Նախնադար, մինչխոսքային, Նոստրատիկ, Նախահնդեվրոպական, Նախագրային, սեպագրական, գրավոր, Անտիկ, Ռակետար, Վերածննդի, գրատպության, Լուսավորականության), *հոգևոր* (Բնապաշտության, Բազմաստվածության, Զրադաշտականության, Միթրայականության, Քրիստոնեության, Իսլամի, Ինկվիզիցիայի, Ռեֆորմացիայի, արեւիզմի, նաև՝ *ծիսական* ժամանակամիջոցներ՝ բառասույն, պահք, լույթային րոպե), *պատմական* (սերունդ, արքայատոհմ, թագավորություն, հարստություն (դինաստիա), հետքիեղեղյան, Նախաուրարտական, միջնադար, մինչկոլումբոսյան), *քաղաքական-կացութաձևային* (Նախնադարյան-համայնական, տոհմատիրական, հունա-հռոմեական, ստրկատիրական, բյուզանդական, հաշակապետական, արդյունաբերական հեղափոխության, կապիտալիզմի, սոցիալիզմի, խորհրդային, անհատի պաշտամունքի, սառը պատերազմի, վերակառուցման), *քաղաքականական* (Ծովի ժողովուրդների մեծ տեղաշարժի՝ մ.թ.ա. XIII դդ., հելլենիզմի, Աշխարհագրական մեծ նվաճումների, Էլեկտրականության, ռադիոյի, ատոմի, տիեզերքի, համացանցի, գլոբալիզմի և այլն):

⁸ Զգրիտ չափելի և, ըստ այդմ՝ սահմանելի են *աստղագիտական-տոմարական* պարբերաշրջանները՝ Հայկա շրջանը (Սոտիս)՝ 1460 տարի, բաբելոնյան 441.3 տարին, Հիպարքոսի 345 տարին, Էաս Ալեքսանդրացու 500-յակ կամ Մեծ շրջանը՝ 532 տարի (հայերեն՝ ՇԼԲ), Էբսելիզմոսը՝ 54 տարի 33 օր, Ինեբսը՝ 29 տարի, Արեգակի շրջանը՝ 28 տարի, Մետոնի ցիկլ կամ Լուսնի շրջանը՝ 19 տարի, Սարոսը՝ 18 տարի 11 օր: Հին Հռոմում ձևավորվել և քրիստոնեական եկեղեցիներում մինչ օրս կիրառվում է նաև պայմանականորեն սահմանված (ըստ հարկի ու պարտքի մարման ժամկետի) ինդիկտոնը՝ 15 տարի:

Տոմարի հիմնատարը՝ առաջնային միավոր կարող են լինել միայն աստղագիտական երեք պարբերություն՝ արեգակնային օր, ամիս (29,53 օր) և արևադարձային տարի (365,24 օր), տարբեր կցումներով: Սակայն, երկնային մեխանիկայի հիմքերով պայմանավորված՝ այս միավորներն իրար պատիկ չեն, որից էլ բխում է օրացույցի կառուցման բարդությունը և հազարամյակների ընթացքում ստեղծված օրացույցների բազմազանությունը:

Լուսնային օրացույցի (LO) առաջնային միավորը 29/30 օրով ամիսն է: 12 ամիսը կոչվում է *տարի*, և 11 օրով կարճ է իրական՝ արևադարձային տարուց: Տարածված էր Բրիտանիայից Չինաստան, Հյուսիսային Եվրոպայից Հյուսիսային Աֆրիկա: Ծագել է մ.թ.ա. V-IV հազ.՝ հ.ե. միասնության փուլում, ինչն օրինաչափ է, քանի որ *հնդեվրոպացիների օրացույցում տարբերվել են տարվա եղանակները. ամիսները եղել են լուսնային (հմմտ. *mens – ամիս, լուսին) (Ջահուկյան 1987, 85):* LO կիրառել են շումերները, հայերը, բաբելացի, չինացի, հույն, հռոմեացի, հրեա, արաբ, աֆղան ժողովուրդները, հնդիկները, մոնղոլները¹, ըստ լեզվական տվյալների՝ կելտերը, գերմանները, սլավոնները, խեթերը, Էտրուսկները և այլք:

Լեզվաբանական, աստղագիտական, աշխարհագրական տվյալների և գործառույթների բնությունը նշում է լուսնային օրացույցի ծագման մոտավոր տեղը, որը հ.ե. միասնության շրջանի տարածքն է՝ 35-40° լայնությունների և, ըստ երկայնության՝ Եգեյան և Կասպից ծովերի միջև: Նույնն է ցուցում նաև տարածքը տասնյակ հազարամյակներով բնակեցված լինելը վկայող հարուստ հնագիտական նյութը, որում առատ է լուսնային թեման՝ հարևան շրջանների և լեզվաընտանիքների նախնական բնատարածքի համեմատ: Ժողովուրդների հետագա տեղաշարժերը, լուսնային օրացույցի տասնյակ անկատար տարբերակների գոյությունը հանգեցրեցին կատարելագործման հաջորդ փուլին՝ լուսնարեգակնային օրացույցի ծննդին:

Լուսնարեգակնային օրացույցում (LLO) կա երկու առաջնային միավոր՝ լուսնամիս և արևադարձային տարի, կա և շաբաթը: Տարբեր է տարվա օրաքանակը. հրեականում կա վեց, հունականում, չինականում, բաբելականում՝ երկու տեսակ տարի: Ծումբերում մ.թ.ա. XXIV դ., Նիպպուրում մ.թ.ա. XXI դ., Բաբելոնում մ.թ.ա. XVIII դ., Ասորեստանում մ.թ.ա. XI դ. անցան LLO-ի, բայց այն դեռ կատարյալ չէր²: Ավելի զարգացած էր մ.թ.ա. XVII դ. հյուսիս-արևելքից Եգիպտոս արշաված հիբսոսների օրացույցը՝ պարբերական, կանոնակարգված շտկումների համակարգով: Հետագայում, այդպիսի ինքնաշխատ LLO ներդրվեց Չինաստանում մ.թ.ա. VI դ., Հունաստանում VI-V դդ., Պաղեստինում IV-III դդ. և արդեն մ.թ. VII դ.՝ Արաբիայում:

Բնական է, որ լուսնարեգակնային օրացույցի տեսակները ևս բաշխման նույն կենտրոնն ունեն՝ Սև, Կասպից, Միջերկրական ծովերի միջնատարածք, որտեղից սփռվել են դեպի Եվրոպա, Կովկաս, Միջագետք և Արաբական թերակղզի, Կենտրոնական ու Հարավային Ասիա, Հնդկասիան թերակղզի ու Հեռավոր Արևելք:

Հայաստանում լուսնային և լուսնարեգակնային օրացույցները կիրառվել են հազարամյակներ շարունակ՝ հ.ե. միասնության ժամանակներից մինչև բիսյանական փուլ: Դիցաբանական վկայություններ են Հայաստանի աստվածների 14 թիվը, Մեծամորի՝ յոթ լուսատուների (Արև, Լուսին, տեսանելի հինգ մոլորակ) դիտման հարթակները և յոթ աստիճանները (*Մեծամոր*, 149): Երբեմնիում գտնվել են լուսնամահիկով երկու կնիք, մահիկաձև բրոնզե իրեր, որոնք արտահայտում են *ուրարտացիների պաշտամունքային նախորդ փուլը, երբ պաշտամունքի առաջնակարգ առարկաներ էին երկնային լուսատուները (Իսրայելյան Մ. 1971, 73-74):* Լուսնային տոմարական հենքի նյութեղեն հիմնավորում են 7, 14, 27-28-29 գծիկներով տասնյակ ժայռապատկերները [աղ. 193^{1-5,16}], զոտի-օրացույցները, Արգիշտի Ա Մենուայորդու վահանը (*Тонакаян* 1989, 71-81) և այլն [աղ. 194⁶]:

Հնդեվրոպացիներն, *անշուշտ, առաջնորդվել են որոշակի օրացույցով, որի մեջ տարբերվել են տարեղանակները. ամիսները եղել են լուսնային (հմմտ. *mens – «լուսին» և «ամիս»), ժամանակի հաշվարկման մեջ մեծ դեր են խաղացել արտադրական գործունեության ժամանակային փուլերը, այլև զանազան տոները և ծիսական-կրոնական ժամկետները (Ջահուկյան 1987, 85):* Առանձնացրել են երեք տարեղանակ, 12 ամիս և լուսնային յոթնօրյակ ժամանակահատվածները, որոնցում զգալի է պաշտամունքային հենքը (*ԴՄ*, 851-855):

Ըստ ժամանակի հաշվարկի սկզբնակետի, կա մի քանի **դարասկիզբ, դարագլուխ** (Էրա). Արարչության թվական (մ.թ.ա. 5508, 3761), հնդկական Կալիյուգի (մ.թ.ա. 3102), Հայոց Բուն թվական (մ.թ.ա. 2492), չինական (մ.թ.ա. 2637 և 2397), Օլիմպիադի (մ.թ.ա. 776), բաբելոնյան Նաբոնասարի (մ.թ.ա. 747), Հռոմի հիմնադրման (մ.թ.ա. 753), սելևկյան (մ.թ.ա. 312), հնդկական Վիկրամի (մ.թ.ա. 57), Քրիստոսի ծննդյան (մ.թ. 1 թ.), հնդկական Սաթյայի (մ.թ. 78), Դիոդորեոսի (մ.թ. 284), Հայոց Մեծ թվական (մ.թ. 552), հիջրայի (մ.թ. 622), վրացական քրոնիկոնի (մ.թ. 781), Հայոց Փոքր թվական (մ.թ. 1084) և այլն:

Աստղագիտական ու պատմաժամանակագրական ոլորտներում լայն կիրառվում է 1583 թ. ֆրանսիացի բանասեր, պատմաբան Ժոզեֆ Սկալիգերի (Joseph Juste Scaliger, 1540-1609) **Հուլյան օրեր** (Julian Days) համակարգը: Տոմարական երեք՝ 15, 19 և 28 տարի պարբերաշրջանները զուգակցելով, որպես սկիզբ է ընդունել շատ հին՝ Նախագրային, «Նախապատմական» շրջանի չեզոք մի պահ՝ մ.թ.ա. 4713 թ. հունվարի 1-ի կեսօրը: Օր., Հայկյան տոմարը (մ.թ.ա. 2492 թ. օգոստոսի 11) սկզբնավորվել է 2221 թ.՝ JD 811098 օրը, Քրիստոսի Ծնունդը (1 թ. հունվարի 1) եղել է 4714 թ.՝ JD 1721436 օրը: Ավարայրի ճակատամարտը (451 թ. մայիսի 26) սկսվել է 5164 թ.՝ JD 1885930 օրը: Այժմ, 2025 թ. օգոստոսի 11-ի կեսօրից սկսվում է 6738-րդ տարին՝ JD 2460899 օրը: 2026 թ. հունվարի 1-ի կեսօրից JD 2461042 օրն է:

1 *Բաղայան* Հ. 1970, 187, 195, 202, 207, 216, 220, 223, 227; *Դժևնեմ* 1996, 48:

2 Արբան, աստղաբաշխ բլմերի ցուցումով մերթնդմերթ հրամայում էր լրացուցիչ՝ XIII ամիս ներմուծել, որպեսզի գյուղատնտեսական աշխատանքներն ու կրոնածիսական արարողություններն ընթանան նույն ամսին:

3.ե. լեզուներում լուսին բառը ծագում է *leuk – լուսավորել, լուսավոր արմատից (*leuko – լույս, *leukeno – լուսին): Այն զուգահեռներ ունի հին լեզուներում՝ լատիներեն Luna, հունարեն λευκο, հին իռլանդերեն Lōn/Lūan, պարսկերեն Luchān/Lūxan, ռուսերեն Луха և այլն¹:

3.ե. լեզուներում ամիս բառը ծագում է *mens, *meH – չափել, ամիս, լուսին արմատներից: Այն զուգահեռներ ունի հ.ե. բոլոր լեզուներում՝ լատիներեն mensis, հունարեն μήν, μέισ, հին իռլանդերեն mí, պարսկերեն māha /māh, աֆղաներեն miyāšt, թուրքերեն mañ/meñe, ռուսերեն месяц²:

Խեթերենն առանձնանում է այս առումով: Առկա են Arma, լիդերերենում Armān – լուսին, լուսնաստված նշանակող բառեր, նաև խեթերեն lu(k)k – լուսնակ, արշալույս, šiyatt – օր, ցերեկ և ur, uar – այրել բառերը³: Arma – ամիս բառի դեպքում չի բացառվում կանգնել, բարձրանալ, ծագել նշանակող հ.ե. *ar/er բայաձևից ձևավորված լինելը՝ Լուսնի ելնելու, հայտնվելու իմաստով (ma վերջածանցով): Mehur – ժամանակ բառը կապված է *meH(i) արմատին – հասունանալ, բերքահավաք, բերքի հասունացման ժամանակ իմաստներին, կա նաև խեթերեն mai/mi /mija – հասունանալ, աճել, ծաղկել բառը: Սրանք առնչվում են տարեդանակների ժամկետներին⁴:

Շուրջ 70 լեզուների բառերի համեմատումը հայտաբերեց մեթոդական առումով կարևոր հանգամանք: Լուսինը և ամիսը լեզուների մեծ մասում **մեկ բառարմատով** են՝ գերմաներեն Mond և Monat, շվեդերեն måne և månad, դանիերեն, նորվեգերեն måne և måned, անգլերեն moon և month, հունգարերեն hold և hónap, ֆիններեն ku և kuukausi, բասկերեն hilargi և hil⁵, վրացերեն მთვარე (թվարե) և თვე (թվե): Երբեմն դրանք միևնույն բառով են՝ ասուրերեն sin, սանսկրիտ māsa, ռումիներեն luna, թուրքերեն ay, ինդոնեզերեն bulan, ճապոներեն tsuki, սուա-հիլի՝ mvezi, կովկասյան՝ կաբարդիներեն маза/мазэ, աբխազերեն амза/мза, ավարերեն մօծ և այլն (*Ձահուկյան* 1987, 585, 600; *ԱԲ*, հ. Ա, 158):

Երկու անկախ բառարմատով են հայերենը, հունարենը, Ետրուսկերենը՝ Losna, Lusknei, Lucna – լուսնի աստվածուհի և tiu/tiur/tiur-S, tiv/tivr – լուսին և ամիս⁶, իրանական, սլավոնական, ռոմանական լեզուները⁷: Գրեթե նույնն է այլ լեզվաընտանիքներում՝ արաբերեն قمر (կամար) – *Լուսին* և ش هـ (շահիր) – *ամիս*, լուսավորել, هـ ل (հիլալ) – *մահիլ*, *կիսալուսին*, եբրայերեն חֹדֶשׁ (լեբանահ) – *ճերմակ*, יָרֵךְ (յարեախ) – *ճամփորդ* և שִׁטָּה (խադաշ) – *նորացում* և այլն: Ընդամիս, հատկանշական է, որ **լուսավորիչ, փայլուն, ծագող, բարձրացող** իմաստով բառեր կան միայն հայերեն, հունարեն, խեթերեն, իրանական և ռոմանական լեզուներում, որոնք հ.ե. լեզվաընտանիքից առավել հին տրոհվածներն են:

Ըստ 3ր. Աճառյանի, Վ. Իվանովի ու Թ. Գամկրելիձեի, *ամիս* բառը *լուսնից* հին է⁸: Կնշանակի, թե ժամանակ չափելու երևույթն անուն է ստացել առանց չափման պարագայի, այն էլ՝ Լուսնի նման ակնառու մարմնի անվանակոչման: Բնական է համարել, որ սկզբնապես կանվանակոչվեր «լույս» երևույթը, լուսավոր, լուսատու մարմինը: Երբ սկսեցին տեսքի փոփոխությամբ՝ փոփոխվել ընկալել ու չափել 27/29 կամ 30 օրանոց ժամանակահատվածը՝ դրանք նույնպես «լուսին» են կոչել: Այնուհետ, երբ երկու հասկացությունն իրարից տարբերելու կարիք է զգացվել, ձևավորվել են «չափիչ» իմաստով նոր բառեր՝ *me – չափել արմատից՝ մեհ, մահ, մեհ, մաս, ամիս և այլն: Որոշ լեզուներ պահպանել են ժամանակամիջոցի հին՝ **լուսիմաստ-լուսնիմաստ** ձևը (λευκο, Luna, lune, Lūan, Lūxan, tiv): Հնարավոր եմ համարում մի քանի պատճառ.

ա. տվյալ լեզուն նախալեզվից անջատվել է այն ժամանակ, երբ լուսնափուլը դեռ չէր կիրառվում ժամանակաչափման համար և լուսատու իմաստով միայն մեկ բառ կար (Լուսին, arma, Luna, tiv),

բ. վերականգնվել է ավելի հին, մոռացված ու չգործածվող բառը, օր.՝ Ավեստայի raosna - *լույս* բառից՝ պարսկերեն Lūxan, հունարեն λευκο, ռուսերեն losna և այլն,

գ. ժամանակի չափման աստղագիտական եղանակները փոխառվել ու ներդրվել են հարևան՝ արդեն ԼՕ ունե-

1 *Ալիշան* 1895, 100-103 (1910, 111-114); *ԱԲ*, հ. Բ, 295; *Ձահուկյան* 1987, 51, 85, 136, 178, 202; *ԴԻ*, 512, 899:

2 *ԱԲ*, հ. Ա, 158; *Ձահուկյան* 1987, 51, 85, 138, 202, 533; *ԴԻ*, 684, 691, 899:

3 *Ձահուկյան* 1987, 315, 424, 318: Լուսնային arma, շվեդերեն arma, տիվր բառերը նա հատուկ չի քննարկել, թեև նշել է հայ-ֆիննաուգրական ընդհանուր մասնիկ ու բառեր՝ այգ (հ.ե. *ai – այրել, լուսավորել) և ֆիններեն aika – ժամանակ, փվերեն դրան համահունչ՝ չափ (էջ 295): Stéu Kloekhorst 2007, 247-248, 614-617, 884, 1067-1069, 1108-1109; 2008, 206-207, 530-533, 766, 923-925, 958-959; *Արտյոնյան* 2001, 490:

4 *ԴԻ*, 685, 691; *Ձահուկյան* 1987, 72, 341; *Իվանով* 2008, 80-81, նաև՝ Kloekhorst 2007, 656-657, 625; 2008, 567-568, 540-541.

5 *iLe – լուսին, ամիս արմատից է, որն argi – լույս, պայծառ բառի հետ ձևավորել է hilargi – լուսնի լույս բառը: Բասկերենում լուսիմաստ են arthatsean՝ արշալույս և artizar՝ առափնյայն աստղ բառերը (*Trask* 2008, 104, 221, 223): Ilazki, Illargui – Լուսնի դիցուհին է, Սուրբ Տառիկը՝ «մեռյալների հոգու համար փայլող լույսը»:

6 *Ալիշան*, 1895, 103 (1910, 114); *ԱԲ*, հ. Ա, 296; *Etruscan Glossary*:

7 Սրանք նախալեզվից տրոհվել են առավել վաղ՝ մ.թ.ա. XXXV-XX դդ., ավելի լավ են ուսումնասիրված թե՛ հավանական նոստրատիկ ծագման, և թե՛ եթնոլեզվական շփումների առումով, ինչը խորագնի քննության հնարավորություն է ընձեռում: Իհարկե, նման եզրահանգման հիմք պետք է ծառայի ներքին՝ տվյալ լեզվով ստուգաբանումը ևս: Այդ կերպ է պարզվելու անցյալ, իրական իմաստը և, հետևաբար՝ ծագումը, փոխառնությունը, օր., tsuki, bulan, sin, mvezi և այլ բառերի դեպքում:

8 Նախալեզուի ամիսները լուսնային լինելով՝ «լուսին» և «ամիս» բառերը նույն կամ նոյնարմատ էին սկզբում. հետո՝ իրար հետ չփոխելու համար լուսնի համար ջուկ բառ հնարուեց, իսկ առաջինը մնաց «ամիս» իմաստով (*ԱԲ*, հ. Ա, 158): В ряде диалектов наряду с характеристикой 'луны' как меры времени это небесное светило образует позднее название по признаку 'свещающегося', 'лучезарного' тела (*ԴԻ*, 684):

ցող ժողովուրդների ազդեցությամբ կամ նմանությամբ (луга, qamar, lebanah, լեհերեն ksiezyc), այսինքն, փոխառվել է թե՛ օրացույցը, թե՛ հասկացությունները և թե բառամթերքը: Լուսին երկնային մարմինը նոր գործառույթ ստանալով (*լուսատուից* վերիմաստավորվել որպես *կյանքի ժամանակային կարգավորիչ, չափիչ*) կոչվել է նաև նոր անունով՝ mes, mah, moon և այլն: Նախնական՝ *լուսատու* նշանակությամբ բառը հետզհետե (և որոշ դեպքերում) դուրս է մղվել, մոռացվել լրիվ, մասամբ, կամ վերականգնվել:

Բառերի ծագման այս հերթագայության օգտին է և այն, որ մեկ բառարմատով խմբում Լուսնի անվանումն ավելի կարճ է, ավելի «արմատային» (թերևս՝ հին), քան ամիս բառը, օր.՝ kuu և kuukausi, hold և honap, tiu և tiur/tivr, Mond և Monat, måne և måned և այլն, բացառությամբ բասկերենի և վրացերենի:

Լուսնահիմբ օրացույցները, ծագելով երկրագործության ու նստակեցության անցնող հնդեվրոպական հանրույթների միջավայրում, պահպանվեցին շրջակա վաչկատուն-խաշնարած ցեղերի մեջ, որոնց կյանքում Լուսնի դերն առավել մեծ է (բնականաբար, արևի կենսատու ջերմության կարիքն ավելի զգալի է երկրագործ ու լեռնաբնակ մարդու, քան անապատի և հարթավայրի բնակչի համար): Ուստի, այն արտացոլվել է թե՛ կյանքի ժամանակային կարգավորիչ օրացույցում, թե աշխարհայացքային-դիցաբանական ընկալումներում (տիեզերաստեղծում, մարդաստեղծում, մշակութաստեղծում), լեզվամտածողության մեջ, բառապաշարում և թե առարկայական գործունեության մյուս ոլորտներում:

Լուսնային օրացույցի ծագման տարածքի և ժամանակի բացահայտման խնդրում կարևոր է հայ. ամ՝ *տարի* (*sm/sma – *համա, միասին*), պելասգերեն selas (*suel – *լույս, փայլ*), բասկերեն argi – *լույս, պայծառ*, հ.ե. *dei – *շողալ, փայլել*, *ar/arg/areg – *փայլուն, սպիտակավուն* և նոստրատիկ m(z)h – *լուսավոր, արև* արմատները (*Ջահուկյան* 1987, 411, 415, 51, 56-57, 106, 600): Սրանց համադրումն ու վերը բերված լեզվաբանական համառոտ քննությունը կարող են հավաստել, որ *լույս* և *փայլ* բառեր ունեցող էթնոլեզվական միջավայրում է ծագել լուսնային օրացույցը: Հետագայում դրանից ճյուղավորված լուսնահիմբ օրացույցների բազմաթիվ տարբերակների գաղափարային ու կառուցվածքային հիմքերի միասնականությունը, ծագումնաբանական ընդհանրությունները ևս կարող են հավաստել, որ այն ստեղծվել էր մեկ ընդհանուր, բայց ամփոփ տարածքում:

Արեգակնային օրացույցում առաջնային միավորներ են առավել կենսական օրը և արևադարձային տարին, որոնք, ի տարբերություն լուսնամսվա՝ ունեն իրական, վճռորոշ կենսաբանական ազդեցություն, հարմար են ու բնական: Կիրառվում է նաև ամիսը, որն այլևս կապված չէ Լուսնի և շաբաթվա հետ ո՛չ տևողությամբ, ոչ էլ լուսնափուլին համապատասխանությամբ: Փոխարենը՝ կա տարեղանակ, որը ևս արևապարբերական-կենսաբանական հիմք է: Հնում արեգակնային օրացույց ստեղծել են հայերն ու եգիպտացիները, կիրառել՝ պարսիկները, վրացիները, աղվանները, ժառանգել՝ ղպտիները:

Հայոց տոմարի պատմագրությունը սկսել է Պատմահայրը՝ հիշատակելով մ.թ.ա. II դ. Արտաշես Ա արքայի տոմարական բարեփոխումը. *այսպիսի գիտութեանց կամ անփոյթ արարեալք, և կամ ոչ հասեալք. զշաբաթուց ասեմ և զամսոց և զտարեաց բոլորմանց (խորենացի, գիրք II, ԾԹ, 188)*: Հավանաբար, բարեփոխվել էր ավելի քան երկիւղարարմյա **Հայոց Բուն Թվականը**: Հնագույն այս օրացույցի սկիզբը՝ արդի Գրիգորյան տոմարով մ.թ.ա. 2492 թվականը պարզել է Ղ. Ալիշանը, հետադարձ հաշվարկով՝ 1460-ամյա «Հայկեա» շրջանների (Sothic cycle) օգնությամբ. *առանց տարակուսի ընդունելու Հայկայ շրջանին և մեր ազգութեան սկիզբը՝ Քրիստոսէ առաջ 2492 տարին...* (Ալիշան 1869, 96):

Հայերն առաջիններից են ընդունել են **արեգակնային** տոմար՝ քառեղանակ արեգակնային տարվա հենքով. *յարեգականէ չորեքժամանակեան ըստ մեզ լինելոյ տարւոյն (խորենացի, գիրք I, Դ, 13)*: Հայոց տոմարն արեգակնային հիմքով էր արդեն մ.թ.ա. 457 թ. (*Աղայան* 1986, 43, 48, 51, 56-57): Կարծիք էր հայտնվել, թե իբր եգիպտոսից է փոխառվել¹: Չափազանց տարօրինակ է, այն էլ՝ եգիպտացիների², որոնց մասին Պատմահայրը հավաստել է. *եգիպտացիքն զլուսնականսն հաշուեն ծագմունս*²: Դվինի 584 թ. եկեղեցական ժողովում (Մովսես Բ Եղիվարդեցու օրոք) հաստատվեց **Հայոց Մեծ Թվականը**³, որով առայժմ հայտնի առաջին հիշատակումը Թալինի Կաթողիկե եկեղեցու ձախակողմյան սյան արձանագրության մեջ է՝ ՄԼԲ (232+551=783 թ.), տե՛ս *Աբրահամյան Ա.* 1956, 300:

Ժայռապատկերները, հնագիտական և ազգագրական, բանափայտական ու մատենագրական նյութերը միաշնչանակ ցուցում են տակավին հ.ե. միասնության փուլում սրբազնացված՝ ամիսների և Կենդանակերպերի **12** թիվը (*ԴԱ*, 855): Չուտ արեգակնային է Աստղաբերդի այլագրված տարեկան օրացույցը, որի մոտ է տարեղանակի 90 օր արտահայտող պատկերը [աղ. **193**, 5]: Փոքր-ինչ հեռու՝ Օրացույց պատկերախմբում կա 12 փոսիկով մի

1 Սեմյոնով 1941, 23: Նրա փաստարկների հերքման աղթիվ տե՛ս *Աղայան* 1986, 35-36:

2 *Խորենացի*, գիրք I, Դ, 13-14, տե՛ս նաև *Բաղայան* Հ. 1970, 12, 42-62:

3 Ի հրաման է մեծին Մովսեսի բերթողք և գիտունք արուեստն եղին զկարգ թուականութեան Թորգոմեանս համարոյ. որ է շարժումն յառաջափաղաց և հիմն զանագան մասանց արուեստին: Եւ այսպէս ըստ հայկականս լեզուի տուեալ տօմար տօնից տարեկանաց, յայնմիտէ ոչ կարօտանանային իբրև մուրացիկ իմն առնելով յայլոց ազգաց զպիտանի խորհրդոցն արարողութիւնս (Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն հայոց, 68): Տե՛ս նաև *Բաղայան* Հ. 1970, 64; *Թումանյան* Բ. 1972, 48:

քանի ժայռապատկեր, որոնց նման է եղիտակի փոսիկախմբերի զույգը [աղ. 193⁶, 10-13]: Արեգակնային 12, 30-31 թվերն առկա են Սևսարի երկնադիտարանում [աղ. 193^{7,8}]:

Ըստ բիայնական աստվածությունների և սրբությունների (30, 28), նրանց խմբերի (6) թվերի, նաև՝ «Միերի դռան» գրվածքի սկզբում *օր ու ամիս* նշանակող նշանագրերի առկայության, հնագետ Մարգարիտ Իսրայելյանը ենթադրել է, որ այդ թվերը խորհրդանշել են ամսվա 30 և 28 օր և շաբաթվա վեց օր¹:

Լուսնային և արեգակնային օրացույցների հիմքերի զուգակցում, տոմարական ինչ-որ բարեփոխում է ցուցում Լուսնի Մելարդի աստվածության և 30 թվի գրվելը միևնույն «**»** եռասեպով²: Կարծում են, սեպանշանը կարող էր արտահայտել նաև երեք տասնօրյակով ամիս: Լուսին և ամիս բառերն ավելի վաղ՝ հ.ե. միասնության ժամանակներից են:

Ըստ հնագետ, ուրարտագետ Սիմոն Չմայակյանի՝ Վանի թագավորությունում կիրառվել են արեգակնային և լուսնարեգակնային օրացույցներ, որոնց թվաբանական հենքը բացահայտել է «Միերի դռան» արձանագրության տոմարագիտական քննությամբ՝ դրանում արտացոլված են 5, 7, 12, 28, 52, 360, 365 հիմնաթվերը (*Չմայակյան* 1990, 76-78, 128-129; 1994, 89; 2016, 20-21, նաև՝ *Թոխարյան* 1998, 41):

Արեգակնային տոմարի գերակայության ևս մի հիմնավորում են համարում այն, որ Արևի աստված Շիվինի գերագույն եռյակում է, և նրա անունով է տարեսկզբի գլխավոր՝ գարնանամուտի ամիսը³: Իսկ լուսնային Մելարդի/Մեղարդ աստվածությունը «Միերի դռան» արձանագրության մեջ հիշատակված է լոկ 12-րդ տեղում:

Աստղային օրացույցը գերճշգրիտ է, սակայն պահանջում է դիտողական բարդ հարմարանք: Հիմքում որևէ պայծառ լուսատուի դիտարկումն է, **աստղի**⁴ Շնկան Աստղ/Սիրիուս (Մեծամոր, Եգիպտոս), Արկտուր (Չորացքար, Հին Հռոմ), **աստղախմբի**⁵ Բոլբ⁶, Մսուրք (Հայաստան, Իտալիա) և **համաստեղության**⁷ Առյուծ, Աղեղնավոր, Կարիճ (Հայաստան): Ըստ այդմ, առանձնացնում են աստղային, աստղախմբային և համաստեղային⁸ ենթադասեր: Հայաստանում աստղային օրացույցի գոյության մի շարք վկայություններ կան:

- Աստղերի դիտումը հնարավոր էր Հայաստանի վեց երկնադիտական կենտրոններում՝ Սևսար, Վարդենյաց լեռնանցք, Մեծամոր, Չորացքար, Աստղաբերդ, Ագարակ-1:

- Աստղեր և աստղախմբեր կան բրոնզ-երկաթիդարյան և այլ հնավայրերի ժայռերին (Լճաշեն, Ագարակ-1, Արմավիր, Դվին և այլն), ժայռապատկերներում, կենցաղի ու ռազմի պարագաների վրա⁹ և մեհենագրերում: Համաստեղություններ կան ժայռապատկերներում, Սևսարի և Վարդենյաց լեռնանցքի աստղաբարտեզներում:

1 Իսրայելյան Մ. 1971, 75, տե՛ս նաև *Գրեկյան, Բաղայան, Տիրացյան, Պետրոսյան* 2018, 32:

2 Լուսնի գաղափարագիրը՝ **»** **»** **»**, ⁹SIN ու վանկագիրը՝ ⁹Me-e-la-ar-di-e կան «Միերի դռան» գրվածքում (մ.թ.ա. IX դ. վերջին բառորդ), տե՛ս *Арутюнян* 2001, №38, II տող 10, նաև՝ *Չմայակյան* 1990, 36-37, 48-50; *Գրեկյան, Բաղայան, Տիրացյան, Պետրոսյան* 2018, 34:

3 Տե՛ս *Չմայակյան* 1990, 44-46; *Բաղայան Մ.* 2009, 36-42; *Գրեկյան, Բաղայան, Տիրացյան, Պետրոսյան* 2018, 32: Շիվինի աստծո գաղափարագիրն է **»** **»** **»**, ⁹UTU⁹, վանկագիրը՝ ⁹Si-i-ú-i-ni-e, ⁹Si-i-ú-i-ni, ⁹Si-ú-i-ni-i-e, տե՛ս *Арутюнян* 2001, №121^{1,4}, №407 հավառակ կողմ²⁸ (Մենուև և Արգիշտի Բ արքաների՝ Քարահանի և Օրորանի գրվածքներում):

4 Հայկական շարժական տոմարը կապված է եղել որոշակի երկնային օբյեկտի հետ և դա *Բազումբ աստղակույտն* է: Դրանով են առաջ-նորդվել նաև հին հույները, մայաները, տե՛ս *Էյնաթյան* 2021, 81-85; *Рожанский* 1979, 131-132:

5 Հին Չինաստանում Մեծ Արջի (Սայլ, Երկնային Շերեփ) դիրքով գուշակում էին հուլանիսեի հորդացումը և կարգավորում գյուղատնտեսական ժամկետները: Երբ արևամուտին Շերեփի բռնակը նայում էր դեպի արևելք՝ մոտալուտ գարուն էր ավետում, երբ դեպի հարավ՝ ամառն է մոտենում, դեպի արևմուտք՝ աշունը և դեպի հյուսիս՝ ձմեռը: Ձրիոս համաստեղության (Թռչուն Աստղեր) ծագումը կապված էր գարնան սկզբի՝ Նոր Տարվա հետ (*Шыр* 1962, 9; *Բաղայան* Չ. 1970, 8, 194):

6 Մ.թ.ա. XXVIII դ. Քեթիի ծիսական քրեղանը [աղ. 148²] ևս մեկնաբանվել է որպես աստղային օրացույց (*Բրուտեան* 2007, 149-163; *Пем-росян Л.* 1989, 39, 44; *Խաչատրյան* Չ. 1998, 14-16):

4.2. Հայկյան տոմար

Գեղամա լեռների Աստղաբերդ հնավայրի Հայկ-Օրիոն պատկերախմբում կա մի նկարագույց: Մեկում աղեղ-նավորը նետահարում է ցուլին, մյուսում՝ մարդու փոխարեն մարդանման կեռիսաչ է: Ուստի, բնական է ենթադրել, որ աղեղնավորը և կեռիսաչը նույնական կամ համարժեք էին՝ նետահարողի խորհրդանշան [աղ. 237⁴]: Երկնքում ճիշտ այդ փոխադարձ դիրքում են **Տուլ** և **Հայկ** (Օրիոն՝ հուն. Ώρίων) աստղատները: Պատկերները դիտելի են արևմտյան կողմից, ուստի, դրանց նայելիս երևում է երկնալուստի արևելյան՝ լուսատուների ծագման մասը: Հավանական է, որ երկու ժայռապատկերների այսպիսի դիրքը ևս Հայկ նահապետի և Հայկ համաստեղ-ուղթյան պաշտամունքի պատկերային արտահայտում է¹:

Հերոս – կեռիսաչ – խաչ եռամիասնության ու ժայռապատկերի աղբյուրների առթիվ հիշատակելի է Սասնա դիցավեպի «Խաչ Պատերազմին» (Մարտիրոսյան 1978, 45; 1981, 64) [իմմտ. աղ. 26³]: Հերոսները հոգևոր-ֆիզիկական ուժի, արդարության ու բաջուկության որոշակի աստիճանում արժան և ի զորու են դառնում կրելու այն՝ արդարության ու հաղթանակի գրավական «Համայիլ սուրբ Խաչը»², ժառանգության կարևորագույն մի տարր, Աստվածային Կարգն ու առաքինությունը գործադրելիորեն պահպանած լինելու նշանը: Պատմահայրը ևս հիշատակել է, որ երազում Տրդատ արքային երևում է խաչ աստեղեղայ յերկնից, պարունակեալ գրով, ասէ. «Այսու յաղթեա» (Խորենացի, գիրք II, 29, 226):

Հնուց ի վեր հայերը Հայկ են կոչել է հյուսիսային երկնքի ամենանշանակալի, մեծ ու գեղեցիկ Օրիոն համաստեղությունը՝ Հայբեր, Խեբեր³: Աստեղատուն յերկինս՝ շքեղ և բազմապայծառ աստեղօք երևելի, մերձ առ բազմ-աստեղս⁴ (ՆԲ, հ. 2, 31): Վանի շրջանում XIX դ. վերջերին «կշիռ» կոչուած աստղերն անուանում են «խեբեր» (իեբեր, հայբեր, հայկեանք⁵): Երբ «բազումք» աստղերից յետոյ հորիզոնի վերայ բարձրանում են «կշիռ» աստղերը, վանեցիքն ասում են. «խեբերն էլան»: Հետո էլ վանեցիք ասում են, որ «Հայկն երեք լաճ ունէր, երեք աղջիկ, որ ասոնք են», ցոյց տալով խեբերը երկնականմարի վերայ⁶:

Հայկն առաջին տոմարագիր կ'ըստի, որ է՝ ժամանակի և տարւոյ չափ և շրջան որոշող, և այս ի հարկէ աստեղագիտութեամբ կ'ըլլայ: ...Միշտ և տառի յաւելմամբ Հայկն կոչուի, երբ յիշուի իբրև աստղ և աստեղատուն: ...Այս ըլլայ թերեւս Հայոց այլ իրենց նախահոր դիւցազին կոչածն, Շամփուրք Հայկին: ...Շամփուրակ և Շափուրակ՝ նշանակէ մեր հին լեզուաւ նա եւ պսակ. ո՛րն այլ ըլլայ՝ Օրիոնի պէս Հայկին վրայ յատուկ և ոչ աննման բան մ'այլ գուգուի (Ալիշան 1895, 119-121; 1910, 132-133): Հայկի գոտու երեք աստղերը Մուշում «Շամփուրք Հայկայ» են կոչվել (Բենսե 1972, 55), Մուսալեռում՝ «Կշիռ». Հայկի գոտու աստղերին կանգուն ու կշիռ կասենք (Վասիլյան Վ.Ռ. 1985, 135), այսինքն, Հայկը նաև չափ ու կշռի աստված է համարվել:

Համաստեղությունը կոչվել է նաև Լուծատի, որը կազմուած է լուծ բառից, որ ի մէջ այլոց նշանակում է նաև «Կշիռ համաստեղութիւնը» (Հայկը գաւառականներում ճանաչուած է Կշիռք բառով). այժմ էլ Բուլանըխում լուծք է կոչուած «համաստեղութիւն մը, որուն վրայ կ'որոշեն երկու աստղ՝ իբր ամու, երկու աստղ՝ հորիկ, 1 մաճկալ, 1 հօտաղ, 1 հացւոր և 1 գայլ, որ հացւորին վրայ կը յարձակի՝ բերած հացը խլելու համար»⁶:

Հայկի և Օրիոնի ծագումնաբանական ու կերպարային ընդհանրությունները քննել են Դ. Ալիշանը (Ալիշան 1895, 119-125, 236-241; 1910, 131-138, 254-260), Ն. Մառը (Մառ 1921, 229-256) և այլք: Ի տարբերություն Մանուկ Աբեղյանի՝ Բ. Առաքելյանը համարել է, որ Հայկի առասպելը տեղական ծագում ունի⁷: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ հայոց մեջ «հայկ» հսկա է նշանակել. առեալ սկայազաւրն հայկաբար գուրժ գարձանս...⁸:

Հնագույն ազգերի մեծ մասը աստղերը նախնյաց հոգիներ են համարել⁹: Հերոս Հայկը ևս աստվածացվեց ու տեղ գտավ աստղազարդ երկնքում: ...Վերացեալք ընդ բազմաստեղսն, փայլեսցուք ընդ դասս անմարմնոց, իբրեւ գՀայկն գեղեցիկ փայլելով՝ զԱստուած ընգալցուք¹⁰: Մեր երանելի և քաջ թարգմանչաց՝ գՀայկն ի պայծառագոյն

1 Վասիլյան Վ.Ռ. 1985, 179-183: Նշեմ նաև, որ Օրիոնի α աստղ Բետելգեյզեն մեր տարածքում տարվա մեջ երևում է գրեթե 300 օր: Մեկ այլ ժայռապատկերի՝ Հայկին առնչվելու առթիվ տե՛ս Պետրոսյան Ս.Գ. 2008, 23-26:

2 Տե՛ս Աբեղյան 1908, 161-164 (Աբեղյան 1966, 412-414); Աբեղյան 1985, 36-38, 45-46:

3 Օրիոն համաստեղության գլխավոր աստղերի անունները հիմնականում արաբական են, մասամբ՝ լատինական հնչողությամբ հարմարեցված: Պայծառագույն՝ α աստղը կոչվել է Բեթելգեյզ (հսկայի աջ ուս), β աստղը՝ Ռիգել (ձախ ոտք), λ աստղը՝ Մեհսա (գլուխ), գոտու եզրային δ և ζ աստղերը՝ Միսթաբա և Ալնիտաբ (գոտի, գոտեվորել) և դրանք միացնող ε աստղը՝ Ալնիլամ (մարգարտաթել): Աջ ծունկը նշող κ աստղը կոչվել է Սայֆ, որ նշանակում է թուր (արաբներն այստեղ պատկերացրել են հսկայի թուրը, ինչը բացակայում է եվրոպական գծանկարներում): Ձախ ուղը նշող γ աստղը լատիներեն է կոչվել՝ Բելատրիքս (ռազմուհի), տե՛ս Allen 1899, 310-316:

4 Ըստ Ստեփանոս Լեհացու՝ Բոյլք, Բազմաստեղք աստղաբույլն է. Անկաստեղ կոչէ գԲոյլս Բազմաստեղս ի վեր բան գՀայկ (ՆԲ, հ. 1, 170):

5 Աղանեանց 1898, 289: Տե՛ս նաև Աբեղյան 1899, 190; Մնացականյան Աս. 1955, 568; Ղանալանյան 1969, 10:

6 Բենսե 1900, 35 (Բենսե 1972, 55); ԱԲ, հ. 9, 301, նաև՝ Բդոյան 1972, 280:

7 Առաքելյան Բ. 1941, 36; 1949, 83: Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ թափառական գրոյց (Աբեղյան 1899, 253; Աբեղյան 1968, 32-35):

8 Ագաթանգեղոս, ԲԶ. 767, Էջ 430: Տե՛ս նաև Ալիշան 1895, 239-240 (1910, 258); Ջահուկյան 1987, 280-281:

9 Տե՛ս Abeghian 1899, 25 (Աբեղյան 1975, 28-29, 477); Աբեղյան 1968, 34; Մնացականյան Աս. 1955, 567-568:

10 Գրիգոր Նարեկացի 2008, 909, նաև՝ Թամրազյան 2014, 48; Առաքելյան Բ. 1941, 30-34:

աստեղատան տեղադրելն, պանծալի ազգային մտածողություն մ' է (Ալիշան 1895, 121; 1910, 133): Նկատել են, որ միայն հին ժողովուրդներն են Օրիոնը որսորդի և ռազմիկի նմանեցրել, նրան համարելով որսի և ռազմի հովա-նավոր աստծո մարմնավորումը երկնքում¹:

Աստվածաշունչը հունարենից թարգմանելիս, դիցաբանական որսորդ Օրիոնի փոխարեն, բնականաբար Հայկ են գրել², այն էլ՝ առանց երկմտելու (Թոխաթյան 2013b, 232): Աստված, որ արար գԲազմաստեղան եւ գԳիշե-րավարն եւ զՍայլն եւ զշտեմարանս հարաւոյ³, մարդուն ճանաչել է տալիս նրա հնարավորության սահմանները, հարցնելով Բազումբ – Պլեյադներ աստղակույտի և Հայկ – Օրիոն աստղատան մշուշոտ միգամածության մասին. *Խելամո՞ւտ իցես կարգի Բազմաստեղաց, եւ քո բացեա՞լ իցե զպատրուակ Հայկին* (Հոբ, ԼԸ.31): Կա ևս մի անդրա-դարձ. *Չի աստեղք երկնից՝ Հայկին հանդերձ եւ ամենայն զարդուն երկնից լոյս մի տացեն* (Եսայի, ԺԳ.10): Համաս-տեղության անունը հայոց մեջ ակնհայտ էր, այլապես մի՞թե «սրբազան արգելքը» հավատավոր, աստվածա-վախ թարգմանչին թույլ կտար Սուրբ Գրքի որևէ բա՛ռ, այն էլ՝ անուն փոխել⁴:

Նշվեց, որ ըստ աստղագիտական ու տոմարական տվյալների, ժայռապատկերների, հնագիտական, ազգագ-րական, լեզվական ու մատենագիր աղբյուրների՝ շուրջ 49 դար առաջ Լեռնաշխարհում է երկինքը բաժանվել համաստեղությունների: Դրանք փորագրվել են ժայռերին, արտացոլվել մշակութային մյուս կրողներում, հյուս-վել են զանազան դիցապատումներ:

1 Շումերում մ.թ.ա. XXIX-XXV դդ. Օրիոնը նույնացվել է *Դումուզի* (𒌦 𒌶 dumu-zi) աստծուն, որն էլ առնչվում է երկնային ցուլ Գուդաննա-յին, ըստ Գիլգամեշ Էպոսի VI՝ «Էշտարը և երկնային ցուլը» պնակիտի (*The Epic of Gilgamesh* 1928, 34-35; *George* 1999, 50-53): Հետագայում անունները նշվել են MUL.APIN սալիկներում *SIBA.ZI.AN.NA* – երկնային ճշմարիտ՝ հավատարիմ հովիվ և *GUD.AN.NA* – Ցուլի համաստեղությու-ն (Van Der Waerden 1974, 72; *Ван-деп-Варден* 1991, 82-83): Աբադեննով փոխանցվել է *Ուրուաննա* անունը՝ Լույս երկնքի:

Մեկուկես հազարամյակ անց, *Եփրատի շրջանից Օրիոնի լեգենդը և անունը թափանցել են հունական դիցաբանություն և աստղագիտությու-ն* (Allen 1899, 304) ու քանիցս նկարագրվել վիպերգերում: «Ոդիսականում» աստղատունը Պոսեյդոնի (Ποσειδών) որդի, բրոնզե մահակով զինված որսորդ Օրիոնի անունով է. *Նկատեցի Օրիոնին հսկայական, ...ծեռքին բռնած իր պղնձյա հսկայական մահակն անմաշ (Հոմերոս, Ոդիսական, 1957, երգ 11.572, 575, էջ 160): Ոդիսևսը (Օδυσσεύς) նայում էր Բուլքին անդուլ և անազան միշտ մայր մտնող Եգնարածին, այլև Արցին, որը նաև կոչվում է Սայլ, որ միևնույն տեղն է շարժվում և անդադար հետևում է Օրիոնին, ու երբևէ Օվկիանոսի ջրերի մեջ չի ընկղմվում (Հոմերոս, Ոդիսական, 1988, երգ 5.272-273, էջ 80): Աստղերը ճանաչափայլ, որոնք երկինքն են պսակում, Բուլքը, Բազումբը շողշողուն ու զորությունն Օրիոնի (Հոմերոս, Իլիական, 1987, երգ 18.487-488, էջ 355): Սուրում էր նա դաշտի մեջ՝ վառ աստղի պես շողշողենի, այն լուսաշող աստղին նման, որ ծագում է գիշերն աշնան ու գերազարդ փայլվում է համաստեղության բույլերի մեջ, – այն, որ մարդիկ հորջորջում են Օրիոնի Լուսափայլ Շուն (Հոմերոս, Իլիական, 1955, երգ 22.26-29, էջ 408): Վարդամատն Արշալույսը Օրիոնին սիրով սիրեց, ողջագուրեց (Հոմերոս, Ոդիսական, 1988, երգ 5.121, էջ 76): Գեղեցկությամբ Օրիոնն էր միայն նրանց գերազանցում (Հոմերոս, Ոդիսական, 1957, երգ 11.310, էջ 153), կամ Կտրիճ Էին գեղեցկափայլ, բազահասակ և ամենքին գերազանցող, բացի միայն Օրիոնից (Հոմերոս, Ոդիսական, 1988, երգ 11.309-310, էջ 173): Մեքերված հատվածների հին հունարեն բնագրերը և անգլերեն թարգմանությունը տե՛ս Homer, *The Iliad*, 1957; *Homer, The Odyssey*, 1995: Մարում են Պլեյադները, Հիպոները ու զորությունն Օրիոնի, ... որի հզոր ուժից Պլեյադները փախչում են ու գահավիժում խավարատես ծովի ջուրը (Անտիկ, *միջնադարյան և վերածննդի գրականություն*, 614-620, էջ 411; *Hesiod*, 615-620, էջ 91-93; *Iscuod*, 615-620, c. 58): Աստղի և համաստեղության վերափոխված հերոսների մասին մանրամասն տե՛ս *Россуыс* 1992, 79-80: Բոլոր թավ ընդգծումները՝ Կ.Թ.:*

Հին Եգիպտոսում Օրիոնը կոչվել է *Սահու*, այն ներկայացնում էր մեռնող-հառնող աստված Օսիրիսին: Նույնացվել է նաև XXIV դ. փարա-վոն Ունասի հետ, որը ճամփորդում է երկնքով, որ դառնա Սահու աստղ՝ մեռած փարավոնը ևս նույնացվել է Օսիրիսին (Allen 1899, 307-308; *Maenoe* 1907, 167; *Essential Guide to Egyptian Mythology* 2003, 302-307):

Գտուու աստղերը հին հնդկները կոչել են *Իսուս Տրիկանդա* (եռամաս նետ), որը հետո, վեդաներում (XVII-XI դդ.) վերափոխվեց, դառնալով *Նակշատրա*, *Մրիգաշիրաս*, *Մրիգաշիրա*, *Մրիգա*՝ եղջերու (Allen 1899, 309-10, 315; *Holay* 1998, 91-106; *Պետրոսյան Ա.* 2021, 238-239), իսկ առավել ուշ պատկերացվեց նաև *Վյադի*՝ որսորդ:

Չինացիներն այդ աստղերը կոչել են *Շեն* (երեք)՝ հսկա զինվոր կամ որսորդ (Allen 1899, 310), իսկ համաստեղությունը երկու կեսի բաժա-նելով՝ նմանեցրել վագրի և թռչունի (XIV-XIII դդ.):

Խեթերի դիցապատումներում (մ.թ.ա. XII դ.) Օրիոնն առնչվում է գեղեցիկ ու հանրաճանաչ Աբաթ որսորդի հետ (*Ginsberg* 1945, 15-23):

Բաբելոնյան աստղացուցակում (XII-X դդ.) համաստեղությունը կոչվել է *Սիպագհաննա*, որ նշանակում է երկնային հովիվ կամ երկնուոր-տի ատված Անուի ճշմարիտ հովիվ (*Rogers* 1998, 9-28):

Մ.թ.ա. XII-IX դդ. արամեացիներն Օրիոնը *Նեֆիլա* են կոչել (հմմտ. աստծու որդիներից ու երկրի դուստրերից ծնված *Նիֆիլիմ* հսկաներ (Ծնունդը, 2.4; *Peake* 1920, 142, 220): Հին Կտակարանի եբրայերեն գրվածքում այն առկա է *Կեսիլ* անվամբ, որ բառացի հիմար, անպատիվ, անհաստատ, անաստված կամ ինքնահավան է նշանակում: Հետագայում հրեաներն անվանել են *Գիբբոր*՝ հսկա, պատկերացնելով Նեբ-րոթին: Օրիոնի աստղերից մեկը կոչվել է *Մազարոթ*, *Մազլաթա*: Սիրիացիներն այն *Գաբբարա*, արաբները՝ *ալ-Ջաբբար* են կոչել՝ որ նույն-պես հսկա է նշանակում (Allen 1899, 306-309):

Մալայացիներն Օրիոնը *Երեք եղբայր աստղեր* են անվանել, Ավստրալիայի հյուսիսի բնիկները՝ *Ջուկան* (կանոն), կամ *Պարող երիտա-սարդ* (Allen 1899, 315): Հարավային Աֆրիկայում կոչվել է *Երեք արթա* կամ *Երեք քոյր*:

Ացտեկները գտին անվանել են *Հրե շաղափ*, Մեքսիկայի հյուսիսի սերի բնիկները՝ *Որսորդ*, հյուսիսամերիկյան օջիբվա կամ չիպեվա բնիկները՝ *Չմեռաբեր*:

Հին իռլանդացիները Օրիոնի գտին կոչել են *Քաոմաի*՝ Չինված Արթա, սաքսոնները՝ *Էբուրունգ*, *Էբորինգ*, որն առնչվում է Ծիր Կաթնին: Սկանդինավիայում այն կոչվել է *Կայեվան Միեկկա*՝ Կայեվայի թուր, միևնույն Գրեյնանդիայում լրիվ այլ է՝ *Փոկերի որսորդ* (Allen 1899, 310, 315): Ֆիննական դիցաբանության մեջ Օրիոնը կոչվել է *Կյայնյամեյնենի վահան* կամ *մանգալ*: Նա՝ առաջին այդ մարդը ծնվել էր երկնքի և օդի դուստր Իլմատար աստվածուհուց, որը հղիացել էր ջրից: Կյայնյամեյնենը նորաստեղծ աշխարհին նվիրում է ծառեր ու կյանք:

Աստղանունների ծագումը մանրամասն տե՛ս նաև *Hebo*, *Hayka*, *позэяя*, 24-87, 100-121:

2 Տե՛ս *Արեղեան* 1899, 189-190; *Արեղյան* 1966, 39; 1968, 31; *Ելնաթյան* 1986, 166; 2021, 76:

3 Թվարկված են Ցուլ աստղատան Բազումբ աստղակույտը, Գիշերավար կամ Գիշերաստղ (Հայկ – Օրիոն), Մեծ Արջ համաստեղություն-ները և հարավային երկնքի աստղակուտակները (Հոբ, Թ.9):

4 Աստվածաշունչ մատյանի վերջին՝ «Հայտնություն» գրքի եզրափակիչ տողերը զգուշացնում ու սպառնում են. *թե՛ որ յաւելցե՛ ի սա, յաւելցե՛ Աստուած ի վերայ նորա գեւթն հարուածն: ...եւ թե՛ որ պակասեցուցե՛ ի բանից մարգարեութեան զոյս այսմիկ, պակասեցուցե՛ եւ հասցե՛ Աստուած գբաժին նորա ի ծառոյն կենաց* (Յայտնութիւն Յովհաննու, ԻԲ. 18-19):

Տոմարի ակունքը Հայկ Նահապետին աղերսվելու կարևոր վկայություն է պահպանել հայ բնագիտության հիմնադիր Անանիա Շիրակացին: Նշում է, որ հայոց ամսանունները կային հայոց և, առավել ևս՝ մեր թվականությունից առաջ. *Բայց զամիսքդ հայոց ասացից, զի հայ ամսոցդ անուանք յառաջ քան զդնել թուականին հայոց էին: Եւ ո՛չ քան զա՛յն միայն, այլ և յառաջ, քան զմարդեղութիւն բանին Աստուծոյ՝ անուանեալ էին ամիսքդ այդոքիկ: ...Չի Հայկ ոմն անուն աղեղնաւոր հսկայ՝ յազգէ Յաբեթի որդւոյ Նոյի, ...զանուանս ուստերաց և դստերաց Նորա՝ եղինի ի վերայ ամսոցդ՝ վասն մեծարանց իորն ու զաւակացն. և են այսոքիկ՝ Նաւասարդի, Դոռի. Սահմի. և Մահելի. Արեգ. և Մարերի, դստերք էին Հայկին: Տրէ. Քաղոց. Արաց. և Զրոտից, որդիք էին Հայկին*¹:

XI-XII դդ. հայ տոմարագետ, մատենագիր, բանաստեղծ Զովհաննես Սարկավազը՝ Իմաստասերը Նույնպես, «Մեկնութիւն տոմարիս հայկազնեայ» գրվածքում հայոց ամսանունների ծագումը խոր անցյալին է վերագրում *յառաջ քան զՄովսէս, քանզի ասեն թէ ...Հայկն առաջին Նահապետն Հայոց զամիսքդ կարգեաց և զանուանս ուստերաց և դստերաց իւրոց ամսոցդ կոչեաց (Աբրահամյան Ա. 1956, 224): Այսինքն, ամիսներն անվանակոչվել էին մեր թվականության սկզբից ավելի քան... 20 դար առաջ*²:

Հին հայոց արևի, լուսի, երկնքի, ռազմի գերագույն դից և տոմարի անվանադիր Հայկը *Ժամանակի աստված է, ինչպես Քրոնոսը (Χρόνος) հին հունական դիցարանում (Վարդումյան Գ. 2013, 216, 213-214): Առաջին այդ աստվածները ահեղք և երևելիք առաջինքն ի դից, և աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի և բազմամարդութեան: Յորոց մի էր և Յապետոսթեանն Հայկ, անուանի և քաջ Նախարար, կորովածիճ և հաստաղեղն (Խորենացի, գիրք I, Թ, 31-32):*

Գրեթե երկու հազարամյակ անց, զարգացած պետականության փուլում դիցարանի գերագույն եռյակը գլխավորող՝ Ժամանակի աստված Արամազդը համարվել է Ժամանակի աստծո որդին, փաստորեն՝ Հայկի: *Հրատ-Մարս մոլորակը Նույնպես Հայկի տիեզերական խորհրդանշերից է, քանզի ռազմի աստծո մոլորակն է, իսկ Հայկը Հայկազունյաց դիցարանում ռազմի գերագույն աստվածն էր: Նա շիկակարմիր Հրատ մոլորակի նման հուրհեր էր (Վարդումյան Գ. 2013, 216):*

Պատմահոր ավանդած՝ Հայկ Նահապետի փառահեղ հաղթանակից հետո *աշխարհս մեր կոչի յանուն Նախնւոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք (Խորենացի, գիրք I, ԺԱ, 37):* Ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման այս հանգուցային կետը՝ դարակազմիկ ու շրջադարձային դարձած մ.թ.ա. **2492** թվականը³ հետագայում իմաստավորվել է որպես Նոր կյանքի, հետևաբար և Նոր Ժամանակաշրջանի սկիզբ... **Հայկն առաջին տոմարագիր կ'ըսուի, որ է՝ Ժամանակի և տարւոյ չափ և շրջան որոշող (Ալիշան 1895, 119; 1910, 132, ընդգծումը՝ Կ.Թ.):**

Իհարկե, չհամարենք, թե օրացույցն անմիջապես է ձևավորվել և արագ ընդունվել. դա բարդ ստեղծագործություն է ու գործընթաց՝ այն էլ վաղնջական անցյալում: Սակայն, որևէ հիշարժան պահ՝ տարի կամ դար անց կարող էր դառնալ **պատմության Ժամանակագրման** սկիզբ՝ Հայկի տոհմը կարող էր սկսել օր ու տարվա հաշիվը պահել: Հետագայում քանիցս, և լայնատարած երկրի տարբեր մասերում, փոփոխվել է օրացուցահիմքը, տարե-սկիզբը, օրվա սկիզբը, ամսանունները, օրանունները, զանազան բառերը և այլն: Անհավանական է, որ Ժամանակի հաշվարկն ընդհատվեր կամ զգալիորեն խախտվեր. տոմարը սերտ կապված է անհատի և հանրության կյանքի նշանակալի իրադարձություններին: Ժողովրդական ավանդությունը կարող է պահպանել Նույնիսկ ան-նշան թվացող մի տեղեկություն, իսկ օրահաշվարկի նման կենսական երևույթը միշտ է կարևորվել:

Հնագույն շրջանից պահպանված մշակութակիրների սղությունը, ժայռապատկերների և պեղածոների մեկ-նաբանման խնդրում բազմակարծությունը, թվագրման մոտավորությունը, լեզվական ու արտալեզվական փոփոխությունները հաշվի առնելով հանդերձ, կարելի է պնդել, որ հայոց ստեղծագործության այս առանցքային ոլորտը՝ օրացույցը ևս իր Ժամանակ եղել է **առաջնային** և ազդեցություն գործել շրջակա երկրների և ազգերի Ժամանակաչափ համակարգերի ձևավորման ու զարգընթացի վրա (*Թոխաթյան 1998, 42; 2013, 234*):

Հայոց տոմարի ակունքը վաղնջական փուլերում է՝ մարդկության լայնածավալ տարածման Ժամանակներում:

1 ՄՄ 2180.523ա; 2762.196-197; *Անանիա Շիրակացի* 1940, ԽԲ, 76-77, XX-XXI, տե՛ս նաև *Ալիշան* 1895, 138-143 (1910, 151-156); *Աբրահամյան Ա. 1944, 112; Բաղայան Հ. 1970, 94-99; Թումանյան Բ. 1972, 40-41*):

2 Օրանունների ծագումը ևս խոր անցյալում է, թեև սկզբնաղբյուրներում դրանց մասին տեղեկությունները սուղ են: *Շիրակացու տոմարի մասն են կազմել հայագիտության մեջ հայտնի և անդամահատված ձևով հրատարակված օրվա 24 ժամերի և ամսվա երեսուն օրերի անունների ցանկերը: ...Մեր կարծիքով, Նախ՝ անվիճելի հեթանոսական ծագում ունեն հին մատենագրության մեջ պահված մեր ամսօրերի անունները (Աբրահամյան Ա. 1956, 179, 299):* Օրանուններն անվանապես աղերսվում են հայոց լեռներին, պաշտամունքային վայրերին ու դիցա-պատմական կերպարներին, ինչը վկայում է ավանդական ու հաստատված տոնակարգի մասին: Դա պատկերավոր արտահայտված է Ս. Երեմյանի «Հայկական ամսօրերի անուններին նվիրված սրբազան վայրերը Նախաքրիստոնեական Հայաստանում» քարտեզում (տե՛ս *Թումանյան Բ. 1972, 41-43, ներդիր*): Հայագիտության մեջ անվանումները հանրայնացրեց Դ. Ալիշանը (*Ալիշան 1895, 143-144; 1910, 157-158*), ըստ Թիֆլիսի «Հայկական աշխարհ» ամսագրում եպիսկոպոս, մանկավարժ, բանաստեղծ Խորեն Ստեփանեի՝ հայոց հին կրոնի մասին ուրբ Էջանց իրապարակման (*Ստեփանե 1868, 261-262*), տե՛ս նաև *Աբրահամյան Ա. 1956, 299; Բաղայան Հ. 1970, 100*:

Ամսօրերի հնության հավաստիք է հայոց 24 Ժամանունների առկայությունը, որոնց դերը, բնականաբար, պակաս կենսական պիտի լիներ հնում, քան ամսօրերինը: Բարեբախտաբար, Ժամանունները վկայված են՝ դարձյալ մեծն Շիրակացու շնորհիվ (տե՛ս *Աբրահամյան Ա. 1944, 113; նաև՝ Ստեփանե 1868, 262-263; Ալիշան 1895, 145-147 (1910, 160-161), Բաղայան Հ. 1970, 105-106; Թումանյան Բ. 1972, 43-44*):

3 Դևոնդ Ալիշանի հաշվարկած թվականի ճշգրտման փորձ է արել Գ. Բրուտյանը՝ մ.թ.ա. 2341 թ. (*Բրուտյան 1985, 72-79*):

Այդ են հավաստում տարբեր դասի օրացույցների ծագման տեղի և ժամանակի պարզաբանումներն ըստ ժայռակոթողների, կառուցվածքների, պեղածոների և լեզվական տվյալների¹: Դրանց բովանդակային կապը և ժառանգականությունը ևս վկայում է Լեռնաշխարհում մշակույթի անընդմեջ զարգացումը:

Բնականաբար, հնագիտական նյութի ուսումնասիրությունը ևս հավաստում է, որ մ.թ.ա. III հազարամյակում, Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ երկրագործական ցեղերը տարածվել են և՛ դեպի հյուսիս, և՛ դեպի հարավ, իրենց հետ տանելով տեղային ուրույն մշակութային հատկանիշները (Խանզադյան 1967, 94):

Հայոց տոմարի և հնագույն աստղագիտության պատմության համակողմանի և համապարփակ հետազոտությունն արժեքավոր ու անփոխարինելի ներդրում է մշակույթի և գիտության բազմաթիվ այլ ճյուղերի համաշխարհային պատմության մեջ:

¹ Տե՛ս Բաղայան Յ. 1970; Թումանյան Բ. 1972; Թոխաթյան 1998, 41-42; 2009, 31-35; 2013, 233-234; 2014, 132-133:

5. Ժայռապատկերի և մաշտոցյան այբուբենի աղբյուրները¹

Մետրոպ Մաշտոցի հանճարի արգասիք, հայոց լինելության արմատ այբուբենի գյուտը 16 դար ի վեր խորհրդավորության շղարշով է պարուրված, և դեռևս անպատասխան են մի շարք առեղծվածային հարցեր: Դրանցից առանցքային են Նախամաշտոցյան հայ գրի գոյության և մետրոպյան տառածների տեսքի խնդիրները, որոնց անդրադարձել են բոլոր ժամանակների կարկառուն հայագետները, բնականաբար, սկսած Կորյունից ու Մովսես Խորենացուց: Հայագիտության և գրաբանության կարևորագույն այս խնդրին անդրադարձել են նաև եվրոպական գիտնականները:

Մի շարք մատենագրական փաստեր վկայում են հայ գրի առկայությունը Մաշտոցից առաջ: Մինչայբբենական գրի գոյության անուղղակի վկայություններ են տրամադրում հնագիտական գտածոները և, հատկապես, ժայռապատկերները, որոնցում հարյուրավոր պատկերանշաններ կան: Ժայռապատկերման հարուստ օրրան Հայկական լեռնաշխարհը նաև տարբեր գրային համակարգերի ստեղծման օջախ է, ինչն ակնառու է քարտեզից:

Քարտեզ 7. Ժայռապատկերները և մ.թ.ա. III-II հազ. հիմնական գրային համակարգերը (կետերով նշված են Հին Աշխարհի հիմնական ժայռապատկերային հնավայրերը)

Նախամաշտոցյան գրի գոյության **անուղղակի վկայություններ** են ներկայանում՝

1. ոսկեդարյան հայերենի ճոխությունը և զարգացածությունը, քանզի բանավոր խոսքը չէր կարող այդչափ զարգանալ ու պահպանվել առանց գրավորի,
2. լայն տարածված պաշտամունքի, զարգացած դիցարանի և թատրոնի առկայությունը,
3. դպրության առկայությունն ու մակարդակը,
4. գիտելիքների և հմտությունների (աստղագիտություն, տոմար, բժշկություն, տեխնիկա, մետաղաձուլություն, զինագործություն, շինարարական ու կիրառական արվեստ) զարգացման բարձր աստիճանը,
5. այբուբենի գյուտին Նախորդած ավելի քան 30 դարյա շրջանում պետականությունների առկայությունը (Արատտա, Հայասա, Բիայնա/Ուրարտու, Նաիրի, Միտաննի) և դրանց քաղաքական ինքնուրույնությունը,
6. ներքաղաքական կյանքը և սերտ կապերը հարևան ազգերի ու երկրների հետ,
7. տնտեսական ու սոցիալական զարգացման որոշակի բարձր աստիճանը:

Այս ամենն արդեն իսկ ենթադրում է տեղեկույթի արտահայտման, գրանցման, պահպանման ու փոխանցման միջոցների փոքրիշատե միասնական համակարգի՝ գրի առկայություն:

¹ Առավել մանրամասն տե՛ս *Թոխայան* 2003, *Тохатян* 2024, 203-211:

Անուղղակի վկայություններ կարող են ծառայել նաև՝

1. Էթնոմշակութային օջախ ու խառնարան լինելը, աշխարհագրական դիրքը, 2. հարևան մի շարք ազգերի՝ գիր ունենալը, 3. քրիստոնեության ընդունմանն ուղեկցած՝ մշակութային արժեքների որոշակի կորուստներն ու վերափոխումները, 4. մագդեական կրոնափոխման փորձերի ավերիչ ազդեցությունը մշակույթի վրա:

Հայոց մեջ հնագույն ժամանակներից մինչև այբբենական գրի գյուտը գործածված գրի գոյության **նուղակի փաստերն են՝** 1. առարկայական գրի առկայությունը, 2. ժայռափորագիր պատկերագրությունը Հայաստանում, 3. հայկական մեհենագրությունը, 4. տեղական և այլ սեպագրական համակարգերի առկայությունը:

Համարվում է, որ մի շարք ժողովուրդների այբուբեններ կարող են ծագած լինել տեղական գաղափարագիր-պատկերագրերից, քանզի դրանք պատմականորեն նախորդում են մյուս գրատեսակներին: Ծագելով նկարչությունից (կամ հակառակը, գուցե և՛ միասին), պատկերագրությունն ապրել է ինքնուրույն զարգընթաց, որի արդյունքում պատկերագրական հին ու կայուն ավանդույթներ ունեցող օջախներում (Հայաստան, Շումեր, Եգիպտոս, Չինաստան) սկսեց ձևավորվել գաղափարագրությունը:

Պատկերագիր – տառ անցումները տառի տեսքի առումով համընդունելի են, իսկ հնչյունական և իմաստային առումներով՝ ոչ, քանի որ քիչ են վստահելի աշխատությունները, առաջարկված վարկածների մեծ մասի հիմքում կամայական մոտեցումներ են, մասնակի ապացույցներ ու պատահական համընկնումներ:

Հայոց այբբենական գրի դեպքում շատ մեծ է գայթակղությունը՝ մեսրոպյան այբուբենը միարժեքորեն ժայռապատկերներից բխած համարելը, քանզի դրանցում առկա են բազմաթիվ տառանման նշաններ [աղ. 216]:

Չանդարդառնալով սուբյեկտիվ պատճառներին, ներկայացնեմ միայն օբյեկտիվ իրողությունները՝

1. Լեռնաշխարհն այսչափ հարուստ է բազմատեսակ ու բարձրարժեք բյուրավոր ժայռապատկերներով,

2. ժայռապատկերներ կան, մասնավորապես, Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեութանն առնչվող վայրերում՝ իր հայրենի Տալուրբերան աշխարհում (Չեռնակ, Օրորան, Քերթիս, Յերթ, Դողանքար, Ալիգեր), Գողթնում (Նավասար), Սիւնիքում, Արագածոտնում (Ոսկեհատ, Օշական, Մեծամոր), Տաշիրում (Գոգարան), Բարձր Հայքում (Բազայառիճ), Ծոփքում (Բալու, Քարբերդ, Պարտիզակ, Մեծկերտ), Միջագետք Հայոց աշխարհում (Ուռհա/Եղեսիա, Դիրջին, Դերասեր, Դեմիրկապ, Ջերահ) և այլուր,

3. մեծ է ժայռապատկերների **խմբայնության աստիճանը**՝ թիվը մեկ պատկերախմբում [աղ. 142, 103¹, 133¹],

4. մեծ է **նշանների թիվը** ժայռապատկերներում [աղ. 214],

5. խորհրդանշանների շարքում որոշակի մաս են կազմում **տառանման նշանները** [աղ. 216-218],

6. տառանմանները մեծ մասամբ վերացական նշաններ են՝ նման չեն որևէ հայտնի առարկայի ու երևույթի,

7. տառանման մյուս նշանները որևէ հայտնի առարկայի, կառույցի, երևույթի, մարդու և կենդանու մարմնի մասերի, ձևերի, դիրքերի ու վիճակների **միջին պատկերակերպի** շուրջ որոշակի **կենտրոնացում** են դրսևորում, այսինքն, նշանը կարող է լինել այդ իրողությունների գծագիր արտահայտությունը [աղ. 219],

8. տառանման նշանների շարքում նկատելի են միևնույն նշանի ոճական, միջանկյալ՝ գուցե անցումային ու զարգընթացային **տարբերակներ**,

9. ցարդ հայտնաբերված տառանմանների թռուցիկ դիտարկմամբ անգամ ակնառու է դառնում խեթա-լուվիական հնչյունավանկային մեհենագրերի [աղ. 215] և այբբենական տառերի աղերսը: Սա ցայտուն է հատկապես մաշտոցյան՝ հայկական [աղ. 216], վրացական (ասոմթավրուլի) և աղվանական, նաև՝ փյունիկյան, հունական [աղ. 217-218], լատինական, արամեական/պալմիրյան, միջին-պարսկական և այլ այբուբենների դեպքում:

10. Եվ վերջապես, Հին Աշխարհում ժայռապատկերային մշակույթի տարածման իմ ուրվագծած մոտավոր քարտեզից արդեն իսկ պարզ երևում է, որ հայոց դեպքում **գրի ծննդյան կամ ձևավորման օջախը միաժամանակ և ժայռապատկերման օրրան է**, ինչը հազվադեպ է այլ ազգերի ու լեզուների պարագայում (**քարտեզ 7**):

Այն, որ ժայռապատկերների տառանման նշանը գաղափարագիր է, այլ ոչ թե սահմանված ու լիարժեք տառ (այսինքն՝ միաժամանակ հնչյունանիշ ու բառակազմ տարր), ակնհայտ է մեր հազարավոր ժայռապատկերների արդեն իսկ թռուցիկ դիտարկումից, քանզի՝

1. Շատ հաճախ են հանդիպում ժայռապատկերի պատկերակիր մակերեսին՝ առարկաների, երևույթների, կենդանիների ու մարդկանց կոնկրետ պատկերների մոտ, կրկնելով, նմանվելով կամ չնմանվելով վերջիններս: Կարևորն այն է, որ նշանը պատկերված է փոքր-ինչ առանձնակի, այսինքն՝ ունի որոշակի **ինքնուրույնություն՝ սեփական դեր ու նշանակություն** [աղ. 149⁴, 152⁷, 218⁸, 243⁵]:

2. Նշան չհամարենք հայտնի առարկայի կամ էակի կոնկրետ ու հասկանալի նկարից հետագոտողի կողմից միտումնավոր, անհիմն ու կամայականորեն **անջատված մի մասը**¹: Այնինչ, դա պատկերի կամ սյուժեի անբաժան, իմաստակիր հատվածն էր (ոտք, թև, ձեռք, գլուխ, եղջյուր, գլխանոց, անիվ, նետաղեղ, կեռիկ և այլն): Թեև,

¹ Օր.՝ եթե քարայծի եղջյուրներն առանձնացնի ու ներկայացնի իբրև ինքնուրույն նշան, կդառնա հունական **ν** կամ լատինական **V** տառ:

պետք չէ բացառել նաև, որ հնագույն անցյալում այդ կոնկրետ իրողության նկարի որևէ մասին հատուկ, ինքնուրույն մի իմաստ վերագրվեր, որի արդյունքում էլ համապատասխան նշան ձևավորվեր:

3. Նշան չէ այն **անավարտ ժայռապատկերը**, որին մեկ-երկու գծիկ է պակասում, որպեսզի լրանա ու պարզ երևա բաջ ծանոթ առարկան կամ կենդանին¹ [աղ. 231]:

4. Փորագիր մակերեսի վրա նշանները հաճախ **խմբերով են**՝ առանց վերոհիշյալ կոնկրետ պատկերների [աղ. 214, 216^{նշանակազմ «եջ»}]: Կան նաև միայն մեկ նշանից բաղկացած ժայռապատկերներ [աղ. 149, 152, 218, 243]:

5. Առայժմ հայտնի է ընդամենը երկու-երեք ժայռապատկեր, որը պարունակի գեթ երկու **կից** կամ **կցագիր** տառանման նշան, այսինքն՝ չկա տառակապակցություն, և այն էլ իմաստակիր՝ բառ [աղ. 216, 218^{ն, ք}]:

Այդուհանդերձ, հարկ է նշել ապագա հետազոտության առումով կարևոր մի հանգամանք. թեպետ այդքան հազվադեպ է նույն քարի մակերեսին երկու տառանմանի համակցությունը, բայց դրանից չի բխում, որ բացառվում է իրար մոտ, **հարևան մի քանի ժայռապատկերի իմաստակից լինելը**, հատկապես, եթե դրանք միմիայն նշաններ են պարունակում: Ասվածի լավագույն օրինակը Աստղաբերդ հնավայրում է: Գեղամա լեռների այս ամենախիտ՝ 25 մ երկարությամբ շերտածն Ցուկ պատկերախմբում կա 45 ժայռապատկեր, որոնցից լոկ մեկն է ցուցադրում կոնկրետ պատկեր՝ ցուկ² [աղ. 221]: Մյուս 44 ժայռապատկերի մակերեսին կա մոտ 220 նշան, որոնցից միայն երեք-չորսն են փոքրիշատե որոշակի (կեռխաչեր, արևանշան [աղ. 233-6], մարդու նշան): Մնացյալն անորոշ, սխեմատիկ և առայժմ անհասկանալի նշաններ են, որոնք, անկասկած, իմաստակիր են, խորհրդանշաններ [աղ. 171, 197^{3, 11}, 212^{3, 6}, 214^{4, 12}]: Ակամա հակվում ես կարծելու, որ ո՛չ թե բառ, այլ ամբողջ մի նախադասություն, պատում, գուցե և էջ ես տեսնում [աղ. 216^{նշանակազմ «եջ»}]:

Գալով խնդրո առարկայի պատմական կողմին, նշեմ, որ միանգամայն անընդունելի է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը տառերը ստեղծել է հունական հիմքերից: Հունականի հերթականությամբ դասավորված լինելը չափազանց թույլ կռվան է: Այն արվել է Հայաստանում արդեն լայնորեն կիրառվող հունական այբուբենին հարմարեցնելու, ուսուցումն ու ընթերցումն առավել դյուրին դարձնելու համար: Իսկ տառերի միջև նկատելի մի քանի նմանությունները (Ա – ալֆա, Բ – բետա, Գ – գամմա, Ե – էփսիլոն) ունակ են վկայել միմիայն **նմանություն, բայց ոչ երբեք՝ փոխառման ուղղություն**: Հնդեվրոպաբանության և ճառագայթակերպ տարածումային, պայթուցային այլ տեսությունների առանցքային գաղափարների համաձայն և, առհասարակ, զուտ տրամաբանորեն՝ **առարկաների նմանությունը կամ նման վիճակը արդյունք է լոկ համատեղ ծագման ու զարգընթացի**:

Երկու լեզուների տառերը ոչինչ չեն ասում նաև ստեղծման կամ փոխառման ժամանակի մասին: Անիմաստ է նաև խոսել որևէ երևույթի ծագման ժամանակի մասին՝ առանց նշելու տեղը: Տառերը լուրմ են և ստեղծման տեղի մասին: Այստեղ է, որ հնդեվրոպաբանության նմանությամբ գործում են համեմատական ժայռապատկերաբանությունը և գրաբանությունը՝ քննելով բազմազան ժայռագրեր և մի շարք հին լեզուների տառածներ: Եգիպտական, փյունիկյան, եբրայական, ասորական, հունական, պարսկական, հռոմեական, վրացական, ադվանական, հաբեշական, հնդկական և այլ ժողովուրդների ձևավորման տարածքներում ժայռապատկերման մշակույթը զարգացած չէ, եղածներն էլ կոնկրետ են՝ ոչ խորհրդանշանակիր և, որպես հետևանք՝ չկան տառանման նշաններ³:

Իմ հաշվումներով, միայն Գեղամա և Սյունյաց լեռների ժայռապատկերներում առկա են, խիստ մոտեցմամբ, հայկական, փյունիկյան, հունական և լատինական և այլ այբուբենների 80 տառի մոտ 300 օրինակ, իսկ եթե հաշվառել նաև մոտավոր նմանությունները, ոճական տարբերակները, մեծատառն ու փոքրատառը, ապա տառերի թիվը կհասնի 120-ի, օրինակներինը՝ մինչև 700-ի:

Հայաստանում ժայռապատկերումը կարող էր պահպանվել մինչև մ.թ.ա. II հազ. կեսերը, հետզհետե զիջելով տաճարային մեհենագրին, այլոց ու տեղական սեպագրերին, նախամաշտոցյան ենթադրյալ հնչյունագրերին ու այբուբեններին, հետագայում էլ՝ ներմուծված այբուբեններին, որոնք տեղեկույթի կուտակման ու փոխանցման առավել կատարյալ համակարգեր են⁴:

1 Օր., այժի սովորական ժայռապատկեր, որում բացակայում է առջևի երկու ոտքից մեկը: Բայց եթե բացակայում են եղջյուրները՝ արդեն դժվար է ասել, դա ավարտուն, ինքնուրույն նշան է, թե անավարտ կենդանապատկեր:

2 Ի դեպ, զարմանալի է, բայց ցույց փորագրված է բավականաչափ իրապաշտական ոճով. թերևս կարելի էր սպասել, որ նման **ամբողջովին նշանակազմ** խմբում այն նույնպես պետք է պատկերվեր խորհրդանշորեն կամ գծային-սխեմատիկ ոճով:

3 Բնականաբար, ժայռապատկերն, ի տարբերություն պապիրուսի, արմավենու տերևի, կավե սալիկի, արձանիկի, կնիքի, դրամի, մագաղաթի ու գրքի, անշարժ է՝ գտնվում է նույն տեղում, քարաբեկորի երկրաբանական ձևավորման հարյուր հազարավոր և պատկերումից անցած հազարավոր տարիների ընթացքում, ասել կուզի՝ ֆիզիկապես ենթակա չէ տարածական մեծ տեղաշարժերի ու փոխառման:

Ժայռապատկեր – այբուբեն աղբյուրների խնդրում (և ընդհանրապես, հնագիտության մեջ) կարևորագույնը թվագրման խնդիրն է, բանգի ժայռարվեստի ուսումնասիրությունից ստացված գրեթե բոլոր արդյունքները կիմաստագրկվեն, եթե պարզվի, որ դրանց տարիքն, օր., մի քանի դար է կամ թեկուզ՝ 2000 տարի և կհայտնվեն բազմաթիվ ժամանակավրիպումներ:

4 Իհարկե, հարկ չկա այս ամենը նման պարզ ձևով պատկերացնել, բանգի գրության նշված ձևերն իրարից անջատ, մեկուսի չեն կիրառվել: Փաստ է, որ առկա է եղել երկու կամ ավելի ձևերի համաժամանակյա գոյություն, նույն տեքստում խառը կիրառում և այլն:

Ժայռագրությունը հնդեվրոպական ընդհանուր մշակույթի կարևորագույն բաղադրիչ է, ինչը բոլոր ազգերն են ժառանգել, բայց այն հարատևել կամ զարգացել է միայն քարաշատ, ժայռոտ վայրերում (սա փորագիր ժայռապատկերի մասին է, ոչ թե անձավանկարի, որն առավել վաղ է ծագել, երբ խոսքն ու լեզուն այնքան զարգացած չէին, որ պահպանման միջոց՝ գիր պահանջվեր):

Այբուբենին անդրադարձած ուսումնասիրողների մի մասը համակարծիք են, որ, հավանաբար, հայոց տառերը ստեղծելիս Մեսրոպ Մաշտոցն ուղղակիորեն չի օգտվել որևէ լեզվի **այբուբենից**: Բայց արդյո՞ք դա կարող է նշանակել, որ որևէ այլ կարգի աղբյուր՝ **ոչ այբբենական համակարգ** այբուբենի ստեղծման հիմք չի ծառայել:

Շուրջ 145 տարի առաջ է գերմանացի ակնավոր գրաբան **Կարլ Ֆաուլմանը** համոզմունք հայտնել, որ *ամենահավանականն այն է, որ Մեսրոպը ո՛չ թե հայկական ու վրացական տառերն է հայտնաբերել, այլ այդ ժողովուրդների ժառանգություն հանդիսացող ժամանակի և հմայակների նշանները*: Եվ *հորենացու հոգևոր տեսիլքի իմաստն էլ այն է, որ Մեսրոպը մտածեց դրանք որպես ընթերցանության նշան գործածել*¹:

Կորյունն ու **Մովսես Խորենացին** վկայում են, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, թողնելով աշխարհիկ գործերը, գնում է Վասպուրական աշխարհի Գողթն գավառը (առաջին քարոզչություն, 398-400 թթ.), հիմնում է Գրիգոր Լուսավորչի անունով Մեսրոպավանքը (տեղական զոկերի բարբառով Մըսըրվանիս), տրվում մենակեցության ու նոր հավատքի բերում տեղի հայերին (*Խորենացի*, գիրք III, Կ, 340): Այստեղ է, որ զգալով օտար (ասորերեն, հունարեն) լեզուներով Սուրբ Գիրքն ընթերցելու և քարոզելու դժվարությունները, հղանում է հայերեն գրեր ստեղծելու գաղափարը՝ *հնարել գտանել նշանագիրս Յայոց լեզուիս (Խորենացի, գիրք III, ԽԵ, 316), հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սբանչելի՝ սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին* (Կորյուն 1980, 96):

Ավանդությունն ասում է, թե նա Գողթնում քարոզչությունների ժամանակ բնակվել է Մեսրոպավան գյուղում²: Յնագույն այս գյուղը ՀՀ երկրորդ գագաթ Կապուտջուղի արևմտյան բարձունքի՝ Նավասարի (Տապանասար) ստորոտում է: Կապուտջուղի մյուս բարձունքի՝ Կովանկոչի (Կոնակոչ) ստորոտում է Մեսրոպ Մաշտոցի անձավը³: Կովանկոչի անձավային բնակատեղիների և բրոնզիդարյան դամբարանադաշտերի հնագիտական ուսումնասիրությունները, Նավասարի ստորոտում 70-ական թթ. հայտնաբերված հազարավոր ժայռապատկերները [աղ. **34-35**] հավաստում են այս տարածքի, վաղնջական ժամանակներից բնակեցված լինելը (մ.թ.ա. III հազ.)⁴:

Հիշենք **Ռ. Իշխանյանի** տրամաբանական համարձակ հարցադրումները. *Արդյո՞ք Մաշտոցը լեռներում ճգնավոր եղած տարիներին չի տեսել ժայռապատկերներ և նրանցում տարբեր նշաններ-նշանագրեր: Եվ հետո, երբ հայոց տառեր ունենալու գործում նրան ոչ ոք օգնել չկարողացավ, արդյո՞ք հոգեկան տվայտանքի և երկունքի պահերին նրա մտքում որևէ կերպ չեն վերարտադրվել ճգնավոր եղած տարիներին լեռներում տեսած նշանագրերը: Իհարկե, ժայռապատկերները կարող էին Մաշտոցին ինչ-որ ձևով օգնած լինել, սոսկ նշաններ-նշանագրեր գծելու գործում, իսկ գլխավորը՝ յուրաքանչյուր նշանագրին հնչյունական առանձին արժեք հատկացնելը և դրա համար հայոց լեզվի հնչյունական համակարգը ստույգ որոշելը ...Մաշտոցի աշխատանքի արդյունքն էին: Ամեն դեպքում էլ, իհարկե, հայոց տառերի գյուտն ամբողջությամբ Մաշտոցի՝ ամենամեծ հայորդու, անզուգական հանճարի ծնունդն էր* (Իշխանյան 1987, էջ 24):

404 թ. գրերի գյուտից հետո Մեսրոպ Մաշտոցը զբաղվում է ուսուցչությամբ, ստեղծում այբուբեններ վրացիների ու աղվանների համար և ապա կրկին գնում Գողթն⁵ (երրորդ քարոզչություն, 407-08 թթ.), գուցե նաև՝ Նավասարի ժայռապատկերները նորից տեսնելու նպատակով:

Պատմաաշխարհագրական, հնագիտական և ավանդապատումային այս տեղեկությունները մեկտեղ բերում են եզրահանգման, որ երկար տարիներ ապրելով այստեղ, մինչև տառերի գյուտը, Մաշտոցն, անկասկած, կարող էր տեսած լինել մոտակա խորհրդանշան-գաղափարագրերով շատ հարուստ ժայռապատկերները և հետագայում՝ հիշողությամբ, օգտված լինել դրանց ձևերից՝ տառի տեսքի ու գծագրության առումով: Առնվա՛զն:

Իհարկե, սա դույզն իսկ չի նվազեցնում Սուրբ Մաշտոցի՝ իր ազգին այբուբեն, նոր ուսում ու լուսավորություն պարգևած մարդու մեծությունը: Յակառակը. առավել ամբողջանում է նրա կերպարը, որպես մեծագույն հայի, իր ազգի մշակույթի **բոլոր փուլերի հարազատությունը, ամբողջականությունն ու շարունակականությունն** ըմբռնած խոշորագույն մշակութային ու քաղաքական գործչի:

1 ...So ist am wahrscheinlichsten, dass Mesrop weder die armenischen noch die georgischen Zeichen erfunden hat, sondern dass diese Zeichen wie die nordischen Runen als Zeit- und Zauberzeichen Erbstück dieser Völker waren, und dass die geistige Erleuchtung, von der Moses Khorenaddzi erzählt, wohl darin bestand, dass dem Mesrop der Gedanke kam, diese Zeichen als Lesezeichen zu verwenden... (Faulmann 1880, 499):

2 Լալայեան 1904, 323-325; Աճառյան 1968, 174-175; Աբեղյան 1968, 88; Ղանալանյան 1963, 336; 1969, 12, 169:

3 Ղանալանյան 1969, 37:

4 Այվազյան 1981, 45-53; *Арчев* 1985:

5 *Խորենացի*, գիրք III, ԽԵ, 317:

6. Ժայռապատկերը և հնադարյան արվեստի ծագման խնդիրները¹

Հնագույն գիտելիքը բազմաբնույթ ու վառ դրսևորումներ ունի Հայաստանի մշակույթում, հատկապես՝ վաղնջական աշխարհընկալումների պատկերային արտացոլում հանդիսացող ժայռանկարներում, որոնք հնադարի պատկերացումների բացահայտման բարձրարժեք և անսպառ պատմամշակութային աղբյուր են:

Հին աշխարհի մտածողության, գիտելիքի և ժայռարվեստի կապը մի շարք շերտեր ու նրբերանգներ ունի, որոնց միավորում են գիտության և արվեստի ընդհանուր հասկացություններն ու դրույթները: Ճանաչողության այս երկու հիմնական ձևերի էությունը, ծագումն ու կապը, գործառույթն ու մեթոդը, տեսակներն ու հատկանիշները քննության առնելը, դրանք անտիկ և հայ միջնադարյան փիլիսոփայական մտքի նվաճումներին² զուգահեռելը նպաստավոր է խնդրի առարկայի ամբողջական ու լիարժեք ներկայացման համար:

1. Նախնադարյան արվեստի ու ժայռապատկերների առնչության շրջանակներում հարկ է հակիրճ անդրադառնալ **արվեստ** հասկացության արդի սահմանումներին, որոնք շատ համահունչ են իմաստասերների խոսքերին: Դրանք հետագա շարադրանքի նախագիտելիքն են և հաճախ ուղղակի են առնչվում ժայռափորագրմանը:

Արվեստ եզրը *ճարտարութիւն, հմտութիւն, մտավոր կամ ձեռնական արհեստ* է նշանակում, այն բաղկացած է հ.ե. *ar – *կցել, միացնել, հարմարեցնել* արմատից և հայերեն *եստ* վերջածանցից: Լայն առումով, այն մոտ է հ.ե. art – *կազմել, կարգավորել* իմաստին³: Ըստ այդմ՝ արվեստ է համարվում այն ամենը, ինչ ստեղծվել է կանխամտածված ու գեղեցիկ կերպով՝ գաղափարների անսահմանափակ բազմության **տարրերից որևէ եզակի հորինվածքի ներդաշնակ կազմումով**, որն արտահայտում է միտք, հույզ ու զգացմունք:

Այս սահմանման հետ ուղղակի աղերս ունի Հակոբ Դրիմեցուն՝ **տառ – տող – էջ – գիրք** շղթայի պատկերավոր մեկնաբանությունը. *զգիրք առ օրինակ. գրերն կ'ետ և տողերն գիծ և մի մի թուխթն մակերևութ և ամեն գիրքս մարմին* (ՄՄ 1716.210ա; Հակոբ Դրիմեցի, 96): Կերպարվեստում սա համահունչ է **կետ – գիծ – պատկեր – քանդակ** շղթային՝ որպես «անչափ», միաչափ, երկչափ ու եռաչափ ձևեր:

Արվեստը *զամենայն ինչ ըստ կարգի առնէ* (Դավիթ Անյաղթ, ԺԲ, 102; Դավիթ Անհաղթ, ԺԲ, 94): *Բնությունը, եթե Պլատոնի օգնությամբ կարդանք Դավթին, կարգ է, մարդը՝ կարգի դրսևորումներից է, իսկ արվեստը՝ դարձյալ կարգ, բայց արդյունք մարդու կամքի և երևակայության: Կապակցում և կարգ, այն է՝ ձև, որն առարկայի կամ երևույթի արտաքին կերպը չէ միայն, այլ «տարրերի հարաբերություն և որպես ամբողջություն միավորելու եղանակը»*, բարեհարգարումը, ուղին (Հովհաննիսյան Յ. 1983, 329; 2015, 72):

Հին հունարենում *τέχνη* բառով նշվել են թե՛ արվեստը, և թե՛ արհեստն ու հմտությունը:

Տաթևի համալսարանի (1373-1435) հիմնադիր, աստվածաբան, փիլիսոփա **Հովհան Որոտնեցու** (1315-1386) մեկնաբանմամբ, ստեղծագործողն է նյութին տալիս *բազմազան, այդ նյութի էությանը ոչ բնորոշ և նրա բուն էությանը չվերափոխող ձևեր*. *Արուեստն իւր յատուկ զօրութեամբն ոչ կարէ տալ առնելեացն ձև գոյացական, այլ ձև պատահական* (Գրիգորյան Գ.Յ. 1980, 45): Սա իրապես համադրելի է ժայռանկարին: Պատկերահանն է՝ դավիթանհաղթյան *մտաց և հանճարոյ ընդունակ* մարդը քարերին կենդանություն հաղորդում բազմազան ձևեր փորագրելով: Ուսուցչի միտքը պատկերավոր ներկայացրել է նրա աշակերտ **Գրիգոր Տաթևացին**. *Իմաստութիւն ասի և արուեստաւորաց, որք առեալ զնիւթ երկրաւոր՝ գեղեցկացուցանեն զանազան նկարիւք և ճարտարութեամբ*⁴: [հմմտ. աղ. 26₁, 85₁, 92₁, 106₁, 133, 137₁, 157₄, 160₁, 225₁, 245]:

Արվեստը ստեղծարար գործունեություն է գեղեցիկի ասպարեզում, կերպարի ու ձևի միջոցով գեղեցիկի վերհանումը՝ անվերջ հնարավորներից վերջավոր միակի ստեղծումը: Իրականության արտացոլման, ճանաչման ու կերպավորված իմաստավորման այս ինքնատիպ եղանակը ներաշխարհի արտահայտման մի գործընթաց է: Դրա արդյունքում արարված իրն ու երևույթը, հմտության ու երևակայության արգասիքը հուզական է, գեղագիտորեն հաճելի և մատչելի, հասանելի այլոց ևս: Արվեստը միջոցներ է ընձեռում ապրել մի այն, նաև ուրիշի կյանքով, այդ կերպ վերածվելով հանրության կազմակերպիչ գործոնի: *Արվեստի կարիքն ակնհայտ է: Այն մարդուն հնարավորություն է տալիս զնալ չանցած ուղիներով, զգալ այն, ինչը չի ապրել իրական աշխարհում, և տալիս է փորձն այն բանի, ինչը չի եղել: Այսինքն՝ արվեստը երկրորդ կյանք է, կյանքի մանրակերտ* (Ոտման 1994, 433, 435): Այն դառնում է կենսակերպ, մարդկային կյանքի կարևոր պայման, և ըստ այդմ՝ հաղորդակցման ձև ու միջոց:

¹ Առավել մանրամասն տե՛ս *Թոխաթյան* 2015b, 368-381, 2015c, 334-344:

² Գեղագիտական ուսմունքների համապատկերում V-XVIII դդ. հայ մտածողների ներդրման ամփոփ ներկայացումը տե՛ս *Հովսեփյան* 1979, 162-201: Գրքում անդրադարձ է արված եզնիկ Կողբացու (~380-450), Հովհան Մանդակունու (403-490), Դավիթ Անհաղթի և Դավիթ Քերականի (V-VI դդ.), Մովսես Քերթոզի (V-VI դ.), Ստեփանոս Սյունեցու (685-735), Հովհան Օձնեցու (688-728), Հովհաննես Իմաստասեր Սարկավագի (1047-1129), Ներսես Շնորհալու (1102-1173), Ներսես Լամբրոնացու (1153-1198), Վարդան Արևելցու (1198-1271), Վահրամ Բաբունու (XIII դ.), Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու (1230-1293), Հովհան Որոտնեցու (1315-1386), Գրիգոր Տաթևացու (1346-1409), Ստեփանոս Լեհացու (~1605-1689), Խաչատուր Երզրումեցու (1666-1740), Մխիթար Սեբաստացու (1676-1749) և Ստեփանոս Ազոնցի (1740-1824) գրվածքներին:

³ ԱԲ, հ. Ա, 332, 308; ՆԲ, հ. 1, 371; *Զահուկյան* 1987, 551, 265:

⁴ Գիրք Քարոզութեան. Ձմերան, *Գրիգորի Տաթևացուն*, գլ. Լ, 156: Տե՛ս նաև *Հուրիխանյան* 1974, 213:

Արվեստը մարդածին երևույթներից ամենամարդկայինն է, քանզի ուղղված է դեպի մարդն ու մարդակերտումը, և որի ուժն իր երկկողմ էության մեջ է՝ մարդու արարած արդյունքն անդրադարձաբար վերակերտում է նաև իրեն՝ մարդուն:

Վառ օրինակ է ժայռանկարը, որն իր ժամանակ ծառայելով մարդկանց անմիջական շփմանը, այժմ հուսալի մի կամուրջ է անցյալին, հեռավոր նախնայաց հետ կապող յուրահատուկ միջոց:

2. Մարդկային ճանաչողության ձևերը: Արվեստը նաև իր՝ մարդու ինքնաճանաչման հզոր միջոց է. *Որպես գիտություն միաևորե գգիտացողն և գգիտելին, նոյնպես՝ հաւատն միաևորե գճշմարտութիւն ընդ հաւատացողն*¹: ճանաչողության ընթացքի էությունը հանճարեղ է բանաձևել աստվածաբան, փիլիսոփա, ուսուցչապետ **Գրիգոր Տաթևացին** (1346-1409): Նկար կերտելիս, մարդն իրեն նույնական ու համաձուլվ գգալով ստեղծած կերպարին, մտովի ներգրավվել է երևույթներում ու վիճակներում, դարձել թե՛ ծեսի իրականացնող, և թե՛ մաս ու մասնակից²: [աղ. **171, 173, 176, 182-183, 185₁₋₂, 201, 203-205, 229**]: Նախնադարի դիցաբանականության մեջ, արարող անհատի և արարված արդյունքի միավորված լինելու ընկալումը նշանակում է, որ արվեստը կերտվում էր ոչ միայն լոկ գեղագիտական նպատակով՝ մարդը ինքն էր ներառվում իր արարած մշակութային աշխարհում, ու ստեղծվածն ապրվում էր որպես իրողություն և ակնկալիք:

Գրիգոր Տաթևացին որոշարկել է նաև մարդկային ընկալման ու ճանաչողության սահմանները. զգայություններով ճանաչվում է արտաքին աշխարհը, մտքով՝ ներաշխարհը, իսկ հավատքով՝ իրենից վեր էությունները. *զգայութեամբ ծանօթանամք որ արտաքոյ քան զմեզ: Եւ խոհեմութեամբ՝ որ ի ներքս ի մեզ: Եւ վերին խոկմամբ՝ որ ի վեր՝ Ե քան զմեզ՝ ըստ կարողութեան լուսաւորիմք ճառել զանճառէն*³:

Ուսուցչի մտքերը շարունակել է Մատթեոս Ձուղայեցին. աշխարհաճանաչողությունը սկսվում է զգայությունից, որը ծագում է զգայարանների վրա արտաքին աշխարհի ներգործությունից: Իրերի ու երևույթների մասին գիտելիք ստանալու համար մարդուն անհրաժեշտ է նաև բանականություն, որովհետև՝ *զայլոց տեսանէ աչքն և ինքն անգիտանա: Զգայարանները բանականության գործիքներն են, քանզի՝ աչացն տեսանեմք, ականջօք լսեմք, ըռնկամք հոտոտեմք, բերանով ճաշակեմք և ձեռքօք շօշափեմք և բանիւ խօսիմք ընդ միմեանս և խորհրդով իմանամք զհանդերձեալն և խորհիմք վասն վաղուի...*: Այս կերպ է նա կարևորել խոսելու և խորհելու ունակությունը, և դա է մարդու ամենամեծ բարեմասնությունը, որով տարբերվում է կենդանական աշխարհից՝ *զի լուսաւորքն նշանակեն զբանականութիւն մտաց մարդկան, զի որպէս յոյս ոչ չափի, նոյնպէս և բանականութիւն ոչ ի գիր անգանի և նա է բաժանարարն ի յայլ կենդանեաց...* (ՄՄ 6607.130ա; Երանոսյան 1985, 83, ընդգծումը՝ Կ.Թ.):

Գրիգոր Տաթևացին, իրեն հատուկ տրամաբանականությամբ խստորոշ սահմանազատել է մարդկային ճանաչողության ոլորտները. *Ուր տեսութիւն աչաց և իմացումն մտաց խափանի, անդ ներգործէ հաւատն*⁴, քանզի միտքն չափաւոր է, և աստուած անչափ, ոչ կարէ չափաւորն զանչափն իմանալ և տեսանել⁵:

Զափ ու ժամանակի հարցերը քննելիս փառաբանելով աստվածային արարչության կատարելությունը, Հակոբ Ղրիմեցին եզրակացնում է, որ *զի ուր չափ և համար ո՛չ է, անդ և ո՛չ գիտութիւն է: Եւ ուր ո՛չ գիտութիւն, անդ մոլորութիւն*⁶: Մատթեոս Ձուղայեցին ևս համարել է, որ *ուր ո՛չ հասանէ բնութիւն, նաև անդ գիտութիւն ո՛չ հասանէ: Անդրադարձել է գիտության ու հավատի հարաբերակցությանը և գործունեության ոլորտներին ևս. աստվածաբանության բնագավառը մտքին անհասանելի է՝ իր իսկ բառերով ասած՝ «վեր է քան զմիտս» և դրան հասնելու բանալին հավատն է. «թէպէտ հաւատով ճանաչեմք զնա, այլ ոչ կարեմք մտաւք մերովք քննել զնա»: Պարզվում է, որ «մտօք անգնելի» ու «աչօք անտեսանելի» այդ գերզգայական աշխարհը հավատի գործունեության օբյեկտն է, որտեղ, նրա պատկերացմամբ, գիտական իմացությունն ու բանական ճանաչողությունն անելիք չունեն⁷:*

Արդ, ո՞րն է ճշմարիտն ու միակը: Պատասխանը որքան փափագելի է, նույնքան էլ անմերձեանալի և անիմա-նալի: Մեծն Գրիգոր Նարեկացին տվել է Աստծո հզորագույն մի բնորոշում. **անմատչելի հեռաւոր և անընդմիջելի մերձաւոր**⁸: Այս հանճարեղ համեմատությամբ է ընկալել Աստծո հարազատությունը մարդուն, բայց և՛ ահռելի

1 Գիրք Հարցմանց ...Գրիգորի Տաթևացուն, հ. III, գլ. 8, ԺԵ, 121 (Գրիգոր Տաթևացի, 187): Այս պարզորոշ միտքն այլ կերպ է ընկալել ու մեկնաբանել մանկավարժ Փայլակ Հուրիխանյանը. *Տաթևացին ոչ միայն քննարկում էր ու մեծ կարևորություն տալիս իմացության (այսինքն՝ ուսուցման գործընթացի) երկկողմանի բնույթին, այլև նրա երկմաստ էությանը, որի արդյունքում սովորում ու զարգանում են և ուսուցանողը, և սովորողը (Հուրիխանյան 1974, 214):*

2 Ֆրանսիական ազգաբան Լևի-Բրյուլը (Lucien Levy-Bruhl, 1857-1939) ձևակերպել է *մասնակցային* սկզբունքը (participation mystique, сопричастие)՝ հնադարի նախատրամաբանական միստիկ մտածողության մեջ իբրև ինքնուրույն օբյեկտ ընկալվող իրը, արարածն ու երևույթը, միաժամանակ, իր էությամբ մասնակից է մեկ այլ բանի, գոյություն ունի և գործում է մի այլ տեղ ևս (տե՛ս *Леву-Брюль* 1937, 433-450):

3 Գիրք Հարցմանց ...Գրիգորի Տաթևացուն, հ. III, գլ. 8, 103 (Գրիգոր Տաթևացի, 166):

4 Լուծումն ապարապմանց ...Գրիգորի Տաթևացուն, ԵՃ ՂԹ (599): Նրանից շուրջ մեկ հազարամյակ առաջ Եղիշեն էր հավաստել՝ *Արարիչն ամենեցուն աներևոյթ է ի մարմնաւոր աչաց. այլ մտաց իմանի զօրութիւն նորա (Եղիշէ, VII եղանակ, 336):*

5 Գիրք Քարոզութեան. Ամարան, Գրիգորի Տաթևացուն, գլ. ԺԲ, 72:

6 ՄՄ 1114.97բ (Հակոբ Ղրիմեցի, 86, 300-301; Եյնայթյան 1975, 69-70; 2021, 18-19):

7 ՄՄ 6287.76բ; 6607.368ա; 6847.273ա; Երանոսյան 1985, 75, 77:

8 Գրիգոր Նարեկացի 1985, Բան ԻԳ, Ա, 331, տարբերակով 714, 1009՝ ծան.:

անդունդը նրանց միջև¹: Նման բանաձևումը ցուցում է նաև բնաբնություն² և աստվածբնության հնարավորության որոշակի սահմաններ, աշխարհմանաչելության ընդգրկումներ, ասես դավիթանհաղթյան մի **սահմանք իմաստասիրութեան**:

Որպես ծիսաառասպելային մտածողության պատկերակիր, ժայռանկարը դրսևորում է ուրույն մի աշխարհընկալում: Այս պատկերատեսակում կարող են հստակ ու խստորոշ տարբերակված չլինել ենթական (սուբյեկտ) և առարկան (օբյեկտ), իրը, դրա նշանը, անվանումն ու հատկությունը, մեծն ու փոքրը, մասը և ամբողջը, եզակին ու բազումը: Տարածությունը՝ վերն ու վարը, հեռուն ու մոտիկը, ժամանակը՝ անցյալը, ներկան և ապագան ևս ընկալվել են մեկտեղ ու միացյալ: Ճանաչողությունն ընդգրկում է միակ ու բազում, ամբողջ ու մաս, բացարձակ ու հարաբերական, քանակ ու որակ, պատճառ ու հետևանք, անհրաժեշտություն ու պատահականություն, պատմական ու տրամաբանական, բովանդակություն ու ձև, տեսություն ու փորձ³, նույնություն ու հակադրություն, ընդհանրացում ու մասնավորեցում, կոնկրետ ու վերացական, եզակի և ընդհանուր, տարածություն ու ժամանակ, նյութական ու հոգևոր, գիտակցական ու զգայական, բայց նաև՝ գիտականն ու հավատքայինը:

Իմացաբանական-բարոյագիտական առումով, հավատքն իր գործառույթով նույնանում է հոգևոր-մշակութային ոլորտի մյուս բաղադրիչներին՝ գիտությանը և արվեստին: Եթե այժմ դրանք փոքր-ինչ առանձնակի են, դաստիարակված ու սահմանված ընդհանուր համակարգում, ապա անցյալում ընկալվում էին մեկ ամբողջության մեջ, ծառայելով աշխարհմանաչման միասնական գործընթացին: Այս երեք բաղադրիչները համատեղ ու համամասնորեն ձևավորել են աշխարհընկալումային ոլորտը, մշտական ընթացք ու զորություն հաղորդելով դրան:

3. Արվեստի ծագումը: Մարդը միշտ է պահանջ ունեցել արտահայտելու տեսածն ու լսածը, պատկերացումը, զգացումը և ապրումը՝ ծայրով, շարժումով, պատկերով, խոսքով ու գրով: Վոլֆգանգ Գյոթեի դիպուկ ձևակերպմամբ՝ *Արվեստում արտացոլվում է խոսքով անարտահայտելին*⁴: Որպես կենսաբանական ու սոցիալական համակարգերի մաս ու բարձրագույն հոգևոր եակ՝ մարդն ունակ է ընդունելու ու վերլուծելու թե՛ իր ներքին, և թե արտաքին միջավայրի տեղեկությունները, որի արդյունքում կարողանում է արտահայտել հույզերը, մշակել և կազմակերպել իր գործն ու վարքը:

Արվեստը հեղինակի մտքի արդյունք է՝ *արուեստաւորն ...նախ և առաջին տպաւորէ յինքեան և այնպէս բացակատարէ բանն*⁵: Մարդու ներաշխարհում արտաքին աշխարհի արտապատկերման այս միտքը զարգացրել **Յովհան Որոտնեցին**: Աշխարհմանաչողության հարցում հանգել է եզրակացության, որ զգայությունը և միտքն ինքնին չեն կարող կրել որևէ բովանդակություն՝ անկախ արտաքին աշխարհից: Չգայարանների ցուցմունքներով բանականությունն ըմբռնում է ամբողջը, ճանաչում իրերի էությունն ու սկեռում, հաստատագրում որպես հասկացություններ. *Միտքն առանց կրելոյ ինչ իմացումն՝ պարզ է որպէս հայելի մաքուր, որ տպաւորէ յինքն զնմանութիւն պատկերացն*⁶: Նրա միտքն է շարունակում **Գրիգոր Տաթևացին**. *որպէս հայելին մաքուր՝ տպաւորէ յինքն գկերպարան իրաց զինչ և իցէ. նոյնպէս և միտքն պարզ՝ տպաւորէ յինքն զամենայն իմացաւծս*⁷:

Այս համատեքստում տեղին է մեջբերել, որ դեռ Գր. Ղափանցյանն է ժայռապատկերները բնութագրել որպես *զանազան առարկաների պատկերացումներ (Ղափանցեան 1914, 95)*: Միտքն ու զգացածը պատկերելով, կերպավորելով՝ **պատկեր դարձնելով** ներկայացնելու, բացատրելու և փոխանցելու իմաստն ուղղակիորեն ու լիարժեք բացահայտվում է հայերեն **պատկերացում** բառի կազմությամբ⁸: Իսկ սրա բառակազմական հիմքը՝ պատկերը,

1 Հայոց բոլոր մեծերի մեջ մեծագույն հանճարի անժամանակյա և անսահման բնույթի գնահատանք է Պարույր Սևակի խոսքը. *Նա նման չէ նույնիսկ... Արարատին, որ հեռավորության ու միջոցի մեջ նույնպես փոքրանում է: Նա նման է ...հորիզոնի. որքան հեռանում ես իրենից՝ նույնքան մոտենում է ինքը, և ինչքան մոտենում ես իրեն՝ այնքան հեռանում է նա, մնալով միշտ անհաս և անմատույց, երբեք չփոքրացող և միշտ բացարձակվող: Ուստի և իր հանդեպ մշտարձարժի ու մեր զգացմունքը հար և նման է իր իսկ զգացմունքին առ աստված: Ուստի և նա, ահավասիկ ավելի քան մեկ հազարամյակ, իր երկրպագուների համար մնում է նույնը, ինչպիսին էր իրեն համար իր երկրպագալը. «ԱՆՄԱՏ-ՉԵԼԻ ՀԵՌԱՎՈՐ ԵՎ ԱՆԸՆԴՄԻՑԵԼԻ ՄԵՐԶԱՎՈՐ» (Սևակ 1965):*

2 Այս մեկ տողում պարփակված են մաթեմատիկական անվերջ մեծի, փոքրի և անսահմանության գաղափարները: Թեև անվերջ փոքրի պատկերացումը կար դեռ անտիկ աշխարհում (ատոմիզմ), սակայն չի ընդգրկվել դասական մաթեմատիկայում, վերընկալվելով լոկ XVI դ.:

3 *Չարդարեաց զնա տեսական և գործնական իմաստությունը* (Գիրք Քարոզութեան. Ձմերան, Գրիգորի Տաթևացուն, գլ. LԴ, 170):

4 *Die Kunst ist eine Vermittlerin des Unaussprechlichen* (Goethe 1892, 78).

5 *Դաւիթ Անյաղթ*, ԺԲ, 102 (*Դաւիթ Անհաղթ*, ԺԲ, 94), տե՛ս նաև *Ղազարյան Մ.* 1992, 71:

6 «Լուծմունք Պերի արմենիաս գրոցն» ձեռագրում է (ՄՄ 4268.150բ), տե՛ս *Արևշատյան* 1976, 388-389:

7 Գիրք Քարոզութեան. Ամրան, Գրիգորի Տաթևացուն, գլ. ԾԺԵ, 444:

8 Բառարաններում առկա են հետևյալ բացատրությունները. **Պատկեր**՝ բանի մը բնական և ազդու ներկայացում կամ գործով կամ կենդանի ծայրով կամ գրով (Գաբամաճեան 1910, 1129): **Պատկերացում**՝ մտքի մեջ ներկայացում, հեռանկար (Կռանեան 1998, 384): **Պատկերացում**՝ 1. Տեսողութեան եւ այլ ընկալումներու միջոցաւ անգամ մը ըմբռնուածին թանձրացեալ կամ մտաւոր վերարտադրութիւնը՝ վերականգնումը, 2. Գաղափար, հասկացողութիւն, 3. Իմացում, գիտակցութիւն, 4. Պատկերանալը, պատկերացնելը (ՏԵՐ Խաչատուրեան 1992, 679): Իսկ **պատկերել** նշանակում է պատկերացնել, արտահայտել, արտացոլել, նկարագրել, կերպարել, տպավորել, ներկայացնել, բացատրել, գծել, պատկերագրել, ցույց տալ (Սուքիասյան 1967, 539):

բարդ բառ է, որի առաջին՝ **պատ** արմատը նշանակում է որմ, որևէ հարթ մակերես, երկրորդը՝ տեղեկույթ գրանցելու, պահպանելու համար արված հետք՝ **քերվածք**, խազ¹:

Արվեստի ծագումն ու զարգացումը միապիսիս է աշխարհաբանական, ծեսի և առասպելի, հավատալիքի ու կրոնի ձևավորման ընթացքին²: Արվեստը գործ ունի զգայական կերպարի, կրոնը՝ զգայական ապրումի³, իսկ գիտությունը՝ հասկացությունների հետ: Գիտության և աստվածաբանության միմյանցից անկախ լինելու, բայց և՛ իրար լրացնելու առթիվ Հակոբ Ղրիմեցին մեջբերել է IV դ. կեսարացի հույն աստվածաբան, փիլիսոփա Գրիգոր Նյուսացու (Γρηγόριος Νύσσης, 335-395) խոսքը. *ի կրկին գոյացութեանց, այսինքն՝ հոգոյ իմանալոյ, և ի մարմնոյ զգալոյ, գեղեցիկ իմն արարչագործեաց զմարդն արարչագործ Աստուած* (ՄՄ 1114.43բ; Հակոբ Ղրիմեցի, 213), այսինքն՝ *մարդը ստեղծվեց հոգու և մարմնի գեղեցիկ համադրությամբ՝ հոգին իմանալու, մարմինը՝ զգալու համար*⁴:

Ճանաչողական առումով այս երեք ձևերի առարկան ու նպատակը նույնն է: Ժայռանկարը դրանց ներդաշնակության նյութեղեն առիվատույցն է, քանզի մտահղացումը, պատկերը, ստեղծման գործընթացը և քարի շուրջն իրականացվող արարողությունը միասնական ճանաչողական ու ծիսապաշտամունքային ոլորտ են ներկայացնում: Ուստի, նկատելի է աշխարհընկալումային համակարգի կայացման այդ ընթացքը՝ պատմությունը:

Արվեստի սկզբնավորումն առնչված է գործունեության հիմնական ոլորտների ու ձևերի՝ որսի, մարտի, աշխատանքի, խաղի, բուժման, ծեսի, նաև՝ ավանդույթների ու սովորույթների հետ և, բնականաբար՝ պայմանավորված է դիցահմայական պատկերացումներով (Եօթե 1997, 13-14):

Ժայռանկարներում շատ տարածված *որսորդական թեման, ինչպես նաև կենդանիներն իրենց բազմազան վիճակներով նկարել են իբրև իրենց շրջապատող ...գեղեցիկ, հզոր աշխարհ, որը գրավում է իր գոյության պայքարով, հուզող իրադարձություններով* (Մանուչարյան 2000, 186) [աղ. **114, 131, 157, 160-162, 164, 166-167, 170, 173, 176**]:

Նախնադարի խորունկ հնության մեջ արվեստի համընդհանուր մի «դպրոց» կար, որն անհիշելի ժամանակներից, աննահանջ հետևողականությամբ օժտում էր նախամարդուն գեղեցիկի ու ձևի, չափի ու համաչափության, գույնի ու երանգի զգացմամբ: Այդ լայնարձակ, մեծ «դպրոցը» մայր բնությունն էր, ...անջնջելի տպավորությունների ու անկաշկանդ դիտողականության լայն ու խոր ասպարեզը: Եվ ուսուցիչը միալար կրկնվող, աշխատանքային պարզունակ պրոցեսն էր (Մարտիրոսյան 1978, 4):

4. Պատկեր և խոսք: Թեև ժայռանկարն իր կերտվածքով արվեստի ոչ խոսքային տեսակ է, բայց իբրև պատկերագրի ձև՝ որոշակիորեն նաև խոսքային: Ըստ XVII դ. փիլիսոփա, հրատարակիչ Ղուկաս Վանանդեցու դիպուկ ձևակերպման՝ *Բան է՝ պատկեր իրին. և բառն պատկեր բանին. որպես և գիրն պատկեր բառին գոյ* (Ղուկաս Վանանդեցի, 6, տե՛ս նաև Ղազարյան Վ. 1984, 111), այսինքն՝ իրի պատկերը միտքն է, մտքինը՝ բառը, բառինը՝ գիրը: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ *նախ գաղափար, հետո բառ ...Առարկան կամ գործողությունը պիտի ստանար իր անունը կամ նշանակիչ բառը լեզվի մեջ այն ժամանակ ...երբ մարդը հասած է արդեն նրան գիտակցելու կարողության* (Աճառյան 2005, 143-144): Մատթեոս Ձուղայեցին ևս նշել է, որ *գիտական իմացության համար հսկայական դեր ունեն անուններն ու հասկացությունները՝ Առանց անունն ոչ գայ ի գիտութիւն*⁵:

Նման ընկալման հստակ ու բյուրեղացած դրսևորումներ են պահպանվել հին հնդկական Ուպանիշադների՝ շուրջ 27 դար առաջ գրառված էջերում. *Անուն – խոսք – Միտք – Կամեցում – Գիտակցում – խորհրդածություն –*

¹ Նման իմաստ նկատելի է լատիներենում ու անգլերենում՝ imagination (երևակայություն) և imago, image (պատկեր), նույնը և ռուսերենում՝ изображение – из образа сделанное, նաև՝ воображение – երևակայություն: Երևակայությունը բացատրվում է որպես 1. *միտքին կամ հոգեկան այն կարողությունը, որ կը պատկերե աչքին չտեսած մեկ բանը* (ՏԵր խաչատուրեան 1992, 565), 2. *Ստովին՝ մտքի մեջ կազմած պատկերացում* (Աղայան 1976, հ. 1, 342), 3. *Ներքին զգայություն, ըմբռնում, զգայական կարողություն իրերը պատկերելու* (Հայերեն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան 1957, հ. Բ, 246), 4. *Հոգեկան կարողություն՝ պատկերացրածի և իրականության կոմբինացման միջոցով ստեղծելու պատկերներ և գործողություններ* (Մախասեսանց 1944, հ. I, 581):

«Երևակայություն» երկարմատ բառի կազմության մեջ ենթադրում եմ տեսածը, երևելիքը կայացնելու, սևեռելու իմաստ:

«Ներկայացում» երկարմատ բառի իմաստն ու կազմությունը ևս գրեթե նույնն է այլ լեզուներում՝ լատիներեն, անգլերեն representation, ռուսերեն представление – ներսում կայացնել, կամ մտքում եղածը ներկա, առկա, առարկայական դարձնել, կերպավորել:

1 *Նախապես գիրը քարի վրայ բերծելով էր* (ԱԲ, հ. Ա, 561-562), տե՛ս նաև Ձառուկյան 1987, 272:

2 Գեղարվեստական գիտակցության ինչ-որ աստիճաններում առասպելը և ավանդությունը ազատագրվում են ծիսական-պաշտամունքային ֆունկցիաներից, ստանում ինքնուրույն նշանակություն: Այս երևույթը Ալեքսանդր Վեսելովսկին անվանել է «Եսթետիկական հեղափոխություն» (Հովհաննիսյան Հ. 1978, 144-145):

3 Ամեն մի ձևավորված կրոնապաշտամունքային համակարգում արվեստը բարձրագույն ճշմարտությունների արտահայտման ու տարածման խորհրդանշական միջոց է:

4 Հակոբ Ղրիմեցի, 93; Էյնաթյան 1987, 45; 2021, 90:

5 Մատթեոս Ձուղայեցին այստեղից էլ հանգում է այն եզրակացության, թե «ստեղծուման» անհրաժեշտ է «նախ եուրթին, զի առանց եուրթան ոչ ինչն ասի, բ. որակն հարկաւոր ի գոյ ստեղծումանոյն, գ. ձևք պիտոյանան գոյին, զի ամենայն ինչ եռակի տարորոշք են, դ. առ ինչք պիտոյանան ամենայնի... հինգերորդ՝ **անունն ի վերայ ամենայնի...** Վերջինիս կարևորությունը նրանում է, որ այն «**յայտնե գնութիւն իրին և տրոհե միմեանց**» (ՄՄ 2519.232բ և 236ա): Անունների միջոցով մարդիկ տարբերում են բնության և հասարակության բազմաթիվ կողմեր, հարաբերություններ, հատկություններ ու հատկանիշներ: Ձուղայեցին հետևելով տալեյան դպրոցի առաջադիմական սկզբունքներին, բառ հասկացությունները համարում է օբյեկտիվ գոյություն ունեցող իրերի ու առարկաների պայմանական նշաններ և միաժամանակ գտնում, որ եթե փոխվում է դրանց դրսևորման ձևը, ապա համապատասխան փոփոխություն է տեղի ունենում նաև հասկացությունների մեջ. «զի իւրաքանչիւր իր յառաւել պիտանութենէն ընդունի զանունակոչութիւն» (Երանոսյան 1985, 84, ընդգծումները՝ Վ.Թ.):

Իմացում – Չորություն – Սնունդ – Ջուր – Հոսք – Եթեր (տարածություն) – Հիշողություն – Հույս – Կենսական Շունչ (ոգի): Հաղթում է նա, ով ճշմարտությամբ է: Ճշմարտությունն ասելու համար պետք է իմանալ այն, իմանալու համար պետք է մտածել, մտածելու համար՝ հավատալ, հավատալու համար՝ լինել հաստատական ու հետևողական, որի համար անհրաժեշտ է հասնել ինքնատիրապետման: Այդպիսիք երջանիկ են, քանզի ով չի ձգտում հենց երջանկությանը՝ չի գործում¹:

Ճանաչողության առաջընթացի և դրա «գիտականացման» շնորհիվ հետզհետե որոշակիացել են հասկացությունների ընկալման և ընդգրկման սահմանները, ձևավորվել բնորոշումներն ու սահմանումները², տարբերակվել և արժեքավորվել երևույթներն ու վիճակները:

Արվեստն ակունքվել է ավելի վաղ՝ տեղեկության ընկալման, փոխանցման ու հիշողության մեջ պահպանման **մինչխոսքային** հմտություններից ու հնարքներից: Ճանաչողական ունակության բնական աճի արդյունքում ուղեղը սկսեց գործել ոչ միայն ի պատասխան զգայարաններով՝ ազդանշանային առաջին համակարգով ստացած ազդակների, այլև ըստ դրանց իմաստաբանական ու զգացական կողմերի. *խոհականաւ ընտրեն և որոշեն զճշմարիտն ի ստոյն*³:

Այնուհետ, կենսապահովման դժվարությունների հետևանքով ծագող նորանոր բացասական զգացումները՝ մարդու և միջավայրի միջև ծառացող անվերջանալի հակասությունների արդյունքը, ընդհանուր առմամբ՝ կարիքը⁴ և հատկապես աշխատանքն ու խմբային կենսակերպը նպաստեցին ազդանշանային երկրորդ համակարգի՝ **խոսքի** ու **լեզվի** ձևավորմանը, Մատթեոս Ջուղայեցու բառերով՝ **բանիւ խօսիմք ընդ միմեանս**:

Պատկերը, ինչ ալ ներկայացնէ, կը բաւէ որ ըլլայ երեւոյթ, անհրաժեշտ աչքին: Իտալացի փիլիսոփա, «Պատմության փիլիսոփայության»⁵ հիմնադիր Ջամբատիստա Վիկոյի (Giambattista Vico, 1668-1744) միտքը մեկնաբանել է ֆրանսահայ նկարիչ, արվեստաբան Չարեհ Մուրաֆյանը (1907-1980). *պատկերով կը խօսինք, պատկերով կը տեսնենք, աչքը կառչի կ'ուզէ պատկերի մը: ...Երկնականարին սեւեռած աչքը կը յոգնի, երբ չի գտներ՝ միօրինակ կապոյտի տարածքին վրայ՝ տեսողական հետաքրքրություններ: Նախամարդիկ պատկերներ միայն տեսան, պատկերով հարստացուցին իրենց ծանօթութեան գանձը (Մուրաֆեան 1969, 39): Ասես խոսքը երկնքի առաջին դիտարկողների մասին է...* [հմմտ. աղ. **26-28, 32₁, 78₁₋₂, 92-93, 137, 140, 146-147, 152, 195, 232, 236, 240, 248...**]:

5. Արվեստը որպես մարդկային հաղորդակցության միջոց: Ճանաչողության ու բանականության անշեղ առաջընթացի շնորհիվ աննախադեպ աճած տեղեկահոսքը խթանեց անհատների վերլուծական ունակությունների միավորումը՝ զարգացան պարզագույն տեղեկատվական գծերը. առաջինը **շարժումների լեզուն** էր:

Հետզհետե, երբ մտքում կուտակվածն այլևս անհնար էր հաղորդել մարմնի դիրքի, մասերի և դիմախաղի միջոցով, ձևավորվեց բանավոր խոսքը. *խօսքն թարթման է մտաց և բանի*⁶: Սկզբում ձայնարձակման, հետագայում՝ հոդաբաշխ մակարդակում, **բանավոր խոսքն** ապահովեց հաղորդվող տեղեկությունների առավել բարձր որակ ու բանակ՝ հավաստի, միարժեք, ճշգրիտ ընկալում ու փոխանցման արագություն⁷: Այդպիսով, խոսքը մարդուն հասցրեց բանականության հաջորդ՝ լեզվական հաղորդակցման աստիճանին: Լեզու, խոսք, մտածված աշխատանք, բայթ և ուղղաձիգ կեցվածք. դրանցով մարդը հիմնականում տարբերվեց և առաջ անցավ կենդանուց. *մարդն իշխան և տէր է ամենայն կենդանեաց, ուղղաձև իբրև ազատ և թագաւոր: Ի վեր է գլուխն ... որ է՝ գործիք բանին, ...զի լեզուն և ձեռն սպասաւորեսցեն բանի և գործոց*⁸ [հմմտ. աղ. **173₉₋₁₀, 176₂, 229₅**]:

Բանականության աճը խթանած լեզվամտածողական հզոր գործոնները կենսական դարձրեցին տեղեկութ-

1 Տե՛ս *Чхандоэья уханиаада*, VII պրապաթակա, 1-25 քիանդաներ, 119-130, 44, 221-226, նաև՝ *Հին Արևելքի պոեզիա*, 311-322: Այսօրինակ բարձրագույն գիտակցումներն ունեցել են բնականոն զարգացման երկարատև ընթացք, հետևաբար, ծագումնաբանական ակունքներով պետք է որ սկիզբ առած լինեին հ.ե. լեզվամիասնության շրջանում՝ նախալեզվով խոսող հանրության ձևավորման նախահայրենիքում, որն ըստ արդի գիտության, ընդգրկում է Հայկական լեռնաշխարհը:

2 Ով հարգում է անվան խորհուրդը, ...կարող է իր կամքի տերը լինել անվան ընդգրկած սահմաններում (*Чхандоэья уханиаада*, VII պրապաթակա, 1 քիանդա, 119-120), տե՛ս նաև *Հին Արևելքի պոեզիա*, 311:

3 Գիրք Քարոզութեան. Ձմերան, *Գրիգորի Տաթևացուն*, գլ. Լ, 156: Տե՛ս նաև *Հոլորիխանյան* 1974, 213:

4 Մարդու և լեզվի ձևավորման գործընթացում կարիքի դերը նշել է դեռևս Դեմոկրիտեսը, տե՛ս *Асмус* 1976, 167:

5 Փիլիսոփայական այս գիտակարգն ընդգրկում է մշակույթի պատմության բնությունը և պատմական ընթացքների մեկնաբանությունը: Եզրն առաջինը կիրառել է Վոլտերը (Voltaire, 1694-1778), թեև գիտակարգի արմատները միջնադարում են՝ Ս. Օգոստինոսի (Aurelius Augustinus Hipponensis, 354-430), Իոահիմ դե Ֆլորիսի (Gioacchino da Fiore, 1135-1202) երկերում: Այն ծաղկում է ապրում Վերածննդի դարաշրջանում: Անցյալի իմաստավորման անհրաժեշտությունը գազաթնակետին է հասել 2. Վիկոյի ուսմունքում: Այս ամենի արդյունքում է ձևավորվել պատմահամեմատական մեթոդը:

6 Գիրք Հարցմանց ...*Գրիգորի Տաթևացուն*, հ. II, գլ. 6, ԺԳ, 62 (*Գրիգոր Տաթևացի*, 117):

7 Տե՛ս *Искуп* 1961, 47; *Kapanet'yan* 1972, 445-447:

8 Գիրք Հարցմանց ...*Գրիգորի Տաթևացուն*, հ. V, գլ. 15, Գ, 233, 232 (*Գրիգոր Տաթևացի*, 314-315): Ըստ Արիստոտելի, ձեռքի դերը մտավոր զարգացման մեջ կարևորել է Կույն փիլիսոփա Անաքսագորասը (*Aristotle, Parts of animals*, IV, 10.687a, p. 370-371; *Аристотель, О частях животных*, кн. IV, гл. 10, 687a, с. 151), տե՛ս նաև *Асмус* 1976, 167: Իրավացի է բնագետ Անաքսագորասը, գտնելով, որ մարդու բանականությունը զարգացել է բնական պատճառներով, ուստի, մարդը բոլոր կենդանիներից ամենաբանականն է ձեռքերի՝ շնորհիվ: Արիստոտելը հակադրվել է նրան, ասելով, թե մարդը իր բանականության շնորհիվ է ձեռքեր ստացել (*Рожанский* 1972, 201):

յունևն ու տպավորությունը «մարդուց դուրս»՝ անկախ պահելը¹: Առաջացավ գիրը²:

Գիրն իրականացվում է նյութական իրը՝ գրանյութը գիտակցորեն ձևափոխելով (արձանիկ, քանդակ) և/կամ դրա մակերեսը փոփոխելով (կետ, գիծ, սեպ, փոսիկ և այլ պարզագույն նշաններով): Գրի այս նախաձեռնը զարգանալով, հետագայում՝ վաղ բրոնզի դարում, վերածվեցին գաղափարագրի՝ *գծապատկեր* տարրերով: Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններում ձևավորվեցին վանկագիրն ու հնչյունագիրը՝ *սեպանշան* և *տառ* գրատարրերի միջոցով:

Ըստ գրանցում կրող նյութի (քար, գետին, կավ, ոսկոր, խեցի, փայտ, ծառի կեղև, կաշի, մաշկ, մետաքս, կտավ, պապիրուս, թուղթ, մետաղ, մում, պոլիմեր, ֆերոմագնիսական նյութ, թվանշային միջավայր և այլն) և փոփոխվող բնութագրի (ձև, դիրք, խորություն, գույն, փայլ, մագնիսացվածություն, թիվ), գիր երևույթը հազարամյակների ծիրում դրսևորվեց մի շարք փուլերով ու ձևերով՝ առարկայական գիր³, դաջվածք, հանգուցագիր⁴, խազապատկեր⁵, ժայռապատկեր⁶, ակոսանշան, գետնապատկեր, ծառապատկեր⁷, սեպագիր, վիմագիր, ձեռագիր, տպագիր, ձայներիզ, լագերասկավառակ, թվանշագիր (համակարգչային) և այլն:

Գրի մշակույթը և արվեստն առհասարակ՝ որպես նյութեղեն կրողների միջոցով մտքի և զգացողության փոխանցման ձև, դարձան հաղորդակցության մի նոր աստիճան, փուլ ու հնագույն մարդու գործունեության ասպարեզ: Մարդկային կենսաձևի գոյության ողջ ընթացքում, հաղորդակցական բոլոր հնարավոր ձևերն, անկախ դրսևորման կերպից ու տարածաժամանակային վիճակից, ունեն միևնույն էությունն ու խնդիրը: Անընդհատ, պարբերաբար կրկնվելով ու լրացվելով, սրանք միշտ էլ առկա են մարդկության կյանքում:

• **դիրքաշարժումային**՝ անձնական օրինակ (կրկնությամբ ուսուցանող), դիմախաղ, կեցվածք, շարժումների լեզու, պար,

• **պատկերագրական**՝ քարաշար, քանդակ, կերպարվեստ,

• **ձայնային**՝ բնության ձայների նմանակում, երաժշտություն՝ երգ, նվագ,

• **նշանահասկացութային**՝ խոսք, գրականություն, գիտություն:

Միտքը, բառը, գիրը, շարժումները, անձնական օրինակը՝ «գիտակցական» տեղեկություն կրող այս մասնիկները հիմքն են անձի ու հանրության կյանքի հոգևոր ու մշակութային, մտածողական և ուսուցողական ոլորտների լինելության, կայունության ու հարաշարժ ընթացքի⁸:

Աստիճանաբար դրանք սկսեցին մեկտեղվել և սերտաճել: Տարբեր համակցումներով ու ճյուղավորումներով, նաև տեխնիկական միջոցների կիրառման շնորհիվ ծագեցին արվեստի նոր ոլորտներ⁹, առաջացան մշակույթի նոր ասպարեզներ¹⁰: Միաժամանակ ձևավորվեցին դրանց համապատասխանող նշանահասկացութային հաղորդակցական դրսևորումները՝ արվեստի ոլորտների ու մշակույթի ասպարեզների, դրանց պատմության մասին գիտելիքն ամփոփող ու համակարգող գիտաճյուղերը:

6. Արվեստը մշակույթի՝ ստեղծագործ աշխատանքի մաս ու տեսակ: Իմացաբանական՝ լայն առումով, մշա-

1 Ըստ ֆրանսիացի հնագետ, մարդաբան Ա. Լերու-Գուրանի (André Leroi-Gourhan, 1911-1986), մարդն ի տարբերություն կենդանու, ունի հիշողության մեկ այլ՝ երրորդ մեխանիզմ, միջոց՝ իր ստեղծած գործիքն ու հմտաձևը (տեխնոլոգիա, արհեստաբանություն): Հիշողության առաջնային ձևերն են գեներում առկա ժառանգականը և նյարդային համակարգում ձևավորված անձնական հիշողությունը:

2 Առաջնային փուլերում, պարզունակ աստիճանի մարդը տեղեկությունը հաղորդել է որևէ իր փոխանցելով, որը ստացողը կարող էր հնարավորինս միարժեք ընկալել՝ իմաստը դրան նույնական ու համարժեք էր: Հետզհետե, առարկային փոխարինել է դրա պատկերը կամ նշանը որևէ իրի վրա՝ իմաստն անջատվեց առարկայից: Սա հնարավորություն ընձեռեց փոքրացնել ու թեթևացնել փոխանցվող նյութական կրիչը և, ամենակարևորը՝ առավել բազմազան, հարուստ ու ընկալելի դարձնել հաղորդելիք միտքը:

3 Տե՛ս *История* 1965, 91-94; *Молушьян* 2003b, 6-8; 2015, 95, 294; *Գալֆայան* 2010, 115, 118: Կիրառվել են պարզունակ արձանիկներ, գի՛նական իրեր, մունետիկի մական, իշխանական գավազան, հյուսածո իրեր, փայտիկներ և այլն:

4 Տե՛ս *История* 1965, 94-95; *Գալֆայան* 2010, 27, 115-119: Հանգուցային գրի դասական օրինակ է հարավամերիկյան կեչուա ժողովրդի՝ հանգուցներով ու բուլդերով պարանը (khipu, quipu): Կիրառվել է նաև Չինաստանում, Տիբեթում ու ճապոնիայում: Կա տեսակետ, որ չինական հիերոգլիֆներից հնագույնները նույնպես ծագել են տարբեր ձևի հանգուցներից:

5 Քարի, ոսկրի, փայտի, կավի ու մետաղի վրա խազելով արված նրբագիծ փորագիր է՝ նախշ, նշան, աստղագիտական, օրացուցային, խաղային և այլ հաշվարկային նշումներ: Ամենահին գտածոները շուրջ 40 հազար տարեկան են:

6 *Մարդկության պատմության ամենակարևոր գրանցումը՝ մինչև գրերի գյուղը*, տե՛ս *Anati* 1998, 11:

7 Դենդրոգլիֆը ծառաբներին փորագրված պատկեր է, տե՛ս *Формозов* 1978, 216-218:

8 Օրգանական աշխարհի գոյությունը և զարգացումն իրականանում է նյութափոխանակությամբ ու կենսաբանական տեղեկությունը կրող գեների անմիջական մասնակցությամբ: Գենն է այն տեղեկակիր հաստատումը (ինվարիանտ), կայունության կրողը, որն ապահովում է կյանքի և դրա դրսևորման ձևերի կառուցվածքային ու գործառույթային կենսաբանական հատկանիշները, բայց և, միաժամանակ, իր որոշակի փոփոխելիության շնորհիվ՝ կենսաձևերի փոփոխականությունը, որը հիմքն է զարգացման: Նույնաբար և միտքը, բառը, գիրը, շարժումները և օրինակն են դառնում «գիտակցական գեներ»՝ կյանքի ու մշակույթի նշված ոլորտների հիմք:

9 Արվեստի ավանդական ու նոր ոլորտներ՝ ամսումբ, մեջլիսաղ, օպերա, բալետ, թատրոն (տիկնիկային, սովետների, ռադիո-հեռուստատեսային), տարագ, արդուզարդ, հյուսք, գորգ, քանդակ, կահույք, որմնանկար, մանրանկար, խճանկար, լուսանկար, շարժանկար (համր, մուլտֆիլմ, տեսահոլովակ, բազմաչափ ներկայացում), ճարտարապետություն, քաղաքաշինություն, դիզայն, նկարապատում (կոմիքս), գեղագրություն, դեկորատիվ-կիրառական արվեստ, ծաղկահարդարում, լուսաձևավորում, գունաերաժշտություն և այլն:

10 Գեղասահք, տոնահանդես, կրկես, մարզարվեստ, մարտարվեստ, մրցախաղ, զվարճանքի և հումորի մշակույթ, արվեստաբուժություն, գիրք, մամուլ, պատկերահանդես, գովազդ, էլեկտրոնային ու ցանցային խաղ, մեդիա-արվեստ և այլն:

կույթը մարդու կողմից նյութականի, մտավորի և հոգևորի միավորումն է, ներկայանում է իբրև ձեռակերտ կամ «երկրորդ» բնութային, բնական աշխարհում արարված մարդկային աշխարհ¹, իբրև բնության «զարդարում» մարդածին հորինվածքներով: Մշակույթի արդի ձևակերպումներին համահունչ է **Գրիգոր Տաթևացու** պատկերավոր խոսքը. մարդիկ *զնիվա երկրաւոր գեղեցկացուցանեն զանազան նկարիւք և ճարտարութեամբ*²: Լոկ երեք դար անց գրեթե նույնպիսի ձևակերպման է հանգել ֆրանսիացի գեղագետ, պատմաբան Ժան-Բատիստ Դյուբոն (Jean-Baptiste Dubos, 1670-1742). *Արուեստը բնութիւնը կը վերածէ պատկերի (Մութաֆեան 1969, 34):* [իմմտ. աղ. **26-28, 32, 92, 106, 109, 114, 137, 140, 146-147, 150, 152, 155, 157, 160-162, 169, 173, 209, 232, 248** և այլ]:

Նորպլատոնականության փիլիսոփայական ուղղության հիմնադիր Պլոտինոս Լիկոպոլիսցուց (Πλωτῖνος, 204-270) հետո, շուրջ 15 դար ի վեր եվրոպական միտքը գրեթե չի անդրադարձել գեղագիտության խնդիրներին: Ըստ Էմանուիլ Կանտի (Immanuel Kant, 1724-1804), գեղագիտության հիմքերը 1735 թ. դրել է փիլիսոփա Ալեքսանդր Բաումգարտենը (Alexander Baumgarten, 1714-1762)³՝ ներմուծելով **Եսթետիկա** եզրը³, ուսումնասիրելով *յուևական արուեստին բարոյականը, և զայն կը վերածէ տեսութեան* Եսթետիկա *անունին տակ* (Մութաֆեան 1969, 9-10):

Գրիգոր Տաթևացուց ավելի քան չորս դար անց Գեորգ Հեգելը (Georg Hegel, 1770-1831) ձևակերպեց արվեստի հիմնական առարկայի՝ գեղեցիկի իր ընկալումը. դա *գաղափարի զգայական երևումն է*⁴: Այս տողը թարգմանելիս Լև Տոլստոյը (1828-1910) հաղորդեց մի այլ իմաստ ևս. *գաղափարի շողարձակումը՝ նյութի միջոցով*⁵, որում նկատելի է Վոլֆգանգ Գյոթեի (Wolfgang Goethe, 1749-1832) ազդեցությունը. *արվեստը բնության լույսն է*⁶, իսկ առավել ևս՝ Ֆրիդրիխ Շելլինգին (Friedrich Schelling, 1775-1854), ըստ որի, *գեղեցկությունն ամենուր է, որտեղ հպվում են լույսը և նյութը, իդեալականը և իրականը*⁷:

Այս ամենը նաև Ժայռանկարային արվեստին տրված պատկերավոր բնորոշում կարող են համարվել: Արվեստում արտացոլվողն ու շարունակվողը ոչ այնքան արտաքին իրականությունն է, որքան ստեղծագործողի հոգևոր մղումը, որ ձևաստեղծվում է *նյութով* (Հովհաննիսյան Յ. 2015, 75):

Արվեստի և արհեստի Էությանն առնչվող արժեքավոր մտքեր ու մեկնաբանումներ ունեն նաև մյուս հայ իմաստասերները:

Եզնիկ Կողբացին (~380-450) Աստծուն է համարել բարու և գեղեցիկի արարիչ. *զի գեղեցկութեանն տուիչ ինքն է*: Արվեստ՝ ձևեր, զարդ ու կերպարանք արարող մարդուն համեմատել է ոչնչից ստեղծելու ունակ արարչի հետ. *ոչ միայն արդուց և զարդուց և կերպարանաց արարիչ է, այլ յոչնչէ առնել բաւական է բնութիւնս*: Իսկ մարդը գոյություն ունի արվեստից էլ առաջ, ուստի արվեստը չի լինի, եթե նախ մարդը չլինի. *Չի մարդ և յառաջագոյն քան զարուեստն է. բայց արուեստն չէ՝ եթէ ոչ նախ մարդն իցէ*⁸: Գեղեցիկի դրսևորում է *նախ և առաջ արևը*: Ի տարբերություն քրիստոնեական մյուս վարդապետների, նա չի խորշում հեթանոսական աշխարհագրագման մեջ մեծ դեր ունեցած երկնային լուսատուի հմայքը հաստատելուց: Մարդը ևս, բազմաթիվ այլ էակների հետ մարմնավորում է գեղեցկությունը: Կողբացին առաջինը եվրոպական գեղագիտության մեջ փորձում է բնական երևույթների մասին խոսելիս, հիմնավորել դրանց այդ հատկությունը արժեքաբանական հիմքերով: Արևը գեղեցիկ է այն պատճառով, որ լույս և ջերմություն է սփռում (Հովսեփյան 1979, 166-167):

Մովսես Խորենացին (V դ.) «արուեստ» բառով արտահայտել է բարձր վարպետությունը: Պատմահոր շարադրանքում գեղագիտական երևույթների և արտահայտությունների բազմաթիվ հիշատակումներն արտացոլում են իր Ժամանակի գեղագիտական միտքը: Արվեստաբան Մանյա Ղազարյանը համարում է, որ *գիտական են նաև արվեստաբանական հասկացությունները*: Նա վաղ միջնադարի միակ պատմիչն է, որն այդքան միասնական ու բազմազան է ներկայացնում արվեստներն ու արհեստները (Ղազարյան Մ. 1992, 69, 98-99, 102):

Եռամեծ փիլիսոփա **Դավիթ Անհաղթը** (VI դ.) ճշմարտության որոնման, արվեստի ու գիտության Էության ըմբռնման միջոց է համարել գեղագիտական դատողությունը և մեկնությունը: Այս հենքով է բնորոշել *մտաց և հանճարող ընդունակ* մարդ բանականի ստեղծագործ Էությունը՝ *մտաց և մակացութեան ընդունակն մարդոյն*

1 Մարդակերտ միջավայրը կոչվում է նաև մշակութային լանդշաֆտ, տե՛ս *Ավետիսյան և այլք* 2019, 95, 100-105, նաև՝ *Рогожинский* 2011, 28-46:

2 Գիրք Քարոզութեան. Ձմերան, *Գրիգորի Տաթևացույն*, գլ. Լ, 156: Տե՛ս նաև *Հուրիխանյան* 1974, 213:

3 Ըստ Նրա՝ *Նկարչութիւնը եղած է, որ մարդը տեսնէ իր անտեսանելի մասը, իր յոյզերուն և ապրումներուն պատկերը* (Մութաֆեան 1969, 9-10): Նա է առաջին գեղասերը, որ արուեստին գործերը կը նկատէ մարդկային ոգին պատկերաւոր պատմութիւնը (Մութաֆեան 1983, 37):

4 *Das Schöne ist "Sinnliche Scheinen der Idee"* (Hegel 1986, 151; *Гегель* 1968, 119). Գերմանական գեղագիտական միտքը հակված էր արվեստը պայմանավորել գաղափարակրթությամբ: Ըստ Ֆ. Շելլինգի, *իրականը գաղափարն է, գեղեցիկը զգայուն արտայայտությունն է գաղափարին*: Ժ.-Բ. Դյուբոն իր սկզբունքներով ջանում է *հաշտեցնել գաղափարական ձևակերպը զգայուն ձևակերպին հետ*: «Պետք է յայտնաբերել իրականը զգայուն ձևակերպերով»: Նա գեղեցիկը տեսնում է բնագրին, երևակայութեան և զգայնության մեջ, ոչ թե գաղափարին, ինչպես Կ'ուգլին համոզել գերմանացի փիլիսոփաները: Առավել խիստ է արտահայտվել իտալացի փիլիսոփա Բենեդետտո Կրոչեն (Benedetto Croce, 1866-1952). *արուեստը զգայնութեան մը արտայայտութիւնն է, ոչ թէ գաղափարին* (տե՛ս *Մութաֆեան* 1969, 33-34): Տե՛ս նաև *Արզումանյան* 2022, 88-90:

5 *Kрасота же есть просвещение идеи через материю* (Толстой 1964, 67).

6 *Die Kunst ist nichts anders als das Licht der Natur* (Goethe 1906, 87).

7 *Die Schönheit... ist überall gesetzt, wo Licht und Materie, Ideales und Reales sich berühren* (Schelling 1859, 382).

8 *Եզնիկայ վարդապետի Կողբացոյ* Եղծ Աղանդոց, գիրք I, 2, 22:

միայն է յատուկ¹: Նա հանճարեղորեն կռահում է գեղարվեստական պատկերի՝ արվեստի այդ հիմքի՝ ընդհանրացնող էությունը՝ ... մասնավորի միջոցով արվեստում արտահայտվում է ընդհանուրը, տիպականը, ենթադրելով, որ դա իրացվում է երևակայության միջոցով: Նրա համար արվեստը, ինչպես և գիտությունը գիտելիք է, բայց ոչ բոլոր արվեստներն են, որ կարող են գիտելիք կոչվելու բարձր պատվին արժանանալ (Հովսեփյան 1979, 176, 178):

Մովսես Զերթողը (VI-VII դ.) արվեստի հիմնական աղբյուր է համարել մարդկային միտքը, բանականությունը, հանճարեղ խորհուրդը. Աղբյուր արուեստից միտք են, խորհուրդ հանճարեղ՝ արարիչ արուեստից, եւ արուեստ՝ աճեցուցիչ մտաց: Միտքն արվեստի ոչ միայն հիմքն է, այլև արդյունքը, քանզի նպաստում է մտքի աճմանը: Սկիզբ առնելով մարդկային բանականությունից՝ արվեստը ծառայում է դրա զարգացմանը²:

Հովհան Օձնեցին (688-728) տաճարն է համարել մարդու ստեղծած ամենագեղեցիկ բանն աշխարհում. չկա մի ուրիշ արվեստ, ուր մասերը հանդես գան նույնքան միասնական, նույնքան ամբողջական ձև կազմած, որքան ճարտարապետության մեջ: Նա շեշտում է արվեստի ստեղծագործության ընկալման պրոցեսում զգայականի և բանականի միասնական կապը: Առաջիններից մեկը համաշխարհային գիտության մեջ, նա հարց է բարձրացնում արվեստի սպեցիֆիկ առարկայի մասին: Ըստ նրա՝ ամեն բան չէ, որ տեղ պիտի գտնի արվեստում, ...պետք է արտացոլել ոչ թե կենցաղայինը, անցողիկը, այլ հավերժականը, տիեզերքը, լույսը, բանականությունը (Հովսեփյան 1979, 172-174): Այս միտքն իրավամբ կարող է վերաբերել նաև ժայռապատկերի ոլորտին [աղ. 14-15, 26-28, 37, 91-93, 130³, 136-137, 149, 152, 193, 201, 204-205, 232-233, 235-238, 240, 242]:

Գրիգոր Նարեկացին (951-1003) արվեստ բառը կիրառել է զուտ աստվածային արարման առթիվ: Աստված է՝ որ նկարեր և կերպարաներ, ...նախ արար և այժմ գործե, գոյացոյց և միշտ կատարե արուեստս, սքանչելիս, ... ազդմունս աստուածալուէնս (Գրիգոր Նարեկացի 1985, Բան ՀԵ. 2, 549, տարընթերցում 887):

Հովհաննես Սարկավազը՝ Իմաստասերը (1047-1129) «Բան իմաստութեան ի պատճառս զքօսանաց առ ծագն որ զաղօթանոցաւ նորա ճոռնեղէր քաղցրաձայն որ կոչի սարիկ» պոեմում (Ալիշան 1847, 221-225; Աբրահամյան Ա. 1956, 318-325) արվեստը դիտել է իբրև բնության նմանողություն, բնականի պարզև: Մ. Աբեղյանը պոեմը որակել է որպես Հայկական Վերածննդի արտահայտություն. Թեման՝ արվեստի ծագման խնդիրն է, հատկապես երաժշտության ու բանաստեղծության, որոնք երկուսը հնումն սերտ կապված են եղել միմյանց: ...Սարկավազ Վարդապետը փայլում է իր «իմաստության բանով», որ մի ներքող է բնության: Այս արդեն մի մեծ նորություն էր մեր գրականության մեջ և կարող էր ծագել միայն վերածնության դարում իբրև հետևանք այն նոր ոգու և ազատախոհության, որ առաջ էր եկել կյանքի մեջ (Աբեղյան 1970, 72-82): Բանասեր, մշակութաբան Ասատուր Մնացականյանն անցյալի դիցաբանական պատկերացումներում է տեսնում նրա այսօրինակ բնապաշտական մտածողության ակունքը. Պոեմի մեջ առկա իմացությունները ոչ թե լոկ նրա դիտարկումների արդյունքն են եղել, այլև նախորդ սերունդների՝ ընդհուպ մինչև հեթանոսական ժամանակները (Մնացականյան Աս. 1984, 32, 41):

Հովհան Որոտնեցին (1315-1386) տարբերակել է ստեղծագործության երեք տեսակ. **արիեստի** (արվեստի) ստեղծագործություն, որն իրականացնում է մարդը, **բնության**, որն իրականանում է բնության մեջ, և **աստվածային**, որն իրականացնում է աստված (Գրիգորյան Գ.Հ. 1980, 45-46): Նա մանրամասնում ու որոշակիորեն լրացնում է Եզնիկ Կողբացու միտքը. Բնությունն իր բոլոր հատկանիշներով աստվածային էության ստեղծագործությունն է: Աստծու և բնության նմանությունը այն է միայն, որ բնությունն էլ ունի ստեղծագործելու կարողություն, բայց նա հանդիսանում է «արարիչ յետ արարչին», որն ստեղծում է ձևեր, բայց իր արարչության համար կարիք ուներ մատերիայի, որպես բոլոր իրերի հիմքի, մինչդեռ արարիչը՝ աստված, ինքն է ստեղծում և՛ այդ հիմքը՝ մատերիան, և՛ բոլոր հնարավոր ձևերը (Արևշատյան 1976, 387):

Այս ամենը կարելի է համարել նաև ժայռարվեստի՝ պատկերավոր բնորոշումներ:

7. Արվեստի հատկանիշներին ու գործառնություններին հարկ է անդրադառնալ ժայռապատկերներն առավել իմաստավորելու նպատակով:

- Արվեստը ներկայանում է որպես մարդու կենսաբանական ու հոգևոր գործառնությա՝ **գեղարվեստական բնագոյ**: Մարդու էությունն է մղում արարման, այն անկախ է արարողի անհատականությունից և կարող է իրականացվել նույնիսկ առանց որևէ կիրառական, ծրագրային նպատակի՝ ազատ է «զուտ օգտակարության» կապանքներից: Այս առումով, արվեստը բխում է միայն Մարդ Բանականին³ բնորոշ արարման շնորհից ու ներքին պահանջմունքից: Մարդուն հատուկ է գեղեցիկի ընկալումը՝ բնությանը նմանակման⁴, ներդաշնակության ու ռիթմի, համաչափության ու նպատակահարմարության բնազդներով: Դեռևս Արիստոտելն է մ.թ.ա. 335 թ. նշել,

1 Դավիթ Անյաղթ, Գ, 32; Դ, 38; 2, 58 (Դավիթ Անհաղթ, Գ, 52; Դ, 55; 2, 68), տե՛ս նաև Ապրեսյան 1980, 70, 85:

2 Մովսես Զերթող, 1196: Այս մոտեցումը դարեր անց դարձավ կլասիցիզմի էական կողմերից մեկը (Քալանթարյան Ժ.Ա. 1981, 535-536):

3 Թեբևս, ավելի լավ կլինե՞ր փոքր-ինչ հավակնոտ «Homo Sapiens» (երբեմն նույնիսկ՝ Homo Sapiens Sapiens) եզրը փոխարինել «Homo Intellectualis» եզրով (Anati 1998, 16; Esteban 2012, 23, 26):

4 Դեմոկրիտեսն է բացահայտել, որ արվեստը և արիեստը բնությանը նմանակումից են ծագել, տե՛ս Դեզել 1968, 48-52; Асмыс 1976, 169:

որ ստեղծագործելը բնագոյ է՝ բնատուր հակումների ու ծիրքի արգասիք¹: Դրանց շնորհիվ է արարումն առաջ ընթանում՝ նախնական, մոտավոր ընդօրինակումից և արտապատկերումից արվեստի բարձունքների հասնելով: Հայաստանի ժայռապատկերների բազմության մեջ պարզ իրապես տեսանելի է այդ զարգացումը՝ տարբեր ժամանակի ու վայրերի քերթվածքները մեկտեղ դիտարկելիս [աղ. **160, 173, 182, 201, 203-204, 213, 225, 230**]:

- **Հանելուկայինը և խորհրդավորը** արվեստի և իր արդյունքի գրավչության հիմնական կողմերից են: Աշխարհի այլ վայրերի հնագույն արարումների ծիրում Հայաստանի ժայռարվեստն առանձնանում է հատկապես իր խորհրդավոր իմաստակրությամբ: Ասես վաղնջական այս պատկերների ստեղծման ու մեր կողմից դրանց ընկալման մասին է Ջոն Ռասկինի (Ruskin John, 1819-1900) միտքը. արվեստից պահանջել *ներկայացնել ինչ որ խուսափուկ է, բացատրել ինչ որ անըմբռնելի է, անմահացնել ինչ որ չի տեսեր, սահմանել ինչ որ կը նշմարենք առանց հասկնալու, ու կը սիրենք առանց բացատրել կարենալու* (Մուլթաֆեան 1969, 44-45): Իսկ Ալբերտ Այնշտայնի (Einstein Albert, 1879-1955) դիպուկ բնորոշմամբ՝ *ամենապահելիին, որ կարելի է ապրել կյանքում՝ խորհրդավորն է: Հիմնարար հույզն է ամեն մի ճշմարիտ արվեստի և ճշմարիտ գիտության օրրանը*²: Արվեստը մարդկային մշակույթի ավանդական առեղծվածներից առավել անորսալիներից է³:

- **Երևակայություն, անկաշկանդություն, բազմիմաստություն:** Արվեստը երևակայության արդյունք է՝ դավիթանհաղթան բնորոշմամբ՝ *ունակութիւն ճանապարհորդեալ հանդերձ երևակայութեամբ*⁴: Բացառիկ ազատություն է ընձեռված նաև նրանով, որ գործում է ոչ խոսքային եղանակով՝ առանց բառին հատուկ իմաստային սահմանափակման: Ավելին. բառերը խոսքում խիստ կարգավորված են, հերթագայում են ըստ լեզվամտածողության, յուրաքանչյուրն իր սահմանված տեղում է: Իսկ արվեստում կա ձևերի, խորհրդանշանների, գաղափարների մեծ տեսականի, որոնց իմաստն ընկալվում ու մեկնաբանվում է միանգամայն ազատ, տարբեր կերպ ու հերթականությամբ և, հատկապես՝ անհատական մոտեցմամբ: Ի սկզբանե, պարզագույն զգացողության արտացոլումից ակունքվելով, արվեստը ծագում է վերացականին՝ հասկացության ու կերպարի արարմանը:

Այս երեք հատկանշական կողմերը Հայաստանի ժայռարվեստում շատ ցայտուն են արտահայտված: Բայց և, պատկերման ակնառու ազատությամբ հանդերձ՝ զգալի է նաև **խոսքին** հատուկ իմաստային կապակցվածություն ու հաջորդականություն, թե՛ մեկ, և թե՛ կից ու հարևան ժայռանկարների դեպքում, երբեմն էլ՝ ամբողջ պատկերախմբի սահմաններում դիտարկելիս: Սա պատկերագրումն առավել մերձեցնում է մտքի արտահայտման խոսքային՝ պատմողական ու նկարագրողական ձևերին, իր ինքնատիպ շարադասական կառուցվածքով:

- **Ժայռապատկերների որոշ նշաններ, մարդու կեցվածքի նկարվածքներ կարելի է ընկալել իբրև ժեստերի լեզվի՝ դիրքա-շարժումային հաղորդակցության** միջոցի տարրեր, ներքին խոսքի արտահայտման ու գրանցման պայմանական պատկերաձև: Սրանք ընդհանրական են, գրեթե միաբժեք ընկալելի՝ համամարդկային, վերլինիկ բնույթի շնորհիվ, ուստի, վաղ անցյալում ձևավորված իմաստարտահայտման այս կերպը միջերկրիկ շփումների միջոց է եղել: Գծայնացման արդյունքում նման պատկերն աստիճանաբար վերաճել է պատկերագրի և գրանշանի: Ուստի, խորհրդանշանակիր ժայռապատկերների լիարժեք վերլուծությունը կարող է լուսաբանել մոտավոր մշակույթի պատմության, խոսքի և գրի ծագման բազմաթիվ խնդիրներ [աղ. **178, 180, 182, 214-220, 222-224**]:

- **Հանրայնություն:** Արվեստը, որպես ընդհանրական, հանրային գիտակցության ձև, հեղինակին (կամա թե՛ ակամա) հնարավորություն է ընձեռում **դիմելու համայն աշխարհին**, ընկալողների անսահմանափակ բազմությանը⁵: Դրա դրսևորում է այն, որ հեղինակը գիտակցաբար կարող է նաև բարձրաբերձ տեղում կերտել իր գործը, կարծես ողջ աշխարհին, ու նաև՝ վերին ուժերին դիմելու, ուղերձ հղելու կամ աջակցություն ակնկալելու նպատակով: Սա ակնառու է Հայաստանում, որտեղ գերակշռում են բարձրալեռնային ժայռապատկերները: Ավելին, լեռների ու բլուրների գագաթային մասում ու ժայռերի ծերպերին կան վերուղղված դիրքով երկնահայաց կոթողներ [աղ. **223, 26, 81, 92, 157, 160, 191, 195, 225**]:

- **Ծիսական ու խորհրդանշական գործառույթ:** Նախնադարի գունեղ ծեսը, խաղը, պարն ու ներկայացումը խորհրդանշական էին, որևէ հիշարժան իրադարձություն նշանավորելու և զարդարելու միջոց: Մարդկային պատմության ընթացքում ի սկզբանե տարբերակվել և արժևորվել են բնության մեջ ու հանրույթի կյանքում տե-

1 Թեև Արիստոտելը «Պոեզիայի մասին» (Περὶ ποιητικῆς) երկում պոեզիան է քննարկում, սակայն ποιητικῆς ասելով հին հույներն ընկալում էին արվեստն առհասարակ, տե՛ս *Արիստոտել*, գլ. IV, էջ 148-149, 223՝ ծան.: *Aristotle, The Poetics*, IV, 12-15; *Аристотель*, Поэтика, гл. IV, с. 648-649: Տե՛ս նաև *Արգումենտան* 2022, 93-94:

2 *The most beautiful experience we can have is the mysterious. It is the fundamental emotion that stands at the cradle of true art and true science* (Einstein 1931, 194).

3 *One of the most elusive of the traditional problems of human culture* (Wollheim 1980, suppl. VI, 231-239).

4 *Դաւիթ Ալյաղթ*, ԺԲ, 102 (*Դավիթ Անհաղթ*, ԺԲ, 94), տե՛ս նաև *Հովհաննիսյան* Հ. 1983, 324-329; *Ղազարյան* Մ. 1992, 71; *Гегель* 1968, 242:

5 Արվեստի և գիտության՝ հանրայնության առումով նմանության ու տարբերության մասին դիպուկ է արտահայտվել ֆրանսիացի գրող, ռոմանտիկ Ալֆրեդ դը Մյուսսեն (Alfred de Musset, 1810-1857). *արուեստի գործը հաճելի պետք է ըլլայ հասկցողին և ժողովուրդին. տաղանդը պետք է գոհացնէ երկուքին ալ: Նկարել միայն ժողովուրդին համար, արհեստ ընել է. Նկարել միայն հասկցողին համար՝ գիտութիւն ընել է* (Մուլթաֆեան 1969, 57):

դի ունեցող երևույթներն ու վիճակները, որոնց իմաստավորման շնորհիվ էլ սաղմնավորվել են դրանց առնչվող հավատալիքներն ու պաշտամունք¹: Այդ ամենի արդյունքում ծագած հնագույն ծեսն ու ավանդույթը փոխանցվել են սերնդե-սերունդ, փորագրվել նաև ժայռերին: Հաճախ մթագնել է դրանց սկզբնական, նաև՝ որոշակի տիեզերաբանական միտք պարունակող իմաստը [հմտ. աղ. **182, 185¹⁻², 201, 206-208, 232-233, 236-238, 240-243**]:

8. Արվեստը և գիտությունը: Հագարամյակներ ի վեր արվեստը ներառում էր նաև գիտությունը: Գրավոր փուլում՝ մ.թ.ա. V-IV դդ. արվեստը հետազոտության առարկա էր հույն մտածողների, առավելապես՝ Սոկրատեսի, Դեմոկրիտեսի, Պլատոնի և Արիստոտելի երկերում²:

Դավիթ Անհաղթը՝ Հայաստանում փիլիսոփայական գեղագիտության սկզբնավորողը (Ապրեսյան 1980, 71), քննելով աշխարհաճանաչողության մեջ արվեստի և գիտության դերը, սահմանել է, որ դրանք իմացության միջոց են, ունեն գործունեության առարկա (ենթակա) և նպատակ. *Ամենայն արհեստ և ամենայն մակացույթն ունի ենթակայ, ունի և կատարումն*³, այսինքն՝ նպատակային են, ուղղորդված, ծրագրված և իրականացված: Հայաստանի ժայռարվեստում լավագույնս մեկտեղված են մշակույթի այս բաղադրիչները:

Անգլիացի փիլիսոփա, փորձն իբրև իմացության միակ վստահելի աղբյուր ընդունող տեսության՝ փորձապաշտության (Էմպիրիզմ) հիմնադիր Ֆրենսիս Բեկոնը (Francis Bacon, 1561-1626) համարում էր, որ թեպետ մշակույթն ընդհանրապես դրսևորվում է ողջ գործունեության մեջ, սակայն դրա գլխավոր տարրերը գիտությունը, հմտությունը և արվեստն են:

Գ. Հեգելի բնորոշմամբ, արվեստներն ըստ բովանդակության երկու տեսակի են. **պատկերային**, որը կոչված է ցուցադրելու առարկա, կյանքի երևույթ ու մարդ, և **արտահայտչական**, որն արտացոլում է անձի ընդհանրացված ապրումը, տրամադրությունն ու աշխարհգացողությունը⁴: Այս առումով, ժայռապատկեր երևույթը ներկայանում է որպես տեղեկություն ու հույզ միաձուլող պատկերագրական յուրօրինակ արտահայտչաձև:

Արվեստն ու գիտությունը մարդկային ճանաչողության նշանային համակարգեր են, որոնք կիրառում են փորձարկում, վերլուծում ու համակցում: Մերօրյա միտքը կարևորում է նշանագիտական (semiotic) մոտեցումը. արվեստը դիտարկվում է որպես ինքնատիպ լեզու՝ մարդկային հաղորդակցության համակարգ, որն օգտագործում է յուրովի կարգավորված նշանախմբեր (*Лотман* 1970, 14):

Դրանք երեք դասի են՝ պատկերանշան, ոչ պատկերային նշան, խառը բնույթի:

- **Պատկերանշանի** նախակերպն իրական է, ծագել է որևէ իրողության (իր, երևույթ) զգայական ընկալման ու նմանակման շնորհիվ [աղ. **212², 10, 214^{5-6, 10-11, 14-15}**]: Դեռևս Գրիգոր Տաթևացին է 1397 թ. ձևակերպել իրականի և մեր ընկալածի հարաբերակցությունը. մտածողությունն ու գաղափարը երկրորդային են բնության հանդեպ. *մեր տեսութիւնս Էութեանն հետևի, զի նախ իրն լինի, և ապա՝ մեք տեսանեմք*⁵: Ղուկաս Վանանդեցու խոսքով՝ *զիրս իմանալ ոչ կարեմք առանց պատկերաց* (*Ղուկաս Վանանդեցի*, 5): Պատկերանշաններով են գործում կերպարվեստը, քանդակը, գրականությունը, քարտեզագրությունը, քիմիան, երկրաչափությունը և այլն:

- **Ոչ պատկերային նշանն** իրական, առարկայական նախակերպ չունի [աղ. **212¹, 3-9, 11-12, 214¹⁻⁴, 7-9, 12-13, 16-19, 216-219, 233**]: Թեև այն անհնար է ճանաչել որևէ իրի կամ երևույթի մեջ, սակայն սերտ կապված է մարդկային ընկալման կապակցային-համադրական (ասոցատիվ) ձևերին: Այդպիսիք կառուցողական ու կիրառական արվեստում են, պարի և երաժշտության, տրամաբանության, թվաբանության ու քիմիայի մեջ:

- **Խառը բնույթի** նշաններ, որ կիրառվում են ստեղծագործական սինթետիկ ոլորտներում (երգեցողություն, թատրոն, շարժանկար, մեջախաղ, բալետ և այլն):

Այս երկու տեսակ նշանների կիրառման առումով ևս ժայռապատկերը միավորում է արվեստն ու գիտությունը, ներկայանում որպես դրանց ինքնատիպ, ներդաշնակ համատեղում: Սա առավել ցայտուն է հնագույն պատկերներում, որոնց վաղնշականությունից էլ բխում է նախնադարի մշակույթին բնորոշ սինկրետիզմը՝ միախառն, չմասնատված վիճակը: Ժայռանկարների՝ զուտ «արվեստային» կամ «գիտական» լինելն առավել որոշակի է դրսևորվում դրանց կերտման միջին և ուշ փուլերում:

Գիտության ու տեխնիկայի ներգործությունն Եական է Նյութի և իրի վրա, արվեստինը՝ առավելապես հոգևոր ոլորտում: Ժայռապատկերը որոշակիորեն միավորում է դրանց, արտացոլելով թե՛ տեղեկություն ու գիտելիք, թե՛ հույզ ու զգացմունք և, ըստ այդմ՝ ներկայանում որպես Նյութականի և հոգևորի միախառն ընկալման դրսևորում:

Գիտությունն օբյեկտիվության է ձգտում, իսկ արվեստում ոչ միշտ է այդպես. հեղինակը՝ *գիտացողն*, ստեղ-

1 Պատկերահան անհատի, կերտված նկարի և հանրույթի կապի մասին տե՛ս նաև *Anati* 1998, 11-12:

2 Արվեստի սահմանների խնդրի շուրջ տե՛ս *Արզումանյան* 2022, 88-89:

3 *Դավիթ Անհաղթ*, Ե, 52 (*Դավիթ Անհաղթ*, Ե, 64), տե՛ս նաև *Ապրեսյան* 1980, 75; *Հովհաննիսյան* Հ. 1983, 3:

4 Ոչ պատկերային արվեստներն արտահայտման և ընկալման ձևով բաժանվում են երեք դասի. երաժշտական, պարային ու գրական, բնականաբար և՛ խառը: Տե՛ս *Դեզեն* 1968, 119:

5 Գիրք Հարցմանց ... *Գրիգորի Տաթևացուն*, հ. III, գլ. 8, ԺԴ, 118 (*Գրիգոր Տաթևացի*, 184):

ծագործության մեջ ներդրում է իրեն, իր զգացողությունը և զգացմունքը՝ *զգիտելին*¹: Ժայռանկարն այս առումով նույնպես ճանաչողության երկու հիմնական ձևերի միավորողն է, քանի որ առկա են թե՛ օբյեկտիվ, ճշգրիտ և իրապաշտական, թե՛ նաև անհատական ու կամայական, ազատ ու ստեղծագործ մոտեցումներ:

Գիտական մեթոդը խիստ ռացիոնալ է. *գիտության առարկան հավերժն է և անհրաժեշտը*²: Իսկ արվեստում միշտ էլ տեղ ունեն ներլուրժնությունը (ինտուիցիա) և փոքր-ինչ անհետևողականությունը: *Չանազանին ի միմեանց արհեստ և մակացուպիւն, վասն զի մակացուպիւն և ըստ իւրում բանին անսխալ է և ըստ ենթակային, իսկ արհեստ ըստ իւրում բանին անսխալ է, իսկ ըստ ենթակային թուի սխալական գոլ*³: Այս առումով ևս դիպուկ է արտահայտվում Հակոբ Ղրիմեցին. *Ուր ոչ գիտութիւն, անդ մոլորութիւն... Այսպիսով՝ յայտնի եղև, զի ուր ո՛չ է չափ և համար, անդ և ո՛չ գիտութիւն* (ՄՄ 1114.98ա; Հակոբ Ղրիմեցի, 301; Էյնաթյան 1975, 70; 2021, 19):

Ժայռապատկերն ասելիքի արտահայտման աշխատատար ու տեխնիկապես բարդ եղանակ է, հետևաբար՝ հակիրճ է, բանական ու ռացիոնալ (հորինվածքը մտածված է, կազմակերպված, հիմնավորված, տրամաբանված ու նպատակահարմար): Բայց և, կարող է պայմանական ու վերացական լինել, նույնիսկ «սխալական» թվալ՝ անհամաչափ, չափազանցված, կիսավարտ ու թռուցիկ արված նկարների դեպքում [աղ. 222-224, 226-227, 231]:

Արվեստի գործն, ըստ էության և սահմանման, **ամբողջական և ավարտուն** կարող է համարվել⁴ (նույնիսկ եթե կատարումն անավարտ է): Այդուհանդերձ, արվեստում կարելի է դարձյալ և նորովի անդրադառնալ միևնույն առարկային, թեմային և ոճին: Իսկ գիտական ամեն մի աշխատանք լոկ **օղակ** է նախորդ-հաջորդ շղթայում (նույնիսկ եթե ամբողջական ու ավարտուն է, հենակետ է կամ ուղենիշ): Գիտությունը հազվադեպ է վերանայում արդեն իսկ բացարձակ իմացում դարձած, ընդունված ու գործնականում հաստատված որևէ անսխալական դրույթ՝ ընթանալով աստիճան առ աստիճան:

Ավարտուն կամ փուլային լինելու այս հանգամանքը ժայռարվեստում այնքան էլ որոշակի չէ, հաճախ դա դժվար է տարբերակել [աղ. 231]: Սա ժայռանկարի՝ արվեստն ու գիտությունը միահյուսած ասպարեզ հանդիսանալու ևս մի խոսուն փաստարկ է:

Արվեստի առումով. իբրև պատկերակիր՝ նկարչական հորինվածք, նկարապատում, յուրաքանչյուր ժայռապատկեր **ավարտուն, ինքնուրույն** գործ է: Որպես նաև գիտելիքի կրող՝ այն արտացոլում է որևէ **ամփոփ** տեղեկույթ, միտք⁵: Երկու դեպքում էլ՝ արարված արդյունքի ներփակ, ինքնաբավ լինելն առավելապես արվեստի հատկանիշն է, արվեստի ասպարեզին պատկանելության մի հայտանիշ:

Գիտության առումով. Հայաստանի ժայռապատկերների գերակշիռ մասն ամփոփ, հավաք խմբերում է: Ուստի, խմբի ամեն մի բաղադրիչ կարող է ընկալվել կից նկարների հետ մեկտեղ, որպես իրականության արտացոլման յուրօրինակ համակարգի, **շղթայի օղակ**: Հավանական է, որ պատկերախմբի յուրաքանչյուր միավոր ստեղծվել է առավելապես միասին դիտման, ընկալման նպատակով՝ թեմայով և իմաստով անջատ չէ հարևան մյուս կոթողներից, որպես իրականության արտացոլման յուրօրինակ համակարգի, **շղթայի մի օղակ. ինքն մի է և բազում, և բազում է և մի** (Եզնըկյա վարդապետի *Կողբացոյ* եղծ աղանդոց, գիրք III, Գ, 166):

Խմբայնության դեպքում իմաստային կապերը, ընդհանուր սյուժեի կառուցման պատճառահետևանքային հենքը, անհրաժեշտը և պատահականը, տարածական ու ժամանակային բնութագրերը կարող են ի հայտ բերվել համակողմանի հետազոտման՝ դասակարգման միջոցով⁶: Դավիթ Անհաղթն այն սահմանել է իբրև *բաժանական հնար* (Դավիթ Անյաղթ, Բ, 22; Դավիթ Անհաղթ, Բ, 46):

Դրա լիարժեք իրականացման արդյունքում խմբում (և առհասարակ՝ ժայռարվեստի ոլորտում) հնարավոր է բացահայտել նաև տարածամասնակյա պատկերները, որոշել խմբում առկա ժամանակային փուլերը: Երբեմն ակնառու է ժամանակային գործոնը՝ պատկերների հաջորդաբար ստեղծումը, լրացումը, կրկնումը [աղ. 144₁₋₆]: Խմբում արված ամեն մի փոփոխություն, նոր պատկերի, կամ եղածի վրա որևէ դրվագի ավելացում, բնականա-

1 Գիրք Հարցմանց ...Գրիգորի Տաթևացոյն, հ. III, գլ. 8, ԺԷ, 121 (Գրիգոր Տաթևացի, 187):

2 *An object of Scientific Knowledge, therefore, exists of necessity. It is therefore eternal* (Aristotle, The Nicomachean Ethics, VI, 3, p. 333. *Предмет научного знания (επιστήτων) существует с необходимостью, а значит, вечно* (Аристотель, Никомахова этика, кн. VI, гл. 3, 1139b. 23-25, с. 175, прим. с. 725). *Предмет науки – вечное и необходимое* (Асмус 1976, 366).

3 Դավիթ Անյաղթ, ԺԲ, 106: Գիտական իմացումը անսխալ է և՛ իր էությանը, և՛ իր ենթակայով, իսկ արվեստն անսխալ է իր էությանը, բայց իր ենթակայով սխալական է թվում (Դավիթ Անհաղթ, ԺԲ, 95):

4 Ըստ ժամանակից կախվածության և իրականացման կերպի, Գ. Հեգելը տարբերակել է կատարողական ու ոչ կատարողական արվեստներ՝ կատարվող, ընթացող, շարունակվող և ավարտված, մնայուն: Նույն կերպ կարելի է բնութագրել նաև գիտական միտքը, ստեղծագործությունն առհասարակ: Տե՛ս *Fezele* 1968, 119:

5 Նման բաժանումն, իհարկե, պայմանական է՝ մեծապես կախված է մեր ընկալողական մոտեցման կամայական, միտումնավոր և ընտրովի լինելուց, մեր մեկնահիմքից և ճանաչողության աստիճանից, այսինքն՝ տվյալ ժայռապատկերը համարել սոսկ պատկեր, թե՛ լոկ տեղեկության, փաստի արձանագրում:

6 Արդի գիտական հզոր մեթոդներից դասակարգումը, գործում է տվյալների *բաժանում-տարանջատում* ու *միավորում-կուտակում* բնականոն շղթաներով. 1. ուսումնասիրության առարկաների ընտրում, 2. դրանց առանձնացում և միավորում մի խմբում, 3. դրանց նոր՝ մի այլ ենթահատկանիշի սահմանում և ըստ դրա առանձնացված տվյալների միավորում նոր ենթախմբում և այդպես շարունակ:

բար, հանգեցրել է իմաստային ևս մեկ առնչության ծագմանը. սա հորինվածքի, թեմայի և ասելիքի աստիճանական զարգացման ընթացքի վկայություն է: Խմբայնության այսօրինակ մեկնաբանման շնորհիվ ժայռապատկերումը ներկայանում է որպես գիտական մտածելակերպի արգասիք: Խմբային լինելն առավելապես **գիտության** հատկանիշն է, գիտության ասպարեզին պատկանելության մի հայտանիշ:

Այսպիսով, ժայռանկարներում առկա է թե՛ արվեստի հայտանիշը՝ ավարտուն, ամփոփ, ինքնուրույն, ինքնաբավ լինելը, և թե՛ գիտության հայտանիշը՝ խմբայնությունը, շղթայնությունը, համակարգի օղակ լինելը: Արվեստին ու գիտությանն առնչակցության առումով ժայռապատկերը յուրովի համատեղում է դրանց, այս կերպ ամբարելով **իմաստությունը՝ գիտելիքների և զգացմունքների ներդաշնակ զուգակցումը**:

Ըստ այդմ՝ մարդու մտածողական ու զգացական ընկալումներ արտացոլող պատկերակազմ քարեղեն «Էջերը» դրսևորում են **գրքային** մշակույթին բնորոշ գրեթե բոլոր հատկանիշները: Ինչպես գիրքը, ժայռապատկերը ևս՝

1. մտահղացված և հեղինակային տեղեկատվական աղբյուր է, պահպանման ու փոխանցման միջոց,
2. ընթերցելի է, այլոց մատչելի և ունի ընթերցող,
3. բովանդակությունը բազմազան է և անսահմանափակ,
4. գոյությունը կայուն ու տևական է,
5. կրկնելի է, լրացվող ու վերափոխելի [աղ. 144₁₋₆],
6. կուտակելի է՝ իր խմբայնությամբ (գրադարանայնություն) [աղ. 142, 103₁, 133₁]:

Վերստին հիշենք Հակոբ Ղրիմեցու՝ **տառ – տող – էջ – գիրք** շղթայի պատկերավոր ներկայացումը. *զգիրք առ օրինակ. գրերն կետ և տողերն գիծ և մի մի թուխթն մակերևույթ և ամեն գիրքս մարմին...* տվյալ դեպքում՝ քարի վրա նշան-տարրերի փորագրում, պատկերի ստեղծում, պատկերախումբ:

Այսպիսով, ժայռանկարն իրավամբ կարող է ներկայանալ որպես «գիրք» երևույթի նախատիպ: Արդի ժայռապատկերագիտական միտքը կարևորում է այս կոթողների դերը՝ որպես մտահղացված և ուղղորդված տեղեկակիր՝ գրի հնագույն, պահպանված և ընթերցելի միջոց (Anati 1994, 9; 1998, 11, 14-15):

Որևէ արտեֆակտի (հնագույն գտածո կամ երևույթ, իմա՝ ժայռապատկեր) կարգավիճակը՝ գիտական և արվեստի գործ լինելը պայմանավորված է մեր ժամանակի և հանրության իմացաբանական հայեցակարգով, մեր մոտեցումներով ու մեկնահիմքով՝ *առավել, քան դրա սեփական ֆիզիկական ու պատկերացնելի, զգայությամբ ընկալելի առանձնահատկություններով*¹: Ուստի, գիտականության և արվեստայնության աստիճանը որոշվում է մեր իսկ մշակութաբանական մտքի և տեսության շրջանակներում մեկնաբանմամբ²:

9. ժայռապատկերը արվեստների համակարգում. Ըստ ստեղծագործության նյութեղենության, շարժունության ու մեր զգայարաններով ընկալման, արվեստները լինում են երեք տեսակի.

- **տարածական** արվեստը կերպարն արտահայտում է տարածության մեջ, նյութական է, ինքնին անշարժ և անփոփոխ է ժամանակի ընթացքում: Ընկալվում է հիմնականում տեսողությամբ (կերպարվեստ, քանդակ, ճարտարապետություն, արդուզարդ, լուսանկար և այլն),
- **ժամանակային** արվեստում կերպարը ժամանակավոր է՝ իրական տարածության մեջ չի կարող պահպանվել ինքնուրույնաբար, առանց նյութական կրողի, այն առավել ընկալելի է լսողությամբ: Այս՝ ոչ պատկերային տեսակները հիմնականում արտացոլում են մարդու ներաշխարհը: Լինում են բառա-խոսքային և երաժշտական՝ ասմունք, բանավոր գրականություն, երգ, նվագ և այլն,
- **տարածաժամանակային** արվեստը կերպար է ստեղծում բոլոր հնարավոր միջոցներով ու վիճակներում, համատեղ ու համաժամանակ: Այն տարածական է ու տևողական, մարմնավորված ու շարժուն, զգայարաններով կարող է ընկալվել միաժամանակ (պար, գրականություն, թատրոն, շարժանկար, մեդիա-արվեստ)³:

Արվեստի ոչ խոսքային տեսակ հանդիսացող տարածական արվեստից ճյուղավորվում է պատկերայինը՝ **կերպարվեստը**, որն ակնառու կերպարներով է վերարտադրում տեսողությամբ ընկալվող արտաքին իրականությունը, բովանդակելով նաև իրադարձությունների տարածաժամանակային զարգացում, որոշակի պատում, շարժունություն: Կերպարվեստի բովանդակություն են դառնում աշխարհայացքային, գեղագիտական, բարոյական գաղափարները, մարդկային երևակայության արգասիք մտապատկերները:

Կերպարվեստի մի ճյուղը **քանդակն** է՝ ծավալային արվեստը, երկու տեսակներով՝ բոլորաքանդակ (բոլոր կողմերից դիտելի) և **ռելիեֆ** (հարթաքանդակ, մեկ պատկերանիստով): Ըստ մակերեսի վրա ծավալի արտահայտ-

1 The status of an artifact as work of art results from the ideas a culture applies to it, rather than its inherent physical or perceptible qualities (Dutton 1993, 13-21; 1998; Danto 1988, 18-32): Տե՛ս նաև Արզումանյան 2022, 92, 96-9.

2 Arthood is a property which objects possess in relation to artwork (Young 2001, 11).

3 Գերմանական դասական գրականության հիմնադիր, արվեստի տեսաբան Գոթհոլդ Լեսսինգը (Gotthold Lessing, 1729-1781) արվեստները բաժանել է երկու խմբի. առարկայական (ճարտարապետություն, քանդակ, նկարչություն, որ տեսողական են, դրվագային՝ **տարածություն** պահանջող) և ենթակայական (բանաստեղծություն, երաժշտություն, որ լսողական են՝ **ժամանակ** պահանջող, տևողական): Նա է առաջինը գործածել կերպարվեստ բառը, տե՛ս Մուլթաֆեան 1969, 20-21:

ման ձևի, ռեյիեֆը բարձրաբանդակ է կամ **խորաբանդակ**: Ժայռապատկերը խորաբանդակի վաղագույն դրսևորումներից է: Թեև, ըստ կրող նյութի ու կատարման եղանակի այն համարվում է արվեստի ոչ խոսքային տեսակ, սակայն, ինչպես նշվեց, տարբերվում է կարևորագույն մի հանգամանքով՝ բավականաչափ խոսքային է, պատումային: Նաև, որպես գրառված արդյունք՝ պատկերագիր է ու պատկերաշար:

10. Կերպարվեստ և ժայռապատկեր: Ակնհայտ կերպարներով վերարտադրելով տեսանելին, «անշարժ» համարվող կերպարվեստն ունակ է արտահայտել նաև իրադարձության տարածաժամանակային զարգացում, որոշակի պատում, շարժունություն: Դրա բովանդակություն են դառնում իրողությունները, աշխարհայացքային գաղափարներն ու երևակայության արգասիք մտապատկերները: Որպես միջավայրի գեղագիտական ընկալման, կերպավորման, գործնական վերափոխման արդյունք, այն տեղեկություն է կրում բնության, մտածողության, հանրույթի կապերի և փոխհարաբերության մասին¹:

Պատկերաբանության մեթոդական սկզբունքները ձևակերպել և ամբողջացրել է ամերիկյան արվեստաբան Էրվին Պանոֆսկին: *Առաջնային կամ բնական սյուժեն վերլուծելիս նախ պետք է տարբերակել «փաստականը» և «արտահայտչականը»՝ բացահայտել մաքուր ձևերը, գծի և գույնի հարաբերակցությունը, բրոնզի կամ քարի մշակված, ձև ստացած կտորները դիտել որպես իրերի և էակների ներկայացում: Դրանց առնչությունները դիտարկել որպես իրադարձություն, ըմբռնել արտահայտչաձևերը, օր.՝ դիրքը, կեցվածքը, ժեստերը և նկարի ընդհանուր մթնոլորտը: Այս կերպ մաքուր ձևերը ճանաչվում են որպես բնական կամ նախնական իմաստակիրներ ու ձևավորում գեղարվեստական մոտիվների աշխարհը* (տե՛ս Panofsky 1957, 28; Панофский 1991, 45-46):

Վերինքարիդարյան արվեստի առաջին նմուշներից են անձավային գունանկարը, ոսկրի ու փայտի վրա փորագրությունը և նախնադարյան «վեներաները» (կնոջ արձանիկ)² [աղ. 211₁]: Սրանց մի մասը պարզունակ է. նախնադարի արվեստը նաև *պրիմիտիվ* արվեստ է կոչվում՝ բառի «նախնական, առաջնային» իմաստով: Այդ ժամանակաշրջանը նաև մարդկության «մանկության» փուլն էր, իրեն բնորոշ նախի՝ իրապաշտության, ինչը բնության տարրերի ու երևույթների առաջնային դիտարկման արդյունք էր: Հնաքարյան ավանդույթում առկա էր երկու ուղղվածություն. 1. կերպարվեստի գործեր, որոնցում որսակենդանիները (երբեմն նաև՝ մարդը) պատկերված են պարզորոշ, 2. ոչ պատկերային, որը բաղկացած էր ձևերից ու նշաններից:

Առաջին գունանկարները հայտնաբերվեցին Եվրոպայում, 1879 թ., Իսպանիայի հյուսիսում՝ Բասկերի երկրի «Ալտամիրա» (Altamira) և 1895 թ.՝ Ֆրանսիայի «Լա Մուտ» (La Mouthe) անձավներում: Սակայն, գիտական աշխարհն ու Կաթոլիկ Եկեղեցին փութացին բարձրարժեք գտածոները նորօրյա՝ կեղծիք համարել, քանզի հնության ընդունումը կվկայեր «նախաքրիստոսյան» արվեստի գոյությունը³: Մինչդեռ, Հայաստանում 1986 թ. Մաստարայում [աղ. 1₁₋₃] և 1892 թ. Արագածի լանջերին հայտնաբերված ժայռապատկերներն անմիջապես գիտական քննարկման են արժանանում, որպես *երջանիկ նախնեաց մեզ աւանդած հնութեանց նշխար*⁴:

Եվրոպական գիտությունը գունանկարների հայտնաբերումից երկու տասնամյակ անց միայն անդրադարձավ դրանց մեկնաբանմանը. XX դ. սկզբին ձևավորվեցին ժայռանկարչության ծագումը և նպատակը բացատրող հիմնական ուղղությունները՝ հմայականը, առավել ուշ՝ պաշտամունքայինը:

Ֆրանսիական հնագետ, կրոնաբան Սալոմոն **Ռեյնախը** (Reinach Salomon, 1858-1932) հիմնավորեց **հմայական** տեսությունը⁵: Պատկերման գաղափարը, ընթացքը և արդյունքում ստացված նկարը կենդանի էակի վրա հեռահար ներգործության հնարանք է, միջոց, որսի կամ մարտի հաջողությանը նպաստող հմայության, մոգության հիմնական մասն ու ձևը [աղ. 201₃]: Հմայության հիմքում հեռազգացության ու հեռազդեցության պատկերացումների իրական ու գործուն լինելու գաղափարներն են (տե՛ս Reinach 1903, 257-266):

Համարվում է, որ խոր անցյալում գերիշխող հմայանք երևույթն իր մեխանիզմով որոշակիորեն մոտ էր գիտական ճանաչողությանը՝ առնվազն այն հիմքով, որ երկուսն էլ ընդունում են բնական երևույթների միջև առկա

1 Տե՛ս նաև *Երիցյան, Թադևոսյան, Գասպարյան* 1997, 12-15:

2 Փոքր Ասիայի, Հայկական լեռնաշխարհի, Միջագետքի, Իրանի, Կենտրոնական Ասիայի և Աֆղանստանի մարդակերպ քանդակների մասին տե՛ս օր., *Антонова* 1977: Այս բոլոր տարածքներում գտածոների թվում գերակշռում են կանանց արձանիկները:

3 Գունանկարներն իր տոհմական կալվածքում հայտնաբերել է իսպանացի իրավաբան, սիրող-հնագետ Մարսելինո դե Սաուտոլան (Marcelino Sanz de Sautuola, 1831-1888), դստեր՝ իննամյա Մարիայի հետ: Մեկ օրինակով նրա հրատարակած գունավոր արտանկարները 1880 թ. Լիսաբոնի «Նախապատմական» վեհաժողովում ծաղրի արժանացան, հատկապես՝ ֆրանսիացի անվանի հնագետ Էմիլ Կարտիլյակի (Émile Cartailhac, 1845-1921) կողմից: Ժայռանկարները գեղծարարություն էին համարում մինչև 1902 թ. հոկտեմբերը, երբ նա վերանայեց իր կարծիքը՝ *L'Anthropologie* ամսագրում հրատարակելով «Իմ մեղքը»՝ “La grotte d'Altamira, Espagne. “Mea culpa” d'un sceptique” վերնագրած հոդվածը (Cartailhac 1902, 348-354): Հնությունն ընդունելու հիմք դարձան Ալտամիրայում պեղված քարիդարյան գտածոները, նաև Ֆրանսիայի այլ անձավներում՝ Ֆոն դը Գոմ (Font-de-Gaume) և Կամբարել (Combarelles) 1901 թ. հայտնաբերված գունանկարները:

4 Տե՛ս *Սմբատեանց* 1886, 499; *Միսրան* 1893, 765, նաև՝ *Ռոխայան* 2025a, 96-106:

5 Նրա աշխատանքի հիմքում անգլիացի ազգագրագետներ Էդվարդ Թեյլորի (Edward Tylor, 1832-1917) և Ջորջ Ֆրեզերի (George Frazer, 1854-1941), համաշխարհային ընդգրկման նկարագրական-վերլուծական հսկայածավալ նյութերն են՝ Tylor 1871 (*Teiñop* 1989); Frazer 1890 (*Ֆրեզեր* 1989): Ս. Ռեյնախին հետևեցին ֆրանսիացի ազգաբան Անրի Բրեյլը (Henri Breuil, 1877-1961), հետագայում հնագետ Սերգեյ Չերնիկովը (Сергей Черников, 1909-1976) և այլք, տե՛ս Breuil 1926; 1952; Черников 1947, 273-276, 280:

տրամաբանական, *պատճառահետևանքային* կապերը: Դրանք միարժեք են և *որոշակի, կրկնվող*, կայուն ու օրինաչափ՝ բնության *անփոփոխ օրենքներին ենթակա*: Թե՛ հմայանքում, և թե՛ գիտության մեջ գերակա և առանցքային է հավատն առ այն, որ ամեն ինչ *հաշվարկելի է ու կանխատեսելի*¹: Այդ կերպ են դրանք տարբերվում հայեցողական՝ հավատքային-ծիսական ոլորտներից, որոնցում ենթադրվում է աննյութական և աներևույթ գերբնականի՝ մարդուց ու բնությունից վեր, երրորդ մի ուժի գոյություն և ազդեցություն:

Ֆրանսիացի հնագետ, մարդաբան Անդրե **Լերուա-Գուրանը** նախնադարյան արվեստը լուսաբանեց **պաշտամունքային** առումով, որպես գերբնական ուժերին ապավինելու մտայնության արգասիք (*Leroi-Gourhan* 1964; 1965): Նա հերքեց հմայական գործոնի անվերապահ միակության դրույթը, քանզի դրանով բացատրելի չէ շատ հաճախ հանդիպող մի շարք պատկերատարների առկայությունը՝ վտանգավոր գազան, անիրական, երևակայական արարած (կիսամարդ-կիսակենդանի, հրեշ): Ընդամենը, դիտարժան է, որ Հայաստանում վիշապի ժայռապատկերների ու բոլորաբանդակ վիշապակոթողների առատությունը ևս փաստում է, որ հմայական տեսությունը միակ ճշմարիտը չէ [աղ. **206, 207**]:

Ժայռանկարներում կան *որսորդական, աշխատանքային, ռազմական, անգամ մարզական և այլ թեմաներ, որոնցում մոգական շարժառիթն անհնար է ենթադրել*: Օր., հմայական տեսությամբ, կենդանակոճի տեսարանը կմեկնաբանվի իբրև մարդու կողմից *...կենդանիներից մեկի հաջողությունն ապահովելու միջոց*² [աղ. **170**]: Ավելին. որոշ պատկերներ արված են շատ ճշգրիտ, վարպետորեն ու գեղեցիկ, ինչը բոլորովին էլ պարտադիր չէր կենդանուն հմայելու համար³ [աղ. **221-22**]: Այս դեպքում առաջ են գալիս նաև գեղարվեստական խնդիրներ: Սոսկ հմայանքով պայմանավորված լինելով հնարավոր չէ ըմբռնել նաև կենցաղային տեսարան, բնության բաղադրիչ ու երևույթ, երկնային լուսատու, առարկա և կառույց, զարդ ու խորհրդանշան դրոշմելու կարիքն ու իմաստը:

Ուստի, առավել իրատեսական և արժանահավատ է Լերուա-Գուրանի տեսությունը, ըստ որի՝ ժայռանկարը **պաշտամունքի** դրսևորում և արտահայտություն է: Թեև, իրականում, օր.՝ կենդանապատկերի պարագայում, երկու մոտեցումն էլ հնարավոր են. թե՛ կենդանուն հմայելը, և թե՛ պաշտելը տարբեր համակցումներով հնադարում գործել են, միտված լինելով ազդել դեպքերի ընթացքի վրա (բնական է, որ Նախնադարյան մարդը կարող էր կյանքի համար վտանգավոր, կամ իր որսի ընթացքը խափանող գազանին դուրսբերել, թուլելու միջոցով նույնպես շեղեր, թուլացներ ու վնասազերծեր նրան):

Ուստի, որպես ընդհանուր ծիսապաշտամունքային ոլորտի մաս ու մտածողության դրսևորում՝ հմայանքը և պաշտամունքը շատ մերձ են: Տարբեր է իրականացման միջոցը. հմայական մոգության դեպքում մարդն ապավինում է իր ներքին ուժի միանշանակ ազդեցությանը, պաշտամունքի պարագայում՝ հուսալիք արդյունքը նա պայմանավորում է մի այլ՝ գերբնական, միջնորդ, երրորդ ուժի հավանական մասնակցությամբ:

Ժայռանկարը մարդկային ճանաչողության զգացական մի ոլորտում է, որում հմայանքն ու պաշտամունքը գլխավոր բաղադրիչ էին: Ա. Բրեյլը նշել է, որ *եթե մոգական ու կրոնական գաղափարները չլինեին, իրական կյանքի կարևորագույն հետաքրքրություններում արվեստը կարող էր մնալ սաղմնային վիճակում*⁴: Ժայռապատկերումը հետագայում է ստացել գեղագիտական նշանակություն. գեղարվեստը ծագել է, երբ սկսել են նկարել ոչ թե աշխարհի ու երևույթների վրա անմիջականորեն ազդելու, այլ նաև զուտ «արվեստային» նպատակով՝ մարդու վրա ազդելու դիտավորությամբ (*Борес* 1997, 33):

Արդի գեղագիտական միտքն առավել կարևորում է ժայռապատկերման իմացաբանական կողմը, կերպարվեստի այս ճյուղի ստեղծագործություններում տեսնելով իրականությունն իրապաշտորեն արտացոլելու միտում:

11. Ժայռապատկերը որպես արվեստաբանության առարկա, ենթակա է գեղագիտության դասական եղանակներով ու մոտեցումներով վերլուծության՝ ըստ հորինվածքի և իմաստաբանության, ոճի և տեխնիկայի, կատարման փուլայնության, չափերի և դիրքի, նշանայնության ու սխեմայնության, ներշնչման աստիճանի և չափազանցման, լրացման ու կրկնանկարի և այլն:

XX դ. սկզբին ժայռանկարը կերպարվեստ չի համարվել, քանզի չունի պատկերակիր մասի՝ «կտավի» սահմանափակում՝ շրջանակ⁵: Մոտեցումն, իհարկե, բնական էր՝ Եվրոպայում առաջին հայտնաբերվածներն արված էին լայնատարած, ամբողջական մակերեսներին (անձավի պատ, առաստաղ, ափատարած հորիզոնական շերտ): Հայաստանում, որտեղ գերակշիռ է քարաբեկորային տեսակը, «շրջանակի» բացակայությամբ հանդերձ, ընդ-

1 Ֆրեդեր 1989, 62-63: Նա է տարբերակել մոգության դրսևորման երկու կերպը՝ նմանական (հոմեոպաթիկ) ու շփածին (կոնտակտային):

2 Մանուչարյան 2000, 182: Սյուժեն արտացոլվել է նաև գտածոներում, օր.՝ Թեյշեբախիում 1941 թ. գտնված ոսկրե թիթեղը (*Помощь* 1944, 323, նկ. 108; 1970, լուս. 92):

3 Ըստ ֆրանսիացի արվեստաբան Էթիեն Պատտի (*Étienne Patte*, 1891-1987)՝ *եղևիկների վեհաշուք շարժումները վերարտադրված են այնպիսի նրբությամբ, որ մագիայի կարիքը դրա հետ առնչվել չի կարող* (*Patte* 1960, 41):

4 Տե՛ս *Breuil* 1926, 226, տե՛ս նաև Մանուչարյան 2000, 182-184:

5 Արվեստի ծագման ու կայացման պայման է նաև գեղարվեստական «տեքստի», ասելիքի տեխնիկայից ու տարածապես հստակ սահմանազատումը բնությունից, կյուբեղեն պարագայից ու կառուցվածքից, օր.՝ նկար – շրջանակ; քանդակ – պատվանդան; թատրոն ու պար – բեմ; կրկես – արենա; շարժանկար – դահլիճ և էկրան; տարագ և արդուզարդ – մարմին; գրվածք – էջ, տե՛ս նաև *Борес* 1997, 33:

հանուր հորինվածքը լավագույնս հարմարեցված է քարամակերեսի ձևին՝ դուրս չէ քարի սահմաններից, որևէ պատկեր կիսատ չի մնացել [աղ. 31, 161-2, 262, 28, 383, 572, 923, 981, 1043, 106, 109, 1181, 1271-2, 1308, 1311-2, 1321-3, 139, 1494, 1574, 1601, 1731, 191, 195, 2193, 2251, 2291, 2331, 2371, 242]: Սա ձևի ու բովանդակության ներդաշնակություն՝ Ղուկաս Վանանդեցու ձևակերպմամբ՝ *ՍԷր Է՛ համաձայնության պատկերաց* (Ղուկաս Վանանդեցի, 1):

Աշխատանքի նպատակային կազմակերպման, մտածվածության առումով կարևոր է այն ժայռապատկերը, որում մնացել է գծագրի, նախանկարի հետքը, ինչը հատկապես ակնառու է բացահայտ անավարտ նկարներում [աղ. 116, 210]: *Արվեստի հիմնական մտահոգությունը պետք է լինի ըստ ամենայնի նմանվել բնօրինակին*. «Պատկերագործն ամենայնիւ պա՛րտ է նմանիլ նախատիպին»¹: Ղ. Վանանդեցին նույնպես քննարկել է նշանի՝ խորհրդանշի, պատկերի և նախատիպի խնդիրները²:

Հայաստանում կան ժայռանկարներ, որոնք նաև տեսողական ընթրօրինակման և արտացոլման արդյունք են. դրանց նայելիս, հայացքի ուղղությամբ այժմ էլ երևում է որևէ մշտական, յուրահատուկ տարր՝ աղբյուր, գետակ, լիճ, առու, արահետ, անձավ, բլուր, լեռ [աղ. 1456, 8, 146-147], բնակատեղի, ծուղակ, դարան, արևածագի ու մայրամուտի կետ [աղ. 93] և այլն: Այս իրողությունները տարբեր մոտավորությամբ կարող են պատկերված լինել քարին. սա նաև իրապաշտության՝ բնությանը նմանակման, «լուսանկարչական պատճենման» դրսևորում է:

Շրջակա բնության գրավիչ տարրերի տեսքն ու փոփոխությունը³ ևս կարող էր նախնադարյան նկարչի համար նմանակման եղանակով ստեղծագործելու խթան և ազդակ ծառայել, գաղափար ու սյուժե հուշել [աղ. 248]:

Ներշնչանքի առարկա կարող էր դառնալ նաև խոտածածկ բլրալանջերին՝ քարաբեկորների կուտակումներով ձևավորված բնական «գետնապատկերը» [աղ. 140]: Այս իրողությունները և պատկերները հաճախ հիշեցնում են մարդու և կենդանու ուրվագծեր, քաջ հայտնի իրեր ու երևույթներ: Եռաչափ առարկայի կամ էակի նմանվող բնական երկչափ ձևերն ունակ էին պատկերման միտք հղացնել: Միանգամայն հնարավոր է, որ ծագեր դրանց կրկնօրինակմամբ՝ արարման ասպարեզում իրեն փորձելու պահանջ:

Բնութեան ամենէն աննշան նկատուած մասէն անգամ կը ծնի արուեստի գործ, երբ արուեստագէտը գիտէ տեսնել եւ գգալ: Մեծն Լեոնարդո դա Վինչին պատգամել է աշակերտներին՝ պիտի նշմարէք բնանկարներ, մարդկային ու կենդանական ձեւակերպեր ու տարօրինակ երեւոյթներ, որոնք պիտի տան ձեզի ինքնատիպ նկարներ յղանալու գաղափարը (Մուրաֆեան 1969, 45):

Մարդկային ճանաչողության և արարման անսկիզբ ու անվերջ ընթացքի ակունքներում է նախնադարյան Հայաստանի պատկերագրական ժառանգության վաղագույն շերտը՝ ժայռապատկերը: Հնավուրց անցյալի իմաստության այս արտացոլումները գիտելիքի ու զգացմունքի, գիտության և արվեստի յուրօրինակ համատեղում են ու պատկերագիր խոսք:

Հայաստանի ժայռարվեստում և ամբողջ հայ մշակույթում բազմազան են արվեստի դրսևորումները, որ կոչված են վերհանելու վեհն ու գեղեցիկը, նպաստել ճանաչելու բնօրինակ Լեոնաշխարհի բնիկ ժողովրդի ոգին և եությունը:

1 Գիրք Քարոզութեան. Չմերան, *Գրիգորի Տաթևացուն*, գլ. ԾԻԴ, 563, տե՛ս նաև *Խաչիկյան* 1985, 43; 2008, 582-583:

2 Ղուկաս Վանանդեցի, 4-7, տե՛ս նաև *Ղազարյան Վ.* 1984, 110-115:

3 Օր., որևէ բան հիշեցնող ստվեր, ամպի քույր, շանթ, նաև՝ ջրի օղակ, ալիք, տերևանախշ, ծաղիկ, քարաթուս և այլն: Քարերի վրա հաճախ լինում է գունային ու գծային նախշ, սառցահոսքից կամ քարի տեղաշարժից առաջացած պատկերանման քերվածք, մուգ հանքաներկի տարածմամբ ձևավորված բուսանման պատկեր և այլն:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ժայռապատկերները՝ որպես վաղնջական մշակույթի կրող, կարևոր պատմամշակութային սկզբնաղբյուր են, որոնք արտացոլում են ժամանակի մարդկանց կյանքի, կենցաղի, մտածողության էական կողմերը: Հայաստանում ժայռագրությունը ծագելով հնուց ի վեր՝ հարատևել է որպես հաղորդակցության միջոց և ապահովել սերունդների կապը, կենսափորձը, մտածելակերպը: Ուրույն պատկերակերպով փոխանցելով անցյալի խորհուրդը՝ այն նպաստել է մշակույթի շարունակականությանը, քանզի իր ժամանակի աշխարհընկալումային, ծիսապաշտամունքային և ուսուցողական ոլորտների անբաժան մաս է կազմել:

Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերային արվեստն ունի գիտաճանաչողական մեծ արժեք՝ որպես մ.թ.ա. VII-II հազ. պատմամշակութային իրականության բացահայտման հավաստի աղբյուր: Այս ինքնատիպ հուշարձանները՝ շնորհիվ իրենց հնության ու բազմաժանրության, ճշգրտության ու կիրառական նշանակության, լույս են սփռում մարդկության պատմության բազմաթիվ ու տարաբնույթ խնդրահարույց հարցերի վրա, դրանով իսկ պահպանվում է ժայռարվեստի ուսումնասիրության արդիականությունը:

Ժայռապատկերների և հայոց մշակույթի հարակից ոլորտներում առկա հնագույն պատկերացումների համալիր ու հանգամանալի վերլուծությամբ, հիմնական տեսակետների քննությամբ հնարավորինս լուսաբանվել են ոլորտի տակավին չպարզաբանված հարցերը: Հընթացս բացահայտվել են ժայռափորագրման ձևավորման նախադրյալները, զարգացման փուլերը և օրինաչափությունները, ժայռապատկերաբանության գիտաճյուղում առաջադրվել են նոր խնդիրներ, առաջարկվել եղանակներ ու կիրառելի լուծումներ:

1. Հնագույն աշխարհայացքն արտահայտող ժայռապատկերման երևույթը բաղադրյալ է և բազմակողմ, քանի որ նախնյաց իմացության և ապրումի՝ ճանաչողության, ընկալումների, զգացողության ու զգացմունքի դրսևորման, գրանցման, արտահայտման, փոխանցման ու կուտակման կայուն ձև է: Պատկերագրի այս կերպը տեղեկություն է պահպանել գործունեության բազմաթիվ ոլորտներից և աղերսվում է մշակույթի այլ ճյուղերին: Հատկապես զգալի է ազդեցությունը հետագա գրային համակարգերի, պատկերային ու կառուցողական արվեստի մյուս ոլորտների վրա: Այդ առնչությունները ներկայացված են **91** աղյուսակներում:

2. Ժայռապատկերները պատմամշակութաբանական վստահելի սկզբնաղբյուր են դառնում բազմատարր և ամբողջական դասակարգման արդյունքում, որն ընդգրկում է դրանց կազմը և կառուցվածքը, տեղաբաշխումը և գոյության պայմանները, ժամանակը և զարգացման փուլերը, հետազոտման ձևերը, ուսումնասիրվածության աստիճանը և գործառույթը: Ըստ այդմ, մշակվել է 365 բնութագրերից բաղկացած դասակարգման համակարգ: Ձևակերպվել են «Ժայռապատկերաբանություն» գիտաճյուղի հիմունքները՝ խնդիրը, հայեցակարգը, հիմնադրույթները, մեթոդական կառույցը, հետազոտման փուլերը և հասկացութային հենքը՝ սահմանումները, բառերը և չափորոշիչները:

3. Հայաստանի ժայռապատկերների և առնչակից հուշարձանների հայտնաբերման ու հետազոտման՝ շուրջ 140 տարվա պատմության ընդարձակ շարադրանքը և **137** աղյուսակներում ներառված նյութը վկայում են մեզանում մշտապես դրսևորված գիտական պատշաճ վերաբերմունքը: Վաղմիջնադարյան ու հետագա հայ մտածողների անդրադարձները հավաստում են գիտության այս ճյուղի հնագույն ակունքների գոյությունը, և այս հիմքով է Հայաստանում սկզբնավորվել նորօրյա ժայռապատկերաբանությունը:

4. Ժայռապատկերների և հարակից քարակերտ կոթողների տեսակների, տեղադրության, ժամանակի, խմբայնության, բնապատմական միջավայրի, ուղեկցող հնագիտական նյութի, թեմայի, բովանդակության, ոճի, կատարման կերպի ու վիճակի բնութագրումը և **127** աղյուսակներում ներառված պատկերները հավաստում են դրանց պատմամշակութային բարձրարժեքությունը տարածաշրջանային համապատկերում: Հետազոտական դաշտի ընդլայնումը՝ լեռներում դիտարկված շուրջ 6000 ժայռանկարների և տասնյակ կառուցվածքների, հնագիտական, ճարտարապետական, լեզվական ու մատենագրական, հնաստղագիտական ու տոմարական, բանահյուսական և ազգագրական նոր նյութի ընդգրկումը նոր առնչություններ է հայտաբերել ժայռարվեստի և մյուս ոլորտների միջև, լուսաբանելով մշակույթի այդ ճյուղերի ձևավորման նախադրյալները: Դրանց շարունակական լինելը, տարբեր փուլերում դրսևորված տեխնիկա-արվեստաբանական ընդհանրականությունը վկայում են տեղաձիկ մշակույթի ժառանգականությունը: Կոթողների մեծ քանակը և խտությունը, թեմայի ու ոճի հարստությունն ուրվագծում է Հայկական լեռնաշխարհից կենտրոնասփյուռ բաշխում, ինչը մշակույթի որոշ ճյուղերի տարածման ևս մի առարկայական վկայություն է:

5. Բազմաթիվ ու տարաբնույթ են երկնային իրողությունների խորագույն ըմբռնման դրսևորումները ժայռարվեստում ու մշակույթի հարակից ճյուղերում: Տիեզերաբանական պատկերացումներն արտացոլված են հավատալիքում ու ծեսում, բառապաշարում ու բանահյուսության մեջ, կառուցողական ու կիրառական արվեստում: Ծիսապաշտամունքային նշանակությամբ հանդերձ՝ Արևի, Լուսնի, մոլորակի, աստղի, աստղախմբի, համաստեղության ու բներևույթների փորագիր պատկերներն ունեցել են տեղեկատվական և կիրառական գործառույթ՝ որպես ժամանակի ու տարածության մեջ կողմնորոշման միջոց (օրացույց, տարածքի, երկնքի գծագիր): Մեհենագրի ձևով դրանք հարատևել են միջնադարյան գաղափարագրերում:

6. Ժայռապատկերների հետ համադրումն առավել ամրապնդում է այն դրույթը, որ կացարանի, բնակատեղիի, դամբանադաշտի և այլ շինվածքների տեսքը, կազմը, տեղը և դիրքը ձևավորվել են նաև լուսարևային ընկալումների ազդեցությամբ: Մենաբարերի մի շարք խմբերում կան Երկրի կողմերի, Արևի, Լուսնի և պայծառ լուսատուների կարևոր դիրքերի ցուցիչներ, որոնք ծառայել են որպես օրացույց, գուցեն՝ խավարման պահի հաշվարկի միջոց (Չորացքար, Աշոցք, Չույգաղբյուր, Հարթաշեն, Նավուր, Արծվաբերդ): Այդ ենվկայումնաւ Մեծամոր, Սևսար, Վարդենյաց լեռնանցք, Աստղաբերդ երկնադիտական կենտրոններում բացահայտված հնաստղագիտական-տոմարական նոր փաստերը: Պորտաբլուր, Մուծածիր, Գառնի, Նեմրուհ պաշտամունքային կառույցները ևս ունեն աստղագիտական և օրացուցային խորհրդանշանային հենք:

7. Ժայռապատկերներն իմաստաբանորեն աղերսվում են առարկայական մշակույթի հիմնական ոլորտներում տիեզերաբանական ընկալումների դրսևորումներին՝ քարագործության մեջ, խեցեղենի, մետաղե, փայտե իրերի, հյուսածոյի և գործվածքեղենի ձևերում ու նախշերում, կերպարվեստում ու կառուցողական արվեստում: Երկնա-լուսային պատկերացումներն արտացոլված են հավատալիքի ու ծեսի, ռազմա-մարզական, երաժշտա-պարային, խաղա-թատերային ոլորտներում և, հատկապես՝ գրի, լեզվի ու խոսքի մեջ, բառապաշարում և հատկանուններում (դիցանուն, անձնանուն, տեղանուն): Պատկերագրական համադրումները ներկայացված են **78** աղյուսակներում:

8. Ժայռապատկերի բացարձակ թվագրման մշակված ու գիտական շրջանառության դրված աստղագիտական երկու եղանակներից մեկի արդյունքում հասակագրվել է 10 աստղաքարտեզ (4600±200 տարի): Երկրորդը դեռ տեսական մակարդակում է և կարիք ունի պեղումներով, բնագիտական մեթոդներով ու տեխնիկական միջոցներով հաստատման:

9. Մշակույթի կարևորագույն մի ոլորտի՝ տոմարի ակունքներին առնչվող որոշ խնդիրների պարզաբանումն արված է ըստ ժայռապատկերների, հնաստղագիտական ու լեզվական նյութերի, ինչը վկայում է, որ հայոց օրացույցը տեղածին է և ազդեցություն է գործել շրջակա երկրների ու ժողովուրդների ժամանակաչափ համակարգերի ծագման ու զարգընթացի վրա:

10. Ժայռապատկերների ուսումնասիրությամբ ստացված գիտելիքի կիրառումը որոշակի լույս է սփռում հայոց պատմության ու մշակույթի առանցքային՝ մաշտոցյան այբուբենի ստեղծման, տառերի տեսքի և նախամաշտոցյան հայ գրի գոյության հիմնավորման խնդիրներում: Առավել ակնառու է դառնում, որ Հայաստանում կիրառված գրահամակարգերի տարրերի որոշ մասը կարող էին ծագել ժայռապատկերների տառանման նշաններից՝ խորհրդանշան-գաղափարագրերից, քանզի պատկերագիրը պատմականորեն նախորդում է մյուս գրատեսակներին: Մեսրոպ Մաշտոցի կերպարն, այսպիսով, առավել ամբողջանում է՝ որպես մեծագույն հայի, իր ազգի մշակույթի բոլոր փուլերի հարազատությունը, միասնականությունն ու շարունակականությունն ըմբռնած խոշորագույն հանրային ու քաղաքական գործչի:

11. Ժայռապատկերը մշակութային տարածություն ձևավորող տարր է՝ միաժամանակ լինելով դրա արգասիք: Մարդկային ճանաչողության և ինքնադրսևորման այս միջոցը գիտության ու արվեստի յուրօրինակ համատեղում է՝ բովանդակության ու ձևի ներդաշնակություն, հնամենի պատկերագիր խոսք՝ գրքային մշակույթին բնորոշ կողմերով: Ժայռարվեստին առնչվող գիտաբանական խնդիրներում հին հունական ու միջնադարյան հայ փիլիսոփայական մտքի նվաճումների ներառմամբ ակնառու է դառնում ստեղծարար գործունեության ժառանգականությունն ու շարունակական լինելը հայոց մշակույթում:

Ժայռարվեստի համակարգված հետազոտության արդյունքները պարզաբանում են պատմական զարգացումների ընթացքը, ըմբռնելի են դարձնում հայոց մտածողության ու մշակույթի ծագումնաբանական ակունքները և առանձնահատկությունները: Ուսումնասիրությունը նպաստում է, որ բնօրրան Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացվի որպես մեկ ամբողջություն, որի մշակութաբանական պատկերն անընդհատ է ըստ տարածքի՝ մոտ 400 հազար կմ², և ժամանակի՝ տասնյակ հազարավոր տարիներ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Հավելված 1. Երկնային ու լուսային իմաստաբանությամբ տեղանուններ¹

Լեռնաշղթա՝ Այգառք լեռներ, Արեգունի, Արևիք (Գեղարքունիք), Արևագուն լեռնաճյուղ (Արցախ), Արևիքի լեռներ (Չանգեզուրի լեռներ), Արևորդի, Արծուռդի (Կաղզվան՝ Երասխի և Արածանիի միջև)²:

Լեռնագագաթ՝ Աստղաբերդ (Քղի), Աստղանբերդ, Աստղկանբերդ (Վարազա լեռան բարձրակետը), Աստղիկ (Սեբաստիա), Աստղոնք (Վարդենիսի լ-շղ.), Արեգ, Արեգունի (Թալին), Արեգդեմ (Գեղարքունիք), Արեգի (Ներքին Բասեն; Շիրակ), Արեգին (Արեգունի և Վարդենիսի լ-շղ. միջև), Արեգնակող (Սիսիան), Արեգնիս (Շիրակ), Արեգնու գլուխ (Խոտորջուր), Արփա (Սյունիք) և Արփալի (Կաղզվան)³, Արեգունի (Եղեգնաձոր), Արևաբեր (Վայք), Արևաբույլ (Չանգեզուր; Ջավախք), Արևկող (Լոռի; Սիսիան), Երկնահայաց (Տավուշ՝ Գուգարքի լ-շղ.), Երկնուղի (Արեգունի լ-շղ.), Լուսակատար (Եղվարդ; Աշտարակ), Լուսասար⁴ (այժմ՝ Իշխանասար, Սիսիանի և Գորիսի միջև), Լուսընկա (Բալու), Լուսնալեռ (Եղեգնաձոր), Լուսնթագ (Վարդենիս), Շողակաթ (Ապարան՝ Ծաղկունյաց լ-շղ.), Շողեր (Խոսրով):

Բլուր՝ Աստղաբլուր (Արցախ), Արեգակնաձագ (Մուշ՝ Տիրինկատարի լանջին), Արեգնաբլուր (Տավուշ), Արևու, Արևոց (Տարոն), Լուսաղբյուր (Խարբերդ):

Ձոր՝ Արեգի, Արեգիտերեն (Ակն):

Գետ՝ Աստղ, Աստղիկ (Սեբաստիա), Աստղաբերդ (Քղի), Աստղաձոր (Մարտունի; Մեղրի), Արեգ (Թալին), Արեգագետ (Շիրակ), Արեգին (Կիլիկիա), Արեգունի, Արփա, Արփանեալ, Արփի (Սասուն), Արևոտ-ձոր (Շիրակ), Լուսհաչ (Խոտորջուր), Լուսաղբյուր (Ակն), Լուսնաձոր (Գեղարքունիք):

Լիճ՝ Արփի (Շիրակ), Լուսնալիճ (Գեղամա լ-շղ.):

Աղբյուր՝ Արեգի (Դերսիմ), Արևաջուր (Գեղարքունիք), Լուսաբեր Ակը (Դարանաղեաց), Լուսաղբյուր (Եղեգնաձոր; Թալին; Մուշ; Խարբերդ), Լուսոնք, Տոնք (Բաբերդ), Լուսփակ (Օլթի):

Գավառ՝ Այգառք (Կորճայք), Արևիք, Արևինք, Արևելիք, Արևեաց Տուն, Արեգունի գավառակ (Սողբ), Արևաստան, Արուսաստան (Միջագետք Հայոց):

Քաղաք՝ Արևբան, Արևբանի⁵ (Աղբակ), Արևընդա, Արևանդան բերդաքաղաք (Այնթապ), Լուսաթառիճ, Լուսավորիչ (Չորրորդ Հայքի՝ Ծոփքի Գալրեք գավառ), Լուսատն, Լուստեն, Լուսիա քաղաք-ամրոց (Վան և Կապուտան լճերի միջև):

Գյուղ՝ Աստղաբերդ (Քղի; Կոտայք, լքված 1959), Աստղաձոր (Գեղարքունիք, 1935), Աստղանբերդ (Սղերդ; Բաղեշ), Աստղիկ (Խարբերդ), Աստղունք (Արշարունիք), Արեգ (Վան; Քղի; Թալին, 1935), Արեգդեմ (Սասուն), Արեգի (Ակն; Խոտորջուր), Արեգին (Մարաշ; Մոկք; Բաղեշ), Արեգնաղեմ (Ամասիա, 1988), Արեգնի (Մարաշ), Արեգունի (Վարդենիս, 1991), Արշարույս (Էջմիածին, 1935), Արուս (Խնուս), Արուսի, Ալուս (Խարբերդ), Արփալի (Կաղզվան), Արփանեալ, Արփա (Եղեգնաձոր, 1946 թ.՝ Արենի), Արփի (Սասուն; Եղեգնաձոր, 1965), Արևաբույր (Մասիս, 1978), Արևադաշտ (Բաղրամյան, 1948), Արևաձագ (Թումանյան, 1978), Արևաշատ (Էջմիածին, 1946), Արևաշող (Սպիտակ, 1978), Արևես, Արևելադաշտ (Ծղուկ), Արևեք (Գողթն կամ Երնջակ), Արևզղա (Բաբերդ), Արևիկ (Ախուրյան, 1945; Հոկտեմբերյան, 1946), Արևիս (Սիսիան, 1968), Արևիսաբակք (Սողբ, 1513), Արևնիկ (Մեղրի, 1940 լքված), Արևշատ (Արթիկ, 1948; Արտաշատ, 1945), Արևուտ (Թալին, 2006), Լսհավանք (Արևիք)⁶, Լույսալի (Չանգեզուր), Լուսագյուղ (Ապարան, 1948; Էջմիածին, 1935), Լուսաթառիճ (Ծոփքի Գալրեք գավառ կամ Դերսիմի Հարսանջակ գավառակ), Լուսակերտ (Արթիկ, 1948; Նաիրի, 1953; Արտաշատ, մինչև 1967), Լուսակն (Թալին, 1991), Լուսակունք (Վարդենիս, 1978; Հաբանդ), Լուսահոնք, Տոնք, Լուսհոնք (Բաբերդ), Լուսահովիտ (Իջևան, 1978), Լուսաձոր (Իջևան, 1935), Լուսաղբյուր (Անի, 1826; Սպիտակ, 1828), Լուսաշող (Արարատ, 1978), Լուսառատ (Արարատ, 1968), Լուսավան (այժմ՝ Հարենցավան, 1947), Լուսնակ (Բալու), Լուսինո, Լուսինք, Լուսունք (Տայքի Պարտիզացիոր գավառ), Լուսկավանք, Լուսորմ (Տարոն), Լուսուկոր (Կովսական), Լուսփակ, Լուսպեկ (Օլթի), Շող (Կարին), Շողակն (Ապարան, 2006), Չյունաշող (Տաշիր, 1991), Տոլու (Վան), Փայլտուն (Վայոց Ձոր):

¹ Ստորև բերված տեղեկություններն ըստ ՏԲ, հ. 1, 344-46, 418-31, 512; ՏԲ, հ. 2, 606-11; ՏԲ, հ. 5, 229; ՀՀ բնակավայրերի բառարան; ՀՀ ֆիզիկաաշխարհագրական օբյեկտների համառոտ տեղեկատու-բառարան, 14, 17-19, 42, 52-53, 94: Փակագծում նշված է բնապատմական տարածքը, ՀՍՍՀ շրջանը կամ ՀՀ մարզը, թվականով՝ հիմնադրման, լքման կամ անվանափոխման տարին):

² Ալիշան 1895, 94 (1910, 104):

³ Արփա, Արփանեալ, Արփալի տեղանունների մասին տե՛ս Նան Խաչատրյան Վ. 2015, 37:

⁴ Մոտերբում է Նան Աղոթարան լեռը, որի անունը նշանակում է արևածագ, արշարույս, արևեք:

⁵ Խորենացի, գիրք II, ԼԳ, 158: «Արև» արմատով գրելաձևն առկա է չորս ձեռագրում:

⁶ Լսհավանք, Լսին տեղանունների մասին տե՛ս Նան Խաչատրյան Վ. 2015, 74:

Բերդ՝ Աստղաբերդ, Աստղկանբերդ, Աստղունք (Տարոն), Աստղաբերդ (Խորձեան կամ Քղի), Աստղիբլուր (Տավուշ), Արեգ (Զորորորդ Հայք), Արեգին, Արեգնի (Կիլիկիա), Արփայ¹, Լսին (Ծաղկոտն), Կարմիր Արեգունի (Տավուշ):

Վանք՝ Արեգուն (Ցախացքար, Եղեգնաձոր), Արեգուն (Շարուր), «Արեգակ Ս. Նշան» (Սեբաստիա; Դարանա-դի), Արեգին (Մարաշ), Արևաբերդ (Ադիովիտ), Լուսապտուղ Ս. Գրիգոր (Վան), Լուսվանք (Կարս), Շողագավանք (Մարտունի), Ս. Շողակաթ (Էջմիածին), Փայլեվանք (Սեբաստիա) և **ուխտատեղի՝** Լուսաղբյուր (Ալև, Գավառ):

Կառույց՝ Վաղարշապատի Արեգ Դռուն², Արևագի քարհանք (Մասյացոտն):

Հավելված 2. Վերահայացված տեղանուններ

1. Անդաբ – Atabindi
2. «Այծերի» անձավ – Keçiler
3. Առյուծաբլուր – Arslantepe
4. Արունագրակ – Aliçeyrek
5. Արբայի Գահ, Արբայից Ջուր, Իշխանաց Ջուր – Taht-i Melik, Kahn-i Melikân, Kahn-i İşkir
6. Բագայառիճ – Pkeriç, Çadırkaya
7. Զերթիս – Deliçay
8. Գետիկ – Başgedik
9. Գոմշուտ – Camuşlu
10. Գրման քար – Yazılıkaya
11. Դինգիր լեռ – Cingirdağ
12. Եղանիկ – Çatal hüyük
13. «Եղևուտ» անձավ – Geyikli
14. Թմբուկայր – Նաղարախան
15. Լեզք – Kalecik
16. Հերթ, Խըրթ – Erence
17. Կաբրիստան – Gobustan
18. «Կույսերի» անձավ – Kızların
19. «Համետ» անձավ – Palanlı
20. Հողաբերդ – Toprakkale
21. Հրասար – Hasan Dağı
22. «Մատաղ» անձավ – Kurbanaga
23. Մեծաքար, Փոքրաքար լեռներ – Küçüktaş, Büyüktaş
24. Նավասար – Gamigaya
25. Չամիկ – Doyumlu
26. Պարտիզակ – Bahçecik
27. Պորտաբլուր – Göbekli tepe
28. Տանձատափ – Խոջալու, այժմ՝ Իվանյան, 2001 թ.
29. Քարծոր – Karaboncuk
30. Օրորան – Çelebibağ

Անվանափոխված տեղանուններ

1. Վարդենյաց լեռանցք – Սելիմի, Սուլեմի, 2012 թ.
2. Տանձատափ – Խոջալու, այժմ՝ Իվանյան, 2001 թ.
3. Ուխտասար – Ուղտասար
4. Օրբեյանների իջևանատուն – Սելիմի, Սուլեմի, 2012 թ.

¹ Մկրտչյան Է. 2006, 263: Չբերդն Արփայս հայցական ձևից բխեցվել է Արփայք տարընթերցումը (Սեբեստի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Խ2, 142; Պատմութիւն Սեբեստի, ԽԸ, 266-267, 517՝ ծան.):

² Ազաթանգեղոս, ԺԷ.192, էջ 112; Սարգսյան 1975, 55; Խաչատրյան Ժ. 2010, 16:

CONTENT

PREFACE.....	7
CHAPTER A. PETROGLYPHS OF ARMENIA	12
1. Petroglyphs as historical and cultural primary source.....	12
2. Principles of rock art resaerch: classification	13
2.1. Multilayer Map-Database of rock art.....	14
2.2. Machine recognition and classification of petroglyphs	19
3. History of discovery and study of rock art	21
4. Environment of petroglyphs and accompanying material.....	51
5. Typological characterization of petroglyphs	53
5.1. Location	53
5.2. Period	60
5.3. Types and conditions.....	61
6. Author and functions of petroglyphs	65
7. Content and semantics of petroglyphs	67
8. Artistic rendering of petroglyphs	107
8.1. Style	107
8.2. Technique.....	111
8.3. Degree and stage of realization	113
9. Connections between petroglyphs and other spheres of Armenian culture	115
10. Rock art of Armenia in global context.....	117
CHAPTER B. ARCHAEOASTRONOMICAL PETROGLYPHS AND MONUMENTS.....	118
1. Petroglyphs with astronomical content	119
1.1. Luminaries	119
1.2. Celestial phenomena.....	126
1.3. Earth	131
1.4. Terrestrial phenomenon	133
1.5. Atmospheric phenomena.....	134
1.6. Calendars.....	134
1.7. Astronomical record.....	137
1.8. Ideogram, furrow-sign, craft-sign.....	139
2. Archaeoastronomical thought expressed in structures	142
2.1. Shelter, dwelling, tomb, megalithic structure.....	142
2.2. Menhir and stone alignments	144
2.3. Astronomical observation centers	146
2.4. Cult structures	148
3. Cosmological perceptions in related to rock art spheres.....	150

CHAPTER C. APPLICATION OF PETROGLYPHIC KNOWLEDGE TO HISTORICAL-CULTURAL ISSUES	153
1. Formation of rock art studies in Armenia	153
2. Problems of dating of petroglyphs	155
3. Astronomical methods of dating	157
3.1. Vardenyats Pass stellar maps: first dating method.....	158
3.2. Sevsar astronomical center: second dating method.....	160
3.3. Historical-cultural significance of astronomical dating	163
4. Clarifications in the history of calendar and chronology	164
4.1. Types of calendar and their manifestations in petroglyphs.....	166
4.2. Haykean calendar	171
5. Mesrop Mashtots and connections with Armenian alphabet	175
6. Petroglyphs and the issues of the Primitive art origin.....	179
SUMMARY	194
SUPPLEMENTS	196
CONTENT	198
PETROGLYPHS OF ARMENIA	200
LIST OF TABLES	204
TABLES.....	209
List of references to illustrations.....	457
Toponyms	467
Personal names	474
Theonyms	478
LIST OF SOURCES AND LITERATURE	479

PETROGLYPHS OF ARMENIA

Petroglyph is an important historical source, bearer of ancient culture, representing its type, phase, and form. Reflecting the essential aspects of life in the archaic period, these multi-themed monuments have visually preserved and transmitted the achievements of the intellectual activity of distant ancestors. Originating in Armenia from remote past, petroglyphs have survived as a means of communication, ensuring the continuity of generations and the transmission of life experience, culture, and modes of thought, while preserving the wisdom of the past through their distinctive iconography. The phenomenon of petroglyphs constituted an integral component of the worldview, ritual practices, and educational sphere of their time.

The rock art of the Armenian Highland is distinguished by its antiquity, thematic diversity, notable precision and practical significance. As a reliable source for reconstructing the historical and cultural realities of the 7th–2nd millennia BC, it holds considerable scientific and cognitive value. These unique creations can illuminate many complex and problematic aspects of human history, therefore, the study of rock art remains consistently relevant.

This study aims to provide a complex analysis of ancient ideas and perceptions preserved in rock art and related spheres of Armenian culture. Its objectives are: to elucidate complex issues in the field through systematic investigation and critical analysis of the principal scholarly approaches; to identify the prerequisites for the emergence of the petroglyph tradition and its stages of development; to outline new research aspects; and, within the broader discipline of rock art studies, to propose potential methods and solutions.

The chronological scope of this research extends from the earliest manifestations of petroglyphs in Armenia (beginning in the 7th millennium BC, or possibly earlier) to the late medieval period.

From a topographic perspective, it encompasses the historical and cultural landscape of the Armenian Highland and adjacent territories. The distribution of petroglyphs, stone constructions and monuments is presented on precise maps, and comparative material from other carving traditions worldwide is also incorporated.

Armenian petroglyphs are examined in relation to their location and environmental context, chronological framework, stylistic and thematic features, technical execution, state of preservation, and functional significance. A detailed historical overview is also provided to trace the discovery and subsequent study of these monuments. Petroglyphs containing astronomical content, together with related finds, monuments, and structures, constitute manifestations and serve as tangible evidence of early cosmological thought. Echoes of these ideas can also be found across other cultural domains, including mythology and cult, visual arts, folklore, language, and medieval written sources, thus revealing a remarkable continuity of thought. Consequently, the integrated study of petroglyphs in conjunction with rich archaeological heritage holds considerable potential for addressing a wide range of fundamental historical and cultural issues.

The knowledge obtained through the comparative research of rock art and related cultural spheres has been applied to several important problems, including the dating and interpretation of petroglyphs, as well as the tracing of their origins and exploring their connections to early calendar systems, artistic traditions, and scientific thought.

A comprehensive historiographical overview is devoted to the process of discovery and research.

Five stages are distinguished in the study of Armenian petroglyphs.

The first stage marks the emergence of petroglyphological thought in the 5th–7th centuries, reflected in the writings of the historians Movses Khorenatsi and Anania Shirakatsi. These early observations laid the conceptual foundation for understanding rock art in the Armenian Highlands.

The second stage encompasses discoveries and descriptive reports from 1886 to the first half of the 20th century. Key publications are: Mesrop Smbateants (1886), Galust Ter-Mkrtchean (1893), Mesrop Ter-Movsisyan and Komitas (1902), Grigor Kapantsyan (1912), Levon Lisitsian (1913), Toros Toramanyan (1921), Ashkarhbeq Kalantar (1924–1934), Smbat Ter-Avetisyan (1927), Ivan Meshchaninov (1926), Asatur Khachatryan (1933), Senekerim Shaljean (1933), Sedrak Barkhudaryan (1935), Eugène Pittard (1938), Alexander Demyokhin and Vardges Avetisyan (1951), Wilhelm Freh and Muvaffak Uyanık (1957). During this period, only 23 drawings and 13 photographs of petroglyphs were published, providing the first documented visual records of the sites.

The third stage comprises the period of targeted scientific expeditions (1960–1985) during which four academic monographs on Armenian petroglyphs were published based on field research (Karakhanyan G.H.; Safyan P.G., 1970;

Martirosyan H.A.; Israelyan H.R., 1971; Martirosyan H.A., 1981; Sardaryan S.H., 2010), along with two articles (Barseghyan L.A., 1966; Ayvazyan A.A., 1981) and one album book (Petrosyan S.B., 2005). Within this area of scholarship, the historical-comparative approach predominates. In total, 2285 drawings and 55 photographs were published.

The fourth stage involves the development of a multilayer GIS-based Map-database. It currently includes nearly 7000 petroglyphs, together with related monuments, structures, and other cultural objects that have been photographed, published, or recorded through fieldwork by myself and other researchers in Armenia. Each petroglyph, its clusters, and the associated archaeological unit are described with around 365 data points. The system enables searching, counting, comparison, juxtaposition, and classification. Results can be generated in the form of tables, diagrams, graphs, and maps at varying spatial coverage and scale, including for any selected moment or chronological interval. This database is gradually being expanded to incorporate materials from other major domains of Armenian culture, facilitating the resolution of numerous scientific, historical, and cultural problems.

The fifth – final stage involves digitally modeling the *in situ* and *in loco* distribution of petroglyphs and associated cultural objects, creating a three-dimensional representation of their natural environment. As a historical and cultural product of its time and space, this sphere of pictorial expression of an ancient field of thought, constitutes a unique sacred space. Such a reconstruction of past realities in landscape is urgently needed in contemporary interdisciplinary research. This approach will make possible to visualize the environment remotely on a computer screen, to view and examine each petroglyph, their clusters, and archaeological unit from multiple angles, elevations, and distances, also to measure and analyze them with precision. Such modeling will support the planning of expeditions, facilitate remote investigation and training, and enhance broader accessibility to the material for education and public engagement.

The documentary foundation of the book is based on five categories of sources:

1. nearly 6000 petroglyphs investigated at 80 of the 85 currently known archaeological sites in the Republic of Armenia and Artsakh, as well as in Nakhijevan, together with approximately 100 economic, defensive, and ritual structures, and 12 archaeoastronomical structures;
2. previously published corpora of petroglyphs;
3. archaeological findings and monuments;
4. linguistic, folkloric, and ethnographic data;
5. works of ancient and medieval Armenian historians and philosophers.

All of this material is supplemented, insofar as possible, by scholarly publications and verified information from online resources, including reliable data on ancient sites and monuments, artifacts, photographs, coordinates, maps, primary texts, and other relevant documentation.

The methodological foundation of the research is historiographical and is grounded in the analysis of original primary sources, often reconsidered through new interpretive perspectives. The study is conducted in accordance with the principles of classification, comparison and contrast, both with deep and expert analysis. As a mode of representing past realities and a carrier of the worldview of ancient communities, rock art and associated materials are examined from the point of unity of form and content, stability and variability of historical and philosophical conception.

The study of the historical development in petroglyphic field is supplemented by analytical frameworks and methods from related scientific disciplines. A number of research questions are addressed through the combined application of their technologies and data. The methodology is based on principles of classification and, in particular, incorporates astronomical dating techniques, together with an evaluation of the potential applications and implications of the findings.

The monuments were studied by the author primarily *in situ*, with special emphasis on the precise recording of their positions and elevations using GPS technology. Most empirical data, including photographs, coordinates, distances, and angles, were collected using electronic instruments and established scientific methods. The reliability of the analytical results was further ensured through computer-assisted techniques, including image detail extraction, mapping, database creation, astronomical calculations, and other computational methods.

The author's research on petroglyphs and archaeoastronomical monuments began in 1979 in the Geghama Mountains and has continued systematically since 1987. From 2003, field investigations were expanded to Qarvachar and Syunik, and since 2013 to the slopes of Aragats and Teqsar. The authenticity of most of the nearly 2500 previously published images were verified, and the precise locations of their originals were confirmed. With the rapid development

of digital resources, scientific literature and photographic materials from the occupied territories of Greater Armenia were systematically incorporated wherever possible, significantly expanding the empirical base and enabling the refinement of site localization, toponymy, and chronological assessments within a broader regional context.

On the map base of the Google Earth, an electronic multilayer database has been created, containing approximately 8000 rock paintings and image groups, as well as about 800 ancient sites and structures (including their names, coordinates, compositions, parameters, photographs, plans, and other attributes) from Armenia, its surrounding regions, and beyond. The database was developed using the MapSource and BaseCamp software packages, enabling the visualization of all materials in map form. This resource is indispensable for the conservation of known sites, the identification of new ones, and the planning of future research. The repository continues to be enriched with materials from other major ancient centers, thereby facilitating the comparative analysis of diverse manifestations of rock art worldwide.

The scope of research has significantly expanded. In addition to the 2285 petroglyphs published earlier between 1966–1981, 2005, 2010 (supported by only 55 photographs) and materials provided by colleagues, visitors, and local residents, extensive new fieldwork conducted between 1987 and 2024 has greatly enriched the corpus. During this period, the author documented, photographed, and precisely localized around 6000 newly identified petroglyphs (about 3500 in the Geghama Mountains, 1000 on Aragats, 750 in the Teqсар, 500 in the Syunik–Qarvachar region, and 250 in the lowlands), as well as more than 110 residential, defensive, ritual, irrigation, and astronomical structures.

By integrating newly collected archaeological and architectural data, linguistic and bibliographic sources, archaeo-astronomical and calendrical evidence, folkloric and ethnographic materials, also through the application of modern analytical approaches, numerous essential connections between rock art and other historical and cultural spheres have been identified. This integration has made it possible to interpret their semantic peculiarities, to reveal genealogical relationships, and the underlying conditions that shaped their development.

This monograph can foster a sense of cultural identity and also serve as a practical reference manual. The documented, classified and interpreted material is of relevance for monument protection, public outreach, and the development of scientific and cultural cooperation.

On the basis of the foregoing analysis, the following conclusions are drawn

1. The phenomenon of rock art expressing the ancient worldview is complex and diverse, as it represents a stable form for the manifestation, recording, expression, transmission, and accumulation of ancestral cognition, perception, sensation, and emotion. Rock art, as a proto-form of pictogram, has preserved information from numerous spheres of human activity and is interconnected with other areas of culture. Particularly notable is its influence on later writing systems, as well as on other branches of visual and constructive art. These interrelations are presented in 91 tables.

2. Petroglyphs become a reliable historical and cultural source through comprehensive classification encompassing their composition and structure, spatial distribution and conditions of preservation, chronology and stages of development, research methods, degree of study, and function. On this basis, a classification consisted of 365 characteristics and attributes has been made. For this purpose, the basics of the scientific discipline of "Petroglyphology" have been formulated: problem, concept, principles, methodology, research stages, definitions, terminology, and criteria.

3. The extensive overview of approximately 140 years of discovery and research of petroglyphs and related monuments in Armenia, along with the material presented in **137** tables, attests to a consistently demonstrated and appropriate scholarly attitude toward this field. References by early medieval and later Armenian thinkers confirm the existence of ancient roots of this branch of knowledge, on the basis of which modern petroglyph studies emerged in Armenia.

4. The characterization of the types, locations, chronology, grouping, natural-historical environment, accompanying archaeological material, themes, content, style, techniques, and state of preservation of petroglyphs and related stone-built monuments, together with the images presented in **127** tables, confirm their high historical and cultural value within a vast regional context. The expansion of the research field, including the author's direct observation of approximately 6000 petroglyphs and dozens of structures in the mountains of Armenia, as well as the incorporation of new archaeological, architectural, linguistic, literary, archaeoastronomical, calendrical, folkloric, and ethnographic materials, has revealed a number of new correlations between rock art and other cultural domains, shedding light on the prerequisites for their formation. Their continuity, as well as the technical and artistic commonality manifested across different periods, testify to the hereditary nature of indigenous culture. The large number and density of monuments, along with

the richness of themes and styles, outline a center-to-periphery pattern of distribution from the Armenian Highland, serving as further material evidence for the diffusion of certain cultural domains.

5. The manifestations of a profound understanding of celestial phenomena are numerous and diverse in rock art and in related branches of culture. Cosmological concepts are reflected in beliefs and rituals, in thesaurus and folklore, as well as in constructions and applied arts. Alongside their ritual and cultic significance, engraved images of the Sun, Moon, planets, stars, star groups, constellations, and celestial phenomena also fulfilled informational and practical functions, serving as means of orientation in time and space (calendars, schematic images of terrain and the sky). Preserved as temple inscriptions, they can be traced in medieval ideograms.

6. Comparison with petroglyphs reinforces the proposition that the appearance, composition, location, and orientation of dwelling, settlement, necropolis, and other structures were also shaped under the influence of solar and celestial perceptions. In several groups of menhirs, there are indicators marking the cardinal directions of the Earth, as well as significant positions of the Sun, the Moon, and bright luminaries, which functioned as calendrical devices and possibly as means for calculating the time of eclipses (Zoratsqar, Ashotsq, Zuygaghbyur, Hartashen, Navur, Arşvaberd). This is also evidenced by newly revealed archaeoastronomical facts from Meşamor, Sevsar, Vardenyats Pass observational centers, and Astghaberd. The cultic structures of Portablur, Muşaşir, Garni, and Nemrut likewise possess astronomical and calendrical symbolic basis.

7. Semantically, petroglyphs are connected with manifestations of cosmological perceptions across the main spheres of material culture: stonework and pottery, metal and wooden objects, weavery and textiles, visual arts and architecture. Celestial and solar-lunar ideas are reflected in belief systems and rituals, martial and athletic practices, musical and dance traditions, games and theatrical forms, and especially in writing, language, and speech: thesaurus and proper names (personal names, toponyms, theonyms). Iconographic correlations are presented in 78 tables.

8. Using one of the two astronomical methods developed by the author and introduced into scholarly practice for the absolute dating of rock art, ten stellar maps have been dated to approximately 4600 ± 200 years ago. The second method remains at a theoretical stage and still requires verification through excavations, natural-scientific approaches, and technical means.

9. The clarification of some issues related to the origins of calendar – one of the most important domains of culture, is done according to rock art, archaeoastronomical and linguistic materials. This indicates that the Armenian calendar is indigenous and exerted influence on the emergence and development of chronometric systems of neighboring countries and peoples.

10. The application of knowledge obtained through the study of petroglyphs sheds light on key issues of Armenian history and culture: the creation of the Mashtotsian alphabet, the shapes of letters, and the substantiation of the existence of pre-Mashtotsian Armenian writing. It becomes more evident that some elements of writing systems used in Armenia may have originated from letter-like symbols – ideograms preserved in petroglyphs, since pictography historically has preceded other types of writing. The image of Mesrop Mashtots thus emerges more fully as that of a greatest Armenian who comprehended the authenticity, integrity, and continuity of all stages of his nation's culture, and as an outstanding public and political figure.

11. Petroglyphs have formed a cultural, and, in many respects, a unique sacred space, while simultaneously being its product. These creations of human cognition and self-expression represent a remarkable synthesis of art and science, a harmony of content and form, an ancient pictographic language possessing characteristics inherent to book culture. Through the inclusion of the achievements of ancient Greek and medieval Armenian philosophical thought into the scientific-theoretical discourse on rock art, the hereditary and continuous nature of creative activity within Armenian culture becomes especially evident.

Thus, the results of rock art study elucidate the course of historical development and render comprehensible the genealogical origins and distinctive features of Armenian thought and culture. Illuminating the various aspects of historical development, this archaic sphere of iconography witnesses to the enduring legacy of Armenia's indigenous culture and its permanence within the native homeland.

The research contributes to presenting the Armenian Highland as an integrated whole, whose cultural image has remained continuous across its territory – approximately 400 000 km², and over time – many thousands of years.

1. Առաջին հայտնաբերված ժայռապատկերները, 1885-1910 **First discovered rock-carvings**
2. Չորագբար (Սյունիք). առաջին հրապարակումը, «Տարազ» շաբաթաթերթ (Թիֆլիս), 1893
Zoratsqar (Syunik), first publication, "Taraz" weekly (Tiflis)
3. Մեծամոր (Արմավիր). ժայռագրեր և երկնադիտական կառուցվածքներ, 1902
Meşamor (Armavir). rock-carvings and astronomical structures
4. Լևոն Լիսիցյանի հայտնաբերած ժայռապատկերները, Գեղամա լեռներ, 1913
Petroglyphs discovered by Levon Lisitsian, Geghama Mountains
- 5-9. Աշխարհբեկ Քալանթարի հայտնաբերած ժայռապատկերները, Արագած. 1924-1927
Petroglyphs discovered by Ashkharhbek Qalantar, Aragats
10. Առաջին հայտնաբերված ժայռապատկերները, 1926-1938 **First discovered petroglyphs**
11. Ափամերձ ժայռապատկերներ, Կասպից ծովի արևմտյան ափ (45-180 մ)
Petroglyphs in the coastal plain, western shore of Caspian See (45-180 m)
12. Ցածրադիր ժայռապատկերներ (400-1500 մ) **Petroglyphs in lowlands** (400-1500 m)
13. Նախալեռնային ժայռապատկերներ (1500-2000 մ) **Petroglyphs in foothills** (1500-2000 m)
14. Բրոնզի և երկաթի դարերի հնավայրերի ժայռապատկերներ **Petroglyphs in Bronze and Iron Age sites**
15. Ժայռապատկերներ և հունարեն արձանագրություն. Արմավիր (Արմավիր), 1927
Petroglyphs and Greek inscription. Armavir (Armavir)
16. Սանդրո Սարդարյանի արտանկարած ժայռապատկերներ, 1945-1964 **Petroglyphs redrawn by Sandro Sardaryan**
17. Սանդրո Սարդարյանի լուսանկարած ժայռապատկերները, Գեղամա լեռներ, 1945-1964
Petroglyphs photographed by Sandro Sardaryan, Geghama Mountains
18. Գավառակ (Կորճայք), 1957-1958 **Gavarak** (Korchayq)
19. «Այծերի» անձավ (Կոմմագենե), 1968 **"Aytseri"** cave (Commagene)
20. Գոմշուտ, 1965, «Մատաղ» անձավ, 2008 (Այրարատ) **Gomshut**, 1965, **"Matagh"** cave, 2008 (Ayrarat)
- 21-22. Ծղուկ/Ուխտասար (Սյունիք), 1966-2019 **Tsghuk/Ukhtasar** (Syunik)
- 23-24. Ծղուկից տեղափոխված ժայռապատկերները **Petroglyphs transferred from Tsghuk**
25. Ժայռապատկերները ՀՀ թանգարաններում **Petroglyphs in the museums of Armenia**
- 26-27. Սևսարի երկնադիտական կենտրոն (Գեղարքունիք), 1967-2025 **Sevsar astronomical center** (Gegharquniq)
28. Վարդենյաց լեռնանցքի աստղաքարտեզները (Գեղարքունիք), 1967 **Vardenyats Pass stellar maps** (Gegharquniq)
29. Ռաֆիկ Թորոսյանի լուսանկարած ժայռապատկերներ, Գեղամա լեռներ, 1968
Petroglyphs photographed by Rafik Torosyan, Geghama Mountains
30. Արարտու (Կորճայք), 1967 **Arartu** (Korchayq)
- 31-32. Տիրիշին (Վասպուրական), 1967, 2014 **Tirishin** (Vaspurakan)
33. Գավառակ, Սաթ (Կորճայք), 1968, 2013 **Gavarak, Sat** (Korchayq)
- 34-35. Նավասար (Վասպուրական), 1968, 2008-2011 **Navasar** (Vaspurakan)
36. Նառ, Փական (Վասպուրական), 1970 **Nar, Pakan** (Vaspurakan)
37. Բուբ (Վասպուրական), անձավանկարներ, 1970 **But** (Vaspurakan), **cave pictures**
- 38-39. Կաթավաձոր (Արագածոտն), 1973, 2003-2023 **Kaqavadzor** (Aragatsotn)
40. Չըլկրի, Մարվանա (Վասպուրական), Մեզրա (Կորճայք), 1974 **Chlkri, Marvana** (Vaspurakan), **Mezra** (Korchayq)
- 41-42. Ցուրտագետ (Գուգարք), 1976, 1940-1950 **Tsurtaget** (Gugarq)
43. Մղվիմ (Կողբիս), Բեշթաշեն, Օձնի, Ծալկա, Ախալբալակ (Գուգարք)
Mghvimev (Koghqis), Beshtashen, Odzni, Tsalka, Akhalqalak (Gugarq)
- 44-45. Քարվաճառ (Արցախ), 1976, 2010 **Qarvachar** (Artsakh)
46. Բաղաբերդ (Սյունիք), 1978, Ուլենի (Նախիջևան), 1979, Խոսրով (Արարատ), 1982
Baghaberd (Syunik), 1978, Voleni (Nakhijevan), 1979, Khosrov (Ararat), 1982
47. Գեղամա լեռներ. Պայտասար, 1979 **Geghama Mountains**. Paytasar
48. Ռոմեո Ջուլիակյանի արտանկարած ժայռապատկերները, 1980-ական թթ.
Petroglyphs redrawn by Romeo Julhakyan, 1980s
49. Գոշ (Տավուշ), 1985, Նեղոց (Լոռի) 1987 **Gosh** (Tavush), 1985, **Neghots** (Lori) 1987
- 50-51. Նազելի/Շակսար (Սյունիք) 1985, 2018 **Nazeli/Tsaksar** (Syunik)

52. Այրուծաբլուր (Մալաթիա), որմնանկարներ, 1986, 1994 **Aryutsablur** (Malatia), wall paintings
53. Զուչակ, 1986, Ապարանի ջրամբար, 1999 (Արագածոտն) **Quchak**, 1986, **Aparan reservoir**, 1999 (Aragatsotn)
54. Գոգարան (Լոռի), 2013, Գնդեվազ (Վայոց Ձոր), 2018 **Gogaran** (Lori), 2013, **Gndevaz** (Vayots Dzor), 2018
55. Պտղնավանք (Կոտայք), 1987, 2002 **Ptghnavanq** (Kotayq)
56. Արուճ (Արագածոտն), 1958, Բջնի, Բալահովիտ (Կոտայք), 1987, 1989
Aruch (Aragatsotn), 1958, **Bjni**, **Balahovit** (Kotayq), 1987, 1989
57. Պաղաղբյուր (Լոռի), 1989, 2015 **Paghaghbyur** (Lori)
58. Ագարակ-1 (Արագածոտն), 1990 **Agarak-1** (Aragatsotn)
59. Շուշի. «Հունոտի ձոր» (Արցախ), 1990, 2009 **Shushi**. “Hunoti dzor” (Artsakh)
- 60-61. Ոսկեհատ (Արագածոտն) 1990-2021 **Voskehat** (Aragatsotn)
62. Գեղարդավանք, Գեղարդաձոր (Կոտայք), 1990, 2006, Լոռիբերդ (Լոռի), 1992
Geghard Monastery, **Geghardadzor** (Kotayq), 1990, 2006, **Loriberd** (Lori), 1992
63. Կողես (Լոռի), 1990 **Koghesis** (Lori)
64. Չովունի՝ Կարմիր Բերդ (Կոտայք), 1992 **Zovuni**. **Karmir Berd** (Kotayq)
65. Արագած, 1993, 2007 **Aragats**
- 66-68. Պորտաբլուր (Ուտիկ), 1995 **Portablur** (Urha)
69. Ջարդար լեռ, 1997, Լանջաղբյուր, 2018 (Գեղարքունիք) **Mt. Jardar**, 1997, **Lanjaghbyur**, 2018 (Gegharquniq)
70. Չորացքար (Սյունիք), 2000, Հին Շենիկ (Արագածոտն), 2001 **Zoratsqar** (Syuniq), 2000, **Hin Shenik** (Aragatsotn), 2001
71. Ներքին Սասնաշեն, 2000, Երնջատափ, 2002 (Արագածոտն) **Nerqin Sasnashen**, 2000, **Ernjatap**, 2002 (Aragatsotn)
72. Գեղամավան (Արագածոտն), 2002 **Geghamavan** (Aragatsotn)
73. Սոնգուն՝ Արաքսի աջափնյակ (Վասպուրական), 1998-2002 **Songun**. right bank of Araxes (Vaspurakan)
74. Կանգավարի «Անահիտա» տաճար (Իրան՝ Բերմանշահ), 1996 “**Anahita**” temple in **Kangavar** (Iran: Kermanshah)
75. Թեյմերե, Կահակ (Կենտրոնական Իրան՝ Քոմ, Մարբագի), 2004-2016 **Taymere**, **Kahak** (Central Iran: Qom, Markazi)
76. Ավան (Երևան), Հայկաձոր (Շիրակ), 2003 **Avan** (Yerevan), **Haykadzor** (Shirak)
77. Ներքին Գողեձոր (Սյունիք), 2003, Տղմուտ (Արագածոտն), 2005
Nerqin Godedzor (Syuniq), 2003, **Tghmut** (Aragatsotn), 2005
78. Լճաշեն (Գեղարքունիք), Մաստարա (Արագածոտն), 2004 **Lchashen** (Gegharquniq), **Mastara** (Aragatsotn)
79. «Եղնուտ» անձավ, 2004, Քարձոր (Այրարատ), 2006 “**Yeghnut**” cave, 2004, **Qardzor** (Ayrarat)
80. Ագարակ-2 (Արագածոտն), 2005 **Agarak-2** (Aragatsotn)
81. Բորլուկ գետի հովիտ (Այրարատ), 2006 **Borluk river valley** (Ayrarat)
82. Լեզք (Վասպուրական), 2006 **Lezq** (Vaspurakan)
83. Փոկաբերդ (Արագածոտն), 2009 **Pokaberd** (Aragatsotn)
84. Չամիկ (Այրարատ), 2011 **Chamik** (Ayrarat)
85. Արագած. «Տիրինկատար», «Արքաշեն», «Կարմիր սար», 2012 **Aragats**. “**Tirinkatar**”, “**Arqashen**”, “**Karmir Sar**”
86. Դերասեր, Դինջիր՝ Տիգրիսի աջափնյակ (Միջագետք Հայոց), 2013
Deraser, **Dinjir**. right bank of Tigris (Armenian Mesopotamia)
87. Գետիկ (Այրարատ), 2013 **Getik** (Ayrarat)
- 88-89. Արագած, 2013 **Aragats**
- 90-92. Հուսո սար (Վայոց Ձոր), 2013 **Huso Sar** (Vayots Dzor)
93. Արփի (Վայոց Ձոր). «Արևաքար», 2014, 2024 **Arpi** (Vayots Dzor). “**Arevaqar**”
94. Արագած. «Ագռավաքար», 2014 **Aragats**. “**Agravaqar**”
95. Արագած. «Քարակապ», 2015 **Aragats**. “**Qarakap**”
96. Կոճանց (Կորճայք), Արիկ (Տայք), 2015 **Kochants** (Korchayq), **Arili** (Tayq)
97. Ալ լճեր (Սյունիք), 2015 **Al lakes** (Syuniq)
- 98-99. Ալամ (Այրարատ), 2015-2016 **Alam** (Ayrarat)
- 100-101. Արագած, 2016 **Aragats**
102. Գեղամա լեռներ. «Թառ», 2016 **Geghama Mountains**. “**Thar**”
- 103-108. Արագած, 2016 **Aragats**
109. Միրիկ (Սյունիք), 2017, Գեղամա լեռներ. «Սևկատար», 2019 **Mirik** (Syuniq), 2017 **Geghama Mountains**. “**Sevkatar**”, 2019
110. Յուղարոտ (Սյունիք), 2016 **Yugharot** (Syuniq)
- 111-112. Սառցալի (Սյունիք), 2012, 2020 **Sartsali** (Syuniq)
113. Թորթում (Տայք), 2021 **Tortum** (Tayq), 2021

114. Մեծ Հայքի ժայռապատկերներ, 2022 **Petroglyphs from Great Armenia**
115. Արագած. «Մեծաքարեր», «Սևլեռ», «Գուռեր», «Գայլատուն», 2021 **Aragats**. “Meşaqarer”, “Sevler”, “Gurer”, “Gaylatun”
116. Մեծ Սպիտակասար (Գեղարքունիք), 1991, 2021 **Meş Spitakasar** (Gegharquniq)
- 117-127. Գեղամա լեռներ, 2015-2023 **Geghama Mountains**
- 128-134. Արագած. 2020-2025 **Aragats**
135. Վարդենիկ (Գեղարքունիք) 2025 **Vardenik** (Gegharquniq)
136. Վերին Շորժա (Գեղարքունիք), 2025 **Verin Shorzha** (Gegharquniq)
137. Սոխասար (Վայոց Ձոր), 2025 **Sokhasar** (Vayots Dzor)
138. Նախապատկեր, բերծանկար **Pre-drawing, scratched image**
139. Բազմանիստ ժայռապատկեր **Multi-sided petroglyph**
140. Գետնապատկեր. Գեղամա լեռներ, Արագած **Natural “geoglyph”**. Geghama Mountains, Aragats
141. Օղապարուկ **Desert kite**
142. Ժայռապատկերների ամփոփ խումբ. Գեղամա լեռներ **Compact group of petroglyphs**. Geghama Mountains
143. Տեղաշարժված ժայռապատկեր **Displaced petroglyph**
144. Կրկնանկար, վրանկար **Palimpsest, overpicturing**
145. Տեղանքի տարր. լեռ, գետ, աղբյուր, անձավ **Terrain elements**. mountain, river, spring, cave
146. Տեղանքի տարր. երեք սրբազան լեռների ժայռապատկերը. Գեղամա լեռներ
Terrain element. three sacred mountains in Rock art. Geghama Mountains
147. Տեղանքի տարր. սրբազան Արագած լեռը ժայռապատկերներում **Terrain element**. sacred Mt. Aragats in Rock art
148. Տեղանքի տարր. լեռ **Terrain element**. mountain
149. Երկրագունդ **The Globe**
150. Երկրային երևույթ. հրաբուխ **Terrestrial phenomenon**. volcano
151. Օդերևույթներ **Atmospheric phenomena**
- 152-153. Երկնային լուսատուներ **Luminaries**
154. Երկնային լուսատուներ. միջնադար **Luminaries**. Middle Ages
- 155-156. Բույս, Կենաց Ծառ **Plants, Life Tree**
157. Զարայծ **Goat**
158. Զարայծ, եղջերու, ցուլ, ձի, օձ **Goat, deer, bull, horse, snake**
159. Ժայռապատկերի վերապրուկ **Relics of Rock art**
160. Եղջերու **Deer**
161. Կենդանիներ **Animals**
- 162-163. Թռչուններ **Birds**
- 164-165. Գիշատիչներ **Predators**
166. Շուն **Dog**
167. Խոտաճարակ կենդանու որս **Hunting herbivores**
168. Գիշատիչ – խոտաճարակ հակամարտություն **Predator – herbivore confrontation**
169. Խոտաճարակ կենդանու որս. մանրանկար **Hunting herbivores**. manuscripts
170. Կենդանիների մենամարտ **Animal fighting**
- 171-172. Գյուղատնտեսական զբաղմունք **Agricultural occupations**
- 173-174. Որսորդություն **Hunting**
175. Որսակենդանու խոցում, վիշապամարտ **Spearing animal, dragon-fight**
- 176-177. Գազանամարտ **Beastfighting**
- 178-179. Մարտարվեստ, հանդերձանք **Martial arts and skills, combat gear**
180. Մարզարվեստ **Sports**
181. Վարժանք, մրցախաղ **Training, competition**
182. Պար **Dance**
183. Ձենք **Arms**
184. Գործիքներ **Tools**
185. Երաժշտական գործիքներ **Musical instruments**
- 186-187. Փոխադրամիջոց **Transportation means**
188. Կացարան, բնակատեղի **Dwelling, settlement**
189. Շինվածքներ **Constructions**

190. Երկրի կողմերի նշում Earth sides marking
191. Տեղանքի գծանշում Terrain marking
192. Դարան, ծուղակ Ambush, trap
- 193-194. Օրացույցներ Calendars
195. Աստղագիտական գրանցման աղյուսակ Table for astronomical records
196. Օրվա պահի նշում Time-of-day indication
197. Ուսուցման միջոց Education aids
198. Խաղի պարագա Play aids
- 199-200. Հագուստ Clothing
- 201-202. Պաշտամունք ու ծես Worship and cult
203. Կանայք Women
204. Ընտանիք Family
205. Մանկածնություն Childbirth
206. Վիշապ Dragon
207. Վիշապ, վիշապաքար Dragon, dragon-stone
208. Առասպելական էակներ՝ ոգի, հրեշ Mythological creatures. spirits, demons
209. Ներպատկեր (ռենտգեն ոճ) Inner sight (X-ray style)
- 210-211. Դիմապատկեր Portrait
212. Անորոշ պատկեր Undefined image
213. Չարդանախշ Ornament
214. Խորհրդանշան Symbols
215. Խեթա-լուվիական մեհենագրեր Hittite-Luwian hieroglyphs
- 216-218. Տառանման նշաններ Letter-like symbols
219. Տառանման նշանի տարբերակներ, Գեղամա լեռներ Versions of letter-like symbols, Geghama Mountains
220. Միջնադարյան գաղափարագրեր Ideograms in medieval manuscripts
221. Իրապաշտական պատկեր Realistic image
222. Սխեմատիկ պատկեր Schematic image
223. Երկեռանկյուն ոճ Bi-triangle style
224. Այլագրում, պատկերագրական «երկեզվություն» Coded images, pictographic “bilingua”
225. Ծարժուն պատկեր Dinamic image
226. Հափազանցում Hyperbolic image
227. Երկակի պատկերում Dual imagery
228. Հեռանկար Perspective
229. Վերին պատկերում, համայնապատկեր Upper imagery, panoram
230. Շրջափորագիր Coelanaglyphic relief
231. Անավարտ պատկեր Unfinished image
232. Արև Sun
- 233-334. Կեռխաչ Swastika
235. Մոլորակներ, Լուսին Planets, Moon
236. Աստղ և աստղախումբ Star and stellar group
237. Համաստեղություններ Constellations
238. Կենդանաշրջանում ներկայացված էակներ Images represented in Zodiac
239. Կենդանակերպեր, Ախտարք Zodiac signs, Akhtarq
240. Ծիր Կաթին Milky Way
241. Երկնաքարային խառնարան Meteor crater
242. Լուսատուի խավարում Eclipse
- 243-244. Գիսավոր Comet
245. Ակոսանշան Furrow-sign, rock-sign
246. Քարաշարք (Կոտայք, Շիրակ, Տավուշ) Stone alignments (Kotayq, Shirak, Tavush)
247. Չորացքար Zoratsqar
248. Բնական նախշ Natural ornament

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

Նկարների հղումների ցանկ

	Աղյուսակի անվանումը	Նկարի համարը աղյուսակում, հեղինակը, հրատարակությունը՝ էջ, աղյուսակ, նկար
1	Առաջին հայտնաբերված ժայռապատկերները, 1885-1910	Նկ. 1 – Սմբատեանց, 495: Նկ. 2 – Սարգսյան 1967, աղ. XXIV: Նկ. 3 – ՀՊԹ 8554: Նկ. 4 – Ալիշան 1885, 136, նկ. 33: Նկ. 5 – Սմբատեան, 575:
2	Չորագջար (Սյունիք). առաջին հրապարակումը, 1893	«Տարագ» շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1893, փետրվարի 14, էջ 107, 109, նկ. I-III:
3	Մեծամոր (Արմավիր), 1902. ժայռագրեր և երկնադիտական կառուցվածքներ	Նկ. 1, 3, 5 – ԿԹ 2019.04.27, Նկ. 2, 4, 7-8 – ԿԹ 2021.06.13, 2015.08.26, 2004.07.31, 2011.10.21: Նկ. 6 – Խաչատրյան Մ., 135, նկ. 6:
4	Լևոն Լիսիցյանի հայտնաբերած ժայռապատկերները, Գեղամա լեռներ, 1912	Նկ. 1, 4, 7-9, 12-13 – Լիսիցյան 1972, 53, 55: Նկ. 2, 5 – Մարտ, աղ. 51: Նկ. 3 – Վաղարշապատի պատմագագարական թանգարան, Ռաֆիկ Թորոսյանի հավաքածու, լուս. 52: Նկ. 6, 10 – ԿԹ 2016.08.13, 2008.07.10: Նկ. 11 – Լիսիցյան 1913, 50.1: Նկ. 14-15 – ԿԹ 2015.11.03:
5	Աշխարհբեկ Քալանթարի հայտնաբերած 5 պատկեր, Արագած, 1924-1927	Նկ. 1, 4, 7, 10, 12 – Բարսեղյան 1966, 153 ²³ , 152 ¹⁸⁻¹⁹ , 148 ^{4, 3} : Նկ. 2, 5, 8, 13 – Բժ, լուս. 8549, 8556, 8552, 8555: Նկ. 3, 6, 9, 11 – ԿԹ 2016.07.23: Նկ. 14 – ԿԹ 2021.09.05:
6	Աշխարհբեկ Քալանթարի հայտնաբերած 4 պատկեր, Արագած, 1924-1927	Նկ. 1, 4, 6, 9 – Բարսեղյան 1966, 153 ²² , 148 ^{2, 5} , 151 ¹² : Նկ. 2, 8 – Բժ, լուս. 8546, 8550: Նկ. 3 – ԿԹ 2020.08.12, Նկ. 5, 7, 10 – ԿԹ 2021.08.25:
7	Աշխարհբեկ Քալանթարի հայտնաբերած 2 պատկեր, Արագած, 1924-1927	Նկ. 1, 3 – Բժ, լուս. 3539, 8548: Նկ. 2, 5-6 – ԿԹ 2021.07.31, 2021.08.08, 2021.08.25: Նկ. 4 – Բարսեղյան 1966, 151 ¹³ : Գրչապատկերը՝ վիմագրագետ Արսեն Հարությունյանի, 2021.11.02:
8	Աշխարհբեկ Քալանթարի հայտնաբերած 1 պատկեր, Արագած, 1924-1927	Նկ. 1-3 – Բժ, լուս. 8563, 8544: Նկ. 2, 4 – ԿԹ 2021.10.23, 2020.09.12:
9	Աշխարհբեկ Քալանթարի հայտնաբերած 4 պատկեր, Արագած, 1924-1927	Նկ. 1 – Բարսեղյան 1966, 150 ⁹ : Նկ. 2 – Բժ, լուս. 3560: Նկ. 3, 7 – ԿԹ 2022.10.08: Նկ. 4, 6, 8 – Բժ, լուս. 3553, 3554, 8547: Նկ. 5, 9 – ԿԹ 2022.09.10, 2024.07.28:
10	Առաջին հայտնաբերված ժայռապատկերները, 1926-1938	Նկ. 1 – Мещанинов 1932, 54-55, նկ. 20-21: Նկ. 2 – Խաչատրյան Աս., 261, լուս. 49: Նկ. 3 – Kalantar, 44, նկ. 1: Նկ. 4 – Тревер, աղ. 68: Նկ. 5-6 – Pittard, 188: Նկ. 7 – Բարխուդարյան 1935, 44, նկ. Է: Նկ. 8 – ՀՊԹ 116:
11	Ափամերձ ժայռապատկերներ (45-180 մ), Կասպից ծովի արևմտյան ափ	Նկ. 1-3 – <whc.unesco.org/en/list/1076>, <portal.azertag.az/az/node/71>, <ru.wikipedia.org/wikis/Наскальные_рисунки_Гобустана>: Նկ. 4 – Sellnow, լուս. 25: Նկ. 5 – Ronnie Gallagher, FB 2016.10.25: Նկ. 6-7 – <window2baku.com/Ancient/drawings.htm>: Նկ. 8 – Исмаилов 1990, 92, լուս. 1: Նկ. 9 – Формозов 1969, 51, լուս. 14:
12	Ցածրադիր ժայռապատկերներ (400-1500 մ)	Նկ. 1 – Bossert, 207-208: Նկ. 2 – Soydan, Korkmaz, 685, լուս. 13: Նկ. 3 – Վարշամ Ավետյան 2002.03.04: Նկ. 4 – Anati 1968, 32: Նկ. 5-6, 8-9, 12 – ԿԹ 2019.04.27, 2001.09.30, 2006.11.13, 2007.12.16, 2009.09.19: Նկ. 7 – Uyanik, 77, նկ. 36 և Alok, 9: Նկ. 10 – Մարտ, աղ. VIII ^{10, 12} : Նկ. 11 – Ավետյան 2008, 252, նկ. 1:
13	Նախալեռնային ժայռապատկերներ (1500-2000 մ)	Նկ. 1 – Akçayöz, 15: Նկ. 2 – Belli 2006, կազմ IV: Նկ. 3 – GP, 172: Նկ. 4 – Ասլան Շավարշ, FB 2013.09.22: Նկ. 5 – անանուն թղթակից, FB 2015.05.31: Նկ. 6 – aktuelarkeoloji.com.tr/tarih-oncesi-kayaustu-resimleri>: Նկ. 7 – Սամվել Կարապետյան 2014.07.10:
14	Բրոնզի և երկաթի դարերի հնավայրերի ժայռապատկերներ	Նկ. 1 – Оганисян С. 2016, 108, լուս. 133: Նկ. 2-8 – ԿԹ 2005.06.05, 2011.03.20, 2021.06.12, 2003.06.10, 2011.09.26, 2010.09.13, 2019.04.27:
15	Ժայռապատկերներ և հունարեն արձանագրություն. Արմավիր (Արմավիր), 1927	Նկ. 1-5 – ԿԹ 2011.03.20, 2004.07.30, 2001.09.30, 2001.12.18, 2021.06.12: Նկ. 6 – Kalantar, 44, նկ. 1:
16	Սանդրո Սարգսյանի արտանկարած ժայռապատկերներ, 1945-1964	Մաստարա՝ Նկ. 1-2 – Սարգսյան 1967, 118-119, աղ. XXIV, XXIV ¹ : Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 3-15 – Սարգսյան 2010, նկ. 45, 50, 54, 63, 67, 78, 94, 107, 128, 135, 137, 151, 179:
17	Սանդրո Սարգսյանի լուսանկարած ժայռապատկերները, Գեղամա լեռներ, 1945-1964	Սարգսյան 2010, լուս. 27-29, 31, 37, 34, 30, 36, 32, 35, 33:
18	Գավառակ (Կորճայք), 1957-1958	Նկ. 1, 3, 9 – Freh, Uyanik, 626-628, լուս. 2, 6, 4: Նկ. 2 – Uyanik, նկ. 164: Նկ. 4-5 – Ներբեռնում, Գավառակ: Նկ. 6-8, 10-12 – Freh, Uyanik, 629-631, նկ. 7, 14, 8, 12, 16, 13:
19	«Այծերի» անձավ (Կոմագենե), 1964	Նկ. 1 – 1 Tumer, 141, նկ. 60: Նկ. 2, 4 – Anati 1968, 31 ² , 32 ^{1, 2} :
20	Գոմշուտ, 1965, «Մատաղ» անձավ (Այրարատ), 2008	Նկ. 1-2, 4 – Սամվել Կարապետյան 2008.06.20: Նկ. 3 – Uyanik, նկ. 151: Նկ. 5 – Ceylan, 91, նկ. 12:
21	Շղուկ/Ուխտասար (Սյունիք), 1966, 2014	Նկ. 1-4, 6 – ԿԹ 2014.09.10, Նկ. 7 – ԿԹ 2004.09.04: Նկ. 5 – Արա Չարյան 2011.08.24:
22	Շղուկ/Ուխտասար (Սյունիք), 2003-2019	Նկ. 1, 4, 7-8, 11-13 – ԿԹ 2019.07.05, Նկ. 2, 6 – ԿԹ 2012.09.15, 2003.08.10, Նկ. 3, 5, 9-10 – ԿԹ 2014.09.10:
23	Շղուկից երևան տեղափոխված ժայռապատկերներ	Նկ. 1-2, 4-5 – ԿԹ 1991.01.04, 2010.11.27, 2015.04.28, 2015.07.15: Նկ. 3 – ԿՍ, աղ. 42:
24	Շղուկից Սիսիանի պատմության թանգարան բերված ժայռապատկերներ	ԿԹ 2000.06.24:
25	Ժայռապատկերները ՀՀ թանգարաններում	Նկ. 1-2 – ՀՊԹ 2639, 2638: Նկ. 3 – ԿԹ 2024.06.23 (Եղեգնաձորի երկրագիտական թանգարան, ԺԳՄ 618), Նկ. 4-5 – ԿԹ 2019.05.16 (ՀԱԹ 1498/Հ-71), ԿՍ, աղ. 146 ² : Նկ. 6-7 – ԿԹ 1988.08.30, 1990.05.23:
26	Սևառի երկնադիտական կենտրոն (Գեղարքունիք), 1967	Նկ. 1-2 – ԿԹ 2007.09.02: Նկ. 3 – Մարտիրոսյան 1973b, աղ. VIII (արտանկարի՝ տեղում արված ուղղումները՝ Կարեն Թոխաթյանի):

27	Սևսարի երկնադիտական կենտրոն (Գեղարքունիք), 1987-2025	Նկ. 1-2, 4-5 – ԿԹ 2013.10.25, Նկ. 6-7 – ԿԹ 1998.10.19, Նկ. 3, 8 – ԿԹ 2013.09.03, Նկ. 9, 10, 11 – ԿԹ 2010.08.01, 2007.06.17, 2007.09.02, Նկ. 12-13 – ԿԹ 2007.10.13:
28	Վարդենյաց լեռնանցքի աստղաբարտեզները (Գեղարքունիք), 1967	ԿԹ 2013.05.01:
29	Ռաֆիկ Թորոսյանի լուսանկարած ժայռապատկերներ, Գեղամա լեռներ, 1968	Վաղարշապատի պատմազգագրական թանգարան, Ռաֆիկ Թորոսյանի հավաքածու, լուս. 23, 28, 46, 68, 55, 37, 70, 64, 69, 62, 43, 53, 39, 57:
30	Արարտու (Կորճայք), 1967	Նկ. 1-4 – <i>Uyanik</i> , լուս. 134ա, 135, 138, 134, Նկ. 5-6 – <i>Uyanik</i> , 84, 86, Նկ. 42-43:
31	Տիրիշին (Վասպուրական), 1967	Նկ. 1 – <i>Belli</i> 1989, 15: Նկ. 2 – <i>Uyanik</i> , 45, Նկ. 24: Նկ. 3 – <esquire.com.tr/galeri/extra/10-bin-yillik-kaya-resimleri-kayit-altina-alindi-585863688128>: Նկ. 4-5, 8-9 – <i>Uyanik</i> , Նկ. 72, լուս. 101, 114, 76: Նկ. 6 – <i>Belli</i> 2001, 267, լուս. 3: Նկ. 7 – <fotografya.gen.tr/TR,833/ersin-alok.html>:
32	Տիրիշին (Վասպուրական). «Արբայից Գահ», 2014	Նկ. 1-7 – <umitilekesif.blogspot.com/2013/09/hakkari-yuksekovaya-yesiltas-koyu-resko.html>:
33	Գավառակ, Սաթ (Կորճայք), 1968-2013	Նկ. 1-3, 14 – <i>Uyanik</i> , Նկ. 163, 164, 166, 165, Նկ. 4 – <i>Uyanik</i> , 12, Նկ. 2, Նկ. 15-17 – <i>Uyanik</i> , լուս. 127, 122-123: Նկ. 5-9, 13 – Ներքեռնում, Գավառակ: Նկ. 10-12 – <i>Royle</i> , 13-15:
34	Նավասար (Վասպուրական), Արգամ Այվազյանի հայտնաբերած, 1968	Նկ. 1-2, 5 – <i>Այվազյան Ա.</i> 1987, 139-140, լուս. 25-27: Նկ. 3-4, 7-9, 11-12, 15 – <i>Այվազյան Ա.</i> 1981, 49-51, աղ. 15, 36, 41, 27, 37, 45, 53, 44: Նկ. 13 – <i>Այվազյան Ա.</i> 1981, 49, աղ. 16, Արգամ Այվազյան 1968: Նկ. 6 – <i>The Encyclopedia of Nakhchivan</i> , 128: Նկ. 10, 14 – <i>Anuev</i> 1985, 14, 16, Նկ. 15, 17:
35	Նավասար (Վասպուրական), 2008-2011	Նկ. 1-5, 8-9 – Արգամ Այվազյան 2018.01.21: Նկ. 6 – <en.wikipedia.org/wiki/Gamigaya_Petroglyphs>: Նկ. 7, 10 – <i>The Encyclopedia of Nakhchivan</i> , 130:
36	Նառ, Փական (Վասպուրական), 1970	Նկ. 1-13 – <i>Uyanik</i> , 78, Նկ. 37: Նկ. 14 – <i>Uyanik</i> , լուս. 129: Նկ. 15-22 – <i>Uyanik</i> , 77, Նկ. 36: Նկ. 23 – <i>Alok</i> , 9:
37	Բուլթ (Վասպուրական), անձամանկար, 1970	Նկ. 1 – <i>Tüner</i> , 118: Նկ. 2, 5-6 – <i>Belli</i> 1989a, 11-12: Նկ. 3-4 – <i>Belli</i> 2001, 264, Նկ. 7-8:
38	Կաթավաճոր (Արագածոտն), 1973, 2003	Նկ. 1, 3 – ԿԹ 2011.10.22, Նկ. 4 – ԿԹ 2004.11.09: Նկ. 2 – <i>Մեծամոր</i> , 152, Նկ. 151:
39	Կաթավաճոր (Արագածոտն), զոնանկար, 2013, 2023	Նկ. 1-2 – <i>Khechoyan, Gasparyan</i> , 334, Նկ. 11: Նկ. 3-4 – ԿԹ 20231022:
40	Չըլկրի, Մարվանա (Վասպուրական), Մեզրա (Կորճայք), 1974	Նկ. 1, 3, 9-11 – <i>Uyanik</i> , լուս. 156, 154, 155, 152, 153, Նկ. 2, 7-8 – <i>Uyanik</i> , 51, 49, Նկ. 28, 27: Նկ. 4-5 – <i>Uyanik</i> 1968, 99:
41	Ցուրտագետ (Գուգարք), 1976	Նկ. 1 – <i>GP</i> , լուս. 10, Նկ. 4 – <i>GP</i> , 13-14: Նկ. 2-3 – <i>Gabunia, Gabashvili</i> , լուս. 14, 11:
42	Ցուրտագետ (Գուգարք), բերձանկար, 1940-1950	Նկ. 1 – <i>GP</i> , 16, Նկ. 2-8, 11-12, 15, 18, 20 – <i>GP</i> , 19, Նկ. 9-10, 13-14, 16-17, 19 – <i>GP</i> , 18:
43	Մղվիմն (Կողբիս), Բեշթաշեն, Օծնի, Շալկա, Ախաթալակ (Գուգարք)	Նկ. 1-2 – <i>Замятнин</i> 1937, 70-71, Նկ. 8с, д, е, Նկ. 9с, д, е: Նկ. 3 – <i>GP</i> , 172: Նկ. 4 – <i>Куртин</i> 1941, 109, Նկ. 116: Նկ. 5 – <i>Шаншаваши</i> , 211, Նկ. 1: Նկ. 6-7 – Ալիսա Դուխլյան 2017.06.16:
44	Քարվաճառ (Արցախ), 1976, 2010	Նկ. 1-5 – ԿԹ 2010.09.06: Նկ. 6 – <i>Азерб. советская энциклопедия</i> , 334: Նկ. 7 – <i>Исмаилов</i> 1990, 93, Նկ. 2: Նկ. 8 – Արա Ավազյան 1998:
45	Քարվաճառի թանգարանի ժայռապատկերները (Արցախ), 2000	Նկ. 1 – Վահե Մարտիրոսյան 2010.08.18: Նկ. 2-8 – Սամվել Կարապետյան 2000.09.01:
46	Բաղաբերդ (Սյունիք), 1978, Ուլենի (Նախիջևան), 1979, Խոսրով (Արարատ), 1982	Նկ. 1 – <i>Գրիգորյան, Հախվերդյան</i> , 42 (Կապանի երկրագիտական թանգարան Յ. 966/մմ1809): Նկ. 2 – <i>Այվազյան Ա.</i> 2010, աղ. XLVIII ₂₁₂ : Նկ. 3-6 – Գեղամ Գուլիկյան 1978:
47	Գեղամա լեռներ. Պայտասար, 1979	ԿԹ 1979.09.23:
48	Ռոմեո Ջուլիանյանի արտանկարած պատկերները, 1980-ական թթ.	Ալեքսանդր Թամանյանի անվ. ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտի պահոց, ճարտարապետ Ռ. Ջուլիանյանի ֆոնդ (ՌԶ-32):
49	Գոշ (Տավուշ), 1985, Նեղոց (Լոռի), 1987	Նկ. 1-4 – <i>Ավետյան</i> 2008, 252-253, Նկ. 1-4: Նկ. 5-7 – <i>Գալսերյան</i> , 4, Նկ. 1-3: Նկ. 8-16 – <i>Ավետյան</i> 2006, 250-253, Նկ. 1-9:
50	Նազելի (Սյունիք), 1985	Արա Ավազյան 2007.08.12:
51	Նազելի (Սյունիք), 2018	ԿԹ 2018.06.10:
52	Առյուծաբլուր (Մալաթիա), ռոմանկար, 1986	Նկ. 1 – <hy.m.wikipedia.org/wiki/Պատկեր:Arslantepe5.jpg>: Նկ. 2 – <i>Frangipane</i> 2016, 15, լուս. 11d:
53	Քուչակ, 1986, Ապարանի ջրամբար, 1999 (Արագածոտն)	Նկ. 1-2 – <i>Մուրադյան Ֆ.</i> 1993, աղ. CIII ₁₋₂ , Նկ. 3-4 – աղ. CXI ₁₋₂ , Նկ. 5-8 – աղ. CVII _{12/1} , CX ₂₁ , CXII ₇₂ , CVIII _{17/2} : Նկ. 9-11 – գծանկարները՝ Համլետ Մարտիրոսյանի, 1999.09.18:
54	Գոգարան (Լոռի), 2013, Փնդեվազ (Վայոց ձոր), 2018	Նկ. 1-5, 8-9 – ԿԹ 2013.10.21: Նկ. 6-7 – <i>Սիմոնյան, Ծերեթյան, Սիմոնյան, Համբարյան, Վարդանյան</i> , 49, լուս. 3:
55	Պողոնավանք (Կոտայք), 1987	Նկ. 1-2 – ԿԹ 2016.05.07, Նկ. 3-4 – ԿԹ 2012.05.22, 2022.08.20: Նկ. 5 – <i>Մովսիսյան</i> 2003b, 136, Նկ. 66:
56	Արուն (Արագածոտն), 1958, Բջնի, Բալահովիտ (Կոտայք), 1987, 1989	Նկ. 1, 3 – ԿԹ 2012.05.20: Նկ. 2 – <i>Մովսիսյան</i> 2003b, 138, Նկ. 69: Նկ. 4-5 – ԿԹ 2011.07.30: Նկ. 6-7 – <i>Գրիգորյան Ա.</i> 1990, 99: Նկ. 8-9 – ԿԹ 2004.05.31:
57	Պաղարբյուր (Լոռի), 1989, 2015	Նկ. 1 – <i>Սիմոնյան</i> 1989, 21: Նկ. 2 – Վահե Մարտիրոսյան 2010.07.28: Նկ. 3-4 – ԿԹ 2015.11.05:
58	Ագարակ-1 (Արագածոտն), 1990	Նկ. 1, 7-8 – ԿԹ 2011.10.22, Նկ. 2-3 – ԿԹ 2002.02.10, Նկ. 4-6 – ԿԹ 2011.09.26, 2019.04.27, 2017.05.27:
59	Շուշի. «Հունտի ձոր» (Արցախ), 1990	Նկ. 1, 3 – ԿԹ 2015.08.31, Նկ. 2, 4 – ԿԹ 2009.09.19: Նկ. 5 – Ani C. Kalafian, FB 2015.09.15:
60	Ոսկեհատ (Արագածոտն), 1990	Նկ. 1-3 – ԿԹ 2007.12.16, Նկ. 4, 8-10 – ԿԹ 2005.08.15, Նկ. 5-7 – ԿԹ 2004.11.09, 1990.09.02, 2001.08.20:
61	Ոսկեհատ (Արագածոտն), 1990-2021	Նկ. 1-2, 5 – ԿԹ 2021.06.30, 2019.04.27, 2001.08.20, Նկ. 3, 8 – ԿԹ 2005.08.18: Նկ. 4 – Լևոն Մկրտչյան 2018.08.23: Նկ. 6-7 – ԿԹ 1990.09.02:
62	Գեղարդ (Կոտայք), 1990, 2006, Լոռիբերդ (Լոռի), 1992	Նկ. 1-2 – ԿԹ 2008.07.10, 2006.08.13: Նկ. 3-4 – <i>Դեվեջան</i> 2006, աղ. 16, 14:
63	Կողես (Լոռի), 1990, 2013	Նկ. 1 – ԿԹ 1990.10.31: Նկ. 2-3 – ԿԹ 2013.10.21: Նկ. 4 – <i>Տոնականյան, Թոխարյան</i> , 32:
64	Չովունի (Կոտայք), 1992	Նկ. 1, 3 – ԿԹ 2012.05.22, Նկ. 2 – ԿԹ 2021.08.28, Նկ. 4-6 – ԿԹ 2003.12.07:
65	Արագած, 1993, 2007	Նկ. 1 – Իվան Գաբրիելյան 1993: Նկ. 2 – ԿԹ 2013.10.23: Նկ. 3-5 – <i>Khechoyan</i> , 46-47:
66	Պորտաբլուր (Ուռհա), 1995	Նկ. 1-2 – <en.wikipedia.org/wiki/Göbekli_Tepe#/media/File:Göbekli_Tepe_Urfa.jpg>; <medium.com/the-long-now-foundation/did-the-urge-to-worship-lead-to-civilization-462272ec2c56>:
67	Պորտաբլուր (Ուռհա), կենդանապատկերներ, 1995, 2007	Նկ. 1, 7, 9 – <i>Peters, Schmidt</i> , լուս. 12-13, 19, <thinkingsidewayspodcast.com/gobekli-tepe/>, <upload.wiki-media.org/wikipedia/commons/2/2b/Göbekli_Tepe_2.jpg>: Նկ. 2 – <i>Schmidt</i> 2006, լուս. 102: Նկ. 3 – <whc.

		unesco.org/en/documents/165853>: Նկ. 8 – <upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e5/Gobekli-tepeHeykel.jpg>: Նկ. 4, 5-6, 7, 10, 11 – Schmidt 2007, լուս. 107, 51, 45, 90, 83:
68	Պորտաբլուր (Ուռհա), 1995	Նկ. 1 – <whc.unesco.org/en/documents/165838>: Նկ. 2 – <medium.com/@lagaribey/gobekli-tepe-943b23ff53d2>: Նկ. 3 – <researchgate.net/figure/Incised-palette-from-Gobekli-Tepe-Photograph-courtesy-of-K-Schmidt_fig3_231922904>: Նկ. 4-5 – <picfair.com/pics/05527647-ancient-ruins-of-the-oldest-civilization-gobekli-tepe-turkey>:
69	Զարդար լեռ, 1997, Լանջաղբյուր, 2018 (Գեղարքունիք)	Նկ. 1-2 – ԿԹ 1997.08.18, Նկ. 3 – ԿԹ 2018.08.12:
70	Չորաքար (Սյունիք), 2000, Հին Շենիկ (Արագածոտն), 2001	Նկ. 1 – ԿԹ 2005.06.30, Նկ. 2-3 – ԿԹ 2000.06.24, Նկ. 4-5 – ԿԹ 2012.05.21:
71	Ներքին Սասնաշեն, 2000, Երնջատափ, 2002 (Արագածոտն)	Բորիս Գասպարյան (Քասախ գետի կիրճը 2002 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին ուսումնասիրող արշավախմբի պետ):
72	Գեղամավան (Արագածոտն), 2002	Նկ. 1, 7-8 – ԿԹ 2013.10.20, Նկ. 3-6, 9 – ԿԹ 2016.05.17, Նկ. 2, 10 – ԿԹ 2003.12.07:
73	Սոնգուն՝ Արաքսի աջափնյակ (Վասպուրական), 1998-2002	Rafifar 2007, 207, լուս. 5, 208, Նկ. 7:
74	Կանգավարի «Անահիտա» տաճար (Իրան՝ Քերմանշահ), 1996	Kambakhsh-Fard, 40, 207-208, 210-213:
75	Թեյմերե, Կահակ (Կենտրոնական Իրան՝ Քոմ, Մարբազի), 2004-2016	Նկ. 1 – <dreamview.net/dv/new/photos.asp?id=101598&cat=Monuments>: Նկ. 2 – <archive.is/gbRV8/>: Նկ. 3 – <mapio.net/pic/p-45476481/>: Նկ. 4 – <gdiran.blogspot.com/2011/02/birth-of-graphic-design-in-iran.html>: Նկ. 5 – <tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g1064744-i449319441-Khomein_Markazi_Province.html>: Նկ. 6 – <sangnegare.blogfa.com/post/54>: Նկ. 7, 12 – <bradshawfoundation.com/middle-east/iran_rock_art/photographs/35b.jpg>; .../15b.jpg>: Նկ. 8 – <upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2d/Rock_art_of_Iran1.jpg>: Նկ. 9 – <IYI-sign-world-unity-civilization-sign-in-teimare-petroglyphs-12>: Նկ. 10 – <teheran.ir/spip.php?article2696#gsc.tab=0>: Նկ. 13 – <iranview.ir/post/11327>:
76	Ավան (Երևան), Հայկաձոր (Շիրակ), 2003	Նկ. 1 – ԿԹ 2006.08.15, Նկ. 2-5 – ԿԹ 2007.10.20:
77	Ներքին Գողեձոր (Սյունիք), 2003, Տղմուտ (Արագածոտն), 2005	Նկ. 1-4 – Աննա Խեչոյան 2010.09.04: Նկ. 5-7 – ԿԹ 2013.11.02:
78	Լճաշեն (Գեղարքունիք), Մաստառա (Արագածոտն), 2004	Նկ. 1-2, 4 – ԿԹ 2012.05.23, 2016.07.01, 2012.05.21: Նկ. 3 – Սմբատեանց, 495:
79	«Եղնուտ» անձավ, Քարձոր (Այրարատ), 2006	Նկ. 1 – Belli 2006a, 6, կազմ IV, գծ. 2: Նկ. 2 – Belli 2007, 62:
80	Ագարակ-2 (Արագածոտն), 2005	Նկ. 1, 10 – ԿԹ 2005.08.18, Նկ. 2, 5 – ԿԹ 2010.09.13, Նկ. 3 – ԿԹ 2011.06.19, Նկ. 4, 6 – ԿԹ 2021.07.25, Նկ. 7, 9 – ԿԹ 2019.04.27, Նկ. 8 – ԿԹ 2011.10.22:
81	Բորյուկ գետի հովիտ (Այրարատ), 2006	Նկ. 1 – Սամվել Կարապետյան 2014.07.10: Նկ. 2 – <aktuelarkeoloji.com.tr/tarih-oncesi-kayausturesimle-ri>: Նկ. 3-6 – Belli 2007, 38-41, 43:
82	Լեզք (Վասպուրական), 2004	Նկ. 1-3 – Մեհմետ Վանի, FB 2014.12.15, 2015.03.07: Նկ. 4 – ՀԳԹ լուսանկարների պահոց (ԱԼ 1603/37, հեղ.՝ Հ. Մաղաթյան, 1910): Նկ. 5 – անանուն թղթակից, FB 2016.10.06:
83	Փոկաբերդ (Արագածոտն), 2009	Khechayan, Gasparian, 332-333, լուս. 9-10:
84	Չամիկ (Այրարատ), 2011	Ներբեռնում, Չամիկ:
85	Արագած. «Տիրինկատար», «Արբաշեն», «Կարմիր սար», 2012	Նկ. 1-2, 5, 7 – Արսեն Բորոխյան 2015.07.01, 2013.06.13, 2015.06.26, 2016.07.10: Նկ. 3 – ԿԹ 2020.08.02: Նկ. 4, 6, 8-9 – Բորոխյան, Ջիլբերտ, Հնիլա, 284 ²⁷⁻²⁸ , 306, 279 ¹³ :
86	Դերասեր, Դինջիր՝ Տիգրիսի աջափնյակ (Միջագետք Հայոց), 2013	Նկ. 1 – Ներբեռնում, Դերասեր: Նկ. 2-3 – Soydan, Korkmaz, 680, 685, լուս. 7, 13: Նկ. 4 – Ներբեռնում, Դինջիր:
87	Գետիկ (Այրարատ), 2013	Ասլան Շավարշ, FB 2013.09.22:
88	Արագած. «Թիկնաբար», 2013	Նկ. 1, 3-6 – ԿԹ 2013.08.28, Նկ. 2 – ԿԹ 2013.10.23:
89	Արագած. «Վիշապաբար», 2013	Նկ. 1-2 – ԿԹ 2016.07.30, Նկ. 3-4 – ԿԹ 2013.10.23: Նկ. 5 – Վլադիմիր Սարոյան 2013:
90	Հուստ սար (Վայոց ձոր), մարդիկ, կենդանիներ, 2013	Նկ. 1-3, 5, 7, 10-14 – ԿԹ 2013.09.14-15, Նկ. 4, 6 – ԿԹ 2013.09.29, Նկ. 8-9 – ԿԹ 2018.10.01:
91	Հուստ սար (Վայոց ձոր), խորհրդանշաններ, 2013	Նկ. 1-2, 4, 6-8, 10-12 – ԿԹ 2013.09.14-15, Նկ. 3, 5, 9 – ԿԹ 2013.09.29:
92	Հուստ սար (Վայոց ձոր), աստղագիտական պատկերներ, 2013	Նկ. 1, 5 – ԿԹ 2013.09.29, Նկ. 2-4, 6 – ԿԹ 2013.09.14-15:
93	Արփի. «Արևաբար» (Վայոց ձոր), 2014	Նկ. 1 – ԿԹ 2024.06.23: Նկ. 2 – Միհրան Գալստյան 2024.09.23: Նկ. 3-5 – ԿԹ 2018.09.30:
94	Արագած. «Ազոավաբար», 2014	Արսեն Բորոխյան 2014.07.08:
95	Արագած. «Քարակապ», 2015	Նկ. 1-2, 6 – ԿԹ 2015.07.31, Նկ. 3-5 – ԿԹ 2021.08.25, 2016.07.30, 2016.07.23:
96	Կոճանց (Կորճալք), Արիկ (Տաթև), 2015	Նկ. 1-3 – FB 2015.05.31: Նկ. 4 – Ներբեռնում, Արիկ:
97	Ալ լճեր (Սյունիք), 2015	Նկ. 1 – ԿԹ 2017.07.20: Նկ. 2-3, 6 – Արտակ Գևորգյան, Արսեն Բորոխյան 2015.08.17-20 (AARC, 207-209, Նկ. 19-22, 29): Նկ. 4-5 – ՍՄԼ, 172-173, աղ. 62, 72:
98	Ալամ (Այրարատ), 2015	Նկ. 1-3 – Akçayöz, 15, 1, 12, ևսև՝ Ներբեռնում, Ալամ, Նկ. 4 – Akçayöz, 7:
99	Ալամ (Այրարատ), 2016	Նկ. 1 – Akçayöz, XXXII-XXXIII, Նկ. 2-4 – Akçayöz, 6, 14, 11:
100	Արագած. «Հսկայի տուն», 2016	Նկ. 1, 6, 8, 10 – ԿԹ 2016.07.30, Նկ. 2, 11 – ԿԹ 2021.09.25, Նկ. 3-5, 7, 9 – ԿԹ 2016.07.23:
101	Արագած. «Վիշապաբար», 2016	ԿԹ 2016.07.30:
102	Գեղամա լեռներ. «Թառ», 2016	Նկ. 1, 3-9 – ԿԹ 2016.08.14, Նկ. 2 – ԿԹ 2017.08.13:
103	Արագած. «Ամրո», 2016	ԿԹ 2016.09.11:
104	Արագած. «Ձորակ», 2016	Նկ. 1-4 – ԿԹ 2016.09.11, Նկ. 5 – ԿԹ 2022.09.10:
105	Արագած. «Առյուծաղեն», 2016	ԿԹ 2016.09.20:
106	Արագած. «Հովիտ», 2016	ԿԹ 2016.09.20:
107	Արագած. «Դարավանդ», 2016	Նկ. 1-2, 4-5, 8 – ԿԹ 2016.09.20, Նկ. 3, 6 – ԿԹ 2021.08.25, Նկ. 7 – ԿԹ 2020.07.18:
108	Արագած. «Գայլատուն», 2016	Նկ. 1 – ԿԹ 2016.09.20, Նկ. 2-4, 7-8 – ԿԹ 2021.08.25, Նկ. 5-6 – ԿԹ 2020.07.18:

109	Միրիկ (Սյունիք), 2017, Գեղամա լեռներ. «Սևկատար», 2019	Նկ. 1 – Գագիկ Սարգսյան 2017.11.19: Նկ. 2 – ԿԹ 2019.08.13:
110	Յուզարոտ (Սյունիք), 2019	Կարեն Ծերեթյան 2016.09.25:
111	Սառցալի (Սյունիք), 2012, 2020	Նկ. 1 – Հակոբ Սիմոնյան 2012.08.29, Նկ. 2-7 – Սևակ Արևշատյան 2020.08.20:
112	Սառցալի (Սյունիք), 2020	Սևակ Արևշատյան 2020.08.20:
113	Թորթում (Տաթ), 2021	Ներբեռնում, Թորթում:
114	Մեծ Հայքի ժայռապատկերներ	Նկ. 1, 15 – Tümer, 60, 107: Նկ. 2 – Ceylan 2015, 25: Նկ. 3 – Tiryaki, 261: Նկ. 4 – Özgül, 788: Նկ. 5 – Ներբեռնում, Գավառակ: Նկ. 6, 8, 14 – Eker, Նկ. 9, 56, 14, 50: Նկ. 7, 9 – Ceylan 2018, 204, 203: Նկ. 10 – Yardımcıel, Gizlenci, 57: Նկ. 11-12 – Özgül, Bingöl, 501: Նկ. 13 – Ceylan 2022, 27:
115	Արագած. «Մեծաբարեր», «Սևեռ», «Գուռեր», «Գայլատուն», 2021	Նկ. 1, 5-6 – ԿԹ 2021.07.06, 2021.08.08, 2021.09.21, Նկ. 2-4 – ԿԹ 2021.08.05:
116	Մեծ Սպիտակասար (Գեղարքունիք), 1991, 2021	Նկ. 1-2, 4-9 – ԿԹ 2021.09.12: Նկ. 3 – Ավետիսյան Վ. 2008, 69:
117	Գեղամա լեռներ. Նազելի, 2015	ԿԹ 2015.08.12:
118	Գեղամա լեռներ. Պայտասար, Աստղաբերդ, Նազելի, 2016	Նկ. 1, 9 – ԿԹ 2016.08.14, Նկ. 2-3, 6-8 – ԿԹ 2016.08.13, Նկ. 4-5 – ԿԹ 2016.06.29, 2016.08.05:
119	Գեղամա լեռներ. Նազելի, 2017	Նկ. 1 – ԿԹ 2015.08.12, Նկ. 2, 5, 7 – ԿԹ 2022.08.14, Նկ. 3-4, 6, 8 – ԿԹ 2017.08.12, Նկ. 9, 13 – ԿԹ 2017.08.13, Նկ. 10-12 – ԿԹ 2018.08.11:
120	Գեղամա լեռներ. Նազելի, 2018	Նկ. 1-3, 6-7, 9 – ԿԹ 2018.08.11, Նկ. 4-5, 8 – ԿԹ 2019.08.11:
121	Գեղամա լեռներ. Պայտասար, 2018	ԿԹ 2018.08.31:
122	Գեղամա լեռներ. Պայտասար, Նազելի, 2020	Նկ. 1-2, 4-7, 10-11, 14, 16-17, 19 – ԿԹ 2020.08.16, Նկ. 3, 8-9, 12-13, 15, 18, 20 – ԿԹ 2020.08.15:
123	Գեղամա լեռներ. Պայտասար, 2021	ԿԹ 2021.08.14:
124	Գեղամա լեռներ. Նազելի, 2021	ԿԹ 2021.08.15:
125	Գեղամա լեռներ. Նազելի, 2021	ԿԹ 2021.08.15:
126	Գեղամա լեռներ. Պայտասար, 2022	Նկ. 1-5, 8, 10-11, 15 – ԿԹ 2022.11.01, Նկ. 6-7, 12-14 – ԿԹ 2022.08.13, Նկ. 9 – ԿԹ 2022.08.14:
127	Գեղամա լեռներ. Պայտասար, 2023	Նկ. 1-2, 4-13 – ԿԹ 2023.08.13, Նկ. 3 – ԿԹ 2023.06.03:
128	Արագած. 2020	Նկ. 1, 3, 7 – ԿԹ 2020.07.18, 2021.09.25, 2024.07.28, Նկ. 2, 9-10 – ԿԹ 2020.09.12, Նկ. 4-6, 8 – ԿԹ 2020.08.12:
129	Արագած. 2021	Նկ. 1, 6 – ԿԹ 2021.08.25, Նկ. 2, 9 – ԿԹ 2021.09.25, Նկ. 3 – ԿԹ 2021.10.23, Նկ. 4-5 – ԿԹ 2021.09.05, Նկ. 7, 10-12 – ԿԹ 2021.10.16, Նկ. 8, 13 – ԿԹ 2021.09.21:
130	Արագած. 2022	Նկ. 1-2 – ԿԹ 2022.07.24, Նկ. 3, 6 – ԿԹ 2022.07.13, Նկ. 4 – ԿԹ 2022.09.10, Նկ. 5 – ԿԹ 2021.09.10, Նկ. 7 – ԿԹ 2022.09.04, Նկ. 8-9 – ԿԹ 2022.09.25:
131	Արագած. «Ագռավաբար», 2022	ԿԹ 2022.10.11:
132	Արագած. 2023	Նկ. 1, 7 – ԿԹ 2023.10.15, Նկ. 2 – ԿԹ 2023.08.07, Նկ. 3, 10 – ԿԹ 2023.09.30, Նկ. 4 – ԿԹ 2022.07.24, Նկ. 5-6, 8-9 – ԿԹ 2023.07.19:
133	Արագած. 2024	Նկ. 1, 4, 6-7 – ԿԹ 2024.08.14, Նկ. 2 – ԿԹ 2024.08.04, Նկ. 3 – ԿԹ 2022.07.24, Նկ. 5, 8 – ԿԹ 2024.07.28:
134	Արագած. 2025	Նկ. 1-2, 5-6, 8 – ԿԹ 2025.07.12, Նկ. 3 – ԿԹ 2022.07.24, Նկ. 4, 7 – ԿԹ 2025.08.01, Նկ. 9 – ԿԹ 2022.09.04:
135	Վարդենիկ. 2025	Նկ. 1, 3, 5 – ԿԹ 2025.08.19, Նկ. 2 – ՀԳԹ 116, Նկ. 4 – Բարխուդարյան 1935, 44, Նկ. Է:
136	Վերին Շորժա. 2025	Նկ. 1-4, 6 – ԿԹ 2025.08.20, Նկ. 5 – Մարտ, աղ. 59:
137	Սոխասար. 2025	Նկ. 1-4, 6, 8-9 – Մարտ Զաքարյան 2025.11.06, Նկ. 5, 7 – ԿԹ 2015.11.15:
138	Նախապատկեր, քերձանկար	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-3 – ԿԹ 2012.08.14, Նկ. 4-6 – ԿԹ 2008.07.10, 1998.09.06, 1988.08.18:
139	Բազմանիստ ժայռապատկեր	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-5 – ԿԹ 2009.08.23, 2008.07.10, 1998.09.05, 1998.09.06, 1999.07.28: Հուստ սար՝ Նկ. 6 – ԿԹ 2013.09.14: Նկ. 7 – Schmidt 2007, 214, լուս. 92:
140	Գետնապատկեր. Գեղամա լեռներ, Արագած	Նկ. 1-4 – ԿԹ 2014.07.30, 2009.08.23, 1998.10.25, 1998.09.06, Նկ. 5-6 – ԿԹ 2007.09.22:
141	Օդապարուկ	Նկ. 1-3 – Ճախմուրդյան, 226, Նկ. 1, 25, աղ. 1: Նկ. 4-11 – Van Berg et al., 95-96, Նկ. 2-4: Նկ. 12-13 – megalithic.co.uk/article.php?sid=2146412866&mode=thread&order=0&thold=0>:
142	Ժայռապատկերների ամփոփ խումբ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1 – ԿԹ 1999.07.28, Նկ. 4 – ԿԹ 2016.08.13:
143	Տեղաշարժված ժայռապատկեր	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-2 – ԿԹ 2009.08.23, 1999.07.30: Արագած՝ Նկ. 3 – ԿԹ 2021.08.08:
144	Կրկնանկար, վերանկար	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-2, 9 – ԿԹ 2013.08.28, 2005.08.07, 1998.09.06: Նկ. 3-5 – Մարտ, Նկ. 20; աղ. 17 ₁₋₂ , 35: Արագած՝ Նկ. 6, 8 – ԿԹ 2022.09.10, 2013.10.23: Զարմաճաղ՝ Նկ. 7 – ԿԹ 2010.09.06:
145	Տեղանքի տարր. լեռ, գետ, աղբյուր, անձավ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1 – ԿԹ 1999.09.05, Նկ. 2, 7 – ԿԹ 2005.08.07, Նկ. 3, 10, 12-15 – ԿԹ 2012.08.14, 2001.08.15, 1999.07.28, 1999.08.12, 2003.08.10, 2005.06.16: Հուստ սար՝ Նկ. 4-5 – ԿԹ 2018.10.01, Նկ. 6 – ԿԹ 2013.09.29: Նկ. 8 – Ավագյան Ա. 1981, 50, աղ. 3 ₆ : Նկ. 9 – ՍՄՀՄ Գեոլոգիական քարտեզ «J-38-033-3 Каджаран», 1974: Շողկ՝ Նկ. 11 – ԿՄ, աղ. 197 ₁ : Նկ. 16 – Uyanik, 25, Նկ. 8:
146	Տեղանքի տարր. երեք սրբազան լեռների ժայռապատկերը	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-2 – ԿԹ 2016.08.05, 2014.09.26:
147	Տեղանքի տարր. սրբազան Արագած լեռը ժայռապատկերներում	Արագած՝ Նկ. 1, 4 – ԿԹ 2020.09.12, 2017.09.23: Նկ. 2-3 – ԿԹ 2020.07.18: Նկ. 5-6 – ԿԹ 2022.09.10:
148	Տեղանքի տարր. լեռ	Նկ. 1 – Mellart, 76, աղ. VIII: Նկ. 2-3, 10 – Arménie, 135, լուս. 21 (Շեթ 1840), 155, Նկ. 67 (Շեթ 960), 150, լուս. 58 (Շեթ 892): Նկ. 4 – Գիկի, աղ. 14: Նկ. 5 – Munnep, 144, Նկ. 11: Նկ. 6 – Esayan, աղ. 20 _{61b} (ՀԳԹ 49): Նկ. 7 – <britishmuseum.org/collection/object/W_Rm-1032?selectedImageId=428143001>: Նկ. 8 – ԿԹ 2017.11.15: Նկ. 9 – ՀԳԹ 2846: Նկ. 11 – <coinarchives.com/6e4468365d8f5b89d3d9d4ffe169f92a/img/leu_winterthur/004/image00342.jpg>: Նկ. 12-13 – <acsearch.info/Image.html?id=4957290>; <acsearch.info/image.html?id=1879965>:
149	Երկրագունդ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 3-5, 7 – ԿԹ 1987.09.22, 1998.07.11, 2010.10.21, 1999.08.12, 2008.07.10: Սևասար՝ Նկ. 2 – ԿԹ 2013.10.25: Ծոռկ՝ Նկ. 6 – ԿՄ, աղ. 302: Նկ. 8 – FB 2017.02.14: Նկ. 9 – <decasinc.files.wordpress.com/2015/11/c8b9a-sumerian12b252812529.jpg>:
150	Երկրային երևույթ. հրաբուխ	Նկ. 1 – Արա Ավագյան 1998: Նկ. 2-3 – Mellaart 1967, 133, լուս. 59, Նկ. 60:
151	Օդերևույթներ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 5, 16 – ԿԹ 2001.08.15, 2009.08.23, 1990.08.11, Նկ. 2, 8 – ԿԹ 2014.07.30, Նկ. 7 – Մարտ, աղ. 73 ₂ , Նկ. 17-19 – ԿԹ 1998.09.06: Նկ. 3 – <seymourm.blogspot.com/2014/08>: Ծոռկ՝ Նկ. 4, 9 – ԿՄ, աղ. 33, 106 ₁ , Նկ. 6 – ԿԹ 2003.08.10: Նկ. 10 – Սարգսյան 1967, 199, աղ. 69: Նկ. 11 – ԿԹ 2016.06:

		22 (ՄԹ 2/20): Նկ. 12 – Եսայան, Հովհաննիսյան, աղ. 16: Նկ. 13 – Գինի, աղ. 16 ₁₁ (ՀՊԹ 2121-275): Նկ. 14 – Esayan, աղ. 22 ₆₆ : Նկ. 15 – ՀՊԹ 8971:
152	Երկնային լուսատուներ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1 – ԿԹ 1986.08.23, Նկ. 2 – Մարտ, աղ. 80, Նկ. 3-4, 7, 9-10 – ԿԹ 2005.08.07, 1990.08.26, 1986.08.22, 1999.07.28, 2001.08.04: Նկ. 5, 8 – ԿԹ 2012.05.23, 1997.08.20: Ալեսաք՝ Նկ. 6 – 1998.10.19:
153	Երկնային լուսատուներ	Նկ. 1 – <wikiwand.com/ru/Национальный_музей_истории_Азербайджана>: Նկ. 2, 5, 6 – ԿԹ 2016.06.22 (ՄԹ 1/305, 25/42, 17/269): Նկ. 3 – ԿԹ 2000.06.21 (Սիսիանի պատմության թանգարան 282): Նկ. 4 – Arménie, 136, լուս. 24 (ԸԵԹ 757): Նկ. 7 – Ղաֆաղարյան 1982, 120, նկ. 87 (ՀՊԹ 2614-41): Նկ. 8 – Գորիսի երկրագիտական թանգարան 1634: Նկ. 9 – Բրնկ-10, 59, լուս. 49 (ՀՊԹ 20-237ա): Նկ. 10 – ԿԹ 2015.03.12 (ՀԱԹ): Նկ. 11 – PMA, 82, լուս. 35 (ՀՊԹ 20-237բ): Նկ. 12 – Urartu, 74, լուս. 27 (Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 89.2): Նկ. 13 – Пуомровский 1950, 78-79, լուս. 50 ₄ (Լաւն՝ <hy.wikipedia.org/wiki/Շելարդի#/media/Պատկեր:Urartian_Seal05.jpg> (ՀՊԹ 2010-125): Նկ. 14 – Բրնկ-16, 49, լուս. 36 (ՀՊԹ 2346-560): Նկ. 15-16 – Esayan, աղ. 20 _{59b} (ԼՓԵԹ, Ժդանով բնակատեղի 81-51), աղ. 22 ₆₈ :
154	Երկնային լուսատու. միջնադար	Նկ. 1 – Գինի, աղ. 148 ₆ : Նկ. 2-3 – ԿԹ 2018.07.26, 2017.04.08: Նկ. 4, 6 – Ղազարեան, 85 (Երևան, մասնավոր հավաքածու), 170 (Ս. Էջմիածնի Գանձատուն 221): Նկ. 5 – Ավանեսյան 2003: Նկ. 7 – Բրնյան 1972, 440, աղ. 161 ₃ :
155	Բույս, Կենսաց Ծառ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-5, 7-9, 13 – ԿԹ 2008.07.10, 2022.11.01, 1986.08.24, 1999.07.28, 2009.08.23, 1990.08.27, 1990.09.23, 2005.08.07, 1988.08.30, Նկ. 12 – Պետր, 23: Արագած՝ Նկ. 6 – Սևակ Արևշատյան 2020.08.20: Հուսո սար՝ Նկ. 10 – ԿԹ 2013.09.14: Արագած՝ Նկ. 11 – ԿԹ 2024.08.14: Նկ. 14 – Uyanik, 27, նկ. 9:
156	Բույս, Կենսաց Ծառ	Նկ. 1-3 – Սարդարյան 1967, 192, աղ. 64 ₇ (ՀՊԹ 607), 189, աղ. 62 ₄ (ՀՊԹ 592), 194, աղ. 65 ₁ (ՀՊԹ 599): Նկ. 4 – <britishmuseum.org/collection/object/W_1846-0523-347>: Նկ. 5 – <commons.wikimedia.org/wiki/File:Tree_of_life_in_Urartian_Fresco.jpg>: Նկ. 6 – Հովհաննիսյան Կ., լուս. 20: Նկ. 7 – Эребуни, 83, լուս. 57 (ՀՊԹ 2360-4): Նկ. 8 – Lehmann-Haupt 1931, 549: Նկ. 9, 11 – PMA, 137, լուս. 83 (ՀՊԹ 2010-148), 196, լուս. 131 (ՀՊԹ 2580-84): Նկ. 10 – Пуомровский 1955, 57, նկ. 43 ₂₆ (ՀՊԹ 2784-125): Նկ. 12 – <acsearch.info/Image.html?id=4957287>: Նկ. 13, 17 – ԿԹ 2014.07.06, Նկ. 14-15 – ԿԹ 2017.12.08, 2017.12.31: Նկ. 16 – <abey.com/2010/08/06/armenian-rugs-without-inscriptions>: Նկ. 18 – Ղաֆաղարյան 1952, 195, նկ. 170 (ՀՊԹ 1794-275): Նկ. 19 – Գինի, աղ. 147 _{2c} :
157	Քարայծ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-3, 5, 7-8 – ԿԹ 2010.10.21, 2001.06.17, 2014.07.30, 2013.08.03, 2018.08.31, 2008.07.10, Նկ. 9, 15 – ԿԹ 2009.08.23, Նկ. 10-11, 14 – ԿԹ 2000.08.12, 2016.08.14, 2021.08.14: Արագած՝ Նկ. 4 – ԿԹ 2021.08.25: Հուսո սար՝ Նկ. 6 – ԿԹ 2013.09.14: Ծղոն՝ Նկ. 12 – ԿՍ, աղ. 31 ₃ : Նկ. 13 – Uyanik, 77, նկ. 36 ₂ :
158	Քարայծ, եղջերու, ցուլ, ձի, օձ	Նկ. 1, 2, 14 – ArkeoAtlas 2003/2, 24, 84, 97: Նկ. 3 – Belli 2004, 135: Նկ. 4 – ԿԹ 2015.03.12 (ՄԹ 4/77): Նկ. 5 – Սարդարյան 1967, 186, աղ. 60 ₁ : Նկ. 6 – ՀՀԺ, 34 (ՀՊԹ 3126-179): Նկ. 7 – Esayan 1980, աղ. 7 ₂ (ՀՊԹ 1790-5): Նկ. 8 – Каталог археологических материалов... (ՀՊԹ 1442-8): Նկ. 9 – ArkeoAtlas 2004/3, 119 (Van regional museum): Նկ. 10 – Chidašeli, աղ. 6 _{11c} (Ցիսիսվալի թանգարան): Նկ. 11 – ՀՊԹ 2360-1: Նկ. 12 – Wartke, 38, լուս. 12 (ՀՊԹ 2783-80): Նկ. 13 – ՀՊԹ 2007-65: Նկ. 15 – Esayan, աղ. 24 ₇₂ : Նկ. 16 – Кесаманлы 1966, 225, նկ. 4, Esayan, աղ. 14 ₄₇ : Նկ. 17 – <commons.wikimedia.org/wiki/File:Pazyryk.jpg> (Эрмитаж 1687-93): Նկ. 18 – <commons.wikimedia.org/wiki/File:Orontes_I.jpg>: Նկ. 19 – ՀՀԺ, 60: Նկ. 20 – Ղաֆաղարյան 1952, 195, նկ. 170 (ՀՊԹ 1794-86): Նկ. 20 – Գևորգյան Ա. 1996, տախ. 51 ₁ (ՄՄ 4813.2ա):
159	Ժայռապատկերի վերապրուկ	Նկ. 1, 4, 7 – ԿԹ 2015.08.26, 2011.10.22, 2014.07.05, Նկ. 2-3 – ԿԹ 2010.11.07, Նկ. 5-6 – ԿԹ 2012.05.20, Նկ. 9, 11 – ԿԹ 2017.05.27: Նկ. 8 – Կարապետյան 2009, 58, նկ. 5:
160	Եղջերու	Նկ. 1 – Սամվել Կարապետյան 2008.10.08, գծանկարը՝ Uyanik, նկ. 151: Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 2-4 – ԿԹ 2008.07.10, 2005.10.02, 1999.07.30: Նկ. 5 – Uyanik, նկ. 101: Նկ. 6-7 – ԿՍ, 277 ₁ , աղ. 31 ₁ :
161	Կենդանիներ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 16 – ԿԹ 1999.08.12, Նկ. 2, 17 – ԿԹ 2005.06.16, 2008.07.10, Նկ. 5-6 – ԿԹ 1986.08.24, Նկ. 7, 12-13 – Սարդարյան 2010, նկ. 190, 141, 182, Նկ. 9-11 – Պետր, 665, 28, 469, Նկ. 18 – Մարտ, աղ. 73: Ջերմագուր՝ Նկ. 3-4 – ԿՍ, աղ. 341 ₁ , 314 ₂ : Ծղոն՝ Նկ. 8 – ԿՍ, աղ. 19 ₃ : Նկ. 14 – ԿԹ 2013.08.28: Նկ. 15 – Uyanik, նկ. 57: Նկ. 19-20 – ԿԹ 2013.09.14:
162	Թռչուններ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1 – ԿԹ 2018.08.11, Նկ. 2, 5 – ԿԹ 2016.09.13, Նկ. 4, 6-7, 9, 11 – ԿԹ 1998.09.06, 1988.08.16, 2012.08.14, 1990.08.11, 2000.08.12, Նկ. 8, 12-13 – Պետր, 192, 317, 490, Նկ. 10 – Մարտ, աղ. VII ₃ : Հուսո սար՝ Նկ. 3 – ԿԹ 2018.10.01:
163	Թռչուններ	Նկ. 1, 7 – Բրնկ-10, 41, լուս. 32 (ՀՊԹ 2392-36), 66, լուս. 55 (ՀՊԹ 2748): Նկ. 2 – Ավագյան Ա. 1987, 133, նկ. 9: Նկ. 3-4 – PMA, 55, լուս. 9 (ՀՊԹ 556-1), 54, լուս. 8 (ՀՊԹ 2431-18): Նկ. 5 – ՀՀԺ, 34 (ՀՊԹ 3126-181): Նկ. 6 – ArkeoAtlas 2004/3, 118: Նկ. 8 – Мартусян 1974, լուս. 24 (ՀՊԹ 1010): Նկ. 9 – Խանգաղյան 1969, 77, նկ. 74 (ՀՊԹ 2234-123): Նկ. 10 – Esayan, աղ. 15 _{49a} (ՀՊԹ 2872): Նկ. 11 – Chidašeli, աղ. 5 _{9a,b} (Ցիսիսվալի թանգարան): Նկ. 12 – Arménie, 191, լուս. 188: Նկ. 13 – <acsearch.info/image.html?id=5809770>: Նկ. 14 – Արտակ Մովսիսյան 2007.08.20: Նկ. 15 – ԿԹ 2014.10.26: Նկ. 16 – Չարյան, Լամոնրե, 111, լուս. 272: Նկ. 17 – Քյուրքչյան, Խաչերյան, 10: Նկ. 18 – Գևորգյան Ա. 1996, տախ. 29 ₅ (ՄՄ 356.33ա): Նկ. 19 – ԿԹ 2020.08.30: Նկ. 20 – Հայկական գորգարվեստ 2013, 146 (ՀՊԹ Ա-9952): Նկ. 21 – Ս. Էջմիածնի Գանձատուն 283:
164	Գիշատիչներ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-9, 11 – ԿԹ 1999.07.28, 1998.10.25, 2008.07.10, 1998.09.06, 2014.07.30, 2009.08.23, 1998.09.05, 1991.09.21, 1990.08.26, 2008.09.07: Ծղոն՝ Նկ. 10, 12 – ԿՍ, աղ. 165 ₂ , 280 ₂ :
165	Գիշատիչներ	Նկ. 1-2 – ԿԹ 2016.06.22 (ՄԹ 14/13, 16/132): Նկ. 3, 5 – PMA, 58, լուս. 12 (ՀՊԹ 3079-1), 115, լուս. 57 (ՀՊԹ 2303-10): Նկ. 4 – Բրնկ-10, 58, լուս. 47 (ՀՊԹ 2982-1): Նկ. 8 – Բրնկ-16, 101, լուս. 68 (ՀՊԹ 2225-26): Նկ. 6 – Հովհաննիսյան Կ., լուս. 14: Նկ. 7 – ՍՄԼ, 180, աղ. 14 (Եղեգնաձորի երկրագիտական թանգարան ԳԳ-1650): Նկ. 9 – <tertullian.org/rpearce/mithras/images/cimr31_lion-nemrud-dagh.jpg>: Նկ. 10 – <acsearch.info/search.html?id=7882311>: Նկ. 11 – <commons.wikimedia.org/wiki/File:FL_19v_Livro_do_Armeiro-Mor_Rei_da_Armenia.jpg>: Նկ. 12 – ԿԹ 2014.07.06: Նկ. 13 – Քյուրքչյան, Խաչերյան, 40: Նկ. 14 – Աշոտ Գրիգորյան 2017.06.26: Նկ. 15 – Դավթյան Ս. 1972, աղ. II ₁ :
166	Շուն	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-2 – ԿԹ 2005.06.16, 1998.09.05, Նկ. 5 – Մարտ, աղ. 15 ₄ , Նկ. 6 – ՄԻ, 216: Ոսկե-հատ՝ Նկ. 3, 13 – ԿԹ 2001.08.05, 2005.08.18: Արագած՝ Նկ. 4 – Բարսեղյան 1966, 151, նկ. 16: Ծղոն՝ Նկ. 7-11 – ԿՍ, աղ. 152 ₁ , 293, 121, 44 ₂ , 260, Նկ. 12 – ԿԹ 2014.09.10: Նկ. 14 – Калантарян, աղ. I ₉ : Նկ. 15 – <acsearch.info/image.html?id=4957279>:
167	Խոտաճարակ կենդանու որս	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1 – ԿԹ 1998.09.06, Նկ. 3, 4 – ԿԹ 2008.07.10, Նկ. 5-7, 9-10 – ԿԹ 1999.08.12, 2014.08.31, 2014.07.30, 1999.07.28, 2016.08.05: Ծղոն՝ Նկ. 2, 8 – ԿԹ 2014.09.10, Նկ. 11-12 – ԿՍ, աղ. 283 ₂ , 293:
168	Գիշատիչ – խոտաճարակ հավամարտություն	Նկ. 1 – PMA, 54, լուս. 8 (ՀՊԹ 2431-18): Նկ. 2 – Բրնկ-10, 87, լուս. 79 (ՀՊԹ 1919-1): Նկ. 3 – <wikiwand.com/ru/Национальный_музей_истории_Азербайджана>: Նկ. 4 – Esayan, աղ. 15 _{49b} (ՀՊԹ 2872): Նկ. 5 – Chidašeli, աղ. 11 _{17b} (Արմազի թանգարան): Նկ. 6-7 – <acsearch.info/image.html?id=2925749>: <acsear

		ch.info/image.html?id=1537576>: Նկ. 8-9 – ԿԹ 2014.07.06: Նկ. 10-12, 14-15 – ԿԹ 2018.07.16, 2008.11.17, 2008.04.25, 2006.05.17, 2006.10.01: Նկ. 13 – <i>Ղազարեան</i> , 1 (Բեռլինի պետական թանգարան 1.4):
169	Խոտանճարակ կենդանու որս. մանրանկար	Նկ. 1, 5 – <i>Գևորգյան Ա.</i> 1996, տախ. 152 (ՄՄ 9422.2ա), տախ. 24a (ՄՄ 3722.280բ): Նկ. 2-4, 6-7 – <i>Գևորգյան Ա.</i> 1978, տախ. 72 (ՄՄ 6767.18a), տախ. 73 (ՄՄ 189.470ա), տախ. 74 (ՄՄ 5437.49ա), տախ. 75 (ՄՄ 7359.202բ), տախ. 79 (ՄՄ 7772.42բ):
170	Կենդանիների մենամարտ	<i>Գեղամա լեռները՝ Նկ. 1-5, 7-8</i> – ԿԹ 2009.08.23, 2005.10.02, 2013.09.14, 2001.08.05, 2014.08.31, 1998.10.25, 2001.08.15: Նկ. 6, 9 – ԿԹ 2008.07.10: Նկ. 10 – <i>Chidašeli</i> , աղ. 1 _{1b} (ԿԹԹ 12-54/7399): Նկ. 11 – ԳԹԺ, 47: Նկ. 12-13 – ԿԹ 2014.07.06: Նկ. 14 – Ägyptisches Museum, Berlin, Sammlung 20171: Նկ. 15 – ԿԹ 2016.10.19: Նկ. 16 – <i>ArkeoAtlas</i> 2002/1, 96: <i>Ծղուկ՝ Նկ. 17, 21</i> – ԿՄ, աղ. 182 ₁ , 152 ₁ : Նկ. 18 – ԴԹԹ 1861-1: Նկ. 19 – <i>Esayan</i> , աղ. 21 _{60c} (ԴԹԹ 935): Նկ. 20 – <i>Գևորգյան Ա.</i> 1996, տախ. 26 ₁ (ՄՄ 2930.5ա):
171	Գյուղատնտեսական զբաղմունք	<i>Գեղամա լեռները՝ Նկ. 1-6</i> – ԿԹ 1998.08.23, 2008.07.10, 2001.06.17, 1988.08.29, 2014.08.31, 2012.08.14: <i>Ծղուկ՝ Նկ. 7-8</i> – ԿԹ 2014.09.10, Նկ. 10-11 – ԿՄ, աղ. 177, 134: Նկ. 9 – <i>Ներքեռնում, Բեգո լեռ</i> :
172	Գյուղատնտեսական զբաղմունք	Նկ. 1, 8 – <i>Esayan</i> , աղ. 14 ₄₅ = <i>Լալայան</i> 1931, Նկ. 180 (ԿԹԹ 50-06, XX-3), աղ. 18 ₅₈ : Նկ. 2 – <i>Производство археологических раскопок...</i> , 153, Նկ. 313: Նկ. 3 – <i>Frangipane</i> 2016, 15, Նկ. 11c: Նկ. 4 – <i>Эребуни</i> , 82, լուս. 55: Նկ. 5-6, 9 – <i>Բոդյան</i> 1972, էջ 346-ից հետո՝ տախ. CXXVIIIa (ՄՄ 349.287ա), տախ. CXXVIIA ₂ , 169, LXVII: Նկ. 7 – <i>Գևորգյան Ա.</i> 1978, տախ. 4a (ՄՄ 189.302բ): Նկ. 10 – <i>GP</i> , 180: Նկ. 11 – ԿԹ 2010.10.24:
173	Որսորդություն	<i>Գեղամա լեռները՝ Նկ. 1-2, 7</i> – ԿԹ 2014.07.30, 1986.08.24, 1999.09.05, Նկ. 3-4 – ԿԹ 2001.08.04, Նկ. 5, 8 – ԿԹ 1998.09.05: <i>Արագած՝ Նկ. 6</i> – ԿԹ 2016.07.30: <i>Ծղուկ՝ Նկ. 9, 11</i> – ԿԹ 2014.09.10, Նկ. 10 – ԿՄ, Նկ. 260:
174	Որսորդություն	Նկ. 1 – <i>ArkeoAtlas</i> 2002/1, 139: Նկ. 2 – <upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/37/Mitannian_-_Cylinder_Seal_with_a_Row_of_Human_Figures_above_Animals_-_Walters_42685.jpg>: Նկ. 3 – <i>Բրնկ-10</i> , 61, լուս. 51 (ԴԹԹ 2049-81): Նկ. 4 – <i>Esayan</i> , աղ. 15 ₄₉ (ԴԹԹ 2872): Նկ. 5-6 – <i>Chidašeli</i> , աղ. 3 ₆ (ԿԹԹ, Սամ-թավորյի հավաքածու), 12 _{19cd} (Սղնախի թանգարան): Նկ. 7-8 – ԴԹԹ 2586-69, <i>Կախարեա</i> 1977, 12, Նկ. 13: Նկ. 9 – <i>Գինի</i> , աղ. 230 ₈₆ : Նկ. 10 – ԿԹ 2020.08.30:
175	Որսակենդանու խոցում, վիշապամարտ	Նկ. 1 – <i>Barza</i> , 104: Նկ. 2 – <hittitemonuments.com/sakcagozu/sakcagozu01.htm> (Pergamon Museum, Berlin): Նկ. 3 – <i>Gli Etruschi</i> , 27: Նկ. 4-5 – <i>Chidašeli</i> , աղ. 9 _{10a} (Ցիսիկվալի թանգարան), 10 _{16b} (Արմազի թանգարան): Նկ. 6 – <i>Առաքելյան Բ.</i> 1949, լուս. 60: Նկ. 7-8 – ԿԹ 2016.05.07, 2020.08.30: Նկ. 9-10, 12 – ԿԹ 2014.07.06: Նկ. 11, 14 – <i>Գևորգյան Ա.</i> 1996, տախ. 65 (ՄՄ 5472.101ա), տախ. 39 ₅ (ՄՄ 6289.6ա): Նկ. 13 – <i>ДИКА</i> , լուս. 163: Նկ. 15 – <i>Գինի</i> , աղ. 231 ₉₀ :
176	Գազանամարտ	<i>Գեղամա լեռները՝ Նկ. 1</i> – ԿԹ 2016.08.13: <i>Ծղուկ՝ Նկ. 2</i> – ԿԹ 2014.09.10, Նկ. 3-8 – ԿՄ, աղ. 293, 259 ₂ , 154 ₂ , 103 ₁ , 291, 30 ₂ : <i>Ջեղմաշուր՝ Նկ. 9-11</i> – ԿՄ, աղ. 314 ₂ , 328, 313:
177	Գազանամարտ	Նկ. 1-3 – <i>Առաքելյան Բ.</i> 1976, տախ. L ₁ , XLIX ₆ (ԴԹԹ 2580-74), XLIX ₇ (մասնավոր հավաքածու): Նկ. 4 – <i>Kellner</i> , աղ. 49, լուս. 186: Նկ. 5-6 – <i>Առաքելյան Բ.</i> 1949, լուս. 60, Նկ. 47: Նկ. 7, 16 – ԿԹ 2016.05.07, 2003.08.03: Նկ. 8 – <i>Պետրոսյան Յ.</i> , 189, լուս. 270: Նկ. 9-12 – ԿԹ 2014.07.06: Նկ. 13 – ԴԹԹ 1320-1321-1322: Նկ. 14-15 – <i>Գևորգյան Ա.</i> 1996, տախ. 41 ₃ (ՄՄ 6289.91ա), տախ. 67 ₃ (ՄՄ 189.302բ):
178	Մարտարվեստ	<i>Գեղամա լեռները՝ Նկ. 1, 4-5, 8-9</i> – ԿԹ 1999.08.12, 1991.09.21, 2016.08.14, 2005.06.16, 1999.07.30, Նկ. 2-3 – ԿԹ 2009.08.23, Նկ. 6-7 – ԿԹ 1998.09.05: <i>Ծղուկ՝ Նկ. 10-11</i> – ԿՄ, աղ. 78 ₂ , 214, Նկ. 12 – <i>Կարախանյան, Սաֆյան</i> 1967, 37:
179	Մարտարվեստ, հանդերձանք	Նկ. 1, 3 – <i>PMA</i> , 47, լուս. 2 (ԴԹԹ 2867-1), 108, լուս. 49 (ԴԹԹ 2468-2): Նկ. 2 – <i>Բրնկ-10</i> , 11, լուս. 5 (ԴԹԹ 2728 -12): Նկ. 4 – <i>Esayan</i> , աղ. 12 _{38b} (ԴԹԹ 2613): Նկ. 5 – Դին Յայաստանի ոսկին, աղ. 74 (ԴԹԹ 41-33): Նկ. 6 – <i>ArkeoAtlas</i> 2007/6, 23: Նկ. 7-10 – <i>Առաքելյան Բ.</i> 1976, տախ. XLIX ₉ (ԴԹԹ 1907-152), տախ. L ₂ (ԴԹԹ 1907-151), տախ. L ₃ (?), տախ. L ₆ (ԴԹԹ 1164-2): Նկ. 11 – <i>Пуотровский</i> 1955, 31, Նկ. 21: Նկ. 12 – <i>Գևորգյան Ա.</i> 1978, տախ. 16 ₄₀ , 17 ₁ , 4, 9, 12, 14, 16, 18-19, 20 ₄ , 5, 8, 35 ₂ : Նկ. 13 – <acsearch.info/image.html?id=2016184>:
180	Մարզարվեստ	<i>Գեղամա լեռները՝ Նկ. 1, 4</i> – ԿԹ 1998.10.25, 1998.07.28, Նկ. 2-3 – ԿԹ 1998.09.05: <i>Ծղուկ՝ Նկ. 5-9</i> – ԿՄ, աղ. 242 ₁ , 78 ₂ , 88 ₂ , 213 ₁ , 37 ₂ : Նկ. 10 – <i>Маккуин</i> , էջ 96-97 միջև՝ լուս. 17 ₁ : Նկ. 11 – <i>Есаян, Мнацаканян</i> , 159, Նկ. 2 _{1,4} (ԴԹԹ 2468-4, 5): Նկ. 12 – <i>Մնացականյան Ստ.</i> 1976, լուս. 23: Նկ. 13-15 – <i>Գևորգյան Ա.</i> 1978, տախ. 42 _{1,3,9} (ՄՄ 9601.59բ, 6451.153ա, 5472.18ա):
181	Վարժանք, մրցախաղ	<i>Գեղամա լեռները՝ Նկ. 1-2</i> – ԿԹ 1986.08.24, Նկ. 4-5 – ԿԹ 1998.09.06, 1986.08.23: <i>Ծղուկ՝ Նկ. 3</i> – ԿՄ, աղ. 218 ₂ : Նկ. 6 – <wikipedia.org/wiki/Museum_of_Anatolian_Civilizations#/media/File:Anatolian_Civilizations_Museum_1490.jpg> (Ankara Museum of Anatolian civilizations): Նկ. 7 – <i>Belli</i> 2004, 4: Նկ. 8, 10 – <i>Wartke</i> , 125, լուս. 62, աղ. 68: Նկ. 11 – <acsearch.info/image.html?id=2161679>: Նկ. 12 – ԴԹԹ 2225-1:
182	Պար	<i>Գեղամա լեռները՝ Նկ. 1-3</i> – ԿԹ 1999.08.12, 2017.06.10, 1999.09.05, Նկ. 17 – <i>ՄԻ</i> , 276: <i>Ծղուկ՝ Նկ. 4-5, 8</i> – ԿԹ 2003.08.10, Նկ. 9-13, 15-16 – ԿՄ, աղ. 85 ₂ , 308 ₂ , 297, 279 ₁ , 122 ₁ , 148 ₂ , 251: Զուստ սաղ՝ Նկ. 6-7 – ԿԹ 2013.09.14: Նկ. 14 – <i>Uyanik</i> , 45, Նկ. 24: Նկ. 18 – (ԴԹԹ 2867-29): Նկ. 19 – <i>Chidašeli</i> , աղ. 14 _{20b} (Մցխեթի թանգարան): Նկ. 20 – ԿԹ 2004.07.31 (ԶԼԹ 1465/Յ-62/13): Նկ. 23 – <i>Կախարեա</i> 1993, 168, Նկ. 61 ₂₄ :
183	Չենք	<i>Գեղամա լեռները՝ Նկ. 1, 5</i> – ԿԹ 2009.08.23, Նկ. 2, 8, 14 – ԿԹ 1991.09.21, 1999.09.05, 1998.09.05: <i>Ծղուկ՝ Նկ. 3-4, 6-7, 10-12</i> – ԿՄ, աղ. 260, 78 ₂ , 155 ₂ , 33, 164, 229, 278 ₁ : Զուստ սաղ՝ Նկ. 9 – ԿԹ 2013.09.14: <i>Արագած՝ Նկ. 13</i> – ԿԹ 2016.07.30:
184	Գործիք	<i>Ծղուկ՝ Նկ. 1, 3, 7-9</i> – ԿՄ, աղ. 61 ₂ , 284 ₂ , 22 ₃ , 127 ₂ , 163 ₁ : <i>Քարվաճաղ՝ Նկ. 2</i> – <i>Азерб. советская энциклопедия</i> , 334: Նկ. 4 – ԷԹ 16.5: <i>Գեղամա լեռները՝ Նկ. 5</i> – <i>ՄԻ</i> , 204 և <i>Մարտ</i> , աղ. 59, Նկ. 6 – ԿԹ 1999.07.29: Նկ. 10 – <i>Uyanik</i> , Նկ. 165: <i>Արագած՝ Նկ. 11</i> – ԿԹ 2016.09.20: Նկ. 12 – <i>Esayan</i> , աղ. 12 _{38a} (ԴԹԹ 2613):
185	Երաժշտական գործիք	Նկ. 1-2 – <i>Մարտ</i> , աղ. 74 ₂ , 75 ₂ : Նկ. 3 – <i>PMA</i> , 47, լուս. 2 (ԴԹԹ 2867-1): Նկ. 4 – <i>Chidašeli</i> , աղ. 9 _{10b} (Ցիսիկվալի թանգարան): Նկ. 5-7, 9 – <i>Գինի</i> , աղ. 245 ₃₀ , 245 ₂₉ (ԷԹ 21), 230 ₈₇ : Նկ. 8, 10 – ԿԹ 2003.08.03, 2016.11.13:
186	Փոխադրամիջոց	<i>Գեղամա լեռները՝ Նկ. 1, 11, 16-17</i> – ԿԹ 1999.07.30, 2001.08.04, 1998.09.05, 2013.08.03, Նկ. 10, 13-14 – <i>Սարգսյան</i> 2010, Նկ. 50, 54, 53, Նկ. 12 – <i>Մարտ</i> , աղ. 3 ₂ : <i>Ծղուկ՝ Նկ. 2-6, 15, 18-19</i> – ԿՄ, աղ. 204 ₁ , 122 ₂ , 51, 162, 48 ₂ , 254 ₃ , 96 ₄ , 148 ₂ : <i>Նավասարդ՝ Նկ. 8-9</i> – <i>Այվազյան Ա.</i> 1981, 49, աղ. 1 _{1,5} : Զուստ սաղ՝ Նկ. 7 – ԿԹ 2013.09.15:
187	Փոխադրամիջոց	Նկ. 1 – ԴԹԹ 2009-609: Նկ. 2, 4-5, 11 – <i>Esayan</i> , աղ. 14 _{48a} (ԴԹԹ 2153), աղ. 12 _{38a,b} (ԴԹԹ 2613), աղ. 13 _{42a,b} (ԴԹԹ 2428-104): Նկ. 3 – <i>Есаян</i> 1980, աղ. 39 (ԴԹԹ 2007-1): Նկ. 6 – <i>Բրնկ-10</i> , 89, Նկ. 81 (ԴԹԹ 2468-9): Նկ. 7 – <britishmuseum.org/collection/object/W_Rm-1039>: Նկ. 8 – <i>Пуотровский</i> 1959, 229, Նկ. 75: Նկ. 9 – <i>Դեվեջյան</i> 1981, աղ. 8 (ԴԹԹ 2728-31): Նկ. 10 – <i>PMA</i> , 113, լուս. 55 (ԴԹԹ 2303-7): Նկ. 12 – <dostoyanie.planeti.ru/5709-Mingachevir>: Նկ. 13-14 – <i>Գևորգյան Ա.</i> 1978, տախ. 2 ₅ , 10 (ՄՄ 5472.2բ, 979.266բ): Նկ.

		15 – ԿԹ 2014.07.06:
188	Կացարան, բնակատեղի	Հոստ սար՝ Նկ. 1-3 – ԿԹ 2013.09.14-15: Նագեի՝ Նկ. 4-6 – ԿԹ 2018.06.10: Ծղոկ՝ Նկ. 7-16 – ԿՍ, աղ. 225 ₁ , 125 ₂ , 181 ₁ , 92 ₂ , 59 ₇ , 188 ₂ , 45 ₂ , 246 ₂ , 107 ₁ , 46: Նկ. 17 – Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatisches Museum, VAT 07031 <recherche.smb.museum/detail/1980805>: Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 18, 22 – ԿԹ 2018.08.31, 2014.07.30, Նկ. 19 – Պետր, 296, Նկ. 20-21 – Մարտ, աղ. 63 ₃ , 64 ₄ : Նկ. 23, 25 – PMA, 154, լուս. 30: Նկ. 24, 27 – ԴԴԺ, 18, 28: Նկ. 26 – Martirosyan-Olshansky, Areshian, Avetisyan, Hayrapetyan, 144, լուս. 3:
189	Շինվածքներ	Նկ. 1 – <pinterest.com/pin/420453315195777292>: Նկ. 2 – Royle, լուս. 3: Նկ. 3, 12-13 – ԿՍ, աղ. 11 ₄ , 21 ₆ , 9 ₂ : Նկ. 4, 14 – ԿԹ 2008.07.10, 2011.11.06: Նկ. 5 – ԴԹ 2428-246: Նկ. 6 – Kellner, աղ. 70, Նկ. 279 (Bible Lands Museum, Jerusalem): Նկ. 7 – ԷԹ 16-12: Նկ. 8 – Wartke, 56, աղ. 28: Նկ. 9 – King, աղ. 37: Նկ. 10 – ԴԹ 2010-32/68: Նկ. 11 – <acsearch.info/image.html?id=144666>:
190	Երկրի կողմերի նշում	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 3 – ԿԹ 1998.10.25, Նկ. 2, 4-8 – ԿԹ 1999.09.05, 1987.09.22, 2001.08.15, 1990.10.07, 1990.08.26, 2005.06.16: Նկ. 9 – <i>Давлет, Давлет</i> , 258, Նկ. 3.26:
191	Տեղանքի գծանշում	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-6 – ԿԹ 2009.08.23, 2012.08.14, 2000.08.11, 1997.10.11, 2005.08.07, 2008.07.10, Նկ. 9 – Մարտ, աղ. 43 ₁ : Ծղոկ՝ Նկ. 7-8 – ԿՍ, աղ. 218 ₁ , 245 ₁ :
192	Դարան, ծուղակ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-2, 8-10 – ԿԹ 2011.07.07, 2018.08.31, 2021.08.14, 2021.08.15, 2014.09.26, Նկ. 4-5 – ՄԻ, 107, 261, Նկ. 6 – Պետր, 296, Նկ. 7 – Մարտ, աղ. 63 ₃ : Նալասար՝ Նկ. 3 – Արգամ Այվազյան 2018.01.21: Ծղոկ՝ Նկ. 11 – ԿԹ 2014.06.10, Նկ. 12, 14, 16 – ԿՍ, աղ. 166, 179 ₂ , 237 ₂ : Հոստ սար՝ Նկ. 15 – ԿԹ 2013.09.14:
193	Օրացույց	Սևսար՝ Նկ. 1, 7-8 – ԿԹ 2010.08.01, 1998.10.19, 2013.09.03: Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 2-3, 6, 10, 13, 16 – ԿԹ 1991.07.24, 1998.09.06, 1988.08.29, 2003.08.15, 2015.08.12, 1990.08.11, Նկ. 4-5, 9 – ԿԹ 1991.08.03, Նկ. 11 – Պետր, 313: Նկ. 12 – Արմեն Գևորգյան 1995: Նկ. 14 – <i>Խաչատրյան</i> Դ. 2003, 127, տախ. 1 ₁₁ : Նկ. 15 – անանուն թղթակից, FB 2016.06.02: Նկ. 17 – <i>Արքահամյան</i> Ա. 1962, էջ 48-ից հետո՝ Ներդիր (ՄՍ 509):
194	Օրացույց	Նկ. 1 – <i>Esayan</i> , աղ. 16 ₅₀ (ԴԹ 1787): Նկ. 2 – ԿԹ 2019.04.27 (ՄԹ գ/օ-4): Նկ. 3 – <i>Բրնկ-16</i> , 79, լուս. 48 (ԴԹ 740): Նկ. 4 – Հին Հայաստանի ոսկին, աղ. 9 ₁ (ԴԹ 2867-10): Նկ. 5 – ԴԹ 477: Նկ. 6-7 – <i>Piotrovskii</i> , 17-18, Նկ. 4-5 (ԴԹ 2010-53, 2010-90): Նկ. 8-9 – <i>Urartu</i> , 112, լուս. 79; 74, Նկ. 27 (Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 88.213, 89.2): Նկ. 10 – Հակոբ Տոնակալյան, 1990: Նկ. 11 – <i>Պետրոսյան</i> Հ., 290, լուս. 392:
195	Աստղագիտական գրանցման աղյուսակ	ԿԹ 1990.07.29, 1999.07.28:
196	Օրվա պահի նշում	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 10 – ԿԹ 1986.08.23, 2001.08.04, Նկ. 2, 11 – Պետր, 608, 616, Նկ. 3-6 – Մարտ, աղ. 63 ₁ , 61 ₃ , 51 ₁ , 80, Նկ. 8 – Սարգսյան 2010, Նկ. 45, Նկ. 9, 12-13 – ՄԻ, 328, 236, 23: Ծղոկ՝ Նկ. 7 – ԿՍ, աղ. 187: Նկ. 14 – ԿԹ 2015.08.31 (Շուշիի գորգերի թանգարան 53):
197	Ուսուցման միջոց	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 3-10, 16-18 – ԿԹ 1999.07.29, 2001.08.04, 2005.06.16, 2001.08.15, 1990.09.23, 1998.07.11, 1990.08.11, 2001.06.17, 1990.08.26, 1998.09.06, 1998.09.05, 2009.08.23, Նկ. 2, 11-12 – ԿԹ 2012.08.14: Ծղոկ՝ Նկ. 13 – 2013.09.15: Նկ. 14 – <i>Kambakhsh-Fard</i> , 208, 210-213, Նկ. 9 ₃ , 5 ₂ , 9 ₅₋₆ , 10 ₁ , 5 ₄ , 5 ₄ , 11 ₄ , 12: Նկ. 15 – Wartke, աղ. 86:
198	Խաղի պարագա	Նկ. 1 – <i>Uyanik</i> , լուս. 114: Նկ. 2 – <i>Ղաֆարյան</i> 1982, էջ 96-ից հետո՝ լուս. 61 (ԴԹ 2452-121): Նկ. 3-4 – <i>ArkeoAtlas</i> 2013/1, 67, 79, Նաև՝ Ներբեռնում, Սղերդ: Նկ. 5 – <i>Նալասարյան</i> 2024, 48, Նկ. 5:
199	Հագուստ	Ծղոկ՝ Նկ. 1 – ԿՍ, աղ. 84: Ձերմաջուր՝ Նկ. 2 – ԿՍ, աղ. 337 ₂ : Սևսար՝ Նկ. 3 – ԿԹ 2013.10.25: Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 4, 12 – Պետր, 230, 677, Նկ. 5, 10-11, 13-15 – ԿԹ 1999.07.30, 1999.08.12, 2021.08.14, 2001.08.04, 2008.07.10, 2009.08.23, Նկ. 6 – Մարտ, աղ. 72 ₂ , Նկ. 7-9 – Սարգսյան 2010, Նկ. 9, 191, 93:
200	Հագուստ	Նկ. 1 – ԴԹ 3194: Նկ. 2 – Գինի, աղ. 56 ₇ (ԴԹ 2783-190): Նկ. 3 – PMA, 47, լուս. 2 (ԴԹ 2867-1): Նկ. 4 – <i>Kyфmш</i> 1941, 89, լուս. 94: Նկ. 5 – <si.edu/spotlight/ancient-near-eastern-art> (Freer gallery of art & A.M. Sackler gallery S1987.120b): Նկ. 6-7 – <i>Urartu</i> , 294-295, լուս. 7-8: Նկ. 8 – <i>Chidašeli</i> , աղ. 3 ₆ (ԿԹ, Սամբաակ-րոյի հավաքածու): Նկ. 9 – <i>Esayan</i> , աղ. 14 ₄₅ = <i>Լալայան</i> 1931, Նկ. 180 (ԿԹ 50-06, XX-3): Նկ. 10 – <i>Ohan-djanian, Awanessian</i> , 122, լուս. 65 (Эрмитаж 1687-94): Նկ. 11-12 – <acsearch.info/image.html?id=4458883>; <acsearch.info/image.html?id=4452620>: Նկ. 13-14 – <i>Գևորգյան</i> Ա. 1978, տախ. 32 ₅ (ՄՍ 7629.1ա), տախ. 9 (ՄՍ 6288.8բ): Նկ. 15-16 – ԿԹ 2013.11.02, 2008.06.25:
201	Պաշտամունք ու ծես	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 3-4, 10, 12 – ԿԹ 2012.08.14, 1988.08.30, 1999.07.30, 2001.08.04, 1990.08.12, Նկ. 9, 11 – ԿԹ 2009.08.23: Ծղոկ՝ Նկ. 2, 5 – ԿՍ, աղ. 290, ԿԹ 2003.08.10: Նագեի՝ Նկ. 6 – ԿԹ 2018.06.10: Արագած՝ Նկ. 7 – ԿԹ 2013.08.28: Սևսար՝ Նկ. 8 – ԿԹ 2013.10.25:
202	Պաշտամունք ու ծես	Նկ. 1 – ԼԲԵԹ 2667: Նկ. 2, 4 – ԴԴԺ, 30, 47: Նկ. 3 – PMA, 20: Նկ. 5, 12 – <i>Santrat</i> , 93, լուս. 56 (ԴԹ 2233-84), 158, լուս. 145 (Musée du Louvre AO26086): Նկ. 6 – <i>Մեծամոր</i> , 110, լուս. 111: Նկ. 7 – PMA, 76, լուս. 31 (ԴԹ 2285-48): Նկ. 8 – ԴԹ 2121-286: Նկ. 9 – <i>Пуомровский</i> 1950, 73, Նկ. 45 (ԴԹ 2010-67): Նկ. 10 – <i>Пуомровский</i> 1959, 228, Նկ. 74: Նկ. 11 – Metropolitan Museum of Art, access №1989.281.20: Նկ. 13 – <i>Burney, Lawson</i> , 213, Նկ. 2: Նկ. 14 – <commons.wikimedia.org/wiki/File:Tree_of_life_in_Urartian_Fresco.jpg>: Նկ. 15 – ԴԹ 3109-68: Նկ. 16 – ԿԹ 2011.05.29:
203	Կանայք	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-2 – ՄԻ, 164, 202, Նկ. 3 – Մարտ, աղ. 79 ₁ , Նկ. 6, 10 – Սարգսյան 2010, Նկ. 158, 191, Նկ. 7-9 – Պետր, 193, 303, 309, Նկ. 11, 16 – ԿԹ 1999.07.29, 2022.08.14, Նկ. 12-13 – ԿԹ 1999.07.30, Նկ. 17-19 – ԿԹ 2021.08.15, 2016.08.14, 2018.08.31, Նկ. 20-21 – ԿԹ 2022.08.13: Ծղոկ՝ Նկ. 4-5 – ԿՍ, աղ. 221 ₂ , 256 ₃ : Սևսար՝ Նկ. 14 – ԿԹ 2013.10.25: Արագած՝ Նկ. 15 – ԿԹ 2021.10.16:
204	Ընտանիք	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-2, 11-12 – Սարգսյան 2010, Նկ. 151, 170, 77, 50, Նկ. 3 – ՄԻ, 251, Նկ. 4, 9 – Մարտ, աղ. 72 ₂ , 75 ₂ , Նկ. 5, 10 – Պետր, 96, 582, Նկ. 13-15 – ԿԹ 2009.08.23, 2021.08.14, 2022.08.13: Ծղոկ՝ Նկ. 6-8 – ԿՍ, աղ. 84, 214, 337 ₂ :
205	Մանկածնություն	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 5, 7-8, 11, 13, 15 – ԿԹ 2008.07.10, 2022.11.01, 2014.09.26, 1990.08.11, 2018.06.10, 1987.09.22, 2004.08.03, Նկ. 2 – Սարգսյան 2010, Նկ. 93, Նկ. 3-4 – ԿԹ 2014.09.10, Նկ. 16 – ՄԻ, 236: Ծղոկ՝ Նկ. 6 – ԿՍ, աղ. 256: Նագեի՝ Նկ. 9 – Knoll, Meller 2021, 44, լուս. 3: Հոստ սար՝ Նկ. 10 – ԿԹ 2013.09.14: Նկ. 12 – ԼԴԵԹ 0054-043-2667: Արագած՝ Նկ. 14, 18 – <i>Բարսեղյան</i> 1966, 149 ₇ , 151 ₁₃ , Նկ. 17, 19 – ԿԹ 2013.08.28, 2021.10.16: Գավառակ՝ Նկ. 20 – Ներբեռնում, Գավառակ, լուս. 8: Նկ. 21 – Արմեն Գևորգյան:
206	Վիշապ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-2 – ԿԹ 1988.08.29, Նկ. 3-4 – ԿԹ 2013.08.03, Նկ. 5-6 – ԿԹ 2014.07.30, Նկ. 7-8 – ԿԹ 2009.08.23, 1986.08.23: Հոստ սար՝ Նկ. 9 – ԿԹ 2013.09.14: Նագեի՝ Նկ. 10 – ԿԹ 2018.06.10:
207	Վիշապ, վիշապաբար	Նկ. 1-8 – ԿԹ 2013.06.20, 2004.07.31, 2014.03.25, 2015.08.15, 2011.10.21, 2007.09.02, 1998 հուլիս, 2005.10.02: Նկ. 9 – <i>ArkeoAtlas</i> 2004/3, 119 (Van Regional Museum): Նկ. 10 – <i>Գևորգյան</i> Ա. 1996, տախ. 39 ₅ (ՄՍ 6289.6ա): Նկ. 11-12 – FB 2018.05.21: Նկ. 13-14 – <i>Ղազարեան</i> , 1 (Բեռլինի պետական թանգարան 1.4), 170 (Ս. Էջմիածնի Գանձատուն 221):

208	Ոգի, հրեշ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-3, 5-6 – ԿԹ 2012.08.14, 2013.08.03, 2008.09.07, 1991.08.02, 2008.07.10, Նկ. 4 – Սարդարյան 2010, Նկ. 67, Նկ. 8 – Պետր, 255: Նկ. 7, 12, 14 – Uyanik, 51, Նկ. 28; 39, Նկ. 18, 35; Նկ. 12: Նկ. 9-10 – ԿՄ, աղ. 335 ₁ , 337 ₁ : Նկ. 11, 13 – Uyanik, լուս. 82, 58:
209	Էակի ներպատկեր	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 3, 8 – ԿԹ 2008.07.10, 2013.09.03, 1988.08.16, Նկ. 9, 11 – ԿԹ 1990.08.13, Նկ. 2, 7 – Պետր, 328, 517, Նկ. 5-6 – Մարտ, աղ. 78 ₂ , ՄԻ, 137: Ծղոն՝ Նկ. 4, 10 – ԿՄ, աղ. 6 ₃ , 164: Նկ. 12 – <decac sinc.files.wordpress.com/2015/11/c8b9a-sumerian12b252812529.jpg>:
210	Դիմապատկեր	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-3, 6-7 – ԿԹ 2009.08.23, 1990.08.12, 2008.09.07, 2012.08.14, 2013.08.03, Նկ. 5, 8 – ԿԹ 2001.08.04, Նկ. 4 – Սարդարյան 2010, Նկ. 67:
211	Դիմապատկեր	Նկ. 1 – Hauptmann, 46, լուս. 13: Նկ. 2, 13 – ԴԺԺ, 49, 57: Նկ. 3 – Արամայիս Սեդրակյան 1975: Նկ. 4 – PMA, 93, լուս. 47 (ԴՊԹ 84): Նկ. 5 – Ներբեռնում, Նոր Կարմիրավան: Նկ. 6 – Urartu, 296, լուս. 9: Նկ. 7 – Santrot, 155, լուս. 140 (ԴՊԹ 2153): Նկ. 8 – Գիսի, 103 ₇₄ : Նկ. 9 – <britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0820-1>: Նկ. 10 – <acsearch.info/search.html?id=201-3201>: Նկ. 11-12 – Արտակ Մովսիսյան 2007.08.20: Նկ. 14 – Шелковников, էջ 16-hg հետո՝ աղ. 1 (ԴՊԹ 306): Նկ. 15-18 – ԿԹ 2014.07.06: Նկ. 19-20 – Գևորգյան Ա. 1982, Նկ. 63, 110 (ՄՄ 2865.4բ, 1568.120բ): Նկ. 21 – Գիսի, աղ. 224 ₅₃ : Նկ. 22 – Արման Նալբանդյան 2018.04.03:
212	Անորոշ պատկեր	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 6 – ԿԹ 2012.08.14, Նկ. 2-5 – ԿԹ 1986.08.24, 1999.08.12, 2009.08.23, 2001.08.15, Նկ. 7, 11 – ԿԹ 2001.08.04, Նկ. 8-10, 12 – ԿԹ 2014.08.31, 2001.08.05, 1990.08.13, 1990.10.06:
213	Զարդանախշ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-2, 5-6 – ԿԹ 1990.08.27, 1990.09.23, 2005.08.07, 2018.08.31, Նկ. 3-4 – ԿԹ 1990.08.11, Նկ. 7 – Պետր, 326: Նկ. 8 – ԿԹ 2016.06.22 (ՄԹ 17/269): Նկ. 9 – Հին Հայաստանի ոսկին, աղ. XL ₁₂ (ԴՊԹ 2009-604): Նկ. 10 – Բրոնզ-10, 59, լուս. 49 (ԴՊԹ 20-137): Նկ. 11 – Эребуни, 90, լուս. 69: Նկ. 12 – Գիսի, աղ. 148 ₃ : Նկ. 13-17, 19 – ԿԹ 2014.10.26, 2017.05.27, 2006.03.21, 2007.05.31, 2011.08.07, 2009.05.25: Նկ. 18 – Թթմաճեան, 50, Նկ. 9: Նկ. 20 – Վարուժան Մարգարյան 2007.05.09:
214	Խորհրդանշան	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-5 – ԿԹ 2000.08.11, 1990.10.07, 1998.07.11, 2012.08.14, 1999.07.30, Նկ. 6, 9 – ԿԹ 2001.06.17, Նկ. 7-8, 10 – ԿԹ 2001.08.04, 1990.08.12, 1990.08.11, Նկ. 11, 16 – ԿԹ 2000.08.10, Նկ. 12-15, 17 – ԿԹ 1999.08.12, 1987.09.22, 1999.07.29, 1999.07.28, 1999.09.06: Հոստ սաղ՝ Նկ. 18 – ԿԹ 2013.09.15: Ոսկեհատ՝ Նկ. 19 – ԿԹ 2001.08.20:
215	Խեթա-լուվիական մեդալիոն	Նկ. 1-2 – <ids.lib.harvard.edu/ids/view/13993414>; <hittitemonuments.com/bulgarmaden/bulgarmaden 05.jpg>: Նկ. 3 – Ալիշան 1885, 136, Նկ. 33: Նկ. 4-5 – <ancientscripts.com/luwian.html>:
216	Տառանման Նշան (հայկական այբուբեն), Գեղամա լեռներ	I շարք – ԿԹ 1998.09.06, 2009.08.23, 1990.09.23, Պետր, 423, 259, ԿԹ 1988.08.29: II շարք – ԿԹ 2004.08.04, Պետր, 317, ԿԹ 2000.08.10, Պետր, 288, ԿԹ 2013.08.03, 2001.06.17, ՄԻ, 194: III շարք – Պետր, 414, ԿԹ 2013.08.03, Պետր, 579, 175, ԿԹ 2009.08.23, 1998.10.25: IV շարք – ԿԹ 1999.07.30, 1998.09.05, 2009.08.23, 2004.08.04, 2009.08.23: Նշանակազմ «Էջ» – ԿԹ 2012.08.14: Աղյուսակ – Պետրոսյան 1998, 22, Նկ. 9 (մշակումը՝ ԿԹ):
217	Տառանման Նշան (փյունիկյան այբուբեն), Գեղամա լեռներ, Ծղոն	I շարք – ԿԹ 2001.06.17, Պետր, 166, ԿԹ 2014.08.31, 2005.08.07, 2012.08.14: II շարք – ԿԹ 2012.08.14, 2000.08.10, 1991.08.03, Պետր, 133, 292: III շարք – ԿՄ, աղ. 59 ₆ , 92 ₄ , ԿԹ 2012.08.14, Պետր, 120: IV շարք – ԿԹ 2005.06.16, 2000.08.10, Պետր, 413, 418, ԿԹ 2004.08.04: V շարք – ԿԹ 1998.07.11, 2013.08.03, Պետր, 271, 633, ԿԹ 1998.10.25: Աղյուսակ – ԿԹ:
218	Տառանման Նշան (հունական այբուբեն), Գեղամա լեռներ, Ծղոն	I շարք – ԿԹ 2014.08.31, 2008.07.10, 1988.08.18, ԿՄ, աղ. 59 ₆ : II շարք – ԿԹ 2001.06.17, 2013.08.03, 2005.06.16, 1998.09.05, Պետր, 418: III շարք – ԿԹ 2009.08.23, 2009.08.23, 1999.07.28, 2000.08.10: IV շարք – ԿԹ 1999.07.28, 1999.07.29, 2001.08.04, 2005.08.07: Աղյուսակ – Պետրոսյան 1998, 22, Նկ. 10 (մշակումը՝ ԿԹ):
219	Տառանման Նշանի տարբերակներ, Գեղամա լեռներ	I շարք – ԿԹ 1998.09.05, 1998.09.06, 2009.08.23, 1990.09.23: II շարք – ԿԹ 1999.09.05, 1998.09.06, 2009.08.23, Պետր, 414: Նկ. 1-3 – ԿԹ 1999.07.28, 2001.06.17, 2012.08.14:
220	Միջնադարյան գաղափարագրեր	Աղյուսակ – Աբրահամյան Ա. 1973, 236-242 (մշակումը՝ ԿԹ):
221	Իրապաշտական պատկեր	Ծղոն՝ Նկ. 1-2, 4-6, 8-10 – ԿՄ, աղ. 134, 225 ₁ , 78 ₂ , 242 ₁ , 84, 31 ₃ , 293, 274 ₁ : Նկ. 3 – Ավագյան Ա. 1981, 50, աղ. 3 ₆ : Նկ. 7 – Uyanik, լուս. 57: Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 11, 14 – ԿԹ 1999.08.12, 2008.07.10, Նկ. 12-13 – Մարտ, աղ. VII ₃ , 6, աղ. 78 ₂ , Նկ. 15 – Պետր, 328: Նկ. 16 – Belli 1989, 15:
222	Սխեմատիկ պատկեր	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 16 – ԿԹ 2008.07.10, Նկ. 2, 6 – ԿԹ 2009.08.23, Նկ. 5, 7, 9, 14-15, 19 – ԿԹ 2001.08.04, 2001.06.17, 1998.10.25, 2005.10.02, 2012.08.14, 2016.08.05: Ծղոն՝ Նկ. 3-4, 8, 10-13, 17-18, 20-21 – ԿՄ, աղ. 216, 72 ₁ , 100 ₆ , 173 ₂ , 280 ₂ , 152 ₁ , 66 ₂ , 99 ₁ , 250 ₂ , 135, 142 ₁ :
223	Երկեռանկյուն ոճ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-2, 4, 11, 13 – ԿԹ 2013.08.03, 2008.07.10, 1999.08.12, 2021.08.14, 2014.07.30, Նկ. 3, 14, 6, 8-9 – Պետր, 557 _{2, 1} , 307, 533, 559: Ծղոն՝ Նկ. 5, 7, 10, 15 – ԿՄ, աղ. 1, 60 ₃ , 267 ₂ , 158: Նկ. 12 – ԿԹ 2015.03.12 (ՄԹ 4/77): Նկ. 16 – Սարդարյան 1967, 186, աղ. LX ₁ : Նկ. 17 – Esayan, աղ. 15 _{49a, b} (ԴՊԹ 2872):
224	Այլագրում, պատկերագրական «երկեզվություն»	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-4, 7-8 – ԿԹ 1991.08.03, 1999.07.28, 1999.07.30, 2015.08.12, 2001.08.15, 1999.07.29, Նկ. 6 – ՄԻ, 317: Ծղոն՝ Նկ. 5, 10 – ԿՄ, աղ. 127 ₂ , 223 ₂ , Նկ. 9 – ԿԹ 2018.06.10: Արագած՝ Նկ. 11-12 – ԿԹ 2013.08.28, Մարտ, աղ. 77 ₁ :
225	Շարժուն պատկեր	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 6 – ԿԹ 2014.07.30, 2007.06.24, Նկ. 2, 5, 7 – Պետր, 324, 582, 193: Ծղոն՝ Նկ. 3-4, 8-12 – ԿՄ, աղ. 84, 337 ₂ , 72 ₁ , 256 ₃ , 242 ₁ , 88 ₂ , 295:
226	Զափազանցում	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 18 – ԿԹ 2008.07.10, Նկ. 4, 8, 11, 17 – ԿԹ 2014.07.30, Նկ. 9-10 – ԿԹ 2001.08.04-05, Նկ. 12-14, 19-20 – ԿԹ 2014.08.31, 1990.07.15, 1991.08.03, 2014.09.10, 2004.08.04, Նկ. 2-3, 15 – Պետր, 196, 181, 295, Նկ. 5 – Մարտ, աղ. 52 ₂ : Ծղոն՝ Նկ. 6-7, 16 – ԿՄ, աղ. 146 ₂ , 49 ₁ , 263 ₁ :
227	Երկակի պատկերում	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 4 – ԿԹ 1999.07.30, 1990.08.12, Նկ. 6 – Մարտ, աղ. 3 ₂ : Ծղոն՝ Նկ. 2 – ԿԹ 2003.08.10, Նկ. 5, 7-10 – ԿՄ, աղ. 134, 5 ₁ , 48 ₂ , 13 ₁ , 256 ₃ : Հոստ սաղ՝ Նկ. 3 – ԿԹ 2013.09.15:
228	Հեռանկար	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1 – ԿԹ 1986.08.23, Նկ. 2, 5 – ԿԹ 2005.10.02, Նկ. 3, 7 – ԿԹ 2008.07.10, Նկ. 4, 6 – ԿԹ 2013.08.03, 2012.08.14: Ծղոն՝ Նկ. 8-9 – ԿՄ, աղ. 80 ₁ , 309 ₁ :
229	Վերին պատկերում, համայնապատկեր	Հոստ սաղ՝ Նկ. 1 – ԿԹ 2013.09.29: Ծղոն՝ Նկ. 2-5, 9-10 – ԿՄ, աղ. 74, 180, 165 ₁ , 260, 42, 208 ₂ , Նկ. 8 – ԿԹ 2007.06.14: Զեմմաջուր՝ Նկ. 6 – ԿՄ, աղ. 332: Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 7 – ԿԹ 2008.07.10:
230	Շրջափորագիր	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 4 – ԿԹ 2009.08.23, 2016.08.13, Նկ. 2-3 – ԿԹ 1999.07.29: Նկ. 5 – Chidašeli, աղ. 1 _{3a} (ԿՊԹ 12-54/4699): Տամբալի՝ Նկ. 6 – ԿԹ 2011.09.23:
231	Անավարտ պատկեր	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1 – ԿԹ 2000.08.10, Նկ. 2, 14 – ԿԹ 2009.08.23, Նկ. 3, 15 – ԿԹ 2008.07.10, Նկ. 4-13, 16 – ԿԹ 2018.08.31, 1999.07.30, 1990.07.15, 2014.09.10, 1990.08.13, 2008.09.07, 2005.08.07, 1999.09.05, 2010.10.21, 2012.08.14, 2016.08.13:
232	Արև	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 8 – ԿԹ 1986.08.23, 2005.08.07, Նկ. 6-7 – ԿԹ 2008.07.10, Նկ. 2-5 – Մարտ, աղ. 35 ₁ , 80, 61 ₃ , 62: Նկ. 9-10 – Չարյան, Լամուրե, 109, 116, լուս. 269, 312: Նկ. 11 – ԿԹ 2017.12.08:

233	Կեռխաչ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-3, 5-6 – ԿԹ 1999.07.28, 2016.06.29, 2014.09.26, 1999.08.12, 2012.08. 14, Նկ. 4 – ՄԻ, 299, Նկ. 7-8 – Պետր, 299, 539:
234	Կեռխաչ	Նկ. 1-2, 9, 16 – ԿԹ 2019.04.27 (ՄԹ 8/117, 26/55), 2005.05.18, 2014.07.05: Նկ. 3 – <commons.wikimedia.org/wiki/File:Сосуд_из_глины.jpg>: Նկ. 4 – <i>Мунлер</i> , 144, Նկ. 11: Նկ. 5 – <i>Хачатрян</i> , 116, Նկ. 71 (ՀՊԹ 2515-86): Նկ. 6 – <i>Բրոնզ-16</i> , 37, լուս. 23 (ՀՊԹ 2777-1): Նկ. 7 – Երևանի պատմության թանգարան 2259-3: Նկ. 8 – <i>Փիլիպոսյան</i> 1998, աղ. 8: Նկ. 10 – <i>Есаян</i> 1968, 257, Նկ. 2: Նկ. 11 – <i>Ohandjanian, Awanessian</i> , 105, լուս. 11 (ՀՊԹ 2867-32): Նկ. 12 – <i>Chidašeli</i> , աղ. 10 _{16b} (Արմագի թանգարան): Նկ. 13 – <i>Esayan</i> , աղ. 21 _{6b} (ՀՊԹ 1920-59): Նկ. 14 – <i>Այվազյան Ա.</i> 1987, 133, Նկ. 10: Նկ. 15 – ՄՄ 7482 <hy.wikipedia.org/wiki/Գրիգոր_Տաթևացի>: Նկ. 17 – ՀՊԹ 2208-173: Նկ. 18 – <i>Գինի</i> , աղ. 135: Նկ. 19 – <svasticross.blogspot.com/2015/11/swastika-diyarbakir-mountain.html>: Նկ. 20 – <i>Ղազարեան</i> , 104 (Հովհաննես Շարամբեյանի անվան ժողովրդական ստեղծագործության կենտրոն զգ-1747):
235	Մոլորակ, Լուսին	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1, 5, 8 – ԿԹ 1999.07.28, 2021.08.15, 2001.08.04, Նկ. 3-4, 7 – ՄԻ, 328, 23, 319, Նկ. 6 – Պետր, 616, Նկ. 9 – <i>Մարտիրոսյան</i> 1973b, 26, աղ. II: Ծղոկ՝ Նկ. 2 – ԿՍ, աղ. 187:
236	Աստղ և աստղախումբ	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-2 – ԿԹ 1990.08.26, 2005.06.16: Սևապ՝ Նկ. 3 – ԿԹ 2014.09.02: Ագարակ՝ Նկ. 4-5, 7 – ԿԹ 2010.09.13, 2017.05.27, 2002.02.10: Լճաշեն՝ Նկ. 6 – ԿԹ 2012.05.23: Նկ. 8 – <en.wikipedia.org/wiki/File:The_Pleiades_(M45).jpg>:
237	Համաստեղություն	Վառդենյաց լեռնանց՝ Նկ. 1 – ԿԹ 2007.09.02, Նկ. 2-3 – ԿԹ 1997.08.20: Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 4-5 – Պետր, 299, 310: Նկ. 6 – <i>Feenui Ян</i> , 90:
238	Կենդանաշրջանում ներկայացված էակ	Ծղոկ՝ Նկ. 1-2, 12, 27 – ԿՍ, աղ. 116 ₃ , 232 ₁ , 280 ₂ , 44 ₂ , Նկ. 13 – ԿԹ 2003.08.10: Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 3, 5, 7-10, 16 – ԿԹ 2005.06.16, 1999.08.12, 2015.08.12, 1991.07.24, 1999.09.05, 2009.08.23, 1987.09.22, Նկ. 4, 17 – ԿԹ 2001.08.04, Նկ. 18, 20, 23, 25, 28 – ԿԹ 2014.07.30, 1999.07.28, 2001.08.15, 1986.08.22, 1991.09.21, Նկ. 19, 21 – ԿԹ 2014.08.31, Նկ. 6, 11, 14, 26 – Պետր, 310, 517, 193, 490, Նկ. 15 – ՄԻ, 315: Տիրիշին՝ Նկ. 22 – <i>Uyanik</i> , լուս. 58: Սևապ՝ Նկ. 29 – ԿԹ 2007.09.02 (արտանկարը – ՄԻ, 145):
239	Կենդանակերպեր, Ախտաբ	Նկ. 1 – Արա Չարյան, 2011.08.23: Նկ. 2 – <travelgeorgia.ru/795/>: Նկ. 3 – ՀՊԹ Ա6089: Նկ. 4 – Աղթարբ 1513: Նկ. 5-6 – <i>Բաղդյան</i> Հ. 1970, էջ 40-ից հետո՝ Նկ. 2 (ՄՄ 8973.33), էջ 144-ից հետո՝ Նկ. 15-26 (ՄՄ 3884): Նկ. 7 – ՄՄ 1970.21բ:
240	Ծիր Կաթին	Սևապ՝ Նկ. 1-3 – ԿԹ 1998.10.19, 2013.09.03, 2007.09.02: Նկ. 4 – <i>Այվազյան Ա.</i> 1987, 135, Նկ. 15:
241	Երկնաբարային խառնարան	Նկ. 1, 4 – ԿԹ 2011.07.07, Նկ. 2-3, 5 – ԿԹ 1998.10.26, 2008.07.11, 1997.08.17:
242	Լուսատուի խավարում	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1 – ԿԹ 2015.08.12, Նկ. 2 – ՄԻ, 290:
243	Գիսավոր	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1-3, 7 – ԿԹ 2001.06.17, 1990.08.11, 2008.07.10, 1999.07.30, Նկ. 4 – <i>Մարտ</i> , աղ. 63: Արագած՝ Նկ. 5-6 – ԿԹ 2016.07.30: Հուսո սալ՝ Նկ. 8 – ԿԹ 2013.09.29: Նկ. 9 – Ներքենում, Վալկամոնիկա:
244	Գիսավոր	Նկ. 1, 5 – ԿԹ 2005.09.12: Նկ. 2 – տրամադրել է Ռուբեն Վարդանյանը (ՀՊԹ 19006-2): Նկ. 3-4 – ԿԹ 2017.07.17, 2012.05.22: Նկ. 6 – <travelgeorgia.ru/795/>:
245	Ակոսանշան	Նկ. 1-2 – FB 2017.05.29: Նկ. 3 – <i>Lehmann-Haupt</i> 1926, 106: Նկ. 4 – ԿԹ 2012.05.21: Նկ. 5-6 – <i>Կարապետյան</i> 2009, 60, Նկ. 12, 10: Նկ. 7-12 – <i>Belli</i> 2001, 365-367, լուս. 2-6, 8:
246	Քարաշարքեր (Կոտայք, Շիրակ, Տավուշ)	Գեղամա լեռներ՝ Նկ. 1 – ԿԹ 2005.08.07: Նկ. 2-4, 6 – ԿԹ 2017.11.06: Գծ. 5 – GPS-ով չափված և Garmin MapSource ծրագրով մշակված: Նկ. 7 – <i>Հմայակյան, Հակոբյան, Մելքոնյան</i> , 32, լուս. 10:
247	Չորացքար	Նկ. 1-2 – ԿԹ 2004.12.18, 2019.07.05, Նկ. 3-5, 7 – ԿԹ 2000.06.23, Նկ. 6-7 – ԿԹ 2005.06.30:
248	Բնական նախշ	ԿԹ 2016.06.29, 1998.10.25, 1986.08.23, 2012.07.24, 2014.07.20, 1999.07.30, 2018.07.16:

Աղյուսակների ցանկում կիրառված հապավումներ

<i>Բրոնզ-10</i>	Հայացք բրոնզի դարից, Գտածոներ Հայաստանի բրոնզեդարյան դամբարաններից (Ք.ա. IV-I հազ.), 2010
<i>Բրոնզ-16</i>	Հայացք բրոնզի դարից, Գտածոներ Հայաստանի բրոնզեդարյան դամբարաններից (Ք.ա. III-I հազ.), 2016
ԷԹ	«Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան՝ Երևան
ԼՓԵԹ	Լոռի-Փամբակի երկրագիտական թանգարան՝ Վանաձոր
ԿԹ	Կարեն Թոխաթյանի հավաքածու, լուսանկարահանման ամսաթիվ
ԿՍ	<i>Կարախանյան, Սաֆյան</i> , Սյունիքի ժայռապատկերները, 1970
ՀՀԺ	Հայաստանի հնագիտական ժառանգությունը (խմբ.՝ Հ. Սիմոնյան), հ. Է, Եր., «Հուշարձան», 2013
Մարտ	<i>Մարտիրոսյան</i> , Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, 1981
ՄԻ	<i>Մարտիրոսյան, Իսրայելյան</i> , Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, 1971
ՄԹ	«Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան՝ Տարոնիկ
ՇԵԹ	Շիրակի երկրագիտական թանգարան՝ Գյումրի
Պետր	<i>Պետրոսյան</i> , Հայկական ժայռապատկերներ, 2005
ՎՊԹ	Սիմոն Ջանաշիայի անվան Վրաստանի պետական թանգարան
<i>Эребуни</i>	<i>Ходжаи, Трухтанова, Оганесян</i> , Эребуни, 1979
<i>Arménie</i>	Dans les montagnes d'Arménie: 500 000 ans d'histoire avant notre ère, France, 2007
FB	Facebook, անձնական նամակագրություն, ամսաթիվ
<i>Urartu</i>	Urartu: – A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E., 1991
<i>PMA</i>	Au pied du Mont Ararat: Splendeurs de l'Arménie Antique, Arles, 2007
<i>Uyanik</i>	<i>Uyanik</i> , Petroglyphs of South-eastern Anatolia, 1974

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի, Երևանի և Սիսիանի պատմության թանգարանների, «Էրեբունի» և «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանների, Հայաստանի ազգագրության և ազգային-ազատագրական պայքարի պետական թանգարանի, Վաղարշապատի պատմաազգագրական թանգարանի, Մատենադարանի, Ալեքսանդր Թամանյանի անվան ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտի, Շուշիի գորգերի թանգարանի, Եղեգնաձորի, Գորիսի, Լոռի-Փամբակի, Կապանի և Շիրակի երկրագիտական թանգարանների, Հովհաննես Շարամբեյանի անվան ժողովրդական ստեղծագործության կենտրոնի և Ս. Էջմիածնի Գանձատան գործընկերների՝ լուսանկարների ու տվյալների համար:

Հատուկ շնորհակալություն գրքի պատրաստմանն աջակցած **Մարյան** ընտանիքին (Ֆրեզնո)

Շնորհակալ եմ լուսանկարների հեղինակներին.

1. Հնագետ, պ.գ.թ. **Վարշամ Ավետյան** – աղ. 12₃
2. ուսուցիչ **Ասլան Շավարշ** – աղ. 13₄, 87
3. հուշարձանագետ **Սամվել Կարապետյան** – աղ. 13₇, 20_{1-2, 4}, 45_{2, 8}, 81₁, 245₁
4. արվեստաբան **Արա Չարյան** – աղ. 21₅
5. պատմաբան, պ.գ.դ. **Արգամ Այվազյան** – աղ. 34_{5, 13}, 35_{1-5, 8-9}, 192₃
6. պատմաբան, պ.գ.թ. **Ալիսա Դումիկյան** – աղ. 43₆₋₇
7. երկրաբան, Ե-հ.գ.դ. **Արա Ավագյան** – աղ. 44₈, 50, 150₁
8. բժիշկ **Վահե Մարտիրոսյան** – աղ. 45₁, 57₂
9. նկարիչ **Գեղամ Գուլիկյան** – աղ. 46₃₋₆
10. ֆիզիկոս **Համլետ Մարտիրոսյան** – աղ. 53₉₋₁₁
11. հնագետ **Լևոն Մկրտչյան** – աղ. 61₄
12. հնաբուսաբան, կ.գ.դ. **Իվան Գաբրիելյան** – աղ. 65₁
13. հնագետ **Բորիս Գասպարյան** – աղ. 71
14. արվեստաբան **Աննա Խեչոյան** – աղ. 77₁₋₃
15. հնագետ, պ.գ.թ. **Արսեն Բոբոխյան** – աղ. 85_{1-2, 5, 7}, 94, 97_{3, 6}
16. լուսանկարիչ **Վլադիմիր Սարոյան** – աղ. 89₅, 207₁
17. ռադիոֆիզիկոս **Միհրան Գալստյան** – աղ. 93₂
18. հնագետ, պ.գ.թ. **Արտակ Գևուկի** – աղ. 97₂
19. հուշարձանագետ **Չոհրաբ Ընթոյան** – աղ. 109₁
20. հնագետ **Կարեն Ծերեթյան** – աղ. 110
21. հնագետ, արվեստաբան, արվ.գ.դ. **Հակոբ Սիմոնյան** – աղ. 111₁
22. հուշարձանագետ **Սևակ Արևշատյան** – աղ. 111₂₋₇, 112
23. պատմաբան, պ.գ.դ. **Արտակ Մովսիսյան** – աղ. 142₁₄, 211₁₁₋₁₂
24. ճարտարապետ, ճ.գ.դ. **Աշոտ Հայկազուն Գրիգորյան** – աղ. 165₁₄
25. անձնագետ, բնապահպան **Արմեն Գևորգյան** – աղ. 193₁₂
26. երկրաբան **Հակոբ Տոնականյան** – աղ. 194₁₀
27. հնագետ **Արման Նալբանդյան** – աղ. 198₅, 211₂₂
28. քանդակագործ, վերականգնող **Արմեն Գևորգյան** – աղ. 205₂₁
29. հուշարձանապահպան **Արամայիս Սեդրակյան** – աղ. 211₃
30. խմբավար, երգիչ **Վարուժան Մարգարյան** – աղ. 213₂₀
31. դրամագետ, պ.գ.թ. **Ռուբեն Վարդանյան** – աղ. 244₂

Տեղանուններ

Աբխազիա, 54	Աղու՝ ճահուկ, Սիւնիք, 101	Ավան գյուղի հովտումը՝ Արագած, 44
Աբովյանի շրջան, 23, 36, 38-39	Աղուանք աշխարհ, 27, 55, 141	Ավան՝ Երևան, 25, 41, 67, 119
Ագարակ՝ Շիրակ, Այրարատ, 102	Ամբերդ (Ֆռնազանոց)՝ Արմավիրի մարզ, 39	Ավանի Կաթողիկե եկեղեցի՝ Երևան, 41
Ագարակ-1 հնավայր՝ Արագածոտնի մարզ, 18, 39, 42, 53, 55, 92, 95, 121, 124-125, 146, 170	Ամբոտ, Amboto/Anboto լեռ՝ Բասկերի երկիր, Յուսիսային Իսպանիա, 91	Ավարայր՝ Արտագ գաւառ, Վասպուրական, 167
Ագարակ-2 հնավայր՝ Արագածոտնի մարզ, 39, 42, 53, 55, 119	Ամերիկա, 22, 53, 80, 95, 153	Ավերակներ ամրոց՝ Վարդենիկ, Գեղարքունիքի մարզ, 25, 27, 50
Ագարակի լեռնաշղթա՝ Կորդուք, 31, 33-34	Ամիր, Ամեդու/Դիարբեքիր/Միջագետք Յայոց, 80	Ավոյի գաղա անձավ՝ Մաստարա, Արագածոտնի մարզ, 42
Ագռավաբար լեռ, պատկերախումբ՝ Արագած, 44-45, 49	ԱՄՆ, 63, 129-130	Ավստրալիա, 53, 80, 100, 135, 153, 172
Ագռաւաց բար, Ագռավաբար՝ Տոսպ, Վասպուրական, 33	Ամրո լիճ՝ Արագած, 46	Ավստրիա, 34
Ադամանց բարեր բլուր՝ Լեզք, Տոսպ, Վասպուրական, 145	Այանիս, Ռուսախիւիլիի Էիդուրուկայի ամրոց՝ Ադերանի, Վասպուրական, 71, 84	Արաբական թերակղզի, 53, 117, 167
Ադանա՝ Կիլիկիա, 26, 83	Այգաթք, Չայբարի/Չաքբարի/Սղբակ, Կորճայք, 34, 73, 76, 102	Արագած լեռ, 9-10, 18, 22-32, 36, 40, 43-51, 53, 55, 63, 67-68, 72, 74, 93, 113, 124, 125, 142-143, 145, 148, 163, 191, 203
Ադիաբենե երկիր, 17	Այծերի/Keçiler/ անձավ՝ Կոմագենե, 28, 53, 55	Արագածոտն գաւառ՝ Այրարատ, 22-23, 25, 28, 32, 34, 39-43, 176
Ադյաման՝ Կոմագենե, 27	Այծկոռի, Aizkorri, Այծասար՝ Բասկերի երկիր, Յուսիսային Իսպանիա, 91	Արագածոտնի մարզ, 22, 26, 28, 32, 34, 38-39, 41-43, 49, 55, 93
Ադրբեջան, 9, 33	Այդր լիճ՝ Արմավիրի մարզ, 23	Արագջուր գետ՝ ճահուկ, Սյունիք, 42
Ազա երկիր, 25	Այնթապ, Անդաբ, Թութաթ՝ Բագրեւանդ, Այրարատ, 140	Արալար, Aralar լեռնաշղթա՝ Բասկերի երկիր, Յուսիսային Իսպանիա, 91
Ազատ՝ Արաքսի վտակ, Արարատի մարզ, 32, 36	Այրարատ աշխարհ, 22-26, 28, 32-45, 53, 55, 73	Արալեռ, 68
Ազատի պատկերախումբ՝ Վանանդ, Այրարատ, 43, 53, 55	Այրիվանք՝ Գեղարքունիքի մարզ, 70	Արածանի գետ, 21, 28, 31, 140
Ազիզբեկովի շրջան, 44, 46	Անահիտա տաճար՝ Կանգավար, Քերմանշահ, Իրան, 33, 41, 54	Արասբարանի պատկերախումբ՝ Արտաւա-Նենա, Վասպուրական, 41, 55
Ազոխ, Որվան անձավ՝ Չարդուքի շրջան, ԱՅ, 142	Անահտական (Եկեղեց) գաւառ՝ Բարձր Չայք, 71	Արատեսի վանք՝ Վայոց Ձորի մարզ, 88
Ազորդ՝ Թորթումի վտակ, Տայք, 47	Անանիա՝ Շիրակ, Այրարատ, 131	Արատտա, 175
Աթենիի Սիոն վանք (VII դ.)՝ Կրաստան, 141	Անբերդ գետ, ամրոց՝ Արագածոտնի մարզ, 40, 48, 68	Արարատ լեռ, 23, 68, 123, 140, 181
Աժդահակ լեռ՝ Գեղամա լեռներ, 36, 41, 46, 68, 161-162	Անգեղակոթ՝ Սյունիքի մարզ, 80, 88	Արարատ-1 բարայր՝ Արարատի մարզ, 17
Ալ բերդ՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158	Անգեղտուն գաւառ՝ Աղձնիք, 54	Արարատի մարզ, 36, 55
Ալական՝ Անձեւացիք, Վասպուրական, 31	Անդրկովկաս, 37	Արարատյան դաշտ, 18, 23, 89
Ալամի պատկերախումբ՝ Շիրակ, Այրարատ, 45, 53, 55	Անթալիա, 54	Արարտու, Նիպուր, Ջուղի լեռ, պատկերա-խումբ՝ Կորդուք, Կորճայք, 31, 38, 54
Ալաջա /Bolkar Maden/՝ Ադանա, Կիլիկիա, 26	Անի, 45, 70, 77, 83, 97, 102, 142, 143	Արաքս գետ, 23, 29, 33, 41, 43, 55, 73, 140
Ալաջա հնավայր՝ Խաթթուսա, 73, 84	Անիի Մայր տաճար, 70, 81	Արգենտինա, 69, 133
Ալեքսանդր Թամանյանի անվ. ճարտարապետ-ուբյան ազգային թանգարան-ինստիտուտ՝ Երևան, 105, 221	Անիի շրջան, 24, 26, 32, 41	Արգենտինա, 69, 133
Ալիգեր՝ Խորխոռունիք, Տաւրուբերան, 49, 53-54, 176	Անիպեմզա՝ Շիրակի մարզ, 71	Արգեստ, Αργαίος լեռ՝ Անտիտալլոս լեռնաշղ-թա, Փոքր Չայքի արևմտյան եզր, 68-69
Ալկեբար, Ալկի ամրոց՝ Կորդուք Վերին, Կորճայք, 32, 54	Անձալի, Լոռու մարզ, 55	Արգիճի գետ՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158
Ալ-Չասաբա մարզ՝ Սիրիա, 25	Անձեւացիք գաւառ՝ Վասպուրական, 31, 33-34, 54	Արգիշտիիսիլի՝ Արմավիրի մարզ, 101, 150
Ալոյի բերդ՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158	Անձիտ գաւառ՝ Ծովք, 54	Արգունե/Արգունե գաւառ՝ Վիրք, 35
Ալպեր, 61	Անչիխատի եկեղեցի՝ Թբիլիսի, 35	Արդարանոց պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռ-ներ, 38, 67, 119
Ալտամիրա անձավ՝ Բասկերի երկիր, Յուսիսա-յին Իսպանիա, Altamira cave, Basque Country, Spain, 21, 153, 191	Անտիտալլոս լեռնաշղթա, 68	Արդիճի ակոսանշան՝ Խաղոյաց լեռնաշղթա, 53, 55, 140
Ախալցխա՝ Սամցխե, Գուգարք, 128	Անտարակ, 22, 53	Արեգ բաղաթ՝ Դուռաստան, 81
Ախալքալակ՝ Զավախք Վերին, Գուգարք, 35	Աշտարակի Ծիրանավոր եկեղեցի, 148	Արեգակնածագ բլուր՝ Տիրինկատարի լանջին, Տարան, Տաւրուբերան, 31
Ախալալա հնավայր՝ Լոռու մարզ, 78, 80, 90	Աշտարակի շրջան, 22, 28, 32, 39, 42, 43	Արենի՝ Վայոց Ձորի մարզ, 96
Ախալալայի Ս. Աստվածածին՝ Լոռու մարզ, 71	Ապարանի մարզ, 71, 102	Արենի-1 և 2 բարայրներ՝ Վայոց Ձորի մարզ, 17
Ախուրյան գետ, 40-41, 43-44	Ապարանի շրջան, 22, 32, 38, 41-42, 46, 50	Արեւիք գաւառ՝ Սիւնիք, 120
Ածխուտ՝ Վանանդ, Այրարատ, 49, 53, 55	Ապարանի ջրամբարի պատկերախումբ՝ Արա-գածոտնի մարզ, 38, 42, 53, 55	Արթիկ հնավայր՝ Շիրակի մարզ, 119
Ակնայի շրջան, ԱՅ, 101	Ապարանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցի, 38	Արթիկ՝ Շիրակի մարզ, 128
Ակնաշեն հնավայր՝ Արմավիրի մարզ, 18, 92	Առատաշեն հնավայր՝ Արմավիրի մարզ, 18, 92	Արթիկի շրջան, 24
Ակներ, Որնակ՝ Լոռու մարզ, 150	Ադերանի գաւառ՝ Վասպուրական, 54	Արիզոնա նահանգ՝ ԱՄՆ, 129-130
Ակոռի՝ Մասեացոտն, Այրարատ, 73	Ադինջ՝ Կոտայքի մարզ, 71	Արիլ պատկերախումբ՝ Արսեաց Փոր, Տայք, 45, 53, 55
ԱՅ, Արցախի Չանրապետություն, 9, 21, 26, 55, 57, 61, 87, 101, 142, 162, 201	Ադյուն լեռ՝ Եկեղեց, Բարձր Չայք, 75	Արծաշկու (Արճեճ)՝ Վանի թագավորություն, 90, 93
Ահմանկան, Աժդահակ լեռ՝ Գեղամա լեռներ, 23	Ադյունաբլուր /Arslantepe/ հնավայր՝ Մալաթիա, Փոքր Չայք, 37, 53, 55, 61-62, 78, 87	Արծկե՝ Բզնունդ, Տաւրուբերան, 70, 84, 96
Ադահեճք գաւառ՝ Սիւնիք, 46	Ադյունաղբն պատկերախումբ՝ Արագած, 25, 46-49	Արծն, Խարաղ՝ Կարին, Բարձր Չայք, 76
Ադալու գետ՝ Քարվաճաղի լեռներ, Շահումյա-նի և Քաշաթաղի շրջաններ, ԱՅ, 35	Ադնոյոտն գաւառ՝ Վասպուրական, 31	Արծվաբերդի բարաշարք՝ Տավուշի մարզ, 124, 145, 203
Ադրակ գաւառ՝ Կորճայք, 102	Ադունի ակոսանշան՝ Կոզլովիտ, Այրարատ, 53, 55, 140	Արկտիկա, 108
Ադրամարի Ս. Խաչ եկեղեցի, 71, 76-77, 81, 84, 91, 97, 99, 102, 111	Ասկերանի շրջան, ԱՅ, 55	Արմաղան լեռ՝ Գեղարքունիքի մարզ, 71, 128
Ադիովիտ գաւառ՝ Տաւրուբերան, 54	Ասորեստան, 31, 83, 90, 126, 167	Արմավիր մայրաքաղաք, 25, 27, 53, 55, 119, 150, 170
Ադիտու-3 բացօթյա կայան՝ Սյունիքի մարզ, 17	Աստապատ՝ Նախճաւան, Վասպուրական, 36, 49, 55, 125	Արմավիրի մարզ, 22, 25, 40, 55
Աղձնիք աշխարհ, 53, 54, 95	Աստղաբերդ լեռ, հնավայր՝ Գեղամա լեռներ, 38, 49-50, 67-68, 90, 101, 105, 108, 112, 119-120, 122, 126, 135, 137, 146, 154, 169-171, 177, 195	Արմորիկա, Բրետան՝ Ֆրանսիա, 61, 63, 144, 146
Աղմաղան, Գեղաղմաղան լեռնաշղթա, 24	Աստղաբերդ պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռ-ներ, 38, 67, 203	Արմուլու, Տանձուտ՝ Բասեան, Այրարատ, 55, 124, 144
Ադրթարան լեռ՝ Սյունիք, 199	Աստղիբլուր ամրոց, տաճար՝ Տավուշի մարզ, 75, 79-81, 83, 90, 102, 108	Արշամունիք գաւառ՝ Տաւրուբերան, 54
Աղվանի՝ Սյունիքի մարզ, 96	Ատուան՝ Եգիպտոս, 153	Արշարունիք գաւառ՝ Այրարատ, 55, 73, 74
Աղսա անձավ՝ Աբխազիա, 54		Արջերի անձավ՝ Վայոց Ձորի մարզ, 44
Աղքի դամբարան՝ Արագածոտնի մարզ, 80		Արջո-Արիճ լեռ՝ Շիրակ, Այրարատ, 45
		Արսամեա՝ Կոմագենե, 97

Արսենաց Փոր գաւառ՝ Տայք, 45, 55
Արտամետ՝ Արտաշիսեան, Վասպուրական, 15, 93
Արտամետի ակոսանշան՝ Արտաշիսեան, Վասպուրական, 53-54, 140
Արտաշատ մայրաքաղաք, 68, 73, 83, 96
Արտաշատի շրջան, 36
Արտաշիսեան գաւառ՝ Վասպուրական, 54
Արտավազդ պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ, 41
Արտաւանեան գաւառ՝ Վասպուրական, 41, 54-55
Արտին լեռ, հնավայր՝ Արագածոտնի մարզ, 53, 55, 74, 142
Արտվին՝ Ծակք, Տայք, 45
Արցախ աշխարհ, 8, 35, 39, 53, 136
Արցախի (Ղարաբաղի) բարձրավանդակ, 29, 146
Արուստան գաւառ՝ Միջագետք Յայոց, 24-25, 55
Արուխլո հնավայր՝ Բողոնփոր, Գուգարք, 35
Արուճ՝ Արագածոտնի մարզ, 28, 55, 93, 101, 119
Արուճագրակի ակոսանշան՝ Բասեան, Այրարատ, 53, 140
Արփա, Արփանեալ գետ՝ Վայոց Ձորի մարզ, 29, 55, 158
Արփա, Արփանեալ, Արենի՝ Վայոց Ձորի մարզ, 96
Արփի՝ Վայոց Ձորի մարզ, 44, 124, 132
Արբայի Գահ պատկերախումբ՝ Տիրիշին հնավայր, Անձեւացիք, Վասպուրական, 31, 45, 49, 125
Արբայից գաւառ՝ Մոկք, 31
Արբայից Ձուր պատկերախումբ՝ Տիրիշին հնավայր, Անձեւացիք, Վասպուրական, 31
Արբաշեն գետ՝ Անբերդի ձախ վտակ, Արագած, 40, 44, 48, 49, 68
Արբաշեն պատկերախումբ՝ Արագած, 44
Արբունական երկիր (Մոկք Առանձնակ) գաւառ՝ Մոկք, 31
Արևաբար՝ Արփի, Վայոց Ձորի մարզ, 44, 124, 132
Արևելյան Ասիա, 166
Արևելյան Խաբուր՝ Տիգրիսի վտակ, 32
Արևելյան Տիգրիս, Ձերմ գետ, 31, 33-34, 99
Արևմտյան եվրոպա, 53, 117
Արևմտյան Յայաստան, 9, 34, 49, 62
Ափնագյուղ՝ Արագածոտնի մարզ, 71
Ափշերոն թերակղզի, 28, 54, 55, 61
Աֆղանստան, 191
Աֆրիկա, 20, 95
Բաբելոն, 93, 122, 126, 135, 166, 167, 172
Բագայառիճի ակոսանշան՝ Դերջան, Բարձր Յայք, 53, 54, 140, 176
Բագարան՝ Արմավիրի մարզ, 40, 53, 55
Բագրատաշեն-1 կայան՝ Տավուշի մարզ, 17
Բագրեւանդ գաւառ՝ Այրարատ, 55, 140
Բազկան գաւառ՝ Աղուանք, 27, 55
Բազումի լեռնաշղթա, 38
Բալառովիտ գաւառ՝ Ծոփք, 21, 54, 140
Բալառովիտ՝ Կոտայքի մարզ, 39, 55, 67
Բալավաթյան դարպասներ՝ Նինվե, 90, 93
Բալու, Բալուպ Լեռն՝ Բալահովիտ, Ծոփք, 21
Բաղաբերդ ամրոց՝ Սյունիքի մարզ, 35, 55
Բաղասական աշխարհ, Կազբք, 27
Բաղդադ, 130
Բաղեշ գետ՝ Աղձնիք, 95
Բաղրամյանի շրջան, 40
Բամ, Բամսի լեռ՝ Վարդենիսի լեռնաշղթա, 133
Բառոժ-12 կայան՝ Արագածոտնի մարզ, 17
Բասեան գաւառ՝ Այրարատ, 55
Բասկերի երկիր, Euskadi՝ Յոսիսային Իսպանիա և Չարավային Ֆրանսիա, 21, 91, 153
Բաստամի (Ռուսայի Փոքր քաղաք) ակոսանշան՝ Ծուրաշ-Ռոտ, Վասպուրական, 53, 54, 140
Բարպեթ՝ Ձավախք Վերին, Գուգարք, 124, 136
Բարձր Յայք աշխարհ, 54, 71, 73, 76, 176
Բաբու, 27
Բելգիի հնավայր՝ Անթալիա, 54
Բելխուրա քաղաք, 133
Բեխիսթուն, Բագաստանա հնավայր՝ Իրան, 54
Բենիամին (Դրասխանակերտ) հնավայր՝ Շիրակի մարզ, 101, 148

Բեշթաշեն ամրոց՝ Թոնդը, Գուգարք, 35
Բերդի դար ամրոց՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158
Բերքաբեր (Ձողազ)՝ Տավուշի մարզ, 99
Բզարդե, Ձգիրե՝ Արուստան, Միջագետք Յայոց, 25, 31
Բզնունիք գաւառ՝ Տաւրուբերան, 54, 70
Բիայնա, Ուրարտու, Վանի թագավորություն, 17, 22, 29-31, 34, 40, 69-71, 82-84, 87, 90, 92-93, 97, 101, 103, 116, 120, 124, 135-136, 145, 148, 152, 167, 170, 175
Բիշապուր՝ Իրան, 41
Բիավեր վանք՝ Խնածախ, Սյունիքի մարզ, 144
Բյուզանդիա, 17
Բյուրական՝ Արագածոտնի մարզ, 45, 71
Բյուրակնի բարձրավանդակ, 72
Բնջրի գետ՝ Աղձնիք, 53, 54
Բողոնփոր գաւառ՝ Գուգարք, 35
Բոռնեո կղզի՝ Մալայական կղզախումբ, 121
Բորյուկ գետ, պատկերախումբ՝ Վանանդ, Այրարատ, 43, 53, 55
Բջնադի լեռնանցք՝ Չանգեզուրի լեռներ, 42
Բջնի Ս. Աստվածածին եկեղեցի՝ Կոտայքի մարզ, 39, 55
Բրդածոր՝ Ծոբոփոր, Գուգարք, 71
Բրետան, Արմորիկա՝ Ֆրանսիա, 63, 144
Բրիտանական թանգարան՝ Լոնդոն, 93
Բրտի Այրք, Բրտենիք, Բրտենեաց՝ Գեղարքունիքի մարզ, 55
Բուճ՝ Բուն Մարդաստան, Վասպուրական, 33-34, 61, 98
Բուլանդի, Մուշ, 171
Բույնակակ հնավայր՝ Դաղստան, 54
Բուն Մարդաստան գաւառ՝ Վասպուրական, 33
Գաբեղեանք գաւառ՝ Այրարատ, 55
Գալաթիա երկիր, 54
Գամիրք (Կապադովկիա), 17, 54, 68
Գայլատու լիճ՝ Կոգովիտ, Այրարատ, 73
Գայլատուն լեռ, պատկերախումբ՝ Արագած, 25, 46-49
Գանձա՝ Ձավախք Վերին, Գուգարք, 105
Գանձակի գաւառ՝ Ելիգավետալոյի Նահանգ, Մեծ Յայքի Գարդման և Շակաշեն գաւառներ՝ Ուտիք, Փառիսոս՝ Արցախ, 150
Գանձասարի վանք՝ Մարտակերտի շրջան, ԱՅ, 97, 142
Գաջեւագետ, Մաշավեր, Փոքր Խրամ՝ Խրամի աջ վտակ, Գուգարք, 35
Գաջենք՝ Բողոնփոր, Գուգարք, 35
Գառնահովիտ՝ Արագածոտնի մարզ, 71
Գառնի հնավայր՝ Կոտայքի մարզ, 72, 76, 80-82, 92, 108
Գառնու տաճար՝ Կոտայքի մարզ, 97, 102, 148, 195, 203
Գավառ՝ Գեղարքունիքի մարզ, 76, 93
Գավառագետ՝ Սևանի ավազան, 23
Գավառակ լիճ, պատկերախումբ՝ Կարթունիք, Կորճայք, 28, 32, 53, 54
Գարդման գաւառ՝ Ուտիք, 68, 110
Գեղ լեռ, Գեղայ Լեռն՝ Գեղամա լեռներ, 23
Գեղադիր՝ Կոտայքի մարզ, 32, 76
Գեղամա լեռներ, 10, 18, 23-25, 27, 29-32, 35-37, 40, 45-50, 53, 55, 58-59, 66-68, 86, 89-90, 101, 105, 112, 119, 122, 124, 132, 137, 143, 145-146, 154, 161-163, 171, 177, 202
Գեղամականի պատկերախումբ՝ Արագածոտնի մարզ, 41, 43, 53, 55, 61
Գեղարդավանք՝ Կոտայքի մարզ, 32, 39, 76
Գեղարոտ գետ, Զասադի վտակ՝ Արագած, 44, 46, 68
Գեղարոտ հնավայր՝ Արագածոտնի մարզ, 18, 92
Գեղարքունի գաւառ՝ Սիւնիք, 23, 27, 31
Գեղարքունիքի մարզ, 27, 31, 42, 50, 55, 88, 108, 123
Գեղովիտ՝ Գեղարքունիքի մարզ, 31, 160
Գեն, Գինոս որսավայր՝ Ծակատք, Այրարատ, 73-74

Գետահովիտ հնավայր՝ Տավուշի մարզ, 17
Գետիկի /Baggedik/ պատկերախումբ՝ Շիրակ, Այրարատ, 44, 53, 55
Գևորգյան ճեմարան, Եջմիածին, 72
Գիլգանու, Ոսկեթափ /Hasanlu/՝ Արասխ (Ովկա), Պարսկահայք, 93
Գին, Գինա, Գինեգոյն գետ՝ Մասեացոտն, Այրարատ, 73
Գիրաթաղ գետ՝ Ողջիի վտակ, Սյունիքի մարզ, 35
Գնդեվազ հնավայր՝ Վայոց Ձորի մարզ, 38, 46
Գնդեվանք՝ Վայոց Ձորի մարզ, 80
Գոգարան՝ Լոռու մարզ, 38, 53, 55, 71, 176
Գողեծոր հնավայր՝ Սյունիքի մարզ, 18, 42, 55
Գորթանդ հնավայր՝ Իրան, 54
Գուլայեգան հնավայր՝ Իրան, 54
Գորթ՝ Կոտայքի մարզ, 105
Գողթն գաւառ՝ Վասպուրական, 32, 55, 83, 176, 178
Գումշուտի /Camuslu/ պատկերախումբ՝ Զավունիք, Այրարատ, 15, 28, 42, 43, 53, 55, 62
Գոշավանք՝ Գոշ, Տավուշի մարզ, 70
Գոշի պատկերախումբ՝ Տավուշի մարզ, 37, 53, 55
Գորայք՝ Սյունիքի մարզ, 86
Գորիսի երկրագիտական թանգարան, 221
Գորտագետ՝ Զարվաճադի լեռներ, Շահումյանի շրջան, ԱՅ, 55
Գրեյլանդիա, 172
Գրի գանձ բլուր՝ Մեզրա, Կորդիք Վերին, Կորճայք, 32
Գրման քար անձավ՝ Բալու, Ծոփք, 21
Գրմանքար պատկերախումբ՝ Գումշուտ, Զավունիք, Այրարատ, 29
Գրմանքար՝ Կարբիստան հնավայր, Բազկան, Աղուանք, 27
Գուարապ լեռ՝ Աբխազիա, 54
Գուգարք աշխարհ, 35, 38-40, 53, 55, 76
Գուգակ լեռնանցք՝ Կիլիկիա, 26
Գունդեյն գետ, հնավայր՝ Յոսու. Կովկաս, 54
Գունդեր հնավայր՝ Արագած, 48
Դադիվանք՝ Շահումյանի շրջան, ԱՅ, 97
Դալառ /Göksu/՝ Խնուսի վտակ, 28
Դալառ գաւառ՝ Տաւրուբերան, 28, 54
Դալարիկ-1 քարայր՝ Արմավիրի մարզ, 17
Դախովկայա, Давоская՝ Յոսու. Կովկաս, 88
Դաղստան, 54
Դամալա՝ Ձավախք Վերին, Գուգարք, 55
Դաշտաղեմի ամրոցի ակոսանշան՝ Արագածոտնի մարզ, 53, 55, 140, 148
Դաշտ-Է-գոլ հնավայր՝ Իրան, 54
Դաստակերտ ամրոց՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158
Դավթաշեն՝ Արագածոտնի մարզ, 148
Դավիթբէկ Սյունիքի մարզ, 35, 96
Դավթեժ, Թավրիզ՝ Իրան, 158
Դատվանի քարաշարք՝ Բզնունիք, Տաւրուբերան, 53-54, 124, 140, 144
Դարաբալոր այր՝ Աշտարակ, Արագածոտնի մարզ, 43
Դարան պատկերախումբ՝ Արագած, 47, 49
Դարավանդ պատկերախումբ՝ Արագած, 25, 46-50, 68
Դարբանդ, Զաջառու՝ Ազատի վտակ, Այրարատի մարզ, 36
Դարբաքար՝ Անձեւացիք, Վասպուրական, 33, 98
Դարոյնք՝ Կոգովիտ, Այրարատ, 97
Դերեդ գետ, 38
Դերեդավան հնավայր՝ Տավուշի մարզ, 18, 92
Դեմիրկապի պատկերախումբ՝ Արուստան, Միջագետք Յայոց, 24, 53, 55, 176
Դերասերի (Արիկ) /Bağözü/ գունանկար՝ Միջագետք Յայոց, 44, 53, 55, 61, 176
Դերենտ, Աղուանից Դուռ՝ Դաղստան, 141
Դերջան գաւառ՝ Բարձր Յայք, 54, 140
Դերսիմ՝ երկրամաս, Ծոփաց Կողմն (Չորրորդ Յայք), 16
Դիլանկի բլուր՝ Գոշ, Տավուշի մարզ, 37
Դիլիջան, 134

Դինգիրսար՝ Կաբրիստան հնավայր, Բազկան, Ադուանք, 27	Էգեյան ծով, 33, 167	Լա Մուտ անձավ՝ Դորդոն, Ֆրանսիա, La Mouthe cave, Dordogne, France, 191
Դիրքինի /Otlu/ գունակար՝ Միջագետք Յայոց, 44, 53, 55, 61-62, 176	Էթունի, 17	Լադոգա լիճ՝ ՌԴ, 117
Դմանխի հնավայր՝ Կրաստան, 35	Էլամ, 43	Լա-Մանշ Նեղուց, 63, 144
Դողանքար՝ Դալառ, Տաւրուբերան, 49, 53-54, 176	Էլառ հնավայր՝ Կոտայքի մարզ, 92	Լասկո անձավ՝ Դորդոն, Ֆրանսիա, Lascaux cave, France, 121
Դվին մայրաքաղաք, 68, 70-71, 80-83, 86, 95, 101-102, 119, 134, 148, 150, 169-170	Էլ-Պարրալ՝ Մեքսիկա, 130	Լեգե /Kalecik/ հնավայր, քարաշարք՝ Տոսայ, Վասպուրական, 43, 54, 124, 145
Դրունք Կիլիկիոյ, 26	Էջմիածին, 22, 26, 81	Լեգեի Ա. Ամենափրկիչ եկեղեցի՝ Տոսայ, Վասպուրական, 145
Դունդար հնավայր՝ Վանանդ, Այրարատ, 43	Էջմիածնի Գանձատուն, 221	Լեռնագոգ հնավայր՝ Արմավիրի մարզ, 18, 92
Դուշե անձավ՝ Իրան, 54	Էջմիածնի Ս. Գայանե եկեղեցի, 55, 148	Լեռնակերտ /Շիրվանճուղ/ Շիրակի մարզ, 93
Դուշեթ՝ Կրաստան, 54	Էջմիածնի Ս. Հովհաննես եկեղեցի, 55, 70, 128	Լեռնածոր-1 բացօթյա կայան՝ Սյունիքի մարզ, 17
Դևախաղ կիրճ՝ Մաստարա, Արագածոտնի մարզ, 42	Էստոնիա, 61	Լեռնամերձ՝ Արմավիրի մարզ, 39
Եգիպտոս, 31, 85-86, 93, 96, 126, 129, 135, 146, 153, 169-170, 172, 176	Էտնա լեռ՝ Սիցիլիա, 162	Լեռնամերձի պատկերախումբ՝ Արմավիրի մարզ, 53
Եգիպտոսի ժայռապատկերային հնավայրեր, 153	Էրդեյ, Էրթիճ, Վերտիչա բերդ՝ Արփի, Վայոց ձորի մարզ, 44	Լեռնային Ալթայ՝ ՌԴ, 96
Եդեսիա, Ուռհա՝ Միջագետք Յայոց, 40, 176	Էրեբունի, 71, 76-78, 84, 88, 90, 148, 167	Լեռնավան՝ Լոռու մարզ, 55
Եզան /Öküz-ini/ անձավ՝ Անթալիա, 54	Էրզրում, 26	Լեռնատես պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ, 38, 68
Ելենենդորֆ, Շակաշեն /Խանլար/ Գարդման, Ուտիք, 26, 110	Էրիդանոս գետ՝ Հունաստան, 91	Լիբիա, 153
Եղանիկ /Catal hüyük/ հնավայր՝ Կոնիայի դաշտ, Կասպադովկա, 68, 133	Ըղտուբարեր քարաշարք՝ Դատվան, Բզնունիք, Տաւրուբերան, 145	Լիկիա երկիր, 54
Եղեգիս գետ՝ Վայոց ձորի մարզ, 29, 55	Ընծաքիսար, Ընծաքիարս, Կապուտկող՝ Ոչտունիք, Վասպուրական, 152	Լիկոնիա երկիր, 54
Եղեգնածորի երկրագիտական թանգարան, 221	Թագավորանիստ, Ձիթխաց բլուր՝ Բալախովիտ, Կոտայքի մարզ, 39	Լիսիցյան պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ, 28, 36, 38, 49
Եղեգնածորի շրջան, 44, 50	Թալին՝ Արագածոտնի մարզ, 71, 74, 93, 102	Լծեն՝ Սյունիքի մարզ, 96
Եղիտակ, Եղիտանք, Յադղան՝ Լոռու մարզ, 53, 55, 144, 170	Թալինի Կաթողիկե եկեղեցի՝ Արագածոտնի մարզ, 71, 169	Լճաշեն հնավայր՝ Գեղարքունիքի մարզ, 18, 42, 53, 55, 70, 78, 81, 87, 89-90, 96, 121, 124, 150, 170
Եղխուտ /Geyikli/ անձավ՝ Հավնունիք, Այրարատ, 42	Թալինի շրջան, 22, 25-26, 34, 41-42, 46, 50	Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի՝ Շիրակի մարզ, 70-71
Եղվարդ՝ Կոտայքի մարզ, 71	Թանահատ՝ Վայոց ձորի մարզ, 81	Լոռի-բերդ հնավայր՝ Լոռու մարզ, 40, 53, 55, 61, 90, 95, 101, 119, 150
Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցի՝ Կոտայքի մարզ, 76	Թառ գագաթ, պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ, 38, 46	Լոռի-Փամբակի երկրագիտական թանգարան՝ Վանաձոր, 221
Եղջատեղ՝ Շահումյանի շրջան, ԱՀ, 55	Թարթառ գետ՝ Զարվաճառի լեռներ, Շահումյանի շրջան, ԱՀ, 35	Լոռու մարզ, 38-40, 55, 144
Եռակատար լեռ՝ Զարվաճառի լեռներ, Շահումյանի շրջան, ԱՀ, 35, 55	Թաքիա, Աղվեսածոր հնավայր՝ Բազմադյուր, Արագածոտնի մարզ, 76	Լորեստան՝ Իրան, 41, 54
Եվդոկիա (Թոխաթ)՝ Փոքր Հայք, 82	Թբիլիսի, 35	Լուվպար լեռ՝ Զարվաճառի լեռներ, Շահումյանի շրջան, ԱՀ, 35, 55
Եվրոպա, 91, 135, 167, 191, 192	Թեթե, Լուբսոր՝ Եգիպտոս, 153	Լուսակերտ, Արգեի՝ Կոտայքի մարզ, 32
Երագգավորս՝ Շիրակի մարզ, 101	Թեղեյազ վանք՝ Բուժական, Կոտայքի մարզ, 70	Լուսակերտ-1 քարայր-կացարան՝ Կոտայքի մարզ, 17
Երերույքի տաճար՝ Անիպեմզա, Շիրակի մարզ, 24-25, 55, 148	Թեղուտ հնավայր՝ Արմավիրի մարզ, 92	Լուսասար, Մեծ Իշխանասար՝ Սյունիքի մարզ, 147
Երևան, 26, 32, 40-41, 55, 71	Թեյմարե հնավայր՝ Իրան, 54	Լուվրի թանգարան՝ Փարիզ, 87
Երևան-1 բացօթյա կայան, 17, 73, 75	Թեյշեբախի (Կարմիր Բլուր)՝ Երևան, 70-71, 76, 82, 88, 90, 93, 96, 101, 119, 124, 136, 192	Խազալի լեռ՝ Տաւրուբերան, 140
Երևանի Նահանգ, 23	Թեքսարի լեռնաշղթա, 10, 35, 44, 53, 55, 119, 143, 163, 202	Խաթթուսա, 126
Երևանի պատմության թանգարան, 221	Թիկնաքար պատկերախումբ՝ Արագած, 43-44, 49, 113	Խաղիխաղ /Ղազախ/ Գարդման, Ուտիք, 119
Երևանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցի, 71	Թիֆլիս, 22, 69, 124	Խաղտյազ լեռնաշղթա, 55, 140
Երզնկա, Երիզա ավան՝ Եկեղեցա, Բարձր Հայք, 71, 137, 140	Թմբուկայր /Նաղարախան/ հնավայր՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158, 200	Խանլար, Շակաշեն, Ելենենդորֆ՝ Գարդման, Ուտիք, 110
Երխեթք, Սերխեթք գաւառ՝ Աղձնիք, 95	Թոխաթ (Եվդոկիա)՝ Փոքր Հայք, 82	Խաչադյուր հնավայր՝ Զարիստ /Դաշքեսան/ Կողթ, Արցախ, 78
Երնջատափի պատկերախումբ՝ Արագածոտնի մարզ, 38, 41, 55	Թովուզի շրջան՝ Քուստի գաւառ, Արցախ, 102	Խարարդ, Արձն՝ Կարին, Բարձր Հայք, 76
Երուանդունիք գաւառ՝ Վասպուրական, 54, 96	Թորթում գետ, գունակար՝ Ոքաղե, Տայք, 47, 53, 55, 61	Խանձախի քարաշարք՝ Սյունիքի մարզ, 43, 124, 144
Եփրատ գետ, 27, 123, 172	Թոնդե գաւառ՝ Գուգարք, 35, 54-55	Խնուս՝ Արածանիի վտակ, 28, 140
Զագրոս լեռնահամակարգ՝ Իրան, 41, 54	Թոնդե հնավայր՝ Թոնդե, Գուգարք, 25, 75-76, 80, 88, 96	Խնուս՝ Վարաժունիք, Տաւրուբերան, 28
Զամբիլ լեռան ակոսանշան՝ Թրաքի, Պարսկահայք, 53-54, 140	Թրաքի գաւառ՝ Պարսկահայք, 54, 140	Խոջալու, Տանձատափ, Իվանյան՝ Ասկերանի շրջան, ԱՀ, 15, 26
Զանգեզուրի լեռներ, 31, 53	Թումանյանի շրջան, 38	Խոսրովի արգելոց, 32, 55
Զառ՝ Կոտայքի մարզ, 101	Թուրքիա, 9	Խորխոռունիք գաւառ՝ Տաւրուբերան, 54
Զարեհավան՝ Ծաղկոտն, Այրարատ, 83	Իբերիա, Վիրք, 17	Խորվիրապ՝ Արարատի մարզ, 68
Զարինջա՝ Արագածոտնի մարզ, 26, 53, 55	Իկիսուլի պատկերախումբ՝ Վանանդ, Այրարատ, 43, 55	Խվամի անձավ՝ Կրաստան, 54
Զարիշատի ակոսանշան՝ Վանանդ, Այրարատ, 55	Իմզուր-Էլիլի՝ Նինվե, 90	Խրամ՝ Կուրի աջ վտակ, 35
Զիվկան՝ Անձեւացիք, Վասպուրական, 31	Իմիրիս Գորա հնավայր՝ Ծոբոփոր, Գուգարք, 92	Խրկանց /Հիրկանիս/ Երուանդունիք, Վասպուրական, 84, 96, 102
Զմայլե՝ Զարսանջակ գավառակ, Պաղեստին, Ծովագ Կողմ (Զորորդի Հայք), 72	Իջևանի շրջան, 37	Խուանիսե գետ՝ Չինաստան, 170
Զովունի, Կարմիր բերդ հնավայր՝ Կոտայքի մարզ, 40, 53, 55	Իռանդիա, 172	Խուբ գաւառ՝ Տաւրուբերան, 97
Զորանոց անձավ՝ Գեղարդաձոր, Կոտայքի մարզ, 39, 55	Իսավրիա երկիր, 54	
Զորացքար, Քարահունջ երկնադիտարան՝ Սյունիքի մարզ, 22, 37, 41, 55, 63, 124, 143-144, 146, 170, 195, 203	Իսուվա երկիր, 17	
Զոայլ ամրոց՝ Զերմաձոր, Մուկք, 33	Իսպանիա, 21, 95, 153	
Զվարթնոց տաճար՝ Արմավիրի մարզ, 81, 140, 148	Իվանյան, Տանձատափ, Խոջալու՝ Ասկերանի շրջան, ԱՀ, 26	
Զուգադյուրի քարաշարք՝ Շիրակի մարզ, 43, 124, 145, 195, 203	Իտալիա, 20, 37, 53-54, 61, 119-121, 128-129, 170	
	Իրան, 20, 33, 41, 53-54, 96, 117, 120, 191	
	Իրանի ժայռապատկերային հնավայրեր, 54	
	Իրաք, 54, 129	

Ծիծեռնավանք՝ Քաշաթաղի շրջան, ԱՅ, 148
Ծիր Կաթին պատկերախումբ՝ Արագած, 125
Ծիրնկատար Տիրինկատար, Տիրկատար, լեռ՝
Տարան, Տարուբերան, 24, 31
Ծղուկ գաւառ՝ Սինիք, 29, 37, 41-42, 44, 47
Ծղուկ լեռ՝ Սյունիք, 29, 60
Ծղուկ հնավայր՝ Սյունիքի մարզ, 29, 37, 43, 45, 55, 74, 119
Ծննդոց անտառ՝ Արշարունիք, Այրարատ, 73
Ծովակ ամրոց՝ Գեղարքունիքի մարզ, 88
Ծովասար՝ Խարզանի լեռնաշղթա, Ասպակու-
նեաց Ձոր, Տարուբերան, 151
Ծուլուկու, ^{ԿԱՐՏ}Տսուկա, Ծղուկ, 29
Ծովաց Կողմն (Չորրորդ Չայք) աշխարհ, 54, 69, 73-75, 176

Կաբրիստան /Gobustan/ հնավայր՝ Բազկան, Աղուանք, 27, 54-55, 61
Կազբք, Բաղասական աշխարհ, 27
Կալավան-1 և 2 բացօթյա կայաններ՝ Գեղար-
քունիքի մարզ, 17
Կալինիկոյի շրջան, 39
Կալիֆորնիա թերակղզի՝ Մեքսիկա, 130
Կախեր՝ Վրաստան, 54, 70
Կահակ հնավայր՝ Իրան, 54
Կահիրե, 129
Կաղզվան՝ Գաբեղանք, Այրարատ, 28, 42-43
Կամբարել անձավ՝ Դորդոն, Ֆրանսիա, Comba-
relles cave, Dordogne, France, 191
Կայծոն բերդ՝ Տավուշի մարզ, 93
Կանաչ բաղաբ՝ ? գաւառ, Վասպուրական, 151
Կանգավար, Կանգուար ամրոց՝ Անձեացիք,
Վասպուրական, 33
Կանգավար՝ Քերմանշահ, Իրան, 33, 41, 54
Կանգուարի լեռնաշղթա՝ Վասպուրական, 33
Կանկղարա հնավայր՝ Իրան, 41, 54
Կապադովկիա (Գամիդք), 17, 54, 68
Կապան՝ Սյունիքի մարզ, 55
Կապանի երկրագիտական թանգարան, 221
Կապանի շրջան, 35
Կապուտան, Ուրմիա լիճ, 54, 140
Կապուտկող՝ Ոշտունիք, Վասպուրական, 152
Կապուտջուղ լեռ, 32, 178
Կապչուգայ հնավայր՝ Դաղստան, 54
Կասպից ծով, 27, 33, 54, 167
Կասրիկ՝ Անձեացիք գաւառ՝ Վասպուրական, 33
Կատրանի պատկերախումբ՝ Վանանդ, Այրա-
րատ, 43, 55
Կարահան հնավայր՝ Միջագետք Չայոց, 18, 148
Կարբի՝ Արագածոտնի մարզ, 68, 71
Կարթունիք գաւառ՝ Կործայք, 28, 32, 54
Կարին (Արգուռ, Թեոդոսուպոլիս)՝ Բարձր Չայք, 143
Կարին գաւառ՝ Բարձր Չայք, 76, 92
Կարկառ պատկերախումբ՝ Սյունիքի մարզ, 29, 55
Կարմիր բերդ, Չովունի հնավայր՝ Կոտայքի
մարզ, 40
Կարմիր Բյուր (Մեծամոր) հնավայր՝ Արմավիրի
մարզ, 23
Կարմիր սար հնավայր՝ Արագած, 44, 47
Կարմիր սրբատեղի՝ Տիրինկատար լեռ, Արա-
գած, 24
Կարմիր քարայր ժայռախորձ՝ Գեղամավան,
Արագածոտնի մարզ, 41
Կարմրաքար՝ Շիրակի մարզ, 102
Կարս, 43, 53, 77
Կաթավաճոր հնավայր՝ Արագածոտնի մարզ,
18, 34, 39, 42, 53, 55, 61
Կենտրոնական Ասիա, 20, 53-54, 63, 80, 117, 144, 167, 191
Կեչոր՝ Վանանդ, Այրարատ, 49, 53, 55
Կեռնաչ պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ, 38
Կեսարիա, 68
Կերվանի պատկերախումբ՝ Վանանդ, Այրա-
րատ, 43, 55
Կիլիկիա, 54, 121, 127, 134
Կիլիկյան Տավոս լեռնաշղթա, 26

Կիկետ հնավայր՝ Մանգլեաց Փոր, Գուգարք, 76
Կիրանց վանք՝ Տավուշի մարզ, 70
Կյուդոս գետ՝ Կիլիկիա, 26
Կյուրոս Մեծի դամբարան՝ Իրան, 41
Կոթի՝ Տավուշի մարզ, 102
Կոլագիր՝ Բողոքի, Գուգարք, 35
Կողբ՝ Տավուշի մարզ, 71
Կողեսի քարաշար՝ Լոռու մարզ, 40, 53, 55, 124, 144
Կողբիս, 35
Կոճանց՝ ճահուկ, Կործայք, 45, 53-54
Կոմագենե, 17, 27, 53
Կոնիայի դաշտ՝ Կապադովկիա, 68, 133
Կոստանդնուպոլիս, 77, 81
Կովան՝ Անձեացիք, Վասպուրական, 31
Կովկաս, 22, 167
Կոտայք գաւառ՝ Այրարատ, 23, 36, 38, 39
Կոտայքի մարզ, 24, 36, 38-40, 55, 101
Կոտոր գետ, լիճ՝ Կրճունիք, Վասպուրական, 33
Կորդուք գաւառ՝ Կործայք, 31, 54, 75
Կորդվաց լեռներ՝ Կործայք, 28, 34, 53
Կորդրիք Վերին գաւառ՝ Կործայք, 32, 35, 54
Կործայք աշխարհ, 28, 31-32, 35, 45, 53-54, 102
Կրետե կղզի՝ Յունաստան, 69
Կրճունիք գաւառ՝ Վասպուրական, 33, 54, 113
Կուբան՝ Յուսիսային Կովկաս, 61
Կուղան՝ Չայոց Ձորի վտակ, Կուղանովիտ,
Վասպուրական, 33
Կունտոր հնավայր՝ Դաղստան, 54
Կույսերի անձավ /Kizlarin mağarası/՝ Բուլք, Բուն
Մարդաստան, Վասպուրական, 33, 53-54, 61-
62, 98, 114, 142
Կուրտուն /Kürtün ini/ անձավ՝ Իսավրիա, Կիլիկ-
յան Տավոս լեռնաշղթա, 54

Հադրուբի շրջան, ԱՅ, 142
ՀԱԹ՝ Հայաստանի ազգագրության և ազգային-
ազատագրական պայքարի պետական թան-
գարան՝ Սարդարապատ, 29, 221
Հաղբատի վանք՝ Լոռու մարզ, 71, 97
Հաղթանակ-3 կայան՝ Տավուշի մարզ, 17
Համադան՝ Իրան, 54
Համետ անձավ /Palanli/՝ Կոմագենե, 27-28, 53, 55, 62
Համշեն, 45
Հայասա, 17, 135, 167, 175
Հայաստան, 7-10, 12-13, 15-16, 18-22, 25-29, 31, 33-34, 37, 39, 41, 45-46, 48, 50, 53, 60-64, 67-68, 70-75, 78, 83, 86-87, 90, 92-96, 99-100, 105-106, 108, 112, 115-119, 121, 123-124, 128, 130-131, 137-140, 144, 146, 148, 153, 156, 158-159, 163-167, 170, 173, 176-177, 179, 187-189, 191-193
Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, 71
Հայաստանի գիտական ինստիտուտ (1921-1932), 26
Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե (1923-1979), 26, 48
Հայի Տիրիչին պատկերախումբ՝ Տիրիչին հնա-
վայր, Անձեացիք, Վասպուրական, 31
Հայկաբերդ, Սարդուրիխիսիլի /Çavuştepe/ ամ-
րոցի ակոսանշան՝ Երուսաղեմի, Վասպու-
րական, 54, 140
Հայկական լեռնաշխարհ, 7-9, 17-18, 21, 34, 40, 47, 53-54, 57, 61, 75, 76, 91-92, 117-118, 123, 134, 140, 142, 144, 157, 172, 174-176, 183, 191, 193, 195, 200, 203-204
Հայկական Տավոս լեռնահամակարգ, 32, 149, 152
Հայկաճոր հնավայր՝ Շիրակի մարզ, 41, 55
Հայկաջուր՝ Ալկայի շրջան, ԱՅ, 101
Հայկավան՝ Շիրակի մարզ, 103
Հայկավան՝ Տոսպ, Վասպուրական, 83
Հայկ-Օրիոն պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ, 38, 122, 171
Հայոց Ձոր գետ, հովիտ, երկրամաս՝ Վասպու-
րական, 16, 33
Հառիճ հնավայր՝ Շիրակի մարզ, 90, 101, 119

Հառիճի Ս. Աստվածածին եկեղեցի՝ Շիրակի
մարզ, 142
Հավսունիք գաւառ՝ Այրարատ, 28, 42-43
Հատիս լեռ, 32, 68
Հատիս-1 բացօթյա կայան՝ Կոտայքի մարզ, 17
Հարավային Ամերիկա, 63, 74, 86, 184
Հարավային Ասիա, 167
Հարավային Աֆրիկա, 53, 96, 153, 172
Հարավարևելյան Ասիա, 74
Հարավարևմտյան Ամատոլիա, 34
Հարթաշենի քարաշարք՝ Շիրակի մարզ, 43, 124, 145, 195, 203
Հարթիս հնավայր՝ Սյունիքի մարզ, 101, 119
Հարիտան հնավայր՝ Դաղստան, 54
Հարման հնավայր՝ Վանանդ, Այրարատ, 43
Հարսնաքար լեռ՝ Քարվաճառի լեռներ, Շահում-
յանի շրջան, ԱՅ, 35, 55
Հարք գաւառ՝ Տարուբերան, 87, 150
Հացաշեն գյուղի Սաբուն հովտում՝ Արագած, 45
Հացառատ՝ Գեղարքունիքի մարզ, 88
Հեղգաց սարավանդ՝ Արցախի (Դարաբաղի)
բարձրավանդակ, Շահումյանի շրջան, ԱՅ, 35
Հեռավոր Արևելք, 53, 80, 110, 153, 157, 167
Հերթի (Խըրթ, Կերտ) ակոսանշան՝ Խնուս, Վա-
րաժնունիք, Տարուբերան, 54, 140, 176
Հերի բերդ՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158
Հին Գորիս՝ Սյունիքի մարզ, 83, 88
Հին Զոռ, 31, 121, 166-167, 170
Հին Շենիկ՝ Արագածոտնի մարզ, 41, 55
Հիրկանիս, Խրկանց՝ Երուսաղեմի, Վասպու-
րական, 84, 96
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինս-
տիտուտ, 41
ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 30
ՀՀ, Հայաստանի Հանրապետություն, 15, 18, 32, 41, 50, 55, 57, 61-63, 140, 161
Հյուսիսային Ամերիկա, 131
Հյուսիսային Ատրպատական օստան՝ Իրան, 54
Հյուսիսային Աֆրիկա, 53-54, 117, 167
Հյուսիսային Եվրոպա, 167
Հյուսիսային Իրան, 61, 122
Հյուսիսային Կովկաս, 54, 61, 88, 94
Հյուսիսային Միջագետք, 53, 63, 117
Հնդկաչին թերակղզի, 167
Հնդկաստան, 53, 119-121, 172
Հոգեաց վանք՝ Դարբնացքար՝ Վասպուրական,
33, 99
Հոկտեմբերյանի շրջան, 25
Հողաբերդ, Ուսախիսիլի Կիլեանիկայի /Top-
rakkale/ ամրոց՝ Տոսպ, Վասպուրական, 15, 71, 90-91, 93
Հողմիկ հնավայր՝ Շիրակի մարզ, 120
Հոչանց գետ՝ Քարվաճառի լեռներ, Շահումյանի
շրջան, ԱՅ, 35
Հոռոմի ամրոցի ակոսանշան՝ Շիրակի մարզ,
24, 53, 55, 140
Հովիտ պատկերախումբ՝ Արագած, 46, 48
Հովհաննես Շարամբեյանի անվ. ժողովրդական
ստեղծագործության կենտրոն՝ Երևան, 221
Հովք-1 բացօթյա կայան՝ Տավուշի մարզ, 17
Հորդանան, 63
ՀՊԹ՝ Հայաստանի պատմության թանգարան,
22-23, 25, 27, 30-31, 46, 74, 77, 81, 135, 145, 221
Հռոդոս՝ Յունաստան, 119
Հսկայի Տուն պատկերախումբ՝ Արագած, 24-25, 45, 47-50, 113
ՀՍՍՀ, 21, 29, 32, 47
Հրազդան գետ, կիրճ, 32, 40, 48, 142
Հրազդանի շրջան, 39
Հրասար /Hasandağ/՝ Կապադովկիա (Գամիդք),
68, 133
Հունաստան, 31, 61, 81, 90, 120, 162, 167, 172, 173
Հունոտի ձոր՝ Շուշի, Շուշիի շրջան, ԱՅ, 39, 55
Հուսեն գյուղ՝ Թեղեղ, Գուգարք, 35
Հուսո սար /Մուրադսար/ հնավայր՝ Վայոց Ձո-
րի մարզ, 29, 44, 46-47, 55, 89

2եռնակ՝ Արշամունիք, Տալուրբերան, 49, 53, 54, 176
 2իթխաց, Թագավորանիստ բլուր՝ Բալահո-վիտ, Կոտայքի մարզ, 39
 2իթհանքով՝ Շիրակի մարզ, 32, 55
 2իրավ՝ ճակատք, Այրարատ, 73
 2որագետ՝ Լոռու մարզ, 40
 2որակ պատկերախումբ՝ Արագած, 25, 46-50, 68
 2որովոր գաւառ՝ Գուգարք, 38
 2որք գաւառ՝ Սիւնիք, 35

 Ղազախստան, 82, 112
 Ղանթիաղ /Թիբիլիսա/՝ Թռեղք, Գուգարք, 35
 Ղվիրիլա՝ Ռիոնի աջ վտակ, Վրաստան, 35

 ճակատք գաւառ՝ Այրարատ, 73
 ճահուկ գաւառ՝ Կործայք, 45, 54
 ճահուկ գաւառ՝ Սիւնիք, 42
 ճապոնիա, 121, 129, 130, 168, 184
 ճիաթուր՝ Վրաստան, 35, 54
 ճմին, Ոսկեբլուր /Altintepe/ ամրոց, տաճար՝
 Եկեղեց, Բարձր Չայք, 71, 84
 ճուարշ-Ռոտ գաւառ՝ Վասպուրական, 54, 140

 Մագազ գաւառ՝ Այրարատ, 42
 Մալաթիա (Մելիդ)՝ Փոքր Չայք, 37, 55
 Մալայական կղզախումբ, 121
 Մակարավանք՝ Տավուշի մարզ, 76
 Մակեդոնիա, 121
 Մաղապերդ՝ Շիրակ, Այրարատ, 45
 Մաղարաբլուրի ակոսանշան՝ Մասեացոտն,
 Այրարատ, 53, 55, 140
 Մայկոյա՝ Դյուսիսային Կովկաս, 88
 Մանա երկիր, 17
 Մանգեաց Փոր գաւառ՝ Գուգարք, 76
 Մասեացոտն գաւառ՝ Այրարատ, 23, 55, 140
 Մասիոն լեռներ՝ Միջագետք Չայոց, 44
 Մասիս բլուր հնավայր՝ Արարատի մարզ, 18, 92
 Մաստարա՝ Արագածոտնի մարզ, 22, 25, 27, 42, 53, 55, 81, 191
 Մատաղ /Kurbanağa/ անձավ, Զավնունիք,
 Այրարատ, 29
 Մատենադարան. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
 հին ձեռագրերի ԳԳԻ՝ Երևան, 221
 Մարաթունկ լեռ՝ Սասուն. Սալնոյ Ձոր, Աղձնիք,
 124, 144
 Մարմաշեն՝ Շիրակի մարզ, 101
 Մարվանա՝ Անձեացիք, Վասպուրական, 34, 54
 Մարտակերտի շրջան, ԱԶ, 102
 Մարտունու շրջան, 25, 27, 31, 46, 50
 Մեզրա՝ Կորդրիք Վերին, Կործայք, 32, 35, 54
 Մեծ Ալ լիճ՝ Քարվաճառի լեռներ, Շահումյանի
 շրջան, ԱԶ, 35, 45
 Մեծ Բրիտանիա, 45, 61, 63, 121, 144, 167
 Մեծ Չավ՝ Տիգրիսի ձախ վտակ, 32
 Մեծ Իշխանասար, Լուսասար՝ Սյունիքի մարզ,
 55, 147
 Մեծ Չայք, 10, 15, 25, 27, 29, 54-55, 61, 140
 Մեծ Մասիս, 73
 Մեծ Մասրիկ՝ Գեղարքունիքի մարզ, 81
 Մեծ Սպիտակասար՝ Գեղամա լեռներ, 40, 46, 48
 Մեծամոր հնավայր՝ Արմավիրի մարզ, 18, 22-23,
 25, 28, 31, 34, 37, 39, 53, 55, 70, 101, 108, 119,
 121, 124, 134-135, 146, 167, 170, 176, 195
 Մեծամոր պատմահնագիտական արգելոց-
 թանգարան՝ Տարոնիկ, 221
 Մեծամորի ակոսանշան՝ Արմավիրի մարզ, 53, 140
 Մեծաբար՝ Կաթիստան հնավայր, Բազկան,
 Աղուանք, 27
 Մեծաբարեր պատկերախումբ՝ Արագած, 47-48
 Մեծկերտի ակոսանշան՝ Բալահովիտ, Ծոփք,
 53-54, 140, 176
 Մեղրագետ, Արածանիի վտակ, 31
 Մեղրի բարեր՝ Տիրկատար, Մուշ, 24, 31
 Մեկուսախիսիի բերդաբաղաբ՝ Մասեացոտն,
 Այրարատ, 23
 Մետաքսի ճանապարհ, 158
 Մերձավոր Արևելք, 136, 157

Մերսին հնավայր՝ Կիլիկիա, 134
 Մեքսիկա, 130, 172
 Մթնածոր ամրոց՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158
 Միգրոնիա, Μυγδονία, Արուստան գաւառ՝
 Միջագետք Չայոց, 55
 Մինգչաուր հնավայր՝ Աղուանք աշխարհ, 90
 Միջագետք, 68, 92, 101-102, 167, 191
 Միջագետք Չայոց աշխարհ, 24, 40, 44, 55, 101,
 148, 176
 Միջերկրածովք, 37, 53, 117, 144, 157
 Միջերկրական ծով, 33, 162, 167
 Միսիսիպի գետ՝ ԱՄՆ, 63
 Միտանի, 17, 80, 175
 Միրաբ՝ Արագածոտնի մարզ, 68
 Միրիկ՝ Քաշաթաղի շրջան, ԱԶ, 46, 55
 Միրմիրյաս հնավայր՝ Իրան, 41, 54
 Մծբին /Նուսայբին/՝ Արուստան, Միջագետք
 Չայոց, 25
 Միերի դուռ՝ Վան, Տոսպ, Վասպուրական, 128, 170
 Մղվիմի պատկերախումբ՝ Ճիաթուր, Վրաս-
 տան, 35, 38, 54
 Մշո Ս. Առաքելոց վանք, 31, 81, 88
 Մոգրովի անձավ՝ Վայոց Ձորի մարզ, 44
 Մոխրաբլուր հնավայր՝ Արմավիրի մարզ, 83, 91,
 134
 Մոխրաբլուր հնավայր՝ Նախիջևան, 95
 Մոկք աշխարհ, 31, 54, 97, 99
 Մոկք Առանձնակ գաւառ (Արքունական երկիր)՝
 Մոկք, 31
 Մոնղոլիա, 53, 166
 Մոսեսգյուղ՝ Տավուշի մարզ, 93
 Մոսուկ, 25
 Մորն Շիրակ, Այդր լիճ՝ Վանանդ, Այրարատ, 43
 Մցխէթ՝ Վրաստան, 70, 75, 79, 81, 112
 Մուծածիր, Մուսասիր տաճար՝ Նիխորական,
 Մարաց Ամուր աշխարհ, 148, 195, 203
 Մուղի՝ Արագածոտնի մարզ, 71
 Մուշ, 24, 31, 42, 87, 120, 142, 171
 Մուշյանի դամբարանի ակոսանշան՝ Բագրե-
 անդ, Այրարատ, 53, 55, 140
 Մուսալեռ, 171
 Մուրադսար, Դուստ սար հնավայր՝ Վայոց Ձորի
 մարզ, 29, 44, 46-47, 55
 Մուրջախէթ՝ Ջավախք Վերին, Գուգարք, 55

 Յուդարոտ լեռ, պատկերախումբ՝ Սյունիքի
 մարզ, 47, 74

 Նաղարխան սար՝ Թռեղք, Գուգարք, 35
 Նագելի լեռ, Ծակսար՝ Սյունիք, 37, 43, 74
 Նագելի լեռ, հնավայր՝ Գեղամա լեռներ, 38, 45-
 46, 48-50
 Նաիրի երկիր, 17, 175
 Նաիրիի շրջան, 40
 Նախիջևան, 9, 42, 49, 95, 101, 125, 128, 201
 Նախճանան գաւառ՝ Վասպուրական, 36, 54
 Նադի ամրոց, պատկերախումբ՝ Տրպատունիք,
 Վասպուրական, 33, 54
 Նասեր լիճ՝ Եգիպտոս, 153
 Նասկա, Nazca՝ Պերու, 63
 Նավալուր /Nevalı Çori/ հնավայր՝ Կոմագենե,
 18, 101
 Նավակ պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ, 90
 Նավահո կիրճ՝ Արիզոնա, ԱՄՆ, 130
 Նավասար լեռ, հնավայր՝ Գողթն, Վասպուրա-
 կան, 15, 32, 41, 53, 55, 62, 67, 163, 176, 178
 Նավուրի բարաշարք՝ Տավուշի մարզ, 43, 124,
 145, 195, 203
 Նեղոս, 153
 Նեղոցի պատկերախումբ՝ Լոռու մարզ, 38, 53, 55
 Նեմրուք լեռ՝ Կոմագենե, 149
 Նեմրուք, Սարակն հրաբուխ՝ Բզունիք, Տա-
 րուբերան, 144
 Նեմրուքի, Կոմագենեի արձանախումբ, 27,
 91, 148-149, 195, 203
 Ներքին Գետաշեն հնավայր՝ Գեղարքունիքի
 մարզ, 89, 150

Ներքին Գետաշենի Ս. Վարդան՝ Գեղարքունիքի
 մարզ, 71
 Ներքին հսնծոր /Kayali-dere/ ամրոց՝ Դերք, Տա-
 րուբերան, 80
 Ներքին Շորժա, Քեթի՝ Գեղարքունիքի մարզ, 55
 Ներքին Սասնաշեն՝ Արագածոտնի մարզ, 41,
 55, 67, 128
 Ներքին Քարթլի՝ Վրաստան, 54
 Նիգ գաւառ՝ Այրարատ, 32, 38, 41-42
 Նիգդե՝ Կապադովկիա (Գամիրք), 54
 Նինվե մայրաքաղաք, 54
 Նիպուր, Արարտու, Ձուրի լեռ՝ Կորդուք, Կոր-
 ճայք, 31
 Նիպուր երկիր, 167
 Նյու Մեքսիկո Նահանգ՝ ԱՄՆ, 130
 Նշխարք /Յանդը/ պատկերախումբ՝ Վարդեն-
 յաց լեռանցք, Գեղարքունիքի մարզ, 55
 Նոյեմբերյան՝ Տավուշի մարզ, 73-74, 80-81, 119
 Նոր Անբերդ կայան՝ Արագածոտնի մարզ, 148
 Նոր Բայազետի գաւառ՝ Երևանի Նահանգ, 150
 Նոր Գեղի-1 բազոթյա կայան՝ Կոտայքի մարզ,
 17, 142
 Նոր Կարմիրավան՝ Մարտակերտի շրջան, ԱԶ,
 102
 Նոր Զան, 48
 Նոր Նորք՝ Երևան, 29
 Նորավանք՝ Վայոց Ձորի մարզ, 70, 81, 88, 97, 102
 Նորատուր՝ Գեղարքունիքի մարզ, 88
 Նպատ լեռ՝ Ծաղկանց լեռնաշղթա, Բագրեանդ,
 Այրարատ, 73

 Շակաշեն գաւառ՝ Ուտիք, 110
 Շակաշեն, Ելենենդորֆ /Խանկար/՝ Գարդման,
 Ուտիք, 26, 87, 110
 Շահապիվան՝ Ծաղկոտն, Այրարատ, 83
 Շահապոնք գավառ՝ Նախիջևան, 101
 Շահբաղ՝ Տոսպ, Վասպուրական, 145
 Շահումյանի շրջան, ԱԶ, 35, 45, 55
 Շահվարդ գետ, կիրճ՝ Արագածոտնի մարզ, 43
 Շաղատ՝ Ծղուկ, Սիւնիք, 42
 Շաղափ՝ Արարատի մարզ, 74
 Շամախ՝ Բազկան, Աղուանք, 101
 Շամիրամ գյուղի հովտունք՝ Արագած, 44
 Շամիրամ լեռ՝ Արագած, 45
 Շամիրամ հնավայր՝ Արագածոտնի մարզ, 24-
 25, 32, 53, 55
 Շամշատ, Սամոսատ, Σαμόσατα՝ Ադյաման,
 Կոմագենե, 87
 Շամբոր՝ Գարդման, Ուտիք, 68, 110
 Շատախ, 31, 33-34, 53, 128, 135
 Շատախ գետ՝ Արևելյան Տիգրիսի վտակ, 31, 34
 Շարան բարեր՝ Մարաթունկ լեռ, Սասուն. Սալնոյ
 Ձոր, Աղձնիք, 124, 144
 Շարվան բարեր՝ Տանծուռ, Բասեան, Այրա-
 րատ, 55, 144
 Շենգավիթ հնավայր՝ Երևան, 71, 76, 83, 86, 90,
 92, 95, 101, 108, 134
 Շիրազ՝ Իրան, 54, 80
 Շիրակ գաւառ՝ Այրարատ, 22, 24, 26, 32, 41-42,
 44-45, 55, 74
 Շիրակացի պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ,
 38, 108, 120, 135, 137, 154
 Շիրակի երկրագիտական թանգարան՝ Գյում-
 րի, 221
 Շիրակի մարզ, 24, 32, 41, 43, 55, 93, 101, 145
 Շիրվանճուր, Լեռնակերտ՝ Շիրակի մարզ, 93
 Շոշ մայրաքաղաք՝ Իրան, 43
 Շվեդիա, 21, 117
 Շվեյցարիա, 96, 129
 Շոշ-բլուր հնավայր՝ Արմավիրի մարզ, 90, 91, 134
 Շումեր, 92, 122, 132, 153, 162, 166-167, 172, 176
 Շուշի՝ Շուշիի շրջան, ԱԶ, 26, 39, 53, 55
 Շուշիի գորգերի թանգարան՝ Երևան, 221
 Շուշիի շրջան՝ ԱԶ, 39
 Շուպրիա, Սուբարտու, 17
 Շուրխա՝ Ախուրյանի վտակ, 43

 Ոգմ, Ոգիմ, Ոգմի, Որք՝ Մոկս, 99

Ոլենի՝ ճահուկ, Սյունիք, 42, 128
 Ողջաբերդ՝ Կոտայքի մարզ, 32
 Ողջի՝ Արաքսի ձախ վտակ, Սյունիքի մարզ և ԱՅ Քաշաթաղի շրջան, 35
 Ոսկեբլուր, ճմին /Altintepe/ ամրոց, տաճար՝ Եկեղեցաց, Բարձր Շալք, 71
 Ոսկեթաս լեռ, գյուղ՝ Արագածոտնի մարզ, 26
 Ոսկեթաս, Գիլգանու /Hasanlı/ Արասխ (Ովէա), Պարսկահայք, 93
 Ոսկեհատ (Պատառիճ)՝ Արագածոտնի մարզ, 39
 Ոսկեհատի պատկերախումբ՝ Արագածոտնի մարզ, 39, 42, 53, 55, 176
 Ոսկեվազ (Ախթալա)՝ Արագածոտնի մարզ, 39
 Ոստան Չայոց գաւառ՝ Այրարատ, 36, 39
 Որնակ, Ակներ՝ Լոռու մարզ, 150
 Որոտան գետ՝ Արաքսի ձախ վտակ, 29, 35, 42
 Որոտնավանք՝ Սյունիքի մարզ, 70, 80, 142
 Որաստեղ պատկերախումբ՝ Արագած, 48-49
 Որվան /Ազոխ/ անձավ՝ Հաղորդի շրջան, ԱՅ, 53, 142
 Ռբաղե գաւառ՝ Տայք, 47, 55
 Չալի /Çalli/՝ Արշարունիք, Այրարատ, 42, 55
 Չակո կիրճ՝ Նյու Մեքսիկո նահանգ, ԱՄՆ, 130
 Չամիկի /Doyumlu/ պատկերախումբ՝ Վանանդ, Այրարատ, 43, 55
 Չայուն բլուր /Çaydönü/ հնավայր՝ Անգեղոտուն, Աղձնիք, 18
 Չարսանջակ գավառակ՝ Շահունեաց և Պաղ-նատուն գաւառներ, Ծոփաց Կողմ (Չորրորդ Չայք), 72
 Չարք /Çark-ini/ անձավ՝ Անթալիա, 54
 Չըլկի՝ Անձեւացիք, Վասպուրական, 31, 34, 54, 67, 128
 Չինաստան, 20-21, 53, 96, 102, 120, 129-130, 153, 158, 166-167, 170, 172, 176, 184
 Չիրկատա հնավայր՝ Դաղստան, 54
 Չորաթանի բարաշարք՝ Տավուշի մարզ, 124, 145
 Պագիրիկ հնավայր՝ Ալթայի Հանրապետություն, ՌԴ, 96
 Պալպա, Palpa՝ Պերու, 63
 Պաղարջուրի պատկերախումբ՝ Լոռու մարզ, 39, 45, 53, 55, 62, 142
 Պաղատո, Պաշատ, Պաշատուն լեռ՝ Վասպուրական, 16, 33, 53, 98
 Պաղեստին, 167
 Պամփյուլիա երկիր, 54
 Պայտասար լեռ, հնավայր՝ Գեղամա լեռներ, 27, 28, 36, 38, 43-44, 46-50, 112, 131
 Պաշուր բլուր հնավայր՝ Երիտեք, Աղձնիք, 95
 Պառավաձոր հնավայր՝ Սյունիքի մարզ, 88
 Պառավաբար հնավայր՝ Տավուշի մարզ, 83, 90
 Պատագոնիա բնամարդ՝ Արգենտինա, 69, 86, 133
 Պատմության և Նյութական կուլտուրայի ինստիտուտ (1932-1943), 27
 Պատնոց ամրոց՝ Ապահունիք, Տաւրուբերան, 93
 Պարթևստան, 17
 Պարխարի լեռնաշղթա, 45
 Պարսկանք գաւառ՝ Արցախ, 39
 Պարսից ծոց, 33, 54
 Պարսկահայք աշխարհ, 54, 73
 Պարտավ՝ Ուտի Առանձնակ, Ուտիք, 158
 Պարտիզակ՝ Արագածոտնի մարզ, 34
 Պարտիզակի ակոսանշան՝ Բալախովիտ, Ծոփք, 53-54, 140, 176
 Պելլար լեռ՝ Քարվաճառի լեռներ, Շահումյանի շրջան, ԱՅ, 35
 Պիսիդիա երկրամաս, 54
 Պերու, 63
 Պերսեպոլիս՝ Իրան, 54
 Պիրենեյան թերակղզի, 61, 91
 Պղնձե քաղաք՝ Վարազա դաշտ, Վասպուրական, 151
 Պոլինեզիա, 121
 Պոնտոս, 17

Պորտաբլուր /Göbekli tepe/ հնավայր՝ Ուռհա, Եդեսիա, Միջագետք Չայոց, 15, 18, 40, 54-55, 101, 124, 148, 195, 203
 Պորտուգալիա, 77
 Պոտլավանք՝ Կոտայքի մարզ, 38, 55, 71, 81, 128
 Ջավախք, 105, 124, 127, 136, 143
 Ջավախք Վերին գաւառ՝ Գուգարք, 55
 Ջարդար լեռ՝ Գեղամա լեռներ, 40
 Ջերահ՝ Արուստան, Միջագետք Չայոց, 55, 176
 Ջերմ, Արևելյան Տիգրիս գետ, 31, 33-34
 Ջերմաջուր հնավայր՝ Սյունիքի մարզ, 29, 55
 Ջերմուկ՝ Վայոց Ձորի մարզ, 44, 55
 Ջգիբե, Բզաբե՝ Արուստան, Միջագետք Չայոց, 25, 31
 Ջողա լեռներ՝ Կորճայք, 32
 Ջոջկող ամրոց՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158
 Ջվարի վանք (VI դ.), Մցխեթ՝ Վրաստան, 141
 Ջրախառնուրդ հնավայր՝ Օշական, Արագածոտնի մարզ, 43, 53, 55, 150, 176
 Ջրով վանք մատուռ՝ Արփի, Վայոց Ձորի մարզ, 44
 Ջուրի, Արարտու, Նիպուր լեռ՝ Կորդուբ, Կորճայք, 31
 Ջուլամերկ՝ ճահուկ, Կորճայք, 34, 45
 Ջունի անձավ՝ Տուրաթաթափ, Տաւրուբերան, 28
 Ռիոն, Փասիս գետ՝ Վրաստան, 35
 Ռշտունիք գաւառ՝ Վասպուրական, 151
 Ռուսախիկի Կիլեանիկայի, Հողաբերդ /Top-rakkale/ ամրոց՝ Տոսա, Վասպուրական, 71
 Ռուսայի Փոքր քաղաքի (Բաստամ) ակոսանշան՝ Երուր-Ռոտ, Վասպուրական, 53
 Ռուֆիկյակ անձավ՝ Դորդոն, Ֆրանսիա, Rouffignac cave, Dordogne, France, 21
 Ս. Խաչ լեռ՝ Կաղզվան, 29
 Ս. Կարապետ, Հովհաննես Մկրտիչ, 31
 Ս. Շուշանիկ եկեղեցի՝ Բագարան, Արմավիրի մարզ, 40
 Սաթ լեռ, լիճ, գետ, պատկերախումբ՝ Կարթու-նիք, Կորճայք, 28, 32, 53, 54
 Սահարա, 53, 80, 153
 Սամարա հնավայր՝ Իրաք, 68, 101
 Սամաթլուր, Մցխեթ՝ Վրաստան, 76, 112
 Սայանյան կիրճ՝ Ենիսեյ գետի, ՌԴ, 94
 Սանահին հնավայր՝ Լոռու մարզ, 70, 94, 124
 Սանասունք գաւառ՝ Աղձնիք, 54
 Սանգար ամրոց՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158
 Սանակունք՝ Սյունիքի մարզ, 47
 Սառցալի լեռ, պատկերախումբ՝ Չանգեզուրի լեռներ, Վայոց Ձորի մարզ, 35, 44, 47, 55
 Սասուն. Սալմոյ Ձոր գաւառ՝ Աղձնիք, 16, 97, 124, 144
 Սատաղ՝ Եկեղեցաց, Փոքր Շալք, 101
 Սարալանջ՝ Ծիրակի մարզ, 102
 Սարակն, Նեմրուդ Իրաքուխ՝ Բզունիք, Տաւրուբերան, 144
 Սարիչինար /Sarçınar/՝ Անթալիա, 54
 Սարդուրիխիկի, Հայկաբերդ /Çavuştepe/ ամրոցի ակոսանշան՝ Երուանդունիք, Վասպուրական, 54
 Սելևկիա, 17
 Սեպասար լեռ, պատկերախումբ՝ Սյունիք, 37, 43, 55
 Սթոունհենջ, Stonehenge, 37, 63, 146
 Սիբիրոն անձավ՝ Հարավաֆրիկյան Հանրապետություն, 96
 Սիբիր, 53-54, 95, 117, 135, 144, 153
 Սիսիան, 41, 82, 141
 Սիսիանի շրջան, 29, 37, 41-42, 47
 Սիսիանի պատմության թանգարան, 29, 221
 Սիրիա, 25, 63
 Սիցիլիա կղզի՝ Մեքսիկական ծով, 162
 Սիւնիք աշխարհ, 27, 29, 31, 35, 37, 41-42, 44, 46-47, 50, 53, 55, 176
 Սխտրասար՝ Քարվաճառի լեռներ, Շահումյանի շրջան, ԱՅ, 35, 40, 55, 133

Սկանդինավիա, 53-54, 61, 82, 117, 172
 Սոգա՝ Տոսա, Վասպուրական, 83
 Սղերդ՝ Աղձնիք, 95, 142
 Սյունե պատկերախումբ՝ Արագած, 47-49
 Սյունիք, 8, 29, 32, 35, 41, 51, 53, 60, 67, 74, 86-89, 96, 119, 124, 143, 145, 162-163, 202
 Սյունիքի մարզ, 9-10, 18, 29, 35, 37, 41-43, 47, 55, 144
 Սոլակ-1 բացօթյա կայան՝ Կոտայքի մարզ, 17
 Սոխասար պատկերախումբ, Վայոց Ձորի մարզ, 50
 Սողոմոն՝ Բողոմիոր, Գուգարք, 35
 Սոնգունի պատկերախումբ՝ Արտաւանեան, Վասպուրական, 41, 55
 Սպիտակասար պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ, 48, 55
 Սպիտակավոր եկեղեցի՝ Վայոց Ձորի մարզ, 70, 80, 97
 Սպիտակի շրջան, 38
 Սվետիցխովելի տաճար, Մցխեթ՝ Վրաստան, 70, 122, 128
 Ստեփանավան, 79, 82-83, 90, 102, 108
 Ստեփանավանի շրջան, 40
 Սուբարուր, Շուպրիա, 17
 Սուլեմայի, Սելիմի, Օրբելյանների իջևանատուն, 27
 Սուրմալու գավառ՝ Երևանի նահանգ, 23
 Սև լեռ՝ Արագած, 44, 48
 Սև լեռ՝ Կարթունիք, Կորճայք, 54
 Սև լիճ՝ Քաշաթաղի շրջան, ԱՅ, 55
 Սև լիճ՝ Քարվաճառի լեռներ, Շահումյանի շրջան, ԱՅ, 35, 55
 Սև ծով, 33, 167
 Սևաբերդ՝ Կոտայքի մարզ, 24
 Սևանա լիճ, 23, 25, 27, 161
 Սևանի ավազան, 23, 25, 78, 81, 87, 133, 157-158, 160
 Սևանի շրջան, 42
 Սևկատար լեռ, հնավայր՝ Գեղամա լեռներ, 38, 47, 49-50
 Սևջուր գետ՝ Մասեացուն, Այրարատ, 73
 Սևսարի երկնադիտարան՝ Գեղարքունիքի մարզ, 30-31, 33, 35, 55, 70, 123-125, 127, 146, 160-161, 163, 170, 195
 Սևբար լեռ՝ Կարդենիսի լեռնաշղթա, 160
 Սևբարի պատկերախումբ՝ Վանանդ, Այրարատ, 43, 55
 Վադի-Աբու՝ Եգիպտոս, 153
 Վալկամոնիկա՝ Հյուսիսային Իտալիա, Valcamonica, Italy, 128
 Վաղարշապատ՝ Արագածոտն, Այրարատ, 83
 Վաղարշապատի պատմագագարական թանգարան, 221
 Վայկունիք գաւառ՝ Արցախ, 35
 Վայոց Ձոր գաւառ՝ Սիւնիք, 44, 46, 50
 Վայոց Ձորի մարզ, 44, 46, 50, 55, 132
 Վայքի լեռներ, 10, 203
 Վան, 34, 43, 84, 93, 95-96, 145, 150, 171
 Վանա լիճ, 33, 54, 127, 144, 151
 Վանաձոր, 70, 72, 76, 119, 134
 Վանանդ գաւառ՝ Այրարատ, 43, 55
 Վանի ավազան, 140
 Վանի թագավորություն, 17, 22, 29-31, 34, 40, 69-71, 82-84, 87, 90, 92-93, 97, 101, 103, 116, 120, 124, 135-136, 145, 148, 152, 167, 170, 175
 Վանի թանգարան, 31, 34, 70, 96, 102
 Վանի միջնաբերդի ակոսանշան՝ Տոսա, Վասպուրական, 54, 140
 Վանստանի պատկերախումբ՝ Արտաւանեան, Վասպուրական, 41, 55
 Վանքի բերդ՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158
 Վասպուրական աշխարհ, 31-34, 36, 41, 43, 53-54, 96, 98, 113, 145, 178
 Վարազ դաշտ՝ Տոսա, Վասպուրական, 151
 Վարաժունիք գաւառ՝ Այրարատ, 37, 39
 Վարաժունիք գաւառ՝ Տաւրուբերան, 54, 140

Վարանդա՝ Արցախ, 150
 Վարդաբլուր՝ Լոռու մարզ, 72
 Վարդաձոր՝ Գեղարքունիքի մարզ, 48
 Վարդամարգի ակոսանշան՝ Ճակատք, Այրարատ, 54-55, 140
 Վարդաբար՝ Շիրակի մարզ, 70, 81
 Վարդենիկ (Գեղեցկաձոր, Ազնվաձոր)՝ Գեղարքունիքի մարզ, 25, 27, 50
 Վարդենիկի ամրոցի ակոսանշան՝ Վարդենիկ, Գեղարքունիքի մարզ, 27, 50, 54-55, 140
 Վարդենիս լեռ, 68
 Վարդենիսի լեռնաշղթա, 27, 29-30, 32, 53, 55, 68, 133, 143, 160
 Վարդենյաց լեռնանցք՝ Գեղարքունիքի մարզ, 30-31, 33, 55, 123-124, 146, 158, 160, 163, 170, 195
 Վարի բերդ՝ Շիրակի մարզ, 93
 Վենետիկ, 123
 Վերին Անձալ ամրոց, ակոսանշան՝ Տոսպ, Վասպուրական, 54, 71, 84, 90, 93, 96, 140
 Վերին Ենիսեյ գետ՝ ՌԴ, 94
 Վերին Եփրատի ավազան, 74
 Վերին Նավեր հնավայր՝ Արագածոտնի մարզ, 76, 83
 Վերին Շորժա՝ Գեղարքունիքի մարզ, 50, 55, 135
 Վիլանովա՝ Եստրուրիա, Իտալիա, Villanova, Italy, 119
 Վիշապանոց պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ, 38, 47, 49
 Վիշապաբար պատկերախումբ՝ Արագած, 24, 44, 46, 48-49
 Վիսկոնսին Նահանգ՝ ԱՄՆ, 63
 Վիրթ, 35
 Վրանգելի կղզի՝ ՌԴ, 108
 Վրաստան, 35, 141
 Վրաստանի ժայռապատկերային հնավայրեր, 54
 Տամբայի հնավայր՝ Ղազախստան, 82, 112
 Տայթ աշխարհ, 45, 47, 53, 55
 Տանձավեր՝ Սյունիքի մարզ, 96
 Տանձատափ, Խոջալու, Իվանյան՝ Ասկերանի շրջան, ԱՅ, 15, 26, 38, 55, 70, 78, 81, 83
 Տանձուտ/Արմուլու/Քասեան, Այրարատ, 55, 124, 144
 Տանուհ հնավայր՝ Շվեդիա, Tanum, Sweden, 21
 Տաշիր գաւառ՝ Գուգարք, 39-40
 Տաշիր Վերին գաւառ՝ Այրարատ, 38, 176
 Տավուշի մարզ, 18, 37, 43, 55, 93, 99, 145
 Տարոնիկ՝ Արմավիրի մարզ, 22
 Տարսու, Տարսուն՝ Կիլիկիա, 121
 Տարուբերան, Տուրուբերան աշխարհ, 28, 31, 54, 176
 Տեկոր՝ Շիրակ, Այրարատ, 148
 Տիբեթ, 184
 Տիգրան Մեծ զբոսայգի՝ Նոր Նորք, Երևան, 29
 Տիգրանակերտ՝ Նիկոկերտ, Աղձնիք, 83, 87, 140, 142
 Տիգրիս գետ, 32
 Տիգրիսի աջափնյակ՝ Միջագետք Յայոց, 44, 55, 142
 Տիրաշեն ամրոց՝ Շիրակի մարզ, 55
 Տիրինկատար լեռ, հնավայր՝ Արագած, 24, 44-45, 47-48
 Տիրիշին հնավայր՝ Անձեւացիք, Վասպուրական, 31, 33-35, 45, 49, 53-54, 125, 163
 Տիրկատար, Տիրինկատար, Ծիրնկատար լեռ՝ Տարաւն, Տարուբերան, 24, 31
 Տղմուտ հնավայր՝ Արագածոտնի մարզ, 42, 55, 97
 Տմորիք երկիր, 32
 Տոլի լեռ՝ Քարվաճառի լեռներ, Շահումյանի շրջան, ԱՅ, 35, 55
 Տոլորս՝ Սյունիքի մարզ, 70
 Տոսպ գաւառ՝ Վասպուրական, 43, 54
 Տրոյա, 119
 Տրպատունիք գաւառ՝ Վասպուրական, 31, 33, 54
 Տուրաւաճատափ գաւառ՝ Տարուբերան, 28
 Տուր-Արդին լեռներ՝ Միջագետք Յայոց, 25, 44
 Տախաղբար՝ Վայոց Ձորի մարզ, 76

Տամաբաձոր՝ Արբաշենի վտակ, Արագած, 49
 Տոլակերտ հնավայր՝ Մասեացոտն, Այրարատ, 23, 55
 Տուլ պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ, 38, 105, 177
 Տուրտագետ /Zurtaketi/ հնավայր, պատկերախումբ՝ Թոնդը, Գուգարք, 35, 38, 53, 55
 Տուրտավ՝ Բողոկոփոր, Գուգարք, 35
 Ուիլմինգտոն՝ Հարավային Բրիտանիա, 63
 Ուխտասար/Ուղտասար հնավայր՝ Սյունիքի մարզ, 29, 55
 Ուղտուակունք, Dabaréz, Սատանաբար լեռ՝ Վայոց Ձորի մարզ - Շահումյանի շրջան, ԱՅ, 29
 Ուղտուակունք՝ Ազատի վտակ, Արարատի մարզ, 32
 Ուշքիա լեռ՝ Վարդենիսի լեռնաշղթա, 133
 Ուշան՝ Արագածոտնի մարզ, 102
 Ուռիա, Եղեպիա՝ Միջագետք Յայոց, 40, 54, 101, 148, 176
 Ուտիք աշխարհ, 55, 68, 101, 110, 119
 Ուրալ, 53
 Ուրծի լեռներ՝ Արարատի մարզ, 74, 81
 Ուրմիա, Կապուտան լիճ, 54
 Ուրուշտեն հնավայր՝ Յուսիսային Կովկաս, 54
 Փական /Pagan, Yesilalic/ անձավ՝ Կրճունիք, Վասպուրական, 33-34, 53-54, 61-62, 113-114, 142
 Փայտակարան աշխարհ, 27, 55
 Փանգ ամրոցի ակոսանշան՝ Առբերանի, Վասպուրական, 53-54, 140
 Փառակա՝ Նախճաւան, Վասպուրական, 55
 Փասիս, Ռիոն գետ՝ Վրաստան, 35
 Փարպի՝ Արագածոտնի մարզ, 68, 71, 93
 Փիշթազիրե՝ Գրի գանձ բլուր, Մեզրա, Կորդիթե Վերին, Կորճայք, 32
 Փիրին հնավայր՝ Կոմագենե, 27, 28, 55
 Փոկաբերդի գունակար՝ Աշտարակ, Արագածոտնի մարզ, 43, 53, 55, 61
 Փորակ լեռ՝ Վարդենիսի լեռնաշղթա, 40, 55, 68, 133
 Փոքր Ալ լիճ՝ Քարվաճառի լեռներ, Շահումյանի շրջան, ԱՅ, 35, 45, 55
 Փոքր Ասիա, 53, 61, 70, 84, 117, 120, 122, 124
 Փոքր Ծաղկեվանք՝ Երևաթափ, Արագածոտնի մարզ, 41
 Փոքր Հայք, 55, 101
 Փոքր Սպիտակասար, Գեղասար՝ Գեղամա լեռներ, 40
 Փոքրաբար՝ Կաբրիստան հնավայր, Բազկան, Աղուանք, 27
 Փոյուզիա երկիր, 17
 Փրեքշանի պատկերախումբ՝ Տրպատունիք, Վասպուրական, 33, 54
 Քալենիկ՝ Լյուփս կղզի, Արտաքին Հերթիկներ կղզախումբ, Շոտլանդիա, Callanish, Scotland, 146
 Քաղիրթ գետ՝ Աղձնիք, 53, 54
 Քանաքեռ՝ Երևան, 32
 Քաշաթաղի շրջան, ԱՅ, 35, 46, 55
 Քաջառու, Դարբանդ՝ Ազատի վտակ, Արարատի մարզ, 36
 Քաջարան՝ Սյունիքի մարզ, 96
 Քառասուն մանուկ, Քառասուն ակունք գետ՝ Խնուս, 140
 Քասախ՝ Արագածոտնի մարզ, 42
 Քասաղ գետ, կիրճ՝ Արագած, 39, 41, 43
 Քասր՝ Իրաք, 54
 Քարաբերդ՝ Շիրակի մարզ, 71
 Քարակապ պատկերախումբ՝ Արագած, 45, 47-49
 Քարակատար պատկերախումբ՝ Արագած, 48-49
 Քարահան՝ Տոսպ, Վասպուրական, 170
 Քարաձի՝ Գեղարքունիքի մարզ, 158
 Քարաշամբ հնավայր՝ Կոտայքի մարզ, 76, 82, 88, 96
 Քարաշամբ պատկերախումբ՝ Արագած, 46, 49
 Քարային /Karain/ անձավ՝ Անթալիա, 54
 Քարաշեն՝ Սյունիքի մարզ, 55
 Քարաքիթ՝ Մասեացոտն, Այրարատ, 23

Քարբերդի /Խարբերդ/ ակոսանշան՝ Անձիտ, Ծոփք, 54, 176
 Քարի լիճ՝ Արագած, 40, 45, 48, 148
 Քարծոր, Kacop (1920-1928), Karaboncuk՝ Հավնուիք, Այրարատ, 43, 53, 55
 Քարվաճառ քաղաք՝ Շահումյանի շրջան, 35
 Քարվաճառի լեռներ՝ Շահումյանի շրջան, ԱՅ, 10, 29, 35, 40-41, 45, 53, 55, 101, 133, 143, 202
 Քերթի հնավայր՝ Շիրակի մարզ, 90, 101, 170
 Քեղ հնավայր՝ Անգեղոտուն կամ Սանասունք, Աղձնիք, 54
 Քերթիսի /Deliçay/ ակոսանշան՝ Աղիովիտ, Տարուբերան, 54, 140, 176
 Քերմանշահ օստան՝ Իրան, 33, 41
 Քոբայրի եկեղեցի՝ Լոռու մարզ, 70
 Քոսաղաջ /Kozagaci (Çağman)/, Պիսիդիա, 54
 Քոսի-ճորթեր հնավայր՝ Վանաձոր, Լոռու մարզ, 72
 Քուբայիս՝ Վրաստան, 54
 Քուչակ՝ Արագածոտնի մարզ, 25, 32, 38, 53, 55
 Օթևան՝ Արագածոտնի մարզ, 49
 Օլիմպիա ավան՝ Հունաստան, 81
 Օհայո Նահանգ՝ ԱՄՆ, 63
 Օձնի, Հունիա, Օզնի՝ Թոնդը, Գուգարք, 35, 76
 Օձուն՝ Լոռու մարզ, 68, 79-81, 83, 93, 102, 148
 Օշական հնավայր՝ Արագածոտնի մարզ, 80-81
 Օշականի Մանկանոց եկեղեցի՝ Արագածոտնի մարզ, 128
 Օսրոյենե երկիր, 17
 Օվկիանոսք, 80, 95
 Օրացույց պատկերախումբ՝ Գեղամա լեռներ, 38, 126, 169
 Օրբեյանների /Սուլեյմայի, Սելիմի/ իջևանատուն, 27, 55, 158, 163
 Օրգով՝ Արագածոտնի մարզ, 71
 Օրորան /Çelebibag/ հնավայր, ակոսանշան՝ Աղիովիտ, Տարուբերան, 53-54, 140, 170, 176
 Ֆարս օստան՝ Իրան, 41
 Ֆենիքս՝ Արիզոնա, ԱՄՆ, 129
 Ֆոն դը Գոմ անձավ՝ Դորդոն, Ֆրանսիա, Font-de-Gaume cave, Dordogne, France, 191
 Ֆոպե դի Նադրո, Fope di Nadro հնավայր՝ Վալկամոնիկա, Valcamonica, Դուս. Իտալիա), 128
 Ֆրանսիա, 20, 48, 95, 121, 191
 Ֆուցզյան, Fujian՝ Հինաստան, 21

 Agmangan, Աժդահակ լեռ՝ Գեղամա լեռներ, 24
 Aizkorri, Այծկոռի, Այծասար՝ Բասկերի երկիր, Դուսիսային Իսպանիա, 91
 Altamira cave, Basque Country, Spain, Ալտամիրա անձավ՝ Բասկերի երկիր, Դուս. Իսպանիա, 191
 Altintepe, Ոսկեբլուր, ճմին ամրոց, տաճար՝ Եկեղեցա, Բարձր Հայք, 71
 Amboto/Anboto, Ամբոտո լեռ՝ Բասկերի երկիր, Դուսիսային Իսպանիա, 91
 Aralar, Արալար լեռնաշղթա՝ Բասկերի երկիր, Դուսիսային Իսպանիա, 91
 Armenia, 200-203
 Armenian Highland, 200, 203
 Arslantepe, Առյուծաբլուր հնավայր՝ Մալաթիա, Փոքր Հայք, 37
 Aragats Mountain, 201-202
 Arşvaber alignment, 203
 Artsakh, 201
 Ashotsq alignment, 203
 Astghaber, 203
 Basgedik, Գետիկի պատկերախումբ՝ Շիրակ, Այրարատ, 44
 Bolkar Maden, Ալաջա՝ Ադանա, Կիլիկիա, 26
 Büyüktas, Մեծաբար՝ Կաբրիստան հնավայր, Բազկան, Աղուանք, 27
 Callanish, Scotland, Քալենիկ՝ Լյուփս կղզի, Արտաքին Հերթիկներ կղզախումբ, Շոտլանդիա, 146
 Çalli, Հալլի՝ Արշարունիք, Այրարատ, 42

Camuşlu, Գոմշուտի պատկերախումբ՝ Հավնունիք, Այրարատ, 28 Çatal hüyük, Եղանիկ հնավայր՝ Կոնիայի դաշտ, Վապադովկիա, 68 Çayönü, Չայոնու բլուր հնավայր՝ Անգեղոտուն, Աղձնիք, 18 Çelebibag, Օրորան հնավայր, ակոսանշան՝ Աղիովիտ, Տաւրուբերան, 53 Cingirdağ, Դինգիրսար՝ Կաբրիստան հնավայր, Բազկան, Աղուանք, 27 Combarelles cave, Dordogne, France, Կամբարել անձավ՝ Դորդոն, Ֆրանսիա, 191 Deliçay, Բերթիսի ակոսանշան՝ Աղիովիտ, Տաւրուբերան, 54 Doymulu, Չամիկի պատկերախումբ՝ Վանանդ, Այրարատ, 43 Ermeni Tirisini, Հայի Տիրիշին պատկերախումբ՝ Տիրիշին հնավայր, Անձեացիք, Վասպուրա- կան, 31 Euskadi, Բասկերի երկիր՝ Հյուսիսային Իսպանիա և Հարավային Ֆրանսիա, 91, 153 Font-de-Gaume cave, Dordogne, France, Ֆոն դը Գոմ անձավ՝ Դորդոն, Ֆրանսիա, 191 Fujian, Ֆուցզյան՝ Չինաստան, 21 Garni temple, 203 Geghama Mountains, 201-202 Geyikli, Եղևուտ անձավ՝ Հավնունիք, Այրարատ, 42 Göbekli tepe, Պորտաբլուր հնավայր՝ Ուռհա, Եդեսիա, Միջագետք Հայոց, 40 Gobustan, Կաբրիստան հնավայր՝ Բազկան, Աղուանք, 27 Göksu, Դալաո՝ Խնուկի վտակ, 28 Greater Armenia, 202 Hartashen alignment, 203 Hasandağ, Հրասար՝ Կապադովկիա (Գամիրք), 68 Hasanlı, Գիլզանու, Ոսկերաս՝ Արասի (Ովէա), Պարսկահայք, 93	Kahn-i Melikân, Արբայից Ձուր պատկերախումբ՝ Տիրիշին հնավայր, Անձեացիք, Վասպուրա- կան, 31 Kalecik, Լեզք հնավայր, քարաշարք՝ Տոսպ, Վասպուրական, 43 Karaboncuk, Զարծոր, Kacop (1920-1928)՝ Հավ- նունիք, Այրարատ, 43 Kayali-dere, Ներքին Խնծոր ամրոց՝ Հերք, Տաւ- րուբերան, 80 Keçiler, Այծերի անձավ՝ Կոմմագենե, 28 Kızların mağarası, Կույսերի անձավ՝ Բուրք, Բուն Մարդաստան, Վասպուրական, 33 Küçüktaş, Փոքրաքար՝ Կաբրիստան հնավայր, Բազկան, Աղուանք, 27 Kurbanaga, Մատաղ անձավ՝ Հավնունիք, Այրա- րատ, 29 La Mouthe cave, Dordogne, France, Լա Մուտ անձավ՝ Դորդոն, Ֆրանսիա, 191 Lascaux cave, France, Լասկո անձավ՝ Դորդոն, Ֆրանսիա, 121 Meşamor astronomical center, 203 Muşasir temple, 203 Nakhijevan, 201 Navur alignment, 203 Nazca, Նասկա՝ Պերու, 63 Nemrut sanctuary (Commagene), 203 Nevalı Çori, Նավալչոր հնավայր՝ Կոմմագենե, 18 Palanli, Համետ անձավ՝ Կոմմագենե, 27 Palpa, Պալպա՝ Պերու, 63 Portablur, 203 Qarvachar, 201-202 Rouffignac cave, Dordogne, France, Ռուֆիյակ անձավ՝ Դորդոն, Ֆրանսիա, 21 Sevsar astronomical center, 203 Syunik Mountains, 201-202	Taht-i Melik, Արբայի Գահ պատկերախումբ՝ Տիրի- շին հնավայր, Անձեացիք, Վասպուրական, 31 Tanum, Sweden, Տանում հնավայր՝ Շվեդիա, 21 Teqsar Mountains, 201-202 Toprakkale, Հողաբերդ, Ռուսախինիկի Կիլբանի- կայի ամրոց՝ Տոսպ, Վասպուրական, 71 Valcamonica, Italy, Վալկամոնիկա՝ Իտալիա, 128 Vardenyats Pass stellar maps, 203 Villanova, Italy, Վիլանովա՝ Ետրուրիա, Իտալիա, 119 Yazılıkaya, Գրմանքար պատկերախումբ՝ Գոմ- շուտ, Հավնունիք, Այրարատ, 29 Zoratsqar, 203 Zurtaketi, Տուրտագետ հնավայր, պատկերա- խումբ՝ Թռեղք, Գուգարք, 35 Zuygaghbyur alignment, 203 *** Ἀργαῖος, Արգեոս լեռ՝ Անտիտափոս լեռնաշղ- թա, Փոքր Հայքի արևմտյան եզր, 68-69 Μυγδονία, Միգդոնիա, Արուաստան՝ Միջա- գետք Հայոց, 25 Σαμόσατα, Շամշատ, Սամոսատ՝ Ադյաման, Կոմմագենե, 87 *** Աραα, րօթ, 26 Դաթաթ, Ուղտուակունք, Սատանաքար լեռ՝ Վա- յոց Ձորի մարզ - Շահումյանի շրջան, ԱՀ, 29 Karakatap լեռնաշղթա՝ Արագած, 45 Kacop (1920-1928), Զարծոր, Karaboncuk՝ Հավ- նունիք, Այրարատ, 43
---	--	--

Անձնանուններ

Աբեդյան Մանուկ (1865-1944), 69, 171 Աբրահամ Պոլսեցի (XVI-XVII դդ.), 72 Աբրահամյան Աշոտ (1903-1983), 37, 140 Աբրահամյան Լևոն, 37 Ազաթանգեղոս (IV-V դդ.), 72, 88, 171 Ադոնց Նիկողայոս (1871-1942), 29 Ազատյան Կարեն, 34 Ազիզբեկյան Հովհաննես (1951-2024), 37, 47, 161 Աթոյան Կառլեն (1927-2000), 37 Ալ-Ասիր Իզզ ալ-Դին Ալի, Al-Athir ‘Izz ad- Ali (1160-1233), 16 Ալեքսանդր Մակեդոնացի (356-323), 80 Ալի Իբն Ռիդվան, Ali Ibn Ridvan (988-1061), 129 Ալ-Իդրիսի Մուհամմադ, Al-Idrisi Muhammad (1111-1166/75), 16 Ալիշան Ղեւոնդ (1820-1901), 15, 26, 78, 120, 125, 130, 132, 169, 171, 173 Ալ-Իսթափրի Մուհամմադ, Al-Ishtakhi Muham- mad (850-952), 16 Ալ-Համափի Յակուբ, Al-Hamawī Yāqūt (1179- 1229), 16 Ալպոյաճեան Արշակ (1879-1962), 131 Ալֆսոն Պեդեր, Alfsön Peder (XVII դ.), 21 Աղիկյան Լևոն, 34 Աճառյան Հրաչյա (1876-1953), 22, 96, 140, 168, 182 Ամասիա Նահապետ, 23 Ամիրդովլաթ Ամասիացի (1420-1495), 72 Աղիկյան Մարիամ, 47, 48 Այնշթայն Ալբերտ, Einstein Albert (1879-1955), 187 Ավագյան Արգամ, 8, 32, 42 Անանիա Նարեկացի (? - 978), 135 Անանիա Շիրակացի (VII դ.), 8, 21, 72-75, 120, 122, 124-127, 129-132, 135-138, 154, 161, 164, 173 Անանյան Վախթանգ (1905-1980), 78	Անանուն Արծրունի (X դդ.), 77 Անանուն Սեբաստացի (XIII-XIV դդ.), 127, 129 Անանուն Վանեցի (XV), 127 Անաքսագորաս, Ἀναξαγόρας (500-428), 126, 183 Անդրեաս Բիզանդացի (IV դ.), 137 Անժուր (Չեղոտարյան) Հարուսթյուն (1885-1958), 23 Անուշավան Սոսանվեր՝ որդի Արա Գեղեցիկի, 25 Անտիգոնոս Գոնատաս, Ἀντίγονος Γονατᾶς (320- 239), 121 Անտիոքոս Ա Երվանդունի (69-34), 149 Անտիոքոս Դ, Ἀντίοχος δ' Επιφανής (38-72), 93 Առաքել Դավրիժեցի (1590-1670), 127 Առաքելյան Բաբկեն (1912-2004), 36, 171 Աստղու Ցոլաձին, 151 Ավագյան Արա, 37-38, 40, 45-46, 48, 74, 133 Ավագյան Սերոբ, 36 Ավանեսյան Լիյա, 41 Ավետիսյան Վարդգես (1918-2007), 8, 28, 200 Ավետյան Վարշամ (1927-2012), 37-38 Արա Գեղեցիկ՝ որդի Արամի, 25, 75, 97, 145 Արամանյակ՝ որդի Հայկի, 25 արամեացիներ, 172 Արատոս Սոլացի, Ἀρατος ὁ Σολεός (315-240), 121, 122 Արգիշտի Ա Մենուայորդի (790/780 – 770/750- ական թթ.), 71, 82, 86, 90, 126, 128, 133, 136, 141, 167 Արգիշտի Բ Ռուսայորդի (710 – 690/680-ական թթ.), 83, 170 Արիստակես Լաստիվերցի (1002-1080), 89, 127 Արիստոտել, Ἀριστοτέλους (384-322), 65, 125, 131, 183, 186, 188 Արշամ Ա, Ἀρσάμης Ι (260-228), 90 Արշամ Բ, Ἀρσάμης ΙΙ (240-220), 69	Արտաշես Ա (189-160), 27, 83, 93, 169 Արտավազդ Ա (130/129 - 96), 73 Արտավազդ Բ (55-34), 73, 90 Ագեթ Յովկան (1877-1935), 26 Արևշատյան Սևակ, 47 Բադայան Գեղամ, 140 Բադայան Հայկ (1915-2004), 124 Բալտրուկայտիս Յուրգիս, Baltrušaitis Jurgis (1903-1988), 131 Բակուր արքա (161-163), 88 Բաղդասար, 119, 150, 151 Բալթուրյան Եվգենի (1898-1941), 23 Բայրամյան Կարեն, 45 Բաումգարտեն Ալեքսանդր, Baumgarten Alexan- der (1714-1762), 185 Բարթիկյան Հրաչ (1927-2011), 122 Բարթոլոմեոս առաքել, 33 Բարխուդարյան Սեդրակ (1898-1970), 8, 22, 27, 50, 115, 141, 200 Բարկեր Ռոբերտ, Barker Robert (1739-1806), 110 Բարսեղ Կեսարացի, Βασίλειος Καισαρείας (329- 379), 72 Բարսեղյան Լավրենտի (1937-2014), 8, 28, 30, 46, 140 Բդոյան Վարդ (1910-1986), 78, 99 Բելլի Օքթայ, Belli Oktay, 33-34 Բեկոն Ֆրենսիս, Francis Bacon (1561-1626), 188 Բենետ՝ Մովսիսյան Սահակ, (1867-1939), 142 Բերրի Արթուր, Berry Arthur (1862-1929), 123 Բյուլենբախ Իոհան, Blumenbach Johann (1752- 1840), 108 Բորոխյան Արսեն, 44-45, 47-49, 107, 148 Բրահե Տիխո, Tyge/Tycho Brahe (1546-1601), 158 Բրեյլ Անրի, Brevil Henri (1877-1961), 191-192
--	---	--

Բրուտյան Գրիգոր (1955-2021), 121, 161, 173	Էբեր Ադա Մերից, Eker Ada Meriç, 49	Կեսար Գերմանիկոս, Germanicus Julius Caesar (մ.թ.ա. 15 - մ.թ. 19), 122
Գաբրիելյան Իվան, 40, 48	Թալես Միլետացի, Θαλής ο Μιλήσιος (624-546), 126, 132	Կիրակոս Գանձակեցի (1202-1271), 127
Գաբրիելյան Յենրի (1903-1981), 137	Թահմիզյան Նիկողոս (1926-2011), 137	Կլավդիոս Պտղոմեոս, Κλαύδιος Πτολεμαῖος (100-170), 122, 129, 131, 158
Գամկրելիձե Թամազ (1929-2021), 168	Թամանյան Ալեքսանդր (1878-1936), 105	Կլավիդիոս Ռոյ Գոնսալես դի, Clavijo Ruy Gonzáles de (XIX դ. – 1412), 16
Գայսերյան Վահան, 38	Թառայան Չեփյուռ, 103	Կյուրոս II Մեծ, Kürüs (600-530, 74
Գանցհորն Ֆոլքմար, Gantzhorn Volkmar, 96	Թեյլոր Էդվարդ, Tylor Edward Burnett (1832-1917), 191	Կշիցա Միրոսլավ, Ksica Miroslav, 37, 67, 105, 146, 163
Գասպարյան Բորիս, 37, 39, 41	Թոխաթյան Կարեն, 25, 45, 89, 119, 131, 137	Կոժին Պավել, Кожин Павел (1934-2016), 90
Գելբ Իգնաս, Ignace Gelb (1907-1985), 141	Թոմա Հանս, Thoma Hans, 32	Կոմիտաս (1869-1935), 8, 23, 72, 84, 107, 200
Գեորգիոս Պիսիդես, Γεώργιος Πισίδης (VII դ.), 72	Թովմա Արծրունի (IX-X դդ.), 73, 75, 77, 87-88, 93, 96	Կոնյար Էրկեն, Konyar Erkan, 45
Գևորգ Չալաջյան (1885-1966), 16	Թորամանյան Թորոս (1864-1934), 8, 15, 24, 92, 140, 200	Կորկոտյան Չավեն (1890-1937), 26, 39
Գևորգյան Արամ, 38, 46-47, 49-50	Թորոսյան Ռաֆիկ (1934-1985), 30, 36, 146	Կորյուն (350-480), 175, 178
Գևորգյան Արմեն, 34, 38, 40, 45-49, 144	Թումանյան Բենիկ (1917-1980), 33, 129, 158, 160	Կրոչե Բենեդետտո, Croce Benedetto (1866-1952), 185
Գյոթե Վոլֆգանգ, Goethe Wolfgang (1749-1832), 181, 185	Թումանյան Գարեգին, 39	Կուն Յերբերտ, Kühn Herbert (1895-1980), 94
Գևուհի Արտակ, 45	Թումանյան Յովհաննես (1869-1923), 123, 151	Կուլֆտին Բորիս, Куфтин Борис (1892-1953), 35
Գոյան Գեորգ (1901-1982), 88, 97, 102	Իբն Բուտլան, Ibn Butlan (1001-1066), 130	Հաբլ Էդվին, Hubble Edwin (1899-1953), 129
Գոտիե Թեոֆիլ, Gautier Théophile (1811-1872), 94	Իբն-Հաուբալ Մուհամմադ, Ibn-Hawqal Muḥammad (973-988), 16	Հալլեյ Էդմունդ, Halley Edmund (1656-1742), 63, 128, 158
Գրիգոր Լուսավորիչ (252-325), 31, 72	Իզմայիլովա Տադևոսյան, Измайлова Татьяна Алексеевна, 1907-1989), 99	Հախվերդյան Արտակ, 38, 49
Գրիգոր Կամախեցի (1576-1643), 127	Ինճիճեան Ղուկաս (1758-1833), 15	Հակոբ Ղրիմեցի (XIV դ. կես – 1426), 62, 131, 135, 157, 166, 179-180, 182, 189-190
Գրիգոր Մագիստրոս (990-1058), 39, 72, 89	Իշխանյան Ռաֆայել (1922-1995), 38, 178	Հակոբ Մեղապարտ (XV-XVI դդ.), 123
Գրիգոր Նարեկացի (951-1003), 89, 186	Իշոխ (XIII դ.), 131, 166	Հակոբ Ջուղայեցի (XVI-XVII դդ.), 80
Գրիգոր Նիսացի, Γρηγόριος Νύσσης (335-395), 72, 182	Իշպուհինի (830-ական թթ. - 810), 128	Հակոբյան (Թարումյան) Ռուբեն, 38, 44
Գրիգոր Տաթևացի (1346-1409), 72, 131, 166, 179-181, 185, 188	Ի-Սին/Չժան Սույ, I-Sin/Zhang Sui (673-727), 158	Հակոբյան Հայկ (1956-2019), 109
Գրիգոր Տղա (1133-1193), 89	Իսրայելյան Հասմիկ (1936-1982), 8, 30, 36, 60	Համբարձումյան Վիկտոր (1908-1996), 146
Գրիգորյան Աշոտ Հայկազուն, 39, 41, 47, 49, 92	Իսրայելյան Մարգո (1910-1997), 170	Հայկ Նահապետ, 122, 124, 128, 167, 171, 173
Գրիգորյան Գրիգոր (1930-2018), 41, 115, 141	Իվանով Վյաչեսլավ, Иванов Вячеслав (1924-2005), 168	Հայկունի Սարգիս (1832-1908), 72
Դալայան Տորբ, 89	Լալայան Երվանդ (1864-1931), 15, 23, 31, 84-85, 88-89, 93	Հան Ֆեյ, Han Fei (280-233), 21
Դանիելյան Էդուարդ (1944-2017), 121	Լեման-Հաուպտ Կարլ Ֆրիդրիխ, Lehmann-Haupt Carl Friedrich (1861-1938), 142	Հանեյան Անի (1941-2019), 69
Դավթյան Սերիկ (1893-1978), 24	Լեոնարդո դա Վինչի, Leonardo da Vinci (1452-1519), 193	Հարությունյան Արսեն, 48
Դավիթ Այվադ (470-ական թթ. – VI դ. կեսեր), 13, 65, 72-73, 88, 135, 138, 179, 181, 185, 187-189	Լեոնտի Սրովեյի (XI դ.), 15	Հարությունյան Ռուբեն, 38
Դավիթ Քահանա, 129	Լեսինգ Գորհոլդ, Lessing Ephraim Gotthold (1729-1781), 190	Հարությունյան Սարգիս (1928-2019), 91
Դավիթ Քերական (V-VI դդ.), 179	Լերուա-Գուրան Անդրե, Leroi-Gourhan André (1911-1986), 184, 192	Հաքստհաուզեն Ավգուստ ֆոն, Haxthausen August von (1792-1866), 16
Դե Սաուտոուլա Մարսելինո, De Sautuola Marcelino Sanz (1831-1888), 191	Լեռնաի Գորհոլդ, Lessing Ephraim Gotthold (1729-1781), 190	Հեգել Գեորգ, Hegel Georg (1770-1831), 185, 188-189
Դե Ֆլորիս Իոախիմ, Gioacchino da Fiore (1135-1202), 183	Լեռնաի Գուրան Անդրե, Leroi-Gourhan André (1911-1986), 184, 192	Հեթում Պատմիչ (1235-1308), 127-128, 130
Դելակրուա Էժեն, Delacroix Eugène (1798-1863), 95	Լևի-Բրյուլ Լուսիեն, Levy-Bruhl Lucien (1857-1939), 180	Հենրի Ֆրանսուազա, Henry Francoise (1902-1982), 131
Դեղձուն-Ծամ, 127, 150	Լևոն Ա (1080-1140), 68	Հեսիոդոս, Ησίοδος (VIII-VII դդ.), 98, 146
Դեմիրխանյան Արա (1945-2019), 37	Լի Դաոյուան, Li Daoyuan (386-434), 21	Հելվեյուս Յան, Heweliusz Jan (1611-1687), 122
Դեմյոխին Ալեքսանդր (1900-1953), 8, 28, 36, 200	Լինչ Հենրի, Lynch Henry Finnis Blossie (1862-1913), 16	Հերոդոտ Զոհան Գոտֆրիդ, Herder Johann Gottfried (1744-1803), 95
Դեմոկրիտես, Δημόκριτος (460-370), 183, 186, 188	Լիսիցյան Լևոն (1892-1921), 8, 22, 24, 36, 49, 200	Հերման Վարի, Hermann Vári, 28
Դիոկղետիանոս, Gaius Aurelius Valerius Diocletianus (242-311), 167	Լիսիցյան Սրբուհի (1893-1979), 86, 89, 97, 103	Հերոդոտոս, Ἡρόδοτος Ἀλικαρνασσεύς (484-425), 153
Դիոն Կասսիոս Կոկլեյանոս, Cassius Dio Cocceianus (155-235), 71, 87, 96	Լուկուլլոս Լուկիոս, Lucius Lucullus (117-57), 87	Հերոլի Պարիս (1933-2008), 146
Դյուբո ժան-Բատիստ, Dubos Jean-Baptiste (1670-1742), 185	Խանդուկ, 151	Հիպարքոս Նիկեացի, Ἱππαρχος ο Νικαεύς (190-120), 51, 122, 126, 129, 158, 166
Եգանյան Լարիսա (1948-2019), 41	Խաչատուր Երզրումեցի (1666-1740), 179	Հիսուս Քրիստոս, 167
Եզնիկ Կողբացի (~380-450), 72, 179, 185-186	Խաչատուր Կաֆայեցի (1592-1659), 127	Հմայակյան Սիմոն, 128, 170
Եղիա Կարևեցի (1689-1750), 131	Խաչատրյան Ասատուր (1862-1938), 8, 25, 200	Հյուբշման Հայնրիխ, Hübschmann Heinrich (1848-1908), 27
Եղիշե (410-475), 88, 126, 132, 180	Խաչատրյան Ժենյա (1930-2018), 88	Հոգարդ Վիլյամ, Hogarth William (1697-1764), 95
Եվդոքսոս Վնիդացի, Εὐδόξος ο Κνίδιος (408-355), 121-122	Խաչատրյան Կարեն, 44	Հոուկինս Ջերալդ, Hawkins Gerald Stanley (1928-2003), 146
Երեմյան Սուրեն (1908-1992), 27, 173	Խաչերյան Հրայր (Բագե), 49	Հովեսյան Նարինե, 38, 44-45
Երվանդ Դ (մ.թ.ա. III դ.), 73	Խաչկյան Լևոն (1918-1982), 140	Հովհան Մանդակունի (403-490), 179
Եւսեբիոս Կեսարացի, Εὐσέβιος τῆς Καισαρείας (~265-339), 137	Խեչոյան Աննա, 34, 42-43	Հովհան Որոտնեցի (1315-1386), 72, 179, 181, 186
Զարդարյան Մկրտիչ, 42	Խնկիկյան Օնիկ, 122	Հովհան Օձնեցի (688-728), 179, 186
Զաքարիա Ազուլեցի (1630-1691), 127	Խոռ Մանուկ, 151	Հովհաննես Ավագերեց (XIII դ. - I կես), 127
Զաքարիա Ավանցի (XVI-XVII դդ.), 80	Ծերեթյան Կարեն, 47, 49	Հովհաննես Դրասխանակերտցի (840-ական թթ. - 929), 23
Զաքարիա Գ, Չագեցի կաթողիկոս (VII դ), 125	Ծովինար, 150	Հովհաննես Իմաստասեր, Սարկավազ (1047-1129), 173, 179, 186
Զաքարիա Քանաթեցի (1627-1699), 128	Չալիշևսկի Միխայիլ, Калишевский Михаил Фёдорович, 72	Հովհաննես Կոզեմ (X-XI դդ.), 127
Զաքարյան Մարատ, 50	Չամսարականներ (III-VIII դդ.), 73	Հովհաննիսյան Մարգարիտ, 39
Էաս Ալեքսանդրացի (VI դ.), 166	Չանտ Էմանուիլ, Kant Immanuel (1724-1804), 185	Հովսեփյան Արտակ, 34
Էլիադե Միրչա, Eliade Mircea (1907-1986), 143	Չարազոյան Հովհաննես (1928-2005), 39	Հովիս Կեսար, Gaius Iulius Caesar (100-44), 128
Էմանուել Անատի, Emmanuel Anati, 28	Չարախանյան Գրիգոր (1927-2016), 8, 29, 60, 85	Հունմել Յակով, Гуммель Яков, 1893-1946, 26
Էմին Մկրտիչ (1815-1890), 139	Չարապետյան Սամվել (1961-2020), 29, 35	Չենով Հովան, 151
Էյնաթյան Ջուլիետա, 166	Չարտեյակ Էմիլ, Cartailhac Émile (1845-1921), 191	
Էվկլիդես, Ευκλείδης (325-270), 109, 122		
Էրատոսթենես Կիրենացի, Ερατοσθένης ο Κυρηναίος (276-194), 121-122		

Ղազար Փարպեցի (442-510), 21, 72-73, 88
 Ղազարյան Մանյա (1924-1998), 87, 185
 Ղանալանյան Արամ (1909-1983), 21
 Ղափանցյան Գրիգոր (1887-1957), 8, 24-25, 44, 46, 63, 181, 200
 Ղեռնդ Մեծ (VIII դ.), 129
 Ղուկաս Վանանդեցի (~1650 - XVIII դ. I քառորդ), 182, 188, 193

Մալխասյանց Ստեփանոս (1857-1947), 137
 Մակլեր Ֆրեդերիկ, Frédéric Macler (1869-1938), 132
 Մամբրե Վերծանող (~400-460), 88
 Մանուէլ ճարտարապետ (X դ. I կես), 77, 111
 Մաունդեր Էդվարդ, Maunder Edward Walter (1851-1928), 123
 Մառ Նիկողայոս (1864-1934), 171
 Մատթեոս Ուռհայեցի (XI դ. II կես - 1144), 127, 129, 130
 Մատթեոս Ջուղայեցի (1350-1411), 13, 65, 180, 182, 183
 Մարիամ Աստվածածին, 33
 Մարկո Պոլո, Marco Polo (1254-1324), 16
 Մարկոս Անտոնիոս, Marcus Antonius (83-30), 101
 Մարկուս Կիկերոն, Marcus Tullius Cicerō (106-43), 122
 Մարտին Պոլին, Martin Abbé Paulin (1840-1890), 140
 Մարտիրոս Լեհացի (XIII դ.), 128
 Մարտիրոսյան Համետ, 38
 Մարտիրոսյան Հարություն (1921-1977), 8, 29-30, 33-36, 43, 46, 49, 60, 69, 85, 139-140, 146, 160
 Մարտիրոսյան Նշան (1894-1966), 21
 Մեծլույան Սոնա (1932-1993), 108
 Մելքիսեդեկ քահանայ, 151
 Մելքիսեդե քահանայ, 151
 Մեծ Սիեր, 81, 150
 Մենար Ռենե, Ménard René (1827-1887), 84
 Մենգս Անտոն Ռաֆայել, Mengs Anton Raphael (1728-1779), 94
 Մենուա (810 - 790/780-ական թթ.), 83, 93, 128, 141, 170
 Մեչչանինով Իվան, Мещанинов Иван (1883-1967), 8, 26, 200
 Մեջլումյան Սոնա (1932-1993), 39, 72
 Մետրպ Մաշտոց (362-440), 21, 153, 175-178, 196
 Մետոն Աթենացի, Μέτων ὁ Αθηναῖος (մ.թ.ա. V դ.), 126, 166
 Մետրոդորոս Սկեպսացի, Μητροδόωρος ὁ Σκῆψιος (145-70), 72
 Միլլեր Ուիլյամ, Miller William C. (1910-1981), 130
 Միրախորեան Մանուէլ (1856-1934), 15
 Մխիթար Արիվանեցի (1230-1297), 127, 129
 Մխիթար Գոշ (1120-1213), 72, 75
 Մխիթար Հերացի (1118-1200), 72
 Մխիթար Սեբաստացի (1676-1749), 179
 Մկրտչյան Աբրահամ արքեպ., 44
 Մյուսսե Ալֆրեդ դը, Musset Alfred de (1810-1857), 187
 Մնացականյան Ասատուր (1912-1983), 186
 Մնացականյան Հարություն (1906-1977), 30
 Մնացականյան Ստեփան (1917-1994), 79, 99, 104, 141
 Մովսէս Բ Եղիվարդեցի կաթողիկոս (VI դ. - 604), 169
 Մովսէս Խորենացի (V դ.), 8, 21, 31, 72-73, 86, 88, 93, 96, 119, 153, 171, 173, 175, 178, 185
 Մովսէս Կաղանկատուացի (VII դ.), 88
 Մովսէս Քերթաղ (V-VI դդ.), 105, 179, 186
 Մովսիսյան Արտակ (1970-2020), 28, 37-38, 40, 42, 135, 140-141, 161
 Մուբաֆեան Չարեհ (1907-1980), 183
 Մուրադյան Ֆիրդուս (1955-2014), 38
 Մուրսիլի II (1321-1295), 126

Յովիան Մամիկոնեան (VII-VIII դդ.), 88
 Յովսէփեան Գարեգին, կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո (1867-1952), 22-23, 81, 131

Յոհաննես Երզնկացի (1230-1293), 69, 89, 128, 161, 179

Նաբոնասար, Nabu-Nasir (748-734), 167
 Նալբանդյան Արման, 95
 Նահապետ Քուչակ (~1490-1592), 69, 98
 Նահապետյան Ռաֆիկ, 47, 96
 Նեմեսիոս Եմեսացի, Νεμέσιος Ἐμείσης (~350-420), 72
 Ներսէհ Կամսարական (VII դ.), 74
 Ներսես Լամբրոնացի (1153-1198), 179
 Ներսես Շնորհալի (1102-1173), 119, 179
 Ներսես Պալիենց (XIII դ. վերջ - 1363), 128
 Ներսեսեան Եղիա, 68, 95

Շալքյան Սենեթերիմ (1878-1943), 8, 15, 26, 43, 145, 200
 Շահիաբունեանց Յովհաննես եպս. (1799-1849), 15
 Շահնազարյան Արթուր, 43
 Շապուհ I (243-273), 73
 Շարդեն Ժան, Chardin Jean (1643-1713), 16
 Շելլինգ Ֆրիդրիխ, Friedrich Schelling (1775-1854), 185
 Շմիդտ Կլաուս, Schmidt Klaus (1953-2014), 40
 Շուպեն Իվան, Шопен Иван (1798-1870), 16
 Շտրեկկեր Վիլհելմ, Strecker Wilhelm (1830-1890), 26
 Շուազի Օգյուստ, Choisy Auguste (1841-1909), 148
 Շուրման Ուրիխ, Schürmann Ulrich (1956-2015), 96

Չամչեանց Միքայէլ (1738-1823), 15, 139
 Չարենց Եղիշե (1897-1937), 141
 Չելեբի Էվլիա, Çelebi Evliya (1611-1682), 16
 Չերնիկով Սերգեյ, Черников Сергей (1909-1976), 191
 Չժան Յուն, Zhang Yue (VIII դ.), 21
 Չիթունի Տիգրան (1881-1960), 84
 Չմշկիկ, 151

Պալեան Տրդատ եպս. (1850-1923), 15, 140
 Պատտ Էթեն, Patte Étienne (1891-1987), 192
 Պատրիկ Առաքել (1894-1984), 97
 Պարոն Աստղիկ, 151
 Պարսամյան Էլմա, 31, 146
 Պեդրո դե Սլեսա դե Լեոն, Pedro de Cieza de Leon (1520-1554), 63
 Պետրոս Քերթաղ (V դ. - 558), 72
 Պետրոսյան Սուրեն (1921-2000), 8, 28, 30-33, 36-37, 43, 45-46, 49, 67, 158, 160
 Պիգոտտ Ստյուարտ, Piggott Stuart (1910-1996), 89
 Պիկիցյան Հռիփսիմե, 89
 Պիոտրովսկի Բորիս, Пиотровский Борис (1908-1990), 27, 91, 141
 Պիտտար Էժեն, Pittard Eugène (1867-1962), 8, 27
 Պլատոն, Πλάτων (428-348), 13, 121, 131, 179, 188
 Պլինիոս Ավագ, Plinius Secundus Gaius (23-79), 101, 121-122, 129
 Պլոտինոս Լիկոպոլիտեցի, Πλωτίνος (204-270), 185
 Պլուտարքոս, Πλούταρχος (46-119), 87
 Պյութագորաս, Πυθαγόρας ὁ Σάμιος (570-495), 131
 Պողոսյան Աշխունց, 96
 Պողոսյան Գայանե, 97
 Պողոսյան Սվետլանա, 97
 Պոմպեյոս Պնեոս Մեծ, Pompeius Gnaeus Magnus (106-48), 71
 Պոռշ իշխան (1223-1284), 151
 Պոտղոմեոս III Էվերգետ, Πτολεμαῖος III Εὐεργέτης (246-222), 135
 Պտուկյան Չարեհ (1911-2001), 68

Ջալալեանց Սարգիս արքեպ. (1819-1879), 15, 40, 144
 Ջեյլան Ալփասլան, Alpaslan Ceylan, 34
 Ջիհանյան Գոռ, 38, 44, 47-48
 Ջուլիական Ռոմեո (1937-2005), 36

Ռասկին Ջոն, Ruskin John (1819-1900), 95, 187

Ռեյնախ Սալոմոն, Reinach Salomon (1858-1932), 1 91
 Ռեյքյու Էլիզե, Reclus Jacques Élisée (1798-1870), 16
 Ռյոսլեր Էմիլ, Rösler Emil, 26
 Ռոյլ Բրայան, Royle Brian, 32
 Ռուբինյաններ՝ իշխանական և թագավորական տոհմ Կիլիկյան Հայաստանում (1080-1219), 68
 Ռուբրուք Գիլոմ դը, Rubrouck Guillaume de (1210/20-1293), 16
 Ռուսա Բ Արգիշտորդի (690/680 - 650/640-ական թթ.), 96, 140
 Ռուսա Էրիմենայորդի (713-709), 141
 Ռուֆոս Ավիենոս, Rufius Festus Avienus (305-375), 122

Սալմանասար III (859-824), 90
 Սահինյան Ալեքսանդր (1910-1982), 148
 Սամուելյան Խաչիկ (1873-1940), 21, 25, 50, 76, 92
 Սամուէլ Անեցի (1105-1185), 127, 129
 Սանասար, 119, 127, 150-151
 Սանա Պառավ, 151
 Սասունցի Դավիթ, 151
 Սարգսյան Գագիկ, 45
 Սարգսյան Վահան (1954-2011), 40
 Սարգսյան Սանդրո (1912-1995), 8, 22, 24, 28, 36, 43, 60, 92
 Սարգսյան Բ Արգիշտորդի (770/750 - 730-ական թթ.), 71, 90, 126, 133, 136
 Սարոյան Վաղիմիր, 45
 Սաֆյան Պավել (1926-2000), 8, 29, 60
 Սեբաստացի Մխիթար (1676-1749), 139
 Սեդրակյան Արամայիս, 38, 47, 101
 Սևակ Պարույր (1924-1971), 181
 Սիմոնյան Հակոբ, 39, 44-46, 101
 Սկալիգեր Ժոզեֆ, Joseph Juste Scaliger (1540-1609), 167
 Սմբատ Բագրատունի (VI դ. վերջ - 617), 81
 Սմբատ Սպարապետ (1208-1276), 127, 129
 Սմբատեանց Մեսրոպ արքեպ. (1833-1911), 8, 15, 22-23, 42, 200
 Սոկրատես, Σωκράτης (469-399), 188
 Սողոյան Արմեն, 37, 40-41, 47, 49
 Սվաբո Կարլ, Swartz Carl (1757-1824), 123
 Ստեփանե Խորեն՝ Ստեփան Ստեփանյան (1840-1900), 173
 Ստեփանյան Արմենուհի (1948-2018), 97
 Ստեփանոս Ազոնց (1740-1824), 179
 Ստեփանոս Աստղիկ (X-XI դդ.), 127, 129
 Ստեփանոս Եպիսկոպոս (XVII դ.), 127
 Ստեփանոս Լեհացի (~1605-1689), 132, 171, 179
 Ստեփանոս Սյունեցի (685-735), 179
 Ստեփանոս Օրբելեան (1250-1303), 27, 44
 Ստյոպկին Վիտալի, Степкин Виталий, 47, 49
 Ստրաբոն, Στράβων (մ.թ.ա. 64 – մ.թ. 24), 27, 71, 83, 96
 Ստրժիգովսկի Յոզեֆ, Strzygowski Josef (1862-1941), 102, 131
 Սրուանձտեանց Գարեգին (1840-1892), 15, 21, 43, 97, 140, 145

Վահրադյան Վաչագան (1957-2021), 146
 Վահրամ Բաբունի (XIII դ.), 179
 Վաղարշ Գ Պարթև (148-191), 88
 Վանական Վարդապետ (1181-1251), 126, 132
 Վասիլյան Վիկտորյա, 97
 Վարազդատ Արշակունի (374-378), 81
 Վարդան Այգեկցի (XII դ. վերջ - 1250), 72, 89
 Վարդան Արեւելցի, Վարդապետ, Մեծ (1198-1271), 21, 126-127, 166, 179
 Վարդանյան Ռուբեն, 68
 Վարդանյան Սերգեյ, Варданян Сергей, 108
 Վարդանյան Ստեփան, 131
 Վարդանյան Արփի, 137
 Վարդուկյան Գոհար, 37, 39, 42, 44
 Վարուժան Դանիել (1884-1915), 25
 Վեսելովսկի Ալեքսանդր, Веселовский Алек-сандр (1838-1906), 182
 Վերգիլիոս, Publius Vergilius (70-19), 122

Վիկո Զամբատիստա, Vico Giambattista (1668-1744), 183 Վինկելման Յոհան, Winckelmann Johann (1717-1768), 94 Վոլտեր, Voltaire (1694-1778), 183 Վոլքինգ Թինա, Wolking Tina, 38 Վրոյր Արտաշէս (1897-1987), 22, 25 Տակիտոս Պուբլիոս Կորնելիոս, Tacitus Publius Cornelius (54-120), 96 Տեր-Ալեքսիսյան Սմբատ (1875-1943), 8, 25, 200 Տեր-Յակոբյան Սենեքերիմ (1882 -1938), 26, 27 Տեկանց (Տեր-Սարգսենց) Արիստակէս վոյ. (1849-1896), 15 Տեկանց (Տեր-Սարգսենց) Երեմիա եպս. (1829-1885), 15 Տեր-Մկրտչեան Գալուստ (Միաբան, 1860-1918), 8, 22, 200 Տեր-Մկրտչեան Կարապետ եպս. (1866-1915), 22 Տեր-Մովսէսեան Մեսրոպ եպս. (1865-1939), 8, 22-23, 200 Տիգրան Մեծ (140-55), 70-71, 73, 95-96, 128 Տիրացյան Վնորգ (1926-1993), 24, 36, 97 Տոլստոյ Լև, Толстой Лев (1828-1910), 185 Տոնակալյան Յակոբ (1934-1994), 39-40, 135 Տրդատ III Մեծ (287-330), 81, 151, 171 Տրևեր Կամիլլա, Тревер Камилла (1892-1974), 25, 120 Տուրնեֆոր ժոզեֆ Պիթոն դը, Tournefort Joseph Pitton de (1656-1708), 16 Յականյան Ռուսլան, 49 Յոան Վերգո, 151 Ույանկը Մուվաֆաք, Uyanik Muvaffak (1900-1975), 8, 28, 33-34, 45, 200 Ունաս փարափոն (XXIV դ.), 172 Ուսայբիա Իբն աբի, Uṣaybiʿa Ibn Abī (1203-1270), 130 Փալատոս Բուզանդ (IV-V դդ.), 75, 88 Փափագեանց Մատթէոս (XIX-XX դդ.), 15 Փոքր Միտեր, 151 Քալանթար Աշխարհբեկ (1884-1942), 8, 23-27, 30-31, 46-50, 92-93, 200 Քալանթարյան Իրեն, 42 Քեդի Թորոս, 151 Քոշայ Յամիտ Չուբեյիր, Koşay Hamit Zübeyir (1897-1984), 28 Քորոջյան Բաֆֆի, 140 Քսենոփոն, Ξενοφών (430-355), 74, 83, 92, 96 Օգոստինոս Երանելի, Augustinus Aurelius Hipponensis (354-430), 183 Օգոստոս Օկտավիանոս, Gaius Iulius Caesar Octavianus (մ.թ.ա. 63 - մ.թ. 14), 128 Օզգյուլ Թաշին, Özgüç Tahsin (1916-2005), 71 Օլքոթ Ուիլյամ, Olcott William Tyler (1873-1936), 123-124 Օվիդիոս Պուբլիոս Նասո, Ovidius Publius Naso (մ.թ.ա. 43 - մ.թ. 18), 90 Ֆաուլման Կառլ, Faulmann Karl (1835-1894), 178 Ֆլամարիոն Կամիլ, Flammarion Camille Nicolas (1842-1925), 123 Ֆրանցիականե Մարչելա, Frangipane Marcella, 37 Ֆրանսուա դը Բելֆորէ, François de Belleforest (1530-1583), 21 Ֆրեդէր Զորը, Frazer James George (1854-1941), 12, 79, 82, 191 Ֆրեհ Վիլհելմ, Freh Wilhelm, 8, 28, 200 Ֆրոյլով Բորիս, Фролов Борис (1939-2005), 37 *** Ալ-Աթիր 'Izz ad- Ali, Ալ-Ասիր Իզզ ալ-Դին Ալի (1160-1233), 16 Ալֆսոն Փեդր, Ալֆսոն Պեդր (XVII դ.), 21 Ալ-Համաւի Կադուս, Ալ-Համաւի Յակուս (1179-1229), 16	Ալի Իբն Րիդվան, Ալի Իբն Ռիդվան (988-1061), 129 Ալ-Իսթահրի Մուհամմադ, Մուհամմադ Ալ-Իսթահրի (850-952), 16 Անանիա Տիրակատի, 200 Աուգոստինոս Երանելի (354-430), 183 Բաքոն Ֆրանցիս, Ֆրենսիս Բեկոն (1561-1626), 188 Բալտրուշայտիս Յուրգիս, Baltrušaitis Jurgis, Բալտրուշայտիս Յուրգիս (1903-1988), 131 Բաւմգարտէն Ալեքսանդր (1714-1762), 185 Բելլի Օկտայ, Բելլի Օքթայ, 33 Բերրի Արթուր, Berry Arthur, Բերրի Արթուր (1862-1929), 123 Բլումենբախ Կոհան, Blumenbach Johann, Բյուլմենբախ Կոհան (1752-1840), 108 Բրեւիլ Էմիլ, Бревиль Эмил (1877-1961), 191-192 Կարտիէմ Էմիլ, Cartailhac Émile, Կարտիէմ Էմիլ (1845-1921), 191 Կասիուս Դիո Կոքեանոս, Cassius Dio Cocceianus, Դիոն Կասիոս Կոկկեյանոս (155-235), 71 Շելեբի Էվլիյա, Çelebi Evliya, Չելեբի Էվլիյա (1611-1682), 16 Շարդին Ժան, Chardin Jean, Շարդին Ժան (1643-1713), 16 Շուազի Օգոստ, Choisy Auguste, Շուազի Օգոստ (1841-1909), 148 Քլաւիյո Դոն Գոնզալէս Դե, Clavijo Ruy Gonzáles de, Կլավիյոս Դոն Գոնզալէս դի (XIX դ. - 1412), 16 Կրոչէ Բենեդէտտո, Croce Benedetto, Կրոչէ Բենեդէտտո (1866-1952), 185 Դե Տաուտա Մարսելինո Տան, De Sautuola Marcelino Sanz, Դե Սաուտոուլա Մարսելինո (1831-1888), 191 Դելակրուա Էժեն, Delacroix Eugène, Դելակրուա Էժեն (1798-1863), 95 Դյոբոս Ժան-Բատիստ, Dubos Jean-Baptiste, Դյոբոս Ժան-Բատիստ (1670-1742), 185 Էյնշտեյն Ալբերտ, Einstein Albert, Այնշթայն Ալբերտ (1879-1955), 187 Էքեր Ադա Մերիք, Eker Ada Meriç, Էքեր Ադա Մերիք, 49 Էլիադ Միրքա, Eliade Mircea, Էլիադէ Միրչա (1907-1986), 143 Էմանուէլ Անատի, Emmanuel Anati, Էմանուէլ Անատի, 28 Բաւման Կառլ, Faulmann Karl, Ֆաուլման Կառլ (1835-1894), 178 Բելլեֆորէ Ժան, François de Belleforest, Ֆրանսուա դը Բելֆորէ (1530-1583), 21 Բրանցիականե Մարչելա, Frangipane Marcella, Ֆրեդեր Զորը (1854-1941), 12, 79, 82, 191 Բրեդերիք Մակլեր, Frédéric Macler, Մակլեր Բրեդերիք (1869-1938), 132 Բրեհ Վիլհելմ, Freh Wilhelm, Ֆրեհ Վիլհելմ, 8, 28, 200 Շելլինգ Բրիգիտ, Friedrich Schelling, Շելլինգ Բրիգիտ (1775-1854), 185 Գաւս Բաւլիուս Դիոքլետիանոս, Gaius Aurelius Valerius Diocletianus, Դիոկլետիանոս (242-311), 167 Գաւս Լուլիուս Կեսար Օկտաւիանոս, Gaius Iulius Caesar Octavianus, Օգոստոս Օկտավիանոս (մ.թ.ա. 63 - մ.թ. 14), 128 Գաւս Լուլիուս Կեսար, Gaius Iulius Caesar, Դոկլիոս Կեսար (100-44), 128 Գանտշորն Վոլքմար, Gantzhorn Volkmar, Գանցհորն Ֆոլքմար, 96 Գոտիէ Թեֆֆիլ, Gautier Théophile, Գոտիէ Թեֆֆիլ (1811-1872), 94 Գիոակինո Դա Բիորէ, Gioacchino da Fiore, Դե Ֆլորիս Իոակիմ (1135-1202), 183 Գոէթէ Վոլֆգանգ, Goethe Wolfgang, Գյոթէ Վոլֆգանգ (1749-1832), 181, 185 Գրուբուք Գիլյոմ, Guillaume de Rubrouck, Ռուբրուք Գիլյոմ դը (1210/20-1293), 16 Հալլի Էմմունդ, Halley Edmund, Դալլեյ Էմմունդ (1656-1742), 63, 128, 158 Հան Ֆեյ, Han Fei, Հան Ֆեյ (280-233), 21 Հոուկինս Տեյմ, Hawkins Gerald Stanley, Դոուկինս Զերայլ (1928-2003), 146 Հախտաւս Աուգոստ Վոն, Haxthausen August von, Դաքստհաուզեն Ավգուստ Ֆոն (1792-1866), 16 Հեգել Գեորգ, Hegel Georg, Դեգել Գեորգ (1770-1831), 185, 188-189 Հենրի Ֆրանսուա, Henry Françoise, Դենրի Ֆրանսուազ (1902-1982), 131 Հերդեր Կոհան Գոտֆրիդ, Herder Johann Gottfried, Դերդեր Յոհան Գոտֆրիդ (1744-1803), 95 Հերման Վարի, Hermann Vári, Դերման Վարի, 28	Հելուսիւս Դան, Heweliusz Jan, Դելվիլուս Զան (1611-1687), 122 Հոգարտ Վիլյամ, Hogarth William, Դոգարդ Վիլյամ (1697-1764), 95 Հաբլ Էդուին, Hubble Edwin, Դաբլ Էդվին (1899-1953), 129 Հիւսքման Դայնրիխ, Hübschmann Heinrich, Դյուքշման Դայնրիխ (1848-1908), 27 Իբն Բուտլան, Ibn Butlan, Իբն Բուտլան (1001-1066), 130 Իբն-Հաւաթալ Մուհամմադ, Ibn-Hawqal Muhammad, Իբն-Հաուքալ Մուհամմադ (943-988), 16 Իգնաց Գելբ, Ignace Gelb, Գելբ Իգնաս (1907-1985), 141 Ի-Տին/Չանգ Տույ, I-Sin/Zhang Sui, Ի-Սին/Չժան Սույ (673-727), 158 Եոսեփ Եսթէ Կալիքեր, Joseph Juste Scaliger, Սկալիգեր Ժոզեֆ (1540-1609), 167 Կալանթար Աշխարհբեկ, Kalantar Ashkharhbek, Քալանթար Աշխարհբեկ (1884-1942), 200 Կանտ Էմանուէլ, Kant Immanuel, Կանտ Էմանուէլ (1724-1804), 185 Կոնյար Էրկան, Konyar Erkan, Կոնյար Էրկեն, 45 Կոշայ Համիտ Յուբեյիր, Koşay Hamit Zübeyir, Քոշայ Դամիտ Չուբեյիր (1897-1984), 28 Կսիա Միրոսլաւ, Ksica Miroslov, Կշիցա Միրոսլավ, 37, 67, 105, 146, 163 Կինո Հերբերտ, Kühn Herbert, Կոն Դերբերտ (1895-1980), 94 Կիրսի, Kūrusī, Կյուրսու II Մեծ (600-530), 74 Լեյման-Հաւթ Կարլ Ֆրիդրիխ, Lehmann-Haupt Carl Friedrich, Լեման-Հաուպտ Կարլ Ֆրիդրիխ (1861-1938), 142 Լեոնարդո Դա Վինչի, Leonardo da Vinci, Լեոնարդո դա Վինչի (1452-1519), 193 Լերու-Գորհան Անդրէ, Leroi-Gourhan André, Լերու-Գորհան Անդրէ (1911-1986), 184, 192 Լեսինգ Էփրայիմ Գոթոլդ, Lessing Ephraim Gotthold, Լեսինգ Գոթոլդ (1729-1781), 190 Լեւի-Բրուի Լուսիէն, Levy-Bruhl Lucien, Լևի-Բրյուլ Լուսիէն (1857-1939), 180 Լի Դաոյուան, Li Daoyuan, Լի Դաոյուան (386-434), 21 Լինչ Հենրի Ֆինն Բլոս, Lynch Henry Finnis Blossie, Լինչ Դենրի (1862-1913), 16 Մարքո Սալո, Marco Polo, Մարկո Պոլո (1254-1324), 16 Մարքոս Կուլիուս Կիկերոն, Marcus Tullius Cicero, Մարկուս Կիկերոն (106-43), 122 Մաւնդ Էդուարդ Վալթեր, Maunder Edward Walter, Մաունդեր Էդվարդ (1851-1928), 123 Մենար Դենէ, Ménard René, Մենար Ռենէ (1827-1887), 84 Մենց Անտոն Րաֆաէլ, Mengs Anton Raphael, Մենգս Անտոն Ռաֆայել (1728-1779), 94 Մեսրոպ Մաշտոց, Mesrop Mashtots (362-440), 203 Միլլեր Վիլյամ Կ., Miller William C., Միլլեր Ուիլյամ (1910-1981), 130 Մովսէս Կորենատի, Movses Khorenatsi, 200 Մուհամմադ Ալ-Իդրիսի, Muhammad Al-Idrisi, Մուհամմադ Ալ-Իդրիսի (1111-1166/75), 16 Մուսսէ Ալֆրէդ Դե, Musset Alfred de, Մյուսսէ Ալֆրէդ դը (1810-1857), 187 Նաբու-Նասիր, Nabu-Nasir, Նաբոնասար (748-734), 167 Օլքոթ Վիլյամ Կալք, Olcott William Tyler, Օլքոթ Ուիլյամ (1873-1936), 123 Օվիդիոս Պուբլիոս Նասո, Ovidius Publius Naso, Օվիդիոս Պուբլիոս Նասո (մ.թ.ա. 43 - մ.թ. 18), 90, 166 Օզգյուլ Թաշին, Özgüç Tahsin, Օզգյուլ Թաշին (1916-2005), 71 Փատէ Էտիեն, Patte Étienne, Պատտ Էթիեն (1891-1987), 192 Փեդրո Դե Կիշա Դե Լեոն, Pedro de Cieza de Leon, Պեդրո դե Սյեսա դե Լեոն (1520-1554), 63 Փիգոթ Տտարտ, Piggott Stuart, Պիգոտտ Ստյուարտ (1910-1996), 89 Փիտարդ Էյժեն, Pittard Eugène, Պիտտար Էժեն (1867-1962), 8, 27, 200 Փլինիոս Կեսար, Plinius Secundus Gaius, Պլինիոս Ավագ (23-79), 101 Փոմպէյոս Գնաւոս Մեծ, Pompeius Gnaeus Magnus, Պոմպէոս Գնէոս Մեծ (106-48), 71 Փուբլիոս Վերգիլիոս, Publius Vergilius, Վերգիլիոս (70-19), 122 Րեկլուս Ժակ Էլիզէ, Reclus Jacques Élisée, Ռեքլուս Էլիզէ (1798-1870), 16 Րեյնախ Սալոմոն, Reinach Salomon, Ռեյնախ Սալոմոն (1858-1932), 191 Րօսլեր Էմիլ, Rösler Emil, Ռյոսլեր Էմիլ, 26
---	--	--

Royle Brian, Ռոյլ Բրայան, 32
Rufius Festus Avienus, Ռուֆոս Ավիենոս (305-375), 122
Ruskin John, Ռասկին Ջոն (1819-1900), 95, 187

Schmidt Klaus, Շմիդտ Կլաուս (1953-2014), 40
Schürmann Ulrich, Շուրման Ուլրիխ (1956-2015), 96
Strecker Wilhelm, Շտրեկկեր Վիլհելմ (1830-1890), 26
Strzygowski Josef, Ստրիգովսկի Յոզեֆ (1862-1941), 102
Swartz Carl, Սվարց Կարլ (1757-1824), 123

Tacitus Publius Cornelius, Տակիտոս Պուբլիոս Կորնելիոս (54-120), 96
Thoma Hans, Թոմա Հանս, 32
Tournefort Joseph Pitton de, Տուրնեֆոր ժոզեֆ Պիրոն դը (1656-1708), 16
Tyge/Tycho Brahe, Բրահե Տիխո (1546-1601), 158
Tylor Edward Burnett, Թեյլոր Էդվարդ (1832-1917), 191

Uşaybi'a Ibn Abī, Ուսայբիա Իբն աբի (1203-1270), 130
Uyanik Muvaffak, Սյանիք Մուվաֆաք (1900-1975), 8, 28, 33, 34, 200

Vico Giambattista, Վիկո Զամբատիստա (1668-1744), 183
Voltaire, Վոլտեր (1694-1778), 183

Winckelmann Johann, Վինկելման Յոհան (1717-1768), 94
Wolkling Tina, Վոլքլինգ Թինա, 38

Zhang Yue, Չժան Յուե (VIII դ.), 21

Άναξαγόρας, Անաքսագորաս (500-428), 126
Ἀντίοχος ὁ Ἐπιφανής, Անտիոքոս Դ (38-72), 93
Ἀρατος ὁ Σολεύς, Արատոս Սոլացի (315-240), 121
Ἀριστοτέλους, Արիստոտել (384-322), 125
Ἀρσάμης Ι, Արշամ I (260-228), 90

Ἀρσάμης ΙΙ, Արշամ Բ (240-220), 69

Βασίλειος Καισαρείας, Բարսեղ Կեսարացի (329-379), 72

Γεώργιος Πισίδης, Գեորգիոս Պիսիդես (VII դ.), 72
Γρηγόριος Νύσσης, Գրիգոր Նիսացի (335-395), 72, 182

Δημόκριτος, Դեմոկրիտես (460-370), 183, 186, 188

Ἑρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος, Էրատոսթենես Կիրենացի (276-194), 121

Εὐδόξος ὁ Κνίδιος, Եվդոքոս Կնիդացի (408-355), 121

Ευκλείδης, Էվկլիդես (325-270), 109, 122

Εὐσέβιος τῆς Καισαρείας, Եսեբիոս Կեսարացի (~265-339), 137

Ἡρόδοτος Ἀλικαρνασσεύς, Հերոդոտոս (484-425), 153

Ἡσίοδος, Հեսիոդոս (VIII-VII դդ.), 98, 146

Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, Թալես Միլեթացի (624-546), 126

Ἰππάρχος ὁ Νικαεύς, Իպարքոս Նիկեացի (190-120), 51

Μέτων ὁ Ἀθιναῖος, Մետոն Աթենացի (մ.թ.ա. V դ.), 126

Μητροδωρος ὁ Σκήψιος, Մետրոդորոս Սկեպսացի (145-70), 72

Νεμέσιος Ἑμέσης, Նեմեսիոս Եմեսացի (~350-420), 72

Ξενοφών, Քսենոփոն (430-355), 83, 92

Πλάτων, Պլատոն (428-348), 13

Πλούταρχος, Պլուտարքոս (46-119), 87

Πλωτίνος, Պլոտինոս Լիդոպոլիտեցի (204-270), 185

Πτολεμαῖος ΙΙΙ Εὐεργέτης, Պտղոմեոս III Էվերգետ (246-222), 135

Πτολεμαῖος Κλαύδιος, Պտղոմեոս Կլավդիոս (100-170), 122

Πυθαγόρας ὁ Σάμιος, Պյութագորաս (570-495), 131

Στράβων, Ստրաբոն (մ.թ.ա. 64 - մ.թ. 24), 27

Σωκράτης, Սոկրատես (469-399), 188

Варданыя Сергей Леонович, Վարդանյան Սերգեյ, 108

Веселовский Александр, Վեսելովսկի Ալեքսանդր (1838-1906), 182

Гуммель Яков, Դոմմել Զակով, 1893-1946, 26

Иванов Вячеслав, Իվանով Վյաչեսլավ (1924-2005), 168

Измайлова Татьяна Алексеевна, Իզմայլովա Տատյանա, 1907-1989), 99

Калишевский Михаил Фёдорович, Կալիշևսկի Միխայիլ, 72

Кожин Павел, Կոժին Պավել (1934-2016), 90

Кюфтин Борис, Կուֆտին Բորիս (1892-1953), 35

Мещанинов Иван, Մեշչանինով Իվան (1883-1967), 8, 26

Пиотровский Борис, Պիոտրովսկի Բորիս (1908-1990), 27, 91, 141

Степкин Виталий, Ստյոպկին Վիտալի, 47

Толстой Лев, Տոլստոյ Լև (1828-1910), 185

Тревер Камилла, Տրևեր Կամիլա (1892-1974), 25

Фролов Борис, Ֆրոլով Բորիս (1939-2005), 37

Черников Сергей, Չերնիկով Սերգեյ (1909-1976), 191

Шопен Иван, Շոպեն Իվան (1798-1870), 16

Դիցանուններ

Աթենա, Ἀθῆναι, 135

Ամաթեա, Ἀμάθεια, 69

Ամանոր, 97

Անահիտ, 31, 33, 41, 71, 97-98, 101

Անու, 172

Ապոլոն, Ἀπόλλων, 31

Աստղիկ, 33, 98

Ատլանտ, Ἄτλας, 120

Արա Գեղեցիկ, 25, 75, 97, 145

Արամազդ, 31, 33, 73, 97-98, 149, 151, 173

Արուբախինի, Բագրատու, 33, 98

Աբաթ, 172

Բաբոս, Βάκχος, Διόνυσος, 88

Բել, 145

Գիրբոր, 172

Գրիգամեշ, 21

Գուդանևա, 172

Դիոսկուրներ, Διόσκοροι, 69

Դումուզի, Dumuzi, 172

Չևս, Ζεύς, 69, 90

Թեյշեբա, 70, 84, 96, 133

Թեշուբ, 133

Թոս, 31

Իլմատար, Ilmatar, 172

Խալդի, 33, 72, 93, 96, 128, 136

Ծովան, Ծովինար, 69, 91

Կալեվա, 172

Կոմմագենե դիցունի, 149

Կոսմոս, Κόσμος, 98

Հելիոս, Ἥλιος, 90

Հերա, Ἥρα, 125

Հերմես, Ἑρμῆς, 31

Հեփեստոս, Ἥφαιστος, 162

Մարի, 91

Մելարդի, 170

Մերկուրիոս, 31

Միր, 25, 81, 148, 149-151

Ներս, 31

Ներրովթ, 172

Նեֆիլա, 172

Շիվինի, 136, 170

Ոդիսսեոս, 172

Պերսեփոնե, Περσεφόνη, 125

Պլեյադներ, Πλειάδες, Pleiades, 42, 120, 172

Պլեյոնե, Πληιόνη, 120

Պոսեյդոն, Ποσειδών, 172

Վահագն, 69, 91, 98, 120, 125, 149, 162

Վանատուր, 97

Վյայնյամեյնեն, Väinämöinen, 172

Տիր, 31

Տուրք Անգեղայ, 21, 153

Փաետոն, Φαέθων, 90

Քաոս, Χάος, 98

Քուռլիկ Զալալի, 151

Քրոնոս, Χρόνος, 173

Օսիրիս, 172

Օրիոն, Ὠρίων, 124, 146, 171-172

Օրծի, Ουτ, 91

Dumuzi, Դումուզի, 172

Պոլոն, Ἀθῆναι, Աթենա, 135

Պոլոն, Ἀμάθεια, Ամաթեա, 69

Պոլոն, Ἀπόλλων, Ապոլոն, 31

Պոլոն, Ἄτλας, Ատլանտ, 120

Յակոս, Βάκχος, Բաբոս, 88

Ճոսկորո, Դիոսկուրներ, 69

Երմիշ, 31

Շեւ, Ζεύς, 90

Պոլոն, Ἥλιος, Հելիոս, 90

Պոլոն, Ἥρα, Հերա, 125

Պոլոն, Ἥφαιστος, Հեփեստոս, 162

Կոսմոս, Կոսմոս, 98

Օդոսսեոս, Ոդիսսեոս, 172

Պլեյադե, Pleiades, Պլեյադներ, 42, 120

Պլեյոն, Պլեյոնե, 120

Պոսեյդոն, Պոսեյդոն, 172

Փաեթոն, Փաետոն, 90

Պոլոն, Χάος, Քաոս, 98

Պոլոն, Χρόνος, Քրոնոս, 173

Պոլոն, Ὠρίων, 146, 171-172

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Համառոտագրություններ

ԱԲ	Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, Եր., «Երևանի համալսարան», 1971-1982 (1926-1935)
Ագաթանգեղոս	Ագանթագեղայ Պատմութիւն Հայոց, 1983 , Եր., «Երևանի համալսարան», 551 էջ
ԱԹ	«Արագածի թիկունքում. հնագիտական հետազոտություններ», Նվիրված Տելեմակ հաջատրյանի հիշատակին, Եր., «Գիտություն», 2018 , 357 էջ
ԱԺԱՄ	«Աստղագիտական ժառանգությունն ազգային մշակույթում», Անանիա Շիրակացու 1400-ամյակին նվիրված պատմա-աստղագիտական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (Բյուրականի աստղադիտարան, 2012, սեպտեմբերի 25-26), Եր., «Գիտություն», 2014 , 220 էջ
ԱԿ	«Աստղագիտության կապն այլ գիտությունների, մշակույթի և հասարակության հետ», Հայկական աստղագիտական ընկերության XIII տարեկան համաժողովի նյութերի ժողովածու (Բյուրականի աստղադիտարան, 2014, հոկտեմբերի 7-10), Եր., «Գիտություն», 2015 , 460 էջ
ԱՀ	Ազգագրական հանդես (խմբ.՝ Ե. Լալայեան), 26 հատորով, Շուշի, Թիֆլիս, 1896-1916
ԱՆ	«Ավանդույթն ու նորույթը Հայոց կենսապահովման մշակույթում», V, ՀԱՊԹ հիմնադրման 20-ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 1998 , 57 էջ
ԲՏՊՀ	Բնագիտության և տեխնիկայի պատմությունը Հայաստանում, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ»
ԳԱՏ	Գեղարվեստի ակադեմիայի տարեգիրք, Եր.
Գինի	Հարությունյան Ս., Զալանթարյան Ա., Պետրոսյան Հ., Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Հոբոսյան Ս., Ավետիսյան Պ., Գասպարյան Բ. 2005 , Գինին հայոց ավանդական մշակույթում, Եր., «Ագրոքիզնեսի և գյուղի զարգացման կենտրոն», 306 էջ, 251 աղ., 13 գուն. նկ.
ԳՄԱՀ	«Գրականության և մշակույթի արդի հիմնախնդիրներ», Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան, Եր., «Լինգվա»
ԴՀԱՆ	Դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ, Եր., «ՀԱԻ»
ԹԲԲ	Թոխաթյան Կ., Բայրամյան Կ., Բոբոխյան Ա. 2022 , Աշխարհի Թալանթարը Արագածի ժայռապատկերների հետազոտման ակունքներում. – ՈՒՂԵԹ, էջ 136-149
ԼՀԳ	Լրաբեր հասարակական գիտությունների (ամսագիր), Եր., «ՀՀ ԳԱԱ»
Խորենացի	Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, 1913 , Տիֆլիս (նմանահանություն՝ Եր., 1991)
ՀԱԲ	Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, Եր., «ՀԱԻ»
ԾՄ	«Ծովի մշակույթը՝ մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում». «Այաս» ծովային հետազոտությունների ակումբի 25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2010, մայիսի 14-16), Եր., «Մուղնի», 2011 , 345 էջ, 12 թերթ գուն. ներդիր
ԾՊ	«Ծիսական պարը հայոց մեջ» գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2002, փետրվարի 12), Եր., «Մուղնի», 2002 , 119 էջ
Հաբխուս 1	Հաբխուս. Մարդաբանական և հնագիտական ուսումնասիրություններ, I, «Հայաստանի և հարակից երկրների ազգաբանություն և հնագիտություն» միջազգային գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2010, հոկտեմբերի 25-27), Եր., «Գիտություն», 2014 , 376 էջ
ՀԱԻԱ, 1	Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1, Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված ժողովածու (խմբ.՝ Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան), Եր., «ՀԱԻ», 2018 , 264 էջ
ՀԱՄՍ	Հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ սիմպոզիում, զեկուցումների ժողովածու, հատոր I-IV (Երևան, 1978, սեպտեմբերի 12-18), Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 1978
ՀԱԳԿ	Հայ արվեստին նվիրված հանրապետական VIII գիտական կոնֆերանս, զեկուցումների թեզիսներ (Երևան, 1997, հոկտեմբերի 28-30), Եր., «Գիտություն», 1997 , 95 էջ
ՀԺՊ	Հայկական ժողովրդի պատմություն, 8 հատորով, հ. 1, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 1971 , 991 էջ
ՀԺՊԶ	Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև IX դ. կեսերը, Եր., «Երևանի համալսարան», 1981 , 943 էջ
ՀԼ	«Հայկական լեռնաշխարհ» հանրապետական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան, 2015, ապրիլի 8-9), Եր., 2015 , 498 էջ
ՀՀՄ XI	«Հին Հայաստանի մշակույթը», XI, հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, պրոֆ. Կարո Ղաֆադարյանի հիշատակին (Երևան, 1998), Եր., «ՀԱԻ», 1998 , 73 էջ
ՀՀՄ XII	«Հին Հայաստանի մշակույթը», XII, հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, նվիրված ակադ. Բաբկեն Առաքելյանի ծննդյան 90-ամյակին (Երևան, 2002, նոյեմբեր), Եր., «ՀԱԻ», 2002 , 125 էջ
ՀՀՄ XIII	«Հին Հայաստանի մշակույթը», XIII, հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 2005), Եր., «Մուղնի», 2005 , 267 էջ
ՀՀՄ XIV	«Հին Հայաստանի մշակույթը», XIV, հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր (Երևան, 2008), Եր., «Գիտություն», 2008 , 350 էջ
ՀՊՀ	Հայոց պատմության հարցեր (գիտական պարբերական), Եր., «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ»
ՀԾՊ	Հայկական ճարտարապետության պատմություն, 6 հատ., հ. 1, Եր., «Գիտություն», 1996 , 296 էջ, 50 լուս.
ՀՍՍ	Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը, Հայոց քրիստոնեական դարձի 1700-ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր., 2001 , «Հայաստան», 437 էջ
Մեծամոր	Խանզադյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ.Հ., Պարսամյան Է.Ս. 1973 , Մեծամոր, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 215 էջ, 43 աղ.

ՄԺ	Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., կազմող՝ Վ.Ա. Հակոբյան , հ. I, II, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ»
ՆԲ	Աւետիքեան Գ., Սիւրմէեան Խ., Ազեբեան Մ. 1936-1937 , Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ - Ս. Ղազար
Ն-ՀԳԳՊ	Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության, հ. 1, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 1964 , 303 էջ
ՇԳԱ	Գիտական աշխատություններ, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի
ՊԲՀ	Պատմաբանասիրական հանդես, Եր., «ՀՀ ԳԱԱ»
ՊԾԲԵ	Պարի ծխական և բանահյուսական ենթատեքստը, Գագիկ Գինոսյանի հիշատակին նվիրված գիտաժողովի ամփոփագրերի ժողովածու (Երևան, 2024, սեպտեմբերի 27-29), Եր., «ՀԱԻ», 2024 , 120 էջ (նույնը՝ Նյութերի ժողովածու (խմբ.՝ Տորբ Դալայյան), Եր., «ՀԱԻ», 2025 , 180 էջ)
ՍՍԼ	Ավետիսյան Հ., Գևորգի Ա., Բորոխյան Ա., Սարգսյան Գ. 2015 , Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը. հնագիտական հետազոտություններ, Եր., «Երևանի համալսարան», 230 էջ
ՎՀԻՍ	Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին (խմբ.՝ Ա. Բորոխյան, Ա. Ջիլիբերտ, Պ. Հնիկյան), Եր., «ՀԱԻ», 2019 , 652 էջ
ՏԲ	Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախչյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. , Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Եր., «Երևանի համալսարան», 1986-2001
ՏՀԳ	Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ. հասարակական գիտություններ (1943-1965), Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ»
ԶԺ	ՀՊԹ. «Աշխարհի բնական ժողովածու»
ՈՒԴԵԹ	Ծովային Հայաստան. Ուղուրի-Էթիոնի երկրի հնագիտական ժառանգությունը (խմբ.՝ Մ. Բադալյան, Զ. Մարտիրոսյան-Օշանսկի, Ա. Բորոխյան), Եր., «ՀԱԻ», 2022 , 484 էջ
AARC	“Archaeology of Armenia in Regional Context”, Proceedings of the international conference dedicated to the 60 th anniversary of the IAE (Yerevan, 9-11 July, 2019), Yerevan, “IAE”, 2021 , 432 p.
ArchAstron	Archeoastronomia: Un dibattito tra archeologi ed astronomi alla ricerca di un metodo comune.— Atti del XIII Convegno Internazionale XIII (Genova, 8-9 Febbraio 2002, Sanremo 1-3 Novembre 2002) [a cura di Mario Codebò], Genova, “Istituto Internazionale di Studi Liguri”, 2009 , 335 p.
BTTK	Belleten Türk Tarih Kurumu, Ankara
GP	Big Catalogue of Georgia Petroglyphs, Georgia, “Tamarioni”, 2000
PSD	The Pennsylvania Sumerian Dictionary, <psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>
ААПС	«Археoaстрономия: проблемы становления», Тезисы докладов международной конференции. М., «Институт археологии РАН», 1996 , 159 с.
АДО	«Астрономия древних обществ», Материалы конференции «Астрономия древних цивилизаций» Европейского общества астрономии и культуре /SEAC/ в рамках съезда JENAM (Москва, 23-27 мая, 2000). М., «Наука», 2002 , 334 с.
АО	Археологические открытия (информационно-справочный ежегодник). М., «Институт археологии»
БЖА	Биологический журнал Армении. Ер., «Национальная академия наук Республики Армения»
ВОН	Вестник общественных наук (журнал). Ер., «Национальная академия наук Республики Армения»
ГИ	Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. 1984 , Индоевропейский язык и индоевропейцы, Т. 1-2. Тбилиси, «Тбилисский университет», 1409 с.
ДИСА	Декоративное искусство средневековой Армении (вступ. Н. Степанян). Л., «Аврора», 1971 , 61 с., 166 илл.
ИФЖ	Историко-филологический журнал. Ер., «Национальная академия наук Республики Армения»
KM	«Культура моря – культура человечества в диалоге цивилизаций»: Сборник материалов научной конференции, посвященной 25-летию клуба морских исследований «Айас» (Ереван, 14-16 мая, 2010). Ер., «Мугни», 2011 , 345 с., 12 лист. цв. вкл.
MNM	Мифы народов мира, Т. 1, 2 (гл. ред. С.А. Токарев). М., «Советская энциклопедия», 1980, 1982
CA	Советская археология (журнал). М., «Институт археологии АН СССР»
СМА	Сборник материалов «Международного семинара-тренинга по историко-культурному наследию стран СНГ», проведенного 20-23 сентября 2011 года в городе Алматы (Казахстан), Алматы, 2011 , 230 с.
СЭ	Советская этнография (журнал). М., «Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая»

Այլ հապավումներ

ԱԻ	ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
ԱՀ	Արցախի Հանրապետություն
ԳԱԱ, ԳԱ	ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Գիտությունների ակադեմիա (ՀՍՍՀ)
ԵՊՀ	Երևանի պետական համալսարան
ՀԱԱ	Հայաստանի ազգային արխիվ
ՀԱԹ, ՀԱՊԹ	Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան՝ Սարդարապատ
ՀԱԻ	ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՊԹ, ՀՊՊԹ	Հայաստանի պատմության թանգարան (2003 թվականից), Հայաստանի պատմության պետական թանգարան (1962-2003 թթ.), Հայաստանի պետական պատմական թանգարան (1935-1962 թթ.), Երևան
ՄՄ	Մատենադարան. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ, Երևան
ՊՄԱԹՊՄԹ	Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն
ГАИМК	Государственная Академия истории материальной культуры, Москва
IAE	Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Republic of Armenia
NAS RA	National Academy of Sciences, Republic of Armenia

Սկզբնաղբյուրներ

1. **Ագաթանգեղայ** Պատմություն Հայոց, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., «Երևանի համալսարան», **1983**, 551 էջ:
2. **Աղթաթը** և աստեղայթաշխութիւն Է գիրքս այս եւ վիճակ, Վենետիկ, «Տպ. Հակոբ Մեղապարտ», **1513**, 380 էջ, <greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/armenian/Books/axtarq.pdf>:
3. **Անանիա Շիրակացի**, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխ. պ.գ.թ. Աշոտ Աբրահամյանի, խմբագիր՝ պրոֆ. Զ. Աճառյան, Եր., «Հայպետհրատ», **1940**, XXX+95 էջ:
4. **Անանիա Շիրակացի**, Մատենագրություն, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Ա.Գ. Աբրահամյանի և Գ.Բ. Պետրոսյանի, Եր., «Սովետական գրող», **1979**, 400 էջ:
5. **Անանիա Շիրակացի**.– Մատենագիրք հայոց, հտ. Դ., Է դար, Անթիլիաս-Լիբանան, «Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն», **2005**, էջ 587-791:
6. **Անտիկ, միջնադարյան և վերածննդի գրականություն**, կազմեց և առաջաբանը գրեց Արամ Թովքյանը, թարգմ.՝ Համազասպ Համբարձումյան և ուրիշներ, խմբագրեց և ծանոթագրեց Սիմոն Կրկյաշարյանը, Եր., «Արևիկ», **1990**, 768 էջ:
7. Պատմություն **Առաքել** վարդապետի **Դավրիժեցոյ**, Սակս դիպուածոց Հայաստանեայց եւ գաւառին Արարատայ եւ մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի ՌԾԱ թուականին Հայոց մինչ ի ՌԾԺԱ թ., Երրորդ տպագրութիւն, Վաղարշապատ, «Ս. Էջմիածին», **1896** (ՌՅԽԵ), 14+711 էջ:
8. **Առաքել Դավրիժեցի**, Գիրք պատմութեանց, աշխ. Լ.Ա. Խակարյանի, Եր., «ՀԽՍՀ ԳԱ», **1990**, 596 էջ, 1 թերթ նկ.:
9. **Աստուածաշունչ** Մատենա Հին եւ Նոր Կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց, համեմատութեամբ եբրայական և յունական բնագրաց, Կոստանդնուպոլիս, «Տպ. Գ. Պաղտատլեան», **1895**, 1274 էջ:
10. Պատմություն **Արիստակիսի Լաստիվերցոյ**, աշխատասիրությամբ Կ.Ն. Յուզբաշյանի, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», **1963**, 158 էջ:
11. **Արիստակես Լաստիվերցի**, Պատմություն, թարգմ. Վ.Ա. Գևորգյանի, Եր., «Հայաստան», **1971**, 156 էջ:
12. **Արիստոտել**, Պոետիկա, թարգմ. և հետազոտություն պրոֆ. Ա. Կարապետյանի, Եր., «Հայպետհրատ», **1955**, 256 էջ:
13. **Գիլգամեշ**. Հին Արևելքի դյուցազնավեպ, թարգմ. և ներած. Նշան Մարտիրոսյանի, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», **1963**, 122 էջ:
14. **Գրիգոր Մագիստրոսի** թղթերը, բնագիրն յառաջաբանով և ծանոթություններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղէքսանդրապոլ, «Տպ. Գեորգ Սանյեանցի», **1910**, 352 էջ:
15. **Գրիգոր Նարեկացի**, Մատենա ողբերգութեան, աշխ. Պ.Մ. Խաչատրյանի եւ Ա.Ա. Ղազիկյանի, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», **1985**, 1123 էջ:
16. **Գրիգոր Նարեկացի**, Մեկնություն «Ով է դա»-ի.– Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԲ, Անթիլիաս-Լիբանան, «Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն», **2008**, էջ 885-910:
17. Լուծումն պարապմանց սրբոյն Կիւրոյի, արարեալ սրբոյն Հօրն մերոյ **Գրիգորի Տաթեւացոյն**, Կ.Պօլիս, ՌՃԿԶ (**1717**), 799 էջ:
18. Գիրք Հարցմանց Երիցս երանեալ Սրբոյն Հօրն մերոյ **Գրիգորի Տաթեւացոյն**, Կ.Պօլիս, ՌՃՀԸ (**1729**), 808 էջ:
19. Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան հատոր, արարեալ սրբոյ Հօրն մերոյ **Գրիգորի Տաթեւացոյն** եօթնալոյս վարդապետի, Կ.Պօլիս, ՌՃԶԹ (**1740**), 748 էջ:
20. Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Ամարան հատոր, արարեալ սրբոյ Հօրն մերոյ **Գրիգորի Տաթեւացոյն** եօթնալոյս վարդապետի, Կ.Պօլիս, ՌՃՂ (**1741**), 740 էջ:
21. Գիրք, որ կոչի Ոսկեփորիկ, արարեալ Սրբոյ Հօրն մերոյ **Գրիգորի Տաթեւացոյն**, Կ.Պօլիս, ՌՃՂԵ (**1746**), 592 էջ:
22. **Գրիգոր Տաթեւացի**, Գիրք Հարցմանց, գրաբարից թարգմ. ք.գ.թ. Սուսաննա Գրիգորյանի (խմբագր. և ծանոթագր.՝ փ.գ.դ., պրոֆ. Զ. Զյոտեյանի), Եր., «Տիգրան Մեծ», **2020**, 1015 էջ:
23. **Գրիգոր Տղա**, Բանաստեղծություններ և պոեմներ, աշխ. Ա.Ծ. Մնացականյանի, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», **1971**, 452 էջ:
24. Մատենա գիտութեան եւ հաւատոյ **Դաւթի քահանայի**, Հայերէն թղթեա հնագոյն ձեռագիր (981 թ.), նմանահանութիւն (տպագրութեան պատրաստեց, աշխատասիր. և առաջաբան՝ Ա.Ս. Մաթևոսյան), Եր., «Նաիրի», **1995**, 772 էջ:
25. **Դաւիթ Անյաղթ**, Սահմանք իմաստասիրութեան, համահավաք քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագր. Ս.Ս. Արևշատյանի, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», **1960**, 169 էջ:
26. **Դաւիթ Անյաղթ**, Վերլուծութիւն «Ներածութեան» Պորփիրի, համահավաք քննական բնագիրը, առաջաբանն ու ծանոթագր. Ս.Ս. Արևշատյանի, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», **1976**, 211 էջ:
27. **Դավիթ Անհաղթ**, Երկեր, աշխարհաբար թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Ս.Ս. Արևշատյանի, Եր., «Սովետական գրող», **1980**, 328 էջ:
28. **Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոս**, Հռոմեական պատմություն (հատվածներ), թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Ս.Ս. Կրկյաշարյանի, Հին հունական աղբյուրներ Ա, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», **1976**, էջ 113-267:
29. **Եզնըկայ** վարդապետի **Կողբացոյ** Եղծ Աղանդոց, թարգմ. և ծանոթագր. Ա.Ա. Աբրահամյանի, Եր., «ԵՊՀ», **1994**, 347 էջ:
30. **Եղիշէ**, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, թարգմ. և ծանոթագր. Ե. Տեր-Մինասյանի, Եր., «ԵՊՀ», **1989**, 447 էջ:
31. **Չաբարիա** Կաթողիկոս **Ձագեցի** (855-877), ճառք, աշխատասիրութեամբ Զ. Պօղոս վրդ.ի Անանեան Յովսէփ Մխիթարայ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, **1995**, ԽԵ+550 էջ:
32. **Չաբարեայ Սարկաւազի** Պատմագրութիւն, հ. 2, Վաղարշապատ, **1870**, 143 էջ:
33. **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմություն Տանն Արծրունեաց, Եր., «Երևանի համալսարան», **1985**, 557 էջ:
34. **Ժամագիրք ատենի**, Նոր-Ջուղա, **1924**, 176 էջ:
35. **Ժամագիրք** Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ, Վաղարշապատ, «Ս. Էջմիածին», **1902**=ՌՅԵԲ, 577 էջ:
36. **Իբն ալ-Ասիր**, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Արաբական աղբյուրներ, Բ, թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, «ՀՍՍՀ ԳԱ», Եր., **1981**, 444 էջ:
37. **Կորյուն**, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Մանուկ Աբեղյանի, Եր., «Երևանի համալսարան», **1980**, 364 էջ:
38. **Իշոխ**, Գիրք ի վերայ բնութեան, քննական բնագիրը, թարգմ. գրաբարից ռուսերեն և առաջաբանը Ստեփա Վարդանյանի, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», **1979**, 112 էջ:
39. **Հակոբ Դրիմեցի**, Տոմարագիտական աշխատություններ, աշխ. Ջ.Ա. Եյնաթյանի, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», **1987**, 393 էջ:
40. **Հայրեններ**, քննական բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագր. Աս.Ծ. Մնացականյանի, Եր., «Նաիրի», **1995**, 1096 էջ:
41. **Հերոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ.՝ Սիմոն Կրկյաշարյանի, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», **1986**, 651 էջ:
42. **Հին Արևելքի պոեզիա**, Եր., «Երևանի համալսարան», **1982**, 615 էջ:

43. **Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները**, թարգմ. Լ. Հախվերդյան, Եր., «Սովետական գրող», **1979**, 590 էջ:
44. **Հոմերոս**, Իլիական, հին հունարեն բնագրից թարգմ.՝ Համագասպ Համբարձումյան, խմբագրությամբ Սուրեն Վահունու, Եր., «Հայպետհրատ», **1955**, 512 էջ:
45. **Հոմերոս**, Իլիական, գրաբարից թարգմ.՝ Մկրտիչ Խերանյան, Եր., «Երևանի համալսարան», **1987**, 500 էջ:
46. **Հոմերոս**, Ոդիսական, հին հունարենից թարգմ. Համագասպ Համբարձումյանը, Եր., «Երևանի համալսարան», **1988**, 415 էջ:
47. **Հոմերոս**, Ոդիսական, հունարեն բնագրից թարգմ.՝ Սիմոն Գրքաշարյան, խմբ. Ս. Վահունու, Եր., «Հայպետհրատ», **1957**, 368 էջ:
48. **Ղազարայ Փարպեցու** Պատմութիւն Հայոց, Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, քնն. բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մախասյանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Բ. Ուլուբաբյանի, Եր., «ԵՊՀ», **1982**, 537 էջ:
49. Պատմութիւն **Ղեւոնդայ Մեծի** վարդապետի հայոց, երկրորդ տպագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ, **1887**, 201 էջ:
50. **Ղեվոնդ**, Պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթագր.՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., «Սովետական գրող», **1982**, 182 էջ:
51. **Ղուկաս Վանանդեցի**, Պատկերասեր պատկերատեաց. Սեր Է՝ համաձայնութիւն պատկերաց, Յ՝ Ամստրդամ, **1716**, 448 էջ:
52. **Մամբրեի Վերձանողի** ճառք, Վենետիկ - Ս. Ղազար, **1894**, 80 էջ:
53. **Մանր ժամանակագրություններ**, XIII-XVIII դդ., կազմող՝ **Վ.Ա. Հակոբյան**, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», հ. I, **1951**, 455 էջ, հ. II, **1956**, 687 էջ:
54. **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, գրաբար բնագիրը՝ Մամբրե Մելիք-Ադամյանի և Ներսես Տեր-Միքայելյանի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր.՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Եր., «ԵՊՀ», **1991**, 540 էջ:
55. **Մխիթար Գոշ**, Առակներ, տեքստը ձեռագրերի համեմատությամբ և ներած. Էմ. Պիվազյանի, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», **1951**, 144 էջ:
56. Առակք **Մխիթարայ Գոշի**, Վենետիկ - Ս. Ղազար, **1854**, 187 էջ:
57. **Մխիթարայ Արիվանեցու** Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մ., «Տպ. Լազարեան ճեմարանի», **1860**, 69 էջ:
58. **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներած.՝ Վարազ Առաքելյանի, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», **1983**, 384 էջ:
59. **Մովսէս Զեթրոդ**, Մեկնութիւն քերականին.- Մատենագիրք Հայոց, հ. Ե, Անթիլիաս - Լիբանան, «Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն», **2005**, էջ 1195-1208:
60. **Մովսիսի Խորենացու** Մատենագրութիւնք, Վենետիկ - Ս. Ղազար, **1843** (ՌՄԴԲ), 641 էջ:
61. **Մովսիսի Խորենացու** Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տիֆլիս, **1913**, 396 էջ (վերահրատ.՝ Եր., «ՀԽՍՀ ԳԱ», **1991**, լրացումները Ա.Բ. Սարգսեանի, 486 էջ):
62. **Յովհան Մամիկոնեան**, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատությամբ և առաջաբանով պ.գ.թ. Աշ. Աբրահամյանի, մասնագիտական խմբագիր՝ Ե. Տեր-Մինասյան, Եր., «Մատենադարան», **1941**, 300 էջ:
63. **Յովհաննիսի Երզնկացու** Վիպասանութիւն գերկնային մարմնոց շարժմանէ, զլուսաւորացն՝ որ ի նմա, և զհաստատութենէ երկրի, Նոր Նախիջևան, «Տպարան Ս. Խաչ վանքի», **1792**, 74 էջ:
64. **Յովհաննէս Երզնկացի**, Մատենագրութիւն, հ. Ա. ճառեր եւ քարոզներ, բնագրերը հրատ. պատրաստեցին Արմենուհի Երզնկացի-Տեր-Սրապյանը եւ Էդվարդ Բաղդասարյանը, ներածականները Էդ. Բաղդասարյանի, Եր., «Նաիրի», **2013**, 670 էջ:
65. **Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու** Պատմութիւն Հայոց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Գ.Բ. Թոսունյանի, Եր., «ԵՊՀ», **1996**, 398 էջ:
66. Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանին՝ որ ըստ Յօհաննու: Արարեալ Սրբոյն **Յօհաննու Ոսկեբերանի**, թարգմ. Կիրակոս վարդապետ, Կ.Պօլիս, «Տպ. Գրիգոր Մարգվանեցու», **1717**, հ. Ա-Բ, 980 էջ:
67. **Պլուտարքոս**, Կենսագրություններ, կազմեց, հին հունարենից թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր.՝ Սիմոն Գրքաշարյան, Եր., «Սարգիս Խաչենց», **2001**, XII+391 էջ:
68. **Սամուէլ** քահանայի **Անեցու** Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս. Ծայրաքաղ արարեալ, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տեր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, «Ս. Էջմիածին», **1893**, 302 էջ:
69. **Սամուէլ** քահանայի **Անեցու** Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս Ծայրաքաղ արարեալ, բնագիրը կազմեց Անահիտ Հայրապետեանը, առաջաբանը՝ Կարեն Մաթեոսեանի, խմբագրութեամբ՝ Գեորգ Տեր-Վարդանեանի, Եր., «Նաիրի», **2011**, 154 էջ:
70. **Սամուէլ Անեցի** եւ **շարունակողներ**, Ժամանակագրութիւն. Աղամից մինչեւ 1776 թ., աշխատասիրությամբ Կարեն Արտաշեսի Մաթեոսյանի, Եր., «Նաիրի», **2014**, 504 էջ:
71. **Սասնա Շներ**, հ. Ա, Եր., «Հայպետհրատ», **1936**, 78+1126 էջ:
72. **Սասնա Շներ**, աշխ. Ս. Հարությունյանի, Եր., «Սովետական գրող», **1977**, 700 էջ:
73. **Սասունցի Դավիթ**, Հայ ժողովրդական հերոսավեպ: Առաջաբանը, բառարանը, ծանոթագր.՝ Ս.Բ. Հարությունյանի, Եր., «Լույս», **1981**, 23+343 էջ:
74. **Սասունցի Դավիթ**, Նոր պատումներ, հավաքեցին և հրատ. պատրաստեցին Գր. և Վ. Գրիգորյանները, Եր., «Սովետական գրող», **1977**, 366 էջ:
75. **Սեբեոսի** եպիսկոպոսի պատմութիւն, բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանիւ եւ ծանօթութեամբք ի ձեռն Ստ. Մախասեանց, Եր., «Արմֆան», **1939**, 218 էջ:
76. Պատմութիւն **Սեբեոսի**, քննական բնագիրը՝ Գ.Վ. Աբգարյանի, արևելահայերեն թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր.՝ Գուրգեն Խաչատրյանի և Վանո Եղիազարյանի, Եր., «Չանգակ-97», **2005**, 396 էջ:
77. **Սմբատայ Սպարապետի** եղբոր Հեթմոյ Առաջնոյ արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպօլիս և Հայոց Մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց, Մոսկուա, **1856**, 134 էջ:
78. Տարեգիրք արարեալ **Սմբատայ Սպարապետի** հայոց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ վ. Շահնազարեանց, Փարիզ, «E. Thunot et Ce», **1859**, 248 էջ:
79. **Սմբատայ Սպարապետի** Տարեգիրք, Վենետիկ - Ս. Ղազար, **1956**, 272 էջ:
80. Տիեզերական պատմութիւն **Ստեփաննոս** Վարդապետի **Տարօնեցու**, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ վրդ. Շահնազարեանց, Փարիզ, **1859**, 308 էջ:
81. Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, արարեալ **Ստեփաննոսի Օրբելեան** արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ վրդ. Շահնազարեանց, հ. Ա, Բ, Փարիզ, «E. Thunot et Ce», **1859** (ՌՅՇ), 346 էջ, 371 էջ:
82. **Ստեփաննոս Օրբելյան**, Այունիքի պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթագր. Ա.Ա. Աբրահամյանի, Եր., «Սովետական գրող», **1986**, 615 էջ:
83. **Ստրաբոն**, բաղեց և թարգմ.՝ Հ. Աճառյան, Եր., «ԵՊՀ», **1940**, 126 էջ, 1 քարտեզ:
84. Ժողովածոյք առակաց **Վարդանայ**.— Март Н., Сборники притч Вардана: Материалы для истории средневековой армянской литературы. СПб., «Типография И.Н. Скороходова», **1894**, XVI+203 с.

85. Հաւաքումն պատմութեան **Վարդանայ վարդապետի** լուսաբանեալ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, **1862**, 184 էջ:
86. Աշխարհացոյց **Վարդանայ վարդապետի**, քննական հրատ. Հայկ Պերպերեանի, Բարիզ, «Արաքս», **1960**, XXX+76 էջ, 2 թերթ նկ.:
87. **Կ. Տակիտոս**, քաղեց և լատիներենից թարգմ. պրոֆ. պաշտ. Պ. Սոտնիկյան, հայերեն տեքստի խմբագիր Հ. Աճառյան, ծանոթագրությունների խմբագիր Հ. Կոսիկյան, Եր., «ԵՊՀ», **1941**, 151 էջ:
88. **Փաստոսի Բիւզանդացոյ** Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Բ. Պատկանյանի, թարգմ., ծանոթագր. Ստ Մախասայանցի, Եր., «Երևանի համալսարան», **1987**, 456 էջ:
89. **Քսենոփոն**, Անաբասիս, թարգմ. Սիմոն Կրկյաշարյանի, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», **1970**, 284 էջ:
90. **Քսենոփոն**, Կյուրոպեդիա, թարգմ. Սիմոն Կրկյաշարյանի, Եր., «Նոր դար», **2000**, 412 էջ:
91. **Aristotle**, The Poetics. "Longinus" on the sublime. Demetrius on Style, with an English transl., **1960**, XX+491 p.
92. **Aristotle**, Parts of animals. Movements of animals. Progression of animals, with an English transl., **1961**, VI+556 p.
93. **Aristotle**, The Nicomachean Ethics, with an English transl. by H. Rackham, **1962**, XXIX+650 p.
94. **Ibn Abu Usaibi'ah**, History of Physicians, ch. X. On the classes of physicians of Iraq, al-Jazirah and Diyar Bekr, AL KINDI. Jerusalem, "Hebrew Univ.", **1971**, <tertullian.org/fathers/ibn_abi_usaibia_02.htm#CHAPTER_X>.
95. **Germanici Caesaris** Aratea iterum edidit Alfredus Breysig. Accedunt Epigrammata. Leipzig, "B.G. Teubner", **1899**, XXXIV+92 p.
96. **George A.** The Epic of Gilgamesh. London, "Penguin", **1999**, 228 p.
97. The Epic of **Gilgamish**, transl. by R.C. Thompson. London, "Luzac & Co.", **1928**, 60 p.
98. **Hesiod**, The Works and Days, Theogony, the Shield of Herakles, transl. by R. Lattimore. Ann Arbor, "Michigan Univ.", **1959**, 241 p., 2 ill.
99. **Homer**, The Iliad, with an English transl. by A.T. Murray, Vol. II, books 13-24, **1957**, VII+644 p.
100. **Homer**, The Odissey, with an English transl. by A.T. Murray, Vol. I, books 1-12, **1995**, VIII+467p.
101. **Ovid**, Metamorphoses, in 2 vols., with an English transl. by F.J. Miller, Vol. I, books 1-8, **1956**, XV+467 p.
102. **Ovid's** Fasti, with an English transl. by Sir James George Frazer. "W. Heinemann", **1951**, XXXII+461 p.
103. **Pedro de Cieza de Leon**, La Chronica del Peru. Antwerp (Belgium), "Martin Nucio", **1554**, 204 p.
104. **Pliny**, Natural history, in 10 vols., with an English transl. by H. Rackham, Vol. I, books 1-2, **1967**, XIV+378 p.
105. **Pliny**, Natural history, in 10 vols., with an English transl. by H. Rackham, Vol. V, books 17-19, **1961**, VII+544 p.
106. **Pliny**, Natural history, in 10 vols., with an English transl. by H. Rackham, Vol. IX, books 33-35, **1961**, VII+421 p.
107. The Geography of **Strabo**, with an English transl. by H.H. Jones, in 8 vols., Vol. V, **1961**, V+542 p., 2 maps.
108. **Tacitus**, The Annals, with an English transl. by John Jackson, **1956**, VIII+422 p., 1 map.
109. **Аристотель**, О частях животных /Пері ζώων μορίων/ (пер. с греческого, вступительная статья и примечания В.П. Карпова). «Государственное издательство биологической и медицинской литературы», **1937**, 220 с.
110. **Аристотель**, Сочинения, в 4-х томах, Т. 4, пер. с древнегреч. общ. ред. А.И. Доватура. М., «Мысль», **1983**, 830 с.
111. **Гевелий Ян**, Атлас звездного неба. Ташкент, «ФАН Узбекской ССР», **1978**, 115 с., 54 карт.
112. **Гесиод**, Работы и дни: Земледельческая поэма, пер. с древнегреческого В. Вересаева. М., «Недра», **1927**, 87 с.
113. **Каия Плиния Секунда**. Естественная история ископаемых тѣл, преложенная на Россійский языкъ, въ азбучномъ порядкѣ, при-мѣчаниями дополненная трудами В. Севергина. СПб., «Императорская Академія Наукъ», **1819**, 364 с.
114. Лѣтопись **Гая Корнелия Тацита**, переводъ Алексѣя Кронеберга, ч. I. М., «тип. Александра Семена», **1858**, 298 с.
115. **Цезарь Германик**, Небесные явления по Арату, пер. с латинского под общей ред. Н.А. Фёдорова.— Историко-астрономические исследования, XX. М., «Наука», **1988**, с. 336-372.
116. **Чхандогья упанишада**, пер. с санскрита, предисловие и комментарии А.Я. Сыркина. М., «Наука», **1965**, 255 с.

Ձեռագրեր

ՄՄ 573.264	ժողովածու: Անանիա Շիրակացի՝ «Յաղագս ցանման լուսոյն զոր ոմանք կարին ծիր ասացին»: ~ 1421 թ., Տաթև ^o , գրիչ՝ Թումա Կաֆայեցի
ՄՄ 699	ժողովածու: Անանիա Շիրակացի՝ «Անանիայի Շիրակունւոյ երիցս երանեալ վարդապետի վասն որպիսութեան կենաց իւրոց», «Յաղագս հարցման և լուծման»: XVI դ.
ՄՄ 1114	ժողովածու: «Յակ. Ղրիմեցոյ Մեկնութիւն տոմարի»: 1425 թ., Ձագավանք, Մեծփայ վաճառք, գրիչ՝ Ստեփաննոս կր., Մաթեոս
ՄՄ 1267	ժողովածու: Անանիա Շիրակացի՝ «Յաղագս շրջագայութեան երկնից», «Առ խոստացեալսն»: XV դ., գրիչ՝ Գեորգ երեց, Պետրոս
ՄՄ 1716.209բ-210ա	ժողովածու: «Ներս. Շնորհալոյ Մեկնութիւն բանից ի Սահմանաց իմաստասիրութեան Դավթի» (պակասը լրացրել է Յակ. Ղրիմեցին 1410 թ.): 1276 թ., գրիչ՝ Ստեփաննոս
ՄՄ 1970.21բ	ժողովածու: «Վասն խաւարմանն արեգական և լուսնի»: 1722 թ.
ՄՄ 1973	ժողովածու: Անանիա Շիրակացի՝ «Յաղագս շրջագայութեան երկնից», «Յաղագս կենդանատեսակաց»: 1342 թ., Երզնկա, գրիչ՝ Յոհաննէս, Գրիգոր քիյ.
ՄՄ 2180	ժողովածու: Անանիա Շիրակացի՝ «Առ խոստացեալսն», «Յաղագս շաղկապութեան արեգական և լուսնի»: 1644 թ., գրիչ՝ Վարդան սրկ., Աթանաս սրկ., Սահակ
ՄՄ 2329.72բ-73ա	ժողովածու: «Յովհ. Երզնկացոյ Հավաքումն մեկնութեան քերականի»: 1291 թ., Երզնկա
ՄՄ 2679	ժողովածու: Անանիա Շիրակացի՝ «Վասն ընթացից արեգական»: 981 թ., գրիչ՝ Ղուկաս
ՄՄ 2762	ժողովածու: Անանիա Շիրակացի՝ «Առ խոստացեալսն», «Յաղագս շաղկապութեան արեգական և լուսնի»: XVIII դ.
ՄՄ 4166.209ա-բ	ժողովածու: Եղիշե՝ «Մեկնութիւն Արարածոց»: 1346-ից առաջ, գրիչ՝ Սարգիս
ՄՄ 5561.274ա, 276բ	ժողովածու: «Յաղագս տարեմտին ի Վանական Վարդապետէ ասացեալ»: XII դ., գրիչ՝ Գրիգորէս
ՄՄ 6607.130ա	Մատթեոս Յուդայեցի, Քարոզգիրք: 1715 թ., Մուտումկու վանք (Էրզրում), գրիչ, ծաղկող՝ Թեոդոս Նոտար
ՄՄ 7482	Ավետարան: 1297 թ., Եղեգեաց մայրաքաղաք (Սիսակայ գաւառ), գրիչ՝ Յովհաննէս, ծաղկող՝ Գրիգոր Տաթևացի (1378 թ.)
ՄՄ 8973.33	ժողովածու: Անանիա Շիրակացի՝ «Տոմար արեգական և լուսնի»: 1445 թ., Կաֆայ, գրիչ՝ Աւգետոս աբղ.
Փ 12.136-139	Փարիզի ազգային գրադարան: Գաղափարագրեր

Բառարաններ, հանրագիտարաններ, կատալոգներ, ատլասներ

1. Աղայան Է.Բ. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Եր., «Հայաստան», 929 էջ:
2. Աճառեան Զր. 1913, Հայերեն գաղառական բառարան, Թիֆլիս, «Տպ. Աղանեսանց», 1141 էջ:
3. Աճառեան Զր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, 1971, 707 էջ; հ. Բ, 1973, 688 էջ; հ. Գ, 1977, 636 էջ, հ. Դ, 1979, 676 էջ, Եր., «Երևանի համալսարան» (առաջին հրատ.՝ Եր., «Երևանի համալսարանի ապակետիպ», յոթ հատորով, 1926-1935):
4. Աճառեան Զր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, 1942, 634 էջ; հ. Բ, 1944, 682 էջ; հ. Դ, 1948, 685 էջ; հ. Ե, 1962, 384 էջ, Եր., «Երևանի համալսարան»:
5. Ամատունի Ս. վրդ. 1912, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 708 էջ:
6. Բառգիրք Հայոց արարեալի Սուրբ Էջմիածին Երեմիա վարդապետ, 1698, Լիվոռնո, «Տպ. Սարգիս Եվդոկիացի», 344 էջ:
7. Գաբամաճեան Ս. 1910, Նոր բառագիրք հայերեն լեզուի, Կ.Պոլիս, «Տպ. Ռ. Սազաեան», 1406 էջ:
8. Գալեան Ռ. 2005, Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ, Եր., «Փրինթինգո», 271 էջ:
9. Եսայան Ս.Ա., Հովհաննիսյան Հ.Ա. (կազմողներ), Դիլիջանի երկրագիտական թանգարանի հնագիտական իրերի կատալոգ, Եր., 1969, 175 էջ, 45 աղ.:
10. Խսպիրյան Մ.Ս., Առաքելյան Վ.Բ. 2007, Մարզական հանրագիտարան, Եր., «Ֆիզիկական կուլտուրայի հայկական պետական ինստիտուտ», 508 էջ:
11. Կատալոգ Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի, կազմեց Ս.Ա. Եսայան, Եր., 1964, 80 էջ, 18 աղ.:
12. Կռանեան Ա. վրդ. 1998, Բառգիրք հայերեն լեզուի, Պեյրուզ, 498 էջ:
13. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախչյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, 1986; հ. 2, 1988; հ. 3, 1991; հ. 4, 1998; հ. 5, 2001, Եր., «Երևանի համալսարան»:
14. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև IX դ. կեսերը, Եր., «Երևանի համալսարան», 1981, 943 էջ:
15. Հայաստանի ազգային ատլաս, հ. Բ, Եր., «Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն», 2008, 264 էջ:
16. Հայացք բրոնզի դարից, 2010, Գտածոներ Հայաստանի բրոնզեդարյան դամբարաններից (Զ.ա. IV-I հազ.). ՀՊԹ հավաքածուներից, Կատալոգ-ալբոմ, Եր., «ՀՊԹ», 123 էջ:
17. Հայացք բրոնզի դարից, 2016, Գտածոներ Հայաստանի բրոնզեդարյան դամբարաններից (Զ.ա. III-I հազ.). ՀՊԹ հավաքածուներից, Ալբոմ-կատալոգ, Եր., «ՀՊԹ», 160 էջ:
18. Հայկական սովետական հանրագիտարան, Եր., «Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն», 1974-1985:
19. ՀՀ բնակավայրերի բառարան, Եր., «Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն», 2008, 211 էջ:
20. ՀՀ ֆիզիկաաշխարհագրական օբյեկտների համառոտ տեղեկատու-բառարան, Եր., «Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն», 2007, 135 էջ:
21. Հայերեն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան, յօրինեց Պետրոս վարդ. Ճիզմեճեան, Հալեպ, հ. Բ, «Տպարան Անի», 1954, 1459 էջ:
22. Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, երկասիրութիւն երից վարդապետաց Հ. Գաբրիելի Աւետիքեան, Հ. Խաչատուրյ Սիւրմելեան, Հ. Մկրտչի Ազեդեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, հ. 1, 1836, հ. 2, 1837:
23. Ջիհանյան Վ. 2015, Հայկական լեռնաշխարհի ու հարակից շրջանների տեղանուններ. հետադարձ բառարան, խմբագիր՝ Յոս Վայթենբերգ /Jos Weitenberg/, Եր., «հեղինակային», 279 էջ:
24. Տեր Խաչատուրեան Արտաշէս, 1992, Հայոց լեզուի նոր բառարան, հ. Բ, Պեյրուզ, «Կ. Տոնիկեան եւ Որդիք», 1208 էջ:
25. Մալխասեանց Ստ. 1944, Հայերեն բացատրական բառարան, Եր., «ՀՍՍՌ Պետհրատ», հ. I, 608 էջ; հ. 2, 512 էջ:
26. Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ցուցակ, 12.12.1998, <hy.wikipedia.org/wiki/Հայաստանի_պատմության_և_մշակույթի_անշարժ_հուշարձանների_ցանկ>:
27. Սուբհասյան Ա. 1967, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 1339 էջ:
28. Ուրարտու. Վանի թագավորություն, ՀՊԹ ալբոմ-կատալոգ, Եր., «Տիգրան Մեծ», 2018, 288 էջ:
29. Փրկեալ ձեռագործք Հայոց, Նարեկ Վան Աշուղաթյեանի հավաքածու, Եր., «Չանգակ», 2019, 120 էջ:
30. Քաջունի Մ. վրդ. 1891, Բառգիրք արուեստից եւ գիտութեանց եւ գեղեցիկ դպրութեանց, հ. 1, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1194 էջ:
31. Քրիստոնյա Հայաստանի հանրագիտարան, Եր., «Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն», 2002, 1076 էջ:
32. Au pied du mont Ararat: Splendeurs de l'Arménie Antique, éditions du musée l'Arles et de la Provence Antiques, 2007, 235 p., 164 ills.
33. Big catalogue of Georgia Petroglyphs [ed. Ekaterine Talakhadze]. "Tamarioni" (Georgia), 2000, 180 p.
34. Bray W., Trump D. 1970, A Dictionary of Archaeology. London, "Penguin", 373 p., 211 figs., maps.
35. Dans les montagnes d'Arménie: 500 000 ans d'histoire avant notre ère. France, "Rouen - Département de Seine-Maritime, Musée départemental des Antiquités", 2007, 208 p.
36. Etruscan Glossary, compilation and translations from French, Italian and Latin by Rick Mc Callister and Silvia Mc Callister-Castillo, 1999, <etruscans1.tripod.com/Language/>.
37. Kloekhorst A. 2007, Etymological dictionary of the Hittite inherited lexicon: doctoral thesis. "Leiden Univ.", 1242 p. <openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/11996>.
38. Kloekhorst A. 2008, Etymological dictionary of the Hittite inherited lexicon. Leiden Indo-European etymological dictionary series (ed. by Alexander Lubotsky), Vol. 5. Leiden-Boston, "Brill", 1162 p.
39. Ma'lûf Luwîs, 1987, al-Munjid fi al-lughah wa al-alam. Beirut, "Dar al-Mashriq", 1573 p.
40. Santrot J. (sous la direction), Arménie. trésors de l'Arménie ancienne, Nant catalog, 1996, 288 p.
41. The Pennsylvania Sumerian dictionary, <psd.museum.upenn.edu/nepstd-frame.html>.
42. Trask R.L. 2008, Etymological dictionary of Basque. "Sussex Univ.", 418 p.
43. Uluhogian G. 2000, Un'antica mappa dell'Armenia: monasteri e santuari dal I al XVII secolo. Ravenna (Italy), "Longo", 200 p., 30 maps.
44. Urartu: – A metalworking center in the first Millennium B.C.E., Jerusalem, "The Israel Museum", 1991, 364 p.
45. Wehr Hans, 1976, A dictionary of modern written Arabic (ed. J. Milton Cowan), 3rd ed., New York, "Spoken Language Services", 1110 p.
46. Азербайджанская советская энциклопедия, Т. 5, Баку, 1981.

47. Брей У., Трамп Д. 1990, Археологический словарь, пер. с англ. Г.А. Николаева. М., «Прогресс», 366 с., 32 с. илл.
48. Джрбашян Р.Т., Меликсетян Х.Б., Навасардян Г.Х., Григорян Э.С., Геворгян Р.П., Гукасян Ю.Г. 2024, Каталог четвертичных вулканов территории Республики Армения. Ер., «Гитутюн», 212 с.
49. Каталог археологических материалов из коллекции Музея истории Армении, составители Р.С. Бадалян, С.Г. Овсепян, Л.Е. Хачатрян. Ер., «Музей истории Армении», 2015, 245 с., 100 табл.
50. Мифы народов мира, Т. 1, 2. М., «Советская энциклопедия», 1980, 1982, гл. ред. С.А. Токарев и др.
51. Ширинян К.Г., Карапетян К.И., Карапетян С.Г., Харазян Э.Х. 1978, Каталог верхнеплиоцен – четвертичных вулканов Арм. ССР, Т. 2, Фонды Института геологических наук НАН РА (рукопись), 301 с.
52. Энциклопедический словарь, под ред. проф. И.Е. Андреевского, Т. 2. СПб., «Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефронъ», 1890.

Ուսումնասիրություններ հայերեն

1. Աբեղեան Մ. 1886 (ՌՅԼԵ), Ոսկեմայր - Տիրամայր (Դարբնաց Քար և Հոգևոց վանք).– Արարատ, 12, էջ 539-540:
2. Աբեղեան Մ. 1899, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, «Տպ. Ս. Էջմիածնի», 602 էջ:
3. Աբեղեան Մ. 1908, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, «Տպ. Աղանեանց», 212 էջ:
4. Աբեղեան Մ. 1931, Հին գուսանական ժողովրդական երգեր. – ԵՊՀ Տեղեկագիր, Եր., «ԵՊՀ», 260 էջ:
5. Աբեղեան Մ. 1940, Գուսանական ժողովրդական տաղեր, հայրեններ և անտունիներ (ուրախության, սիրու, հարսանիքի, օրորոցի, լացի), Եր., «Արմֆան», 340 էջ:
6. Աբեղեան Մ. 1941, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Եր., «Արմֆան», 104 էջ:
7. Աբեղեան Մ. 1966, Երկեր, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», հ. Ա, 571 էջ:
8. Աբեղեան Մ. 1967, Երկեր, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», հ. Բ, 388 էջ:
9. Աբեղեան Մ. 1968, Երկեր, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», հ. Գ, 694 էջ:
10. Աբեղեան Մ. 1970, Երկեր, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», հ. Դ, 635 էջ:
11. Աբեղեան Մ. 1975, Երկեր, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», հ. Ե, 603 էջ:
12. Աբեղեան Մ. 1985, Երկեր, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», հ. Ը, 671 էջ:
13. Աբրահամյան Ա.Գ. 1944, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., «ՀՍՍՌ Մատենադարան», 419 էջ:
14. Աբրահամյան Ա.Գ. 1956, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Եր., «Պետհամալսարան», 372 էջ:
15. Աբրահամյան Ա.Գ. 1959, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Եր., «Հայպետհրատ», 415 էջ:
16. Աբրահամյան Ա.Գ. 1962, Անանիա Շիրակացու Լուսնի պարբերաշրջանները, Եր., «Երևանի համալսարան», 110 էջ:
17. Աբրահամյան Ա.Գ. 1973, Հայոց գիր և գրչություն, Եր., «Երևանի համալսարան», 373 էջ:
18. Աբրահամյան Ա.Գ. 1976, Եղիա Կարնեցու տիեզերագիտական աշխատությունը. – ԲՏՊՀ, 6, էջ 58-99:
19. Աբրահամյան Ա.Ա. 1982, Նախամաշտոցյան հայ գիր և գրչություն, Եր., «Հայաստան», 150 էջ:
20. Աբրահամյան Վ.Ա. 1949, Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. – Աշխատություններ ՀՊՊԹ, հ. II, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», էջ 37-98:
21. Աբրահամյան Վ.Ա. 1975, XV դարի մի եզակի սկուտեղ. – Աշխատություններ ՀՊՊԹ, հ. VI, Եր., «Հայաստան», էջ 17-31:
22. Ադոնց Ն. 1972, Հայաստանի պատմություն, Եր., «Հայաստան», 431 էջ:
23. Ադոնց Ն. 2009, Քննական պատմություն հայոց, Երկեր իննգ հատորով, հ. Դ, Եր., «ԵՊՀ», 720 էջ, 2 ներդիր:
24. Ազիզյան Ա. 2014, Կուր-արաքսյան խեցեղենի զարդարման հիմնական եղանակների շուրջ (ըստ Շիրակավանի հնավայրի նյութերի). – Հաբիտուս 1, էջ 223-233:
25. Ազիզյան Ա. 2016, Համեմատական զուգահեռներ 19-20-րդ դարերի գորգային զարդամոտիվների և վաղբրոնզեդարյան (Կուր-արաքսյան) խեցեղենի զարդարման մոտիվներում. – «Հայկական հանգույց. գորգարվեստի ավանդույթները» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2013, նոյեմբերի 20-22), Եր., «ՀՊԹ», էջ 19-31:
26. Ազիզյան Ա. 2017, Դիտողություններ Հայաստանի կուր-արաքսյան խեցեղենի հազվադեպ հանդիպող զարդաձևերի վերաբերյալ. – Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 2, Հաբիտուս. Մարդաբանական և հնագիտական ուսումնասիրություններ, 2, Եր., «Գիտություն», էջ 238-248:
27. Ազիզյան Ա. 2019, Շենգավիթյան խեցեղենի օձապատկեր զարդամոտիվները. – ՎՀԻՍ, էջ 274-281:
28. Աթոյան Կ. 1965, Ռազմա-սպորտային մենամարտերը Հայաստանում. Հնագույն ժամանակներից մինչև XX դար, մասնագիտական խմբագիր՝ Վ. Բոդյան, Եր., «Լույս», 216 էջ:
29. Աթոյան Կ. 1985, Ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի հնագույն ակունքները Հայաստանում, Եր., «Լույս», 373 էջ:
30. Ալայան Ա. 2002, Բուն հայկական մետաղագործական տերմինների ծագումը և ստուգաբանությունը. – ՊԲՀ, 1, էջ 210-216:
31. Ալեքսանյան Ա. 2009, Հաքարիի արձանները. – Էջմիածին, Ժ, էջ 60-68:
32. Ալիշան Ղ. 1847, Յովհաննու Սարկալազի իմաստասիրի եւ վարդապետի ասացեալ բան իմաստութեան ի պատճառս զբօսանաց առ ծագն որ զաղօթանոցաւ և որա ճռուելէր քաղցրաձայն որ կոչի սարիկ. – Բազմավէպ, Ե տարի, 14, էջ 221-225:
33. Ալիշան Ղ. 1869, Յուշիկէ հայրենեաց հայոց, հ. Ա, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 538 էջ:
34. Ալիշան Ղ. 1881, Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 192 էջ:
35. Ալիշան Ղ. 1885, Սիսուան. համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ և Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 592 էջ:
36. Ալիշան Ղ. 1890, Այրարատ, բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 590 էջ, 15 թերթ գուն. ներդիր:
37. Ալիշան Ղ. 1895, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 523 էջ:
38. Ալիշան Ղ. 1910, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 557 էջ:
39. Ալիշան Ղ. 1901, Հայապատում. պատմիչք եւ պատմութիւնք հայոց, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 652 էջ:
40. Աղայան Էդ. 1986, Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 300 էջ:
41. Աղանեանց Գ. Բա. 1898, Վանի կեանքից. – «Լումայ» գրական հանդես, Թիֆլիս, Բ, էջ 278-289:
42. Աճառեան Զր. 1910, Հայոց գրերը. – Հանդես Ամսօրեայ, 2, էջ 46-52:
43. Աճառեան Զր. 1928, Հայոց գրերը, Վիեննա, «Մխիթարեան տպ.», 501 էջ, հավելված:
44. Աճառեան Զր. 1984, Հայոց գրերը, Եր., «Հայաստան», 688 էջ, 4 ներդիր:

45. **Աճառյան Զր. 2005**, Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի, համեմատ. 562 լեզուների. իմաստաբանություն, բառաբանություն, շարահյուսություն, Եր., «ԵՊՀ», 350 էջ:
46. **Ամատունի Ս. Վրդ. 1912**, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, «Տպ. Ս. Էջմիածնի», 708 էջ:
47. **Ամիրբեկյան Ա. 2016**, Բուսածաղկային հորինվածքները Լոռու և Արցախ-Սյունիք գորգագործական կենտրոններում.– Հայոց գորգագործական մշակույթը, էջ 7-10:
48. **Ալվազյան Ա. 1972**, Նյութեր Նախիջևանի պատմական գյուղերի տեղադրության և պատմական հուշարձանների վերաբերյալ.– ՊԲՀ, 2, էջ 258-266:
49. **Ալվազյան Ա. 1981**, Նավասարի ժայռապատկերները.– ԼՀԳ, 2, էջ 45-53:
50. **Ալվազյան Ա. 1987**, Նախիջևանի կոթողային հուշարձաններն ու պատկերաբանականները, Եր., «Հայաստան», 399 էջ (135 թերթ նկ.):
51. **Ալվազյան Ա. 2010**, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. 2, Ճահուկ-Շահապոնք գավառ, Եր., «Գասպրինտ», 120 էջ, 108 ներդիր, նկար:
52. **Ալվազյան Ս. 2013**, Ուրարտերեն. բերականություն և բառապաշար, Եր., «Երևանի համալսարան», 144 էջ:
53. **Ալվազյան Ս. 2017**, Ուրարտական դիցանունների ստուգաբանություններ.– Բանբեր հայագիտության, 1, էջ 22-50:
54. **Ալվազյան Ս. 2018**, Ուրարտական պաշտամունքային «դռները» և աշտարակաձև տաճարները ըստ սեպագիր արձանագրությունների.– Բանբեր հայագիտության, 2, էջ 60-77:
55. **Այրումյան Վ.Զ. 1960**, Հայաստանի վայրի կնդակավորները, Եր., «Հայպետհրատ», 51 էջ:
56. **Անանյան Վ. 1961**, Հայաստանի կենդանական աշխարհը. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, հ. I, Կաթնասուններ, Եր., «Հայպետհրատ», 436 էջ:
57. **Անանյան Վ. 1962**, Հայաստանի կենդանական աշխարհը. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, հ. II, Կաթնասուններ, Եր., «Հայպետհրատ», 415 էջ:
58. **Անանյան Վ. 1965**, Հայաստանի կենդանական աշխարհը. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, հ. III, Թռչուններ, Եր., «Հայպետհրատ», 483 էջ:
59. **Անանյան Վ. 1967**, Հայաստանի կենդանական աշխարհը. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, հ. IV, Թռչուններ, Եր., «Հայպետհրատ», 360 էջ:
60. **Անանյան Վ. 1975**, Հայաստանի կենդանական աշխարհը. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, հ. V, Ձկներ և սողուններ, Եր., «Հայպետհրատ», 1975, 452 էջ:
61. **Անասյան Զ.Ս. 1959**, Հայկական մատենագիտություն, Ե - ԺԸ դդ., հ. Ա, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 1228 էջ:
62. **Անտառ ծննդոց 2015**, Հողվածների ժողովածու նվիրված Ֆելիք Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին, Եր., «ԵՊՀ», 658 էջ, նկ.:
63. **Ապրեսյան Զ.Զ. 1980**, Դավիթ Անհաղթի գեղագիտական հայացքները.– Դավիթ Անհաղթ. հողվածների ժողովածու, Եր., «Երևանի համալսարան», 272 էջ:
64. **Աջամոյան Ա., Բաբայան Տ. 2015**, Աշխարհագրական և պատմամշակութային արժեքների անվանափոխման դրսևորումները Հայկական լեռնաշխարհում.– ՀԼ, էջ 148-158:
65. **Առաքելյան Ա. 1975**, Հռոմեական գրականության պատմություն, Եր., «Լույս», 540 էջ:
66. **Առաքելյան Բ. 1941**, Հայկ - Օրիոն.– Արմֆանի տեղեկագիր, 8 (13), էջ 29-36:
67. **Առաքելյան Բ. 1949**, Հայկական պատկերաբանականները IV-VII դարերում, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 128 էջ, 82 նկ.:
68. **Առաքելյան Բ. 1951**, Գառնի I. 1949-1950 թթ. պեղումների արդյունքները, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 90 էջ, 31 աղ.:
69. **Առաքելյան Բ. 1969**, Զանդակագործությունը հին Հայաստանում.– ՊԲՀ, 1, էջ 43-68:
70. **Առաքելյան Բ.Ն. 1971**, Հին հայկական պաշտամունքը և կրոնը.– ՀԺՊ, էջ 900-906:
71. **Առաքելյան Բ.Ն. 1976**, Ակնարկներ Հին Հայաստանի արվեստի պատմության (մ.թ.ա. VI դ. – մ.թ. III դ.), Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 124 էջ, 137 տախ.:
72. **Առաքելյան Բ. 1980**, Հնագիտական ուսումնասիրությունները Սովետական Հայաստանում.– ԼՀԳ, 11, էջ 22-40:
73. **Առաքելյան Զ.Մ. 1987**, Սիսիան (տեղեկատու-ուղեցույց), Եր., «ՀԿԿ Կենտկոմ», 131 էջ:
74. **Առաքելյան Զ.Մ. 1996**, Սիսիան. պատմաաշխարհագրական ակնարկ, Եր., «Պարբերական», 128 էջ:
75. **Առաքելյան Զ.Մ. 2017**, Սիսիանի պատմամշակութային արժեքներն ու բնության շնորհները, Եր., «ՎԿՎ Պրինտ», 123 էջ:
76. **Առաքելյան Ս. 2019**, Վիշապի մասին կրոնաառասպելական պատկերացումները հայ վիպական բանահյուսության մեջ.– ՎՀԻՍ, էջ 157-163:
77. **Ասատրյան Զ. 2014**, Ծիսական մենամարտի առանձնահատկությունները հայ ժողովրդական խաղերում.– Հաբիտուս 1, էջ 166-174:
78. **Աստապուրիչ Ի.Ս., Թումանյան Բ.Ե. 1969**, Հայ մատենագրական աստղագիտական գրառումներից (ասուպային երևույթների դիտարկումներ).– ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. բնական գիտություններ, 2 (111), էջ 40-47:
79. **Ավագյան Ավ. 2001**, Իրանի Դարադաղ գավառի հայերի ուխտավայրերը, – ՀՍՍ, 280-288:
80. **Ավագյան Ա. 2019**, Ակտիվ խզվածքների մերձակերտության դրսևորումները, Եր., «Գիտություն», 294 էջ:
81. **Ավագյան Ա., Մելիքսեթյան Խ., Սահակյան Լ., Հովհաննիսյան Ա., Գալոյան Ղ., Առաքելյան Դ., Շահինյան Հ., Մելիք-Աղամյան Հ., Գրիգորյան Ա., Բադալյան Ռ., Բոբոխյան Ա., Բադալյան Մ., Գրիգորյան Տ., Սահակյան Զ., Գրիգորյան Է., Նավասարդյան Գ., Ավագյան Ս., Հովակիմյան Հ., Աթալյան Թ., Ավաղբեկյան Ա., 2021**, Հայաստանի Հանրապետության երկրաբանական վտանգների գեոպարկի ստեղծման նախադրյալները, Եր., «Գիտություն», 214 էջ:
82. **Ավագյան Լ. 1993**, Ալեքսանդր Դեմոյիսին. Հայաստանի երկրաբանության մեծ երախտավորը, Եր., «Մանկավարժ», 50 էջ:
83. **Ավագյան Ն.Զ. 1983**, Հայկական ժողովրդական տարազը (XIX դ. – XX դ. սկզբին), Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 113 էջ, 15 թերթ նկ.:
84. **Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում**, Դերենիկ Վարդումյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (խմբ.՝ Ս. Զարուբյուկյան, Հ. Մարության, Ս. Հրոստյան, Թ. Հայրապետյան, Լ. Աբրահամյան), Եր., «ՀԱԻ», 2014, 494 էջ:
85. **Ավանեսյան Լ. 2001**, Հայաստանի ժայռապատկերների և հայկական զարդաների որոշ զուգահեռներ.– Հայ ժողովրդական մշակույթ, XI, հանրապետական գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., «ՀԱԻ», էջ 10-11:
86. **Ավանեսյան Լ. 2003**, Հայկական գորգերի զարդապատկերների և Հայաստանի ժայռապատկերների համեմատական վերլուծության փորձ.– «Վան հայություն» թերթ, №5(68), 13 փետրվարի:
87. **Ավանեսյան Լ. 2006**, Հայկական գորգերի շրջագոտիների արևանշանները.– Հայ ժողովրդական մշակույթ, XIII, հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր (Երևան, 2006), Եր., «ՀԱԻ», էջ 29-35:
88. **Ավանեսյան Լ. 2020**, Հայկական գորգերի զարդաների ծագումնաբանությունն ու իմաստաբանությունը, Եր., «ՀՊԹ», 152 էջ:
89. **Ավետիսյան Է.Ս. 1989**, Հայկական ժողովրդական արվեստի պատմությունից.– ԼՀԳ, 4, էջ 78-82:

90. **Ավետիսյան Յ., Գևորգյան Ա., Բոբոխյան Ա. 2017**, Դվինի երկաթեղարյան մարդակերպ քանդակը.– «Խոսքով Կոտակից մինչև Կարո Ղաֆադարյան», անվանի հայագետ Կարո Գրիգորի Ղաֆադարյանի ծննդյան 110-ամյա հոբելյանին նվիրված հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 2017, հունիսի 17), Եր., «ՊՄԱԹՊՄԾ», էջ 35-38:
91. **Ավետիսյան Յ., Գևորգյան Ա., Բոբոխյան Ա., Մկրտչյան Լ., Ավետիսյան Ն. 2019**, Լանդշաֆտի հնագիտական ուսումնասիրության առանձնահատկությունները.– «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Եր., «ԵՊՀ», 1, էջ 95-106:
92. **Ավետիսյան Յ., Գևորգյան Ա., Բոբոխյան Ա., Սարգսյան Գ. 2018**, Հայաստանի մեգալիթյան հուշարձանները և դրանց դասակարգման խնդիրները.– ԱԹ, էջ 60-68:
93. **Ավետիսյան Յ., Գևորգյան Ա., Բոբոխյան Ա., Սարգսյան Գ., Մկրտչյան Լ., Դանիելյան Յ. 2022**, Հայացք բարձր լեռներից. հնագիտական հետազոտություններ Գեղարքունիք-Արցախ սահմանային գոտում.– ՈՒԴԵԹ, էջ 108-124:
94. **Ավետիսյան Յ., Գևորգյան Ա., Մկրտչյան Լ., Բոբոխյան Ա. 2019**, Վիշապ բարակոթոռների թասածն փորվածքները և դրանց ընդհանուր զուգահեռները.– ՎՀԻՍ, էջ 591-624:
95. **Ավետիսյան Յ., Գևորգյան Ա., Սարգսյան Գ., Մկրտչյան Լ., Բոբոխյան Ա. 2023**, Արցախի մեգալիթյան մշակույթը, Եր., «ՀԱԻ», 184 էջ:
96. **Ավետիսյան Պ., Գասպարյան Բ. 2002**, Ագարակի հուշարձանախմբի 2001 թ. պեղումները.– ՀՀՄ XII, էջ 9-13:
97. **Ավետիսյան Վ.**, Վարդաձոր. գյուղի պատմություն, Եր., «Չանգակ-97», 2008, 278 էջ:
98. **Ավետիսյան Վ. 1977**, Սևանի ավազանի բրոնզեդարյան անասնապահությունը.– ԼՀԳ, 3, էջ 83-90:
99. **Ավետիսյան Վ. 2003**, Սևանի ավազանի մշակույթը մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում (ըստ Լճաշենի հնագիտական նյութերի), Եր., «Չանգակ-97», 200 էջ + 64 էջ նկար:
100. **Ավետիսյան Վ.Վ. 2006**, Նորահայտ ժայռապատկերներ Նեղուց գյուղի տարածքում.– ԼՀԳ, 2, էջ 249-255:
101. **Ավետիսյան Վ.Վ. 2008**, Ժայռապատկերներ Գոշ գյուղի շրջակայքում.– ԼՀԳ, 1, էջ 252-254:
102. **Ատրպետ 1912**, Հայ թագավորների դրամները. Յետ Տիգրան Մեծի.– ԱՀ, XXIII գիրք, 2, էջ 57-67:
103. **Ազեդե Յ.Յ. 1912**, Դասեր Հայոց եւ Հայաստանի հնագույն պատմութեան.– Բազմավեպ, 3 տարի, 7-9, էջ 289-314:
104. **Արագածի թիկունքում**. հնագիտական հետազոտություններ, նվիրված Տեղեմակ խաչատրյանի հիշատակին, Եր., «Գիտություն», 2018, 357 էջ:
105. **Արեշյան Գ.Ե. 1983**, Հնագիտական աղբյուրներում մշակութային և եթնիկական փոխազդեցության պրոբլեմը.– ՀՍՍՀ-ում 1981-1982 թթ. ԴՀԱՆ, Եր., էջ 6-8:
106. **Արզումանյան Ս. 2022**, Արվեստի սահմանների խնդիր շուրջ. «արվեստի աշխարհ» հայեցակարգը.– ԼՀԳ, 1, էջ 88-102:
107. **Արշալույս քրիստոնեության հայոց** միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (Երևան, 2016, մայիսի 19-20), Եր., «Գիտություն», 2017, 455 էջ, 24 էջ նկ.:
108. **Արշարունի Ա. 1961**, Հայ ժողովրդական թատերախաղեր, Եր., «Հայպետհրատ», 340 էջ:
109. **Արևշատյան Ս. 1976**, Հովհան Որոտնեցի.– Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները. V-XVIII դարեր, Եր., «ԵՊՀ», էջ 384-391:
110. **Բաբայան Ֆ. 1981**, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական խեցեղենի զարդաձևերը, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 88 էջ, 24 թերթ նկ.:
111. **Բաբայան Ֆ. 1998a**, Խեցեղենի հարդարման աստղաձև զարդի շուրջ.– ՀՀՄ XI, էջ 11:
112. **Բաբայան Ֆ. 1998b**, Անիի և Դվինի մանրաքանդակ առարկաների շուրջ.– «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», հանրապետական III գիտաժողովի զեկ. հիմնադրույթներ (Գյումրի, 1998, նոյեմբերի 5-7), Գյումրի, էջ 57-58:
113. **Բաբայան Ֆ. 2017**, Միջնադարյան Դվինի մանրաքանդակ արձանիկները.– «Խոսքով Կոտակից մինչև Կարո Ղաֆադարյան», անվանի հայագետ Կարո Գրիգորի Ղաֆադարյանի ծննդյան 110-ամյա հոբելյանին նվիրված հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 2017, հունիսի 17), Եր., «ՊՄԱԹՊՄԾ», էջ 17-20:
114. **Բադայան Գ.Մ. 2020**, Հայկական լեռնաշխարհը: Մեծ Հայքի վարչական կառուցվածքը 2-5-րդ դարերում, ուսումնական ձեռնարկ, Եր., «Մեկնարկ», 44 էջ:
115. **Բադայան Յ.Ս. 1963**, Հայոց տոմարի շուրջը.– ՊԲՀ, 4, էջ 63-74:
116. **Բադայան Յ. 1970**, Օրացույցի պատմություն, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 566 էջ:
117. **Բադայան Մ.Ս. 2009**, Տարին և Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը.– Մերձավոր Արևելք. Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ (հոդվածների ժողովածու), VI, Եր., «Լուսակն», էջ 33-42:
118. **Բադայան Մ.Ս. 2015**, Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը (պաշտամունք, խորհրդանշաններ, պատկերազրույթներ) ըստ հնագիտական սկզբնաղբյուրների, ատենախոսություն, Եր., 299 էջ, <etd.asj-oa.am/590/>:
119. **Բադայան Մ. 2017**, Մենուա և Թարիթա – Արտաշես և Սաթենիկ. որոշ դիտարկումներ Թովմա Արծրունու հիշատակած Աստղիկ աստվածուհու աշտարակի վերաբերյալ.– «Կղզյակ որ մեզ ետուր արև...», Մխիթարյանների միաբանության հիմնադրման 300 ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտաժողովի նյութեր, Եր., «ՊՄԱԹՊՄԾ», էջ 88-112:
120. **Բազեյան Կ. 2019**, Օձ-վիշապը XVIII-XIX դդ. հայկական ասեղնագործության մեջ.– ՎՀԻՍ, էջ 324-334:
121. **Բայրամյան Կ.Ս. 2024**, Աշխարհի բնական հուշարձանապահպան գործունեությունը, թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Եր., «Digiprint», 20 էջ:
122. **Բասմաջեան Կ.Յ. 1936**, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն եւ Հայաստանի վերաբերեալ դրամներ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 228 էջ, 127 նկ., 2 տախ.:
123. **Բարթիկյան Յ.Մ. 1964**, Արատոս Սոլացու «ΔΙΟΣΗΜΕΙΑ» կամ «ΠΡΟΓΝΩΣΤΙΚΑ» աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը.– Բանբեր Մատենադարանի, 7, էջ 331-363:
124. **Բարթիկյան Յ.Մ. 1971**, Դարձյալ Ամանիա Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս ամպոց և նշանաց» աշխատության մասին.– ՊԲՀ, 4, էջ 133-150:
125. **Բարխուդարյան Ա.Գ. 1935**, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Եր., «Հայպետհրատ», 94 էջ, 63 նկ.:
126. **Բարխուդարյան Ա.Գ. 1958**, Ժողովրդի դերը մեր պատմական հուշարձանների կերտման գործում.– ՏՀԳ, 8, էջ 43-53:
127. **Բարխուդարյան Ա.Գ. 1963**, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 381 էջ, 91 լուս.:
128. **Բարխուդարյան Ա.Գ. 1964**, Դիտողություններ և նոր նյութեր հին Հայաստանի ոռոգման գործի վերաբերյալ.– ՆՀԳԳ, էջ 259-285:
129. **Բարխուդարյան Ա.Գ. 1967**, Դիվան հայ վիմագրության, III, Վայոց ձոր, «ՀՍՍՀ ԳԱ», Եր., 427 էջ, 813 տախ.:
130. **Բարխուդարյան Ա.Գ. 1973**, Դիվան հայ վիմագրության, IV, Գեղարքունիք, «ՀՍՍՀ ԳԱ», Եր., 526 էջ, 95 տախ.:
131. **Բարսեղյան Լ. 1962**, Ուշ բրոնզե էպոխայի մի քանի նորահայտ պաշտամունքային հուշարձաններ.– ՊԲՀ, 3, էջ 258-260:
132. **Բարսեղյան Լ.Ա. 1964**, Հայոց գիրը Մաշտոցից շատ առաջ.– «Գիտություն և տեխնիկա», 3, էջ 48-51:
133. **Բարսեղյան Լ.Ա. 1966**, Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի վերաբերյալ.– ՊԲՀ, 3, էջ 147-159:
134. **Բարսեղյան Լ.Ա. 1967**, Գեղամա լեռների «վիշապները».– ՊԲՀ, 4, էջ 181-188:
135. **Բարսեղյան Լ.Ա. 1995**, Պատմագրական վկայությունները Հայկական լեռնաշխարհի երկրաշարժերի մասին (հնագույն ժամա-

- նակներից մինչև XIX դ. սկիզբը), Եր., «Հայաստանի ԳԱԱ», 67 էջ:
136. **Բդոյան Վ. 1950**, Երկրագործական պաշտամունքի մի քանի հետքեր հայերի մեջ.– Աշխատություններ ՀԳՊԹ, հ. III, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», էջ 5-71:
 137. **Բդոյան Վ. 1963**, Հայ ժողովրդական խաղեր, հ. I, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 296 էջ:
 138. **Բդոյան Վ.Յ. 1972**, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 510 էջ, 172 տախ.:
 139. **Բդոյան Վ. 1976**, Վանատուր և Ամանոր ծայտյալ պաշտամունքների հարցի շուրջ.– ԼՀԳ, 12, էջ 78-92:
 140. **Բդոյան Վ. 1980**, Հայ ժողովրդական խաղեր, հ. II, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 240 էջ:
 141. **Բդոյան Վ.Յ. 1986**, Հայկական աղամաններ, Եր., «Սովետական գրող», 163 էջ:
 142. **Բենսե 1900**, Բուլանըխ կամ Հարթ գաւառ. Երկնային լուսաւորները.– ԱՅ, 2. գիրք, էջ 31; Առածներ.– Անդ, էջ 89:
 143. **Բենսե 1972**, Հարթ (Մշո Բուլանըխ).– ՀԱԲ, 3, 182 էջ:
 144. **Բոբոխյան Ա. 2006**, Ձին և էջը Ծոփքի պատմամշակութային համատեքստում.– Հայ ազգաբնության և հնագիտության խնդիրներ, I, Երիտասարդ գիտնականների հանրապետական IX գիտաժողովի նյութեր (խմբ.՝ Դ.Ս. Վարդումյան, Լ.Յ. Աբրահամյան, Գ.Յ. Շագոյան), Եր., «Գիտություն», էջ 33-40:
 145. **Բոբոխյան Ա. 2007**, Դիտողություններ բրոնզեդարյան Հայաստանի երաժշտության և երաժիշտների վերաբերյալ.– Հայ ազգաբնության և հնագիտության խնդիրներ, 3, էջ 7-11:
 146. **Բոբոխյան Ա. 2008**, Բրոնզեդարյան Հայաստանի երաժշտական գործիքները.– Շնորհի ի վերուստ, էջ 240-261:
 147. **Բոբոխյան Ա. 2014**, Աղթնի Նորահայտ վիշապաբարը և Տայքի դերը Հայկական լեռնաշխարհի հնամշակութային զարգացումներում.– Հաբիտուս 1, էջ 252-260:
 148. **Բոբոխյան Ա. 2017a**, Լռությունից դեպի աղմուկ. Հնագիտության ներուժը նախապատմական Հայաստանի երաժշտական արվեստի հետազոտման գործում.– Հնչյուն և լռություն. Երաժիշտը և նվագարանը դարերի հուլովայթում (խմբ.՝ Հ. Պիկիյան), Եր., «Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտ», էջ 16-37:
 149. **Բոբոխյան Ա. 2017b**, Կոմիտասը և հնագիտությունը.– Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի տարեգիրք, հ. Բ, Եր., էջ 24-53:
 150. **Բոբոխյան Ա. 2017c**, Խորենացու վկայությունը Պաղատի սրբազան տարածքի մասին և վիշապաբարերի խնդիրը.– Արևելագիտությունը Հայաստանում, հ. 3. Հին և միջնադարյան Հայաստանը և իր հարևանները, Եր., «Գիտություն», էջ 32-51, նկ. 1-3:
 151. **Բոբոխյան Ա. 2018a**, Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը.– ՀԱԻԱ, 1, էջ 290-301:
 152. **Բոբոխյան Ա. 2018b**, Կոմիտասի պատմական մեթոդը.– Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի տարեգիրք, հ. Գ, Եր., էջ 27-58:
 153. **Բոբոխյան Ա. 2019**, Կունտարա սրբավայրը և Կունկունուցի բարը.– ՎՅԻՍ, էջ 448-459:
 154. **Բոբոխյան Ա. 2020a**, Կոմիտասի ստեղծագործության ենթաշերտային խորհրդաբանությունը և դրա թվագրության խնդիրը.– Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի տարեգիրք, հ. Ե, Եր., էջ 51-86:
 155. **Բոբոխյան Ա. 2020b**, Ատրպետի «գիտական արկածները» և վիշապ բարակոթողների հայտնագործումը, Եր., «ՀՊԹ», 152 էջ:
 156. **Բոբոխյան Ա., Հովհաննիսյան Կ. 2016**, Վիշապաբարերը Տարագրոսի ուսումնասիրություններում.– ԼՀԳ, 3, էջ 240-253:
 157. **Բոբոխյան Ա., Ջիլիբերտ Ա., Հնիկա Պ. 2015**, Վիշապաբարերի հնագիտություն.– Վիշապ բարակոթողները, Եր., «Գիտություն», էջ 269-396:
 158. **Բրուտեան Գ. 1985**, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին.– Էջմիածին, Բ-Գ, էջ 72-80:
 159. **Բրուտեան Գ. 2007**, Հայկական հնագույն օրացուցային պատկերացումները ըստ Ն.Բ. 28-27-րդ դարի քրեդանի զարդապատկերի վերլուծության.– Բազմավեպ, ԵԿԵ տարի (CLXV), 1-4, էջ 149-163:
 160. **Բրուտեան Գ. 2009a**, Երկնային վիշապի մասին պատկերացումները հին հայոց տիեզերաբանական համակարգում.– Էջմիածին, էջ 98-114:
 161. **Բրուտեան Գ. 2009b**, Գիսաւորների մասին Նորայայտ յիշատակութիւններ հայկական մատենագիր աղբիւրներում.– Բազմավեպ, ԵԿԵ տարի (CLXVII), 1-4, էջ 146-157:
 162. **Բրուտեան Գ. 2014**, Հայկական հնագույն օրացույցների կապը երկնային լուսատուների հետ.– ԱԿ, էջ 322-333:
 163. **Գաբրիելյան Ա. 2008**, Երեբունիի պատկերազարդ կնքադրոշմը.– ՊԲՀ, 3, էջ 148-159:
 164. **Գաբրիելյան Ա. 2013**, Հայաստանում հայտնաբերված մի քանի բազմանիստների մասին.– «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես (գիտական հոդվածների ժողովածու), Ա, «ԵՊՀ», էջ 148-159:
 165. **Գաբրիելյան Ա. 2021**, Գլխապակառք կիսաթանկարժեք և թանկարժեք բարերի փորագրության արվեստ.– ԳԱՏ, հ. 11, էջ 9-24:
 166. **Գաբրիելյան Հ. 1976**, Հայ փիլիսոփայության պատմություն (սկզբից մինչև մեր օրերը), Եր., «ԵՊՀ», 502 էջ:
 167. **Գալֆայան Ա. 2010**, Հյուսիսային և հանգուցային զարդանախշերի առեղծվածը, Եր., «Նորթ գրատուն», 2010, 186 էջ:
 168. **Գալֆայան Ա., Մխիթարյան Լ. 2002**, Հայկական միջնադարյան զարդարվեստը որպես ազգային տեքստիլ տեխնոլոգիաների ամրագրման միջոց.– ՊԲՀ, 2, 161-186:
 169. **Գայսեթյան Վ. 1987**, Ժայռապատկերներ՝ Գուգարքում.– «Սովետական Հայաստան» օրաթերթ, 24 հուլիսի:
 170. **Գասպարյան Բ., Պետրոսյան Ա. 2023**, Հայկական լեռնաշխարհի բարիդարյան հուշարձանները որպես պատմամշակութային ժառանգության բացառիկ սկզբնաղբյուրներ.– «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային 6-րդ գիտաժողովի հիմնադրույթների ժողովածու, Եր., «ՊՄԱԹՊՄԴ», էջ 27-29:
 171. **Գասպարյան Բ., Սարգսյան Գ. 2003a**, Քասախի կիրճի հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրության նախնական արդյունքները.– «Արագածոտն. հոգևոր և մշակութային ժառանգություն» գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Օջական, էջ 58-59:
 172. **Գասպարյան Բ., Սարգսյան Գ. 2003b**, Ժայռանկարների Նորահայտ խումբ Գեղամավանի «Կարմիր բարանձավում».– Հայաստանի հնագույն մշակույթը, 3, էջ 5-12:
 173. **Գասպարյան Բ., Պետրոսյան Ա., Գլաուբերման Ֆ., Աղիգյոզյան Ա., Ջիլ Զ., Առաքելյան Դ., Հայդույան Հ., Նահապետյան Ա., Ֆրահմ Է., Էգելանդ Հ., Վիլիսոն Զ., Ադլեր Դ. 2023**, Հայաստանի բարի դարը. կատալոգ-պատկերազարդ, հտ Լ. ստորին պալեոլիթ, Եր., «ՀԱԻ», 240 էջ (210 նկ., 70 գրչանկար, 1 քարտեզ):
 174. **Գարագաշեան Ա.Մ. 1895**, Քննական պատմություն հայոց, մասն Գ, Թիֆլիս, «Տպ. Մ.Դ. Ռոտինեանցի», 278 էջ:
 175. **Գյոնջյան Ա.Ա. 2022**, Որսորդությունն ու անասնապահությունը բրոնզի և երկաթի դարաշրջանում Հայաստանի հյուսիսարևմտյան տարածքում, թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Եր., «Լուսաբաց», 25 էջ:
 176. **Գյուլխայան Բ. 2013**, Հայկական հնագույն բարձրաշխարհիկ կահույքը.– ԳԱՏ, հ. 1, էջ 179-188:
 177. **Գնունի Ա. 1994**, Հայաստանի Կուր-արաքսյան մշակույթի ուղղանկյուն հատակագծով կացարանները և նրանց տարածման սահմանները.– Բանբեր Երևանի համալսարանի, 3 (84), էջ 22-32:
 178. **Գնունի Ա. 2006**, Ծենգավթյան մշակույթի բնակավայրերում տեղադրված սրբավայրերը և պաշտամունքային կառույցները.– ՊԲՀ, 1, էջ 236-253:

179. **Գևուկի Ա. 2010**, Հայաստանում քաղաքագոյացման հիմնահարցի շուրջ.– ՎԵՄ, Բ (Ը) տարի, 4 (32), էջ 89-111:
180. **Գրեկյան Ե. 2008**, Կինն Ուրարտուում. Ուրարտուի թագուհիները.– Շնորհի ի վերուստ, էջ 292-309:
181. **Գրեկյան Ե., Բաղայան Մ., Տիրացյան Ն., Պետրոսյան Ա. 2018**, Բիայնիլի-Ուրարտու. աստվածներ, տաճարներ, պաշտամունք, Եր., «ՀԱԻ», 206 էջ:
182. **Գրիգորեան Ա.Յ. 2023**, Հայ բրիստոնեական ճարտարապետութիւնը եւ նախաբրիստոնեական մշակոյթի ներգործութիւնը, Եր., «Չանգակ-97», 440 էջ, 106 աղ., 175 լուս., 69 պատկեր:
183. **Գրիգորյան Ա. 1990**, Օձապատկեր տապանաքարեր.– «Մշակույթ», 2-3, էջ 99:
184. **Գրիգորյան Ա.Յ. 2005**, հորհրդանշանային մտածողությունը հայկական ճարտարապետությունում, Եր., «ԱԼԱՍ», 178 էջ, 106 աղ.:
185. **Գրիգորյան Ա.Յ. 2017**, Խաչատակի աստիճանաձև հորինվածքների խորհրդաբանական ստուգաբանությունը երկիր-երկինք բնափիլիսոփայական ընկալումների համատեքստում.– ԾԳԱ, XX, էջ 16-27:
186. **Գրիգորյան Ա.Յ. 2020**, ճարտարապետ Ռոմեո Ջուլիակյան, Եր., «Ալեքսանդր Թամանյանի անվան ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտ», 292 էջ:
187. **Գրիգորյան Աս. 2012**, Հագ ու կապի անվանումները «Սասնա ծռեր» վիպերգում.– Հայկական Էպոսը և համաշխարհային Էպիկական ժառանգությունը, միջազգային II գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2009, նոյեմբերի 12-14), Եր., «Գիտություն», էջ 266-271:
188. **Գրիգորյան Գ.Յ. 1980**, Հովհան Որոտնեցու փիլիսոփայական ուսմունքը, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 242 էջ:
189. **Գրիգորյան Գր.Ա. 1989**, «Սասունցի Դավիթ» Էպոսի զարգացման շրջանները և պատմական շերտերը, Եր., «Հայաստան», 175 էջ:
190. **Գրիգորյան Գր. 2000**, Հայկական վիմագրություն, Եր., «Չանգակ-97», 208 էջ:
191. **Գրիգորյան Գր. 2007**, Վահանավանք, Եր., «Չանգակ-97», 192 էջ:
192. **Գրիգորյան Գր., Հախվերդյան Ս.Գ. 2001**, Սյունիքի պատմություն, Եր., «Հրազդան», 316 էջ:
193. **Գրիգորյան Գր.Վ. 2012**, Հայաստանի վաղ միջնադարյան բառանկատ կոթողները, Եր., «ՀԴԹ», 288 էջ:
194. **Գուլակյան Յ. 2010**, Հայագիտության և հայապահպանության հարցեր, հրապարակախոսություն, խմբ. և առաջաբանը՝ Գ. Յազընյան, 2 հատորով, հ. 1, Եր., «Էդիթ Պրինտ», 480 էջ:
195. **Գևորգյան Ա. 1978**, Արիեստոներն ու կենցաղը հայկական մանրանկարներում, Եր., «Հայաստան», 155 էջ, 48 տախ.:
196. **Գևորգյան Ա. 1982** (կազմող, առաջաբանը և ծանոթագր.), Հայկական մանրանկարչություն. Դիմանկար, Եր., «Սովետական գրող», 246 էջ (129 նկ.):
197. **Գևորգյան Ա. 1996** (կազմող և առաջաբանը), Հայկական մանրանկարչություն. Կենդանազարդեր, Եր., «Անահիտ», 111 էջ, 77 տախ.:
198. **Գևորգյան Ե. 2003**, Հայոց շարժումային լեզվի բացատրական բառարան (շարժութարան), Եր., «ԵՊՀ», 688 էջ:
199. **Դաբադյան Ա. 1999**, Հերալդիկական համակարգը որպես հայոց ռազմական կազմակերպվածքի բացահայտման միջոց.– «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդես, Եր., 1, էջ 84-95:
200. **Դաբադյան Ա. 2006**, Դրոշի և դրամի պատկերազրույթյան համադրելիությունն արքայի ծիսական երթի կառուցվածքում.– Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ, I, ՀԱԻ երիտասարդ գիտնականների IX գիտաժողովի նյութեր (խմբ. Վարդումյան Դ.Ս. և այլք), Եր., «Գիտություն», էջ 157-166:
201. **Դաբադյան Ա. 2014**, Արցախի և Սյունիքի ճանապարհները. XIX-XX դդ. մշակույթային և աշխարհագրական առումները.– Ավանդակներ և արդիականը հայոց մշակույթում, էջ 71-77:
202. **Դադոյան Վ. 2024**, Չայն ազատության. «Հազարան Բլուզ» հայկական ժողովրդական հեքիաթի վերլուծություն հոգևոր տեսանկյունից, Եր., «Վան Արյան», 120 էջ:
203. **Դալալեան Տ.Ս. 2017**, Վիպասանական արուեստը, երաժիշտ-կատարողները եւ նուագարանները վաղմիջնադարեան Հայաստանում. լեզու-մշակութաբանական ակնարկ.– Հնչյուն և լռություն. երաժիշտը և նվագարանը դարերի հոլովությամբ (խմբ.՝ Հ. Պիկիչյան), Եր., «Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտ», էջ 38-53:
204. **Դալալյան Տ.Ս. 2018**, Դիտարկումներ՝ նվագարանային պատկերացումներում տիեզերքի չորս տարրերի մասին ուսմունքի արտացոլման վերաբերյալ.– Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի տարեգիրք, հ. Գ (խմբ.՝ Տ. Շախկույան), Եր., էջ 91-106:
205. **Դալալյան Տ.Ս. 2019**, Դիտարկումներ՝ 13-րդ դարում երաժշտական գործիքների առնչվող աշխարհայացքային ընկալումների վերաբերյալ.– ՀԱԻԱ, 3, էջ 92-105:
206. **Դանիելյան Է.Լ. 1971**, Արիստոտելի տարրերի տեսությունը և Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտութիւնը».– ՊԲՀ, 2, էջ 217-222:
207. **Դանիելյան Է.Լ. 1989**, Հին հայոց դիցաբանական պատկերացումները աստղային երկնքի մասին.– ՊԲՀ, 3, էջ 102-113:
208. **Դանիելյան Է.Լ. 1989**, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու հոգևոր ակունքները և պատմական նշանակությունը, Եր., «Հայք», 88 էջ:
209. **Դանիելյան Է. 2014a**, Հայաստանի և այլ երկրների պատմության թուրք-ադրբեջանական կեղծարարությունների քննադատությունը.– «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները» հայագիտական միջազգային II համաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 2013, հոկտեմբերի 17-19), Եր., «Գիտություն», էջ 84-87:
210. **Դանիելյան Է. 2014b**, Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտական և բնափիլիսոփայական հայացքները.– ԱԺԱՄ, էջ 76-86:
211. **Դավթյան Ա. 2004**, Հայոց աստղային դիցաբանություն, Եր., «հեղինակային», 264 էջ:
212. **Դավթյան Ա. 2009**, Շումերերեն-հայերեն հարաբերության խնդիրը, Եր., «հեղինակային», 83 էջ:
213. **Դավթյան Ա. 2014**, Հայերեն-շումերերեն ընդհանրությունների բառարան, Եր., «հեղինակային», 489 էջ:
214. **Դավթյան Ա. 2022**, Շումերների երկրագործական ուղեցույցը հայերեն Է, Եր., «հեղինակային», 338 էջ:
215. **Դավթյան Ս.Ս. 1936**, Աղմաղանի վրայով, Եր., «Պետհրատ», 22 էջ:
216. **Դավթյան Ս.Ս. 1966**, Հայկական ժանյակ, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 50 էջ, 125 նկ.:
217. **Դավթյան Ս.Ս. 1972**, Հայկական ասեղնագործություն, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 92 էջ, 151 նկ.:
218. **Դավթյան Ս.Ս. 1975**, Հայկական կարպետ, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 67 էջ, 191 նկ., 5 տախ.:
219. **Դավթյան Ս.Ս. 1981**, Դրվագներ հայկական միջնադարյան կիրառական արվեստի պատմության, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 182 էջ, 32 թերթ նկ.:
220. **Դարյան Զ. 1983**, Ասք Նգա, Եր., «Հայաստան», 328 էջ:
221. **Դեմիրճյան Ալեքսանդր Պետրոսի** (ծննդյան 115-ամյակին, 1900-1953).– ՀՀ ԳԱԱ Տեղեկագիր. գիտություններ երկրի մասին, **2015**, 68, 1, էջ 91-92:
222. **Դեմիրճյան Զ. 2012**, Հայկական ազգային խորհրդանշաններ. զինանշաններ, դրոշներ, պարզանքներ, Եր., «Տիգրան Մեծ», 468 էջ:
223. **Դեմեքյան Ս. 1976**, Լոռի-բերդի ու ըրոնգեդարյան մարտակառքը.– ՊԲՀ, 1, էջ 209-220:
224. **Դեմեքյան Ս. 1986**, Թագակիր իշխանավորի պատկերը Լոռի-բերդի ըրոնգեդարյան բնակավայրից.– ԼՀԳ, 8, էջ 75-81:
225. **Դեմեքյան Ս. 2001**, Լոռի բերդի №79 դամբարանը.– Հին Հայաստանի մշակույթը, 3. Մարտիրոսյանի հիշատակին նվիրված

- գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 2001, հոկտեմբերի 25), Եր., «ՀԱԻ», էջ 39:
226. **Դեվեջյան Ս. 2006**, Լոռի բերդ II (միջին բրոնզ), Եր., «Գիտություն», 426 էջ, 35 աղ.:
 227. **Դեվեջյան Ս., Հոբոսյան Ա. 2015**, Տիեզերական պատկերացումների արտացոլումը Լոռի Բերդի հնագիտական իրերի վրա.– ՊԲՀ, 3, էջ 168-180:
 228. **Դիլբարյան Ն. 2025**, «Տուն, բնակավայր» հասկացության իրանական ծագման բառերը Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Յայոց» երկում.– ՊԲՀ, 1, էջ 136-149:
 229. **Դումիկյան Ա.Վ. 2015**, Կոմագենեի դրամներում հայկական թագի մեկնությունների հարցը ֆրանսիական պատմագրության մեջ.– ԼՀԳ, 3, էջ 103-111:
 230. **Եզեկեան Ա. 1908**, Սվաստիկա.– ԱՀ, 1, XVII, էջ 142-153:
 231. **Եղիազարյան Վ. 2012**, Կինը Եպոսում.– Հայկական Եպոսը և համաշխարհային Եպիկական ժառանգությունը, միջազգային II գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2009, նոյեմբերի 12-14), Եր., «Գիտություն», էջ 194-205:
 232. **Ենգիբարյան Ն. 2019a**, Օձանախը Հայաստանի բրոնզ-երկաթիդարյան խեցեղենի վրա. մ.թ.ա. II հազարամյակ – I հազարամյակի սկիզբ.– ՎՀԻՍ, էջ 282-288:
 233. **Ենգիբարյան Ն. 2019b**, Վիշապ-օձը ուրարտական պատկերագրությունում.– ՎՀԻՍ, էջ 295-303:
 234. **Ենոքյան Ա. 2019**, Վիշապ-օձի պատկերագրությունը հայ մանրանկարչության մեջ.– ՎՀԻՍ, էջ 387-395:
 235. **Եսայան Ս.Ա. 1972**, Չանգեզուրի վաղ հնագիտական հուշարձանները.– ԼՀԳ, 4, էջ 64-73:
 236. **Եսայան Ս.Ա. 1975**, Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան քանդակագործությունը (մ.թ.ա. XIV-X դդ.).– ԼՀԳ, 12, էջ 45-54:
 237. **Եսայան Ս.Ա. 1982**, Կարմիր Բլուր, Եր., «Հայաստան», 80 էջ, 6 թերթ նկ.:
 238. **Եսայան Ս.Ա., Աբաջյան Լ.Վ. 1991**, Ներքին հսնծոր (Կայալի դերե) ամրոցը (Արևմտյան Հայաստանի ուրարտական ամրոցի մասին).– ՊԲՀ, 1, էջ 110-121:
 239. **Եսայան Ս.Ա., Աբաջյան Լ.Վ. 1992**, Ճմինի (Ալթին թեփե) պեղումները (Արևմտյան Հայաստանի ուրարտական հուշարձանները).– ՊԲՀ, 2-3, էջ 175-188:
 240. **Եսայան Ս.Ա., Հմայակյան Ս.Գ. 1980**, Ուրարտական զգեստը.– ՊԲՀ, 3, էջ 203-215:
 241. **Երանյան Ն. 2015**, Նոր գտածոներ Արցախի երկաթեդարյան մշակույթի վերաբերյալ.– ՎԵՄ, Է (ԺԳ) տարի, 3 (51), էջ 128-140:
 242. **Երանյան Ն. 2016**, Արցախի եւ Ուտիքի քարե մարդակերպ կոթողների մեկնաբանության շուրջ.– «Գարդմանի եւ Շիրվանի հայության պատմա-մշակութային ավանդները (պատմություն եւ արդիականություն)» հանրապետական գիտաժողովի զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ (Երևան, 2016, ապրիլի 29-30), Եր., «Գիտություն», 176 էջ:
 243. **Երանոսյան Մ.Հ. 1985**, Գիտության հարցերը Մատթեոս Ձուղայեցու աշխատություններում.– ԼՀԳ, 12, էջ 75-85:
 244. **Երեմյան Ս.Ս. 1963**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 155 էջ:
 245. **Երեմյան Ս.Ս. 1982**, Ուրարտու պետությունը (850-590 թթ. մ.թ.ա.), քարտեզ, Եր., «Երևանի համալսարան»:
 246. **Երեմյան Ս.Ս. 1956**, Պատմութիւն Չարսանճագի հայոց, Պեյրուֆ, «Տպ. Կ. Տոնիկեան», 701 էջ, 2 քարտեզ:
 247. **Երիցյան Բ. 1998**, Քարայրների դերն ու նշանակությունը հայոց հին պաշտամունքում.– ԱՆ, էջ 8-9:
 248. **Երիցյան Բ., Գասպարյան Բ. 2000**, Ներքին Սասնաշենի քարե կոթողի նշանագրերը.– «Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը» գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 2000, հոկտեմբերի 30), Եր., էջ 13-14:
 249. **Երիցյան Բ.Գ., Թադևոսյան Ս.Վ., Գասպարյան Բ.Զ. 1997**, Արվեստի ստեղծագործությունները Հայկական լեռնաշխարհի նյութական մշակույթում.– Հայ արվեստ, էջ 12-15:
 250. **Զարդարյան Մ. 2001**, Հայոց թագի ձևավորման հարցի շուրջ.– Հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի հարցեր, Գ. Տիրացյանի հիշատակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2001, սեպտեմբերի 27), Եր., «ՀԱԻ», էջ 57-65:
 251. **Զարդարյան Մ., Ենգիբարյան Ն., Սարգսյան Հ. 2022**, Գեղարքունիքի պատմական ուղիները Հայկական լեռնաշխարհի հաղորդակցման համակարգում.– ՈՒԴԵԹ, էջ 61-70:
 252. **Զարյան Ա. 1986**, Ավանդներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 198 էջ:
 253. **Զարյան Ա., Լամուրե Զ. 2019**, Որմանակարների վերականգնումը վաղ քրիստոնեական հայկական մի շարք եկեղեցիներում, Եր., «Տիգրան Մեծ», 330 էջ:
 254. **Զարյան Ա., Լամուրե Զ. 2020**, Հաղբատ. 976-991 թթ. կառուցված Սբ Նշան եկեղեցու Ժ, ԺԲ-ԺԳ դարերի որմնակարների պահպանական վերականգնումը, Եր., «Տիգրան Մեծ», 393 էջ:
 255. **Զաքարյան Ա., 2022**, Լիսիցյանների տաղանդավոր զավակը. Լևոն Լիսիցյան.– ՊԲՀ, 1, էջ 49-76:
 256. **Զուկալյան Մ. 1995**, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ (հին և միջին դարեր), Եր., «Հայաստան», 192 էջ:
 257. **Էյնաթյան Զ. 1975**, Հակոբ Արիմեցին ժամանակի և օրվա մասին.– ԼՀԳ, 5, էջ 62-70:
 258. **Էյնաթյան Զ. 1986**, Տոմարի և Երկնային լուսատուների կապը հայ տոմարագիտական մատենագրության մեջ.– ՊԲՀ, 4, էջ 163-172:
 259. **Էյնաթյան Զ. 1987**, Հակոբ Արիմեցին և իր տիեզերագիտական հայացքները.– ԲՏՊՀ, 8, էջ 43-51:
 260. **Էյնաթյան Զ. 2008**, Հայկական ձեռագրերի աստղագիտական բնագրերը.– Բանբեր Մատենադարանի, 18, էջ 95-107:
 261. **Էյնաթյան Զ. 2014**, «Պատճեն տոմարի»-ն աստղագիտական դասագիրք.– Բանբեր Մատենադարանի, 20, էջ 51-56:
 262. **Էյնաթյան Զ. 2015**, Տիեզերագիտության և տոմարի մեկնություններ (Է. – ԺԵ. դարեր), ուսումնասիրություն և բնագրեր, Եր., «Նաիրի», 412 էջ:
 263. **Էյնաթյան Զ. 2019**, Հովհաննես Երզնկացին (XIII դ.) լուսնի երկու տիպի ամիսների մասին.– Բանբեր Մատենադարանի, 27, էջ 86-96:
 264. **Էյնաթյան Զ. 2021**, Տոմարի և տիեզերագիտության հետքերով. գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., «Մատենադարան», 335 էջ:
 265. **Թադևոսյան Ա. 2022**, Գեղամա լեռների ժայռապատկերներն ըստ Ռաֆիկ Թորոսյանի լուսանկարչական արխիվի.– ՈՒԴԵԹ, էջ 150-161:
 266. **Թաթևկյան Վ. 2004**, Արցախի տոհմագրագրերը (ալբոմ-մենագրություն), գիտ. խմբագիր՝ արվեստագիտության դր., պրոֆ. Վիգեն Ղազարյան, Եր., «Լուսաբաց», 208 էջ (17 աղ., 321 նկ.):
 267. **Թահմիզեան Ն.Վ. 1991**, Նիվեր հայկական միջնադարեան երաժշտական գործիքագիտություն.– Բազմավեպ, ճիւղ տարի (CXLIX), 1-2, էջ 175-205:
 268. **Թահմիզյան Ն. 1970**, Քննական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան երաժշտության պատմության.– ԼՀԳ, 10, էջ 13-30:
 269. **Թահմիզյան Ն. 1982**, Երաժշտությունը հին և միջնադարյան Հայաստանում, Եր., «Սովետական գրող», 58 էջ, 6 թերթ նկ.:
 270. **Թահմիզյան Ն.Վ. 1983**, Հովհաննես Պլուզ Երզնկացին հայ միջնադարյան երաժշտության տեսաբան.– ՊԲՀ, 2-3, էջ 124-137:

271. **Թամրազյան Յր. 2014**, Գրիգոր Նարեկացու «Մեկնութիւն «Ով է դա»-ի» երկը.– Բանբեր Մատենադարանի, 20, էջ 45-49:
272. **Թոխաթեան Կ. 2003**, Մաշտոցեան տառաձեւերի եւ դրանց ժայռապատկեր նմանակների աղբյուրների շուրջ.– Բազմալեզու, ԵԿԱ տարի (CLXI), 1-4, էջ 44-100:
273. **Թոխաթեան Կ.Ս. 1995a**, Որոշ ժայռապատկերների տարիքի որոշման փորձ.– ՀԱԻ հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 1995, սեպտեմբերի 26-29), Եր., «ՀԱԻ», էջ 26-27:
274. **Թոխաթեան Կ. 1995b**, Հայ մշակույթի և տիեզերաբանության ակունքները ժայռապատկերներում.– «Գիտություն և տեխնիկա», Եր., էջ 4-10:
275. **Թոխաթեան Կ. 1996**, Գեղամա լեռների մի ժայռապատկերի վերծանման փորձ.– ՀՀ-ում 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված X գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 1996, հոկտեմբերի 16), Եր., «ՀԱԻ», էջ 28:
276. **Թոխաթեան Կ., 1997a**, ժայռապատկերների ուսումնասիրման հիմունքները.– ՀՊՊԹ «Հայոց պատմության և մշակույթի հարցեր» գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 1997, հոկտեմբերի 15-16), Եր., «ՀՊՊԹ», էջ 41-42:
277. **Թոխաթեան Կ. 1997b**, Նստաշրջան նվիրված ակադ. Հովսեփ Օրբելու ծննդյան 110-ամյակին.– ԼՀԳ, 1, էջ 179-181:
278. **Թոխաթեան Կ. 1998**, Հայաստանի օրացույցները Հին Արևելքի տոմարական համակարգում.– Երիտասարդ արևելագետների XIX գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 1998, հունիսի 16-17), Եր., «ԱԻ», էջ 40-42:
279. **Թոխաթեան Կ. 2000**, Մի ժայռապատկերի բացարձակ թվագրման նոր եղանակ.– «Հայկական մշակույթը հնագույն ժամանակներից մինչև Զրիստոնեություն» ընդունումը, ԱԻ և ՀԱԻ միացյալ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 2000, հոկտեմբերի 30), Եր., էջ 15-17:
280. **Թոխաթեան Կ. 2001**, Բարի գալուստ IV հազարամյակ. Մեկօրյա ուղևորություն դեպի Ոսկեհատի ժայռապատկերները. զբոսաշրջային ուղեցույց (հայ., անգլ.), Եր., «Նոյան Տապան»:
281. **Թոխաթեան Կ. 2002**, ժայռապատկերման վկայությունները ոսկեդարյան հայ պատմագրության մեջ.– «Մաշտոցյան Դ ընթերցումներ» (Օջական, 2002, հոկտեմբերի 12), էջ 52-53:
282. **Թոխաթեան Կ. 2003**, ժայռապատկերաբանության ակունքները Հայաստանում.– ՀՊՀ 4, էջ 3-10:
283. **Թոխաթեան Կ. 2004**, Հայկական լեռնաշխարհը ժայռապատկերման հնագույն օջախ.– «Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան» հայագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2003, նոյեմբերի 13-15), Եր., «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ», էջ 36-43:
284. **Թոխաթեան Կ. 2006**, ժայռապատկերները Հայկական լեռնաշխարհում հայոց հարակայության վկաներ.– «Հարք» հայագիտական հանդես, 1, Եր., էջ 52-59:
285. **Թոխաթեան Կ. 2007**, ժայռապատկերները Հայաստանի հյուսիսում.– «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», հանրապետական VII գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, էջ 40-43:
286. **Թոխաթեան Կ. 2008**, Երկնաբար... Սևսարի լանջերին.– Newmag, 12, էջ 56-58:
287. **Թոխաթեան Կ. 2009a**, Օրացույց՝ հին ու նոր պատմություն.– Newmag, 14, էջ 31-35:
288. **Թոխաթեան Կ. 2009b**, Ժամանակի քարտեզներ.– Newmag, 15, էջ 94-95:
289. **Թոխաթեան Կ. 2011a**, Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերների հայկական ժառանգական պատկանելության նենգափոխումը թուրք-ադրբեջանական կեղծարարների կողմից.– «Պատմություն և մշակույթ. Ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգության» հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ (Երևան, 2011, մայիսի 4-6), Եր., «ՀՀ ՊՆ», էջ 65:
290. **Թոխաթեան Կ. 2011b**, Մեծ Հայքի ժայռապատկերները.– ԾՄ, էջ 113-120, 169:
291. **Թոխաթեան Կ. 2012a**, Հնավուրց մի դիցապատում... ժայռապատկերներում.– Newmag, 32, էջ 74-77:
292. **Թոխաթեան Կ. 2012b**, Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերների քարտեզագրումը.– «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի նյութեր (Երևան – Ստեփանակերտ, 2012, հունիսի 24 – հուլիսի 1), Եր., «ԵՊՀ», էջ 25-26:
293. **Թոխաթեան Կ. 2012c**, Շիրակացին և հայկական ժայռապատկերաբանության ակունքները.– «Գիտության աշխարհում», 3, Եր., «ՀՀ ԳԱԱ», էջ 48-51:
294. **Թոխաթեան Կ. 2012d**, Հայկական ժայռապատկերներ.– Լեզու և կրթություն, «Մանկավարժական միութեան հանդեսի հավելված, Եր., «Չանգակ-97», էջ 117-123:
295. **Թոխաթեան Կ. 2013a**, Ժամանակի քարտեզներ.– «Գիտության աշխարհում», 1, Եր., «ՀՀ ԳԱԱ», էջ 10-17:
296. **Թոխաթեան Կ. 2013b**, Հայկյան օրացույցի ակունքներում.– «Հայկազունիներ» ժողովածու, Եր., «Գիտություն», էջ 222-234:
297. **Թոխաթեան Կ. 2014**, ժայռապատկերաբանության և օրացույցի ակունքները Հայաստանում և Անանիա Շիրակացին.– ԱԺԱՄ, էջ 107-133:
298. **Թոխաթեան Կ. 2015a**, Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերների քարտեզագրումը.– ՀԼ, էջ 329-339:
299. **Թոխաթեան Կ. 2015b**, Հայաստանի ժայռապատկերները Նախնադարյան արվեստի համատեքստում.– ԼՀԳ, 2, էջ 368-381:
300. **Թոխաթեան Կ. 2015c**, Նախնադարյան արվեստը և Հայաստանի ժայռապատկերները.– ԱԿ, էջ 334-344:
301. **Թոխաթեան Կ. 2016a**, Հայաստանի ժայռապատկերների բովանդակությունը.– ՊԲՀ, 2, էջ 180-198:
302. **Թոխաթեան Կ. 2016b**, Երկնային լուսատուներն ու երևույթները ժայռապատկերներում.– «Մշակութային աստղագիտությունը Հայկական լեռնաշխարհում» երիտասարդական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (Երևան, 2016, հունիսի 20-23), Եր., «Գիտություն», էջ 148-155:
303. **Թոխաթեան Կ. 2017**, ժայռապատկերաբան Միրոսլավ Կշիցան Հայաստանում.– «Օտարագի հայագետների ավանդը Հայաստանի հին և միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության բնագավառում» միջազգային գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2016, հոկտեմբերի 28), Եր., «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ», էջ 146-154:
304. **Թոխաթեան Կ. 2019a**, Մեծ Հայքի հյուսիսի ժայռապատկերները.– «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր», 10-րդ միջազգային գիտաժողովի նյութեր (Գյումրի, 2019, սեպտեմբերի 27-29), Եր., «Գիտություն», էջ 32-34:
305. **Թոխաթեան Կ. 2019b**, Հովհաննես Թումանյանը և աստղագիտությունը.– ԳՄԱՀ, պրակ ԺԱ, Եր., «Լինգվա», էջ 221-229:
306. **Թոխաթեան Կ. 2020a**, Հայաստանի ժայռապատկերների տիպաբանությունը և պատմամշակութային նշանակությունը, թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Եր., «Լուսաբաց», 23 էջ:
307. **Թոխաթեան Կ. 2020b**, Արագած լեռան և շրջակայքի ժայռապատկերները.– Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, նվիրված Պողոս Խաչատրյանի ծննդյան 90-ամյակին, Վանաձորի պետական համալսարան (Վանաձոր, 2019, նոյեմբերի 14), Եր., «Միսմա», էջ 344-361:
308. **Թոխաթեան Կ. 2020c**, Գործիքը, փոխադրամիջոցը և կառույցները Հայաստանի ժայռապատկերներում.– ՀՊՀ 21, էջ 3-20:

309. **Թոխաթյան Կ. 2021**, Հայաստանի պատմության թանգարանի նյութերի կիրառումը ժայռապատկերաբանական հետազոտություններում.– Աշխատություններ Հայաստանի պատմության թանգարանի, 8, ՀՀ անկախության 30 ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2021, սեպտեմբերի 28-30), Եր., «Վառմ», էջ 62-66, 350-351:
310. **Թոխաթյան Կ. 2022a**, Արցախի աշխարհ, Քարվաճառի լեռների ժայռապատկերները.– «Կրթամշակութային կյանքն Արցախում» գիտաժողովի զեկույցներ (Երևան, 2022, մարտի 29), Եր., «Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն», էջ 80-109:
311. **Թոխաթյան Կ. 2022b**, Հայաստանի հնագույն մշակույթի բազմաշերտ քարտեզ-շտեմարան.– «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի հիմնադրույթները (Երևան – Տարոնիկ, 2022, հոկտեմբերի 21), Եր., «ՊՄԱԹՊՄԾ», էջ 20-24:
312. **Թոխաթյան Կ. 2022c**, Հայաստանի ժայռապատկերների բովանդակությունը. բնություն և բներևույթներ.– ՀՊՀ 1(24), էջ 3-32:
313. **Թոխաթյան Կ. 2022d**, Մեծ Հայքի Արցախ և Սյունիք աշխարհների ժայռապատկերները.– «Աշխատություններ Հայաստանի պատմության թանգարանի», 2(10), Եր., «ՀՊԹ», 2022, էջ 19-31, 195-197:
314. **Թոխաթյան Կ. 2023a**, Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհի ժայռապատկերները.– «Սյունիքը կրթության և մշակույթի օջախ», Գորիսի պետական համալսարանի հիմնադրման 55-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, 2 (Գորիս, 2002, հոկտեմբերի 27-28), Եր., «ՎՄՎ Պրինտ», էջ 21-46:
315. **Թոխաթյան Կ. 2023b**, Արագած լեռան Նորահայտ ժայռապատկերները (2012-2023 թթ.)– «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային VI գիտաժողովի հիմնադրույթների ժողովածու, Եր., «ՊՄԱԹՊՄԾ», էջ 32-33:
316. **Թոխաթյան Կ. 2024a**, Արագած լեռան ժայռապատկերները.– «Գիտության աշխարհում», Եր., «ՀՀ ԳԱԱ», 1, էջ 24-33:
317. **Թոխաթյան Կ. 2024b**, Հայաստանի ժայռափորագիր նշանները և միջնադարյան գաղափարագրերը.– ՀՊՀ 1 (28), էջ 3-26, DOI: 10.59523/1829-4596.2024.1(28)-3
318. **Թոխաթյան Կ. 2024c**, Լոռու մարզի ժայռապատկերները.– «Լոռե բերդից մինչև Ստեփանավան. պատմամշակութային ժառանգության հետքերով» և «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողների խորհրդի XLIII գիտական նստաշրջան» նվիրված Սիմոն Կրկյաշարյանի ծննդյան 100-ամյակին» (Ստեփանավան, 2023, հուլիսի 14-16), գիտաժողովների նյութերի ժողովածու, Եր., «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ», էջ 52-64, 4 աղյուսակ, DOI: 10.54503/978-9939-892-42-9
319. **Թոխաթյան Կ. 2024d**, Հայաստանի հնագույն մշակույթի բազմաշերտ քարտեզ-շտեմարան.– Պատմամշակութային ժառանգություն V (գիտական հոդվածների ժողովածու), Եր., «ՊՄԱԹՊՄԾ», էջ 226-241:
320. **Թոխաթյան Կ. 2025a**, ժայռապատկերների առաջին հայտնաբերումների անդրադարձները «Արարատ» ամսագրում.– Էջմիածին, 2, էջ 96-106, 4 գույն. էջ ներդիր, DOI: 10.56737/2953-7843-2025.02-96
321. **Թոխաթյան Կ. 2025a**, Վայքի լեռների ժայռապատկերները.– «Գիտության աշխարհում», Եր., «ՀՀ ԳԱԱ», 1, էջ 23-30:
322. **Թոխաթյան Կ., Բայրամյան Կ., Բոբոխյան Ա. 2022**, Աշխարհբեկ Քալանթարը Արագածի ժայռապատկերների հետազոտման ակունքներում.– ՈՒԴԵԹ, էջ 136-149:
323. **Թոխաթյան Կ.Ս., Վարդումյան Գ.Դ. 1992**, Հին հավատքի ակունքները (Կոմմագենի արձանախումբ)– «Ակունք», 3, էջ 10-11:
324. **Թոխաթյան Կ., Վարդումյան Գ. 2024**, Պարի արտացոլումը Հայաստանի ժայռապատկերներում.– ՊԾԲԵ, էջ 35-38:
325. **Թոխաթյան Կ., Վարդումյան Գ. 2025**, Պարի արտացոլումը Հայաստանի ժայռապատկերներում.– ՊԾԲԵ, էջ 36-45:
326. **Թորամանյան Թ. 1927**, Չվարթնոց յեկեղեցու քարերի նշանները.– Տեղեկագիր Հ.Խ.Ս.Հ. Գիտության յեկ արվեստի ինստիտուտի, 3, էջ 3-7:
327. **Թորամանյան Թ. 1942**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու, կազմեց և հրատ. պատրաստեց ավագ գիտաշխատող Կարո Ղաֆադարյան, ընդհանուր խմբ. ակադ. Հ. Օրբելու, Եր., «Արմֆան», 403 էջ:
328. **Թորամանյան Թ. 1948**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների II ժողովածու, կազմեց և խմբագրեց Կարո Ղաֆադարյան, աշխատակցությամբ Ն. Թորամանյանի, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 307 էջ:
329. **Թորամանյան Թ. 2013**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Աշխատությունների ժողովածու (I և II), կազմեց և հրատարակության պատրաստեց՝ Կարո Ղաֆադարյան, Եր., «ԵՊՀ», 864 էջ:
330. **Թորամանյան Թ. 1921-1922**, Նախաքրիստոնեական հայ ճարտարապետություն.– Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի, գիրք Ա և Բ, էջ 207-225:
331. **Թորոսյան Ռ.Մ. 1976**, Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայրը (մ.թ.ա. IV հազ.), Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 144 էջ:
332. **Թորոսյան Ռ.Մ., Խնկիկյան Օ.Ս., Պետրոսյան Լ.Ա. 2002**, Հին Շիրակական (1977-1981 թթ. պեղումների արդյունքները), Եր., «Գիտություն», 259 էջ:
333. **Թոքմաճեան Հր. 2010**, Մարաշի ասեղնագործութիւն, Հայլեա, 406 էջ:
334. **Թումանյան Բ.Ե. 1964**, Հայ աստղագիտության պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դ. սկիզբ), Եր., «Միտք», 414 էջ:
335. **Թումանյան Բ.Ե. 1967**, Գերնոր աստղի բռնկում 1006 թվականին.– ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. բնական գիտություններ, 1 (105), էջ 144-147:
336. **Թումանյան Բ.Ե. 1969**, Աստղագիտական բնույթի ժայռապատկերներ.– «Գիտություն և տեխնիկա», 3, էջ 6-14:
337. **Թումանյան Բ.Ե. 1972**, Տոմարի պատմություն, Եր., «Երևանի համալսարան», 232 էջ:
338. **Թումանյան Բ.Ե. 1973**, Երկրակենտրոն և արևակենտրոն համակարգերը Հայաստանում, Եր., «Երևանի համալսարան», 135 էջ:
339. **Թումանյան Բ.Ե. 1985**, Հայ աստղագիտության պատմությունից, Եր., «Երևանի համալսարան», 296 էջ, 33 նկ.:
340. **Թումանյան Բ.Ե., Մնացականյան Հ.Հ. 1965**, Բրոնզե դարի գոտի-օրացույց, Եր., «Միտք», 56 էջ:
341. **Թումանյան Բ.Ե., Պետրոսյան Ս.Բ. 1970**, Աստղագիտական բնույթի ժայռապատկերներ.– ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր. բնական գիտություններ, 1 (113), էջ 16-23:
342. **Թումանյան Գ.Ս. 2012**, Ագարակ I. Վաղբրոնզեդարյան բնակավայրը (2001-2008 թթ.), Եր., «Գիտություն», 148 էջ, 52 էջ ներդիր:
343. **Թումանյան Գ.Ս. 2024**, Ձին Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան հատվածի կիմերական և սկյութական հատկանիշներով դամբարաններում.– ԼՀԳ, 2, էջ 304-317:
344. **Թումանյան Հովհ. 1959**, Երկրի ժողովածու, հ. 6, Եր., «Հայպետհրատ», 528 էջ:
345. **Ժամկոչյան Ա. 1978**, Դվինից հայտնաբերված պատկերազարդ մի անոթի մասին.– ԼՀԳ, 8, էջ 73-79:
346. **Ժամկոչյան Ա., Հակոբյան Ն. 2018**, Դվինի պաշտամունքային տախտակների շուրջ.– ԱԹ, էջ 158-161, աղ. 1:
347. **Իշխանյան Ռ. 1987**, ժայռապատկերները պատմում են.– «Գիտություն և տեխնիկա», 5, էջ 21-24:
348. **Իսախիրյան Մ. 2000**, Հայաստանը և հայերը օլիմպիական շարժման ոլորտում, Եր., «Ֆիզիկական կուլտուրայի հայկական պետական ինստիտուտ», 262 էջ:
349. **Իսրայելյան Ա. 2016**, Նշանախշերով և ծաղկավիշապներով հայկական գորգ.– Հայոց գորգագործական մշակույթը, էջ 28-39:
350. **Իսրայելյան Ա. 2018**, Վիշապազարդ վզնոցներ.– ՀԱԻԱ, 1, էջ 179-192:

351. **Իսրայելյան Ա. 2019**, Օծի և վիշապի գործառնությունները հայկական հավատալիքներում.– ԿՀԻՍ, էջ 190-205:
352. **Իսրայելյան Յ.Ռ. 1966**, Հայաստանի բրոնզե գոտիների որսորդական տեսարանները.– ՊԲՀ, 2, էջ 239-248:
353. **Իսրայելյան Յ.Ռ. 1967**, Արևի պաշտամունքի հետքերը բրոնզեդարյան Հայաստանում.– ԼՀԳ, 4, էջ 77-88:
354. **Իսրայելյան Յ.Ռ. 1968**, Երկնային մարմինները և լուսատուները բրոնզեդարյան արվեստում.– ԼՀԳ, 5, էջ 86-93:
355. **Իսրայելյան Յ.Ռ. 1973**, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում (ըստ հնագիտական նյութերի), Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 172 էջ:
356. **Իսրայելյան Մ.Ա. 1971**, Երեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն (ըստ արձանագրական ու հնագիտական տվյալների), Եր., «Հայաստան», 199 էջ:
357. **Լալայան Ե. 1931**, Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Եր., «Մեթոնյան ֆոնդ», 1931, 239 էջ:
358. **Լալայան Ե. 1988a**, Երկեր, հինգ հատորով (պատ. խմբ.՝ Դ.Ս. Վարդումյան), հ. 1 (կազմել, ծանոթագրել և տպագրության են պատրաստել Կ.Վ. Մելիք-Փաշայանը, Ա.Մ. Նազիկյանը), Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 458 էջ:
359. **Լալայան Ե. 1988b**, Երկեր, հինգ հատորով (պատ. խմբ.՝ Դ.Ս. Վարդումյան), հ. 2 (կազմել և տպագրության է պատրաստել Ա.Մ. Նազիկյանը), Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 505 էջ, 9 թերթ նկ.:
360. **Լալայան Ե. 2021**, Երկեր, վեց հատորով, հ. 4 (կազմել և տպագրության է պատրաստել Սուրեն Հոբոսյանը, պատ. խմբ.), Եր., «ՀԱԻ», 694 էջ, 36 թերթ նկ.:
361. **Լալայան Ե. 2024a**, Երկեր, վեց հատորով, հ. 5 (կազմող և պատ. խմբագիր Սուրեն Հոբոսյան), Եր., «ՀԱԻ», 592 էջ, 45 նկ.:
362. **Լալայան Ե. 2024b**, Անտիկ նամակներ (իրատ. պատրաստեցին Մ. Գաբրիելյանը, Բ. Բարսեղյանը, Ն. Երանյանը), Եր., «ՀՊԹ», 152 էջ:
363. **Լալայան Ե. 1896a**, Համառոտ տեսութիւն Հայ ազգագրութեան.– ԱՀ, Ա. գիրք, 1896, էջ 7-26:
364. **Լալայան Ե. 1896b**, Ձափախք. հաւատք. աշխարհածնութիւն, հաւատալիք՝ տարրերի, ֆիզիքական երեւոյթների և բնութեան թագաւորութիւնների մասին.– ԱՀ, Ա. գիրք, 1896, էջ 347-351:
365. **Լալայան Ե. 1897**, Վարանդա. Հաւատք. Լուսաւորների պաշտամունք.– ԱՀ, Բ. գիրք, էջ 216-221:
366. **Լալայան Ե. 1898a**, Սիսիան. Նշանաւոր տեղեր և գիւղեր.– ԱՀ, Գ. գիրք, 1, էջ 174-185:
367. **Լալայան Ե. 1898b**, Չանգեզուր. Բնագրութիւն.– ԱՀ, Դ. գիրք, 2, էջ 19-25, Քաղաքական մասն, անդ, էջ 26-50:
368. **Լալայան Ե. 1900**, Գանձակի գաւառ. Տարրերի և ֆիզիքական երեւոյթների պաշտամունք.– ԱՀ, Զ. գիրք, էջ 344-348:
369. **Լալայան Ե. 1904**, Նախիջեւանի գաւառ. Բստածոր-Գիլանածոր.– ԱՀ, XI գիրք, էջ 322-334:
370. **Լալայան Ե. 1906a**, Նոր-Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք. Բնագրութիւն.– ԱՀ, XIII գիրք, 1, էջ 168-198:
371. **Լալայան Ե. 1906b**, Նախիջեւանի ոստիկանական շրջան կամ Նախճաւան. Պատմական տեսութիւն, Ա. Նախապատմական շրջան.– ԱՀ, XIII գիրք, 1, էջ 199-226:
372. **Լալայան Ե. 1908**, Նոր Բայազետի գաւառ. Տարրերի և ֆիզիքական երեւոյթների պաշտամունք.– ԱՀ, XVII գիրք, 1, էջ 91-97:
373. **Լալայան Ե. 1910a**, Նոր Բայազետի գաւառ. Տեղագրութիւն. Ա. Ոստիկանական շրջան.– ԱՀ, XX գիրք, 2, էջ 37-60:
374. **Լալայան Ե. 1910b**, Վասպուրականի նշանաւոր վանքեր. Աղթամարի Ս. Խաչ վանքը.– ԱՀ, XXV գիրք, 2, էջ 197-212:
375. **Լալայան Ե. 1913**, Վասպուրական. Հաւատք. Լեռների, քարի, ջրի, բոյսերի, կենդանիների, կրակի, արևի, շէմքի, Նախնիների, ոգիների պաշտամունք.– ԱՀ, XXV գիրք, էջ 21-60:
376. **Լիսիցյան Լ. 1912-13** (ռեֆերատի հավելված՝ Գառնիի ժայռապատկերների մասին. ինքնագիր, սևագիր, գերմաներեն).– ՀԱԱ, ֆոնդ 428, ցուցակ 1, գործ 46, թերթ 1-16:
377. **Լիսիցյան Լ. 1913** (Լ. Լիսիցյանի նամակները ծնողներին).– ՀԱԱ, ֆոնդ 428, ցուցակ 1, գործ 104, թերթ 49-52:
378. **Լիսիցյան Լ. 1913-1914** (հաղորդագրություն «Արարատ» հանդեսից, «Նախապատմական նկարներ»՝ Հայաստանում հայտնաբերված ժայռապատկերների պատճեններ, ձեռագիրը և գծագրերը Լ. Լիսիցյանի).– ՀԱԱ, ֆոնդ 428, ցուցակ 1, գործ 98, թերթ 1-2:
379. **Լիսիցյան Լ. 1972**, (Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից), գրված է 1913 թ., գերմաներենից թարգմ. Գ.Ա. Տիրացյանը.– ԼՀԳ, 1, էջ 51-57:
380. **Լևոնյան Գ. 1946**, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 255 էջ:
381. **Խանզադյան Է. 1959**, Հայկական հին երաժշտական գործիքները.– Աշխատություններ ՀՊԹԹ, հ. V, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», էջ 63-93:
382. **Խանզադյան Է.Վ. 1967**, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մթա III հազարամյակում, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 117 էջ, 27 աղ.:
383. **Խանզադյան Է.Վ. 1969**, Գառնի IV, 1949-1966 թթ. պեղումների արդյունքները (վաղ բրոնզից մինչև ուրարտական շրջանը ներառյալ), Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 233 էջ, 39 աղ.:
384. **Խանզադյան Է.Վ. 2002**, Խոյի պաշտամունքը.– ՀՀՄ XII, էջ 3-8:
385. **Խաչատրյան Աս. 1933**, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն. հիմնված արձանագրական տվյալների վրա շուրջ 3000-600 նախքան մեր թ., Յեր., «Մեթոնյան ֆոնդ», 555 էջ:
386. **Խաչատրյան Ժ. 1965**, Հայաստանում հայտնաբերված բազմախոս կնիքները.– ՊԲՀ, 1, էջ 271-277:
387. **Խաչատրյան Ժ. 1974**, Դիտողություններ Հայաստանի հելլենիստական շրջանի գլխավորկայի մասին.– ԼՀԳ, 7, էջ 97-104:
388. **Խաչատրյան Ժ. 1977**, Հայաստանի անտիկ շրջանի կորուպստիկան.– ԼՀԳ, 5, էջ 37-60:
389. **Խաչատրյան Ժ. 1981**, Իրանա-հայկական դիցաբանական աղբյուրների շուրջ.– ԼՀԳ, 2, էջ 54-73:
390. **Խաչատրյան Ժ. 1992**, Կավե արձանիկների պատկերագրությունը.– ՊԲՀ, 1, էջ 194-204:
391. **Խաչատրյան Ժ. 1992**, Կահույքագործությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. II – մ.թ. II դդ.).– ՊԲՀ, 2-3, էջ 160-174:
392. **Խաչատրյան Ժ. 2003**, Արծվի տարբեր հորինվածքներով կնքադրոշմներ, գեմաներ և քանդակներ.– ՊԲՀ, 2, էջ 163-180:
393. **Խաչատրյան Ժ. 2004**, Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի մշակույթի ուսումնասիրությունը և խնդիրները (մ.թ.ա. VI – մ.թ. IV դդ.).– «Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հիմնախնդիրները» միջազգային համաժողովի զեկուցումների ժողովածու (Երևան, 2003, սեպտեմբերի 15-20), Եր., «Տիգրան Մեծ», էջ 181-189:
394. **Խաչատրյան Ժ. 2009**, Սիսիանի դամբարանը (մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես), Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 21, Եր., «Գիտություն», 126 էջ (19 աղ.):
395. **Խաչատրյան Ժ. 2010**, Վաղարշապատի հիմնադրման հարցի շուրջ.– ՊԲՀ, 1, էջ 3-24:
396. **Խաչատրյան Ժ.Վ. 1975**, Ձափախի հայ ժողովրդական պարերը (ազգագրական ուսումնասիրություն).– ՀԱԲ, 7, էջ 7-127:
397. **Խաչատրյան Ժ.Վ. 2002a**, Ծիսական պարը տիեզերաստեղծման արարողակարգում.– ԾՊ, էջ 7-14:
398. **Խաչատրյան Ժ.Վ. 2002b**, Գնդի և շրջանի սեմանտիկան հայ ծիսական պարերում.– ԾՊ, էջ 24-33:
399. **Խաչատրյան Ժ.Վ. 2013**, Պարը հայոց մեջ. հոգևածների ժողովածու, Եր., «Էդիթ Պրինտ», 276 էջ:
400. **Խաչատրյան Կ.Հ., Սուքիասյան Յ.Կ., Բաղդասյան Գ.Մ. 2020**, Հայկական տարածքների բնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920-1930-ական թթ., Եր., «ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ», 187 էջ, 1 ներդիր, 2 թարսեգ:
401. **Խաչատրյան Յ. 1998**, Հին Հայկական օրացույցի մասին.– ԾԳԱ, I, էջ 7-16:

402. **Խաչատրյան Զ. 2003**, Նորահայտ կուռքեր և կոթողներ Շիրակից.– Հայաստանի հնագույն մշակույթը, 3, էջ 122-127:
403. **Խաչատրյան Մ.Մ. 1971**, Արագածոտնի Նախաուրարտական ջրաբաշխական համակարգի փորագրված գծագիրը.– ՊԲՀ, 3, էջ 127-137:
404. **Խաչատրյան Ն. 2003**, Քարե կոթողներ Հառիճավանքից.– Հայաստանի հնագույն մշակույթը, 3, էջ էջ 118-121:
405. **Խաչատրյան Վ. 2012**, Հայկական տեղանունները սեպագիր աղբյուրներում (տեղագրական և ստուգաբանական բնութայն), Եր., «Նաիրի», 180 էջ:
406. **Խաչատրյան Վ. 2015**, Հայաստանի տեղանունները հայ պատմիչների երկերում, Եր., «Նաիրի», 182 էջ:
407. **Խաչատրյան Վ. 2018**, Հայկական հնագույն տեղանուններ, Եր., «Նաիրի», 178 էջ:
408. **Խաչիկեան Լ. 1995**, Աշխատութիւններ, Կ. Ա, Եր., «Գանձասար, 400 էջ:
409. **Խաչիկյան Լ. 1941**, «Յաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետէ ասացեալ».– Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, 1, Եր., էջ 151-169:
410. **Խաչիկյան Լ.Ս. 1963**, Նախամետրոպոլիտ Գրիգորի հարցը և հմայագրերը.– ՊԲՀ, 4, էջ 145-158:
411. **Խաչիկյան Լ.Ս. 1971**, Հայ բնագիտական միտքը XIV-XVIII դարերում.– ՊԲՀ, 2, էջ 23-44:
412. **Խաչիկյան Լ.Ս. 1985**, Հայ արվեստի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրները.– Հայ արվեստին նվիրված միջազգային չորրորդ սիմպոզիում, զեկուցումների ժողովածու (Երևան, 1985, սեպտեմբերի 11-17), Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», էջ 39-50:
413. **Խաչիկյան Լ.Ս. 1992**, Եղիշեի «Արարածոց մեկնութիւնը», խմբ.՝ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի, Եր., «Զվարթնոց», 322 էջ:
414. **Խաչիկյան Լ. 2008**, Աշխատություններ, Կ. Գ, Եր., «Նաիրի», 1193 էջ:
415. **Խաչմանյան Ս. 2019**, Վիշապի խորհրդաբանությունը կաթողիկոսի հանդերձանքի համալիրում և նրա արտացոլումը միջնադարյան մանրանկարչության մեջ.– ՎՀԻՍ, էջ 345-360:
416. **Խեմչյան Մ. 2018**, Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում.– ՀԱԻԱ, 1, էջ 446-457:
417. **Խեչոյան Ա., Գասպարյան Բ. 2005**, Գեղամավան-1 բարայրի ժայռանկարների գեղարվեստական վերլուծության փորձ.– ՀՀՄ XIII, էջ 28-33:
418. **Խեչումյան Վ.Զ. 1978**, Գիրք գրող, առաջաբան՝ Գ. Աբգարյան (խմբ.՝ Ա. Գևորգյան, Ն. Մուրադյան, Մ. Թերզյան), Եր., «Սովետական գրող», 546 էջ:
419. **Խնկիկյան Օ.Ս. 1977**, Արիեստները բրոնզեդարյան Հայաստանում, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Կ. 9, պր. III, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 103 էջ, 20 աղ.:
420. **Խնկիկյան Օ. 1997**, Տլագուլի կոթողներ Վարդենիսի լեռներից և «վիշապաբարերի» մեկնության հարցի շուրջ.– ԼՀԳ, 3, էջ 148-159:
421. **Խնկիկյան Օ.Ս. 2009**, Հայաստանի հնագիտություն (Հին քարի դարից մինչև Վանի թագավորության անկումը), ուսումնական ձեռնարկ, Եր., «Աստղիկ», 242 էջ, 29 աղ.:
422. **Շերեթյան Կ. 2019**, Հայտնաբերումներ Սյունիքում և Վայոց ձորում.– Հուշարձան տարեգիրք, ԺԴ, Եր., էջ 109-122:
423. **Կանայեանց Ստ. 1908** (ՌՅՅԷ), Ձոջանց տան Սասմայ Շոեր. Դաւիթ և Միւր ազգային ժողովրդական վեպի պատմականը, դիցաբանականը և կենցաղականը.– Արարատ, 1, էջ 102-124:
424. **Կարազեոզեան Յ. 1998**, Սեպագիր տեղանուններ, Կ. 1, գիրք 1, Եր., «Մագաղաթ», 393 էջ:
425. **Կարախանյան Գ. 1958**, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում.– ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր. հասարակական գիտություններ, 8, էջ 96-107:
426. **Կարախանյան Գ.Զ. 1976**, Երաժիշտ կատարողների բանդակներ XII-XIII դդ. խաչքարերի վրա.– ԼՀԳ, 3, էջ 99-105:
427. **Կարախանյան Գ. 1982**, Նախնադարյան արվեստ.– Հայկական սովետական հանրագիտարան, Կ. 8, էջ 167-170:
428. **Կարախանյան Գ.Զ., Մելքոնյան Հ.Ա. 1983**, Գորգագործական տեսարաններ հայկական միջնադարյան պատկերաբանականներում.– ՀՍՍՀ-ում 1981-1982 թթ. ԴՀԱՆ, Եր., էջ 33-34:
429. **Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ. 1967**, Ժայռապատկերներ Սյունիքում.– Սովետական արվեստ, 1, էջ 31-38:
430. **Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ. 1969**, Հայաստանի հնագույն պատմության նորահայտ հուշարձաններ.– ՊԲՀ, 1, էջ 275-283:
431. **Կարախանյան Գ.Զ., Սաֆյան Պ.Գ. 1970**, Սյունիքի ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Կ. 4, պր. I, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 46 էջ, 342 աղ.:
432. **Կարապետյան Ի., Խաչատրյան Ժ., Կանեցյան Ա., Ղաֆադարյան Գր., Թրախան Ջ. 1998**, Արմավիրում 1996-1997 թթ. կատարված հնագիտական աշխատանքների արդյունքները.– ՀՀՄ XI, էջ 35-36:
433. **Կարապետյան Ս.Գ. 1999**, Հայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Եր., «Գիտություն», 288 էջ, 40 նկ.:
434. **Կարապետյան Ս. 2009**, Հայաստան. պատկերազարդ գիրք-ալբոմ, Եր., «Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն», 335 էջ (II հրատ.՝ Եր., 2014, 484 էջ):
435. **Կարապետյան Ս. 2019**, Մռավականք. Հայաստանի պատմություն, Կ. Դ, Եր., «Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ», 480 էջ:
436. **Կոմիտաս 1941**, Հոգվածներ և ուսումնասիրություններ, հավաքեց՝ Ռ. Թերլեմեզյան, Եր., «Պետհրատ», 200 էջ:
437. **Կոստիկեան Զ. 2017**, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումներ պարսկերեն վաւերագրերում.– Հայկազեան հայագիտական հանդես, 37, էջ 123-152:
438. **Կորկոտյան Զ. 1936**, Արագածի աստղածև արշավը, Եր., «Պետհրատ», 98 էջ:
439. **Կրկյաշարյան Ս.Մ. 1970**, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի բաղաբների պատմության դրվագներ, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 215 էջ:
440. **Կուն Լ.Ա. 1971**, Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները, Եր., 1979, «Սովետական գրող», 590 էջ:
441. **Հալաջյան Գ. 1973**, Դերսիմի հայերի ազգազրույթը.– ՀԱԲ, 5, 302 էջ (ձեռագրերը՝ ՀԱԻ արխիվ, Գևորգ Հալաջյանի ֆոնդ):
442. **Հակոբյան Գ.Ա. 1974**, Ներքին Բասենի ազգազրույթը և բանահյուսությունը, Եր., «Հայաստան», 396 էջ:
443. **Հակոբյան Զ. 2015**, Հայաստանի վաղ միջնադարյան բառանիստ կոթողների կենդանագույն պատկերները.– Անտառ Ծննդոց, էջ 267-284:
444. **Հակոբյան Հ. 1997**, Պարող զույգը Հին Հայաստանի պատկերազրույթի մեջ.– ՀԱԳԿ, էջ 21-23:
445. **Հակոբյան Հ. 1998a**, Հայաստանի ազգազրույթի պետական թանգարանի քարե արձանների պատմամշակութային արժեքն ու սիմվոլիկ նշանակությունը.– ԱՆ, էջ 16-19:
446. **Հակոբյան Հ. 1998b**, Խորհրդանշան կրող քանդակ Հոգմիկից.– «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», հանրապետական III գիտաժողովի զեկ. հիմնադրույթներ (Գյումրի, 1998, նոյեմբերի 5-7), Գյումրի, էջ 27-28:
447. **Հակոբյան Հ. 1998c**, Պատկերագրված կավե սալեր Հյուսիսային Հայաստանից.– ՀՀՄ XI, էջ 36-37:
448. **Հակոբյան Հ. 2001**, Արալեզների պատկերագրական մի տարբերակ վաղմիջնադարյան սալերի վրա.– «Քրիստոնեական Հա-

- յաստանի արվեստը» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 2001, հոկտեմբերի 17-19), Եր., «Գիտություն», էջ 26-27:
449. **Հակոբյան Յ. 2004**, Տիեզերքի պատկերագրությունը Հին Հայաստանում.– Մաշտոցյան 2 ընթերցումների զեկուցումների հիմնադրույթներ (Օջական, 2004, հոկտեմբերի 21), «Ս. Մեսրոպ Մաշտոց դպրատուն», էջ 18-20:
450. **Հակոբյան Յ. 2005**, Տիգրան Մեծ, Եր., «Լուսակն», 244 էջ, 4 թերթ նկ.:
451. **Հակոբյան Յ. 2010**, Հին Հայաստանի սյունազարդ դահլիճները.– Խալոյան զորութամբ..., հոդվածների ժողովածու նվիրված Բորիս Պիտոբովսկու 100-ամյակին, Եր., «Գիտություն», էջ 160-189:
452. **Հակոբյան Յ. 2011**, Տաճարների կառուցվածքը Հին Հայաստանում.– «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», միջազգային VIII գիտական նստաշրջանի նյութեր (Գյումրի, 2010, հոկտեմբերի 23-24), Եր., «Գիտություն», էջ 12-22:
453. **Հակոբյան Յ. 2013**, Հայոց պատերազմները և ռազմարվեստը Տիգրան Մեծի օրոք, Եր., «Փրինսիփո», 172 էջ:
454. **Հակոբյան Յ. 2017**, Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի հիմնարկային ակունքները.– «Արշալույս քրիստոնեության հայոց» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, էջ 419-434:
455. **Հակոբյան (Թարումեան) Ռ. 2017**, Հայոց տառերը. ձեռագրային համեմատական քննություն, Եր., «Անտարես», 227 էջ:
456. **Հայ ազգաբնակչության և հնագիտության խնդիրներ**, 3, Եր., «Գիտություն», 2007, 281 էջ:
457. **Հայ ժողովրդական հեքիաթներ**, հ. X, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 1967, 636 էջ:
458. **Հայ ժողովրդի պատմություն**, 8 հատորով, հ. I (խմբ.՝ Ս.Տ. Երեմյան, Յ.Ա. Մարտիրոսյան, Գ.Խ. Սարգսյան, Գ.Ա. Տիրացյան), «ՀՍՍՌ ԳԱ», 1971, 991 էջ:
459. **Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմությունը**, Եր., «ՀՀ Կենտրոնական բանկ», 2018, 488 էջ:
460. **Հայաստանի հնագույն մշակույթը**, 3, Տեղեմակ Խաչատրյանի 70-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2003, հունիսի 19), Եր., «Մուղնի», 2003, 153 էջ:
461. «**Հայկագուլիներ. առասպել և պատմություն**», միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների և հիմնախնդրին նվիրված նախկինում հրատարակված ուսումնասիրությունների ժողովածու, Եր., «Գիտություն», 2013, 567 էջ, 18 թերթ նկ., 7 քարտեզ:
462. **Հայկական գորգարվեստ. 2012** (XVII-XX դդ.), Եր., «ՀՊԹ», 208 էջ:
463. **Հայկական գորգարվեստ. 2013** (XVIII-XX դդ.), ալբոմ-կատալոգ, տեքստը՝ Ֆոլկմար Գանցհորն, Եր., «ՀՊԹ», 160 էջ:
464. **Հայկական գորգեր** (կազմող՝ Վ.Գ. Ազատյան), Եր., «Հայաստան», 1986, 270 էջ:
465. **Հայկական խաչքարեր** (ալբոմի և տեքստի հեղինակ՝ Լեոն Ազարյան), Ս. Էջմիածին, «Էրեբունի», 1973, 215 էջ:
466. «**Հայկական հանգույց. գորգարվեստի ավանդույթները**», միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2013, նոյեմբերի 20-22), Եր., 2016, 332 էջ:
467. **Հայկունի Ս. 1907**, Ժողովրդական առակներ. Կենդանական վեպեր, Ա գրքով, Վաղարշապատ, «Ս. Էջմիածին», 94 էջ:
468. «**Հայոց գորգագործական մշակույթը**», հանրապետական II գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու (Երևան, 2016, նոյեմբերի 25), Եր., 2016, 100 էջ, 17 նկ.:
469. **Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը**, Հայոց քրիստոնեական դարձի 1700-ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր., 2001, «Հայաստան», 437 էջ:
470. **Հայրապետյան Թ. 2007**, Տոմարական և աստղաբաշխական պատկերացումները հայ ժողովրդական հեքիաթներում.– ՊԲՀ, 2, էջ 257-272:
471. **Հայրապետյան Թ. 2019**, Վիշապը հայկական հրաշապատում հեքիաթներում.– ՎՀԻՍ, էջ 108-118:
472. **Հայրապետյան Ծ. 2002**, Ծիր Կաթին - Կաթնծիրը՝ ծիսական պարերի հետագիծ գիշերային երկնքում.– ԾՊ, էջ 15-23:
473. **Հայրիյան Լ. 2024**, Պարի տարաբնույթ դրսևորումները հայ ժողովրդական հեքիաթներում.– ՊԾԲԷ, էջ 48-49:
474. **Հանեյան Ա. 2001**, Հայ բարբառներում «Ծիածան» հասկացության բառանվանումների հոգևոր-մշակութային արժեքը.– ՀՍՍ, էջ 109-113:
475. **Հանեյան Ա. 2005**, «Ծիածան» հասկացության բառագրության բառագրության բառանվանումների լեզվաաշխարհագրական բնութագիրը և հոգևոր-մշակութային արժեքը.– Նյութեր մաշտոցյան գրերի 1600-ամյակին նվիրված գիտաժողովի, Եր., «Չանգակ-97», էջ 87-104:
476. **Հասրաթյան Մ.Ս. 1985**, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 278 էջ, 22 աղ., նկ.:
477. **Հարությունյան Բ.Հ. 2001**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգի ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Եր., «Երևանի համալսարան», 404 էջ:
478. **Հարությունյան Յ. 2015**, Աստղագիտական տերմինները և անվանումները գիտության մակարդակի ցուցիչ.– ԱԿ, էջ 272-279:
479. **Հարությունյան Ռ. 2006**, Հայկական լեռնաշխարհի գործունե հրաբխականությունը և հրաբխային վտանգը.– «Հարթ» հայագիտական հանդես, 1, Եր., էջ 74-95:
480. **Հարությունյան Ս.Բ. 1960**, Հայ ժողովրդական հանելուկներ (ուսումնասիրություն), Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 171 էջ:
481. **Հարությունյան Ս.Բ. 1965**, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 39+392 էջ:
482. **Հարությունյան Ս.Բ. 1978**, Ժողովրդական բանահյուսություն.– Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, էջ 291:
483. **Հարությունյան Ս. 2000**, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 327 էջ:
484. **Հարությունյան Վ.Մ. 1973**, Գիտական մի համագործակցության մասին.– ՊԲՀ, 2, էջ 89-104:
485. **Հարությունյան Վ. 1978**, Հին Աշխարհի ճարտարապետություն, Եր., «Լույս», 320 էջ:
486. **Հացունի Վ. 1923a**, Պատմություն հին հայ տարագին. պատկերագրող, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 470 էջ, 137 նկ.:
487. **Հացունի Վ. 1923b**, Դաստիարակությունը հին հայոց թով, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 432 էջ:
488. **Հացունի Վ. 1930**, Հայ դրոշները պատմության մեջ, Բ տպագրություն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 112 էջ (Ա տպագր.՝ 1919, 102 էջ):
489. **Հերլես Մ., Դավթյան Ռ. 2018**, Հնագիտական նոր հետազոտություններ Լոռու մարզում.– ԱԹ, էջ 98-113:
490. **Հերունի Պ.Մ. 1998**, Սիսիանի Զարահունքը հնագույն աստղագիտության և.– «Գարուն», 5, էջ 87-93:
491. **Հին Հայաստանի ոսկին** (մ.թ.ա. III հազ. – XIV դար), Եր., «Գիտություն», 2007, 418 էջ, 143 աղ., 3 քարտեզ:
492. **Հմայակյան Ս.Գ. 1981**, Ուրարտական դիցարանի «սրբությունները».– ՊԲՀ, 3, էջ 205-210:
493. **Հմայակյան Ս.Գ. 1990**, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., «Հայաստանի ԳԱ», 159 էջ, 31 աղ.:
494. **Հմայակյան Ս. 1994**, «Միերի դռան» արձանագրությունը և Վանի թագավորության օրացույցը.– «Գարուն», 3, էջ 88-89:
495. **Հմայակյան Ս. 2015**, Զաղաթային գանձատուն-թանգարանը Վանի թագավորությունում.– Անտառ ծննդոց, էջ 132-136:
496. **Հմայակյան Ս. 2016**, Դիցարանի և տարվա կառուցվածքը Վանի թագավորությունում.– «Մշակութային աստղագիտությունը Հայկական լեռնաշխարհում» երիտասարդական գիտաժողովի տեղեկատվական գրքով և թեզիսների ժողովածու (Երևան, 2016, հունիսի 20-23), Եր., «Գիտություն», էջ 20-21:
497. **Հմայակյան Ս.Գ., Մելքոնյան Մ.Է. 2009**, Տավուշի մարզի Նավուր գյուղի մենաբարերը.– Տավուշ. Նյութական և հոգևոր ժա-

- ռանգություն, հանրապետական գիտական ստաշոջանի կյուրեր (Իջևան, 2008), Եր., «Գիտություն», էջ 133-136:
498. **Յմայակյան Ա.Գ., Հակոբյան Յ.Պ., Մելքոնյան Մ.Է. 2010**, Աշոցքի, Հարթաշենի և Նավուրի մենիիրները.– Գիտական հոդվածների ժողովածու (ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ), Եր., «Երևանի համալսարան», էջ 25-33:
499. **Յմայակյան Ս., Սանմայան Յ. 2001**, Ուրարտական պաշտամունքային կառույցների և քրիստոնեական սրբավայրերի առնչությունների շուրջ.– ՅՍՍ, էջ 222-233:
500. **Յ.Մ.Ս.** (հայր Մանուէլ Սօֆեալեան), Հնախօսութիւն.– Բազմավէպ, **1848**, 2 տարի, 19, էջ 297-300:
501. **Հիւրշման Յ. 1907**, Հին Հայոց տեղւոյ անունները. Հայոց աշխարհին պատմական տեղագրութեան մասին ուսումնասիրութիւններով, թարգմ. Յ.Բ. Պիլեգիկճեան, Վիեննա, «Մխիթարեան տպ.», ԺՁ+443 էջ:
502. **Հովհաննիսյան Ա. 2005**, Թուրքիա. մշակութային ցեղասպանություն, Եր., «ՀՀ ԳԱԱ», 56 էջ:
503. **Հովհաննիսյան Յ. 2016**, Խաչային հորինվածքը հայոց գորգարվեստում.– Հայոց գորգագործական մշակույթը, էջ 40-46:
504. **Հովհաննիսյան Է. 2014**, Հայաստանի վաղմիջնադարյան սրբազան լանդշաֆտի կազմավորման մի քանի սկզբունքների մասին.– Հաբիտուս 1, էջ 317-325:
505. **Հովհաննիսյան Կ. 2019**, Վիշապի արխետիպային կերպարի դրսևորումները հայոց պատկերացումներում.– ՎՀԻՍ, էջ 75-105:
506. **Հովհաննիսյան Յ. 1978**, Թատրոնը միջնադարյան Հայաստանում, Եր., «ՅՍՍՀ ԳԱ», 355 էջ:
507. **Հովհաննիսյան Յ. 1983**, Դավիթ Անհաղթի Եսթետիկական կողմնորոշման մասին.– Դավիթ Անհաղթը՝ Հին Հայաստանի մեծ փիլիսոփան, Եր., «ՅՍՍՀ ԳԱ», էջ 322-232:
508. **Հովհաննիսյան Յ. 2015**, Գեղագիտական և արտագեղագիտական հայեցակետերն արվեստագիտության մեջ.– ՊԲՀ, 3, էջ 65-76:
509. **Հովհաննիսյան Կ. 1973**, Երեբունիի որմնանկարները, Եր., «ՅՍՍՀ ԳԱ», 84 էջ, 58 աղ.:
510. **Հովհաննիսյան Մ.Փ. 1990**, Ագարակի ժայռափորագրությունները.– ԼՀԳ, 1, էջ 70-77:
511. **Հովհաննիսյան Մ.Փ. 2001**, Ոսկեհատի սրբատեղին.– ԼՀԳ, 2, էջ 144-149:
512. **Հովսեփյան Վ.Ա. 1979**, Գեղագիտական ուսմունքների պատմություն, Եր., «Երևանի համալսարան», 239 էջ:
513. **Հուրիխանյան Փ.Խ. 1974**, Գրիգոր Տաթևացու մանկավարժական հայացքները.– ԲԵՀ, 2, էջ 210-215:
514. **Ղազարեան Մ. 1988**, Հայկական գորգ, Լոս-Անջելես, «Երեբունի», 227 էջ:
515. **Ղազարյան Մ. 1992**, Մովսես Խորենացին և արվեստը, Եր., «Հայաստանի ԳԱ», 116 էջ:
516. **Ղազարյան Ռ. 2014**, Խաթաթի մեծ արքա Մուրսիլի II-ը և նրա ժամանակաշրջանը.– Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIX, Եր., «Չանգակ», էջ 14-18:
517. **Ղազարյան Վ.Յ. 1984**, «Նախատիպը» և «պատկերը» ըստ Դուկաս Վանանդեցու.– Հայկական արվեստ, 2, Եր., «ՅՍՍՀ ԳԱ», էջ 110-115:
518. **Ղազիյան Ա. 2016**, Սենեբերիմ Շալջյան (1878-1943 թթ.)– ՊԲՀ, 1, էջ 204-211:
519. **Ղանալանյան Ա.Տ. 1969**, Ավանդապատում, Եր., «ՅՍՍՀ ԳԱ», 721 էջ, 33 ներդիր:
520. **Ղանալանյան Ա.Տ. 1963**, Մեսրոպ Մաշտոցը հայկական ավանդություններում.– Մեսրոպ Մաշտոց. հոդվածների ժողովածու, Եր., «ԵՊՀ», էջ 327-341:
521. **Ղարաբյոքյան Ա. 2004**, Գեղամա երկիր (պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն), Եր., «Նոյյան տապան», 38 էջ:
522. **Ղարիբյան Ա. 2025**, Խանդավառ կերպարի առասպելաբանական հիմքերը՝ «Սանա ծոեր» էպոսում.– ՊԲՀ, 1, 104-126:
523. **Ղարիբջանյան Բ.Բ., Վարդանյան Լ.Մ. 1993**, Լևոն Լիսիցյան (1892-1992)– ԼՀԳ, 1, էջ 53-57:
524. **Ղափանցեան Գ. 1914** (ՌՅԿԳ), Հնութեան մի քանի յիշատակարաններ.– Արարատ, 1, էջ 91-96:
525. **Ղափանցյան Գր. 1940**, Ուրարտուի պատմությունը, Եր., «Պետհամալսարան», 245 էջ:
526. **Ղափանցյան Գր. 1945**, Արա Գեղեցկի պաշտամունքը, Եր., «ՅՍՍՌ ԳԱ», 182 էջ:
527. **Ղաֆադարյան Կ. 1952**, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, Եր., «ՅՍՍՌ ԳԱ», 299 էջ:
528. **Ղաֆադարյան Կ. 1982**, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, II, Եր., «ՅՍՍՀ ԳԱ», 166 էջ:
529. **Ղաֆադարյան Կ., Զալանթարյան Ա. 2002**, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, II, Եր., «Գիտություն», 254 էջ, 7 թերթ Նկ.:
530. **Մաթևոսյան Կ. 1987**, Արուճ, Եր., «Հայաստան», 140 էջ:
531. **Մաթևոսյան Կ. 2020**, Պատմահնագիտական դիտարկումներ. Արուճ, Հավուց թառ, Անի, Աղթամար, Վայոց ձոր, Եր., «Մուրի», 136 էջ:
532. **Մաթևոսյան Ռ. 1994**, Հայկական զինանշաններ, I, Եր., «ՀՀ ԳԱԱ», 140 էջ, 95 լուս.:
533. **Մանանդյան Յ. 1936**, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պևտինգերյան քարտեզի, Եր., «Մելքոնյան ֆոնդ», 278 էջ, 3 թերթ Նկ.:
534. **Մանանդյան Յ. 1946**, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանմամբ, Եր., «Պետհամալսարան», 58 էջ:
535. **Մանանդյան Յ. 1985**, Երկեր, հ. 6, Աշխատություններ՝ Նվիրված հին և միջնադարյան Հայաստանի (V դ. մ.թ.ա. – XV դ. մ.թ.) քաղաքներին, միջազգային տարանցիկ առևտրին, ճանապարհներին, Եր., «ՅՍՍՀ ԳԱ», 385 էջ:
536. **Մանդրիկյան Ս. 1994**, Հնագիտական սկզբնաղբյուրների ձևաբանական խնդիրները.– ՀՀ-ում 1991-1992 թթ. ԴՀԱՆ, Եր., էջ 8-10:
537. **Մանուկյան Վ.Մ. 1976**, Երկրի գնդաձևության վերաբերյալ պատկերացումների ի հայտ գալու ժամանակի մասին.– ԲՏՊՀ, 6, 185-193:
538. **Մանուչարյան Ալ. 2000**, Նախնադարյան կերպարվեստի թեմաները.– ՊԲՀ, 2, էջ 177-187:
539. **Մառ Ն. Յա. 1949**, Ընտիր երկերի ժողովածու, հ. I, Եր., «ՅՍՍՌ ԳԱ», 308 էջ:
540. **Մատիկեան Ա. 1930**, Արա Գեղեցկի. համեմատական-քննական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, «Մխիթարեան տպ.», 341 էջ:
541. **Մարգարյան Ե. 2014**, Միհրականությունը հին աշխարհի քաղաքական և կրոնահոգևոր համակարգում. Կոմագենե, Ծովիք, Հայաստան, Հոմ, Եր., «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ», 276 էջ:
542. **Մարտիրոսյան Բ.Ա., Պապանյան Ս.Բ. 1983**, Հայաստանի վայրի կաթնասունները, Եր., «ՅՍՍՀ ԳԱ», 155 էջ:
543. **Մարտիրոսյան Յ.Ա. 1967**, Հազարամյակների վարագույրը ետ է գնում.– «Գարուն», 6, էջ 44-50:
544. **Մարտիրոսյան Յ.Ա. 1969a**, Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 2, պր. II, Եր., «ՅՍՍՀ ԳԱ», 78 էջ, 62 աղ., 4 ներդիր:
545. **Մարտիրոսյան Յ.Ա. 1969b**, Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ.– ՊԲՀ, 3, էջ 191-200:
546. **Մարտիրոսյան Յ.Ա. 1970**, Ժայռապատկերների դասակարգման մի քանի նախնական տվյալներ.– ԼՀԳ, 9, էջ 54-70:
547. **Մարտիրոսյան Յ.Ա. 1971a**, Պաշտամունքը, կրոնը և արվեստը Նախնադարյան Հայաստանում.– ՀԺՊ, էջ 246-276:
548. **Մարտիրոսյան Յ.Ա. 1971b**, Քարի դարից Ուրարտու, Եր., «Հայաստան», 130 էջ:
549. **Մարտիրոսյան Յ.Ա. 1973a**, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Եր., «ՅՍՍՀ ԳԱ», 82 էջ, 23 աղ.:
550. **Մարտիրոսյան Յ.Ա. 1973b**, Նախնադարյան Հայաստանի լուսնաարեգակնային տոմարը.– ԼՀԳ, 7, էջ 23-42:
551. **Մարտիրոսյան Յ.Ա. 1978**, Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Եր., «Սովետական գրող», 206 էջ, 40 աղ., 127 Նկ.:

552. **Մարտիրոսյան Յ.Ա. 1981**, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 11, պր. III, եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 128 էջ, 40 նկ., 81 աղ.:
553. **Մարտիրոսյան Յ.Ա., Խորայեյան Յ.Ռ. 1971**, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 6, պր. II, եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 66 էջ, 333 նկ.:
554. **Մարտիրոսյան Հարություն**, Կենսամատենագիտություն (ներածականը, մատենագիտությունը և ծանոթագր.՝ Արսեն Բոբոյանի), Վաստակաշատ գիտականներ 3, եր., **2001**, «Գիտություն», 86 էջ:
555. **Մարտիրոսյան Հր. 2019**, Բացօթյա սրբավայրերը Հին Հայաստանում. Տիր և Անահիտ.– ԿՀԻՍ, էջ 474-479:
556. **Մարության Ա.Յ. 2015**, Հայոց ցեղասպանության նյութական հետևանքների հաղթահարման հիմնահարցը, եր., «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ», 134 էջ:
557. **Մելիք Փաշայան Կ.Վ. 1963**, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 164 էջ:
558. **Մելքոնյան Ա. 2011**, Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր (հոդվածների ժողովածու), եր., «Միտք», 456 էջ:
559. **Մելքոնյան Ա. 2015**, Ցեղասպանություն և հայրենագրկում. ճանաչումից՝ հատուցում (հոդվածներ և հարցազրույցներ), եր., «Չանգակ», 440 էջ:
560. **Մեջլումյան Ս. 1992**, Ընտանի ձին Հայկական լեռնաշխարհում.– «Եռություն», եր., էջ 25:
561. **Միաբան, 1893** (ՌՅԽԲ), Հինգ նոր արձանագրություններ.– Արարատ, 8, էջ 765-776:
562. **Միրախորեան Մ. 1884**, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի. տեղագրութիւնք սարէն եւ ձորէն, հնէն եւ նորէն պիտանի գիտնոց, Ա մասն, Կ.Պոլիս, «Տպ. Մ.Կ. Սարգեան», 6+203 էջ:
563. **Միրախորեան Մ. 1885a**, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի. տեղագրութիւնք սարէն եւ ձորէն, հնէն եւ նորէն պիտանի գիտնոց, Բ մասն, Կ.Պոլիս, «Տպ. Ս.Ղ. Պարտիզպանեանի», 16+285 էջ:
564. **Միրախորեան Մ. 1885b**, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի. տեղագրութիւնք սարէն եւ ձորէն, հնէն եւ նորէն պիտանի գիտնոց, Գ մասն, Կ.Պոլիս, «Տպ. Ս.Ղ. Պարտիզպանեանի», 16+224 էջ:
565. **Միրիջանյան Ա. 1975**, Զաղաքը և բնությունը.– «Գարուն», 7, էջ 49:
566. **Միրումյան Կ. 1998**, Անանիա Շիրակացի, եր., «Նոյյան Տապան», 170 էջ:
567. **Միքայելյան Գ.Յ. 1968**, Սևանի ավազանի կիկլոսյան ամրոցները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 1, պր. I, եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 65 էջ, 80 աղ.:
568. **Միքայելյան Լ. 2015**, Քառաթերթ զարդանախշը Հայաստանի վաղբրիստոնեական քանդակում (անտիկ նախատիպերը և սասանյան զուգահեռները).– Անտառ Ծննդոց, էջ 243-266:
569. **Միքայելյան Լ. 2019**, Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի X-XIV դդ. քանդակում. պատկերագրությունը և խորհրդաբանական եզրերը քրիստոնեական մշակույթի համատեքստում.– ԿՀԻՍ, էջ 396-410:
570. **Մկրտչյան Է.Ս. 2006**, Սեբեոսի պատմության արևելահայերեն թարգմանությունը և համաբարբառը.– ԼՀԳ, 2, էջ 256-263:
571. **Մկրտչյան Լ. 2016**, Նորահայտ քարե գլուխ Կարմիր Բլուր հնավայրից.– ՊԲՀ, 1, էջ 179-182:
572. **Մկրտչյան Լ. 2017**, Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան աշտարակատիպ կառույցները.– Մեծամորյան ընթերցումներ I, գիտական հոդվածների ժողովածու, եր., էջ 298-317:
573. **Մկրտչյան Լ. 2018a**, Նորահայտ աշտարակատիպ կառույցներ Արագածոտնի մարզում.– ԱՌ, էջ 69-77:
574. **Մկրտչյան Լ. 2018b**, Հայաստանի աշտարակատիպ շինությունների ուսումնասիրության պատմությունից.– ԼՀԳ, 3, էջ 357-365:
575. **Մկրտչյան Լ. 2019**, Արագածի հարավային ստորոտի աշտարակատիպ կառույցները և վիշապաբարերին նրանց առնչության հարցը.– ԿՀԻՍ, էջ 638-645:
576. **Մկրտչյան Շ.Մ. 1975**, Լեռնային Ղարաբաղի հնագիտական հուշարձանները.– Աշխատություններ ՀԴՊԹ, հ. VI, եր., «Հայաստան», էջ 143-163:
577. **Մնացականյան Աս. 1952**, «Վիշապ» քարակոթողների և վիշապամարտի դիցաբանության մասին.– ՏՀԳ, 5, էջ 73-100:
578. **Մնացականյան Աս. 1955**, Հայկական զարդարվեստ, եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 658 էջ:
579. **Մնացականյան Աս. 1978**, Վարագի մոտիվը հայ դիցաբանության և արվեստի մեջ.– ՀԱՄՍ-Ի, էջ 200-208:
580. **Մնացականյան Աս. 1984**, Հովհաննես Սարկավագի «Քան իմաստության» պոեմը և նրա գնահատությունն՝ ըստ օգտագործված աղբյուրների.– Բանբեր Մատենադարանի, 14, էջ 9-44:
581. **Մնացականյան Յ. 1948**, Արևապաշտության հետքերը Հին Հայաստանում ըստ բրոնզե պեղածո իրերի.– Աշխատություններ ՀԴՊԹ, հ. I, եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», էջ 67-95:
582. **Մնացականյան Յ. 1965a**, Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները.– ՊԲՀ, 2, էջ 95-114:
583. **Մնացականյան Յ. 1965բ**, Բրոնզի դարի գեղեցիկ հազվագյուտ նմուշներ Լճաշենում.– «Սովետական գրականություն», 9, էջ 128-134:
584. **Մնացականյան Ստ. 1958**, Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի քանի հարցերը և քարագործ վարպետների նշանագրերը.– ՊԲՀ, 3, էջ 84-105:
585. **Մնացականյան Ստ. 1970**, Պահպանիչ խորհրդանշանները միջնադարյան հայ քանդակագործության մեջ.– ՊԲՀ, 3, էջ 185-202:
586. **Մնացականյան Ստ. 1976**, Հայկական աշխարհիկ պատկերաբանական IX-XIV դարերում, եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 179 էջ:
587. **Մնացականյան Ս.Խ. 1982**, Վարպետաց վարպետներ, Մանուել. Տրդատ. Մոմիկ, եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 180 էջ, 28 թերթ նկ.:
588. **Մնացականյան Ստ. 1983**, Աղթամար, եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 173 էջ, 91 թերթ նկ.:
589. **Մնացականյան Ստ. 1985**, Աղթամար, Բեյրութ, «Երեբունի», 51 էջ, 49 նկ.:
590. **Մովսիսյան Ա. 1997**, Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը. հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, եր., «Ապոլոն», 32 էջ:
591. **Մովսիսյան Ա. 1998**, Վանի թագավորության (Բիսյնիի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը, եր., «Գիտություն», 107 էջ, 35 աղ.:
592. **Մովսիսյան Ա. 1999**, Հայաստանի գծային գիրը (Ք.ա. III-I հազ.).– Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVІІІ, եր., «Չանգակ-97», էջ 202-210:
593. **Մովսիսյան Ա. 2003a**, Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, եր., «Երևանի համալսարան», 398 էջ:
594. **Մովսիսյան Ա. 2003b**, Հայկական մեհենագրություն, եր., «Երևանի համալսարան», 272 էջ:
595. **Մովսիսյան Ա. 2005**, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), եր., «Երևանի համալսարան», 176 էջ:
596. **Մովսիսյան Ա. 2021**, Հայաստանի նախամաշտոցյան գրավոր մշակույթի պատմություն, եր., «Չանգակ», 448 էջ:
597. **Մուղդուկյան Չ. 1988**, Միերի դռան արձանագրության մի շարք հասկացությունների մասին.– ԼՀԳ, 1, էջ 71-81:
598. **Մուշեղյան Խ.Ա. 1973**, Հայաստանի դրամական գանձերը, հ. 1, եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 185 էջ, 372 նկ.:

599. **Մուշեղյան Խ.Ա. 1983**, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ. – մ.թ. XIV դ.), Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 353 էջ, 233 նկ.:
600. **Մուրաֆեան Զ. 1969**, Արուեստին տեսաբանները ԺԸ եւ ԺԹ դարերում, Փարիզ, «Imprimerie Der-Agopian», 79 էջ:
601. **Մուրաֆեան Զ. 1983**, Նկարչության դասական դպրոցները եւ արդի ձգտումները, Փարիզ, «Համազգայինի Վահե Սեթեան տպ.», 304 էջ:
602. **Մուրադյան Ա.Ա., Միքայելյան Ա.Մ. 2016**, Պատմության մեջ հիշատակված կարևորագույն արեգակնային և լուսնային խավա-րումների մեկնություն.– «Մշակութային աստղագիտությունը Հայկական լեռնաշխարհում» երիտասարդական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (Երևան, 2016, հունիսի 20-23), Եր., «Գիտություն», էջ 172-179:
603. **Մուրադյան Զ. 2006**, Կարսի նահանգի վարչաժողովրդական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսամյակին, Եր., «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ», 237 էջ:
604. **Մուրադյան Յու., Մուրադյան Մ. 2015**, Թուրքերի «բաղաբարկրական ձեռքբերումները» և Արևմտյան Հայաստանի տեղա-նումների կողոպուտը.– ՀԼ, էջ 306-318:
605. **Մուրադյան Ֆ.Մ. 1987**, Պեղումները Ապարանի ջրամբարի ափին 1986 թ.– ՀՍՍՀ 1985-1986 թթ. ԴՀԱՆ, Եր., էջ 20-21:
606. **Մուրադյան Ֆ.Մ. 1993**, Նորահայտ նշանագրեր Ապարանի շրջանից.– Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորա-կառույցներում (1986-1987 թթ. պեղումների արդյունքները), Եր., «Հայաստանի ԳԱ», էջ 102-105:
607. **Մուրադ Ֆր. 1903**, Հնագրական. նշանագիր իմաստնոց.– Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա, 1, էջ 5-9; 5, էջ 144-146; 11, էջ 333-335:
608. **Յովսեփեան Գ. արք. 1944**, Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, պրակ Գ., Նիւ Եորք, 136 էջ, 108 պատկեր:
609. **Նալբանդյան Ա. 2024**, «Լոռե բերդաբաղաբի 2022-2023 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները.– «Լոռե բերդից մինչև Ստեփանավան. պատմամշակութային ժառանգության հետքերով» և «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի երիտասարդ գիտ-աշխատողների խորհրդի XLIII գիտական նստաշրջան՝ նվիրված Սիմոն Կրկյաշարյանի ծննդյան 100-ամյակին» (Ստեփանավան, 2023, հուլիսի 14-16), գիտաժողովների նյութերի ժողովածու, Եր., «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ», էջ 26-51:
610. **Նախշբարյան Ա. 2001**, Հայաստանի հեյլենիստական ժամանակաշրջանի գունազարդ խեցեղենի կենդանական զարդա-մոտիվները.– ԾԳԱ, IV, էջ 29-39:
611. **Նախշբարյան Ա. 2007**, Զ.ա. III-I դդ. խեցեղենի եռանկյունաձև զարդապատկերները.– Հայ ազգաբանության և հնագիտութ-յան ինդիկներ, 3, էջ 30-40:
612. **Նախշբարյան Ա. 2014**, Հայաստանի հեյլենիստական ժամանակաշրջանի գունազարդ խեցեղենի զարդամոտիվները որպես պատմական աղբյուր.– Հաբիտուս 1, էջ 261-271:
613. **Նահապետյան Զ. 2010**, Թուրք-ադրբեջանական կառույցների հակահայ գործունեությունը, Եր., «Նորավանք», 262 էջ, 6 էջ ներդիր:
614. **Նահապետյան Ռ. 2018**, Հունական և հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին, Եր., «ԵՊՀ», 239 էջ:
615. **Նահապետյան Ռ. 2019**, Ժայռապատկերները Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների ազգաբանական ուսումնասի-րության սկզբնաղբյուր.– Ազգաբանական ուսումնասիրություններ, 1. Հայ ազգագրության սկզբնաղբյուրներ (հնագույն շրջանից մինչև XVIII դ.), Եր., «ԵՊՀ», էջ 39-54:
616. **Նահապետյան Ռ. 2023**, Ժայռապատկերները (Զ.ա. VII-I հազ.) որպես Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակչության կեն-ցաղի և մշակոյթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր.– Հայ ազգագրության աղբյուրներ (հնագույն շրջանից մինչև XVIII դ. երկ-րորդ կես), ուսումնական ձեռնարկ, Եր., «ԵՊՀ», էջ 60-74:
617. **Նաւասարդեանց Տ. 1883**, Ժողովածու. հայ-ժողովրդական աւանդութիւններ, գիրք 1, Եր., «Տպ. Էմին Տէր Գրիգորեանցի», 22 էջ:
618. **Ներսիսյան Ա. 2000**, Աստղալից երկինք, Եր., «Դար», 152 էջ:
619. **Նիկողոսի Մ.Վ. 1893**, Վանի թագավորների Ռուսաստանի սահմաններում գտնուած սեպածն արձանագրութիւնները (ռուս. թարգմ. Եղիշէ աբեղայ Մուրադեան).– Արարատ, 8, էջ 745-764:
620. **Շախմուրադյան Մ.Ս. 2019**, «Անապատի օդապարուկների» կառուցվածքի և ձևերի բնություն.– ՀԱԻԱ, 3, Եր., «ՀԱԻ», էջ 21-35, 226:
621. **Ստեփանե Ա. 1868**, Հայերի նախկին կրօն.– Հայկական աշխարհ. գրականական եւ մանկավարժական օրագիր (Թիֆլիս), 8, էջ 256-263:
622. **Շահազիզ Ե. 1902**, Նոր-Նախիջևանը և Նոր-Նախիջևանցիք. Մնոտիապաշտութիւններ, հաւատալիքներ և նախապաշար-մունքներ.– ԱՀ, IX գիրք, էջ 45-57:
623. **Շահազիզ Ե. 1987**, Աշտարակի պատմությունը. բնագրի պատրաստումը, առաջաբանը, հավելվածներն ու լրացումները Պ.Հ. Հակոբյանի, խմբ.՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Վարդգես Միքայելյան, Եր., «Հայաստան», 351 էջ:
624. **Շահնազարյան Ա. 1950**, Սիսիանի շրջանի Սառնակունք գյուղի մոտ հայտնաբերված գանձը.– Աշխատություններ ՀՊՊԹ, հ. II, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», էջ 7-35:
625. **Շահնազարեան Ա.Մ. 2011**, Է Արար. Աշխարհի հնագույն գիրքը, Եր., «Տիգրան Մեծ», 744 էջ:
626. **Շիրինյան Ա. 2024**, Ժամանակի ընկալումն Անանիա Շիրակացու աշխատություններում.– ՊԲՀ, 3, էջ 210-221:
627. **Շիրմազան Գր.Վ. 1962**, Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Եր., «Հայպետգյուղիւրատ», 177 էջ:
628. **Շնորհի ի վերոստ.** առասպել, ծես և պատմություն, հողվածների ժողովածու, նվիրված Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին, Եր., 2008, «Գիտություն», 310 էջ:
629. **Ոսկեյան Զ. 1947**, Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 3, Վիեննա, «Մխիթարեան տպ.», ԺԶ+387 էջ:
630. **Չամչեանց Մ. 1784**, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, «Ի տպ. Պետրոսի Վաղվազեանց», հ. Ա, 803 էջ:
631. **Չարենց Ե. 1968**, Երկերի ժողովածու, 6 հատորով, հ. 4, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 625 էջ:
632. **Չիթուկի Տ. 1919**, Արևելեան խաղաշխարհ. տոհմիկ խաղեր և ժամանցներ, Կ.Պոլիս, «Դարբինեան գրատուն», 384 էջ:
633. **Չուգասյան Լ. 1976**, Հայ արվեստի դրվագները «Իռլանդիայի արվեստի պատմության» մեջ.– ԼՀԳ, 11, էջ 104-109:
634. **Չօպանեան Ա. 1930**, Քուչակեան անտիպ տաղեր.– «Անահիտ». հանդես մտածման եւ արուեստի, Փարիզ, Բ, 4, էջ 4-11:
635. **Պալեան Տ. վրդ. 1898**, Նշանագիրք Հայոց, հաւաքեց՝ Տրդատ վ. Պալեան, առաջնորդ հայոց Կեսարիոյ, Վիեննա, «Տպ. Մխի-թարեան», էջ 5-13, 8 տախ.:
636. **Պատրիկ Ա. 1967**, Հայկական տարագ. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 65 էջ, 82 տախ.:
637. **Պետոյան Վ.Ա. 1965**, Սասնա ազգագրությունը, Եր., «ԵՊՀ», 549 էջ:
638. **Պետոյան Վ.Ա. 2016**, Սասուն, Եր., «Նախաբեմ», 744 էջ:
639. **Պետրոսյան Ա.Ս. 1989**, Գայլի պաշտամունքը հայ ժողովրդական հավատալիքներում.– Բանբեր Երևանի համալսարանի,

2(68), էջ 72-80:

640. **Պետրոսյան Ա. 1997**, Հայկական Էպոսի հնագույն ակունքները: Հնդեվրոպական առասպելներ և պատմական նախատիպեր, Եր., «Վան Արյան», 96 էջ:
641. **Պետրոսյան Ա. 2006**, Հայկական ավանդական դրամայի ակունքների շուրջ.– ՊԲՀ, 2, էջ 256-284:
642. **Պետրոսյան Ա. 2010**, Ծիածանը հայոց պատկերացումներում.– ՊԲՀ, 3, էջ 198-219:
643. **Պետրոսյան Ա. 2019**, Հինգ գլխանի ցլով վիշապաբարձն առասպելական համատեքստում.– ՎՀԻՍ, էջ 39-44:
644. **Պետրոսյան Ա. 2021**, Հին հայոց որոշ աստղագիտական պատկերացումների շուրջ.– ԾԳԱ, 2 (24), էջ 236-242:
645. **Պետրոսյան Ա.Ա. 2014**, Աղավառներից հայտնաբերված երաժշտի թրծակավե արձանիկ.– ՊԲՀ, 2, էջ 140-144:
646. **Պետրոսյան Ա., Գասպարյան Բ. 2016**, Հայկական լեռնաշխարհի վաղ նեոլիթյան կամ պրոտոնեոլիթյան հնավայրերը, «Հայաստանի հնամարդաբանության և հնաժողովրդագրության հարցեր», միջազգային գիտաժողովի հիմնադրույթներ, նվիրված Վանի պեղումների 100-ամյակին («Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, 2016, նոյեմբերի 3-4), «ՊՄԱԹՊՄՊԾ», «Եթևոս» էթնոմշակութային գիտական հետազոտությունների կենտրոն, Եր., էջ 9-12:
647. **Պետրոսյան Է. 2001**, Մեղր - Արդար մեղու - Մայր աստվածածին.– ՀՍՍ, էջ 377-382:
648. **Պետրոսյան Լ. 1968**, Հաղորդակցության ազդանշանային կամ պայմանական միջոցները հայերի մեջ.– ՊԲՀ, 3, էջ 191-198:
649. **Պետրոսյան Լ. 1974**, Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ, Ա. Հետիոտն և գրաստային փոխադրամիջոցներ (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրություն).– ՀԱԲ, 6, էջ 93-158, աղ. I-XXXI:
650. **Պետրոսյան Լ. 2007**, Հայոց ավանդական փոխադրամիջոցների պատմամշակութային աղբյուրները.– ՀԱԲ, 22, էջ 239-264:
651. **Պետրոսյան Լ. 2018**, Լճաշենի դամբանադաշտը (պարբերացում, ժամանակագրում), Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 22, Եր., «ՀԱԻ», 416 էջ, 435 աղ., 7 նկ.:
652. **Պետրոսյան Հ.Լ. 2008**, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը իմաստաբանությունը, Եր., «Փրինթինգո», 406 էջ, 492 նկ.:
653. **Պետրոսյան Հ. 2024**, Պարը և խնջույքն ըստ միջնադարյան դրոշմագարդ կարասների և տապանաբարային պատկերաբան-դակների.– ՊԵԲԵ, էջ 84:
654. **Պետրոսյան Հ., Երանյան Ն. 2022**, Արցախի կոթողային մշակույթը, Եր., 232 էջ, 60 գրչանկ., 3 բարտեզ, 300 լուս.:
655. **Պետրոսեան Ս.Գ. 2018**, «Ծառ – արեւ» պաշտամունքը եւ դրա դրսևորումները Ուրարտական արքայանուններում.– Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա, 1-12, էջ 275-294:
656. **Պետրոսյան Ս. 1971**, Նշանագրեր Հայաստանի լեռներում.– «Հայրենիքի ձայն», 25 օգոստոսի, 34 (318), էջ 4-5:
657. **Պետրոսյան Ս. 1992**, Հնագույն հայկական հանրագիտարանի հիսուն հարյուրամյակը.– «Եղբայրներ», Եր., էջ 15-18:
658. **Պետրոսյան Ս. 1998**, Պատմում են ժայռապատկերները.– «Գիտություն և տեխնիկա», 1-3, էջ 18-23:
659. **Պետրոսյան Ս. 2005**, Հայկական ժայռապատկերներ, Եր., «Եգեա», 244 էջ, 648 նկ.:
660. **Պետրոսյան Ս.Գ. 1997**, «Եղջերավոր» – «գիշատի» հակադրամիասնական պաշտամունքի արտացոլումը նաիրյան մի քանի տեղանուններում.– Հայ ժողովրդական մշակույթ, IX, ՀԱԻ հանրապետական գիտական Նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 1997, հոկտեմբերի 29), Եր., «ՀԱԻ», էջ 48-49:
661. **Պետրոսյան Ս.Գ. 2007**, Գյումրու ուրարտական գոտու բեկորի մեհենագրերը.– «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», հանրապետական VII գիտական Նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2007, էջ 43-50:
662. **Պետրոսյան Ս.Գ. 2008**, Ժայռապատկեր մեհենագրության մի ուշագրավ նմուշ.– Հայկական մեհենագրության ակունքներում, Գյումրի, «Դպիր», 107 էջ:
663. **Պիկիչյան Հ. 1992**, Ծնծղա. նվագարան և մոգական գործիք.– ՊԲՀ, 2-3, էջ 215-224:
664. **Պիկիչյան Հ. 2012**, Երաժշտությունը հայոց ավանդական առտին և տոնածիսական կյանքում, Եր., «Ամրոց գրուպ», 240 էջ:
665. **Պիկիչյան Հ. 2015**, Տիեզերաստեղծ պատկերացումները հայ ավանդական նվագարանագործական մշակույթում.– ԱՎ, էջ 263-271:
666. **Պողոսյան Ա. 2007**, Թռչունները հայ և ընդհանուր դիցաբանության մեջ.– Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ, 3, էջ 119-125:
667. **Պողոսյան Աշխ. 1998**, Գորգի ծիսապաշտամունքային նշանակության հարցի շուրջ (գորգն իբրև սրբազնացված տարածք).– ԱՆ, էջ 35-36:
668. **Պողոսյան Աշխ. 2008**, «Պագիրիկ» գորգի ծագումնաբանության մասին.– Էջմիածին, ԺԲ, էջ 63-78:
669. **Պողոսյան Աշխ. 2019**, Դասական վիշապագորգերի ծագումնաբանության ու տիպաբանության հարցերի շուրջ.– ՎՀԻՍ, էջ 304-323:
670. **Պողոսյան Գ. 2016**, Վանի թագավորության գլխավոր աստվածությունների պատկերագրական առանձնահատկությունները ու խորհրդաբանությունը.– ԳԱՏ, հ. 4, էջ 166-178:
671. **Պողոսյան Գ. 2017**, Վանի թագավորության աստվածուհիների հանդերձը.– ԳԱՏ, հ. 5, էջ 88-95:
672. **Պողոսյան Գ. 2018**, Թեյշեբանիի սկավառակածն ուրմագարդի հորինվածքային կառուցվածքն ու խորհրդաբանությունը.– ԳԱՏ, հ. 6, էջ 62-73:
673. **Պողոսյան Ս. 2001**, Տարագի պատմությունից. հայ-հունա-հռոմեական և հայ-պարթևական փոխառություններ.– Հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի հարցեր, Գևորգ Տիրացյանի հիշատակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2001, սեպտեմբերի 27), Եր., «ՀԱԻ», էջ 73-78:
674. **Պողոսյան Ս. 2004**, Հայկական տարազը V-VII դդ.– Մաշտոցյան 2 ընթերցումների զեկուցումների հիմնադրույթներ, Օշական, «Ս. Մեսրոպ Մաշտոց դպրատուն», էջ 20-22:
675. **Պողոսյան Ս. 2019**, Օձածն նախշերը հայկական տարազում և զարդարանքում.– ՎՀԻՍ, էջ 335-344:
676. **Պողոսյան Ս. 2020**, Տարագի և զարդերի արտացոլանքը Ակսել Բակունցի երկերում.– «Սյունիք» հայագիտական տարեգիրք, 1 (14), Եր., «Գորիսի պետական համալսարան», 200 էջ:
677. **Պտուկեան Հ. 1969**, Արտաշեսեան հարստության դրամները, Վիեննա, «Միխրաբեան տպ.», 118 էջ, 8 տախ.:
678. **Ջալալյան Ս. արքեպ. 2016**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մաս Ա, Բ, «Դալլ», 696 էջ, բարտեզ:
679. **Ջանփոլադյան 1959**, Դվինի պեղումներից հայտնաբերված ապակե սրվակը.– Աշխատություններ ՀՀԴԹ, հ. V, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», էջ 149-158:
680. **Ջահուկյան Գ.Բ. 1987**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 748 էջ:
681. **Ջրբաշյան Ռ.Տ. 2013**, Հրաբխագիտության հիմունքները և Հայաստանի նորագույն հրաբխականությունը, Եր., «Գիտություն», 122 էջ:
682. **Ջիհանյան Վ.Գ. 1991**, Հայկական լեռնաշխարհի ջրանունները.– Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, III, Եր., «Հայաստանի ԳԱ», էջ 193-276:
683. **Սահակյան Լ. 2007**, Գայլի կերպարը կենդանական հեքիաթներում.– Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ, 3,

էջ 128-135:

684. **Սահակյան Լ. 2014**, Գայլը հին հավատալիքներում և ծեսերում.– Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, էջ 454-460:
685. **Սահակյան Յու. Ա. 2017** (խմբ.), Գործն է անմահ, Եր., «ՎՄԿ-Պրինտ», 160 էջ:
686. **Սահակյան Կ., Հովհաննիսյան Ռ. 2002**, Դիրքի զգայությունը ծիսական պարերում.– ԾՊ, էջ 34-38:
687. **Սահակյան Ս.Մ. 2002**, Հայկական հնագույն ռազմախաղեր. պատմաբանասիրական և ազգագրական ակնարկներ, Եր., «Լուսակն», 88 էջ:
688. **Սամուելյան Խ. 1931**, Հին Հայաստանի կուլտուրան. պատմական ակնարկներ, Խ. I, Քարե դար, Եր., «Պետհրատ», 381 էջ:
689. **Սամուելյան Խ. 1941a**, Հին Հայաստանի կուլտուրան. պատմական ակնարկներ, Խ. II, Բրոնզե ու վաղագույն երկաթե դար, Նյութական կուլտուրա, Եր., «Արմֆան», 342 էջ:
690. **Սամուելյան Խ. 1941b**, Հին Հայաստանի կուլտուրան. պատմական ակնարկներ, Խ. III, Բրոնզե ու վաղագույն երկաթե դար, սոցիալական կուլտուրա, Եր., «Արմֆան», 360 էջ:
691. **Սանոսյան Ա. 1989**, Ջավախքի «վիշապ» քարակոթողները.– Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2 (68), էջ 97-102:
692. **Սանոսյան Ա. 2001**, ... Լաև սպիտակ եղեռն, Եր., «Ինդիկապային», 208 էջ:
693. **Սարատիկյան Ա. 2023**, «Ձուկ-մարդ» աստվածությունը Հին Հայաստանում.– ԼՀԳ, 2, էջ 268-278:
694. **Սարգիսեան Ն. վրդ. 1864**, Տեղագրությունը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Կենտոիկ - Ս. Ղազար, 290 էջ:
695. **Սարգսյան Ա.Ա. 1948a**, Հայաստանի վայրի ոչխար (առն, մուֆլոն).– Հայաստանի վայրի կնդակավոր կենդանիները, 1 (խմբ.՝ Ա.Ա. Բայբուրտյան), Եր., «Կենդանաբանական այգի», 38 էջ:
696. **Սարգսյան Ա.Ա. 1948b**, Քարայծ.– Հայաստանի վայրի կնդակավոր կենդանիները, 2 (խմբ.՝ Ա.Ա. Բայբուրտյան), Եր., «Կենդանաբանական այգի», 50 էջ:
697. **Սարգսյան Ա.Ա. 1948c**, Քարայծյամ (համույր).– Հայաստանի վայրի կնդակավոր կենդանիները, 3 (խմբ.՝ Ա.Ա. Բայբուրտյան), Եր., «Կենդանաբանական այգի», 48 էջ:
698. **Սարգսյան Ա.Ա. 1948d**, Վիթ կամ պարսկական այծեղջերու.– Հայաստանի վայրի կնդակավոր կենդանիները, 4 (խմբ.՝ Ա.Ա. Բայբուրտյան), Եր., «Կենդանաբանական այգի», 49 էջ:
699. **Սարգսյան Ա.Ա. 1948e**, Այծյամ.– Հայաստանի վայրի կնդակավոր կենդանիները, 6 (խմբ.՝ Գ.Կ. Ափինյան), Եր., «Կենդանաբանական այգի», 58 էջ:
700. **Սարգսյան Ա.Ա. 1948f**, Վայրի խոզ կամ վարազ.– Հայաստանի վայրի կնդակավոր կենդանիները, 7 (խմբ.՝ Գ.Կ. Ափինյան), Եր., «Կենդանաբանական այգի», 38 էջ:
701. **Սարգսյան Ա.Շ. 2019**, Վիշապը հայոց բառ ու բանում.– ՎՀԻՍ, էջ 247-256:
702. **Սարգսյան Գ., Գևորգյան Ա., Մկրտչյան Լ. 2022**, Արցախի Հանրապետության Քաշաթաղի շրջանի ամրոցները, գիտական խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Հայկ Ավետիսյան, Եր., «Նոանես», 236 էջ:
703. **Սարգսյան Ե.Ղ., Սահակյան Ռ.Գ. 1963**, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Եր., «Հայպետհրատ», 96 էջ:
704. **Սարգսյան Ե. 1986**, Անդունդների կանչը, Եր., «Սովետական գրող», 248 էջ:
705. **Սարգսյան Յ.Գ. 1987**, Ուրարտուի ջրաշինարարական կառույցները.– ԲՏՊՀ, 8, էջ 172-188:
706. **Սարգսյան Ռ. 2014**, Հայկական վաղբրիստոնեական լուսային անվանաբանության մասին (նախնական դիտարկումներ).– Հաբիտուս 1, էջ 326-331:
707. **Սարգսյան Վ. 1996**, Բասկյան ավանդագրույցներ (Tradiciones populares Vascas), Աշխարհի ժողովուրդների հեքիաթներ, 25 հատորով, Խ. 3, Եր., «ԵՊՀ», 132 էջ:
708. **Սարգսյան Վ. 1999**, Հայոց գրերի ծագումը (ներքին վերականգնում), Եր., «ԵՊՀ», 336 էջ:
709. **Սարգսյան Վ.Ս. 2018**, Բիալինի-Ուրարտուն Մինուայի օրոք՝ ըստ Կ.Ֆ. Լեման-Հաուպտի.– Մերձավոր Արևելք. պատմություն, բաղաբանություն, մշակույթ (հոգվածների ժողովածու), XIII, Եր., «Գիտություն», էջ 34-48:
710. **Սարգսյան Ա.Յ. 1967**, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., «Միտք», 415 էջ, 48 նկ., 70 աղ., 2 քարտեզ:
711. **Սարգսյան Ա.Յ. 1975**, Հին Վաղարշապատի տեղադրությունը ըստ հնագիտական և մատենագրական տվյալների.– ԼՀԳ, 1, էջ 52-69:
712. **Սարգսյան Ա.Յ. 1979**, Հայաստանի նախնադարյան բնակչության արվեստը.– «Գարուն», 5, էջ 88-91:
713. **Սարգսյան Ա.Յ. 2004**, Հայաստանը բաղաբանության օրոք, Եր., «ԵՊՀ», 498 էջ:
714. **Սարգսյան Ա. 2010**, Հայաստանի ժայռապատկերները քարի դարից մինչև բրոնզի դար, Եր., «ԵՊՀ», 242 էջ, 205 նկ.:
715. **Սեմյոնով Լ.Լ. 1941**, Հայկական տոմարի մի քանի հարցերի մասին.– Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու (Բանբեր), 1, էջ 19-30:
716. **Սիմոնյան Գ. 2017**, Անկաստեղ (տոմարական մի եզրույթի հետքերով).– «Աստվածաբանության ֆակուլտետ. Տարեգիրք», Եր., «ԵՊՀ», էջ 36-65:
717. **Սիմոնյան Լ. 1998**, Արիստոփ. Նոր հայացք հին տեսությանը, Եր., «Վան Արյան», 40 էջ:
718. **Սիմոնյան Յ.Ա. 1979**, «Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմության» հայերեն թարգմանությունը և նրա խմբագրությունները.– ՊԲՀ, 1, էջ 113-128:
719. **Սիմոնյան Յ. 1989**, Վտանգված ժառանգություն.– «Մշակույթ», 1, էջ 16-23:
720. **Սիմոնյան Յ. 1995**, Քարվաճառի (Քելքաջար) շրջանի հուշարձանների քարտեզ, Եր., «Գանձասար», 4 ծալ. թերթ:
721. **Սիմոնյան Յ. 1998**, Քարվաճառի հուշարձանները.– «Բնօրրան», Եր., 1-2, էջ 31-37:
722. **Սիմոնյան Յ. 2006**, Վերին Նավեր, Ա (1976-1990 թթ. պեղումների արդյունքները), Եր., «ԵՊՀ», 190 էջ, 119 աղ.:
723. **Սիմոնյան Յ. 2014-2015**, Հայաստանի ժայռապատկերային արվեստը.– ԳՍՏ, Խ. 2-3, էջ 70-87:
724. **Սիմոնյան Յ. 2016**, Ծենգավթյան մշակույթի մանր պլաստիկան.– ԳՍՏ, Խ. 4, էջ 70-80:
725. **Սիմոնյան Յ. 2020**, Ոսկերչության ծագումը Հայկական լեռնաշխարհում.– ԳՍՏ, Խ. 9, էջ 6-26:
726. **Սիմոնյան Յ. 2023**, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն արվեստը (Բ.Ժ.Ա. 12-3-րդ հազարամյակի առաջին կես), Եր., «Վան Արյան», 252 էջ (101 գուն. պատկեր):
727. **Սիմոնյան Յ., Թոխաթյան Կ. 2013**, Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերները (Petroglyphs of the Armenian Highland).– Հայաստանի հնագիտական ժառանգությունը (Archaeological Heritage of Armenia), պատմամշակութային ժառանգության մատենաշար (խմբ.՝ Յ. Սիմոնյան), Խ. Ե, Եր., «Հուշարձան», էջ 24-27:
728. **Սիմոնյան Յ., Ծերեթյան Կ., Սիմոնյան Մ., Համբարյան Ի., Վարդանյան Գ. 2018**, Գնդեվազի դամբարանադաշտի 2016-2017 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները.– ԱԹ, էջ 36-52:

729. **Սմբատեանց Մ.** Եպս. **1886** (ՌՅԼԵ), Բևեռաձև արձանագրություն.– Արարատ, 11, էջ 491-495:
730. **Սմբատեան Մ.** արք. **1910** (ՌՅԾԹ), Ցոլակերտի բերդը.– Արարատ, 6, էջ 574-576:
731. **Ստեփանյան Աշ. 2006**, Աստվածամոր առաջին սրբանկարը և Հայոց Աշխարհը.– «Հարթ» հայագիտական հանդես, 1, Եր., էջ 96-114:
732. **Ստեփանյան Ա. 2004**, Պարը հայոց տոնածիսական համակարգում.– Պար և երաժշտություն. Սրբուհի Լիսիցյանի ծննդյան 110-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Եր., «ՀԱԻ» էջ 25-32:
733. **Ստեփանյան Ա. 2007**, Հայ ժողովրդական տարազի զարդանախշերը.– ՀԱԲ, 22, էջ 5-128:
734. **Ստեփանյան Գ. 2010**, Բաբվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Եր., «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ», 256 էջ:
735. **Սրապեան Ի.** վրդ. **1902**, Հնագրական. հին նշանածներ.– Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 7, էջ 201-202:
736. **Սրվանձտյանց Գ. 1978**, Երկեր, հ. 1, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 668 էջ:
737. **Սրուանձտեանց Գ.Վ. 1874**, Գրոց ու Բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Միւրի Դուռ, Կ.Պոլիս, «Տպ. Ե.Մ. Տնտեսեան», 111 էջ:
738. **Սրուանձտեանց Գ.Վ. 1876**, Մանանայ, Կ.Պոլիս, «Տպ. Ե.Մ. Տնտեսեան», 456 էջ:
739. **Սրուանձտեանց Գ.Վ. 1879**, Թորոս աղբար, հ. Ա, Կ.Պոլիս, «Տպ. Ե.Մ. Տնտեսեան», 351 էջ:
740. **Սրուանձտեանց Գ.Վ. 1884a**, Թորոս աղբար, հ. Բ, Կ.Պոլիս, «Տպ. Գ. Պաղտատեան», 488 էջ:
741. **Սրուանձտեանց Գ.Վ. 1884b**, Համով-հոտով, Կ.Պոլիս, «Տպ. Գ. Պաղտատեան», 384 էջ:
742. **Սուքիասյան Վ. 1978**, Ուշագրավ հնություններ Տղմուտում.– «Երևանի համալսարան» թերթ, №41 (1191), 23 դեկտեմբերի:
743. **Սևակ Պ. 1965**, Գրիգոր Նարեկացի.– «Հայրենիքի ծայն» շաբաթաթերթ, 23 հունվարի:
744. **Վահրադյան Վ., Վահրադյան Մ., 2011**, «Քարահունջ» հուշարձանի մասին.– ԾՄ, էջ 139-142, 174-177, 307-310:
745. **Վաչեան 1887**, Ճանապարհորդական նկատողություններ.– «Նոր Դար» թերթ, Թիֆլիս, №175, 16 հոկտեմբերի:
746. **Վասիլյան Վ.Ռ. 1985**, Առասպելներից մինչև Բյուրական, Եր., «Սովետական գրող», 224 էջ:
747. **Վասիլյան Վ.Հ. 2017**, Կանանց պատկերասրահների վաղագույն դրսևորումները Հայկական լեռնաշխարհում.– «Կանթեղ», 4, էջ 166-177:
748. **Վասիլյան Վ.Հ. 2018**, Կնոջ պատկերումը Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն և հին մշակույթներում, թեկնածուական առե-նախոսության սեղմագիր, Եր., 22 էջ:
749. **Վարդանյան Բ. 2019a**, Անվավոր փոխադրամիջոցներով ուշ բրոնզեդարյան թաղումների սոցիալ-ժողովրդագրական հետազոտության խնդիրները Կուրարաքսյան միջագետքում.– ԼՀԳ, 1, էջ 334-349:
750. **Վարդանյան Բ. 2019b**, Կուր-արաքսյան միջագետքի ուշբրոնզեդարյան դամբանային համալիրների սոցիալ-ժողովրդագրական վերլուծության խնդիրները՝ ըստ Լճաշենի տվյալների (մ.թ.ա. 16-13 դդ.)– ՀԱԻԱ, 3, էջ 65-78, 230-231:
751. **Վարդանյան Է. 1989**, Սկիզբ, Բուզանդ, Բուզանդարան, Տուրք.– «Նորթ», 10, էջ 94-108:
752. **Վարդանյան Լ., Սարգսյան Հ. 2001**, Հայոց սրբավայրերի դասակարգման փորձ (ըստ Ստ. Լիսիցյանի Ձանգեզուրի և Լեռնային Դարաբադի դաշտային ազգագրական նյութերի)– ՀՍՍ, էջ 368-376:
753. **Վարդանյան Ռ. 2004a**, Արտավազդ II-ի դրամները, Եր., «Մուղնի», 138 էջ:
754. **Վարդանյան Ռ. 2004b**, Լուկիոս Վերոսի օրոք Հայաստանում թողարկված պղնձե դրամներ.– ՊԲՀ, 2, էջ 234-253:
755. **Վարդանեան Ռ., Վարդանեան Կ. 2005**, Արտաշեսեան պղնձե դրամների Նորայայտ խմբեր.– Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1-12, էջ 75-120:
756. **Վարդանյան Ս. 1959**, Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետություն. Պատմական ակնարկ, Եր., «Հայ-պետիրատ», 130 էջ:
757. **Վարդումյան Ա. 2015**, Աստղագիտության և երաժշտության աղբյուրները միջնադարյան Հայաստանում.– ԱԿ, էջ 254-262:
758. **Վարդումյան Գ. 2006**, Հայկական լեռնաշխարհը հայոց հավատքի բնօրրան.– «Հարթ» հայագիտական հանդես, 1, Եր., էջ 32-52:
759. **Վարդումյան Գ. 2011**, Ձրի պաշտամունքը Հայոց մեջ.– ԾՄ, էջ 121-127:
760. **Վարդումյան Գ. 2013**, Հայկազունները և Նավասարդյան տոները.– «Հայկազուններ» ժողովածու, Եր., «Գիտություն», 212-221:
761. **Վարդումյան Գ. 2016**, Տիեզերքը հայոց դիցաբանական պատկերացումներում.– «Մշակույթային աստղագիտությունը Հայկա-կան լեռնաշխարհում» երիտասարդական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (Երևան, 2016, հունիսի 20-23), Եր., «Գիտություն», էջ 156-165:
762. **Վարդումյան Գ. 2017a**, Հեթանոսությունից դեպի քրիստոնեություն. ժառանգականության որոշ հարցեր.– «Արշալույս քրիս-տոնեության հայոց» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, էջ 65-71:
763. **Վարդումյան Գ. 2017b**, Դիցաբանության արտացոլումը հին հայկական դրամներում.– «Գիտության աշխարհում», 2, էջ 10-15:
764. **Վարդումյան Գ. 2020**, Հոգեպաշտական հավատալիքները Հայոց մեջ.– Գրականության և մշակույթի արդի հիմնախնդիրներ, պրակ ԺԲ, Վ. Բյուրուովի անվան պետական համալսարան, Եր., «Լինգվա», էջ 10-21:
765. **Վարդումյան Գ. 2023**, Ծովինարի Եպիկական կերպարի հնագույն ակունքները.– Գրականության և մշակույթի արդի հիմնա-խնդիրներ, պրակ ԺԴ, Վ. Բյուրուովի անվան պետական համալսարան, Եր., «Լինգվա», էջ 22-33:
766. **Վարդումեան Գ., Թոխաթեան Կ. 2002**, Հայոց լուսարեւային պատկերացումները (ըստ ժայռապատկերների և ազգագրական նիւթերի)– Բազմավեպ, ՃԿ տարի (CLX), 1-4, էջ 383-407:
767. **Վարդումյան Գ., Թոխաթեան Կ. 2004**, Լույսի և արևի պաշտամունքի դրսևորումները «Սասնա ծռեր» էպոսում.– Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային Եպիկական ժառանգությունը, միջազգային գիտաժողովի զեկուցումները (Ծաղկա-ծոր, 2002 նոյեմբերի 4-6), Եր., «ՀՀ ԳԱԱ», էջ 88-101:
768. **Վարդումյան Գ., Թոխաթեան Կ. 2023**, Կնոջ կերպարը Հին Հայաստանի դիցաշխարհում.– «Կինը Արևելքում», II, «Կանայք Արև-ելքում» միջազգային գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու (Երևան, 2022, սեպտեմբերի 22-23), Եր., «ԱԻ», էջ 205-229:
769. **Վիրիսով Ռ. 1896**, Կովկասի տեղը բաղաբանական պատմության մեջ.– ԱՀ, Ա. գիրք, էջ 50-116:
770. **Տաղաբաբեան Ն. 1909**, Հայոց հին կրոնները, Կ.Պոլիս, Բ. տպագրություն, «Տպ. Յ. Մատթեոսեան», 96 էջ:
771. **Տաշեան Հ.Յ. 1960**, Արշակունի դրամներ, մասն Ա, Վիեննա, «Մխիթարեան տպ.», 1919, 192 էջ: Մասն Բ, Վիեննա, «Մխի-թարեան տպ.», էջ 193-381:
772. **«Տարագ»** շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, **1893**, 7, փետրուար 14, կիրակի, էջ 107, 109:
773. **Տարոնցի Ս. 2018**, Առյուծների և ցուլերի կենդանական և դիցաբանական պատկերները ուրարտական բրոնզե գոտիների պատկերագրության մեջ.– «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Եր., «ԵՊՀ», էջ 350-365:
774. **Տեր-Ավետիսյան Ս.Վ. 2010**, Հայագիտական հետազոտություններ, Եր., «Գիտություն», 495 էջ, 42 աղ.:

775. **Տեր-Մարտիրոսով Ֆ. 1984**, Արցի պաշտամունքը Հին Հայաստանում.– 1982-1988 թթ. ազգագրական և բանահյուսական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին նվիրված հանրապետական գիտական նստաշրջանի թեզիսներ, Եր., «ՀԱԻ»:
776. **Տեր-Մկրտչեան Գ. 1896**, Անանիա Շիրակացի, Վաղարշապատ, 43 էջ (արտատպություն 1896 թ.-ի «Արարատի» Փետրուար եւ Ապրիլ համարներից):
777. **Տեր-Մկրտչյան Գ. 1979**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ա գիրք, Եր., «Երևանի համալսարան», 540 էջ:
778. **Տեր-Մովսեսեան Մ. Եպս. 1913** (ՌՅԿԲ), Արարատի և Արագածի գագաթներին.– Արարատ, 1, էջ 52-68:
779. **Տեր-Պողոսյան Ա.Գ. 1960**, Բիոլոգիական մտքի զարգացումը Հայաստանում (հնագույն ժամանակներից մինչև XVIII դարը), Եր., «ԵՊՀ», 571 էջ:
780. **Տիրացյան Գ.Ա. 1959**, Դիտողություններ հելլենիստական դարաշրջանի հայկական տարածքի մասին.– ՏՀԳ, 11-12, էջ 97-101:
781. **Տիրացյան Գ.Ա. 1964**, Ուրարտական քաղաքակրթությունը և Աբեմեյան Իրանը.– ՊԲՀ, 2, էջ 149-164:
782. **Տոնականյան Յ. 1990**, Հայաստանի ժայռապատկերների տիեզերական թեմատիկան.– «Արվեստ», 3, էջ 58-64:
783. **Տոնականյան Յ. 1990**, Աստղագիտական օրացույցների մասին.– «Արվեստ», 9, էջ 54-59:
784. **Տոնականյան Յ. 1991**, Քանի տարեկան ենք. կամ վարկած հայերի ծագման մասին.– «Չվարթնոց», 1, էջ 44-49:
785. **Տոնականյան Յ., Թոխաթյան Կ. 1991**, Կիսոսե՞ն արդյոք քարերը.– «Չվարթնոց», 4, էջ 31-34:
786. **Տևկանց Ա. 1985**, Այցելություն ի Հայաստան 1878 թ., ձեռագիրը պատրաստել և ծանոթագրել է Հ.Մ. Պողոսյանը, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ», 137 էջ:
787. **Ցականյան Ռ.Ա. 2014**, Ատրեստանի պատմության պարբերացման հարցի շուրջ.– Մերձավոր Արևելք. Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, IX-X, հոդվածների ժողովածու, Եր., «Չանգակ-97», էջ 229-246:
788. **Ցականյան Ռ.Ա. 2018**, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. VII-VI դդ., Եր., «Էդիթ Պրինս», 290 էջ:
789. **Փափազյան Վ.Հ. 1990**, Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում XVI-XVII դդ., Եր., «ՀԽՍՀ ԳԱ», 195 էջ:
790. **Փիլիպոսյան Ա. 1997**, Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. 5-1-ին հազարամյակների կնիքներն ու կնքագործությունը.– ՀԱԳԿ, 56-58:
791. **Փիլիպոսյան Ա. 1998**, Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները հին արևելքի կնքագործության համակարգում, Եր., «Վան Արյան», 248 էջ (68 աղ.):
792. **Փիլիպոսյան Ա. 2017**, Չորաց քարեր, թե՛ Քարահունջ, հնագիտական հուշարձան, թե՛ հորինյալ «աստղադիտարան».– Արևելագիտությունը Հայաստանում, հ. 3. Հին և միջնադարյան Հայաստանը և իր հարևանները, Եր., «Գիտություն», էջ 181-199, աղ. I-VII:
793. **Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ. 2004**, Տեսարանային հորինվածքով միջինբրոնզեդարյան գունազարդ կավանոթը.– Պար և երաժշտություն. Սրբուհի Լիսիցյանի ծննդյան 110-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2004), Եր., «Մուշկի», էջ 87-95:
794. **Փիլիպոսյան Ա., Քամալյան Յ. 1995**, Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. III-I հազ. նվազարաններն ու նրանց հիմնարկային զուգահեռները.– Երաժշտությունը և պարը պատկերագրության մեջ. I Միացյալ սիմպոզիում Երևանում, զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 1995, դեկտեմբեր), Եր., էջ 17-19, 26-27:
795. **Քալանթար Ա. 1925**, Քարե դարը Հայաստանում.– «Նորք» (գրական, գիտական և քաղաքական հանդես), գիրք 5 և 6, Եր., «Պետհրատ», էջ 207-232:
796. **Քալանթար Ա. 1927a**, Երկու սեպագիր արձանագրություն.– «Օրագիր» ՀՍԽՀ հնությունների պահպանության կոմիտեի, 3, Եր., 63 էջ:
797. **Քալանթար Ա. 1927b**, Երևանի քարհանքը քարե դարի մարդու բնակատեղ.– «Երևան» երկօրյա, Փարիզ, №180:
798. **Քալանթար Ա. 1933**, Մի հնագույն ջրաբաշխական սիստեմ Խորհրդային Հայաստանում.– Պատմության և գրականության ինստիտուտի հաղորդումներ, 2, Եր., էջ 171-194:
799. **Քալանթար Ա. 1935**, Արագածը պատմության մեջ. ակնարկ նրա պատմական նշանակության և նյութական կուլտուրայի հուշարձանների մասին, Եր., «Պետհրատ», 77 էջ:
800. **Քալանթար Ա. 2007**, Հայաստան՝ Քարե դարից միջնադար. Երկերի ժողովածու, Եր., «Գիտություն», 410 էջ:
801. **Քալանթարյան Ա.Ա. 1965**, Պաշտպանական սպառնազինությունը վաղմիջնադարյան Հայաստանում (Չրահ, սաղավարտ, վահան).– ՏՀԳ, 10, էջ 68-74:
802. **Քալանթարյան Ա., Բորոխյան Ա. 2001**, Հնագետ Հարություն Մարտիրոսյանի գիտական ժառանգության հարցի շուրջ (ծննդյան 80-ամյակի առթիվ).– ՊԲՀ, 3, էջ 172-179:
803. **Քալանթարյան Ա.Ա., Խաչատրյան Ժ.Դ. 1969**, Հնագիտական հազվագյուտ հայտնագործություն Սևանի ավազանից.– ԼՀԳ, 4, էջ 75-77:
804. **Քալանթարյան Ժ.Ա. 1981** (կազմեց և ծանոթագր.), Հայ գրական բնակատեղության քրեստոմատիա, Եր., «ԵՊՀ», 620 էջ:
805. **Քալանթարյան Ի. 2005**, Ագարակի նորահայտ ժայռափոր դամբարանը.– ՀՀՄ XIII, էջ 154-160:
806. **Քեշիշյան Մ.Ս. 2007**, Բրոնզե գոտիների նախազարգրման իմաստաբանության մասին.– ԼՀԳ, 2, էջ 248-256:
807. **Քեշիշյան Մ.Ս. 2014**, Բրոնզե գոտիների հնագույն զարդանախշերը.– ՎԷՄ, 2 (ԺԲ) տարի, 1 (45), էջ 172-182:
808. **Քիւրտեան Յ. 1932**, Վիշապը հայկական գորգերում մեջ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 29 էջ:
809. **Քյուրքչյան Ա., Խաչերյան Յ. 2010**, Հայկական զարդարվեստ, Եր., "Craftology", 192 էջ:
810. **Քոչարյան Ա.Կ. 1963**, Երաժշտական գործիքները Հայաստանում.– ՊԲՀ, 3, էջ 163-174:
811. **Քոչարյան Գ. 1991**, Դվին III. Դվինը անտիկ դարաշրջանում, Եր., «Հայաստանի ԳԱ», 115 էջ, 29 տախ.:
812. **Քոսյան Ա. 2008**, Հայասան և Ազգին.– Շնորհի ի վերուստ, էջ 283-285:
813. **Քոսյան Ա. 2010**, Ուրարտական տերության ծայրագավառը (Ալթընթեփեի օրինակով).– Խալոյան զորությամբ..., հոդվածների ժողովածու նվիրված Բորիս Պիոտրովսկու 100-ամյակին, Եր., «Գիտություն», էջ 21-31:
814. **Քոսյան Ա., Գրեկյան Ե. 2024**, Հայկական լեռնաշխարհի միջավայրային պատմությունը. Շրջակա միջավայր, կլիմայական փոփոխություններ և քաղաքակրթական գործընթացներ (Ք.Ա. X-I հազարամյակներ), Եր., «ՀԱԻ», 407 էջ:
815. **Քորթոշյան Բ. 2022**, Խնուս. Հայաստանի պատմություն, հ. Ե, Եր., «ՀՃՈՒ հիմնադրամ», 400 էջ:
816. **Օդաբաշյան Ա. 1986**, Տիեզերաստեղծման առասպելի վերապրուկային տարրերն ախտաբանում.– ՊԲՀ, 3, էջ 138-149:
817. **Օդաբաշյան Ա. 1987**, Տիեզերական ծառը հայոց դիցաբանական համակարգում.– ԼՀԳ, 10, էջ 61-71:
818. **Օրբելի Յ. 1956**, Հայկական հերոսական Էպոսը, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ», 138 էջ:
819. **Օրբելի Յ. 1961**, Սասունցի Դավիթ. Հայկական հերոսական Էպոս, Նախաբան, II հրատ., Եր., «Հայպետհրատ», 335 էջ:
820. **Օրդոյան Գ. 2001**, Հնագույն մրցախաղերի կրկեսային կերպարաձևերը.– ՊԲՀ, 1, էջ 103-121:
821. **Ֆրեդեր Ջ.Ջ. 1989**, Ոսկե ճյուղը. մոգություն և կրոն, Եր., «Հայաստան», 880 էջ:

822. **Abeghian M. 1899**, Der armenische Volksglaube (Inaugural-dissertation). Leipzig, "Druck von W. Drugulin", 127 S.
823. **Adam L. 1951**, The Bark Paintings of Groote Eylandt (Gulf of Carpentaria).— South Sea Studies. Basel, "Museum für Volkerkunde", 185 p.
824. **Aghtamar: A Jewel of Medieval Armenian Architecture. 2010**, compiled by Ara Sarafian and Osman Köker, text Stepan Mnatsakanian. London, "Gomidas Institute", 167 p., 68 photos.
825. **Akkermans P.M.M.G., Huigens H.O., Bruning M.L. 2014**, A landscape of Preservation: Late Prehistoric Settlement and Sequence in the Jebel Qurma Region, Northeastern Jordan.— *Levant*, №46/2, p. 186-205.
826. **Akçayöz V. 2016**, Ani'nin gizemli yüzü. İstanbul, "Arkeoloji ve Sanat", 334 p.
827. **Akçayöz V. 2018**, New Discoveries in Ani. İstanbul, "Deniz Kültür", 384 p.
828. **Allen R.H. 1899**, Star Names and their Meanings. New York, "G.E. Stechert", 564 p. <archive.org/details/starnamesandthe00allegoog/page/n14/mode/2up>.
829. **Almgren O.H. 1927**, Star Hällristningar och kultbruk: bidrag till belysning av de nordiska bronsåldersristningarnas innebörd. Stockholm, "Vitterhets", 337 p.
830. **Alok E. 1988**, Anadolu'da kayaüstü resimleri kitabına başlarken.— Ak yayınları kültür kitapları serisi, 14-6. İstanbul, "Akbank", 72 p.
831. **Amendola L. 2002**, Astronomi di 17000 anni fa.— *Coelum (Astronomia) journal*, Maggio, 52, p. 38-42.
832. **Anati E. 1968**, Anatolia's Earliest art.— *Archaeology*, Vol. 21, 1, p. 22-35.
833. **Anati E. 1994**, World Rock Art: the Primordial Language, Vol. 12, Valcamonica, 160 p.
834. **Anati E. 1998**, The Writing on the Wall — Prehistoric Rock Paintings.— *UNESCO Courier*. Primeval art, rock painting and engraving, April, p. 11-17.
835. **Anati E. 2004**, Introducing the World Archives of Rock Art (WARA): 50,000 years of visual arts.— "New Discoveries, New Interpretations, New Research Methods", XXI Valcamonica Symposium, Capo di Ponte, "Edizioni del Centro", p. 51-69.
836. **Anthony D.W. 2007**, The Horse, the Wheel, and Language: how Bronze-age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. "Princeton Univ.", 553 p.
837. **Arcà A., Rubat B.F. 2014**, Rocce a coppelle, elementi di un paesaggio progettato e monumentalizzato. Contestualizzazione archeologica e ambientale nella regione alpina.— *Preistoria e Protostoria in Etruria, paesaggi cerimoniali, ricerche e scavi, Atti dell'undicesimo incontro di studi*, Valentano — Pitigliano, 14-16 Settembre, 2012, Vol. II. A cura di Nuccia Negroni Catacchio, p. 333-346.
838. **Arcà A., Rubat B.F. 2015**, Rocce e tavole a coppelle nella regione alpina contesti archeologici e ambientali.— *Bulletin d'études Pré-historiques et Archeologiques Alpines*, 25-26, Aoste (Italy), p. 117-162.
839. **Archäologie in Armenien. 2011**, Ergebnisse der Kooperationsprojekte 2010 — Ein Vorbericht (HRSG. Harald Meller, Pavel Avetisyan), Bd. 64, Halle (Saale), 148 S.
840. **Arimura M., Petrosyan A., Arakelyan D., Nahapetyan S., Gasparyan B. 2018**, A Preliminary Report on the 2015 and 2017 Field Seasons at the Lernag-1 Site in Armenia.— *Արամազդ (Aramazd)*, XII, 1. Oxford, p. 1-18, 184.
841. **Au pied du Mont Ararat: Splendeurs de l'Arménie Antique**. Arles, "MAPA", 2007, 235 p.
842. **Avagyan A.V. 2001**, Estimation of the Slip Rates and the Recurrence Intervals of Strong Earthquakes on the Fault System of Pambak-Sevan-Sunik (Armenia): Segmentation and Relation with Volcanic Activity, PhD thesis. Montpellier II Univ. (France), 246 p.
843. **Avagyan A., Karakhanian A., Philip H. 2003**, Une éruption volcanique gravée dans le roc.— *Pour la Science*, 305, mars, p. 13-14.
844. **Avagyan A., Ritz J-F., Blard P-H., Meliksetian Kh., Munch Ph., Valla P., Tokhatyan K., Caselli A., Mkrtchyan M., Atalyan T. 2017**, Evidence of Volcanic Eruptions Witnessed by Prehistoric Man in Armenia and Argentina.— *Геофизический Журнал*, Киев, 4, Т. 39, с. 83-84.
845. **Avagyan A., Ritz J.-F., Blard P.-H., Meliksetian K., Munch P., Valla P., Tokhatyan K.S., Mkrtchyan M., Atalyan T. 2018**, Volcanic Eruptions Witnessed by Prehistoric People in Armenia.— *Ancient Armenia at the Crossroads*. Lyon, France, Nov. 6-7, p. 15-16.
846. **Avagyan A., Sahakyan L., Meliksetian Kh., Karakhanyan A., Lavrushin V., Atalyan T., Hovakimyan H., Avagyan S., Tozalakyan P., Shalaeva E., Chataigner C., Sokolov S., Sahakov A., Alaverdyan G. 2020**, New Evidences of Holocene Tectonic and Volcanic Activity of the Western Part of Lake Sevan (Armenia).— *Geological Quarterly*, 64 (2), p. 288-303.
847. **Avetisyan H., Gnuni A., Bobokhyan A., Sargsyan G., Mkrtchyan L., Davtyan A. 2021**, Archaeological Landscapes of Al Lakes.— *AARC*, p. 201-214.
848. **Avetisyan H., Gnuni A., Mkrtchyan L., Bobokhyan A. 2021**, Computer Modeling in Archaeology: the Case of Bronze and Iron Age Monumental Constructions of Armenia.— *Bulletin of the Institute of Oriental Studies*, 1/1, Yerevan, p. 10-22, DOI: 10.52837/27382702-2021-34.1-9
849. **Avetisyan P., Chataigner Ch., Palumbi G. 2006**, The Results of the Excavations of Nerkin Godedzor (2005-2006): preliminary report.— *Արամազդ (Aramazd)*, I. Yerevan, p. 6-18.
850. **Aytekin O. 2020**, 2019 Yılı Artvin İli Ve İlçeleri Yüzey Araştırması Bağlamında Artvin'in Taşınmaz Kültür Varlıklarına Genel Bir Bakış.— *Türkiye Yüzey Araştırmaları Webinarsları Bildiri Kitabı*. Bursa, "Bursa Uludağ Üniversitesi", p. 27-30.
851. **Badalyan R.S., Avetisyan P.S. 2007**, Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia, I. Mt. Aragats and its Surrounding Region, "BAR International Series" 1697. Oxford, 319 p.
852. **Badalyan R., Smith A.T., Lindsay I., Khatchadourian L., Avetisyan P.**, with appendices by **B. Monahan, R. Hovsepyan. 2008**, Village, Fortress, and Town in Bronze and Iron Age Southern Caucasia: A preliminary report on the 2003-2006 investigations of Project ArAGATS on the Tsaghkahovit Plain, Republic of Armenia.— *AMIT 40 (Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan)*. Berlin, p. 45-105.
853. **Badalyan R.S., Harutyunyan A.A., Chataigner C., Le Mort F., Chabot J., Brochier J.E., Balasescu A., Radu V., Hovsepyan R. 2010**, The Settlement of Aknashen-Khatunarkh, a Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009.— *TÜBA-AR 13 (Türkiye bilimler akademisi arkeoloji dergisi)*. Ankara, p. 185-218.
854. **Badalyan R., Smith A., Lindsay I., Harutyunyan A., Greene A., Marshall M., Monahan B., Hovsepyan R.**, with contributions by **Kh. Meliksetian, E. Pernicka, S. Haroutunian 2014**, A Preliminary Report on the 2008, 2010, and 2011 Investigations of Project ArAGATS on the Tsaghkahovit Plain, Republic of Armenia.— *AMIT 46 (Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan)*. Berlin, p. 149-222.
855. **Barale P., Codebò M., De Santis H. 2001**, Augusta Bagiennorum (Regio IX). una città astronomicamente orientata.— *Studi Piemontesi*, Novembre, Vol. XXX, fasc. 2, p. 489-502.
856. **Barge O., Régagnon E., Kalantaryan I., Perello B. 2018**, The Desert Kites and Agglomerated Cells of Mount Aragats: Spatial Coincidence?— *Ancient Armenia at the Crossroads*. Lyon (France), Nov. 6-7, p. 31.
857. **Barseghian L.A. 1968**, Petroglyphs from Armenia.— *Contributions to the Archaeology of Armenia*. Cambridge, "Peabody Museum",

858. **Baumer Ch. 2012**, The History of Central Asia: the Age of the Steppe Warriors, Vol. I. London, New York, "I.B. Tauris", 372 p.
859. **Beck R. 1984**, "Astrology", "Horoscope", "Star-Worship". – The Penguin dictionary of religions, edited by J.R. Hinnells. London, "Penguin", p. 134-142.
860. **Beck R. 2007**, A brief History of Ancient Astrology. Oxford, "Blackwell Publ.", 159 p.
861. **Bednarik R.G. 2007**, The Study of Rock Art in a Historical Perspective. Rock Art Science: the Scientific Study of Palaeoart. New Delhi, "Aryan books, International", 220 p.
862. **Bednarik R.G., Li Fushun 1991**, Rock Art Dating in China: Past and Future. – The Artefact, 14, p. 25-33.
863. **Bednarik R.G.** Rock Art. – Semiotics Encyclopedia Online, "E.J. Pratt Library - Victoria Univ.", <semioticon.com/seo/R/rock.html#>.
864. **Bedoukian P.Z. 1978**, Coinage of the Artaxiads of Armenia. Special Publication №10. London, "Royal Numismatic Society", 81 p., 8 pl.
865. **Belli O. 1974**, Doğu Anadolu'da yeni arkeolojik keşifler: Van-Yedisalkım (Put) köyü boyalı mağara resimleri. – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 28-29, p. 1-40.
866. **Belli O. 1978**, New Light on the Earliest Art of Anatolia: the Cave of Maidens. – Turkish Treasures, 2, p. 28-31.
867. **Belli O. 1989a**, The Capital of Urartu, Van: Eastern Anatolia. İstanbul, 4th ed., 108 p.
868. **Belli O. 1989b**, Monumentale Felszeichen im Bereich urartäischer Festungsanlagen. – Anadolu Araştırmaları, 11, S. 65-122, Taf. 1-14.
869. **Belli O. 1999**, The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu. İstanbul, 128 p., 32 fig.
870. **Belli O. 2001**, The Discovery of Cave Paintings in the Van region. – İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000). İstanbul, 452 p., plates.
871. **Belli O. 2004**, Urartu: War and Aesthetics. İstanbul, 279 p.
872. **Belli O. 2005**, Kağızman-Çallı'da tarihöncesi dönem'e ait kayaüstü resimleri. – Arkeoloji ve Sanat, 119, p. 1-10.
873. **Belli O. 2006a**, Kağızman-Karaboncuk'ta tarihöncesi dönem'e ait kayaüstü resimleri. – Arkeoloji ve Sanat, 121, p. 1-10.
874. **Belli O. 2006b**, Kars-Borluk vadisi kayaüstü resimleri. – Arkeoloji ve Sanat, 122, p. 11-22.
875. **Belli O. (ed.) 2007**, Kars bölgesi'nde keşfedilen tarih öncesi döneme ait kayaüstü resimleri, Kars 2. Kent Kurultayı – Kafkasya'da ortak geleceğimiz, Kars belediyesi yayınları, 21. İstanbul, p. 30-75.
876. **Bergamar K. 1968**, Discovering Hill Figures. Tring (Hertfordshire, UK), "Shire", 48 p.
877. **Berkryan A. 1978**, The Art of Fortification in Medieval Armenia. – ԴՊՄՈՒ-II, p. 153-158.
878. **Berry A. 1898**, A Short History of Astronomy. London, "John Murray", 440 p. <archive.org/details/shorthistoryofas025 511mbp>.
879. **Betts A.V.G., Helms S.W. 1986**, Rock Art in Eastern Jordan: 'Kite' Carvings? – Paléorient, Vol. 12/1, p. 67-72.
880. **Biainili-Urartu: 2012**, The Proceedings of the Symposium (Munich, 12-14 October, 2007). "Peeters", 529 p., 8 pl.
881. **Binandeh A. 2016**, Looking at Rock Art in Northwest of Iran. – International Journal of Archaeology: Rock Art, Handmade Architecture, Historical Archaeology, 4 (1-1), p. 12-17, <article.sciencepublishinggroup.com/html/10.11648/j.ija.s.2016040201.13.html>.
882. **Bingöl B. 2020**, Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Dağ Geçisi Motifi. Unpublished M.A. thesis, Atatürk University, Erzurum.
883. **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N., Sayadyan Y. 2002**, Description of Sites. – The North-Eastern frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan Lake Basin, p. 61-249.
884. **Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P., Gasparyan B., Danielyan H. 2016**, New Finds of Vishaps on the Southern Slopes of the Mountain Aragats. – Արամազդ (Aramazd), IX, 2. Yerevan, tab. XXIX-XL, p. 37-43, 145, 161-162, 193-204.
885. **Bobokhyan A., Hnila P., Gilibert A. 2024**, "Scientific Adventures" of Atrpet and the Discovery of Vishap Stelae. Yerevan-Venice-Berlin, "IAE", 128 p.
886. **Bossert H.Th. 1951**, Altsyrien: Kunst und Handwerk in Cypern, Syrien, Palästina, Transjordanien und Arabien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechisch-römischen Kultur. Tübingen, "Ernst Wasmuth", 128 S., 407 Taf., 35 Karten.
887. **Bostancı E.Y. 1971**, Adıyaman çevresinde Prito-Solutreen ve Adıyaman paleolitik kültürler üzerinde bir Araştırma. – Antropoloji 5, p. 47-52.
888. **Bousquet J.-C. 2018**, Volcans, séismes et tsunamis en Méditerranée. Mèze, "Biotope éditions", 360 p.
889. **Brady J.L. 1982**, Halley's Comet: AD 1986 to 2647 BC. – Journal of British Astronomical Association, 92, 209.
890. **Brandt J.C., Williamson R.A. 1979**, The 1054 Supernova and Native American Rock Art. – Journal for the History of Astronomy, Archaeoastronomy suppl., Vol. 10, 38 p.
891. **Breuil H. 1926**, Les origines de l'art décoratif. – Journal de Psychologie, T. 23I, Paris.
892. **Breuil H. 1952**, Quatre cents siècles d'art pariétal. Montignac, 412 p., 530 ills.
893. **Brochier J. É., Barge O., Karakhanyan A., Kalantaryan I., Chataigner C., Chambrade M.-L., Magnin F. 2014**, Kites on the Margins. The Aragats Kites in Armenia. – Paléorient, Vol. 40.1, p. 25-53.
894. **Burl A. 1976**, From Carnac to Callanish (the prehistoric stone rows and avenues of Britain, Ireland and Brittany), "Yale Univ.", 432 p.
895. **Burl A. 2000**, The Stone Circles of Britain, Ireland, and Brittany. "Yale Univ.", 462 p.
896. **Burney C.A., Lawson G.R.J. 1958**, Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, near Birecik. – Anatolian Studies, Vol. 8, p. 211-218.
897. **Calantar A. 1927**, I geroglifici scoperti in Armenia. – Le orfane Armene. Torino, 5, p. 74-75.
898. **Calzolari E., Gori D. 2009**, Paleoastronomia megalitica comparata: Sardegna, Corsica, Liguria orientale. – ArchAstron, p. 285-293.
899. **Caner E. 1998**, Bronzene Votivbleche aus Giyimli. Rahden (Germany), "Marie Leidorf", 212 S., 147 Taf.
900. **Carleton J. 2013**, Temples of Stone: Exploring the Megalithic Monuments of Ireland. "The Collins", 334 p., 235 figs.
901. **Cartailhac É. 1902**, La grotte d'Altamira, Espagne. "Mea culpa" d'un sceptique. – L'Anthropologie, 13, Paris, p. 348-354.
902. **Castelluccia M. 2011**, A Transcaucasian Bronze Belt in a Japanese Collection. – Արամազդ (Aramazd), VI, 2. Yerevan, p. 55-67.
903. **Castelluccia M. 2014**, A Transcaucasian Bronze Belt Held in the Musée D'archéologie Nationale, Saint-Germain-En-Laye. – Iranica Antiqua, Vol. XLIX, p. 193-207.
904. **Ceylan A. 2008**, Historical and Archaeological Researches in Kagizman. – Journal of the Institute of Social Sciences, 1, Spring, p. 73-92.
905. **Ceylan A. 2015**, Çıldır Başköy Kaya Resimleri. – Ardahan Üniversitesi insani bilimler ve edebiyat fakültesi belgü dergisi, I, №2, p. 7-28.
906. **Ceylan A. 2018**, Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri. – XVII Türk Tarih Kongresi (Ankara, 15-17.09.2014). Kongreye Sunulan Bildiriler 1: Eski Anadolu Uygarlıkları. Ankara, "TTK Yayınları", p. 155-205.
907. **Ceylan A. 2022**, Doğu Anadolu'da Erken Dönem Türk İzleri III: Kars-Digor (Dolaylı) Kaya Resimleri. – XVIII Türk Tarih Kongresi (Ankara, 1-5.09.2018). Kongreye Sunulan Bildiriler 1: Arkeoloji. Roma Ve Bizans Tarihi Ve Medeniyeti. Sanat Tarihi. Ankara, "TTK Yayınları", p. 1-30.
908. **Chahoud J., Vila E., Bălăşescu A., Crassard R. 2016**, The Diversity of Late Pleistocene and Holocene Wild Ungulates and Kites Structures

- in Armenia.— *Quaternary International*, Vol. 395, p. 133-153.
909. **Chen Zhao-Fu 1988**, Découverte de l'art préhistorique en Chine. Paris, "Albin Michel", 220 p.
 910. **Chidašeli M. 1986**, Die Gürtelbleche der älteren Eisenzeit in Georgien.— *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie*, 8. Mainz, "P.v. Zabern", S. 7-72.
 911. **Chodžaš S.I. 1971**, Schizzi preparatori per gli affreschi di Erebuni.— *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Vol. 14, p. 61-64.
 912. **Choisy A. 1899**, Histoire de l'architecture. Paris, "Gauthier-Villars", T. 1, 642 p.
 913. **Clark D.H., Stephenson F.R. 2002**, Historical Supernovae and their Remnants. "Oxford Univ.", 266 p.
 914. **Codebò M. 1994**, I primi passi di un archeoastronomo.— *Bollettino Osservatorio Astronomico di Genova*, anno 24, 66, p. 12-20.
 915. **Codebò M. 1995**, L'Archeoastronomia e la didattica.— *Bollettino Osservatorio Astronomico di Genova*, anno 25, 68, p. 34-37.
 916. **Coimbra F.A. 2007**, Comets and Meteors in Rock Art: Evidences and Possibilities.— *Proceedings of 13th SEAC Conference "Lights and Shadows in Cultural Astronomy"* (Isili, Sardinia, Italy, 28 June 28 – 3 July, 2005), p. 250-256.
 917. **Coimbra F.A. 2010**, The Sky on the Rocks: Cometary Images in Rock Art.— *Fundamentos IX, Proceedings of the Global Rock Art International Congress* (29 June – 3 July), Serra da Capivara, Brasil, Fundham, São Raimundo Nonato, p. 636-646.
 918. **Coimbra F.A. 2012**, Astronomical Representations in Rock Art: Examples of the Cognitive and Spiritual Processes of Non-Literate People.— *The Intellectual and Spiritual Expression of Non-Literate Societies, "BAR International Series" 2360*. Oxford, p. 37-44.
 919. **Coimbra F.A. 2017**, Rock Art and Archaeoastronomy: Some Theoretical Considerations towards a Methodological Approach.— *Revista Techné*, 3, Vol. 1. *Proceedings of Conference "IV Meeting of Doctoral and Post-Doctoral Researchers"* (Mação, Portugal, 26-29 November, 2015), eds.: Sara Garcês, Hugo Gomes, Andrea Martins & Luiz Oosterbeek, p. 37-47.
 920. **Crosby H. 1975**, The Cave Paintings of Baja California: the Great Murals of an Unknown People. La Jolla, California, "Copley Books", 189 p., 126 pic., 10 maps.
 921. **Çavuşoğlu R. 2014**, Urartu kemerler (Urartian belts). İstanbul, "Rezan Has Müzesi", 201 p.
 922. **Dan R., Keheyan Y., Hovhannisyan N., Petrosyan A., Atoyanys Ye., Vitolo P., Gasparyan B. 2019**, A New Painting Fragment from Erebuni and an Overview of Urartian Wall Paintings.— "Over the Mountains and Far Away", *Studies in Near Eastern history and archaeology*, presented to Mirjo Salvini on the occasion of his 80th birthday, Archaeopress Archaeology. Oxford, p. 171-186, <academia.edu/36662135/A_new_painting_fragment_from_Erebuni_and_an_overview_of_Urartian_wall_paintings>.
 923. **Dandridge D.E. 2005**, Lichens: the Challenge for Rock Art Conservation. Doctoral dissertation, 148 p. <oaktrust.library.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/4695/etd-tamu-2006C-ANTH-Dandridge-copyright.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
 924. **Daniel G. 1980**, Megalithic Monuments.— *Scientific American*, 243, 1, p. 7.
 925. **Danielyan E. 2013**, Turkish-Azerbaijani Falsifications of the Armenian Toponyms as an Indication of the Genocidal Policy.— *Բաղադրական հայադիտություն* (Review of Armenian Studies), 1. Yerevan, p. 159-179.
 926. **Danto A.C. 1988**, Artifact and Art: Contribution the Exhibition Catalogue for Art/artifact, edited by Susan Vogel. "New York Center for African Art", p. 18-32.
 927. **Darvill T., Fernandes A. 2014**, Open-Air Rock-Art Preservation and Conservation.— *A Current State of Affairs* 4/16/2014, p. 3-16.
 928. **De Brestian S. 2005**, Horsemen in Bronze: A belt from Urartu.— *MVSE*, Vols. 39-41 (2005-2007). "Missouri Univ.", <academia.edu/1602121>.
 929. **Der Nersessian S. 1965**, Aght'amar: Church of the Holy Cross. Cambridge, "Harvard Univ.", 60 p., 52 figs.
 930. **Der-Nersessian S., Vahramian H. 1974**, Aghtamar, Documenti of Armenian Architettura Armena, 8. Milano, 113 p.
 931. **Devedjian S., Davtyan R. 2021**, Seals from Lori Berd.— *AARC*, p. 215-233.
 932. **Dickerson R. 2011**, Desert Varnish – Nature's Smallest Sedimentary Formation.— *Geology Today*, Vol. 27, 6, p. 216-219, DOI: 10.1111/j.1365-2451.2011.00813.x
 933. **Did ancient Americans record a Supernova?—** *Sky and Telescope*, 2006, June 7, <skyandtelescope.com/astronomy-news/did-ancient-americans-record-a-supernova>.
 934. **Donsbach M. 2006**, The Scholar's Supernova.— *Aramco World*, Vol. 57, 4, p. 38-43, <archive.aramcoworld.com/issue/200604/the_scholar.s.supernova.htm>.
 935. **Dorn R.I. 2009**, The Rock Varnish Revolution: New Insights from Microlaminations and the Contributions of Tanzhuo Liu.— *Geography Compass*, Vol. 3, 5. p. 1804-1823, DOI: 10.1111/j.1749-8198.2009.00264.x
 936. **Dutton D. 1993**, Tribal Art and Artifact.— *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 51, 1, p. 13-21, <denisdutton.com/art_and_artifact.htm>.
 937. **Dutton D. 1998**, Tribal art.— *Encyclopedia of Aesthetics*, in 4 Vols. (2224 p.), edited by Michael Kelly. New York, "Oxford Univ.", Vol. 1, 521 p. <denisdutton.com/tribal_art.htm>.
 938. **Eker A.M. 2023**, Spatial and Temporal Distribution of Anatolian Rock Art (master thesis), 242 p. <open.metu.edu.tr/handle/11511/101969>.
 939. **Eliade M. 1959**, The Sacred and the Profane: the Nature of Religion. The Significance of Religious, Myth, Symbolism, and Ritual within Life and Culture. New York, "Brace & World", 213 p.
 940. **Erdoğan B. 2020**, Capturing the seen and unseen in the Beldibi Rock Art.— *ADALYA* (23), 1-6, DOI: 10.47589/adalya.837418
 941. **Erzen A. 1992**, Coloured Cave Paintings and Rock Carvings.— *Eastern Anatolia and Urartians*. İstanbul (1st ed. 1984), 99 p., 12 figs., 2 maps.
 942. **Esayan S.A. 1984**, Die Gürtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenien.— *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie*, 6. München, "C.H. Beck'sche", S. 97-198.
 943. **Essential Guide to Egyptian Mythology. 2003**, edited by Donald B. Redford. "Berkley Publ.", 432 p.
 944. **Esteban G.M. 2012**, Del Homo intellectualis al Homo educandus. La hipótesis de la inteligencia cultural y la intencionalidad compartida.— *Boletín de Psicología*, 105, Julio, p. 23-42.
 945. **Faulmann K. 1880**, Illustrierte Geschichte der Schrift. Populär-wissenschaftliche Darstellung der Entstehung der Schrift, der Sprache und der Zahlen, sowie der Schriftsysteme aller Völker der Erde. Wien - Pest - Leipzig, "A. Hartleben's", 632 S.
 946. **Felolo L. 2001**, Orientamenti astronomici naturali.— 5° Seminario di Archeoastronomia, Genova, 10 marzo, 12 p.
 947. **Fernández-Jalvo Y., King T., Yepiskoposyan L., Andrews P. 2016** (eds.), Azokh Cave and the Transcaucasian Corridor.— *Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology*, "Springer", p. 1-26. <springer.com/gp/book/9783319249223>.
 948. **Feruglio V., Khechoyan A. 2007**, L'art rupestre d'Arménie.— *Revue les dossiers d'archéologie*, numéro 321, Arménie, Mai-juin, Paris, "Editions Faton", p. 46-49.
 949. **Figueiredo A., Coimbra F.A., Monteiro C., Ribeiro N. 2017**, Preliminary Analysis of the Rock Art from Buracas da Serra, Alvaizere (Portugal): a Possible Megalithic Enclosure Depiction in Rock Art.— *Cuadernos de Arte Prehistórico*, 4, Julio/Diciembre, p. 127-140.

950. **Flammarion C. 1894**, Popular Astronomy. A general Description of the Heavens. London, "Chatto & Windus", 686 p.
951. **Forbes R.J. 1950**, Metallurgy in Antiquity: A notebook for Archaeologists and Technologists. Leiden, "E.J. Brill", 489 p., 98 ills.
952. **Frahm E., Martirosyan-Olshansky K., Sherrif J., Wilkinson K.N., Glauberman Ph., Raczyński-Henk Y., Gasparyan B., Adler D.S. 2021**, Geochemical Changes in Obsidian Outcrops with Elevation at Hatis Volcano (Armenia) and Corresponding Lower Palaeolithic Artifacts from Nor Geghi 1.— *Journal of Archaeological Science: Reports*, 38, 103097, p. 1-34, DOI: 10.1016/j.jasrep.2021.103097
953. **Frangipane M. 1992**, Dipinti murali in un edificio "palaziale" di Arslantepe-Malatya: aspetti ideologici nelle prime forme di centralizzazione economica.— *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XXX, p. 143-154.
954. **Frangipane M. 1997**, A 4th-Millennium Temple/Palace Complex at Arslantepe-Malatya. North-South Relations and the Formation of Early State Societies in the Northern Regions of Greater Mesopotamia.— *Paléorient*, Vol. 23, 1, p. 45-73, <persee.fr/doc/paleo_01_53-9345_1997_num_23_1_4644>.
955. **Frangipane M., Fazio G. 2013**, le pitture murali del palazzo tardo calcolitico di Arslantepe-Malatya (Turchia).— *L'officina dello sguardo* (saggi in onore di Maria Andaloro). Roma, "Gangemiore", p. 531-542.
956. **Frangipane M. 2016**, The Development of Centralised Societies in Greater Mesopotamia and the Foundation of Economic Inequality.— "Arm und Reich - Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften", eds.: H. Meller, H.P. Hahn, R. Jung, R. Risch. *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle (Saale)*, Band 14/II, p. 1-22, 14 figs.
957. **Frazer J.G. 1890**, The Golden Bough, 2 Vols. London, "Macmillan and co.", 409 and 407 p.
958. **Freh W., Uyanık M. 1957**, Felszeichnungen in Südostanatolien.— *BTTK*, Vol. XXI, 84, S. 619-631.
959. **Frincu M.E., Perez-Enriquez R., Aghikyan L. 2021**, Revisiting Sevsar: towards a Possible Gnomon in the Armenian Highlands.— *Journal of Skyscape Archaeology*, 6(2), p. 207-220, DOI: 10.1558/jsa.19630
960. **Gabunia M., Gabashvili M. 2014**, Heritage of Risk: Trialeti Petroglyphs — under Destruction.— *RCCHD E-Journal*, 5 (2014.07.22), <rcchd.icomos.org.ge/?l=E&m=4-4&JID=5&AID=40>.
961. **Gallagher R. 2006**, Maiden Tower Marks Winter Solstice.— *Azerbaijan International*, 14.3 Autumn, p. 1-24.
962. **Gantzhorn V. 1998**, Oriental Carpets: their Iconology and Iconography, from Earliest Times to the 18th Century. "Benedikt Taschen" (Germany), 532 p.
963. **Garcia-Vallès M., Topal T., Vendrell-Saz M. 2003**, Lichenic Growth as a Factor in the Physical Deterioration or Protection of Cappadocian Monuments.— *Environmental Geology*, Vol. 43, p. 776-781, DOI: 10.1007/s00254-002-0692-y
964. **Garstang J. 1953**, Prehistoric Mersin. Oxford, "Clarendon", 263 p., 33 plates, 1 map.
965. **Gaspani A. 1999**, Tracce di una cometa dell'età del ferro sulla roccia 35 di Foppe di Nadro in Valcamonica.— *Rivista Archeologica*, 181, p. 25-36.
966. **Gasparyan B., Egeland Ch.P., Adler D.S., Pinhasi R., Glauberman Ph., Haydosyan H. 2014**, The Middle Paleolithic Occupation of Armenia: Summarizing Old and New Data.— *Stone Age of Armenia*. p. 65-105.
967. **Ginsberg H.L. 1945**, The North-Canaanite Myth of Anath and Aqhat, II.— *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, p. 15-23.
968. **Gli Etruschi. 1998**, (testi di Giuseppe M. Della Fina). Firenze, "Giunti Gruppo", 48 p.
969. **Global Perspectives for the Conservation and Management of Open-Air Rock Art Sites. 2024**, eds.: António Fernandes, Melissa Marshall, Inés Domingo. New York, "Routledge", 412 p., DOI: 10.4324/9780429355349
970. **Goethe J.W. von 1906**, Ephemerides.— *Goethes Werke*, IV Abtheilung, Bd. 37. Weimar, 409 S.
971. **Goethe J.W. von 1892**, Einzelheiten, Maximen und Reflexionen.— *Goethe's Werke*, Bd. 49. Stuttgart und Tübingen, "J.G. Cotta'sche Buchhandlung", 1833, 211 S.
972. **Goff C.L. 1970-1971**, Neglected Aspects of Luristan Art.— *Persica* (Jaarboek van het Genootschap Nederland-Iran Stichting voor Culturele Betrekkingen). Leiden, 5, p. 27-37.
973. **Goldstein B.R. 1965**, Evidence for a Supernova of A.D. 1006.— *The Astronomical Journal*, Vol. 70, 1, February, p. 105-114.
974. **Grayson A.K. 1996**, The Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, II (858-745 B.C.), *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods*, Vol. III. Toronto, "Toronto Univ.", 265 p.
975. **Grekyan Y. 2019**, Evidence of Celestial Phenomena in Urartian Cuneiform Texts?— *Արամազդ* (Aramazd), XIII, 1. Oxford, p. 81-100.
976. **Gurzadyan V.G., Vardanyan R. 2004**, Halley's Comet of 87 BC on the Coins of Armenian King Tigranes?— *Astronomy & Geophysics* (RAS, London), Vol. 45, 4, p. 4.6, <academic.oup.com/astrogeo/article/45/4/4.6/1746011>; DOI: 10.1046/j.1468-4004.2003.45406.x
977. **Gurzadyan V.G. 2012**, The Supernova of 1054 AD, the Armenian Chronicle of Hetum, and Cronaca Rampona.— *The Observatory* (UK), 132, 338, <arxiv.org/abs/1207.3865>.
978. **Harmankaya S., Tanindi O. 1996**, The Archaeological Settlements of Turkey, 1, Palaeolithic/Epipalaeolithic. İstanbul, "Ege", 111 p.
979. **Harmony and Symmetry: Celestial Regularities Shaping Human Culture. 2018**, Synopsis of Scientific Contributions 26th Annual Meeting of the European Society for Astronomy in Culture (Graz, Austria, 27 August – 1 September, 2018), eds.: Sonja Draxler, Max E. Lippitsch, 228 p.
980. **Hauptmann H. 1999**, Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization: New Discoveries.— *Arkeoloji ve Sanat*. İstanbul, 203 p.
981. **Hawkins G.S. 1964**, Stonehenge: A Neolithic Computer.— *Nature*, Vol. 202 (4939), 27 June, p. 1258-1261.
982. **Hawkins G.S. 1965**, Sun, Moon, Men, and Stones.— *American Scientist*, Vol. 53, 4, December, p. 460a, 391-408.
983. **Hawkins G.S. 1966**, Astro-archaeology.— *Smithsonian Astrophysical Observatory Special Report*, 226, p. 1-65, <articles.adsabs.harvard.edu/full/1966SAOSR.226.....H>.
984. **Hawkins G.S., Rosenthal S.K. 1967**, "5,000- and 10,000-year Star Catalogs".— *Smithsonian Contributions to Astrophysics*, Vol. 10, 2, p. 141-179, <articles.adsabs.harvard.edu/full/1967SCoA...10..141H>.
985. **Hawkins J.D. 2000**, Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol. 1-2. Berlin-New York, "Walter de Gruyter", 640 p.
986. **Hegel G.W.F. 1986**, Vorlesungen über die Ästhetik. Frankfurt am Main, "Suhrkamp", Bd. I, 546 S.
987. **Herouni P.M. 2009**, L'osservatorio preistorico di Carahunge in Armenia.— *ArchAstron*, p. 88-97.
988. **Hmayakyan H.H., Mirzoyan M.H., 2024**, On the Iconography of Lions and Leopards on the Goblet of Karashamb.— *История, археология и этнография Кавказа*, Vol. 20, 2, p. 354-366, DOI: 10.32653/CH202354-366
989. **Holay P.V. 1998**, Vedic Astronomers.— *Bulletin of the Astronomical Society of India*, 26, p. 91-106.
990. **Hoskin M. 2006**, Stele e stele: orientamento astronomico di tombe e templi preistorici del Mediterraneo (a cura di Mario Codebò). Torino (Italy), "Ananke", 320 p.
991. **Hours F., Aurenche O., Cauvin J., Cauvin M.-C., Coppeland L., Sanlaville P. 1994**, Atlas des sites Proche Orient (14000-5700 BP). Paris, "Maison de l'Orient", 522 p.

992. **Hovhannisyan A. 2006**, Cultural Genocide.— «Հարթ» հայազգիտական հանդես (Harq), 1. Yerevan, p. 115-123.
993. **Hovhannisyan A., Bobokhyan A., Arakelyan D., Harutyunyan M., Siradeghyan S., Hnila P., Gilibert A. 2021**, Dragons under Microscope: Determination and Identification.— AARC, p. 115-135.
994. **Hoyle F. 1966**, Stonehenge - an Eclipse Predictor.— *Nature*, 211 (5048), 30.7.1966, p. 454-456.
995. **Hübschmann H. 1904**, Die Altarmenischen Ortsnamen: Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. Straßburg, "Verlag von Karl J. Trübner", S. 197-490.
996. **Humann K., Puchstein O. 1890**, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien. Berlin, "von Dietrich Reimer", Textband (424 S.) und Atlas (53 Taf., 3 Karten).
997. **İpşiroğlu M.S. 1963**, Die Kirche von Achtamar. Bauplastik im Leben des Lichtes. Berlin & Mainz, "Kupferberg", 140 S., 57 Abb.
998. **Kalantar AŞ. 1929**, Inscriptions D'Arménie en caractères inconnus.— *Revue Archéologique*. Paris, p. 43-45.
999. **Kalantaryan I., Ghanem Gh. 2019**, Preliminary Results of the Getahovit-2 Cave Excavations in 2018.— Արամազդ (Aramazd), XIII, 2. Oxford, p. 1-34.
1000. **Kalantaryan I., Perello B., Chataigner Ch. 2017**, New Insight into the *Agglomerated Houses* in Armenia: Arteni, Aragats Massif.— Bridging Times and Spaces: Festschrift in Honour of Gregory E. Areshian on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday, eds.: Pavel S. Avetisyan, Yervand H. Grekian, "Archaeopress", p. 183-201.
1001. **Kambakhsh-Fard S. 1996**, The Anahita Temple. Kangavar: Archaeological Excavations and Surveys.— Iranian Cultural Heritage Organization, 23. Tehran.
1002. **Kansu A.Ş. 1946**, İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler.— BTTK, Vol. XIII, 1, 263 p.
1003. **Karakhanian A.S., Trifonov V.G., Azizbekian O.G. & Hondkarian D.G. 1997**, Relationship of Late Quaternary Tectonics and Volcanism in the Khonarassar Active Fault Zone, the Armenian Upland.— *Terra Nova*, Vol. 9, issue 3, p. 131-134.
1004. **Karakhanian A., Džrbashian R., Trifonov V., Philip H., Arakelian S., Avagian A. 2002**, Holocene-historical Volcanism and Active Faults as Natural Risk Factors for Armenia and Adjacent Countries.— *Journal of Volcanology and Geothermal Research*, March, Vol. 113 (1), p. 319-344.
1005. **Karapetyan I., Kanetsyan A., Minasyan L., Vardanyan R., Palanjyan R., Tiratsyan N., Mirijanyan D., Hovhannisyan H., Fagan E. 2021**, Recent Archaeological Research at Armavir, the Capital of Ancient Armenia.— AARC, p. 274-285.
1006. **Karpuz H. 1977**, Camuşlu'da yontma Taş Çağı kaya resimleri.— *Bilim ve Teknik*, 112, p. 1-5.
1007. **Kellner H.J. 1991**, Gürtelbleche aus Urartu (Prähistorische Bronzefunde, XII, Bd. 3). Stuttgart, "Franz Steiner", VII+88 S., 23 Abb., 89 Taf.
1008. **Kenneth B., Lieber E., Lieber A. 1978**, A Near-Eastern Sighting of the Supernova Explosion of 1054.— *Nature* 273, p. 728-730.
1009. **Khachatryan K.H., Sukiasyan H.K., Badalyan G.M. 2021**, The Annexation of Armenian Territories to Turkey and Soviet Azerbaijan in the 1920s - 1930s. Yerevan, "Institute of History", 153 p., 1 inlay, 2 maps.
1010. **Khechoyan A. 2007**, The Rock Art of the Mt. Aragats System.— "Rock Art in the Frame of the Cultural Heritage of Humankind", XXII Valcamonica Symposium (Valcamonica, Italy, 18-24 May, 2007), p. 247-252.
1011. **Khechoyan A., Gasparyan B. 2014**, Rock-painting Phenomenon in the Republic of Armenia.— *Stone Age of Armenia*, p. 315-337.
1012. **King L.W. (ed.) 1915**, Bronze Reliefs from the Gates of Shalmanaser, King of Assyria B.C. 860-825. London, "Oxford Univ.", 34 p., 80 pl.
1013. **Knoll F. 2016 (2017)**, Petroglyphs in the Syunik Highlands (Armenia). Mapping (pre-)historic Traces.— *Adoranten*, p. 73-83.
1014. **Knoll F., Meller H. 2015**, Goats – as far as the Eye Can See. Recording Rock Art in the Syunik Highlands (Armenia).— XXVI Valcamonica Symposium (Valcamonica, Italy, 9-12 September, 2015), p. 153-158.
1015. **Knoll F., Meller H., Figur B., Knoche G., Schunke T., Dresely V., Avetisyan P., Koiki T., Lipták J., Poppe A. 2013**, Die Felsbilder im Hochland von Syunik.— *Archäologie in Armenien*, II, Halle/Saale, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, S. 209-230.
1016. **Knoll F., Meller H. 2021**, "Gauchos" in the Armenian Highlands? Bolas or Slings in Syunik Rock Art.— AARC, p. 42-51.
1017. **Kökten K. 1964**, Karain'ın Türkiye Prehistoryasında Yeri.— *Türk Coğrafya Dergisi*, 22-23, p. 17-27 + 7 tablo.
1018. **Kökten K. 1966**, Yazılıkaya'da ve Kurbanaga Mağarasında (Kars-Camişlı) yeni bulunan diptarih resimleri.— "Kars Eli", 2, №20, p. 3-16.
1019. **Konyar E. 2006**, An Ethno-Archaeological Approach to the "Monumental Rock Signs" in Eastern Anatolia.— *Colloquium Anatolicum V*, p. 113-126.
1020. **Kortoshian R.**, The Endangered Christian Armenian Heritage of Artsakh. Yerevan, "RAA", 2022, 200 p.
1021. **Koşay H.Z. 1968**, Kuzey-Doğu Anadolu'da kayalara hakedilmiş eski türk işaretleri.— *Türk Etnografya*, XI, Ankara, p. 27-32.
1022. **Koşay H.Z. 1984**, Erzurum ve Çevresinin dip tarihi (preshistor ve protohistuari), *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara, 65 p.
1023. **Koşay H.Z., Turfan K. 1959**, Erserum Karas Kasisi raporu, BTTK, Vol. XXXIII, 91, p. 349-413.
1024. **Krupp E.C. 2015**, Rock Art of the Greater Southwest.— *Handbook of archaeoastronomy and ethnoastronomy*, p. 593-606.
1025. **Ksica M. 1984**, Vypravy za pravekym umenim. Bratislava, "Svetom", 312 p.
1026. **Kühn H. 1952**, Die Felsbilder Europas. Stuttgart, "W. Kohlhammer", 322 S., 116 Taf.
1027. **Kühn H. 1964/1965**, Die Eiszeit-Gravierung im Schulerloch.— *IPEK (Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst)*, Bd. 21. Berlin, "Valter de Gruyter & Co." 1965, S. 94-105.
1028. **Kushnareva K. 2000**, Some Evidences of Musical Instruments in Bronze Age Caucasus.— *Music Archaeology of Early Metal Ages*, eds.: Hickmann E., Laufs I., Eichmann R., *Studien zur Musikarchäologie II (Monastery Michaelstein, Germany, 18-24 May, 1988)*, *Orient - Archäologie*, Bd. 7, S. 103-112, 6 plates.
1029. **Lehmann-Haupt C.F. 1907**, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Neue Folge, Bd. IX, 3. Berlin, "Weidmann", 183+92 S., 14 Taf.
1030. **Lehmann-Haupt C.F. 1926**, Armenien, Einst und Jetzt, Bd. II-1. Berlin und Leipzig, "B. Behr", XII+469 S.
1031. **Lehmann-Haupt C.F. 1931**, Armenien, Einst und Jetzt, Bd. II-2. Berlin und Leipzig, "B. Behr", XX+665 S.
1032. **Leroi-Gourhan A. 1964**, Les religions de la Préhistoire (Paléolithique). Paris, "PuF", 154 p.
1033. **Leroi-Gourhan A. 1965**, Préhistoire de l'Art Occidental. Paris, "L. Mazenod", 482 p.
1034. **Lewis-Williams D. 1987**, A Dream of Eland: an Unexplored Component of San Shamanism and Rock Art.— *World Archaeology* 19(2), October, p. 167-177.
1035. **Lewis-Williams D. 2002**, A Cosmos in Stone: Interpreting Religion and Society through Rock Art. "AltaMira", 309 p.
1036. **Lewis-Williams D., Pearce D. 2009**, Inside the Neolithic mind: Consciousness, Cosmos and the Realm of the Gods. "Thames and Hudson", 320 p. 104 ill.
1037. **Littauer M.A. 1977**, Rock Carvings of Chariots in Transcaucasia, Central Asia and Outer Mongolia.— *Proceedings of the Prehistoric*

- Society, 43, p. 243-262.
1038. **Lock G., Pouncett J. 2017**, Spatial thinking in archaeology: Is GIS the answer? – Journal of Archaeological Science, Vol. 84, August, p. 129-135, DOI: 10.1016/j.jas.2017.06.002
 1039. **Lockyer J.N., Penrose F.C. 1901**, An Attempt to Ascertain the Date of the Original Construction of Stonehenge from its Orientation. – Proceedings of the Royal Society of London, Vol. 69, p. 137-147, DOI: 10.1098/rspl.1901.0090
 1040. **Luschan v.F. 1922**, Über Petroglyphen bei Assuan und bei Demir-Kapu. – Zeitschrift für Ethnologie, 54. Jahrg., H. 6, S. 177-192.
 1041. **Mackenzie D.A. 1907**, Triumph of the Sun God. Egyptian myth and legend, p. 167-168, <sacred-texts.com/egy/eml/eml15.htm>.
 1042. **Malkinson D., Bar-Oz G., Gasparyan B., Nachmias A., Gershtein E.C., Nadel D. 2018**, Seasonal use of corrals and game traps (desert kites) in Armenia, Quaternary International 464 (2018), p. 285-304, DOI: 10.1016/j.quaint.2017.07.011
 1043. **Manaseryan N. 2003**, Hunting Tackle, Animals and Objects in Rock Engravings from Armenia. – Archaeofauna 12, p. 193-201.
 1044. **Manaseryan N. 2006**, The Stature of Horses in Armenian Bronze and Early Iron Age Burials. – Horses and Humans: The evolution of human-equine relationships, eds.: Olsen S.L, Grant S., Choyke A.M. and L. Bartosiewicz, “BAR International Series” 1560, p. 271-274.
 1045. **Manaseryan N., Antonian L. 2000**, Dogs of Armenia in dogs through time. – An archaeological perspective. Oxford, p. 227-235.
 1046. **Manaseryan N., Mirzoyan L. 2013**, Armenia: Animal Remains from Neolithic and Bronze Age Settlements and Burials (review of osteological material from the collection funds of the Institute of Zoology). – Studii de Preistorie, 10, p. 131-153.
 1047. **Markaryan A.Z. 2013**, The Models of Antique Temples from Erebuni. – Światowit: Annual of the Institute of Archaeology of the University of Warsaw, XI (LII), A, p. 67-78.
 1048. **Marshak A. 1964**, Lunar Notation on Upper Paleolithic Remains. – Science, 146, p. 743-745.
 1049. **Martin P. 1876**, Des signes hiéroglyphiques dans les manuscrits arméniens. – Congrès international des Orientalistes, Compte-rendu de la première session, T. 2. Paris, “Maisonneuve et Cie”, p. 456-462.
 1050. **Martirosyan-Olshansky K., Areshian G., Avetisyan P., Hayrapetyan A. 2013**, Masis Blur: A Late Neolithic Settlement in the Plain of Ararat, Armenia. – Backdirt: Annual Review of the Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, p. 142-146.
 1051. **Mauder E.W. 1904**, Astronomy, Without a Telescope: A Guide to the Constellations and Introduction to the Study of the Heavens with the Unassisted Sight. London & New York, “W. Tracker”, 280 p. (London, “Forgotten books”, 2015, 314 p.).
 1052. **Meeus J. 1998**, Astronomical Algorithms, 2nd ed., Richmond, “Willman Bell”, 1432 p.
 1053. **Mellaart J. 1965**, Earliest Civilizations of the Near East, 143 p., 108 ill.
 1054. **Mellaart J. 1967**, Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia. London, “Tames & Hudson”, 232 p., 136 plates.
 1055. **Meller H., Knoll F., Dresely V. 2011**, Die Felsbilder von Ughtasar, Provinz Sjunik. – Archäologie in Armenien. Halle (Saale), p. 131-142.
 1056. **Ménard R. 1883**, La vie privée des anciens, T. 4, les institutions de l'antiquité (dessins d'après les monuments antiques par Cl. Sauvageot). Paris, “Vve A. Morel et Cie”, 676 p., 720 figs.
 1057. **Menéndez-Marsh F., Al-Rawi M., Fonte J., Dias R., Gonçalves L.J., Seco L.G., Hipólito J., Machado J.P., Medina J., Moreira J., do Pereira T., Vázquez M., Neves A. 2023**, Geographic Information Systems in Archaeology: A Systematic Review. – Journal of Computer Applications in Archaeology (JCAA), Vol. 6, Issue 1, p. 40-50, DOI: 10.5334/jcaa.104
 1058. **Miller W.C. 1955**, Two Prehistoric Drawings of Possible Astronomical Significance. – Astronomical Society of the Pacific Leaflets, Vol. 7, 314, p. 105-112.
 1059. **Mkrtchyan M.K., Ritz J.-F., Avagyan A.V., Nazari H., Karakhanian A.S., Blard P.-H., Martirosyan M.P. 2014**, New Paleoseismological Insights along the South Eastern Part of the Pambak-Sevan-Sunik Active Fault. – ՀՀ ԳԱԱ էլեկտրոնային ամսագիր, Բնական գիտություններ, 2 (23), Yerevan, p. 3-8, <researchgate.net/publication/272483695>.
 1060. **Murdin, Paul & Lesley. 1978**, Supernovae. “Cambridge Univ.”, 192 p.
 1061. **Murray J., Domínguez-Alonso P., Fernández-Jalvo Y., King T., Lynch E.P., Andrews P., Yepiskoposyan L., Moloney N., Cacères I., Allué E., Asryan L., Ditchfield P., Williams D.M. 2010**, Pleistocene to Holocene Stratigraphy of Azokh 1 Cave, Lesser Caucasus. – Irish Journal of Earth Sciences 28 (2010). Dublin, “Royal Irish Academy”, p. 75-91, DOI: 10.3318/IJES.2010.28.75
 1062. **Nadel D., Bar-Oz G., Malkinson D., Spivak P., Langgut D., Porat N., Khechayan A., Nachmias A., Crater-Gershtein E., Katinaa A., Bermatov-Paz G., Nahapetyan S., Gasparyan B. 2015**, New Insights into Desert Kites in Armenia: the Fringes of the Ararat Depression. – Arabian Archaeology and Epigraphy, UAE, November, 26 (2), p. 120-143, <researchgate.net/publication/283814012>.
 1063. **Nercessian Y.T. 1995**, Armenian Coins and their Values. Special Publication 8. Los Angeles, “Armenian Numismatic Society”, 254 p., 48 plates, ill., map.
 1064. **Nercessian Y.T. 2000**, Armenian Numismatic Studies. Special Publication 9. Los Angeles, “Armenian Numismatic Society”, 678 p., 96 plates, ill., map.
 1065. **Neumann E. 1963**, The Great Mother: an Analysis of the Archetype, translated from German by R. Manheim, 2nd ed., New York, “Princeton Univ.”, 624 p.
 1066. **Ohandjanian A., Awanessian L. 2007**, Felszeichnungen in Armenien: Auswirkungen auf das Leben des armenischen Volkes. Wien, 190 S.
 1067. **Olcott W.T. 1911**, Star Lore of all Ages. New York & London, “G.P. Putnam's Sons”, 476 p.
 1068. **Otte M., Yalçinkaya I., Taşkıran H., Kozłowski J., Bar Yosef O. 1995**, The Anatolian Middle Paleolithic: New Research at Karain Cave. – Journal of Anthropological Research, p. 287-299.
 1069. **Outtier B., Thierry M. 1990**, Histoire des saintes Hripsimiennes. – Syria, T. 67-3, p. 723-726, 728, fig. 14-16, <persee.fr/doc/syria_0039-7946_1990_num_67_3_7192>.
 1070. **Ovenden M.W. 1966**, The Origin of the Constellations. – Philosophical journal. Glasgow, Vol. 3, January, p. 1-18.
 1071. **Özgül O. 2021**, Artvin Arılı (Demirkapı) yaylası kaya resimleri. – BTTK, Vol. 85, 304, p. 781-818.
 1072. **Özgül O., Bingöl B. 2021**, Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Bir Grup Dağ Geçisi Motifi. – Art Sanat, 16, p. 491-527.
 1073. **Palumbi G., Kalantaryan I., Bălăşescu A., Barge O., Chahoud J., Hovsepyan R., Meliksetian Kh., Avetisyan P., Chataigner C. 2021**, Early Pastoralism and Natural Resource Management: Recent Research at Godedzor. – “On Salt, Copper and Gold: the Origins of Early Mining and Metallurgy in the Caucasus”. Proceedings of the Conference (Tbilisi, 16-19 June 2016), eds.: Catherine Marro and Thomas Stöllner, Maison de l'Orient et de la Méditerranée – Jean Pouilloux, Archéologie(s) 5. Lyon, “MOM”, p. 285-324.
 1074. **Patte E. 1960**, Les Hommes préhistorique et la religion, Paris, “Picard”, 194 p., 35 fig.
 1075. **Peake A.S.** (ed., with the assistance A.J. Grieve), 1920, A Commentary on the Bible. London, “Thomas Nelson & Sons”, 1014 p., 8 maps, <archive.org/details/commentaryonbibl00peak>.
 1076. **Petrosyan A. 2006**, Haldi and Mithra/Mher. – Արամազդ (Aramazd), I. Yerevan, p. 222-238.

1077. **Petrosyan A., Arimura M., Nahapetyan S., Arakelyan D., Gasparyan B. 2021**, A Step Forward to the Neolithization: Early Holocene Sites of the Republic of Armenia.— AARC, p. 26-41.
1078. **Petrosyan A., Azizbekyan H., Gasparyan B., Dan R., Bobokhyan A., Amiryan M. 2021**, Foregrounding Daily Data Collection on Archaeological Fieldwork.— Advances in Archaeological Practice, 9(4), "Cambridge Univ.", p. 402-414, DOI: 10.1017/aap.2021.30
1079. **Petrosyan A., Bobokhyan A. 2015**, Music in Prehistoric Armenia.— Journal of Literature and Art Studies, April, Vol. 5, №4, p. 259-265, DOI: 10.17265/2159-5836/2015.04.003
1080. **Petrosyan E.Kh. 1979**, Totemic Dances of Armenia.— The Performing Arts. Music and Dance. Series World Anthropology, eds.: John Blacking and Joann W. Kealiinohomoku. Hague-Paris-New York, "Mouton", p. 67-72, DOI: 10.1515/9783110800692.67
1081. **Petrosyan L., Muradyan F. 2012**, Excavations of the Cemetery of Aghavnatun: Preliminary Results.— "Archaeology of Armenia in Regional Context", Proceedings of the International Conference Dedicated to the 50th anniversary of the IAE (Yerevan, 15-17 September, 2009), eds.: Pavel Avetisyan and Arsen Bobokhyan. Yerevan, "Gitutyan", p. 126-132.
1082. **Perry R.S., Kolb V.M., Lynne B.Y., Sephton M., McLoughlin N., Engel M.H., Olendzenski L., Brasier M., Staley J.T. 2005**, How Desert Varnish Forms? — Proceedings of SPIE 5906, Astrobiology and Planetary Missions, p. 276-287, DOI: 10.1117/12.626547
1083. **Peters J., Schmidt K. 2004**, Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, SE Turkey: a Preliminary Assessment.— Anthropozoologica, 39 (1), p. 179-218.
1084. **Piggott St. 1983**, The Earliest Wheeled Transport From the Atlantic Coast to the Caspian Sea. London, "Thames & Hudson", 272 p., 142 ill.
1085. **Pinna D. 2014**, Biofilms and Lichens on Stone Monuments: do they Damage or Protect?— Frontiers in Microbiology, Vol. 5, 133, p. 1-3, DOI: 10.3389/fmicb.2014.00133
1086. **Piotrovskii B.B. 1967**, Urartu: the Kingdom of Van and its Art (transl. from the Russian and edited by Peter S. Gelling). New York-Washington, "Praeger", 111 p., 30 ill.
1087. **Pittard E. 1939**, Gravures rupestres en Anatolie.— Archives Suisses d'Anthropologie générale, T. VIII, 1. Geneve, p. 187-190.
1088. **Pokorny J. 1959**, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, 3 Bd., Bern und München, "Francke", 1183 S.
1089. **Quintela M.V.G., Santos-Estévez M. 2015**, Astronomical Symbolism in Bronze-Age and Iron-Age Rock Art.— Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy, p. 1213-1222, <researchgate.net/publication/278658952>. Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy, p. 1213-1222, <researchgate.net/publication/278658952>
1090. **Radner K. 2012**, Between a Rock and a Hard Place: Muşasir, Kumme, Ukku and Şubria - the Buffer States between Assyria and Urartu.— Biainili-Urartu: the Proceedings of the Symposium (Munich, 12-14 October, 2007), Acta Iranica, 51. Leuven, p. 243-264.
1091. **Rafifar J. 2002**, Rock Carvings of Arasbaran (Soungoun).— Iranian Journal of Anthropology, 1, p. 45-75 (in Persian).
1092. **Rafifar J. 2003**, Rock Carvings in Soungoun and Geghama.— Материалы международной конференции «Археология, этнология и фольклористика Кавказа» (Ереван, 17-18 ноября, 2003). Ер., с. 45-46.
1093. **Rafifar J. 2007**, Some Indications of Shamanism in Arasbaran Rock Carvings.— M. Budja (ed.), 14th Neolithic Studies, Documenta Praehistorica, 34, p. 203-213.
1094. **Reinach S. 1903**, L'art et la magie. A propos des peintures et des gravures de l'âge du Renne.— l'Anthropologie, T. XIV, 3. Paris, p. 257-266.
1095. **Remondino F. 2011**, Heritage Recording and 3D Modeling with Photogrammetry and 3D Scanning.— Remote Sens, 3, p. 1104-1138, <mdpi.com/2072-4292/3/6/1104>; DOI: 10.3390/rs3061104
1096. **Riemschneider M. 1965**, Das Reich am Ararat. Leipzig, "Koehler & Amelang", 179 S.
1097. **Ritz J.-F., Avagyan A., Mkrtchyan M., Nazari H., Blard P.-H., Karakhanian A., Philip H., Balescu S., Mahan S., Huot S., Münch P., Lamothe M. 2016**, Active Tectonics within the NW and SE Extensions of the Pampak-Sevan-Syunik Fault: Implications for the Present Geodynamics of Armenia.— Quaternary International, Vol. 395, p. 61-78.
1098. **Roaf M. 2012**, Towers with Plants or Spears on Altars: some thoughts on an Urartian Motif.— Biainili-Urartu: the Proceedings of the Symposium (Munich, 12-14 October, 2007), Acta Iranica, 51. Leuven, p. 351-372.
1099. **Rogers J.H. 1998**, Origins of the Ancient Constellations: I. The Mesopotamian Traditions.— Journal of the British Astronomical Association, 108, p. 9-28.
1100. **Rosen B., Perevolotsky A. 1998**, The Function of 'Desert Kites' — Hunting or Livestock Husbandry?— Paléorient, Vol. 24.1, p. 107-111.
1101. **Royle J.B. 1968**, Description of Gevaruk Carvings; Central Concuil of Physical Recreation. 15. Fairway Keyworth Nottinghamshire. England, 10 pages with 5 photos.
1102. **Ruggles C. 2005**, Ancient Astronomy: an Encyclopedia of Cosmologies and Myth. Santa-Barbara (California), "ABC-CLIO", 528 p.
1103. **Sagona A., Zimansky P. 2009**, Ancient Turkey. London-New York, "Routledge", 420 p.
1104. **Sanamyan H. 2002**, Architectural Structure, Defensive Systems and Building Technique of the Fortifications.— The North-Eastern frontier Urartuans and non-Urartuans in the Sevan Lake Basin, p. 325-350.
1105. **Saribekyan M. 2024**, Anthropomorphic and Zoomorphic Clay Statuettes of the Kura-Araxes Tradition: Case from the Settlement Harich, Armenia.— Praehistorische Zeitschrift; aop, p. 1-11, DOI: 10.1515/pz-2024-2037
1106. **Schachner A. 2007**, Bilder eines Weltreichs, Kunst- und Kulturhistorische Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores in Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien (=Subartu XX). Turnhout (Belgium), "Brepols", 360 S., 102 Taf.
1107. **Scheerer S., Ortega-Morales O., Gaylarde C. 2009**, Microbial Deterioration of Stone Monuments: an Updated Overview.— Advances in Applied Microbiology, Vol. 66, eds.: A.I. Laskin, S. Sariaslani and G.M. Gadd, p. 97-139.
1108. **Schelling F. 1859**, Philosophie der Kunst.— S. Friedrich Wilhelm Joseph von Schellings sämtliche Werke, I, Abt., Bd. 5. Stuttgart/Augsburg, S. 353-736.
1109. **Schmidt K. 1995**, Investigations in the Upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gürcütepe.— Neo-Lithics, 2 (95), p. 9-10.
1110. **Schmidt K. 2006**, Sie bauten die ersten Tempel. München, "C.H. Beck", 282 S.
1111. **Schunke T., Yeganyan L., Khachatryan H. 2011**, Ein steiniges Tal – rätselhafte Steinstrukturen im Ashotsk-Tal bei Hartashen, Provinz Schirak.— Archäologie in Armenien. Halle (Saale), p. 73-105.
1112. **Schürmann U. 1982**, The Pazyryk: A 2500 Years Old Knotted Rug Found in an Icegrave in the Altai, its Uses and Origin. New York, "Buchdruckerei Universal", 48 pages, 44 ill.
1113. **Seidl U. 2004**, Bronzekunst Urartus. Mainz am Rhein, "P. von Zabern", vi+218 S.
1114. **Seidl U. 2009**, Muzik und Tanz in Urartu.— Studies in honour of Altan Çilingiroğlu. A life dedicated to Urartu on the shores of the upper sea (ed. Haluk Saglamtimur et al.), İstanbul, "Arkeoloji ve Sanat", p. 607-617.

1115. **Sellnow I. 1977**, Weltgeschichte bis zur Herausbildung des Feudalismus. Berlin, "Akademie", 734 S., 179 Abb.
1116. **Sheppard M. 2007**, A Liking for Lichen.– *ICON News: The Magazine of the Institute of Conservation*, Issue 13, p. 22-26.
1117. **Shipman P. 2015**, The Invaders: How Humans and Their Dogs Drove Neanderthals to Extinction, "The Belknap Press", 288 p.
1118. **Silverberg R. 1968**, The Mound Builders of Ancient America: the Archaeology of a Myth. Greenwich (Connecticut), "New York Graphic Society", 368 p., 59 ill.
1119. **Simonyan H., Manaseryan N. 2013**, Royal Tombs with Horse Sacrifices in Nerkin Naver, Armenia (Middle Bronze Age).– *Ancient Near Eastern Studies*, Suppl. 44, "Archaeozoology of the Near East X", Proceedings of the Tenth International Symposium on the Archaeozoology of South-Western Asia and Adjacent Areas, eds.: Bea De Cupere, Veerle Linseele, Sheila Hamilton-Dyer, Leuven-Paris-Walpole, Ma, "Peeters", p. 173-208.
1120. **Sinclair T.A. 1987**, Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey, Vol. 1. London, "Pindar Press", 530 p., 118 plates, 38 maps and plans, <worldcat.org/title/eastern-turkey/oclc/888748950/viewport>.
1121. **Skoglund P., Ling J., Bertilsson U. (eds.), 2015**, Picturing the Bronze Age. Oxford-Philadelphia, "Oxbow books", 232 p.
1122. **Solecki R.S. 1964**, Cave Art in Kurtun Ini, a Taurus Mountain Site in Turkey.– *Man*, Vol. 64, p. 87-88.
1123. **Soydan E., Korkmaz F. 2013**, Batman'da yeni bir keşif: Deraser (Arik) mağara resimleri.– *Turkish Studies*, Vol. 8/6, Spring. Ankara, p. 665-686.
1124. **Spatzier A., Bertemes F. 2011**, Geophysikalische Untersuchungen bei Hartashen, Provinz Schirak, Armenien.– *Archäologie in Armenien*. Halle (Saale), p. 107-113.
1125. **Stepanyan G.S. 2013**, Armenians of Baku Province in the Second Half of the 19th Ce. (Historical-Demographic Study). Yerevan, "Lusakn", 360 p.
1126. **Stephenson R.F. 1994**, Chinese and Korean Star Maps and Catalogs.– *The History of Cartography*, Vol. 2, Book 2, eds.: J.B. Harley, D. Woodward. "Univ. of Chicago", p. 511-578, <press.uchicago.edu/books/HOC/HOC_V2_B2/HOC_VOLUME2_Book2_chapter13.pdf>.
1127. **Stephenson R.F. 1997**, Historical Eclipses and Earth's Rotation. "Cambridge Univ.", 127 p.
1128. **Stephenson F.R., Yau K.K.C. 1985**, Far Eastern Observations of Halley's Comet: 240 B.C. to A.D. 1368.– *Journal of the British Interplanetary Society*, Vol. 38, 195, p. 195-216.
1129. **Stone Age of Armenia**. A Guide-book to the Stone Age Archaeology in the Republic of Armenia (ed. by Boris Gasparyan, Makoto Arimura), Japan, "Center for Cultural Resource Studies, Kanazawa Univ.", 2014, 369 p.
1130. **Strecker W.**, Beiträge zur Geographie von Hoch-Armenien.– *Gesellschaft für Erdkunde. Zeitschrift*. Berlin, 1869, 8°, Bd. 4, S. 145-162, 512-538, Taf. II-III.
1131. **Struik D.J. 1961**, Abriss der Geschichte der Mathematik. Berlin, "Deutscher Verlag der Wissenschaften", XV+229 p.
1132. **Strzygowski J. 1918**, Die Baukunst der Armenia und Europa. Wien, "Schroll", Bde. I-II, XII+888 S.
1133. **Sui sentieri dell'arte rupestre: Le rocce incise delle Alpi**. Storia, ricerche, escursioni (a cura Andrea Arcà e Angelo Fossati). Torino, "Edizioni CDA", 1995, 184 p.
1134. **Swartz C.G. 1809**, Le Zodiaque expliqué, ou recherches sur l'origine et la signification des constellations de la sphère Grecque. II édition. Paris, "Migneret", 151 p., 3 joiles gravures, cartes des provinces de Chirvann de la Géorgie et une partie de l'Arménie.
1135. **Taşyürek A. 1977**, The Urartian Bronze Hoard from Giyimli.– *Expedition Magazine*, Penn Museum, Vol. 19, Issue 4, p. 12-20, <penn.museum/sites/expedition/?p=3941>.
1136. **Taylor-George S., Palmer F., Staley J.T., Borns D.J., Curtiss B., Adams J.B. 1983**, Fungi and Bacteria Involved in Desert Varnish Formation.– *Microbial Ecology*, Vol. 9, 3. p. 227-245, DOI: 10.1007/BF02097739
1137. **The encyclopedia of Nakhchivan monuments. 2008**, Nakhchivan, 519 p., <ftp.sakarya.edu.tr/KUTUPHANE/Naxcivan.pdf>.
1138. **The Neolithic Settlement of Aknashen** (Ararat Valley, Armenia), Excavation Seasons 2004-2015, eds.: Ruben Badalyan, Christine Chataigner and Armine Harutyunyan. Oxford, "Archaeopress Archaeology", 2022, 308 p.
1139. **Thom A. 1955**, A Statistical Examination of the Megalithic Sites in Britain.– *Journal Royal Statistical Society*, series A, Vol. 118, part 3, p. 275-295.
1140. **Thom A. 1965**, Megalithic Astronomy: Indications in Standing Stones.– *Vistas in Astronomy*, edited by A. Beer. Oxford, "Pergamon", Vol. 7, p. 1-57.
1141. **Thom A. 1971**, Megalithic Lunar Observatories. Oxford, "Clarendon", 123 p.
1142. **Thoma H., Vogel A. 1970**, Berge am Rand von Eden. Geographie, Kultur und Geschichte des Hakkaridistrikts.– *Alpenvereinsjahrbuch*, Bd. 95. München, S. 156-171, <literature.at/viewer.alo?objid=1045003&page=174&viewmode=fullscreen>.
1143. **Tiryaki S. 2020**, Bingöl Şerevdin Yaylası'nın Kaya Üstü Resimleri Ve Kaya Altı Yerleşiminin Değerlendirilmesi.– *Seleucia*, 10, p. 251-268.
1144. **Tokhatyan K.S. 1997**, The Chronology of Rock-carvings with Cosmological Meaning from Geghamian Range.– *Theses of Reports*, 2nd International Congress of Rupestrian Archaeology (Valcamonica, Italy, 2-5 October, 1997), <rupestre.net/tracce/?p=2230>.
1145. **Tokhatyan K.S. 2009**, I riflessi dell'antica conoscenza astronomica nell'arte rupestre dell'Armenia.– *ArchAstron*, p. 83-87.
1146. **Tokhatyan K.S. 2015**, Rock Carvings of Armenia.– *Fundamental Armenology*, 2. Yerevan, p. 184-205, <fundamentalarmenology.am/datas/pdfs/180.pdf>.
1147. **Tokhatyan K.S. 2017**, Rock Carvings of Armenia.– *Communications of BAO (Byurakan Astrophysical Observatory)*, Vol. 64, Issue 1, p. 61-83, <combao.bao.am/AllIssues/2017/61-83.pdf>.
1148. **Tokhatyan K. 2019**, Petroglyphs of Armenia along the Great Silk Road.– *Proceedings of 2nd Annual International Conference on Traditional Cultures along the Silk Roads* (Beijing, China, 26-28 August, 2019). Beijing, p. 172-199.
1149. **Tokhatyan K. 2020**, Petroglyphs of Armenia along the Great Silk Road.– *Studies on Cultures along the Silk Roads*, Vol. 2. Budapest, p. 129-154.
1150. **Tokhatyan K. 2022**, Petroglyphs in Armenian Highland.– *Historical-cultural Heritage of Armenia*. Yerevan, "Scientific Research Center of Historical and Cultural Heritage", p. 21-31.
1151. **Tokhatyan K. 2023**, Implements, Transportation Means and Constructions in Rock-carvings of Armenia.– *Book of Abstracts, International Conference "Architectural Heritage and Contemporary Architecture"* (San Lazzaro - Venice, 10-11 November, 2023), p. 24.
1152. **Tokhatyan K. 2024**, The Space and Time in Rock Art of Armenia.– *Communications of BAO (Byurakan Astrophysical Observatory)*, Vol. 71, Issue 1, p. 96-125, <combao.bao.am/AllIssues/2024/96-125.pdf>, DOI: 10.52526/25792776-24.71.1-96
1153. **Tokhatyan K. 2025**, Map-Database of Ancient Culture of Armenian Highland.– *Communications of BAO (Byurakan Astrophysical Observatory)*, Vol. 72, Issue 1, p. 185-190, <combao.bao.am/AllIssues/2025/185-190.pdf>, DOI: 10.52526/25792776-25.72.1-185

1154. **Tokhatyan K., Ugujyan A. 2024**, Classification and Recognition of Petroglyphs using "Artificial Intelligence". – *Բանբեր հայագիտության* (Review of Armenian Studies). Yerevan, 3, p. 38-47.
1155. **Tsitsikian A. 1989**, Bronze Bowls of the Karmir Blur Excavations. – Research Center for Music Iconography Newsletter, "New-York Univ.", 14/2, p. 2-4, 21, <jstor.org/stable/41604925>.
1156. **Tümer H. 2017**, Van-Hakkari Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri. Unpublished M.A. thesis. Istanbul, "Istanbul University".
1157. **Tylor E.B. 1871**, Primitive Culture. London, "J. Murray", 2 Vols., 453 and 426 p.
1158. **The North-Eastern Frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan Lake Basin**: I. The Sothern Shores, eds.: Raffaele Biscione, Simon Hmayakyan, Neda Parmegiani. Documenta Asiana VII. "Rome, CNR- Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente", 2002, 474 p.
1159. **Uyanik M. 1968**, Prehistoric Research in South-East Turkey. – BTTK, Vol. XXXII, 125, p. 93-103.
1160. **Uyanik M. 1970**, Nuovi ritrovamenti di Tirisin-Alm. – Actes du Valcamonica Symposium. Capo di Ponte (Italy), p. 291-294.
1161. **Uyanik M. 1974**, Petroglyphs of South-Eastern Anatolia: Asiatic Rock Paintings and Petroglyphs. Graz, "Akademische Druck- u. Verlagsanstalt", 107 p., 166 tab.
1162. **Van Berg P.-L., Vander Linden M., Lemaitre S., Cauwe N. and Picalause V. 2004**, Desert-kites of the Hemma Plateau (Hassake, Syria). – *Paléorient*, Vol. 30/1, p. 89-99, <persee.fr/doc/paleo_0153-9345_2004_num_30_1_4774>.
1163. **Van der Waerden B.L. 1974**, Science awakening II. The birth of astronomy. Leiden, "Noordhoff", 364 p., 31 plates.
1164. **Vardanyan L.R., Vandunts T.V., Davtyan V.A., Tokhatyan K.S., Gasparyan N.K., Torosyan G.H. 2024**, Representative from the Amazing World Lichens as Additional Antioxidants in Packages. Сборник доклады, "Опаковки – тенденции в развитии и приложение", научно-техническая конференция (29 март 2024), Пловдив (Bulgaria), «Дом на науката и техниката», p. 14-16.
1165. **Vardanyan R. 2005**, Une émission de bronze arménienne du Ier siècle après J.-C. – Actas del XIII congreso internacional de numismática. Madrid, p. 959-964.
1166. **Vardanyan R., Vardanyan K. 2008**, Newly-found Groups of Artaxiad Copper Coins. – *Armenian Numismatic Journal*, Vol. 4 (34), №4, December, p. 77-95.
1167. **Vardumyan G.D. 2016**, Manifestations of Mythological Images on Ancient Armenian Coins. – *Fundamental Armenology*, 2 (4), p. 123-131, <fundamentalarmenology.am/datas/pdfs/365.pdf>.
1168. **Vardumyan G. 2020**, Ancient Armenian Cosmogonic and Theogonic Myths. – *Studies on Cultures along the Silk Roads*, Vol. 2. Budapest, p. 167-183.
1169. **Vardumyan G. 2024**, Heaven and Earth in Ancient Armenian Mythology. – *Communications of BAO (Byurakan Astrophysical Observatory)*, Vol. 71, Issue 1, p. 126-145, <combao.bao.am/AllIssues/2024/126-145.pdf>, DOI: 10.52526/25792776-24.71.1-126
1170. **Vardumyan G. 2025a**, Hayk Nahapet – Epic Hero and Cosmic God. – *Communications of BAO (Byurakan Astrophysical Observatory)*, Vol. 72, Issue 1, p. 177-184, <combao.bao.am/AllIssues/2025/177-184.pdf>, DOI: 10.52526/25792776-25.72.1-177
1171. **Vardumyan G. 2025b**, Deities, Sanctuaries, Priesthood, and Temple Communities in Ancient Armenia. – Հայոց պատմության հարցեր (գիտական փորձրական), № 2 (31), Yerevan, p. 28-53, DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-28
1172. **Vardumyan G., Tokhatyan K. 2025**, The Petroglyphs of Armenia and Their Environment as a Sacred Area. – *ՊԲ*, 2, p. 226-246. <DOI: 10.54503/0135-0536-2025.2-226>
1173. **Váry H. 1968**, Altürkische Felszeichnungen in Nordostanatolien. – *Ural-Altäische Jahrbücher*, Bd. 40, Heft 1-2. Wiesbaden, S. 50-78.
1174. **Warscheid T. 2003**, The Evaluation of Biodeterioration Processes on Cultural Objects and Approaches for their Effective Control. – *Art, Biology and Conservation: Biodeterioration of Works of Art* (ed. R.J. Koestler). New York, "Metropolitan Museum of Art", p. 14-27.
1175. **Wartke R.-B. 1993**, Urartu: Das Reich am Ararat. – *Kulturgeschichte der Antiken Welt*, Bd. 59. Mainz, "Zabern", 170 S.
1176. **Wollheim R. 1980**, Art and its Objects, 1. New York, "Cambridge Univ.", 288 p.
1177. **Xnkikyan O.S. 2002**, Syunik' During the Bronze and Iron Ages. Barrington (USA), "Mayreni", 144 p., 15 ills., 97 pl.
1178. **Yardimci A., Gizlenci E. 2016**, Kaya Resimleri Örneğinde Borluk Vadisi Ekolojisinin Yansıması: Bir Eski Çağ Kesiti. – *Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi (KAUFBED)*, 2(9), p. 52-60.
1179. **Yeranyan N. 2021**, Main Results of the Study of Anthropomorphic Stelae in Artsakh. – *AARC*, p. 248-254.
1180. **Young J.O. 2001**, Art and Knowledge. London & New York, "Psychology", 180 p.

* * * * *

1181. **Абрамян Л.А., Демирханян А.Р. 1985**, Мифологема близнецов и мировое дерево. – *ИФЖ*, 4, с. 66-84.
1182. **Акопян З.А. 2015**, Изображение масок в средневековой скульптуре Армении. – *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, Сборник научных статей, 5. СПб., «НП-Принт», с. 263-269, <actual-art.spbu.ru/publikatsii/archive/vol-5/classical-lega cy-in-the-art-of-byzantine-oikoumene-and-beyond/10420.html>.
1183. **Алиев В.Г. 1971**, Наскальные изображения Нахичеванской АССР. – Тезисы докладов СПИПАИ 1970 г., Археологическая секция. Тбилиси, с. 126-127.
1184. **Алиев В.Г. 1977**, Наскальные изображения Гемигаи. – *Краткие сообщения*, 148. М., «Наука», с. 50-52.
1185. **Алиев В.Г. 1985**, Петроглифы Гемигая. – *Памятники материальной культуры Азербайджана*. Баку, «Институт истории», 17 с.
1186. **Антонова Е.В. 1977**, Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии. М., «Наука», 151 с., 76 табл.
1187. **Апинян Г.К. 1964**, Коневодство древней Армении. – *ՀԳԳՊ*, с. 236-258.
1188. **Аракелян Б.Н. 1982**, Обнаружение пещерной живописи в Армении. – *ВОН*, 8, с. 47-54.
1189. **Аревшатян С.С. 1973**, Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.). Ер., «АН Арм. ССР», 350 с.
1190. **Аресян Г. 1978**, Искусство Куро-араксской культуры. – *ՀԱՄԱՆ*, с. 88-97.
1191. **Армагян А.С. 1978**, Обувь Древней Армении. Ер., «Айастан», 125 с.
1192. **Армяне. 2012** (отв. ред. Л.М. Варданян, Г.Г. Саркисян, А.Е. Тер-Саркисянц). Серия «Народы и культуры». М., «Наука», 648 с.
1193. **Арутюнян Н.В. 1964**, Некоторые вопросы земледелия в центральных областях государства Урарту. – *ՀԳԳՊ*, с. 28-59.
1194. **Арутюнян Н.В. 1985**, Топономика Урарту. Ер., «АН Арм. ССР», 308 с.
1195. **Арутюнян Н.В. 2001**, Корпус урартских клинообразных надписей. Ер., «Гитутюн», 542 с., 183 табл.
1196. **Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. 1959**, Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Баку, «АН Азерб. ССР», 191 с., 47 с. илл.

1197. **Асмус В.Ф. 1976**, Античная философия. М., «Высшая школа», 543 с.
1198. **Асрян Ю.А. 1999**, Нагорный Карабах в эпоху поздней бронзы и раннего железа (II-I тыс. до н.э.). Степанакерт, 118 с., 37 табл.
1199. **Астапович И.С. 1974**, Самые ранние наблюдения Сверхновой 1054 г. в Тельце в Армении.— *Астрономический циркуляр*, 826, с. 6-8.
1200. **Бадалян Р., Аветисян П., Ломбард П., Шатенъ К. 2005**, Поселение Араташен.— *ՀԻՄ XIII*, с. 34-41.
1201. **Бадалян Р., Аветисян П., Смит А. 2005**, Святилище позднего бронзового века Гехарота.— *ՀԻՄ XIII*, с. 109-115.
1202. **Бадалян Р., Смит А. 2008**, Поселение Гехарот: основные результаты раскопок 2005-2006 гг.— *ՀԻՄ XIV*, с. 45-68.
1203. **Бадер О.Н. 1972**, О возникновении арифметического счета в палеолите.— «Новое в археологии», сборник статей, посвященный 70-летию А.В. Арциховского. М., «МГУ», с. 28-35.
1204. **Байбуртян Е. 2011**, Последовательность древнейших культур Армении на основании археологического материала, Ер., «Музей истории Армении», 112 с., 40 фотографий.
1205. **Бакулин П.И., Кононович Э.В., Мороз В.И. 1970**, Курс общей астрономии, II изд. М., «Наука», 536 с.
1206. **Барсесян Л.А. 1961**, Об одной урартской иероглифической надписи.— *ИФЖ*, 3-4, с. 238-244.
1207. **Барсесян Л.А. 1967**, Об урартской иероглифической письменности.— *ВОН*, 2, с. 85-90.
1208. **Бгажноков Б.Х. 2013**, Сакральный смысл чашевидных знаков.— *Вестник Института гуманитарных исследований Кабардино-Балкарского научного центра РАН*, 1 (20), с. 7-32, <[kbgi.ru/fmedia/izdat/vestnik/2013/vestnik_2013_1\(20\).pdf](http://kbgi.ru/fmedia/izdat/vestnik/2013/vestnik_2013_1(20).pdf)>.
1209. **Бгажноков Б.Х. 2016**, Культура чашевидных знаков Евразии. Нальчик, «Изд. отдел КБИГИ», 82 с. <kbgi.ru/fmedia/izdat/ebibl/znaki.pdf>.
1210. **Берри А. 1946**, Краткая история астрономии, пер. с англ. С.Г. Займовского. М.-Л., «Государственное издательство технико-теоретической литературы», 363 с.
1211. **Бикерман Э. 1975**, Хронология древнего мира: Ближний Восток и античность, пер. с англ. И.М. Стеблин-Каменского. М., «Наука», 336 с.
1212. **Борев Ю.Б. 1997**, Эстетика, в двух томах. Т. 2. Минск, «Русич», 640 с.
1213. **Бурчак-Абрамович Н. 1947**, Рисунки на скалах гор Кызылкум и Кичикдаг в Кабристане.— *Доклады АН Азерб. ССР*, Т. III. Баку, 5, с. 225-230.
1214. **Бурчак-Абрамович Н.И., Межлумян С.К. 1975**, К изучению ископаемых и полуископаемых птиц Армении.— *Материалы конференции «Фауна и ее охрана в республиках Закавказья»* (Ереван, 23-28 сентября, 1975). Ер., «АН Арм. ССР», с. 46-49.
1215. **Ваградян В., Ваградян М. 2011**, О памятнике «Караундж».— *КМ*, с. 174-177, 307-310.
1216. **Ван-дер-Варден Б. 1991**, Пробуждающаяся наука II: Рождение астрономии, пер. с англ. Г.Е. Куртика. М., «Наука», 382 с., табл. 22, илл. 66.
1217. **Варга Д. 1985**, Древний Восток: У начал истории письменности. Будапешт, «Корвина», 166 с.
1218. **Вардумян Г.Д. 1991**, Дохристианские культы Армян.— *Армянская этнография и фольклор*, 18. Ер., «АН Армении», с. 60-146, 24 табл.
1219. **Вардумян Г. 2011**, Культ воды у Армян.— *КМ*, с. 291-297.
1220. **Вардумян Г. 2012**, Дохристианский пантеон.— *Армяне*, с. 364-371.
1221. **Вардумян Г. 2016**, Отображение мифологических тем на древнеармянских монетах.— *Актуальные проблемы литературы и культуры*, Ереванский госуниверситет языков и социальных наук им. В.Я. Брюсова, вып. 8. Ер., «Лингва», с. 184-198.
1222. **Вардумян Г. 2018**, Древнеармянские монеты с мифологическими изображениями (краткий обзор).— *Stratum Plus*, 6, «Таланты и лепты античного мира». СПб., Кишинев, Одесса, Бухарест, с. 135-147, <e-anthropology.com/Katalog/Numizmatika-i-Epigrafika/STM_DWL_uTPe_6o9xFXGA1xfM.aspx>.
1223. **Вардумян Г.Д., Тохатян К.С. 2024**, Цовинар: эволюция образа от первозданного хаоса до героини Армянского эпоса.— *Stratum Plus*, 5, «Антропология представлений». СПб., Кишинев, Одесса, Бухарест, с. 345-357, <e-anthropology.com/Katalog/Arheologia/STM_DWL_Ggej_MLH5gzdlQcAA.aspx>, DOI: 10.55086/sp245345357
1224. **Вахтангова М. 1978**, Наскальные рисунки Триалети.— *Вокруг Света*, 7, с. 53.
1225. **Векуа А.К., Габуния М.К., Клопотовская Н.Б. 1978**, Вопрос о датировке петроглифов Патара Храми.— *Сообщения АН Груз. ССР*, 91 (3), с. 741-744.
1226. **Верещагин Н.К. 1959**, Млекопитающие Кавказа. Л., «АН СССР», 705 с.
1227. **Габуния М.К., Векуа А.К. 1980**, Петроглифы Патара-Храми. Тбилиси, «Мецниереба», 85 с., илл. (на груз. яз., с рус. резюме).
1228. **Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. 1984**, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Т. 1-2. Тбилиси, «Тбилисский ун-в», 1409 с.
1229. **Гарибджанян С. 2023**, Сенекерим Тер-Акопян (биографии ученых в документах).— *ИФЖ*, 1(667), с. 335-349.
1230. **Геворкян А. 2019**, Изображение змеи-вишапа на древней бронзе.— *ՀՀԻՄ* (Вишап на стыке сказки и реальности), с. 289-294.
1231. **Гегель В.Г.Ф. 1968**, Эстетика. В четырех томах, Т. 1. М., «Искусство», 312 с.
1232. **Гердер И.Г. 1977**, Идеи к философии истории человечества. Серия «Памятники исторической мысли», перевод и примечания А.В. Михайлова. М., «Наука», 705 с.
1233. **Геруни П.М. 1998**, Доисторическая каменная обсерватория Караундж-Карениш.— *Доклады АН Армении*, 4, с. 307-328.
1234. **Голубцова Е.С., Завенягин Ю.А. 1983**, Еще раз о «новых методиках» и хронологии древнего мира.— *Вопросы истории*, 12, с. 68-83.
1235. **Гоян Г. 1952a**, 2.000 лет армянского театра, Т. I, Театр Древней Армении: по памятникам материальной культуры и древним текстам, предисл. А. Дживелегова. М., «Искусство», 544 с.
1236. **Гоян Г. 1952b**, 2.000 лет армянского театра, Т. II, Театр Средневековой Армении: по памятникам материальной культуры и древним текстам. М., «Искусство», 511 с.
1237. **Гулакян А. 2003**, На краю ущелья в Какавадзоре.— «Голос Армении», 2 декабря.
1238. **Гуммель Я.И. 1940**, Археологические очерки: сборник статей. Баку, «АзФАН», 166 с.
1239. **Гущин А.С. 1937**, Происхождение искусства. М.-Л., «Искусство», 114 с., 6 вкл.
1240. **Дабагян А. 2012**, Геральдика.— *Армяне*, с. 477-484.
1241. **Даль С.К. 1954a**, Палеофауна наземных позвоночных животных из пещер Урцкого хребта.— *Известия АН Арм. ССР, биологические и сельскохозяйственные науки*, Т. VII, 2, с. 61-71.
1242. **Даль С.К. 1954b**, Животный мир Армянской ССР, Т. I, Позвоночные животные. Ер., «АН Арм. ССР», 415 с.
1243. **Даль С.К. 1959a**, Череп примитивного домашнего быка ранней бронзы в Джарджарисе.— *Աշխարհագրական հ. V. Եր.*, «АН Арм. ССР», с. 133-141.

1244. **Даль С.К. 1959b**, Костный материал из погребений X-VIII и VII вв. до н.э. окрестностей селения Головино (Армянская ССР).— *Մշակուժարդարութեան Գիտություններ*, h. V. Ер., «АН Арм. ССР», с. 143-147.
1245. **Дамбис А.К., Ефремов Ю.Н. 2001**, Датировка звездного каталога Птолемея по собственным движениям: тысячелетняя проблема решена.— *Историко-астрономические исследования*, XXVI, с. 7-25.
1246. **Даниелян Э.Л. 1978**, Армянские космографические труды VII в. о строении Вселенной. Ер., «АН Арм. ССР», 121 с.
1247. **Даниелян Э.Л. 1980**, Космография.— *«Культура раннефеодальной Армении (IV-VII вв.)*. Ер., «АН Арм. ССР», с. 203-230.
1248. **Деведжян С.Г. 1981**, Лори-Берд, 1, результаты раскопок 1969-1973 гг. Ер., «АН Арм. ССР», 85 с., 29 табл.
1249. **Декоративное искусство средневековой Армении** (вступ. Н. Степанян). Л., «Аврора», 1971, 61 с., 166 илл.
1250. **Демирханян А.Р., Фролов Б.А. 1987**, Петроглифы Армении и Италии: типы аналогии.— *ИФЖ*, 4, с. 61-72.
1251. **Демирханян А. 2008**, Солярный культ как лейтмотив в символике наскальных изображений древней Армении.— *Շնորհիվ Ի Գիտության*. Ер., «Гитутюн», с. 209-239.
1252. **Джанполадян Р.М. 1955**, Стекланный сосуд из Двина.— *КСИИМК АН СССР*, 60, с. 120-124.
1253. **Джафарзаде И.М. 1958**, Наскальные изображения Гобустана.— *Труды института истории АН Азерб. ССР*, XIII, с. 20-79.
1254. **Джафарзаде И.М. 1973**, Кобустан: наскальные изображения. Баку, «Элм», 347 с.
1255. **Дитмар А.Б. 1980**, География в античное время (очерки развития физико-географических идей). М., «Мысль», 149 с.
1256. **Дурново Л.А. 1979**, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. М., «Искусство», 331 с., 172 илл.
1257. **Дьяконов И.М. 1983**, К вопросу о символе Халди.— *Древний Восток*, IV. Ер., с. 190-194.
1258. **Дьяконов И.М. 1990**, Архаические мифы Востока и Запада. М., «Наука», 247 с.
1259. **Дэвлет Е.Г. 1996**, Астрономические объекты в наскальном искусстве.— *ААПС*, с. 46-48.
1260. **Дэвлет Е.Г., Дэвлет М.А. 2005**, Мифы в камне: Мир наскального искусства России. М., «Алетейя», 472 с., 96 с. илл.
1261. **Дэвлет Е.Г., Дэвлет М.А. 2011**, Сокровища наскального искусства Северной и Центральной Азии. М., «Институт археологии РАН», 379 с., илл.
1262. **Дэвлет М.А. 1985**, К истории исследования петроглифов Енисея (работы А.В. Адрианова).— *Археология Южной Сибири*. Кемерово, 14, с. 88-97.
1263. **Дэвлет М.А. 2004a**, Каменный «компас» в Саянском каньоне Енисея (камень с изображением «дороги» у подножия горы Устю-Мозага). М., «Научный Мир», 88 с.
1264. **Дэвлет М.А. 2004b**, Древний «компас» у горы.— *Природа и человек (Свет)*, 6, с. 34-37.
1265. **Еремян С.Т. 1964**, Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении.— *ՀՀԳԳ*, с. 9-27.
1266. **Ерицян Б.Г., Карапетян К.И., Межлумян С.К. 1973**, Нижнепалеолитическая стоянка Ереван I.— *Тезисы докладов к IV Всесоюзному совещанию по изучению четвертичного периода*. Ер., «АН Арм. ССР», с. 103-104.
1267. **Есаян С.А. 1960**, Из истории колесного транспорта Древней Армении.— *ИФЖ*, 3, с. 141-151.
1268. **Есаян С.А. 1966**, Оружие и военное дело древней Армении (III-I тыс. до н.э.). Ер., «АН Арм. ССР», 156 с.
1269. **Есаян С.А. 1968a**, Амулеты связанные с культом солнца из Армении.— *СА*, 2, с. 255-260.
1270. **Есаян С.А. 1968b**, Астхилурский могильник.— *ВОН*, 6, с. 82-97.
1271. **Есаян С.А. 1976**, Древняя культура племен Северо-восточной Армении (III-I тыс. до н.э.). Ер., «АН Арм. ССР», 270 с.
1272. **Есаян С.А. 1980**, Скульптура Древней Армении. Ер., «АН Арм. ССР», 76 с., 65 табл.
1273. **Есаян С.А. 1986**, Доспех древней Армении. Ер., «Ереванский университет», 64 с., 24 табл.
1274. **Есаян С.А. 2002**, Урартские бронзовые пояса Ширака и их новые параллели в Западной Армении.— *Ширакский центр арменоведческих исследований*, V. Ер., «Гитутюн НАН РА», с. 91-102.
1275. **Есаян С., Абаджян Л. 2004**, Об урартской настенной живописи в Алтын-тепе.— *Ширакский центр арменоведческих исследований*, VII. Ер., «Гитутюн НАН РА», с. 38-42.
1276. **Есаян С.А., Калантарян А.А. 1976**, Античный некрополь Ошакана.— *ВОН*, 12, с. 27-40.
1277. **Есаян С.А., Калантарян А.А. 1988**, Ошакан, I, Основные результаты раскопок 1971-1983 гг. Ер., «АН Арм. ССР», 130 с., 120 табл., 7 цв. вкл.
1278. **Есаян С.А., Килимджян Г.С. 1990**, Критика: «*Доктор философии* Амид Зубеир Кошай, Древняя история Эрзрума и его окрестностей (предыстория и протоистория), Анкара, 1984, 59 с.».— *ВОН*, 1, с. 78-82.
1279. **Есаян С.А., Мнацаканян А.О. 1970**, Находки новых бронзовых статуэток в Армении.— *СА*, 2, с. 157-168.
1280. **Ефремов Ю.Н., Павловская Е.Д. 1987**, Датировка «Альмагеста» по собственным движениям звезд.— *Доклады АН СССР*, Т. 294, 2, с. 310-313.
1281. **Житомирский С.В. 1996**, «Явления» Арата - уникальный памятник истории астрономии.— *ААПС*, с. 52-53.
1282. **Житомирский С.В. и др. 2011**, Астрономия. Энциклопедия. М., «Росмэн», 128 с.
1283. **Замятнин С.Н. 1937**, Пещерные завесы Мгвимеви, близ Чиатуры (Грузия). первые следы наскальной палеолитической графики в Закавказье.— *СА*, 3, с. 57-76.
1284. **Замятнин С.Н. 1961**, Очерки по палеолиту (подготовлено к печати М.З. Паничкиной). М.-Л., «АН СССР», 176 с., илл.
1285. **Иванов В.В. 2008**, Разыскания в области Анатолийского языкознания.— *Труды по этимологии индоевропейских и древнепеднеазиатских языков*, Т. 2, Индоевропейские и древнесеверокавказские (хаттские и хурритские) этимологии. М., «Знак», 704 с.
1286. **Измайлова Т.А. 1967**, Образ богини в армянских миниатюрах XI века.— *Византийский временник*, XVII, с. 205-228.
1287. **Измайлова Т.А. 1979**, Армянская миниатюра XI в. М., «Искусство», 238 с., 153 илл.
1288. **Исмаилов Г. 1977**, Исследование наскальных изображений в верховьях р. Тертер.— *АО 1976 года*. М., с. 491-492.
1289. **Исмаилов Г.С. 1990**, К историко-культурной интерпретации древних наскальных изображений на территории Азербайджана.— *Проблемы изучения наскальных изображений в СССР*. М., «Институт археологии АН СССР», с. 91-98.
1290. **Исраелян А. 1978**, Наскальные изображения Армении и семантика некоторых композиций.— *ՀԱՍՏԱՆ*, с. 119-123.
1291. **Исраелян А.Р. 2012**, Обереги.— *Армяне*, с. 450-459.
1292. **История Древнего Востока, 1983**, ч. 1 (ред. И.М. Дьяконов). М., «Наука», 534 с.
1293. **Истрин В.А. 1961**, Развитие письма. М., «АН СССР», 397 с.
1294. **Истрин В.А. 1965**, Возникновение и развитие письма. М., «АН СССР», 600 с.
1295. **Казарян М. 1985**, Армянские ковры. М., «Советский художник», 111 с., 53 илл.
1296. **Калантар А. 1927**, Редкая находка в Армении.— *Информационный бюллетень ВОКС*, 9-10. М., с. 19.

1297. **Калантарян А.А. 1982**, Раннесредневековые буллы Двина, Археологические памятники Армении, 13, вып. V. Ер., «АН Арм. ССР», 68 с., 19 табл.
1298. **Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: XIX – начало XX в., зимние праздники.** М., «Наука», 1973, 352 с.
1299. **Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: конец XIX – начало XX в., весенние праздники.** М., «Наука», 1977, 358 с.
1300. **Канева И.Т. 2006**, Шумерский язык, II изд. (доп. и перераб.). СПб., «Петербургское Востоковедение», 240 с.
1301. **Капанцян Гр. 1940**, Хеттские боги у армян. Ер., «Ереванский государственный университет», 76 с.
1302. **Капанцян Гр. 1952**, О каменных стелах на горах Армении. Ер., «АН Арм. ССР», 52 с.
1303. **Капанцян Гр. 1956**, Малоазийские (азианские) боги у армян.— Историко-лингвистические работы: к начальной истории армян. Ер., «АН Арм. ССР», 472 с.
1304. **Карагезян О.О. 1976**, Локализация урартского царского города Арцашк.— ВОН, 5, с. 67-98.
1305. **Карапетян К.И., Саядян Ю.В., Мкртчян К.А., Ерицян Б.Г. 1973**, Пещерная стоянка Ереван I.— Путеводитель экскурсий IV всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода. Ер., «АН Арм. ССР», с. 46-51.
1306. **Карапетян И., Хачатрян Ж., Канецян А. 2004**, Доурартский Армавир (III - нач. I тыс. до н.э.).— ИФЖ, 2, с. 254-259.
1307. **Карапетян Л.Л. 1980**, Производящее хозяйство и духовная культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Ер., «АН Арм. ССР», 107 с.
1308. **Карапетьянц А.М. 1972**, Изобразительное искусство и письмо в архаических культурах.— Сборник статей «Ранние формы искусства». М., «Искусство», с. 445-467.
1309. **Караханян А.С., Трифонов В.Г., Азизбекян О.Г., Хондкярян Д.Г. 1999**, Соотношения позднечетвертичной тектоники и вулканизма в Хонарасарской зоне активных разломов (Армянское нагорье).— Теоретические и региональные проблемы геодинамики.— Сборник научных статей, Труды ГИН РАН, вып. 515. М., «Наука», с. 136-152.
1310. **Кауров Э.Н. 1999**, Истоки и эволюция древнекитайских астрономических наблюдений.— ААПС, с. 62-68.
1311. **Касаманлы Г.П. 1966**, Погребение с бронзовым поясом из Хачбулага (Азерб. ССР).— СА, 3, с. 221-227.
1312. **Кириллов А., Зданович Д. 2002**, Археoaстрономические исследования в степном Зауралье: укрепленные поселения «Страны городов» и их окрестности.— АДО, с. 158-161.
1313. **Климка Л.А. 1996**, Этнокосмология и археоастрономия в Балтийских странах.— ААПС, с. 74-76.
1314. **Ковалевская В.Б. 1977**, Конь и всадник: пути и судьбы. М., «Наука», 152 с.
1315. **Кожин П.М., Фролов Б.А. 1973**, Представление о пространстве в творчестве населения палеолитической Европы.— СЭ, 2, с. 10-22.
1316. **Кожин П.М. 2015**, Древний колёсный транспорт: состояние проблем и рабочие гипотезы.— «Научное обозрение Саяно-Алтая», 1(9), серия Археология, вып. 2. Абакан (Хакасия), «ХакНИИЯЛИ», с. 2-18.
1317. **Косвен М.О. 1957**, Очерки истории первобытной культуры. М., «АН СССР», 240 с.
1318. **Котанджян Н.Г. 2017**, Монументальная живопись раннесредневековой Армении (IV-VII века), текст монографии подготовила к печати, дополнила и отредактировала Ирина Драмлян. Ер., «Тигран Мец», 264 с., 103 цв. илл.
1319. **Крыжановский А.П. 2002**, История Древнего Востока. Киев, «Лыбидь», 590 с.
1320. **Кузьмин А.В., Левитан Е.П. 2002**, История звездной карты.— Земля и Вселенная, 3, с. 81-88.
1321. **Кузьмина Е.Е. 2011**, Информационный потенциал памятников наскального искусства стран СНГ: культурологическая интерпретация, методы раскрытия ценности (по материалам эпохи бронзы и раннего железного века).— СМА, с. 23-27.
1322. **Куфтин Б.А. 1941**, Археологические раскопки в Тrialeti, 1. Опыт периодизации памятников. Тбилиси, «АН Груз. ССР», 231 с., 126 илл.
1323. **Куфтин Б.А. 1948**, Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе. Тбилиси, «АН Груз. ССР», 54 с.
1324. **Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970**, Древние памятники Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.). Л., «Наука», 191 с.
1325. **Кушнарева К.Х. 1970**, Ходжалинский могильник.— ИФЖ, 2, с. 109-124.
1326. **Кушнарева К.Х. 1977**, Древнейшие памятники Двина. Ер., «АН Арм. ССР», 112 с., 30 табл.
1327. **Кушнарева К.Х. 1993**, Южный Кавказ в IX-II тыс. до н.э., СПб., «Институт истории материальной культуры РАН», 312 с.
1328. **Кюн Г. 1933**, Искусство первобытных народов, пер. с немецкого (ред., предисл. и примечания А.С. Гущина). М.-Л., «Изогиз», 110 с., 45 с. илл.
1329. **Кюн Г. 1976**, Гравировка ледникового периода в Шулерлохе.— Первобытное искусство. Новосибирск, «Наука», с. 56-72.
1330. **Леви-Брюль Л. 1937**, Сверхъестественное в первобытном мышлении. М., «ОГИЗ», XXXII+518 с. <adverbium.org/ru/levi-brul-sverhestestvennoe>.
1331. **Лисициан С. 1940**, Запись движения («Кинетография»). М., «Искусство», 426 с.
1332. **Лисициан С. 1958**, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, Т. I. Ер., «АН Арм. ССР», XVI+613 с.
1333. **Лисициан С. 1972**, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, Т. II. Ер., «АН Арм. ССР», IX+501 с.
1334. **Лисициан Ст. 1938**, Кошун-Даш. Мегалитическое городище в Сисиане (Зангезуре).— Труды АН СССР, вып. XIV (академику Н.Я. Марру), с. 709-721.
1335. **Лосев А.Ф. 1982**, Хаос.— МНМ, Т. 2, с. 579-582.
1336. **Лотман Ю.М. 1970**, Структура художественного текста. М., «Искусство», 387 с.
1337. **Лотман Ю.М. 1994**, О природе искусства.— Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа, М., «Гнозис», 548 с.
1338. **Лунин Б. 1939**, Археологические находки 1935-1936 гг. в окрестностях станиц Тульской и Даховской близ Майкопа.— Вестник древней истории, 3. М., с. 210-223.
1339. **Манасерян Н. 2004**, Древнейшие домашние животные Армении и сопредельных регионов.— ИФЖ, 2, с. 282-290.
1340. **Манасерян Н., Мирзоян Л. 2005**, Коллекции субфоссиальных млекопитающих.— ЗУ XIII, с. 200-205.
1341. **Маккуин Дж. Г. 1983**, Хетты и их современники в Малой Азии. Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона. М., «Наука», 183 с.
1342. **Мандрикан С. 2001**, Конструктивная метаклассификация: иллюзия или реальность.— Древнейшая культура Армении, Тезисы докладов сессии, посв. памяти А. Мартиросяна (Ереван, 25 октября, 2001). Ер., «Институт археологии и этнографии», с. 26-28.
1343. **Марр Н.Я. 1921**, Астрономические и этнические значения двух племенных названий армян.— Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, Т. 25. Петербург, «Гос. издательство», с. 229-256.
1344. **Марр Н.Я., Смирнов Я.И. 1931**, Вишапы.— Труды ГАИМК, Т. 1. Л., с. 79-105, 24 табл.
1345. **Марсадов Л. 2002**, Астрономический аспект грота Акбаур на Западном Алтае.— АДО, с. 228-234.

1346. **Мартirosян А.А. 1958**, Идолы из раскопок Кармир-блур. – ИФЖ, 2, с. 114-139.
1347. **Мартirosян А.А. 1964**, Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ер., «АН Арм. ССР», 305+XXXVII с.
1348. **Мартirosян А.А. 1970**, Исследование пещер в ущелье р. Раздан и наскальных изображений в Гегамских горах и Шамираме. – АО 1969 года. М., с. 384.
1349. **Мартirosян А.А. 1971**, Первобытные иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники. – ВОН, 9, с. 64-74.
1350. **Мартirosян А.А. 1974**, Аргиштихинили, Археологические памятники Армении, 8, вып. I. Ер., «АН Арм. ССР», 176 с., 61 табл.
1351. **Мархинин Е.К. 1985**, Вулканизм. М., «Недра», 288 с.
1352. **Межлумян С.К. 1959**, Медведь пляжных отложений озера Севан. – Известия АН Арм. ССР, биологические науки, Т. XIV, 4, с. 85-88.
1353. **Межлумян С.К. 1965**, Крупный рогатый скот из неолитического поселения с. Шенгавит и погребений эпохи бронзы с. Лчашен (Армянская ССР). – Известия АН Арм. ССР, биологические науки, Т. XVIII, 3, с. 64-74.
1354. **Межлумян С.К. 1968a**, О некотором методе использования палеозоологического материала в книге С.А. Сардаряна «Первобытное общество в Армении». – БЖА, Т. XXI, 3, с. 99-101.
1355. **Межлумян С.К. 1968b**, Млекопитающие из раскопок города Эребуни. – БЖА, Т. XXI, 10, с. 103-110.
1356. **Межлумян С.К. 1972**, Палеофауна эпох энеолита, бронзы и железа на территории Армении. Ер., «АН Арм. ССР», 178 с., 30 рис., 56 табл., 6 карт.
1357. **Межлумян С.К. 1975**, К истории формирования фауны домашних животных в период энеолит-бронза на территории Армении. – Материалы конференции «Фауна и ее охрана в республиках Закавказья» (Ереван, 23-28 сентября, 1975). Ер., «АН Арм. ССР», с. 102-103.
1358. **Межлумян С.К. 1985**, Охота в наскальных рисунках Гегамских гор и Сюника. – БЖА, Т. XXXVIII, 8, с. 685-696.
1359. **Межлумян С.К. 1988a**, Голоценовая фауна млекопитающих Армении. Ер., «АН Арм. ССР», 184 с., 51 рис., 54 табл., 8 карт.
1360. **Межлумян С.К. 1988b**, Домашний верблюд (*Camelus dromaderius* L.) из прибрежных отложений озера Севан. – БЖА, Т. 41, 8, с. 661-668.
1361. **Межлумян С.К. 1989**, Первобытный тур (*Bos primigenius* Voij.) в голоцене Армении. – БЖА, Т. 42, 8, с. 721-726.
1362. **Межлумян С.К. 1990**, Хозяйство древнейших аборигенов Армении. – БЖА, Т. 43, 4, с. 300-305.
1363. **Межлумян С.К., Оганесян Л.Е. 1986**, Охота и скотоводство урартов. – БЖА, Т. 39, 8, с. 664-669.
1364. **Мелик-Адамян Г.У. 2016**, Вклад армянского писателя Вахтанга Ананяна в палеозоологию млекопитающих Армении. – Проблемы современной науки и образования, 34 (76). М., «Проблемы науки», с. 31-33.
1365. **Мелик-Адамян Г.У. 2019**, Позднеплейстоценовые и голоценовые лоси (*Alces*, *Cervidae*) Закавказья в контексте этногенетических проблем. – «Морфологическая эволюция и стратиграфические проблемы», Материалы LXV сессии Палеонтологического общества при РАН (Санкт-Петербург, 1-5 апреля, 2019). СПб., «Картфабрика ВСЕГЕИ», с. 247-249.
1366. **Меликишвили Г.А. 1960**, Урартские клинообразные надписи. М., «АН СССР», 504 с.
1367. **Мелларт Дж. 1982**, Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, пер. с англ. и комментарий Е.В. Антоновой, предисл. Н.Я. Мерперта. М., «Наука», 149 с., 51 илл.
1368. **Мещанинов И.И. 1931**, К вопросу о стадильности в письме и языке. – Известия ГАИМК, Т. 7, вып. 5-6, 93 с.
1369. **Мещанинов И.И. 1932**, Закавказские иероглифы. – Сообщения ГАИМК, 3-4, с. 51-55.
1370. **Мещанинов И.И. 1933**, Загадочные знаки Причерноморья. – Известия ГАИМК, вып. 62, 88 с.
1371. **Миллер А.А. 1932**, Элементы 'неба' в вещественных памятниках: Из истории докапиталистических формаций. – Известия ГАИМК, вып. 100, с. 125-158.
1372. **Мимоход Р. 2002**, О некоторых закономерностях пространственного расположения культовых сооружений поселений срубной культуры. – АДО, с. 102-109.
1373. **Мкртчян К.А., Трифонов В.Г., Флоренский П.В. 1969**, «Картинная галерея» каменного века. – Природа, 3, с. 78-79.
1374. **Мнацаканян А.О. 1957**, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г. – СА, 2, с. 146-153.
1375. **Мнацаканян А.О. 1960**, Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан. – СА, 2, с. 139-152.
1376. **Мурадова Ф.М., Рустамов Дж.Н. 1986**, Петроглифы Гобустана. – Памятники материальной культуры Азербайджана. Баку, «Элм», 25 с.
1377. **Нахмиас А., Бар-Оз Г., Надель Д., Петросян Л., Гаспарян Б. 2021**, Монументальное захоронение коня на Армянском нагорье. – Археология, этнография и антропология Евразии, Т. 49, №3, с. 41-50, <archaeology.nsc.ru/izdatelstvo/jr-aeae-ru/21-49-3/annot-05/>.
1378. **Небо, Наука, поэзия**. Античные авторы о небесных светилах, об их именах, восходах, заходах и приметах погоды (ред.: Н.А. Федоров, П.В. Щеглова; автор предисловия Г.М. Дашевский; пер. А.А. Россиус). М., «МГУ», 1992, 208 с.
1379. **Нечаева Т.Б. 1965**, Датирование археологических объектов археомагнитным методом. – Материалы и исследования по археологии, 129 (археология и естественные науки). М., «Наука», 346 с.
1380. **Николаева Т.Н., Пяткин Б.Н. 1979**, К истории изучения петроглифов Енисея (дореволуционный период). – Археология Южной Сибири, 10. Кемерово, с. 134-141.
1381. **Новоженков В.А., Смирнов Д.А., Шер Я.А. 1993**, Компьютерный банк данных «Петроглифы Центральной и Средней Азии» (общая концепция и основные структуры). – Современные проблемы изучения петроглифов. Кемерово, «КемГУ», с. 48-60.
1382. **Новоженков В.А. 2020**, Наскальные летописи Золотой степи: модель коммуникации населения в древности и средневековье, Т. 1. Алматы, «Международный Центр сближения культур», 780 с.
1383. **Обридко В. 2002**, Некоторые замечания о месте археоастрономии в астрономии. – АДО, с. 45.
1384. **Овсепян Р., Аветисян П., Шатенъе К., Гаспарян Б. 2005**, Археоботанические находки из энеолитического поселения Неркин Годездор (Сюник). – «Ազգայնագիտություն» журнал, 5-6, с. 275-280.
1385. **Оганесян К.Л. 1961**, Арин Берд I: Архитектура Эребуни по материалам раскопок 1950-1959 гг. Ер., «АН Арм. ССР», 116 с.
1386. **Оганесян С. 2016**, Армения Нахичеван Геноцид. Ер., «Наапет», 183 с.
1387. **Одабашян А.А. 1976**, Народные верования армян (по материалам рукописных талисманов XV-XIX вв.). – Кавказский этнографический сборник. Т. 6. М., «Наука», с. 107-130.
1388. **Олькотт У.Т. 1914**, Легенды звездного мира: мифы, легенды и факты, относящиеся к созвездиям северного полушария. СПб., «Вестника знания В.В. Битнера», 112 с.
1389. **Орбели И.А. 1956**, Басни средневековой Армении. М.-Л., «АН СССР», 172 с.

1390. Орбели И.А. 1968, Избранные труды в двух томах, Т. 1, Из истории культуры и искусства Армении X-XIII вв. М., «Наука», 587 с., 47 илл.
1391. Панченко Д.В. 1996, Фалес, солнечные затмения и возникновение науки в Ионии в начале VI века до н.э. – Hyperboreus: Studia Classica, Vol. 2, Fasc. 1. СПб., с. 47-124.
1392. Паренато П.П. 1954, Курс звездной астрономии, III изд. М., «Гос. издательство технико-теоретической литературы», 476 с.
1393. Парсамян Э.С. 1984, Загадка Ангехакота. – «Коммунист». Ер., 25 ноября.
1394. Парсамян Э.С. 1985, О возможном астрономическом назначении мегалитических колец Ангелакота. – Сообщения Бюраканской обсерватории, Т. 57, с. 101-103.
1395. Парсамян Э.С. 1988, Археoaстрономия в Армении. – Историко-астрономические исследования, 20, с. 137-146.
1396. Парсамян Э.С., Мкртчян К.А. 1968, Древние скальные сооружения в Мецаморе. – Земля и Вселенная, 3, с. 11-12.
1397. Парсамян Э.С., Мкртчян К.А. 1969, О возможном астрономическом назначении одной из площадок, обнаруженных в Мецаморе (Армения). – Историко-астрономические исследования, X, с. 35-37.
1398. Первобытное искусство. 1976 (ответственный редактор др. ист. наук Р.С. Васильевский). Новосибирск, «Наука», 180 с.
1399. Петросян Л. 1989, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н.э.). Ер., «АН Арм. ССР», 125 с., 27 с. илл.
1400. Петросян Л.Н., Тер-Саркисянц А.Е. 2012, Народные средства передвижения. – Армяне, с. 150-161.
1401. Петросян С. 1967, Галерея у древних скал. – «Комсомольская правда», 7 января, с. 4.
1402. Петросян С. 1990, Древнейшие петроглифы Армении. – Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. М., «Институт археологии АН СССР», с. 109-111.
1403. Петросян Э.Х. 1975, Театральные черты в средневековых армянских миниатюрах. – Армянская этнография и фольклор, 7. Ер., «АН Армении», с. 127-203, 22 табл.
1404. Петросян Э.Х. 2002, Семантика некоторых музыкальных инструментов. – ԾՊ, с. 75-92.
1405. Петросян Э.Х. 2014, Театр в средневековых армянских миниатюрах. Ер., «Тигран Мец», 210 с., 106 рис., 43 табл.
1406. Петросян Э.Х., Хачатрян Ж.К. 1980, Армянский народный танец. М., «Искусство», 135 с., XIV табл.
1407. Пиотровский Б.Б. 1939, Вишапы – каменные статуи в горах Армении (отв. ред. И.А. Орбели) Л., «Армфан», 40 с.
1408. Пиотровский Б.Б. 1944, История и культура Урарту (ред. И.А. Орбели). Ер., «АН Арм. ССР», XII+364 с., 17 табл.
1409. Пиотровский Б.Б. 1949, Археология Закавказья: с древнейших времен до I тысячелетия до н.э., Л., «Ленинградский Государственный университет», 134 с., 12 табл.
1410. Пиотровский Б.Б. 1950, Кармир-Блур I. Ер., «АН Арм. ССР», 100 с., 64 илл., 16 табл.
1411. Пиотровский Б.Б. 1952, Кармир-Блур II. Ер., «АН Арм. ССР», 88 с., 47 илл., 24 табл.
1412. Пиотровский Б.Б. 1955a, Кармир-Блур III. Ер., «АН Арм. ССР», 74 с., 48 илл., 16 табл.
1413. Пиотровский Б.Б. 1955b, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье. – СА, 23, с. 5-15.
1414. Пиотровский Б.Б. 1959, Ванское царство (Урарту). М., «Восточная литература», 283 с., 56 табл.
1415. Пиотровский Б.Б. 1962, Искусство Урарту, VIII-VI вв. до н.э. Л., «Гос. Эрмитаж», 128 с., 36 табл.
1416. Пиотровский Б.Б. 1970, Кармир-Блур. Л., «Аврора», 45 с. 124 илл.
1417. Погосян А.А. 2012, Ковроделание. – Армяне, с. 198-204.
1418. Потемкина Т.М. 2002, Пространственно-временная организация погребального поля могильников эпохи бронзы по материалам археологических раскопок. – АДО, с. 134-150.
1419. Потемкина Т.М., Юревич В.А. 1996, Древнейшая «астрономическая обсерватория» на территории России. – ААПС, с. 109-114.
1420. Потемкина Т.М., Юревич В.А. 1998, Из опыта археоастрономического исследования археологических памятников (методический аспект). М., «Институт археологии РАН», 52 с.
1421. Производство археологических раскопок и разведокъ въ Елизаветпольской губерні. – Отчетъ Императорской Археологической Коммисіи за 1897 г. СПб., 1900, с. 47-49.
1422. Пропп В.Я. 1976, Фольклор и действительность. – Избранные статьи. М., «Восточная литература», 326 с.
1423. Псковский Ю.П. 1985, Новые и сверхновые звезды, изд. II. М., «Наука», 208 с.
1424. Рабинович Е.Г. 1980, Богиня-мать. – МНМ, Т. 1, с. 178-180.
1425. Рагглес К. 2002, Место археоастрономии в современной археологии. – АДО, с. 49-55.
1426. Разделившие небо на созвездия... – Вокруг света, 1971, 1, с. 16-17.
1427. Рапов О.М. 1988, Комета Галлея и датировка крещения Руси. – Историко-астрономические исследования, 20, с. 147-166.
1428. Рогожинский А.Е. 2011, Памятники наскального искусства как культурные ландшафты. – СМА, с. 28-46.
1429. Рожанский И.Д. 1972, Анаксагор. У истоков античной науки. М., «Наука», 320 с.
1430. Рожанский И.Д. 1979, Развитие естествознания в эпоху античности: Ранняя греческая наука «о природе». М., «Наука», 485 с.
1431. Руденко С.И. 1968, Древнейшие в мире художественные ковры и ткани. М., «Искусство», 136 с.
1432. Сазанова К.В., Власов Д.Ю., Зеленская М.С., Панова Е.Г., Родина О.А., Миклашевич Е.А. 2022, Литобионтные сообщества на поверхности памятников наскального искусства Минусинской котловины (Южная Сибирь): условия формирования, биоминеральные взаимодействия. – Сибирский экологический журнал, Т. 29, №3. Новосибирск, СО РАН, с. 275-291.
1433. Сардарян С.А. 1954, Палеолит в Армении. Ер., «АН Арм. ССР», 182 с., 33 табл., 32 рис.
1434. Саркисов А.А. 1946, О распространении онагра (Equus hemionus) в приараксинских степях Армении. – Известия АН Арм. ССР, естественные науки, 3, с. 75-81.
1435. Свирин А.Н. 1939, Миниатюра древней Армении. М.-Л., «Искусство», 148 с.
1436. Свойский Ю.М., Романенко Е.В., Леванова Е.С., Зиганшина А.А., Павлов Д.М., Кащей О.А., Бирюкова Е.Р. 2024, Наскальные рисунки местонахождения Идрисовская II. Методы цифрового картографирования и документирования. – Уфимский археологический вестник. Т. 24, 1, с. 92-110. Уфа (Башкортостан). <u>uvestnik.ru/nashi-avtoryi/svojskij-yurij-mixajlovich.html</u>.
1437. Селиванов В.В. 1976, Человек и зверь. – Первобытное искусство. Новосибирск, «Наука», с. 25-39.
1438. Семёнов В.А. 2008, Первобытное искусство: Каменный век. Бронзовый век. СПб., «Азбука-классика», 592 с.
1439. Семёнов Л.Л. 1941, Извлечения сведений астрономического характера из трудов армянских историков. – Մատենադարանի հիմնական նյութերի ժողովածու, 1. Ер., с. 129-150.
1440. Стеблин-Каменский М.И. 1979, Древне-скандинавская литература. М., «Высшая школа», 192 с., 14 рис.
1441. Степанян А.А. 2012, Орнамент. – Армяне, с. 264-274.

1442. **Степкин В.В. 2020**, Спиралевидные петроглифы горы Усо в Армении, Этнокультурные процессы в древности и средневековья в Восточной Европе по данным археологии (к 80-летию А.Т. Синюка).— Материалы межрегиональной научной конференции. Воронеж, «Воронежский государственный педагогический университет», с. 125-132, DOI: 10.55086/sp232169182
1443. **Степкин В.В. 2023**, Колесный транспорт в петроглифах горы Усо в Армении: отражение реальных и мифологических представлений.— *Stratum plus*, 2, «Археология представлений». СПб., Кишинев, Одесса, Бухарест, с. 169-182. <e-anthropology.com/Katalog/Arheologia/STM_DWL_JONI_B4QgGxFSHhfC.aspx>; DOI: 10.55086/sp232169182
1444. **Столяр А.Д. 1976**, О «гипотезе руки» как традиционном объяснении происхождения палеолитического искусства.— *Первобытное искусство*. Новосибирск, «Наука», с. 8-24.
1445. **Столяр А.Д. 1985**, Происхождение изобразительного искусства. М., «Искусство», 300 с.
1446. **Стржиговский Й. 2011**, Архитектура армян и Европа, Т. I, кн. I (ред. М. Асратян, А. Агасян). Ер., «Гитутюн», 364 с. (247 илл.).
1447. **Стройк Д.Я. 1990**, Краткий очерк истории математики, пер. с нем. И.Б. Погребысского, V изд. М., «Наука», 256 с.
1448. **Тараян З. 1978**, Семантические качества армянского орнамента. Ер., «АН Арм. ССР», 10 с.
1449. **Тейлор Э.Б. 1989**, Первобытная культура, пер. с англ. Д.А. Коропчевского. М., «Политическая литература», 573 с.
1450. **Тер-Аветисян С.В. 1941**, Археологическое обследование городища и крепости «Древний Армавир».— Научный сборник, посвященный 20-летию установления советской власти в Армении. Ер., «Армфан», 376 с.
1451. **Тер-Мартirosов Ф.И. 2004**, Отражение формы государственного устройства Урарту в искусстве и эпиграфике.— Сборник докладов международной конференции «Հայաստանի պատմության և մշակույթի հետազոտությունները», с. 289-296.
1452. **Тер-Минасян Л.Р. 2022**, 3D-моделирование неолитического поселения Акнашен.— Записки Института истории материальной культуры РАН. Материалы междисциплинарного научного симпозиума СТЕК 2 «Кавказ в системе контактов и связей в эпоху палеометалла (IV — начало I тыс. до н.э.)», посв. 100-летию К.Х. Кушнарёвой (Санкт-Петербург, 26-27 мая). СПб., «ИИМК РАН», 27, с. 77-83.
1453. **Тер-Погосян А.Г. 1947**, К вопросу о распространении онагра (*Equus hemionus*) в древней Армении.— *Известия АН Арм. ССР, естественные науки*, 2, с. 91-93.
1454. **Тирацян Г.А. 1973**, Портретное искусство Армении по монетам Тиграна II и Артавазда II.— *ИФЖ*, 4, с. 43-60.
1455. **Тирацян Г.А. 1982**, Армянская тиара: опыт культурно-исторической интерпретации.— *Вестник древней истории*, 2. М., с. 90-96.
1456. **Тирацян Г.А. 1988**, Культура древней Армении, VI в. до н.э. — III в. н.э. (по археологическим данным). Ер., «АН Арм. ССР», 202 с.
1457. **Толстой Л.Н. 1964**, Что такое искусство?— *Собрание сочинений в 22 томах*, Т. 15. М., «Художественная литература», с. 40-246.
1458. **Тонакян А.Г. 1989**, О находках астрономических календарей I тыс. до н.э.— *ВОН*, 12, с. 71-81.
1459. **Топоров В.Н. 1982**, Хаос первобытный.— *МНМ*, Т. 2, с. 581-582.
1460. **Тохатян К.С. 2011a**, Наскальные изображения Великой Армении.— *КМ*, с. 169, 283-290.
1461. **Тохатян К.С. 2011b**, Наскальные изображения Великой Армении: астрономические рисунки и строения.— *СМА*, с. 169-179.
1462. **Тохатян К.С. 2014**, Наскальные изображения Великой Армении: астрономические рисунки и строения.— *Актуальные проблемы литературы и культуры*, Ереванский гос. лингвистический университет им. В.Я. Брюсова, вып. 5. Ер., «Лингва», с. 265-275.
1463. **Тохатян К.С. 2024**, Иконографические истоки формирования Армянского алфавита.— «Золотой V век армянской культуры: Мировое значение. Достижения», Сборник статей (отв. ред. Б.С. Зулумян). Москва, «Ключ-С», с. 203-211, илл. 1-9.
1464. **Тохатян К.С., Вардумян Г.Д. 2025**, Отражение танца в культуре бронзового века Армении (по наскальным изображениям Сюника и Вайоццзора).— *Stratum Plus*, 2, «В поисках культурных корней». СПб., Кишинев, Одесса, Бухарест, с. 121-134. <e-anthropology.com/Katalog/Arheologia/Stratum+plus.+2025.+No2.aspx>, DOI: 10.55086/sp252121134
1465. **Тревер К.В. 1953**, Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н.э. — IV в. н.э.). М.-Л., «АН СССР», 293+XXIII с., 90 табл.
1466. **Туманян Б. 1972**, Астрономические наскальные рисунки Армении.— *Природа*, 3, с. 107-108.
1467. **Тунян В.Г. 2013**, Пристрастие Азербайджана к истории Армении: мифы и реалии. Ер., «Институт истории», 266 с.
1468. **Тунян В.Г. 2020**, Фальсификация истории Армянского вопроса и Геноцида армян в западной историографии. Конец XX в. — начало XXI в. Ер., «Институт истории», 172 с.
1469. **Фараджева М. 2009**, Наскальное искусство Кяльбаджарского р-на Азербайджана.— *ИРС-Наследие*, 6 (42), с. 40-43, <1905.az/gu/наскальное-искусство-кяльбаджарского/>.
1470. **Фламарион К. 1899**, Звездное небо и его чудеса. СПб., 612 с.
1471. **Формозов А.А. 1969**, Очерки по первобытному искусству. М., «Наука», 256 с.
1472. **Формозов А.А. 1973**, Новые книги о наскальных изображениях в СССР (обзор публикаций 1968-1972 гг.).— *СА*, 3, с. 257-265.
1473. **Формозов А.А. 1978**, Дендроглифы и геоглифы.— *Вопросы истории*, 4, с. 216-218.
1474. **Формозов А.А. 1980**, Памятники первобытного искусства на территории СССР, изд. II (дополненное и переработанное). М., «Наука», 136 с., илл.
1475. **Формозов А.А. 1987**, Наскальные изображения и их изучение. М., «Наука», 108 с.
1476. **Фролов Б.А. 1965**, Применение счета в палеолите и вопрос об истоках математики (на материалах сибирских памятников палеолитического искусства).— *Известия СО АН СССР, серия общественных наук*, 9, вып. 3, с. 97-104.
1477. **Фролов Б.А. 1974**, Числа в графике палеолита. Новосибирск, «Наука», 240 с.
1478. **Фролов Б.А. 1984**, Начала первобытной символики.— *ИФЖ*, 1, с. 54-66.
1479. **Фролов Б.А. 2002**, Число в архаической космологии.— *АДО*, с. 61-68.
1480. **Халпахчян О.Х. 1969**, Архитектурные памятники Ахтамара.— *Архитектурное наследство*. М., Т. 18, с. 135-150.
1481. **Хачатрян К., Сукисян А., Бадалян Г. 2022**, Аннексия армянских территорий Турцией и Советским Азербайджаном в 1920-1930-х годах. Ер., «Институт истории НАН РА», 222 с., 2 вкл., 2 карты.
1482. **Хачатрян Ж., Неверов О. 2008**, Архивы столицы древней Армении — Арташата. Ер., «Гитутюн», 272 с., 15 илл., 96 табл.
1483. **Хачатрян Ж.К. 2012**, Танцевальный фольклор.— *Армяне*, с. 407-419.
1484. **Хачатрян М.М. 1976**, О древней ирригационной сети Арагацотн.— *Вестник Ереванского университета*, 1, с. 121-129.
1485. **Хачатрян Т.С. 1963**, Материальная культура древнего Артика. Ер., «Музей истории Армении», 218 с., 26 илл.
1486. **Хачатрян Т.С. 1975**, Древняя культура Ширака: III-II тыс. до н.э. Ер., «Ереванский университет», 278 с., 162 рис.
1487. **Хачатрян Т.С. 1979**, Арктический некрополь: Каталог. Ер., «Музей истории Армении», 404 с., 26 илл.
1488. **Ходжаш С.И., Трухтанова Н.С., Оганесян К.Л. 1979**, Эребуни: памятники Урартского зодчества VIII-VI в. до н.э. М., «Искусство», 167 с., 131 илл.
1489. **Худабашян К.М., Багдасарян А.О., Киракосян А.А. 2012**, Народная музыка и инструменты.— *Армяне*, с. 419-437.

1490. **Циркунов В.Ю. 1970**, Об эстетической природе зодчества. М., «Стройиздат», 216 с.
1491. **Цицикян А.М. 1960**, Редкое изображение древней скрипки.– *ՏՀԳ*, 2, с. 79-80.
1492. **Цицикян А.М. 1985**, Музыкальные инструменты в памятниках культуры Армении.– Тезисы докладов, IV международный симпозиум по Армянскому искусству (Ереван, 11-17 сентября, 1985). Ер., «АН Арм. ССР», с. 296-297.
1493. **Черников С.С. 1947**, Наскальные изображения верховий Иртыша.– *СА*, 9, с. 251-282.
1494. **Чжан Со Хо 1999**, Наскальные изображения Центральной и Восточной Азии, автореферат диссертации кандидата исторических наук. СПб., «Институт истории материальной культуры РАН», 33 с.
1495. **Чубинишвили Т. 1971**, К древней истории Южного Кавказа, I. Тбилиси, «Мецниереба», 169 с., 27 табл.
1496. **Шаншашвили Н.Э. 1989**, Знаки и символы на глиняной посуде куро-араксской культуры (к интерпретации знаков на миске из Озни).– Сообщения АН Груз. ССР, Т. 133, 1, с. 209-212.
1497. **Шелковников Б.А. 1957**, Поливная керамика из раскопок города Ани. Ер., «АН Арм. ССР», 74 с., 16 лист илл.
1498. **Шер Я.А. 1997**, Петроглифы – древнейший изобразительный фольклор.– Наскальное искусство Азии. Кемерово, 2, с. 28-35.
1499. **Шер Я.А. 1980**, Петроглифы Средней и Центральной Азии. М., «Наука», 328 с.
1500. **Шипман П. 2019**, Захватчики: люди и собаки против неандертальцев, М., «Альпина нон-фикшн», 378 с.
1501. **Ширмазан Г.В. 1964**, Страницы из истории орошения Армении (Урартское водохозяйственное строительство и Эчмиадзинский канал).– *ՆՀԳԳՊ*, с. 60-102.
1502. **Штреккер В. 1873**, Очерки Верхней Армении. Тифлис, «Типография Главного Управления Наместника Кавказского», 82 с.
1503. **Шуази О. 1935**, История архитектуры, пер. с франц. Е.Г. Денисовой, Т. 1. М., «Всесоюзная академия архитектуры», 632 с.
1504. **Шур Я.И. 1962**, Рассказы о календаре. М., «Госполитиздат», 216 с.
1505. **Эйткин М.Дж. 1963**, Физика и археология, пер. с англ. И. Беккермана и Б. Березинского. М., «Иностранная литература», 258 с.
1506. **Эминь Н.О. 1858**, Обь Армянскомъ алфавите.– *Исторія Армении Моисея Хоренского*. Баку, «Ишиг», 116 с., 124 рис.
1507. **Эфендиев Р.С. 1986**, Каменная пластика Азербайджана. Баку, «Ишиг», 116 с., 124 рис.
1508. **Юкин П.И. 1939**, Фрески церкви Погос-Петрос.– «Искусство», 6, с. 186-187.
1509. **Юревич В.А. 1996**, Астрономические направления археоастрономии.– *ААПС*, с. 146-150.

ՆԵՐՔԵՆՈՒՄ ՀԱՄԱՅՈՒՆՑԻՑ

1. **Ալամ** <ancientpages.com/2015/12/14/15-prehistoric-rock-paintings-discovered-near-ancient-armenian-city-of-ani/> (առկա է):
2. **«Անձալի»** <cadastre.am/storage/files/pages/pg_9598962978_Lori_unikod.pdf>, №3155:
3. **Արգետու** <volcano.si.edu/volcano.cfm?vn=213010> (մուտք 2015.05.23, առկա է):
4. **Արիլ** <haberler.com/guncel/2-bin-600-rakimli-yaylada-turk-tarihini-7380862-haber/> (մուտք 2015.06.04, առկա է); <arkeolojihaber.net/wp-content/artvinin-daglarinda-turklere-ait-oldugu-dusunulen-kaya-resimleri-bulundu.jpg> (մուտք 2015.06.06, առկա է):
5. **Բեգո լեռ** <Fontanalba-Via-Sacra-corniformi-a-corpo-rettangolare-e-aratro-a-zappa-stile-III-foto_fig2_264038066> (առկա է):
6. **Բրոնզե գոտու ճարմանը** <rh.m.org.tr/en/event/urartian-belts/#&gid=2&pid=1> (մուտքև առկա է):
7. **Գավառակ** <umitilekesif.blogspot.com/2013/09/hakkari-yuksekovaya-yesiltas-koyu-resko.html> (մուտք 2013.09.08, առկա է):
8. **Գերնոր աստղ** <en.wikipedia.org/wiki/List_of_supernova_remnants> (առկա է); <messier.seds.org/more/mw_sn.html> (առկա է):
9. **Դերասեր** <sumertabletleri.tumblr.com/post/90002759907/batman-kaya-resimleri> (մուտք 2014.06.14, առկա է):
10. **Դինչիր** <batmankulturenvanteri.org/Haberler-90-otlu_mezrasi_resimli_kaya_siginagi-362.aspx?vid=878> (մուտքև առկա է):
11. **Թորթում** <hurriyetdailynews.com/8-000-year-old-deer-drawings-found-in-caves-of-turkeys-east-165861> (մուտք 2021.06.28, առկա է); <Найденные в горах Турции наскальные рисунки срочно засекретили - Российская газета.html> (մուտք 2021.06.30, առկա է); <allinnet.info/archeology/rock-carvings-found-in-erzurum-are-classified-by-the-turkish-authorities/> (մուտք 2021.07.05, առկա է):
12. **Իջևանատներ** <hy.wikipedia.org/wiki/ՀՀ_քարավանատների_ցանկ> (առկա է):
13. **Լեզք** <hurriyetdailynews.com/stonehenge-of-anatolia-in-need-of-attention-70051> (մուտք 2014.08.08, առկա է); <tayproject.org/TAYages.fm\$Retrieve?CagNo=11307&html=ages_detail_e.html&layout=web> (մուտքև առկա է):
14. **«Կեսարի» գիսավոր** <en.wikipedia.org/wiki/Caesar%27s_Comet> (առկա է):
15. **Հնաստղագիտական հնավայրեր ու կոթողներ** <en.wikipedia.org/wiki/List_of_archaeoastronomical_sites_by_country> (առկա է):
16. **«Մեծ Օձ» թմբաշար** <en.wikipedia.org/wiki/Serpent_Mound> (առկա է):
17. **Միրիկ** <sarc.am/2017/08/20/միրիկ-հնամենի-բնակավայր/> (մուտք 2017.08.20, առկա է):
18. **Շտեմարաններ** <hy.wikipedia.org/wiki/Հայաստանի_պատմության_և_մշակույթի_անշարժ_հուշարձանների_ցանկ>; <mnp.am/shrjaka-mijavayr/bnutyan-hushardzanner>; <raa-am.org/հրատարակություններ/#քարտեզներ>; <ama100.am>; <armenianarchitecture.org>; <monumentwatch.org/hy>; <hushardzan.am>; <cadastre.am/thematic_maps>; <matenadaran.am/մատենադարան/թվային-շտեմարաններ>; <flib.sci.am>; <nla.am>; <digilib.aua.am>; <rockartdatabase.com>; <acsearch.info>; <coinarchives.com/a/>; <bl.uk/catalogues-and-collections/digital-collections>; <collections.louvre.fr/en>; <britishmuseum.org>:
19. **Չամիկ** <gazetekars.com/doyumluda-8-bin-yillik-kalintilar-4478h.htm> (մուտք 2011.04.22, առկա է); <karsmanset.com/haber/ya-zili-taslar-sit-alani-ilan-edildi-10317.htm> (մուտք 2011.10.27, առկա է):
20. **Սդերդ** <peopleofar.com/2013/08/17/new-discoveries-on-armenian-highland/> (մուտք 2013.08.17, առկա է):
21. **Սպիտակասար** <facebook.com/photo?fbid=1232370493602593&set=a.602705026569146> (մուտք 2019.08.09, առկա է):
22. **Վալկամոնիկա** <blogs.esa.int/rosetta/2014/07/30/chasing-comets-across-history/> (մուտք 2014.07.30, առկա է):

ԿԱՐԵՆ ԹՈՒՍԱԹՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ

Երևան 2025

Գիտական խմբագիր՝ պ.գ.թ. Գոհար Վարդումյան
Անգլերեն թարգմանությունը՝ Գոհար Վարդումյանի
Ձևավորումը՝ Կարեն Թոխաթյանի և Ռուբեն Թարումյանի

Editor: Dr. **Gohar Vardumyan**

English translation by **Gohar Vardumyan**

Design by **Karen Tokhatyan** and **Ruben Tarumian**

Ծավալը՝ 32.5 տպ. մամուլ, այդ թվում գունավոր՝ 15.5 տպ. մամուլ
Տպաքանակ՝ 150

«ԳԵՎՈՐԳ – ՀՐԱՅՐ» ՍՊԸ

Հրատարակչություն

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6

Հեռ. 055 527974

Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru